

SAKARYA İLİ TARİHİ

T. C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ YAYINLARI
SAKARYA İLİ TARİHİNİ ARAŞTIRMA PROJESİ

SAKARYA İLİ TARİHİ

I. CİLT

SAKARYA 2005

PROJE YÜRÜTÜCÜSÜ

PROF. DR. MEHMET ALPARGU

PROJE EDİTÖRÜ

DOÇ. DR. MUSTAFA DEMİR

YAYIN KURULU

PROF. DR. MEHMET ALPARGU

DOÇ. DR. MUSTAFA DEMİR

YRD. DOÇ. DR. HALUK SELVİ

YRD. DOÇ. DR. ENİŞAHİN

DANIŞMA KURULU

PROF. DR. MEHMET DURMAN

PROF. DR. ENVER KONUKÇU

PROF. DR. İSMAİL AKA

PROF. DR. MUSA TAŞDELEN

PROF. DR. DURSUN ALİ AKBULUT

PROF. DR. AZMİ ÖZCAN

PROF. DR. İSMAİL ÖZÇELİK

PROF. DR. SABAHATTİN ÖZEL

PROF. DR. HAKAN POYRAZ

PROF. DR. SELAMİ KILIÇ

DOÇ. DR. ENGİN BEKSAÇ

REDAKSİYON KURULU

DOÇ. DR. MUSTAFA DEMİR

ARŞ. GÖR. ZEYNEP CUMHUR

ARŞ. GÖR. M. BİLAL ÇELİK

ARŞ. GÖR. FİKRETTİN YAVUZ

ARŞ. GÖR. MUSTAFA SARI

DİZGİ - GRAFİK

OKT. AYŞE ÖNUÇAK

BASKI

KAYA MATBAACILIK, İSTANBUL

0212 567 62 20

ISBN 975-7988-27-8

Bu eser, Sakarya İli Tarihini Araştırma Projesi kapsamında gerçekleştirilen araştırmaların redaksiyonu ile oluşturulmuştur. Eserdeki yazıların bilimsel sorumluluğu araştırmacılara aittir. Eserin tashihiinde Türk Dil Kurumu'nun 2004 tarihli imla kılavuzu kullanılmıştır. Eserin bütün yayın hakları, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü'ne aittir.

Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü tarafından gerçekleştirilen “**Sakarya İli Tarihini Araştırma Projesi**”nin basımına katkıları ile destek veren aşağıdaki kişi ve kurumlara

Proje Yayın Kurulu olarak teşekkür ederiz.

Sakarya Valisi Nuri OKUTAN
Sakarya Valisi M. Cahit KIRAÇ (1999-2004 Dönemi)

Sakarya Büyükşehir Belediye Başkanı Aziz DURAN

Proje Ana Sponsoru
Adapazarı Merkez Belediye Başkanı Süleyman DIŞLI

Adapazarı Ticaret Borsası

Kromel A.Ş.

Federal Elektrik

Beyaz eşyada güvenilir adres

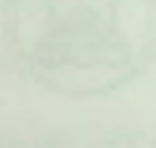
Attestamos que el presente es un documento original y que el contenido es fiel a lo que se declara en el mismo.

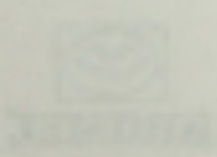
En fe de lo cual, se expide el presente certificado en la ciudad de Bogotá, D.C., a los _____ días del mes de _____ del año 20__.

Yo, _____

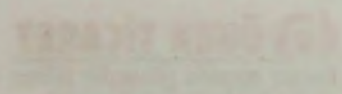

TAKDİM

Eski çağlarda Bytinya olarak bilinen bugünkü Sakarya bölgesi, köklü bir tarih ve kültür birikimine sahiptir. Coğrafi konumu dolayısıyla önemli geçiş yollarının kavşak noktasında bulunması, bölgeye hayat veren Sakarya nehrinin varlığı ve tarih içinde aldığı göçlerle Türk Kültürü'nün farklı unsurlarını üzerinde bulundurması, bu coğrafyanın kültürel ve tarihi zenginliğini oluşturan en önemli faktörlerdir. Türklerin Orta Asya'dan Anadolu'ya göçleriyle birlikte, Sakarya bölgesi de Türk kimliğine bürünmüş, XIV. Yüzyılla birlikte ilk Türk yerleşimleri oluşmaya başlamış, mülki yapılanmada önceleri Hüdavendigar (Bursa), sonra ise Kocaeli Vilayeti'ne bağlı olarak yerini almıştır. Bu bölge, Cumhuriyet dönemine, birkaç kaza şeklinde Kocaeli Vilayeti'ne bağlı olarak girmiş, gerçek kimliğini Cumhuriyet Türkiye'si ile kazanmış ve 1954 yılında Sakarya Vilayeti olarak teşkil edilmiştir.

Sakarya Vilayeti'nin oluşturduğu bu saha, tarihi ve kültürel zenginliklerine rağmen bu güne kadar gerektiği şekilde araştırılıp bilimsel çerçevede ele alınmamıştır. Üniversitelerin temel görevlerinden birisi de buldukları bölgenin tarihi, kültürel ve sosyo - ekonomik yapılarını araştırmaktır. Bu iki sebep Sakarya Tarihi Projesi'nin ortaya çıkmasındaki temel faktörlerdir. Proje ile ilgili çalışmalar, Üniversitemiz Tarih Bölümü tarafından 2002 yılında başlatıldı. Bu proje, Sakarya Üniversitesi ve diğer üniversitelerde sahalarının uzmanları olan öğretim üyelerine, uzmanlık sahaları ile ilgili kısımları konu siparişi verilmesi usulü ile uygulamaya konuldu. İki yıllık yoğun çalışmaların ürünü olan projemiz, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü'nün verdiği bütçe imkanları ile gerçekleştirilmiş olup bu projedeki bilimsel çalışmaların telif hakkı Üniversitemiz Rektörlüğü'ne aittir. Eserde yirmi üç akademisyenin kırk araştırma yazısı bulunmaktadır. Projeyi oluşturan yazıların tamamı, bu eser için kaleme alınmıştır ve daha önce başka bir yerde yayınlanmamıştır.

Bu eserin yayınlanması ile ilkçağdan günümüze değin Sakarya'nın sosyal, iktisadi, kültürel ve siyasi yönden monografik tespitinin gerçekleştirildiği kanaatindeyim. Eserdeki araştırmalar, çoğunlukla alanları ile ilgili arşiv belgelerine ve kaynak eserlere dayanmaktadır. Eser, bu yönü ile Türkiye'nin kültürel değerleri arasında bölgesel tarih ve kültür araştırmalarına örnek oluşturacak ve öncülük yapacaktır. Yapılacak bu tür çalışmalarla ülkemizin ihtiyacı olan bilgi envanteri de ortaya çıkarılmış olacaktır.

Böyle bir eserin Sakarya Üniversitesi tarafından bilim alemine kazandırılması, rektör olarak beni çok onurlandırmıştır. Yine bu eserle üniversitemizin bulunduğu vilayete karşı duyarlı davranması ve sorumluluklarını yerine getirmesi de son derece memnuniyet vericidir. Bütün bu nedenlerden dolayı, başta projenin yürütücüsü ve editörü olmak üzere bütün yayın ve danışma kurullarına, yazarlarına ve emeği geçen herkese teşekkürü bir borç bilirim.

18.04.2005

Prof. Dr. Mehmet Durman
Sakarya Üniversitesi
Rektörü

Proje Yayınlanırken

Sakarya Üniversitesi Sakarya'nın il oluşunun 50. yıldönümü kutlamalarına il tarihinin araştırıldığı bir projenin yayını ile katılmaktadır. Hemen birçok bilim adamının da zaman zaman üzerinde durduğu ve ifade ettiği gibi Sakarya İli sosyal bilimler alanında laboratuvar niteliğinde bir bölgedir. Ancak, bu özelliğine rağmen Sakarya ile ilgili araştırmaların yeterince yapılamadığı ve bu konu ile ilgili teşvik ve desteklerin de gerçekleştirilemediği görülmektedir. İlin merkezi olan Adapazarı'ndaki yerleşimin uzun bir geçmişi olmaması ve şehrin, çeşitli bölgelerden gelen insanlardan oluşan bir nüfus yapısına sahip olması nedeniyle Sakarya kentliliği bilinci gelişmemiştir. Bu nedene bağlı olarak da sivil girişimlerle bu çalışmaların önünün açılması ve desteklenmesi de mümkün olmamıştır. Şehir ile ilgili araştırmalar bakımından belirttiğimiz bu durgunluğun içinde geçmişte istisna niteliği olan önemli bir girişime burada işaret etmek gerekmektedir. Sakarya'nın sosyal, ekonomik alanlarındaki durum ve konumuyla ilgili araştırmalar yapan Sakarya Sosyal Araştırmalar Merkezi'nin faaliyetleri gerçekten şehir için yararlı olmuş; ancak önemli bazı çalışmalar gerçekleştiren bu kurumun da yeterli desteği temin edememesi sonucu faaliyetlerini durdurması, gerçekten Sakarya için büyük bir talihsizliğin yaşanmasına sebep olmuştur.

Bu ortam içinde 1992 yılında kurulan ve genç bir üniversite konumunda olan Sakarya Üniversitesi'ne önemli görevler düşeceği henüz bu üniversite kuruluş aşamasındayken ortaya çıkmıştır. Sakarya Üniversitesi bu çerçevede 22-23 Haziran 1998 tarihinde " I. Sakarya ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu" ismiyle bir sempozyum düzenlemiş, bu sempozyumda sunulan bildiriler "Cumhuriyetimizin Yetmiş beş Yılına Armağan" faaliyetleri çerçevesinde yayınlanmıştır¹. Bu faaliyet bazı

¹ I.Sakarya ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu(22-23 Haziran 1998), Editörler: Prof. Dr. Mehmet Alparğu, Yrd. Doç. Dr. Enis Şahin, Adapazarı, 1998.

noktaların araştırılması ve konuya ilgi duyulması açısından yararlı olmuş, Sakarya'nın tarihinin araştırılması konusundaki düşüncelerin ne kadar önemli olduğu da bu vesileyle ortaya çıkmıştır.

1999 depreminden önce düşünülen Sakarya Tarihi Projesi, deprem şartlarının biraz olsun hafiflediği 2001 yılından itibaren planlama safhasına sokulmuş ve 2002 yılının sonundan itibaren Rektörümüz Prof. Dr. Mehmet Durman'ın destek ve ilgileriyle kaynakları üniversitemiz Proje Fonundan temin edilerek gerçekleştirme aşaması içine sokulmuştur.

Projeye üniversitemizin öğretim elemanları ile çeşitli üniversitelerden bilim adamları katkıda bulunmuşlardır. Çalışmaların tashih ve kontrolü de Tarih Bölümü'nün değerli öğretim üyelerinin ve yardımcılarının fedakârlıkları ve feragatleri ile yürütülmüş, ancak üslûp ve imla çalışmalarına bölüm yazarlarının bilimsel özgürlüklerine duyduğumuz saygı dolayısıyla müdahale edilmemiştir.

Bu çalışmanın bitimi ile son sözün söylendiği şeklindeki bir düşünce, bilimsel anlayışa aykırı olacaktır. Bu çalışma bundan sonra Sakarya ile ilgili yapılacak tarih çalışmalarına yol gösterebilir ve araştırmalara ışık tutabilirse, proje yöneticisi ve proje çalışanları olarak bundan büyük mutluluk duyacağımızı belirtir, Sakarya'nın il oluşunun ellinci yılının kutlu olmasını dileriz.

18.05.2005

*Proje Yayın Kurulu Adına
Proje Yürütücüsü
Prof. Dr. Mehmet ALPARGU*

KISALTMALAR

A.AMD	Sadaret Amedi Kalemi
a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale
A.MKT.MHM	Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme
A.MKT.NZD	Sadaret Mektubi Kalemi Nezâret ve Devâir
A.MKT.UM	Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilâyât
ASD	Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri
aş.	Aşağı
BA	Başbakanlık Arşivi
bk / bkz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BŞM	Başmuhasebe
C	cilt
çev / çvr	çeviren
D	Bab-ı Defteri
D.BŞM	Başmuhasebe Kalemi
D.EVM	Evâmir-i Mâliye Kalemi
DH.EUM	Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti
DH.EUM.AYŞ	Asayiş Şubesi
DH.EUM.EMN	Emniyet Şubesi
DH.EUM.THR	Tahrirat Kalemi
DH.İD	İdare
DH.MUİ	Muhâberât-ı Umumiye İdaresi
DH.UMVM	Umur-ı Mahalliye ve Vilâyât Müdiriyeti
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
DUİT	Dosya Usulü İradeler Tasnifi
ed.	edited
gös. yer.	Gösterilen yer
haz / hzl	Hazırlayan
İA	MEB İslam Ansiklopedisi
İÜ	İstanbul Üniversitesi
İK	Kuyud-u Kadime
mad.	madde
MD	Mühime Defteri
Msl	mesela
nr	Numara
nşr.	Neşreden
s.	sayfa
str	satır
t.y.	tarih yok
TD	Tahrir Defteri
trc	tercüme

TSMA	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi
vd	ve devamı
Y.A. RES	Yıldız Sadâret Resmî Mâruzât
Y.A.HUS	Yıldız Sadâret Hususi Mâruzât
Y.EE	Yıldız Esas Evrakı
Y.MTV	Yıldız Mütenevvi Mâruzât
Y.PRK.BŞK	Yıldız Perakende Başkitâbet Dairesi Mâruzâtı
Y.PRK.MYD	Yıldız Perakende Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkanı Harbiye Dairesi
Y.PRK.SGE	Yıldız Perakende Mabeyn ve Saray Görevlileri Mâruzâtı
Y.PRK.ŞH	Yıldız Perakende Şehremaneti Mâruzâtı
Y.PRK.TNF	Yıldız Perakende Ticaret ve Nafia Nezartei Maruzatı
Y.PRK.ZB	Yıldız Perakende Zabtiye
yay.	Yayınlayan
yuk.	Yukarı
yy	Yüzyıl

SAKARYA İLİ TARİHİ

I. CİLT

İçindekiler

I. BAŞLANGIÇ, İLKÇAĞ DÖNEMİNDE SAKARYA

I. Prof. Dr. Metin TUNCEL

Adapazarı Yöresinin Coğrafyası.....1-10

II. Doç. Dr. Engin BEKSAÇ

Bithynia'nın Erken Tarihinde Sakarya ve Arkeolojisi.....11-32

III. Prof. Dr. Enver KONUKÇU

Sakarya'nın Tarihî Coğrafyası.....33-47

IV. Öğr. Gör. Adem İŞİK

Eskiçağ Tarihinde Sakarya ve Çevresi.....49-55

II. ORTAÇAĞ DÖNEMİNDE SAKARYA

I. Prof. Dr. Enver KONUKÇU

Sakarya ve Çevresinde Selçuklular.....57-63

II. Prof. Dr. Enver KONUKÇU

Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Sakarya Bölgesi.....65-88

III. Prof. Dr. Enver KONUKÇU

Sakarya Kaleleri.....89-96

IV. Doç. Dr. Mustafa DEMİR

Sakarya'da Türk Yerleşim Yapısı.....97-109

V. Prof. Dr. Enver KONUKÇU

Sakarya ve Gezginler.....111-168

III. YENİÇAĞ DÖNEMİNDE SAKARYA

I. Yrd. Doç. Dr. M. Hüdai ŞENTÜRK

Osmanlılar Dönemi'nde Sakarya.....169-211

II. Yrd. Doç. Dr. Recep YAŞA

Sakarya Yöresinde Türkmenler.....213-221

III. Yrd. Doç. Dr. Yücel ÖZTÜRK

XVI. Asırdan XVII. Asrın Başlarına Kadar Ada Kazası.....223-304

IV. Yrd. Doç. Dr. Arif BİLGİN

Sakarya ve Çevresinin İstanbul'un Gündelik

Hayatına Katkısı (16-19yy.).....305-326

V. Prof. Dr. Enver KONUKÇU

Sapanca Gölü'nü İzmit Körfeziyle Birleştirme Çalışmaları.....327-343

IV. YAKINÇAĞ DÖNEMİNDE SAKARYA

I. Prof. Dr. Atilla ÇETİN

Osmanlı Devleti'nin Yakınçağ Döneminde Sakarya Tarihi.....345-407

II. Yrd. Doç. Dr. Turgut SUBAŞI

I. Meşrutiyet Dönemi'nde Adapazarı'ndaki Sosyal Hayat Hakkında

Bazı Gözlemler.....409-448

III. Yrd. Doç. Dr. Haluk SELVİ

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Adapazarı ve Çevresi (1908-1918)..... 449-496

SAKARYA İLTARİHİ

İÇİNDEKİLER

İçindekiler

- IV. Prof. Dr. Enver KONUKÇU-Yrd. Doç. Dr. Haluk SELVİ
Milli Mücadele Dönemi'nde Adapazarı ve Çevresi (1918-1922).....497-593
- V. Prof. Dr. Enver KONUKÇU
Sakarya Yolları, Kara ve Demiryolu Ulaşımı.....595-631
- VI. Doç. Dr. Nedim İPEK
Sakarya'ya Türk Göçleri.....633-660
- VII. Prof. Dr. Enver KONUKÇU
Sakarya Nehri'nde Ulaşım İçin Vapur.....661-672
- VIII. Prof. Dr. Atilla ÇETİN
Sakarya Meşhurları Üzerine Bir Deneme –Osmanlı Dönemi-.....673-684
- IX. Dr. Ümit EKİN
Bizans ve Osmanlı Dönemi'nde Sakarya Bölgesi'ni
Etkileyen Depremler.....685-693

1. The first part of the document is a list of names and addresses of the members of the committee.

2. The second part of the document is a list of names and addresses of the members of the committee.

3. The third part of the document is a list of names and addresses of the members of the committee.

4. The fourth part of the document is a list of names and addresses of the members of the committee.

5. The fifth part of the document is a list of names and addresses of the members of the committee.

6. The sixth part of the document is a list of names and addresses of the members of the committee.

7. The seventh part of the document is a list of names and addresses of the members of the committee.

8. The eighth part of the document is a list of names and addresses of the members of the committee.

9. The ninth part of the document is a list of names and addresses of the members of the committee.

10. The tenth part of the document is a list of names and addresses of the members of the committee.

SAKARYA İLİ TARİHİ

II. Cilt

İçindekiler

V. CUMHURİYET DÖNEMİNDE SAKARYA

I. Yrd. Doç Dr. Enis ŞAHİN

Cumhuriyet Dönemi Adapazarı-Sakarya Tarihi Kronolojisi

(1923-2000).....695-770

II. Yrd. Doç Dr. Enis ŞAHİN

Cumhuriyet Dönemi Sakarya Depremleri.....771-820

III. Prof. Dr. Enver KONUKÇU

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Adapazarı'nın Siyasi ve Sosyal Hayatının

Öncüleri.....821-832

VI. YÖNETİM, EĞİTİM VE SOSYAL YAPI

I. Prof. Dr. Musa TAŞDELEN

Sakarya'nın Sosyal ve İktisadi Yapısı Üzerine.....833-846

II. Prof. Dr. Sabahattin ÖZEL-Arş.Gör. Safiye KIRBAÇ

Osmanlı'dan Cumhuriyete Sakarya İlinde Mülki Yapı.....847-876

III. Prof. Dr. Enver KONUKÇU-Yrd. Doç Dr. Enis ŞAHİN

Cumhuriyet Dönemi'nde Adapazarı ve Çevresinde Mülki

Yapılanma.....877-905

IV. Yrd. Doç. Dr. Enis ŞAHİN

Sakarya Vilayeti'nin Oluşumu.....907-943

V. Yrd. Doç. Dr. Kenan OLGUN

Sakarya'da Eğitim.....945-1008

VI. Yrd. Doç. Dr. Ebubekir SOFUOĞLU
Adapazarı'nda Belediyecilik Faaliyetleri.....1009-1090

VII KÜLTÜREL YAPI

I. Yrd. Doç. Dr. Türker EROĞLU
Sakarya'da Musiki.....1091-1095

II. Yrd. Doç. Dr. Tülin ÇORUHLU
Sakarya İli'nde Türk El Sanatları.....1097-1110

III. Yrd. Doç. Dr. Tülin ÇORUHLU
Sakarya'da Türk Devri Taşınır ve Taşınmaz Kültür Varlıkları.....1111-1125

IV. Yrd. Doç. Dr. Enis ŞAHİN
Cumhuriyet Dönemi'nde Sakarya Basını.....1127-1166

V. Yrd. Doç. Dr. Engin YILMAZ
Türk Edebiyatı'nın Mümtaz Bir Şahsiyeti:
Sait Faik Abasıyanık.....1167-1218

VI. Yrd. Doç. Dr. Engin YILMAZ
Türk Edebiyatında Sakarya.....1219-1267

VII. Yrd. Doç. Dr. Mehmet Emin ERTAN
Sakarya'da Osmanlı Dönemi Türk Edebiyatı.....1269-1317

I. BÖLÜM
BAŞLANGIÇ
İLKÇAĞ
DÖNEMİNDE
SAKARYA

THE
LIFE OF
JOHN
D. BERRY

I ADAPAZARI YÖRESİNİN COĞRAFYASI

PROF. DR. METİN TUNCEL

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ, COĞRAFYA BÖLÜMÜ
EMEKLİ ÖĞRETİM ÜYESİ

Giriş

1941 yılında Ankara'da toplanan Birinci Coğrafya Kongresi'nin çalışmalarının sonucunda Türkiye 7 coğrafi bölgeye ayrılmıştı. Söz konusu kongre bu çalışmalarında bir adım daha ileri giderek bu yedi bölge içinde de 21 bölüm ayırımına gitmiş, fakat o tarihlerdeki malzeme noksanlığı nedeniyle bölümlerden daha küçük coğrafi üniteler olan "yöre" ayırımını denememişti. Biz daha sonraki yıllardaki çalışmalarımızda ve derslerimizde ülkeyi daha küçük birimlere (yani yörelere) ayırarak araştırmanın daha faydalı ve daha pedagojik olacağı kanısına vardık. Bu düşüncelerle Türkiye'yi yörelere ayırdık. Bunlardan birisi de Marmara bölgesi'nin Çatalca-Kocaeli bölümünü oluşturan 4 yöreden (Çatalca yöresi, İstanbul yöresi, Kocaeli yöresi ve Adapazarı yöresi) biri olan Adapazarı yöresidir.

I- Yörenin Yüzey Şekilleri

Marmara bölgesinin kuzeydoğu köşesinde yer alan yöreyi burada bulunan büyük şehrin adından dolayı "Adapazarı yöresi" olarak adlandırıyoruz. Burada yüzey şekillerinin en belirgin unsurları olarak, a) Adapazarı Ovası, b) Geyve Boğazı, c) Sakarya Deltası dikkat çeker.

a) Adapazarı ovası:

Küçük ölçekli haritalarda dairesel şekilli görülen Adapazarı ovası, gerçekte bu kadar muntazam şekilli değildir. Doğuya doğru Hendek ovası, güneydoğuya doğru Akyazı ovası, kuzeybatıya doğru da Gökçeören ovası vasıtasıyla körfez biçiminde sokularak, bu kesimlerdeki plato ve tepeler arasına girer. Batıya doğru Sapanca gölünü içine alan ve İzmit körfezi doğusundaki ovaya bitişen oluk şekilli çukurda uzanır. Geniş anlamdaki bu gayri muntazam şekilli Adapazarı ovası, doğuda kendisini Düzce ovasından ayıran Gümüşova eşiği ile sınırlanır. Ovanın güney sınırını Samanlı dağlarının doğuya doğru devamı olan ve ondan Geyve boğazı vasıtasıyla ayrılan Karadağ-Keremali dağları oluşturur. Ova batıda Kocaeli platosunun doğu kenarına dayanır. Kuzeyde ise Adapazarı ovası ile Sakarya deltası arasına alçak tepelerden oluşan bir alan girer. Kuzeydoğu'da Çandağı'nın etekleri Adapazarı ovasının

bu kesimdeki sınırını oluşturur. Bu saydığımız sınırlar içindeki Adapazarı ovası yaklaşık 600 km² genişliğindedir ve Marmara bölgesinin en büyük alüvyal ovasıdır. Adapazarı ovası genel bir bakışta monoton bir düzlük izlenimi verirse de gerçekte ovanın taban yükseltisi ve yer yapısı epeyce çeşitlilik gösterir. Ova güneyden kuzeye doğru pek hafif bir biçimde eğilimlidir. Eğim güneydeki dağlık kesimin eteğine yaklaşıldıkça fazlalaşır. Bu kesimde eğimin fazlalaşması, buradaki küçük birikinti konilerinin birleşmeleri sonucunda meydana gelen bir "bayır" (glasi)'in varlığındandır. Ovanın farklı kesimlerinin deniz seviyesinden yüksekliği hakkında birkaç örnek vermek gerekirse Adapazarı şehri'nin güneyindeki mahallelerde 31,5 m. civarında olan yüksekliğin şehrin kuzeyinde Ozanlar'da 30 m. kadar olduğunu, kuzeydoğuya doğru gidildikçe Süleyman köy kuzeyinde 28 m. ye indiğini, şehrin 2 km. kadar batısında Arabacıalanı mevkiinde 25 metreye indiğini söyleyebiliriz. Ovanın en çukur yeri ise Mudurnu suyunun Sakarya nehrine kavuştuğu sık bir orman örtüsüyle kaplı olan alandır. "Mudurnu bataklığı" adı verilen bu alan yazın kurusa da kışın bir orman altı bataklığı halindedir ve yükseltisi ovanın ortalama yükseltisininin 10 m. kadar altında bulunmaktadır. Ovanın kuzeybatısında da başka bir çukur alan olarak Gökçeören bataklığı vardır. Monoton ova düzlüğünü bu iki çukur alan ile ova zemininden yüksekte kalmış, ada ve yarımada gibi yükselen tepeler kesintiye uğratır. Kenardaki dağların uzantısı izlenimini veren ve aşınmadan kurtularak ortada kalmış bu tepelere (coğrafyadaki adıyla "şahit tepeler") örnek olarak Adapazarı şehrinin güneyindeki Erenler tepesi (75 m.), Maksudiye köyü güneyinde Velioğlu tepesi (78 m.), bunun kuzeydoğusunda Köseadağı tepesi (66 m.) ile şehrin doğusundaki Tersiyte tepesi (85 m.)'ni gösterebiliriz. Adapazarı şehri güneybatısında bu şehirle Sakarya Üniversitesi Kampüs alanı arasında yer alan basık yüzeyli Serdivan tepesi de bu yüzey şeklinin diğer bir örneğidir.

Ovanın şekillenmesinde tektonik olayların (ovanın muhtelif yerlerinde rastlanan fay çizgileri ve bunların sonucu olan yakın dönemlerin önemli depremleri: 1943, 1967, 1999) geniş payı olmakla beraber akarsuların taşıdığı tortulların da önemli rolü vardır. Adapazarı ovasının doldurulmasında en büyük pay Sakarya nehrine aittir. Mudurnu suyu ise, Sakarya nehri kadar bol alüvyon taşımadığı için ovayı doldurmaktaki payı daha az olmuş, onun için Mudurnu suyu ovanın bu kısmını dolduramamış ve söz konusu kesim ova zeminine göre alçakta kalmıştır. Sakarya nehrinin taşıyıp doldurduğu alüvyonların kalınlığı, dikkat çekicidir ve yer yer değişiklikler gösterir: Erenler ile Sakarya çığırı arasındaki sondajda 52 m. lik alüvyon kalınlığına Adapazarı kuzeyinde Dağdibi köyündeki sondajda 114 m. lik Alüvyal dolgu malzemesine, Adapazarı'nın 2,5 km doğusunda Sakarya yatağına yakın Taşlıkköy'de yapılan sondaj da ise 230 m. kalınlıkta bir alüvyon dolgusuna rastlanılmıştır. Bütün bu sondajlarda üst seviyelerde rastlanmış olan kil, kum, çakıllı kumlar, ovanın en son dolma safhasına ait dolgu depolarıdır. Bu en üstteki dolguların ovanın çeşitli yerlerinde farklı karakter göstermesini Sakarya'nın sık sık yatak değiştirmiş olmasıyla izah etmek gerekir. Gerçekte ovanın muhtelif kesimlerinde tespit edilen "eski mecrta izleri" ve hilal biçimli "kopuk menderesler" başta Sakarya olmak üzere ovadaki akarsuların çok sık yatak değiştirdiğinin bir

kanıtıdır. Mesela Adapazarı'nın güneybatısında vagon fabrikası güneyinde, Çarksuyunun ovaya çıktığı kesimde eski mecra izlerine rastlanır. Diğer bir eski mecra Erenler'in güneyindeki tepelik burunu dolaşır. Erenler yerleşmesi bu çıkışın batıya doğru kıvrıldığı bükümün içinde kalan ve yüksekte olan kesimde kurulmuştur.

Adapazarı'nın kuzeydoğusunda da eski mecra (= çıkış) izleri görülür. Mesela şehirden eski yoldan Hendek'e gidilirken Gazeller'in kuzeyinde ve güneyinde Sakarya'nın çok tipik kopuk menderesleri bulunur. Sakarya'nın bir eski mecrası da bu gün Çark suyu tarafından kullanılmaktadır. Bu su üzerindeki Beşköprü ile ilgili araştırmalar ünlü Justinianus'un böyle muhteşem bir köprüyü Çark suyu gibi cılız bir su üzerinde yaptırmayı düşünmeyeceği konusunda yoğunlaşmakta ve dolayısıyla Sakarya'nın vaktiyle bu yatağı kullanmış olduğu iddialarını kuvvetlendirmektedir.

b) Geyve Boğazı

Adapazarı yöresinin jeomorfolojik unsurları arasında dikkat çekici bir olgu da Geyve boğazıdır. 15 km. uzunluğundaki bu boğaz güneydeki Pamukova ile kuzeydeki Adapazarı ovasını birbirine bağlayan bir "birleştirme boğazı" (eski coğrafyacıların deyişiyle "iltisak boğazı") dır. Sakarya nehri Pamukova ve Adapazarı çöküntü çukurları oluşmadan önce burada uzanan geniş ve dalgalı bir düzlük alan üzerinde menderesler yaparak akıyordu. Daha sonraları yerkabuğundaki epirojenik yükselmeler sonucunda Sakarya temele gömülerek boğazı açmıştır. Fakat Geyve Boğazı'nın bugünkü derinliğe ulaşmasında yalnızca bu söylediğimiz safhaların etkili olmadığı anlaşılmaktadır. İlk gömülmeden sonra boğazın daha da derinleşmesinde (günümüzde boğazın orta kesimindeki derinlik batıdaki Kocatepe ile doğudaki Çimenlik tepe arasında 750 m. kadardır), özellikle kuzeydeki Adapazarı ovasında meydana gelen tektonik çökmeler etkili olmuştur. Bu çökmeler sonrasında iki çöküntü alanı arasındaki eşik daha da yükselmiş ve boğaz daha derine gömülmüştür.

c) Sakarya Deltası

Sakarya nehri, Adapazarı ovasını Karadeniz'den ayıran ve "Aşağı Sakarya Eşiği" adını verdiğimiz tepelik ve platoluk bir alanı Mağara ve Akkum boğazları vasıtasıyla yarıp geçtikten sonra deltasını oluşturur.

Bu delta, Karadeniz kıyılarımızda bulunan Yeşilirmak ve Kızılırmak deltalarından farklıdır. Bu adı geçen deltalar denize doğru üçgen şeklinde belirgin birer çıkıntı yaptıkları halde Sakarya deltasında bu özellik yoktur. Basit deltalar kategorisine girer. Delta Sakarya'nın iki tarafında dikkat çekici bir eşitlikte 26'şar km. lik mesafeler dahilinde uzanmakta ve gittikçe daralarak 15-20 m. genişliğinde plajlar haline geçmektedir. Bu plaj şeridinin gerisinde yeni kumul dizileri, daha geride de eski kumul sıraları bulunur. Deltanın doğu kesiminde Küçükboğaz gölü, batı kesiminde de ormanlarla çevrili Acarlar gölü gibi sulak ve bataklık alanlar vardır. Sakarya nehri kıyıdaki plaj şeridinin ortasından geçerek Karasu ilçe merkezinin batısında Sakarya ağızı olarak adlandırılan yerlerde (doğudaki Yenimahalle ile batıdaki İhsaniye arasında) Karadeniz'e

ulaşır.

II. Yörenin Diğer Coğrafi Özellikleri

Adapazarı yöresinin iklimi Marmara Bölgesi ile Karadeniz bölgesi iklim tipleri arasında bir geçiş özelliği gösterir. Güneydeki dağlık kesim dışında kışlar, genellikle ılık geçer. Adapazarı meteoroloji istasyonunun verilerine göre en soğuk ay (ocak) ortalaması 5°.7, en sıcak ay (temmuz) ortalaması ise 22°.8'dir. Şimdiye kadar ölçülen en düşük sıcaklık -14°.5 (22 Ocak 1961 tarihinde), en yüksek sıcaklık ise 11 Ağustos 1970 tarihinde kaydedilen 41°.4'dir. Yıllık yağış tutarı kıydan içeriye doğru güneydeki dağlık kesime yaklaştıkça artar. Mesela, delta kesimindeki Karasu'da 440 mm. olan yıllık ortalama yağış tutarı, Adapazarı'nda 783 mm., dağların eteğine yakın olan Akyazı'da 871 mm.'dir. En yağışlı mevsim kıştır. En az yağışlı mevsim yaz olmakla birlikte, yaz kuraklığı yok gibidir (Yıllık yağışın %18'i yazın düşer). Sonbahar, ilkbahardan daha yağışlıdır.

Adapazarı yöresi doğal bitki örtüsü bakımından gür ve nemcil orman alanıdır. Fakat, tarla açma ve yeni yerleşmeler kurma gibi amaçlarla bu orman asli şeklini yitirmiş ve geçen yüzyıllarda "ağaç denizi" olarak tasvir edilen bu ormanların büyük bir bölümü ortadan kaldırılmıştır. Kıyı şeridinde bunların yerini çok yerde Psödomaki (yalancı maki) toplulukları almıştır. Yörenin ormanlarında günümüzde de kayın başta olmak üzere, gürgen, ıhlamur, meşe, dişbudak, kızılbaş türleri görülür. Güneydeki dağlarda köknar ve karaçam gibi iğne yapraklılara da rastlanır. Buralarda, içlerinde orman gülleri (Rhododendron) nin de bulunduğu gür bir ormanaltı topluluğu da mevcuttur.

Adapazarı yöresinde irili ufaklı bataklık gölleri, delta gölleri gibi su birikintileri dışında en önemli göl doğu yarısı yöremiz sınırları içinde kalan Sapanca gölüdür. Tamamı 47 km² genişliğinde olan bu göl, tektonik kökenlidir. İzmit körfezi-Adapazarı ovası-Düzce ve Bolu ovaları gibi çukurlar dizisiyle izlenen batı-doğu doğrultulu kırık çizgisinin (fay hattı) batı kesiminde yer alır. Bilinen en derin yeri Sapanca ilçe merkezinin kuzeyindeki 61 m. lik derinliktir. Sapanca gölü güneyindeki Samanlı dağlarından inen akarsulardan başka yağmur ve kar suları ile dipteki fazla kaynaklardan beslenir. Fazla sularını da kuzeydoğu ucundan çıkan ve Beşköprü altından geçen Çarksuyu aracılığıyla Sakarya'ya boşaltır. Göl sularının yüzeyi normal zamanlarda deniz seviyesinin 32 m. üstündedir. İlkbaharda yükselen su seviyesi, sonbahar başlarında en alçak düzeye iner. Seviye farkı bazı yıllar 120-130 cm'yi bulursa da genellikle 70-90 cm kadardır. Göl sularının sıcaklığı yüzeyden derine doğru azalır. Göl yüzeyi ile 45 m. derinlik arasında yaklaşık 10-11 derecelik bir sıcaklık farkı vardır. Sıcaklık 14 m. derinliğe kadar hızla düşer, bu düşüş 35 m.den sonra oldukça yavaşlar. Yüzey suları ile derinlik suları arasındaki sıcaklık farkı yazın fazla, diğer mevsimlerde ise azdır. Sapanca gölü ile İzmit körfezi arasında bir kanal açma düşüncesi tarihin eski çağlarından başlayarak birkaç kez gündeme gelmiş, fakat hiçbir zaman gerçekleştirilememiştir.

Elverişli iklim şartlarının varlığına, yukarıdaki satırlarda değindiğimiz, alüvyonkalınlığı da eklenince, Adapazarı yöresi Türkiye'nin önemli tarım alanlarından biri haline gelmiştir. Başta mısır olmak üzere her türlü tahıl yetişir. Yörede tarım alanlarının üçte ikisinden fazlası tahıl ekimine ayrılır. Tahıla ayrılan alanların da % 62'sini mısır tarlaları kaplar. Buğday üretimi tahıl üretiminin ancak üçte biri kadardır. Mısırın ilk sırayı almasında Karadeniz bölgesine komşu olması rol oynar. Mısır en çok merkez ilçe ile Karasu, Akyazı ve Hendek kesimlerinde yaygındır. Yörenin önemli toprak ürünleri arasında patates ve şekerpancarı da sayılabilir. Tütün ekimine daha çok Hendek kesiminde önem verilir. Son yıllarda ayçiçeği ekilen alanlar genişlemiştir. Adapazarı yöresinde meyvecilik te gelişmiştir. Ağaç sayısı ve üretim bakımından birinci sırada fındık, ikinci sırada elma gelir. Fındık ağaçlarının da yarısından çoğu Karasu kesimindedir. Elma ağaçlarının çoğu Sapanca gölü kıyısındadır.

Hayvancılıkta büyük baş hayvancılık ağırlıktadır. Özellikle sığırcılık ve dana besiciliği, sütü üretimi gelişmektedir. Arıcılık oldukça yaygındır. İpek böcekçiliği geçmişteki önemini kaybetse de önemli bir yer tutar (Bu konuda Türkiye illeri arasında Bursa'dan sonra ikinci sırayı Sakarya ili alır).

Balıkçılık Karadeniz kıyısında, göllerde ve akarsularda yapılır. Sakarya nehri'nin ağzında sınırlı ölçüde havyar da üretilir.

Yöre ulaşım açısından ülkemizin en ileri gitmiş yörelerinden birisidir. Türkiye'nin birinci büyük şehrini başkente bağlayan önemli demiryolu (bu demiryolu üzerindeki Arifiye'den Adapazarı'na uzanan demiryolunun Zonguldak'a kadar uzatılması birkaç kez gündeme gelmiş, fakat gerçekleşmemiştir) ve karayolları bu yöreden geçer. Sapanca gölünün doğusu çeşitli yönlerle yönelen yolların önemli bir düğüm noktasıdır. Bütün bu olanaklara karşılık yörede turizm fazla gelişmemiştir. Başlıca turistik kuruluşlar, göl turizmi (Sapanca), kıyı turizmi (Karasu, Kocaeli) ile kaplıca turizmi (Akyazı) ile ilgilidir. Yukarıdan beri sıralanan elverişli fiziki ve beşeri-iktisadi coğrafya şartları bu yörede önemli ölçüde bir nüfus toplanmasını sağlamıştır. Nüfus yoğunluğu Türkiye ortalamasının aşağı yukarı iki katı kadardır. Bu nüfus sıklığı özellikle XIX. Yüzyılda dış göçlere bağlı olarak bir çok yeni yerleşmenin kurulmasıyla ilgilidir.

Adapazarı yöresi nüfusunun 303.989'u yöreye adını verdiğimiz şehirde yaşar. Yörede bunun dışında nüfusu 20.000 aşan yerleşmeler arasında Hendek (28.587 nüfus), Karasu (24.772 nüfus), Akyazı (23.192 nüfus) ve Sapanca (21.727 nüfus) sayılabilir. Yörenin coğrafya özelliklerini ele aldığımız bu yazıyı Adapazarı şehrine ayırdığımız satırlarla bitirmek istiyoruz.

III. Adapazarı Şehri

Yakın çevresinde Nikomedia (günümüzdeki İzmit) ve Prusias (Üskübü, daha yeni adı Konuralp) gibi önemli eski çağ şehirleri bulunmasına rağmen, Adapazarı şehri geçmişe eskiye inmeyen yeni bir şehir, daha doğrusu bir XIX. yüzyıl kuruluşudur. İstanbul boğazını ve boğazın güney ağzında kurulmuş olan önemli şehri (İstanbul) Kuzey Anadolu'nun çeşitli merkezlerine bağlayan çok

önemli bir yol bu kesimden geçtiği halde bu noktada, o dönemlerde, bir şehrin kurulmamış bulunması bu ovada güneyden kuzeye doğru akan Sakarya nehri ile kollarının düzensiz akışlı olmaları, sık sık yatak değiştirmeleri, ovanın büyük kısmının orman veya çalılıklarla kaplı olması gibi sebeplerle ilk ve orta çağlarda yerleşmeye fazla elverişli bulunmamasının sonucudur. Ovanın batısındaki günümüzde Beşköprü adı verilen ve Jüstinyen tarafından yaptırılmış bulunan önemli köprünün (Pentogephyria) altından bugün önemli bir akarsu geçmeyişi de bu ovada akarsu yataklarının sık sık yer değiştirdiğini gösteren bir delildir.

Ovaya gelip yerleşme, Osmanlılar döneminde başlamış ve yerleşenler yer yer orman örtüsünü açarak verimli toprakları işlemeye koyulmuşlardır. Bu arada, XVI. y.y. dan itibaren, günümüzdeki şehrin çekirdeğini meydana getiren ve o dönemde "Ada" veya "Adaköy" adı verilen bir köyün varlığı bilinmektedir. Daha önceki yüzyıllarda bugünkü şehrin bulunduğu mevkide Ada isimli bir köy pazar yeri olarak gelişmiş, yakın dönemde Adapazarı denmeye başlamıştır.¹ Adapazarı adının son kısmı, yerleşmenin önceleri bir pazar yeri olarak kurulduğunu, adının ilk kısmı ise bu pazarın kuruluş yerini ifade eder: Pazar yerine doğudan gelenler Sakarya'yı geçmek, batıdan gelenler ise Çark suyunu aşmak zorunluluğunda kaldığından, Pazar yerinin sularla çevrili bir izlenim uyandırması buraya "ada" adının yakıştırılmasına neden olmuştur. Pazar yeri olma durumu, burayı XIX. y.y.la doğru bir ticari merkez haline getirmeye başlamıştı. Adapazarı'nın bu durumu, Belçikalı tarihçi coğrafya uzmanı H. Pirenne'in "Les villes sont l'oeuvre des marchands" (Şehirler satıcıların eseridir) ifadesini adeta kanıtlar gibidir. Kurulan pazar yerinde çeşitli satıcıların üslendiği kesimler günümüzde Adapazarı'da mahalle adı olarak yaşamakta ve şehrin bir pazar yerinden şehir durumuna geçtiğini belgelemektedir: Semerciler, Yağcılar, Pabuçcular mahalleleri . Pazar yerinin etrafındaki ova iyi işlendikçe nüfus artmış ve bunun sonucunda 1852 yılında Adapazarı, İzmit Sancağına bağlı bir kaza merkezi durumuna getirilmiştir. Bunu takiben 1861'de de belediye teşkilatı kurulmuştur. Bunlar da Adapazarı'na ticari merkez olma özelliği yanında idari fonksiyon da kazandırmış ve gelişmesini hızlandırmıştır. XIX. y.y.'ın ikinci yarısında Adapazarı, gerek nüfusu, gerekse kapladığı alan itibarıyla kasaba görünüşünü almıştı. Yüzyılın sonunda da Haydarpaşa-Ankara demiryolunun 133. kilometresinde bulunan Arifiye'den ayrılan 9 km.lik bir şube hattının 1899 yılında Adapazarı'na ulaşması gelişmesini daha da hızlandırmıştır. Ayrıca, İzmit-Geyve, Göynük üzerinden Ankara'ya giden karayolunun terk edilerek, Ankara yolunun Adapazarı'ndan geçmesi de bu gelişme hızını kamçıladı. Geçen yüzyılın ikinci yarısında Adapazarı'nın nüfus kazanmasında, Kırım ve Kafkasya'dan gelen göçmenlerin buraya yerleştirilmelerinin de rolü vardır.

Adapazarı'nın XIX. y.y.'daki nüfusuna ait çeşitli yazarlar tarafından verilen rakamlar birbirini tutmamaktadır. Vital Cuinet 1894 yılında yayınladığı "La Turquie d'Asie" adlı eserinde Adapazarı şehrinin nüfusunu 24.150 olarak vermektedir. Buna karşılık, 1889'da yayınlanan Kamus-ül Âlâm'da Şemsettin Sami, Adapazarı'nı 4.000 nüfuslu bir kasaba olarak göstermektedir. 1862

senesinde yöreden geçmiş olan A. De Moustier'ye göre buranın nüfusu 10.000, bundan yirmi yıl sonra bu çevrede araştırmalar yapmış ve bu arada Adapazarı'na da uğramış bulunan Von Diest'e göre ise 15.000'dir. Bu rakamların hiçbirisine tamamen güvenmek mümkün değildir. Çünkü Vital Cuinet'nin verdiği ve Adapazarı'nın 1927'deki nüfus sayımında yazılan nüfusundan (22.549 nüfus, bak: Tablo 1) bile yüksek olan rakam ile Şemsettin Sami'nin verdiği 4000 gibi küçük bir rakama inanmak güç görünmekte ve birbirine yakın yıllara ait bu iki rakam arasındaki büyük fark da bu rakamlara inanmayı güçleştirmektedir.

Adapazarı, Milli Mücadele yıllarında 25 Mart 1921'de Yunan işgaline uğramış ve aynı yılın 21 Haziranında kurtarılmıştır. Milli Mücadele yıllarının başlarında Adapazarı adı bir isyan nedeniyle ülkenin gündemine gelmiştir. Milli Mücadele hareketlerine karşı çıkan bu isyan 3 Nisan 1920'de başlamış ve üç ay devam ettikten sonra Ali Fuat Cebesoy tarafından bastırılmıştır.

Cumhuriyet döneminin ilk nüfus sayımında (1927) 22.549 olarak saptanan şehir nüfusu, 1945'te 30.000'e yaklaşmış, 1950'de 35.000'i, 1955'te 55.000'i aşmış ve 1960'ta 80.000'e yaklaşmıştır. Bu nüfus ilk defa 1970 yılında 100.000'i aşmış (101.283) ve 1990 sayımında 170.000'i 2000 sayımında ise 300.000'i de geçmiştir (303.989). Bu nüfus dönemlerinden bazılarında Adapazarı'nın nüfusu, komşusu İzmit'inkini de geçmiş (1927, 1935, 1945, 1955 ve 1960 sayımlarında olduğu gibi), fakat 1960'tan sonra aradaki fark, Aşağıdaki Tablo 1 de de görüldüğü gibi, İzmit'in lehine olarak gittikçe fazlalaşmış. Fakat 2000 sayımında tekrar Adapazarı İzmit'i geçmiştir.

	İZMİT	ADAPAZARI
1927	14.637	22.549
1935	18.693	24.839
1940	29.120	25.793
1945	28.352	29.836
1950	36.037	35.581
1955	55.507	55.622
1960	73.488	79.420
1965	89.547	86.125
1970	120.694	101.284
1975	165.483	114.130
1980	190.423	130.977
1985	233.338	152.291
1990	256.882	171.225
2000	195.699	303.989

Tablo 1

Adapazarı, 1954 yılında, Kocaeli ilinin doğu kesiminin bu ilden ayrılmasıyla kurulan ve Sakarya adı verilen ilin (günümüzde Adapazarı merkez, Akyazı, Ferizli, Geyve, Hendek, Karapürçek, Karasu, Kaynarca, Kocaeli, Pamukova, Sapanca, Söğütlü, Taraklı ilçelerinden oluşan bu il 4817 km² lik bir araziye sahiptir) merkezi olmuştur. Bu zamana kadar, çevresinde patates, tahıl, baklagiller, yağlı tohumlar (başta ayçiçeği olmak üzere), çeşitli sebze ve meyve yetiştirilen bir sahanın tarımsal ticaret merkezi durumunda olan Adapazarı, bundan sonra sanayi alanında da atılım yapmaya başlamış, eskiden mevcut D.D.Y.'na ait vagon fabrikasına şeker, deri, nebati yağ, traktör, sabun, nişasta, kimya, un, tuğla, kereste, çeşitli montaj, otomobil lastiği...v.s. gibi sanayi kolları da eklenerek, bu konudaki çeşitlilik sağlanmıştır. Sanayi alanındaki bu ilerlemenin yanında, şehrin geleneksel uğraşlarından biri olan ipek sanayiinde ise gerileme görülmüştür.

Adapazarı şehri, yerleşmiş bulunduğu coğrafi mevki dolayısıyla genişlemeye ve yayılmağa çok müsait bir ova şehridir. Genişlemeye elverişli olması yakın çevresinde birdenbire büyüyen ve nüfusları 25.000'i aşan "uydu şehir"lerin oluşmasına da neden olmuştur. Bu uydu şehirlerden güneybatısında bulunan Serdivan (1997'de 34.518 nüfus) ile güneyinde bulunan Erenler (1997'de 43.995 nüfus), Adapazarı ile mekansal olarak birleşme eğilimi göstermişlerdir.

Adapazarı, çeşitli tarihlerde önemli yangınlar ve yer sarsıntıları (1943 ve 1967'de olduğu gibi) harap olduktan sonra bazı mahalle ve çarşıları yeniden kurulmuş ve şehrin eski görünüşü büyük ölçüde değişmiştir. Şehir esas itibarıyla, ortasından geçen, güney-kuzey doğrultulu, bir cadde boyunca gelişmiştir. Muhtelif kesimlerde farklı adlar alan ve Sakarya caddesi, Atatürk Bulvarı, Bankalar Caddesi, Eski Kandıra caddesi gibi adlarla adlandırılan bu caddenin orta kesimine rastlayan kısım asıl çarşının ve resmi binaların bulunduğu en canlı alandır. Şehrin 1967 depreminden sonra tekrar aynı yerde, yani yer altı suyu seviyesinin yüzeye yakın alüvyonlu gevşek zeminde kurulması 17 Ağustos 1999 depreminde de şehrin büyük ölçüde tahribi sonucunu doğurmuştur. Bu hatadan vazgeçilerek, bu sefer idari merkezin daha kuzeyde, nispeten daha sağlam zemin üzerinde, kurulması isabetlidir.

Eskiden önemli tarımsal ticaret merkezi, 1950'li yıllardan sonra önemli sanayi merkezi olma fonksiyonlarını yüklenen Adapazarı şehri, yakın yıllarda Sakarya Üniversitesi adlı bir üniversiteye de kavuşunca eski fonksiyonlarına ilave olarak, bir kültür merkezi rolünü de üstlenmiş bulunmaktadır.

Adapazarı şehrinde 1999 depreminden sonraki bir değişiklik de şehrin statüsünde meydana gelmiştir: Ferizli ve Söğütlü ilçelerinin merkezleri, Adapazarı belediyesinin sınırları içine alınarak, Adapazarı Büyük Şehir statüsüne kavuşturulmuştur. Şehir bu haliyle ve 2000 yılı nüfus sayımındaki nüfusuyla (303.989), Türkiye'nin 18., Marmara bölgesinin ise İstanbul ve Bursa'dan sonraki üçüncü büyük şehri durumundadır.

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA

- Bilgin, T., *Adapazarı Ovası ve Sapaca Oluğunun Alüviyal Morfolojisi ve Kuaternerdeki Jeomorfolojik Tekâmülü*, İstanbul 1984.
- Cuinet, V., *La Turquie d'Asie*, IV s. 373-376, Paris 1894.
- Darkot, B- Tuncel, M., 1981, *Marmara Bölgesi Coğrafyası*, s.123, İstanbul.
- Eröz, M.-Alpan, S., *Adapazarı Tarihçesi ve Sakarya Coğrafyası (The History of Adapazarı and The Geographie of Sakarya)*, *Sakarya Sosyal Araştırma Merkezi Yayınları*, No: 23, s. 8, İstanbul-Adapazarı 1968.
- Fındıkoğlu, Z.F., *Adapazarı'nın Şehirleşmesi ve Sosyolojik Problemler*, Sakarya Sosyal Araştırma Merkezi Yayınları, No:1, s. 21, İstanbul-Adapazarı 1968.
- Hacısalihoğlu, İ. Y., 2001, *Türkiye'nin Kentsel Gelişme Süreci ve 1999 Marmara Depremi*, s. 46, 68, 80, 81, 82.
- İnandı, H., "Adapazarı Ovası ve Çevresinin Jeomorfolojik Etüdü", *I.Ü. Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, sayı: 3-4, s. 107-138, İstanbul 1952-1953.
- İnandı, H., "Adapazarı Bölgesinin İklim ve Bitki Örtüsü", *Türkiye Coğrafya Dergisi*, sayfa: 125-140, İstanbul 1955.
- İnandı, H., "Adapazarı Ovasında Nüfus ve Yerleşme", *I.Ü. Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, Sayı 7, s. 66-91, İstanbul 1956.
- İnandı, H., "Adapazarı Bölgesinin İktisadi Coğrafyası", *Coğrafya Araştırmaları II*, s. 56-88, İstanbul 1958.
- İnandı, H., "Sakarya Deltası", *I.Ü. Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, sayı 13, s. 83-98. İstanbul 1963.
- Kurtkan, A., *Adapazarı'nın Sanayileşmesi*, Sakarya Sosyal Araştırma Merkezi Yayınları, No: 6, s. 10, İstanbul-Adapazarı 1968.
- Moustier, A. De, "Voyage dse Constantinople de Ephése par l'intermédiaire de L'Asie Mineure", *Tour de Monde*, s. 225-272, Paris 1864.
- Şemsettin Sami, *Kamus-ul Âlâm*, Cilt I, s. 221.
- Tiryaki, A., "Sangarius Köprüsü" *I. Sakarya ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu (22-23 Haziran 1998)*, sayfa: 204-210. Adapazarı 1999.
- Tuncel, M., "Türkiye'de Yeni Şehirler: Adapazarı Örneği", *I. Sakarya ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu (22-23 Haziran 1998)*, sayfa: 1-5. Adapazarı 1999.

- Tuncel, M., "Türkiye'de Kent Yerleşmelerinin Tarihçesine Toplu Bir Bakış", *I.Ü. Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, sayı:23, sayfa. 151, 152, İstanbul 1980.
- Tuncel, M., "Tarih Boyunca Türkiye'de Kent Kuruluşları", *Doğumunun 100. yılında Atatürk'e Armağan*, sayfa. 342, 343, İstanbul 1981.
- Tuncel, M., "Adapazarı", *DIA Cilt I*, sayfa. 354-355, İstanbul 1989.
- Von Diest., *Von pergamon über den Didymos Zum Pontus*, s. 92-95, Gotha 1889.

¹ XVI. Yüzyılda idari bir il olarak kurulan Ada karyesi ile XIX. Yüzyıldaki Ada Kazası'nın aynı yerleşim yeri olup olmadığı kesin olarak tespit edilememiştir.

II BITHYNIA'NIN ERKEN TARİHİNDE SAKARYA VE ARKEOLOJİSİ

DOÇ. DR. ENGİN BEKSAÇ

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ, FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ,
ARKEOLOJİ BÖLÜMÜ ÖĞRETİM ÜYESİ

"... uix mi ipse credens Thuniam atque
Bithunos liqisse campos.... "
Catullus, Poem 31

Sakarya ili arkeolojik açıdan Türkiye'nin en az çalışılmış bölgelerinden biridir. Sakarya ilinin toprakları özellikle Kuzey Batı Anadolu toprakları içinde yer alışı itibariyle de Anadolu'nun yeterince çalışılmadan kalmış bölgelerinden birinin içinde kalmaktadır. Buna rağmen ilin genel durumu itibariyle çok erken dönemlerden başlayan bir iskan bölgesi içinde kaldığı da göz ardı edilemeyecek bir gerçek olarak önümüzde durmaktadır.

Sakarya ili , Klasik dönemlerde Bithynia (veya Bythinia) olarak bilinen bölgenin içinde yer almaktadır. Bu ad bölgede yerleşmiş ve daha sonra aynı adı taşıyan bir Krallık kurmuş olan Bithynler 'den gelmektedir. Bithynia Bölgesi İstanbul'un Anadolu yakasından başlayarak doğuda Parthenius (Bartın) yakınlarına kadar uzanmaktaydı. Doğusundaki Paphlagonia'dan Billaeus (Filyos) çayı ile ayrılmaktaydı. Kuzeyde Karadeniz'e (Pontus Euxinus) açılan bölge güneyde Phrygia Epictetus ve Galatia ile batı ve güney batısında Mysia ile komşuydu. Mysia'an Bithynia'yı ayıran doğal sınır Uludağ ve Rhyndacus ırmağıydı. Böylece, Bithynia günümüz İstanbul'unun Anadolu yakasıyla, Kocaeli, Yalova, Sakarya, Bilecik, Düzce illeriyle birlikte Bolu, Bartın ve Zonguldak ve Bursa'nın önemli bir bölümünü içine almaktaydı.

Adını da mitolojide Frig kökenli bir ırmak tanrısı olarak karşımıza çıkan Saggarios'dan alan Sakarya ırmağından alan ilin toprakları Sakarya ırmağı ile ilişkili bir yerleşim sistemi sergilemektedir. Bu durum özellikle ırmağın oluşturduğu çevre şartlarınca şekillenmiştir.. Bu duruma bağlı olarak Sakarya ilinin arkeolojisini önemli ölçüde yönlendiren ve ırmağa bağlı şekillenen bu yerleşim dinamiği itibariyle ili bazı alt bölgelere ayırmak yerinde olacaktır.

Buna göre özellikle iki bölge olarak ilin kuzeyinde kalan ve Karadeniz ile ilintili kuzey kesimi ve güneyde kalan daha çok dağlık özellikler gösteren kesim olarak ayrışan bu oluşumu kendi içinde de ırmağın doğusu ve batısı olarak alt kesimlere ayırmakta mümkündür. Sakarya ırmağı ve kollarının etkin bir biçimde suladığı ve alçak bir doğal yapı gösteren kesimlerin taşkınlarla açık oluşu kadar, periyodik olarak güçlü depremlere neden olan fay hatlarının varlığı nedeniyle önemli bir iskan potansiyeli sergilediğini söylemek zordur. Şu andaki veriler ışığında Sakarya ilinin arkeolojik potansiyeli en güçlü kesimleri bu alçak akarsu düzlükleri ardında kalan yükseltilerde aranmalıdır. Alçak kesimde

karşımıza çıkan veya çıkacak olan arkeolojik verilerin de önemli bir bölümü ulaşım sistemleriyle yakından ilgisi olan yol ve köprü sistemleriyle bu ulaşım sistemine bağlı olan yapılaşmalar olarak kendisini göstermektedir. Akarsu düzlükleri dışında kalan yükseltilerinin arkeolojik yerleşim dinamiğinde önemli rolü olduğu gözlenirken çok erken süreçlerden itibaren bu sistematik içinde ulaşım güzergahlarının denetlenmesi kadar, eski doğal yapısı içinde önemli bir orman bölgesi olduğu fark edilen Sakarya ili topraklarının denetimi kolay olmayan yerli halkıyla da şekillenmiş savunma ve denetime dönük askeri mahiyeti yüksek bir yerleşim sistemine sahip olduğu da fark edilen bir gerçektir. Gerçi kayaç yapılı yüksek alanların tercihinde akarsu kollarının taşkınlar yapmaya yönelik doğası ve bölgenin şiddetli depremlerinden korunma amacının da bulunmasını göz ardı etmemek gerekir.

Sakarya ili arazisi erken devirlerde de şimdi olduğu gibi önemli bir kavşak teşkil etmiştir. Özellikle Trakya ve Balkanlara açılan bir bölgenin Anadolu'ya bağlandığı kilit bir konuma sahip olan Sakarya ili topraklarının erken süreçlerde dik yükseltiler, ormanlar ve ırmağın oluşturduğu zorlu koşullara bağlı zorlu bir çevresel oluşum gösterdiği tüm eski bilgilerden de anlaşılan bir durumdur. Bu nedenle eski ulaşım sisteminin şimdikiye benzer bir dinamiği olduğu gözlenmekte olup özellikle üç ana arter dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki tam kuzeyden geçen ve İstanbul'un Anadolu yakasındaki Karadeniz kıyısı yerleşmeleri ve Kocaeli ilinin Karadeniz kıyısındaki yerleşmelerinden geçerek, eski ismiyle Heraklea Pontika olarak bilinen Karadeniz Ereğlisi'ne giden güzergahtır.

İkinci yol İstanbul'un Anadolu yakasındaki Marmara kıyısı yerleşmeleri ve Kocaeli üzerinden Sapanca Gölü kuzeyinden geçerek günümüzdeki hattı takip ederek Sakarya ilinin ortasından geçerek Düzce ve Bolu'ya ulaşan güzergahtır. Bu hattın özellikle ilin tarihsel dönemini teşkil eden Bithynia, Roma ve Bizans dönemlerinde daha etkin olduğu fark edilmektedir. Bu güzergah özellikle başkentini günümüz İzmit yerleşmesinde yoğunlaştıran daha geç dönemlerde hakim olan Bithynia hükümdarlarının yönetimleri döneminde kazanmış olmalıdır. Bithynia hükümdarlarının günümüz Bursa topraklarında kalan bölgeler kadar Bolu çevresindeki topraklarının denetlenmesi açısından da önemi büyüktür. Roma döneminden kalan bilgiler de açıkça bu güzergahın ticari olduğu kadar, askeri açıdan taşıdığı önemi açıkça göstermektedir.

Üçüncü yol ise ikinci güzergaha bağlı olarak Sapanca Gölü kuzeyinden geçtikten sonra şu andaki Adapazarı yakınından güneye dönerek Pamukova ve Geyve bölgelerini Sakarya ırmağı boyunca takip ederek, önce batıya Bursa'ya doğru giden ve daha sonra Bilecik üzerinden Sakarya ırmağı kaynaklarına doğru İç Anadolu'ya açılan yoldur. Sakarya ilinin arkeolojik dinamiğinin anlaşılmasında bu yol sisteminin çok önemli bir işlevi olduğu aşikardır. Bu noktada, Ortaçağ itibarıyla Beş Köprü ile şekillenen bir oluşum olduğu ve köprüyü aşan yolun hemen köprü yanından kuzeye dönerek Paphlagonia'ya ve güneye dönerek Phrygia'ya doğru gittiği bilinmektedir.

Sakarya ilinin arkeolojik dinamiğini etkileyen en önemli etmenler

arasında bu ulaşımdaki kilit rolü kadar doğal kaynaklarının da önemli rolü olmuştur. Bu kaynaklar arasında özellikle zengin orman kaynaklarına bağlı olarak şekillenen bir orman ürünleri kaynağı olarak önemli bir rolü olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Roma dönemi için bu kaynağın önemli bir ilgi odağı olduğu anlaşılmaktaysa da, yukarda anılan ulaşım sisteminin zorlu doğal koşullar nedeniyle çok iyi işlememesine bağlı olarak yeterince işlenemediği de fark edilmektedir. Bu nedenle Roma devrinde bölgede Sapanca Gölü ile İzmit Körfezi arasına bir kanal açılarak bu kaynağın daha iyi kullanılmasına yönelik bir faaliyet ortaya konulmak istendiği anlaşılmaktadır. Roma hakimiyeti döneminde Bithynia bölge valisi (M.S. 110-113) olan Genç Plinius ve İmparator Trajanus arasındaki yazışmalar bunun en güzel örneğidir. Orman kaynaklarının boyutu Sakarya ilinin de içinde yer aldığı bölgeye yüz yıllar boyu "Orman Denizi" denmiş olması ile de açıklık kazanmaktadır.

Tarihin en erken dönemlerinden itibaren önemli bir ulaşım ağının merkezinde kalmasına rağmen Sakarya ili sınırları içinde kalan alanda çok büyük yerleşmelerin yer almadığı bir gerçektir. Fakat bu noktada ilginç olan Antik Çağlar içinde Kuzey Batı Anadolu'da kurulmuş olan önemli kentlerin de çok uzakta olmamasıdır. Sakarya iline komşu olan iller içinde gerçekten çok önemli yerleşmeler kurulmuştur. Bunlar arasında günümüz Karadeniz Ereğlisi olan Herakleia Pontika, şimdi Düzce ili sınırlarında kalan günümüz Konur Alp Köyü, Prusias Ad Hypium, Bolu sınırları içinde kalan Bithynion (veya Claudiopolis), günümüz İzmit şehri Nikomedia, günümüz İznik'i Nikaia, günümüz Bursa'sı Prusias Ad Olympus veya artık bulunmayan Astakos gibi önemli Kuzey Batı Anadolu kentleri Sakarya ili topraklarının da içinde kaldığı Bithynia kültür bölgesinin kentleridir. Bu noktada Sakarya iliyle ilintili olarak hemen akla gelen en önemli erken yer adları arasında hemen akla gelen Tarsis veya Tarsie (Tersie), Malagina ve Sapon gibi yerlerdir. Sapon, Sapanca Gölü ve çevresiyle ilintili iken Tarsie de daha çok Akyazı çevresindeki ovalık alana denk düşer gibidir. Yerleşimlerin seyrekliği ve şu anda teşhislerinin güçlükler arz etmesine rağmen, nekropoller doğrultusunda bölgede önemli bir insan potansiyeli bulunduğunu gösteren veriler mevcuttur.

Sakarya ili topraklarında çok erken süreçlerden itibaren insan varlığını gösteren verilerin seyrekliği ve daha geç süreçlere doğru da çoğunlukla nekropoller ile temsil edilmesine karşın sürekli ve sabit kentlerin teşhis edilmeyişinin en önemli sebebi, doğal yapı kadar bölgedeki yerleşik gurupların kimliğinde de aranmalıdır. Erken süreçlerden itibaren Balkanlar'a bağlı kültür kimliği sergileyen bu kesimin de sosyal dinamiğinin Trakya ile aynı özelliklere sahip olmasıdır. Tüm Trakya ve Kuzey Batı Anadolu kültürleri çok uzun zaman süreçleri içinde de kendisine özgü kapalı kimliğini korumuş ve dış dünyadan gelen etkilere ve yabancı oluşumlara kapalı kalmış tahkimatlı köyler ve kasabalara bağlı bir yerleşim sistemi sergileyen kabile ve kabile ittifakları ile örgütlenmiş bir sosyal sistem içinde şekillenmiş oluşuyla Anadolu'nun diğer kesimlerinden ayrı kalmış ve kendisine özgün bir maddi ve manevi kültür ortaya koymuştur. Bu sosyal sistem içinde şekillenen yerleşim sistemi de daha

çok ahşap malzeme ağırlıklı olmak üzere kerpiç, saz, saman gibi zaman içinde yitirilmesi kolay malzemelerle oluşturulmuş bir barınakla oluşturulmuş bir yerleşmeler oluşumuna dayandırılmıştır. Sakarya iline komşu olan illerin yer aldığı sahada karşımıza çıkan büyük kentlerin birkaç koloni yerleşmesi hariç, ilk kurucuları da bölgenin kendi özgün kültüründen gelen kişilerdi. Bu insanların kurduğu kentler de daha çok Hellenistik ve Roma kültür ortamıyla ilişkili yaşam deneyimlerinin sonucunda oluşmuştu. Bu nedenle, Kuzey Batı Anadolu'nun pek çok bölgesinde Yunan Koloni yerleşmeleri dışında kalan ve yerli halk tarafında kurulmuş erken yerleşmeler gibi Sakarya çevresindeki yerleşimlerin de genelde Trakya ve Balkanlara açılan niteliğiyle ele alınması gerekir. Bu durum özellikle Bithynia Kralları'nın dışarıya açılmaları ile bölgenin Hellenistik sürecinde önemli ölçüde değişmiş ve bölgenin önemli ticaret yolları üzerinde bulunmasıyla da daha farklı bir nitelik kazanmıştır. Buna rağmen bölgenin özgün kimliği sürmüştür. Roma hakimiyeti sürecinde her ne kadar Roma kimliği etkin olmuşsa da, bölgenin anarşi ve kaosa açık bir yapıya ve kendine özgü bir karaktere sahip olduğu ve yabancılara pek de güven vermediği aşikardır.

Sakarya ili ve çevresindeki bölge uzun sürelerle yabancı koloni ve iskana da izin vermemesiyle ünlü olup, yabancılara karşı son derece acımasız yerli topluluklarıyla şöhret bulmuştur. Bu tip toplulukların bölgedeki varlığının çok erken dönemlere kadar gittiğini de artık biliyoruz. Bölgeye en yakın Antik Çağlar'ın yabancılarda kurulmuş en güçlü koloni yerleşmeleri Kalkhedon adıyla bilinen günümüz Kadıköy yerleşmesi ve zaman içinde yok olan Astakos ile, Heraklea Pontika adıyla bilinen günümüz Karadeniz Ereğlisi'dir. Bunlar dışındaki diğer yerleşmelerin önemli bir kısmı yerli yöneticilerce kurulmuş kentlerdir. Bu kentler de daha çok önceki dönemlerin maddi ve manevi bir iletişim ve ticari ve dini alışveriş merkezi olarak şekillenmiş köyleriyle kabileler arasında periyodik bir biçimde de olsa birlik ve bütünlük sağlamaya yönelik işlevini sürdürmesi amacına yönelik olarak teçhiz edilmiş oldukları düşünülmeli gereken bir husustur. Antik Çağ kentlerinin pek çoğu da bölgenin Romalılara geçmesinden sonra kırsal karakterli bu bölgeyi şehirleştirmek ve kaynaklarını daha iyi kullanarak, askeri ve sosyal açıdan daha güvenilir kılmak için, doğası itibarıyla şehirlî bir kültüre bağlı olan Romalılar tarafından kurulmuştur. Bu kabilelere ve kabile ittifaklarına dayalı toplumların manevi kültürü ve özellikle dini inanışlarının da kapalı bir biçimde içinde yaşadıkları ortama adapte olduğu ve çok geniş topluluklardan çok aile gurupları ve kabilelere ait belirli mahallerde dışarıya kapalı bir biçimde ve daha çok doğal veya doğaya açık ortamlarda kendisine özgü bir biçimde ifa edilmiş olması da kült arkeolojisi açısından farklı değerlendirmeler yapılmasını gerekli kılmaktadır. Eski kültürlerin Hıristiyanlık karşısında M.S. 435 sürecine ve hatta daha sonraki tarihlere kadar güçlü bir biçimde var oluşu bölgenin gelenekçi ve dışarı kapalı karakterini gösteren önemli olgulardan biridir.

Roma döneminde önemli bir bölge olarak seçkinleşen Bithynia dahilinde kalan günümüz Sakarya ili içindeki yerleşmelerin yakın çevresindeki güçlü yerleşmelerin gölgesinde kaldığı görülmektedir. Ama ulaşım güzergahlarının geçtiği bir kavşak noktası olarak günümüzdekine benzer bir rol üstlenmiştir.

Özellikle Düzce ve Kocaeli sınırları içinde kalan bazı yerleşmelerin gölgesinde kalan bu bölgenin bu durumda doğal yapısının önemli rol oynadığı aşikardır. Buna rağmen günümüz Sakarya ilini teşkil eden bölgenin doğal zenginliğiyle çevresine önemli bir kaynak teşkil ettiği de gözden kaçmamaktadır. Özellikle mermer ve ağaç ürünleri açısından bölgenin kesin bir önem taşıdığı anlaşılırken, o süreç için kritik öneme haiz olduğu kesin olan bazı maden kaynaklarıyla da dikkat çektiği fark edilmektedir.

Ortaçağ sürecinde önemli bir ulaşım yolu ağı ile dikkat çeken bölgede önemli Erken Ortaçağ köprülerinin bulunması rastlantı değildir. Özellikle, bölgenin bataklık oluşumu ve güçlü bir akarsuyun taşkınlarına açık oluşu dikkatle teçhiz edilmiş köprülerin yapımını gerekli kılmıştır. Ortaçağ sürecinde bu köprüler ve yol ağının günümüz Sakarya ilinin yerleşme dinamiğinde etkin bir rol üstlendiğini göstermekte olup, tarihi kayıtlarda, Roma sürecinden gelen ve Ortaçağ sürecinde önemli olduğu fark edilen Tersiyer / Tarsiyer veya Tarsis şeklinde adıyla ön plana çıkan bir yerleşmeyi ve geç Ortaçağ itibarıyla de Malagina gibi bir çok kale ve garnizon çevresinde şekillenen askeri yerleşmeyi de ortaya koymaktadır.

Ortaçağ sürecinde Sakarya ilinin topraklarının Sakarya ırmağı temel alınarak Bizans yönetimi tarafından eski Roma Bithyniası'ndan farklı bir şekilde bölüştürüldüğü ve ırmağın doğusu ve batısındaki toprakların iki farklı idari birim içine dahil edildiği görülmektedir. Özellikle geç Ortaçağ sürecinde XII. yüzyıldan sonra Türkler'in bölgeye gelmeye başlamasıyla birlikte ırmağın batısında kalan toprakların Bizanslılar tarafından savunma amaçlı yapılan kaleler ve askeri tahkimat ve yerleşmelerle askeri bir bölgeye dönüştürüldüğü görülmektedir.

Bu noktada, ırmak tarafından teşkil edilen sınırın Bithynia kabilelerinin bölgeye gelmeye başladığı ilk süreçler itibarıyla de önemli bir rol oynadığı ve batıda Bithyn varlığına karşın doğuda Bithynialılar'dan farklı bir etnik grup olan Mariandyner'in bulunduğu da unutulmaması gerekir. İlerleyen zaman içinde Bithynler doğuya doğru ilerleyerek Mariandyner'in topraklarını da yönetimleri altına almıştır.

Sakarya ili topraklarında insan varlığının erken süreçlerine inen buluntular şu an için kesinlikle teşhis edilememiş olsa da, bölge çevresinde özellikle İstanbul ilinin Anadolu yakası topraklarını da içine alan Kocaeli Yarımadası üzerinde Paleolitik sürecin erken aşamalarına giden yerleşmelerin tanıklığında insan varlığının erken süreçlerden beri çevredeki mevcudiyetine dair izlerin keşfedilmiş olduğu bir gerçektir. Bu yerleşmeler arasında özellikle İstanbul sınırları içinde kalan Dudullu ve Ümraniye çevresinde Alt Paleolitik süreçle ilintili ve Abeville, Auchoeul ve Levallois tipi taş aletlerin bulunmuş olduğuna dair bilgiler ilginçtir. Ayrıca Türkiye sınırları içinde kalan ve en eski insan izlerini barındıran ve insan varlığı 500.000'lerden çok erken tarihlere götürülen ve İstanbul ilinin Avrupa yakasında bulunan Yarımburgaz mağarasının çok uzaklarda olmaması, üzerinde durulması gereken önemli bir husustur. Özellikle, Riss ve Würm Buzul dönemleri arasında bu geniş bölgede

belirli bir insan potansiyeli olduğu fark edilmektedir.

Paleolitik ve Paleolitik sonrası süreçler itibariyle bölgenin şimdiki mevcut doğal yapısı ve coğrafi görünümünden farklı bir oluşuma sahip olduğu artık anlaşılmiş bulunmaktadır. Yerli ve yabancı bilim adamlarının çalışmaları özellikle bu süreçler ardından bölgede önemli olayların yaşandığını ortaya koymuş bulunduğu gibi, yeni çalışmalar yeni ilginç veriler ortaya koymaya devam etmektedir.

Bu veriler ışığında özellikle Paleolitik süreçler sonu itibariyle İstanbullunun Avrupa yakasında Terkos Gölü ile Asya tarafında Sakarya ırmağı ağzına kadar olan Karadeniz kıyı şeridinde kıyı taraçaları ve akarsu ağzları çevresindeki yamaçlarda insan yerleşmelerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. 18.000 yıl öncesinde Buzul Çağları itibariyle soğuk olan iklim günümüzdekinden çok farklı olup, su seviyelerinin dünya çapında düşük oluşuna paralel olarak coğrafi yapı da farklı bir görünüm sergilemekteydi. 14.000 yıl önce iklimin şimdikine yakınlaşmaya başladığı anlaşılmaktadır. Deniz seviyeleri hayli düşüktü. Bu zaman zarfında Ege Denizi'nin seviyesinin Çanakkale Boğazı'ndan daha alçak olduğu ve İstanbul Boğazı yerinde bir vadi bulunduğu anlaşılmaktadır. Karadeniz günümüzdeki seviyesinin çok altında bir tatlı su gölüydü.

12.500 yıl önce deniz seviyeleri yükselmeye başladı. Bilim adamları tarafından şimdi Euxine Gölü olarak adlandırılan Karadeniz'in yerindeki bu gölün Marmara Denizi ile, İzmit Körfezi üzerinden Sakarya ırmağı aracılığıyla iribatlı bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu geçit zamanla kapanmıştır.

8000 yıl kadar önce İstanbul kıyılarında yoğun bir yerleşmeler dinamiği olduğu görülmektedir. Eldeki veriler itibariyle özellikle İstanbul'un Anadolu yakasında Marmara Denizi kıyıları çevresinden doğuya doğru yayılan Fikirtepe, Maltepe, Pendik gibi yerleşmelerin yanı sıra Kocaeli ilinin Karadeniz'e kıyı olan bölgesinde teşhis edilen bazı buluntular ışığında bu bölgede önemli bir Neolitik Kültür varlığı teşhis edilmiştir. Bu yerleşmelerde yapılmış olan çalışmalar genel olarak yuvarlak kulübelerde oturan ve keramik kullanan bir kültürün varlığını ortaya koymuştur. Yerleşmelerde yoğun olarak balık kemiklerinin bulunması, çakmak taşı ve kemik aletler kullanan bu insanların daha çok denize dayalı bir yaşam biçimine sahip olduğunu göstermektedir. Neolitik yerleşmeler ağı Bursa ili içinde özellikle İznik Gölü çevresinde Ilıpınar ve Yenişehir ovasındaki Menteşe Höyüğü gibi önemli höyüklerdeki çalışmalarla pekişmiş olup, bu yörelerdeki diğer höyüklerin varlığıyla da desteklenmektedir.

Son yıllarda yapılan yer bilim araştırmaları desteğinde bölgede önemli bir felaketler zinciri oluştuğu ve doğal yapıda da önemli değişiklikler olduğu anlaşılmiş bulunmaktadır. Günümüzden 7600 yıl kadar önce bir tufanın yaşandığı ve Karadeniz'in oluşumu aşamasında eski gölün yerine şimdiki denizin teşekkül ettiği ve İstanbul Boğazı'ndaki doğal değişikliklere paralel olarak ortaya çıkan boğaz üzerinden Ege Denizi'nin sularının beslediği Marmara Denizi'nin sularının Karadeniz'in yerinde bulunan göle boşalmasıyla

çevresindeki yerleşmeleri de denizin kapladığı iddia edilmektedir. Bu felaket yoğun olarak yerleşilmiş bulunan tüm Karadeniz çevresinde kendisini göstermiştir. Bu iddia özellikle Sinop açıklarında yapılmış olan su altı araştırmalarıyla ortaya çıkartılan su altında kalmış iskan izlerinin tespitiyle pekiştirilmiş bulunmaktadır¹.

Neolitik dönemle ilintili yerleşmelerin Sakarya il sınırları içinde bulunması ihtimal dahilindedir. Bu noktada özellikle Kaynarca ilçesi özellikle önemli bir alan gibi görülmektedir.

Bu süreç ve sonrasında Sakarya ve çevresindeki insan varlığı hakkında şu an için çok detaylı veriler mevcut değildir. Önümüzdeki süreçlerde gerçekleştirilecek çalışmaların Neolitik ve Bronz çağı süreçleri için önemli veriler ortaya koyacağı kesindir. Bu noktada, 1980'lerde Kocaeli ve İstanbul ağırlıklı olarak yapılan araştırmalarda Karadeniz Kıyı bölgesinde Erken Bronz Çağı yerleşmelerine rastlanmamış olmasına karşın², Sakarya İlinin doğusunda kalan bölge içindeki Zonguldak il sınırları içinde Karadeniz Ereğlisi 'nde yapılan çok yeni bir çalışma³ ile varlığı Devrek Çaycuma arasındaki bir sitte teşhis edilen⁴ ve Karabük Eskipazar çevresinde gerçekleştirilmiş olan çalışmalar tanıklığında⁵ bu bölgelerde Balkanlarla ilişkisi açık olan bir Erken Bronz Çağı kültürünün izlerine rastlanmıştır⁶. Eldeki sınırlı keramik verileri ışığında Balkanlarla ilişkisi yanında Anadolu özelliklerine de yaklaşan mahalli bir kimlik kazanmaya başlamış olduğu ve bu nedenle de bu kültürün Balkanlar'da ki akraba kültürlerle bire bir örtüştüğü daha erken süreçlerinin de bölgede yaşamış olduğuna dair bir düşünce de söz konusudur⁷. Zonguldak, Bartın, Bolu çevresinden Sakarya çevresine kadar yayılması muhtemel görülen bu kültüre "Filyos Kültürü" adı verilmesi önerilmektedir⁸. Mamafih, bu husustaki çalışmalar ve eldeki mevcut bilgiler şu an için yeterli değildir. Bunun yanı sıra, Sakarya ilinin güney batısında kalan bölgede "İznik Grubu" ve "Phrygia Bithynia Kültürü"⁹ olarak adlandırılan mahalli niteliği yüksek bir Erken Bronz Çağı kültürel yapılanmasının mevcudiyeti de gözden kaçırılmamalıdır.

Bu noktada önemli ip uçları verebilecek bir kanıt olarak, Sakarya müzesinde korumaya alınmış Erken Bronz Çağı sürecine ait olabilecek, Sakarya ilinin kuzeyinde kalan bölgelerden gelmiş olduğu ifade edilen cilalı bir taş baltanın varlığı dikkat çekicidir¹⁰.

Bronz Çağı süreci itibarıyla Anadolu'da şekillenmekte olan siyasi yapı içinde bağımsız kalan bir bölge içinde kaldığı fark edilen Sakarya ili ve çevresinin Erken Bronz Çağında şekillenmiş olan etnik özelliğinin ufak farklılıklarla korunmuş olması akla uygundur. Özellikle M.Ö. 2000'lerde, Hitit hakimiyeti sürecinde bu bölgedeki kültürel oluşumlar hakkında açık bir bilgi bulmak şu an için mümkün olmasa da, Hitit kayıtlarında rastlanan bazı yer ve coğrafi oluşumlarla ilişkili adlar dikkat çekicidir. Bu isimler arasında özellikle bir akarsu adı olarak görülen Sahiriia, Sakarya adını anımsatan erken bir ad olarak dikkat çekmektedir. Bundan başka Antik süreçlerde Sapon şeklinde vurgulanan günümüz Sapanca adını hatırlatan Sapan yer adının teşhis edilmesi de

ilginçtir. Bu noktada, ayrıca belli belirsiz ortaya çıkan ve Hititler tarafından çok net olarak bilinmediği anlaşılan Tipiya şeklindeki ad da Bithynia'nın oluşumunda etkin bir rol üstlenmiş Trak kökenli etnik bir topluluk olan Thynler'in toprağı Thynia'yı anımsatan şekli ve Thynler'in yaşamış olduğu bölgelere hemen hemen denk düşen coğrafi konumuyla da dikkat çekmektedir. Bazı araştırmacılara göre Taraklı ve Geyve ile özdeşleştirilebilecek bazı isimleri Hitit kayıtlarında teşhis etmek mümkündür¹¹. Fakat bu noktada, adı geçen yerlerin içinde bulunduğu belirtilen Masa veya Maşa bölge adının daha çok Antik süreçlerde Misya olarak adlandırılan bölge adıyla özdeşleştirilmesi uygun düşmektedir. Antik sürecin geç aşamalarındaki şekliyle, özellikle Bursa'nın batısında kalan ve Balıkesir'i de içine alan bir bölgeyle özdeşleşmekte olan ve Trak kökenli Mysia kabilelerinden adını alan Misya bölgesinin erken süreçlerdeki yayılım alanının çok daha geniş olduğu anlaşılmaktadır. Misya topraklarının Bithynialılar tarafından işgaliyle bazı kesimlerinin daha sonra ki süreçlerde Bithynia'ya dahil olarak karşımıza çıkmış olması da göz önünde bulundurulması gereken bir durumdur. Antik Çağ kaynaklarında eski devirlerde İstanbul'un Anadolu Yakasının da içinde bulunduğu bölgelere Mysia ve Mysia Bosphorus'u adının verildiğine ve daha sonra Bithynler tarafından bu bölgelerin işgal edildiğine dair bilgilere rastlanması (Strabon, Geografika, XIII-IV / 8) bu noktada ilginç çağrışımlar yapmaktadır.

Sakarya ilinin Hitit kayıtlarında Maşa'ya komşu veya çok yakın olarak teşhis edilen, fakat bağımsız bir bölge olarak hakkında fazla bilgi bulunmayan Arawanna ile de ilişkisi konusu da ortada kalmaktadır. Bu bölgenin de Hitit kayıtlarına göre - daha sonraki süreçlerde Paphlagonia olarak karşımıza çıkan bölgeyle özdeşleştirilmesi mümkün görülen - Pala'nın batısında yer aldığı anlaşılmaktadır. Bronz Çağı sonlarına doğru Maşa veya Arawanna'da Hint-Avrupalı orijinli Traklarla ilişkili grupların bulunmuş olması kuvvetle ihtimal dahilindedir. Bu etnik oluşumun hemen doğusunda daha çok Kafkas kökenli bazı etnik grupların da yer almış olması da akla uygundur. Özellikle Hitit Kralı I. Suppiluliuma devrinde (M.Ö. 1380-1345) Balkan kökenli toplulukların bölgede ve çevresinde önemli bir hareketlilik gösterdiği ve Maşa halkının Kaşşiya Bölgesine geçtiği teşhis edilebilmekte ve bu bölgelerden gelen paralı askerlerin Hititler'in hizmetinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Eldeki veriler ışığında Geç Bronz ve Demir Çağı itibariyle Sakarya ilinin içinde bulunduğu bölgenin daha çok Balkanlar ile bağıntılı olması muhtemel gruplar tarafından iskan edilmiş olduğu görülmektedir. Eldeki veriler şu an için fazla olmasa da bazı Antik Çağ kaynaklarının ışığında bir noktaya kadar fikir yürütmek mümkün olmaktadır. Yerleşim alanları zaman içindeki hakimiyet mücadelelerine göre değişiklikler gösteren bu toplulukların Trak etnik oluşumuyla ilişkili olarak, ortak orijinleri bulunduğu teşhis edilmektedir. Daha doğuda kalan bölgelerde daha farklı orijinleri bulunan toplulukların bulunduğu dair kayıtlar mevcuttur. Genel olarak bölgeye Bithynia denilmesi öncesinde Mysia denilmekte oluşu (Strabon, Geografika, XII : III-3) çok erken süreçlerden beri bu bölgenin Traklar ile ilintili topluluklarca iskan edildiğini göstermektedir.

Ayrıca , Frigler'in kökeni olan Brigler, Mygdonianlar, Bebrykler, Medobithynililer, Bithynyalılar, Thynler, Mariandyner ve Mysialılar'ın tümünün Trak olduğuna dair bilgiler de vardır (Strabon, Geografika, VII : III-2).

Antik Çağ yazarlarından derlenen bilgiler ışığında M.Ö. 1200'ler ve sonrasında Sakarya ilinin bulunduğu bölgenin özellikle kıyı ağırlıklı olarak (Strabon, Geografika, XIV : IV-23) Mariandyner tarafından iskan edilmiş olduğu görülmektedir. Antik Çağ yazarlarının daha geç süreçler için daha çok Sakarya ırmağının doğusuna ve daha çok da günümüz Karadeniz Ereğlisi ve Düzce ilindeki Konur Alp yerleşmesi çevreleri ile Düzce ve Zonguldak illeri bölgesine yayılmış olduğunu belirtmesine rağmen, bu halkın daha erken süreçlerde daha batıda da yaşamakta olduğu ve hatta günümüz Kefken Adası (Thynias Adası) karşısında da yaşadığına dair bir kayda rastlanmaktadır (Apollonius Rhodius, Argonautika II : 11. 341-359). Mitolojik kaynaklarda özellikle yarı tanrı ve Zeus'un oğlu olan Herakles (veya Herkül)'in hayatı ve maceralarını anlatan bölümlerden birinde yer alan Mariandyner'in Lykus adlı kralı ve bu kralın konuk ettiği Herakles'in Mariandyner'in düşmanı Bebrykler ile yaptığı mücadelelerden bahsedilmektedir. Efsanelere göre bu mücadeleler esnasında Herakles, Bebrykler'in kralı olan Mygdon'u da öldürmüştü ve topraklarını da Lykus 'a vermiştir. Bu sebeple Kral Lykus bu topraklara Herakles'e hürmeten Heraklea adını vermiştir (Apollodorus, Epitome, 2.5.9).

Mitolojiye göre Mygdon, Deniz Tanrısı olduğu kadar depremlere de hükmeden Poseidon ile Dişbudak Ağacı ile özdeşen Nympe Melie'nin oğludur. Amazonlara karşı yapılan savaşta Troya kralı Priamos'un müttefiki olarak da karşımıza çıkmaktadır. Bu müttefikliğin Troya Savaşı esnasında da devam ettiği olduğu Mygdon'un oğlu Coroebus'un daha sonra İtalya'ya giderek Roma'nın da atası olan Troyalı kahraman Aenas'ın komutasında savaşırken ölmesini ifade eden anlatılarda da kendisini göstermektedir (Apollodorus, Epitome, 2.5.9; Homeros, Iliada 3-186); Virgilius, Aenas 2-340). Bu noktada Kral Mygdon'un karargahının Sakarya ırmağı kıyısında olduğunun ifade edilmesi de çok ilginçtir (Homeros, Iliada 3-186).

Mitolojik bilgiler arasında, Mysialılar ile akrabalıkları da ifade edilen Bebrykler'in (Apollodorus, Epitome, 1.9.19) ülkesi mitolojiye göre adını da özellikle Geç Bronz Çağı sürecinde Akdeniz Dünyası'nda vukuu bulan önemli olaylara neden olan ve Deniz Kavimleri olarak bilinen topluluklarla ilintili olarak ön plana çıkan bir diğer şahıs, Belus ile Archime'nin oğlu ve Aegyptus'un kardeşi olarak tanıtılan Danaus'un kızı Bebryke'dan almıştır. Mariandyner'in kralı Lykos da tanrısal bir soya sahip olmakta olup, babası Dascylus olarak gözükmekteyse de bu soy da Tanrı Poseidon ve bir Nympe'ye dayandırılmaktadır. Bu noktada, Poseidon'un bahis konusu olması depremlerinin sıklığı ve önemi açısından dikkat çeken bu bölge için ilginç çağrışımlar yapmaktadır. Buna göre mitolojik bakış açısından Mariandyner ve Bebrykler esasında Poseidon'un soyundan gelen kardeş kavimlerdir. İlginç olan bir nokta da bu kavimlerin Poseidon'un kimliğinde deniz ve denizcilikle de özdeş bir özellik göstermeleridir. Bu bölgede Neolitik süreçlerden

itibaren deniz ve göl kıyıları ağırlıklı olmak üzere akarsu kıyılarını da esas alan bir yaşam biçiminin mevcudiyetinin bilinmesi bu hususta çok önemlidir.

Mitolojik verilerden, esasında tarihi bir gerçek de yansıtmakta olup, bu süreçte bölgede yaşayan Bebrykler ile, M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren bölgede görülmeye başlayan, günümüz Karadeniz Ereğlisi Herakleia Pontika'nın kurucusu olan Kolonizatör Milesialılar ve onlarla müttefik olduğu görülen Mariandylar'ın arasında vukuu bulan mücadeleler hakkında bir fikir sahibi olmak mümkündür. Bu noktada koloniciler ve Mariandynler'in ortak düşmanları olarak görülen Bebrykler'e karşı birlikte hareket ettiğine dair bilgilere rastlanmaktadır (Apollonius Rhodius, Argonautika II : 11. 752-773). Mariandynler'in bir dönem Sakarya ırmağı ağız bölgesinde yaşadığı ve bu bölgenin bereketiyle göz doldurduğu da anlaşılmaktadır (Apollonius Rhodius, Argonautika II :11. 720-751).

Mariandynler'e bazı durumlarda Kaukonlar dendiği de görülmekteyse de esas itibariyle bölgede yaşayan eski halklardan olan Kakukonlar'ın bölgenin doğusunda yaşayan ve daha çok Paphlagonya ile ilişkili Kafkas kökenli erken bir halk olmaları ihtimali de vardır (Starbon Geografika, XIII : III-5). Buna rağmen daha çok Amastris / Amasra çevresinde yoğun olarak yaşadığı bilinen Kaukonlar'ın da Balkan kökenli olması ihtimali mevcuttur. Bu bölgede Erken Bronz Çağı'ndan beri Balkanlar ile ilişkili toplulukları bulunduğunu gösteren son çalışmalar ikinci olasılığı güçlendirmektedir¹². Muhtemelen Mariandynler ve Bebrikler'in doğruya doğru ilerleyişleri sırasında onlarla karışarak ortadan kalkmışlardır. Diğer komşuları gibi mızraklarla savaşan Kaukonlar'ın bir şefinin adı destanlar arasından bize kadar ulaşmıştır. Bu şef Mentos'tur.

Mariandynler'in savaştıkları Bebrykler ve daha sonra bölgeye hakim olan Bithyn ve Thyn kabileleri üzerinde şekillenen Bithynialılar'dan farklı özellikler sergiledikleri, ama Trak kökenli oldukları daima söz konusu yapılmaktadır (Strabon, Geografika, XIII: III-4). Mariandynler ve bölgeyi kolonize etmeye çabalayan kolonizatörler'in çetin bir mücadeleye girdiği Bebrykler'in de bir Trak kavmi olduğu aşikardır. Taşıdıkları isim Trak dilinde Kunduz anlamına gelen Bebrykler'in esasında günümüz İstanbul Boğazı çevresinde yaşayan ve muhtemelen de özellikle Trakya'nın kuzey kesimleri ve Karadeniz kıyı bölgesinde yaşadığı bilinen ve Bithynialılar'ın esasını oluşturan Thynler ile ilişkili bir halk olduğu fark edilmektedir. Bebrykler'in de, diğer Trak toplulukları gibi, değişik adlar taşıyan alt kabileler üzerinde şekillenmiş bir örgütlenmeye sahip oldukları hissedilmektedir. Muhtemelen Bebrykler ana merkezlerinden hareketle doğruya doğru yayılmış ve daha sonra gelen diğer Trak kabileleri için bölgenin hakimiyetinde bir öncü rolü oynamışlardır. Bebrykler'in mitolojik ve destanlar çağı kahramanlarından bize kalan Mygdon'un adından başka gururlu Amykos adı da burada çok dikkat çekicidir. Bebryk Kralı Mygdon'un kardeşi bir dev olarak tanıtılan Amykos, Bithynia kıyı bölgesinde hakim olan bir kral olarak, özellikle kıyıda su almak için bölgesine çıkmak isteyen Argonautlara karşı çıkışı ve bu esnada Pollux tarafından öldürüldüğüne dair bilgilerle dikkat çekmektedir (Apollonius Rhodius, Argonautika 1.9.10). Bundan başka Kral

Amykos hakkındaki bir başka mitolojik bilgi onun şarapları ve atlarıyla ünlü Frigya kralı ve Mariandyn kralı Daskylos'un oğlu ve Kral Lykos'un kardeşi Kral Otreos'u öldürmüş olduğuna yöneliktir (Homeros, İliada, 3-184-190 ; Apollodorus, Epitome, 2.5.9; Apollonius Rhodius, Argonautika, 2. 776-780).

Kral Otreos'a dair anlatılar arasında da ilginç ip uçlarına rastlanmaktadır. Bu noktada, Otreos'un da Amazonlara karşı yapılan savaşta Troya kralı Priamos ve Bebryk kralı Mygdon ile müttefik olarak savaştığı ve onunda Sakarya ırmağı kıyısında kamp kurduğu ifade edilmektedir. En ilginç mitolojik bilgilerden biri de onun Troya yöneticilerinden biri olarak ifade edilen Ladome'nin eşi Placia'nın babası olduğuna dairdir (Homeros, İliada, 3.184-190; Apollodorus , Epitome, 2.5.9; Apollonius Rhodius, Argonautika 2. 776-780). Bir diğer mitolojik şahıs olan Troyalı kahraman Hektor'un eşi Hecuba da bu yörelerle ilintili bir şahsiyettir.

Tüm bu mitolojik verilerin ışığında Destanlar Çağı veya Geç Bronz Çağı süreci itibariyle etnik ve akrabalık ilişkileri itibariyle bir birleriyle bağıntılı ve daha çok da aristokrat sınıfı oluşturan askeri şefler tarafından yönetilen kabile veya kabile ittifakları üzerine kurulmuş bir yapılanmanın Sakarya ilinin günümüzde işgal ettiği alanı da içine alan Kuzey Batı Anadolu üzerinde mevcut olduğu fark edilmektedir. Bu toplulukları yöneten aristokrat gruplar arasında kız alıp vermenin de olduğu açıkça gözlenmektedir. Buna göre ister Mysialı, ister Bebryk, isterse de Mariandyn olsun Troya'nın da içinde bulunduğu ve köken itibariyle Balkanlar ile ve daha çok da Trak etnik oluşumuyla ilişkili toplulukların güçlü hakimiyeti ve bu topluluklar arasındaki zaman zaman müttefik, zaman zaman da hasım olarak karşımıza çıkan sosyal ve politik ilişkiler ve yapılan askeri mücadeleler gözler önüne serilmektedir. Mitolojik kayıtlarda bu yöneticilerin özellikle Tanrı Poseidon'un soyundan gelmekte oluşu da ilginç çağrışımlara açık bir durum arz etmektedir. Bu noktada dikkat çeken bir husus olarak Mariandyn kralı olarak belirtilen ve Mysia bölgesi ile ilişkisi net olan Daskylus adının, Lydia kralı Giges'in babasının adı olarak da karşımıza çıkması, Balkan ve Trak soylu bir halk olarak diğer komşularıyla bir çok maddi ve manevi kültür öğesini paylaşan Lydia açısından olduğu kadar, Karia'da Daskylus adını taşıyan bir kent adıyla karşılaşmakta olmamız açısından da ilginç bir niteliğe bürünmektedir.

Mitler ve Mitolojik şahsiyetler bu bölgenin derin geçmişini karanlıklardan aydınlığa çıkartacak bir kaynağa dönüşürken, Sakarya iline adıyla esas teşkil eden ırmağa adını veren Nehir Tanrısı Saggarios'u da anmadan geçmek olmaz. Yunanca olarak Saggarios ve Latince biçimiyle de Sangarios veya Sangarius olarak karşımıza çıkan Okeanus ve Tethys'in oğlu ve içlerinde Nympe Nana'nın da yer aldığı bazı Nypheleler'in babası olan bu tanrı özellikle Tanrıça Kybele ile yakın ilişkiler sergileyen bir kültürün parçası olarak yaşam ve ölüm ile ilişkili bir kültür bütünü içinde yer alan bir kimlikle karşımıza çıkmaktadır.

Destanlar çağı sonrasında bölgedeki halkların genel yerleşim alanlarına bakıldığında en batıda Kakhedon / Kadıköy çevresinde Bithynialılar,

daha doğuda Mariandynler ve en doğuda Kaukonlar olarak yer aldığı belirtilmektedir (Strabon , Geografika, XII : III-2-5). Buna rağmen esasında İstanbul Boğazı yakınlarında yaşayan Bebrykler'in ülkesi olan Bebrykia olarak adlandırılan bölgenin Bithynler tarafından işgali üzerine bu topluluğun daha doğu ve güneydoğuda yerleştiğine dair bilgiler de mevcuttur (Homeros , Iliada X : 482-497). Daha doğuda yerleşen Bebryklerle mücadeleye girişen Mariandynler'in zaman içinde Bebrykler'in ülkesinden bir miktar toprağa sahip olduğu, fakat daha sonra buraları terk etmek zorunda kaldığı anlaşılmaktadır (Strabon, Geografika, XII : III-4). Bu verilerin ışığında M.Ö. 1000'den sonra bölgeye gelmeye başladıkları anlaşılan ve M.Ö. V. yüzyıldan sonra da bölgede hakimiyet kuran Bithynialılar'ın ancak M.Ö. IV. yüzyıldan sonra Bithynia hanedanı başkanlığında kurmayı başardıkları merkezi yapılanmaya kadar, benzer kökenlerden gelen değişik kabileler tarafından oluşturulmuş karmaşık bir etnik oluşum gösteren ve merkezi bir gücün bulunmadığı bu bölgede hiçbir topluluğun kesin bir denetim sağlayamamış olduğu ve sürekli mücadelelerle sınırların ve doğal olarak da bölge ve topluluk adlarının sürekli değiştiği fark edilmektedir.

Demir Çağı sürecinde özellikle M.Ö. IX. yüzyıl ardından oluşan ortam içinde, bölgede yaşayan toplulukların bu süreçte İç Anadolu ve Sakarya ırmağının yukarı kısımlarında güçlü bir siyasi yapı oluşturmuş olan Frigler ile olduğu kadar, M.Ö. VIII. yüzyıl sonu ile VII. yüzyıl başlarında Kafkasya üzerinden geçerek Rusya bozkırlarından Kuzey Batı Anadolu'ya gelen Kimmerler arasındaki ilişkilerin durumuna açıklık getirecek veriler şu an için mevcut değildir. Bu noktada, özellikle destanlar çağı verileri arasında görülen ve Troya, Mariandyn ve Bebryk yöneticilerince bölgeye saldıran Amazonlara karşı oluşturulan ittifak ve savunma savaşı temasının esasında Kimmerler ile yapılan bir mücadelenin anısı olarak eski akınlar ile karışmış bir anılar topluluğu olup olamayacağı şüphesi de uyanmaktadır. Ayrıca pek çok antik kaynakta bu ittifak içinde diğer topluluklar ile akraba olan Frigyalılara da işaret edilmesi de ilgi çekicidir.

Bu durumun yapılacak çalışmalarla açıklık kazanması muhtemeldir. Bu noktada, özellikle bu sürece ışık tutabilecek tümülüs tipi bir mezarın son izleri Sakarya müzesi tarafından gerçekleştirilmiş bir kurtarma kazısı esnasında Teketaban köyünde teşhis edilmiş olup¹³, ağır biçimde tahrip edilmiş tümülüsün toprak dolgusu altında kütüklerle yapılmış bir mezar odasının izleriyle birlikte küçük metal bir kaba rastlanmıştır.

Trak kökenli oluşları nedeniyle Asya Trakları olarak da anılan (Herodot, Historia, III- 90) Bithynia topluluklarının bölgede yayılmaya ve etkinlik kazanmaya başladıkları M.Ö. VI. yüzyıl sürecinde bölgenin ilk önce, M.Ö. 560' lardan itibaren ve özellikle de Kroesus döneminde Bithynialılar ve Mariandynler üzerinde etkin olan Lidyalıların (Herodot, Historia, I-28) ve daha sonra da, Lidya hükümrânlığına son veren Perslerin M.Ö. 546 sonrasında denetimine geçtiği görülmektedir. Gerçi bazı antik kayıtlarda bu bölgelerin Kroesus'un babası Alyattes devrinde Lidyalılar tarafından ele geçirildiği

ifade edilmektedir (Horasius, Odes 3-16). Perslerin Hellespontin Phrygia Satraplığı gözetiminde kaldığı görülen Mariandyner ve Bithynialılar'a verilen diğer bir adlandırma Asya Trakları'nın Dareios yönetimindeki Perslere 360 talent vergi ödediği de bilinmektedir (Herodot, Historia, III-90). Lidya ve Pers hakimiyetlerinin daha çok vergi, asker ve diğer bazı konular dışında bölgeden fazla bir talepte bulunmadığı ve bölgede yaşayan toplulukların kendi etnik ve politik özelliklerini koruduğu aşikardır. Bu noktada, Mariandyner ve onların doğusunda bulunan Paphlagonialılarla birlikte Bithynialılar'ın da Pers ordusuna asker verdiği bilinmektedir (Herodot, Historia, VII- 72 ve 75).

Tilki derisi başlık, zırh ve çok renkli pelerinleri, küçük hançerleri, mızrakları ve hafif kalkanlarıyla bu ordu içinde fark edilen Bithynialılar'ın (Herodot, Historia, VII-75) bölgeye yayılmaya ve etkinlik kazanmaya başlamaları M.Ö. VI. yüzyıl içlerinde başlamıştır. Önceleri Kalkhedon / Kadıköy yakınında bulunan Bithynler (Strabon, Geografika, XIII : III- 2) zamanla doğuya doğru yayılmış ve Sakarya ırmağı ötesine geçip daha doğuda Paphlagonia olarak bilinen bölgeyle sınır oluşturan Parthenius / Bartın çayına kadar olan bölgelere de hakim olmuşlardır. Bu süreçten sonra Bithynlerin hakimiyetine geçen bu topraklar tümüyle Bithynion şeklinde anılmaya başlamış ve genel olarak da Bithynia olarak tanınmıştır.

Daha sonra uzun bir zaman süreci boyunca bazı sınır değişikliklerine rağmen aynı adı kabaca korumaya devam edecek olan Bithynia klasik anlamıyla batı ve güney batıdan Klasik dönemdeki şekliyle Mysia, güneyde Phrygia Epictetus ve - daha sonra oluşan - Galatia ile doğuda Paphlagonia bölgeleriyle komşu olup, kuzeyini tamamen Karadeniz / Pontus Euxinus kıyıları oluşturmaktadır. Günümüzdeki şekliyle Sakarya ilinin merkezinde yer aldığı bu bölgeyi Parthenius / Bartın Çayı Paphlagonia'dan ayırırken Rhyndacus / Kocaçay da Mysia'dan ayırmaktadır.

Thynler adıyla da anılmakta olan veya sıklıkla Bithyn adı yanında ayrı bir Thyn adının da geçtiği (Herodot, Historia, I-28) Bithynlerin etnik oluşumunda, isimlerinden de anlaşıldığı gibi esas toprakları Trakya'da günümüz Kırklareli ilinin Yıldız dağları çevresi, Salmydessos / Kıyıköy civarlarındaki Karadeniz kıyısı ve Trakya'nın doğu kesimleri olan güçlü bir Trak topluluğu olan Thynler ile ilişkisi bellidir. Buna rağmen Bithynlerin etnik orijini konusunda başka açıklamalara da rastlanmaktadır. Bunların en ilginçlerinden biri Herodot tarafından ifade edilmiştir. Herodot'a göre, önceleri Strymonialılar adıyla anılan ve Makedonya'da Strymon / Struma ırmağı kıyılarında yaşayan Bithynialıların ataları burada anlatılana göre daha sonra Troyalılar ve Mysialılar tarafından yurtlarından çıkartılmıştır (Herodot, Historia, VII-75).

Homerus'un Iliada'da (Homerus, Iliada X : 482-497) ifade ettiğine göre Bithynler, Rhesus komutasında Troya Savaşı'na katılan ve Trakya'ya geri dönecek gemi bulamayarak kıyıda Bebykler ülkesine ulaşarak orayı ele geçiren bir Trak ulusudur. Bunun dışında Trakya'dan Anadolu'ya geçerek Bebyk toprakları ötesindeki yörelerde Bithya adını verdikleri bir akarsu kıyısına

yerleşen, fakat burada karşılaştıkları açlık sorunları nedeniyle Bebryk topraklarına geri dönen Thyn toplulukları oldukları yönünde de bilgiler mevcuttur. Anlatılara göre bu Trak kolonicilerinin ilk yöneticisi Tanrı Zeus ve adı bitkilerle iyileştiren anlamına gelen Nymph Thrake'nin oğlu Bithys olduğu için bu şahsın adına izafeten kendilerine Bithyn adı verilmiştir. Bu noktada, eski toplumların yöneticilerinin soylarının Poseidona dayandırılmasına karşın Bithys'in soyunun doğrudan Zeus'a dayandırılmış olması da hayli dikkat çekicidir.

M.Ö. 435'te Pers hakimiyetinin zayıflamasıyla birlikte bölgedeki Bithynia etkisi güçlenince Perslerin Hellespontin Phrygia satrabı Pharnabazus (hakimiyeti M.Ö. 413-387) ile Bithynia kabileleri arasındaki mücadele şiddetlenmiştir. Bu süreçte, Pers yöneticileri arasında vukuu bulan hakimiyet mücadeleleri esnasında paralı asker olarak tutulan ülkelerine dönüş yolculuğu esnasında Trakya'daki Odris yöneticileri arasındaki mücadeleler içinde rol alan Yunanlı paralı askerler bölgenin Karadeniz kıyı kesiminden M.Ö. 400 sürecinde geçmiş ve Bithynialılar ile önemli çarpışmalar yapmıştır. Bu olaylar Xenophon'un ünlü eseri Anabasis içinde detaylı olarak anlatılmıştır. Anabasis'te özellikle kıyı kesiminde vukuu bulan mücadeleler ile ilgili kısımlarda Bithynialılar hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Athina ile Sparta arasında Yunanistan'da başlayan Pelapones Savaşları içinde Spartalı bir komutan olarak Abydos'ta valilik görevini üstlenen Dercylides M.Ö. 399-398 sürecinde Bithynia'ya girerek, bir müddet burada kalmış ve yağma hareketleri yapmıştır. Trakya'daki Trak Odris Krallığı tarafından da desteklenen Dercylides daha sonra buraları terk etmek zorunda kalmıştır (Xenophon, Hellenika 332).

Bu karmaşık dönemde Daedalses adlı bir şefin Bithynia kabilelerini birleştirmeyi başardığı görülmektedir. M.Ö. IV. yüzyılın sonlarına doğru Perslerin yerine Anadolu hakimiyetini tesis eden Makedonyalı Büyük İskender ve onun ölümünden sonra büyük bir hakimiyet mücadelesine girişen generalleri Bithynia üzerinde hakimiyet kurmaya muvaffak olamamıştır. Daedalses'un oğlu Botiras'ın oğlu Bas (ölümü M.Ö. 326) İskender'in Hellespontine Phrygia Strategosu Calas'ı yaptığı savaşlarda bozguna uğratmış ve onun oğlu olan Zipoetes de Selevkoslavlar ve Makedonyalı Komutan Lysimakos'u çeşitli mücadelelerde yenerek Bithynia işgaline imkan tanımamıştır. Zipoetes M.Ö. 315'te Kalkhedon/Kadıköy ve Astakos kentlerini kuşatmış ve bütün bölgenin denetimini ele geçirmiştir. M.Ö. 297'de Zipoetes (krallığı M.Ö. 297 – 279) kendini kral ilan ederek Bithynia hanedanını başlatmıştır.

M.Ö. 279'da başa geçen I. Nikomedes (M.Ö. 279- 255 ?) M.Ö. 278'de Bithynia kralı olarak bağımsızlığını ilan etmiş ve Bithynia Krallığı resmen doğmuştur. Bithynia Krallığı özellikle Kuzey Batı Anadolu'da önemli ticaret yolları üzerinde bulunan kentleriyle önemli bir stratejik konuma sahip olmuştur. Bu oluşumda da özellikle I. Nikomedes'in önemli bir rolü olmuştur. I. Nikomedes önemli iç kargaşalardan sonra M.Ö. 277'de Anadolu'ya geçmelerinde önemli rol oynadığı Galatlar'ın desteğiyle hakimiyetini sağlamış¹⁴ ve M.Ö. 264'te günümüzdeki İzmit'in öncüsü olan Nicomedia'yı kurmuştur. Bu dönemde bölge önemli ölçüde Hellenistik kültürün etkisine girmiştir.

Nikomedes'in ölümünden sonra oluşan uzun çatışmalardan sonra hakimiyetini sağlayan I. Prusias (M.Ö. 238-183) Bergama Krallığı, Selevkoslar ve Byzantion ile yapılan mücadeleler yanında Kuzey Batı Anadolu üzerinde önemli bir tehdit oluşturan Galatların bir kolunu yenilgiye uğratarak, güçlerini kırmıştır. Roma ve Bergama'ya karşı Selevkoslar ile ittifak oluşturan I. Prusias, Bergama'nın tüm direnişine karşı Mysia'nın da önemli bir bölümünü ele geçirmiştir. I. Prusias'ın ölümünden sonra yerine II. Prusias (M.Ö. 183 – 149) geçmiştir. Bu süreç içinde Kartacalı komutan Hannibal Bithynia'ya sığınmış. Fakat kazandığı bazı deniz zaferlerine rağmen, artan Roma baskısıyla Bithynia topraklarında Romalılar'ın eline geçmektense yiğitçe ölme yolunu seçmiştir.

II. Prusias'ın Bergama Krallığı ile yaptığı mücadeleler Romalılar'ın müdahaleleriyle sonuçsuz kalmış ve halkı tarafından da sevilmeyen II. Prusias oğlu II. Nikomedes tarafından başlatılan bir ayaklanma sonucu iktidardan uzaklaştırılarak öldürülmüştür. II. Nikomedes Epiphanes (M.Ö. 149-127) gençliğinde Roma'da eğitim gördüğü için bölgenin kültüründeki değişimlerde önemli bir rol oynamıştır. Yerine geçen III. Nikomedes Euergetes (M.Ö. 127 – 94) topraklarını genişletmek için önemli ittifaklara girişmiştir. M.Ö. 105 de Pontus Kralı VI.Mithridates Eupator (M.Ö. 120-63) ile birlikte Paphlagonia'yı işgal etmişse de Roma'nın karşı koymasıyla çok fazla yayılmaya muvaffak olamamıştır. III. Nikomedes ile VI. Mithridates'in arası M.Ö. 102-100 sürecinde Kapadokya'nın işgali yüzünden açılmış ve aralarında savaş başlamıştır. Mithridates'in ilerlemesinden kaygı duyan Romalılar'ın desteğiyle Bithynia bir müddet daha ayakta kaldıysa da son Bithynia Kralı IV. Nikomedes Philopater'in (M.Ö. 94-74) ölümünden sonra vasiyet yoluyla Roma hakimiyetine girmiştir. Mithridates Savaşları (M.Ö. 88-63) sırasında önemli bir mücadelenin ortasında kalan Bithynia, Romalılar ve Pontus Krallığı arasında M.Ö. 74'te başlayan III. Mithridates Savaşları'ndan da önemli ölçüde etkilenmiştir. Bu dönemde bölgeyi ele geçirerek Roma Konsülü Cotta'yı da Kalkhedon'da yenen Mithridates ile Romalı Komutan Pompeus arasındaki mücadele bölgede sürmüştür. M.Ö. 66 - 63 sürecinde denetimi sağlamayı başaran Pompeus Bithynia ile Pontus'u birleştirerek yeni bir idari bölge tesis etmiştir.

Asayişli uygun olmayan ve anarşiye açık ve organize olamamış Bithynia bölgesinin imarı ve idari açıdan olduğu kadar sosyal ve ekonomik açıdan da kolaylıklar sağlamak isteyen Romalılar bölgenin önemli ölçüde imarına başlamıştır. Özellikle akarsu kıyıları ve sahillerde yoğunlaşan bir şehirleştirme politikası güden Roma adını ilk elden Pompeus Bithynia'da 12, Pontos'da da 11 şehir kurmuştur. Ayrıca biri Güney diğeri Kuzey Yolu olarak kullanılan iki güzergah üzerinde teşkilatlandırılan yollarla bölgede önemli bir yol yapımı ve ulaşım politikası uygulanmaya başlanmıştır. Bu yolla hem bölgenin tarım ve maden kaynaklarının kullanımına hem de bölgenin gelir düzeyinin artırılmasına yönelik bir çabaya girişilmiştir. Bithynia, Romalılar'ın da göz yummasıyla Romalı bir vali atmasına rağmen genelde önemli ölçüde otonom bir bölge olma niteliğini korumuştur. Fakat bütün çabalara rağmen Bithynia'da önemli ölçüde ekonomik hoşnutsuzluklar olmayı sürdürmüştür.

Ünlü Romalı şair Catullus (yak. M.Ö.84 – yak. M.Ö. 54) Bithynia valisi Memmius'un konuğu olarak M.Ö. 57'de bölgede bir müddet yaşamıştır.

İmparator Trajanus devrinde (M.S. 98-117) Bithynia Valisi olarak atanan Genç Plinius (M.S. 61 - 113) ömrünün son yıllarında (M.S. 111-113) bölgede bulunmuş ve özellikle imparator ile arasında geçen yazışmalar tarihi ve edebi açıdan önemli bir şöhret kazanmıştır. Bu mektuplardan 41 olarak numaralanan da "...Nikomedia 'ya (İzmit) uzak olmayan büyük bir göl var. Ondan gemilerle kolay ve ucuz yolla mermer, tarım ürünleri, binalar için ahşap ve kereste getirilebilir. Deniz kıyısına arabalarla nakliyat çok zor..." şeklinde bir ifadeyle Sapanca gölü ve İzmit körfezi arasında bir kanal açılması fikrini bahis konusu yapmaktadır. Bu projeye göre İzmit Körfezi , Sapanca Gölü ve Sakarya ırmağı arasında açılacak kanallarla rahat bir ulaşım sağlanması hedeflenmekteydi. .

İmparator ve Genç Plinius arasındaki yazışmalar bölgedeki M.S. 35'ten sonra yayılması hızlanan Hıristiyan varlığı ve Romalı idareciler üstünde yarattığı rahatsızlığı da gözler önüne sermektedir. Özellikle erken tarihlerden itibaren Heretik Hıristiyanların Bithynia bölgesindeki varlığı bilinmektedir.

Trajanus döneminden hemen sonra Hadrianus devrinde (117-138) Bithynia tümüyle İmparator'un büyük ilgisine mazhar olmuştur. Bölgede incelemeler yapan ve yaşayan imparatorun bu bölgeyi sevdiği bilinmektedir. İmparatorluğun bir çok yerinde önemli imar faaliyetlerinde bulunmuş olan Hadrianus Bithynia'da da eski kentleri yeniden ihya ettiği gibi, bazı yeni yerleşmelerde tesis etmiştir. Bu süreçte şekillenen ve bir kültürün doğmasına neden olan Antinous adlı genci Hadrianus Bithynia'da tanımıştır.

Daha sonraki zaman içinde özellikle İmparator Diocletianus devri (284-305) Bithynia açısından önemli bir süreçtir. İmparatorluğunun doğu bölgeleriyle ilgilenen imparator bu bölgeleri elinde tutmak için önemli bir çaba göstererek askeri merkezini Nicomedia (İzmit) olarak tesis etmiştir. Bu tedbirlerin alınmasında bölgede bulunan Hıristiyanlar kadar 298'de vukuu bulan Got akınlarının da önemli rolü olmuştur.

Paganlar ve Hıristiyanlar arasındaki mücadelenin tüm Roma topraklarında hissedildiği ve Hıristiyanların büyük kısımlara uğradığı bu süreçlerin ardından Roma'nın resmen Hıristiyanlığı kabul eden ilk imparatoru olan Constantinus Magnus devri (307 – 337) imparatorluk içindeki tüm şartların değişimi kadar bu imparatorun büyük önem verdiği doğu toprakları ve Bithynia'da da önemli değişikliklerin başlangıcı olmuştur. 330 da İmparator bir başkent olarak Nicomedia yerine uzun yıllar kendi adına izafeten Constantinopolis olarak anılacak olan günümüz İstanbul'unu yani eski Byzantionkentini seçmiş ve adeta bu kenti yeniden kuracak şekilde imar etmiştir. Bu yeni kent bundan sonraki süreçte gölgesinde kalan Bithynia kentleri ve bu bölgenin yaşamında etkin roller üstlenmiştir. Constantinus Magnus daima Bithynia ile yakından ilgilenmiş ve Hıristiyan aleminde çok önemli yeri olan önemli bir Bithynia kenti olan Nicae / İzmit'te 325'te, 318 piskoposun katıldığı İzmit Konsili'nin toplanmasına da ön ayak olmuştur.

Roma İmparatorluğu'nun tam Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılması öncesinde vukuu bulan dış baskılar ve çeşitli sorunlara bağlı politik yapılanmalar esnasında İmparator Theodosius (378-395) Sakarya ili toprakları üzerinde şekillenen bir biçimde Sakarya ırmağı sınır olmak üzere Bithynia eyaletinin doğu kesimleri ve Paphlagonia üzerinde 384-385 sürecinde Honoria eyaletini kurmuştur.

Hıristiyanlığın kabul edilmesi ve Roma'nın Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılmasından sonra, Paganların aleyhine dönen ortamda Hıristiyanların Paganlar'a karşı başlattığı mücadele içinde Bithynia'da da önemli olaylar vukuu bulmuştur. Özellikle 434'te Karadeniz kıyısındaki dağlık bölgeler ile Bithynia'nın kırsal kesimindeki kutsal koruluklardaki ağaçların kesilmesiyle başlayan hareket, 435'te Bithynia'da ayakta kalmış olan son Pagan mabetlerin de yıkılmasıyla sonuçlandırılmıştır.

Erken Ortaçağ süreci ve Bizans İmparatorluğu'nun erken yılları itibariyle önemini koruyan Bithynia ve komşuları arasında günümüzdeki Sakarya ilinin toprakları özellikle Bizans imparatoru Justinianus'un önemli ilgi ve imar faaliyetlerine sahne olmuştur. Bu faaliyetlerin en güzel örneği günümüz Adapazarı yerleşmesi sınırları içinde ve kurumuş akarsu yatağı üzerinde kalan ve 559-560 sürecinde İmparator Justinianus (Hakimiyeti 527-565) tarafından yaptırıldığı bilinen Beş Köprü veya Justinien Köprüsü'dür. İmparator Justinianus'un askeri faaliyetleri esnasında kullanılmak üzere, başkenti ve Anadolu arasındaki önemli stratejik konumu nedeniyle günümüz Sakarya ilini oluşturan alanlarda başka köprüler ve yollarda yaptırdığı anlaşılmaktadır. Daha sonra, Sasani ve Arap akınlarından önemli ölçüde etkilenen bölgenin Herakleus devrinde (610-641) 614-615 sürecinden başlayarak belirli bir süre Sasanilerin işgaline uğradığı ve 617'de Nicomedia (İzmit)'nin da Sasanilerin eline geçmiş olduğu bilinmektedir.

Uzun bir süre Bizans hakimiyetinde kalan Bithynia içinde özellikle Ortaçağ'ın geç süreçlerine kadar, İstanbul'u almak amacıyla gerçekleştirilen bazı akınlar ve işgaller dışında önemli bir hareketlilik olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak 1071 Malazgirt Meydan Savaşı ardından, XI. ve XII. yüzyıl sürecinde Anadolu'da Türk öncüler ve Bizanslılar arasında vukû bulmaya başlayan mücadeleler ve Türk ilerleyişi karşısında bölgede önemli bir hareketlilik yaşanmaya başlanmıştır. Anadolu Selçuklu hakimiyetinin Anadolu'daki pekişmesiyle birlikte, Türkler ve Bizanslılar arasındaki mücadele önemli bir boyut kazanmış ve Türk ilerleyişi Sakarya ırmağı ötelere ve Thynia ve Bithynia işlerine kadar taşınmaya ve hatta bu bölgelerde Türk hakimiyeti de tesis edilmeye başlamıştır (Anna Komnena, Alexiad, V; IX; X; XI). 1096 itibariyle Bizans ve Selçuklular arasındaki sınır Sakarya ırmağı ile belirlenmekteydi. Bu durum karşısında bizzat Bizans İmparatoru I. Manuel Komnenos'un (hakimiyeti 1143-1180) ön ayak olmasıyla, Bizanslılar tarafından Melangeia olarak tanınan ve Bithynia içinde kaldığı bilinen bu bölge¹⁵ ve çevresinde Sakarya ırmağı esas alınarak önemli bir savunma hattı oluşturma çalışmasına girişilmiştir. Bu amaçla özellikle Sakarya ırmağı kıyısında olduğu belirtilen İstanbul ve Dorylaeum (Eskişehir) yolunda önemli bir stratejik mevki olarak günümüzde

yeri tam olarak teşhis edilemeyen, fakat Pamukova çevrelerinde bulunduğu ileri sürülen¹⁶, Bizans kaynaklarında Malagina (Melagina, Melengeia, Melania ve Mela) olarak adlandırılan önemli bir garnizon merkezi oluşturacak bir kale 1144 – 1146 sürecinde yeniden yaptırılmıştır. Bu aşamada Bithynia içinde kaldığı bilinen bir başka kale olan Pithecas Kalesi de yaptırılmıştır.

XII. yüzyılda artan çatışmalar içinde 1179'da vukû bulan Claudiopolis Savaşı ve bu savaştan sonraki aşamada, Bizanslıların Herakleia ve Paphlagonia yöneticisi David Komnenos'un (hakimiyeti 1184 – 1214) günümüz Sakarya arazisinde kalan bazı alanlarda önemli bir askeri faaliyet gösterdiği bilinmekte olup, ordusuyla Sakarya ırmağı kıyısındaki Tersiya (Tarsis, Tarsiye, Tersiz, Tarsia) yerleşmesine geldiğine dair bilgiler mevcuttur. Bu süreçte Taraklı yerleşmesinin Dables adıyla bir kale yerleşmesi olarak mevcut olduğu bilinmektedir.

XIII. yüzyıl sürecinde bu çatışmalara 1204'te 4. Haçlı Seferi sırasında İstanbul'u işgal ederek burada Bizanslılar yerine bir Latin Yönetimi tesis eden Latinler ve Bizans'ın takipçisi olarak İznik ve Trabzon'da devletler kuran Bizanslılar arasındaki mücadeleler de hareketliliğin artmasına neden olmuştur.

Sakarya ili topraklarında Bizanslılar ve Türk öncüleri arasındaki artan mücadelelere dayalı olarak hareketliliğin yoğun olarak yaşandığı süreç özellikle XIII. yüzyıl süreci olup, Sakarya ilinin arkeolojik değerleri arasında önemli bir yer işgal eden askeri karakollar, tahkimatlar ve kalelerinin önemli bir bölümü de bu süreçle ilişkili olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada , İstanbul'daki Latin hakimiyetine son vererek İstanbul'u tekrar ele geçirmeyi de başarmış olan VIII. Mikael Paleologos devrinde (1259-1282) ve özellikle de 1280-1281 süreci itibarıyla bakıldığında Sakarya ırmağının Bizans devletinin doğu sınırını teşkil edecek şekilde kaleler, karakollar ve askeri tahkimatlarla teşkilatlandırılmış olduğu ve ırmağın doğusunda kesin bir Osmanlı etkinliği olduğu görülmektedir. Bu süreçte Geyve, Akyazı ve Hendek ilçelerinin kapladığı alan tamamen Osmanlı denetimindeydi. Bu askeri teşkilatın belirli noktalarda eski yolları denetleyen Roma ve Erken Bizans devri askeri yapılarının tamir ve tadili yanında yeni yapılandırmalarla da teçhiz edilmiş olduğu fark edilmektedir. Bu sınır da zaman içinde işlevini yitirmiş ve Osmanlı yayılmasını belirli bir süreden sonra durdurmayı başaramamıştır. 1290 sonrasında Osmanlı ilerleyişinin Aşağı Sakarya Bölgesi'nde iyice güçlendiği ve 1297'den sonra günümüz Kocaeli Yarımadası'nı oluşturan Bizanslıların Mesothynion Bölgesi'nin önemli ölçüde Osmanlı denetimine girmiş olduğu görülmektedir¹⁷.

Mevcut kültürleri itibarıyla Sakarya ili topraklarının da içinde yer aldığı Bithynia'nın erken din yapısı hakkında bazı ip uçları bulmak mümkündür. Eldeki mevcut bilgiler ve arkeolojik veriler Hellenistik süreç ortalarına kadar ve hatta daha sonraki süreçlerde bölgede Trakya'da yaşayan akrabaları gibi Bithynialılar ve diğer toplulukların benzer dinleri olduğunu göstermektedir. Özellikle Hellenistik süreç ve Roma devri içlerinden itibaren mahalli inanışlar yanında özellikle idareci ve aristokrat guruplarla birlikte şehirleşmiş bölgelerde Hellenistik kültür ve daha sonra da Roma inançlarının da etkinleşmiş olduğu fark

edilmektedir. Hıristiyanlığın kabulünden sonra bölgede eski inanışlar ve kültürlerin ortadan kaldırılması için de Hıristiyanların önemli bir mücadeleye giriştiği gözlenmektedir.

Bithynialılar ve diğer Trak kökenli kabilelerin dini yapısının şekillenmesinde özellikle Tanrıça Bentis çevresinde şekillenen bir kültürün varlığı eldeki arkeolojik veriler ve tarihi bilgilerle açıklık kazanmaktadır. Coğrafyacı ve tarihçi Ammianus Marcellinus (yak. 330 - 395) Geographica Pontus Euxinus adlı eserinde Karadeniz ve çevresiyle ilgili bilgiler aktarırken, Bithynia kıyı bölgelerinden birinde yaşayan Tauran kabilesinin Tanrıça Diana Oreilocha kültüne bağlı olduğunu belirterek, bu tanrıçaya insan kurbanlarının yapıldığından ve kurbanların kafa taslarının tapınak duvarlarına asıldığından bahsetmektedir. Adı geçen tanrıça esas itibarıyla Trakya'daki Tanrıça Bentis'in farklı bir dile getirilişi olup, özellikle I. Nikomedes tarafından bastırılmış olan sikkelerin bir gurubu üzerinde bir kayaya dayalı ve ellerinde birer mızrak bulunan Bentis tasvirinin bulunması Bentis kültürünün varlığı açısından önemlidir. Bu noktada , M.S. 434 ve 435'te bölgede gerçekleştirilen kutsal ağaçlar ve Kutsal korulukların kesimi kadar Kutsal Ağaç kültürüne dair bilgiler de Bentis ve benzeri Tanrıça Kültürleri'nin geçerliğini gösteren önemli verilerdir. Bunlar dışında bölgede kaya ve mağara kültürlerinin mevcudiyetini gösteren önemli delillere de rastlanmaktadır. Mağara kültürlerinin Ktonik karakterini gösteren ilginç bir kayıt Argonautika'da karşımıza çıkmakta olup, burada ormanlar ve kayalar içinde yer alan ölümler alemleri ile ilintili bir mağaradan bahsedilmektedir (Argonautika 2.352). Daha sonraki süreçlere ait sikkeler üzerinde Elinde Mızrağı ile Trak Atlısı olarak bilinen Myster karakterli kültistik imaj ve Zeus yer almaya başlamıştır. Özellikle II. Nikomedes'in sikkelerinde atlı imajı dikkat çekici bir durum arz etmektedir. I. Prusias ve II. Prusias'ın bastırıldığı sikkelerde ağırlıklı olarak Zeus ve atriübülerine ağırlık verilirken bunun yanı sıra I. Prusias'ın sikkelerinde Apollon, II. Prusias'ın sikkelerindeyse Dionysos tasvirlerinin yer alması ilginçtir. I. Prusias sikkelerinde yer alan Lyre özellikle Lyre Takım Yıldızı ve Orphik kültür ve Orpheus ile ilintili bir imaj oluştururken, yine aynı kralın sikkelerinde yer alan ok ve yay da ilginç çağrışımlara açık bulunmaktadır.

M.Ö. III. yüzyıl itibarıyla bütün Kuzey Batı Anadolu ve Trakya için geçerli olan ve Bithynia'da da var olduğu bilinen Myster kültür kapsamındaki Ktonik karakterli olduğu kadar adalet ve ölç kavramlarıyla da örtüşen Tanrıça kültürüyle bir noktada ilişkiler de sergileyen Ithyphalik kültür ve Pan, Priapos ve bir ölçüde Roma ilerleyişine karşı bir direniş sembolü oluşturan Dionysos tapınımının¹⁸ kanıtları arkeolojik olarak da teşhis edilmek de olup, bu kültürle ilişkili bazı buluntular Sakarya Arkeoloji Müzesi bahçesinde bulunmaktadır. Bölgenin yerel kültürlerinde Dionysos-Priapos Kültü kadar, Teos Megas Kültü ile örtüşen bir Zeus tapınımı yanında özellikle Phrygia etkili bir Men Kültü de kendisini göstermektedir. Bu süreçte özellikle Pontos Kralları kimliğinde etkin bir Zeus Stratos tapınımının geçerlik kazandığı görünürken, buna benzer kültürlerin Bithynialılar içinde geçerli olabileceği akla gelmektedir¹⁹. Özellikle Trak Atlısı olarak ifade bulan elinde mızrak tutan atlı tasvirinin daha çok Men kültürüyle

ilişkili olduğu da hissedilmektedir. Bunlar haricinde denize yakın oluşu kadar, depreme açık oluşundan da güç alan bir Poseidon Kültü de bölgede etkin olduğu intibainı vermektedir.

Roma dönemi itibarıyla bölgede yerel kültürlerin de etkisiyle güç kazanan Tanrı Zeus ve Demeter tapınımlarıyla birlikte Tyche ve özellikle Tanrıça İsis kültürünün etkin olduğu görülmekte olup, bu tanrı ve tanrıçalar adına tapınaklar inşa ettirilmiş olduğu bilinmektedir. Bu kültürler arasında çok etkin olan İsis tapınımının, son İsis Tapınağının yıkıldığı M.S. 435 tarihine kadar etkisini sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

Sakarya ili sınırları içinde kalan bölgede Hellenistik dönem ve Roma dönemi ile ilgili pek çok arkeolojik veri mevcuttur. Bunlar arasında hemen akla gelenler 1950'li yıllarda kazısı yapılmış olan ve İstanbul Arkeoloji Müzesi Trakya Bithynia Salonu'nda teşhir edilmekte olan Akyazı ve Tersiyeye (eski Küçük Tersiyeye) tümülüsleri kazılarında açığa çıkartılan mezar odalarıdır. Buluntu ve mimari özellikleri itibarıyla Düzce, Yaylapınar ve İzmit Kanlıbağ tümülüs ve buluntularıyla yakın benzerlikler gösteren bu arkeolojik buluntular daha çok Hellenistik dönem ve Roma hakimiyeti sürecinin başlarına tarihlendirilebilecek nitelikler sergilemektedir. Bu tümülüs gömülerindeki plan teşkilatı dikdörtgen tonoz örtülü bir mezar odası ve önündeki dromostan ibarettir.

Sakarya ili içinde önemli arkeolojik buluntular veren ilçeler arasında özellikle Pamukova, Geyve ve Taraklı ilçelerinin köylerinde daha erken süreçlerden kalan çeşitli verilerle birlikte Roma devri mezar stelleri, mezar anıtları ve çeşitli mimari kalıntılara ve çeşitli kaya anıtlarına rastlanmaktadır. Karapürçek çevresindeki tümülüsler de önemlidir. Bunlar dışında Sapanca ilçesinde de çeşitli lahitlere rastlanmıştır. Kaynarca ilçesi de Roma devri ve çok daha erken tarihlere gitmesi muhtemel buluntuları veren önemli yerlerdendir. Ayrıca, Ferizli ilçesinde de tümülüsler ve tuğla mezarlar ile temsil edilen nekropol alanlarına rastlanmaktadır. Bu noktada Maden Deresi olarak bilinen bölgede de araştırmalar yapılması gerekmektedir.

Bunlar dışında 1993'te Adliye yerleşmesi yakınlarında bulunmuş olan ve halen özel bir koleksiyon da bulunan Roma devri Bithynia mezar anıtlarından biri olan ve Makozis Mezar Steli²⁰ olarak bilinen cenaze, savaş ve av sahneleri ile bir kitabe ihtiva eden eser çok dikkate şayandır. Bu anıt eser haricinde, yanında çok sayıda ilginç mezar stili ve mezar anıtıyla birlikte Sakarya Müzesi bahçesinde bulunan ve diğer eserin buluntu yerine yakın Akçay, Karaçamlık köyünden gelen bir diğer mezar steli de ilgi çekici bir başka örnektir. Bu eser üzerinde de arkasından gelen ve çift ağızlı balta taşıyan bir figürün önünde giden atlı ve Demeter ve Persephone'nin de içinde yer aldığı bir veda sahnesi ile bu stelin adına yaptırılmış olan kişi hakkında bilgi veren bir mezar kitabesi yer almaktadır.

Adapazarı ve çevresiyle ilgili olarak arkeolojik niteliğiyle hemen akla gelebilecek kesim adından da anlaşılacağı gibi Maltepe'dir. Hemen yanı başındaki Beş Köprü'nün ve bu kesimin ova içindeki konumu bu bölgeyi

çevresinden farklı kılmaktadır. Bu bölgenin günümüzdeki yoğun olarak iskan edilmiş olmasına rağmen bazı arkeolojik izleri bulmak hala da mümkündür. Bu bölgenin nekropol alanı olarak kullanıldığını gösteren lahitler ve tuğla mezarların izlerini hala da görmek mümkündür. Bu bölgede Sakarya Müzesi tarafından gerçekleştirilen bir kazıda gövde kısmı çist tipi levha taşlardan üstünde de dik eğimli kapağı olan bir mezar içinde çok tahrip olmuş metal bir kap ve muhtemelen bir striglis yanında zaman içinde dağılmış tahta bir kutuya kanıt teşkil eden çiviler ve çok tahrip olmuş bir bronz sikke bulunmuştur²¹. Bölgedeki veriler şu an için Roma ve Bizans süreçlerine işaret eder gibi görünmektedir. Dikkatli bir çalışmayla daha erken aşamalara işaret eden verilere de rastlanması mümkün olabilir. Bu nekropol alanı ile ilintili yerleşmenin de çok yakın bir alanda olması gerekmektedir. Sakarya İli sınırları içinde kalan bir çok yerde olduğu gibi burada da muhtemelen ahşap malzeme ile oluşturulmuş yerleşme bulunması sebebiyle bu yerleşmeleri teşhis etmek güçlük arz etmektedir.

Buna benzer bir durum ayrıca Esentepe'de Sakarya Üniversitesi Kampüs alanının batı ucundaki Sapanca Gölü'ne bakan taraçalardan birinde karşımıza çıkmaktadır. Bu alanda da çist tipi bazı taş mezar kalıntıları yanında Roma devri ağırlıklı olmak üzere tek tük Demir Çağı keramikleri de ortaya koyan bir nekropol alanının son izlerine rastlanmıştır. Ayrıca Sakarya Üniversitesi kampüs alanı girişinin güneyine düşen yamaç ve bu yamaç üstündeki taraçada da tek tük bazı izlere rastlanmıştır.

Bizans süreciyle ilişkili arkeolojik verilere Sakarya ilinin çeşitli yerlerinde rastlanmakta olup, özellikle bir Justinianus devri (527 – 565) eseri olan ve Adapazarı yerleşmesi Maltepe Mevkii yakınında bulunan Beş Köprü²² 559-561 sürecinde yapılmış önemli bir Ortaçağ eseri olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüzdeki onarılmış haline rağmen köprü ve çevresindeki mimari kısımlar ilginç bir nitelik arz etmektedir. İmparator'un Sasaniler ile 553'te tesis ettiği barış antlaşması sonrasında yapılması için karar alındığı anlaşılan köprü üzerinde bulunduğu bilinen kitabe zaman içinde kaybolmuştur. Köprüyü geçtikten sonra yolun kuzeye dönerek Paphlagonia'ya ve güneye dönerek de Phrigma'ya gittiği bilinmektedir²³. Ayrıca Geyve Ali Fuat Paşa Köprüsü de 562'de tamamlanmış bir köprünün kalıntıları üzerine Osmanlı sürecinde yeniden yaptırılmış başka bir köprüdür.

Geç Ortaçağ sürecinde özellikle de Türkler ile Bizanslılar arasındaki mücadelenin yoğunlaştığı XII. ve XIII. yüzyıllarda Bizanslılar tarafından savunma amaçlı olarak tekrar imar edilen veya yeni olarak yaptırılan çok sayıdaki kale, karakol ve askeri tahkimat kalıntısı²⁴ da Sakarya ilinin arkeolojik mirası açısından öneme haizdir. Bu askeri mimari örnekleri arasında Ferizli, Söğütlü, Seyifler, Harman Tepe, Domuz Tepe, Tersiyi, Küçük Mahmudiye, Adliye, Kurtköy, Çoban Kale, Paşalar ve Mekece gibi adlarla özdeşleştirilmiş örnekler en dikkat çekici olanlardır. Bu kale ve askeri tahkimat örneklerinin bir bölümü oldukça iyi, bir kısmı ise oldukça harap olmuş biçimde arkeolojik çalışmaları beklemektedir. Yapılan gözlemlere göre, Paşalar Kalesi gibi stratejik noktalarda yer alan önemli kalelerin genellikle Hellenistik sürece kadar giden bir ilk teşekkül aşaması

olduğu ve daha sonra Romalılar ve Bizanslılar tarafından da yenilenerek kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Şu anda Sakarya ili bünyesinde arkeolojik sit olarak ilan edilmiş bulunan İnkızce - Osmaniye, Akarca, Akçakaya, Kulfalı ve Hayrettin sit alanları da diğer kaya anıtları, tümülüs ve nekropol alanı ile birlikte arkeolojik çalışmaları beklemektedir. Bu alanların önemli bir biçimi ağırlıklı olarak Roma ve Bizans dönemleri ile özdeşen görünümler sergilemekteyse de, Hellenistik Sakarya ilinin Hellenistik dönem ve çok daha erken dönemlere de açılan bir arkeolojik potansiyeli olduğunu da göz önünde bulundurmanız gerekmektedir.

* Bu çalışmanın hazırlanmasında katkısı büyük olan Sakarya Müzesi Uzmanı **Arkeolog Mürşit Yazıcı** ve Müze Müdürü **Hüseyin Avni Dilbaz**'a, yazının hazırlanması için imkan tanıyan ve bir Sakarya Tarihi yazılması için bu projeyi başlatan Sakarya Üniversitesi Rektör Yardımcısı **Prof. Dr. Mehmet ALPARGU**'ya, ve projeyi uygulamaya geçirmek için büyük bir çaba harcayan ve bu yazıyı hazırlamamız için öneride bulunan Proje Editörü Tarih Bölümü öğretim üyesi **Doç. Dr. Mustafa DEMİR**'e, sonsuz teşekkürlerimi sunmayı derin bir borç bilirim.

¹ Pennsylvania Üniversitesi'nde görevli bir bilim adamı olan Frederik T. Hiebert başkanlığında yürütülen çalışmalar ile bağıntılı olarak dünya çapında önemli su altı çalışmalarını gerçekleştirmiş olan Dr. Robert D. Ballard'ın ekibi tarafından Sinop açıklarında ortaya konmuş bulunmaktadır. Ballard, R. D. 2001.

² Özdoğan, M., 1985.

³ Efe, T. 2002.

⁴ Mathews, 1988.

⁵ Mathews, 1988, s. 21.

⁶ Efe, T. 2002, s. 367.

⁷ Efe, T. 2002, s. 367.

⁸ Efe, T. 2002, s. 365 ve 367.

⁹ Efe, T. 2003, tür. Yer.

¹⁰ Bu taş balta Sakarya Müzesi'nde görevli Arkeolog Mürşit Yazıcı tarafından yazara gösterilmiştir.

¹¹ Forlani, M., 1977, s.223.

¹² Efe, T. 2002.

¹³ Bu konudaki bilgiler Sakarya Müzesi Uzmanı Arkeolog Mürşit Yazıcı tarafından verilmiştir.

¹⁴ Bithynia ve Galat ilişkileri ve Galatlar hakkında bkz. Kaya, M.A., 2000 muht yerler.

¹⁵ Demirkent, I., 2001, s. 33.

¹⁶ Foss, C., 1990; Şahin, S. 1986; Malagina ile ilgili yeni bir çalışma Yıldırım, F., 2001.

¹⁷ İnalçık, H. 1980.

¹⁸ Cencillo, L.1998, s.411; Roma ilerleyişine karşı bir direniş sembolü olan Dionysos tapınımi ve sembolizmi : Ballesteros Pastor, L , 1995, s. 131; bu kült aynı zamanda Roma'ya karşı amansız bir mücadeleye girişen Pontos Kralı Mithridates Eupator ile de yakın ilişki içindedir. Özellikle bu imparatora Yeni Dionysos adı verildiği ve hatta imparator'un bizzat Dionysos adını da taşıdığı bilinmektedir. bkz. Ballesteros Pastor, L. 1995.

¹⁹ Ballesteros Pastor, L., 1996, s. 379-382.

²⁰ Rumscheid, F., 1994.

²¹ Bu kazı ve bölge hakkında bilgiler Sakarya Müzesi Uzmanı Arkeolog Mürşit Yazıcı tarafından sağlanmış olup, buluntular Sakarya Müzesinde korumaya alınmıştır.

²² Şahin, S., 1985 ve 199.

²³ Texier, Ch. 2002, s. 145.

²⁴ Giros, C., 1999.

III

SAKARYA'NIN TARİHİ COĞRAFYASI

PROF. DR. ENVER KONUKÇU
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ, FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ,
TARİH BÖLÜMÜ ÖĞRETİM ÜYESİ

Sakarya, kuzeyde Karadeniz, doğuda Düzce ve Bolu, güneyde Bilecik, batıda Bursa ve Kocaeli ile çevrili ildir. Merkez de dahil 14 idari birimden meydana gelmektedir. Bunlar; Adapazarı, Akyazı, Ferizli, Geyve, Hendek, Karapürçek, Karasu, Kaynarca, Kocaeli, Pamukova, Sapanca, Söğütlü ve Taraklı'dır.

Tarihi coğrafya, coğrafi yapıda zaman içinde ortaya çıkmış olan değişikliklerin araştırıldığı bilim dalıdır. Yer, dağ ve akarsu isimleri ile ilgilidir. Sakarya, günümüze kadar Bithynia, Kocaeli, Adapazarı ve Sakarya gibi değişik şekillerde isimlendirilmiştir.

BITHYNIA

Bithyn'ler Thrak asıllı ahalidir. Boğazları geçerek Sakarya boyları, İzmit ve Bursa taraflarına yerleşmişlerdir. Daha sonraları Bithyn Krallığı'nı kurmuşlardır. I. Nikomedes, ülkede bütünlüğü sağlamış ve körfez sonunda kendi adı ile isimlendirilen Nikomedia'yı kurmuştur. Bunu Nikea ve Prusa takip edecektir.

Bithynlerin oturduğu ve Sakarya'yı da içine alan bölgeye Bithynia yani Bithynlerin yurdu denilmiştir. Karadeniz sahiline yakın yerlerde, kuzey-batıda ise Kandıra-Kerpe-Kefken kısmında Bithyn'lerle birlikte göç eden Thynler göze çarpmaktadır. O yüzden Kefken adası ve sahiline, Thynia denilmiştir. Sakarya'nın kuzey-doğusunda ise Mariandynler vardı. Herakleis (Karadeniz Ereğlisi civarlarında göze çarpmışlardır. Bithynler, zamanla kuzeyde Pontos Euxinos/ Karadeniz, güneyde Phrygia ve Galatia, doğuda Paphlagonia batıda Thrakia ve Mysia ile komşu idiler. Bithyn Krallığı yıkıldıktan sonra yerini Romalılar aldı. Bizanslılar da dahil, eski adı olan Bithynia kullanışı devam etmiştir. Tarihi belgelerden anlaşıldığına göre, Sakarya uzun zaman köy, kasaba ve şehir olarak göze çarpmayacaktır. Ancak, çevresinde büyük kentler meydana gelmiştir. İzmit körfezi sonundaki eski adı Astakos olan Nikomedia, İzmit Gölü'nün doğusunda Nikeia, Boğaz'da Byzantium, Kuzeyde Kalpe ve Thynias, Melen kenarında Prusias pros Hypios (eski adı Kieros) Melen'in denize döküldüğü yerin doğusunda, sahilde şimdiki Akçakoca olan Dia/ Diospolis, Prusias'ın biraz doğusunda Bithynion (sonra Claudiopolis) Sakarya Bölgesi ile sıkı ilişkileri olan

yerlerdi. Sakarya çevresinde ise ortaya çıkan isimler, göl kıyısındaki Sophon/ Sapanca, Lateas, Demetrium'dur. Son iki isim Hendek ve Akyazı ile ilgili görülmektedir.¹

Sakarya'ya ismini veren Sangarios/ Sangarius, Strabon'a göre kaynaklarını Sangia isimli bir yöreden almaktadır. Mekece'de Sakarya arazisine girmektedir. Bu kısımda, son tespitlere göre Mesonesos mıntıkası vardır. Onun aşağısında ise Malagina/ Mekece göze çarpmakta idi. C. Foss ve Sencer Şahin tarafından bilim alemine kazandırılan isim ilk defa Bizans tarihçisi Pakhymeres tarafından kullanılmış ve ondan da Lebeau, Adronikos Paleologos hadisesi dolayısıyla bahsetmiştir. Sencer Şahin'e göre, Bithynia'daki Mesonesion, Sakarya ile ilgilidir. "Mesonesos denilen yarımada şeklindeki coğrafi oluşumlara Mekece çevresinde, nehrin bu yöresinde menderesler çizerek akması nedeni ile bol sayıda rastlanmaktadır."²

Pakhymeres'in bahsettiği diğer bir coğrafi bölge, Telemaia'dır. Bir kasaba olarak işaret edilmektedir. Sophon ile Geyve arasındaki mıntıkadır. Ancak, yeri şu ana kadar kesin olarak tespit edilememiştir. Lebeau'nun, M. Macdonald Kinneir'deki Lapie ile ilgisi de tartışmalıdır ve doğru da değildir.

Melas, Pakhymeres'de, Sapanca gölünden kuzeye doğru akan ve Beş Köprü altından geçen akarsudur. Uzun müddet Yavaş suyu diye tanınmıştır. Bunda, akarsuyun çok yavaş akıntı vermiş olmasıdır. Adapazarlıların yegane mesire yeri olacak olan Çark aleti buraya konulduğu için, ahali arasında Çark Suyu diye tanınmaya başlanmıştır. Günümüzde de aynı adı taşımaktadır.

Adapazarı ovasının doğu ve bataklık kısmında küçük bir yükselti vardır. Hire/ Hira harabesinin yer aldığı bölge Regio Tarsia diye bilinmektedir. Niketas Khoniates 'in tarihinde bahsedilmektedir. Tarsia bölgesi zamanla Türkleştirilmiş ve Tersiyeye olmuştur. Aynı düzlükte Büyük ve Küçük Tersiyeye bulunmaktadır.

XIV. yüzyıl.'da, Sakarya'nın da dahil olduğu ve İzmit'in her iki tarafında kalan yörenin ismi Koca-İli/Koca Eli'dir. Adını Orhan devri gazilerinden Akça Koca'dan almıştır. İlk devir Osmanlı kaynaklarında isimlendirmeden bahsedilir. İzmit/ İznikmid'in Orhan tarafında alınışından hemen sonra yöre idari taksimatta Kocaeli olmuştur. Şimdi de ayı adı taşımaktadır.

Adapazarı Ovasının bataklık ve akarsu ağı içinde bulunması tabiat harikasını ortaya çıkarmıştır. Kışları yağışlı, sisli, sulak olan düzlük Akova'dır.³ Adapazarı, Geyve Boğazı, Arifiye ve Akyazı-Hendek ile sınırlanmaktadır. Akova, XIV. yüzyıldaki yol sisteminin içinden geçirilmesi ile önem kazanmıştır. Tavuklar/ Uzun Köprü buradadır. Doğuya veya tersine batıya gidenlerin geçtiği arazidir.

ADAPAZARI

Sakarya İli'nin merkezidir. Bithynia Roma ve Bizans dönemlerindeki durumu karanlıktır. Erenler ile ova üzerinde Osmanlılar zamanında ortaya çıkmıştır. Köy halindeki ismi "Ada"dır. Bu da Sakarya ile Çark Suyu arasında kalmasından kaynaklanmaktadır. Sakarya nehrinin batısındadır. Kuruluşundan itibaren Kocaeli içinde yer alarak göze çarpmış ve Ada Köyü'ne pazar ilavesi

ile her zaman Adabazarı/Adapazarı diye yazılmıştır. XIX.yüzyılın ilk yarısında bölgeye gelen Charles Texier, sonraki araştırmacıların da aynen kabul ettikleri "Ada" konusunda; "Köprüyü geçtikten sonra, kuzeydoğuya giden yola girilerek, Adapazarı adındaki küçük köye gelinir. Bunun böyle adlandırılmasına sebep Sakarya'nın iki kolu arasında oluşan bir adacıktan dolayıdır. Bu köy sakarya'nın sol kıyısındadır. Nehrin genişliği burada yüz metreye varmaktadır. İki kola ayrılarak adı geçen adacığı meydana getirir. Yaz mevsiminde bu iki kol hemen hemen kuru haldedir. Nehrin iki kolu çift bir köprüyle birleştirilmiştir ki bunun adına Uzun Köprü denmektedir."⁴ bilgisini vermektedir. Resmi belgelere daha çok Adapazarı diye geçmiştir. Ama, halk arasında ve çevresinde kısaca "Ada" denilmektedir. Adapazarı'nın "Adalığı" için bir başka örnek de, aynı durumdaki bir başka köydür. Düzce-Hendek yolu üzerinde, Melen Nehri'nin yanındaki Ada köyü de aynı yapıya sahip olduğundan, bu adı almıştır.İzmit, Gökçeviran'da, XVI.yüzyıl'da bir başka "Ada" köyüne tesadüf edilmektedir. Trabzon'daki Ada, Sakarya boyundaki Ada Tepe yerler de aynı nedenlerle bu ismi almışlardır.J.B. Tavernier, XVII. yüzyıl'ın ilk yarısındaki gezisinde kasabayı; "Sakarya'dan bir fersah uzaklıkta, bir köy " diye belirtmektedir.⁵ Aynı sıralarda geçen Evliya Çelebi de Ada veya Adapazarı ismini vermez. Bunun sebebi de Uzun Köprü yolu ile doğuya Hendek Pazarına doğrudan gitmesidir.

Sonraki yıllarda Sapanca ile birlikte işaret edilen Adapazarı (Adapazarı ma'a Sabanca) Orhan Gazi'nin vakıfları ile de göze çarpmaktadır. Ama, Sapanca'nın Bağdad yolu üzerinde hızlı gelişmesi, Osmanlı devlet adamlarından Rüstem Paşa'nın da bütün mali kaynaklarını burada toplaması, Şemsi ve Mustafa paşaların da Hendek Yolu üzerinde, handaki kervansaray anlamına gelen Hendek Pazarı'nda hayır eserleri vücuda getirmeleri Adapazarı'nı bir müddet kendi kaderine bırakmıştır. Ama, Ada Köyü, kendi hareketliliğini bölge pazarıyla kurtarmaya çalışmış ve başarılıda olmuştur. Tıccılar yerleşim yerinin gelişmesi, Prof. Dr. Metin Tuncel tarafından ilmi bir şekilde yorumlanarak, sonuçlandırılmıştır. O, Adapazarı hakkında şöyle yazmaktadır:⁶ "Bu arada, XVI.yüzyıl'dan itibaren günümüzdeki şehrin çekirdeğini meydana getiren ve o dönemde "Ada" veya "Ada Köy" adı verilen bir köyün varlığı bilinmekte ve bu köyün şehrin bu günkü Tıccılar mahallesinin kapladığı alana tekabül ettiği sanılmaktadır. Ada veya Ada Köy adı verilen bu köy, bir sonraki yüzyılda çevre için bir alışveriş merkezi yani pazar yeri olarak seçilmiştir, daha sonraki yüzyılda Adapazarı denmeye başlanmıştır. Adapazarı adının son kısmı, yerleşmenin önceleri bir Pazar yeri olarak kurulduğunu, adının ilk kısmı ile bu pazarın kuruluş yerini ifade eder. Pazar yerine doğudan gelenler, Sakarya'yı geçmek, batıdan gelenler ise Çark Suyu'nu aşmak zorunluluğunda kaldığından pazar yerinin sularla çevrili bir izlenim uyandırması, buraya da Ada adının yakıştırılmasına neden olmuştur."

M. Tuncel'in fikirleri, daha önceleri bölgeyi gören ve hoş izlenimleri olan Moustier tarafından da aynı şekilde desteklenmektedir. Moustier; "Iustinianus zamanında yapılan köprü ile daha doğudaki Tavuklar Köprüsü arasında bir ada durumunda olduğu için kurulu olduğu arazi Ada diye anılmıştır.

Bu köy belirli zamanda kurulan pazarlardan ötürü de zamanla Adapazarı diye anılmaya başlanmıştır. Daha eskiden aynı yerde Tığcılar adını taşıyan bir köy bulunuyormuş. Adapazarı, Sakarya nehrinin sol kıyısında kurulmuş 10.000 nüfuslu bir şehirdir. Ada Köy de deniliyor.." diye yazarak, Ada ve Adapazarı olgusu üzerinde durmaktadır.

Burada, Belçikalı tarihçi Prenne'nin "Kasabalar, satıcılar eseridir" sözü de ispatlanmış olmaktadır.

Rumeli'de Vidin yakınlarındaki Osmanlı Ülkesinin son sınırı Tuna kenarındaki Adapazarı Kalesi⁷ ve Rusya'da Ak Molla İli'ndeki Adapazarı nahiyesi, aynı pazar olayının yaşanması ile ortaya çıkmış yerlerdir. Tarih seyri içinde büyümesini engelleyen bazı olayları da göz önüne almak gerekmektedir. Haziran ve sonbahardaki taşkınlar hem Adapazarı ve hem de çevresi için tehlike arz etmiştir. Bu arada meydana gelen ve son derece yıkım ve can kaybına mal olan depremler de kasabada zaman zaman hayatı olumsuz etkilemiştir. Ama Adapazarı insanı tevekkül içinde hayatı sürdürmede hiçbir şekilde yılgınlık göstermemiştir.

Adapazarı ma'a Sabanca, daha sonra da müstakil olarak, Adapazarı, sık sık belgelerde geçmektedir. Bir kısmını T. Balcıoğlu eserinde bahsetmiştir. Katip Çelebi, Adapazarı'ndan bahsetmez. Ama, Akyazı, Sabanca, Geyve, Ab Safi'yi kaza merkezi olarak belirtmektedir.⁸ Tapu-Tahrir defterlerinde ise "Ada/ Adapazarı" nı görmek mümkündür. Padişah, Zaim, Sipahi, Boğazkesen Kalesi koruyucularına ait tımarlar vardır.. Liva-ı Kocaili'ndeki Kaza-ı Ada'nın bir mescidi, 25 köyü, 504 binası, 182 mücerredi göze çarpmaktadır.⁹

1816'da Adapazarı "Ayanlık" ile idare ediliyordu. Bunun en önemli temsilcisi Kara Osman idi. Yeniçeri asıllı olup, Zağarcı başı iken Adapazarı'na gönderildi. Bir ara İstanbul ile anlaşamadı. Dört Ferman-ı Kaza ile hayatına son verildi. Medine-i Adapazarı'nın söz sahibi ayanı, sert huylu olmakla beraber, hayır eserleri ile Adapazarı'ndan unutulmaz şahsiyet olmuştur. Doğramacı dükkanı, Boyahane, Muytab, Kişeci, Hasırcı, Temürcü, Papuçcu, Çıkrıkcı, Na'l-bend, Yağhane ve Arabacı gibi birimleri Adapazarı'nda faaliyete geçirmiştir.¹⁰ Sahhaflar Şeyhi-zade Sayüzyıld Mehmed Es'ad Efendi, 1817 yılına ait kaydında "müverrih-i fakir ol hilalde Adapazarı'nda naib bulunup" diyerek, kasabamızdan orijinal şekli ile bahsetmektedir.¹¹ 1840'a ait, diğer bir kayıta, Koca İli Livası'nda Adapazarı, Akyazı ma'a Hendek, Ab-Safi, Sarıçayır, Karasu, Geyve, Akabad'dan söz edilmektedir.¹² 1841'de, yeni uygulamalar ve buna karşı bazı direnişler nedeni ile nisan ayında, İstanbul bazı yerleri uyarmıştır. Bu sebeple, İzmid Meclisine; Adapazarı Müftisi Veliyüddin Efendi hilaf-ı şer'i şerif fetva ita eylemiş... denilmiş ve bu tarihte "Adapazarı" kazasından bahsedilmiştir. Yine Kocaili Livasındaki kazalar sık sık belgelere yansımıştır. 1849-1897'deki idari bölünüşte Adapazarı; Adapazarı ma'a Sabanca, bir yıl sonrada yine Adapazarı kazası gündemdedir. Sabanca, Akyazı ve Hendek buraya bağlıdır. 1913'te ise, Adapazarı, büyücek bir kaza görünümündedir. Merkez dışında Akyazı, Karasu, Sabanca ve Hendek nahiyeleri vardır. Ahalisi eski yeriler ki manav adı ile biliniyor, Rumeli göçmenleri, Kafkasya ve Karadeniz göçmenleri, Yörükler, Ermeniler,

Rumlar, Museviler ve doğululardır. Adapazarı ve havalisinde, Osmanlıların ilk zamanlarından büyük göçlere kadar yaşamış olan Yörükler, göçerler, obalar, cemaatler, aşiretler çok kalabalık nüfus teşkil etmişlerdir. Karatekeli, Kaymaz, Yağmurlu, Kerameddinli, Kınıklı, Kuşali, Küçük, Ozanlar, Sarıcalı, Salur, Sinanoğlu, Sipahiler, Şeyhler, Darıcı, Taraklı, Dokurculu, Türkmenli, Yıvalılar, Yörükler, Başlar, Firuzlu, Karaaliler, Karacayurdular, Pehlivanlılar, Ahadlu, Ükyazılı, Altuntaşlı, Arablı, Avdanlı, Badıllı, Çarığıkuru, Dünderli, Elvanbeyli, Gençli, İkizceli, Karapürçekli ve Duraklılardır.¹³

Adapazarı, ilçe olarak uzun yıllar yaşamıştır. Kara ve demiryolunun sağladığı imkanlarla daha da büyüdü. Bu arada İzmit livası müstakillikten vilayet haline getirildi. 1922'de merkezi İzmit olmak üzere Kocaili adı ortaya çıktı. Cumhuriyetin ilk valisi Vehbi Demirel'dir. Adapazarı yine kaza/ ilçedir. 1 Aralık 1954'de, merkezi Adapazarı olan Sakarya ili kuruldu. İlçeleri: Merkez, Akyazı, Hendek, Karasu ve Geyve'dir. Şu andaki son duruma göre ilçeler; Akyazı, Ferizli, Geyve, Hendek, Karapürçek, Karasu, Koca Ali, Pamukova, Sapanca, Söğütlü ve Taraklı'dır.¹⁴

Adapazarı gibi geçtiğimiz asrın başında büyümeye başlayan diğer bir yöre de Arifiye'dir. Sapanca ile Sakarya Nehri arasında, kara ve demiryolu ile Adapazarı'na bağlı kasaba, Arif ismi ile ilgilidir. Arapça; bilen, bilgili, irfan sahibi demektir. Arifiye, Arif'in yeri demektir. Eski adı Hamidiye idi. II. Abdülhamid'in şerefine bu isimle anılmıştır. 28 Mayıs 1306'da (1888) Sapanca-Geyve demiryolu bu araziden geçirilmiştir. Rumeli, Kafkas ve Karadenizli göçmenlerce iskan edilmiştir. En eski mezar taşı 1783 tarihlidir. Arif Bey'in vücuda getirdiği çiftlik, kasabanın ilk çekirdeğini teşkil etmiştir. Burası göl tarafında ve demiryolu arazisindedir. Bir ara Fransız ailede yaşamıştır. Bunlar kasabanın yenileşmesinde etkinlik göstermiştir. Çevrede bazı çiftlikler de vardı. Kazım Bey'i örnek verebiliriz. O da aslen Bosna'dan gelip, yörede tarım merkezi meydana getirmiştir. O. V. Kanık, Yol Türküleri'nde yöreden bahsetmektedir. Arifiye Öğretmen Okulu/ Köy Enstitüsü ile adını duyurmuştur. 26 Ağustos 1955'de merkez Adapazarı'na bağlı Arifiye ve Kalaycı köyleri birleştirilmiş, Arifiye Belediyesi kurulmuştur.

Arifiye gibi son zamanlarda gelişme gösteren bir başka yerde Serdivan'dır. Baş muhtarlık anlamına gelmekte olup, aynı isimdeki derenin yukarısında bulunuyordu. Adapazarı'nı Kazım Paşa'ya bağlayan eski yol da buradan geçmekte idi. Batısında Kıran Tepe, Semerci Tepesi, Kavlanpınarı Tepesi vardır. Çark Deresi'ne hakim tepesi taçlandırmaktadır. Von Diest, Serdivan'ı göl üzerindeki Eşme yolu üzerinde işaret etmektedir. Bu çevredeki eski isimler: Gökçe, Alan Düzü, Hızır İlyas, köstekbaşı, Tepe, Boşnaklar, Aya Dimitri, Çörtlen, Yayla Pınarı, Çelemiş Bayırı, Karaman Köyü ve Türbe tepedir.

Adapazarı, şu belediyelere sahiptir. Merkez, Arifiye, Erenler, Serdivan, Çayırbaşı, Yeniköy, Yazlık, Hanlı, Güneşler ve Nehirkent'dir.

AKYAZI

Romalılar zamanına kadar inen geçmişe sahiptir. Demetrium ile aynı yer olduğu ileri sürülmektedir. Aksofu-Kardüz dağ zincirinin Kerem-Ali kısmında, buranın eteğinde, vadi ile ova arasında bulunmaktadır. Osmanlı Beyliği'nin bu yörede ilk ele geçirdiği yer olup, Konuralp tarafından üs olarak kullanılmıştır. Ak ve yazı'dan meydana gelmektedir. Yazı, eski Türkçe'de "Yayla" anlamındadır. Görünüşe göre, Akova kışlak, Akyazı yaylak durumundadır. Ova'nın sürekli çamur jlade bulunması, İstanbul'u Bolu'ya bağlayan yolun Akyazı'dan geçirilmesini gerektirmiştir. Bu sebeple, XIV. yüzyıla kadar güzergahta önemli bir geçiş yeri idi. Mudurnu'ya Dokurcun vadisi ile bağlıdır. Kuzeydoğusunda eski bir Türkmen köyü olan Pazarköy bulunmaktadır. Osmanlı dönemi idari bölünüşünde, Kocaeli Sancağına bağlandı. Ormanlarıyla meşhur olduğundan kereste nakliyatında rol oynamıştır. Orhan Gazi, Süleyman Paşa v.s. vakıfları vardır. Ova ve yaylalarında Yörükler göze çarpmakta idi. Kerem Ali ve Alaağaç yaylaları örnekleri verilebilir. Çiğdem yaylası da önemlidir. Çiçek, Dırım Dırım, Davlumbaz da aynı derecede önemli iskan merkezleridir. Mudurnu ve Dinsiz çayları da Akyazı ve civarında Akova'ya inmekte ve aşağılarda büyük çökekler meydana getirmektedir. Dokurcun ve civarına ilk yerleşenler de Türkmen'dir. Koyun kültürü ile ilgili Kuzuluk yerleşimi aynı zamanda sıcak su kaynağı ile meşhurdur. Kuzuluk: Kuzu-luk'dan meydana gelmekte olup, Kuzu ağılı demektir. 1944'de, 4642 sayılı kanun ile merkezi Akyazı olan Akazi ilçesi oluşturulmuştu.¹⁵

FERİZLİ

Sakarya nehri ile Yavaş Su arasındaki düzlükte kurulu olan Ferizli'nin asıl adı Firuzlu'dur. Eski Türkmen yerleşmelerindendir. Sinanoğlu ve Seyifler civarındadır. Von Diest, "Firusli" şekli ile yazmaktadır. Burasını Tamlık, Soğucuk, Papas Deresi yakınında göstermektedir.

GEYVE

Adapazarı-Bilecik yolu üzerinde, Sakarya'nın doğusunda tarihi kasabalardan biridir. Bizanslılar zamanındaki adı Kabia'dır.¹⁶ İbn Battuta'daki ismi ile benzerlik arz etmektedir.¹⁷ XVI yüzyıl'da anayolun buradan geçirilmesi ve II. Bayezid Köprüsü'nün de inşası ile Geyve önem kazanmıştır. Kocaeli ve bir ara da Kocaeli-Hüdavendigar Vilayeti topraklarında yer aldı. Şu anda Sakarya ili içerisinde. Geyve'nin ne anlama geldiği bilinmiyor. Bizans dönemi ismi olduğu ileri sürülmekte ise de Türkçe'de Geyve adı kullanılmıştır. Geyvan ve Güvahi de bu isimle alakalı değişik şekillerdir.¹⁸ Karaçay ve Akçay dereleri, Katırözü, Soğucak, Çatal Dağ, Çatal Tepe ve Ziyaret Tepe Geyve'nin akarsu ve dağlarıdır. Tapu-Tahrir defterindeki akarsu isimleri de şunlardır: Semiz Suyu, İncik Suyu, Nehr-i Sakarı, Karaçay, Göynük Suyu, Çay, Kara Pınar, Pınarcık, Üveyik Pınarı, Dede Pınarı, Tekür Pınarı/Umur Bey deresi. Kışlak ve yaylak olarak kullanılan yerler de: Yaylak-ı Eğrice, Yaylak-ı Kurıca, Gölcük, Yaylak-ı Körüklü, Karye-i Yaylak, Yayla (Şahkulu Köyü); Kışlak-ı Ayvalı, Kışlak-ı Kirasiye, Kışlak-ı Karateke.

Geyve'de, zamanımıza gelebilen tarihi eserler mevcuttur, ki bunlar içinde Elvan Bey vakıfları ön plandadır. Türbesi, camii, ve diğer hayırlarıyla göze çarpmaktadır. Sinan Bey, oğlanları Mehmed Çelebi ve İlyas Çelebi de Geyve'nin sosyal hayatında rol oynamış ileri gelenlerdi.

Geyve'nin demiryolu ve karayolu bağlantısını teşkil eden Köprübaşı'na gelince; Süleyman Paşa ve Bayezid Köprülerinin kazandırdığı önemli yerleşme yerlerinden biri de Köprübaşı Köyü'dür. Neşri'ye göre beylik zamanında Orhan Gazi'nin sosyal yönüne temas edilmekte "İssız yirleri ma'mur idüb, Müslümanları urındurdi". Köprübaşı köyü de bu davranış sonucunda meydana gelmiştir. İlk ahalişi zimmî idi. Sakarya Köprüsünün maslahatı için sürgün olarak gelmişler, köprü yakınında, buraya hakim bir tepede yerleştirilmişlerdi. İlk devir Osmalı kaynaklarına göre, Orhan Oğlu Süleyman Paşa, "ulu oğlu idi Süleyman Paşa nam, Hub evsafı ile ol ma'ruf idi" Geyve çevresinde büyük saygı görmüştür.

Köprübaşı, böylece Orhan Devrinde Süleyman Paşa'nın İznikmid valiliği esnasında teşekkül etmiştir. Burası Geyve'nin kuzeybatısındadır. Kınıclar, Melekşesolak, Şükre/çökre ve Yılanda köyleri ile komşudur. İkramiye-Akçay Vadisi ucundaki Koca ve Şerefiye tepeleri köye hakimdir. Alifuatpaşa İstasyonu ve Köprüsü'ne, Geyve Boğazı'na hakim noktadadır. Köyün, köprü yakınında değil de tepede kurulması, Sakarya'nın meşhur sellerinden korunmaktan kaynaklanmaktadır. Tepedeki köy, zamanla istasyon ve köprü civarındaki yeni yerleşimlerinde adı olmuştur. II. Abdülhamid devrinde bir belgeye göre köy hakkında "Akhisar-ı Geyve muzâfâtından Köprübaşı köyündeki Reşid Efendi Cami'i Şerifi" denilmektedir. Caminin 1309/1891'deki hatibi Yusuf Efendi isminde biri idi.

E. Charton ve C. Çulpan'ın yazdığına göre de Köprübaşı'nda Sakarya nehrine yakın yerde büyük bir kervansaray mevcut idi. Ancak zamanımıza hiçbir izi kalmamıştır. Bunun 40x15 metre ölçüsünde, güzel bir ahır da vardı.¹⁹

Ali Fuat Paşa tarih seyri içerisinde Geyve'ye bağı olarak göze çarpmaktadır. Zamanımıza kadar hakim olan devletler: Bithynialılar, Romalılar, Bizanslılar ilk devreyi içine almaktadır. Ali Fuat Paşa, henüz ortada yoktur. Bithynia'yı Galatia ve Phrygia'ya bağlayan yol üzerindedir. Clive Foss'a göre, kuzeyden Sophon Dağları, Mekece ile Geyve arasında da Malagina arazisi yer almakta idi. Osmanlıların yöreye yayılması, Palaiologoslar devrinde Osman Gazi eliyle olmuştur. Şehzade Orhan'ın yanındaki Akça Koca, Konur Alp ve Abdurrahman Gaziler, Ali Fuat Paşa yakınlarındaki Taraklı, Geyve, Kara Çepiş, Alp Suyu, Akyazı ve Sakarya'nın batısındaki Âyân Gölü kenarındaki Âyân Köyü'nü ve Beş Köprü'yü ele geçirmişlerdir. Geyve, Bursa-Kastamonu-Sinop arasındaki ticari yolda, önemli merkez idi. Akça Koca ile Konuralp'in ölümü üzerine, Ali Fuat Paşa yöresi ve Geyve Süleyman Paşa'nın hissesine düştü. Orhan ve gözde şehzadesi Geyve'ye önem verdiler. Sakarya üzerinde bir köprü yaptırıldılar. Korunmasına ve tamine Köprübaşı köylülerini memur ettiler. Mekece, Akhisar, Geyve, Taraklı, Geyve Boğazı ve civarları Kocaeli sancağına bağlandı. Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'u başkent yapınca,

Geyve yöresinde gelişmeler gözlemlendi. Kaza yöneticisi ve kadılar, Sakarya boylarında, Akhisar ve Mekece taraflarında nüfusun artışı sağladılar. Zamanın devlet adamları da katkılarda bulundular. Kanûni Sultan Süleyman ile Bağdat Caddesi gelişti. İzmit, Sapanca, Hendek Pazarı, Düzce Pazarı, Bolu ana yoluna bir ekte Ankara'ya ve Kütahya'ya Geyve Boğazından yapıldı. Proje daha II. Bayezid zamanında hayata sokulmuştu. Bu nedenle, Sakarya üzerinde şimdiki Ali Fuat Paşa taş köprüsü inşa ettirilmiştir. Sapanca, Geyve Boğazı, Ali Fuat Paşa- Geyve yolu tekrar doğuya dönüyor, Taraklı, Göynük, Mudurnu ve Bolu'ya, Mudurnu öncesi ikinci bir yol da Nallıhan üzerinden Ankara'ya ulaşıyordu. İzmit'te Pertev Paşa, Sapanca'da Rüstem Paşa ve Bolu tarafında da Şemsi ve Mustafa paşalar, Bağdad Caddesi'ne önem vermişler ve kervansarayları ile göze çarpmışlardır. XIX. yüzyıl'da ise Geyve ile birlikte Hüdâvendigâr Livâsına bağlı kalan Ali Fuat Paşa, XIX.yüzyıl'da tekrar İznikmid/ İzmit Livası içinde görülmektedir. Milli Mücadele'de bir ara İzmit Mutasarrıflığının Geyve'de görev yaptığı bilinmektedir. İstanbul-Ankara arasında hakimiyet mücadelesini noktlayan savaşlar da Ali Fut Paşa ve Geyve Boğazı'nda yapılmıştır. 29 Ekim 1923 den sonra İzmit Vilayeti kuruldu. Ancak, fatihinin adına vilayet "Kocaeli" adını almıştır. Kocaeli vilayetinin merkezi İzmit beldesidir. Geyve de buranın kazasıdır. Ali Fuat Paşa ise sadece istasyondur ve Köprübaşı köyü ile temsil edilmektedir.

Lozan sonrasında gerçekleşen değişim: mübadele sonunda köyün ilk temelleri atılmaya başlandı. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin bir toplantısında "Geyve Köprüsü İstasyonu'nda iskân edilmiş olan Selânik muhacirlerinin bir an evvel iskânları" bahis konusu edilmiştir.

1 Aralık 1954'de, Sakarya ili meydana getirildi. Geyve kaza olarak, Köprübaşı da köy olarak resmiyete geçmiştir.

İl	Kaza	Nahiye	Köy
Sakarya	Adapazarı	Merkez -	
	Akyazı		
	Hendek		
	Karasu		
	Geyve	Merkez	Ali Fuat Paşa Doğançay Pamukova Taraklı

İstasyon ve Köprübaşı Köyü artık tarihe karıştı. Beldeye Milli Mücadele kahramanı Ali Fuat Paşa'nın adı verildi. 24 Mart 1955'de belediye teşkilatı da kuruldu ve böylece Geyve beldeleri arasına girdi.

Resmi Gazete'nin 8 Nisan 1955 tarih ve 8976 sayılı nüshasının ilgili kararname neşredildi.

"Dahiliye Vekâletinden:

1. Sakarya Vilâyeti'nin Geyve Kazası'na bağlı Ali Fuat Paşa Köyü'nde Belediye teşkili hakkında Devlet Şurası Umûmi Heyeti'nce verilen 21 Şubat 1955 günlü ve 55/50. 55/60 sayılı Belediye kanununun 7. maddesine tevfi kan bu yerde belediye teşkili uygun görülmüştür.

2. Bu karar hükmünü Dahiliye Vekili yürütür. 24.3.1955

Reisicumhur	Başvekil	Dahiliye Vekili
Celâl BAYAR	A. Menderes	Dr. Namık Gedik"

İstasyon, Köprübaşı ve Ali Fuat Paşa.. Artık bu tarihten sonra resmî adı Alifuatpaşa'dır.

Adını veren ve bizlerin her zaman gurur duyduğu Ali Fuat Paşa, 10 Ocak 1968'de İstanbul'da hayata gözlerini kapadı.

12 Ocak 1968'de ise kutsal bedeni mücâdelesini verdiği beldede, câmi avlusunda toprağa verildi.²⁰

HENDEK

Sakarya'nın doğusunda, Düzce İli ile komşudur. XVI. yüzyılda gelişme gösteren ve daha önce de Akyazı ma'a Hendek diye işaret edilen kasabadır. Kızıl Ahmedlilerden Mustafa Paşa'nın yaptırdığı han/ kervansaray ile göze çarpmaya başladı. Ayrıca, yeni cadde üzerinde oluşu nedeni ile çevre köylerinin toplandığı mekân olmuştur. Bu nedenle, "Han Dağı" Pazarı denilmiştir. Hendek adı da zamanla Han-Dağ'dan türetilmiştir. Daha sonra da Köprülü Mehmed Paşa, Hendek'in gelişmesinde, büyümesinde rol oynadı. İ sazâde'nin yazdığına göre büyük bir han yaptırmış, Darûlhâdisi yanında da Karban saray bina ettirmişti.²¹ J. A. Cramer, Hendek ile Lateas'ın aynı yer olduğunu yazmaktadır.²² Buradan geçen gezginler de aynı görüşü paylaşmaktadırlar. Evliya Çelebi, "Hendek Bazarı" ile Hendek'ten bahsetmekte ve şunları kaydetmektedir: "Ormanlı, dağlı, pazarlı güzel bir kasabacıktır. Yüzeli akçelik kazadır. Yeniçeri serdarı, kethüda yeri, subaşısı vardır. Burada, bir çamurlu meşhur bataklık bulunur ki üzerinde uzun bir tahta köprü vardır".²³ Sieur de Boullaye, Ainsworth, E. Smith de "Candac" imlâsı ile kaydettiği Hendek, uzun zaman Akyazı ile birlikte resmî belgelere geçmiştir. XIX. yüzyılda Kafkasya'dan gelen göçmenler yörede ve merkeze yakın yerlerde yerleşmişlerdir. Böylece Adapazarı, Sapanca, Düzce gibi Sefine-i Nuh/ Nuh'un Gemisi kervanına Hendek de katılmıştır. 1883 ve sonrasına ait gazete haberlerinde bu göçmenlerden, çeşitli nedenler ile bahsedilmekte "Adapazarı kazasına bağlı Hendek nahiyesindeki Kargalı köyünden Çerkez göçmenlerinden Hanoğlu Mehmed..", "Hendek Nahiyesi Uzunca Orman Köyü Abaza göçmenlerinden..", "Hendek Nahiyesi Sivri Tepe köyünden Abaza göçmenlerinden Pişmaf.." denilmektedir. Hendek daha sonraki gelişmesi ile Akyazı'yı gölgede bıraktı. Bu defa, Akyazı onun yönetimine girmiştir. Devlet, bu gelişmeleri göz önüne alarak, Hendek'te zarûri bir ihtiyaç halini alan

hükümet binası inşa ettirdi. Mürüvvet Gazetesindeki habere göre, 1890'da açılan Hükümet Binası, II. Abdulhamid'in sayesinde, Kaymakam Mecdi Beyin özverisi ile yapılmıştı.²⁴ Hendek-Adapazarı yolunda, kasabaya daha yakın yerde olan Kargalı Köyü, muhtemelen bir hana sahipti. O yüzden Kargalı, "Hanbaba" diye göze çarpmaktadır. Salmanlar Deresi, Taşocak Tepesi, Yağbasan, Kargalı Çayı, Uzunca Orman, Nüzhetiye/ Tatar Köy, Çakır Ahmed Çiftliği, Nallıoğlu Çiftliği, Çengel Ormanı, Salmanlar, Beştepeler, Erenler Tepesi, Maşatlık Tarla, Erenler Bayırı ve Höyük gibi mevkilere sahiptir. Hendek'teki tarihî yerleşmelerden biri de Şeyh Köyü'dür. Erenler Türbesi, 135 m. yükseklikteki tepe üzerindedir. Karatoprak, Sofuoğlu, Ermişler, Yörük Tepe, Halaç ve Sarı Hasanlar da Şeyhler ile ilgilidir. Hendek, Düzce yolunun burası ile birleştirilmesi ile daha da önem kazanmıştır. Ancak, uzun zaman güvenliğinin sağlanmasında zorluk çekilmiştir. Hüseyinşeyh- Nüfren/ Nuhrivan- Gümüşova/ Gümüşova yolunda Adapazarı'na kereste taşıyan araba kervanları dikkati çekmekte ve dönüşlerinde de "ecza" denilen, Düzce ve Bolu'da az bulunan maddeleri taşımakta idiler. Bu sebeple, Hendek hanları sürekli dolu idi.

KARAPÜRÇEK

Eski Akyazı yolu üzerinde yerleşme yerlerinden biri de Karapürçek'tir. Adapazarı, Geyve, Taraklı, Akyazı ile çevrilidir. Akyazı'ya 10, Sakarya Sapağına 17 km'dir. Belgelerde "Karapürçek nâm-ı diğer Bayram Dede" diye geçmektedir. Bayram Dede, bu mevkiin isimlendirilmesinde rol oynamıştır. Eski sultanlar ve Kânûni Sultan Süleyman'ın verdiği izin ile bazı vergilerden muaf tutulmuşlardır. Bayram Dede'nin Mehmed isminde birinin oğlu olduğu bilinmektedir. Karapürçek, Mudurnu Çayı'nın batısında kalmakta olup, Karapürçek-i Sagir ve Karapürçek-i Kebir diye ikiye ayrılmaktadır. Pirinç ekimi ile göze çarpan Karapürçek, aslında Türkmen kökenlidirler. Yörük kan taifesinden sayılmaktadırlar. Zonguldak'ta ve Çağa'da bu Türkmenlerin yaşadığını da kaydedelim. Ulu Dere- Kanlı Dere, Bıçkı Dere kaynaklarını Göktepe, Hatice Tepe ve Dikmen Tepe'den almaktadır. Ahmediye, Akbağlık, Bıçkıdere, Buğdaylı, Çıldırlar, Gücücek, Harmanlı, Hoca Köy, Kanlıçay, Kepekli, Küçük Karapürçek, Mecidiye, Mesudiye, potuklar, Teketaban, Yazılı Gürgen ve Yüksel gibi yerleşim yerleri vardır.²⁵

Karapürçek ile Taraklı arasındaki dağlarda ve vadide Âb-Sâfi'den bahsedilmektedir. Eski teşkilatta kaza merkezi idi. Kadısına gönderilen hükümlerden ormanlık bir sahada bulunduğu anlaşılmaktadır. Kâtib Çelebi, burayı Sarıçayır ile birlikte işaret etmektedir.²⁶ 1840 yılında ise "Âb-Sâfi ma'a Sarıçayır" kaydı göze çarpmaktadır.²⁷ Köy halinde iken Sakarya Köprüsü tamiri ile görevli ahâlisi vardı. Çicügez, Orman, Tekye, Hüseyinler, Karafakih/ Kayacalar, Kızık, Şahbende ve Hacı mevkileri Âb-Sâfi'ye bağlı yerlerdir. Bazı belgelerde ise Geyve arazisi içinde yaşamışlar, bir bölümü Rumeli'ye sürülmüşlerdi. Köy, nahiye ve kaza halindeki Âb-Sâfi, bir ara Hendek ile Sapanca arasında paylaşıldı. Üzerindeki dağlar bu isimle anılmış ve her zaman karla örtülü durumu gözlenmiştir. W. von Diest, burayı Ak Sofu Dağı içinde, Hanlı, Kayalar, Çarka, Akyazı içinde göstermektedir. 1885'te, Hacılar Köyü ile

temsil edilmiştir. 1894'te ise Âb-Sâfi tarihî ömrünü tamamlamıştır. Bu konuda V. Cuinet'de şunlar nakledilmektedir: "Eskiden büyük bir merkez olan Ab Sofui şu anda teşkilattan kaldırıldı. Buraya bağlı yerler Hendek ile Sapanca arasında taksim edilmiştir."²⁸

KARASU

Sakarya'nın kuzeydeki, Sakarya nehrinin doğusunda, denizden biraz içeride göze çarpan bir ilçesidir. Karadeniz kenarındaki ilk Yörük yerleşmesi olarak göze çarpmaktadır. Bir kısmı yakın zamanlarda burada iskân edilmişlerdir.²⁹ Karasu İncirli, İncürlü, İnci(r)li diye tanınmaktadır. Denizcilik ve gemi yapımı ile uğraştıkları belgelerden anlaşılmaktadır. İstanbul'a gönderilen kömürün çoğu burada üretilmekte, iskelelerde veya başkentte tüccarlar eli ile pazarlanmakta idi. Ağaçlı köylüleri de bu üretimde söz sahibi idiler. Karasu adı yakınındaki Karagöl de denilen bir su birikintisinden gelmektedir. Eskiden yörede çok miktarda incir ağacı vardı. İncirli kısmı daha sonra boş bir yalı olarak kalırken, ahâlisi daha sağlıklı alanda bugünkü yerinde yerleşmiştir. "Nefs-i Karasu", asıl kasabayı belirlemektedir. Zamanla dışarıdan gelen göçmenlerle kalabalıklaşmıştır. Kocaali ve Kuyumcu köyleri de bu nedenle büyümüştür. Karasu eskiden kaza merkezi idi. Kadılarına yazılan hükümlerden bu durum anlaşılmaktadır. Bir süre âyânlar tarafından yönetilmiştir. 20 Mayıs 1933'te, Adapazarı'nın kazası olarak idarî bölünüşte yerini almıştır. Şu andaki belediyeleri Darıçayırı, Sinanoğlu, Limandere, Kurudere ve Yuvalıdere'dir. Sinanoğlu Belediyesi 27 Eylül 1956'da kurulmuştur. Kocaali, eskiden beri kışlak yeri idi. Odun ve kömür ticareti ile uğraşan ahâlisinin Menağzı ile de teması vardı. 15 Şubat 1954'te Karasu'ya bağlı nahiye hâline getirilmiştir. Aynı isimde bir köy de Karadeniz Ereğlisi'ndedir. Karasu gibi iskele konumundaki bir yerleşme yeri de Deniz Köyü idi. Göl Köprü'nün hemen kuzeyinde idi. Denize doğru bir mahalle hâlinde meydana gelmiştir. Göl Köprü ise Acarlar Gölü'nden bir kol alan Ökçe Dere'nin kuzeyindedir. Kum Belen Tepesi ise 58 m. yüksekliktedir. Güneybatıda kalmaktadır. Sakarya Nehri Karasu batısında delta hâlinde denize dökülmektedir. Anadolu'nun kuzeyindeki üç önemli ve büyük deltadan biridir. Burası aynı zamanda Kumullar Âlemi'dir. Evler, ürünler, insanlar kumlar üzerinde göze çarpmaktadır.³⁰

KAYNARCA

Türkçe'deki kaynamak fiilinden türemiş Kaynarca'dan oluşmaktadır. Oflak ve Baba Dağları arasında, Kandıra-Adapazarı yolu üzerindedir. Şeyhler, geçen asırda kendisinden sıkça söz ettiren kasaba ve kaza idi.

PAMUKOVA

Geyve-İznik, Geyve-Bilecik yolu üzerinde, düz alanda kurulmuş, tarihî bir yöredir. Osmanlı Beyliğinin Sakarya boylarında ilk ele geçirdiğikalelerdendir. Hisar'ı nedeni ile Ak-Hisar diye bilinmektedir. Şimdiki Pamukova, buranın iki kilometre kadar batısında kalmaktadır. Diğer Akhisarlardan ayırmak için de XIX. yüzyılda Geyve Akhisar'ı denilmiştir. Manisa ve Arnavutluk'ta Tiran'da

aynı ismi taşıyan kasabalar vardır. Malagina ve Metabole'nin Akhisar ile aynı mıntıkada olduğu C. Foss ve S. Şahin tarafından tespit edilmiştir.³¹ Asıl kasaba kısmı "nefs-i Akhisar" diye bilinmektedir. Kethüda Mescidi, Kıvamüddin Mescidi, Bazar şemhâne ve Iorhânesi ile tanınmıştır. XVI. yüzyıldaki köyleri: Despina, Anahor, Nasuh Hacı, Kulağuzlar, Oruçlu, Melekşâh, Muslihiddin, Emreler, Yayıncılar, Bulduk, Şihlar, Akçakaya, Ali Beyli, Sarı Hacı, Murad Bey, Altuntaş, Özbek, Çerkeşli, Akça, Adiller, Karakilise, Mide, Timurtaş, Taycık, Alperen, Beylik, Haydarlar, Köprübaşı, Dedeler, Çardak, Hayreddin, Yuvalar, Gökgöz, Pelidli, Ağçaşehir, Mürselli, Eğriçay, Katırözü, Çokallu, Esedler, Mekece, Yılanda, Çökre-i Kebir, Çağlayık, Bednos, Eynel, Kirasiyle Çökre-i Sagir'dir.³²

Akhisar- Osmaneli yolu üzerinde ve İznik'e ayrılan diğer yol ile de irtibatı olan Mekece, tarihî bir merkez bölgedir. Bizanslılar zamanında da bazı hadiselere sahne olduğu için önemlidir.

Mekece adı, Osmanlı fethinden sonra meydana gelmiş benziyor. Bizanslılar zamanında ne isim taşıdığı şu anda bilinmemektedir. İlk devir Osmanlı kaynaklarında, Vakfiye ve arşiv belgelerindeki yazılışı "Mekece", Tancalı Arap gezgini İbn Battuta'da ise "Mekeca"dır.

Mekece'nin ne anlama geldiği şu ana kadar bilinmiyordu. XIV. yüzyıl başından beri kullanılan ismin, Türk geleneğinin bir parçası olacağı hiç de uzak bir ihtimal değildi. Kelime Meke-ce/ Meke-ci'dir. Meke ise kuş ismidir. Örneklerini, Geyve yöresinde ve bazı isimlerde görmek mümkündür. Meselâ, Kayıları Söğüt ve Domaniç havâlisine getiren kişi Ertuğrul Gazi'dir. Bu isim Er-Tuğrul'dan oluşmaktadır. Tuğrul ise Türkçe kuş adıdır. Sakarya'nın Adapazarı Ovasına girdiği kısımdaki Balaban Kayası, Balaban Derbendi örneğindeki Balaban da yırtıcı bir kuştur. Selçuklularda, Beyliklerde ve hatta Hindistan'daki Türklerde bu kuş adı sık sık kullanılmıştır. Osman Gazi'ye, ilk defa Taraklı ve Göynük taraflarında akın yapmayı sağlayan, Ertuğrul'ın eski dostu Samsam Çavuş da, Türk geleneğine uyularak Samsam kuşu ismiyle tarih sahnesine çıkmıştır. Aksungur ve Sungur Tekin, Sungurlar Ereni gibi kelimeler de "Sungur/ Sungar" kuşu ile ilgilidir. Geyve'deki Üveyik Pınarı, Akdoğan, Doğancı, Geyve Boğazı'nın çıkışındaki ve Sakarya Nehri kenarındaki Doğaçay/ Toğaçay, Doğancı da kuş adı ile yer ismi hâline sokulmuştur. Bu örneklere, Meke'yi de ilâve edebiliriz.

Prof. Ali Demirsoy'a göre, bu kuşun Lâtince adı "Fulica Atra/ Su Tavuğu"dur. Türkçe'si ise Sakar Meke'dir. Eti makbul olmayan siyah, bazılarının gagası beyaz, aşağı yukarı tavuk büyüklüğünde, yüzer, ördek cinsidir. Ayakları perdelidir. Uçucudur. Manavgat'ta, ırmak boylarında rastlanmaktadır. Manavgat çıkışında, Alanya yolu üzerinde Sanayi Sitesi yakınındaki köprü Mekeli ismini taşımaktadır. Konya'da, Karapınar Yaylası'nın (Kürtül) güneyindeki dağ Meke diye isimlendirilmektedir. Ayrır Meke ve Meke Obruğu da bu kuş nedeni ile Türkmenlerce kullanılmaktadır. Terkos Gölü'nde de Meke'lere rastlanmaktadır. Bazılarına göre de Meke, Karabatak ailesine girmektedir. Eti lezzetsizdir. Siyah tüylüdür. Terkoslular, bunun kızartılmış şekline "Mekece Yahnisi" diyorlar.

Sakarya Nehri'nin kıyısının geçtiği yerleşim yeri ve Akhisar- Geyve ovalarında Meke'le rastlanmakta idi. XIV. yüzyılda, köyü meydana getiren Türk grubu, günlük hayatlarında tanıştığı ve belki de bolca bulunan kuşlardan dolayı Mekece adını kabul ettiler. Mekece- Mekeca- Mekeci ise bu durumda Meke kuşu yeri anlamına geliyor.

1998 Mayıs'ında, Sakarya boylarında avlanan (balıkçı ve avcı) kimselere bu kuşu sordum. Artık Sakarya boylarında bunlara rastlanmıyormuş.³³

SAPANCA

Bithynia'nın, XIV. yüzyıldan sonra da Kocaeli'nin önemli geçiş yerlerinden biriydi. İzmit ve İstanbul'un gelişmesine paralel olarak Sapanca da önem kazanmıştır. Kasaba, aynı adı taşıyan göl kenarında, ormanlık bir alan içinde kurulmuştur. Bizans döneminde Sapanca mevcut değildi. Ancak, hemen üzerinde yükselen Sophon Dağları ve Sumoneusis, Suphonensis, Sophon, Siphon, Siphones Lacus ismi Roma devri ile ilgili ve göle aittir. Türk akınlarının başladığı bir sırada, Baane diye kaydedilmiştir.³⁴ Osmanlıların ilk devresinden itibaren Ayan Köyü teşekkül etmiştir. XVI. yüzyıl belgelerinde "Karye-i Âyân nâm-ı diğer Sabancı" kaydından, kurulan yerleşim yerinin iki isimle Ayân ve Sabancı diye geçtiği görülmektedir. 1530'da, İznikmid Kazası arazisi içinde olup, 20 hane, 32 nefer, 10 mücerred, bir imam ve 9 sipahiden meydana geliyordu.³⁵ Turhan oğlu Hamza'nın tımarı vardı. Koz (ceviz), kestane, armut, elma, üzüm ve kiraz meyveleri ile dolu olan Sabanca'nın gelişmesinde, İstanbul-Bağdad Caddesi'nin önem kazanması etkilidir. Nitekim, Kanûni devri devlet adamlarından Rüstem Paşa imâret, kervansaray, dükkân, hamam ve câmi inşa ettirmiştir.³⁶

Hindistan'dan dönen Seydi Ali Reis, Ayân yerine Sabanca'yı yazmıştır. Kanûni devrinde de batılı gezginler Sabangil yazılışına yer vermektedirler. Evliya Çelebi ise, İzmitli bir kocanın ormanı açarak saban sürdüğü için bu adı aldığını belirtmektedir. Muhtemelen kendisine anlatılan rivâyetten dolayı bunu yazmıştır. Katib Çelebi ise, Sabanca'nın gölün kenarında, düz bir alanda, orman içinde, suru olmayan kasaba olarak anlatır.³⁷ Sözlerine devamla "Câmi, hamam ve çarşısı vardır. Güzergâh menzildir. Rüstem Paşa orada bir han ve imâret bina etmiştir. Câmi de Rüstem Paşa'nındır." demektedir.³⁸ Sabanca, genelde kaza olarak asırlarca durumunu korumuştur. Adapazarı ile birlikte bahsedilmiştir. Anadolu'dan ve Bolu tarafından gelen kervanların başlıca geçiş yeri idi. Ama sel suları, sık sık akışını fazlalaştıran dereler yolları ve köprüleri kullanılamaz hâle sokuyordu. İstanbul, kadısına hüküm yazarak, gelen-gidenin rahat yolculuk yapmaları için yolların, köprülerin bakımlı olmasını istemiştir. Demiryolunun Sabanca'dan geçmesi ile kasaba daha da önem kazandı. Bu arada Kafkasya'dan gelen göçmenler de kasaba ve köylerinde yerleştirildi. Fakat, bazı anlaşmazlıklar da birbirini kovaladı. Çerkes-Laz ve Gürcüler arasında çıkan karışıklıklar İzmit'ten gönderilen askerlerce güçlükle bastırılabilmiştir. Sabanca, 19 Haziran 1957'de kaza hâline getirildi. Kurtköy ve Kırkpınar'da da belediye teşkilâtı kurulmuştur. Tatil evlerinin inşâsı ile Sapanca daha da büyümüştür.

SÖĞÜTLÜ

Sakarya'nın yeni ilçelerinden biri de Söğütlü'dür. Ruscuk'tan gelen göçmenlerle köy daha da büyümüştür. İsmi, yörede sulak arazinin tabii bitkisi olan söğüt ağacından kaynaklanmaktadır.

TARAKLI

İstanbul- Ankara yolu üzerinde, Sapanca ve Geyve'den sonra yer almaktadır. Eski adı Dablis'tir. Regio Tattaion'un önemli kalelerinden biri olup, şu anda savunma amaçlı bu tarihî yapı mevcut değildir. Yakın ilişkileri Göynük ve Geyve ile olmuştur. Osman Gazi'nin ilk akını dolayısıyla Osmanlı tarihlerinde geçmeye başlamıştır. XIV. yüzyıldaki adı "Tarakcı", "Taraklı" ve "Yenice"dir. Bazen her iki isim beraber kullanılmış ve Taraklı Yenicesi denilmiştir. İbn Battûta ise sadece Yenice'yi kullanmıştır. Süleyman Paşa zamanında tam olarak Türk hakimiyetine sokulmuş ve Kocaeli'ne bağlanmıştır. Tarak ve kaşık yapımında usta insanlar yetişmiştir. İstanbul pazarında şimşirden yapılmış kaşıkları meşhurdur. O yüzden Taraklı/ Tarakcı adını aldığı ileri sürülmekte ise de ihtiyatla karşılamak lâzımdır. Zira Taraklı- Tarakcı ismi taşıyan Yörükler sadece burada değil Bolu, Gerede ve Düzce taraflarında da göze çarpmaktadır. Muhtemelen Kıpçak asıllı Taraklı boyundan olmalıdırlar. Yıldırım Bayezid zamanında Göynüklülerle birlikte Taraklı ahâlisinden bir kısmı Manuel Palaiologos'un izni ile İstanbul'da yerleşmişlerdir. Ancak, Temür Bey olayı üzerine 1402 sonrası şehirden harice çıkarılmışlardır. Taraklı, Geyve'den ayrılan ve Bolu ile Ankara'ya uzanan iki yol üzerinde idi. Bu yüzden kervanların sürekli geçiş yeri olmuştur. Uzun zaman nahiye dönemi geçirdi. Sakarya'nın il hâline getirilmesinden sonra ilçeliğe yükseldi. Şimdi, Safranbolu gibi tarihî evleri ile dikkati çekmektedir. Taraklı, yaylaları ile meşhurdur. Aktaş, İkizce ve Pelidözü örnekleri verilebilir.

¹ W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Çev: M. Pektaş, İstanbul 1960 s. 194-215; J. A. Cramer, *Geographical and Historical Description of Asia Minor*, Amsterdam, 1971, I, s. 174-215; D.R. Wilson, *The Historical Geography of Bithynia, Paphlagonia and Pontus in the Greek and Roman Periods*, Oxford 1960; *Orbis Antiquus ex Tabula Itineraria quae Theodosii imperatoris et Peutingeri*, Paris 1824 s. LXVIII.

² S. Şahin, "Studien über die Probleme der Historischen Geographie des Nordwestlichen Kleinasien", *Epigraphica Anatolica*, VII (1986) s. 165-167.

³ Akabad'ın XIV. yüzyıldaki ilk kullanılışıdır. Ak-yazı'nın da yayla bölümü olduğu anlaşılmaktadır. Türkler, Beşköprü'den ilk olarak "seğirtme" yolu ile girmişlerdir. Bkz: Aşıkpaşazade, *Tevârih-i Al-i Osman*, hzl: Atsız, İstanbul 194, s.

⁴ Carles Texier, *Küçük Asya*, 1, s. 146.

⁵ J. B. Tavernier, *Les Six Voyages en Turquie*, Paris 1682, s. 6.

⁶ M. Tuncel, «Türkiye'de Yeni Şehirler: Adapazarı Örneği », 1. *Sakarya ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu 1998*, Adapazarı 1999 s. 2.

⁷ Y. Ercan, *Seyyütlid M. Emin Vahid Efendi'nin Fransa Seyahatnamesi*, OTAM sayı: 2 (Ocak 1991) s. 87.

⁸ Katip Çelebi, *Cihannüma*, s. 661-664.

⁹ 425 ve 733 numaralı Tapu-Tahrir Defterleri. Bunlar Kanuni Sultan Süleyman zamanı ile ilgilidir. Kaza-ı Ada'ya ait ilk bilgileri vermektedir.

¹⁰ A. Çetin, *Adapazarı Ayanı Kara Osman Ağa'nın Muhallefat Defteri (1816)*, Doç. Dr. M. Pehlivan Armağanı, Sakarya 2000 s. 21-43.

¹¹ *Vak'anüvist Es'ad Efendi Tarihi*, hzl: Z. Yılmaz, İstanbul 2000 s. 296.

EKLER

Resim 1. Ali Fuat Cebesoy

Resim 2. Cami ve Köprü Arasında Ali Fuat Cebesoy'un Anıt Mezarı

Resim 3. Karasu Kültürü'den Mezartaşı

¹² *Takvim-i Vekayi* no:193 13 Zilhicce 1255 .

¹³ C. Türkay, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, İstanbul 1979.

¹⁴ *Takvim-i Vekayi* no: 3984 18 Ekim 1336; *Takvim-i Vekayi* no: 4001 25 Safer 1339 s. 3; *Vakit*, 1 Teşrin-i Sani 1922 s. 3; T.C. Resmi Gazete, Sayı: 8735, 22 Haziran 1954 s. 9683.

¹⁵ N. Fıratlı, "Bitinya Araştırmalarına Birkaç İlave", *Belleter* XVII/65 (Ocak 1953) s.15-25; İ. H. Uzunçarşılı, *Orhan Gazi'nin Vefat Eden Oğlu Süleyman Paşa İçin Tertib Ettiği Vakfiye'nin Aslı*, *Belleter* XXVII/105-108 (1963) s. 439.

¹⁶ S. Şahin, M. K. Can, M. A. Işın, „Kabia am Sangarios: Eine Inschrift aus Geyve“, *Epigraphice Anatolica* 1 (1983) s. 55-56.

¹⁷ İbn Battoutah, *Voyage d'Ibn Battoutah*, 11, s. 326.

¹⁸ Selaniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selaniki*, hzl: M. İpşirli İstanbul 1989 I, s. 149.

¹⁹ Ç. Çulpan, *Türk Taş Köprüleri*, Ankara 1975 s. 118 ; E. Charton, *Le Tour du Monde-Journal de Voyage*, IX-X (1864) s. 233; Neşri, *Kitab-ı Cihannüma*, 1, s. 179-187.

²⁰ *Takvim-i Vekâyi*, no: 3989 18 Teşrin-i Evvel 1336; *Takvim-i Vekâyi*, no: 4001, 25 Safer 1339; *Vakit Gazetesi*, no: 1755 1 Teşrin-i sâni 1922 s. 3; TBMM-Zabıt Ceridesi –1340 s.274; T.C. Resmi Gazete sayı: 8735 22 Haziran 1954 s. 9683 ; T.C. Resmi Gazete sayı: 8976 8 Nisan 1955, s. 1.

²¹ İszâde Tarihi, Çev.: Z. Yılmaz, İstanbul 1995, s. 84

²² J. A. Cramer, *Geographical and Historical Description of Asia Minor*, Oxford 1832, s. 211

²³ Sakarya'da Gezginler bölümüne bakınız

Evliya Çelebi'deki gibi Hendek gerçekten ormanlar içinde kaybolmuş bir kasaba görünümündedir. Uluçay yakınında kurulmuştu ve Pazar için en uygun mevkide idi.

²⁴ *Mürüvvet*, no: 107 15 Kanun-ı Evvel 1890, s. 2

²⁵ Ö. L. Barkan- E. Meriçli, *Hüdâvendigâr Livâsı Tahrir Defterleri*, Ankara 1988, s. 349-351

²⁶ *Kâtib Çelebi, Cihânümâ*, s. 662

²⁷ *Takvim-i Vekâyi*, no: 193 13 Z 1255, s. 1

²⁸ Ö. L. Barkan, a.g.e., s. 349-351; M. Kazım, *Resimli Gazete*, s. 1142; V. Cuiet, *La Turquie d'Asie*, Paris 1895 IV, s. 381-382

²⁹ Y. Dönmez, *Karasu Batısında Bir Yörük Yerleşmesi*, İÜ. CED no: 14 (1964), s. 181-199

³⁰ H. İnadık, *Sakarya Deltası*, İÜ. CED no: 13 (1963), s. 84

³¹ J. Lefort, XIII. yy'da Bitinya, s. 121-122; S. Şahin, *Studien über die Probleme der Historischen Geographie des Nordwestlichen Kleinasiens*, EA VII (1986), s. 153-167

³² Ö. L. Barkan- E. Meriçli, *Hüdâvendigâr Livâsı Tahrir Defteri*, Ankara 1988, s. 461-505

³³ Mecece için bkz: Aşıkpaşazâde, Mehmed Neşri, İbn Battûta, İbn Kemal, Hoca Sa'deddin, Arşiv Belgeleri, Orhan Bey Vakfiyesi; Ö. L. Barkan- E. Meriçli, *Hüdâvendigâr Livâsı Tahrir Defteri*, Ankara 1988, s. 488; E. Thomas Gilliard- Georg Steinbacher, *Knaurs Tierreich Farben Vögel*, München 1959 ; Ali Demirşoy, *Yaşamın Temel Kuralları: Omurgalılar/ Amniyota III/2*, Ankara 1992, s. 303-304; T. Aygen, *Meke Gölü*, *Globe* (Mart 1994), s. 116-123; Y. Peşken, *Av Başlıyor*, *Hürriyet*, 15 Ağustos 1993, s. 3; *Manavgat örneği için Yrd. Doç. Dr. Hasan Geyikoğlu'na teşekkür ederim.*

³⁴ B. Darkot, *Sapanca, İslâm Ansiklopedisi*, X, s. 196-197

³⁵ Oğuz Polatel, *tahrir Defterlerine Göre XVI. Asır Başlarında İznikmid (İzmit) Kazası (1522-1530)*, *Yüksek Lisans Tezi/ Erzurum* 1998, s. 211-214

³⁶ G. Bilecik, *Mimar Sinan'ın Az Tanınan Eseri: Sapanca Rüstem Paşa Camii ve Bağlı Yapılar (1. Sakarya ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu-1998)*, *Adapazarı* 1999, s. 211-214

³⁷ *Katib Çelebi, Cihannümâ*, s. 663

³⁸ aynı yer

Main body of extremely faint text, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is illegible due to low contrast and blurriness.

IV ESKİÇAĞ TARİHİNDE SAKARYA VE ÇEVRESİ

ÖĞRETİM GÖREVLİSİ ADEM IŞIK
CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ, FEN EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Öncelikle belirtmelidir ki, Sakarya şehrinin tarihi antik çağda içinde bulunduğu Bithynia bölgesi esas alınarak aktarılmaya çalışılacaktır. Zira, burası adı ile bilinen antik bir yerleşime sahip olmadığı gibi, bugün kapsadığı alan içinde Anadolu'nun diğer yerlerinde olduğu gibi çok bilinen ve dönemi için büyük ehemmiyet kesbeden bir yerleşime de sahip değildir. En yakınında bulunan Nikomedia, Nikaeia, Herakleia Pontika, Prusa Hypium gibi ünlü antik kentlerin arka coğrafyasını ve siyasi nüfuz alanını oluşturmaktadır.

Bithynia bölgesi hakkında en eski bilgiler antik yazarlarca aktarılır. Bölge tarihi hakkında eser yazmış tarihçilerin en eskisi Myrlealı Asklepiades olup "Bithynia araştırmaları / Biquiniaka adlı bir eser yazmıştır.¹ Miletoslu Aleksander "Bithynia hakkında / peri BiquiniaV", Bithynialı Demosthenes "Biquiniaka", Kalkhedonlu Nikandros "Peripeteia", Nikomedialı Arrianos "Biquiniaka", Askalonlu Artemidoros ise "Bithynia hakkında/ Peri BituniaV" adlı eserleri ile günümüze ulaşan diğer antik yazarlardır. Bunlardan başka, Herakleialı Memnon ve onun eserinin bize ulaşmasını sağlayan dokuzuncu asırda İstanbul patrikliği de yapmış olan Photios, bölgenin Roma dönemi hakkında bilgi veren Polybios ve Titus Livius² yine eserlerinde bölge ve tarihini bizlere aktarmaktadırlar.³

Sakarya, pek çok seyyah tarafından gezilmiştir. Bunlar arasında XVII. yüzyılda Katip Çelebi ve Evliya Çelebi gibi Müslüman seyyahlardan başka daha sonraki yüzyıllarda da şehre gelmiş olan bir çok Avrupalı seyyah ve araştırmacı da vardır. 1807' de Adrian Dupre, 1809' da Ange de Gardane, 1832'de Charles Texier, 1838'de William Francis Ainsworth, 1832' de J. A. Cramer, 1855' de H. Schonemann, 1869'da P. M. Bıjıskyan, 1881'de G. Hirsfeld, 1893' de W. M. Ramsay, 1925'de A. D Mordtmann, Sakarya ve yakın çevresinde seyahatler yapmış ve bu seyahatlere dair aldıkları notlar ile şehir tarihine ışık tutmuşlardır.⁴

Adını içinden akan Sakarya nehrinden alan Sakarya şehri XVI. yüzyılda "Ada nahiyesi" olarak adlandırılan⁵ küçük bir yerleşme olarak kurulmuş olup Sakarya nehrinin iki kolu arasında meydana gelen adacıktan dolayı bu adı alır. Bu iki kol, bir köprü ile birleştirilerek "Uzun köprü" olarak adlandırılmıştır.

Sangarius/ SangarioV (bugün Sakarya nehri) olarak bilinen⁶ ve şehre

adını veren nehir, hiç şüphesiz antik dönemde de kente ait bilinen en önemli unsurdur. Bu nehir, aynı zamanda tanrı olarak da tapınım görmüştür. Saggarios/SaggarioV olarak da bilinir ama daha eski adı CerabateV / Kserabates'tir. Myrleanos ona, Sangaron denildiğinden bahsetmektedir.⁷ Mitolojiye göre bütün nehirler gibi o da Okeanos ile Tethys'in oğludur.⁸ Troia kraliçesi Hekabe'nin de babasıdır. Pek çok mitosda adı geçen Sangarius en önemli rolünü Kybele ve Agdistis⁹ mitosunda yerine getirmiştir. Kökeni Phryglere kadar uzanan bu tanrı ile ilişkisi kendi kökeninin de Phryg bağlantısını ortaya koymaktadır. Sagaris/SagariV yada Saggaris/SaggariV aslında Phryg kralı Midas'ın oğlunun adıdır. Ana Tanrıça Kybele'ye saygısızlıkta bulunduğu için delirtilmiş ve kendini Kserabates/ CerabateV nehrine atmıştır. Bu olayın ardından nehir, Saggarios olarak anılmaya başlamıştır.¹⁰ Bu nehrin kaynakları antik eserlerde Phrygia'da¹¹ gösterilmiştir. Adoreus dağından çıktığı, Bithynia yakınlarında Thymbres ile birleşerek¹² Pontus Euxeinos'a döküldüğü bildirilmiştir.

Sangarius antik kaynaklarda¹³ "*akışı çok hızlı, derinliği çok fazla...*" olarak tanımlanmış olup buraya imparator Jüstinianus zamanında yapılan köprü, Nikomedia'dan başlayıp Phrygia, Kappadokia ve Suriye sınırına uzanan yolun üzerinde idi. Bizans'ın İran ile 553 yılında yaptığı anlaşmayı müteakiben inşasına başlanmış ve imparator Jüstinianus'un yöneticiliğinin 34. yılı olan 561'de sona ermiştir. Bu köprü hakkında, kendisi de bir yazar olan ve pek çok antik müellifin günümüzde bilinmesinde katkısı bulunan imparator VII. Konstantinos Porphyrogenetas şöyle demektedir: "*Optimum dairesi, kenarları görülmeye değer bir köprüye kavuşan Sangarius ile sınırlıydı. Bu köprü, hiçbir zaman yeterince takdir edilmeyecek olan İmparator Jüstinianus tarafından yaptırılmıştır.*" Bugün kayıp olan köprünün kitabesinde de şöyle yazılı idi: "*Gururlu İtalia Hesperie'si gibi, bütün İran Medlerini ve barbar kabileleri gibi azgın akışı şu kemerlerle kesilen ey Sangarius! Sen de şimdi egemen bir eserin esiri olarak akıyorsun ve önceleri isyankar, tutulamaz bir şey iken , şimdi aşınmaz bir taşın zoru altında yatıyorsun.*"¹⁴

Sakarya şehrini de kapsayan Bithynia bölgesinin sınırları, kuzeyde Sangarius (bugün Sakarya) nehrinin denize döküldüğü yerlerden Pontus Euxeinos (bugün Karadeniz) ile , batıdan Propontis (bugün Marmara denizi), güneyden Mysia ve Hellespontus Phrygia'sı ile ve doğu sınırı olarak da Paphlagonia bölgesi ve civarında yaşayan Mariandyner, ve bir kısmı Epiktetonlar tarafından çevrilmiştir.¹⁵ Aslında bu sınırlar zaman içinde değişiklik göstermiş olup tek kalemde tarif edilecek netlikte değildir. Bölgenin doğu sınırı tarif edilirken bazen Sangarius nehri, bazen de Billaios (bugün Filyos çayı) olarak gösterilmiştir. Bunu Parthenios'a (bugün Bartın çayı) hatta Halys'e (bugün Kızılırmak) kadar bile uzatanlar vardır. Batıda ise bu neredeyse Hermos'a (bugün Gediz) kadar uzatılmaktadır. Ama genel olarak ele alındığında bölgenin adı geçtiği zaman akla gelen sınırlar yukarıda belirttiğimiz Strabon'un tanımladığı sınırlardır. Hieros nehri ise Bithynia-Galatia sınırını oluşturmaktadır.¹⁶

Byzans döneminde ise Sakarya toprakları şu bölgelere ayrılmıştır. İlki kuzeyde sahil kesiminde bulunan Regio Tarsia'dır. Burası Sangarius'un

doğusunda olup Regio Tottaiaos'a bitişik idi. Herakleia Pontika ile Nikomedia arasında uzanan yolun üzerinde bulunmakta olup "optimate theması" içinde idi. Aynı zamanda da Theodoros Laskaris tarafından teşkil edilmiş olan Nikaeia imparatorluğunun da bir kısım arazisini teşkil etmekteydi.¹⁷ İkincisi ise Regio Tarsianın güneyinde yer alan Regio Tataios'dur. Bazen Tottaion veya Tataion (bugün Geyve dolayları) olarak da adlandırılmıştır. Burası Nikaeia ve Nikomedia arazileri ile bitişik olan bölgedir. Ayrıca bunların güneyinde bulunan üçüncü bir bölge daha vardır ki bu da Regio Doris olarak adlandırılmaktadır.¹⁸ Bu Regioların doğusu, Honorias olarak adlandırılan Sakarya ilinin doğu kesimlerinden Bolu ve Zonguldak'a uzanan topraklardır. V. yüzyıla doğru imparator II. Theodosius, Bithynia arazisinin bir bölümünü ayırarak Herakleia Pontika (bugün Karadeniz Ereğlisi) merkez olmak üzere burada özel bir yönetim oluşturmuştur. Honorias adını ise, amcası Honorius'un ismine izafeten vermiştir.¹⁹ Honorias eyaleti Prusias ad Hypium (bugün Üskübü / Konuralp), Herakleia Pontika, Tium, Klaudiopolis, Hadrianopolis ve Krateia (bugün Gerede) şehirlerini içine almaktadır. İmparator Jüstinianus 536 yılında Honorias'ı Paphlagonia ile birleştirerek burasını 12 kenti bulunan bir il haline soktu. Bu durum Bithynia ve Paphlagonia cetvellerinde de belirtilmekle beraber burada oluşturulan kilise örgütüne dokunulmadı ve metropolisler yine metropolitlik olarak durumlarını korudular.²⁰

Sakarya ilinin konumu, Bosphorus Thrakius'u (bugün İstanbul Boğazı) Küçük Asia'nın kuzeyine bağlayan yollar üzerinde olup arazisi çalılıktı ve ormanlık yapısı nedeni ile yerleşime pek müsait bir zemini yoktu. Bu durumu ile şehir arazisi, Antik çağda Nikomedia, Nikaeia, Herakleia Pontika, Prusias ad Hypium gibi bölge için büyük önem ihtiva eden kentler arasında bir konumda olup Avrupa'dan Anadolu'ya veya tersi istikametteki göçler için bir yol güzergahı idi. Sangarius nehrinin suladığı verimli toprakları, antik dönemde de önemini korumuş olup bölge, bir köprü niteliğindeki fonksiyonunu tarihin tüm devirlerinde icra etmiştir. Sakarya ve çevresinde kalan önemli yerleşmeler arasında Honorias bölgesinde, kral Prusias tarafından kurulmuş olan Prusias ad Hypium²¹ ve Geyve'deki Totaion en önemlileridir. Bu kentin ören yeri hakkında net bir fikir yoktur. Nikaeia'dan 40 mil mesafede ve Ankyra yolu üzerinde olarak tarif edilen bu yerleşme Sangarius nehrinin alüvyonları arasında kaybolmuştur. Ayrıca Geyve'den İznik'e doğru uzanan yol üzerinde yaklaşık 12 km. de Aksaray / Akhisar denen yerde bulunan tarihi eser parçaları buraya 8 km. kadar uzaklıkta bulunan eski Leucae / Lefke'den gelmez. Ancak bu kent İznik yolu üzerinde değil Lefke suyu denilen küçük bir nehir üzerinde yer almaktadır.²² Yine Sangarius ağzında bulunan Dia veya Diospolis ile Daphnousia / Thynias'da Sakarya'nın çok yakınında bulunan diğer yerleşmelerdir. Sapanca'da göze çarpan eski döneme ait eser parçaları ağırlıklı olarak Bizans dönemine aittir.²³

Sapanca gölü, Bizanslılar tarafından Sophon olarak bilinen göldür. Sunon²⁴ ve Baana²⁵ olarak da adlandırılmıştır. İmparator Traianus zamanında Biyhynia valisi olarak atanan Plinius, imparator'a yazdığı bir mektubunda Sapanca Gölü'nü bir kanalla denize bağlamayı düşündüğünden bahsetmiştir. Aynı zamanda bu göl diğer taraftan Sakarya nehri ile bağlanarak gemiler

İstanbul boğazını dolaşmadan doğrudan Pontus Euxeinos'dan Propontis'e daha kısa zamanda geçebileceklerdir. İmparator Traianus'un oluruna rağmen bu proje yapılamamıştır.²⁶ Osmanlı döneminde de uygulanmaya çalışılmış olan bu proje çeşitli nedenlerle hiçbir zaman işlerlik kazanamamıştır.

Bithynia bölgesi adını burada yaşayan Bithynler'den almış olup bunlar da muhtemelen bölgenin önceki sahipleri olan Bebrykialıların devamıdır. Bölge bir çok antik müellif tarafından Bebrykia²⁷ olarak adlandırılmakta olup Argonautların Kolkhis'e seferlerinde Bosporus kenarındaki Bebrykialılara rastladıklarından bahsedilir.²⁸ Bithynler bazı antik yazarlar tarafından Asia Thrakları olarak da adlandırılmışlardır.²⁹ Bölgenin prehistorik sakinleri hakkında bilgi yoktur. Araştırmalar boğazın her iki yakasında Thrak kavimlerin iskanını ortaya koymaktadır. Kimmerler, göçler nedeniyle artan baskılara dayanamayarak önce orta Avrupa'ya, oradan da Thrakia ve Makedonia bölgelerine geldiler ve bölge halkları ile bir müddet beraber yaşadılar. Ancak baskılar buradaki halkları göçe zorladı ve boğazları geçerek Kimmerlerle beraber buradaki Thrak grupları da Anadolu'ya, Bithynia'dan girdiler. Bu Thrak boyları; Thynler, Bithynler ve Treler olup Bithynler iç kesimlere ve güneye doğru Thynler ise kuzey kesimlerine ve sahile doğru olan bölgeyi iskan etmişlerdir.³⁰

Bu Bithynialıların adlarını Thynlerden aldığı yine Plinius tarafından da zikredilmektedir.³¹ Bölgenin eski sakinleri olan Bebrykler ise buralardan uzaklaştırılmışlardır. Rivayete göre boğazın doğu yakasında oturan halklara Bithynler, batısında yaşayanlara da Thynler denmekte olup zaman içinde Bithyn adı ağırlık kazanmış ve tüm bölgeyi kapsamıştır. Bithynler önceleri Strymonlar olarak adlandırılmakta olup bu ad onlara daha evvel yaşadıkları Balkan yarımadasındaki Struma'dan dolayı verilmiştir.³² Türkçe'de bu, Karasu anlamına gelir ki, bugün Sakarya ilinin ilçelerinden birisi bu ad ile bilinmektedir. Bithynler, savaşçı ve göçebe bir kavim olarak nitelendirilmektedirler. Bithynia adının kaynağına dair başka bir görüş de bu bölgenin adını Bithyas adlı bir akarsudan aldığıdır.³³ Nikomedia bu bölgenin en önemli şehri ve aynı zamanda da başkentidir.

Bu bölge halklarının dilleri hakkında ise günümüze ulaşan bir şey bulunmadığından tafsilatlı bir yorum mümkün olamamaktadır. Ancak Bebyrkların dilinin Phryg ve diğer bazı Anadolu dilleri gibi Thrak kökenli bir dil olduğu hakkında yorumlar yapılmaktadır.³⁴

Bithynia bölgesi, kolonizasyon döneminde Grekler tarafından kolonize edilmiş³⁵ bundan Bithynia'nın Propontis kıyıları da nasibini almıştır. Sakarya'nın sahil kesimi liman olmaya elverişli bir yapıya sahip değildir. Ancak biraz daha batıda bulunan Kalpe³⁶ (bugün Kerpe) limanı, Sakarya kıyılarına en yakın liman olup deniz çıkışı buradan sağlanmaktadır. Bu liman Herakleia Pontika'ya kadar uzanan kıyı üzerindeki tek limandır.

XII. yüzyılda Phryg boyları Sangarius nehri ile Halys nehri arasında kalan topraklarda yerleştiler. Ancak kıyı kesimlerine giremeyen Phrygler, Sakarya topraklarında pek fazla etkili olamadılar. Lydialıların güçlenmesi ile

birlikte Bithynia, Kroisos döneminde Lydia egemenliğine kısa süreli de olsa boyun eğdi.³⁷ M.Ö. 547 yılında Pers kralı Kyros'un, Lydia kralını Kızılırmak kavisi içerisinde yenilgiye uğratması ile Bithynia ve dolayısıyla da Sakarya ve çevresi Lydia kontrolünden çıkarak bu defa da Pers egemenliğine girdi. Bithynia, Pers döneminde Hellespontus Phrygia'sı satraplığına bağlanmıştır.

Bithynia tarihine ait belki de en önemli hareket, Perslerden sonra bölgede egemen olmak isteyen Büyük İskender'in satrapı Kalas'ın, Bithynialı prens Bas (M.Ö. 377-327) tarafından Hellespontus Phrygiası'nda yenilgiye uğratılması olmuştur ki bu durum, Bithynia tarihi süreci içinde Bithynialılar için çok önemli bir çığıştır.³⁸ Bölge Perslerin ardından İskender'in Asya seferi ile Makedon egemenliğine dahil edilmiş onun ölümü ile de Seleukosların denetimine geçmiştir. Seleukosların zayıflaması ve Kelt istilaları ile Küçük Asia pek çok yeni devlet kurma girişimlerine sahne olmuş ve Seleukosların yıkılışı ile toprakları üzerinde kurulan krallıklardan birisi de Bithynia krallığı olmuştur. Bithynia'nın ilk kralı Krupedion savaşı ve Luisimakhos'un ölümünden istifade ederek Bithynia'yı güçlü bir krallık haline koyan Zipoites'tir. (M.Ö.279-259) Zipoites döneminde, Sakarya'nın da içinde bulunduğu Bithynia devleti kurulmuş, dolayısıyla da Sakarya'da artık Bithynia krallığının siyasi hakimiyeti başlamıştır. Bu devlet, son kral IV. Nikomedes'e (M.Ö. 94-74) kadar devam etti. Bu kralın, topraklarını Roma'ya vasiyeti³⁹ üzerine, ölümünden sonra Sakarya'nın da içinde bulunduğu Bithynia bölgesi, Roma egemenliği altına girmiş oldu. Seleukosların ardından Anadolu'da kurulmuş olan ve özellikle son kral Mithridates Eupator döneminde Roma ile kanlı ve acımasız bir hakimiyet mücadelesine giren Pontus devletinin bölgeye egemen olma mücadelesi ortaya çıkmaktadır. Bu vasiyete Mithridates'in teşviki ile Sokrates itiraz etmiş ve ardından Pontus kralından yardım istemiş ve bu yardımı bahane eden kral Mithridates'de bütün gücünü kullanarak bölgeye asker sokmuştur. Bu durumdan sonra Roma ile Pontus devleti arasında çok kanlı Mithridates savaşları olmuştur. Bu savaşlar neticesinde Pontus krallığı mağlub olmuş ve Romalılar, Bithynia'yı bir Roma eyaleti olarak kendine bağlamıştır. M.Ö. 65 yılına gelindiğinde ise Pompeius, Pontus krallığının doğu bölgelerini yerli yöneticilerin denetimine vermiş ve batı kısımlarını da bu Bithynia eyaleti ile birleştirerek⁴⁰ Provincia Bithynia-Pontus eyaletini kurmuştur. Yazımızın başında belirttiğimiz Bithynia bölgesinin sınırları hakkındaki değişik yargılar bu ve buna benzer durumlar nedeniyle bölge topraklarının uğradığı değişimlerdir.

Roma, Bithynia'daki egemenliğini M.S. 395 yılında imparator Theodosius dönemine kadar devam ettirmiş ardından imparatorluğun Theodosius'un ölümü ve oğulları Arkadius ve Honorius tarafından devletin ikiye bölünmesi ile Sakarya'da, doğu Roma yani Bizans imparatorluğu sınırları içinde kalmıştır. Bizans döneminde, İmparator Jüstinyanus döneminde bölgede, imparatorluğun diğer bölgelerindeki gibi bayındırlık çalışmaları önemli yer tutmuştur. Bugün Jüstinyanus Köprüsü olarak adlandırılan yapıda bu dönemin hatırasını nakletmektedir. M.S. 536 yıllarına gelindiğinde imparator Jüstinyanus, Sakarya'nın da topraklarını ihtiva eden Honorias'ı, Paphlagonia ile birleştirerek

burasını on iki kenti bulunan bir il haline soktu. Bu durum, Bithynia ve Paphlagonia cetvellerinde belirtilmekle beraber burada oluşturulan kilise örgütüne dokunulmadı ve metropolisler yine metropolitlik olarak durumlarını korudular.⁴¹

Sakarya şehri, Bithynia'yı, Paphlagonia ve Galatia'ya bağlayan yollar üzerinde olup bu yolların uzantıları, Mithridates savaşlarında önemli rol oynamış olan Pompeiopolis'ten geçen yol ve diğeri de Kratea ve Gangra'dan geçen yoldur.⁴²

Bugün, gerek konumu gerekse diğer özellikleri ile Sakarya şehri büyük öneme sahiptir. Antik dönemi hakkında fazla bilgi sahibi olunamayan şehir hakkında daha geniş bilgi sahibi olabilmek için, zamana ve geniş araştırma imkanlarına ihtiyaç duymaktayız. Zira, bir bölge hakkında ilk elden bilgi sahibi olabilmek kapsamlı yüzey araştırmaları ve kazı çalışmaları sayesinde mümkündür. Yeni araştırmalara sağlanacak imkanlar ile hiç şüphesiz şehrin tarihini aydınlatacak pek çok yeni bulguya ulaşılmış olacaktır.

EK

Harita 1. Sakarya ve Çevresi

- ¹ Bu eser C. Müller tarafından Grek tarihçilerinden kalma parçalar koleksiyonu adı altında toplanmıştır. C. Müller, *Fragmenta Historicorum Graecorum*, I-V, Paris, 1848.
- ² Polybios, *Historiae*, ed. W. R. Paton, London, 1960; Titus Livius, *Romaika*, ed. E. T. Page, London, 1954-1957.
- ³ C. Bosch, "Bithynia Tetkikleri", *Bellesten*, X, 1946, s. 30 vd.
- ⁴ S. H. Weber, *Voyages and Travels* II, New Jersey, 1953. Belirtilen tarihler takribidir.
- ⁵ Katip Çelebi, *Cihannüma*, İstanbul, 1732.
- ⁶ Plinius, VI, 1, 4; Titus Livius, XX, VIII, XVIII; F. Arrianos, I, 29, 5; Quintius Curtius, III, I, 11-13.
- ⁷ Stephanus Byzantios, (F. Jacoby, *F. Gr. H.* III C, 795).
- ⁸ Hesiodos, *Theogonia*, s. 344.
- ⁹ Kybele ve Agdistis mitosu için bkz. A. Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul 1989, s. 15 vd.
- ¹⁰ P. Grimall, *Mitoloji Sözlüğü*, Çev. S. Tamgüç, İstanbul 1997, s. 721 vd.
- ¹¹ Flavius Arrianos, *Anabasis*, I, 29, 5.
- ¹² Titus Livius, *Romaika*, XXXVIII, XVIII, 8.
- ¹³ Prokopius, *De Aedifikae*, V, 3.
- ¹⁴ K. Porpyrogenetas, *De Them.5*; C. Texier, *Küçük Asya, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, Çev. A. Suad, L. H. Aktaran K.Y.Koprman, Sadeleştirilen, M.Yıldız, I. Cild, Ankara, 2002, s.145.
- ¹⁵ Strabon, *Geographika*, XII, IV, 1.
- ¹⁶ Plinius, *Naturalis Historia*, V, XLIII, 148.
- ¹⁷ W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Çev. M. Pektaş, İstanbul, 1960, s. 208.
- ¹⁸ W. M. Ramsay, *a.g.e.*, s. 197.
- ¹⁹ C. Texier, *a.g.e.*, s.95. Ayrıca bölgelerin konumu hakkında bak.: Harita 1.
- ²⁰ W. M. Ramsay, *a.g.e.*, s. 70.
- ²¹ W. M. Ramsay, *a.g.e.*, s. 195.
- ²² C. Texier, *a.g.e.*, s. 148.
- ²³ C. Texier, *a.g.e.*, s. 142.
- ²⁴ Ammianus Marcellinus, XXVI, 8; C. Texier, *a.g.e.*, s. 142.
- ²⁵ Anne Comnene, X, 282; C. Texier, *a.g.e.*, s. 142.
- ²⁶ Plinius, *Lettres*, X, 50, 51; C. Texier, *a.g.e.*, s. 103.
- ²⁷ Strabon, XII, 3, 3; Apollonius Rhodius, 2, I-4; Appianos, *Mithridates* 1, Solinos, 42, 1.
- ²⁸ Apollonius Rhodius, *Argonautika*, II, 2; C. Bosch, *a.g.e.*, s.42.
- ²⁹ Herodotos, *Historiai*, VII, 75; Xenophon, *Hellenika*, I, III, 2; B. Umar, *a.g.e.*, s. 99.
- ³⁰ M. Taner Tarhan, *Eskiçağda Kimmerler Problemi*, İ.Ü. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1972, s. 22 vd.
- ³¹ Plinius, *Naturalis Historia*, V, XLI, 145.
- ³² Herodotos, VII, 75. Bu bilgi başka yazarlar tarafından da desteklenmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. C. Emin Bosch, *a.g.e.*, s. 38 vd.
- ³³ A. Işık, *Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi*, Ankara, 2001, s. 7 vd.
- ³⁴ B. Umar, *a.g.e.*, s. 99 .
- ³⁵ Herodotos, VII, 75.
- ³⁶ Xenophon, *Anabasis*, VI, IV, 1.
- ³⁷ Herodotos, I, 28.
- ³⁸ C. Bosch, *a.g.e.*, s. 37 vdd.
- ³⁹ Velleius Paternulus, II, V, 1.
- ⁴⁰ W. M. Ramsay, *a.g.e.*, s. 209.
- ⁴¹ W. M. Ramsay, *a.g.e.*, s. 70.
- ⁴² W. M. Ramsay, *a.g.e.*, s. 216.

II. BÖLÜM ORTAÇAĞ DÖNEMİNDE SAKARYA

THE
OF
BY
19

I SAKARYA VE ÇEVRESİNDE SELÇUKLULAR

PROF. DR. ENVER KONUKÇU
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ, FEN EDEBİYAT FAKÜLTESİ
TARİH BÖLÜMÜ ÖĞRETİM ÜYESİ

Oğuzların ve arkasından Selçukluların Anadolu'ya girmeleri XI. yüzyıl başlarında oldu. Selçuklular, Oğuznâme'de geçen Kınık boyundan Selçuk Bey tarafından kurulmuş devlettir. Kısa zamanda Önyasya'da hatırı sayılır siyâsi bir güç haline geldi. Özellikle 1071'de, Malazgird ovasındaki meydan savaşında, toplayabildiği en kalabalık ordu ile Selçuklu Alp Arslan'ın karşısına çıkan Bizanslılar, büyük bir yenilgiye uğradılar. Romanos Diogenes ile Alp Arslan arasında bir antlaşma yapılmış ise de Konstantinopolis'dekiler ve yeni imparator bunu kabul etmedi. Hatta, gözden iyice düşmüş eski imparator Romanos Diogenes'e karşı da bu dönemden itibaren tavır aldı. Sakarya ve çevresinde Selçukluların görülmesi, gelişen hadiselerle paralel olarak başlamıştır.

Sakarya ve çevresi, Konstantinopolis, Nikeia ve Nikomedia'ya yakın olduğu için bir çok tarihi hadisenin içinde yer alması da doğaldır. Sakarya nehrinin arz ettiği tabii şartlar, kuzey-batıya doğru ilerleyen Selçukluları Nikeia ve Sakarya'ya doğru çıkarmıştır.

Ortaçağda Sakarya

Roma İmparatorluğunun ikiye ayrılması ile doğudakinin ilk merkezi Nicomedia'dır. Bithynia'nın bu gözde körfez şehri zamanla gelişme göstermiştir. II Theodosius zamanında, Hunlar ile mücadeleler devam ederken, tabii afetler de Sakarya'da etkindi. Depremlerin ardından, Sophon/Sapanca Dağı, o zamana kadar görülmemiş yağmurlar nedeni ile kaymış ve akarsuyun önünü kapatarak, Astacus Körfezi ile akışı engellemiş, bu suretle de büyükçe bir göl meydana gelmiştir. Bithynia'lı askerler, orduda görev almışlar, rakiplerine karşı savaşmışlardır. Sasani ordusunun istilâsı yolunda Sakarya da bulunuyordu. Keza, İslâmiyet'in yayılması ve İstanbul üzerine vaki seferlerde, Arap kuvvetleri Sakarya boylarında, Adapazarı'nın güney kısımlarında göze çarpmıştır. Emeviler'i takiben iktidarı ele geçiren Abbasîler de sefer geleneğini devam ettirdiler. 798'de, Abd el-Melik b. Salih, Sakarya boyunda ilerlediği bir sırada Malagina/Mekece'ye kadar sokulmuştu. Beş yıl sonra da Bardanea Tour Anadolu theması generali olarak, I. Nikephoros'a karşı ayaklandı. Malagina'dan sonra Bithynia içlerinden Chrysopolis/Üsküdar önlerine kadar ilerledi. 860'da Malatya emiri Anadolu'yu geçerek Opsicion themasına ilerledi ve Bizanslılarla mücadele etti. Bir ara Arap ordusu yine Malagina'da görüldü ve asker için

yetiştirilen at sürüsüne, Malagina'da el koydu.¹

Konstantinos Porphyrogennetos, ünlü bir Bizans imparatoru idi. Siyasi ve askeri işleri yanında, yazarlık ile de uğraşmış ve askeri yönden son derece önemli themalar üzerinde durmuş ve eserinde bundan bahsetmiştir. Bizanslıların askeri yapısındaki themalardan Optimatum'da sakin olanlar Bithynler, Thynler, Tharsiatesler, komşu olarak da Phyrigialılar idi. Her iki ahali, yörenin eski sakinleri idiler. Tharsiatesler ise Sakarya nehrinin kıyısında, şimdiki Adapazarı'nın hemen güney-batısında sakindiler. Bu yüzden yöreye Regio Tarsia denilmiştir.² Mariandynler ve Galatların eski ahâlisini teşkil ettikleri Bukeller teması da Sakarya'nın güneyinde ve doğusunda Optimatum'a komşu idi.

Konstantinos Porphyrogennetos, Optimatum temasında, geliş-gidişlerde büyük bir kolaylık sağlayan taş köprüden ve onun yazıtından bahsetmektedir. Justinianus zamanında inşâasına başlanan şimdiki Beş Köprü, Bithynia-Galatia, Phyrigia ve Paphlagonia arasında son derece önemli geçiş noktası idi.³

Roussel de Bailleul Sophon

Roussel, Bizans Ordusunda paralı askerlerin komutanı idi. 1073/1074'de, İmparatorluk olağanüstü günler geçirirken, ayaklandı ve Anadolu şehirlerini ele geçirmeye başladı. VII. Mihail bu elim durum üzerine amcası Ioannis Dukas'ı üzerine gönderdi. Sakarya'nın aşağı kolu üzerindeki Zompi Köprüsünde, asi Roussel kuvvetlerine karşı yenildi. Ele avuca sığmayan asiler, Sakarya nehrini takiben, yukarıya doğru çıktılar. Niyetleri Bithynia üzerinden ilerlemek ve başkenti ele geçirmektir. Bu sırada Selçuklu komutanlarından Artuk da ona karşı yürüdü, Roussel ise Nikomedia/İzmit'e doğru çekilmek zorunda bırakıldı. Asi komutanın geçmesi gereken dağ engeli Sophon idi. Aynı isimdeki gölün üzerindeki yüksek dağların elverdiği vadiyi geçerek, Nikomedia yakınına inmeyi tasarlıyordu. Roussel, hazırlıklarını tamamlamak için bu dağda ordugâh kurmuş ve hareket için uygun zamanı bekliyordu. Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, kaynaklara dayalı olarak, sonraki gelişmeler hakkında şunları yazmaktadır⁴:

İmparator olmak hülyalarını besleyen asi Frank kumandanı (Houssel de Bailleul) Boğaziçi'ni geçmek, İstanbul'u zaptetmek hazırlıklarını tamamlamak üzere Bithynia'da Sophon dağı'na dönmüş, ordugâh kurmuştu. Artuk Bey, süratli bir yürüyüşle Bithynia'ya yollandı ve ansızın Sophon'daki Frank Ordugâhını bastı. Roussel, bütün kuvvetlerini savaşa soktu. Türkler (Selçuklular) ok yağmurları ile mukabele etmekle beraber düşmanın takibini mümkün kılacak şekilde ricate başlamışlardı. Akıllı ve tedbirli Ioannis'in etrafta yollara hakim mevkilerin iyice kontrolünden sonra, takip hareketine girilmesini tavsiyesine rağmen, başkasının fikrine itibar etmeyen Frank, çekilen kuvvetleri yakından takibe aldı. Halbuki, baskın yapanlar az sayıda olup, Türk ordusu'nun öncüleriydi. Büyük kısım Artuk tarafından geçit yerlerine, boğazlara yerleştirilmiş, stratejik noktalar kamilen tutulmuş ayrıca, bir müfreze de, Roussel'in ricatini kesmeğe memur edilmişti. Gerileyen öncüler düşmanı ana çember içine çekmeğe

muvaffak oldular. Öyle ki, takip esnasında hayli kayıp vermiş olan Roussel ile yanından ayırmadığı Ioannis Dukas, dört taraftan sarılmış olduklarını anladılar. Kaçmağa imkân bulamadıklarından yakalandılar. Askerleri dağıldı. Attaleiates'e bakılır ise 100.000'den fazla Türk bu savaş dolayısıyla İzmit'ten Üsküdar'a kadar olan sahaya yayılmıştı.

Artuk'un dolayısıyla Selçukluların uyguladığı taktik Turan savaş tarzı idi. Böylece, Roussel hâdisesi dolayısıyla ilk defa Selçuklu ve Türk komutanı olarak Artuk, Sakarya havâlisinde görülmüştür.

C. Foss, Roussel- Artuk savaşı için bazı açıklayıcı bilgilere de yer vermektedir. Norman'ın askeri kampı küçük bir dere kıyısında idi. Türkler, Sangarius nehrini geçmişler, sonra Maroxos denilen yer, ki Trisea köyü yakınında bulunuyordu, orada Roussel'in ordugahını görmüşlerdi. Asilerin habercilerine göre Türkler 5.000-6.000 kişi kadardı. Türklere karşı 2700 Norman askeri hafif müsademedede bulundu. Ioannis Dukas'ın yanındaki kuvvetler ise azdı. Türkler daha sonra ani çembere alma hareketi yaptılar ve asileri öldürmeye başladılar. Sonunda Ioannis ile Roussel ele geçirildi ve esir alındılar.⁵

İzmit'te Selçuklular

Nikeia, Ascania Gölü kenarında, tarihi bir şehirdi. Mekece ile Sakarya'ya bağlantısı vardı. Ayrıca, doğuya giden yollar buradan devam ediyordu, Selçuklular, Roussel olayı nedeni ile Nikeia çevresinde görülmüşlerdi. İki yıl sonra, 1075'de, Kutalmışoğlu Süleyman Şah Nikeia'ya geldi ve burasını Bizanslılardan aldı. Türkler, burada yeni bir devletin temellerini attılar ki buna İzmit Selçuklu Devleti adı verilmektedir. Kurucusu, fatihi olan Kutalmış oğlu Süleyman Şah'dır. O. Turan'a göre, 1075'de, Nikeia'nın fethi ve Türkiye Selçukluları Devleti'nin kuruluşu meydana gelmiştir, Süleyman'ın da İzmit'den önce Konya'yı devlet merkezi yaptığına dair görüşler de tamamı ile hatalı tahminlere dayanmaktadır.⁶

Ali Sevim; "Süleyman Şah, 1075 yılında, İstanbul'un hemen yanında büyük ve tarihi bir Bizans kenti olup, sağlam surlara sahip bulunan İzmit'i fethetti ve burasını temellerini atmakta olduğu Türkiye Selçuklu Devleti'nin başkenti yapmak sureti ile devletini kurdu" demekle, bu fethin önemini vurgulamaktadır⁷. İzmit'deki Selçuklu hakimiyetinin başlangıcı hakkında da Prof. Dr. İ. Kafesoğlu, şu görüşlere yer vermektedir⁸: " Anadolu Selçuklu Devleti fiilen de hukuken de Kutalmışoğlu Süleyman Şah'dan sonra ve ancak, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndaki meliklerin, beylerin, başbuğların metbû'u olan Sultan Melikşâh'ın vefatı (1092) ile vukûa gelen iktidar boşluğu (merkezi otoritenin inhilâli) üzerine, imparatorluk parçalandığı zaman İzmit şehrinde Süleyman Şah'ın oğlu Kılıç Arslan tarafından kurulmuştur. Yâni, Anadolu Selçuklu melikliği 1092 yılında, Kılıç Arslan'ın idaresinde müstakil devlet hüviyetini kazanmıştır. Bu hadise üzerine çağdaş Bizanslı tarihçi Anna Komnena; artık hiç bir şüpheye yer vermeyecek açıklıkta şu kaydı düşmüştür; Büyük Süleyman'ın iki oğlu Horasan'dan süratle, İzmit'e geldiler. Sevinçle karşılandılar. Ebû'l-Gazi şehri onlara teslim etti. İki kardeşten büyüğü Kılıç Arslan sultan seçildi. O zamana

kadar gerçekte meliklik merkezi ve batıya yönelik bir askeri üs durumunda olan İznik de, bu yeni devletin başkenti oldu. Böylece, ilk başkentin yeri münakaşası da sona ermiş bulunuyor” .

Dragos Suyu Andlaşması

Yukarıda işaret edildiği gibi Kutalmışoğlu Süleyman Şah, 1081’de, Bithynia’daki fetihleri, Bizans aleyhine sürdürdü. Böylece, Sakarya nehrinin doğusundaki yarımada Türk askerleri görüldü. Komnenoslar devrinin Bizans tarihçisi Anna Komnena, Türklerin ilerlemesi ve barış imzalanmasına kadar geçen süredeki olaylara dair şunları yazmaktadır; Gerçekten, Komnenos, Türkleri sadece İstanbul Boğazından ve denize komşu bölgelerden kovup, çok uzağa sürmekle kalmadı. Onları tüm Thynia (Sakarya’nın kuzey-batısı Kefken-Kandıra dolayları) ile Bithynia’nın sınırlarından ve keza Nikomedia dolaylarından sürüp atarak sultanı (Kutalmış oğlu Süleyman Şâh) çok ısrarla, barış dilemek zorunda bıraktı. Böylece, çeşitli yöntemlerle Türkleri Damalis (Üsküdar) den ve ona komşu deniz kıyısı yörelerinden kovalayış sonrasında, bir yandan da armağanlar gönderip onlarla barışma sağlayarak bir barış andlaşması yapmaya razı olmak zorunluluğunu duydu. Onlara Drakon Deresi’ni verdi. Onlara bunu kesinlikle aşmamayı, ayrıca Bithynia sınırlarından içeriye hiç bir akına girişmemeyi kabul ettiler”.⁹ Bu sözleşme ile Sakarya bölgesinin ve doğusundaki yerlerin başkent ile ilişkisi geçici olarak kesilmiş oluyordu. Nikomedia da şaşkın halde bulunuyordu, Türkler, buranın da etrafında dolaşıyorlar, İstanbul önlerine kadar hakimiyetlerini sürdürüyorlardı.

1086-1087 de, Emir Porsuk İznik önlerine geldi. Şehri kuşattı. Ebû'l-Kasım, Süleyman Şah’dan sonra bu kalenin hakimi idi. O, Bithynia’nın en önemli şehri Nikomedia’yı muhasara etti. İmparator, Selçukluları buradan atmak için yeni bir kale inşâ ettirmeye düşündü. Bu nedenle, Eusthathios, malzeme yüklü bir donanma ile denizden Nikomedia’ya geldi, Türklerle büyük bir anlaşmazlık çıkarmaması konusunda uyarıldı. 1093’de ise Kılıç Arslan, İznik’e geldi. İdareyi üzerine aldı. Bu esnada, Sakarya’nın, Sophon’un durumu karanlık kalmaktadır. Aynı yıl, Bizanslılar, Nikomedia’da bazı tedbirler aldılar.

Sidera Kalesi’nin Yapılışı (1096)

Bizans Sarayı’na mensup tarihçi Anna Komnena, Türklerin sürekli baskısının hissedildiği Bithynia’da bazı önlemlerin alındığını, bu arada Sigara Kalesi’nin de inşâ edildiğini haber vermektedir.¹⁰

Bunca yorgunluk üstüne biraz, dinlendikten sonra, Türklerin, herşeyi talan ederek Bithynia’da yürüttükleri akınların farkında olan ama başka bir yanda. Batı (Rumeli) işleriyle de uğraşması gereken İmparator, öncelikle, birinci işi ele aldı; çünkü o hep, en önemli sorunun çözümüne öncelik verirdi; gerçeklen şahane olan, onun dehasına yakışır bir tasarım hazırladı ve Türklerin akınlarına, şimdi söyleyeceğini önlem sayesinde set çekerek, Bithynia’da güvenliği sağladı; bu önlem, anlatılmaya değer.

Sangaris/Sakarya ırmağı, Khele [Şile] köyüne kadar dümdüz uzanan kıyı ve kuzeye doğru kıvrılan kıyı belirledikleri bu sınırlar içinde geniş bir araziyi

çevreler.

Ne var ki, çoktan beri zarar verici komşularımız olan İsmailî'ler, savunucuların pek az, sayıya inmiş bulunması yüzünden yöreyi kolayca talan etmek ve Maryandenos'lar ülkesine, Sakarya'nın öte yanında yaşayanların ülkesine kadar uzanıyorlardı; ırmağı aşıyor ve özellikle Nikomedia/İzmit'e zulme ediyorlardı. Bu nedenle imparator, barbarların gerek hu saldırılarına gerek akınlarına son vermeye ve özellikle İzmit'i korumaya çabaladı; Baane Gölü (Sapanca Gölü) yanında çok uzun bir hendeğin varlığını gördü ve ucuna kadar giderek, onun durumu ve biçimi hakkında keşif incelemesi yapıp, bu uzun çukurun arazide olağan bir biçim bozulmasından ya da (başka çeşit) bir doğa olayından ileri gelmediğini, tersine bunun insan eli yapıtı olduğunu tespit etti. Arazinin bu özelliği hakkında esaslı bir araştırma yaptıktan sonra, bazı kişilerden, aslında bu uzun hendeğin kazılması için Anastasios Dikouros'un buyruk vermiş bulunduğunu öğrendi. Ne amaçla, bilinmiyordu; ancak İmparator aklındaki yapılmaya karar verdi. Gölün suları ile kanaldaki suların birleşme yeri, bir yakadan ötekine geçmeye yarasın diye (tam ortada) ne yapılırsa yapılsın, etkilenmez sağlamlıkta gerek (önündeki kanalda bulunan) su, gerek surların kalınlığı nedeni ile zabt edilmesi kesinlikle imkânsız, çok güçlü bir kale yaptırdı. Bu yüzden ona Sidera /Demir denilmiştir. Şimdi bile bu Sidera bunca, hisarın önünde bir hisardır. Surun önünde bir surdur. Aleksios 'un kendisi, kalenin yapılmasını sabahdan akşama kadar, yönetiyordu. Hem de boğucu bir sığağa rağmen. Gündüz vaktinin kızgın sığağına ve toza, toprağa katlanıyordu. Bu sayede, surlar çok sağlam ve ele geçilmez olsun diye bol bol para savuruyordu. Her taş blokun çekilişinde, çekenler ister elli ister yüz kişi olsun hepsini cömertçe ödüllendiriyordu. Ayrıca, çalışanlar rastgele acemiler değillerdi. Hepsi, askerdi ve ordunun hizmetindeki kişilerdi. İçlerinde yerliler olduğu, gibi yabancılar da vardı. Hepsi, cömertçe ödenen ücretleri ve bir yarışma ağası imiş gibi işin başında duran imparatoru görerek, bu taş çekme çalışmasında şevke gelmekte idiler Gerçekten, bu koskoca kaya bloklarının çok kişinin katılacağı bir çalışma ile taşınmasını kolaylaştırmanın çaresi işte bu idi". Sidera tahkimatı sadece Nikomedia/İzmit'in değil, doğunun da korunmasına yönelikti. Bir yıl sonra, Haçlılar bölgede göründüler. Onlar, süratle Kocaeli yarımadasından güneye indiler ve İznik'i kuşattılar. 6 Mayıs 1097'de başlayan kuşatma, Türklerin ve I. Kılıç Arslan'ın aleyhine sonuçlandı. Bizanslılar, bir müddet sonra, Nikeia'yı hakimiyetleri altına aldılar. Böylece, Selçuklu gücü yok edilmiş, Bizanslılar, eskiden olduğu gibi bütünü ile yöreyi ellerinde bulundurmuşlardır. Sakarya ve havalisi, yine, Konstantinopolis'e bağlılıklarını sürdürmeye başlamışlardır.

Komnenoslar ve Sakarya

Komnenoslar aslında Paphlagonia kökenli idiler. Alexios zamanında, devletin bütün gücü ellerine geçmiştir. İoannis Komnenos zamanında da Selçuklular, bu defa, Sakarya nehrinin doğusunda, daha çok Paphlagonia tarafında, görüldüler. Kastamonu Bizanslılardan alındı. Bunun üzerine imparator İoannis Komnenos, 1130'da, Bithynia'dan geçerek, Paphlagonia'daki Kastamonu'nun yardımına koştu. Türklerden alınan esirlerle, Bithynia'dan başkente dönen imparator her geçtiği yerde tezahüratla karşılandı. II. İoannes

(1118-1143) Sırp'ların üzerine yaptığı seferde de başarılı idi. Onları yaptığı savaşta büyük bir bozguna uğrattığı gibi çok sayıda esir de aldı. (1123) Sırp esirler, gözetim altında Anadolu yakasına geçirildi. Nikomedia bölgesine gönderildi. Burası onlar için verimli bir arazi olmuştu. Sonraki bilgilerden anlaşıldığına göre, Sırp'lar, Sakarya'daki Metabolis/Metavolis'e iskân edilmişlerdir.¹¹

1143'de, Sultan Mes'ud, Bizans'ın doğu arazisini istilâ etti. Manuel Komnenos, hemen ona karşı sefere çıktı. Melangeia şehrinin tahkimi ve yeniden yapılması için gerekeni yaptı. Sonra, kaburga kemiklerinin altında duyduğu ağrılardan ızdırap çekerek Konstantinopolis'e döndü.¹²

1158'de, Manuel Komnenos'un hapsedtiği Andronikoa hapisten kaçtı. Melangeia'ya kadar ulaştı. Fakat orada, Nikaias adındaki bir asker tarafından tutuklandı. Böylece, imparatorun emri ile kendine sadık insanların harekete geçmesi, büyük bir karışıklığı önlemiştir.

1176'da, Manuel Komnenos, Myriocephalon'da büyük bozguna uğradı. Selçuklular, Malazgird Savaşı sonrası ikinci büyük meydan savaşını da kazanmış oldular. Bununla da kalmadılar, 1177'de, Sakarya'nın doğusunda, Prusias'dan sonraki Klaudiopolis / Bolu Kalesi'ni kuşattılar. İmparator, daha önce kırılan gururunu tekrar iade edebilmek için sefere çıktı. Meşaleler altında Sakarya arazisini ve Bithynia'yı aştı. Yağmurların meydana getirdiği ıslak araziden güçlük geçti. Kendisi bile yer yer çamura bulandı. Ama, Türklerin Klaudiopolis kuşatmasına da son verdi. Muzafferane dönüğünde, Sakarya ahâlisince kurtarıcı olarak istikbal edildi.

1185'de Basileios Chortatzes/ Chotzes, II.Sahte Aleksios'a karşı ayaklandı. Kargaşalıklar sırasında Paphlagonia taraflarına çekildi. Bir müddet sonra Basileios Chortatzes Nikomedia yakınındaki Tarsia'da ortaya çıktı. Bir kere daha Bithynia'yı, dolayısıyla Tarsia'yı kana buladı.¹³

1204 yılında Konstantinopolis'deki Bizans İmparatorluğu'na son verildi. Latinler, Angelosları tahtından indirerek, şehri görülmemiş bir şekilde yağmaladılar. Bizans imparatorluğu bir ani çöküş ile karşı karşıya kaldı. Fakat, bazı hanedan üyeleri ve ileri gelenler, başkenti terk ederek Anadolu'ya geçtiler.

Hemen aynı yıl içinde yeni bir yapılanmaya başlatıldılar.

Laskarisler (1204)

Laskarisler, 1204-1261 'de Nikeia/İznik İmparatorluğu'nu Bizans'ın devamı olarak yaşattılar. XI. Konstantinos (1204-1205), I.Theodoros (1205-1222), III. İoannis Dukas Vatatzes (1222-1255), II. Theodoros (1254-1258) ve IV. İoannes (1258-1261) Laskaris imparatorları olarak devleti yönettiler.¹⁴

İstanbul'da ise Latinlerden I.Baudouin (1204-1206), Henry (1206-1216), Pierre (1217), Yolonda (1217), Robert (1219-1228), II. Baudouin (1228-1231) ve Jean (1231-1237) saltanat sürdüler. Sakarya ki Bithynler hem Latinler ve hem de Laskarisler ile temasta idiler. Laskaris-Komnenos meselesi, bu arada Venedik ve Cenevizlilerin Karadeniz'deki faaliyetleri doğrudan Sakarya bölgesini de etki alanı içine almıştır.

I.Theodoros, İmparator Alekios'un damadı olduğunu ve onun tarafından despot unvanı ile taltif edildiğini söylediğinde Nikeia'ya kabul edilmişti. Yanında ailesi de bulunuyordu. Bir müddet sonra da 1208'de imparator olduğunu ilân edebildi. İstanbul'un Latinler tarafından ele geçirildiğini gören ve Trabzon'daki David Komnenos da kendi istiklâlini ilân etti. Sonra, batıya kadar ilerleyen ordusu, Karadeniz Ereğlisi'ni ele geçirdi. Bu durum, Laskaris-David mücadelesine dönüştü. Nikeia Kralı, bir müddet sonra Sakarya'dan geçerek, Bithynia'nın diğer bir kalesi olan Prusias pros Hypias'a gitti. Bizans ordusu, daha sonra da Herakleia/Ereğli'yi ele geçirdi.

Palaiologoslar (1261)

Latinler, Nikomedia'ya kadar yarımada ve sahilde kendi nü-fuzlarını devam ettirdiler. Kaynaklardaki bilgiler, Sakarya bölgesi için bu zamanlarda sessiz kalmaktadırlar. Ama, VIII. Mihael, İstanbul'daki Latin hakimiyetine son verdi. Palaiologos hanedanını kurdu. II. Andronikos (1282-1328), III. Andronikos (1328-1341) ve İoannes (1341-1376), Manuel arka arkaya imparator oldular. Bu sırada, Bithynia'nın güney ve güney-doğu taraflarında yeni yeni tehlikeler baş göstermeye başladı. Bunlar Paphlagonia'daki Çobanlılar ve Sakarya'nın yukarı taraflarındaki Kayılar/Osmanlılar idi.¹⁵

¹ C.Foss, Byzantine Malağına and The Lower Sangarius, *Anatolian Studies* , XL (1990) s. 161-163

² C. Texier, *Asie Mineure*, Paris 1862 s.13

³ C.Texier, Aynı eser, s. 88

⁴ İ.Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparator-luğu, İstanbul 1953 s. 66-67

⁵ C. Foss, Aynı makale, s. 166-167

⁶ O.Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971 s.55

⁷ A.Sevim, *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleyman Şah*, Ankara 1990 s. 26

⁸ İ.Kafesoğlu, *Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu*, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı: 10-11 (1979-1980) s. 27-28

⁹ Anna Komnena, *Aleksiyad*, çvr: B.Umar, İstanbul 193fc 9- 126-127 L.Brehier, *La Vie et la Hort de Byzance*. Paris 1948 s.287-290

¹⁰ Anna Komnena, *Alexiad*, s.300-302

¹¹ C. Foss, Aynı makale, s. 180-181

¹² Niketas, *Khoniates*, *Historia*, Çev. F. Işıltan, Ankara 1995, s. 35-73

¹³ S.Vryonis Jr. *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh Through the Fifteenth Century*, Los Angeles 1971, s.129

¹⁴ A.Gardner, *The Lascarids of Nicea*, London 1912

¹⁵ Donald M. Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları (1261-1453)*, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1999.

II OSMANLI DEVLETİ'NİN KURULUŞ DÖNEMİNDE SAKARYA BÖLGESİ

PROF. DR. ENVER KONUKÇU
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ, FEN EDEBİYAT FAKÜLTESİ,
TARİH BÖLÜMÜ ÖĞRETİM ÜYESİ

Sakarya'nın Bizans Bithyniası'ndan Osmanlı Kocaelisi'ne geçişinde Osmanlıların rolü büyüktür. Bilindiği gibi Osmanlı Beyliği, Sakarya'nın aşağı kısmında Söğüt-Bilecik ve Domaniç taraflarında ortaya çıkmıştır. Osmanlıların kökeni, Oğuzların Kayı boyuna dayanmaktadır. Kayıların bölgeye gelişleri geniş bir zaman içerisinde gerçekleşmiştir. Fakat, bu olay yeterince aydınlatılmış değildir. Osmanlılara ait ilk tarihî kaynaklarda, Kayıların, Horasan taraflarında ortaya çıktığı, Cengiz Moğolları'nın istilası üzerine, diğer kabileler gibi göçe mecbur kaldığı belirtilmektedir. Kayılar, o zaman Süleyman Şah'ın emri altında idiler. Anadolu'ya Sürmeli'den girmişler, Suriye taraflarında iken reislerinin ölümü üzerine tekrar Erzurum-Sürmeli yöresine dönmüşler ve burada tarihî bir karar vererek, bir kısmı Ertuğrul ile batıya göç etmiştir. Ertuğrul, Ankara dolaylarında ve Karaca Dağ çevresinde yaylanmış-kışlamış, sonra Selçukluların da onayı ile uc'da yerleşmişlerdir. İşte bu olaydan sonradır ki Bizans kaynakları Kayılar'a yer vermeye başlayacaklardır¹.

Ertuğrul Gazi

Ertuğrul Süleyman Şah'ın oğullarından biridir. Uc kabul edilen Aşağı Sakarya boylarına inmiş, Bithynia'nın bu kısmında Kayıları yerleştirmiştir. Kendisi ile birlikte gelen Samsa Çavuş ve Sülemiş de yakın yerlerde kabilesini iskan etmiş ise de Tekfurun baskısı yüzünden daha güzel ve yaşama şartları açısından daha uygun olan Mudurnu taraflarına gitmiştir. Burası, Sakarya'nın güneydoğusunda ormanlık ve aynı zamanda bozkır arazi yapısına sahip bir yerdir. Osman Gazi sözü edilen bölgeye yönelik akınlarda bizzat rol almıştır. Başta Aşıkpaşazade olmak üzere diğer çağdaş ve olmayan kaynaklardaki bilgiler hemen hemen birbirinin aynıdır. Kısa kısa şu bilgilere rastlanmaktadır: "Andan, Söğüt nam yeri halkına kışlak ve Tomaniç'i ve Ermeni taşlarını yaylak verdi.", "Andan, Ertuğrul Söğüt'ü makam idindi", "Söğüt'ü kışlayub, Tomaniç'i yayladılar", "Ertuğrul, Söğüt'te (Selçuklu Sultanının ölümü üzerine) sükut idüb", "Çün, Ertuğrul, Söğüt'te ili, boyı ile mutavattın olub", "Osman, karındaşları ile kendü boyları içinde, hakim olup tamameti göçer evli etrak (Türkler), anun mahkumu oldu"

Ertuğrul ve oğlu Osman zamanında, hatta Orhan Gazi devrinde, Sakarya'nın doğusunda ve batısında Türk fetihlerini gerçekleştiren Türk beyleri,

alpleri, erenleri ve ahileri de kaynaklarda yeri geldikçe belirtilmektedir. Kayı ve Osmanlı Beyliğine geçişte isimlerinden bahsedilenler: Akça Koca, Konur Alp, Turgut Alp, Aykut Alp, Hasan Alp, Saltuk Alp, Samsa Çavuş ve karındaşı Sülemiş, Gazi Abdurrahman, Akbaş, Mahmud Alp, Karaoğlan, Yahşilü, Kara Mürsel, Şeyh Mahmud, Mehmed, Karatigin v.s'dir². C. İmber ise kaynaklarda geçen bu liderlere, kendine göre değişik bir yorum getirerek, "...dolayısıyla Hasan Alp, Konur Alp, Akça Koca ve Kara Mürsel, tarihsel kişilikler değil, folk-etimolojinin ürünleridir" yargısına varmaktadır. Fakat, Bizans kaynaklarına tamamı ile sadık kalan yazar, nedense, belgelerdeki ilgili verilere pek itibar etmemektedir. Akça Koca ve Konur Alp başta olmak üzere Osmanlı belgelerinde, onlara ait bilgilerin de yeterli olacağını burada, belirtmek lazımdır³.

Bizanslılar

Kayıların Sakarya havzasının güneyinde yerleştiği sıralarda komşuları uc'daki Bizanslılar idi. Toprakları iyice daralmıştı ve bu erime devam etmekte idi. XIII. yüzyıl sonu XIV. yüzyıl başlarında Palaiologoslar hanedanı göze çarpıyordu. II. Andronikos (1282-1328) ve III. Andronikos (1328-1341) tarafından yönetilen devletin Bithynia'daki tutunma yerleri, Sakarya nehrinin doğusundaki arazi, Karadeniz sahili ve Bursa-Kocaeli yöreleri idi. Yönetimdeki kaynaklara akseden isimler Tekfur, Akritai, Paroikoi gibi kelimelerdir. Osmanlı Devletinin kuruluş döneminde Türklerin Bizans imparatorlarına, despotlarına, eyalet topraklarının bağımsız ya da yarı bağımsız soylu yöneticilerine verdiği isim Tekfur'dur. Bu terim Grekçe, muzaffer: nikephoros ya da Ermenice takavor diye bilinen Farsça tac-aver: tac taşıyan sözünün bozulmuş şekli de olabilir. Palaiologosların Bizans tahtını ele geçirmelerinden sonra soylu sınıfın merkezileştirme sürecine girdiği görülmüştür. Hizmete bağlı fieflerin özelleştirilmesi ile ortaya çıkan büyük arazi sahipleri, XIV. yüzyılda, köylüleri: paroikoi iyice egemenlikleri altına alıp, güç ve siyasal etkinlik kazanmışlardır. Bunların zamanla imparatorluğun devlet nüfuz ve denetiminden sıyrılarak malikaneleştirdikleri arazi içindeki bir iki kalede hüküm sürdüğü bilinmektedir. Batı Anadolu'da küçük beylikler kuran Türklerin tekfur adına verdikleri, asıl bunlar olmaktadır. Osmanlı kaynaklarında tekfur sözcüğü kale komutanı, bölge hakimi, Bizans devlet başkanı karşılığında kullanmışlardır. Aşıkpaşazade ve diğerleri tekfurdan sık sık söz ederler; Akhisar, Mekece, Geyve v.s. yerlerde de bu tür kişilerin kale komutanı olarak göze çarptıklarını aksettirirler.

Bizanslılar, güneyden ve doğudan önemli toprak kayıplarına uğradılar. Bu süreci Moğolların önünden kaçarak, yeni vatan arayan kabileler, Türkmenler hızlandırdılar. Bithynia ve Paphlagonia'daki dağlık bölgelerde Bizans sınırlarını koruyan yerli ahali de oldukça büyük zorluklarla karşılaştı. Eskiden vergilerden muaf tutulduğu halde, Andronikos bunlara ağır vergi koydu. Zaten fakirleşmiş ve güç durumda olan ahali de bu yüzden yönetime, tekfurlara karşı direnmeye kalkıştı. Göynük ve Mudurnu taraflarında bile köylüler büyük ekonomik sıkıntı yanında adaletsizlik ile karşı karşıya idi. Türklerin gelişi ile bu durum önemli ölçüde kalkacaktır. Nikephoros Gregoras ve Pakhymeres gibi tarih yazarlarının eserlerinde, XIII. yüzyıl sonlarında ve XIV. yüzyıl başlarındaki hazin duruma

dair bilgiler göze çarpmaktadır. Özellikle, Türkmenler nedeni ile Paphlagonia'dan Bithynia'ya, yani Kastamonu'nun batısından, Bolu'dan, Düzce'den çok sayıda insan selinin Nikomedia'ya doğru kaçtıkları gözlenmiştir. Bu yer değiştirme ve kaçış duruma göre izdiham halini alıyordu. Anasını, babasını, eşini, çocuklarını kaybedip üzüntüden ağlamayan kimse kalmamıştı. Güney-doğuda da vaziyet pek farklı değildi. Sakarya'nın yanı başındaki Nikeia ve Prusa kapılarına kadar her yer insanlarla dolu idi. Sakarya nehri batısındaki kalelerin bir müddet, göçenler için iltica yeri olduğu da bilinmektedir⁴. P. Wittek'in bu sıralarda meydana gelen duruma dair görüşleri bu bakımdan önem taşımaktadır: "Bundan başka, şimdi hala, Sangarios'a kadar, içerilerde oturanlar, bütün bunların hepsi öyle kökünden kazındı ki, icap ettiği şekilde ağlayabilmek için Mariandynli ağıtçı kadına ihtiyaç duyuluyordu... Küçük Asya'nın (Anadolu) düştüğü tehlike o kadar büyüktü ki, kimse İstanbul'dan Pontus Herakleia'sına gidemez oldu. Çünkü, Sangarios'un çevirdiği alan ile bunun ötesinde her şey Türklerin ganimeti olmuştu"⁵. Bu bilgilerden, Bizans'ın doğu sınırının önemli ölçüde boşaldığı ve insanların batıya göç ettiği anlaşılmaktadır. Sakarya, ilticacı Bizanslıların yegane geçiş noktası idi. İster sahilden, ister eski Roma yolu üzerinden olsun, Karadeniz kıyısındaki bugünkü Ereğli ile irtibat tamamen kesilmişti. Ayrıca, Bithynlerin vakti ile ülkelerini ellerinden aldığı Mariandynler bile durumdan hayli etkilenmişlerdi. Bunun yanında Sakarya ahalisi elemli anlarında, kayıpları için bir şey yapamaz duruma gelmişlerdi. Mariandynli ağlayıcı kadınlar da olmasa, ölülerine saygı gösterisinde bulunulmayacaktı.

Amourioiler

Türk kaynaklarında hiç yer almayan fakat Pakhymeres'in tarih sahnesine çıkardığı bir isim de Amourioilerdir⁶. 1280'de Mihaiel Palaiologos, Sangarios nehri boyuna gitti. Bazı savunma hatlarını inceledi. Böylece Türklere göre uc olan bölgeyi gördü. Sonraki yıllarda dikkatini bu bölgeye yoğunlaştırdı. İşte bu sıralarda Türkler Sakarya'yı aşmaya ve Bizans arazisini yağmalamaya başladılar. Buna karşılık vermek üzere Mihael, Sangarios'un doğusuna, bir zamanlar yöneticiliğini yaptığı Tartsia/Tersiy'e bir sefer düzenledi. O her yeri, yağmalanmış, tahrip edilmiş halde buldu. Bölge, ıssız bir hale dönmüştü. Ele geçmez göçer Türklerin oturduğu yerlerden başka araziye de aldı. Her şey olağan üstü idi. Ağaçlardaki meyveler bile toplanamamıştı. Çünkü Türklerin buralara eli henüz uzanamamıştı. Mihael, seferinde üstün durumda idi. Sınırı güçlendirmeyi de ihmal etmedi. Sınırdaki nehrin her iki tarafındaki kaleleri onarttı. Yeniden ihtiyaca göre de savunma hatları kuruldu. Ağaçlar kesildi. Sakarya nehrinin uygun yerlerine çakıldı. Böylece, bu tarafa geçişler Türklere karşı engellendi. Mihael'in savunmaya yönelik sınır tedbirleri, 1290'da sonraki kral XI. Andronikos'un da ilgi alanı oldu. O da Sangarios nehri dolaylarına gitti. Türk korkusunun sürekli hakim olduğu Bithynia ahalisini korumak için savunma önlemleri aldırdı ve bazı yerleri de tamir ettirdi. Sangarios son defa 1302'de, Emir Ali/Amourioi nedeni ile Pakhymeres tarafından bahsedilmiştir. Yine de Türk akınları durdurulamadı. Osmanlılar, beylik olarak yükselmeye başladı. Malagina ve Kabaia/Geyve kaleleri Bizans'ın Türklere karşı bir müddet direniş

noktaları idi⁷.

Amourioiler, Sakarya nehrinden Paphlagonia'ya kadar olan coğrafi bölgenin sahibi idiler. Bu kelime, Umur adının Grekçe'ye aktarılmış şeklidir. Yine Ali ve Nasreddin'in dahil olduğu Amourioi'ler 1300 yılı civarında Paphlagonia ile Sangarios arasındaki arazinin sahipleri idiler. Bundan başka, Amourioilerin Candaroğulları ile olan ilişkisi de henüz gereği gibi açıklığa kavuşturulamamıştır. 1292-1461 yılları arasında Kastamonu ve çevresinde hüküm süren bu beylik, Şems ed-Din Demir Yaman Candar b. Alp (Melik) Arslan Yaman Candar Mehmed tarafından kuruldu. Şuca ed-Din (Bedr ed-Din) Gazi Süleyman Paşa b. Şems ed-Din de onun halefidir. Gerede-Kastamonu arasındaki Taraklı Borlu Kalesi'nde bir müddet oturmuştur. Ama Sakarya ile olan ilişkileri her iki taraf tarihçilerince karanlık bırakılmıştır⁸.

Osman Bey

Bizans tarihçilerine göre Osman Bey, Atman Türklerin Bithynia'daki lideri idi. Babası ve onun ölümünden sonra da fetihlere devam etmiş ve bu arada Ali ile de iyi ilişkiler içinde bulunmuştur.

Osman Bey, 1299'da istiklalini ilan etti. Böylece Kayılar Osmanlı Beyliği ile tarihi seyirlerini devam ettirdiler. Osman, Ertuğrul Bey'in oğlu idi. Babasının bıraktığı fetih işlerini düzene koydu. Kendisi, alpleri ve Köse Mihal'in yardımları ile Mudurnu taraflarına akın başlattı. Bunu, şehzade Orhan'ınki takip etti. Onun yanına da tecrübeli komutanlar verildi ki bunlar Konur Alp, Akça Koca ve Abdurrahman Gazi'dir.

Bizans kaynaklarında bu üç komutanın adı geçmez. Sadece Osman Gazi'nin adı "Atman" şeklinde sık sık geçer. Osman Gazi İslam kaynaklarında da sürekli anılır. Osman'ın bölgedeki fetihleri şöyledir:

Mekece Hisarı'nın el değiştirmesi Giorgios Pakhymeres ve Nikeforos Gregoras'da yoktur. Buna karşılık ilk devir Osmanlı kaynakları ve onlardan nakiller yapan sonraki tarihlerde kısaca bahis konusu edilmektedir. Orhan Gazi zamanında, İznik-Geyve yolculuğu yapmış olan İbn Battuta'da ise Osmanlı hakimiyetine geçişi ile ilgili bilgiler görülmemektedir.

Çelebi Mehmed zamanında, kardeşler kavgalarının devam ettiği sırada Aşıkpaşazade, Geyve'ye gelmiş ve orada Orhan Bey'in çevresinden birinin ağzından akınları ve Mekece fethini yazılı hale getirmiştir. Aşıkpaşazade'ye göre Mekece olayı şöyle gelişmiştir:

"Osman Gazi, yarar nökerleri ile Lefke önüne geldi. Çadırı tekfuru ile karşıya çıktılar. Memleketi teslim ettiler. Samsa Çavuş, Lefke'yi istedi. Osman Gazi ise bir kısmını verebileceğini söyledi. Ona Lefke yanında, dere ağzında Yenişehir Suyunun kenarındaki Hisarcık'ı verdi. Samsa Çavuş'tan dolayı Çavuş Köyü denilmektedir.

Lefke'den kuzeye doğru çıkan vadinin daha doğrusu Sakarya'nın yatağında, Akhisar Ovasının başlangıcı olan Mekece'de bu fetih yolu üzerinde bulunuyordu. Tevarih-i Al-i Osman'da bu konuda şunlar yazılmaktadır: "... Andan

Mekece'ye vardılar. Tekfur dahi ita'at ilen geldi. Tekfur'u Akhisar'a bile geldi. Akhisar Tekfur'u leşker cemm etmiş. Karşu geldi. Gayet iyi cenk ettiler. Ahir kaçtı. Hisarına girmedi. Gaziler hisarı yağma ettiler. Tekfur kaçtı. Karaçebiş Hisarı'na girdi. Ol hisar, Sakarya kenarında, dere içinde sarpca hisardır. Birkaç gün yürüdiler, döndiler. Geyve'ye vardılar. Kafiri hisarı boş komış gitmiş. Kori Derisi derler, anda beçine olmuş, otırmış. Osman Gazi'ye bildirdiler. Eyidür kim "Hay.. Ne durursuz, dedi. Yürüdiler. Becene buldular. Turfetü'l-ayn içinde koyıldılar. Aralarında tekfurın tutdılar. Osman Gazi'ye götürdüler. Mal ve ganimetlerin aldılar. Andan Tekvür Bınarı'na geldiler. Anı dahi aldılar. Bir aydan artucak o vilayette durdular. Muti olan yerleri tımar eline verdiler. Halkını emn ü aman ilen inandırdılar. Vilayet mukarre oldu şimdileyin".

Aşıkpaşazade'nin anlatışına göre, Mekece'nin fatihi Osman Gazi'dir. Mekece tekfurunun akıllıca hareketi Osman Gazi'nin hoşuna gitmiş ve böylece Akhisar'a göre daha avantajlı olmuştur. Akhisar Tekfuru, şimdiki Çobankalesi olması gereken Karaçebiş Hisarı'na sığınmış ise de kurtulamamıştır. Geyve ile ilgili olarak verilen bilgiler de bugünkü coğrafyaya uygundur. Geyve ile Taraklı arasındaki düzlükten akan çay Kori Deresi adını taşıyordu ve hemen Geyve yakınında Sakarya'ya dökülmektedir.

Aşıkpaşazade'ye benzer ifadeleri tekrarlayan Neşri de "Feth-i Mekece ve Akhisar ve Geyve" başlığı altında şunları yazmaktadır; "Lefke'nün yanında, dere ağzında, Yenişehir Suyı'nın kenarında bir hisarcuk var idi. Anı Samsa Çavuş'a virdi. Şimdi dahi ol aranun adına Çavuşlar köyü dirler. Andan Mekece'ye vardılar. Anun dahi tekfuru ita'at idüb, Akhisar'a bile geldi. Akhisar tekfuru ita'at etmeyib, leşker cemm idüb, karşılayub, azim ceng idüb, ahir sınub, kal'aya girmeyüb, yabana kaçtı. Gaziler (Akhisar) hisarı yağma ittidiler. Tekfuru kaçarak, varub Kara Çebiş Hisarına girdi ve ol hisar, Sakarya kenarında, bir dere içinde haylice sarbca hisardur. Gaziler, birkaç gün yürüyüb, dönüb, Geyve'ye geldiler.."

Osman Bey, Sakarya bölgesi civarında, bazı önemli merkezleri de, ele geçirmeyi planlıyordu. Tabii ki bunların başında Nikeia/İznik geliyordu.⁹ Önce İznik'in yolları kesildi. Surlar kuşatıldı. Çevre ile ilgisi kesildi. Fakat, Nikeialılar, göl yolu ile yardım istediler. İmparator, elde kalmış birkaç büyük şehirden biri olan Nikeia'nın yardımına kalabalık asker gönderdi. Osmanlı kuvvetleri az olduğu için Konya sultanından yardım istenilmesi kararlaştırıldı. Bizanslılar, Dil İskelesi'nden geçtiler. Türklerin muhasarayı kaldırdığı ve geri çekildiği haberleri yayıldı. Osman Bey, Yalova'dan durumu öğrendi. Dil İskelesi'nden geçenlerin gaflet içindeki halinden faydalandı. Bir baskınla hepsini kılıçtan geçirdi. Bazıları kurtuluşu denize sığınmakta buldular. Böylece, Bizanslılardan zafer kazanılarak, kurtuldular.¹⁰ Ancak, Nikeia'nın alınışı, Orhan tarafından gerçekleştirilecektir.

Osman Bey, daha sonra, Sakarya fetihlerine devam etti. Mekece sonrası Konur Alp, Akça Koca ve Orhan Karaçebiş ile Alp Suyı kalelerini aldılar. Bir müddet sonra, bu kaleleri üs yaparak Sakarya ovasına indiler. Konur Alp, Akyazı ve Tuz Bazarı/Düzce'yi ele geçirdi¹¹. Akça Koca da Akova'daki

etkinliklerini artırdı. Justinianus Akça Koca, daha sonra Kandıra kasabasını ele geçirdi. Konur Alp de Bolu çevresindeki fetihlerini sürdürdü. 1323 yılı sonrası Osman Bey'in beylik sınırı kuzeyde Karadeniz'e kadar yayılmıştı. Bizanslılar hiç bir noktada Türklere karşı duramadılar. Koca ilinde son olarak Samandıra ve Aydos kaleleri alınmıştır. Bu arada, Şeyh Edebalı Bilecik'te öldü. Hemen ardından kızı Mal Hatun'un ölüm haberi duyuldu. O, Osman'ın eşi ve Orhan'ın annesi idi. Üç ay sonra da, Osman Gazi, Söğüt'te hayata gözlerini kapadı. Orhan, Bursa muhasarası ile meşguldü. Babasının buraya gömülmesi vasiyeti vardı. Osman Bey nikris hastalığına yenik düştü. Cesedi sonra Bursa'ya nakl ile manastırda toprağa verildi. O sırada altmış dokuz yaşında idi. Yirmi yedi yıl beylik yapmıştır¹².

Orhan Gazi

Ertuğrul'un torunu ve Osman Bey'in oğlu idi. Yarar yoldaşları Akça Koca ve Konur Alp ile birlikte şehzadeliği sırasında Sakarya fetihleri tamamlanmıştı. Kardeşi Alaeddin Orhan'ın Beylik tahtına geçmesine muvafakat etti.

Beylik, gittikçe Bithynia'da büyüyordu. Aydos ve Samandıra Akça Koca, Konur Alp ve Abdurrahman Gazi tarafından ele geçirildi. Daha sonra gaziler kendi ocaklıklarına döndüler.

Orhan Gazi, babasının alamadığı ve yarım bıraktığı Nikeia/İznik fethini tamamladı.¹³ Buranın alınışı ile İznik/Nikomedia yolu üzerindeki en önemli engel de kalkmış bulunuyordu. Fakat, sahil kısımlarında iskeleler ve kale etrafındaki kasabalar henüz ele geçirilmemişti. III. Anrenikos, İznik kuşatması sırasında, Bithynia'nın Thynia bölümünde, güneyden Osmanlıların üzerine yürüdü. Orhan Bey, zorunlu olarak, İmparatorun üzerine hareket etti. Pelekanon'da taraflar karşı karşıya geldiler. Akşama kadar devam eden çatışmada üstünlük Osmanlılarda idi. Bu muharebe, bir Bizans İmparatoru ile Osmanlı Beyi arasında yüz yüze karşılaşma idi. 1329 Haziranı'ndaki galibiyet ile Orhan, bir kere daha Bizans karşısında gücünü göstermiş oldu¹⁴.

Pelekanon Savaşı, Nikeia'nın da sonu oldu. İznik, teslim olmak zorunda kaldı. Yerli halktan isteyenlerin ayrılabilceği, kalanların ise hayatlarının bağışlanacağı ilan edildi. Orhan burasını geçici başkent yaptı. 1333'de, İbn Battuta, bu şehri ziyaret etti ve kalenin ilk Osmanlı yıllarına ait bilgiler verdi. Süleyman Paşa'nın annesi Nilüfer Hatun da burada idi. Bir müddet sonra da Orhan İznik'i şereflendirmişti.

İznik'ten sonra, Osmanlı toprakları arasında sıkışıp kalmış, Bizanslıların ellerindeki son körfez kalesi Nikomedia'ya sıra geldi. Türkler buraya Eis Nikomedes'ten dolayı İznikmid adını vermişlerdi. Sonra kısa şekli İznik ortaya çıkmıştır. İznik fethinden önce, babası Orhan Gazi zamanından beri Sakarya'nın doğu ve batı taraflarında gazaya koşan komutanlarının ölümü Orhan Bey'i sarsmıştır.

Akça Koca'nın Ölümü

Akça Koca, Kandıra civarında, doksan dört yaşında iken öldü. Karadeniz ve ovayı gören Baba Tepe'sine gömüldü. Muhtemelen bütün gaziler cenaze törenine katılmış olmalıdır. Aşıkpaşazade Neşri ve çağdaş olmayan kaynaklarda ölüm haberi verilmekte: "Ve bu hinde Akça Koca dahi dünyayı terk etti. Kandırı nevahisinde bir dağda mezarı var" denilmektedir. Hadidi de, "Koca İli'n Akça Koca açmış idi/ Ecel irüb cihandan geçmiş idi. Yanında Kandıra'nın, tağ içinde/ Mezarı vardır, durur yaylağ içinde" diye yazmaktadır¹⁵. Avni Öztüre, Baba Köyü ve Baba Tepe'yi anlatırken, "Üzerinde bulunduğu doruk Karadeniz'e hakimdir. Cami ile yanındaki Akça Koca Bey'in kabri çandı iken, sonradan tahta ile kaplanmış, içi de sıvanmıştır. Bu arada pencereler açılmış, üzeri de kiremit ile kaplanmış. Kabir/ Türbe de yıkılmış, son yıllarda etrafı çirkin bir parmaklık ile çevrilmiştir. Lahit, kesme, köfeki taşlar ile dört kademe halinde yapılmış olmakla beraber, baş tarafında yeni harfler ile bir kitabe eklenmiştir. Cami ve Türbe, Akça Koca'nın imzası niteliğindedir. Restore edilerek şanına yakışır duruma getirilmesi gereklidir" demektedir¹⁶.

Hoca Sa'deddin, Akça Koca'nın ölümünü anlatırken "Cenazesinin dilek sahiplerinin hala başvurdukları, halden anlayanların ziyaretinde kusur etmedikleri, Kandıra'daki türbesine gömüldüğü haberi, Orhan'ın katına ulaştırıldı... Bu arada Allah'ın rahmetine ulaşan bu kutlu kişinin, açılışı zor olan söz konusu İzmit Kalesi'nin ele geçirilmesi için vasiyette bulunduğu sözü de kudret sahibi Orhan'a duyurulmuştur" bilgisini vermektedir. Ona göre türbe kendi devrinde bile ziyaret yeri idi. Kandıra'da toprağa verilmiştir. İzmit'in de alınması vasiyetinde bulunmuştur¹⁷. Akça Koca'nın ataları hakkındaki isimlerin ne kadar gerçek olduğu bilinmiyor. Abdulfettah el-Abbasi el-Gazi ve onun oğlu Abdülmelik Gazi sadece vakıf kaydında göze çarpmaktadır. Akça Koca'nın tarihten bilinen oğlu İlyas, torunu ise Kadı Fazlullah'dır¹⁸. 1328'den yani ölümünden sonra da Kandıra ve çevresinin idaresi İlyas Bey'e değil, Akbaş'a verilmiştir¹⁹.

Sakarya arazisinin Akova kısmının güney-doğusu, Hendek ve doğusundaki Düzce tarafları da Konur Alp²⁰ tarafından beylik topraklarına katılmıştır. O zamanki tarih yazarlarına göre bu fetihler Mudurnu ve Bolu'yu da kapsamıştır. İbn Kemal'de farklı olarak Hızır ve Eflagan beylerle işbirliği eden Konur Alp'in Gerede taraflarını da Osmanlılara eklediği yazılıdır. Konur Alp, İstanbul tarafındaki Aydos ve Samandıra'nın da düşürülmesinden sonra kendi adı ile anılan ve ocaklık verilen Düz Pazar'a dönmüş, son günlerini orada geçirmiştir. Aşıkpaşazade bu nedenle de "Konur Alp dahi onun gibi oldu" diyerek, Akça Koca'nın ölümünden hemen sonra Konur Alp'in dünyadan göçtüğünü haber vermektedir. Konur Alp'in toprağa verildiği yer kesin olarak belirtilmemektedir. Düzce'deki Konur Alp beldesindeki cami yanındaki türbenin ona ait olduğu ileri sürülmekte ise de herhangi bir belgeye şu ana kadar rastlanmamıştır. Orhan Gazi'nin en vefalı dostlarından olan her iki alp, isimleri ile günümüzde dahi yaşatılmaktadır. Merkezi İzmit olan Koca-ili Akça Koca'nın adını taşımaktadır. Keza, 1871 idarî düzenlemesine kadar, Düzce Bazar, Konrapa/Konur Alp İli diye söylenmiştir. Şimdi sokaklarda, caddelerde,

camilerde, beldelerde Konuralp adı yaşatılmaktadır. Üskübü, Kasaba, Eski Bağ şimdi Konur Alp beldesidir.

Izmit'in Fethi

Orhan Gazi, İzmit şehri ve kalesinin alınması için hazırlıklara başladı. Abdurrahman Gazi daha önce bu kaleye gidip geldiği için burası hakkında bilgi sahibi idi. Gördüklerine dayanan malumatı Orhan Bey'e nakletti. Böylece İzmit hakkında az bilinen şeyler de öğrenilmiş oldu. Her şeye rağmen bölgenin en büyük ve güzel kalesine sahipti. İsmi kaynaklarda zikredilmeyen bir kadın/hatun tarafından idare edilmekte idi. Orhan Gazi, sefere çıktı. Önce Geyve'ye geldi. Oğlu Süleyman Paşa'yı Alp-Suyı'nda buldu. Ayan Gölü ile Aydos Kalesindeki askerler de kendisine katılmak için yola koyulmuşlardı. Aşıkpaşazade, Mehmet Neşri ve Hoca Sa'deddin, İzmit olaylarını eserlerinde biraz genişçe aktarmışlardır²¹. Ne zaman ele geçirildiği kesin belli değildir. 1328, Hoca Sa'deddin Efendinin verdiği tarihtir. Bu tarihçi, XVI. yüzyılda kaleme aldığı eserinde, İzmit fethi için şunları bildirmektedir:

Iznikmid (İzmit) şehri, eski çağlardan beri bakımlı ve gayet büyük bir şehir olup, Makedon adıyla da tanınmaktadır. Makedonyalı İskender'in babası Filikos'un taht-kenti ve İskender'in doğum yeri olduğu için, İskender-i Makedoni şehri diye de bilinen güzel bir belde olup, havası gayet iyi, çevresi de pek sevimlidir. Dört fersah uzağında bulunan geniş bir alan halkın mesire yeridir. Bunun ortasında büyük bir kuyu vardır. Anlatılmaya kalkışılrsa yine bir destan olacak kadar renkli, Ağaç Denizi denilen ormanı ise, şehrin hemen yanı başında bulunmaktadır. Burasını bahr-i Firenk ve Rum'a bağlayan körfeze Dil adı verilir ki, güzel eserlerle süslü İzmit Kalesi, onun kenarındadır. Bu şehir en sonunda, miras yoluyla Kayserlerin torunlarından Belakonya adındaki bir prensese geçmiş ve onun yönetiminde kalmıştı. Akça Koca, ülkeler açan padişahın buyruğu ile ve kılıç zoruyla bu ilin kalelerini bir bir ele geçirince, gazilerin himmeti bereketi İslam topluluğunun gücü, kudreti söz konusu bölgede iyice duyulmuş, İslam askerlerinin yürüdükleri haberi, her gün bir biri ardına kökleri kuruyasıca kafirlerin kulaklarını doldurmuş bulunuyordu. Bu yüzden İstanbul tekürü sözü edilen hisarı bir güzelce berkitmiş, top gibi, tüfek gibi daha nice savaş araçlarını, silahları buraya yığmış, imdad gönderme yolunda beklenen bütün gayreti göstermişti. İzmit Kalesi, özünden sağlam yapılı ve dayanıklı bir kale olduğu gibi, kaleyi savunmak için dilediğin kadar askeri hem karadan, hem de denizden çekmek imkanı da ortada bulunduğundan burayı ele geçirmek, zamanın ileri gelenleri gözünde zor sayılmaktaydı. Bütün bunlarla beraber şehri almak niyetiyle yüce gayret sahibi padişahın, kendisini zafere iletecek hazırlıkları yapmakta olduğu bir sırada Akça Koca öldü.

Padişah, Sultanönü (Üyüğü) ile aynı serhadde bulunan Konrapa ilinin gözetimini, oğlu Gazi Murad Han'a ismarladıktan sonra, Mecit Tanrı'nın başarı destekleri ve uğurlu bahtının rehberliğiyle 728 (M.1327/28) yılında İzmit üzerine doğruldu. Sakarya Köprüsü çökmüş ve tamire muhtaç olduğundan, burada bir süre bekledi. 100 evden fazla bir obayı köprü çevresine yerleştirerek, köprünün bakımı ve korunması karşılığı her türlü vergiden onları beri kıldı.

Güçlü ordusuyla genç padişah, köprüyü geçtiği sırada, Abdurrahman Gazi'yi, daha önce Samandıra tekürünün fidyesi bahanesiyle İzmit'e girmiş, kaleyi incelemiş, savaş yerlerini görmüş ve çevreyi tanımış olduğundan, orduya rehber ve öncü tayin etmişti. Böylece İzmit bölgesi İslam ordusunun sancakları için durak oldu. Kuşatma için gerekli donanmanın sağlanmasına çalışıldığı gibi, düşmana gelecek yardım yolları da tamamen kesildi. İzmit yöresinde, hala Koyunhisarı adıyla anılan kalede ise, Belakonya'nın Kalayun adındaki kardeşi yerleşmiş bulunuyor ve eli altındaki kuvvetli ordu ile bu yörede İslam askerinin yönetiminde olan köylere saldırıyor, çevrede oluşan Türk sipahileriyle çarpışmaya kalkışıyordu. Bunun zararını ortadan kaldırmak ve tehlikeli olmasını önlemek için, ilk iş olarak, bir kısım birliklerle Kara Ali ile Aygut Alp onun üzerine gönderildiler. Kalayun kendine güvenle karşı çıkmaya, direnmeye kalkışmıştı. Savaşın başında, ciğeri delen, can alıcı bir ok, ansızın bu dinsiz lanetlenesicenin kindar göğsüne saplandı ve temreni, edepsizin tam can yerine ulaşarak onun kale burcundan düşmesine sebep oldu. Kaledekiler, gökten inen bu kazadan, beklenmedik okun ettiği işten şaşkına döndüler ve can korkusuyla aman dilediler. Böylece sözü edilen hisar, sayısız ganimet ve mallarla birlikte gazilerin eline düşmüş oldu. Kalayun'un başını pis bedeninden ayırıp Padişahın katına götürdüler. Cihan padişahı bu kelleyi bir mızrak ucuna taktırarak İzmit önüne dikti. Kız kardeşi durumu haber alınca, yanık ahlarla cihan Kal'asının kubbesini tutuşturdu ve o kırgınlık , o çaresizlik içinde İzmit kalesini teslim etmek zorunda kaldı. Çeşitli hediye ve armağanlarla vezirini devletli padişahın yanına göndererek, yalvarıp yakarmalar arasında, mal ve can güvenliğiyle gemilere gönderilmelerinin sağlanmasını diledi.

Beyt:

Bir zaman olur düşerse acz ile düşman kapına

Başka gelecekler için onları zinhar korkutma

denildiği gibi istekleri, padişah katında kabul gördü ve yenilmiş, ezilmiş bu topluluk gemilere doluşarak, İstanbul yoluna dökülüp gitti.

Ülkeler açan padişah, kudret sahibi Tanrı'nın desteği ile bu güzel hisarı rahatlık ve kolaylık içinde ele geçirince, buraya pek yakın bulunan Aydos kalesine artık kalmadığından onu yıktırılmış, oradaki bekçileri de İzmit'e getirerek, bu kalenin korunmasında görevli kılmıştı. Kaledeki kilise ve manastırlar, hayırlı dualarda bulunanlar, dindarlar için mescit ve medreseler haline kondu. Bu kiliselerden birinde öğrenciler için hücreler yaptırıldı. Burada görev alanların ücretlerini, ihtiyaçlarını karşılamak üzere köyler ayrıldı. Bu medrese, şimdikiye kadar kurulan medreselerin en güzeli olacak biçimde düzenlendi.

Bu tarihlerde İzmit ve çevresinin diğer bölgelere göre daha zengin ve bakımlı oluşunun bir sebebi şudur; Osmanoğulları kendilerini göstermeye başladıkları zaman, mal ve mülk sahibi kafirlerin bir kısmı asıl yurtlarını bırakıp,

bu yöreyi daha güvenli, korunması öngörülen bir bölge olarak tanımışlar ve buraya göç etmişlerdi. Aynı zamanda burası, dara gelindiği vakit, deniz yoluyla kaçma kolaylığına da sahip bulunuyordu. Böylece birbirini destekleyerek burada yurt tutmuşlardı. Bir başka sebep de, Belakonya'ya ait olduğu Belako adıyla tanınan yörede bir çok imkanların varlığıdır. Sıcak kaynak suları, bütün uyuz ve benzeri deri hastalıkları ile sinir ve bünye marazlarına iyi gelmekte olduğu tecrübelerle bellendiğinden, çevreden gelen halkla dolup taşmakta ve tutulmaktadır. Bu ılıcanın kuruluşu ve ilk yapısı, halkın gösterdiği ilginin aslı konusunda, haberleri rivayet edenler şöyle hikaye etmektedirler.

Hikaye- Geçmiş yıllarda İstanbul tekfurunun güzelliğinin eşsizliği, alımının üstünlüğüyle öğülmüş, gönül alıcı bir kızı vardı. Fakat zamanla bir gün, gönül dinlendirici güzel, sözü işitenlerden uzak olsun cüzam illetine tutuldu. Vaktin hekimleri, ne deva ettilerse çare bulunmadı. Bunun üzerine kızcağız, kimsenin gelmeyeceği tenha bir yere çekilmek istediğini babasına söyledi. Hekimlerin de görüşleri alınarak, hava değişikliğine elverişli, gönül çekici bir yer araştırıldı. Deniz kıyısında, bu ılıcanın yapıldığı yer uygun görülerek orada şen, güzel, büyük bir saray kuruldu. Hasta kızcağız buraya yerleşti, babasıyla anası da gemiyle zaman zaman gelip, onu yoklamakta idiler. Vakit böylece geçerken, günlerden bir gün, sözü edilen prenses kederler içinde, bahçeye bakarken, uyuz ve kaşıntıdan halsiz kalmış bir domuz gördü. Hayvan o hale gelmişti ki, adının tersi gibi zırnıktan çıkmış, çıplak ışıklar misali vücudunda değil kıl, iz bile kalmamıştı. Domuz o gün, akan sıcak suya daldı, bir süre çamurda yuvarlanıp yuvasına gitti. Sonra hayvanın her gün bu işi yaptığı anlaşıldı ve kırk gün tamam olunca hastalıktan kurtulduğu görüldü. Bunu izleyen prenses, suyun taşıdığı hasiyeti anladı ve aynı şekilde kırk gün, kendi kendini tedavi ederek, ulu Tanrı'nın izniyle sağlığını kazandı. Tekfur, bu gelişmeden haberdar olunca, söz konusu alanın onarılmasını buyurarak, bazı kişileri de buraya yerleştirip görevlendirdi. O gündən beri bu yöre, bakımlı olarak kalmış bulunmaktadır.

Şimdi bu ılıca, çevresiyle birlikte Osmanoğulları ülkesine katılınca tımar haline kondu. Deniz boyu ise, Akça Koca'nın yetiştirdiği yiğitlerden Kara Mürsel'e verildi ve düşmanın gemilerle denizden saldırılarına karşı korucu tayin edildi. Bu yüzdendir ki çevredeki köyler, Kara Mürsellü diye, bu gazinin adıyla anılmaktadırlar.

Orhan Bey, İzmit yönetimini oğlu Süleyman Paşa'ya bıraktı. Anadolu Eyaleti teşkil edildikten sonra, XIV. yüzyıldan itibaren bölgenin merkezi İzmit, sancağın ismi ise Kocaili idi. Böylece günümüze kadar gelebilmiştir. Sakarya, bölge olarak il oluncaya kadar Kocaili içinde yer aldı. İzmit'in imarı ile Orhan Bey ve Oğlu Süleyman Paşa, bizzat uğraştılar. Süleyman Paşa, bir müddet sonra babasından gelen emir ile Geyve-Mudurnu yolu üzerindeki, büyük babası Osman'ın akın tertip ettiği Yenice üzerine yürüdü²².

Taraklı'nın Ele Geçirilişi

İbn Battuta ve çağdaş kaynakların Yenice diye bahsettiği kale ve kasaba, Göynük yolu üzerinde, oldukça engebeli bir arazi üzerinde idi. Bursa-Bolu-Kastamonu yolu üzerinde bulunup, görünüşe göre hala Bizanslı yöneticilerin ve ahalinin elinde idi. Süleyman Paşa babasının talimatı çerçevesinde İzmit'ten ayrıldı. Geyve'ye geldi. Sonra, gazileri ile Yenice üzerine gitti. Yeniceliler boşuna kan dökülmesini önlemek için, kale kapılarını açtılar. "Hisar ahd ü aman ile ceng edilmeden, verildi". Göynük de Yenice gibi akın yolu üzerinde idi. Onlar da görünüşe göre, Yenice'dekiler gibi hareket ettiler. Süleyman Paşa, Yenice, Göynük ve Mudurnu'da o kadar adaletli davrandı ki, Bizanslı tebaa (kasaba ve köyler) hemen Müslümanlığı tercih ettiler. Süleyman Paşa bu nedenle genel bir af çıkardı. Eskiden olduğu gibi mallarını mülklerini koruyabileceklerini ilan etti. Sonraki sultanlar da Süleyman Paşa'nın sözünü devam ettirdiler ve ahalinin bu tür haklarına saygı gösterdiler²³. Fakat, Yıldırım Bayezid'in, 1396'da yöreden bazı insanları İstanbul'a nakl ettiği görülecektir.

Süleyman Paşa'nın Ölümü (1359)

Orhan Bey, Karesi bölgesi beylik topraklarına katıldıktan sonra Süleyman Paşa'yı buraya tayin etti. Şehzade, daha sonra Trakya yakasına geçti. Buradaki bazı kaleleri ele geçirdi. Rumeli Fatih unvanını aldı. Süleyman Paşa'nın eğlenmek maksadı ile ava çıktığı bilinmektedir. Bu süre avında, önce doğanını kaz üzerine saldı. Arkasından da atını avına doğru sürdü. Tökezleyen atı ve şehzade ağır bir şekilde yaralandı. Az sonra da öldü. Orhan Bey o sıralarda pır/ihtiyar bir halde idi. Çok üzüldü. Şehzade Türk töresine göre Bolayır'da, kendi adı ile anılan türbesinde toprağa verildi. İznik, İzmit, Sakarya, Bolu, Karesi, Rumeli ve daha bir çok yerde hayır eserleri bırakmıştır.²⁴ Annesi Nilüfer Hatun, kardeşi ise sonradan tahta çıkacak olan I. Murad'dır.

Orhan Bey'in Ölümü

Süleyman Paşa'dan az sonra Orhan Bey hayata veda etti. Mart 1362'de, babası Osman yanında, şimdi türbe halindeki yere gömüldü. Sakarya, aslında gerçek fatihini kaybetmiş oldu. Şehzadeligi ve beyliği zamanında Sakarya ve Kocaeli'nin tamamı Osmanlı beylik topraklarına katılmıştı. Süleyman'dan başka oğulları: Murad, İbrahim, Halil ve Kasım idi. 1359'da, Halil'i, Kocaeli Valiliği'ne tayin etmişti. Onu çok takdir ettiği ve sevdiği bilinmektedir. Fakat, Halil, maceralı bir hayatı tercih etmiştir²⁵.

Karaca Ahmed

Orhan Gazi zamanında yaşamış, Horasan şahlarından idi. Nakşibendi tarikatına mensuptu. Seyyidlerden olup, kırk yerde makamı vardı. İznik yakınındaki ve Mekece'nin kuzey-doğusundaki Akhisar'da, Orhan Gazi'nin saltanatında, hayata veda etmiştir. Kara Ahmed diye de tanınıyordu. Özellikle kerametleri ile dikkatleri çekmiştir. Tarihçi Gelibolulu Ali'nin hakkında yazdıkları ilgi çekicidir: "Diyar-ı Acemden gelmişlerdir. Ebna-ı mülukdan iken cezebat-ı sülukde mazhar düşüp vasilinden olmuştur. Kasaba-i Akhisar'a karib yerde tavattun etmişlerdir. Zaman-ı hayatlarında keramet-i aliyye ile şöhret virmişlerdir.

Hala mezar-u şeriflerinde ol diyarda ziyaret edenleri vardır".²⁶

Orhan Bey Vakfiyesi

Orhan Gazi zamanına ait en eski Osmanlı belgesi bu vakfiyedir. Muallim Cevdet Kitapları arasında Şehir Kütüphanesine (Belediye/Taksim'de Atatürk Kitaplığı) verilmiştir. Orhan Bey'e ait olup Farsça kaleme alınmıştır. Rebi'il-evvel 724/Mart 1324 tarihli dir. Vakıf mütevellisi (sorumlusu) Hadım veya Harem Ağası azadlı kölelerden Şeref ed-Din Mukbil'dir. Orhan Gazi burada "Mekece'de vakfettiği hangâhın tevliyeti" ni bahis konusu etmektedir. Vakıf şartları da sıralanmıştır. 23 satır ve Selçuklu nesihî ile kaleme alınmıştır. XIII. yy sonu-XIV.yy başlarına ait yazı şeklini ihtiva etmesi nedeni ile önemlidir. Derviş, miskin, garib, fakir, gelip-giden yolcular da bu yerden faydalanacaklardı. Vakfiye'nin Osmanlı kayıtlarına geçtiği biliniyor. Mehmed Neşri eserinde "Orhan, Akhisar'da Mekece'yi Zaviye idüb, vakfetmiştir" diye bahsetmektedir. Bu vakfiye örneği, İ. H. Uzunçarşılı tarafından ilim alemine tanıtıldı. Tercüme yi, 1941'de, Umumi kütüphane Müdürü olan Necati (Lügal) yapmıştır.

Osmanlı Tarihi ile tarih dünyasında haklı bir şöhrete sahip olan İ. H. Uzunçarşılı, makalesinde, vakfiyenin metnini, fotoğrafını ve tercümesini, ayrıca yorumlarını bahis konusu etmiştir.

Arşivcilere göre, mevcut en eski vakfiye bu olmaktadır. İ. H. Uzunçarşılı, vakfiye hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

"Bu Mekece vakfiyesinin en mühim ciheti, Osman'ın vefatı ve Orhan'ın hükümdarlığı tarihleriyle, şahit olarak gösterilen şahsiyetlerdir. Vakfiyenin sonunda Orhan Bey'in kardeşleri ve validesi ve kenarında da oğulları ve diğer bazılarının isimleri vardır. Şayanı dikkattir ki bu isimler arasında Osman Bey'in meşhur Alaüddin Paşa veya Alaüddin Bey ismindeki oğlu görülüyor. Bu bulunmayış, ya aradaki münaferet ve hükümdarlık mücadelesi dolayısıyla veya memleketin iki kardeş arasındaki taksimi sebebiyle veyahut herhangi bir maslahata mebni Alaüddin'in biraderinin yanında bulunmamasıyla izah olunabilir. Bundan başka vakfiyedeki Pazarlu Beğ'in, Alaüddin olması da muhtemeldir. Alaüddin'in, isim olmayıp lakap olduğu malumdur.

Bütün Osmanlı tarihleri Osman Bey'in vefatında Orhan ve Alaüddin isimlerinde iki oğlu kaldığını yazarlar. Halkondil ise üç oğul bıraktığını kaydeder. Halbuki vakfiye bize Osman Bey'in müteaddit oğullarını ve bir kızını göstermektedir. Bunlara göre şöyle bir silsile tertip edilebilir:

Fatma Hamid Alâüddin Osman–Orhan Melik–Melek Çoban Pazarlu

Hatun Bey Bey Bey Bey Hatun Bey Bey

Alaüddin'den başka, isimlerini ancak bu vakfiyeden öğrendiğimiz bu Osman oğulları hakkında hiçbir malumatımız yoktur. Bursa'da Osman Bey türbesinde kime ait olduğu bilinmeyen bir takım kabirler vardır; belki orada

EKLER

Resim 1. Akçakoca'da Akçakoca

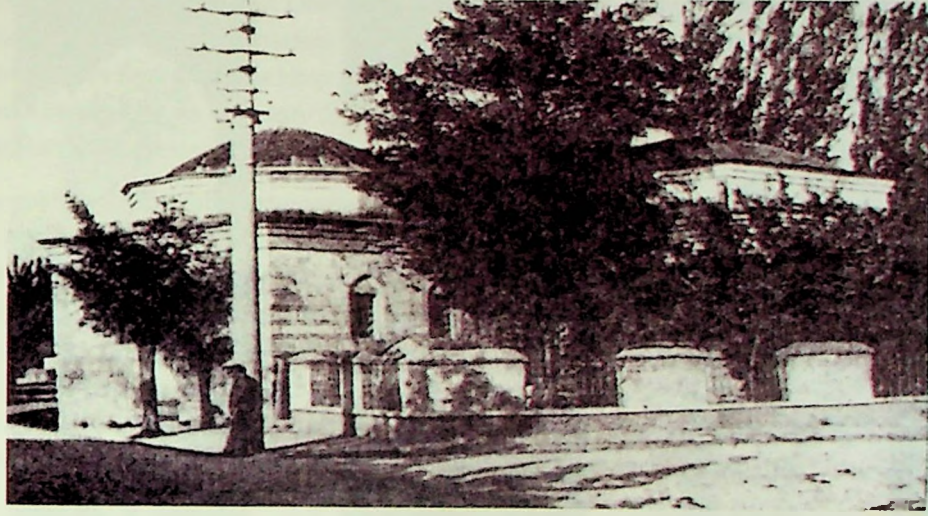
Resim 2. Kandıra'da Baba Tepe

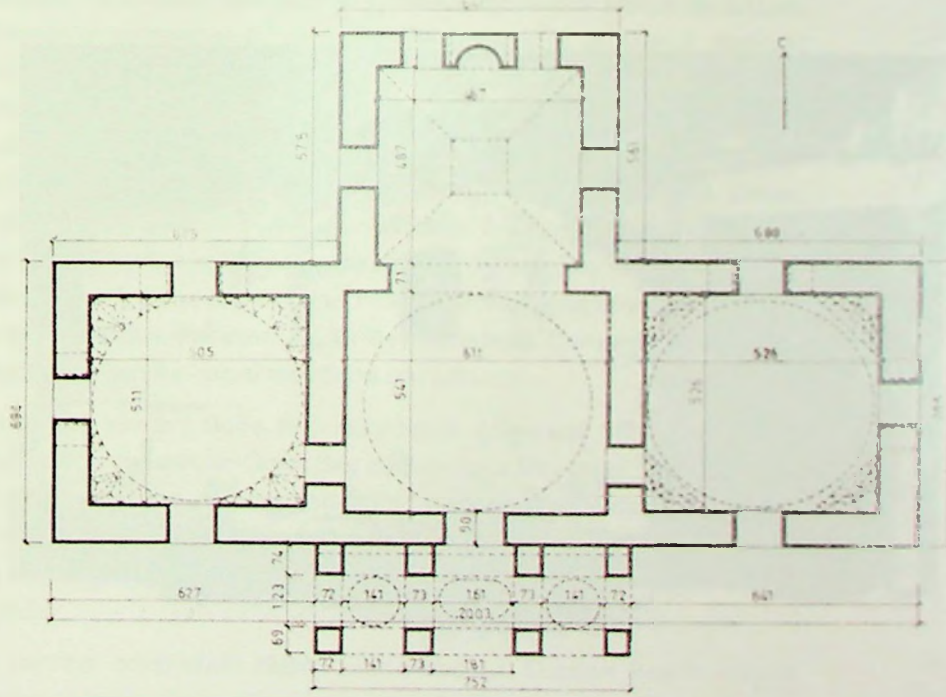
Resim 3. Baba Tepe'de Akça Koca'nın Anıt Mezarı

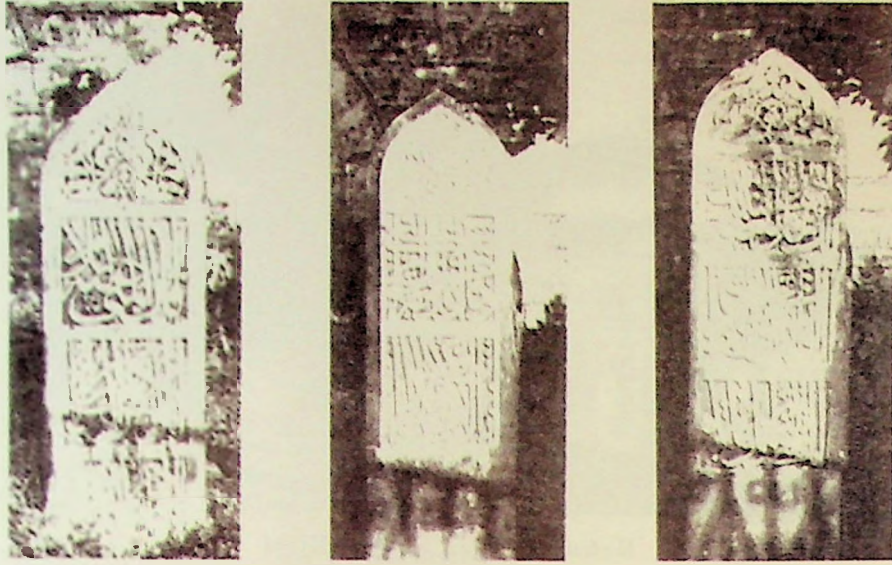
Resim 4. Vakıfname

Resim 5. Sinan Bey Külliyesi

Resim 6. Sinan Bey Mescidi ve Zaviyesi (Geyve)

Resim 7. Sinan Bey Mezar Taşları (Geyve)

Resim 8. Sinan Bey Taşhanı - 1958 (Geyve)

Osman'ın bu çocukları medfundur. Osman'ın Çoban ismindeki oğluna bu ismin verilmesi kuvvetli tahmine göre Anadolu'da henüz kuvvetli nüfuzları bulunmakta olan İlhanîlerin vezîri Emir Çoban'a karşı bir cemile olsa gerek; çünkü Kastamonu ve havalisi hükümdarı ve Osman Gazi'nin muasırı Süleyman Paşa da oğullarından birine bu ismi vermişti.

Bu vakfiyedeki şahitler arasında Orhan'ın kardeşlerinden Pazarlu b. Osman'ın ismi geçmektedir. Orhan'ın kayınpederi İmparator ve müverrih Kantaküzen, H. 731, M. 1330'da Orhan'la İmparator Andronikos arasında vukûa gelmiş olan Pelekanon muharebesinde Orhan'ın ordusuna kumanda edenin biraderi Pazarlu olduğunu yazmaktadır. Hammer bu ismin (Paşa Ali Bey) den muharref olduğunu beyan ile kumandanın Alaüddin Bey olduğunu beyan ediyor. Eğer Pazarlu Alaüddin'in ismi ise bu doğrudur, değilse Pazarlu, vakfiyede olduğu gibi Osman Gazi'nin oğullarından biridir. Kantaküzen ismi doğru yazmıştır. Hammerin tevili ancak, söylediğimiz gibi, Pazarlu'nun ismi, Alaüddin'in lakap olmasıyla kabili izahtır.

Bu şahitler arasında bir de, Mal Hatun bint. Ömer Bey, diye bir isim geçmektedir. Tarihlerin umumiyetle yazdıklarına göre Mal Hatun, Şeyh Edebali'nin kızıdır. Halbuki bu vakfiyede Mal Hatun'un babası Ömer Bey olarak gösterilmektedir. Yine ekser tarihlerin rivayetlerine göre Mal Hatun ile babası Edebali, Osman'ın vefatından üç ay evvel Bilecik'te vefat etmişlerdi. Halbuki vakfiyedeki Mal Hatun, Osman Bey'in vefatından sonra da hayattadır ve Edebali'nin kızı da değildir. Neşri, Orhan'ın validesine Balahun Hatun ve Aşıkpaşazâde, Malhun Hatun ve Oruç Bey tarihi ise, Rabia Hatun demektedirler. Acaba bunlar ayrı ayrı kadınlar mıdır? Eğer böyle ise, Mal Hatun bint. Ömer, Orhan'ın ve Balahun Malhun Hatun da Alâüddin Begin valideleri olabilirler. Tarihlerden başka Osmanlı vakfiye ve vesikaları da Osman Bey'in zevcelerinden birinin Edebali kızı olduğunu ve kendisinin mülkü olan Kozağaç köyüne yaptırdığı zaviyeye vakf eylediğini yazarlar. Bu ilk devirlerine ait Osmanlı tarihinin bir karanlığı aydınlanırken bir yenisi meydana çıkmaktadır.

Ömer Bey kimdir? Buna Bey denildiğine göre, asil ve nüfuzlu Türk emirlerinden olduğu anlaşılıyor. Ömer Bey acaba Umur Bey midir? Böyle olursa Osman Bey'in kendisiyle münasebette bulunduğu garbî Paflagonya veya Marmara hükümdarı Amerhan veya Amerikan, yani Umur Bey olması hatıra geliyor. Bu cihetin meydana çıkması için yeni vesikaların bulunmasına intizar etmek zaruridir.

Yine şahitler arasındaki efendi binti Akbaşlı, Osman Bey'in büyük biraderlerinden Gündüz Alp'in oğlu Akbaş veya Ak Timur'un kızıdır.

Bu vakfiyenin kenarındaki şahitler arasında Orhan Bey'in Sultan b. Orhan, Süleyman ibni Orhan, İbrahim ibni Orhan isimlerinde üç oğlunun isimleri vardır. Sultan ibni Orhan isminin en başta bulunuşuna göre bunun Orhan'ın en büyük oğlu olduğu anlaşılıyor; bundan sonra, Süleyman ve üçüncü olarak da İbrahim geliyor. Orhan'ın diğer oğullarından Murat Bey ile Halil ve Kasım Beğlerin isimleri yoktur; çünkü bunlar daha sonra doğmuşlardır.

Orhan'ın oğulları hakkında, gerek bu vakfiye ve gerek diğer menbalara göre, şöyle bir silsile takip edilebilir: Orhan Bey'in oğulları olarak Murat Bey, İbrahim Bey, Sultan, Süleyman Paşa, Halil Bey ve Kasım görülüyor. Süleyman Paşa'nın çocukları olarak Sultan Hatun, Melik Nasır, İsmail Bey, İshak Bey, Efendizâde Hatun görülüyor.

Orhan'ın oğullarından Sultan'ın adını ilk defa bu vakfiyede görüyoruz. 749 Rebiülahir sonu 1348 Temmuz tarihli Orhan'ın bir temliknamesinde bundan bahsedilmediğine göre, bu tarihten evvel vefat ettiği anlaşılıyor. Malum olduğu üzere, Süleyman Paşa da babasından evvel vefat etmiştir.

Orhan'ın yaşça üçüncü oğlu İbrahim Bey olup validesi Aspurçe Hatun'dur; bu kadının adına 723 Ramazan ibtidası tarihiyle tertip edilen vakfiyede oğlu İbrahim Bey vakfa müteveli oluyor. 1348 tarihli temliknamede İbrahim'in ismi zikredilmekte olduğuna göre, hayatta bulunmaktadır. 1323'te, validesinin vakfına müteveli olduğuna göre, 1348'de, 40 yaşını müteceviz olduğu anlaşılıyor. İskender, Hoçi Bey tarafından Tarih-i Osman-i Encümeni Mecmuasında (sayı 1, s.239 ve 436) Şehzade Halil'in sergüzeşti ismiyle Bizans tarihlerinden nakledilen mühim makalede 757 H. 1356 M. tarihinde Foça korsanları tarafından İzmit körfezinde kayıkla dolaşırken yakalanarak Foça'ya götürülen ve iki sene üç ay sonra Bizans İmparatoru İonnes Paleologos tarafından kurtarılarak babasına iade olunan şehzade Halil ile bu İbrahim'in aynı şehzade olduğu zan ve tahmin edilmiş ise de, elimizdeki vakıfname ile mülkname bunların ayrı ayrı şahsiyetler olduğunu göstermektedir.

Müverrih ve İmparator Kantaküzen M. 1347, H. 748 tarihinde damadı olan Orhan'ın kendisiyle görüşmek üzere Üsküdar'a geldiği sırada o tarihte bunun dört oğlu olduğunu ve Grigoras ise bunların en küçüklerinin Halil ismindeki şehzade olduğunu beyan ediyor ki doğrudur. Çünkü yaş sırasıyla Süleyman, İbrahim, Murad ve Halil isimlerindeki şehzadeler o tarihlerde hayatta idiler. Halil'in tevellüt tarihi bilinmemekle beraber Murad'ın 726/1326'da doğduğu malumdur.

761/1360'da Orhan Gazi'nin vefatında yaşça en büyük oğlu İbrahim Bey ile Murad ve Halil hayatta idiler. Üç kardeş arasındaki mücadelede Süleyman'dan sonra Orhan tarafından kumandanlık kendisine tevcih edilen Murad Bey, büyük biraderi İbrahim ile küçük kardeşi Halil'i bertaraf ederek hükümeti ele almıştır.

Bizans tarihçilerinden Grigoras'ın mütalaasına göre Orhan Bey, çok sevdiği şehzade Halil'i kendisine veliaht yapmak istemiş ve bu şehzadeyi Foça korsanlarının elinden kurtarıp bizzat gemi ile İzmit'e kadar getirip Orhan'a teslim eden İmparator İonnes Paleologos da kendisine damat yapmak istediği Halil'in veliaht olması için Orhan'a vasiyette bulunmuştur. Şehzade Halil'in validesi Bizans İmparator'u Kantaküzen'in kızı Teodara'dır; Orhan'ın Teodara ile evlenmesi, 1346 Mayıs'ındadır. Halil'in 1357'de korsanlara esir düştüğü tarihte yaşı takriben 10 ve babasının yanına avdetinde ise on ikiden fazla idi ve bir müddet sonra da İmparator İonnes Paleologos'un kızıyla nişanlanmıştır.

Orhan'ın oğullarından Süleyman Paşa Bulayır'da, Murad Bey Çekirge'de, diğerleri İbrahim Bey, büyük babası Osman Gazi türbesinde, validesi Aspurçe'nin yanında ve Kasım, babasının türbesinde medfun olup Şehzade Halil'in büyük babasıyla babasının türbelerinden hangisinde olduğu malum değildir; çünkü her iki türbede de isimsiz bir çok kabir vardır.

Bu vakfiyedeki diğer şahitler arasında Dolacı İbni Cemalüddin-el-Hafız, Mahmud İbni Ebu Bekir, Tabib Mehmed isimleri geçiyorsa da bunların terceme-i hallerine dair şimdilik bir malumat elde edilememiştir. Osmanlıların ilk zamanlarına ait vesikaların elde edildikçe neşrolunması Osmanlı tarihinin karanlık noktalarını aydınlatacağından, tarihçilerimizin bu hususta en küçük bir vesikayı bile ihmal etmeyerek neşr eylemeleri rica olunur.

VAKFİYENİN TERCÜMESİ

Ben Şücaaddin Orhan Bin Fahrüddin Osman.

Hududu ile Mekece nahiyesinin tamamını sırf Allah rızası için (vakfettim). O Hanikahda misafir olan gelüp gidici fıkarayı, garibleri, miskinleri, dervişleri ve ehli ilmi (iskan ve infak) etmesi için azaldı kölem Tâvaşi Şerefeddin Mukbili (Mütevelli vakıf tayin ettim) vakfın vazifesi (yani varidatı) ne ise bunlara sarfedilsin ve her kimki bu vazifeden nasib almağa müstahak değilse Hanıkahta misafir olmasın.

Bu vakfiyeyi okuyanlar bilmiş olsunlar ki Mekece'nin tevliyetini bu Hanikahın kullarının [1] çocuklarından kim Salih ise ona verdim ve bugünden itibaren tevliyete hizmet etmek, gelene gidene sarf etmek ve elinden geldiği kadar hizmet etmek üzere Şerefeddin Mukbil'e tefviz ettim. Bu hizmete mukabil hasılatın mecmuundan öşür alsın. Benim çocuklarımdan ve varislerimden hiçbir ferdin bunda hakkı yoktur. Bu tevliyete bu Hanikahın bendelerinin salih olan çocukları nesilden nesle batından batna ve asırdan asra irişsin yani nail olsun.

Bu hususta niza eden ve bu mânanın butlânına çalışan ve yalan, iftira, zulm ve adavet gösteren kimse şeriatı nebeviye indinde makbul olmaz. İkrar ettiğim vechile bu tevliyeti hüccet ile bu hanikahın kullarının çocuklarından en Salih olanına hini hacette göstermesi için verdim, ta ki her hangi bir mahlûk çıkup da müdahale, muzâhame ve tağyir etmesin. Kim müdahale ve muzâhame ederse Allahın ve Resulül- lahü Aleyhi Vesselâmın lâneti onun üzerine olacaktır. Bu vesikayı okuyanlar, hazır olan cemaatin şهادetiyle bunu hakikat bilsinler ve itimat etsinler. Onların rızasıyla yazıldı. Benim mülkümden olan mezkûr Mekeceyi (bu vesikayı) mütalea edenler vakıf bileler ve inşaal- lahü taalâ itimad edeler.²⁷

ÇEVİRİ

Ö. L. Barkan ve E. Meriçli'nin yayınladığı Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterinde, Akhisar Kazası bahsinde, Orhan Gazi Vakfı ile ilgili olarak, Şeref ed-Din Beğ'den söz edilmektedir. Mütevelliliğini Mahmud Çelebi ve Nazırlığını Mevlânâ Abdulgaffar'ın yaptığı vakfın, tahrir defterinde, "Evkâf-ı Zâviye-i Şeref ed-Din Beğ" başlığı taşıdığı görülmektedir. "Mekece'de, Şeref ed-Din Paşa bir

zaviye ve mescid yaptırmış, Merhum ve mağfurun leyh Orhan Hüdavendigâr için. Mezkur Orhan Hüdavendigâr dahi vakıflar idüb, nişan-ı şerif vermiş".

Orhan Gazi'nin bu vakfı, sonraki yöneticilerce de devam ettirilmiştir. Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmed, Sultan II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed de mukarrernâme vermiştir. Vakıf olarak ayrılmış köylerin ürünleri burası için değerlendirilmektedir. II. Bayezid ile oğlu I. Selim de kendinden öncekiler gibi şartlara uymuştur. Mütevellisi (vakıftan sorumlu kimse) Silahdar Hayreddin isminde biridir. XVI. yüzyılda imaret de aynı surette halka hizmet etmeye devam ediyordu. Mekece köyü de Orhan Gazi vakfı içinde idi. Bazı vergiler, buğday, arpa, bağlar, çayır bedeli, özel meyvalıklar, ceviz ve ağacı, soğan, kavun-karpuz, yaylak ve kışlak gelirleri, hayvan yemi, burçak ve nohut gibi ürünlerin de buraya vakfedildiği görülmektedir. Değirmenler de buraya tahsis edilmiştir. Mekece dışında Gölcük, Dereköy, Kaki/Baba Haki (?) ve Köprühisar gelirleri de cami ve yakınındaki kurumlara aitti. Gölcük'te Ahmed oğlu Osman göze çarpmaktadır. Kaki ise yaylak bölgedir. "Karye-i yaylak-ı Kaki Hisarcık ma'a Esedler", Kaki denilen yerle birlikte bahsedilmektedir. Mekece'de bir de ormanlık alan vardı. Buradan kesilen "çubukluk" ve "ağaçlar" da vakıfa aitti. "Gavur" diye bahsedilen Hıristiyanlar da arazilerini ortakçıya vermişlerdi. Onlar da Mekece Vakfı için belli ücret vermekte idiler. Susığırı denen manda elliye yakındı. Bunların süt ve yağları da vakfa aitti. Koyun, sütü ve peynirinin gelirleri de vakfa verilmekteydi. Bazı yerlerde su azalması nedeni ile çeltük (pirinç) ekimi yapılamadı. Koyun sürülerinin ayrıca yapağısı da Mekece vakfına verilmekte idi. Orman konusu da gündemde idi." Mekece merkezinde orman, zaviyenin mesalihi için korunur." kaydı dikkati çekmektedir. Vakıf kuruluşlarındaki görevliler hamam, zaviye, mescid ve imarete aitti. Şeyh, nazır, katib, imam cabi (para toplayan), nakib (yardımcı), tabbah (aşçı), imam, müezzin, kilerci, ekmeçci, cüz okuyan, meşihatdı.²⁸

Sakarya Köprüsü Vakfı

Orhan Bey zamanında, Sakarya nehri, özellikle kış aylarında büyük tehlike arz ediyordu. İzmit seferine çıktığında, Sakarya köprüsünün epeyce zarar gördüğünü ve tamiri gerektiğini anladı. Burada geçmek için bir müddet bekledi. Verdiği emir ile köprünün gidiş-gelişe açık tutulmasını istedi. Yüz haneli bir obayı köprü çevresinde yerleştirdi. Bakımı ve korunması ile görevlendirdi. Bu nedenle omlar her türlü vergiden muaf tutuldu.²⁹

Kandıra Orhan Camii

Orhan Gazi'nin Kocaeli ve Sakarya'da bir çok vakıfları olduğu arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Çok sayıda ya kendi tarafından veya ona ithaf edilen mescid, çandı cami ve mescid göze çarpmaktadır. Kandıra'nın güneyinde, eski mahallelerin ortasında, çandı cami Orhan Gazi adını taşımaktadır. Daha sonraları tertip edilen kitabesi şöyledir:³⁰

azret sultan Orhanın

Ki ikbal ile şehid olmuşdı ez cümle

İbadetgah olub müminlere beş altıyüz yıllar

nicum ve tak seşhir oldı.

Kemal şahanesi Abdulhamid Hanın

Zeman padişahı Mahmud asar hayr oldı.

Olundıkça hamse ifa daime bunda

Senih inşasına tarih tam inşa ve inşa dait

Tirse Hacı Karaoğlan Vakfı

Geyve Akhisar'ında, Terse/Tirse, Hüseyin ili, Katıröz köyleri ve sınırları içindedir. Osman ve Orhan Gaziler zamanında tanınmış ahilerdendi. İznik'te hayata gözlerini yummuş olup, tarla ve yaylak vakfı vardır³¹. Hüseyin Köy'de, bağ-çayır, meyve v.s. vakfı edilmiş Orhan Vakfı vardır. Katır Özü, Tirse'ye bağlı idi. Ahi Mustafa adına Orhan'ın vakfı göze çarpmaktadır.

Adapazarı ve Geyve Vakıfları

Orhan Gazi ile oğlu Süleyman Paşa'ya ait "Evkaf-ı Ada" ya bağlı yerlerde mesela Kaymaklı, Kuyumculu, Emir Ali Karagöz, Meğri, Çökre, Bilandeki ve daha bir çok yerde göze çarpmaktadır. Tersiyeye Çandı Camii de Orhan Bey adına idi. Akyazı ve Hendek taraflarında da bu tür camiler vardır. Karaağaç Dibi vakfı da Orhan Bey'e aitti.

Adapazarı'ndaki vakıfların bir kısmı zamanla el değiştirmiştir. Özellikle, bölgeye XIX. yüzyılda yoğun bir şekilde gelmiş olan Ermeniler, düzme evraklar ile Orhan Vakıflarının sahibi oldular. Nezaret-i Celile-i Evkaf-ı Hümayun bu nedenle harekete geçmiş, sulüistimallerin de önüne geçmeye çalışmıştır³².

I. Murad Dönemi

Orhan Bey'in ölümünden sonra tahta I. Murad geçti. Unvanı Hüdavendigâr idi. O daha çok Sakarya dışındaki fetihler ile uğraştı. Süleyman Paşa'nın kardeşi idi. Onun ölümü ile Halil'in de bertarafı nedeni ile tahtı tek başına ele geçirmişti. Akça Koca neslinden oğlu Hacı İlyas Bey de onun saltanatında Gebze/Gekbüze'de yaşadı. I. Murad ne yazık ki savaş alanında bir Sırp tarafından şehid edildi. Yerine Yıldırım diye kaynaklara geçen I. Bayezid Bey/sultan olmuştur.

Yıldırım Bayezid; Sakarya'nın tabii olduğu dördüncü Osmanlı beyi/sultanı Yıldırım Bayezid'tir. Tahta geçer geçmez, komşu beyler ve Rumeli'deki rakipleri ile uğraştı. Zamanında Bizans'ın elindeki son sahil kasabası Şile Kalesi de çevresi ile ele geçirildi. Böylece Kocaeli'ndeki fütuhat noktalandı. Bununla da kalmadı. Anadolu Hisarı'nı yaptırdı. İstanbul'a Taraklı'dan göçmenler yollandı. Orada iskan olundular.

1402'de, Osmanlı ve Temürlü ordusu, Ankara'nın kuzeyinde Çubuk Ovasında bir meydan savaşı yaptılar. Yıldırım Bayezid bu savaşı kaybetti ve esir düştü. Temürleng daha sonra Sivrihisar ve yakınındaki Yanı Pınarı yolu ile Batı Anadolu'ya hareket etti. Bu arada oğlu Muhammed Sultan ve Şeyh

Nureddin'i Osmanlıların başkenti Bursa'daki hazineyi ele geçirmeye gönderdi. Bursa, yakın tarihinde böylesine zulüm ve baskı görmedi. Temürlü kuvvetleri her yeri talan ettiler. Neşri'nin yazdığına göre, "ol zalimin askeri ayağı bastığı yerleri haraba vardı" diye yazmakta ulaştığı neticeyi bildirmektedir. Temürlü devri tarihçileri Nizamed-Din Yezdî, Bursa akınına memur edilen kimseleri Emirzâde Muhammed Sultan ve Emirzâde Şeyh Nureddin olarak tanımlamaktadır. Bursa ateşe verilmiş ve Emîr Süleyman'da Yenişehir'e çekilmişti. Temürlü akıncıları burayı da bastı ve Emir Süleyman kaçmak zorunda kaldı. Ganimetler buradan Temürleng'e gönderildi. Daha sonra, talanın kuzeydeki İznik'de devam ettirildiği görüldü. Böylece, büyük tehlike Mekece kapılarına kadar dayanmış oldu. Hoca Sa'deddin, bundan sonraki gelişmelere temas ile şunları yazmaktadır: "Sözü edilen Mirza (Mirza Muhammed b. Cihangir) da İznik'e geçti. Taraklı Yenicesi'ne kadar olan bölgeyi talan eyledi". Bu bilgiden de anlaşıldığına göre, İznik-Taraklı arasındaki bütün bölge, yani Mekece, Akhisar, Geyve, Lefke, Geyve ve Taraklı Yenicesi bu korkunç rüzgardan kurtulamamıştır³³.

Bizans İmparatoru Manuel, 1402 krizinden faydalandı. Yıldırım Bayezid'in baskısı ile yerleştirilmiş olan Kadı ve Taraklı Yenicesi ahalisini şehirden dışarı çıkarttı. İbn Kemal, tarihinde düştükleri acı durumu şöyle yazmaktadır: "Eyyam- fetret oldu. Küffar fırsat buldu. Zikir olunan Müslümanları mekanlarından ayırdılar. O biçareler eski diyarlarından ve yeni darlalarından avare olup çıktılar. Öte yakaya geçmeye kudret yoğ idi. Vardılar, Tekfur dağına, nihayetinde ikamet ettiler³⁴".

Taraklı Yenicesi halkı bitkin ve fakir bir halde Tekirdağ civarında yerleştiler. XVI. yüzyılda hala burada yaşıyorlardı. Sonraları kimliklerini kaybettiler ve Tekirdağ köylüleri oldular. Bazı belgelerde onlardan K.n.k.l.ı / Kınıklı (?) diye bahsedilmekte ise de aslının Göynüklü olması gerekmektedir. Yıldırım Bayezid, Temürleng'in elinde göz altında iken öldü. Ülke hızla çöküşe gitmeye başladı. Kardeşler arasında mücadeleler meydana geldi. Sakarya ve Ereğli tarafları Emir Süleyman elinde idi. R. Gonzales de Clavijo da İspanyol Elçisi olarak 1404'te Kefken ve Sakarya ağzından geçti. O bu bölgelerin hala Türklerin elinde olduğunu belirtmektedir.

1402-1413 tarihleri arasında şehzadeler mücadelesi başladı. Emîr Süleyman, Çelebi Mehmed, Musa bu çatışmanın baş kişileri idiler. Bursa ve İznik'e sahip olanlar, Sakarya'da da hürmet ve itaat gördüler. Emir Süleyman bir ara Geyve ve Taraklı'dan geçerek, Göynük mıntıkasında Bey Kavağı'nda ikamet etti.

Akça Koca neslinden Hacı İlyas Bey'in bu sıralarda hayatta olup olmadığı bilinmiyor. Fakat, oğlu, tıp ilminde de olduğu gibi siyasi alanda da şöhret kazanan Fazlullah, Osmanlı dünyasında söz sahibi olmaya başladı. Fetret'de Gebze kadısı olarak kendinden bahsettirdi. Musa Çelebi Mehmed meselesine aracı olarak görev yaptı. Çelebi Sultan Mehmed, Emir Süleyman meselesinin hallinden sonra onun aile işleri ile ilgilendi. Birini evlendirdi. Diğerine de Çardak'ı verdi. Çardak, Akhisar'ın güneyinde, Sakarya kıyısında eski bir

köydü. Mekece'nin doğusunda, Eğriçay, Despina/Fevziye, Özbek yolu ile Akhisar'a giderken geçilen yerdi. Eski Akhisar'ın güneyinde bulunmaktadır. Aynı isimde bir dere kenarındadır. Aşıkpaşazade ve Neşri'nin yazdığına göre, Çelebi Sultan Mehmed tarafından, Emir Süleymanoğlu'na tımar olarak verilmiştir: Aşıkpaşazade şunları yazıyor;

"Emir Süleyman'ın bir kızı vardı. Bursa'da, o'nu bir sancak beyine verdi. Oğlana dahi eyü tımar etdi. Geyve yöresinde Akhisar derler anın nevâhisinde Çardak köy derler, bir kâfir köyü vardı. Anı tımar vermiş idi. Her vaktin, kim Sultan Mehmed Bursa'ya gelse, Emir Süleyman'ın oğlını getürdür idi. Hayli nesnelere 'ata eder idi. Karındaşım oğludur, der idi. Dâyim hoşca görüb, gönülcülüğün ele alur idi"³⁵.

Çardak köyü XVI. yüzyılda Akhisar kazası köyleri arasında göze çarpmaktadır. Belgede, vakıf köyleri arasında geçmektedir. Padişahın hassasıdır. Mustafa Paşa isimli birine temlik edilmiştir. Hassa-ı Hümayun için satın alınmıştır. Ahmed Davud ve Mustafa Paşalar da Çardak'a sahiptiler. II. Bayezid ve I. Selim'in verdiği avarızdan mu'af olma yazıları vardır. Alp Eren köyü de Çardak yakınında idi. Geren adını taşıyan sazlıklardan da faydalanılmakta idi. Doğuda: sazlar, güneyde azmak (zaman zaman meydana gelen çay) batıda Çavuş Sinan mezarı vardı. İyi bostan yetişiyordu. Raiyetleri bir nedenle Sinop kalesine sürülmüştür.

Çelebi Mehmed

Yıldırım Bayezid'in oğullarından biri idi. Timur zamanında 1402'den itibaren müstakil hareket etmiş, devlet adamlarının büyük desteğini görmüştü. Şehzadeler meselesinde şansı kendisine yardımcı olmuştur. 1413-1421 arasında Osmanlı Devleti'ni toparlamaya çalışmış, bu tarihte fetret devrini üstün gayretleri ile kapamıştır.

Musa meselesinde, Akça Koca'nın torunu ve Hacı İlyas'ın oğlu Fazlullah, Gebze'de kadı olarak bulunuyordu. Çelebi Mehmed safında yer aldı. Bir ara İstanbul'a imparatorun yanına aracı olarak yollandı³⁶. Çelebi Mehmed, Kocaeli yarımadasına geçmeye hazırlandı. Bu sırada Aşıkpaşazade de beraberinde idi. Ancak, Geyve'de iken hastalandı. Bu halde iken onu Yahşi Fakih, evinde misafir etti ve bakımını üstlendi³⁷. Bu şahıs Orhan Bey'in imamı oğlu idi. Babasından derlediği Orhan ve öncesine ait tarihi bilgileri bir kenara yazmıştı. Aşıkpaşazade bu konuda şunları yazmaktadır: "Nagâh, bir cemaat azizlerden, Âli Osman'dan, tevârihinden ve menâkıbından zikrettiler ve fakirden dahi sual ettiler. Fakir dahi cevap verdüm ki Orhan Gazi'nin imamı İshak Fakih oğlu Yahşi Fakih'den, kim ol Sultan Bayezid Han'a gelince bu menâkıbı ol Yahşi Fakih de yazılmış buldum. Kim Yahşi Fakih, Orhan Gazi'nin imamının oğlu idi. Fakir dahi bilüb, işittiğinden, bazı hallarından ve makallerinden ihtisâr idüb, kalem diline verdüm". "Menâkıb-ı Âli Osman'ı, ta Yıldırım Han'a gelinceye kadar İmamoğlu'ndan naklederin"³⁸. Böylece, Sakarya bölgesi ve onun ilçesi Geyve, ilk devir Osmanlı tarihine ışık tutan bir eserin kaynağının bulunduğu yer olmaktadır. Ancak, Aşıkpaşazade'nin verdiği bilginin dışında Yahşi Fakih

hakkında bilgimiz yoktur.

II. Murad Dönemi (1421-1444 / 1446-1451)

Çelebi Mehmed'in ölümü sonrası Osmanlı tahtına II. Murad geçti. Annesi Dulkadiroğlu Suli Bey'in kızı Emine Hatun idi. Şeyh Bedr ed-Din ve Torlak Kemal meselesi ile uğraştı. 25 Haziran 1421'de sultan ilan edildi. Şehzade Mustafa meselesi ile uğraştı ve sonunda onu bertaraf etti. 1422'de İstanbul'u muhasaraya aldı. Küçük kardeşi ayaklandı ve İznik'i ele geçirdi ve Bursa üzerine yürüdü. II. Murad, 1423'te İznik'i muhaliflerinden kurtardı. 1444'te, Haçlılarla mücadelesinde Bolu Sancak Beyi düşman eline esir düştü. Aynı yıl tahtı oğlu Mehmed'e bıraktı. İki yıl sonra yine sultan oldu. Beş yıl daha tahtta bulundu. Varna Meydan Muharebesi'nde düşmana büyük bir darbe vurdu. 1451 başlarında hastalandı. Edirne'de hayata gözlerini kapadı ve vasiyeti üzerine Bursa'da Muradiye Camii yanında toprağa verilmiştir. Osmanlıların Kayılardan geldiğini ileri süren tarih kitapları onun zamanında telif edilmiştir. Yazıcızade Ali'nin Selçuknâmesi, onun zamanında Türkçe'ye çevrilmiştir.

II. Murad devrinde Sakarya ve çevresinin tarihi karanlıktır. Aşıkpaşazade'de, Akça Koca torunu Kadı Fazlullah II. Murad'ın maiyeti arasında idi. Devletin temellerinin atılmasında emeği geçen Akça Koca'ya duyulan saygı nedeni ile Fazlullah, Vezirlikle göreve alınmıştır. Aşıkpaşazade ve ondan naklen Ali, Sultan II. Murad ile aralarında geçen şu konuyu naklederler:³⁹ Fazlullah, 10 filöriciği yine Halil er-Rahman'a. Kudüs-i Şerif'e ve Kabetullah'a ve Medine-i Resul'e gönder kim, Mevlana Yeğen hacca niyet etmiş ve hem alsun ol filöriyi, anda Medine-i Resulün fakirlerine versin Kim anlar hacca varıncaya değin intizardadır. Hazine'de filöri bulunamadı. Halil Paşa'dan ödünç aldılar. Padişah dedi: Halil, sakın rişvet filörisi verme. Halil Paşa dedi: Devletlüm.. Atamdan miras kalan filördür. Fazlullah gördü kim Padişah'ın gah gah helal mala ihtiyacı olur. Sordu: Devletlü Sultanum.. Padişahlara hazine gerektir. Eğer Sultanum buyurur ise hazine cem'ideyin... Padişah dedi: Nice cemedersin? Fazlullah cevap verdi: Bu vilayetin halkında mübalağa mal vardır. Padişahlara gah gah bir suret kurub, almak ca'izdir. Padişah: Hay Fazlullah... Bu söz ne sözdür ki söylersin. Bizim vilayetimizde üç lokma-i helal vardır. Gayr-i vilayette ol yoktur. Biri madenler, biri kafirden alınan haraç, biri dahi gazadan hasıl olan maldır. Ve hem bu bizim leşkerimiz gaziler leşkeridir. İmdi, bunlara helal lokma gerektir. Şol Padişah kim leşkerine haram lokma yedirür. Ol leşker harami olur. Haraminin hod sebatı olmaz. Hali, neylediği malumdur. El hasıl, Fazlullah Paşa'nın azline bu söz sebep oldu".

Mehmed Neşri de Fazlullah'ın II. Murad'ın elçisi olarak İstanbul'da imparatora elçi olarak gönderildiğini, onun eski dostları arasında olduğunu belirtmektedir. Ona Bizans başkentinde iken "Ey Mevlana Kadı.. Vulk oğluna bunca yer verdiniz. Bana dahi Vize'den berisini verin. Ta ki, barışalım". Fazlullah, durumu II. Murad'a arz etti. Fazlullah, Bizanslılara da "Çorlu sınır kalmak üzere İnceğiz'in verilmesini" sağladı⁴⁰.

Bizans tarihçisi Dukas ise kendine mahsus görüşler ile Fazlullah

konusunda şunları kaydetmektedir⁴¹:

" II. Murad'ın fikir ve teşebbüsünde danışmanı, her fenalığı yapan ve Hıristiyanların en amansız düşmanı olan saray erkanından Fadullah / Fazlullah idi. Bu, memleketin gelirleri üzerinde büyük hartularios (defterdar?) idi. Bilahare, Murad, bunun her türlü hileler yapmaya müsait, memleketlerde sert olduğunu ve Hıristiyanlara karşı düşman bulunduğunu görerek, birinci vezir tayin etti. Fazlullah bir gün Murad'a dedi ki: Şevketmeâb, Dinimizin düşmanlarını kat'î bir şekilde neden yok etmiyorsun? Cenabı Hak sana böyle büyük beyliği ihsan etti. Sen ise bu ihsana, istihkâr gözü ile bakarak, Allah'ın emirlerine muvâfık hareket etmiyorsun. Bu dinsizlere, insaniyete muvâfık ve hilm ile iyi muamelede bulunuyorsun. Bu tarzdaki muamelen doğru değildir. Allah buna razı olmaz. Bir tek Allah'ın ve Peygamberinin emirlerini kabul edinceye kadar, bu dinsizlerin vücutlarını kılıcınla yok etmelisin. Şevketmeab... Şunu da bil ki, Sırp Despotunun inşa ettiği küçük kale, bizim çıkarlarımıza uygun değildir. Bundan dolayı bu kalenin elinden alınması gerekmektedir. Bu kale, bizim Sırbistan'dan Macaristan'a geçmemize yarayacaktır. Daimî surette etkin bir vaziyette olan ve daima su gibi yerden kaynayan gümüş ve altın kaynaklarını bu despotun elinden almalıyız. Aynı zamanda Macaristan'ı ele geçirelim. İtalya'ya kadar varalım. Böylece dinimizin düşmanlarını tahkîr ve tezlîl edelim... Murad, Sırp despotuna elçiler gönderdi. Yeni inşa edilmiş Smedrovo kalesini de istedi. Kabul edilmeyince, kale önlerine gidildi. Kuşatmanın üçüncü ayında teslim oldu. Novobrad / Novoprido'ya geldi. Ele geçirdi. Bütün Sırbistan'ı ülkesine kattı. Despot'un iki oğlu Amasya'ya gönderildi. Fazlullah'ın önerisi ile her ikisinin gözleri çıkartıldı. Ayrıca, Dragulia, Edirne'de idi. Fazlullah, II. Murad'a, tavsiyede bulundu ve zincire vurdurarak Gelibolu'ya gönderildi".

Dukas'ın olumsuz görüşleri yanında, bazı önemli bilgiler de aydınlığa kavuşmuş oluyor. Anlaşılacağı üzere Fazlullah önemli bir görevdedir. II. Murad yanında fikirlerine başvurulacak ve önerileri dikkate alınabilecek bir kişidir. Sırbistan ve Macaristan seferleri için padişahı ikna etmiştir. Ayrıca, Rumeli ile sınırlı kalmamış ve İtalya'ya dahi sefer yapılabileceğini kabul ettirmeye çalışmıştır.

Fatih Sultan Mehmed

Sakarya, II. Murad'dan sonra, II. Mehmed'in sultanlığında yaşadı. Bir çağa son veren ve yeni bir çağı açan II. Mehmed, yükselişte devleti daha güçlendirmiştir. 29 Mayıs 1453'te, Bizans'ın İstanbul hakimiyetine son verdi. Daha önce de, fetih için gerekli olan Rumeli Hisarı'nı inşa ettirmiştir. Dukas, kalenin yapılmasında kullanılan malzemenin kereste aksamının İzmit'ten (muhtemelen Sapanca ve Keremali dağlarından temin edilen) ve Karadeniz Ereğlisi'nden taşındığını bildirir. Dukas, bunu tarihinde açık bir şekilde yazmaktadır⁴².

Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u alması, kısa zaman sonra başkenti Edirne'den buraya taşınması, Sakarya için son derece faydalar temin etti. İstanbul şehri, İslam-Türk çehresi alırken, bütün gerekli malzemeler, ürünler İzmit ve

Sakarya havalisinden temin edildi. Kısa zaman sonra da yapılan idari düzenlemede, Kocaeli Sancağı teşkil edildi. Buranın bağlı kazaları arasında Akyazı, Sapanca, Geyve, Akhisar, Taraklı v.s bulunuyordu. Adapazarı bu dönemde köy halindeydi. Sapanca ise ana yol üzerindeki durumu nedeni ile daha hızlı gelişmekteydi.

Fatih Sultan Mehmed, Kocaeli vakıflarını da tertip ettirdi. Ki bu vakıflara ait defterin bir parçası, Ahmed Refik tarafından bulunmuş ve "Fatih Zamanında Kocaeli" makalesine konu olmuştur⁴³. Bu çalışmada Kandıra, Kerpe, İzmit, Gebze, Şile ve çevresindeki vakıflara dair bu yazısında kısa bilgiler verilmektedir.

Geyve, kasaba olarak gelişmesini, II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed zamanında Elvan Bey, Sinan Bey ve Bicaroğlu'na borçludur. Mahalle-i Cami-i Şerif gibi yerleşim yeri olan Mahalle-i İmaret-i Elvan Bey dikkati çekmektedir. Geyve'deki bu mükemmel imaretin kurucusu Elvan Bey'dir. Hayatı hakkında bilgi azdır. Kendisine ait bir köy mevcuttu. Firuze Hanım ile evlenmiş, İsa ve Sinan Bey dünyaya gelmiştir. İsa'nın oğlu Bayezid Çelebi'dir. Sinan'ın oğulları ise Mehmed Çelebi, İlyas, Kaya, Gazi ve Musa isimlerini taşımaktadır. Elvan Bey, Geyve'de öldü. Kendi adını taşıyan türbede yatmaktadır. Onun , Kütahya, Denizli, Yenice, Göl-Pazarı, Milas ve Balat, Ergene, Edirne ve Bursa'da da hayır eserleri vardı. Elvan Beyzade diye tanınan oğlu, Sinan Bey'dir. Geyve'de kendi adına yaptırdığı camii, harap duruma düştü. Sebebi de vakıflarının iyi işletilmemesidir. Bu sebeple, Geyve kadısına yazılan bir belgede, "müteveffâ Elvan Beyzade Sinan Bey'in cami-i şerifi haraba müşrif olub, hala tamir ve termim olmağla, Hassa Mimar halifelerinden bir mimar halifesi tayin ve tamir olunan mahalleri hakk ü adl üzere şer' ile keşif ve defteri irsal olmak babında emr-i şerifim rica etmeğin hassa mimarı marifeti ile kemal-i hakk ve adl üzere keşif ve defter ve sıhhati üzere il'lam eylemen babında yazılmıştır"⁴⁴ denilmektedir. 1776'da Sinan bey ailesinden Hacı Emine Hanım hayatta idi. Mescit, imaret, Taşhan / Kervansaray, misafir odaları, iki dükkan, samanhan, Acem Hanı / kervansaray, kahvehane gibi gelirleri olan yerlerin sahibi idi.⁴⁵ Sinan Bey, Fatih Sultan Mehmed zamanında, Şaban 883/Kasım 1478'de, Geyve'de ölmüştür.

Geyve'de hayır eserleri bırakan diğer bir aile de Bicar/Biçer oğullarıdır. Fatih Sultan Mehmed devrinin temsilcisi Mehmed Çelebi b. Hamza'dır. Onun babası da Bicar'dır. Hamza Bey'in annesi Gülbahar Hatun'dur. Bunlara ait bir köy mevcuttu. Zaviyesi vardı. Mezraa-ı Delüoğlu ve Bey Kulu İnesi adındaki vakıf yerleri bilinmektedir. Bu ve benzeri kayıtlardan Biçer oğlu'nun kardeşinin Aydın Bey, onun oğlu da Yakub Bey gibi şahıslar anlaşılmaktadır. Yakub Bey, Mihaloğlu Sinan Bey ailesi ile akrabalık tesis etmişti. Sinan Bey'in kızının ise ismi bilinmeyip, Hatun diye geçmektedir. Oğulpaşa, Mehmed ve Ali gibi varisler de yaşamıştır.⁴⁶

Fatih Sultan Mehmed ile Sakarya ilişkileri, 1460'da, Amasra Seferi nedeni ile gündeme gelmiştir. Amasra Hıristiyanlarının bölgede İslamlara ve gemicilerine zarar vermesi üzerine Fatih Sultan Mehmed, karadan ve denizden ordusunu hareket ettirdi. Kendisi de Üsküdar'dan yola çıktı. Gebze, İzmit

ve Sapanca yolu ile Sakarya arazisine girdi. Geyve yolunu tercih etmedi. Daha kestirme olduğu için Akyazı hattını tercih etti. Ovaya akan çaylarının meydana getirdiği olumsuz şartlar orduyu ve bizzat Fatih Sultan Mehmed'i zor duruma soktu. Çamur arazinin olumsuz şartları sebebi ile Padişah bile yer yer çamura bulandı. Aşıkpaşazade "Padişah dahi devlet ilen korudan/kurıdan yürüdü. Akyazı'dan geçüb vardı. Bolı'ya çıktı" diye bilgi verirken, İbn Kemal bunu dahada açmakta, "Mübarek, demde Üsküdar'a geçüb, devlet ruz efunla birkaç gün göçüb, vardı. Akyazı'ya kondu. Sevad-ı mevkib-i meymun ile ol hamun-ı hümayun yüzi yazısı ile karalanmış sahifeye döndü"⁴⁷. Verilen bilgiden Fatih Sultan Mehmed ve maiyetinin, ordunun bir geceyi Akyazı'da geçirdiği anlaşılmaktadır. Sakarya ve Akyazılılar bu fırsattan istifade ile İstanbul Fatihini yakından görmüşlerdir.

Fatih Sultan Mehmed'in hocalarından, Hz. Eyüb Sultan'ın mezarını ortaya çıkaran, devrin büyük din adamı ve alimi Akşemsed-din de, bu sıralarda, İstanbul'dan ayrılmış ve Geyve-Taraklı-Mudurnu yolu üzerindeki Göynük'e gitmiştir. Ölümüne kadar orada ikamet etmiştir. Böylece, Sakarya, büyük bir alimi, kısa da olsa topraklarında ağırlamış ve şereflenmiştir.

Fatih Sultan Mehmed, 1481'de arkasında büyük bir devlet bırakarak öldü. İstanbul'da toprağa verildi. Yerine, II. Bayezid geçti. Onun da Sakarya'ya ilgisi devam etti. Köprüler bahsinde temas edildiği gibi meşhur kemerli Sakarya Köprüsü, Geyve yakınında inşa edilmiştir.

¹ F. Sümer, Kayı, İslâm Ansiklopedisi, c. VI s. 459-462; M. Halil Yinanç, Ertuğrul Gazi, İslam Ansiklopedisi, c. IV, s. 328-337.

² Münecimbaşı, Câmi üd-Düvel: Osmanlı Tarihi (1299-1481), Hız: Doç. Dr. Ahmet Ağırakça, İstanbul, 1995, s. 65.

³ Colin Imber, Osman Gâzi Efsanesi (Osmanlı Beyliği: 1300-1389), Yay: E. A. Zachariadu, İstanbul, 1997, s. 3-74.

⁴ G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State, Çev. J. Hussey, Oxford, 1956, s. 448.

⁵ P. Wittek, Menteşe Beyliği, çevr: O. Ş. Gökyay, Ankara, 1999, s. 25-26.

⁶ C. Cahen, Les Principales Turcomanes au debut du XIVe Siecle d'apres Pachymere et Gregoras, İÜ. EF.TD sayı: 32 (Mart 1979), s. 111-116; C. Cahen, Historical Problems of the Province of Kastamonu during the XIIIth Century, Sad 111(1971), s. 145-158; Y. Yücel, Çoban Oğulları-Candaroğulları Beylikleri, Ankara, 1980.

⁷ E. A. Zachariadou, Pakhymeres'e Göre Kastamonu'da Amourioi Ailesi, çevr. Z. G. Öden, Tarih İncelemeleri Dergisi, sayı:16 (2001), s. 225-236.

⁸ Z. G. Öden, Umuroğulları Hakkında Bazı Görüşler, XII. TTK-1994 Bildiriler, Ankara, 1999 11, s. 595-604, K. Z. Taş, Kuzeybatı Anadolu'da Az Bilinen Bir Beylik: Umuroğulları, XII. TTK-Bildiriler, 1994, Ankara 1999 s. 595-603; Y. Yücel, Aynı eser, s. 33-51; K. Z. Taş, Bolu Sancağındaki Candaroğulları Vakıfları, OTAM, sayı: 4 (1993), s. 363-374

⁹ Aşıkpaşazade, Tevarih-i Al-i Osman, hızr. Atsız İstanbul, 1949, s. 107; Mehmed Neşri, Kitab-ı Cihannümâ; Neşri Tarihi yay: F. R. Unat-M. A. Köymen, Ankara, 1987, s. 105-107, 121-123.

¹⁰ Mehmed Neşri, Aynı eser, s. 105-107.

¹¹ Aşıkpaşazade, metin ve şiir olarak Sakarya doğusundaki fetihlere yer vermekte şunları yazmaktadır:

"Konur Alp Kılıcı Bolı'ya saldı

Veli Akyazı'da Düz Bazar'ı aldı

Akova'ya seğirdir oldu Koca

Gazi Rahman yaturmaz halkı gice

- ¹² Mehmed Neşri, Aynı eser, s. 145-147.
- ¹³ Aşıkpaşazade ve Bizans kaynaklarındaki bilgiler için bkz: H. Inalcık, Osman Gazi'nin İznik Kuşatması ve Babheus Muharebesi (Osmanlı Beyliği 1300-1389) yay: E. A. Zachariadou, İstanbul, 1997 s. 78-105; D. M. Nicol, Bizans'ın son Yüzyılları (1261-1453) çev: B. Umar, İstanbul, 1999, s. 181.
- ¹⁴ D. M. Nicol, Aynı eser, s. 180-181; VI. Mirmiroğlu, Orhan Bey ile Bizans İmparatoru III. Anrenikos Arasındaki Pelekano Muharebesi, Belleten, XIII (1949), s. 309-321.
- ¹⁵ Hadidi, Tevarih-i Al-i Osman, (1299-1523), hzr: N. Öztürk, İstanbul, 1991, s. 65; Aşıkpaşazade, Aynı eser, s. 116.
- ¹⁶ A. Öztüre, Nikomedia Yöresindeki Yeni Bulgularla: İzmit Tarihi, İstanbul, 1981.
- ¹⁷ Hoca Sa'deddin, Tac üt-Tevarih, hzr: İ. Parmaksızoğlu, Ankara, 1992 s. 59.
- ¹⁸ İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Ankara, 1947, s. 290.
- ¹⁹ Aşıkpaşazade, Aynı eser, s. 117.
- ²⁰ Aşıkpaşazade, Aynı eser, s. 116.
- ²¹ Aşıkpaşazade, Aynı eser, s. 116; Mehmed Neşri, Aynı eser, s. 149-153; Hoca Sa'deddin, Aynı eser, s. 58-63
- ²² Mehmed Neşri, Aynı eser, s. 163.
- ²³ Mehmed Neşri, Aynı eser, s. 1, s. 163-167.
- ²⁴ Mehmed Neşri, Aynı eser, s. 187; E. H. Ayverdi, Gazi Süleyman Paşa Vakfıyesi ve Tahrir defterleri Vakıflar Dergisi, sayı:7 (1953) .
- ²⁵ İskender Hoçi, Şehzade Halil'in Sergüzeşti, Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, s. 251.
- ²⁶ Ali, Kitabü't-Tarih-i Kühü'l-Ahbar, hzr: A. Uğur, Kayseri 1997 I/ s. 104.
- ²⁷ Vakıfname sureti için bkz. s.
- ²⁸ İ. Hakkı Uzunçarşılı, Gazi Orhan Bey Vakfıye; Rebiülevvel 724: Mart 1324, Belleten V/19 (Temmuz 1941) s. 277-288; Ö. L. Barkan-E. Meriçli, Hüdavendigâr Livası: Tahrir Defteri, Ankara, 1988 s. 487-490.
- ²⁹ Hoca Sa'deddin, Tac üt-Tevarih, 1.s. 60; Aşıkpaşazade, Aynı eser, s. 116.
- ³⁰ E. H. Ayverdi, İlk Devir Osmanlı Mimarisi, İstanbul, 1966, s. 130.
- ³¹ Topkapı Sarayı Müzesi Osmanlı Arşivi Kataloğu: Fermanlar I. Fasikül, hzr: İ. H. Uzunçarşılı-K.Baybura-Ü. Altındağ, Ankara, 1985, s. 46.
- ³² Takvim-i Vekayi, no: 373,1 Rebiülevvel 1280, s. 2.
- ³³ Nizam ed-Din Şami, Zafemame, çev: N.Lügal, Ankara, 1987, s. 313-314; Neşri, Kitab-ı Cihannüma, 1, s. 357; Hoca Sa'deddin Efendi, Tacü't-Tevarih hzr: İ Parmaksızoğlu Ankara, 1992, s. 294.
- ³⁴ İbn Kemal, Tevarih-i Al-i Osman, IV. Defter, hzr: K. İmazava, Ankara, 2000, s. 289-291.
- ³⁵ Aşıkpaşazade, Tevarih-i Al-i Osman, Atsız, s. 149-150; Ö. L. Barkan, E. Meriçli, Aynı eser, s. 476-477.
- ³⁶ Aşıkpaşazade, Aynı eser, s. 148.
- ³⁷ Aşıkpaşazade, Aynı eser, s. 91, 106, 148.
- ³⁸ Aşıkpaşazade, Aynı eser, s. 91; V. L. Menage, The Menaqib of Yakhshi Faqih, Bsoas, XXVI (1963) .
- ³⁹ Aşıkpaşazade, Aynı eser, s. 233.
- ⁴⁰ Mehmed Neşri, Kitab-ı Cihannüma , Ankara, 1957, 11, s. 56.
- ⁴¹ Dukas, Bizans Tarihi, çev: VI. Mirmiroğlu, İstanbul, 1956, s. 126-127.
- ⁴² Dukas, Bizans Tarihi, s. 147.
- ⁴³ Ahmed Refik, Fatih Zamanında Kocaeli, Türk Tarih Encümeni Mecmuası no: 1 (78), (1340), s. 25-36.
- ⁴⁴ M. Erdoğan, Osmanlı Devrinde Anadolu Camilerinde Restorasyon Faaliyetleri, Vakıflar Dergisi VII (1968), s. 172.
- ⁴⁵ E. H. Ayverdi, Osmanlı mimarisinde Fatih Devri, İstanbul, 1973, 111, s. 275.
- ⁴⁶ Ö. L. Barkan-E. Meriçli, Aynı eser, s. 396-398; E.ö H. Ayverdi, Osmanlı Mimarisinde Çelebi Mehmed ve II. Sultan Murad Devri (1403-1451), İstanbul, 1952, 11, s. 494.
- ⁴⁷ Aşıkpaşazade, s. 202 ; İbn Kemal, Tevarih-i Al-i Osman, VII. Defter, hzr: Ş.Turan, Ankara, 1957, s. 178.

III SAKARYA KALELERİ

PROF. DR. ENVER KONUKÇU
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ, FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ
TARİH BÖLÜMÜ ÖĞRETİM ÜYESİ

Sakarya diğer bölgelerde olduğu gibi birçok kaleye sahiptir. Arapça "Kal'a", içinde asker kapanıp düşmana karşı konulan kalın sağlam duvarlardan yapılmış, kuleleri olan, erişilmesi oldukça zor yapıdır. Çoğulu kılâ'dır. Yerli halk tarafından gâvur kalesi ve çoğu zaman Cineviz (Genova) denilmiştir. Bizanslılar dönemindeki adı Kastr/Kastron'dur. Kalelerin küçük olanlarını da Hisar, Hisarcık, Hisareyn kullanışları da vardır. Hisar, Hisarlık bazen ahalinin söyleyişi ile "h" düşerek, Asar olmuştur. İç kaleye ise "Bâlâ-Hisar" denilmektedir.

Sakarya'daki kaleler, buldukları yerler göz önüne alınacak olunur ise İzmit-Sapanca-Akyazı- Düzce, kuzeyden güneye Sakarya Nehri boylarında, Sakarya Ovasında, deniz kenarında bulunmaktadır. Hemen hepsi Bizanslılar dönemine aittir. Osmanlılar da geçen zaman zarfında bunları onararak kullanmaya devam etmiştir.

Sakarya kaleleri hakkında ilk araştırmalar Talât Tarkan'a aittir. Prof. Dr. Hamid İnanık da bazen onunla, bazen de kendi başına kaleleri incelemiştir. Fakat, ilmi araştırmaları, Clive Foss ve Sencer Şahin'e borçluyuz.

Geçen asırda, Sakarya'yı gezmiş olan gezginler de arkeolojik araştırmalarında kaleleri tanıtmışlar ve eserlerinde ekli haritalarda belirtmişlerdir. W. von Diest, Richard Leonhard ve Colmar von der Goltz örnekleri verilebilir.¹

Osmanlı devri kaynaklarının İznikmid diye isimlendirdikleri İzmit, Romalılar zamanında büyük bir kaleye sahipti. Bizanslılar da İstanbul'a yakınlığı ve oraya giden yol üzerinde olduğu için kaleyi her zaman tahkim ettirmişler ve istilalara karşı korumuşlardır. Selçukluların İznik hakimiyeti ile kale daha da önem kazanmıştı. İbn-i Kemal, İzmit Kalesi'nin eski vaziyetini de belirterek "evvel zamanda sur-ı metin ve duvar sengin içinde mahsur hasn ve muhkem hisar idi" demektedir. Orhan Gazi bu nedenle ele geçirilişini biraz geciktirmiş, sadece etrafındaki araziye sahip olmuştu.²

Sidera Kalesi

Daha önceleri, İzmit-Sapanca arasında Sidera Kalesi vardı. Buna dair yegane malumat Ana Komnena'da bulunmaktadır³. "Çok güçlü bir kale yaptırdı. Bu yüzden ona Sidera: Demir denilmiştir. Şimdi bile bu demir burcu, hisarın önünde hisardır. Surun önünde bir surdur."

Sidera Kalesi, Sapanca Kanalı'nın göle birleştirilmek istendiği doğu ucunda değil, göle hayli benzeyen İzmit körfezine açılan batı ucunda, Nikomedia Hisarı'nın önüne ve aşağısına yapılmıştır. Ancak telif edile inşa tarihi 1096 yaklaşık bir zamanı belirtmektedir. Şu anda kalıntısı yoktur. Belki de depremlerin ve zaman aşımı ile yok olmuştur?

İzmit Kalesi, Selçuklularda kaldı. Sonra, yine geri alındı. Akça Koca, kaleye dokunmadı ve sadece etrafını Osmanlı topraklarına kazandırmıştır. Böylece Osmanlılar Marmara kıyısında, körfezde büyük bir şehri ele geçirmişler ve topraklarına katmışlardır.

Kurt Köy Kalesi

İzmit-Sapanca arasında, duvarları ve kulesi yakın zamanlara kadar gelebilmiş savunma hattı idi. Muhtemelen, doğuya ve Galatia'ya giden yolu kontrol etmekte idi. Kale kalıntıları, Sapanca'da Kurt Köy güneyindedir. Dikdörtgen şeklindedir. Dört köşede dört kule göze çarpmakta idi. Duvarlarından biri yıkık halde olup, kulesi sağlamdır.

Akyazı'da Asar Kalesi

Eski yol doğuya Sakarya'yı geçtikten sonra Akyazı'ya ulaşıyordu. Burada, büyük bir vadi ile Mudurnu'ya açılan araziye hakim aynı zamanda Düzce Ovası'na devam eden bir başka vadinin batısında Asar Kalesi bulunuyordu. Osmanlı kaynaklarına göre, Akyazı'da bir kaleden bahsedilmemektedir. Asar Kalesi, Kerem-Ali dağının ova önündeki yükseltisi üzerindedir. Pazar Köyü civarında olup, Akyazı'ya yakındır. Richard Leonhard, Kuzuluk civarında "Asar Kale" diye işaret etmektedir. Kale yakınındaki Haraklı ismi de eski bir yerleşim yerini Herakleia'yı çağrıştırmaktadır. Kale'den daha önce de Ainsworth, 1838'de Düzce'ye giderken, Kerem Ali Dağının arkasında çıplak bir tepeyi taçlandırdığını, eski bir harabeye ait bulunduğunu yazmaktadır.⁴ Akyazı ve Akova fatihi Konur Alp, bir müddet bu kalede kalmış olmalıdır. Bilindiği gibi Düzbazar akınlarının yönlendirildiği yer Akyazı'dır. Kale şu anda iyice harap vaziyette bulunmaktadır.

Kız Kalesi

Hendek'te, Karadere'nin güney-batısındadır. Göksu ve Aksu dereleri akmaktadır. Kızanlık-Bakacak-Göksu üçgeni arasındadır. Asıl adı bilinmiyor. Halkın genel isimlendirmesi ile Kız Kalesi denilmiştir.

Kadife Kale

İzmir'deki meşhur Kadife Kale ile aynı ismi taşımaktadır. Hendek-Düzce arasındaki Efteni vadisinin batı ucundadır. Aksu Deresi bulunduğu tepenin eteklerinden akmaktadır. Kale, diğerleri gibi yığma taştan yapılmıştır. Yanında aynı adı taşıyan köy bulunmaktadır. Kadife, bilindiği gibi kumaş adıdır. Arapça bir isimdir. İpek, pamuk veya yünden örgülü, parlak, hafif tüylü lüks kumaştır. Kadife adının verilmesinde, yörede daha ılıman iklimden dolayıdır. O, ayrıca kalenin kontrol ettiği araziye Demetrium diye tanımlamaktadır.

Eğri Dere Derbendi Kalesi

Eğri Dere, Düzce-Hendek arasında, eski Bağdat yolu üzerinde aynı ismi taşıyan dereciklerin meydana getirdiği bölgedir. İstanbul- İzmit- Sapanca- Akyazı bağlantılı Hendek yolu üzerindedir. XIX. yüzyıl başlarında, meydana gelen hadiseler nedeni ile Eğri Dere Derbendi'ne askerlerin kalacakları taştan hisar yapılmıştır. M. Z. Konrapa, Eğri Dere'nin Ayanlar zamanında önem kazandığını, bu nedenle İstanbul'un bazı tedbirler aldığını yazmakta⁵ ve şunları yazmaktadır: "Düzce - Hendek arası adeta kapalı idi. O zaman Eğri Dere İstanbul'dan Kastamonu'ya giden yol üzerinde, meşhur bir geçit idi. Pek çok zavallının mezarı olan bu geçidi zararsız geçmek pek az yolcuya nasip olurdu. Bu yol Anadolu'nun yaz günleri için sol kolu idi. Yolun emniyetini sağlamak için Hüsrev Paşa İstanbul'a ehemmiyetle bildirdi. İznini aldı. Derenin uygun yerlerine üç tane derbent/ hisar yapıldı. Birer bölükbaşı ile onar tane sekban neferi, derbentlere yerleştirildi". Eğri Dere'nin geliri, Gümüşabad, Üskübi, Hendek, Düzce tarafından temin edilmiştir. Mal ele geçirmek, adam öldürmek, v.s. olayların meydana gelişinde, sorumlular buralar ahalisi olacaktı. Derbentlerin bütün giderleri ve hizmetleri yapılmak şartı ile her türlü tekaliften af olunmuştu.⁶ Yeri gelmiş iken derbentlerin bazen hisarlar aracılığı ile korunduğunu ilave edelim. Sapanca- İzmit arasında halkın "devrent" dediği iki derbent, ayrıca Sakarya Nehrinin aktığı Balaban Boğazı'nın girişinde, şimdiki Adliye'de başlayan bir derbent vardı. Üçüncü derbendi de Eğri Dere teşkil ediyordu.

Balaban veya Geyve Boğazı Kaleleri: Adliye ve Çoban Kalesi

Sapanca'dan Sakarya'ya doğru giden yol, daha sonra Balaban şimdiki Geyve Boğazı'na doğru, güneye döner, Sakarya vadisini takip eder. Geyve'nin Köprübaşı mevkiinde vadi sona erer. Son derece önemli olan vadideki geçişleri ve Selçuklu-Bizans, Osmanlı-Bizans mücadelesinde rol oynayan, şimdi de kalıntılarına rastladığımız iki hisar göze çarpmaktadır. Bunlar, Kuzey'de Adliye Kalesi⁷, vadinin orta kısmındaki Çoban Kalesi'dir. Adliye eskiden Hamidiye adını taşıyordu. Geyve Boğazının dolayısıyla Sakarya'nın Adapazarı ovasına çıktığı alanda göze çarpmaktadır. Richard Leonhard, ondan önce de W. Von Diest ile C. Von der Goltz, bu kaleden bahsetmişlerdir. Yapı malzemesinden Bizans devrine ait olduğu görülmektedir. Kumbaşı, Ahmediye ve Hacı Bey'e hakimdi. Türbe Tepe, eski bir mezardır. Von Diest ismi zikretmeden Adliye için "kaleh" demektedir. T. Tarkan, kaleyi ilk olarak literatüre geçirmiştir. C. Foss'un Adliye'yi tanıtımı özetle şöyledir: "Sakarya Ovasının güneyindedir. Nehir tam altından akmaktadır. Von Diest, seyahat kitabında, ekli haritada bu kaleye işaret etmektedir. Tepeyi taçlandıran duvar kalıntıları bugün de vardır. 300 m² lik alanı içermektedir. Yapılış tekniğinden Bizans yapısı olduğu anlaşılmaktadır. Duvar kalınlığı 2 metredir. Kuleleri de aynı hacme sahipti. Tepe ve çevresi ağaçlık, yemyeşildir. Bütün Akova buradan görülmektedir. Kalenin altındaki Çerkes köyü, Adliye adını taşımaktadır. Çok verimli bir arazi üzerine kurulmuştur."⁸

Geyve Boğazının diğer kaleleri Çoban adını taşımaktadır. Bizans dönemi ismi bulunmamaktadır. Geyve'ye üç, Sapanca'ya dört saat mesafededir.

Evliya Çelebi,⁹ Sapanca yolculuğu sırasında bu kaleyi görmüş "Geyve'den ayrılışımızın bu üçüncü saatinde Sakarya kıyısında yalçın bir kaya üzerinde Çoban Kalesini gördük. Küçücük bir kaledir. İçinde insan adına kimse yoktur. Harap ve yıkık haldedir. Eskiden Gekve adlı kralın çobanları kalede oturur, gelip geçenlerden vergi almış. Aşağı deniz gibi Sakarya nehri olup, arkasındaki yalçın dağ da kale olup, yol da çok dar ve sakar olduğundan halk mecburen vergi vermiş". 1885'de, M. J. E. Dauzats da Çoban Kalesi'ni görmüştür. "Sakarya'nın boyunda, sağımızda, Çoban Kalesi denilen bir kale harabesi gördük. Solumuzda da bir harap kule vardı. Mimarisi, Türklerin Anadolu'ya ilk hakim oldukları çağa ait olduğunu gösteriyor" diye yazmaktadır.¹⁰ C. Von der Goltz da, Geyve gezisi sırasında, Çoban Kale'yi görmüş ve haritasında işaretlemiştir.

Geyve Kalesi

Bursa-İznik-Bolu-Kastamonu yolu üzerindeki önemli geçiş noktası Geyve'dir. Sakarya'nın sık sık taşması ile şehir çamur altında kalmıştır. Buna rağmen, hayat burada devam ettirilmiştir. Geyve'nin Osmanlı fetihleri sırasında, diğerleri gibi bir hisarı vardı. Ancak, günümüze kadar gelememiştir. İbn Battuta'nın şehirden geçmesine rağmen, kaleden bahis yoktur. Ama ilk devir Osmanlı tarihi yazarları ise "Geyve Hisarı"ndan bahsetmektedirler. Aşıkpaşazade bu nedenle "Geyve'ye vardılar. Kafiri Hisarı boş komuş, gitmiş" denilmektedir. Mehmed Neşri de aynı bilgileri tekrarlamaktadır. Geyve'ye hakim tepelerde eski savunma merkezlerinin olduğu malumdur. Ancak çoğu zamanımıza kadar tabii sebeplerden dolayı gelememiştir. Geyve aynı zamanda, Akhisar/Pamukova, Mekece, Taraklı kalelerine giden yol üzerinde idi. Her zaman önemini korumuştur. Özellikle Evliya Çelebi'nin de temas ettiği gibi, kuzeydeki yalçın bir kaya üzerindeki Çoban Kalesi'nin de Geyve ile ilişkisi vardı. Belki de Çoban Kalesi hikayesi böyle bir rivayetten kaynaklanmıştır.¹¹

Mekece-Akhisar ve Civarı Kaleleri

Bithynia'nın Palaiogoslar devrinde büyük kaleleri Nikomedia/ İzmit, Nikeia/ İznik, Sakarya'nın doğusunda Klaudiopolis/ Bolu bulunuyordu. XI. yüzyıldan itibaren, birçok küçük kale veya hisar da mevcuttu. Mekece'nin kendi hisarı vardı. Akhisar, Geyve, Lefke hisarları yanında Aşağı Sakarya'da da akın ve istilaları önlemeye yönelik savunma hatları mevcuttu. Geyve, Taraklı, Göynük, Mudurnu ve Bolu, Geyve, Karaçebiş, Alp Suyu, Beşköprü, Tersiyi, Seyfeler ve Harmantepe hisarları da diğer örneklerdir.

Mekece'nin güneyinde, Leukai, Söğüt, Belacoma, Angelokoma hisarları da Phrigia ve Bithynia'nın bu kısmındaki savunma merkezleri idi. Mekece Hisarı-İznik Kalesi arasındaki yöre, Karadin Ovasıdır. Kuzey ve güney tarafı dağlıktır. Önemli kontrol yerleri buralarda yer almaktadır. İznik'in doğusunda, Kaynarca'da bir kale duvarının kalıntısı ile XIII. yüzyıla ait seramik parçaları ele geçmiştir. Kaynarca, İznik- Mekece yolu üzerinde, İznik'e daha yakındır. Hacı Dağı'nın eteğindeki Karadin, Mekece'ye doğru uzanan yörenin adıdır. Burgaz tepe, Mekece'nin güney batısındadır. Eski Kale, C. F. von der Golt'un işaret ettiği gibi Roma yolunun üzerinde ve hakim noktasındadır. Cambazkaya ve Armutlu

EKLER

Resim 1. Seyifler Kalesi - Ferizli

Resim 2. Harmantepe Kalesi

Resim 3. Karadeniz'de Seyrek Kalesi

Resim 4. Kadife Kale

Resim 5. Mekece

Harita 1. Akyazı'da Asar Kale ve Hendek'te Kadife Kale

Faint text at the bottom of the page, possibly a page number or footer.

tepelerini görmektedir. Lefke yolunu da kontrolü altında tutmaktadır. Hisarlık, Mekece- Geyve- Akhisar arasındaki alana, Sakarya yatağına tam anlamı ile hakimdir. Kozan- Taşoluk- Hacılar- Gelinkaya kuzeyindedir. Güneyindeki yerleşme alanları ise Halidiye, Hacı Ömerler ve Seki Harmanıdır. Kuzeydoğuya, Sakarya'ya doğru inen yol Taşoluk'a uğramadan, Mekece civarındaki Ciciler'e ulaşmaktadır.

Hisarcık, Mekece-İznik yolunda göl sonrası, Karadin Ovası'nın kuzeyinde kalmaktadır. Epsece'ye hakim olduğunu C. F. von der Goltz bildirmektedir. Hemen güneyindeki mevki de Mandıra'dır. Büyük Sivri Tepe, kuzeydoğuda da Belheris-Oğulpaşa-Epesece-Baş Değirmenler ve Ahılar yer almaktadır. Büyük Sivri tepeye ise Hisarcık ve Ağlan yolu ile ulaşılmaktadır. Acı Ahlat'taki Kara Kaya tepesi de Hisarcık'ın yayla bölümündedir.

Akhisar Mekece yöresinin ilgi çeken bir kalesi de Paşalar diye isimlendirilmektedir. Hayreddin-Oruçlu-Sondol civarında, Pamukova'nın, kasaba diye bilinen eski Akhisar'ın kuzeybatısındadır. Bu yöre Sakarya boylarını, Akhisar Ovasını ve hepsinden önemlisi Mekece'yi de iyi bir şekilde görebilmektedir. Jacques Lefort, Paşalar Kalesinden bahseder. Ona göre Akhisar'ın Paşalar mezrasında bulunmaktadır. Bu güçlü ve tahkim edilmiş yerleşim merkezinin kalıntıları, Âşıkpaşazâde'nin Akhisar'ı olabilir. Kalkerli bir tepenin doruğunda, uzunluğu 100 metreyi aşan geniş bir sur yükselmektedir. Duvarda, Helen, Roma, eski Hıristiyanlık ve Bizans dönemlerinden kalma gizli bir kapı vardır. Çanak çömlek kalıntıları da Osmanlı öncesine aittir. Paşalar kalesinde üç sarnıç vardı. Hisar kulesindeki bingili kubbe tavanlı salon, İznik'teki Gonatas Kulesi'nin salonunu andırmaktadır.

Tabii, bu hisarlar gibi Mekece Hisarı da kasaba açısından son derece önemli idi. Osman Gazi, tekfuru itaat arz ettiği için bu hisarı kolayca ele geçirmişti. Bir tepede bulunan ve bugün aynı adı taşıyan Mekece'nin bir km uzağında, ovada 52 X 12 m boyutlarında bir sur kalıntısı da vardır. Toprak altından Bizans ve Osmanlı seramikleri çıkarılmıştır. Leukai yolunun ve Nikeia yolunun da Mekece Hisarı koruması altında olduğu ileri sürülebilir. Bugün Mekece Hisarından hemen hemen hiçbir iz kalmamıştır.¹²

Taraklı Kalesi

Eski adı Dablis olan Taraklı, İbn Battuta tarafından Yenice olarak nitelendirilmektedir. Yeniceleri diğerleri ile karıştırmamak için Taraklı Yenicesi denilmiştir. Zamanla, Yenice de söylenmemiş sadece Taraklı'dan söz edilmiştir. İlk devrin Osmanlı tarihçileri Osman ve Orhan, hatta Süleyman zamanlarında Taraklı Kalesi'ni zikrederler. Kasabanın hemen üzerinde yükselen, geçtiğimiz asırlarda ise izleri silinen kale, Geyve-Mudurnu- Bolu yolu üzerinde bulunuyordu. Evliya Çelebi de kaleden kısaca söz etmektedir.

Kara Çepiş Kalesi

Yeri henüz tespit edilmeyen iki kale vardır. Bunlar Alp Suyu ve Kara Çepiş'dir. Mahmud el-Kaşgari'ye göre, Çepiş; altı aylık yavru keçiye verilen isimdir.¹³ Parakende Yörüklerinden bu adı taşıyan kabile mevcuttu ve Yenişehir

civarında yaşıyorlardı. Karaçebiş veya Kara Çebüş Hisarı, Sakarya nehri kenarında, bir dere içinde sarpça hisar idi. J. Lefort, burasını Karatekin'e yakın bir yer olarak göstermektedir. Ona göre Çoban Kale ile aynı yer olması ihtimali vardır.¹⁴ R. Kaplanoğlu, şu teklifleri gündeme getirmekte ve buranın yerini şöyle ifade etmektedir; Karaçebiş, Geyve yakınındadır. Karatekin çevresinde olabilir. Alp Suyu Kalesi oraya yakındır. Akhisar-Mekece arasındaki Paşalar Kalesi olabilir? Paşalar civarındaki bir kayaya "Çepüş'ün Taşı" denilmektedir.¹⁵ Karaçebiş, Orhan Gazi için önemli bir üs idi. Komutanları Akça Koca ve Konur Alp'in, Akova- Akyazı akınları için bu kalede oturmasını istemiştir.

Alp: Abe: Âb Suyu Kalesi

Karaçebiş yakınında, Akça Koca ve Konur Alp'in birlikte ele geçirdikleri kaledir. Yeri şu anda Karaçebiş gibi belli değildir. Âşıkpaşazâde ile Neşri, Alp Suyı'nun Karaçebiş'in aşağı yanında olduğunu yazmaktadırlar. İbn Kemal ise Abe Suyı diye okunacak şekilde medli elif ile yazmıştır.¹⁶ II. Defterde ise yazar Alp: Abe Suyı kalesi için şu ilgi çekici açıklamaya yer vermektedir: "İznik'ten dolanup, Geyve tarafına gittiler. Gerçi keman gibi eğildiler. Amma, tirdar azm-i rezmi tiz ettiler. Ol gün ki, Abe Suyı dedikleri cûyin kenarına konuldu. Şehzâde-i kâmkar Süleyman Paşa-yı nâmdar hadm ve haşmi ile geldi ve orduya katıldı".¹⁷ İleride ele geçecek arşiv belgelerinde belki Alp Suyı Kalesi ve Karaçebiş hakkında daha belirleyici bilgilere ulaşmamız mümkün olabilecektir.

Tersiye Kalesi

Adapazarı ve Akova'nın bataklık kısımlarında dahi savunmaya yönelik kaleler yapılmıştır. Bunlar, Türk akınlarının başladığı bir devrede, duyulan zorunlu ihtiyaç nedeni ile hemen inşa edilmişlerdir. Sakarya nehri ile Mudurnu Suyu arasında, Tavuklar Köprüsü'nün doğusunda, Budakların güneyinde, Hire/ Hira tepesi diye anılan yükseltide Tersiye Kalesi kalıntıları son zamanlara kadar ayakta idi. Sakarya'nın doğusundaki Tarsia, Kommenoslar zamanında bazı hadiseler dolayısıyla Niketas tarafından zikredilmiştir. Von Diest, Von der Goltz ve H. İnandık, bu kaleyi ve mevkiini incelemişlerdir. Von Diest, eski köprü'nün devamında, Tersi-Jeri'de, "Kaleh"den bahsetmektedir. Burası ona göre, Sakarya'nın uzağında ama Mudurnu Suyu'nun hemen yanı başında idi. R. Leonhard ise hem kaleden hem de çevresinden bahsetmektedir. Akova: Regio Tarsia'dır. Tersiye "büyük-küçük" olmak üzere iki köy halindedir. Civarında; Urgan, Karaağaç Düzü, Büyük Avlu, Kanlı Kavlan, Pazaryolu, Tüfek Tarla, Topalanı, Çavuşormanı Düzü, Obacı Kırığı, Kulak Yurdu, Nalband Düzü, Çaykışla Köyü....Pakhmeres de Türkmenlerin akını dolayısıyla Tersiye/Tarsia'dan bahsetmektedir.

Beşköprü Burgazı

Çark Suyu, ayağını Sapanca Gölü'nden almaktadır. Tarihi İustinianus, ahalinin ise Beş Köprü dediği kemerlerin altından geçmektedir. Bu çayın kenarı ile Seyifler arası eski kayıtlara göre Mesonesos idi.¹⁸ Çark Suyu'nun XIII. yüzyıldaki adı Melas'tır. Beşköprü Burgazı'ndan ise Osmanlı tarihçileri bahsetmektedir. Âşıkpaşazâde şunları belirtmektedir; "Akça Koca dahi,

Ayan Gölü'nün suyu akduğu yerde Beşköprü'de, burgazcık var idi. Orada durakladı. Oradan orman arasında olan ele seğirdir idi. El-hasılı, Orhan kim, bu ucu berkitti."¹⁹

Kaynağa göre, Beşköprü Burgazı, Osmanlıların üssüdür. Sapanca Gölü yakınındadır. Çark Suyı/Melas altından akmaktadır. Etrafı ormanlıktır. Orhan Gazi sonraları Koca-Eli adını alacak bölgenin ele geçirilmesi için Beşköprü Burgazı'nı, gâzilere üs yapmıştır.²⁰

J. Lefort ise "VIII. Mihail tarafından inşa ettirilen ve daha önce anılan hisarlardan biri söz konusu olabilir katkısında bulunur."²¹

Harmantepe Kalesi

Yukarıda temas edildiği gibi C. Foss, Çark Suyu- Seyifler- Adapazarı arasındaki, Sakarya nehrinin batısında kalan araziye Mesonesos diye tanımlamaktadır.²²

Mesonesos'un iki önemli kalesi vardı. XIII. Yüzyılda Türklere karşı önemli direniş noktaları idi. Bizans dönemindeki kalenin ismi belli değilse de şimdiki adı Harmantepe ve Seyifler Kaleleridir. Harmantepe, Söğütlü sınırları içinde, Sakarya yakınındadır. Potbaşı Kalesi de denilmektedir.

Seyifler Kalesi

Mesonesos'un Karadeniz tarafındaki ve yine Sakarya kenarındaki Harmantepe'ye benzer kalesi Ferizli Köyü, Papas Köprüsü denilen yerdedir. Sinanoğlu da buraya yakındır. Yavaş Su da denilen Çark Suyu ile Sakarya'nın birleştiği noktaya hakimdir. C. Foss'a göre yapıtış özellikleri ile Bizans dönemine aittir.²³ Burası da Prusias Pros Hypios ve Klaudiopolis'den gelecek Türk tehlikelerine karşı biriktirilmişti.

Karadeniz Kıyısı Kaleleri

Karadeniz kıyılarında, Sakarya'nın denize döküldüğü yerlerde, büyük kumullar olduğu için kale yapımına ihtiyaç duyulmamıştır. Ancak, Kandıra, Kefken, Ermen Bazarı ve Seyrek'de sahilde, denize yakın yerlerde hisarlar bu gün harabe hâlde durmaktadır. Ermeni Bazarı tarihçilerin belirttiğine göre, Kandıra- Adapazarı yolu üzerindeki Ermeşe'dir. Bugün izleri mevcut değildir. Kandıra'da da bir kale bulunduğu anlaşılmaktadır. Kandıra'nın deniz kenarındaki iskelesi, Kefken'in batısında kalan Seyrek idi. Bir koyda taşlık zemin üzerinde, Akça Koca Kalesi'ne benzer şekilde küçük bir hisar göze çarpmaktadır. Kandıra'ya 10 km uzaktadır. Ağva ile arasında Kerameddin-Tokat Ağzı, Bağıranlı Deresi ve Koyu Kesecik Burnu, Palamur Burnu, Tarakçı Kışlası, Yelli dağ, Baba dağı, Kadırğa adası, eski Kerpe bulunmaktadır. Kerpe ve Kefken'de de Cenevizlerin hakim olduğu iki kale vardı. Sakarya ağzı ile Melen ağzı arasında sahilde ve iç kısımlarda kaleye rastlanmaz. Ancak, şimdi Düzce ili içinde bulunan Karadeniz Sahilindeki Akça Koca'nın batısında, Melen Ağzı yolu üzerinde, Seyrek Kalesi'ne benzer, kalıntısı hâlâ mevcut Bizans devrine ait bir kale göze çarpmaktadır.

Sakarya'daki kaleler görüldüğü gibi küçük kale, hisar ve burgaz şeklindedir. İzmit, Bolu, Ankara, Eskişehir, Bursa ve İzmit gibi büyük kaleler bölgede hiç mevcut olmamıştır. Ama kaleler vasıtası ile harici tehlikeler bertaraf edilmiştir. Türklerin, Selçukluların veya Osmanlıların hatta Çobanoğullarının muhasara ettiği kalelere rastlamıyoruz.

-
- ¹ C. Foss, Byzantine Malagina and The Lower Sangarius, *Anatolian Studies*, XL (1990), s. 161-183; S. Şahin, Malagina/Melagina am Sangarios, *Epigraphica Anatolica* VII (1986), s. 153-166
- ² İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman* II. Defter hzl: Ş. Turan, Ankara 1991, s. 32-33
- ³ Ana Komnena, *Alexiad*, çev: B. Umar, İstanbul 1996, s. 301-302
- ⁴ W. F. Ainsworth, Notes on a Journey from Constantinople by Heraclea to Angora in the Autumn of 1838, *The Journal of the Royal Geographical Society* IX (1839), s. 218
- ⁵ M. Z. Konpara, *Bolu Tarihi*, Bolu 1960, s. 363
- ⁶ M. Kemal, *Ayanlar Devrinde Bolu*, Bolu 1334, s. 67; M.Z. Konpara, *Bolu Tarihi*, s. 363
- ⁷ C. Foss, Byzantine Malagina and The Lower Sangarius, *Anatolian Studies*, XI (1990), s. 176
- ⁸ C. Foss, a.g.m., s. 176
- ⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatneme*, hzl: Z. Kurşun, İstanbul 1999, II, s. 245
- ¹⁰ M. J. E. Dauzats, Excurs on Agricole dans le nord de l'Anatolie en 1855, *Le Tour de Monde* (1861) : 1855'de Anadolu'nun bir köşesi, çev: R. E. Koçu, s. 8
- ¹¹ Âşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, *Atsız Neşri*, s. 107
- ¹² Jacques Lefort, XIII. yy'da Bitinya (Osmanlı Beyliği, İstanbul 1997), s. 124-126; Clive Foss, Byzantine Malagina and The Lower Sangarius, *Anatolian Studies*, XL (1990), s. 169-170
- ¹³ Mahmud el-Kaşgari, *Divânü Lügati't-Türk*, çev: B. Atalay, Ankara 1985, I, s. 368
- ¹⁴ J. Lefort, s. 125 not: 116; C. Foss, Aynı makale, s. 172 not: 47
- ¹⁵ R. Kaplanoğlu, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, İstanbul 2000, s. 53
- ¹⁶ Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihânnümâ*, I, s. 126-127; Âşıkpaşazâde, *Atsız Neşri*, s. 109; İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, I. Defter hzl: Ş. Turan, Ankara 1991, s. 41, not: 171
- ¹⁷ İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, II. Defter hzl: Ş. Turan, Ankara 1991, s. 34
- ¹⁸ C. Foss, Aynı makale, s. 169
- ¹⁹ Âşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, *Atsız Neşri*, s. 109
- ²⁰ Hâdidî, *Tevârih-i Âl-i Osman*, *Atsız neşri*, s. 109
- ²¹ J. Lefort, XIII. Yüzyılda Bitinya (Osmanlı Beyliği 1300-1389, yay: E. A. Zachariadou, İstanbul 1997), s. 125.
- ²² C. Foss, Aynı makale, s. 169
- ²³ C. Foss, Aynı makale, s. 176

IV SAKARYA'DA TÜRK YERLEŞİM YAPISI

Doç. Dr. Mustafa DEMİR
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ, FEN EDEBİYAT FAKÜLTESİ
TARİH BÖLÜMÜ ÖĞRETİM ÜYESİ

Sakarya Bölgesi, bugünkü Adapazarı şehrinin de içinde yer aldığı, Sakarya Nehri'nin güneyden kuzeye doğru taşkın sularını taşıyan Akova ve etrafındaki dağlık bölgelerden oluşan bir yerleşim coğrafyasıdır. Bölgede en eski yerleşimler, Akyazı ve Geyve civarındaki yaylalar gibi taşkın sularından ve istilalardan korunabilen bölgeler olurken, Akova, Sakarya Nehri'nin burayı bahar aylarında sularla kaplaması ve ardından da bataklıklardan oluşması sebebiyle¹ Osmanlı dönemine kadar yerleşime açılmamıştır. Akova'nın yerleşime açılmaması ve Osmanlı devrine kadar bir şehrin kurulamamasında Sakarya Nehri'nin sık sık yer değiştirmesi² ile burasının orman örtüsü ile kaplı olması da etkili olmuştur.³ Nitekim Osmanlı devrinde bu ova için Ağaç Denizi ismi kullanılmıştır⁴ ve yerleşimin ancak Akova ormanlarının gitgide tahribata uğramasının ardından geliştiği görülmektedir.⁵

Akova'nın bu yapısı, köy yoğunluğunun günümüze gelene kadar daha çok ova kenarındaki dağlık bölgelerin eteklerinde toplanmasına sebep olmuştur. Bu gün için bölgedeki köy yoğunluğu, Geyve boğazı önünde ve Sakarya mecrasının doğu kısmında artar. Akyazı'nın hemen kuzey batısında, Mudurnu'nun doğusunda, kuzeyde plato sahasında Keymes ile Şeyhler Köyleri arası, Sapanca güneyinde Samanlı Dağları'nın etekleri⁶ aynı yapı sebebi ile yerleşime daha uygun görülmüştür. Bu coğrafi yapı sebebiyle, Adapazarı civarındaki Türk devri öncesindeki ilk yerleşmeler, Serdivan Tepesi, Esentepe ve Maltepe gibi yüksek mevkilere yapılmış, bununla yerleşimlerin su baskınlarından korunması amaçlanmıştır.

Beşköprü'nün Maltepe bölgesinde yapılmış olmasından köprünün korunması hususunun bu yerleşim yerine bırakılmasının amaçlandığı anlaşılmaktadır. Sakarya Müze Müdürlüğü'nün yaptığı kazılarda Maltepe bölgesinde Türk dönemi öncesine ait yerleşim izlerine rastlanmıştır.⁷

Akova'nın batı ucunda Sapanca Gölü ile dağlık araziler arasındaki şeritte Türk dönemi öncesinde kalıcı yerleşimlere rastlanması, tarihî Bizans askerî yolunun bu bölgeden geçmesi ile de ilgilidir. Nikomedia'dan Sangarius vasıtasıyla doğuya yönelen Bizans askerî yolu, İzmit'ten Sapanca vasıtasıyla Geyve boğazında Sakarya Irmağı vasıtasıyla güneye Antonipolis, Kastamonu ve Cangaris'e ulaştırdı. Bu yol üzerinde gerek köy ve kasaba yerleşimleri ve

gerekse kale ve istihkamlar, Türk dönemi öncesinde genel yerleşim tablosunu ortaya koymaktadır.⁸ Bizans kralı I. İonnes Komneneos, Anadolu seferinde bu yolu kullanmıştır.⁹ Buna karşılık Bizans'ın en işlek askerî yolu, İzmit'ten ve İzmit Körfezi'nin güneyindeki Eribalos şehriden geçip İzmit'e ve Dorylaion'a devam eden Anadolu yolu durumundaydı. Geyve Boğazı'ndan geçen Bizans yolunun tâli yol haline gelmesi ile ¹⁰ Sakarya vadisinden doğuya devam eden yol da önemini kaybetti¹¹ ve Türk dönemi öncesinde bölgedeki yerleşim durumu, gitgide sönükleşti.

Sakarya Bölgesi'ne Türk Yerleşiminin Başlaması

Sakarya bölgesinde Bizans hakimiyeti döneminde Maryandenos toplumu yaşamaktaydı.¹² Türkler, Alexius Komnenos devrinden itibaren (1081-1118) Sakarya vadisine kadar ilerleyip bölgeye akınlar düzenlemiş olsalar bile bu akınlar yerleşimden ziyade Bizans topraklarından ganimet elde etme amacı ile gerçekleşiyordu.¹³

Bizans devrinde Sakarya bölgesine Türk yerleşimi imkanı İzmit'te kurulan Selçuklu Devleti ile ortaya çıkmıştır. Nitekim Alexius Komnenos, bu tehlikeye karşı kendi emri ile Sapanca Gölü ile İzmit Körfezi arasına bir kanal kazdırmış, Türklerin bu kanalın kuzeyine yerleşmelerini engellemiştir. Alexius Komnenos bu kanalı kontrol altında tutmak için kanalın göl ile birleştiği yerde Demir Burcu adlı hisarı inşa ettirdi.¹⁴ Fakat bu tedbirin Sakarya bölgesinin korunmasından ziyade İstanbul yolunun Türklere kapatılmasını amaçladığı görülmektedir. Bu dönemde Sakarya bölgesinde gerçekleşebilecek olan Türk yerleşimi, I. Haçlı Seferi'nden sonra Türklerin Orta Anadolu'ya çekilmeleri ile sonuçsuz kalmıştır.

I. Haçlı Seferi'nden sonra, Batı Anadolu'daki Bizans sınırlarına tazyikte bulunan göçer evli Türkmenler, Kastamonu'nun batısındaki dağlık bölgelerden batıya doğru Bolu ve Sakarya'nın dağlık kesimlerine 1139 tarihi öncesinde girmeye başlamışlardı. Bölgede Türk yerleşimini engellemek isteyen Bizans kralı İonnes Komnenos (1118-1143) 1139 yılında Sakarya üzerinden Karadeniz bölgesine doğru sefere çıktı.¹⁵

1173 yılında Türlerin Anadolu'nun kuzeybatısındaki yerleşim bölgeleri Eskişehir'in batı ve kuzeyindeki dağlık bölgelere kadar genişlemiş durumda bulunuyordu.¹⁶ Bizans Devleti Türk yerleşiminin Eskişehir bölgesinden daha batıya ve Bytinya'ya doğru yayılmasını önlemek amacı ile Melangeia ordugah şehrini kurmuştu.¹⁷ Eskişehir'den kuzeye doğru açılan bölgede kurulan bu Melangeia'nın Bizans tarafından sürekli askerî güç ile takviye görmesi¹⁸, uzunca bir süre Türk yerleşiminin Sakarya bölgesine intikaline engel olmuştur.

XII. yüzyıl boyunca Bytinya sınırlarından batıya ve kuzeye geçemeyen Türk yerleşimi, 1220 yılında başlayan Moğol istilasının Anadolu'ya getirdiği yeni Türk unsurlarının Batı Anadolu uç bölgesine ulaşması sonucu XIII. yüzyıl ortalarından itibaren Bytinya bölgesine girmeye başlamıştır.¹⁹ Nitekim 1240 tarihi itibarıyla Selçuklu Türk yerleşiminin sınırı, güneyde Dalaman Çayı'ndan başlayarak Denizli ve Kütahya önlerinden geçiyor ve kuzeyde Sakarya Irmağı'na

ulaşıyordu.²⁰ Sakarya Irmağı'nın doğusundaki bölgelerde Türk yerleşimi dağlık bölgeleri takip edip batıya gittikçe zayıflama gösteriyordu. 1250 tarihinden itibaren Paflagonya Dağları, Türkmen aşiretleri tarafından doldurulmaya başladı. VIII. Mikhail (1259-1282)'in bu gelişmeye karşı 1260 tarihinden sonraki dönemde Türklere karşı askerî güç oluşturma siyaseti, tersine bir etki oluşturdu. Bizans köylüleri, Bizans askerî gücüne karşı Türklerin Sakarya nehrine kadar ki bölgelere yerleşmelerine izin verdiler. Hatta bu hususta Türklere lojistik destek sağladılar.²¹ Sakarya nehrinin doğu kıyıları 1280 yıllarından itibaren Türklerin hakimiyetine girmiş bulunuyordu.²² Bu durum, Bizans Devleti'nin Sakarya nehrinin batısında, İznik ve İzmit şehirlerini koruma amaçlı tahkimât tedbirlerini almalarına, kaleleri tamir etmelerine sebep oldu.²³ Bu tahkimatlarla Geyve Boğazı'nın batısındaki bölgelerde Bizans hakimiyeti güçlendirildi. Buna karşılık Türk hakimiyeti Sakarya Nehri ile kesilen Geyve Boğazı'nın doğu bölümüne kadar genişleme imkanı buldu.

1300 tarihinde Bizans sınırlarının içinde kalan pek çok bölge Türklerin eline geçmiş durumda bulunuyordu. Bu gelişme içinde Türkmenler Batı Anadolu merkezlerine ve Bytinya şehirlerine sokulma fırsatı buldular.²⁴ XIV. Yüzyıl başında Batı Anadolu Türkmen teşekküllerinde yaşayan çadırılı Türk aile sayısının 400 bin çadırı aşması da²⁵ bu gelişmeyi ortaya koymaktadır.

XIII. yüzyıl sonunda Sakarya bölgesine doğru genişleyen Türk yerleşiminin itici gücünü Candaroğulları Beyliği'nin batısındaki bölgelerde hakimiyet sahası oluşturan Umur Han Bey teşkil etmiştir. Akyazı, Hendek, Taraklı, Düzce, Bolu, Mudurnu ve Göynük bölgelerinde hakimiyetini genişleten Umur Han²⁶ bölgede oluşturduğu güven ortamında Osmanlı Beyliği öncesinde bölgeye Türk yerleşiminin intikal etmesini sağlamıştır. Osmanlılar, Geyve bölgesinden başlayarak Sakarya'nın güneyindeki dağlık bölgelerde Türk yerleşimini Umur Han'ın oluşturduğu yerleşim üzerine bina etmişlerdir. Bu yapıyı Orhan Bey'in 1300 yılında berat verdiği Hendek'te kurulan bir vakıf köy yerleşim örneğinde de görüyoruz. Buna göre Osmanlı Devleti'nin kuruluşu öncesinde Sakarya bölgesinde Selçuklu yerleşim tarzının devamı olarak bir vakıf arazisi üzerine oturan köy yerleşimi, Hendek ilçesine bağlı Şeyhler köyü iskânı ile karşımıza çıkmaktadır. 700/1300 yılında Orhan Bey'in Şeyh İzzeddin İsmail ve atası İbrahim Şeyh'in arazilerine kurduğu vakfı onaylayan bir berat vermesi, bölgede Selçuklu geleneği içinde yerleşik Türk köy yapılanmasının bu tarihten önce başladığını ortaya koymaktadır.²⁷

II. Tarihi Süreç İçinde Osmanlı Fetihleri ve Sakarya'ya Türk Yerleşimi

Bölgede 1298 tarihinden itibaren Osmanlı Devleti'nin fetihlerini görüyoruz. H. 699 yılı öncesinde Osman Gazi'nin Göynük ve Taraklı Yenicesi'ne sefer düzenleyip bölgeyi ele geçirmesi²⁸, Sakarya bölgesinin dağlık kesimlerine Türk nüfusunun akışını hızlandırmıştır. Osman Bey tarafından Mekece ve Geyve bölgelerinin²⁹ Orhan Bey tarafından da, 1306 yılında Akyazı ve Kocaeli bölgelerinin fethedilmesi ile³⁰ bu tarihte Akçakoca'dan Akyazı'ya Geyve'den İzmit'e kadar olan coğrafya, Türk yerleşimine açılmış oldu.

Sakarya bölgesindeki Türk yerleşimi, Osmanlı Devleti'nin bu ilk yıllarında göçebe ağırlıklı bir yapı göstermiş, göçebelerin siyasî teşekküllere destek vermesi ile kısa sürede ziraatın ağırlıkta olduğu küçük yerleşme yerleri (mezralar ve köyler) kurulmaya başlamış, buralara Yürük teşekküllerinin isimleri verilmiştir.³¹

Osmanlı Devleti hakimiyeti altında yerleşik hayatı benimsetmeye yönelik bir iskân politikası geliştirmek için fetihden itibaren bölgede bir takım vakıf tesisleri oluşturmuştur. Padişahlar tarafından Osmanlı Devletinde kurulan ilk vakıf tesisleri, Sakarya yöresinde tesis edilmiştir. Bu durum Osmanlı Devletinin Sakarya yöresinde yerleşik köy hayatının ve tarımın oluşumuna verdiği önemi ortaya koymaktadır. Nitekim, Orhan Bey'in H. 724 tarihinde Sakarya yöresinde Emîr Ali çiftliği, Kaymaklı ve Kuyumcalı köylerinde bu köylerin mescitleri için Karagöz vilâyeti denilen Geyve Akhisarı'nda Hüseyin ve Balcı köylerinde tesis edilen vakıfları, Osmanlı Devleti'nin ilk vakıf kuruluşları olarak karşımıza çıkmaktadır.³² Orhan Bey'in bu vakıf teşekküllerinden Mekece Zaviyesi vakfiyesinde vakfın kuruluş amacı olarak bu hangâhı yaparken bölgedeki iskânı geliştirmek amacı da ortaya konmuştur.³³

İbn-i Batuta, bölgeyi 1334 yılında gezdiğinde Selçuklu şehirlerinde teşkilatlandıkları görülen ahilik teşkilatının yapılandığı daha küçük Türk yerleşimlerinin bölgede oluşmaya başladığını görmüştür.³⁴ Sakarya bölgesinde Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti ile oluşan istikrar ortamı, daha önce başlayan Türk yerleşmelerinin hızla gelişme süreci içine girmelerini sağlamıştır. İbn-i Batuta'nın verdiği bilgiye göre ahilerin bölgedeki faaliyetleri³⁵, Moğol istilası sonucunda Orta Anadolu'daki şehir unsurlarının Batı Anadolu'ya ve bu arada Sakarya bölgesinin güneyindeki bölgelere kaymış olduğunu gösteriyor.

III. Osmanlı Devleti'nin İlk Döneminde Gelişen Türk Yerleşiminin Niteliği

Osmanlı Devleti hakimiyetinin başlaması ile Akyazı, Geyve, Hendek, Taraklı, bölgeleri Batı Anadolu'ya doğru kayan yerleşik ve göçebe Türk kitleleri için uygun yerleşim bölgeleri haline gelmiştir. İbn-i Batuta'nın 1334 yılı itibarıyla Mudurnu ve Akyazı bölgelerinde kurulmuş Türkmen köylerinden bahsetmesi³⁶, bu dağlık yörelerde sadece göçebe bir yerleşim yapılanmasının bulunmadığını gösteriyor. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren iki yüzyıl içinde Akova'nın güneyinde ve doğusunda kalan dağlık kesimlerine Selçuklu döneminde Oğuz boy adlarıyla kurulan köylere benzer şekilde boy isimleri ile köyler kurulmuştur. Bu dönemde Akova'nın güneyindeki ve doğusundaki engebeli alanlarda köy yerleşimi olarak karşımıza çıkan boy teşkilatları şunlardır.

- Afşar Boyu, Taraklı Borlu Bölgesi'nde³⁷
- Kızık Boyu, Taraklı Yenicesi ve Göynük'te³⁸
- Kayı Boyu, Taraklı Borlu'da³⁹
- Bayat Boyu, Geyve'de⁴⁰
- Dodurga Boyu, Bolu Todurga Bölgesi'nde⁴¹

- Bayındır Boyu, Göynük'te⁴²
- Çepni Boyu, Mudurnu Bölgesi'nde⁴³
- Eymür Boyu, Mudurnu Bölgesi'nde⁴⁴
- Kınık Boyu, Göynük bölgesi'nde⁴⁵

Bu Oğuz boyu adıyla kurulan köy teşekküllerine Akova ve daha kuzey bölgelerde rastlanılmaması, bu bölgelere göçebe teşkilatlar içinde boylara bağlı daha alt seviyede yer alan cemaat ve oymakların ancak XIV. Yüzyıldan itibaren yerleştirildiğini göstermektedir.

Osmanlı hakimiyetinin başlangıcı esnasında Hendek ilçesine bağlı Şeyhler köyü yerleşiminin görülmesi, göçebe Yürükân Türkmenleri arasında Şeyhlü Tâifesi gibi⁴⁶ unsurların da bu bölgeye geldiklerini, bunlar arasında bölgeye gelen heterodox dervişlerin vakıf ve mezarları yanında kışlak köyü niteliğinde yeni yerleşimler oluştuğunu ortaya koymaktadır.

Osmanlı Devleti'nin ilk devrinde Selçuklu yerleşim sürecinin devam ettiği bölgenin güney bölümü ile ilgili olarak şu tespitleri yapmak mümkündür;

-Türkmenlerin Osmanlı devrine kadar Türk hakimiyet bölgesinin kenarında kalan Sakarya'nın güneyindeki ve doğusundaki dağlık yörelere intikal etmeleri onların yazlık ve kışlık yerleşim anlayışlarından kaynaklanıyordu. Türkmenler gerek Selçuklu yönetiminin son devrinde gerekse Bursa'ya doğru gelişen ilk Osmanlı hakimiyeti sırasında devletin merkez ve taşra teşkilatlarına uzak ve ıssız bölgelere yerleşiyorlar⁴⁷ ve buralarda bağımsız şekillerde davranabiliyorlardı. Bölge coğrafyası, Türkmenlerin hem kışlak, hem de yazlık yerleşim tarzlarına uygun bir yapı gösterdiği için buralarda kısa sürede Türkmen kışlak köyleri de oluşmuştur.⁴⁸

– Geyve'ye bağlı Bayat köyünde olduğu gibi⁴⁹, Selçuklu devrinde Anadolu'da boy adı ile kurulmuş olan köylere⁵⁰ bu yörede de rastlanılmaktadır.

– Bölgeye göçer evli Türk yerleşiminin Anadolu'ya Yabgulu Türkmenlerinin gerçekleştirdiği ilk Türk yerleşim sürecinin devamı olarak yapılandığı hususu, Hendek ilçesine Yağbasan köyü⁵¹ yerleşimi ile anlaşılmaktadır.

– Bölgede Türkmenlerin kışlak ve yazlak (yayla) yerleşimleri, Geyve ilçesine bağlı Sütalan ve Yaylak köylerinde olduğu gibi⁵² bu bölgede de devam etmiştir.

IV. Osmanlı Döneminde Sakarya Bölgesinde Göçer Evli

Türk Yerleşimi

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren göçer evli Yürük ve Türkmen toplulukları, Kastamonu'dan batıda Bursa'ya doğru bütün dağ silsileleri boyunca yerleşmişlerdir. Bu dağ silsilelerinin kenarındaki kuytu bölgeler ise bu göçer evlilerin kışlak yerleşim merkezlerini teşkil etmektedir.⁵³ Sakarya bölgesindeki göçer evli Yürük yerleşimi iki bölgeden beslenmiştir. Bunlardan Eskişehir Bursa ve Söğüt vilayetlerinde mütemekkin olan Yürük Türkmen topluluğu, Sakarya bölgesinde de yurt tutmuştur.⁵⁴Buna karşılık Sakarya bölgesinin coğrafi özelliği

sebebi ile Bolu bölgesinden gelen göçer evli Yürük ve Türkmen topluluklarının bu bölgeye yerleşmesi daha etkili olmuş, Sakarya yöresi büyük ölçüde doğudan batıya doğru hareket eden Bolu Yürüklerinin göçleri ile beslenmiştir.⁵⁵ Bolu Yürük cemaatleri arasında bulunan Sofular, Rasuller, Soğanlı, Süleymanlar, Yahyalar ve Karapürçek topluluklarına XVI. yüzyılda Sakarya bölgesinde de rastlanılmaktadır.⁵⁶ Bölgedeki Türkmen Yürük teşekkülleri, XVI. yüzyıldan itibaren mütemekkin hale gelmişlerdir, kışlak köyleri, yaşamlarının asıl sahasını oluşturmaya başlamıştır.⁵⁷ Bölgedeki Yürüklerin kışlak yerleşim mahalleri sabit bir merkez haline gelip nahiye merkezlerine yakın bölgeleri de kurulmuş⁵⁸, bu toplulukların kışın vadi tabanlarına doğru genişleyen bir yerleşim yapısı göstermeleri mümkün olmuştur. Nitekim Akova'da Çaykışla köyünde olduğu gibi⁵⁹ kışlak yerleşimleri zamanla ova tabanlarına inmiştir.

Sakarya bölgesinde, kışlak köyleri esaslı hayat süren göçer evli Türk yerleşimine uygun yaylalar bulunmaktadır. Bunlara bakacak olursak;

- Dikmen Yaylası, 1500 m. yüksekliğinde, Hendek'in güneydoğusunda,
- Çiğdem Yaylası, 1450 m. yüksekliğinde, Hendek'in güneyinde,
- Turnalık Yaylası, 1400 m. yüksekliğinde, Hendek'in güneyinde,
- Gındıra Yaylası, 1350 m. yüksekliğinde, Hendek'in güneyinde,
- Keremali Yaylası, 1250 m. yüksekliğinde, Akyazı'nın doğusunda,
- Sultanpınar Yaylası, 1390 m. yüksekliğinde, Akyazı'nın güneyinde,
- Acella Yaylası, 1150 m. yüksekliğinde, Akyazı'nın kuzeyinde,
- Karagöl Yaylası, 1150 m. yüksekliğinde, Akyazı'nın kuzeyinde,
- Soğucak Yaylası, 1100 m. yüksekliğinde, Sapanca'nın güneyinde bulunmaktadır.⁶⁰

Akyazı'ya bağlı Güzlek ve Yörükleri köyleri, Geyve ilçesine bağlı Sütalan ve Yaylak Köyleri ile Hendek ilçesine bağlı Yağbasan köyleri, bu mevsimsel göçer evli yerleşimlerine örnek durumdadırlar.⁶¹

Batı Anadolu'ya Selçuklu devrinden intikal eden A. Selçuklu Devleti'nin kurucusu durumunda olup devletin kuruluşundan sonra Selçuklu Devleti'nden bağımsız olarak Batı Anadolu uçlarına dağılan Yabgulu Türkmenlerinin⁶² beylerine ve aşiret isimlerine nispetle kurdukları Yavı, Yıva, Erbasan, Yağbasan gibi köy adlarına bu bölgede de rastlıyoruz. Karasu'ya bağlı Yuvalıdere Köyü'nde olduğu gibi⁶³ bu göçer evli Türkmenlerin Akova'nın kuzeyindeki bölgelere de intikal ettikleri görülmektedir.

Göçer evli Türkmen yerleşimlerine Geyve'ye bağlı Yaylak adı ile yaz yerleşimleri ve Çaykışla adı ile kışlak yerleşimlerin yanında Akyazı'ya bağlı Güzlek Köyü'nde olduğu gibi⁶⁴ ilkbahar ve sonbaharda yolculukları sırasında kısa süre kaldıkları geçici göç yerleşimleri de bulunmaktadır. Güzlek ve Yaylak yerleşimlerine karşılık kışlak yerleşimleri, Türkmen gruplarının ağırlıklarının bulunduğu asıl yerleşim yerleri durumdaydı. Osmanlı Devleti hakimiyeti ile

bölgede güvenli bir ortam oluşumu, kışlak yerleşimlerdeki asıl ev ve eşyaların daimî olarak burada kalmasını sağlamış ve buraları sürekli ikametgah haline getirmiş olmalıdır.

Kışlak yerleşimleri, Akova'nın güneyinde ve doğusunda uzanan yaylaların ova ile birleştiği dağ eteklerinde yaygınlık kazanmıştır. Buna Hendek ilçesine bağlı Hankışla⁶⁵ ve Geyve ilçesine bağlı Kışlaçay yerleşimlerini⁶⁶ örnek verebiliriz.

Kışlak bölgelerinde Akyazı ilçesine bağlı Pazarköy⁶⁷ örneğinde olduğu gibi ortada merkez durumdaki yerlerde Pazar alışverişi için toplanan köyler bulunduğu gibi, Hendek İlçesi'ne bağlı Camili Köyü'nde⁶⁸ olduğu gibi Cuma namazı için toplanılan köyler de bulunmaktadır. Cuma günü toplanma yeri olarak gelişen köyler çoğunlukla, pazar yeri olarak da gelişme gösteriyordu.

Kışlak yerleşim yapılanması, zamanla Akova'nın kuzeyinde Kaynarca ve Karasu – Kocaali bölgelerine de kaymıştır. Bu yerleşimlere örnek olarak Kaynarca'ya bağlı Küçük Kışla⁶⁹, Adapazarı'na bağlı Çaykışla ve Beylik Kışla köyleri⁷⁰ örnek olarak verilebilir. Bölgede yine bir kışlak merkezi olan Kocaali⁷¹, diğer kışlaklarda olduğu gibi zamanla sürekli oturlan bir yerleşim yeri haline gelmiştir.

Kazımpaşa Bucağı'na bağlı Alandüzü⁷² ve Adapazarı yakınında Dernek Kırı ile Harman Tepe mevkilerinin⁷³ göçebe Türkmenlerin kışlak yerleşim mevkileri arasında toplanıp dernek ve hayır işlerinin yapıldığı meydan yerleri olduğu görülmektedir. Harman Tepe mevkii eski bir Bizans istihkamına ve kalesine sahiptir.⁷⁴

Salur Boyu oymaklarından olan Karaman Türkleri, Sakarya bölgesinin kuzeyinde Karaman Köyü'nü⁷⁵ kışlak yerleşimi olarak kullanıyorlardı.

Sakarya bölgesinin kuzeyine yerleşen Manavlı Yürükleri, XIX. yüzyıla kadar kışlak ve yayla yaşamlarını sürdürmüşler, bu dönemden itibaren yerleşik hayata geçmişlerdir.⁷⁶

Sakarya bölgesinin kuzeyi, coğrafi özellikleri sebebiyle Osmanlı dönemi boyunca göçebe Yürük, Türkmen nüfusunu çekmeye devam etmiştir. XIX. yüzyılda Yürük unsurlarından oluşan kalabalık bir Türkmen topluluğu, bu yöreye gelmiştir. Buradaki Yürükler yakın zamana kadar yazın Akova tarafından yapılan uzun bir yolculuğun ardından güneyindeki yaylalara ulaşıyorlar, kışın ise Karasu bölgesinde İhsaniye, Karaboğaz, Kocaali gibi kışlak köylerine geri dönüyorlardı.⁷⁷

V. Köy Yerleşimleri

Akova'nın doğusundaki ve güneyindeki dağlık bölgelerde köy yerleşimleri XIV. yüzyıldan itibaren gelişmeye başlamış durumda bulunuyordu.⁷⁸ Osmanlı Devleti, XV. ve XVI. yüzyıllarda bölgeye pek çok Türk topluluğunu iskân ederek yerleşik hayatı Akova ve daha kuzeyindeki bölgelerde de esas hayat tarzı haline getirmeye başlamıştır.⁷⁹ XVI. yüzyılda Ada kenarında Çiçeklü, İncülü, Haydarlu, Kuyumcalu gibi oymak adları ile Oğuz köylerinin kurulduğu

görölmektedir.⁸⁰

XVI. yüzyılda Akova'da tarım yerleşmelerinin oluşmaya başlaması ile bölgede köy yerleşimleri iktisadî teşekküller halinde hızla çoğalmaya başlamıştır. Bu dönemde Akova'da Eksatı, Güllü, Yusufça, Kelkeskend isimli mezra yerleşimleri⁸¹, tarıma bağlı yerleşimlerin ilk aşamasını teşkil etmektedir. Aynı dönemde Söğütlü gibi tarım yerleşimleri içinde daha gelişmiş köy yerleşimleri de görölmektedir.⁸²

1560 tarihinde Ada Kazası'nın merkezi, Akova'da bulunan bir köydü. 1560 tarihli tahrir defterinde Kadılı Karye'den⁸³ bahsedilmesi, bölgede şehir yerleşimi olmadığı için Ada Kazası'nın merkezi olarak Kadılı Köy'ün kullanıldığını göstermektedir. Bu köyde yerel teşkilata ait vergi kayıtları tespit edilmektedir.⁸⁴ Bu yapı, Akova'da XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti taşra idarî teşkilatında şehir yerleşiminden ziyade köy yerleşiminin merkez olarak esas alındığını ortaya koymaktadır.

VI. Şehir Yerleşimleri

Bölgede Türk hakimiyeti döneminde şehirleşme, önce bölgenin güney ve doğusundaki dağlık bölgelerden Akova'ya doğru ve kuzeydeki Karasu bölgesine doğru genişleme göstermiştir. Türk hakimiyetinin başladığı dönemde bu yöredeki Geyve, Taraklı, ve Göynük yerleşimleri, kasaba düzeyinde bir şehir yapısına sahipti ve Bizans döneminden beri bu şehirlerin fizikî ve beşerî şehir mekanlarında gelişme süreçleri devam ediyordu.⁸⁵

Bu şehirlerden Geyve, Regio Doris adı ile Bizans devrinde piskoposluk düzeyinde bir yerleşim özelliği gösteriyordu.⁸⁶ Geyve'ye yerleşen ahilerin Türk nüfusunun bu şehre yerleşmelerinde çok önemli rol oynadıkları tespit edilmektedir.⁸⁷

Türk dönemi başlangıcından itibaren Taraklı'daki Türk şehirleşmesi, hızlı bir gelişim süreci içinde bulunuyordu. Taraklı'da ahilere ait bir imarethane bulunması⁸⁸, şehirde Türk sosyo-ekonomik yapısının oluşmaya başladığını göstermektedir. Bölgedeki Mudurnu ve Göynük yerleşimleri ise daha küçük kasaba merkezi durumundaydılar.⁸⁹

Osmanlı hakimiyetinin, şehirleşmeyi Akova'nın güneyindeki ve doğusundaki dağlık bölgeden bu dağların Akova eteklerine doğru genişlettiği tespit ediliyor. Osmanlı devrinde, Akova'nın güneyindeki dağların eteklerinde Hendek, Akyazı, ve Sapanca kasabalarında Türk şehir yerleşimleri oluşmaya başlamıştı. Evliya Çelebinin bölgeye seyahat ettiği XII. yüzyıl içinde Sapanca'da Sarı Rüstem Paşa tarafından yüz yetmiş odalı bir han, bir cami, bir hamam, çarşı yapılmıştı ve bu devirde şehir bin hanelik bir nüfusa sahip bulunuyordu.⁹⁰

Hendek İlçesi, XII. yüzyılda camisi, han ve hamamı bulunan, çarşı ve pazara sahip bir yerleşim yeri idi.⁹¹

Akyazı İlçesi, yanındaki kaplıcadan dolayı Roma devrinden beri yerleşimin mevcut bulunduğu küçük bir kasaba durumundaydı.⁹² Buna karşılık Osmanlı devrinde göçer evli Türkmenlerin Akova'ya doğru yayılmaları ile daha

fazla önem kazanmıştı.

Akova'nın kenarındaki ilçe merkezlerinin Osmanlı hakimiyeti ile birlikte şehirleşme süreci geçirmiş olmalarına karşılık Akova XVII. yüzyıla kadar ormanlık ve bataklık bir alan olması sebebi ile⁹³ burada şehirleşme görülecek düzeyde bir yerleşim yapısı oluşmamıştır. Ağaç Denizi denilen Akova'da 1560 tarihinde Ada kazası merkezi olarak bir "Kadılı Köyün" bulunması⁹⁴ da aynı hususu teyit etmektedir. Akova'da XVI. yüzyıl sonuna kadar bugünkü Adapazarı şehrinin temelini teşkil edecek kasaba yada nahiye düzeyinde bir yerleşim merkezi bulunmamaktadır. Akova'da Osmanlı devrinde uzun bir süre şehir yapısı oluşmamış olması, bölgedeki şehir iktisadî fonksiyonların Sakarya'ya bağlı Hanlı Köyü'nde⁹⁵ ve Akyazı'ya bağlı Hanyatak Köyü'nde olduğu gibi⁹⁶ köylere kaymasına sebep olmuştur.

VI. I. Adapazarı Yerleşimi:

Adapazarı yerleşim mevkii, batıdan Beşköprü, doğudan Tavuklar Köprüsü de denilen Uzun Köprü ile bir suyun geçilmesi ile ulaşılan bir coğrafi konumda olması sebebi ile Ada ismini almıştır. ⁹⁷ Türk topluluklarının coğrafi faktörlere ek olarak buraya yerleşmede uzun dönem isteksiz davranmalarının sebebi, kara merkezli bir yerleşim geleneğine sahip olmaları ve hayvanlarını büyük akarsulardan geçirmede yaşadıkları sorunlar olsa gerek. ⁹⁸ Adapazarı'nın kuruluşu Türk hakimiyeti döneminde olmuştur. Buna karşılık şehir merkezinde bulunan Orhan Camii'nin adından dolayı şehrin kuruluşunun Orhan Bey döneminde gerçekleştiği şeklinde yanlış bir değerlendirmeye gidilmiştir. ⁹⁹

XVI. yüzyıla ait Osmanlı arşiv kayıtlarında İznikmid Sancağı'na bağlı Sakarya Nehri'nin batısında kalan bir kaza adı olarak Ada ismine rastlanırken¹⁰⁰, XVII. yüzyıl ilk yarısına kadar Ada ve Adaköy adı ile bölgede yer alan bir köy veya nahiye ismine rastlanılmamaktadır.¹⁰¹

Fransız seyyah Tavernier, XVIII. Yüzyıl ikinci yarısında gerçekleştirdiği Türkiye seyahati sırasında Sapanca'ya bir fersah uzaklıkta gördüğünü ifade ettiği köy¹⁰², Adapazarı köyü olmalıdır. 1721 tarihinde tespit edilen Osmanlı kayıtlarında da Ada karyesi adı kullanılmaya başlamıştır.¹⁰³

Ada karyesi, 1816 yılında kasaba haline gelmiş durumda bulunuyordu. Ada karyesi, 1816 tarihinde Adapazarı ayanı Kara Osman Ağa'nın ayanlık merkezi olan bir kasaba haline gelmiş olup burada Kara Osman'ın konağı, okulu, vakıf dükkanı ve camisi bulunuyordu.¹⁰⁴

1817 yılında bölgeden geçen William Heute adlı gezgin, Düzce ve Hendek yolu ile Beşköprü'den geçerek Sapanca'ya ulaşmış olduğunu ifade etmesine karşılık Adapazarı yerleşiminden bahsetmemiştir.¹⁰⁵ Bu durum Adapazarı yerleşiminin Sapanca ve Hendek ilçelerine göre o tarihte daha önemsiz bir konumda bulunduğunu göstermektedir.

1817-1819 yıllarında Karadeniz kıyılarına seyahati sırasında Sakarya bölgesine uğrayan Minas Bijıkyan da Sakarya Nehri ve Beşköprü hakkında bilgi vermesine karşılık Adapazarı'nın yerleşimine değinmemiştir.¹⁰

Charles Texier Adapazarı yerleşimi için XIX. yüzyılın ilk yarısındaki durumu ile ilgili "Köprüyü (Beşköprü) geçtikten sonra kuzey doğuya doğru giden yola girilerek Adapazarı adında küçük köye gelinir" şeklinde kayıt düşmüştür.¹⁰⁷

Bölgeye 1862 tarihinde bir seyahat gerçekleştiren Kont A. De Moustier, bölge hakkında bilgi verirken Adapazarı'nın "Sakarya Nehri'nin sol kenarında küçük bir vadinin ötesinde on bin kişi nüfuslu, Adaköy isimli minareleri olan"¹⁰⁸ bir yerleşim merkezi olduğunu belirtiyor.

Adapazarı'nın mahallelerini teşkil eden Tığcılar, Hasırcılar, Semerciler, Papuçular, Yağcılar, Çıracılar şeklindeki mahalle isimleri¹⁰⁹, Ada kazasının XIX. yüzyılda hem ziraat, hem de hayvancılıkla uğraşan Türkmen toplulukları için "ziraat merkezli bir kasaba" niteliğinde şehirleşme sürecine girdiğini göstermektedir.¹¹⁰ Tığcılar adı ile Akyazı ilçesine bağlı bir köy yerleşimine rastlanılması ziraata bağlı bu ekonomik yapılanmanın Adapazarı'nda icra edildiğini ortaya koymaktadır. Bu durum ekonomik yapılanmanın Adapazarı'nda icra edilmesi öncesinde köylerde küçük ölçekli olarak icra edildiğini göstermektedir.

Adapazarı, bu çerçevede XIX. yüzyılın ikinci yarısında iktisadî teşekkül olarak şehir haline gelmiş, XX. yüzyılda ise Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni bir şehri olarak gelişimini sürdürmüştür.¹¹¹

¹ Mehmet Eröz-Seyfi Alpan, Adapazarı Tarihçesi ve Sakarya Coğrafyası, İstanbul 1968, s. 16.

² Sakarya Nehri için Beşköprü adı ile Bizans kralı Justinien tarafından Sapanca Gölü yakınında bir köprü inşa edilmiş olması, akarsuyun ova tabanında yaptığı yer değiştirmelerinin boyutunu açıkça göstermektedir. (Ayça Tiryaki, "Sangarius Köprüsü", I. Sakarya ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri, ed. Mehmet Alpargu, Enis Şahin, Adapazarı, 1999, s. 204)

³ Metin Tuncel, "Türkiye'de Yeni Şehirler, Adapazarı Örneği", I. Sakarya ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri, s. 2.

⁴ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Hazırlayan: Z. Kurşun, A. Kahraman, Y. Doğu, İstanbul 1999, II, s. 246; Ahmet Güneş, "Ağaç Denizinde Bir Kaza ve İki Köy", Ada, Koyluca-ı Kebir ve Sağlık, I. Sakarya Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri, s. 67.

⁵ Ahmet Güneş, "Ağaç Denizinde Bir Kaza ve İki Köy", s. 69-70.

⁶ Hamit İnandık, "Adapazarı Ovası ve Çevresinde Nüfus ve Yerleşme", İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi, c. IV, Sayı VII, s. 69.

⁷ Akova'nın Ağaç Denizi adı verilen bataklık sahasının ancak Osmanlı devrinde yerleşime açılmasına mukabil Akova'nın batı ucunda Sapanca Gölü ile Sakarya Nehri arasındaki sahada sürekli yerleşimlere Osmanlı devri öncesinde 1152 tarihinde rastlanılmaktadır. (Ionnes Kinnamos'un Historiası (1118-1170) Türkçe Trc. Işın Demirkent, Ankara 2001, s. 169.)

⁸ W. Ramsay Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, Türkçe Trc. Mihri Pektaş, İstanbul, 1960, s. 66.

⁹ Niketas Khoniates, Historia, Türkçe Trc. Fikret Isiltan, Ankara 1995, s.21-22.

¹⁰ Ramsay Tarihi Coğrafya, s. 202.

¹¹ Ramsay Tarihi Coğrafya, s. 30.

¹² Anna Kommena, Alexiad, Türkçe Trc. Bilge Umar, İstanbul, Tarihsiz s. 301.

¹³ Alexiad, s. 490-491.

¹⁴ Alexiad, s. 301-302.

¹⁵ Niketas Khoniates, Historia, s. 21-22.

¹⁶ Ionnes Kinnamos'un Historiası, s. 207.

¹⁷ Ionnes Kinnamos'un Historiası, s. 33.

¹⁸ Ionnes Kinnamos'un Historiası, s. 211. Melangia şehrinin bulunduğu bölge, XII. Yüzyılda Bizans Devleti tarafından Türk ilerleyişine karşı tahkim edildi ve Türklerin Bytinya'ya XI. Yüzyılda olduğu gibi girmemeleri için bölgedeki kaleler onarıldı, Bizans Devleti'nin Bytinya'daki askerî varlığı güçlendirildi (Ionnes Kinnamos'un Historiası, s. 33-34).

¹⁹ İbn Fadlullah al Umarî, Masâlikal- Absâr ve Mamâlika'l-Amsâr, ed. Fuad Sezgin, Frankfurt 1988, s. 138-139.

²⁰ Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler), V. Baskı İstanbul 1999, s. 8.

²¹ J. Lefort, "XIII. Yüzyılda Bytinya", Osmanlı Beyliği, 1300-1389, ed. (E. Zachariadon) İstanbul 1997, s. 107-108.

²² Georges Pachymeres, Relations Historiques ed. A. Failler, trad. V. Laurent Paris, 1984, II, s. 405-407; Christophere Giros, "Les Fortifications De Bithynie A L' Epoque Mediavele", Castrom, V, Archeologie Des, Escapes Agraires Mediterreinenens, Au Moyen Age Madrid 1999, s. 418.

²³ Christophere Giros, a.g.m., s. 418-425, J. Lefort, a.g.m., s. 108.

²⁴ George Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, Türkçe, çev. Fikret İşıltan, III. Baskı, Ankara 1991, s. 453-454.

²⁵ Al-Umarî, Masâlik, s. 154-184.

²⁶ Fuad Köprülü, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, Ankara 1999, s. 37.

²⁷ Biti hüküm oldur. Biti getüren Şeyh İzzüddin İsmail ve atası İbrahim Şeyh yerün cell-i cedd vakıf eyledüm. Vakıf ola. Kimse mâni ve muâriz olmasun. Biti getürenler bitî sözüne itimâd kılson. Bitî hakikat bilsünler. Her kim vakıflıktan — virse tanrının laneti ve ferîşteler laneti ve peygamberler laneti anın üzerine olsun ve sallallâhü alâ seyyidînâ muhammedin ve âlihi ecmaîn. Tahriren fî gurre-i Ramazânî'l-mübârek, sene seb'a miye (mie) Orhan Bey'in Vakıf Berati – Belge-1 (Ek 1)

²⁸ Aşıkpaşaoğlu Tarihi, Türkçe Trc. Atsız, II. Baskı, 1992, s. 21.

²⁹ Aşıkpaşaoğlu Tarihi, s. 29, Bu fetihler, Dinboz gazasının olduğu 1303 tarihinden sonra gerçekleşmiştir. (Aşıkpaşaoğlu Tarihi, n.s. 27).

³⁰ Aşıkpaşaoğlu Tarihi, s. 31-33.

³¹ Feridun Emecen, "Batı Anadolu'da Yörükler", Anadolu'da ve Rumeli'de Yürükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri, Tarsus 2000, s. 114.

³² M. Tayyip Gökbilgin, "Murad I Tesisleri ve Bursa İmaretı Vakfiyesi", Türkiyat Mecmuası, c. X (1951), s. 217-218.

³³ İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Gazi Orhan Bey Vakfiyesi", Belleten, 19, (Temmuz, 1941), s. 281.

³⁴ İbn Batuta, Travels in Asia and Africa, 1325-1354, translated and selected by H.A.R. Gibb., London, s. 137-138.

³⁵ İbn Batuta, Travels, s. 137.

³⁶ "Mudurnu yakınında bir Türkmen köyünde konakladığımızda kılavuzumuz olan Göynüklü ahinin yanında bu köyden bir Türkmen de bizimle birlikte yola koyuldu ve dağlık arazide otuzdan fazla nehirden geçmemizi sağladı." İbn-i Batuta, Travels, s. 138.

³⁷ Faruk Sümer, Oğuzlar, Bey Teşkilatları, Destanları, V. Baskı, İstanbul. 1999, s. 410.

³⁸ Faruk Sümer, a.g.e., s. 412.

³⁹ Faruk Sümer, a.g.e., s. 405.

⁴⁰ Faruk Sümer, a.g.e., s. 407.

⁴¹ Faruk Sümer, a.g.e., s. 407.

⁴² Faruk Sümer, a.g.e., s. 415.

⁴³ Faruk Sümer, a.g.e., s. 417.

⁴⁴ Faruk Sümer, a.g.e., s. 419.

⁴⁵ Faruk Sümer, a.g.e., s. 425.

⁴⁶ Kamil Su, Balıkesir ve Civarında Yürük ve Türkmenler, İstanbul 1938.

⁴⁷ Freilitz – Rauling, Türkmen Aşiretleri, Almanca'dan Türkçe'ye Tercüme, İstanbul H. 1334, s. 170-171, 177.

⁴⁸ İbn-i Batuta, Travels, s. 138.

- ⁴⁹ Türkiye Mülkü İdare Birimleri, Belediyeler Köyler, Ankara 1977, s. 668.
- ⁵⁰ Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 8.
- ⁵¹ Belediyeler, Köyler, s. 670.
- ⁵² Belediyeler, Köyler, s. 669.
- ⁵³ Freilitz – Rauling, Türkmen Aşiretleri, s. 180.
- ⁵⁴ Kamil Su, a.g.e., s. 58-76.
- ⁵⁵ Ahmet Refik, Anadolu'da Türk Aşiretleri, İstanbul 1989, s. 40; Aydın Ayhan, Balıkesir ve Çevresinde Yürükler, Çepniler ve Muhacirler, Balıkesir 1999, s. 41.
- ⁵⁶ M. Hanefi Bostan, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Karadeniz Sahil Sancaklarında Türkmenler", Anadolu'da ve Rumeli'de Yürükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri, Tarsus 2000, s. 62-64.
- ⁵⁷ M. Hanefi Bostan, a.g.m., s. 66.
- ⁵⁸ Freilitz – Rauling, Türkmen Aşiretleri, s. 182-183.
- ⁵⁹ Belediyeler, Köyler, s. 667.
- ⁶⁰ Rıfat Gökçen – Osman Yalçın, Sakarya ve Marmara Bölgesi, İstanbul 1987, s. 4.
- ⁶¹ Belediyeler Köyler, s. 668-670.
- ⁶² Mustafa Demir, "Türkiye Selçuklularında Yerleşim Yapısı", Yeni Türkiye Dergisi, Türkler Özel Sayısı, c. VI, Ankara 2002, s. 324, 331.
- ⁶³ Belediyeler Köyler, s. 670.
- ⁶⁴ Belediyeler Köyler, s. 668.
- ⁶⁵ Belediyeler Köyler, s. 670.
- ⁶⁶ Belediyeler Köyler, s. 669.
- ⁶⁷ Belediyeler Köyler, s. 668.
- ⁶⁸ Belediyeler Köyler, s. 669.
- ⁶⁹ Belediyeler Köyler, s. 671.
- ⁷⁰ Belediyeler Köyler, s. 667.
- ⁷¹ M. Hanefi Bostan, "XV. Ve XVI. Yüzyıllarda Karadeniz Sahil Sancaklarında Türkmenler", s. 65-66.
- ⁷² Belediyeler Köyler, s. 667.
- ⁷³ Belediyeler Köyler, s. 667. Dernek Kırı mevkiinde, Tersiyeye köyü yakınlarında bir bölgede Orhan Bey Camii diye adlandırılan bir cami vardır. Bölgede Türk hakimiyetini tesis eden Orhan Bey'e nispetle Orhan Camii ismini almıştır. Bölgede Türkmen boylarının Cuma günü burada toplandıkları anlaşılmaktadır. Buna karşılık burası köy haline gelememiştir.
- ⁷⁴ Mürşit Yazıcı, "İşaret Taşları, Harmantepe Kalesi," İrmak Dergisi, Sayı: 18, Haziran 2002, s. 20.
- ⁷⁵ Ahmet Refik, Anadolu'da Türk Aşiretleri, s. 54.
- ⁷⁶ Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 436.
- ⁷⁷ Yusuf Dönmez, "Karasu Batısında Bir Yörük Yerleşmesi". İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi, c. VIII, Sayı : XIV (1964), s. 181-198.
- ⁷⁸ İbn-i Batuta, Travels, s. 138.
- ⁷⁹ Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskanı, İstanbul 1978, s. 109.
- ⁸⁰ M. Hanefi Bostan, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Karadeniz Sahil Sancaklarında Türkmenler", s.67.
- ⁸¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 436 Numaralı Tahrir Defteri (1560), s. 518, 519, 532.
- ⁸² 436 Numaralı Tahrir Defteri, s. 528.
- ⁸³ 436 Numaralı Tahrir Defteri, s. 518.
- ⁸⁴ Ahmet Güneş, "Ağaç Denizinde Bir Kaza ve İki Köy", s. 69-70.
- ⁸⁵ İbn-i Batuta, Travels, s. 137-138.
- ⁸⁶ Ramsay, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, s. 197.

⁸⁷ İbn-i Batuta, Travels, s. 137.

⁸⁸ İbn-i Batuta, Travels, s. 137.

⁸⁹ İbn-i Batuta, Travels, s. 138.

⁹⁰ Evliya Çelebi, Seyahatname, II, s. 245; Bu ilçede Evliya Çelebi'ye göre ekmekçi dükkanının bulunması şehirleşmenin bir hayli gelişmiş olduğunu gösterir. (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Aynı yer)

⁹¹ Evliya Çelebi, Seyahatname, II, s. 246.

⁹² Nezih Fıratlı, "Bytinya Araştırmalarına Birkaç İlave", Belleten sayı: 64, 1952; Muzaffer Erendil, Düünden Bugüne Sakarya İli, İstanbul 1990, s. 63.

⁹³ Evliya Çelebi, Seyahatname, II, s. 246.

⁹⁴ BOA, tahrir defteri, no: 426 (1560), s. 5187. Türkiye Selçuklu devrinde Zara vilayetinin merkezi olan Zara yerleşiminin bir köy olması gibi (Mustafa Demir, Türkiye Selçukluları ve Beylikler Devrinde Sivas Şehri, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1996, s. 97)

⁹⁵ Belediyeler Köyler, s. 667.

⁹⁶ Belediyeler Köyler, s. 668.

⁹⁷ M. Eröz-S. Alpan, Adapazarı Tarihçesi ve Sakarya Coğrafyası, s. 20

⁹⁸ Kanaatimize göre Türk toplulukları Akova'ya doğu ve güneyden geldikleri istikametini aksilikte yani batıdan gelmiş olsalardı Sakarya'nın batıdaki kolu olan Çark deresi onlar için büyük sorun teşkil etmeyeceği için Adapazarı yerleşimi daha erken dönemde şehirleşme sürecine girmiş olacaktı.

⁹⁹ Bugün Orhan Camii'nin yapılış kitabesi kaybolmuştur. Bunun yerine konulan Türkçe kitabede "1325 yılında Orhan Bey'in buyruğu ile inşa ettirildiği" ibaresinin yer alması, caminin Orhan Bey zamanında yapıldığı şeklinde yanlış bir değerlendirmeye yol açmıştır. (Abdülkadir Dünder, Arşivlerdeki Plan ve Çizimler Işığında Osmanlı İmar Sistemi, Ankara, 2000, s. 209) Halbuki caminin mimarî üslubu, XIX. yüzyıla aittir ve camiye ait H. 1309/1891 tarihli bir de tamir projesi bulunmaktadır. (Aynı eser, 49 Numaralı Arşiv Belgesi)

¹⁰⁰ M. Hanefi Bostan, a.g.m., s. 65; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, VI. Numaralı Mühimme Defteri, I, Ankara 1995, s. 279, 513.

¹⁰¹ Ahmet Güneş, "Ağaç Denizinde Bir Kaza ve İki Köy", s. 68.

¹⁰² J. B. Tavernier, Les Six Voyages en Turquie, Paris 1682, s. 6.

¹⁰³ Talia Balcioğlu, Adapazarı Tarihi ve Coğrafyası, s. 11.

¹⁰⁴ Atilla Çetin, "Adapazarı Ayanı Kara Osman Ağa'nın Muhallefât Defteri (1816)", Doç. Dr. Mahmut Pehlivan Armağanı, Sakarya 2000, s. 21-23.

¹⁰⁵ William Heute, A Voyage up the Persian Gulf and a Journey Overland from India to England in 1817, London 1819, s. 252

¹⁰⁶ P. Minas Bijikyan (Trabzonlu), Karadeniz Kıyıları Tarihi ve Coğrafyası, Türkçe Trc. Hrant D. Andreasyan, İstanbul 1969, s. 19.

¹⁰⁷ Charles Texier, Küçük Asya, Türkçe Trc. Ali Suad, c. I, İstanbul H. 1339, s. 146.

¹⁰⁸ Atilla Çetin, "Kont A. De. Moustier'in Gözüyle 1862'de Sakarya Bölgesi", Sakarya Ekonomi Dergisi, s: 15 (2001), s. 29-32. Bu bilgiden Adapazarı'nın bu tarihte pazar niteliği ön plana çıktığı için çevreden toplanan insanların fazlalığı sebebi ile kasaba nüfusundan daha fazla kişiye hitap eden camilerin bulunduğu (Orta Camii ve Orhan Camii) anlaşılmaktadır.

¹⁰⁹ Talia Balcioğlu, Aynı eser, s. 8.

¹¹⁰ M. Eröz-S. Alpan, Aynı eser, s. 9.

¹¹¹ Metin Tuncel, "Türkiye'de Yeni Kurulan Şehirler, Adapazarı Örneği", s.3-5.

1. The first part of the report deals with the general situation in the country.

2. The second part deals with the economic situation and the measures taken to improve it.

3. The third part deals with the social situation and the measures taken to improve it.

4. The fourth part deals with the political situation and the measures taken to improve it.

5. The fifth part deals with the cultural situation and the measures taken to improve it.

6. The sixth part deals with the educational situation and the measures taken to improve it.

7. The seventh part deals with the health situation and the measures taken to improve it.

8. The eighth part deals with the housing situation and the measures taken to improve it.

9. The ninth part deals with the transport situation and the measures taken to improve it.

10. The tenth part deals with the communication situation and the measures taken to improve it.

11. The eleventh part deals with the energy situation and the measures taken to improve it.

12. The twelfth part deals with the environment situation and the measures taken to improve it.

13. The thirteenth part deals with the international situation and the measures taken to improve it.

14. The fourteenth part deals with the future prospects and the measures taken to improve it.

15. The fifteenth part deals with the conclusion and the measures taken to improve it.

16. The sixteenth part deals with the appendix and the measures taken to improve it.

17. The seventeenth part deals with the bibliography and the measures taken to improve it.

18. The eighteenth part deals with the index and the measures taken to improve it.

19. The nineteenth part deals with the list of figures and the measures taken to improve it.

20. The twentieth part deals with the list of tables and the measures taken to improve it.

21. The twenty-first part deals with the list of abbreviations and the measures taken to improve it.

22. The twenty-second part deals with the list of symbols and the measures taken to improve it.

23. The twenty-third part deals with the list of units and the measures taken to improve it.

24. The twenty-fourth part deals with the list of references and the measures taken to improve it.

25. The twenty-fifth part deals with the list of footnotes and the measures taken to improve it.

26. The twenty-sixth part deals with the list of appendices and the measures taken to improve it.

27. The twenty-seventh part deals with the list of figures and the measures taken to improve it.

28. The twenty-eighth part deals with the list of tables and the measures taken to improve it.

29. The twenty-ninth part deals with the list of abbreviations and the measures taken to improve it.

30. The thirtieth part deals with the list of symbols and the measures taken to improve it.

31. The thirty-first part deals with the list of units and the measures taken to improve it.

32. The thirty-second part deals with the list of references and the measures taken to improve it.

33. The thirty-third part deals with the list of footnotes and the measures taken to improve it.

34. The thirty-fourth part deals with the list of appendices and the measures taken to improve it.

35. The thirty-fifth part deals with the list of figures and the measures taken to improve it.

V SAKARYA VE GEZGİNLER

Prof. Dr. Enver KONUKÇU
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ, FEN EDEBİYAT FAKÜLTESİ
TARİH BÖLÜMÜ ÖĞRETİM ÜYESİ

Giriş:

Sakarya, tarihin her devresinde önemli yollar üzerinde idi. İzmit ve İstanbul'un başkent yapılışı ile bu önemi daha da arttı. Selçukluların bölgeye yaklaşmaları ile bu defa İzmit bu yolların başlangıç noktası oldu. Bilindiği gibi XI. yüzyılda kısa bir müddet Selçuklular, XIII. yüzyıl başlarında da Bizans'ın Laskarisleri adı geçen şehirde oturdular. Kuzeyde, deniz sahilinde Ceneviz ve Venedikliler Sakarya Nehri boylarında Osmanlı, yine Bizans tarihçilerinin bahsettiği Umurhanlılar/Amirios'lular doğuda göze çarptılar. İzmit'ten Herakleia Pontika/Ereğli'ye giden yol tehlikeler sebebi ile bir müddet kullanılmadı. Osmanlıların, Söğüt'ü, az sonra da Bursa'yı başkent yapmaları nedeni ile Sakarya bölgesinin ilgisi bu defa yeni merkeze çevrildi. Bu esnada Bursa ile Sinop arasında "ipek yolu" nun geliştiği gözlenmektedir. 1453'de, İstanbul'un Osmanlıların eline geçmesi, başkentini Edirne'den buraya taşınması ile Sakarya havalisi, Anadolu'ya gidişlerde geçiş yeri oldu. Kanuni Sultan Süleyman devrinde halkın deyimi ile Bağdad Caddesi/Yolu'nun Üsküdar, Gebze, İzmit, Sapanca, Akyazı (az sonra Hendek), Düzce, Bazar, Bolu, Gerede, Çankırı, Tokat, Sivas, Erzincan'dan Erzurum'a; Sapanca'dan ayrılan kolun, Geyve, Taraklı, Göynük, Nallıhan, Beypazarı, Ayaş'dan Ankara'ya; bazen Sakarya bölgesine hiç uğramadan, İzmit veya Hersek Dili'nden Bursa'ya, İzmit, Osmaneli, Söğüt üzerinden Eskişehir'e, uzanması yolculukları kolaylaştırmıştır. Bu güzergâh hemen hemen çok az bir değişiklikle günümüze kadar gelebilmiştir. "Yol", "Güzergâh", "Bağdad Caddesi", "Bağdad Yolu", "Engürü Yolu", "Kayseri Yolu", "Üst yol", "Alt yol", "İzmit-Ankara Tarihi" "Sol Kol Yolu" gibi deyimler, belgelerde yerlerini almıştır.

XIV.yy'dan başlayarak, doğulu, batılı, zaman zaman Osmanlı gezginleri Anadolu'ya gidiş-gelişlerde bu yollardan geçmişlerdir. Gezi yapanlar, gezgin anlamına gelen "seyyah" adı ile anılmışlardır. Eserleri "rıhla", "seyahatname", "Voyage", "Travels", "Reise" adını taşımaktadır. Gezi kitapları ve gezginlerin toplu listesi M.Vivien de Saint-Martin tarafından meşhur eserinde topluca yılları ile verilmiştir.¹ 1852 sonrası gezginlere de E. Konukçu, S. Eyice ve A. Işık temas etmişlerdir.²

1. İbn Battûta (1333)

Sakarya topraklarında gezen ilk Arap yazardır. 1333 yılında. Bursa, İznik, Mekece, Geyve, Taraklı'dan geçmiştir. Orhan Gazi, ahiler ve bazı ileri gelenlerle görüşmüştür. Bu arada, Mekece, Sakarya, Geyve ve Taraklı kasabalarına dair ilk bilgileri nakletmiştir.

Mekece bir köydür. Sakarya nehri kıyısında, İznik ile Geyve arasında yer almaktadır. Geceyi, kendisini iyi bir şekilde karşılayan imamın evinde geçirmiştir.

Mekece'den ayrılarak, Sakarya nehrini geçmek için yer aramıştır. Yolda, bir Türk hatununa rastlamış, onun maiyetindekileri takip etmiştir. Hırçın bir akışa sahip Sakarya nehrini sal ile geçmiş, bu arada Hatun ve maiyetinin tehlike içinde bulunduğunu görmüştür.

İbn Battuta'nın Sakarya'yı aştıktan sonra ilk uğradığı kasaba Geyve'dir. **Kaviya** şeklinde yazmıştır. Ki bu isim de daha önceleri kullanılan Kabaia ile ilgilidir. Geyve'de bir ahinin konuğu oldular. Ancak, konuşma dili konusunda pek anlayamadılar. Buna rağmen, İbn Battûta, iyi bir şekilde ağırlandı. Ertesi gün yanlarına bir yol gösterici katıldı.

Şirin ve büyücek bir kasaba olarak işaret edilen Geyve sonrasındaki ve Göynük yolu üzerindeki Yenice'de de bir ahinin evinde kaldılar. Sonra, Yenice naibinin misafiri oldular. Çünkü, Orhan Gazi adına Yenice'yi yöneten (muhtemelen Süleyman Paşa'dır) Osmanlı idarecisi orada değildi. Naib, emrindeki sipahilerden birini İbn Battûta'ya yol göstermesi için görevlendirdi. Yenice, şimdiki Taraklıdır. Nedense, İbn Battûta, sadece Yenice kısmını yazmıştır.³

2. Ruj Gonzales de Clavijo (1404)

Clavijo, Kastilla Kralı III.Henrique tarafından, Temür-Leng'e özel bir suretle gönderilen elçilik heyeti içinde idi. Yanında bir de Çağataylı bulunmakta idi. O ve beraberindekiler deniz yolunu tercih ettiler. Sekellio diye kaydettiği Şile'den sonra, Kefken adasına doğru yelken açtılar. Thynias/Daphnusia adını taşımış olan küçük ada Clavijo tarafından Finogonia diye belirtilmektedir. 1404'deki sahibi Genovalılardı. Cuma günü harekete hazırlanırken karşı rüzgâr esmeye başladı. Adanın karşısındaki Anadolu toprağı ise Osmanlılara aitti. Gece yarısı fırtına iyice şiddetini artırdı. Zoraki Osmanlıların hükmündeki araziye çıktılar. Clavijo, sonrasını şöyle anlatmaktadır: "Türk sahiline yaklaşınca, hepimiz de kendimizi suya atarak sahile çıktık. Arkasından eşyamızı taşıdık. İspanya kralının Timur'a gönderdiği hediyeler zarara uğramamıştı. Hepsini kuruması için yadık. Onları sonra bir tepeye taşıdık. Yelkenlidekiler, bize Türkler tarafından görüldüğümüz takdirde Cenovolı olduğumuzu söylememizi hatırlattılar. Biz de Türkler tarafından görüldüğümüz takdirde, Cenovolı olduğumuzu ve Sultan'a götürülecek eşya taşıdığımızı söylemeğe karar verdik. Çok geçmeden Türkler bizi gördüler ve kim olduğumuzu sordular. Kararımız gereği dün parçalanan yelkenlinin tayfası olduğumuzu bildirdik. Gayemiz, beraberimizdeki eşyayı Kerpe'deki Cenovo yelkenlisine yüklemektir. Hayvan

istedik. Türkler de yakınlardaki köylere haber gönderdiler. Ancak, hayvanlar, en yakın ihtimalle yarın gelebilecekti. Ertesi gün, eşyamızı taşıyacak atlar geldi. Biz de Kerpe'ye hareket ettik. Cenovolılara ait iki yelkenli hâlâ orada idi. Kaptanı ile görüştük.”

Clavijo ve beraberindekiler tekrar İstanbul'a döndüler. Uygun havayı beklediler. Nihayet, 20 Mart 1404 Perşembe günü tekrar İstanbul Boğazı'ndan denize açıldılar, şimdi, doğu seyahati için Karadeniz'de idiler. Akşam üzeri Şile'ye varıldı. Gece yarısından sonra buradan ayrıldılar. Hava ve rüzgâr uygundu. Kazaya uğradıkları Kefken/Kerpe'den geçerek, Ereğli'ye doğru yelken açmışlardı. Clavijo'nun, Sakarya arazisiyle ilgili kısa notları ise şöyledir: “22 Mart 1404 akşamına doğru Sakarya nehrinin ağzına vardık. Oradan Heraklea Pontika/ Ponito Raquia'ya doğru yol aldık”.

Temür ile görüştüktan sonra 1406'da geri dönen Clavijo, bu defa, Trabzon'dan İstanbul'a doğru yelken açmıştı. Ancak, daha önce bahsetmiş olduğu için, Melen Ağızı, Sakarya Ağızı ve Kerpe/Kefkenden hiç bahsetme gereği duymamıştır.⁴

3. Gabriel d' Aramon (1548)

Bertronto de la Broauier, Busbecque, Bedreddin el-Gazi ve Mekkî gibi gezginler de Sakarya civarından geçtiler. Ancak, onlar genellikle kısa olan İznik yolunu tercih ettiler. Fakat, bölgemizi ilgilendiren kayıtları ise “Ağaç Denizi” yâni yörenin sık ormanlarla kaplı olduğudur.⁵

1548'de, Kanuni zamanında, Fransız elçiliği görevi ile yolculuk yapan d'Aramon, Sapanca, Geyve, Taraklı'dan geçti. Onun gördükleri kâtibi Jean Ghesneau tarafından yazılmıştır, d'Aramon, Nicomedia'dan, göl kenarındaki **Sabangil'e** ulaşmıştır. Burası Sapanca'dır. Bir gece kasabada geçirilmiştir. Sık ağaçlıktır. Kalabalık mayetle Sangary boyunca ilerlediler. Bu defa Guyeme'ye geldiler. Az önce de II. Bayezid'in inşâ ettirdiği taş köprüden geçmişlerdi. **Tavachy** diye yazdığı kasaba ise Taraklı'dır. Burası için yazdıkları kısaca şöyledir: “Tavachy denilen küçük bir kasabaya ulaştık. Daha sonra, büyük bir kale kalıntılarının bulunduğu, söylenen hâlâ eski duvarlarının görüldüğü, çok yüksek bir tepe üzerindeki **Gohemene**'ye geldik”.

Son zikredilen kasaba Göynük'dür. Burası, Taraklı-Bolu yolu üzerinde bulunmakta idi. G.d'Aramon'un yolculuk notları ile Kanunî devri Bağdad Caddesi'nin ilk güzergâhını da böylece belirlemiş olmaktadır.⁶

Kanunî devrinin son gezgini Türk denizcisi Seydi Ali Reis'dir. Hindistan ve İran dönüşü, Ankara, Ayaş, Göynük, Taraklı, Geyve ve Sapanca'dan geçmiştir. Ama, bölge ile ilgili hiç bir bilgi vermemektedir.⁷

4. Ermeni Simeon

XVII. yüzyılın ilk gezginlerinden olup “Polonyalı” diye tanınan ermeni asıllı Simeon, 1608-1619 yılları arasında Anadolu'da gezmiştir. Daha çok ermeni toplumu ile ilgili bilgileri vermektedir. Sakarya'dan ne zaman geçtiği bilinmemektedir. Bursa'dan, çevresindeki Ağaç Denizi'nde bahsetmekte,

iki günlük yolculuktan söz etmektedir. Muhtemelen Bursa-Bolu gezisi sırasında Geyve ve Taraklıdan geçmiş olmalıdır. Fakat, hiç isim vermez. Ankara-İzmit yolculuğunda, Nallıhan civarının pek emniyetli olmadığını, eşkiyanın kol gezdiğine işaret etmektedir. Yol üzerinde Nasır/Nasuh Paşa Han'ı da yazar tarafından zikredilmektedir. Burası ile İzmit Körfezi arasındaki mesafe iki günlüktür.

Simeon'un önemli kayıtlarından biri de "Sakarya Köyü"nden söz etmesidir. Gezi notlarında yazdıkları şöyledir: "İzmit'den hareket ettikten sonra otuz hane ermeni ve bir din adamı bulunan **Sakarya** adlı köye, oradan da bir yanında orman üzerinde küçük kargır bir manastır ve içinde Erzincan'ın Kabas manastırından gelmiş bir piskopos, iki de keşiş vardı. Manastırın yanında sadece Ermeniler ile meskun üç yeni köy mevcut olup, burada üç gün kaldık. Oradan da, büyük ve bender/iskele şehri olan İzmit'e geldik".

Bu bilgilerden, Sakarya'nın şimdiki Adapazarı ile aynı yer olduğu anlaşılmaktadır. Adapazarı ile İzmit arasındaki Ermenilerle meskun yer ise Ermeşe, Ermenilere göre de Arniaş'dır.⁸

5. Jean-Babtiste Tavernier(1640)

Evliya Çelebi'den önce Sakarya'dan gecen Fransız gezginidir. Doğu'ya Hindistan'a kadar uzanan altı gezisi ile o dönemin önde gelen gezginleri arasındadır. Diğerlerine göre daha geniş bilgiler vermektedir.⁹ Gezi yolu, İzmit, Sapanca, Ada (pazarı) ve Hendek, Tavernier, İzmit'den sonra, Chabanghi/Sapanca'ya geldi. Aynı isimdeki göl kenarında bir kasabadır. Yolu çok bozuktur ve yer yer atların karnına kadar çıkan birikintilerden geçilmesi gerekmiştir. Gölün çevresi on fersah kadardır. İçindeki balıklar çoktur. Takiben gezgin şunları ifâde etmektedir: "İki buçuk ayak boyunda bir turna balığını üç meteliğe satın aldıra. Birçok Osmanlı hükümdarı gölü bir kanal ile körfeze bağlamağı tasarlamıştı. Çünkü, bununla gölün çevresindeki ormanlardan yapım malzemesi kerestelerden İstanbul'a ulaşımı için kolaylık sağlanacaktı. Mucize kabilinden yatağında ölebilen ve makamını kendi oğluna temin eden Sadrazam (Köprülü Mehmed Paşa) adını bu imparatorlukta ebedileştirecek olan bu güzel eseri gerçekleştirecekti."

Jean-Babtiste Tavernier'in Sapanca'dan sonra bahsettiği Zaccarat, Sakarya'dır. Akşama doğru bu nehrin kenarına varabilmiştir. Ona göre nehir kuzeye doğru akmaktadır. Üzerinde bir tahta köprü vardı. Sapanca Gölü gibi nehrin balığı da çoktur. O'nun "Ada" başlığı altında tanıttığı yer Adapazarı'dır. "Fakat, Sakarya'dan bir fersah mesafede **Ada** denen halkın çoğu Ermeni olan köy vardır. İhtiyaçlarımızı ve nefis şarabını almak üzere oraya adam yolladık", diye bilgi verdiği Adapazarı'nın XVII. yüzyıl ortalarına doğru durumu köy büyüklüğünde yerleşme yeri olmasıdır. Tavernier, anlattığına göre, bu köye gitmemiştir. Ahâlisi, Ermeni imiş. Bilindiği gibi bu yüzyılın başlarında Celâlilerden kaçıp, İstanbul civarına göç eden Ermeniler çoktu. Kemahlı Grigor'da buna benzer bilgilere rastlamak mümkündür. Şarap üretiminin de üzüme bağlı olduğu, balların veya asmaların kendiliğinden yörede yetiştiğidir. Kezâ, üzüm tarımı ile

gelecekte meşhur olacak yerler arasında Geyve ve civarındaki Ortaköy de vardır.

Tavernier, Sakarya'yı ağaçtan yapılmış üzerinde kalın tahtalar bulunan köprüden geçti. Concoli, Han Dağı'nın bozuk yazılışdır. Şimdi Hendek olarak mevcut olan kasabada bir de kervansaray göze çarpmaktadır. Vakıf kayıtlarından anlaşıldığına göre kervansaray/han'ın yaptırılması Kanuni devri devlet adamlarından Mustafa Paşa tarafından gerçekleştirilmiştir. Ada ile Hendek arası da akarsular nedeni ile sürekli bataklık hâlde idi. Zaman zaman bazı köprülerden geçilmesi gerekmiştir. Tavernier, bir gün sonra Concoli'ye gelebilmiş ve bir gece kalmıştır. Onun sonraki durağı **Tuskebasar**: Düzce Pazarı'dır.

6. Evliya Çelebi (1645-1648)

Tavernier'den daha fazla Sakarya'nın anlatıldığı gezi kitabı Evliyâ Çelebi'nin "Seyahatnamesi" dir. İlk yolculuk, İstanbul-Trabzon'adır. Anadolu Kavağı, Rivâ, Şile, Kefken-Kerpe yolu ile Sakarya ağzına gelmiştir. Kısaca verdiği bilgi şöyledir: "Sonra, Sakarya nehrine geldik. Karadeniz'e burada karışır. Bu nehir Kütahya dağlarından çıkar. İzmit sancağı kasabalarından Geyve, v.s. ye uğrar. Bu Kerpe kasabasının yakınlarında Karadeniz'e karışır. Andan yine eyyâmsız kürek çekerek, bir kaç mil giderek, Akçaşar/Akçakoca"ya vardık".¹⁰

Evliya Çelebi'nin ikinci gezisi Erzurum'a olmuştur. Kalabalık bir kabile ile yol alan Evliyâ Çelebi, 1645'de Sapanca, Sakarya ve Hendek'e dair şunları kaydetmektedir¹¹:

"Menzil-i kasaba-i Sabanca: İbtidâ İzmittli bir koca bu mahalde dağistân ve muğaylânistânı kurup saban yürüdüğünden Sabancı Koca nâmıyla müsemmâ bir kurâ olur. Mürûr-ı eyyâm ile Süleyman Hân arasında bir kasaba-i şîrin olup Sarı Rüstem Paşa, bir hân-ı azîm bina edüp yüz yetmiş ocaktır. Bir câmi'-i latîf ve bir hammâm-ı nasîf ve bir esvâk-ı münîf inşâ olunup cümle rasâs-ı hâlis ile mestur bin kiremit örtülü hâne-i ma'mûrlu kasaba-i şîrindir. (Ve Koca Mi'mâr Sinan binâsıdır ve Hân-ı Pertev Paşa dahi kâr-ı Mimar Sinan'dır.) Cümle bu hayrât [u] hasenâtlar Rüstem Paşa'nın olmağıla anın mütevellisi hâkimdir. Başka yeniçeri serdârı vardır. Memdûhâtından beyaz kirazi ve hammâmı dibinde bir ekmeççi dükkânı var. Bir dervişin hayr du'âsı berekâtıyla bir güne hâs ve beyaz somunu pişer kim sabanca somunu deyü rub'-ı meskûn da meşhûrdur. Hatta kırk gün dursa kuruyup lezzeti mütegayyir olup küflenmek ihtimâli yoktur. Şöhre-i şehirden ilgar ile nice somunlarından Acem şahına götürmüşler, pesend ahsend etmişler. Tâ bu mertebe lezîz ve hâs ve beyâz ekmeği olur, amma suyunun hâssasındandır.

Der-sitâyiş-i buhayre-i Sabanca: Devri yigirmi mil ihata eder. Cânib-i erba'asında kasaba-misâl yetmiş altı pâre kurâları vardır. Cümle halkı bu halicin âbindan nûş etmeğile reng-i rûları humret üzredir. Ve mahsûlleri gayet çokdur, amma bağları yokdur, lâkin bâğçeleri çokdur. Ve bu gölün kenarında kavun ve karpuz olur kim ikisin bir himâr ancak götürür. Lezîz zerdesi olur kavunları vardır. Ve bu buhayre içre yetmiş seksen pâre

kayıklar ve çirnikler vardır. Köyden köye âdemler ve kerâste ve sâ'ir eşyalar götürürler ve yetmiş seksen güne balıkların sayd edüp kâr ederler. Mâhîlerinde alabalığı ve sazani ve turna balığı ve livne balığının ta'amı misk [u] anber hamıyla pişmiş gibi lezzeti olur ve gayet müferrah ve mukavvîdir. Ve bu buhayrenin umkı yigirmi kulaçdır. Ve gayet saf ve berrak âb-ı revândır. Sahilinde olan ahâlî-i kura nisvânları esbâb gasl etdüklerinde asla sabun sürmeyüp üçer kerre yıkasalar pak ve beyaz dülbend gibi olur. Mezkûr somunu dahi bu su ile yoğurup ekmek etdüklerinden pembe-misâl ekmeği olur. Ve bu halîcin cânib-i şarkisinde.

Nehr-i azîm Sakarya: İki sâ'at karîb ubûr edüp Kocaili içinde kasaba-i İrva kenarında bahr-i Siyâh'a munsab olup sehl himmet-ile nehr-i Sakarya bu buhayreye mahlût olmak şey-i kalîl idi. Ve bu buhayre İzmit körfezine üç sâ'at karîb olmağıla bu gölün ayağı İzmit tuzlası önünde deryaya karışır. Hatta Sultân (—) asrında bu buhayreyi İzmit körfezine ilhak eylemeğe nice kerre yüz bin kazma ve çapa ve ırgad ve bennâ çalışup ittisalına sehl kalmışken "Vâfir gene ve ömr-i Nuh gerekür" deyü İzmit halkının iğvâsıyla feragat etdüer. Amma eğer Sakarya nehri halice ve haliç İzmit körfezine mahlut olsa Karadeniz'den bir dahi nehr-i Sakarya ile düşman girmez ve İzmit şehri iç il olup şehir-i Bolu'ya varınca beş konak yer ammâr olup Bolu şehri iskeleye karîb olup cümle İslâmbol'un gemileri tâ Bolu'ya yanaşup İslâmbol'da bir tahta üç akçeye ve bir kantar odun beş akçeye olup hayrat-ı azîm olurdu. *Allahümme yessirü'l-hayr.*

Andan 6 sâ'at cânib-i şarka göl kenarınca ağaç deryası içre sun'-ı Huda dıraht-ı azimleri ibret göziyle temaşa edüp (giderken ağaç cisrden nehr-i Sakarya ubûr olunup Çifteler dağından cem' olup , bu haşeb cisrden geçüp Kocaili sancağı içinden güzer edüp İrva iskelesi kurbunda Karadeniz'e munsab olur).

Menzil-i kasaba-i Handak pâzârı: (—) sancağı hâkinde bir ormanlı ve dağlı ve bâğçeli ve câmi'li ve hân u hammâmlı ve çârsû-yı bâzârlı müzeyyen kasabacıdır. Ve yüz elli akçe kazâdır. Ve yeniçeri serdârı ve kethüdâyiri ve subaşı vardır. Ve bu mahalde bir çamurlu bataklık orman içre bir haşeb cisri tavîli vardır kim Arab u Acemde meşhur bataklık-ı azîmdir. Andan yine cânib-i şarka 12 sâ'at orman-ı azimler içre gidüp"

Evliya Çelebi, Sabanca-Düzce Pazar arasına tesadüf eden izlenimleri böyledir. Yörenin, idari, sosyal ve coğrafi yapısını da böylece ifade etmektedir. Ancak, Z. Kurşun'un doğru olarak yazdığı "Handak Pazarı", daha önceleri "Hasandan" diye hatalı bir şekilde ele alınmıştır. Gezi notlarından da anlaşılacağı üzere Evliya Çelebi, "Ada Köyü"ne gitmemiş, az güneyden doğuya uzanan ve Handak/ Hendek'e ulaşan yolu takip etmiştir.

Evliyâ Çelebi, 1648'de, Taraklı-İzmit yolculuğunu Geyve üzerinden gerçekleştirmiştir.¹

"Evsâf-ı Kal'a-i Geyve: Aslında ismi Genve'dir. İzmit kal'asının bina eden İskender'in akrabalarından Genve nâm krale-i fertûte-avretin koyunları çobanlarıyçün bina olunmuş bir küçük kal'adır. OI kralenin ismiyle müsemmâ

Genve'den galat-ı meşhûr Geyve derler. Sene 712 târîhinde Osman Gâzî fethidir. (—) Sancağı hakkında yüz elli akçe şerîf kaza olup nehr-i Sakarya üzere Bâyezîd-i Velî'nin ağreb u garâ'ibden (—) göz cîsr-i azîminin hâlâ evkâfıdır. Bu kantara-ı ibret-nümâ dahi Devlet-i Âl-i Osman'da ma'rûf-ı âfâk bir cîsr-i azîmdir. Zamân-ı kadîmde bu Geyve, şehir-i azîm idi. Lâkin Murâd Hân-ı Râbi' asrında nehr-i Sakarya tuğyan üzere gelüp bu şehri gark edüp yine imar oldu. Amma deryada katre ve güneşde zerre kadar imâr olmayup üç yüz haneli ve bir câmi'li ve bir câmi'i harâb meydânda bir minaresi kalmış ve bir hammam ve üç hân ve yedi mekteb-i sıbyân ve evleri kiremitli ve tahta örtülü nehr-i Sakarya'dan bir ok menzili ba'id imâr olmadadır. Amma bir kiremitli mu'azzam hânı var ve hân cenbinde yigirmi kadar dükkânı ve bağı ve bâğçesi ferâvân olduğundan üzüm turşusu ve Sakarya kenarı kavunu meşhurdur. İki kavunu bir ata yüklediler, gayet iri ve lezîz kavunu olur. Geyve cisri kenarında safî besâtinlerdir. Bu cisrin altından cereyan eden nehr-i Sakarya'nın ibtidâ tulû'ı (—) (—) (—) dağ-larından hurûç edip andan şehrin bâzârı kurbundan ubûr edüp nice büldân ve kurâları rey ederek bu İzmit sancağından geçüp Kocaili sancağında İrva nâm kasabada Karadeniz'e mahlut olur. Bu kasabada sipâh kethüdâyeri ve yeniçeri serdârı ve evkâf mütevellisi vardır.

Ziyâretgâh-ı Geyve: Hazret-i Burhan. Osmancık ile gelüp bunda medfûndur. (—) (—) (—) (—)

Andan cânib-i şimale cisri ubûr edüp nehr-i Sakarya kenarına Ağaç denizi nâm çengelistan ve hıyâbân-ı ormanistândır kim ehl-i beled olmayan garîbü'd-diyâr âdemlerin niçesi gâ'ib olmuş vahşî canavarlara ve kuttâ'u't-tarîk haramilere harem olmuş bir bî-amân dağistân yerdir. Bu kuyâğıstânda eyle gûnâ-gûn dıraht-ı müntehâlar var kim kadd [ü] kametleri eflâke ser çekmiş şecer-i azîmlerdir kim şems-i âteş-tâbın te'sîri yokdur, eyle sâye-dâr dağlardır. Tefne ve ardıç ve çam ve uhlamur dırahtlarının şükûfeleri râyihâsından âdemim dimağı mu'attar (olur) bu kûh-ı hıyâbân içre nice bin tahta biçecek bıçkı değırmânları ve nice bin gemi kerasteleri kesici kâtı'u's-şecer-i bî-merhemet Etrâkları vardır. Fursat bulurlarsa âyende vü revendeden benî adem dahi keser. Bu dağlar dörd sancak yer hudûdında vâki' olmuş, hakka ki ağaç deryâsıdır. Bir tarafı Bursa sancağında nihayet bulur ve İzmit sancağı ve Bolu sancağı ve Kocaili sancağı hadlerinde cümle ağaç denizi vardır. Dâiren-mâdâr bir ayda devr olunur, bahr-i şeceristândır. Anıma güzîde yerleri bu Geyve yolu üzere vâki' olmuşdur. Bu Geyve'den üçüncü sâ'atde leb-i Sakarya'da bir yalçın kaya üzere,

Evsâf-ı Kal'a-Çoban: Evc-i âsumâna kad çekmiş serâmed yalçın kaya üzere bir küçük kal'acıktır. Hâlâ içinde benî Âdemden yokdur. Hârâb u yebâb durur. Zamân-ı kadîmde Geyve kralenin çobanları bu kal'ada sakin olup âyende vü revendeden bâc alırlarmıs. Aşağısı deryâ-misâl Sakarya nehri ensesi yalçındağ üzere **kal'a-i Poli** ise pür dert sakar yolu olmağıla bi'z-zarûrî cümle kârbân halkı bunda bâc [u] haraç verirlermiş. Anı ubûr edüp yine cânib-i garba nehr-i Sakarya kenarınca asla güneş te'sîr etmez çemenzâr [u] lâle'ızâ[r] sular kenarında tahla'l-kahve, fatûr-ı fatîrler tenâvül edüp tâ'at [u] ibâdât edüp

sun'-ı Hudâ-yı Perverdigârı temâşâ ederek 4 sâ'at dahi gidüp, [369b]

Menzil-i Kasaba-i Ma'mûr-ı Sabanca: Sene (—) târihinde Defterdârzâde Mehemmed Paşa efendimizle Erzurum'a giderken İzmit sancağı hâkinde yüz elli akçe kaza ve Rüstem Paşa evkâfı olup cemî'î imâristân ve memdûhât-ı buhayresiyle tavsif olunmuşdur. Andan yine cânib-i garba (—) sâ'atde".

Gezginin Geyve kasabası, halk tarafından kutsal sayılan yeri Sakarya nehri kıyısındaki Çoban Köprüsü hakkındaki bilgiler, çağı için çok önemlidir. Evliya Çelebi, Geyve'den önce de **Taraklı**'dan geçmiş, kalesinin boş halde bulunduğunu yazmıştır. Onun burası için yazdıkları da ilgi çekicidir.¹³

"Evsâf- Kal'a-i Taraklı: Bursa tekürü binâsıdır. Sene 712 târihinde Osman Gazî fethidir. Hâlâ (—) sancağında (—) hâkimlikdir [369a] ve yüz elli akçe kazâdır. Hâlâ kal'ası virandır amma kasabası bağlı ve bâğçeli ve âb-ı revânlı bir dere içre bin beş yüz hâne-i ma'mûr cümle kiremitli ve tahta örtülü kasaba-i şîrîndir. Ve cümle on bir mihrâb ve yedi mahalledir. Çârsû içinde (—) câmi'i sâde binadır.

..... (1 satır boş)

Mâ'adâ mesâcidlerdir. Bir hammâmı ve beş hânı ve altı aded mekteb-i sıbyânı ve iki yüz dükkânı var. Cümlesi kaşık ve tarak istediklerinden Taraklı şehri derler. Dağları salt çimşir dırahtı olmağıla cümle halkı ma'laka ve şâne işleyüp Arab ve Acem'e kaşık bundan gider. Âb u hevâsı gayet haff ve cümle dağları çengelîstân ve sayd [u] şikâr yerleridir. Deresi içre cereyan eden nehr-i câriye nehr-i (—) inüp nehr-i azîm Sakarya'ya mahlut olur".

7. Le Gouz de la Boullaye (1647)

Evliyâ Çelebi'den sonra, Sakarya'da gezisini yapan De La Boullaye, yöre hakkında pek bilgi vermez. Sadece geçtiği yerler ve mesafelerini belirtir, İzmit, Sapanca, Hendek ve Düzce güzergâhı takip edilmiştir. **Candac**, Sapanca'ya bir mesafe uzaklıktadır. Bu yazılış, Handak'la ilgili olup, Han ve Dağ kelimelerinden meydana gelmektedir. De La Boullaye'ye göre, Hendek küçük bir kasabadır. Ducabasar dediği Düzce Pazar'a da bir merhale mesafedir.¹⁴

8. Richard Pococke (1740)

XVIII. yüzyıl gezginlerindedir. İngiltere'den başlayan ve Anadolu'da devam eden gezi notları önemlidir.¹ Bu seyahatte Anadolu'da Bolu, Hendek, Sapanca yolu takip edilmiştir. Seyyahın Bithynia arazisinde gösterdiği Kandake, orman içinde şirin bir kasaba görünümündedir. Kervanların geçiş yolu üzerindedir. Ovanın çok güzel görünüşü vardır. Ceviz ağaçları çoktur. Batıya doğru gidildiğinde, suyu bol, Sağaris/Sakarya Nehrine tesadüf edilmektedir. Bu akarsu, yüz ayak uzunluğunda ağaçtan bir köprü ile anılmaktadır. R.Pococke, Duseproolimpum ile Adapazarı'nı aynileştirmekle hataya düşmektedir. Bahsettiği bu yer, Düzce'dir ve çok gerilerde kalmıştır. Karşısında ise birbirini takip eden küçük tepeler yemyeşil manzarası ile insanı adeta büyülemektedir.

Sagaris/Sacari, eskiden bir başka yatakta akmakta idi. Şimdi ise kervanın geçtiği köprü'nün altında aynı akarsuyu görülmüyor. Ahâlisi bu zengin toprağı işliyor ve üretim yapıyor. Yeniçeri/janizaries'lerin eskiye dayanan aileleri buralarda yerleşmişler (doğrusu sipahiler olmalı). Saat dokuz civarında R.Pococke, Sabanjah/Sapanca'ya ulaştı. Ovayı birbirinden ayıran tepeleri takip etti. Kasaba küçük bir yerleşim yeridir. Yol batıda İstanbul'a kadar uzanmaktadır. Nicomedia/Izmit'den çok uzakta değildir. Eski devre ait bazı taşları gören gezgin, verimli arazide pek kaya v.s görememiştir. Manzaranın güzelliği karşısında konaklamak ihtiyacını duydu ve göl kenarında çayını yudumladı."

9. Osman Şakir (1810)

XVIII.yüzyılda, R.Pococke gibi Sakarya bölgesinden geçen fakat sadece bazı merkezlerin isimlerinden bahseden gezginler P. Tournefort, Jean Otter de bulunmaktadır. XIX. yüzyılda ise yoğun şekilde gezginler Sakarya bölgesinden gezilerini devam ettirmişler, biraz daha etraflıca bölgeyi tanıtmışlardır. Bunların ilki Bozoklu Osman Şakir Efendi'dir¹⁶. Bu kişi II. Mahmud tarafından Kaçar Şahı Peth Ali Şah'a gönderilen Yasincizade Seyyid Abdürrahim Efendi'nin yanına Farsça tercümanı olarak tâyin edilmişti. Sapanca ve Geyve'den geçen Osman Efendi, Sapanca'nın çizimlerini de yapmıştır. Ekim 1810'daki gezisinde, kasabayı etraflıca tanıtmış, oradan Sakarya'yı takiben Geyve'ye doğru gitmiştir. II. Bayazid Köprüsünü de bu vesile ile görmüş, bakımsızlığı kendisini üzmüştür. Hatta, mevcut vakıflarının bu köprüye sarf edilmediğini, çeşitli ellerde yok olup gittiğini şikâyet etmektedir.¹⁷

Ange de Gardane, Adrien Dupre de İran'ı Avrupalıların gönderdiği kimseler olduğunu, Bozoklu Osman Efendi'den bir kaç yıl önce Sakarya bölgesinden geçtiklerini de ifade etmeliyiz. James Horier, J.M.Kinneir, W.Heude de XIX.yüzyılın başlarında Sakarya'dan geçen batılılardır. Tabii Sir Ker Porter'i de unutmamak gerekmektedir.

10. P. Minas Bijişkyan (1817)

Bijişkyan, Ermeni din adamıdır. Bütün Karadeniz sahillerindeki kasaba ve şehirleri görevi nedeni ile gezmiştir. Sakarya ağız ve Beş Köprü ile ilgili rivayeti tekrarlaması bakımından önem arz etmektedir. Onun sahil için yazdıkları şöyledir:

"Sakarya veya Zalari büyük nehir olup, Galat dağlarından çıkarak, Pirigya ve Bytinya içinde dolambaçlı bir yol takip edip, Deniz köyünün yakınında denize dökülür. 'Buna ait eski bir paranın üzerinde Sarapis adı yazılıdır. Strabon'un da dediği gibi bu nehrin içine orta büyüklükte yelkenliler girebilir. Kenarında putperestlerin büyük bir ziyaret yeri olan Morn İlählarının bir tapınağı vardı. Karasu veya Karabavin (Melen) çayının da yakın bulunduğu bu yerde Mithridates Roma ordusunu yenmiştir. Sakarya Nehri'nin yanında **Namerd Köprüsü** denilen büyük bir taş köprü vardır. Türklerin bana söylediklerine göre, dervişin biri köprü'nün sahibini lanetlemiş olduğundan, nehir yolunu değiştirmişve köprü kuru toprak üzerinde kalmış, kendisi de;

Geçme namerd köprüsünden ko apansın su seni

Yatma tilki gölgesinde ko aslan yesin seni

beytini söyleyerek nehre atılmıştır". Tarihi bilgilerde bazı hatalar olduğu da görülmektedir. Karasu yakınındaki Deniz köyü ise şimdi mevcut olup, Karasu'nun kuzey-batısında, sahile yakındır.¹⁸

11. John Macdonald Kinneir (1813)

İngiliz gezginlerinden olan Kinneir, 1813'de, Osmanlı Devletinin derebeyler ve ayanlar elinde zayıf olduğu bir zamanda verdiği bilgilerle dikkati çekmektedir. Mayıs 1813'de İzmit'ten Sapanca'ya gelmiştir. Mevsime rağmen hava sıcak, gölden dolayı da nemli idi. Sık sık bahar yağmuru ile karşılaşan gezgin, Sakarya nehri sahilini takip ederek Geyve'ye gitmiştir. Yolda, Yozgat ayanı Çapanoğluna katılan Zile Beyi'nin kesik başını taşıyan posta katarına rastladı. Daha sonra II. Bayezid'in inşa ettirdiği taş köprüye ulaştı. Sapanca'dan 23 mil uzaklıktaki Geyve/Gaiwa de oldukça sıcaktı. Atlarını değiştirdikten sonra, akşam üzerine kadar devam eden yolculuktan sonra da Terekli'ye vardı. Karakaya Dağları ve Terekli Suyu'nun aktığı vadiden kasabaya ulaştı. Terekli adının Herekli/Herakleia'dan geldiğini zanneden Kinneir, yanlışmıştır. Sarı ağaç diye isimlendirdiği şimşirden kaşık ve tarak yapıldığını ifade eden Kinneir'in diğer durağı ise Göynük idi.¹⁹

12. William Heute (1817)

Heute,²⁰ Hindistan'da, Madras bölgesinde görevli İngiliz subayı idi. 12 Nisan 1817'de, uzun süren ve macera dolu bir geziden sonra Sakarya topraklarına ayak bastı. Dustche/Düzce'den hareketle 12 Nisan günü Hendek'e ulaştı. Bataklık bir arazide güçlüklerle yolculuk yapabildi. O ve yanındakiler nehri ağaçtan inşa edilmiş bir köprü vasıtasıyla aşabildi. Sağ taraflarında göze çarpan tarihi köprü ise Beş Köprü idi. Ama, o yapının ismini vermez. Altından akan derenin ise nerede ise kurumak üzere olduğunu, etrafını ise yeşil bir örtünün kaplamış olduğunu yazmaktadır. Daha sonra güneye dönen Heute, Sapanca/Sabanja'ya ulaştı. Buranın büyükçe bir göl kenarında olduğunu, İzmit yolunun da kasabadan geçtiğini anlatan Heute, yine bataklık ve aşılması zor yolu takip ederek İzmit'e gitmiştir.

13. Josef von Hammer (1804 sonrası)

Osmanlı Tarihi'ni yazan Hammer, Türkiye'de yakından tanınan bir kimsedir. Araştırmalarını tarihle sınırlı tutmamış, İstanbul'a geldikten sonra, devletin gösterdiği kolaylıklarla, Bursa gezisini yapmıştır. Kendisine Prusya maslahatgüzarı Anton von Bielfeld ve İngiliz Elçiliği kâtabi Straton da katılmıştır. Sapanca Gölünü gören Hammer, buranın tarih içinde, Sakarya ve körfezle birleştirilmesi çabalarını gezi kitabında ifade etmiştir. Şimdiye kadar pek az kimsenin ilgisini çeken gezi kitabı, Sakarya çevresine ait bilgileri için de önemlidir.²¹

14. *Eli Smith ve H.G.O. Dwight (1830)*

Sakarya arazisinde gezen ve Erzurum'a gitmekte olan Smith ve Dwight, A.B.D'lerine mensup misyonerdir. 23 Mayıs 1830'da, Sapanca'ya geldiler. Hemen arkasındaki dağ, gezginlerin dikkatini çekti. Az sonra da Sakarya Nehri'ne doğru gittiler. Sürekli bataklık durumundaki arazide at sürdüler. Nehri bir ağaç köprüden aştılar. Önlerindeki arazi yemyeşil ve ağaçtan görünmüyordu. Üç saat sonra arazi sert ve kuru idi. Tarlalarda tarım yapılıyordu. Etrafta çok sayıda ceviz ağaçları görülüyordu. Yolculuklarının onuncu saatinde, sokaklarında küçük dereciklerin aktığı posta merkezi olan Handek/Hendek'de idiler. Türklere göre hoş bir yerd, ötede beride bahçeler içinde evleri vardı. Burası tamamı Türk olan 200 evli bir köy vaziyetinde idi. 23 Mayıs gecesi burada geçirildi. Ertesi gün her türlü ağacın göze çarptığı doğuya doğru gittiler. Bu kısımlar kendilerine A.B.D'lerindeki manzaraları hatırlattı. New York'un civarı da aynı şekilde görünüme sahipti. Tekrar sık orman örtüsü ile karşılaştılar. Önlerinde Sakarya gibi ondan daha küçük Melan Nehri'ne geldiler. Karşılarında Dootjeh vardı.²²

15. *Charles Texier (1832)*

Tanınmış Fransız araştırmacı ve gezginidir. Bythynia'daki araştırması sırasında Sapanca, Adapazarı, Geyve ve civarını incelemiştir. Gözlemleri daha çok tarihi ve arkeolojiktir.²³

Texier, İzmit'ten sonra 1832'de Sapanca Gölü'ne geldi. Burasının tarihi üzerinde bilgiler aktarmıştır. Sapanca kasabası, bugünkü durumunu gelip-giden kervanlara ve yolculara borçludur. Güzel, bakımlı hanları mevcuttu. Eskiye işaret edecek hiç bir tarihi kalıntısı da yoktu. Göl hakkında ondan önce Otter ve Tschihatscheff gibi gezginlerin müşahedelerine de yer vermiştir. Kuzeydeki gölün güney tarafında yüksek bir dağ vardır, Sakarya Nehri ve köprüsüne gitmek için at sırtında zahmetli bir yolculuk yapılması gerekmektedir. Gölden çıkan ve Kilis adı verilen çay kuzeye akmaktadır. Yeşillikler arasındaki Beş Köprü, İustinianus devrinden kalma taştan inşa edilmiştir. Texier, köprü hakkında bazı tarihi bilgileri ve bu arada kitabesinin metnini de zikretmektedir. Zamanın en hassas ölçümleri de tarafından yapılmış, plânı esere eklenmiştir. Adapazarı ise bu tarihlerde hâlâ küçük bir köy halindedir. Sakarya'nın iki kolu arasında kaldığı için **Ada** denilmiştir. Hendek tarafına uzanan yol üzerindeki köprü ise Uzun Köprü ismini taşıyordu. Anadolu'ya giden kervan yolu Geyve'den geçmektedir. Burası, Sakarya'nın akışta sağ tarafındadır. Sık sık sellere maruz kaldığı bıraktığı kilden anlaşılmaktadır. Sultan Bayezid'in yaptırdığı altı gözlü köprüden sonra Geyve'ye ulaşılabilir. Burasının Kavunları ve meyveleri boldur. IV.Murad zamanında Sakarya taşmış ve suları Geyve'ye kadar yayılmış, kasabayı kalın çamur tabakası altında bırakmıştır. Kasabada kervansaray ve hanlar mevcuttur. Mektebi ve camileri de dikkati çekmektedir. Bu devirde eskiçağa ait kalıntılara yer yer rastlanıyordu. Bu kalıntılardan birinin üzerinde Achilleus yazısını okumuştur. İznik ve Bolu'ya giden yol da buradan geçmektedir. Önceki tarihî kaynakların verdikleri bilgilere göre Geyve, Tattaion arazisine dahildi. Akhisar da Geyve yakınında, Sakarya'nın sol tarafında kasabadır.

Texier'in işaret ettiği iki önemli husus da yörenin sık orman. ve çamurlu arazi ile kaplı olmasıdır.

16. M. B. Poujoulat (1836)

Fransız gezgini ve araştırmacısı olan Poujoulat, 1836'da Sakarya ve çevresinde gezmiştir. "Anadolu'da Gezi" ismini taşıyan eseri verdiği bilgiler açısından önemlidir.²⁴ İzmit üzerinden Devrent'e dört saatte varan Poujoulat, Sapanca dağları altındaki aynı ismi taşıyan göl kıyısındaki kasabaya ulaşmıştır, Sapanca'da pek oyalanmayan gezgin Sakarya nehri kıyısındaki Geiwa'ya yaklaştığında, bahçelerini meyve ağaçları ile dolu olarak görmüştür. Dağlarında oturan insanlar eski Osmanlılardandır. Bunlardan biri gezgine bir fincan kahve ikram etmiş ve kendisi ile konuşmuştur. Türklerin Kiaya Dagh dedikleri sırtlar aşıldıktan sonra da gezgin Teracli'ye varmıştır. Burası şimdiki Taraklı kasabasıdır. Tourbali diye yazdığı kasaba ise Taraklı'dan sonraki Göynüktür.

17. Willame Ainsworth (1838)

İngiliz araştırmacısı ve gezgini olan Ainsworth, Bithynia ve Paphlagonia'daki gezisinde, Sakarya arazisini kullanmıştır, İzmit'ten Sapanca'ya geldi. 22 Eylül 1838 gecesini burada geçirdi. Onu, Ağaç Denizi içinde kasabaya ulaştıran Sürücü/katırcı olmuştur. Kerem Ali ve Düzce Dağları, buradaki yükseltinin doğuya doğru uzantısı idi. Sapanca Gölü ve bağlantısı Killis çayını zikreden Ainsworth, muhteşem bir manzara ile karşı karşıya kalmıştır. Kahvehane ve hanlarla dolu olan kasaba her zaman hareketlidir. Albay Lekae ve Rennel burası ve göl hakkında bilgi vermişler ve bunu Ainsvorth da tekrarlamıştır. İzmit - Geyve yolu üzerindedir. Bay Rasam kendisine duyduğu bir hikâyeyi anlatmıştır. Güya bir derviş dua etmiş ve Sakarya'da değiştirmiştir. Daha sonra Sakarya nehrini tahta bir köprüden geçmiştir. 23 Eylül 1838 pazar günü kabile Hendek'e doğru yol almıştır. Burası Türk kasabasıdır. Posta için her zaman koşulu atları vardı. Hava her zaman yağışlıdır. Bu nedenle hep ıslanmışlardır. Kayın ve meşe ağaçları her yerde göze çarpmaktadır. 25 Eylül 1838'de ise Düzce'dedir.²⁵

18. J. Baillie Praser (1840 öncesi)

Fraser'in, 1840 yılından az önce Sakarya bölgesinde bulunduğu anlaşılmaktadır, İngiliz gezgin ve araştırmacılarındandır. II. Mahmut devrinde, Bolu-İzmit yolculuğu sırasında yöreden geçmiştir, Kendisine Günce Ağa isminde biri rehberlik etmiştir. 10 Nisan'da Khunduc/Hendek'e varıldı. Burada pek kalmadılar. Onun da yolculuk sırasında tek şikâyeti yağmur ve arazinin çamur oluşu idi. Ancak Günce Ağa maharetli bir kimse idi ve çamura pek saplanmadılar. Her defasında, rehberi ona "Oooh.. Chamur chook" diye sesleniyordu. Sakarya'yı tahta bir köprüden geçtiler. Karşılarında rengi ile dikkati çeken Sapanca gölü bulunuyordu. Akşam karanlığı çökmek üzere iken yorgun bir hâlde Sapanca'ya geldiler ve geceyi burada geçirdiler. Çamur ve zorluklarla boğuşmanın tadını uyuyarak çıkardılar. Ertesi gün altı saatte yollarının daha iyi olduğu söylenen İzmit'e varılmıştır.²⁶

19. *Ignace Xavier - Morand Hommaire de Hell (1847)*

Tanınmış Fransız gezgin ve araştırmacıdır. Sapanca Gölü çevresine yaptığı gezi ile bölge hakkında etraflı bilgi vermiştir. Yanında, Jules Joseph Augustin Laurens (Ressam), Gnl. Jochmus ve kendi eşi Adèle de Hell vardı.²⁷ Hell, önce İzmit'e geldi. Bir ermeni zengine ait son derece muhteşem bir konakta misafir edildiler. Hell, Sapanca araştırması için önce Köse Köy'e gitti.²⁸

Hemen çadırlar kuruldu. Yüksekçe bir yerden Sapanca Gölü incelendi. Açılması yine gündeme gelen ve devrin sadrazamından bu konuda bazı teklifler alan De Hell, göl ile İzmit arasındaki düzlüğü gözden geçirdi. Böylece, XIX.yüzyılın ilk yarısında Kanal Projesi çalışanları arasına De Hell'de katılmış oldu. Arazide, mühendis gözü ile incelemeler yapan ve hangi mevkilerden geçebileceğini hesaplayan Fransız gezgini, İstanbul'a dönüşünde bu raporları dosya hâlinde ilgili makama vermiştir. Ancak, devletin o sıralardaki mâli durumu bu dev projeyi gerçekleştirecek durumda değildir. Hele, arazi üzerinde körfeze doğru bazı engel mevkilerin yükseltilmesi de çok paraya ihtiyaç duyduğundan, ilk anda böyle bir ameliyeye imkân vermeyecektir. De Hell, A.B.D'den bir örnek vererek, su kanalı yerine, en ucuz sistem olarak gördüğü ağaç raylı tren işletilmesini, bunun ulaşımda daha kolaylık sağlayacağını teklif etmiştir.

De Hell, sadece kanal işi ile uğraşmamış, eskiden beri merak duyduğu İlkçağ zenginliklerini ortaya çıkarmaya gayret etmiştir. Bu nedenle, gölün doğu tarafına gelmiş, oradan Adapazarı'na doğru gitmiş, Erenler Tepesinin batısında kalan yerde, küçük bir derecik üzerindeki Justinianus Köprüsü'ne ulaşmıştır. Arkadaşı Jules Laureru ile incelemelerde bulunan De Hell, köprü hakkında notlar alırken, ressam arkadaşısı da belki de en detaylı köprü çizimini gerçekleştirmiştir. De Hell hakkında önemli bir makale kaleme alan Prof. Dr. Semavi Eyice, bu konuya temasla şunları yazmaktadır: "Fakat aynı levhadaki köprü resmi arkeoloji ve tarih bakımından en önemli eserlerden biridir. Bu, Adapazarı yakınındaki. Beş Köprü veya Justinianus Köprüsü olarak bilinen eserdir. 559-560 yıllarında yapılan (Procopius, De Aedificis-Loeb baskısı, V, III, s. 326-327) ve Bizans profan mimarisinin ayakta kalabilmiş nâdir örneklerinden biri olan bu anıt, Laurens'in gravüründe eski hâli ile birçok akşamını henüz kaybetmeden önceki şekli ile görülebilmektedir. Böylece bu resim.. büyük bir vesika değerine sahiptir".

De Hell, Anadolu ve İran'a yaptığı gezisinde de Karadeniz kıyısındaki Sakarya topraklarını anlatmıştır. Kefken, Sakarya Ağızı, Melen ve Akçaşehir/Akçakoca'ya dair yazdıkları da bu bakımdan ilgi çekicidir.

20. *Walther von Diest (1886)*

Bithynia araştırmalarının önemli şahsiyetlerinden biri de W. von Diest'dir. Didim'den Sakarya bölgesine gelmiş ve buranın en detaylı tanıtımlarını yapmıştır. Onun ilk ilgisini çeken yerlerden biri de Adapazarı'nın kuzey-batısındaki meşhur Ermeni merkezi ve manastırının bulunduğu Armaş/Ermeşe'dir.

Von Diest, 24-25 Mayıs 1886'da, Adapazarı'na geldi. 26 Mayıs'da

Kömürlük mıntıkasına ulaştı. Sakarya'nın doğusunda kalan bataklık arazide, halkın kendisine kalıntılardan bahsettiği Şıra Tepe ve Tersiy'e inceledi. Ona göre burası eskilerin Tarsia'dır. Rum mahallesinde, köylülerle görüştüktan sonra, yukarıda işaret edildiği gibi Funduklu üzerinden Ermeşe'ye ulaşmıştır. II. Sultan Abdülhamit devri haritalarında görmediğimiz geniş şekillendirmeler, Von Diest tarafından yapılmıştır. İzmit - Sapanca arasında Vezir İsmail Paşa Çiftliği, Koca Ali Deresi, Sarı Meşe, Hacı Su, Büyük Derbent; Sapanca ve çevresinde; "Sabandja Göl: Sumeninsis Lacus, Kuş Kaldırım, Masukiye, Yanık, Çerkez Kurd Köy, Uzun Kum, Uzuntarlalar, Yeni Ciftlik, Ser-Divân, Eski Yol, Justinianus Köprüsü, Hacıoğlu; Regio Tarsia, Kalaycık, Tavuklar, Şarabcı, Kale, Akkapu, Kayalar, Çarka, Ak-Yazı, Aksofu, Güneşler, Trabzonlar, Karaköy, Taşlık, Çökekler, Tersiy'e, Budaklar, Çatal Köprü ve Mudurnu Suyu/Gallus gibi yer ve mevkî isimleri görülmektedir.

Von Diest, Adapazarı sonrası, Hendek'e gitti. 13 Kasım 1886'da, kısa ziyaret sonrası tekrar Adapazarı'na geri döndü. Adapazarı ve çevresinde, Çark Suyu, Sapanca Gölü ve Beş Köprü'den bahseden gezgin, kanal hakkında tarihi bilgileri tekrarlamaktadır. Ona göre Sapanca kasabası beş yüz evden meydana gelmekte, göle yakın bir yerde, İzmit - Ankara şosesi üzerinde yer almakta idi. Von Diest, daha sonra eski Bithynia'nın başkenti Nikomedia'ya yâni İzmit'e hareket etmiştir. Yöreden ayrılış tarihi 14 Kasım 1886'dır.²⁹

21. Dazats (1855) ve A. D. Houstier (1862)

W. von Diest'den önce de iki gezginin notları önemlidir. Şunlar J. E. Dazats ve A. D. Moustier'dir. Kırım Savaşı sonrası yöreyi, 1855 ve 1862'de gezmişlerdir.³⁰

Dazats, Galatia dediği İç Anadolu'dan önce İzmit'e geldi. Yakıcı bir güneş altında yolculuk yapmıştı. Yemyeşil bitki örtüsünün hakim olduğu arazide yolculuk onu oldukça etkilemişti. Her taraf kestane, ıhlamur ağaçları ile kaplı idi. Akşam olmak üzere iken yolları üzerindeki Sapanca'da idiler. Hayvanları için de yem bulmakta pek sıkıntı çekmediler. Ancak, etraflarında pek de iyi bakışları olmayan adamlar vardı. Mezar kitabesi ile güzel bir manzara oluşturan arazide güven içinde konakladılar. Ama, ihtiyatı bırakmayarak, sıra ile nöbet tuttular. Civar dağlardan gelen çakal sesleri ortasında yorgunluktan uyuyakaldılar. Tekrar yola koyuldular. Önlerine yine bir adam çıktı. Bakışlarını hiç de beğenmediler. M.Bourlier, hemen, silaha davranarak, bu şüpheli şahsı oradan uzaklaştırdı. Sakarya nehri ve civarını da kısa şekilde anlatan yazar, suyunun çok bol olduğuna dikkati çekmektedir. Yüksekçe kavakların bulunduğu yerde konakladılar. Sakarya'nın bir çağlayanı andıran hoş gürültüsü hâla kulaklarını tirmalıyordu. Kendi başına, birbirine bağlı merkeplerle ilerleyen kara atlı bir kimseye rastlanıldı. O, gerçekte, Bağdat'tan İstanbul'a giden posta/tatar idi. Az sonra yola koyuldular. Yüksekçe bir tepede kale harabesi gördüler. Burası Çoban Kalesi idi.

Dazats'dan sonra 1862'de, Sakarya'yı gezen A.D.Moustier'nin notları da kendi devri için önemlidir. Şunları kaydetmiştir:

"Akşamın saat altısına doğru Sapanca'ya vardık. Ağaçlık, şirin bir nahije, büyük çınar ağaçları dikkati çekiyor. Şehri bir uçtan bir uca geçtikten sonra kervansarayaya vardık. Bize iki oda ayırdılar, halı döşeli, kenarlarında divanlar bulunan iki oda. Gidişimizde nahije müdürü yokmuş; yerine, vekili bizi ziyaret etti. Yanımıza zaptiye katacağını ve iyi atlar temin edeceğini söyledi.

"Ertesi sabah erkenden yola çıktık. Adapazarı'na gidiyoruz. Yolda, Plinius'un bir teklifi aklıma geldi. Bu büyük seyyah, imparator Trajan'a, Sakarya nehri ile İzmit körfezi arasında bir kanal açılmasını teklif etmiş. Kanal, ikisinin tam arasında bulunan Sapanca gölünden geçerek, Sakarya ile denizi bağlayacak. Yüzlerce yıldan beri uyuyan bu proje herhalde günün birinde gerçekleşecektir. Çünkü arazi alçak, yol hemen hemen su altında. Bazen bayağı su içinde ilerliyoruz".

"Yolda, Justinianüs tarafından yaptırılan köprüden geçtik. Sangarius (Sakarya nehri), artık, VI. yüzyılda yaptırılan bu köprünün altından geçmiyor. Köprünün altında hafif bir su akıntısı var. Daha çok bataklık gibi bir şey. Yetişen yabancı bitkiler neredeyse köprünün kemerlerini kapatacak durumda idi. Benden 25 yıl önce bu bölgede gezen bir Fransız gezgini, Sapanca Gölü'nün bir zafer takti harabesi bulunduğundan bahsetmektedir. Bugün, eseri bile kalmamış. Yalnız öbür tarafta, yarım kubbeler şeklinde bazı bina kalıntıları var. İki tarafı ağaçlıklı bir yoldan ilerliyoruz. Saat dört sıralarında şehrin minareleri görüldü.

"Adapazarı, Sakarya nehrinin sol kıyısında kurulmuş on bin nüfuslu bir şehir. Adaköy de deniyor. Burada, Rafaelli adında bir Rum'la tanıştım. Büyük bir imalâtçı. Cevizden tüfek kabzası yaparak Avrupa'ya satıyor. Bu bölgedeki ceviz ağaçları pek çok, hem de pek iri ağaçlar. Etraf ormanlık. Ne yazık ki, bu zenginliği gelecek nesillere hazırlayıp bırakanları takip edenler yok. Çünkü, kesilenlerin yerine yenisi dikilmiyor. Bir tek genç ağaca rastlamadım. Bu gidişle Adapazarı, ormansız kalacak!"

Adapazarı'nda bir gece kaldılar. Sonra, Sakarya'nın aktığı vadide güneye doğru yol aldılar. Fransız gezgini öçle sularında bir köprü ile karşılaştı. Burası şimdiki Ali Fuad Pasa Köprüsü'dür. Onun köprü ve Geyve hakkındaki izlenimleri de şöyledir:

"Köprü, Osmanlı devrinin güzel eserlerinden biridir. Adı Kemer Köprü'dür. Burası, eşit büyüklükteki kemerlerden değil, farklı ölçekli kemerlerden ibarettir. Kısmen harap vaziyettedir. XIX. yüzyıl Türkiyesi, Ortaçağ Türkiyesinde (?) yapılan bu eseri tamir edememektedir... Bir müddet sonra, Geyve'ye geldik. Burası şirin bir kasaba, eski adı da Tottoeum'dur. Şimdi, kavun, karpuzu ile meşhurdur. Burada fazla oyalanmadık. İznik şehrine doğru yolumuza devam ettik. Akhisar'a geldik. Geceyi geçirmek için bir hana indik. Fakat çok geçmeden nahije müdürünün uşakları ve subayları gelerek, bizi konağa davet ettiler. Müdürün konağı bir meydana bakıyor. Türk mimari zevkini aksettiren çok güzel bir yapıdır. Beni ve arkadaşımı doğruca selâmlığa aldılar. Doğrusu, Anadolu'da fakir bir nahiyede böylesine mükemmel bir konakla karşılaşmak bizi hem şaşırttı hem de sevindirdi. Nahije müdürü ve adamları da bize son derece yakınlık

gösterdiler. Bizi misafir ettikleri salonun güzelliğini tarif etmeme imkân yok. Gravüre bakınca bunu anlamakta zorluk çekmeyeceksiniz. Akşam yemeğinde şiş kebabı, yaprak dolması, kaymak, yoğurt ve pilâv yedik. Üstüne de kavun, karpuz ikram ettiler".

E. D. Moustier daha sonra Mekece'ye geleli. Buradan Lefke yoluna değil, batıya İzmit şehrine giden koluna saptılar. Moustier, bu tanımları ile yöreyi bir başka ciheti ile tanıtmış oluyor. Akhisar örneğinde, yapıların dıştan görünüşsüz, fakat içten harika olduğu anlaşılıyor. Bu Fransız Kontu daha sonra Efes'e doğru yoluna devam edecektir.³¹

22. Frederik Burnaby (1876)

Aslında bir subay olan F. Burnaby, 1876'da, Osmanlı - Rus Savaşı öncesinde, İzmit, Sapanca, Geyve ve Taraklı güzergâhını kullanmıştır. Yolculuk notları hayli ilgi çekicidir. Bazı sosyal davranışlara da yer vermekte ve şunları belirtmektedir:³²

Öğleden sonra bir Ermeni piskoposunun ziyaretine gittim. Türklerle Hıristiyanlar, başka birçok kentlerde olduğu gibi, İzmit'te de farklı semtlerde oturuyorlardı. Piskoposun eski tarzdaki, garip evi de Hıristiyan mahallesindeydi. Gümüş bir tepsiyle yiyecekler ve içecekler getirildi. Küçük gümüş kâseler içinde çeşitli reçeller ikram edildi. Bir kaşık reçeli ağzına götürülen konuk, bunu yutmak zorundadır; arkasından da bir bardak su içer. Az miktarda reçel çok kişiye yetebildiğine göre, bu ekonomik bir ikram olsa gerek.

Oradakilerden biri, "Beğendiniz mi?" diye sordu.

"Çok beğendim" dedim. Bu arada ağızımdaki tat beni çocukluk günlerime götürmüş, yaşlı dadımın bize yutturduğu gri tozları hatırlatmıştı: "Çok güzel."

Yaşlı bir Ermeni, "Biz konuklarımıza daima bu şekilde ikramda bulunuruz" dedi. "Ulusal geleneğimizdir."

Bundan sonra İzmit'teki Türklerden söz açıldı. Oradaki Türk memurlardan bazılarının Ermeniler tarafından bile övülmesi, kulağa hoş geliyordu.

Odadakilerden biri, "Buradaki polis müdürü mükemmel bir adam" dedi. Bizimkilerden biri Ramazan ayında sokakta tütün içiyormuş. Onu gören bir Müslüman, adama sopayla vurmuş. Oradan geçen polis müdürü de bu sahneye tanık olmuş. Yaklaşarak, "O adama niçin vurdun?" diye sormuş. "Ramazanda sigara içiyordu" yanıtını almış. "Sigarasını gözüne mi soktu?" "Hayır." "Öyleyse ona vurmaya hakkın yoktu. Hapishaneye gidince, ileride daha iyi davranmayı öğrenirsin" demiş polis müdürü.

Konuklardan bir diğeri, "Evet" diye atıldı. Türk gazeteleri bu öyküyü bastı ve polis müdürünün davranışını övdü."

Üçüncü bir bey, Türk Hükümeti aslında kötü değil" diye belirtti,

"Bütün ülkede adaletin taraf tutulmadan eşit olarak yerine getirilmesini

istiyor, ama kadılar, bir Hıristiyan'ın sözünü kanıt olarak kabul etmedikleri sürece, burada rahat etmemiz zor." Devam etti: "Bu tür haksızlıklar ne yazık ki Türk subaylarının arasında da yaygın. Kur'an, bir Hıristiyan tanığın ifadesi kanıt olarak kabul edilmeli diyor, ama birçok Müslüman günümüzde Kur'an'ı unuttu."

Akşama, Üsküdar paşasından bir telgraf geldi. Atımdan hiçbir haber alınamadığını, ama hayvanın bulunur bulunmaz arkamdan gönderileceğini bildiriyordu. Ama, bu işe yaramazdı. İzmit'ten sonra demiryolu yoktu, ben ise sabaha doğru yola çıkmak zorundaydım. Sonuç olarak, İngiliz büyükelçiliğindeki bir tanıdığıma mektup yazarak, bulunması halinde atın Konstantinopolis'teki pazarda satılması için direktif verdim. Osman'ı zaten eşyamı Sapanca'ya kadar taşıması için bir yük beygiri kiralamaya yollamıştım. Tam İzmit'ten ayrılacağı sırada, iki zaptiye ve atlı polis çıkageldi. Paşadan, İzmit'e yaklaşık otuz kilometre uzaklıkta ve Ankara yolu üstündeki küçük bir köy olan Sapanca'ya kadar bana eşlik etme emrini almışlardı. Mavi ceketleri, kırmızı pantolonları ve püsküllü uzun çizmeleriyle çok şık görünen gençlerdi. Bellerini saran koyu kırmızı kuşağa birer tabanca sıkıştırmışlardı. İki de omuzlarında mükerrer ateşli birer tüfek taşıyorlardı. Kılıç kayışlarına da, eli koruyan kabza mahfazaları olmayan kısa palalar takılıydı.

Ateşli silahlar başta olmak üzere, modern teçhizatı benimsemiş olan Türk askeri yetkililerinin, kılıç yapımında hala bu kadar geri olmaları çok garipti. Kabza mahfazası olmayan bir Türk kılıcı kuşanmış bir Türk atlı askerinin kendi silahlarımızdan birini taşıyan bir İngiliz süvarisiyle girişeceği göğüs göğüse bir çarpışmada, pek az şansı olurdu.

Sapanca yönünde yaklaşık yarım saat atımızı sürmemizden sonra bir yük beygirini arkası sıra çeken Radford, Osman'a, "Posta atını ne yaptın?" diye sordu.

Türk soruyu anlayamamıştı. Bu cümle onun için yorumlandıktan sonra, "Hayvan önde zaptiyeyle beraber" dedi.

Bir Türk'ün sözlerini sınamakta her zaman yarar olduğu için, öne geçip kendi gözlerimle görmeye karar verdim. Zaptiye atı görmemişti. Anlaşıldığına göre Osman, hayvana eşyamızı yükledikten sonra, onu kafilemizin başına almaya niyetlenmiş ve hayvanı dizginlemişti. Sonunda farklı yönlere dağıldık, iki saatlik bir aramadan sonra da hayvanı bir hanın yanında bağlı olarak bulduk. Atın başıboş dolaştığını gören yaşlı bir kadın, onu bir direğe bağlamıştı.

Patika şimdi, daha önce gördüklerimizin hepsinden beter olmuştu. Bazı yerlerde bir metreden daha derin çamur vardı. Bu çamur, atlarımızın kolanlarına kadar çıktığından, patikada ilerlerken bayağı zorlanıyorduk.

Çok geçmeden, yolun üstündeki bir dere yatağına ulaştık. Dört öküz tarafından çekilen bir araba, burada mihlanıp kalmıştı. Yalnızca boyunlarıyla omuzları çamurun dışında kalan hayvanlar, kederli bir yüzle önlerine bakıyorlardı. İki arabacı, pantolonlarıyla iç çamaşırlarını çıkarmışlardı. Gömlekleri bile koltuk altlarına kadar sıyrılmıştı. Kara balçığın içinde bata çıka

İlerliyor, öküzleri düne düne yürütmeye çalışıyorlardı.

Ağır tekerleklerden müthiş bir gıcırta sesi yükseliyordu. Dön öküz tüm gücünü zorluyordu, ama boşuna. Bir tanesi arabayı biraz yana çekti, araç anında devrildi ve yarisına kadar balçığa gömüldü. Üstlerinde, küçük kırmızı feslerinden ve yukarı sıyrılmış gömleklerinden başka bir şey olmayan iki adam, içler acısı bir tablo oluşturuyordu. Kemiklerinin üstünde fazla et yoktu, bellerine kadar yükselen çamur tabakası, kaburgalarıyla omuz kemiklerini büsbütün meydana çıkarmıştı. Çamurun içinden bize doğru gelen biri, Osman'dan piposu için ateş istedi; Arkadaşından da kederli gözükken öteki adamın piposu yoktu, o da mümkünse bir sigara istedi.

Osman, "Burası feci bir yer, efendim" dedi. "Bizim de öteberimiz devrilebilir. Atlarımız dünyada buradan geçemezler. Siz iyisi mi, İzmit'e dönün ve çamur kuruyuncaya kadar bekleyin."

"Hayır, devam et. Atlar, öküzlerin, geçemediği yerlerde yürüyebilirler."

Osman'ın yüzü sarardı. Benim biraz ötemdeydi. Bataklığın derinliğini sınamak için ileriye yollanmasından hiç hoşlanmamıştı.

Radford, ona bakarak dudak büktü. "Zavallı yaratık! Ama ondan başka ne bekleyebiliriz? Bira içmiyor. Şaraba burun kıvrıyor. Osman'ın kanının bulaşık suyundan ince olduğuna bir sterlinine bahse girerim."

Öbür yakaya ayak bastığımızda, heybelerimiz çamura bulanmıştı. Yanımda atını süren Osman, bizi güvenliğe çıkardığı için kendi kendini kutladı. "Yüzün bembeyazdı" demekten kendimi alamadım. "Evet, efendi. Kanım donmuştu. Ama kendim için değil, efendi için. Boğulmasından korktum. Osman, efendinin elinde, ona ne istersen yapabilirsiniz."

Bütün bunlar güzel sözlerdi. Bununla birlikte, ben doğuda yeterince yaşadığımdan, bunların gerçek değerini ölçebiliyordum. Eğer cesareti sınanacak olsa, Osman'ın, bu dünyadaki kendi hayatına, Cennetteki bir milyon güzel eşten daha fazla değer vereceğine emindim.

Bu bakımdan, insanlığın genelinin bir istisnası olmazdı. Son Carlista savaşı sırasında bir papazla ilgili bir öykü duymuştum. Papaz, beklenen bir çarpışmanın öncesinde taburundaki askerlere yönelik bir konuşma yapmış, onlara ertesi günkü savaşta öleceklerin Cennette Hz. İsa'yla öğle yemeği yiyeceklerini bildirmişti.

Ertesi gün savaş tüm şiddetiyle patlak vermişti. Carlista'lar yenilmişlerdi, bu arada papazın taburu kaçanların ilki olmuştu. Cüppesinin eteklerini .kaldıran kutsal peder ise kaçanların en önünde, bacaklarının izin verdiği kadar hızlı koşuyordu. Bir asker bir ara papazın omzuna dokunmuş ve "Muhterem peder, bugünkü çarpışmada şehit düşenlerin cennette öğle yemeği yiyeceklerini söylemişsiniz, ama siz kaçıyorsunuz." demişti. Soluk soluğa kalmış papaz, "Benim sindirim bozukluğum var. onun için hiç öğle yemeği yemem; sadece aksam yemeği yerim" diye karşılık vermişti. İngiltere'de bazı kimseler, kadercilik doktrininin Türk askerlerinde ölüme karşı kayıtsızlık yarattığına inanırlar. Bu,

tek tük birkaç örnek için doğru olabilir ama gerek Türkler, gerekse Hıristiyanlar genellikle kaçınılmaz sondan nefret ederler."

Yol şimdi sertleşmişti. Bulgaristan'dan dönen bazı başıbozuklarla karşılaştık. Çoğu Çerkez asiliydi, bir tanesi de Rusça biliyordu. Yurduna dönmesi emredildiği için çok sinirliydi. Parlak çelik ucu en az otuz santim uzunluğundaki mızrağını sallayarak, birkaç Rus gâvurunu mıhlamak fırsatını kaçırdığına hayıflanıyordu.

"Çok kadın öldürdünüz mü?" diye sordum.

Çerkez, "Öldürülen kadınlar oldu" dedi. "Bu yüzden de üzüldük. Ama adamlarımız ne yapsalardı? Bazılarının anneleriyle kız kardeşleri Rusların tecavüzüne uğramış, ve doğranmıştı."

"Akrabalarınızdan böyle bir muameleye hedef olanlar olur mu?" diye sordum. "Hayır, olmadı" dedi, "ama Gümrü'ye uzak olmayan bir köyde inanılmaz gaddarlıklar yaşandı. Birçok kadınla çocuk öldürüldüler, hem de sırf Rusya'dan ayrılıp Türkiye'ye gitmek istedikleri için."

Devam etti: "Annem veya kız kardeşim öldürülmüş olsaydı, bunun ne şekilde intikamını alacağımı umursamazdım. Bu Rus alçakları bize örnek oldular." Başıbozukların kıyafetlerinde herhangi bir benzerlik yoktu. Her biri, keyfine göre giyinmişti. Bellerini saran kuşaklarda tabancalar ve kamalar dikkat çekiyordu. Ateşli silahlan en ilkel tipteydi. Bazı adamların eski model çifteleri vardı. Diğerleri, çakmaklıdan kapsüllüye dönüştürülen çift namlulu tüfeklerle silahlanmışlardı. Atları, bana yeterince sağlam ve güçlü göründü. Bu hayvanlar genelde yüz kırk santimden daha boylu değillerdi. Sert ve kaba tüylü postlarıyla bana, Don Nehri dolaylarında gördüğüm Kazak atlarını anımsattılar. Sapanca'ya yaklaşırken manzara güzelleşti. Geçtiğimiz düz araziler yerini dağlara bırakıyordu. Batı yönünde görüş mesafemizi engelliyorlardı. Solumda büyük bir göl vardı. Ayaklarımızın hemen dibinde ayna gibi uzanıp gidiyordu. Berrak sulara inen yamaçlar, rengârenk otlar ve çalılarla bezeliydi. İngiltere'de Leicestershire'li bir çiftçinin ağzının sularını akıtacak genişlikte dönümlerce mera, Sapanca'nın dört bir yanını sarmıştı. Köye girdik. Burası kerpiçten yapılmış yaklaşık iki yüz evden oluşuyordu. Geceyi geçirmemiz için bin bir güçlükte bir yer buldum.

Gün daha doğmadan yine atlarımızın üstündeydik. Yolumuz, dağların arasındaki geçitlerden geçiyordu. Gölün yüzeyinden kocaman sis bulutlan yükseliyordu. Boşluk içinde yüzerek uzaklaşıyor, ufukta buzdağları gibi karşımıza dikiliyorlardı. Demiryolu inşaatı için hazırlıkların yapıldığı bir yerden geçtik. Yarım kalmış bir toprak setin yanında vagonlar dikkat çekiyordu. Sorunca, burada iki yıldır hiçbir çalışma yapılmadığını öğrendik. Ankara'ya kadar bir demiryolu inşa edilecekti, ama bu konuda yönelttiğim sorularıma aldığım yanıt, "Para yok" oldu.

Daha ileride, Ankara'ya giden çay yüklü bir katır kervanına rastladık. Yol çok dardı, iki atın yan yana geçmesi için bile yeterince yer yoktu. Başını bayır yanına çeviren bir katır bütün yolu tıkamıştı, ama zaptiyenin şaklattığı

kırbaç aklını başına getirdi. Birkaç metre gerileyince, ayağı kaydı ve yüküyle birlikte bayırdan aşağı yuvarlandı. Hayvanın sahibi küfrü bastı, arkasından gelen öbür katırcılar ise arkadaşlarının sıkıntısından zevk duymuş görünüyorlardı.

Yol giderek daha düzleşti. Deve kervanlarına rastlıyorduk. Hayranlar, burunlarına geçirilmiş bir halkaya bağlı iple değil, boyunlarına gevşekçe bağlanmış yularla güdülüyorlardı.

Kaba kıllarla kaplı güzel hayvanlardı. Kıllarının yılın belli mevsimlerinde kırıldığı, sonra da çadır ve halı örmede kullanılan bir dokumaya dönüştürüldüğünü bana anlattılar. Her kervanın önünde eşeğe binmiş bir adam yol alıyordu. Eşek, arkasındaki kocaman develerden biraz daha hızlıydı.

Sakarya'nın sol kıyısı boyunca yolumuza devam ettik. Yaklaşık altmış metre genişliğinde ve dik kıyılan olan bir nehirdi bu. Çok geçmeden, yarı yarıya harap bir taş köprüden geçerek nehri aştık. Köprü'nün orta bölümü çöküp gitmiş, oluşan boşluk, toprakla örtülü kalaslarla kapatılmıştı. Bir süre sonra tarlalar, bağlar ve dut ağaçlarıyla kaplı geniş bir vadiye geldik. O geceyi geçirmek için Geyve köyünde mola verdik. Bir tür belediye başkanı olan köyün yöneticisi, bizi karşıladı ve konuğu olmam için ısrar etti. Çok konuşkan bir adamdı. Yakup Han'ın, Padişah'ı desteklemek için 50.000 kişilik bir ordu getireceğini haber verdi. "Nasıl gelecekler ki?" diye sordum.

Kaşgar'la ilgili pek iyi coğrafi bilgisi olmayan ev sahibimiz, "Deniz yoluyla" diye yanıtladı. Sonra bana, İran'ın Rusya'yla dost olduğunun söylendiğini, Türkler'in İranlılar'dan nefret ettiklerini ama çarla birlik olduklarına inandıkları Rumlar dışındaki Hıristiyanlar'dan hoşlandıklarını açıkladı.

Geyve'den çıkılınca, vadi dairesel bir biçim alır ve en az dört bucuk kilometre çapında uzanır. Top ateşi açmaya elverişli yamaçları olan tepeler dört bir yanını çevirirler. Derinliği sadece diz boyu olan küçük Karasu Irmağı da bu bölgeden geçer ve birkaç kilometre aşağıda Sakarya'ya dökülür. Geyve Vadisi, dikkatsiz bir generale pusu, kurmak için ideal bir konumdur. Doğu yönündeki çıkış, son derece sarp kenarları olan dik bir yoldadır. Batıda ise Sakarya Nehri tarafından tıkanmıştır.

Böylece yaklaşık sekiz yüz evli küçük Taraklı kasabasına vardık. Her ev, başkente giden askerlerle doluydu. Biz dar sokaklardan geçerken güneş, dorukların üzerine doğru alçalmaktaydı. Yüzlerce başıbozuk aşağıdaki ovada dörtnala koşan bir atın üstünden bir hedefe ateş ediyor; diğerleri seyircileri tehlikeye atmak pahasına tüfeklerini ellerinde döndürüyorlardı. Bu gerilla tipi askerlerle seyircilerin çok renkli giysileri, manzarayı ışığa boğuyordu. Atlıların bağırıları dağlardan yankılanıyordu. Çobanlar tarafından barınaklarına götürülen keçilerin meleyişleri uzaktaki tepelerden belli belirsiz duyuluyordu. Bu ses, sığırların böğürmesine ve aşağıdaki nehrin hışırtısına karışmaktaydı. Romantik bir tabloydu karşımızdaki. Carlista savaşı sırasında, Bask eyaletlerindeki bazı sahneler hayalimde canlandı.

Askerler ertesi sabah, saat dörtte harekete geçtiler. Sokaklardan geçerken koro halinde türküler söylüyorlardı. Bir saat sonra dağlık bir bölgeden

geçiyorduk. Granit bloklar etrafa saçılmıştı. Çok geçmeden, Sakarya'nın bir başka kolu olan küçük Göynük suyunu aşıyorduk. Burada manzara vahşiydi. Tepeler, Titanlar tarafından fırlatılmış gibi bin bir şekil almıştı. Kâh sert beyaz kayalardan yontulmuş doğal hisarlar ve mazgallar görüyordunuz; kâh kayağan taşından bir dağa yaklaşıyor, etrafa saçılmış bir kara taş bolluğuyla çevrili buluyordunuz kendinizi. Derken, iki tarafı uçurum olan bir patikada ilerlemeye başladık. Yolumuz, önümüzü gözden gizleyen kayalıkları arasında bir iplik gibi dolanıyordu.

Bir köşeyi döndük. Aşağıda küçük bir köy gözümüze ilişti. Taraklı'ya gelmiştik. Köyün en önemli kişisi sayılan Bey, bizi evine konuk olarak davet etti.

Aradan çok geçmeden siyahi bir köle bize, efendisinden armağan olarak birkaç alabalık ve taze yumurta getirdi. Köle Arapça biliyordu. Gondokoro yakınlarında doğmuş, memleketinden Ebu Said'in emrindeki Araplar tarafından kaçırılmıştı. Ona, ülkesine dönmeyi isteyip istemediğini sordum.

Tabii" dedi, "Efendi oraya Ebu Said'le giderse, ben de giderim. O zaman pek çok köle yakalarız."

Ekledi: "Onları nerede bulabileceğimi biliyorum. Kısa zamanda zengin oluruz." Eski bir atasözü, "Bir hırsız, bir hırsıza yakalat" der. Aynı atasözü burada köleler için de geçerli anlaşılır. Bu zenci centilmenin, hemşehrilerini kaçırmaya ne kadar hevesli olduğunu görmek beni şaşırtmıştı.

"Peki, efendin sana nasıl davranıyor?" diye sordum.

"İyi bir adamdır. Evinde yiyecek çok, yapılacak iş az." Ekledi: "Yalnız burada kötü olan bir şey var. Efendimiz şarap içmiyor. Efendi bana biraz şarap verir mi acaba?"

"Yanımda şarap yok. İçki içmiyorum ben."

Köle, "Ama zenginsiniz" dedi. "Şarap alacak paranız olduğu için çok şanslısınız. Sizin yerinizde olsam, gece gündüz içer, durmadan içerdim!"

"Ama Osman içmiyor. Peygamberinin emirlerine uyuyor o."

Kölenin yanıtı, "Osman attan farksız. Neyin iyi olduğunu bilmiyor" oldu.

O sırada Beyin, "Gel!" çağırısı binanın içinde yankılandı. Zenci beni bırakıp efendisinin yanına koştu. Bundan sonraki durağımız olan Mudurnu'yla aramızda dokuz saatlik bir yolculuk vardı. Yol çok dağlık bir bölgeden geçiyordu. Mudurnu köyü ya da kasabasında, 800 kerpiç ev vardı. Her ailenin beş bireyi bulunduğunu varsayarsak, bu 400 nüfus demektir. Anadolu'nun bu yöresinde yolculuk eden bir gezgin, dükkânların yokluğunu fark etmeden geçemez. Bir sürü köyden ve kasabadan geçse de, eğer o gün pazar yoksa, hiçbir şey satın alamaz.

Osman'a, "Biraz et satın alabilir miyim?" diye sordum.

"Göreceğiz, Efendi. Hana koşup oradakilerden soracağım."

Bu da Osman'ın en büyük eğlencesiydi. Alışveriş yapmak bahanesiyle çeşitli hanlara uğruyor, orada köylülerle konuşuyor, yeteneklerini sıralıyor, bu arada birkaç fincan kahve içiyor ve dönüyordu.

"Ee, et nerede? "

"Et yok, Efendi."

"Gidip baktın mı?"

"Bakmak mı, Efendi! Üstümdekiler terden sırsıklam. Ama birkaç piliç var. Yemeğiniz için yeter."

Her günkü yemeğimiz buydu-tavuk eti. Vaktini oturarak geçiren ve fazla hareket etmeyen bir adam için fena bir besin değildi. Ama günün dokuz saatini at sırtında geçiren bir adam, biraz daha besleyici şeylere gereksinim duyar. Daima keklük eti yemek bir Fransız kardinalini bile usandırmıştı. O kutsal kişi at üstünde Türkiye'den geçseydi, daima tavuk eti yemeğe de aynı gözle bakardı. Bizi yolcu etmek için bir kalabalık toplanmıştı. Mudurnu'daki insanların bir İngiliz'e gösterdikleri ilgi, Londra halkının bir şempanzeye veya yeni gelen bir gorile gösterecekleri ilgiden farksızdı. Asyalılar'ın, imalat yeteneklerimize büyük saygıları vardır. Anadolu'nun hemen bütün büyük kentlerinde İngiliz mallarıyla karşılaşabilirsiniz; Türkler İngiliz mallarını, Belçika veya Amerika'dan yollanan daha ucuz fakat daha düşük kaliteli eşyaya tercih ediyorlar.

Benimle gelen zaptiye muhteşem, bir delikanlıydı. Keskin bakışları ve özenle kırpılmış bir sakalı olan, uzun boylu ve esmer bir Çerkez gözünüzün önüne getirin. Çerçeveleyen kocaman beyaz sarık da çarpıcı bir tezat yaratıyordu. Arkasında kırmızı bir şeritle çevrili yeşil bir ceket vardı. Bunun altında mavi bir yelek göze çarpıyordu. Yeşil bir pantolon ve kırmızı deri çizmeler bu kıyafeti tamamlıyordu; Kılıç ve bir tabancayla silahlanmıştı. Yolun uygun olduğu zamanlarda atına talim yaptırıyordu. Hayvanı kâh elli metre kadar dört nala koşturuyor, kâh dizginleri hızla çekerek, atı şaha kaldırıyor, sonra başka bir yöne sevk ediyor ve eyer kayışından aşağı sarkarak yere dokunuyordu. Bütün bunları çok büyük zarafet ve kolaylıkla yapıyor, atla binicisi sanki tek parçaymış izlenimini uyandırıyor.

Bu tür manevralara izin veren hafif kumluk araziye çok geçmeden arkamızda bıraktık. Dik yamaçlı bir dağ sırasının aşılması gerekiyordu. Çamur örtüsü her an daha kalınlaşıyor atlar taşıdıkları yüklerle yamaçlara tırmanmada büyük güçlüklerle karşılaşıyorlardı. Hemen hemen dikey olan bir bayırla boğuşuyorduk. Ayaklarımızın dibinde en az kırk metre derinlikte olan uçurum, insanı ürpertiyordu. Patika, hiçbir yerinde üç metreden daha geniş değildi. Osman'ın dudaklarının arasından dökülen bir küfür dikkatimi çekti. Yük beygirlerimizden biri yerde yatıyordu. Arka ayaklarıyla korkunç çifteler atıyordu. Başıyla omuzlan ise, uçurumun neredeyse üzerindeydi. Osman, ellerini daha serbest kullanabilmek için tüfeğimi çamurun içine atmıştı ve düşen hayvana yaklaşmaya çalışıyordu. Zeminin yapışkan yapısı nedeniyle, Türk'ün çizmeleri, ayaklarını her kaldırışında yan yerine kadar çıkıyordu. Toprağın bu kadar yapışkan olması.....

23. Bernard Schwarz (1888)

Alman asıllı gezginlerin Bithynia'ya olan ilgileri hiç bir zaman eksik olmamıştır. Schwarz da bunlardan biridir. İzmit'ten yoluna devam etmiş, kestirme yoldan Sapanca'ya ulaşmıştır. Daha sonra göl hakkında bilgi veren gezgin, Hendek ve çevresini de kat ederek, Düzce'ye geçmiştir. Bu arada Adapazarı'nın meşhur bataklığını ve geçtiği Uzun Köprü'yü kısaca tanıtmıştır. Mudurnu Suyu'nun ovadaki vaziyetini de anlatan gezgin bataklık araziye zorlukla aşmış ve Efteniye Boğazına doğru yoluna devam etmiştir.³³ Schwarz, ayrıca yolu üzerindeki yeni iskân olunan Çerkezleri ve diğerlerinden farklılık arz eden köylerini de tanıtmaktadır.

24. Edmund Naumann (1890)

Anadolu'da gezen bu bunu Erzurum'a kadar sürdüren E. Naumann, Mayıs 1890'da Sakarya topraklarındadır.³⁴

Sapanca, Adapazarı, Justinianus Köprüsü Akhisar ve Mekece'de incelemelerde bulunmuştur. Onun daha ziyâde ilgisini çeken şey 561 de inşâ ettirildiğini ileri sürdüğü Beş Köprü olmuştur. Bu köprünün çizgi çizimlerinden biri de Naumann tarafından yapılmıştır. Ona göre köprünün uzunluğu 435 metredir ve sekiz sağlam kemeri görünmektedir. Sonuncu kemenin genişliği ise yirmi üç metredir. Şu anda ıssız bir tabiatın ortasındadır. Bizanslıların bu köprü ile neden gurur duyduğu, şimdi anlaşılmaktadır. Kitabe metni Procopius tarafından bize kadar yazılı olarak intikal ettirilebilmiştir. Şimdi ise mevcut değildir. Paulus Diakanos'un verdiği bilgiye göre, Sakarya önceleri doğudan akıyordu. Köprü inşası bitirildikten sonra nehrin akışı Melas'a çevrildi. Ancak yatağın şimdiki durumu daha değişiktir. Sakarya köprü altından değil, doğan, yakınından akmaktadır. 1300'lerde Sakarya Nehri akışında değişiklik yapılmıştır. Fakat bir müddet sonra yatakta yine değişme oldu. Osmanlılar bu fırsattan istifâde ile savunmasız sınırı aşabildiler. Görüştüğüm Türkler, eskiden Sakarya yatağının Beş Köprü'den geçtiğinde hem fikirdirler. Bana bir de derviş hikâyesi naklettiler. Çark Suyu burası ile ilintilidir. Bu aynı zamanda Sapanca ile bağlantı teşkil etmektedir ve Türklerin de söylediği gibi ayak teşkil etmektedir. Çark Suyu, dinlenme yeridir. Hasan Paşa'nın emri ile bazı taşlar yerinden alındı ve inşâatta kullanıldı. Doğudaki zafer kemeri duruyor. Ama batıdaki epeyce tahrip edilmiştir.

Justinianus Köprüsünden sonra Adapazarı'na gittim. Epeyce su birikintisini atlamak gerekti. Bazılarında mandalar serinliyordu. Keyiflerine de diyecek yoktu. Başları sudan çıkmış, vücutları ise tamamen batağın içinde idi. Çamur banyolarını hemen her yerde yapabilme imkânlarını bulabiliyorlardı. Adapazarı, Ada ve pazar'dan meydana gelmektedir. Bataklık bir alanda kurulduğu söylenmektedir. Nehir yatağından biraz aşağıda kaldığı anlaşılıyor. Yeraltı suları açısından da oldukça zengindir. Adapazarı kendisine mahsus sevimli evlere sahiptir. Hoş bir kasabadır. Her türlü kıyafeti ile insanları görmek mümkündür. Gazinoda oturur ve dinlenirken kuş kafesi dikkatimi çekti. Tavan ise mavi ve sarı boyalı idi. Koyu renkli poturlu, fesli ve ceketli bir Türk, masada

kağıt oynayarak vaktini geçiriyordu. Diğerleri ise siyasi konuşmalar ile meşguldü. Söz, sonunda Bismark'ın istifasına kadar geldi dayandı. Adapazarı, Sakarya ağzına ve İzmit'e yakındı. Her iki hâlde de denizle ilişkisi vardı. Sadece kasabada değil köylerde de Bismark konuşmalarına, tartışmalarına şahit oldum. Gazino yakınındaki lokantada nefis yemek pişiriliyordu. Pilâv, dolma, külbastı ve kebab kokuları geliyordu. Alafranga yemekler de yok değildi. Oldukça iyi hazırlanmıştı. Tanıştığım ermeni Karabet Efendi, Tütün Rejisi'nin başkanlığını yapıyordu. Bizi görünce, kibar bir şekilde davette bulundu. Şekerlemeler, gül suları ikram etti. Tabii sonunda rakı ile içki faslını tamamladık. Kuzu kızartmalar, koyun etleri, yumurta ve yoğurt da ikram edildi.

25. Colmar Freiherr von der Goltz (1889)

Goltz veya Golç Paşa, Türk kamuoyunun yakından tanıdığı Avrupalı idi. Büyük bir bilgin, filozof, Silâhlanmış Millet eserinin yazarı, orduda mareşalliğe kadar yükselmiş askerdi. Mayıs-Haziran 1889'da Sakarya çevresinde incelemeler yaptı, İstanbul'dan Sapanca'ya geldi. 21 Mayıs 1889'da, Geyve Boğazına gitti. Köprübaşı Han Geyve, Akhisar, Taraklı, Mekece'yi gördü. Buralara ait haritaları verdiği bilgiler ve özellikle fotoğrafları dikkati çekmektedir. Adapazarı'nda iken çarşının fotoğrafını aldırılmış ve günümüze kadar intikâl ettirilmiştir. Bu gezi sırasında sık sık arazi hakkında bilgi vermiş, kaleleri ve arkeolojik eserleri de fırsattan istifade ile tanıtmıştır. Adapazarı'nda patates ekiminden bahsetmekte ve hükümetin tarımı da teşvik ettiğini kaydetmektedir. Ona göre İstanbul'u besleyen, herkesin sofrasından eksik olmayan patates, Adapazarı'nda bol miktarda yetiştirilmektedir, şimdi ise Akova bölgesinde ekim başlanılmıştır. Sakarya'nın doğusunda ama yakınındaki Tersiyeye köyüne de gidilmiş, eski Roma yolunun oradan geçtiği yazılmıştır, Tersiyeye'deki kalıntılar, eski bir gözetleme mevki idi. Bu ve civar köylüler ile konulmayı da ihmal etmeyen Goltz, onbeş yıl kadar öncesinde var olan Hire/Hira Tepesi yakınındaki, ormanlık tepede taşlarla inşâ edilmiş yolun varlığından haberdar olabilmıştır. Aksofu ile Gök Dağ arasında bir kalenin varlığını da Goltz'un tetkikine borçluyuz. Bu muhtemelen Romalılara aitti. Bir köprü kalıntısından da bahsetmektedir. Goltz'un gezisi Türk basını tarafından da ilgi ile izlenmiştir. İzmit-Ankara Demiryolu başmühendisi Sayın Kap ile birlikte gezen Goltz, Haziran 1889 ortalarına doğru Ankara'dan İstanbul'a dönmüş ve gazete bundan bahsetmiştir.³⁵

26. Ahmed Şerif (1913)

Ahmed Şerif, İstanbul'un tanınmış yayın organlarından Tanin'de muhabir idi. Birinci Dünya Savaşı öncesi, masa başı gazetecilik yerine, ülkeyi yakından görmek, gerçek vaziyetini anlatmak için büyük bir geziye çıkmıştır.

Tanin muhabiri olarak her yerde saygı görmüş, Adapazarı ve çevresini hiç bir gezi ederinde görülmeyecek şekilde genişçe anlatmıştır. Bu bakımdan, onun yazdıkları Adapazarı'nın 1913'deki aynası durumundadır. Her yönü ile kasabayı okuyucularına tanıtmış, bazı haklı tenkitleri yapmaktan da kaçınmamıştır. Düzce ve Bolu'da iken yazdığı ve düzenlediği haberleri, sığağı sığağına gazetesine yollamıştır.

Ahmed Şerif'in haberleri İstanbul ve Anadolu insanınca da takip edilmiş, kasabalarının bir gazetede anlatılması ile sevinmişlerdir.

“ ‘Anadolu'da Tanîn' muhabirimizi, tekrar, Anadolu'yu dolaşmaya çıkardık. İncelemelerindeki ciddiyeti ile ustalık kazanmış olan muhabirimizin, büyük bir harbden sonra, yapacağı bu gezi, pek kıymetli olacağı için, okuyucularımızın, mektûbları, tam bir merak ve dikkatle ta'kîb edeceklerine eminiz.

Adapazarı

Kaza Ve Nüfûs

DÜZCE, 6 Ekim 1913

Adapazarı denilince, Anadolu'nun, bildiğimiz, tanıdığımız kazalarından birini gözümün önüne getirir, bu kazaya, fazla bir önem veremezdim. Bu düşünce ile, şimdiye kadar, hiç değilse, yirmi-otuz defa seyahat ettiğim, Anadolu Demiryolu Hattı'na bir şube ile bağlı bulunan Adapazarı'na uğramak, hâtırıma gelmemiştir. Fakat, bu defa ki seyahatimde, görebildiğim kadar, anladım ki, zannım pek yanlıştır. Aksine, Adapazarı, her bakımdan, incelemeye ve üzerinde düşünmeye değerdir.

Biz, İstanbul'a yakın olan yerlere, garîb bir bakışla bakmaya alışmışız. Meselâ, İzmit Sancağı'nı, İstanbul'un bir mahallesi sayıyoruz. Hâlbuki, bu şekilde hüküm verme ve karşılaştırma, hiç de doğru değildir. Daha İstanbul'dan çıkar çıkmaz, her şey, bütün hayâl ve toplum şartları da, birdenbire değişmektedir. Adapazarı ise, bu değişikliğin, en canlı bir örneğidir.

Anadolu Demiryolu Hattı'nda, Adapazarı Şubesi, eskiden Hamîdiyye iken, daha sonra, Arifiyye adını alan istasyondan ayrılır, araları yirmi beş kilometre kadar vardır. Hat, düz ve engebesiz araziden geçer. İstasyon şehrin kenârındadır. Onun için yayan gidilebilir.

Çeşitli ırkları ve cinsiyetleri görmek, onların hayât şekillerini ufak bir çerçeve içinde incelemek isteyenler için, Adapazarı Kazâsı'ndan iyi bir sergi bulunamaz. Bilinmez, nasıl bir mantık, hangi idarî zorlamalarla, senelerden beri, hükümet, İzmit Livası'nı, özellikle bu kazayı, başka bölgelerden gelen göçmenlere, adetâ, depo kabul etmiştir.

Daha Adapazarı'na ayak basar basmaz, Rumelili ile Kafkasyalıyı, Bosnalı ile Kırımlıyı, Türk ile Kürdü, Laz ile Yörügü, yan yana görür, hayretten hayrete düşersiniz. Her şeyden evvel, işte bunun içindir ki, bu kaza diğer yerlerden ayrılır.

Cinslerin böyle birbiriyle uygunsuzluğu, nüfusun bu şekilde yoğunlaşmasının, kazanın genel hayâtında, etkisi şiddetle duyulur. Bu durum, hükümetin yerine, idare şekline de, fazla bir özellik ve farklılık vermektedir. Çünkü, bütün bu çeşidi cinslere mensûb insanlar, hâlâ, eski memleketlerindeki hayât biçimleri ve alışkanlıklarıyla yaşamakta, kendi lisânlarını korumaktadırlar. Bundan dolayı, bunun, idareye etkisi olmamak, mümkün değildir.

Bizde, henüz, düzenli, doğru istatistikler olmamasının, gerek memleket,

gerek hükümet için, en büyük zararlar doğurduğu, şimdiye kadar yüzlerce defa konu edinildi. Bunun için, burada, yine bunu tazeleyecek değilim. Fakat, memleketi görmek ve tanımak isteyenlerin, bu konuda, elleri ne kadar bağlı, gözleri ne kadar kör olduğunu tekrardan da, kendimi önleyemeyeceğim.

İşte, insân, bu acı yokluk ile; bir şey öğrenmek, memleketi hakkında bilgi almak için, hiç güvenmediği hâlde, çoğunlukla, hükümetin resmî kayıtlarına başvurmaya mecbur kalıyor. Bununla beraber, oradan, her vakit, iltifat görmek ve izin almak o kadar kolay bir şey değildir. Çünkü, ba'zân, me'mûrlarımız, lüzumsuz yere o kadar mutaassıb, o kadar görevlerine düşkün kesilirler ki, adetâ, defterlerin kaplarını bile size göstermek istemez, birer esrar küpü olurlar. Buna rağmen, ben Adapazarı Kazası nüfûsunu, resmî kayıtlardan anlayabilecek kadar bahtiyarım, kaydedeceğim sayıları okuyanlar, bu konuda hükümet kadar bilgi sahibi olabilecekler demektir.

Kaza; merkez nâhiyesiyle, Akyazı, Karasu, Sapanca ve Hendek Nahiyelerine bölünmüştür. Bunlardan, merkezin, mahalleleriyle beraber, 154, Akyazı'nın 60, Karasu'nun 60, Sapanca'nın 35, Hendek'in 69 ki, toplam, 368 köyü vardır.

Kazanın şimdiki nüfûsu, on üç-on dön cinsiyete ayrılabilir. Resmî kayıtlar, bu nüfûsun sayısı ile, dağıldıkları köyleri, şöyle gösteriyor:

Cinsler	Köy ve Mahalle	Nüfûs
Eski İslam halkı	147	42836
Rumeli göçmenleri	30	6650
Laz ve gürcü	56	9458
Çerkeş ve Abaza	73	16155
Yörük aşireti	1	173
Ermeni	36	16500
Rûm	19	6761
Musevî	1	113
Kürd	5	1072
Toplam	368	99718

Bu cedveli, şöylece bir fikir elde etmek için, aktarıyorum. Bunun dışında, hem birçok nüfûs vardır, hem de yeni köyler kurulmuştur. Meselâ, gerek merkez kazada, gerek köylerde, birçok Boşnaklar oturmaktadır ki, cedvelde bunlar hiç anılmamıştır. Yeni köylerin ise, ne nüfûsu yazılmamıştır, ne de devlete vergi ile yükümlüdürler. Kazanın gerçek nüfûsu, yüz yirmi bin dolaylarında tahmin edilmektedir. Şu durumda, nüfûs kaydına göre, yirmi-yirmi beş bin yazılmamış nüfûs var demektir.

Bunun neden böyle olduğunu anlamak için, yine nüfûs dâiresine başvurmaktan başka çâremiz yok, ister istemez, oraya başvuruyoruz. Bu yüz yirmi bin insânın, her türlü işlemleriyle meşgul olmak üzere, dört yüz kuruş

aylıklı bir me'mûr, iki yüz elli kuruş aylıklı bir kâtib vardır. Nüfûs dâiresine girer, görünüşüne şöyle bir dikkat ederseniz, derhâl güvensizliğe düşersiniz. Çünkü, oda, o kadar perişan, her şey o kadar karma karışık bir durumdadır. Me'mûr ve kâtib, kağıtlar, cedveller, defterler, aralıksız girip çıkan iş sahibleri arasında, şaşırmış kalmıştır. Yalnız bir dolabın içinde 142 tane sahîh sicil esâs defteri istif edilmiştir ki, bunlar, iki me'mûra, sanki, ba'zân alay edercesine, ba'zân tehdid edercesine, bakışlar göndermektedir.

Fakat iş ciddi düşünülecekse, diğer işlemler ve ayrıntılar bir tarafa, yalnız 142 defterin hakkıyla işlemini yerine getirmek ve ta'kîb etmek ne kadar zor bir iş olduğu kabul edilebilir. Hâlbuki, me'mûrla kâtibin, daha birçok işleri vardır. Bunlar, dâima akıcı olan kaza halkının bütün olaylarını günü gününe kayıt ve tesbît edecek, sonra, beş tabur dâiresine bölünmüş olan kazanın, askerî işlerine esâs hazırlayacaktır! Bu iş, idaresi yoluna giren memleketlerde belki mümkündür. Fakat, henüz düzeni bozuk olan, bizim memlekette nasıl olur.

Dahası var; nüfûs me'mûru, her üç ayda bir, kazayı dolaşarak, gizli kalmış olayları meydâna çıkarmaya, olayları yerinde incelemeye, kanunen mecburdur. Me'mûr, bunu yapmadığını, yapamadığını, size çekinmeksizin söylüyor. Gerçekten, siz de düşünüyor ve şu kanunu pek gülünç buluyorsunuz. Çünkü, me'mûr, vakit bulup da dolaşmaya çıksa ve üç yüz şu kadar köyün, her birinde, yarım gün kalsa, yine ayların yetineceğini, onun dâima seyyar bulunması gerektiğini kabul edebilirsiniz.

Şu hâlde, Adapazarı Kazâsı'nın nüfûs işlemleri tesadüfe, Allah'ın yardımına kalmış demektir. Bunun için, bu konuda, ne bulabilirsiniz, onunla yetinmekten başka çâre yoktur.

Adapazarı; ayak altı olduğu için, mülkiyye müfettişleri de sık sık ziyaret etmektedir. Tabii, onlar da işlerin böyle gittiğini görmüşler, bağlı oldukları dâirelere, açık, delilli, geniş raporlar vermişlerdir, tabiidir ki, o raporlar belki birer kere okunmuş, gerekli yerlere gönderilmiş, o vakitten beri, masa gözlerinde dinlenme uykusuna çekilmişlerdir. Böyle olmasaydı, elbette, kazanın nüfûs dâiresi için, bir şey yapılır, hiç olmazsa, bir kâtib ilâve edilirdi.

Çünkü, işte, gerçekten ölçsüzlük var. Yine İzmit'in Yalova Kazası, Adapazarı'nın yanında, pek küçük kalır. Hâlbuki, orasını da bir me'mûrla, bir kâtib idare etmektedir. Eğer merkez, ba'zı me'mûrlarını, hayâlinde, dev vücûdlu, dev kuvvetli olarak canlandırıyor olsa o başka.

Merkez Kaza

DÜZCE, 7 Kasım 1913

Adapazarı'nı birinci defa ziyaret eden bir adama, ilk doğru bilgiyi veren, demir yoludur. Gerçekten, "Arifiye" İstasyonu'ndan ayrılan demiryolunun gelişinde ve dönüşünde, dâima yolcu ile dolu olması, günlük idhâlât ve ihracâtın mikdârı, sıradan bir Anadolu kasabasına girmemekte olduğunuzu size hatırlatır. Daha istasyondan çıkınca, büyük küçük, binlerce kerestenin istif edildiğini, civarın, böyle birçok yığınlarla yükselmiş olduğunu görürsünüz.

İstasyondan sonra şehir başlar. Cadde, gelip gidenlerin, arabaların çokluğundan, çamurlu ise de, kaldırımlı ve geniştir.

Adapazarı, düz ve Sapanca Gölü'nden alçak bir arazide kurulmuştur.. Şehir, ovanın içinde, gündün güne uzayıp gitmektedir. Bayındırlık eserleri bakımından, Anadolu'nun birinci derecede kasabalarından sayılabilir. Pek güzel yapılmış binâları. geniş çarşısında büyük mağazaları, sınaî yerleri, ondan fazla ipek fabrikası vardır.

Şehrin, düzen ve temizlik bakımından, iyi bir görünüşü vardır denilemez. Bununla beraber, bu konuda, yine, Anadolu'nun birçok yerlerinden, hattâ ba'zı il merkezlerinden mutludur. Birçok mahalle sokakları, pis, dar ve çamurdan geçilemez bir durumda ise de, göze görünen genel caddeleri, geniş kaldırımlı, özellikle düzdür. Fakat, bu caddelerin çektiğini hiç kimse çekmez; her gün, yüzlerce, binlerce, öküz ve manda arabası, aralıksız, merhametsiz, caddelerin kaldırımlarını inletir durur.

Adapazarı, önemli bir transit merkezidir. Bolu ve civarının, Karadeniz'e inmeyen, bütün nakliyatı buradan geçer. Tek nakil aracı ise, öküz ve manda arabalarıdır. Bunlar, gerek kaza içinden, gerekse Bolu civarından, devamlı işlerler. Yükleri, çoğunlukla, kereste, buğday ve mısır, patates, soğan ve sarımsak, odun ve kömürdür. Yılda kaç araba girdiğini anlamak istedim. Bu konuda, belediyyenin, arabalardan "bâc" adıyla aldığı, ufak bir vergi işime yaradı. Belediye, geçen sene, "bâc" vergisini on üç bin kuruşa ihale etmiş. Mültezimin elli-altmış lira masrafı, en az, bir o kadar kârı hesâb edilirse, bâc'ın senelik hâsılatı yirmi beş-otuz bin kuruşa yükselir demektir. Bundan, Adapazarı'na giren arabaların kırk-elli binden az olmadığı anlaşılıyor.

Bunların dışarıdan getirdikleri, şehirde yaptıkları pisliğe karşı, kaza belediyyesi ne yapabilir? Çarşının çeşitli yerlerinde, pazar yerlerini andıran, meydanlıklar vardır, arabalar, buralara konar ve ba'zân, geceyi de geçirirler. İşte kasabayı, dâimâ çamurlu ve pis gösteren manzaranın sebebi bu arabalardır.

Kaza, ticâret bakımından fena bir durumda değildir. Merkezde, ticâretle en çok uğraşanlar Ermenilerdir. Ba'zı göçmenler, özellikle Boşnaklar da, ticârete o kadar ilgisiz değildirler. Asıl eski halkı ise, bu yöne heves etmemişler, dâima müşteri yerinde kalmayı tercih etmişlerdir! bunda, tabîî, öğrenim görmemelerinin, görgüsüzlüğün büyük etkisi var.

Kazanın en önemli ihracâtı kereste üzerindedir. Kereste, kaza içinde, Karasu, Sapanca, Akyazı, Süleymâniye. Hendek ormanlarından hazırlanır. Kesimin, fenne uygun olarak yapıldığını düşünmek, tabîî kimsenin hatırından geçmez. Bu gidişle, elbette bu güzel ormanların, yakında, birer çöl durumuna geldiğini görmekle, sevinmiş olacağız!

Orman idaresi, yılda, yirmi bin ile yirmi beş bin lira arasında bir vergi almaktadır. Bu verginin dörtte bir, yâni dörtte bir oranında olmasına göre, kereste ihracâtının kıymeti, doksan-yüz bin lira dolaylarında bulunduğu anlaşılır. Belli başlı ihracât, İtalya ve Yunanistan'a, İskenderiye ve Beyrut'a yapılıyor.

İtalya, travers için gürgen istiyor ki, bunu, Karasu Ormanlarından sağlamaktadır. Yunanistan, fıçı dolab ve kolluk için, yine gürgen çekiyor. Beyrut ve İskenderiye'ye gönderilen kereste de, dolab ve kolluk gürgen tahtalarıdır.

İtalya ve Balkan harblerinin, ihracâta az çok etkisi olmuştur. İstasyonda görülen yığınların kalmasına da, bu durum sebeptir? Son zamanlarda, İtalya ile iş açılmış, ise de, Yunanistan ile işlemler yürümektedir.

Diğer ihracât, patates, soğan ve sarımsak, hububat ve benzeri şeyler üzerinedir. Tahminî olarak, yılda, bin vagon kadar patates, dört-beş yüz vagon dolaylarında soğan ve sarımsak, daha önemli bir mikdâr da, hububat gönderilir. Bununla beraber, arazînin genişliğine, verimliliğine, her şeyi yetiştirebildiğine göre, bu ihracât, hiç mikdârındadır.

Adapazarı'nda, on iki ipek fabrikası işliyor. Bunların onu, bütünüyle, Ermenilere âiddir. İki İslamların ise de, bunlar da yine Ermenilerle ortaklık etmişlerdir. Kazanın, bu fabrikalara yetiştirdiği koza ürünü, yılda, beş yüz bin ile altı yüz bin kilo arasında bulunuyor.

Merkez kaza, yirmi üç müslüman, otuz bir gayr-i müslim olmak üzere elli dört mahalleye ayrılmıştır. Müslüman olmayan mahallerin yirmi yedisi Ermeni, üçü Rûm, biri de Mûsevîdir. Kayıtlı nüfus 25.714 ise de, yabancılarla, her hâlde, 30.000 den fazladır. Resmî kayıtlara göre, halk, şöyle taksim edilebilir. On iki bine yakın İslâm, bundan fazla Ermeni, iki bin beş yüz kadar Rûm, yüz ile yüz elli arasında Musevî... Bundan sonra her örnekten yabancılar, göçmenler vardır ki, sayılarını bilmek için keramet lazımdır.

Pek düz ve çukur bir arazide bulunan şehrin kenarından, Sapanca Gölü'nün ayağı geçer. Bundan başka, Sakarya Nehri, Mudurnu ve diğer küçük dereler, çaylar da pek yakındır. Gerek Sapanca Ayağı, gerek diğer sular, bütün şiddetleriyle yükseklerden Adapazarı Ovası'na inerler. Şimdiye kadar, hiçbir insân eli onları terbiye etmediği, kırbaçlamadığı için, pek dikbaşlı ve inâdcıdırlar. Geçtikleri yerlerde istedikleri gibi at oynatırlar, bunun için, şehrin etrafı bataklık, sulaktır. Bunun ise, ovalarda oturan halkın genel sağlığına, ne kadar fena etki yapacağı meydândadır.

Sabahleyin, erkenden yatağından kalkan bir adam, on metre ötesini görmemeğe mahkûmdur. Her tarafı, koyu bir sis tabakası istilâ etmiştir. Sis, her tarafa, nezle ve benzeri hastalıklarla, sıtma yayar ve dağıtır. Bu, her sabah böyledir. Bunun için, sağlıklarına dikkat edenler, sabahları saat dokuz-ona kadar, yerlerinden çıkmamaya mecbur olurlar. Bizim memleket ne kadar gariptir! Başka yerlerde göller, nehirler hayât verir. Bunları, kanallar, su yolları aracılığıyla, her tarafa akıtmak için, bin türlü zorluğa katlanılır, milyonlar sarfedilir. Bizde ise, hükümet de, millet de onların çokluğundan, yaptıkları zararlardan, altı yüz senedir şikâyet eder durur.

Meselâ, şu Sapanca'nın Ayağı... Âdeta, Adapazarı'nın baş belasıdır. Sağlığını bozar, arazisini basar. Sonrada, iki de bir de, sanki alay için, halkı susuz bırakır! Bu su meselesi, şehrin en büyük dedikodusudur. Hemen hergün, hükümet, belediye, topluma âid yerler, bütün aileler, bununla meşgul olmaya,

bunun için çene çalmaya vakit bulabilir. Adapazarı'na ayağı uğrayan bir ziyaretçinin, ilk işiteceği sözler, kesinlikle bununla ilgili olur. Hâlbuki, lafla peynir gemisi yürümez, diyenler ne kadar doğru söylemişler, işte görülüyor ki, bu su da, öyle, laftan anlayan takımından değil!

Fakat işin ciddiyetine gelince: Suyun bu durumunda, başı boş bırakılması, fakirlikten ve ihtiyâçtan hiçbir şekilde şikâyete hakları olmayan, Adapazarılılar için, büyük bir ayıb, kusur meydana getiriyor. Hiçbir yabancı, bu durumu gördükten, sonra, halk için, iyi bir hüküm vermeye kendinde kuvvet bulamaz. Çünkü, bu su, şehir için, milyonlar, milyarlar değer bir ilâhî nimet, tabiatın bir ihsanıdır.

Şehre, yirmi dakika-yarım saat kadar bir mesafede, "Çark" denilen yer vardır ki, burası, hem gezinti yeri, hem de Sapanca Gölü Ayağı'ndan alınan suyun taksim yeridir. Buraya kadar zahmet edip gelerseniz, bir şehre, her şekilde hayât kaynağı olacak bir tabiat hediyyesinin, bir şehrin bütün ihtiyâçlarını giderebilecek bir kuvvetin, nasıl boşa gittiğini, boşuna harcadığını, akıp gittiğini seyretmiş olursunuz.

Burası ile, Sapanca Gölü'nün arası, iki saatten azdır. Su, bütün mevsimlerde eksilmez, aynî kuvvet ve bollukta akar ve her gün, binlerce lirayı da beraber götürür. Şehrin faydalanması, hiç derecesindedir, keşkül açarcasınadır. Bu hayât kaynağı, burnunun dibinde olduğu hâlde, şehir, geceleri karanlık, sokaklar dâima pis ve taşıma araçları en ilkel bir biçimdedir. Su, biraz dik başlılık etti mi, fabrikalar da harekettten kalır. Buradan, ancak, içmek için su alınabilmektedir. Bununla beraber, bu ihtiyâç da, her vakit giderilemez. O vakit, bütün çeşmeler kurduğundan, halk ya destiyi omuzlayarak buraya kadar gelmeye yâhûd da destisi otuz-kırk paraya, su içmeye mahkûmdur.

"Çark"da, en zor ve ilkel usûlle, suyun aktığı yatağını, bir-iki yüz metrelik bir saha içinde, değiştirmişler. Şimdiki belediye reisinin düşünüb bulunduğu bir usûl ile, lâzım olan suyu alıyorlar. Fakat, bunun da tehlikesi olmasa ne ise ne. Yukarılarda, suyun üzerinde, bir değirmen var ki, çarkı bozup bozmamak, adetâ, onun elinde, Değirmende, iki-üç gün suyu tutuyor, sonra, birden bire bırakıyorlar. İşte, o vakit, su, söz dinlemiyor, sun'î yatağını bozuyor, ne çark kalıyor, ne bir şey. Böylece şehir, günlerce susuz kaliveriyor. Yeniden ta'mîr için de, birçok paralar harcanması icâb ediyor ki, bu durum, en az, senede birkaç defa, tekrarlanıyor. Şimdiye kadar, böylece boşa giden paralan düşünürseniz, gafletin bu derecesinden, elbette hayretler içinde kalırsınız.

İşin en kötü tarafı, suyun bilmem ne vakfına âid olmasıdır ki, zâten, bu durumda kalmasına da, bu vakıf olmasının çok etkisi olmuştur. Zavallı eski hayır sahibi adamlar! Dirilip de, hayır için olan amaçlarının, bir takım basit çıkarlarını düşünen insanlar, mütevelliler elinde, ne duruma girdiğini görseler, kim bilir, ne kadar üzülürlerdi.

Halk, Belediye, Şehir

DÜZCE, 9 Aralık 1913

Bizim memlekette, sıradan bir şehrin belediye idaresine bakarak, genel durumu, medeniyet seviyesi, ticâreti, ya'nî toplumsal durumu hakkında netice çıkarmak, acaba doğru bir gözlem ve inceleme şekli midir? Yâhûd meseleyi tersine çevirerek, bir şehrin belediye idaresine göre, genel durumu anlaşılabilir nü? denilebilir. Ben, bu konuda, çok mütereddidim. Hattâ, her iki soruya da "hayır" cevâbını vermek istiyorum.

Farz edelim ki, şimdi, karşımızda, Adapazarı bulunuyor. Bu kaza merkezinin nüfûsu, ticâreti, halkının meydâna gelişi, fikir seviyesi, başşehre yakın bulunması sebebiyle görgüsü, özetle, birçok sebeblerle, başka yerlere göre bahtiyarlıkları vardır.

Merkez kazada, tahmin edilen nüfûs, her hâlde, otuz binden az değildir. Fakat, bu noktada, kemmiyetten çok, keyfiyeti dikkate almak gerekir. Anadolu'nun ba'zı kaza merkezlerinin nüfûsu daha fazladır. Adapazarı'nın nüfûsu ise, birçok cinsiyetlere, çeşitli kitlelere, ayrılmıştır. Meselâ, Boşnaklar vardır ki, Bosna'da düzenli bir hükümet, düzenli bir belediye görmüşler, elbette, bundan, az çok uyanmışlardır. Nüfûsun çoğunluğunu meydâna getiren Ermeniler vardır ki, özel cemâât teşkilâtı, ciddi düzenli okulları, teşebbüs fikri ve ticâretteki yatkınlıktan bakımından, diğer unsurları, senelerce, geride bırakmışlardır. Sonra, Adapazarı'nın bir ticâret ve transit merkezi olması, medeniyet merkezlerine daha yakın olmasının da, tabîî, halkı üzerine bir etki yapmaması mümkün değildir. İşte, bu ve diğer sebebler, elbette, bu kaza merkezini, diğer yerlerden, az çok yüksek bulundurmaya icâb eder, sebebler ve etkenlerdendir.

Şu hâlde, sırf halka âid bir kurum olmak gereken belediyyenin, ondan etkilenecek şehrin, bu sebebler ve etkenler ile ilgilenmesi gerekmez mi?

Evet... Fakat buna birdenbire akıl ve mantık evet derken, tecrübe ve gerçek , olumsuz cevâb veriyor.

Eğer, şu sebebleri rehber kabul ederek, Adapazarı'nda bir belediye aramasına çıkarsanız çok aklanacaksınız. Çünkü, bu, adetâ, rüzgarlı ve karanlık bir gecede, üç taraf camı kırılmış bir fenerle, size, şöylece tarif edilmiş, bilmediğiniz bir yere gitmeye benzer. Çünkü, bizim memleket her şeyden evvel acâib ve garîb, kader ve talih memleketidir. Mantık ve akıl yoluyla sonuca varmak, çok defa, sizi, dikenliklere de götürebilir.

Adapazarı Belediyesi'nin, bir senede, bütün geliri, iki yüz seksen bin kuruştur. Sayılardan daha açık bir delil tanımıyorum. Bu mikdârı öğrendikten sonra, merkez kazanın, senelik ticâret işlemlerini, teşekküre değer olarak, genel servetin taksim edildiğini de düşününüz. Durdunuz değil mi? O hâlde, iş anlaşıldı demektir. Evet, hangi belediye reisidir ki, bu gelirle, bu koskoca, upuzun, her gün biraz daha büyüyen şehri, bir cennet hâline getirsin? Düzenli, temizcaddeler, gündüzden parlak geceler, medenî ve faydalı kurumlarla, gözlerinizi canlandırırın? Her şeyi yapan paradır. Bunu esirgedikten sonra, ne istemeye hakkın olur? Demek, işi yine oluruna bağlayacak, kanâat kapısına hırkayı sereceksin.

Belediyye reîsi, iş bilir, tecrübeli, ilerleme ve yenilik dostu bir kimsedir. Kendisi Boşnak olduğundan, Bosna'daki düzenli idareyi dâima anmaktadır. Ya'nî, şehir, belediyyesinden değilse bile, reisinden memnun olmak gerekir. Hâlbuki, reis, bu "iki yüz seksen bin kuruş"un da, en faydalı bir şekilde harcandığına inanmış değildir.

Çünkü, karşısında birçok kuvvetler vardır. Belediye, teşebbüslerinde, bunları önünde birer engel gibi bulmakta, çok defa, boyun eğmeye mecbur kalmaktadır. Halkın yenilik ve ilerlemeye karşı, cehalet ve taassubdan fazla, inada benzeyen bir şekilde karşı koyması ve her şeyi hükümetten beklemesi, şehrin bayındırlığıyla ilgili şeylerin, ba'zân vakıfları ilgilendirmesi, ba'zı unsurlar arasındaki rekâbedden ziyâde, fazla bencilliği andıran duygular, bu engellerin en çetinlerini meydâna getirmektedir.

Halk, belediyyenin, bütünüyle kendisine âid bir kurum olduğunu, hâlâ anlamak istemiyor, ona ne kadar yabancı kalırsa, o kadar kârlı olacağını zannediyor. Bayındırlık ve ilerlemeden o kadar çekinen, şimdiki hayâtına o kadar kanaatkar görünüyor ki, bunun işaret ettiği ruhsal duruma, cehalet ve taassub denilemez. Çünkü, o, az çok görmüş ve anlamıştır, takdir etmiştir ki, medenî insanlar şehirlerini bu durumda bırakamaz! Fakat, bunun için, keselerden de fazla bir şey çıkmak gerekir. İş, buraya geldi mi, inâd ve karşıkoyma, yuvarlandıkça büyüyerek bir dağ halinde, belediyyenin teşebbüslerinin karşısına çıkıyor. Bununla beraber, bu halk, evi önündeki pislikleri değil, hattâ, bahçesindeki çamurlarının temizlenmesini, birkaç taş atılmasını bile belediyyeden bekleyecek kadar mütevekkildir.

Belediyye ile uğraşan engellerden biri de vakıflardır. Meselâ, belediyye bir gelir kaynağı bulur, bunu karşılık göstererek, bir borç yapmak, hiç değilse, şehrin yamalarını dikmek istiyor. Hâlbuki, işin içinden, hemen Çapanoğlu çıkıyor. Çünkü, mes'ele, vakıfları ilgilendirmiştir. Mütevelliler, bir yolunu bularak çıkar sağlayan ilgililer, eteklerini bellerine dolamış, yumruklarını sıkmış, dişlerini gıcırdatarak, belediyyenin karşısına, hiddetle dikiliyorlar. Mücâdele edebilirsen et! Onlar zâten, galebelerinden emindirler. Çünkü, arkalarında yeniliğe ve ilerlemeye âid en küçük teşebbüsleri bile, tohum hâlinde iken, öldürmüş bir geçmişin târihi var, kökleri halkın kalbinde dal budak salınış, sağlam an'aneler var.

Diğer engel ki, ba'zı unsurlar arasındaki bencillik duygularından geldiğini zannetmek, hem daha iyi, hem de ileri görüşe uygun olur. Bu, daha tuhaf, fakat, daha kurnazca, güya, daha medenicedir. Hu, Ermenilerle İslâmlar arasında oluyor. Şu hâlde, şehrin zavallı sokakları da, sonsuza kaçlar pislığe, düzensizliğe, mahkûm olup kalıyor.

İşte, Adapazarı belediyyesinin ve şehrinin başına gelen felâket, kötütalihli hikâyesi, bundan ibarettir.

Maârif: Kız Okulu

DÜZCE, 10 Kasım 1913

Hiç şübhe yok, memleketle, henüz pek yavaş ve duyulmadan da olsa, bir genel hareket var. Her tarafta, az çok, ba'zân akıcı, hareketli, bir uyanma alevi seziliyor. Her yerde, eskiliğe karşı, yeni silâhlarla donatımlı bir kuvvetin doğmak üzere olduğu fark ediliyor. Bu pek tabîî, pek gereklidir. Gerçi, ba'zı yerlerde, genç kolların, az çok uzayabilmesine rağmen, ba'zı yerlerde, eller henüz böğürdedir. Fakat, ne olursa olsun, memlekette genel bir kıvıldanma, bir kıpırdanma hareketi, hiç değilse, uzun müddet daldığı uykudan uyanmak üzere bulunanlara mahsûs, bir esneme, gerinme görülüyor. Bu durumu, elbette, dört-beş yılın, mutlu olayları sütunun, en başına kaydetmekte tereddüt etmeyeceğiz.

Adapazarı'na bu hareketin sevk ettiği bulutların meydâna getirmesi tabîî bulunan fırtınadan kopan anaför, daha açık oyuklar meydâna getiriyor. Burada en çıplak deyişle, eskilik, yenilik, ihtiyarlık, gençlik saflarının mücâdelesi, pek açık bir şekilde, görülüyor. Bulutların koynundaki olumlu ve olumsuz kuvvetlerden ışık, nur, çıkar. Bu mücâdeleden doğacak şey de, hakikat ışığı, ilerleme alevi, olacağına, tam bir imânım var. Elbette, yüzlerce senedir, kazma gibi dişleriyle sırttan o acuze, yerlere serilecek; fazilet, bütün bir târihte, yüzyılların büyüterek, sürükleyip getirdiği intikamını, almış olacak.

Şimdi, izin veriniz; sizinle, bütün beni okuyanlarla, ufak bir gezinti yapmak istiyorum. Bir gezinti ki, bir pencereden, bize, geleceği, nereye gitmekte olduğumuzu gösterecek. Bir gezinti ki, bunu Adapazarılıların, belki, binde biri yapmamış, yapmak hatırına gelmemiştir! Bu gezintinin bana verdiği zevklerle sizi de sarsam, duygularımla, sizi de duygulandırabilsem, kendimi ne kadar mutlu ve mükâfat kazanmış sayacağım.

Bize izin veriyorlar... Bir kutsal ocağa, bir gelecek beşiğine gireceğiz. Aman, sakınalım, buranın, fazilet perilerini rahatsız etmekten, buranın ince faziletli ruhunu incitmekten sakınalım. Görünüşte öksüz, fakat, yüce ve temiz çatının bize sunduğu, lezzetli şîir kadehlerini içelim, kulaklarımıza fısıldadığı, teselli ninnilerini dinleyelim, vicdanlarımıza doldurduğu, fazîlet, güven, hayât kuvvetleriyle, geleceğimizi ümîd ve nur içinde görelim...

Sizden rica ederim, uzun ümîdlere kapılmayınız. Gezimi yerimiz ne büyük bir şehir, ne tantanalı bir müze, ne şaşaalı bir tiyatro, ne de güneşleri ve yıldızlarıyla, bütün dünyayı aydınlatan bir üniversitedir. Hayır, hiçbirisi değil, biz, sâdece, yetîm, kimsesiz, bir binayı, Adapazarı'nın kız okulunu ziyaret edeceğiz.

Fakat, kapının eşiğinde, kulağınıza ba'zı sırlar vermek isterim. Memleketi, az çok, gezdim. Bulduğum yerlerde, kız okullarına da, uğradım. Aldığım tecrübe, bence pek acıdır: Unutulmuş, terkedilmiş bir bina, ihtiyar ve câhil yâhûd genç olsa da, yetenezsiz öğretmenler, bunların önünde, pis, aile terbiyesinden yoksun, perişan kıyafetli, arsız ve yaramaz kız çocukları! İşte, manzara, bundan ibarettir.

Bunu da öğrendikten sonra, arak, eşiği atlamamıza, hiçbir engel kalmamıştır.

Okula gitmek için, dar ve pis, pis kokan, çamurdan zor yürünen bir sokağa girmek mecburiyetindediniz. Binanın dış görünüşü pek fakîrce, burası, ancak, hayâtını zorlukla kazanan bir aileye sığınma yeri olabilir. Kapı açılıyor; ışıksız, havâsız, rutubetli ve sağlık şartlarından mahrum bir yerde bulunuyorsunuz. Birkaç ayak merdiven, sizi, tahta döşeli, çıplak ve dar, salonumsu bir yere çıkarıyor. Sol tarafta küçük, fakat ağırbaşlı hanımlardan meydâna gelen yedek sınıfı var. Yan taraftaki ufak odanın içinde, nakışları, el işleriyle, uğraşan, birkaç büyücek hanım görüyorsunuz.

Tekrar bir merdiven. Sizi, bu genişlikte, bu durumda, diğer salon gibi bir yere ulaştırıyor. Etrafındaki iki-üç kapı, merak duygunuzu uyandırıyor. Salonun kuru tahtaları üzerine konmuş sıralara oturan, birinci, ikinci sınıf, öğrencilerin arasında bulunuyorsunuz. Odalardan birisi üçüncü sınıfa ayrılmıştır. Diğerinin basit, fakat temiz eşyalarına, duvarın dibindeki piyanoya bakarak, özelliğini anlamakta gecikmiyorsunuz. Bu krokiye, sıvası dökülmüş duvarlar, alçak tavanlar, küçük ve biçimsiz pencereler, her tarafı dolduran bir temizlik ile, birisi nakışla uğraşan üç de hanım öğretmen ilâve ederseniz, yeni çizgiler çizmekten kurtulmuş olursunuz.

Hanım öğretmen, bizi, salonda oturttu. Küçükler, düzenli takımlarında, dizilerinde, yerlerini bilen neferler gibi, sıra ile yerlerinden kalkıyorlar. Hepsi aynı biçimde ve temiz giyinmişler; önlükler hepsini aynı kıyafette gösteriyor. Saçlar taranmış, hanımlar, tam birer küçük okullu tuvaletini almıştır. Aralarında çeşitli örnekler ayırabilirsiniz. Saçlar, gözler, yüz, vücûdun biçimi ve hareketler, size, bu çiçeklerin, hangi saksılardan yetiştiğini açığa vuruyor. Bu çiçeklerde, henüz, eski topraklarının kokusu var. Bu hayât dokularının, hangi yüzlere, hangi topraklara âid olduğunu pek güzel anlıyorsunuz. Teşekküre değer ki, aralarında hiç sakat, tabî bir noksan ile, bakışları geri dönmeye mecbur edecek, hiçbir tane yok.

Şimdi, küçükler, hiçbir falsosuz, sağlık ve düzenle, beden hareketi yapıyor. Bayan öğretmenler, şefkatli bakışlarla, en ufak hareketleri kaçılmıyorlar. Anadolu'da, terkedilmiş ve unutulmuş, bir kız okulunda, jimnastik, benim için hayret verici bir görünüş! Küçüklerin elleri, ayakları ve vücûdları, bütün organları sağlık ve düzenle, hiç yorulmaksızın, hemen, yirmi dakika kadar, hareket etli. Bundan sonra, bir halka meydâna getirdiler. Ortaya, küçük, fakat varlığından taşan bütün bir ağırbaşlılıkla, pek büyük bir hanım çıktı. Bize, ruhumuzun en ince tellerine dokunan, en duygulu organı kanatan, millî bir şiir okudu. Bundan sonra, üç-dört hanım daha, sahnede göründü. Hepsinde aynı ağır başlılık, aynı serbestlik... Fakat, bu yeni millî şiirler, hele, böyle, küçük kızların ağzında, ne kadar yüksek anlamlar taşıyor! Küçükler, yeni şâirlerin, millî şiirlerini, özellikle, Aka Gündüz'ünkü gibi olanları, bizden daha iyi anlıyor, duyuyorlar. Bu şiirler, küçüklerin ellerinde, ba'zân şefkatli ve koruyucu, ba'zân sevimli, avutucu veteselli verici, ba'zân da o kadar zâlim ve insafsız birer mızrâb oluyorlar ki, siz, bunların huzurunda, manyetize edilmiş bir şey gibi kalıyorsunuz. Hele, bu küçük ağızların, bize, biz erkeklere, geçmişi, yeni felâketleri, milliyetimizi ve

görevlerimizi öyle bir hâtırlatışları, şiirleri okurken, vaziyet alışları, kendi mini mini ruhlarından, bir şeyler ilâve edişleri var ki, beni titretti. Küçüldüğümü duydum ve farz ettim ki, bütün bu felâketlere sebep olan benim. Şimdi, bütün bu sorumluluk yükü karşısında, burada, hiç kimse görmesin diye, gizlice akıllığımı, birkaç damla gözyaşı, bilmem, bir günâhın itirafı, bir kurtuluş akçesi yerine geçti mi?

Taşralarda, hemen, genellikle, bir durum vardı. Küçükler, her vakit, gereksiz yerlerde bile, pek utangaç, pek mahçub oluyorlar. Birkaç kelime söyleseniz, önemsiz bir şey sorsanız, kıpkırmızı kesilir, bütün bildiklerini unuturlar. Burada ise, aksi bir durum karşısında bulunuyorsunuz. Konuştuğunuz kimse, o kadar ağırbaşlı ve serbest, o kadar aceleci ve heyecanlı ki, "Ah, bize bir şey sorsalar!" diye sizi gözleriyle yemek istiyorlar. Sorduğunuza, karşınızda bütün hukukunu savunmaya güçlü bir durumda, tereddütsüz, cevâb veriyorlar. Başlar önde, omuzlar düşük, burunlar: sümüklü değil!!

Tam bir hayretle, fakat tecrübeyle, bunu da anladıktan sonra, el işlerini gördük. Diğer okullarda görmeye alışmadığımız şeyler... Hanım öğretmen, örnekleri, modelleri, ismini söylediği bir fabrikadan getiriyorlarmış. Bunun için, ayrıca ödenek yok. Ba'zı küçükler, haftada on para gibi küçük bir şey veriyorlar. Hanım öğretmen de, kendisinden ekliyor. İşte modeller bu şekilde sağlanıyor.

Odada bir de piyano olduğunu söylemiştim. Hanım öğretmen, yavrularını, elinden geldiği kadar, bundan da yoksun bırakmamış, hiç olmazsa, genç ruhlarda bir san'at zevki uyandırmak istiyor. Ne kadar olsa kız kalbi.... işte, küçüklerin gözlerinden pekiyi anlıyorum ki, mini mini kalbleri, o köşeye doğru akıp gidiyor ve o koca müzik aletine karışıyor Pekiyi, işte her şey uygun, ne için olmuyor? Çünkü, yine karşıya, o kazma dişli acuze çıkıyor. Hem bu defa, gözleri daha fazla kanlanmış, yumrukları daha fazla sıkışmış, tırnakları daha keskin olmuştur. Mutlak, ısırarak, paralamak, öldürmek niyetindedir. Bir tarafta görevinin temizliğini ve kutsallığını anlamış, fakat yalnız, bir hanım öğretmen, en sonunda zayıf, güçsüz bir kadın... Öbür tarafta, bütün bir târihin günâhlarıyla gıdalanmış, arkasına, bütün bu küçüklerin ana ve baba, akrabasını almış ve yüzyıllar görmüş acuze....

Burada bir kısım halk vardır ki, bu irfan ve temizlik ocağının aleyhinde bulunmayı, güzel giyinmiş, terbiyeli çocuklara karşı, arsız çocukların, hiç olmazsa tükürerek, taş atmasını andını bir durumda, dâima onu kirlemeyi, kendilerine, adetâ iş güç etmişlerdir. Hele, bunların arasında, şehirce, az çok bilinen bir kaç kişi vardır ki, en büyük uğraşlarını bu meydâna getiriyor. Benden, onlara, bin lanet ve nefret!...

Okulun kayıtlı yüz beş öğrencisi vardır. Fakat, çoğu, düzenli olarak devam etmez. Sebebi, bir kısım halkın fazla çekingenliği, cahilliği, güya, dinî taassublarıdır. Fakat, bunlar, birer ciladır, kazıyınız, arkasında, gene o acuzeyibulacaksınız.

Okul, bütün şimdiki varlığını, bize mutlu ve ümîd verici dakikalar yaşatan ruhunu, birinci hanım öğretmene borçludur. Bu hanım, kız öğretmen okulunu

bitirmiş, Fransız okullarına devam etmiştir. Hayâtını, varlığını, görevine vermiş demek, abartma olmaz. Zâten, eserden, o eseri meydâna getireni anlamak, güç bir şey değildir. Bunun için, saygıdeğer öğretmeni, bir savaşçı sıfatıyla, selâmlamakta tereddüt etmiyorum. Memlekete elli-yüz, ne kadar olursa olsun, iyi ev kadını ve görevine düşkün anne, hediye etmek, düşününüz ne büyük bir hizmettir?

Bunları da öğrendikten sonra, kötüye kullanmaktan korktuğum hoş görünüşe güvenerek, sizleri, biraz da öğretmen hanımı dinlemeye davet edeceğim. O kadar çok söylemiyor:

O, çok hakarete hedef oluyorum. Fakat, görevin kutsallığı karşısında, bunu önemsememeyi öğrendim, diyor ve ekliyor: "bu, hiçbir şey değildir. Fakat, insanlar ne olursa olsun, yardımdan, hiç olmazsa kuru takdir ve teşvikten hoşlanırlar, ümidlenirler. Hiç olmazsa, aydın, anlayan takım, hükümet, takdirini teşvik ve yardımını, gereğinde bize dayanak olmayı esirgememelidir. Hâlbuki, hiç de böyle bir durumda değiliz. İşte size iki örnek: Burada, okulun semtine uğramak, hiç kimsenin hatırına gelmez, hiçbir anne, şöyle bir okulu dolaşmayı düşünmez. Buna, bir çâre düşündüm, pazarertesi günleri, öğrencilerin annelerini da'vet ve kabul ederek, yavrularının yaptıklarını, elde ettikleri şeyleri gözleri önüne koymayı, el işlerini göstermeyi, onlara kadınlık, annelik görevine, ev idaresine dâir konferanslar vermeyi uygun buldum ve uygulamaya başladım. Bu tecrübenin, pek faydalı sonuçlar vereceği anlaşıldığı sıralarda, maârif komisyonu başkanlığından, bir ihtarname aldım; bu, beni, lastikli, vesveseli cümlelerle, teşebbüsümünden alıkoymuyordu. Şu şekilde, mükâfatımı almış oluyordum. Diğerine de, doğrudan doğruya, nezâretten hedef oldum, okulun kurucusu ben olduğum, gördüğünüz şekilde, görevime çalıştığım hâlde, geçen nisanda, nezâret, yerime, ikinci öğretmen hanımı gönderiyordu. Bereket versin, o vakit ki müfettiş, imdadıma yetişti de, yerimi koruyabildim."

Öğretmen hanım daha çok söyleyeceklerim var, fakat başınızı ağrıtmak istemem diyerek, susmayı tercih ediyor.

Bu okulun üst tarafında, çatısı tamamlanmış, üstü örtülmüş, geniş bir bina göreceksiniz ki, bu, yeni kız okulu olacaktır. Halkın yardımı ile başlamış, fakat tamamlanamamıştır. Mutasarrıf beyefendi, bütçeden para verileceğini, yakında, kesinlikle biteceğini söylüyorlar. Bunu temenni edelim.

Erkek okullarını da gezdikten sonra, daha iyi anlayacağız ki, Adapazarı'nda, geleceğin ana ve babaları arasında, müdhiş bir rekabet tohumları ekilmektedir. Bir çukur ki, iki cinsin okulları, bu durumda devam ettikçe derinleşecek, okuldan yetişen kızlar, ötekilerini, fersahlarla geçecektir.

Acaba, yine fazla pot mu kırdık? Şimdi zihnime birçok şeyler geliyor. Hemen hemen hepsinden vazgeçeceğim. Çünkü, korkuyorum ki, şu yazılarla iyilik yerine fenalık yapmış olmayalım!. Bizde, öyle tuhaf ve garib işler olur ki, çok defa, insânı "gölge etme, başka ihsan istemem!" diye bağırarak kadar, zor durumlara sokar.

Maârif: Erkek Okulu

BOLU, 13 Kasım 1913

Adapazarı'nın, birkaç erkek okulu vardır. Fakat, bunların içinde, göze görünenleri, hükümet konağı sırasındaki resmî okul ile özel "Rehber-i Terâkkî"dir. Bunları da görmekle, kazanın maârifi hakkında bîr fikir almak mümkündür. Şunları ziyaretle, insân, taşralarda hükümete âid maârif kuruluşlarıyla, teşebbüs ürünü olan kuruluşlar arasındaki, derin farkları da daha yakından görüp anlayabilir.

Adapazarı'nda, rüşdiyye mektebi, hükümet dâiresinin yakınındadır, önünde küçük bir bahçesi vardır. Dıştan görünüşü, bakanları mahçûb etmeyecek bir şekildedir. Bununla beraber, en iyisi, içine girmek, her şeyi gözle görmektir. Duygu, ba'zen aldanır. Zâten, ba'zı şeyler de işittim. Hâlbuki, gözle kulağın arasında dört parmak var derler. Onun için, kapıyı çalmaya lüzum görmeksizin, okula giriyoruz.

Okulun üst katı birçok odalara ayrılmış, rüşdiyyeye verilmiştir. Rüşdiyyenin, galiba, iki öğretmenin idaresinde, yetmiş sekiz öğrencisi vardır. Sınıflara giren bir adam, burada da, çeşidi ırkların, çeşidi örnekleriyle, karşı karşıya bulunmaktadır.

Bunların çoğu, vücûd yapıları dengeli, kanlı canlı, kusursuz beden yapısına sahip ve tam sağlıklı bir manzara göstermektedir ki, bu durumun her şeyden evvel ziyaretçilerin takdir ve iftihar duygularını çekmemesi mümkün değildir. Zâten, binanın bölünüş şekli, temizliği de ziyaretçileri memnun edebilecek bir durumda olduğundan, okul, görünüş bakımından, fena değil demektir.

Öğretmenlere gelince; işte bu efendiler, okulun size aşıladığı duygunun, sanki birer canlı yalanlaması durumunda, karşınızda dikilmektedirler. Okulun bütün varlığından çıkan anlam, çocukların yüzlerinden parlayan zekâ, gözlerinde okunan canlılık ile, öğretmen efendilerin boş bakışları ve varlıklarının sizde bıraktığı anlam arasında, adetâ, yüzyıllar, derin uçurumlar vardı. Öğretmenlerle öğrenci, bir şekilde, birbirinden o kadar ayrı ki, tam anlamıyla bir zıtlık meydâna getirmektedir.

Sınıfların, yirmi ile otuz arasında öğrencisi bulunuyor. Kapılardan daha girerken alınan durumdan anlaşılıyor ki, onlar, zâten, gelişinizi bekliyorlar. Bunun için, burada göreceğiniz şeyler hep evvelden düzenlenmiş, talihiniz, sizi, sahte manzaralar görmeye sevketmiştir. Birkaç küçük kaldırıyorlar. Soruyorlar ve pek güzel cevâblar alıyorlar. Sonra da, size bakarak: "nasıl beğendiniz, artık yeter değil mi? demek istiyorlar. Fakat, siz, bunlarla yetinmediğiniz zaman, bülbül gibi söyleyen çocuklar susuyor, hocaların gözleri de yere iniyor.

Bilmem neden, zorla samimîliği bozulan, her tarafında karbon (?) yayan bir iki yüzlülük havası duyduğunuz bu rüşdiyyeden, ruhunuzdan çocuklara birşey kaldığını duyarak, kaçmak istiyorsunuz.

Fakat, rehberiniz, bunun ilk kısmını da göstermek için, sizi, binanın en altına, ya'ni bodrum katına götürmek değil, adetâ sürüklüyor. Havâsızlık ve ışıksızlık, bunun zorunlu sonucu olan, pis koku başlıyor. Okulun yanındaki jandarma koğuşunun, hapishanenin, abdesthânelerinden gelen kokular ise, bu havasız yeri, zâten bütün bütün berbat bir duruma getirmiştir. İşte, burada, sarıklı iki öğretmen efendi ile seksen yedi çocuk, ağlayan bir çehre ile, karşınıza çıveriyor. Küçükler ne olacaklarından habersiz, öğretmenler mahçûb. Küçüklerin neşesiyle dolu uğultularla, diğer şeyler, birbirine ne kadar zıt? Öğretmenler okutuyor, çocuklar okuyor. Fakat neyi? Her iki tarafın, bunu bilmediğine, emin olabilirsiniz öğretmen efendilerden biri, üstünlükleri olan bir kimse: özellikle, son tedrisat-ı ibtidâfiyye kanununun bir öğretmende aradığı nitelikleri kendinde bulamadığı için, istifaya karar vermiş imiş!

Okulun yanındaki hükümeti, Adapazarı ile halkını, bir de şurasını düşünerek, üzüntülü olarak, çıkıyorsunuz. Çünkü, bu kadar boşluğu, bilgisizliği kafanız almıyor. Bereket versin ki, üzüntü ve bezginliğinizi yanınızdaki bina az çok değiştiriyor.

Bu komşu bina, özel, "Rehber-i Terâkki" okuludur. Etrafında geniş bir bahçesi var. Okulu, eski İzmit maârif müfettişi Ali Bey kurmuştu, diyorlar. Bina, iç bölünüşü, bütünüyle, her hâlde, ötekinden iyi ve güzeldir. Fahrî bir müdürün idâresi allında, yine, fahrî olmak üzere, bir hey'eti-i ta'limiyyeye sâhib bulunuyor. Zâten, böyle kanaatkârâne bir idareden başka türlü mümkün değil. Bunun için, kısa kısa, bütün masrafları, ayda iki yüz kuruşa indirmişler ki, üç-dört yüz kutusunu maârif, geri kalanını da, güçlerine göre, bir kısım öğrenci veriyor.

Okul, dört sınıfla, bir ana sınıfına ayrılmıştır. Öğrenci, yüz otuz kadardır. Çocukların hemen çoğu, tekdüze elbise giymişler. Temizce birer tuvalet almışlardır. Burada, öteki okulun zıdlarını buluyorsunuz. Öyle, öğretmenlerin kaşları çatık değil. Çocuklar da, birer makineli oyuncağa benzetilmek istenilmemiş, müdür ve öğretmenler, size, mümkün merteye, fazla bilgi vermeye, sizi, çocukların yanında çok bulundurmaya çalışıyorlar. Yavrular, sorularınıza o kadar fena cevap vermiyorlar. Hele, aralarında öyle yamanları, kabuğuna sığmazları, gözleri fırl fırl dönenleri var ki, ister istemez, bakışlarınızı üzerlerine çekiyorlar.

İyi bir şey de, ezberciliğin burada kabul edilmemesidir. Kız okulunda olduğu gibi, burada da, çocuklarda bir ağır başlılık, bir serbestlik görülüyor.

Öğrenci ile dersleri, kitabları üstüne samimi konuşmalar yaptık. Genel olarak kötü bir seviyede değiller. Yalnız bir noksan dikkate çarpıyor. Çocukların inceleme ve muhakemeye alıştırmalarına, kendilerindeki bu yeteneğin gelişmesine, ya pek önem verilmiyor yahud vakit bulunamıyor. Her halde, özellikle böyle özel bir kuruluş için, bu büyükçe bir eksik meydana getirir. Küçükler ba'zan pek güzel okudukları, millî şiirlerle, bizi bugün de etkiledikten sonra, bahçeye çıktık, jimnastiklerini de seyrettik. Geçen savaşa, yaralanarak emekli olmuş bir teğmen efendi, fahrî olarak, onlara, beden hareketi gösteriyor.

Askeri ta'limler yaptırıyor. Kendisi, küçük bölüğünden memnun olduğunu söylemekle ki, görülen düzen ve ilerleme de, sevincinin, boş olmadığını doğrulamaktadır.

Okulun alt katındaki ana sınıfı, dikkate değer bir terbiye evidir. Burada, görevine âşık, önündeki mini minilere, aynı zamanda, sevgi ve hürmetle duygularını aşılabilen, yaşlıca bir öğretmen var ki, yirmi-otuz evlâda sâhib bir ana gibi gururludur. Bu muhterem kişi, hayâtında en büyük zevklerini, bu odada bulmaya senelerden beri alışmıştır. Kendine mahsûs biçimler, usûllerle, küçüklerin ruhlarına giriyor, pek küçükleri uyutuyor, gereğinde her işlerine bakıyor Yeni gelenleri okula alıştırmak, alışanları yavaş yavaş okutmak, özellikle, onları okşayarak, terbiye etmek ve iyiyi, kötüyü tanıtmak... Zannedirim, öğretmen efendinin ta'kîb ettiği usulün esâs noktalarıdır. Bu dar yerde, bunun başarı ile uygulandığını da, küçük yaramazlarla biraz konuştuğundan sonra, anlamakta gecikmiyorsunuz. Buradan, saygı duygularıyla dolu olarak çıkarken, duyduğunuz minnedârlik, bu mücâhid öğretmene ödediğiniz, şükran borcudur.

Ba'zı çocuk velilerinin, güçleri yettiği hâlde, çocuklarının ufak okul ücretini, hatta, ba'zılarının, kitâb paralarını vermek istemediklerini işitmek, sizin içinizi kan ağlıyor. Böylelerine ne denilmek istediğini siz ta'yîn ediniz. Ben, bunlar için, kepine haznem arasında, bir kelime, bir söz, bulamıyor, susmayı tercih ediyorum.

Okulda Fransızca okunduğunu, beden hareketleri yapıldığını, hâlâ çekemeyenlere, bunun için "Fransız mektebi" diyenlere de çoğunlukla tesadüf ediliyor. Fakat, şakanın bu kadarı iğrençtir. Böyleleri, hiç düşünmek istemiyor mu ki, şu okulu kuran ve idare edenlerden bir çoğunun, Adapazarı'na bağlılığı, vatan kelimesinin ma'nâsından ibarettir. Onlar, erimden kırımdan (?) gelmişler, adetâ, hiçbir çıkar gözetmeden, hasbet-en-lillah memlekete hizmet etmek istemişlerdir, bu pislik ve ikiyüzlülük, bu düşünmeden yapılan inançsız cehalet ve taassuba karşı, insân, bütün kuvvetleriyle isyan etmek ve kırmak ezmek istiyor. Fakat, acele etmeyerek, bırakalım. Çünkü, yarın, bu âsiler, bizzât şu küçükler olacak, o acuze ile, bizzât uğraşacaklardır. İşle, bu küçük yüzlerde, bu belirtiler açıkça okunuyor. Biz ne desek, su üzerine nakış işlemek gibidir.

Bir garib olay anlatarak sözü keseyim: kazanın kaymakamı, geleli bir ay mı ne olmuş? bu kimse, bu hükümetin vekili, hâlâ, şu okulları gezecek kadar bir zaman bulamamış! Hâlbuki, vaktin uygunluğunu, herkes gibi, siz de takdir edebilirsiniz.

Kazanın maârifini ve okullarını da karşılaştırarak anlayabilirsiniz. Ermeni vatandaşların kuruluşlarına gelince, ben bir Türk ve İslâm sıfatıyla size onları gezdirdim.

Bizim kısa ve kusurlu aklımız, buna bir çâre bulduğu gibi, mahkemenin te'vîline de bir cevâb verebiliyor: Kuru, boş sözler bir taraf... Pekiyi bilinir ki, özellikle, böyle, esnâfdan, tüccardan, çiftçiden üyelerle meydâna gelen mahkemelerin manivelası, reislerin elindedir. Çok defa, böyle kamu hukukunu korumaya görevli me'mûr vekillerini de onlar idare mecbûriyyetindedirler. O

hâlde, hem kendi mevkiini, hem kanun koyucunun amacını, hem de, herkesin hakkını koruyarak -ki, bundan hiçbir taraf zarar görmeyecektir -üyeden birini vekil olarak, savcı sandalyesine, başkâtibi de onun yerine oturtmak, amacı elde etmeye yeter de, öte tarafa bile geçer. Zâten, kamu hukuku görevini, nasıl olursa olsun, reîs idare edecek değil mi?

Artık bu ayrıntılardan, Adapazarı Kazası ceza mahkemesinin kanuna ve usûle aykırı bir şekilde meydâna gelişi, onun vereceği hükümlerin ve ilâmların hiç yokmuş hükmünde bulunduğunu anladıktan sonra, abdestinden şübhesi olduğu hâlde, namaz kılan, iki yüzlüler gibi, onun duruşmasını dinleyebiliriz.... Mes'ele, bir tütün kaçırmak davasının, ihtirâz-ı ale-l hüküm şeklinde, duruşmasıdır. Fakat, üzüntüyle belirteyim, devam edemiyor, gıyaben, para cezasına mahkûm, şimdiki dâvâıyla, zabıt varakasını düzenleyen ve imza eden jandarma Salih'in yüzleştirilmesi için, aralığın otuzuna bırakılıyor. Bugünle o gün arasındaki mesafeyi, elbette, kaçırmadım.

Ceza mahkemesi salonunu şöyle kuşbakışı ziyaretimiz, bize, şu gerçekleri ortaya koydu. İzinlerinizle, biraz da, diğer köşelerine bir bakış atmak yanlış ve fena olmaz zannediyoruz.

En evvel, öğrenebildiğimiz kadar, ceza mahkemesinin işlerini, bilançosunu ta'yîn ve tesbît etmek istiyoruz.

700	Geçen sene devredilen (yaklaşık olarak)
710	Sene başından 3 Kasım'a kadar gelen
1410	
548	Sene başından 3 Kasım'a kadar bakılan
862	Bakılmak üzere elde olan

Şimdi, bu kadar işle, mahkemeyi, yazışmaları idare eden hey'eti, savcılığı, hükümetin yaptıklarını, karşı karşıya getirirsek ne bulacağız? Mahkemeyi gördük; ilâve edilecek nokta, hemen her gün, duruşmalara geç vakit başlandığı, birkaç saat içinde, yirmi-yirmi beş işin, teker meker gittiğidir. Üç saatle yirmi beş ceza davasına bakan, bunlardan bazılarını sonuçlandıran bir mahkemeden, ne kadar fikir ve yargılama selâmeti, ne kadar duygu ve vicdan selâmeti kalacağını düşünmek, zahmete bile değmez. Eğer, bütün bu sıkıntılardan, devletin katlandığı fedâkârlıklardan, tebaanın kabul ettiği kayıtlardan amaç ve gaye, adâletse, şu mahkeme ile, o gaye arasında- bu kadarcık abartmayı affediniz-iki kutup arasındaki mesafe kadar, bir uzaklık olamaz mı?

Hâlbuki, mahkeme bir geçit yeridir. Oraya, da'vâ evrakı arz olunur, kimisine bakılır, kimisi daha ilerki bir târihe bırakılır. O kadar... Fakat, bu davaların düzenlenmesi, evvelki işlemler ile, mahkemeye girdikten ve çıktıktan sonra, uğradığı yerler, hep zavallı kalem odacıklarıdır. Canlı yazı makinelerinin en iyi örnekleri, bizim mahkeme kâtibleridir. Ceza mahkemesinin iki zabıt kâtibini, bidayet mahkemesinin bütün yazı işlerine bakan ve hergün, vekâleten, hâkimler hey'eti arasında bulunmaya mecbur olan, başkâtibi karşılaştırınız.

Elinizi vicdanınız üzerine koyunuz... Kanun ve adalet için, ne fena bir karşılaştırma değil mi?

Önlerinde birçok defterler olan kâtibciler, dosyaları düzenleyecekler, tebliğleri yaptıracaklar, hergün duruşmalarda kalem sallayacaklar, her davanın zabıtlarını tutacaklar, sonra da, pek sakat bir usûl ve biçimde, zabıtnameleri düzenleyecekler, i'lâmları temize çekecekler. Ba'zı, gıyabî ilâmların, meselâ, beş-on suretlerini çıkararak, hükümlülere bildirilmesi gerektiğini de unutmayınız. Kısa kesiyoruz, bütün bu uzun ve çok işler ve ancak yarısı bu taraflara bakabilen-başkâtible, iki zabıt kâtibi, ya'nî iki buçuk kâtib.... Artık siz istediğiniz kadar, i'lâmların vakit ve zamanında düzenlendiğini, savcı yardımcılığına verildiğini söyleyiniz. Eğer kuru lakırdıya kulak asan olursa!

İşlerle, savcı yardımcılığı makamının karşılaşması, daha az garîb bir görünüş meydâna getirmez. Buna, savcı yardımcısının daha gelmemesi bakımından, başkâtibin vekâlet etmesi bed-bahtlığını da eklemek zorundasınız. Kaza mahkemelerinin meydâna geliş şekline göre, onun, bir kâtibi de bulunmak gerekir. Bir savcı yardımcısı ki, her şeyden evvel, görevi, kanunların iyi uygulanmasına dikkat etmek ve gözetmek olacaktır. Bu kimse, bu kâtib gibi, kalem işleri ile uğraşmaya, makamına seksen yerden akıp gelen kağıtları incelemek sınıflandırmak ve düşüncesini ortaya koyarak, gereken dâirelere dağıtmaya, onları ta'kîbe, hergün duruşmalarda hâzır bulunmaya, kanuna ve usûle aykırı gördüğü çeşitli dâirelerin kararlarına i'tirâz, istinaf ve temyiz yollarıyla düzeltmeye, i'lâmların hükmünü yerine getirmeye ve icra etmeye, tevkifhane ve hapisaneye nezârete, sonra da, suçüstü olaylarına bizzat gitmeye, özetle, daha bilmem nelere mecburdur ve en sonra, bu kimse de, bizim gibi, bütün insanlar gibidir. Acaba, bu mümkün olur mu, dersiniz?

Yine siz isterseniz; savcılıkta hükümleri yürütölmek üzere elde olan i'lâmlar tomarlar meydâna getirmemiştir, bunların ba'zıları, zaman aşımına uğramamıştır, yâhûd uğramak üzere değildir, bütün kayıtlar ve işlemler düzenlidir, hukuk-ı umûmiyye me'mûru, kanuna ve adalete aykırı hiçbir karan kaçırmaz, ya'nî, bütün görevlerini tam olarak yerine getirmeye, vakit ve imkân bulur, iddiasında bulununuz. Eğer dolma yutan olursa....

Hükümetin de, bu işlerle, doğrudan doğruya ilişkisi vardır. Çünkü, bu işlerde gecikmeden, düzensizlikten, doğrudan doğruya memleketin asayîşi, hükümetin ruhunun etkilenmesi gerekir. Suçların soruşturmasında ve ta'kîbinde, evrakın tebliğinde, mahkemeye getirilme, tevkif ve yakalama emirlerinin yerine getirilmesinde, i'lâmların hükümlerinin yerine getirilmesinde, bütün bu diğer işlerin sonuçlandırılmasında, hükümetin varlığı, bütün kuvvetiyle, hâzır ve nazır bulunacaktır. İş yanlılıklardan ve gösterişlerden sıyrınız, ortada, yalnız zabıta kaldığını göreceksiniz. Hâlbuki, burada, sayılarını bütününüyle bilmiyorum, belki yirmi-otuz jandarma ile, kendisiyle tanışmak şerefine erdiğim, saygıyadeğer, fakat ümmîye yakın, altmışlık, bir zabıta me'mûru bulacaksınız. Bilmem, nasıl, yürütmeyi ilgilendiren bu karşılaştırma için, bir şey söyleyebilecek misiniz?

Ceza duruşmalarını son derece zorluğa, gecikmelere sevkeden sebeplerin en birincisi, kanunî tebliğlerdir, dense, hatâ edilmiş olmaz. Bidayet

mahkemesinin ikisi süvari, ikisi piyade olmak üzere, dört mübaşiri vardır. Piyade mübaşirleri, her-gün, mahkemede bulunmaya mecbur olduğu gibi, tabîi, merkez kazaya âid tebliğleri de yerine getireceklerdir ki, buna yetişememektedirler. İki süvari mübaşirin, kazanın genişliği ve nüfûs sıklığına göre, yetmeyecekleri açıktır. Hele, ihzar müzekkireleri bu şekilde, adetâ, ayağa düşmüştür, jandarmanın, ihzar müzekkirelerini yerine getirecek yerde, muhatabına bildirdiği görülmüş, işitilmiş şeylerdendir. Bir fenalık daha var ki, jandarmalar, celbnâmeleri muhâtablarına bildirmeyerek, başkalarına veriyor, mahkemeyi pek fena ve mütereddid bir durumda bırakıyorlar.

Adapazarı

Adliye: Hukuk Mahkemesi, Ceza ve İstintak Dâireleri, Bir Kanun Garibliği

BOLU, 16 Kasım 1913

Bir mahkemenin, çeşidi dâireleri arasında, esâsta ve ayrıntılarda, tabîi olarak, büyük-küçük farklar vardır. Öteki mektubumda, Adapazarı ceza mahkemesi hakkında söyleyebildiğim gecikmeler, noksanlar, diğer bilgiler, kısmen, hukuk mahkemesi için de geçerli olmakla beraber, her ikisi, başka başka usûllere, şekillere ve kanunî merasime, özellikle meydâna geliş esâsı bakımından, başka başka esâslara ve amaçlara bağlı bulduklarından, birbirinden ayrılırlar.

Ceza mahkemesi salonunu ziyaret ettiğim, 1 Kasım cumaertesi günü saat alaturka dokuzda, hukuk salonunun da, duruşma ile, meşgul olduğunu söylemiştim. Şimdi oraya gireceğiz. Bu salon, genişliği ve döşenmesi bakımından, arkadaşından daha bahtiyardır. Söylediğim teftişten sonra, bu kısım, ayrıca, bir reise kavuşmuştur. Üyeler de, ikişer yüz kuruş aylıklarını korumak şartıyla, seçilmişlikten, ta'yin edilmiş sıfatını elde ederek, güya, bir tekâmül safhası geçirmişlerdir. İslâm üye, galibi, bir hatîbtir. Müslüman olmayan ise, eczacı imiş ki, gerekli görülmesi üzerine, işten çektirilmiştir. Şimdi, mustantik, ona vekâlet ediyor. Gördükleri iş, üzüntüyle belirteyim, bizi aydınlatacak ve doğru yolu gösterecek derecede değil, iki yüz kuruştan az, giyabî bir duruşmadır.

Hukuk mahkemesi, ticâret ve sulh işlerine de bakmaktadır. Sulh işleri, özellikle, mahkemenin çalışmalarını, pek ziyâde kabartmıştır. Bu mahkemenin, geçen seneden, ne devrettiğini bilmiyoruz.

Eğer, mahkemenin, geçen seneden devredilen işleri yoksa, 3 Kasımda, dört yüz altmış bir işi bulunuyor demektir. Mahkeme hey'etinin, meydâna geliş şekline göre, cezadaki engeller, zorluklar ve gecikmeler, aynen, burada da vardır. Sulh işleri-sayılarından halkın ne kadar rağbet gösterdiği anlaşılıyor- bu durumda, mahkemeye cidden büyük bir yük olmaktadır. Burada, henüz, tek hâkim usûlü uygulanmamış olduğundan, en önemsiz, meselâ, vâki olduğu gibi, yüz paralık bir dava için, bir sulh davası için bile, mahkemenin kurulması kesindir. Hâlbuki, saydığımız sebebler dolayısıyla, buraya da, üyeler, vakit ve zamanında gelmezler ve önemli, önemsiz, büyük-küçük, birçok işleri, birkaç saatin içine sıkıştırılmak, zaruret hâlini alır ki, bundan ne çıkacağı kestirilebilir.

Kalem ve yazışmalar, tebliğ ve icra işlemleri de, ceza mahkemesi hakkındaki engeller ve zorluklar, esâs ve ikinci derecede ba'zı farklar, dikkate alınmak şartıyla, tabîî, hukuk mahkemesi için de geçerlidir. Bunun için, daha fazla ayrıntıya ve üstünde durmaya gerek görmüyoruz.

İcra Dâiresi

Adapazarı icra dâiresi, tabîî, bidayet mahkemesi başkanlığının sorumluluğu ve nezâreti altında olacaktır. Bir icra me'mûru vardır. Kişisel hukuk ve kamu hukukundan - ki bu kısım para cezalarıyla mahkeme masraflarının tahsili için ayrılmıştır. -Yerine getirilmek üzere, elde olan i'lâmların sayısı binden fazladır.

Her yerde görüyoruz ki, hükümetin yürütme araçları henüz pek eksiktir. Bunun için, ba'zı basit i'lâmları yerine getirmek, deveye hendek atlatmaktan, daha güç olur. Hâlbuki, Adapazarı'nda, özel durumları, farklı şartları da hesaba alırsak, engel ve zorlukların derecesi görünür. Öyle bir kaza ki, geniş, yüzlerce köye sâhib, nüfûsunu o kadar çeşitli cinsler ve unsurlar meydana getiriyor ki, sanki, her biri başka durumlar ve âdetler alımda, başka memleketlerde yaşıyor. Bunun karşısında, eksik araçlar, memleketi geniş geniş düşünmeye vakit bulamamış, dört-beş senelik bir hükümet... Artık, zorluğu, göz önüne getirebilirsiniz. Özetle, şunu demek isteriz ki, bir i'lâmın yerine getirilme safhasında, hükümet, gerekirse, bütün varlığıyla, ezici kuvvetiyle, hazır bulunmaya mecburdur. Fakat, birçok sebeplerin etkisiyle, hükümet, bu görevini, Adapazarı'nda, bütünüyle yerine getirecek kadar, güçlü değildir.

İstintak Dairesi

Doğruluğuna ve samîmiyyetine inanmaya mecbur olduğumuz bir kaynaktan aldığım bilgiye göre bu daireye ortalama, senede, üç yüzle dört yüz arasında -galiba geçen sene, üç yüz altmış- iş geliyor. Bu sene için, gelen işlerin sayısı hakkında, bilgimiz yok.

210	3 Kasıma kadar gelen
202	Birer şekilde çıkan
008	Elde olan

Bu iki yüz on işten, galiba, yüz onu, cinayetle, lüzûm-ı muhakeme karârıyla, hey'et-i ittihâmiyyeye gönderilmiştir ki, kırk dokuzu öldürme, elli kadarı hırsızlık ve zorla ırza geçme suçlarıyla ilgilidir. Bu sayılar, kazanın genel ahlâkını ve alışkanlıklarını anlamak için, bir belge olur inancındayım.

Bir garîbe-i kanûniyye: Eski şâirler, uzun kasideler yazarlar, anlaşılın, bunun artık pek uzadığını anlayınca, bir ziyafet vermek, bir zevk alemiyle, okuyanların etrafını çevirmek fikriyle olacak, bir gazel düzenleyeyim derler ve o vadiye girerlerdi. İşte, bizimki de, öyle olacak! Ben olayı, not defterime, "bir garîbe-i kanûniyye" diye kaydetmiştim. Hikâye edeyim de, siz, isterseniz, bir "mudhike-i kanûniyye" deyiniz.

İtiraf edeyim ki, suçun şeklini, o kadar iyi bilmiyorum. Adapazarı

Kazâsı'nın, Karasu Nahiyesi eski müdürü. İhsan Efendi, muhtarı Tiryakioğlu Ahmed Ağa, ötekine berikine, iftira ederek, tehdîd ederek, korkutarak, eziyet ederek ve işkence ederek, Şerif Ali isminde birisinden, yirmi sekiz lira alırlar. Bu, bir taraftan savcı yardımcısına şikâyet edilir ve iş istintak dâiresine verilir. Müstantik, Ahmed Ağa hakkında, tevkif emri verir.

Ahmed Ağa, usûl-ı muhâkemât-ı cezâiyye kanununun verdiği hak ve yetkiye dayanarak, beş gün geçtikten sonra, kefaletle serbest bırakılmasını, dilekçe ile isterse de, soruşturma hâkimi, bunu, reddeder. Bilinir ki, böyle dilekçeler ve kararların sûreti, müdde-i şahsiyelere bildirilmek gerekir. Yine, pekiyi bilmiyorum, galiba, Şerif Ali'ye, hiçbir şekilde bildirilmez, Serbest bırakmama kararına, Ahmed Ağa'nın itiraz etmesi üzerine, müstantik, evraki, İstanbul hey'et-i ittihâmiyyesine gönderir. Gariblik veya mudhike, bundan sonra başlar.

Heyet-i ittihâmiyye, tutuklunun, on beş lira kefalet göstererek, tahliyesine karar veriyor. Bunun yerine getirilmesi gereğini, telgrafla, savcı yardımcısına bildiriyor. Buna karşı, akli erenler, yetkili olanlar, diyorlar ki, hey'et-i ittihâmiyyenin, böyle, bir tutuklunun, para kefaletinin mikdârını da tayin ederek, serbest bırakılmasına karar vermesi, usûle ve kanuna aykırıdır. Müstantikin ve mahkemenin, hak ve yetkilerine, en açık, tecâvüzdür. Bilmem, ama, böyle olması, inşânın aklına uygun gibi geliyor.

Sonuçta, tutuklu, serbest bırakılır. Fakat, müstantik, yine işi, cinayet derecesinde görür ve cinâyetle, lüzûm-u muhakeme karan vererek, hey'et-i ittihâmiyyeye gönderir. Müstantikin, haksız olmadığını, hey'et-i ittihâmiyye de doğrulamıştır. Çünkü, o da, meseleyi, İzmit cinayet mahkemesine bırakmıştır ki, bugün, işe, orada bakılmak üzere, elde bulunuyor. Böyle şeyler için, acaba, iş başında bulunan büyüklerimiz, ne derler?

Adapazarı

Mâliyye

BOLU, Kasım 1913

Kazanın, hükümete karşı, mâlî durumundan, Hükümetin, halka karşı, bu taraftaki mühim simasından, biraz bahsetmeyi de gereksiz kabul etmiyorum. Tabîdir ki, bu konuda, mümkün olduğu kadar, kazanın resmî işlemlerinden bilgi almaya çalışmak gerekli olacaktır.

Kazanın, devlete vergi vermekle yükümlü, yetmiş iki bin nüfûsu vardır. Bunların, senede, devlete ödeyecekleri para, ya'nî genel gelir, yüz beş bin liradır. 'Bu mikdârın çok veya az olduğunu ta'yîn ve takdir etmek için birçok şeyler bilmek, birçok istatistiklere sâhib olmak, kazanın her yönden durumunu bilmeğe bağlı olduğu için, susmayı tercih etmek, daha hayırlıdır. Bunun için, bu konuda, esâslardan ziyâde, işlemlerden, ayrıntılardan bahsetmeye mecburuz.

Bu yetmiş iki bin mükellefin, mükellefiyyet tezkirelerini kesme, hesâblarını tutmak, dört taksit üzerine olacak olan tahsîlâtı ve ödemeleri

kaydetmek, bakaya- sim gelecek seneye devr ve nakletmek görevleri, üç yüz kuruş aylıklı, üç müfredat kâtibine âiddir. Bu kâtibler, her mükellef için dokuz-on kalem işlem açmaya mecburdurlar. İşlemlerin esâsını, tahsildarların getirecekleri irsâliyye cedvelleri meydâna getirecektir.

Şu ufak hesâb karşılaştırmasından anlaşılıyor ki, her kâtibin payına yirmi üçer yirmi dörder bin mükellef isabet etmektedir. Bizim idarede büyük eksikliklerin, önemli zararların ve perişanlıkların sebeblerini, çok defa, küçük tasarruflarda buluyoruz. İşte burada da, iş, döne dolaşa, kâtiblerin yeterli olamayacaklarına, belki aylıklarının azlığına gelecek... Şimdi, her bir mükellefin on türlü işlemi olduğunu, bir kâtibin, böyle yirmi dört bin mükellefle uğraşacağını düşünürseniz, mes'ele, ister istemez, bu vadiye dökülüyor. Diyorlar ki, işlemlerin kolaylıkla yürütülmesini sağlamak için, hiç olmazsa, bir kâtibe, sekiz-on binden fazla mükellef isabet etmemelidir.

Hâlbuki, Mâliyye Nezâreti, 17 Kânûn-ı sâni 1325 (30 Ocak 1910) tarihli bir emirle, müfredat kâtiblerinin sayısını, ta'yîn şeklini ve seçilmesini, şu şekilde şarta bağlıyor ve sınırılıyor: [Her kazada ta'yîn olunacak müfredat kâtiblerinin sayısına gelince; bir kâtib, beş tahsil dâiresinin kaydını hakkıyla tutabileceğinden, bir kazada kullanılacak beş tahsildara karşılık, bir müfredat kâtibi ta'yîn olunacak ve tahsildarların sayısı yediye yükselmesi hâlinde, yine bir kâtib kullanılacak, fakat, sekiz tahsildara karşılık, kâtiblerin sayısı ikiye yükselecek ve bu şekilde, on dört tahsildara kadar, iki kâtible yerinilecek, ondan sonra, üç kâtib bulundurulacaktır.]

Mâliyye Nezâreti, şu düzen ve sınıflamasında, acaba, ne gibi kesin delillere sahiptir? Belki, şu görevleri, şu şekilde, idare edilecek bir çok kazalar vardır, fakat, böylelikle, işlemleri idare edilemeyecek kazalarımız da bulunmadığını, hangi belgelere ve hesâblara dayanarak, kesin olarak hesablıyabiliyor? Bize öyle geliyor ki, merkezî hükümeti şaşırtan şeylerden birisi de, memlekete tek gözlükle bakmak, her tarafı aynî durum ve ihtiyâçda görmektir. Meselâ, işte şu Adapazarı Kazası ki, üç yüz yetmiş yakın mahalle ve köyden meydâna gelir, mâlî işlemleri bakımından kaza, yirmi iki bin lira vergi ile mükellef, yirmi dört tahsil dâiresine ayrılmış, bunların başına yirmi beş tahsildar konmuştur.

Eğer, karşılaştırmayı, dış görünüşe göre yaparsak, bu taksimatla, nezâretin emrini birbirine pek uygun bulacağız. Fakat, iş, ciddîyyet ve uygulama sahnesine yansırsa, hiç de böyle değildir. Kazanın özel durumunun ve özel şartlarının dikkate alınması gereklidir. Bunun için, müfredat kâtibelerini düşünürken, tahsil dâiresi ve tahsildarlar da karşımıza dikiliyor demektir.

Kazâ, gerçi, yirmi dört tahsil dâiresine taksim ve görev, yirmi beş tahsildara dağıtılmıştır. Fakat, eğer, bu taksimat ve dağıtılmanın gerçek şeklini öğrenirseniz, fikrimize katılacağınızı zannediyoruz. Tahsil dâirelerine isabet eden mahallerde ve köylerde, vergi mükelleflerinde, mürettebatında hiç de eşitlik gözetilmemiştir. Çünkü, meselâ, ba'zân bir tahsil dâiresi, otuz-kırk köye bölündüğü hâlde, mürettebatı, elli bin, ba'zân beş-on köye ayrıldığı hâlde, yüz bin kuruştur. Tabu, vergi mükelleflerinin sayısı da, bu ölçüde farklıdır. Şu

hâlde, nasıl olur ki, çürük ve yanlış bir taksim ve dağıtım şekli esâs alınır da, nezâretin emri gereğince, ona göre müfredat kâtibleri ta'yîn olunur ve yine nasıl olur da, bu yanlışlık meydânda iken hâlâ tahsîl dâireleri ve tahsildarların şu taksimi, devam ettirilir ve korunur.

Garîbtir ki, görev ve sorumluluk esâsında gözetilen şu tekdüzelik ve eşitliğe, hak esâsında, hiç de uyulmuyor. İzmit Sancağı'nda süvari tahsildârlar dört yüz elli piyadeler üç yüz kuruş alıyorlar. Hâlbuki, meselâ, Hüdâvendigâr Vilâyeti'nin Bilecik, Söğüt gibi kazalarında süvarilerin aylığı beş yüz, piyadelerin üç yüzdür. Sonra, Kekkûze Kazâsı'nda ise birinciler yedi yüz, ikinciler beş yüz kuruş almaktadırlar. Özetle, işte, baştan aşağı ölçsüzlük, eşitsizlik görülmektedir.

Bu durum ve karşılaştırmaya göre, Adapazarı Kazâsı'nın mâliye idaresi, tahsîl işlemleri, iyi bir görünüş göstermiyor, demek, gerekecektir. Hâlbuki, eylül sonuna kadar, tahsîlâtın, yüzde elli sekizi bulunduğunu öğreniyoruz.

Yukarıdan beri söylediğimiz ve saydığımız sebeblere, savaş felâketinin etkilerini, tekâlif-i harbiyye Kanununun uygulanmasını da ilâve ederseniz, şu matematiksel sonuca ve hesaba hayret etmemek elden gelmez.

Kazada, genel servetin taksim edilmiş olduğuna, askerlikle yükümlü bulunanlardan birçoğunun nakdî bedel verdiği, ürünün bereketine göre, halk, savaş felâketinden o kadar çok etkilenmemiştir; yalnız, tekâlif-i harbiyye kanunu gereğince, halktan alınan on beş bin liralık zahire ve hayvanın bedelinin, bugüne kadar ödenememesi, tahsilatta düzensizlik ve zorluğa sebep oluyor, demek istiyorlar. Fakat, bu ölçüye göre, bu muhakeme de, o kadar akla yakın değil demektir. Bundan da anlıyoruz ki, Adapazarı Kazası halkı, zâten hükümete karşı görevine düşkün, bağlı ve itaatlidir. Fakat, buna karşılık, işlemleri daha fazla kolaylaştırmak, çabuklaştırmak, düzenlemek için, hükümetin de bir şeyler yapması, halkı ve me'mûrlarını daha fazla düşünmesi lâzımdır. Gerçekten, bizim halk gibi saf, kayıtsız ve şartsız hükümetine boyun eğen ve bağlı halk, nerede bulunur?

Kazanın, bir de, dört yüz kuruş aylıklı ve yüz yirmi bin kuruş kefilli, sandık emîni vardır. Aman yâ-Rabbî!, bu ne gülünç bir şeydir. Bu sandık emini, bir kere, genel gelir olan, yüz beş bin lira ile daha diğer binlerce liraya el koyacak, ya'nî paralar hep ona teslim edilecek değil midir? Demek, gün olacak ki, onun kasasında binlerce lira bulunacaktır.

Şu durumda, kısa bir hesâb, Diyelim ki, bu kimse, kasasında üç-beş bin lira bulunduğu bir gün, paraları cebine koyarak firarı kursa ve kefiline de, yüz yirmi bin yerine, meselâ, iki yüz bin kuruş verse de kaybolsa, kim ne yapabilir? Kefil, yüz yirmi bini ödedikten sonra keyfine, beriki de zevkine bakar giderler.

Şu me'mûrlardan para kefaleti alınması mes'elesini, birçok zamanlardan beri, çözemedim, gitti. Çünkü, görüyorum ki, hiçtir, elde edilmek istenilen amaca yetersizdir. Bu mes'eleyi, uygun bir kalıba soksalar, birçok fenalıkların önü alınırdı.

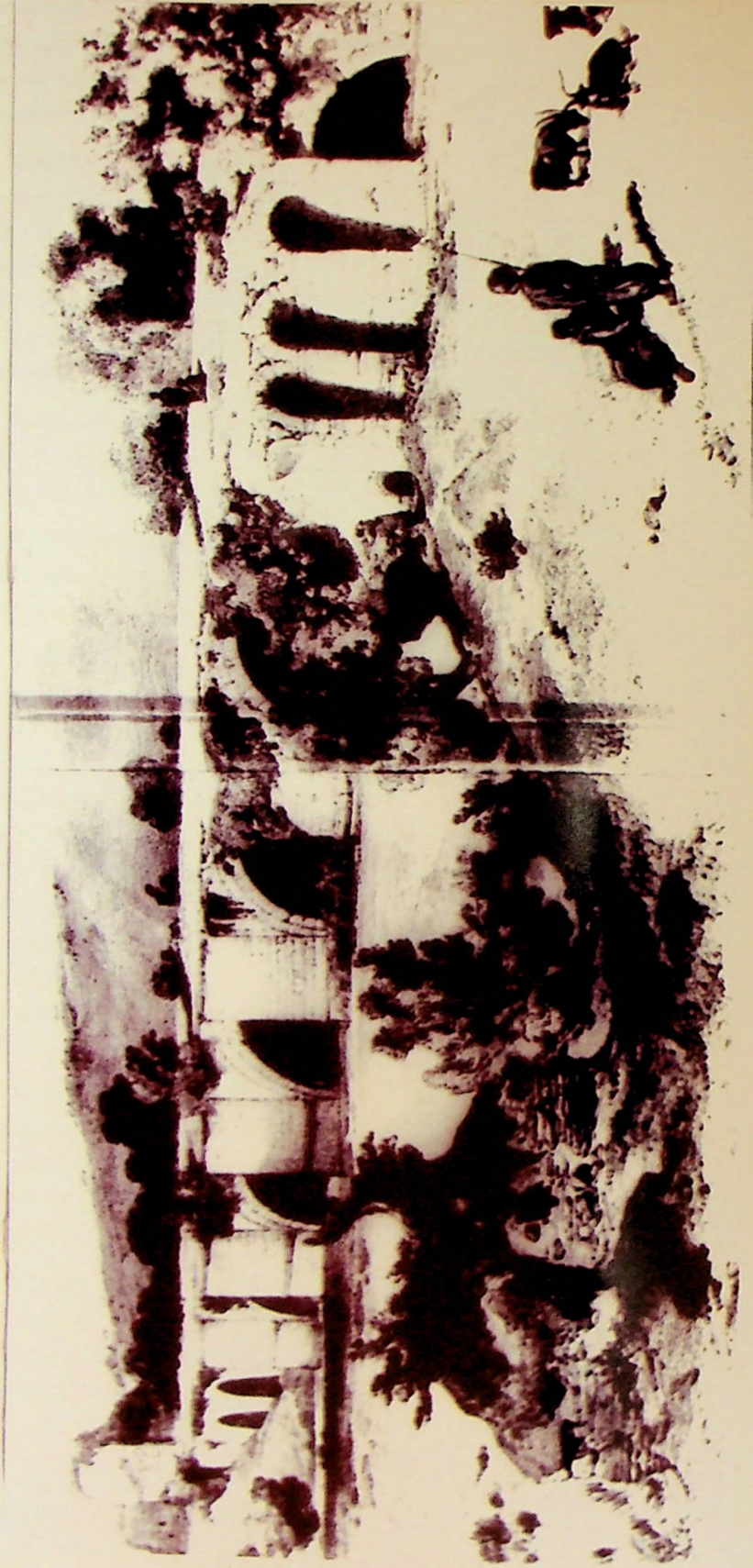
EKLER

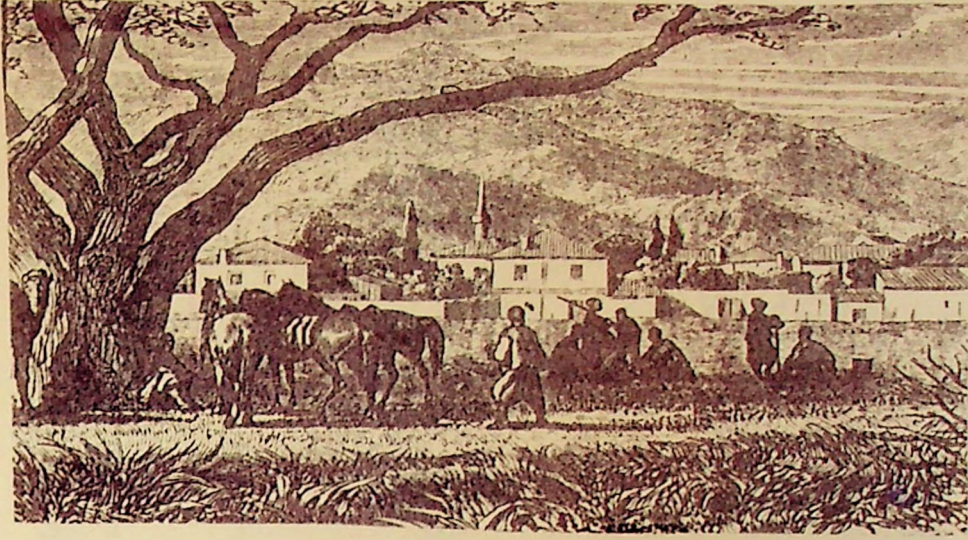
Resim 1. Hayret Efendi – Başkâtib Efendi (1811)

Resim 2. X. Hommaire de Hell (1812-1848)

Resim 3. J. Laurens – Beşköprü

Resim 4. Moustier / Geyve (1862)

Resim 5. Akhisar / Pamukova'da Nahiye Müdürü ve A. D. Moustier (1862)

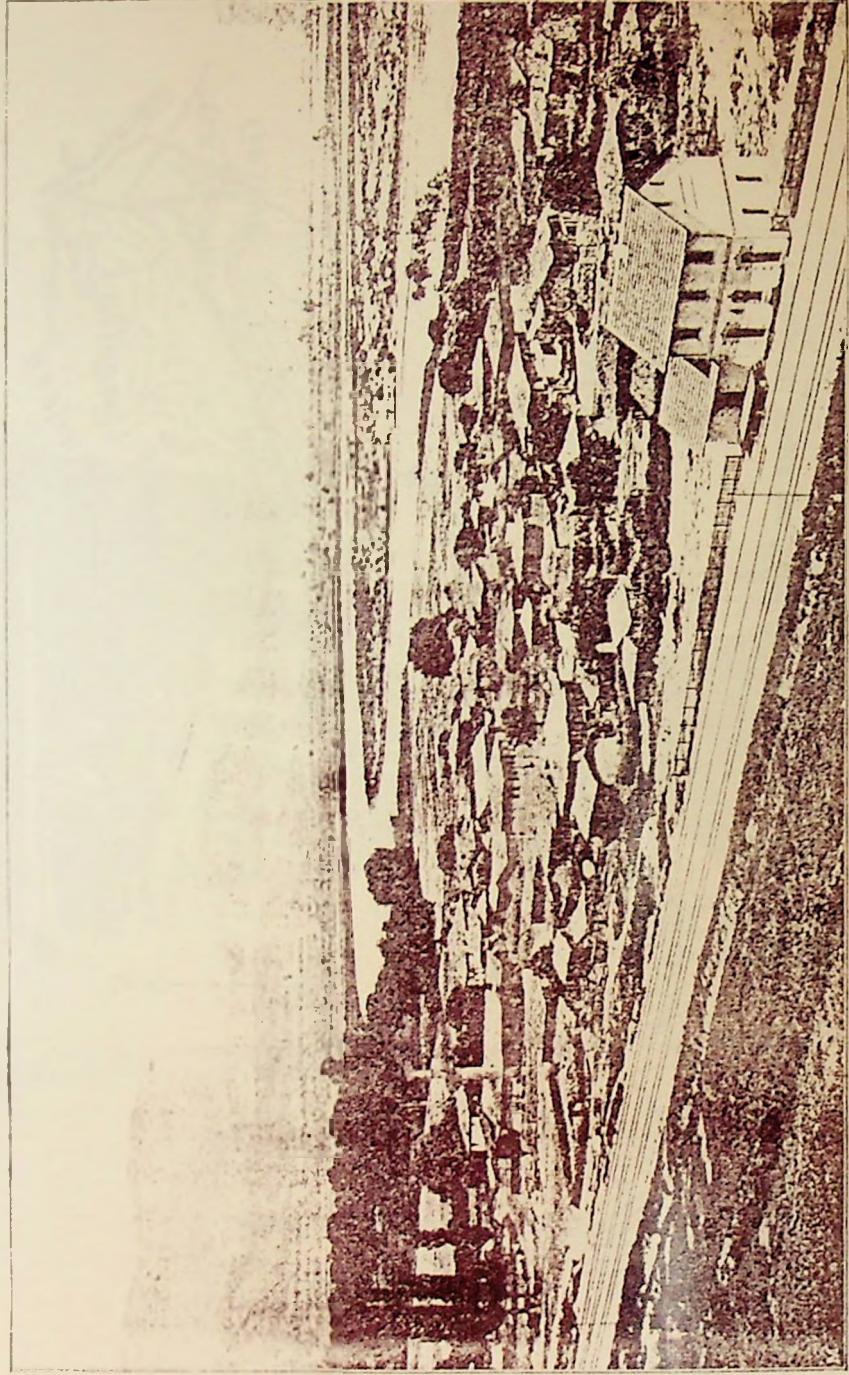
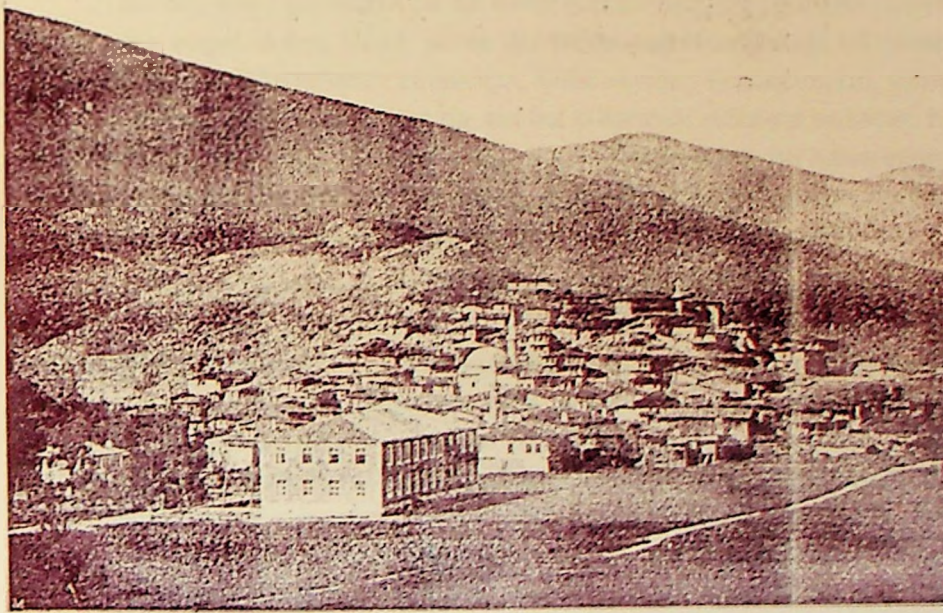

Bild auf das Sacariatal und die Glimbalmation Mekece, (Photographie von Bergren.)

Resim 7. Sakarya – Mekece ve İstasyon (1889)

Harita 2. Goltz'un Gezi Yolu - 1889

Blick von Taraklı. (Photographie von Zettler.)

Resim 8. Taraklı (1889)

Mâliyyenin vergi ve tapu işlemlerinden burada bahse gerek görmüyorum. Çünkü, bunlar, şimdiki kadar, temcîd pilavı gibi, binlerce defa pişirilmiş, kotarılmış, herkesin bildiği hâlde, hiçbir şey yapılmasına imkân bulanamamıştır.

Adapazarı'ndan-Bolu'ya

YOLDA- AKYAZI

BOLU, Kasım 1913

3 Kasım 1913 Pazarertesi günü, öğleden sonra, Adapazarı'ndan hareket ediyoruz.

Bugün, şehrin pazarı olduğundan, her taraf kalabalık, bütün sokaklar ve çarşılar manda ve öküz arabalarının uğultulu tekerlekleri altında titremektedir. O kadar ki, bizim araba, bunların arasından geçmek için, birçok mücadelelere mecburdur. Hele, mandaların o büyük cüsseleri, ilgisiz bir baştaki, büyük fütursuz gözleriyle, sokakları dolduruşları, yolun ortasında geviş getirmeleri var ki, sinirli adamları çıldırtmaya yeterlidir. Gerçi, bunların şehir ve belediyyeye karşı pek küstahça tecâvüzlerine karşı da, herkes bundan az ilgisiz ve fütursuz değildir! bu hâlde, böyle pazar günleri, sokakların, caddelerin mutlak hâkimi mandalardır, demek, pek doğru olur.

Bu can sıkıcı şeylerden bir an evvel kurtulmaya, bir şerit gibi uzayıp giden şehir, engel oluyor. Güya, şehre âid bütün ayrıntılar, hayât kırıntıları, sizi birkaç dakika daha rahatsız etmek için, ittifâk etmiştir. Arabacımızın, yalnız mandalara değil, ba'zân, insanlara da, bol bol kullandığı iltifatlara bakarak, ha şimdi kıyamet kopacak diye, heyecandan heyecana düşerek, bu hakaretlere, ancak şöyle boş bakışlarla karşılık veren insanların miskinliğine ve aşağılık durumlarına, yine kendi hesâblarına, kızarak şehrin kenarını bulabildik.

Arabanın tekerlekleri, iyi bir şosenin üzerinde dönmeye, kaymaya başladı. Biraz sonra, Sakarya'yı bulduk. Üzerindeki ahşab köprü heyulasını geçmek lâzım geliyordu. Bunun yeni yapıldığını, ya bu sene, ya gelecek sene, göçmeye mahkûm bulunduğunu, anlamak için mühendis gözlüğü takmaya gerek yoktu. Çünkü, bu bölgede köprüler böyle yapılıır; ya senesi içinde yâhûd gelecek sene, afacan Sakarya'nın ihtirasıyla, sulara yuvarlanır, daha aşağıdaki arkadaşlarıyla buluşur, ba'zân onlarla, kucak kucağa, kim bilir nerelere kadar, koşar gider. Nâfıa Nezâretinin deyimler sözlüğünde, senelerden beri, bunlara, "geçici köprüler" ismi verilmiştir. Fakat, nezâretimizin unuttuğu bir şey var; böyle köprülerin iki başına birer "Lâ-havle" levhası aşmalı, hiç olmazsa, geçenleri sigorta etmeliydi. Bununla beraber, biz, geçinceye kadar, duayı birçok defa tekrar ettik.

Meğer, köprünün varlığında, başka ma'nâlar da varmış, Aynî zamanda, bir işaret kazığı görevini de görüyormuş, çünkü, öbür tarafta, yol, hemen değişti. Düzensizden hiç eser kalmadı. Öyle bir durumda ki, bunun bir şose, hattâ, bir iskelet olduğunu isbât için, bütün nâfıa me'mûrlarının şahidliğine gerek görülecek bir dereceye geldi. Sanki, buralara, devamlı şekilde çamur fışkıran

delikler vardır ki, yakında yağmur yağmadığı hâlde, bize, böyle çamur deryalarında, yüzgeçlik ta'lîm ediyor Abartma olmasın, hemen, yüz-iki yüz metrede bir, bozukluğu, büyüklüğü ve küçüklüğü ile uygun, ağaç köprüler geçiyoruz. Bunların, ağızlarını yarı açarak, sonsuz bir esneyişleri, dört ayaklı hayvanları, üç ayakla yürümeye mecbur edecek delikleri, insandaki akıl tahtalarını çatlatacak delikleri var ve bu durum, uzayıp gidiyor.

Nâfianın cevâb torbasının hazır olduğunu biliyoruz. Sakarya Nehri, Mudurnu Suyu ve daha birçokları, atlarıyla, dolu dizgin, Adapazarı Ovası'na inerler. En şiddetli hırs ve iştihâlarına, bundan, dolaşma yeri olur. Her tarafta istedikleri gibi at oynatırlar. Tabîatin ufak bir teşviki ise, bunları çıldırtır, kabından boşandırır. İşte o vakit, denizler yavrular. Bu denizleri yapan kuvvetlere karşı koymak, onlarla mücâdeleye girişmek için, o gibi kuvvetlerle donanmış bulunmak gerekir. Hâlbuki, nâfia ne yapsın? Zannederim cevâblar bu yolda olacaktır. Şimdi bu yol, Adapazarı-Bolu Yolu, genel yollar arasındadır, "Reji jeneral" in, bu Fransız şirketinin, dedikleri kuvvetlerle donatılmasını, halkın da bu büyük felâketten, tabîatin hiç hoş gitmeyen alaylarından, yakın zamanda kurtulmasını, temenni ve dua edelim!

Yolun üstü bir mahşer, hayvan, inşân, araba, sergisidir. Memleketimizde bu kadar işlek bir cadde hatırlamıyoruz. Bir gidiş geliş ki, ardı arası kesilmiyor. Sanki, hayvanlar kadar, onları sevkedenler de, ne götürdüklerinden, neye, ne için, götürdüklerinden habersizdirler. Yalnız, hepsinde bir tevekkül, onları almış götürüyor, sürüklüyor. Acaba, yolun şu düzensizliğinden, tabiatın kendilerine şu alayından üzgün müdürler? Bu anlaşılmaz. Çünkü, eşyaya ve olaylara fırlattıkları bakışlar, o kadar boş, anlamsızdır. Hayâtlarından, bu hayât biçiminden memnun mudurlar? bu da bilinmez. Çünkü, varlıklarında hiçbir belirti yoktur. Yalnız, gidip gelmek, yalnız karanlık bir tevekkül ve ne olduğu bilinmeyen, sabırsızca bir bekleyiş, işte hepsi bu kadar... Acaba, hepimiz için böyle mi?

Saat üç buçuk, dörde doğru, yolu bırakıyoruz, sağa sapıyoruz. Evlerinin sıklığından, düzeninden, her tarafında titreşen hayât ma'nâsından, Çerkeslere âid bulunduğunu anladığımız bir köyün içinden geçiyoruz, sağımızda, henüz toprak tesviyesi yapılmış, köprüsüz ve herşeysiz Akyazı şosesi... Arabanın tekerlekleri çoğunlukla ses çıkarmıyor. Yalnız, çayırların, mer'â ve koruların hışıltısı ve fısıltısına dem tutuyor. Sonbaharda, bir ilkbahar hayâtına, kademe kademe giriyoruz. Etrafımızdaki yüce dağlar yeşil, önümüzdeki saha yeşil, ağaçlar yeşil, hattâ, otlayan hayvanlar bile yeşildir. Baştan aşağı yeşil bir tabiat ki, onun, esrarla, karanlıkla, dolu anlamı, ruhlarımızı yavaş yavaş, munis munis, kendine çekiyor. Sessizlik, ufuklar, manzaraların ve tabîatin mutlak bir hâkimi... Ve biz önlerindeki taze otlarla öpüşen, neşe içinde sıçrayan, oynayan, koyun, kuzu kümeleri arasından, bütün bu kâinat, malikâneleri imiş gibi, mağrur bir başın, büyük ve ilgisiz gözleriyle, sizi önemsizce süzüveren ineklerin, öküzlerin, önünden geçiyor, Akyazı Nahiye Merkezi'ne yürüyoruz.

Bir noktada kavuştuğumuz, üzeri taş döşenmiş şose, sanki insan toplumu, hayatla ilgili bir hâtırlatma. Bizi şu yeşil âlemden, tabiatın bağrından alıyor ve "işte nasibiniz" diyor, oraya buradan gidilir. Şosenin yapımı henüz

tamamlanamamış ise de, üzerine yürüyenleri çamurla öpüştürecek kadar lutûfkâr değildir.! Karanlık çökerken, saat beşten sonra, Akyazı'ya gidiyoruz.

Akyazı Nâhiyesi'nin çeşitli cinslerden halka sâhib köyleri, altmıştan fazladır. Nahiye merkezi, iki yüz elli hanelik, bir kasabacıktır. Ufak bir çarşısı, genişçe sokakları, oldukça bayındır binalarıyla, Anadolu'nun birçok kaza merkezlerinden bile ayırt edilebilir.

Hükümet dâiresine, sabahleyin, pek erken gitmiş olacağız ki, nahiye kâtibinden başka kimseyi bulamadık. Bütün odalar kapalı, henüz, sabah uykusuyla geriniyorlardı. Zâten, kâtib efendi de, me'mûrların, hükümeti, iş oldukça, şereflendirdiklerini söylüyor.

Hükümet binası dıştan pek fena değilse de, içten pislîği, görünüşü, her türlü söz götürebilir. Kırık dökük odalar, içinde düzensiz, eski eşya ve evi evrâkın bakışa hoş gelir hiç tarafı yoktur. Yırtılmış koltuklar, kırılmış iskemleler ve masalar, karma karışık defterlerden, örümcekler ve tozlar arasında oturmaya alışan me'mûrların, nasıl çalıştıkları da anlaşılabilir.

Nahiye merkezinin, ibtidâî ve rüşdî iki okulu var. İbtidâî ahşâb ve sıvasız bir binadır. Kapıdan, karanlık bir girişle giriliyor, merdivenden yukarı çıkıyorsunuz. Tahta döşenmiş, geniş bir yerde, merdivenin başında oturmuş, on-on beş kız çocuğu önümüze çıkıyor. Bunların altına, adî bir hasır parçası bile serilmemiştir. Hece ve okumaya yeni alışıyorlar, buradan, birinci seneye geçeceklerdir. Odada küçük hasırına oturmuş, çıplak masası üzerine yeni gelen tedrisât-ı ibtidâîyye programını koymuş, düşünen, öğretmen efendi.... Gerçekten, kendisine, programa, okula ve çocuklara bakarak, ben de kendimi düşünmekten alamadım.

Diğer bir kapıdan, ortasına kısmen duvar çekilmiş, büyük bir odaya giriyorsunuz. İkinci bir hoca efendinin oturduğu ve odanın iki tarafına da nezâret ettiği görülüyor. Erkek-kız bir arada, Mushaf-ı Şerif okuyorlar. Bu hoca efendiyi hiç gözüm tutmadı. Bununla beraber, çocuklar, bütün bütün de boş değildir. Burada da yavrular pis ve aralıklı tahtaların üzerinde oturmaktadırlar. Demek, burada, şu okula, bir kaç rahle yapacak, bir hayır sahibi yok! Kayıtlı öğrenci seksen ise de, ancak yarıdan fazlası düzenli devam ediyor. Çünkü, ba'zı babalar, tarlayı, hayvan otlatmayı, araba sürmeyi okula bin kere tercih ediyorlar. Çocukların çoğunun sarı benizlerinden, sıtma ile uğraştıklarını anlıyoruz. Öğretmen efendi, ana, babaları tarafından i'tinâ edilen küçüklerin, sıtmadan korkuları olmadığını, bu sarı benizlerin, ilgisizlikten, dikkatsizlikten, tenbellikten meydana geldiğini söylüyor. Zâten, babaların, evlâdlarına karşı durumlarını, bir kere okula gelip görmemeleri, nerede oturduklarını düşünmemeleri, yeter derecede anlatılıyor. Bütün bu ilgisizliklere rağmen, yine, şu okul binasını, halkın yaptığını öğrenerek, hayrette kalıyoruz. Genç öğretmenle vedalaşırken, hâlâ, onu, yeni tedrisâd programını düşünüyor, bir kişinin, hepsine, nasıl yetişebileceğini bir türlü anlayamıyoruz. Rüşdîyye mektebi, birçok kapılar, bahçeler geçildikten sonra, ele geçebildi. Bir kadın, üç odada, üç sınıflı bir bina...

Genç ve zeki bir öğretmenin, on sekiz öğrencisi var. Bilinmez, bu

öğretmede nasıl olağanüstü bir kuvvet ve güç tasavvur edilmiş ? Çünkü, hergün, her sınıfın, üç-dört dersine yetişmesi gerekiyor. Bununla beraber, çocuklar yine fena bir durumda değildir. Odaların birisi hâlâ sıvasızdır, ikisi, öğretmenin ve çocukların yardımıyla sıvanabilmiştir! Öğretmene de, çocuklara da pek yazık, çünkü, hepsi üzüntü içindedir. Okulları birleştiren tedrisât-ı ibtidâîyye kanunu, belki imdâdlarına yetişir. Zâten, öğretmen efendi, ibdidâînin kendisine öğrenci yetiştiremediğinden, çok şikâyetçidir.

Bundan birkaç sene evvel, yine halkın yardımıyla başlanmış, henüz tamamlanmış, büyük okul binası daha var ki, tedrisâd-ı ibdidâîyye kanununun aradığı şartlara da az çok sâhibtir. Bunun tamamlanmasıyla, iki okulun ve öğretmenlerinin birleşmesi sayesinde, nahiye merkezinde, maârifin geleceğinden, herkes ümîd-var olabilir.

Nahiye merkezinin posta ve telgrafhanesi de vardır. Başıma geleni aktarayım da, siz isterseniz şaşırınız, isterseniz gülünüz: Elimde mektubumla postahâneye gittim, kapalı bir kapı karşısında bulununca, acaba yanlı mı diye tereddüt içinde kapıyı çaldım. Aldıran olmadığından, bir, bir daha elim tokmağa dokundu. Sonunda, yukarıdan bir kadın sesi: "kahveye gitti, mektûb vereceksen, para ile merdivene bırakiver" dedi. Elimde olmayarak, gülerek, bu emri yerine getirdim. Hâlbuki, birkaç saat sonra, postanın gideceğini pek iyi biliyordum. Araştırarak öğrendim ki, aylığının azlığından şikâyete hakkı olmayan posta me'mûru efendi, kırk-elli kuruş ev kirası vermemek için, postahânede ailesiyle oturuyormuş. Benim başıma gelen, her-gün, birçoklarının başına geliyormuş. Min-el garâib, bunu da sineye çektik.

Bolu Yolunda

Ilıca, Beynevit, Hendek ve Düzce

BOLU, 19 Kasım 1913

Hazır Akyazı'ya gelmişken, civarındaki, görmeye değer, ba'zı yerleri görmeden gitmek olmaz dediler. Uysallığım tuttu, kabul ettim. Akyazı'ya geldiğimiz ikinci günü, 4 kasımda, öğleden sonra, yağmurun çiselemesine bakmıyarak, yola çıkıyorduk. Nahiye merkezinden çıkarken, köylerden dönmekte olan, müdür de, arkadaşlığımızı kabul etti ki, dört süvari oluyorduk.

Böyle, bulanık bir havada yola çıkmak, pek öyle akıllıların yapacağı işlerden değildi. Fakat, madem ki karâr verdik, gideceğiz dedik. Daha Akyazı'nın içinde, yolumuz, adetâ, herkesin bildiği, bir dere oldu, hayvanlar suyun içinde, şapır şapır yürüyor, hem kendilerini, hem de bizi ıslatıyorlardı. Bu, böyle, epeyce devam etti, neden sonra, hayvanların ayakları karaya bastı.

Vâdi darlaşıyor, hasretli bir istekle, iki taraftaki dağlar kucaklaşıyor, yolumuz gittikçe güzelleşiyordu. Solumuzdaki tepeyi, sanki, tabiatın eli, tezgâhına koymuş, gergefine germiş, en ince bir kanâviçe ile işlemişti. Tabiat, bütün kudredi, âhengli ve haşmetli renkleriyle, bu tepeyi süslemiş, birer şemsiyeyi andıran, rengârenk ağaççıklarla, onu, en hafif bir ışık şulesinden, en ince bir rüzgâr darbesinden bile, kıskanmak istemişti. Tabiatın da ba'zân

böyle hoppalıkları, çocuklukları vardır. Kanâviçe tepenin eteklerini öperken, hayvanlarımız, aynı dereyi, on defa geçiyordu. Biraz sonra, vâdî, daha darlaştı, daha yüksek ve birbirlerini ta'kîb eden dağların, eteklerinden, göğsüne girmeye başlıyordu. Sağımızda solumuzda, böyle güzel yerlerde yaşamının zevklerini pekiyi bilen Çerkeş ve Abazaların, yeşillikler arasına sığınmış, beyaz evleri, köyleri vardı. Bu evlerin ba'zıları, konaklan andırdığı hâlde, en fakirleri bile, bizim Türk köy evlerinin, en şıklarından zarîf ve dikkat çekici idi.

Saat ikide Ilıca'ya geldik. Asırların yadigârı olan harâb bir bina. Ne oturulabilecek, ne de yatılabilecek yerleri vardı. Bahçenin ortasında, bir taşın altından, duman çıkıyor. Buradan, sıcak su, bol olarak, akıyor, içeride pis, karanlık, tavanındaki deliklerden, pekâlâ, yıldızlar sayılır, bir havuz... Su, o kadar sıcak değil, birleşiminde demirle çelik çok olacak. Ağrı, sızı, romatizmalılar için, pek şifalı olduğu...³⁶

27. Hamid Sadi (Selen) (1927)

Tanınmış coğrafya bilginlerinden Hâmid Sadi Selen, 1927 yılında, Üsküdar'dan başlayan ve Ankara'ya kadar devam eden bir gezi ile tanınmıştır. (Cumhuriyetin ilk yıllarında, Gazi Mustafa Kemal Türkiyesinin Adapazarı'nı anlatan gezgin, daha çok coğrafi gözlemlere önem vermiştir.³⁷

Hâmid Sadi ve gurubu, 15 Ağustos 1927'de, Adapazarı yolundadır. Taşköprü, Doğancılar, Kocaeli'nin yeşil ve güzel tepelikleri arasından kıvrılan şoseden yoluna devam etmektedir. Tonguzlu Köyü sakinleri kendisine hoş geldiniz dedikten sonra, ürünler konusundaki şikâyetlerini iletiler ve buğdayın pek bereketli olmadığını söylediler. Çubuklu Osman, Sultaniye, Kervansaray yolu onu iyice Adapazarı'na yaklaştırıyordu. Uzun Bey, Büyük Derbend ve Sapanca yolculuğu da biraz sıkıntılı geçti. 16 Ağustos 1927 notlarına göre, Hâmid Sâdi, Uzun Bey'in aslında büyücek bir çiftlik olduğuna dikkati çekmektedir. Sapanca Gölü ve çevresi kendisini büyülemiştir. Düşüncesine göre yurdun en verimli köşelerindedir. Kasaba ve göl Adapazarı caddesi ile demiryolu üzerinde bulunmaktadır. Bu arada göl ve oluşumu hakkında coğrafi ve jeolojik bilgiler de nakledilmektedir. Sapanca'nın hemen üzerinde yükselen dağ Gök Dağ ismini taşımaktadır. Buranın ve Sakarya'nın ormanları oldukça sık ve şahane manzara teşkil etmektedir. Kasaba, 5000 nüfuslu "şehircik"ti. Çarşısı, pazarı, şirinliği bir kere daha ortaya koyuyordu. Eski eser kalıntıları, diğer gezginlerinde işaret ettikleri gibi yoktu. O yüzden tarihi hakkında bir şey söylemek mümkün değildi. Bu arada kasabının isminin **Sayeban**'dan geldiğini de yazmakta, Evliya Çelebi'nin "Sabancı Koca" rivayetine de yer vermektedir. Sapanca'nın tarih içindeki gelişmesini yavaşlatan ve önleyen Kocaeli yarımadasındaki yolun kargı sahildeki Dil İskelesine birleştirilmesi idi. Bu hâl, Anadolu'ya olan trafiği önemli ölçüde engellemekte idi. Kanunî Sultan Süleyman devrinde, vezir Sarı Rustem Paşa'nın burada bir cami, hamam ve kervansaray yaptırdığını nakleden Hamid Sadi, kasabanın gelişmesinde olan katkısına dikkati çekmektedir. Gezgine göre, Sapanca, asıl gelişmesini son asırda gerçekleştirmiştir. İlimiye, Şöhretiye, Nailiye gibi yeni köylerin göçlere bağlı olarak gelişmesini de belirtmektedir. Gölün körfezile birleştirilmesi çabalarını, her

gezgin gibi tekrarlayan Hamid Sadi, Evliya Çelebi'nin ticari kolaylığa ait sözlerini de nakletmiştir. 17 Ağustos 1927 notlarında, gezgin, bir önceki geceyi Sapanca Gölü kenarında geçirdiğini vurgulamaktadır. Manzarası da bu fırsattan istifade doya doya seyredilmiştir. Meyveleri, diğer ağaçları arasından Adapazarı'na doğru gidilmiştir. Bu münasebetle Akova'nın coğrafyacılardan incelenmesi gerektiğini ileri süren gezginin isteği yıllar sonra Hâmid İnanık tarafından gerçekleştirilecek, diğer coğrafyacılardan devam ettirilecektir. Onun dikkatini çeken şey, arazinin sürekli nemli, hatta zaman zaman sel tehdidi altında, kalmasıdır. Sakarya ve kolları bunda birinci derecede rol oynamaktadır. Onun diğer bir kanaati de Sakarya'nın yolunu değiştirmiş olmasıdır ki belgeler de bunu doğrulamaktadır. Adapazarı'nı bundan sonra anlatmaya başlayan gezgin şunları yazmaktadır. "Adapazarı'na geldiğimiz zaman hakikaten çok canlı bir şehir hayatı ile karşılaştık. Pazar ve çarşılarında yaptığımız küçük bir gezinti bize bu şehrin ziraat merkezi olduğunu, ama daha çok ulaşımda önemli bir yer tuttuğunu, kuzey Anadolu'ya Hendek, Düzce ve Bolu'ya giden caddenin başlangıcında olması gelişmenin en büyük etkenidir. Tren sayesinde bir çok eşyayı burada İstanbul fiyatına almak mümkündür. Hanlar ve oteller kahveler her taraftan gelen insanlarla doludur. Biz bir yandan benzin ve yiyecek tedarikine bir yanda da Adapazarı'nı incelemeye koyulduk. Öyle görünüyor ki son elli yıl içinde gelinmiştir. Ahâlisi de muhtelif yerlerden buraya gelmiştir. Ama göçmenler nedense Adapazarı'na değil de civarlarına tarım alanlarına iskân edilmişlerdir. Sadece son zamanlarda Ordu ve Rize taraflarından gelen yerleşenler de çoktur, ilk nazarda eğitimin oynayacağı rol de büyük olmaktadır. Adapazarı ve çevresinde her türlü bitki ve hayvanı görmek mümkündür".

Hamid Sadi, devamla Adapazarı'na ait bilgi nakletmeyi sürdürmektedir. Dikkatini çeken hususlardan biri de yerli/manavlar ile göçmenler arasında yaşayış farklarının derin izlerinin hemen ilk anda fark edildiğidir. Çok zengin yerel ürünlere rağmen sanayii, pek göz doldurmamaktadır. Yağ, meyve, patates, keten ziraatı yapılmaktadır. Hayvancılık ve ipekçilik de gelişmiş durumdadır. Kumaş üretimi nedense istenilen düzeyde değil, basit usûller ile yapılmaktadır.

Adapazarı incelemeleri biten heyet, daha sonra eski yoldan Hendek'e hareket ettiler. Akova'daki Yarbasan/Yağbasan'a ulaştılar. Bu köyün yanı başındaki akarsu kenarında konakladılar. Toprak yapısı da değişik görünmektedir. Dört Yol Ağzı dediği köy, soğan ve patatesi ile meşhurdur. Sonraki geçtikleri yer Orman Köyü idi. Akyazı yolu buradan güneye doğru gidiyordu. Orası Dağ Hamamı/Kuzuluk herkesin gittiği sağlık pınarıdır. Akyazı'nın hemen üzerinde Kerem Ali Dağı ve tepesi göze çarpmakta idi. İlk görünüşte Bursa'daki Uludağ'ı hatırlatmakta idi. Bu dağın yaylalarından Yörükler alışveriş için Hendek ve Adapazarı'na gitmektedirler.

Akova'nın doğusundaki ilk kasaba Hendek'tir. 1000 nüfuslu şirin bir kasabadır. Civarındaca yıllık 2 milyon kiloya yakın tütün yetiştirilmektedir. Bundan dolayı oldukça canlı bir ticari hayat göze çarpmakta idi. Hendek ile Düzce arasında, her an değişebilen yeşil manzaralar vardı. Hicriye ve Şevketiye gibi köyler yol üzerinde bulunuyordu. Bu ve civar köyler de büyük ormanlar arasında kalmıştır. Çerkez, Abaza ve Gürcüler, Hendekte köylerde

göze çarpmaktadır. Göçmenlerin hiç biri eski dilleri ve adetlerini terk etmiş değildir. Yerliler ise şose boyunca sıralanmışlardır, iki grup arasında hiç bir yabancılık mevcut delildir. Hendek-Düzce yolu üzerinde Nuhviran/Nehveren köyü vardır. Bunun yakınında güzel bir çağlayan göze çarpmaktadır. Burada bir müddet dinlenen, suyundan içen gezgin ve arkadaşları, artık Adapazarı kazasını geride bırakmışlar, az sonra da Bolu Vilâyeti'nin batı ucunu teşkil eden Gümüşabad/Gümüşova'ya doğru yollarına devam etmişlerdir. Ancak, az sonra önlerine yine bir göçmen köyü çıkar. Ki burası yakın zamanlarda meydana getirilmiştir. Şunları yazmaktadır: "Hendek-Düzce yolu üzerinde mühim bir menzil noktası olan İbrahim Ağa Köyüne vasıl olduk. Köyün adını taşıyan İbrahim Ağa'yı köy meydanında bulduk. Eski Rumeli muhacirlerinden olan İbrahim Ağa bu güzel ve şirin köyün nasıl bir emek ile vücuda geldiğini anlattı. Fakat bu günkü refah bütün eski zahmetleri unutturmuş.

Hâmid Sadi (Selen)'nin Adapazarı ve çevresi ile ilgili yazdıkları burada sona ermekte ve Bolu'nun Düzce ilçesine dair Adapazarı'na benzer bilgiler vermeye devam etmektedir.

Gerçekten de bir Türk coğrafyacısının otomobil gezisi ile o zamanlar çok lüks ve zahmetli bir yolculuğu gerçekleştirmesi, izlenimlerini İstanbul'un tanınmış dergilerinden birinde yayınlaması 1927 yılının bir perdesini bize kazandırmıştır.

28. Nahit Sırrı Örik(1933)

Hamid Sadi'den altı yıl kadar sonra, 1933'de Adapazarı'na gelen ve aynı zamanda tanınmış yazarlardan olan N. S. Örik (1895-1960), Berlin, Paris, Viyana, Roma, Kopenhagen gibi yerlerde görevi icabı bulunmuştur. Anadolu'yu dolaşma onun başlıca zevkleri arasında idi. Bu gezilerini "Adapazarı'nda Bir Gece" başlığı altında, eserinde bahis konusu etmiştir.³⁸

Hamid Sadi gibi Adapazarı hakkında oldukça ilginç izlenimleri, yer yer acı tenkidleri, onun 1933'deki tespitleridir.

Nahit Sırrı Örik, Adapazarı için şunları kaleme almıştır:

"Ankara ile İstanbul arasındaki her yolculuğumda, daha İzmit'e varmadan Arifiye istasyonunda trenden inerek Arifiyenin o kadar yakınında bulunan Adapazarına kadar uzanamadığıma hayıflânmışımdır. Her yolculukta da: "Gerçi bu sefer olmadı, fakat mutlaka gelecek sefere, diyip durmuştum. Nihayet bir kaç senelik arzuyu bu defa yerine getirdim, Arifiyeden Adapazarı trenine binerek bu büyük kasabayı gidip gördüm.

Haziranın ilk günüydü ve Ankaradan İstanbul'a gidiyordum. Adapazarı treni Arifiye istasyonunda bermutat hazırды. Hava serin ve bulutlu, hattâ hafif hafif yağmur da yağıyor. Katarımız üç küçük vagonla bir lokomotiften ibaret. Birinci mevki kısmında tek müşteri yok, ikincinin yegâne müşterisi de ben. Galiba biraz teehhürle. İstanbul postasının hareketinden yirmi dakika sonra yola revan olduk; iki tarafı da tamamen ekilmiş bir ovidan geçerek, yine yirmi dakika kadar sonra Adapazarına vardık. Yolda giderken, sağda bir "büyük köy

gördük, Bizanslılardan kalma denilen büyük bir köprünün de kenarından geçtik. Adapazarından evvel tren durmuyor.

İstasyonda bir otel hademesi karşıma çıktı. Ankara-İstanbul treninde, sık sık Adapazarına gidip gelen biri "en iyi ve temiz otel Belediye otelidir, demişti. Lâkin bu adam mensup olduğu Meserret otelinden üstünü bulunmadığına o kadar hararetle teminat verdi ki, kararımı değiştirip buraya inmeği kabul ettim. Ve iri yarı, güçlü kuvvetli hademe bavulumu nedense- eline almadığından bunu hayli çelimsiz bir çocuğa teslim ettik. Bir tarafını menhus buhran yüzünden maatteessüf pek yüksek tepeler teşkil etmiş kerestelerin kapladığı geniş ve düz bir caddeden ilerleyerek, işbu Meserret oteline gittik.

Büyücek bir yer. Hademe açık renk muşamba döşeli merdivenlerden çıkardı, sofalardan ve koridorlardan geçirip dolaştırarak cam bölmeli bir odaya götürdü. Fazla küçük ama temiz ve şirin. Yüzümü gözümü yıkadıktan sonra alt kattaki kahvesine indim. Daha yolda iken serpmeye başlayan yağmur, artık şiddetle yağıyordu. Ne garip bir yaz! Oturdum ve mevcut yegâne gazeteyi, Cumhuriyeti hatmede ede bekledim. Sokaktan tek tük geçenler var. Zaten vakit çok erken: henüz sekiz değil.

Meserret oteli şehrin en büyük caddesinin üstünde. Belediyeyi, polisi, Halk fırkasını, hükümeti, postahaneyi ve saireyi oturduğum yerden öğreniverdim. Nihayet yağmur dindi ve sokağa çıktım. Yolda ilerleyince, iki katlı küçük binalardan mürekkep uzun ve muntazam bir çarşı. Bir kaza merkezi olmakla beraber, iktisadî ehemmiyet ve ticaret hayata itibarıyla Adapazarının birçok vilâyet merkezlerine faik bulunduğunu bu çarşı pek güzel gösteriyor. Maalesef günlerden cuma, binaenaleyh müteaddit bankalar, ticaret müesseseleri ve dükkanlar hep kapalı. Şüphe yok ki bunlar açıkken, ticaret hayatının faaliyet ve ehemmiyeti daha canlı görünecektir. Bir iki matbaa ile bir de gazete idarehanesinin önünden geçtim. İlâve edeyim ki, Adapazarında iki üç gazetenin birden çıktığı olmuş. Şimdi de bir gazete çıkıyormuş. Fakat, hayli aradığım halde, intişarda devam eden bu arkadaşımızın bir nüshasını elde edemedim. Bir hatıra diye muhafaza etmek isterdim. Lâkin, bu matbuat bereketine mukabil, daha bir Halkevi kurulmamış, yakında açılmasına çalışılıyormuş. Kasabanın bir umumî kütüphanesi de yok. Sade, bir iki dükkânda, başka ve türlü çeşitten şeylerle beraber kitap ve gazete satılmakta imiş.

Serde Maarif Vekâletinin memurluğu olduğu için, otelden çıkıp tek başıma kaliverince Ortamektebi ziyaret etmek istemiş ve rast geldiğim pek nazik bir polis efendiden yerini sormuştum. Çarşının ilerisinde diye tarif etmişti. Fakat çarşığı geçtikten sonra, yeniden sormak mecburiyetinde kaldım. Bu sefer kasketli bir talebe önüme düştü. Yolda imtihanlarına dair bir hayli dert ve endişesini anlatmağı da ihmal etmiyerek, beni mektebe kadar götürdü. Mektep nisbeten geniş bir bahçe içinde. Eskiden galiba Rum kilisesine aitmiş. Büyük ve yüksek bir ahşap ev. Hem hayli eski. Yani, talebesinin adedi de pek fazla bir-mektebe binalık etmeğe katiyen elverişli değil. Mektep müdürü çektiği sıkıntıları anlata anlata bitiremedi, ve sanki sözü geçen itibarlı bir adammışım

gibi, yapılması esas itibariyle takarrür etmiş bulunan yeni binaya bir an evvel başlanması hususunun temininde beni bile seferber etmeğe çalıştı.

Bundan sonra da, kasabayı bana kendi göstermek nezâketinde bulunduğu için mektepten onunla beraber çıktık. Biri altmış yetmiş sene evvelki üsluplu, insana beyaz patiskadan bol bir gecelik entarisi giyerek minderlerine uzanmak arzusu veren evini tamir ettirmekle, diğeri de tavuk besleyip yumurta çıkarmakla pek meşgul iki muallim arkadaşın hanelerine uğrayıp güllere garkolmuş bahçelerinde birer kahve içtikten sonra, düz ve temiz sokaklarda dolaşmağa başladık. Kaldırımlar muntazam döşenmiş ve çamur yok. Gelip geçenlerden bir çoğunun elinde beyaz, penbe ve sarı gül demetleri. Daha otele gelirken de kapıları henüz kapalı bulunan küçük ve tahta parmaklıkları boyanmamış parkın pek güzel güllerle bezenmiş olduğunu görmüştüm. Adapazarında ne çok gül yetişiyor.

Cevelâna nihayet verince, trende tavsiye edilen Belediye otelinin bahçesinde oturduk. Yukarıdaki bir odadan saz sesleri geliyor. İstanbuldan bir hanende hanımla beraber bir saz heyeti celbedilmiş ve bu heyet akşam âhenge başlayacakmış. Otel patronu yanımıza gelerek haber verdi ve Meserreti tercih edip kendi oteline inmediğimi anlayınca da teessüflerini etraflı bir şekilde ilâve etti.

Hava hep bulutlu ama, yağmur tehlikesi pek yok. Mamafih ne olur ne olmaz diyerek, bir lokantada şöyle böyle bir yemek yiyince senasını daha Ankarada iken duyduğum Çark mesiresine hemen gitmeği, bunun için tavsiye ettikleri gibi ikindi vaktini beklememeği münasip buldum. Şehrin yan mahallelerinden geçtikten sonra, kırlar ortasında uzanan geniş bir caddede yarım saat kadar yürüyüp Çarka vardık. Şehrin suyu buradan geliyor. Bir dere, murabba çizerek ortadaki toprağı bir ada haline getirmiş. Dar tahta köprülerden adaya geçiliyor. Yüksek ağaçlar altında masalar, iskemleler, oldukça muntazam bir kahve var. Vakit geçtikçe gelenler arttı. Yazın sıcak günlerinde burası hıncahınç dolarmış. Epeydir Ankara idim ve gümrah bir suyun sesini ve manzarasını çok özlemiştim. Tam bir dönemeç yerinde, suyun hızlı atılıp düştüğü bir yerde oturdum, ve onun böyle atılıp düştükçe yaptığı mutarrit ve büyük gürültüyü nefis bir musiki dinler gibi uzun uzun dinledim. Biraz uyudum da.

İkindiye doğru kalktık, ve küçük Adadan çıkıp biraz ilerleyince, dere kenarında rastgeldiğimiz ortamektep talebesinden bir genç bizi sandalına bindirdi, düz ve yeşil çayırlar ortasından akan dereye yarım saat gezdirdi. İki tarafta küçük bir iki kahve ve öbek öbek oturmuş, kimisi gramofon çalan kadınlı erkekli insanlar vardı. Bu küçük çaptaki kâğıthane âlemine bir nihayet verince yine dönüp adanın önüne geldik, ve karşıda, ufkun nihayetindeki Erenler mevkiine müteveccihen orada bir paytona bindik. Erenler mezarlıkmış, tam tepesinde bir de türbe varmış ve oradan nezaret fevkalâde güzelmiş. Senelerden beri Adapazarında ve İzmitte yaşadığını, burada evlenip çoluk çocuk sahibi olduğunu söyleyen mektep müdürü de Erenleri ilk defa görecek.

23 bin nüfuslu denen Adapazarı meğer bir hayli büyükmüş. Birçok yeni ve başka yollardan geçerek gayet çamurlu ve gayet bozuk bir kır yoluna girdik. Köy evlerinin fasılalar vererek sıralandığı bu yoldan Erenler tepesinin eteğine vardık. Araba yukarıya çıkamıyor. İndik ve mezarlar arasından çamurlara bata bata yukarıya tırmandık. Fakat tepenin tam üstünden manzara cidden latif. Bir taraftan, çoğu bahçeli evleriyle büyük ve düz bir ovaya yayılmış Adapazarı, ve öbür tarafta, bir kenarına Sakaryanın sarımtırak bir şerit uzattığı asıl büyük ova. Tepenin zirvesinde tekkeye benzeyen boş ve ahşap, tek katlı bir bina var. Evliyanın mezarı bu binanın içinde imiş. Evliyallığı ne idi ve nedendi bilmem amma, ebedî uykusunu uyuyacağı yeri her halde iyi seçmiş. İnsanın mezarı deniz kenarında, dalgaların eteğinde olmazsa böyle yüksek, rüzgârların her an yelpazeledikleri bir yer olmalı.

Tepede, yavaş yavaş gelen ve inen akşamın esmerliği içinde ovalara bakarken, karşımıza koyunlarını güden bir küçük çoban çıktı. Yakub Kadrinin (Yaban) ında anlattığı küçük çobanın yüzü kadar bunun yüzü de güzel ve kendisi sevimliydi. Yaşı on üçmü. Zavallı o kadar kavruktu ki, ancak dokuz on yaşında sandım. İlk tahsilin kanunda yazılı olan mecburiyetine rağmen, hiç mektebe gitmemiş ve okuyup yazma öğrenmemiş. Bir anneden başka da kimsesi yokmuş. Başkalarına ait olan bu koyunları fecirden geceye kadar gütmek mukabilinde karnını doyurur ve para yerine sade mısır verirlermiş. Beraber hesap ettik, verdikleri bu mısır satılırsa seneye yirmi lira kadar bir şey tutuyordu. Lâkin bundan dolayı kendisini betbaht ve mazlum saymıyor, şikâyet bile etmiyordu. Birden, Arifiye istasyonunda sabahleyin vagonun önünde elimden aldığı bavulu on adım ilerideki Adapazarı treninin vagonuna koyduğu için kendisine verdiğim on kuruşu beyenmiyen ve şivesi yabancı ve uzak Türkçesiyle çekişe çekişe pazarlık eden, o pek genç midir yahut ihtiyar mıdır yüzünden bir türlü anlayamadığım sapsarı çehreli, buruşuk ayva derili, hain bakışlı insan gözümün önüne geldi. Ve bu maşum, cefakeş ve talihsiz Anadolu yavrusunu uzun uzun bağrıma basmak istedim.

Erenler dönüşü bir başka lokantada ve yine şöyle böyle bir akşam yemeği yedikten sonra - Adapazarında adam akıllı bir lokanta olmaması garip-havayı o derecede serinlemiş buldum ki, gidip bahçede oturmağa ve saz dinlemeğe imkân görmedim. Zaten galiba kimse de cesaret edip gelmemişti. Bahçe karanlık ve sessizdi. Yazlık sinema daha açılmadığına, kışlık bir sinema da yok dendiğine göre, gidecek bir yer kalmıyordu. Yarın da pek erken yola çıkacaktım. Dönüp otelin kahvesinde bir kahve daha içtikten sonra odama gidip yatmağı tercih ettim.

Şimdi, bütün bu söylediğim şeyleri çatık kaşlı bir neticeye vardırarak, Adapazarının hal ve istikbali hakkında kat'î hükümler mi vermek lâzım? Fakat ancak yirmi dört saat kalınılmış bir yer hakkında buna nasıl cesaret etmeli? Sade şu kadarını diyebilir ve tekrar edebilirim ki, iktisadî vaziyet ve nüfus itibarıyla Adapazarı bir çok vilâyet merkezlerine faik. İzmitten büyük ve ticaretili bir yer olduğu için oraya. tercihle Kocaeli vilâyetinin merkezi ittihaz edilmesini isteyenler bulunduğu ise gazete sütunlarında bir çok kerreler görüldü. Gerçi

demiryollar memleketin her tarafını, her şehrini birbirine bağlayınca imtiyazlı vaziyetine halel geleceği, yani Bolu ve havalisinin ithalât ve ihracat kanalı olmak sıfatını haybedeçeği muhakkaktır. Lâkin, iki mühim servet olan kereste ve patatesini daha fazla istihsal ve ihraç edebilince Adapazarının -Adapazarıyla civarında dendiği gibi - Adanın ticaret sahasındaki bugünkü ehemmiyetini yine muhafaza etmesi ve hattâ artırması elbette kabildir. Fakat, bu kasabada mazi yok. Hemen yegâne tarih hatırası olarak bir sokak içinde harap bir ev göstererek bir asırlık olduğunu söylediler, öteki evlerin en eskileri elli altmış senelik şeyler. Ne bir âbide, ne eski bir bina. Kasaba nüfusunun mühim bir kısmını, memleketin bugünkü ve dünkü hudutlarının dört tarafından yâ babası ya kendisi gelmiş kimseler teşkil ediyormuş. Ve bu yabancıların bazıları arasında zabıta vukuatı da hayli sık olurmuş. Adapazarı, kırk sene evvel galiba nahiye merkezi bile değilken şimdi en canlı ve zengin vilâyet merkezlerinden biri olan Zonguldağa benziyor.

Onun gibi iş ve kâr cazibesıyla vücut bulmuş.

¹ Description Historique et Geographique de l'Asie Mineure, 1-11, Paris 1852

² E. Konukçu, Bolu'dan Geçen Seyyahlar, Çele-Bolu Dergisi sayı: 19 (Kasım 1964), s. 28-31, sayı: 20 (Aralık 1964), s. 30-32 ; S. Eyce, Türk Devrinde Bolu ve Çevresinde Seyyahlar, Türkiye Türiing ve Otomobil Kurumu Belleteni, sayı: 47 (Haziran 1975); A. Işık, Karadeniz Bölgesine Gelen Seyyah ve Araştırmacılar (Doç. Dr. Mahmut Pehlivan Armağanı, Sakarya 2000), s. 362-374.

³ İbn Battûta, Rihla/Voyages d'Ibn Batoutah, nşr-çvr: C.Defremery- B.R. Sanguinetti, Paris 1949, II, s. 325-328.

⁴ R.G. de Clavijo, Embassy to Tamerlane 1403-1406, çvr: Guy Le Strange, London 1924, s. 94-104

⁵ Ekrem Kamil, Gazi Mekkî Seyahatnamesi, Tarih Semineri Dergisi, III, 1937 s. 45-46

⁶ M. G. D'Aramon, Le Voyage de Monsieur d'Aramon, Ambassadeur pour le Roy en Levant, nşr: Charles Schefer, Paris 1887 s. 61-65

⁷ S. Ali Reis, Mir'atü'l-Memalik, hzl: M. Kiremit, Ankara 1999, s. 165

⁸ Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi (1608-1619) çvr: H. D. Andreasyan, İstanbul 1964 s. 22,86

⁹ Les Six Voyages de Jean-Babtiste Tavernier, Paris 1672 ; J-B. Tavernier, XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat, çvr: E.Gültekin, İstanbul 1980, s. 26-27 ; Halil Sahillioğlu, Köprülüler Devrinde Bolu Sancağı: Tavernier Seyahatnamesinden, Çele-Bolu, sayı: 7 (Eylül 1963), s.9-10

¹⁰ Evliya Çelebi, Seyahatname, hzl: Z. Kurgun-S. A. Kahraman-Y. Dağlı, İstanbul 1999 II, s. 42

¹¹ Evliya Çelebi, aynı yer, II, s. 89-90

¹² Evliya Çelebi, aynı eser, s. 245-246

¹³ Evliyâ Çelebi, aynı eser, s. 245

¹⁴ Le Gouz de la Boullaye, Les Voyağes et Observation du Sieur de la Boullaye, Paris 1653 s. 63-64

¹⁵ Richard Pococke, A Description of the East and Some Other Countries, London 1747 11/2, s. 95.

¹⁶ Bozoklu Osman Şakir Efendi, Musavver İran Sefaretnâmesi, İstanbul'da Fatih Millet Kütüphanesinde no: 822'dir

¹⁷ Resim I, .Hayret Efendi ve Başkatip Efendi, bknz: s. 175

¹⁸ P.Minas Bijişkyan, Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası (1817-1819), çvr: H.D. Andreasyan, İstanbul 1969, s. 19.

- ¹⁹ J. M. Kinneir, Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan in the years 1813 and 1814, London 1814, s. 257-264.
- ²⁰ W. Heute, A Voyage up the Persian Gulf and a Journey Overland from India to England in 1817, London 1819, s. 252.
- ²¹ Josef von Hammer-Purgstall, Umblick auf einer Reise von Constantinople nach Brussa und dem Olympos und von da zurück über Nicea and Nikomedie. Bkz: S.Eyice, J von Hammer-Purgstall ve Seyahatnameleri. Hammer'in Tarihi, Coğrafya Topografya ve Sanat Tarihine Hizmeti, Belleten, XLI/183 (1983), s. 535-550
- ²² Eli Smith- H.G.O.Dwight, Missionary Researches in Armenia, London 1834, s. 26-28
- ²³ Charles Texier, Description de L'Asie Mineure, Paris. 1839 çevirisi için bkz: Küçük Asya, çvr: Ali Suad, İstanbul 1339, s. 160-167. Ali Suad Bey, 1919 yılında, İzmit Mutasarrıfı idi. O da zaman zaman Adapazarı ve havalisinde mesleği gereği incelemelerde bulunmuştur. 23 Nisan 1920'de görevinden alınmıştır.
- ²⁴ M.B.Poujoulat, Voyages dans l'Asie Mineure en Mesopotamia a Palmyre en Syrie en Palestine et en Egypte, Paris 1840, s. 254-260.
- ²⁵ Notes on a Journey from Constantinople by Heraklea to Angora in the Autumn of 1838, The Journal of the Royal Geographical Society , IX (1839), s. 217-220.
- ²⁶ J.Baillie Praser, Travels in Koordistan, Mesopotamia and Including..., London 1840, II, s. 374-381
- ²⁷ Voyage en Tursquie et en Perse Executé par ordre du Gouvernement Français pendant les annees 1846, 1847 et 1848, Paris 1854. L. Labande, Jules Laurens , Paris 1910; S.Eyice, X. Hammaire de Hell ve Ressay Jules Laurens, Belleten XXVII/105-108 (1963), s.59-105.
- ²⁸ Resim 2, X. Hommaire de Hell (1812-1848), bkz:s.175; Resim 3, J. Laurens – Beşköprü, bkz: s. 176
- ²⁹ Walther von Diest, Von Pergamon über den Dindymos zum Pontus, Gotha 1888-1889 s. 92-97
- ³⁰ M. J. E. Dauzats, Excurs on Agricole dans Le Nord de l'Anatolieen 1855, Le Tour du Monde (1861), s. 7-8; A. D. Moustier, Eine Wanderung in Bithynien, Globus, IX (1866), s. 354-355
- ³¹ Resim 4, Moustier / Geyve (1862), bkz: s. 177; Resim 5, Akhisar / Pamukova'da Nahiye Müdürü ve A. D. Moustier (1862), bkz: s. 177
- ³² Burnaby, On Horseback Through Asia Minor, London 1877, s. 76-89 J P.Burnaby, Küçük Asya Seyâhatnâmesi: Anadolu'da Bir İngiliz Subayı-1876, çvr: M. Gaspıralı, İstanbul 1998, s. 42- 48.
- ³³ B. Schwarz, Quer durch Bithynien, Berlin 1839, s. 11-24
- ³⁴ Dr. Edmund Naumann, Vom Goldenenhorn zu den Quellen Euphrat, München-Leipzig 1893, s. 15-42
- ³⁵ G.P.von der Goltz, Anatolische Ausfluge: Reisebilder, Berlin 1896 s. 70-96, 97-113, 251-269; Tarik Gazetesi, no:1875, 15 Haziran 1889, s. L.; Resim 7, Adapazarı-1889, bkz: s. 178; Harita 1, Goltz'un Geyve-Taraklı Haritası (1889), bkz: s. 179; Resim 8, Sakarya-Mekece ve İstasyon (1889), bkz: s. 180; Harita 2, Goltz'un Gezi Yolu – 1889, s. 181; Resim 9, Taraklı (1889), bkz: s. 181
- ³⁶ Ahmed Şerif, Anadolu'da Tanin, çvr: Ç. Börekç, Ankara 1999, s. 347-379
- ³⁷ Hâmid Sâdi Selen, Anadolu'da Bir Tedkik Seyahati, Hayat Mecmuası sayı: 66 (1927) s. 9- 12.
- ³⁸ Nahit Sırrı Örik, Anadolu'da, İstanbul 1939, s. 115-122; S. İleri, Nahit Sırrı Örik, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, VI, s. 195-196

III. BÖLÜM
YENİÇAĞ
DÖNEMİNDE
SAKARYA

I OSMANLILAR DÖNEMİNDE SAKARYA

YRD. DOÇ. DR. M. HÜDAİ ŞENTÜRK

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ, FEN EDEBİYAT FAKÜLTESİ
TARİH BÖLÜMÜ ÖĞRETİM ÜYESİ

KOCAELİ VE SAKARYA BÖLGESİNİN FETHİ

Selçuklu hükümdarı Alp Arslan'ın 1071'deki Malazgird zaferinden sonra Selçuklular, kendilerine bağlı birçok Türk aşiretini Anadolu'ya getirerek kısım kısım muhtelif yerlere yerleştirmişlerdi. Bu arada savaşıyla temâyüz eden bazı Türk aşiretleri de Bizans sınırının muhafazası için sınırboylarında iskân edilmişti. Oğuzlar'ın sağ kolu olan Günhan kolunun Kayı boyuna mensub bir kısım aşiretlerin de Anadolu'nun bazı bölgelerine yerleştirildikleri bilinmektedir. Tarihî bilgilere göre Kayılar, XIII. yüzyılın ilk yarısında I. Alaaddin Keykubad zamanında (1219-1236) Ankara'nın batısındaki Karacadağ civarında konduklardı. Daha sonra aşiret beyi Ertuğrul Bey'in zabtettiği Söğüt, Domaniç ve Ermeni Derbendi' taraflarına geldiler ve buraları kendilerine kışlak ve yaylak olarak verildi.

Kösedağ Savaşı'nda (1243) Anadolu Selçukluları Moğollara yenilerek vergi veren bir devlet durumuna düştüler. Moğollar, daha başka yerlerde de istilâ hareketlerine giriştikleri halde İznik Bizans İmparatorluğu'na dokunmadılar. Moğol istilâsı, Anadolu Selçukluları ile Trabzon Bizanslıları'nı zayıf düşürdüğünden, İznik Bizans İmparatorluğu bir süre barış içinde yaşayabildi.

1261'de Latin İmparatorluğu yıkılınca İstanbul tekrar Bizans'ın hâkimiyetine girdi. Ancak Bursa, Bilecik, İzmit ve Sakarya yörelerinde Bizans yönetimi gevşemiş ve buralardaki valiler, yarı bağımsız duruma gelmişlerdi. Daha önce Selçuklular tarafından sınır bölgelerine yerleştirilmiş olan Türkmenler de bundan yararlanarak Bizans topraklarına akınlar düzenlemeğe başlamışlardı.

Ertuğrul Bey 1281 yılında 93 yaşında vefat edip Söğüt'te defn edildikten sonra, üç oğlunun en küçüğü olan Osman Bey, Selçuklu Sultanı'na bağlı bir uc beyi olarak ittifakla Kayı aşiretinin başına getirildi. Daha önce 1261 yılında İznik İmparatorluğu'nun İstanbul'a nakliyle Paleolog hânedanı kurulduktan sonra *Bitinya* (Bursa, Bilecik ve İzmit civarı) bölgesindeki idarenin gevşemiş ve bu bölgedeki Rum beylerinin İstanbul ile ilgilerinin zayıflamış olması, Osman Bey'i harekete geçirdi ve silâh arkadaşları Samsa Çavuş, Akça Koca, Aygıt Alp, Gazi Abdurrahman, Kara Mürsel gibi üstün yetenekli komutanlarıyla sınırboylarındaki Bizans'a ait yerleri bir bir topraklarına katmağa başladı².

Yöredeki Bizanslı beylerin en güçlüsü olan İnegöl Tekfuru, Osman Bey'in kumandanlarından Samsa Çavuş'u yenerek, onu Mudurnu yöresine çekilmeğe zorladı. Osman Bey, Samsa Çavuş'un yardımına koştu; ancak o da başarılı olamadı ve kardeşi Sarubati'nin oğlu Bay Hoca'yı şehid verdi (1287). Bundan sonra yine İnegöl beyi ve müttefiki olan Karacahisar beyi ile Domaniç civarında savaştan Osman Bey, bu defa da kardeşlerinden Sarubati'yi (diğer bir rivayete göre Gündüz Alp'i) kaybettiye de savaşı kazandı (1288).

1288'de (diğer bir rivayete göre 1291) Eskişehir yöresindeki Karacahisar'ı zabteden Osman Bey³, Mudurnu'da bulunan Samsa Çavuş ve kardeşi Sülemiş ile anlaşılıp Harmankaya Rum Beyi Köse Mihal'i⁴ de yanlarına alarak Sakarya Vâdisi'ndeki Sorkun, Taraklı Yenicesi ve Göknük taraflarına akınlar yaptı⁵.

1298'de (yahut 1299) Bilecik ve Yarhisar kaleleri fethedildi. Bilecik'in fethinden sonra Osman Gazi, beyliğin merkezini buraya nakletti. Daha sonra kuzey ve kuzey-batı yönlerinde genişleme hareketlerini sürdürdü.

İlhanlı İmparatorluğu'ndaki iç savaş (1291-1295) ve Anadolu'daki bazı Moğol vâlilerinin isyanları ile bunları tâkibeden bastırma hareketleri Türkmen aşiretlerinin ve bu meyanda birtakım Moğol boylarının Aşağı Sakarya Irmağı havzasına göçmesine sebep olmuştur. 1298-1299 yıllarında İlhanlılara karşı Moğol Vâlisi Sülemiş tarafından çıkarılan isyan⁶ dolayısıyla, Selçuklu Sultanı III. Alaaddin Keykubad'ın devlet merkezini terketmesi, Selçukluları bir müddet için başsız bırakmıştı. Bu karışıklık ve başsızlık (anarşi) döneminde göç eden birçok Türk beyleri Osman Bey'in yanına gelmişlerdi. İşte bu anarşi devresinde Osman Bey daha serbestce hareket etmeğe başlamış ve ilk devlet teşkilâtını da bu yıl kurmuş olmasından dolayı bazı tarihçiler, 1299 yılını Osmanlı Devleti'nin kuruluş yılı olarak kabul etmişlerdir⁷.

1301 yılında Yonhisar ve Yenişehir kaleleri açılarak burası İznik'in zabtı ve kuzeye doğru ileri harekât için askerî bir karargâh haline getirildi. Böylece Osmanlı toprakları İznik gölünün güney sahillerine dayandı ki, Kulucahisar'ın fethiyle kuzeye doğru başlayan fetih hareketlerinden, Karadeniz ve Marmara'nın genel hedef olduğu anlaşılmaktadır.

1301 yılında İznik ile Gemlik arasında Bafeum (Koyun-hisar)'da Bizans'a karşı kazanılan kesin zaferden sonra 1308'e kadar geçen zaman zarfında Osman Bey'in pek fazla toprak kazancı temin edemediği anlaşılmaktadır. 1308 yılında İznik-İzmit yolu üzerinde bulunan ve İznik'in en mühim ileri karakolunu teşkil eden ve Türkler tarafından Karahisar denilen Trikokiya'yı zabtetti. Hemen akabinde buraya yerleştirdiği kuvvetlerle de İznik'i sıkıştırmağa başladı.

Bu arada Anadolu Selçuklularının son hükümdarı II. Gıyâseddin Mes'ud'un 1308'de vefatı ve yerine kimsenin getirilmemesi ile Selçuklu Devleti ortadan kalkınca, İlhanlılar Anadolu'nun idaresini genel bir vâliye bırakmışlar ve İlhanlı nüfuzu, bu vâli vâsıtasıyla devam ettirilmeğe çalışılmıştır. Anadolu'nun bu karışık döneminde pek çok Türk unsurlar, buldukları bölgeleri terk ederek, güçlenmekte olan Osmanlı Beyliği'ne iltihak etmekteydiler.

1313'te Lefke (Osmaneli), Mekece, Geyve, Akhisar (Pamukova)⁸ ve

Gölpazarı yöresindeki kaleler ele geçirildi. Akhisar'ın alınması, Geyve Boğazı'nı açmış ve Sakarya nehrinin akış istikametine yani kuzeye doğru ilerlemeyi kolaylaştırmıştır.

1317'de Karatekin⁹, Karacebeş¹⁰, Ebesuyu¹¹, Tuzpazarı¹² Kapucuk¹³ ve Keresteci¹⁴ kaleleri, Orhan Gazi ve Konur Alp tarafından fethedildi. Bu yerlerin kuzeye doğru sıralanmış olması, Osmanlı sınırlarının artık Sakarya boylarını tâkiben Kocaeli Yarımadası'yla Karadeniz'e doğru önemli ölçüde genişlemiş olduğunu göstermektedir¹⁵.

Osman Bey döneminde sadece tek yönde hareket edilmemiş; bir taraftan Sakarya vâdisinde ilerlemeler kaydedilirken, diğer taraftan da Bursa'ya doğru mütemadiyen sokulmağa çalışılmıştır.

Osman Bey, 1320'de hastalanarak, beylik yönetimini oğlu Orhan Bey'e bıraktı. Orhan Bey 1321'de Mudanya'yı aldıktan sonra Karadeniz'e doğru uzanan bölgenin ele geçirilmesi görevini Konur Alp'e verdi. Konur Alp Akyazı ile Hendek'i ele geçirdi.

1323'te Konur Alp, Umur Han Beyliği'ne bağlı olan Akyazı'yı fethetti. Aynı yıl, Sapanca gölünün batı tarafında bulunan Ayan Köyü¹⁶, Akça Koca tarafından zaptedildi.

O sırada Sakarya nehriyle Paflagonya denilen Kastamonu havalisindeki Candar-oğulları Beyliği arasındaki arazide, hükûmet merkezi Göynük olan Umur-Han Beyliği bulunmaktadır. Bu beyliğin arazisindeki bazı kalelerin ve kasabaları (meselâ: Taraklı kasabası) Bizans tekfurları elinde bulunduğu rivâyeti vardır. Bilhassa tarihi pek bilinmeyen ve doğu sınırı çok karışık ve belirsiz olan bu Türk beyliği daha o devirden itibaren Candar-oğullarıyla Osmanlıların saldırılarına uğrayarak bunlar tarafından taksim edilmeğe başlamıştır. Sakarya'nın doğusunda bulunan Akyazı'nın, işte bu Umur-Han Beyliği'ne aid olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumdan da anlaşılmaktadır ki Akyazı'nın zabtı, o zamana kadar yalnız Bizanslılarla mücadele eden Osman Gazi'nin ilk defa olarak bir Türk beyliğine saldırması ile sonuçlanmıştır¹⁷.

Sıra Bursa'nın fethine gelmişti. 1315 yılından beri yakınına yapılan kalelerle muhâsara altında bulunan Bursa Kalesi Muhafızı Evrenos¹⁸, yardım gelmesinden ümidini keserek, barış yoluyla ve bazı şartlarla 6 Nisan 1326'da kaleyi Osmanlılara teslim etti. Osmanlılar Bursa "*halkını istimâlet ile emn ü amân etdiler; yerlü yerine kodılar*"¹⁹. Bazı kaynaklarda belirtildiğine göre Osman Gazi, Bursa'nın fethi esnasında nikris hastalığından vefat etmiştir. Cenazesi, vasiyeti üzerine Bursa'daki kele içine defnedilmiş ve sonradan burası, "Gümüşlü Künbed" diye meşhur olmuştur. Bursa'nın zabtından sonra beylik merkezi buraya nakledilmiş ve şehir, çeşitli mâmurelerle süslenmiştir.

Bu sıralarda Akça Koca tarafından Kandıra, Karamürsel ve İzmit Körfezi'nin güneyi ve hemen akabinde maiyetindeki Gazi Abdurrahman ile Kartal civarında Aydos ve onun kuzeyindeki Samandıra kaleleri alınmak suretiyle, bu taraftan Osmanlı toprakları Karadeniz ve İstanbul Boğazı'na doğru genişletilmiştir.

1329 yılındaki Palekanon²⁰ muhârebesinden sonra yardım alma umudu kalmayan İznik, teslim olmak zorunda kaldı. Bu teslimiyetde, Bursa'nın zabtından sonra Osmanlıların halka karşı gösterdikleri yumuşaklık ve teslim şartlarına riâyet etmiş olmalarının da büyük rolü olduğu hakkında tarihçiler hemfikirdir.

Bundan altı yıl sonra 1335 yılında İzmit Kalesi şiddetli bir muhasara altına alındı. Kale halkı, açlık yüzünden teslim olmak zorunda kaldı. Orhan Gazi, İzmit ve havâlisinin idaresini, oğlu Süleyman Paşa'ya verdi. Onun âdilâne muâmelelerini gören etraftaki kaleler de muhârebesiz teslim olmağa başladılar. Âşık Paşa-zâde ve Neşrî²¹ tarihlerinin kaydettiklerine göre, bu âdilâne hareketler neticesinde Taraklı Yenicesi, Göynük ve Mudurnu da muhârebesiz alındı.

Osmanlı fetihleri, görüldüğü gibi yalnız kılıçla değil, genellikle "*istimâlet*" denilen uzlaştırıcı bir siyaset tâkib edilerek gerçekleştirilmiştir. Osmanlı ümerâsı faal bir propaganda ile ve İslâm Şeriat hükümleri çerçevesinde son derece geniş hoşgörü ve adâletle gayrimüslim halka din, dil, mal ve can güvenliği tanımış; özellikle köylüleri, eski feodal bağılıklardan ve angaryalardan kurtarmış ve yerli Hristiyan halk, Osmanlı hâkimiyeti yerleştikten sonra düzenli bir devlet idaresinin koruyucu güvenliğine kavuşmuştur. Osmanlılar, «*itaat idenlere mülkler ve kentler virüp envâ'-ı riâyet iderlerdi. ...ve ba'zı günler olurdu ki bin kişi Müslimân olurdu*»²². Fethedilen «*vilâyetün halkı edürler idi kim: "Ne olaydı, eski zamândan bunlar bize beg olalar idi"*. *Ve çok köyler bu Türk kavmini gördiler; Müslimân oldular*»²³. İşte Osmanlılar yapmış oldukları fetihlerde âdil davranarak yerli halkları kendi taraflarına kazanmışlar; onlar da ya Müslüman olmuşlar yahut eski dinlerinde kalarak Osmanlılarla işbirliği yapmışlardır²⁴.

Böylece Kocaeli yarımadası ile Sakarya havâlisinin fethi tamamlanmış; Osmanlı Beyliği, Marmara ve Karadeniz sâhillerine açılmış ve Bizans'ın doğuya açılan kapısı kapanmış oluyordu.

SAKARYA VE ÇEVRESİNDE SOSYAL OLAYLAR

Sakarya ve yöresi, Osmanlı yönetimi altında uzun bir süre barış içinde yaşadı. Kanunî Sultan Süleyman'ın oğulları Selim ve Bayezid arasında başlayan taht kavgaları sırasında, Selim tarafını tutan kapıkulları ile Bayezid'i tutan timarlı sipahiler arasında kanlı çatışmalar patlak verdi²⁵. Bu durum, Marmara yöresi başta olmak üzere Anadolu'da zaten mevcut kargaşayı daha da arttırdı. Marmara yöresinin en karışık yerleri İznik-Adapazarı-Bolu çizgisinin iki yanına düşen Akyazı, Taraklı, Göynük, Alaca ve Düzce çevreleri idi. İstanbul'dan doğuya uzanan en önemli yolun geçtiği bu yerlerde yollar kesiliyor; hükûmet postaları sık sık baskına uğruyor; kan dökülüyordu. Bolu ve İznik sancakbeylerinin âsâyiş kuvvetleri yetersiz kaldığından, Kanunî Sultan Süleyman, İznik-Adapazarı-Bolu çevrelerine sürekli olarak eski sancakbeylerinden birini muhafız olarak tâyin etmekteydi.

Muhafızlık göreviyle bölgeye atanan eski Hatvan Beyi Mehmed, 1559 yazında hükûmet merkezine gönderdiği mektubda eşkiyalık ve soygunları, bu bölgede yaşayan Yörüklerin yaptığını, kadınların ve onların nâiblerinin de bunlarla

işbirliği halinde olduğunu, evleri basıp insanları öldüren suçluları koruduklarını yazıyordu. Hükûmet, konunun araştırılması ve suçluların cezalandırılması işini, müfettiş sıfatıyla eski Ankara Kadısı Emirşah'a verdi. Emirşah'ın görevi, çıkan olaylarda parmağı olanların yahut onlara yataklık yapanların yakalanıp sorguya çekilmesi ve suhtelerin (medrese talebelerinin) de bu gibi olaylara katılıp katılmadıklarının tesbiti idi. Ancak, kısa bir süre sonra Emirşah, tekrar Ankara Kadılığı'na tâyin edilerek aynı görev, Kandıra Kadısı'nın uhdesine verildi²⁶. Ne var ki bu tahkikatın nasıl sonuçlandığı bilinmemektedir²⁷.

Bu arada suhte ayaklanmaları da yöreye büyük zararlar veriyordu. Bolu'dan İzmit'e kadar olan bölge halkı, suhtelerin soygun ve baskınlarından yılmıştı. Sapanca'dan batıya önemli bir geçit yeri olan Ağaçköprüsü ile diğer geçitlerden İstanbul'a sürekli eşkiyâ sızmasıyla soygunlar yapılıyordu. Bu sebeple devlet, bu geçitleri kontrol altında tutmak ve gelip geçenlerin kimliklerini incelemek gereğini duyuyordu. Buna rağmen Kandıra, Şile, Akyazı, Ak-ova, Hendek, Göynük suhteleri buralarda dâimî hareket hâlinde idiler. Bunlar yöredeki köyleri basıyor; malına ve parasına göz diktikleri zenginleri katlediyorlardı.

Kanûnî'nin isyan eden oğlu Şehzâde Bâyezid olayı dolayısıyla Sapanca ve çevresindeki önemli geçit yerlerini ve bu arada bölgenin güvenliğini korumakla görevlendirilen eski Hatvan Sancakbeyi Mehmed'e gönderilen 27 Temmuz 1559 tarihli hükümde, geçitlerin korunmasına büyük önem verilmesi, suhtelere karşı reâyadan ve il-erlerinden yardım alarak mücâdele etmesi isteniyordu²⁸. 28 Ekim 1559 tarihli bir hükümle Akyazı ve Şile çevresine müfettiş olarak tâyin edilen eski kadılardan Husâm, İstanbul'a gönderdiği raporda, suhte bölükleri ile bunların elebaşlarını, bastıkları köyleri ve işledikleri cinayetleri birer birer belirtmişti. Bu raporu, yöre muhafızı eski Hatvan Beyi Mehmed'e gönderen devlet, suçluların yakalanarak cezalandırılmalarını istemişti²⁹.

Bolu-İzmit çevrelerini, hatta Üsküdar'a kadar olan kasaba ve köyleri de içine alan geniş bir sahada sürekli güvensizlik ve huzursuzluk ortamı mevcuttu. Ülkenin en işlek yollarının geçtiği bu bölgede seyrüsefer ve muhâberât tehlikeli bir durum arz ediyordu. Bunun önüne geçmek için, Bolu merkez olmak üzere yöreye muhâfız olarak tâyin edilen, vezirlikden emekli Mustafa Paşa'nın gözü önünde bile suhteler, halkdan hâne başına 30'ar akça toplamağa devam ediyorlardı. Kocaeli sancakbeyinin de askerleriyle sefere gitmiş olmasından yararlanan suhteler, Bolu'dakilerden geri kalmamağa başlamışlardı. Bunun üzerine Kocaeli yöresine ayrıca, alaybeyi ile bir bölük sipahi korucu görevlendirildi. Bu alaybeyinin 1568 yazında merkeze gönderdiği bir raporda, Kocaeli'nde "sühte tâifesinin tüfeng kullanup saldırma ve kılıc takup" evler bastığından, insanları öldürdüğünden ve türlü fesatlıklar işlediğinden bahsediliyordu. Bu gibilerin haklarından gelinmek üzere sancakbeyi ile kadıya da aynı konuda hüküm gönderilmesine rağmen suçluların tâkibi ve silâhlarının toplanması için kendisine başvurulduğunda, kadı olan kişi, "sizi karışdırmam" diye direnmişti. Bu şikâyet üzerine ilgili kadılara 22 Ekim 1568 tarihli bir ihtar yazısı yazılarak, "yeniçeri ve sipâhilerden gayrılarının" silâh taşımalarının önceden

beri yasak olduğu bildirilerek, diğer kişilerden silâhlarının toplanması istendi.

1573 baharında şiddet olayları daha da arttı. Üsküdar, İzmit, Kandıra, Akyazı, Adapazarı, Akhisar, Geyve, İzmit, Yalova, Mihaliçcik ve Sivrihisar, suhtelerin kaynaştığı yerler haline aldı. Halk, suhtelerden devamlı şikâyetçi idi. 1573'te devlet, yöre kadılarına gönderdiği emirle suhtelerin yeniçeriler, il-erleri ve sipahilerce izlenerek yakalanmalarını istedi.

Aynı yıl Geyve'de büyük karışıklıklar çıktı. Geyve kadısının raporuna göre, kasaba suhteleri mahkemeyi basarak 3-4 kişiyi öldürmüşler; il-erlerinin yetişmesiyle geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Ne var ki bu yenilgiyi hazmedemeyen on beşi tüfekli 50 kadar suhte, aralarında anlaşarak kendilerine karşı olan kişileri isimlerini tesbit ettiler ve içlerinde kadının da bulunduğu bu kişilerden intikam alacaklarını duyurdular. Bu arada Mudurnu'da suhte bölükleri, zekât toplama bahanesiyle biraraya gelmişler ve zengin kişileri soymağa başlamışlardı. Büyük bir suhte ayaklanmasının başlayacağından endişe eden Geyveliler, kendilerini korumak amacıyla 50 kadar adam topladılar ve bunları silâhlandırmak için kadıdan izin istediler. Ancak devlet, halkın silâhlanmasına rıza göstermedi ve suhtelerin devletin silâhlı güçleri ile izlenip cezalandırılmalarını istedi.

Bir yıl sonra Bursa sancakbeyine, Geyve ve Bilecik kadılarına gönderilen mektubda, halkdan bazı kişilerin suhtelere yardım ettikleri belirtiliyordu ki bu, devletin suhteleri dize getirememiş olduğunu göstermektedir. Bu arada bazı devlet görevlileri de soyguna katılıyorlardı. Sipahî ve yeniçerilerin köylere yaptıkları baskınlar ve halka yaptıkları zulümlerle ilgili olarak İstanbul'a sürekli şikâyet mektupları geliyordu³⁰.

1603 Şubat'ında İstanbul'da yeniçerilerle sipahîler arasında başlayan çatışma, kısa sürede yaygınlaşmıştı. İzmit-Adapazarı-Bolu yörelerinde büyük olayların çıkması üzerine devlet, Sol Ulûfeciler Ağası Handan Ağa'yı, genel bir denetleme yapmak ve zorbaları yakalamak üzere kapıkullarını gönderdiyse de bundan da bir netice elde edilemedi³¹.

XIX. yy.da Sakarya yöresi, siyasî olaylar açısından bir ölçüde durgun bir dönem geçirmiştir. Adapazarı'nın bağlı olduğu İzmit Mutasarrıflığı'nda bu yüzyılın en önemli olayları, 1854-1855 Kırım Savaşı, 1850-1860 Şeyh Şâmil olayı, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda bölgeye vuku bulan mültecî akınlarıdır³².

Bu göçmenlerden bazıları ve özellikle Çerkesler, birtakım olaylara sebebiyet veriyorlardı. Bu olaylar genellikle âsâyışsizlikle ilgilidir. Meselâ 1879 yılında Rum, Ermeni ve Türklerin birlikte imzaladıkları "Şikâyetnâme", İstanbul'daki İngiliz Eliçisi Layard'a ulaştırılmış ve bu elçi tarafından 20 Haziran 1879 tarihli bir yazı ile İngiltere Dışişleri Bakanı Salisbury'ye yazılan bir mektupta, İstanbul hükümetinin Adapazarı'na 40.000 Çerkes göçmeni yerleştirdiği ve bunların âsâyışı bozdukları ifade edilmiştir³³.

ADAPAZARI VE YÖRESİNDE AYANLIK VE AYANLAR

Osmanlı ülkesinde âdetâ devlet içinde devlet hâline gelen ve zamanla resmî bir hüviyet kazanan âyânlık müessesesi, XVIII.-XIX. yüzyıllarda Adapazarı ve yöresini de etkisi altına almıştı³⁵.

"Âyân" terimi, eşrâf ve vücûh ile hemen hemen aynı manayı ifâde eden ve bir ülkenin, bölgenin, kentnin, kasabanın veya zümrenin ileri gelenleri hakkında kullanılan bir tâbirdir. Zamanla ve özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren devletin çeşitli bölgelerinde, çoğu yerli eşraf ve ileri gelen âilelerden türeyen zümreye bu ad verilmiştir.

Bunlar, birbirini izleyen savaşlar, yenilgiler ve kayıplar dolayısıyla devlet idaresinin zaafından yararlanarak kuvvetlenmişler ve buldukları bölgeleri egemenlikleri altına alarak kasaba ve şehirlerin yönetimine de el atmağa başlamışlardı. Osmanlı merkez bürokrasisi başlangıçta bunları "zorba", "mütegallibe", "derebeyi", "haydud" vb. isimlerle nitelendirdiği halde, sonraları bunlarla başa çıkamayınca, kendilerine "âyân" ve âilelerine de "hânedân" unvanını vererek bazı yükümlülük ve ayrıcalıklarla meşrû idareciler olarak tanımak zorunda kaldı. Hânedâna mensup kişiler, "...zâde" yahut "...oğlu" diye anılırdı. Âyânlar "ağa", "bey" gibi unvanlar taşırlar ve etrafındakiler, kendilerine "Ağa (Bey) efendimiz" diye hitab ederlerdi. Meselâ Bababan-zâde Seyyid Mustafa Bey, Çapan-zâde (Çapan-oğlu), Kara Osman-oğlu vb.

Âyânlar, bölgelerindeki resmî idarecileri (vâli, mutasarrıf vb) desteklemek, vergilerin toplanmasında yardımcı olmak, âsâyiş ve güvenliği, halkın can ve mal emniyetini sağlamak, savaş zamanında belli sayıda neferle sefere katılmak üzere devlete karşı yükümlü idiler. Bu bakımdan bunlar, bölgelerindeki şehir ve kasabaları geliştirdikleri³⁶, ticareti canlandırdıkları ve halkı korudukları ölçüde destek buldular. Âyanlar arasında, halka baskı ve zulüm yapanlar ve onları angaryada kullananlar da olurdu. Bu hususta devlet merkezine pek çok şikâyetler ulaşırdı³⁷.

Saruhan bölgesinde hüküm süren büyük hânedanlardan Kara Osman-oğulları, Aydın ve Manisa'nın yanısıra Adapazarı ve civarını da hâkimiyet sahaları içine almış idi³⁸. Büyük servet ve vakıflara sahip olan Kara Osman-oğulları, Adapazarı ve daha pek çok yere akrabalarını âyân olarak tâyin ettirmişlerdi³⁹.

Sakarya ve yöresindeki meşhur âyânlardan şunları sayabiliriz:

Adapazarı: Kara Osman (eski Zağarcı-başı).

Geyve: Saka Bayrakdar ve Ebûbekir Ağa.

Karasu: Hacı Abdî Bey ve Hacı Hasan-zâde İsmail.

Akhisâr-ı Geyve (Pamuk-ova): Seyyid Abdullah ve Balaban-zâde Seyyid Mustafa Bey.

Lefke (Osman-eli): Cebeci-zâde Osman Ağa ve Himmet.

Kaymas: Abbas Ağa ve Âyân-oğlu Mustafa

Şeyhler: Hasekî el-Hâc Fevzî.

Ağaçlı: Okcu-zâde Mehmed.

Genceli: Bostancı-oğlu Hüseyin.

III. Selim dönemi (1789-1807) âyânlık müessesesinin en güçlü olduğu devirdi. Ondan sonra gelen II. Mahmud, yapmış olduğu pek çok reformlar arasında bu müessesenin de kökünü kazımış ve devlet merkezinin otoritesini taşraya yaymıştı⁴⁰.

OSMANLI DÖNEMİNDE SAKARYA YÖRESİNİN İDÂRÎ YAPISI, YERLEŞİM VE NÜFUS DURUMU

İlk Osmanlı idarî taksimâtının esası, "kazâ" adı verilen yerleşim birimleri olup, buralarda âsâyîş ve icrâ âmiri olarak "sübaşı"lar; idârî-adlî âmir olarak da "kâdî"lar görev yaparlardı. Buna göre "sancak", tamamiyle askerî bir teşkilât kademesi iken, ilk Osmanlı sivil idare taksimâtı, "kadılık"lar şeklindedir. Şeriat esaslarını ve örfî hukuku iyi bilen, siyasî bakımdan hükümdarı temsil eden ve diğer taraftan da kazâî kuvvetin başında bulunan kâdîlar, bütün hükümet idâresinin diğer kollarını da denetlerlerdi.

Orhan Gazi devrinde Osmanlı Beyliği toprakları sür'atle genişlemeğe ve devlet teşkilâtı yapılanmağa başladı. Bu amaçla memleket, idârî-askerî bakımdan sancaklara ayrılarak "uc" durumunda olan Akyazı, Mudurnu ve Bolu taraflarının idaresi, buraların fethinde emeği geçen Konur Alp'e; Kocaeli yöresi de aynı şartla Akça Koca'ya hayat boyu verildi. Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa da İnünü sancağının beyi idi. Daha sonra Konur Alp ve Akça Koca vefat edince Süleyman Paşa, bütün o havalînin uc beyi olarak, Bolu-Mudurnu tarafını kendi idaresine aldı⁴¹.

O dönemlerde bugünkü Sakarya toprakları ve çevresinde Tarsia (Esence), Modrene (Mudurnu), Gaikome (Geyve), Nicaea (İzmit), Leucos (Lefke, Osmaneli), Nicomedia (İzmitmid, Kocaeli, İzmit), Armaş (Ermeşe, Akmeşe), Sofanga (Sapanca), Mido (Akhisar, Pamukova), Kandora (Kandıra) gibi yerleşim merkezleri bulunuyordu. Osmanlılar bu toprakları fethedince, sür'atle bu bölgelere nüfus sürerek yeni yeni köyler kurmağa başladılar. Yörede bir yandan Türk nüfusu artarken, diğer yandan da çevredeki Hıristiyan halkla ticaret gelişmeğe başladı. Bölge halkının çeşitli ihtiyaçları, kurulan pazar yerlerinde yapılan alışverişlerle sağlanıyordu. Düz Bâzâr⁴², Hendek Bâzârı, Düzce Bâzârı bunlardan bazıları idi⁴³.

Bugünkü Adapazarı, XIV. yy.ın başlarında Orhan Gazi'nin kumandanlarından, yöreyi ele geçiren Konur Alp tarafından, günümüzde şehrin mahallelerinden biri olan "Tığcılar Karyesi" adıyla kuruldu. Zamanla bir yerleşim merkezi haline gelen bu arazi parçası, Söğütlü'de birleşen Sakarya nehri ile Sapanca gölünün gideğeni olan Çark suyu (Deresi) arasında sıkışmış bir ada görünümünde olduğu için, bir müddet sonra "Ada Karyesi" (Ada Köyü) ismiyle anılmıştır. ve bulunduğu coğrafi mevki olarak önemli bir ulaşım ve taşımacılık güzergâhı üzerinde bulunması ve arazîsinin zirâate elverişliliği itibariyle bir pazar

yeri hâline gelmeğe başladıktan sonra da, "Adapazarı" adını almıştır. Pazar yerine doğudan gelenler Sakarya nehri, Batıdan gelenler ise Çark suyunu aşmak zorunda kaldıklarından, pazar yerinin sularla çevrili bir görünüm uyandırması, buraya "Ada" isminin yakıştırılmasına sebep olmuştur.

Adapazarı'nda Türkler, Rumlar ve Ermeniler birarada ticaret yaparlardı. Pazar yerine Ermeniler, muhtemelen Geyve, İzmit, Armaş (Akmeşe) gibi yerlerden, Rumlar da Geyve, Akhisar, Lefke İznik ve Bolu taraflarından gelirlerdi. Bu halk, zamanla pazar yerinde yerleşerek bir köyün iskân sâhasını genişlettiler. Rumlar ve Ermeniler, pazarın kuzey kesiminde, Türkler de merkezde ve güneyde mescidler bina ederek⁴⁴ yeni yeni mahalleler kurdular⁴⁵. Bu ada ile İstanbul'u Anadolu'ya bağlayan yol üzerinde de eskiden civar köylerin (meselâ, aynı yol üzerindeki İler Köyü) toplandıkları muvakkat bir pazarlar kurulurdu. Bu pazarların, zamanla bir âdet ve gelenek hâlini kazanması neticesinde pazara gelen esnaf, âile efrâdıyla sürekli kalacakları evler ve dükkânlar yapmak suretiyle buralara yerleşmiştir. Nihâyet bu pazar yeri olma durumu, bölgeyi XIX. yüzyıla doğru ticarî bir merkez haline getirmeğe başlamıştır⁴⁶.

Zenaat loncalarının kurmuş oldukları köylerin birleşmesiyle meydana gelen Adapazarı'nda Tığcılar, Semerciler, Hasırcılar, Tuzla, Yağcılar, Çıracılar, Papuçcular adını taşıyan mahalleler, daha önce bu zanaatlerle uğraşanların ilk olarak yerleştikleri yerlerde kurulmuş ve mahalle adları genellikle loncaların adları ile anılmağa başlamıştır.

III. Murad devrinde Karadeniz'in Sakarya nehri ve Sapanca gölü vâsitasıyla İzmit Körfezi'ne bağlanması projesi başlatıldığında (11 Mart 1591) ustaların bir kısmı, İzmit'in doğusunda Karabaş adlı bir mahalle kurdular; bir bölümü ise Armaş (Akmeşe), Arslanbeg, Barzıdag (Bahçecik) gibi köyleri yurt edindi⁴⁷. Bugünkü Sakarya ili yöresi, sınırları zaman zaman değişen Kapudanpaşa Eyaleti'ne bağlı idi⁴⁸.

XIX. yy.da Osmanlı Devleti'nde çok sayıda kentlerin temelleri atılmıştır. Bu kentlerin kuruluş nedenleri çeşitlidir: Yakın çevreye bir iskele yeri olarak seçilen Ordu ve Mersin; yakınında birdenbire zengin bir maden yatağı bulunmasıyla Zonguldak; yerleşik olmayan bir kısım halkın iskâna tâbi tutulmasıyla Osmâniye, Ceyhan, Reyhanlı, Islâhiye; ve nihâyet, bir pazar yerinin gelişip büyümesi ile Adapazarı gibi kent ve kasabalar, bu yy.da kurulmuştur⁴⁹.

Önceleri bir köy, sonra nâhiye, kaza ve bir şehir; nihâyet günümüzde bir vilâyet merkezi olan Adapazarı, 1536 yılında bir köy konumunda iken, "Ada kâdîliği'na" yazılan 25 Zi'l-ka'de 966 (29 Ağustos 1559) tarihli bir hükümden, en geç bu tarihte kazâ (kadılık) hüviyeti taşıdığını söyleyebiliriz⁵⁰. 1646'da nâhiye olan Adapazarı, Sapanca kazasının bir nâhiyesi olan Akyazı'ya bağlanarak 1658'de tekrar köy olmuş ve bu dönemde Tığcılar Karyesi (köyü) adını taşımakta devam etmiştir. 1692 yılında kazâ, 1701 yılında Sapanca'ya bağlı bir köy, 1742'de nâhiye (bucak) ve 1837 yılında İzmit Sancağı'na bağlı bir kaza haline gelmişse de, önce bağlı olduğu Sapanca kazası merkezi Adapazarı'na nakledilerek, resmî belgelerde "*Ada-bâzârı ma'a-Sabanca Kazâsı*" adı ile anılmıştır. Bundan önce Adapazarı'nda, nâibin (kadı vekîli) görev yaptığı

sanılmaktadır⁵¹.

1852'de Adapazarı, Tanzimat'dan sonra kurulan ve doğrudan doğruya Dâhiliye Nezâreti'ne bağlı olup hiçbir eyâlete bağlanmayan bir sancak olan İznikmid Mutasarrıflığı'na dâhil edildi. Bu durum 1954 yılına kadar devam etti⁵².

Adapazarı, XIX. yy. içinde gerek nüfusu, gerekse kapladığı alan itibariyle kasaba görünümünü aldı⁵³. Bilhassa bu yüzyılda bölgeye ve çevresindeki ovaya yerleştirilen muhacirlerin yetiştirdiği çeşitli ziraî ürünlerin pazarlandığı bir ticaret ve hizmet merkezi olarak gelişti. 1899 yılında ise Haydarpaşa-Ankara Demiryolu'ndan Arifiye'ye ayrılan 9 km.lik bir hattın Adapazarı'na ulaşması, kentin gelişmesini daha çok hızlandırdı. Ayrıca İzmit-Geyve-Mudurnu üzerinden Ankara'ya giden yolun terkedilerek, Ankara Yolu'nun Adapazarı'ndan geçmesi de bu gelişme hızını kamçulamıştır.

XX. yy. başlarında nüfusu 25.000'i aşan Adapazarı'nın önemli bir tarım ve ticaret merkezi halini aldığı görülür⁵⁴.

1954 yılında Kocaeli vilâyeti bölünerek Sakarya vilâyeti kuruldu; eski Kocaeli'nin doğu kazaları Sakarya'ya bırakıldı ve Adapazarı da vilâyet merkezi oldu⁵⁵.

Nüfus yapısı:

Osmanlıların fethinden önce bölgede Rumlar oturuyorlardı. Selçuklular, Osmanlılar ve diğer bazı Türk beylikleri, Bizans topraklarını fetih için mücadele ettikleri sırada bu topraklarda küçük yerleşim merkezleri kurdukları gibi, buralarda yaşayan Hıristiyan halkla birlikte yaşamaya da başlamışlardı. Nüfus arttıkça, bölgenin orman kaynaklarından ve otlaklarından yararlanma yoluna giden halk, yöre ormanlarını açmak suretiyle de köyler kurmuşlardı⁵⁶.

Fetihden sonra Türk boyları, oymakları ve aşiretleri Sakarya havzasını meskûn kıldılar. Ayrıca, bir kısım Yahudiler ve Şah Abbas döneminde İran'dan kovulan Ermeniler, XVII. yy. başlarından itibaren birer koloni teşkil ettiler. "Manav" adıyla anılan ve kökleri ilk Türk fâtihterine kadar inen yerliler, yüzyıllar boyunca Oğuz ve Selçuklu gelenek, görenek ve hayat tarzları ile kültürlerini bozmadan sürdürdüler. Bu arada Hıristiyanlardan (Rum ve Ermeniler) İslâm dinini seçenler de hiç eksik olmuyordu⁵⁷.

1608-1619 yılları arasında Bursa-Bolu arasında bir seyahat yapan Polonyalı Ermeni Rahip Simeon'dan öğrendiğimize göre bu dönemde Adapazarı'nda Türklerle Ermeniler ve Rumlar birlikte yaşıyorlardı⁵⁸. Bu tarihte bir köy olan Adapazarı nüfusunun birkaç bin olduğu ileri sürülmektedir⁵⁹. Hıristiyanlar köyün kuzeyinde, Müslümanlar ise güneyinde bugünkü Tıgıcılar Mahallesi'nde meskûndü.

Bölge nüfusunun hızla artması, daha sonraki yüzyıllarda "felâket seneleri"nde vukubulmuştur. Anadolu'ya yapılan göçlerin hikâyesini, 1683 Viyana Kuşatması'nın sonucu olan Karlofça Anlaşmasına kadar götürmek mümkündür. Osmanlıların Rumeli, Akdeniz ve Kafkasya'daki yenilgileri ve toprak kayıpları, Türk ve Müslüman unsurların dalga dalga göçlerine zemin

hazırladı. Göç olayları, hem göçmenler hem de devlet açısından birçok idarî, sosyal ve ekonomik problemler meydana getirdi. XIX. yy.da göçler daha da arttı. Muhacirler, geldikleri yerlerde evlerini, işlerini kurdular ve yerli halkla kaynaştılar.

Bölgeye ilk göçlerin, Kırım'ın kaybından sonra olduğu anlaşılmaktadır. 1806-1812 ve 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşları sonunda bölgeye yapılan göçlerden sonra 1851 yılında Kırım'dan göç eden Tatarlar; 1855-1864 yılları arasında Rumeli'den; Kafkas mücahidi Şeyh Şâmil'in yenilgisi ve Rusların sürgünü ile 1864-1866 yılları arasında Kafkasya'dan gelen Çerkesler, Gürcüler ve Abazalar; 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi (93 Harbi) sırasında ve sonrasında Rumeli ve Balkanlar'dan, doğuda ise Kafkaslardan göç etmek zorunda kalan muhacirlerden bir kısmı, İzmit ve İzmit'in bir kazası olan Adapazarı ve dolaylarında yerleştirildiler⁶⁰. Bunu, XX. yy. başlarında Balkan Savaşları neticesinde dalgalar halinde gelen mülteci yığılmaları izleyecektir. Osmanlı ülkesinin muhtelif bölgelerine yerleştirilen Kırım, Kafkas ve Balkan göçmenlerinin büyük bir bölümü de kendilerine Marmara Bölgesi'nde Biga Yarımadası ile Bursa'dan başka, Adapazarı yöresinde sığınak bulmuşlardır⁶¹.

İşte bu nüfus hareketleri sonucunda transit merkezi olan Adapazarı ve yöresine bir canlılık geldi. Nüfus artınca ihtiyaçlar, ihtiyaçlar artınca da sosyal, ekonomik, kültürel vb. alanlarda hareketlilik ve îmar faaliyetleri çoğaldı; bölge, yeni yeni mesleklerle tanıştı.

Sapanca'nın bir köyünde, Batum'dan gelmiş olan 300 hâne göçmen çiftçi yaşamaktaydı. Bu köyden yetişen Hasan Fehmi Paşa, önce Dâhiliye Nâzırlığı yapmış; 1890'larda ise İzmir (Aydın) Vilâyeti Vâliliğine getirilmişti. Cuinet, Hasan Fehmi Paşa'nın soydaşları için, büyüdüğü köye bir cami ve okul yaptırdığını kaydetmektedir.

Sakarya ilinin kuzeyinde ve Karadeniz kıyısında, ekonomisi tarım ve balıkçılığa dayalı olan Karasu, XIX. yy.ın ortalarında büyükçe bir yerleşim merkezi iken, daha sonraları çevredeki bataklıkların yol açtığı sıtma salgınları sebebiyle halkın büyük bir bölümü buradan ayrılarak nüfus kaybına uğradı. Cumhuriyet döneminde başlatılan sıtma mücadelesinde elde edilen başarı üzerine ayrılanların bir bölümü geri döndü. Kafkas ve Rumeli muhacirlerinden bir kısmı da buraya yerleştirilince, hızlı bir gelişme içine girdi⁶².

Cuinet, Adapazarı'ndaki göçmenlerin bölgenin gelişimi açısından çok önemli rol oynadıklarını belirtmektedir. Meselâ Bulgaristan göçmenleri, geçimlerini ormancılık ve kerestecilikle sağlardı. Rumeli göçmenleri ise mal taşımacılığıyla ve rençberlikle uğraşırlardı⁶³. Öte yandan kurdukları doğrama atölyeleri (marangozhâneler) ile büyük gelir sağlarken, diğer taraftan da kereste ticareti yapmaktaydılar. Doğu Rumeliler ise, küçük arabalarıyla sürdürdükleri ticarî taşımacılık işinden para kazanıyorlardı.

Abazalar, yerleştirildikleri bölgelere kısa sürede uyum sağladılar; tarım ve askerî hizmetlerde büyük başarı gösterdiler.

Çerkeslerin uyum sağlamaları ise özellikle ilk dönemlerde büyük sorun

yarattı. Geçimlerini sağlamak için çalışıp para kazanmağı kendilerine yediremeyen Çerkesler, uzun süre mahallî makamları uğraştırdıkları gibi, sürekli tedirginlik meydana getirdiler. Bu yüzden, Çerkes göçmenlere verilen topraklar, ilk yıllarda doğru dürüst işlenmeden kaldı; işlenenlerden de çok az ürün alındı.

Cuinet, 1890'larda Adapazarı yöresindeki Çerkes köylerinin, dış görünüşlerinden kolaylıkla tanınabildiğini yazmaktadır. Cuinet'e göre Çerkes köylerinin çevreleri bakımlı, sokakları düzgündü. Evlerinin önünde avlular uzanmakta, tahıl anbarları temiz ve genellikle ürünlerle dolu, tarlaları verimli idi. İzmit Mutasarrıflığı'nda en güzel çiftlikleri Çerkesler kurmuştu. Çerkeslerin tarım alanında böylesine başarılı olmalarının bir nedeni de, modern tarım yöntemlerini büyük bir özenle uygulamalarıydı.

Çerkesler ayrıca ata binen, yapılı, döğüşken ve her türlü iklim şartlarına dayanıklı olduklarından, askerî hizmetlerde de çabucak ilerlediler. Osmanlı Hâssa Ordusu'nda görevler aldılar.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlılar'ın Rusya ile Romanya'ya terkettiği Kars, Ardahan ve Batum ile Dobruca, Bulgaristan ve Doğu Rumeli'den gelen göçmenler çalışkan insanlardı.

Aynı dönemde Adapazarı ve Geyve'deki çingeneler ise Mısır'daki Hristiyan Kıbtîler'in soyundan gelmekteydi.

Cuinet'e göre XIX. yüzyılın son on yılında Adapazarı, Kandıra ve Geyve'de toplam 330 konar-göçer yaşamaktaydı. Müslüman topluluğunun geçmişi çok eski yüzyıllara kadar uzanmaktaydı. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlılar'ın Rusya ile Romanya'ya terkettiği Kars, Ardahan ve Batum ile Dobruca, Bulgaristan ve Doğu Rumeli'den gelen göçmenler çalışkan insanlardı. 1890 başlarında Rumeli göçmenlerinin sayısı, Cuinet'e göre 12.171 idi; ama sayıları durmadan artmaktaydı. İstanbul'a vardıkları zaman perişan bir durumda olan göçmenlere hükûmetin geçici barınak, ekmek, yiyecek, giyecek ve benzeri ihtiyaç maddelerini sağlaması gerekiyordu. Yerleştirildikten sonra da göçmenlere, ilk ürünlerini alana kadar inşaat malzemesi, tohum ve gerekli başka maddeler verildi⁶⁴.

Vital Cuinet, XIX. yüzyılın sonlarında Adapazarı şehrinin nüfusunu 24.150 olarak vermektedir. Buna karşılık Şemseddin Sâmî'nin 1889'da yayınlanan *Kamûsü'l-A'lâm* isimli eserinde ise Adapazarı, 4.000 nüfuslu bir kasaba olarak zikredilmektedir⁶⁵. 1862 yılında buradan geçmiş olan A. de Moustier'e göre buranın nüfusu 10.000; ondan 20 yıl kadar sonra bölgede araştırmalar yapan ve bu arada Adapazarı'na da uğrayan Von Diest'e göre ise 15.000'dir. Halbuki 1927 yılında yapılan nüfus sayımında tesbit edilen nüfus, 22.550'dir. Bu itibarla yukarıda verilen rakamlarda bir tutarsızlık görülmektedir⁶⁶.

XIX. yüzyıl sonlarına doğru İzmit bölgesinde çeşitli köylere yerleştirilen göçmenlere ayrılan ev sayısı 600'ü geçiyordu. Hükûmet, Adapazarı'nda 40.000 Çerkes göçmeni yerleştirilmişti. Adapazarı yöresinin XIX. yüzyılın sonlarına ait nüfus verileri de, Müslüman nüfus içinde göçmenlerin giderek artmağa başladığını göstermektedir. 1890 yılı başlarında Adapazarı'nda 7.329,

Sapanca'da 1.000, Akyazı'da 1.000, Hendek'de 2.000 ve Geyve'de 710 göçmen yaşamaktaydı⁶⁷.

İkinci Meşrutiyet'in ilânından sonra Avusturya'nın işgali altında bulunan Bosna-Hersek'deki Müslüman Boşnakların bir bölümü Türkiye'ye göç etmeğe başladılar. Bunların da bir kısmı Adapazarı'na yerleştirildiler. Böylece şehrin güneyinde bir Boşnak mahallesi oluştu⁶⁸.

Yöredeki iskân faaliyetleri sonunda kentin nüfusu, yakınındaki tarihî merkez olan İzmit'in nüfusunu geride bıraktı. XX. yüzyıl içindeki nüfus sayımlarında da bu iki kent arasındaki nüfus yarışı devam etti. Bazan biri, bazan diğeri öne geçti. Fakat, 1965 sayımından sonra İzmit, kesin olarak Adapazarı'nı geride bıraktı⁶⁹.

OSMANLILAR DÖNEMİNDE SAKARYA YÖRESİNDE

ULAŞIM VE TAŞIMACILIK

Sakarya yöresinde yol yapım hareketlerinin Romalılar döneminde başladığını biliyoruz. İstanbul'dan Anadolu'ya gelen anayol, Sakarya köprülerinden geçerek bir kısmı doğuya (Doğu Bitinya ve Bolu dolayları), bir kısmı ise Sakarya Boğazı'ndan geçerek Orta Anadolu'ya uzanıyordu⁷⁰.

Osmanlılar döneminde Rumeli ve Anadolu birtakım kollara taksim edilmişti. Bu durum, iç düzen ve emniyetin sağlanması ve ekonomik bakımdan çok önemli idi. Bir yol ve güzergâh üzerinde bulunan kasaba ve şehirlere "kol" adı verilirdi. Bunlar, "sağ kol", "orta kol" ve "sol kol" gibi isimlerle birbirinden ayrılırdı. Bu ayırma, bir nevi coğrafi taksimatı da ifade etmekteydi. XVI. yüzyılda İstanbul'un Anadolu ile irtibatını temin eden yolların ilk durağı Üsküdar idi. Buradan hareketle:

a) *Sağ kol*: Gebze-İzmit ve oradan Lefke-Söğüt-Eskişehir-Bolvadin-Akşehir-Konya-Ereğli-Ulukışla-Gülek Boğazı-Çakıd-Adana-Kurd Kulağı-Payas güzergâhından devam ederdi.

b) *Sol kol*: Gebze-İzmit ve oradan Düzce-Bolu-Koçhisar-Tosya-Hacı Hamza-Merzifon-Niksar-Şebinkarahisar-Bayburd-Tercan-Erzurum-Kars üzerinden geçerek İran'a kadar uzanırdı.

c) *Orta kol*: Gebze-İzmit ve oradan Sapanca-Geyve-Göynük ve buradan da Bolu-Gerede-Tosya-Hacı Hamza ve oradan Amasya-Tokat-Sivas-Malatya-Harput-Diyarbakir ve Musul üzerinden Bağdad'a ulaşırdı⁷¹.

Bu güzergâhlar üzerinde konaklama yerleri olan hanlar ve posta menzilleri⁷² kurulmuştu. Bunların işleyişi veya aksayan yönleriyle ilgili günümüze pek çok belge ulaşmıştır⁷³. İstanbul ve İzmit'den geçerek Anadolu içlerine uzanan yolun, Sapanca üzerinden geçtiği göz önüne alınacak olursa han, hamam, cami, imaret, posta menzili gibi dînî ve sosyal tesislerle süslü olan Sapanca'nın önemli bir menzil (durak, konak yeri) olduğu kolayca anlaşılır⁷⁴.

Sapanca, Geyve, Taraklı, Göynük ve Beypazarı üzerinden Kayseri'ye kadar uzanan Adapazarı bağlantılı Ankara yolu, bugün olduğu gibi, zamanın en işlek yollarından biri idi⁷⁵. Bu karayolu üzerindeki fes fabrikasını, Arslanbey

Köyü'ndeki kumaş fabrikasını, Yalova nâhiye merkezini Dağ-hamam Kaplıcaları'na bağlayan yollar ise ikinci derecede önem taşıyan kısa bağlantılardı⁷⁶.

Sakarya yöresi ormanlarından temin edilen kereste ile zahire ve mahsûlâtın İzmit Körfezi yoluyla İstanbul'a gönderilmesi her devirde hayati önemi hâiz olduğundan, bu mesafenin araba işleyecek şekilde düzenli olmasına büyük önem verilirdi. Meselâ, İznikmid kâdîsına yazılan 973 (1566) tarihli bir hükümde, Ayan (Sapanca) gölünün taşması sonucu göl kenarından geçmekte olan anayolun kapandığı ve "Tersâne-i Âmire mühimmi" için gemi kerestesi taşıyan arabaların geçemediği sebeple, daha yukarı taraflarda önu taşlarla kapalı bulunan diğer yolun âcilen açılması istenmiştir⁷⁷.

Diğer zamanlarda özellikle kış mevsimlerinde, aynı yolun İzmit'e kadar olan bazı bölümlerinin, yağmur ve sel yüzünden dağlardan toprak kaymaları sonucu balçık ve bataklık hâline gelmesi ve ağaçların da yerlerinden sökülüp yolu kapamaları sebebiyle yolcular ve kereste taşıyan arabaların geçmesi mümkün olmuyordu. Meselâ, Sabancı Kadısına ve Kocaili Sancağı muhâfazasına me'mûr Sinan'a yazılan 967 (1560) tarihli hükümde mezkûr yolun "*ta'mîre muhtâc olan yerlerin ta'mîr idüp ve eyyâm-ı şitâda balçık olacak yerlerûñ dahı şimdiden tedârûkin görüp gereği gibi temiz ve pâk*" eylemesi te'kîden tenbih edilmişti⁷⁸.

1878-1887 yılları arasında İzmit-Geyve ve Mudurnu-Bolu üzerinden Ankara'ya giden kervan yolu düzenli şose haline getirilmiştir. 1888 yılında ise mezkûr yolun Akçay Deresi'ni takip ettiği yerden ayrılan bir kolu Adapazarı'na bağlanmıştır. Geyve-Bolu yolu üzerindeki güzergâhın elverişli olmaması sebebiyle zamanla Sapanca-Ârifiye üzerinden Sakarya nehrine, oradan Düzce Ovası'ndan geçen yol ile Bolu ve Ankara'ya kaymıştır⁷⁹.

Osmanlı Devleti'nde köprü yapımına önem verilirdi. Bu durum, devlet hazinesine büyük külfetler yüklediğinden, mahallî halkın katkılarına da başvurulurdu. Bu katkılarına karşılık o yöre halkı, öşür hariç diğer vergilerden muaf tutulurdu. Köprü tâmir etmek şartıyla vergiden afv olunma hususlarına ait örneklere de çok raslanılmaktadır. Meselâ, 1728 yılında Sakarya nehri üzerindeki büyük köprü ile Sapanca gölü kenarında Kuburludere diye anılan köprü'nün tâmiri için "köprücü" olarak tâyin olunan Âbîsâfi kazası reâyâsı, örfî vergilerden affedilmişlerdi⁸⁰. Trafiğin yüklü olduğu ana yollarda bulunan köprülere tâyin edilmiş köprücülerin sayısı fazla idi. Meselâ, Sakarya Köprüsü'nün 117, Adapazarı'nda bulunan Çarka (Uzun) Köprü'nün 150, Akyazı'daki Dilsiz Köprüsü'nün 6 nefer köprücüleriydi. Bunlar bir köyden değil, o civardaki muhtelif köylerden derlenmişlerdi⁸¹.

Ormanlık bir bölge olan Kocaeli sancağındaki köprülerin çoğu ahşap olduğundan onarımları daha sür'atli yapılabilirdi ve bunun için gerekli hammadde kolaylıkla sağlanabiliyordu⁸². Meselâ 906 (1501) tarihli "Nişân-ı Hümâyûn"da, Akyazı tevâbi'inden Dinsor Suyu ve Balıklı Suyu üzerindeki köprülerin bakım, onarım ve gözetimi için iltizâm usulüyle tâyin olunan kişilerin örfî vergilerden "muaf ve müselleme" olduklarına dair hüküm verildiği kayıtlıdır⁸³.

Köprülerin, özellikle kuruluş ve yükseliş devirlerinde yapılmış olması, şüphesiz o zamanlar devletin malî gücünün ve gelirinin fazla oluşu ile ilgilidir. Bu devirlerde yapılan köprüler için pek çok örnek vardır. Bugünkü Sakarya ili sınırları içinde Sultan Orhan'ın yaptırmış olduğu büyük köprü ile II. Bayezid'in Osmancık kasabasında yaptırmış olduğu köprü, sadece Sakarya nehri üzerindeki örneklerden ikisidir⁸⁴.

Sakarya nehrinin trafik bakımından yoğun olduğu ve köprü bulunmayan yerlerinde "gemicilik"⁸⁶ yani taşımacılık hizmetleri yapılıyordu. Bu hizmet sayesinde can, mal ve zaman kaybı önlenirdi⁸⁷.

Sakarya nehri ağzında İncirli iskelesi vardı ve nehir taşımacılığında önemli bir ulaşım noktası görevini üstlenirdi⁸⁸.

1883 yılında Sakarya nehrinin taşması sonucu halkın bir kısmı zarar gördü. Bu zararın karşılanması amacıyla yöreye memur ve mühendisler gönderildi⁸⁹.

1869 yılında belediye teşkilâtının kurulmasıyla şehiriçi yollar, o dönemin geleneği olarak "arnavud kaldırımı" şeklinde taşlarla döşenmiştir⁹⁰.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında önem kazanmağa başlayan demiryolu ulaştırma ve taşımacılığı sonucu İstanbul-İzmit hattı inşa edildi (1 Ağustos 1873). Bundan 17 yıl sonra, ülkeye nüfuz etmeğe başlayan Alman sermayesiyle İstanbul-Ankara hattı projesinin bir kısmı olan İzmit-Ârifiye hattı 9 Haziran 1890'da birleştirildi. 1898'de ise Ârifiye-Adapazarı hattı inşa edilerek 1899'da hizmete açıldı. Böylece Adapazarı, İstanbul ve Ankara'ya demiryolu vâsıtasıyla da bağlandı⁹¹.

SAKARYA ORMANLARI VE TERSANE-İ AMİRE

Osmanlı Devleti, özellikle Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi'nden sonra Akdeniz egemenliğini ele geçirmek için denizciliğe ve dolayısıyla donanmaya büyük önem veriyordu. Bu maksatla Halic Tersânesi genişletildi ve başka tersâneler de kurulup kapasiteleri arttırıldı⁹².

Gemi yapım ve onarım çalışmalarının en önemli ana malzemelerinden biri olan keresteye, Tersâne-i Âmire her zaman ihtiyaç duymuştur. Çok eski dönemlerden beri bu ihtiyacı büyük ölçüde karşılayan bölge, Kocaeli livâsındaki ormanları içine alan İznikmid (İzmit), İznik, Yalakâbad, Sarıçayır, Pazarköy, Âbısâfi, Karamürsel, Akhisar (Pamukovva), Geyve, Akyazı ve Sapanca kazalarından teşekkül etmekteydi⁹³. Bu bakımdan yöredeki "orman denizi", Tersâne-i Âmire için "**Kereste Ocaklığı**" olarak tâyin edilmişti. Yani, yılda belli bir miktarın altında olmamak kaydıyla bu bölgeler kereste temin etmekle yükümlü idiler. Her baharda Donanma-i Hümâyûn Akdeniz, Karadeniz gibi sulara açıldığından, yeni gemilerin yapımı ve onarıma ihtiyaç gösterenlerin yenilenmesi, bol miktarda kereste teminine bağlıydı. Kereste ve keresteden mâmul maddeler (gemi küreği, direk, seren, tüfenk kundağı vb), genellikle orman bakımından zengin olan bu yöreden sağlanıyordu. İzmit Tersânesi için de bu ormanlardan kereste elde ediliyordu. İzmit'de görevli olan "İznikmid

Kereste Emîni (Nâzırı)"nin görevi, Tersâne-i Ȳmire'ye kereste naklini sağlamaktı. Kapudan-ı Deryâ'nın teklifiyle atanan İznikmid Kereste Emîni, kerestenin dağlardan kesimi, kıyılara indirilmesi ve İstanbul'a gönderilmesi yanında, bu hususta ortaya çıkabilecek güçlükleri ozmekle de sorumlu idi. Balaban-zâde ve Müderris-zâde Mustafa, meşhur kereste emînlerinden idiler. Kereste Emâneti'nin hesapları, düzenli olarak defterlere kaydedilirdi. Ȳcil durumlarda kesim ve nakil işlerini denetlemek için İstanbul'dan bir "**Mübâşir**"⁹⁴ de gonderilirdi⁹⁵.

Bunun yanında Tersâne-i Ȳmire'nin, Kocaeli ve Sakarya yöresinden sağlanan kalas, tomruk, kereste gibi ihtiyaç maddelerinin Karadeniz'e yahut İzmit Körfezi'ne indirilmesi ve buralardan gemilere yukletilerek emniyetle İstanbul'a nakli işleri ile ilgilenen ve "**Tahta Serdârlığı**" olarak isimlendirilen bir memuriyet daha vardı. XVIII. yüzyıl sonlarına ait bazı belgelerde zikredilen⁹⁶, ancak Osmanlı tarihi ile ilgili literatürde yakın zamana kadar raslamadığımız bu memuriyetin, ilk olarak ne zaman teessüs etmiş olduğu hakkında da bilgimiz yoktur. Yeniçeri Ocağı'ndan işbilir, alışkan, dürüst, nüfuzlu olmasına dikkat edilerek seçilen ve tâyin olunan "**Tahta Serdârları**"nın, kereste kesilen orman ve bölgelerin güvenliği, eşkiyâ ve soygun olaylarından korunması da önemli görevleri arasında idi. Kasabalara da tahta serdârı atandığı olurdu⁹⁷. Kocaeli sancağında bazı kazaların "Tahta Serdârlığı" ile birlikte "**Yeniçeri zâbitliği**"nin tek kişinin uhdesine verildiğine dair kayıtlar vardı⁹⁸.

İzmit'in hinterlandı olan Ada (Ada Karyesi), Akyazı, Ȳbisâfi, Sarıçayır, Akhisar ve Geyve yöresi, XVI.-XVII. yüzyılın ilk yarısında mavna, kadırğa ve baştardaların⁹⁹ sütün ve serenlerinin yapımında kullanılacak ağaçların temin edildiği üç bölgeden biri idi. Bu malzemeler, İzmit iskelesine arabalarla nakl olunarak buradan gemilerle İstanbul'da Tersâne-i Ȳmire'ye taşınıyordu¹⁰⁰.

Bilhassa kalyon sütün ve serenleri için oldukça elverişli ormanlara sahip olması sebebiyle Milan nehri kenarında bulunan Akçaşehir, Karasu ve Bolu'ya tâbi Eftani kazalarından ve Foalar Dağı'ndan kereste temin edilirdi¹⁰¹.

Gemi küreği ihtiyacının bir kısmı da XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Karasu reâyâsının, avâızları karşılığında yılda 550 kürek vermeleriyle karşılanıyordu¹⁰².

Gemi fenerlerinin içine konulup yakılarak gemilerin aydınlanmasına yarayan ve fânuşlarda yakılmak üzere baştardalarda kullanılan balmumunun (şem'-i asel) temin edildiği birkaç yerden ikisi de, Sakarya yöresindeki İsmihan Sultan Evkafına ait Karasu ile ardak idi¹⁰³.

Gemi inşâsı sadece İstanbul ve İzmit'te yapılmıyordu. Sinop, Amasra, Sakarya nehrinin üzerinde ve nehrin Karadeniz'e dokulduğu ağızda her dönemde gemi inşâ faaliyetleri devam etmiştir. 1515 tarihli bir belgede Bender-Ereğli (Karadeniz Ereğlisi) İskelesi'nin yıllık liman geliri 5.484 akça idi. Bu yekuna, Akçaşehir (Akçakoca) ve Sakarya (Leb-i Sakarya = Sakarya ağzı) da dahildi. Karasu İskelesi'nin adı belgede belirtilmemiş olmakla birlikte, sonraki yıllara ait kayıtlarda bu çok kuk limanın da Bender-Ereğli hesaplarına dahil

edildiğini görmekteyiz. Dolayısıyla bu limandan elde edilen gelirin de Bender-Ereğli gümrük mukataasının bir parçasını oluşturduğu tahmin olunmaktadır. Yine belgelerden öğrendiğimize göre XVI. yüzyılın ortalarına doğru Karasu, Akçaşehir ve Sakarya ağzından elde edilen gümrük vergilerinin toplamı, Bender-Ereğli'nin tek başına elde ettiği verginin yarısı kadardı¹⁰⁴.

Nakledilen kereste miktarından ve inşa edilen gemi adedinden, Kefken Tersânesi'nde büyük bir faaliyet olduğu anlaşılmaktadır. İnebahtı fâciası (1571) akabinde 1572 yılında 15 kadirga, 1703'de de 2 firkate inşa edildiğine dair belgelere raslanmıştır:

Şubat 1572'de, inşası emrolunan 10 kadirga için lüzumlu kerestenin temini maksadıyla Şile, Sapanca, Akyazı, Konrapa, Göynük, Bend-Ereğli [Bender-Ereğli ?] Yenice-i Taraklı, Geyve ve Akhisar kadılarına hüküm gönderilmiştir¹⁰⁵. Nisan 1572 tarihli Kandıra kadısına gönderilen bir hükümde ise bunlara bir başarda ve dört kadirganın inşası ilâve edilmiştir. Yine aynı tarihli, mütekaid Vezir Mustafa Paşa'ya gönderilen hükümde, 15 geminin ihtiyacı olan kendirin temin edilmesi emrolunmuştur. Ekim 1572 tarihli İznikmid ve Ada kadılarına yazılan diğer bir hükümde ise, inşası tamamlanan 15 gemide çalışan neccar ve kalafatçıların¹⁰⁶ ücretlerinin ödenmemesinin sebepleri sorulmuştur¹⁰⁷.

Kefken Tersânesi bir fermanla ihdâs edilmiş ve tâmiri için, avârız-ı dîvâniyyeden muaf olmak karşılığında o yöreden sekiz kişi, kendi istekleriyle görevlendirilmişti.

Karadeniz kıyısında bulunan Kerpe'de de 1703 yılında iki firkate inşa edildiğine dair belgeye raslanmıştır¹⁰⁸.

Sakarya nehrinde 1571'de 5 kadirga inşa edilmiştir. Bu tarihte Akhisar, Geyve, Yenice, Göynük ve Akyazı kadılarına yazılan bir hükümde, önce 15 kadirga inşası için san'atkâr temini emredilmiş; daha sonra Kandıra kadısına ve Nuh Çavuş'a gönderilen hükümde bu gemilerden 10'unun inşasından vazgeçildiği bildirilmiştir¹⁰⁹.

Sapanca'da 1697/98'de iki üstüaçık inşa edilmişti¹¹⁰.

Ayrıca hâssa (saraya mahsus) kayık ve sandallar ile hammal kayıklarının yenilenmesi ve tâmiri için de İzmit ve civarındaki ormanlardan yararlanılmakta ve bölgedeki kazalardan, satınalma yoluyla kereste temin edilmekteydi¹¹¹.

Kereste, ormanlardan iskelelere camus arabalarıyla nakledilmekteydi. Bunun için yolların düzenlenmesi ve gerekli yerlerde köprülerin sağlamaştırılması yoluna gidiliyordu. Meselâ 1700 yılında Sakarya'nın doğu yakasında kesilen büyük kapudane kalyonuna ait kerestenin taşınmasında demir dingilli, toprak tekerlekli top arabası kullanılmış; Sakarya nehrinden geçirilmesi esnasında ise köprünün tâmiri ve genişletilmesi gerekmiş; ayrıca kerestenin iskeleye nakli için 50 çift camusa ihtiyaç duyulmuştu¹¹².

Sakarya yöresindeki köprülerin çoğu, başka bir malzeme gerekmeden ormanlardan temin edilen kereste ile ahşap olarak yapılıyor ve tamire muhtac

olanlar ise, gerekli hammadde kolaylıkla sağlanabildiğinden, daha sür'atli bir şekilde onarılıyordu¹¹³.

Kocaeli ve Sakarya "orman denizi" kızılçam, sarıçam, karaçam, dişbudak, kayın, gürgen, köknar, defne, ardıç, meşe, ceviz, ihlamur vb. ağaçlarıyla yüzyıllarca hem gemi kerestesi ve hem de diğer sanayi ürünleri imalâtı yanında, İstanbul'un yakacak ihtiyacını da karşılamak için aşırı şekilde kullanıldı. Kıyılara yakın ormanlar tükenince, daha içlere gidildi. Sakarya nehri yoluyla balta girmemiş kısımlara ulaşmak ve gemi malzemesine uygun kereste bulmak projeleri geliştirildi. Bu arada Sapanca gölünü İzmit Körfezi'ne bağlamak teşebbüslerinde bulunuldu ise de sonuç alınamadı. Üskübi ve Düzce'nin güneyine düşen Tefeni gölüne ve etrafındaki girilmemiş orman hazinesine ulaşıldı¹¹⁴.

Gemi kerestesine duyulan ihtiyacın devamlı olması sebebiyle "ocaklık" tayin edilen ormanlarda ağaçların rasgele kesilmemesi için devlet, bölgeye korucular göndererek ve birtakım tedbirlerle ormanları korumağa çalışmıştır¹¹⁵.

Kuzeybatı Anadolu'da su ile çalışan, çeşitli biçim ve büyüklükte kereste hazırlayan çok sayıda bıçkı vardı. Bu bıçkıların genellikle sipahî yahut askerî sınıfına mensub başka kişiler olan sahipleri, odun ve kereste ticaretinden kâr etmenin yollarını bulabiliyorlardı. Askerî statü sahibi tâcirler İstanbul'a odun gönderip fiyatları yükselttikleri gibi, araba ile yapılan taşımacılığı da ellerine geçirerek yöre halkını geçim kaynağından yoksun bırakmışlardı.

XVII. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'daki tüketicinin bir çeki odun almak için ödemesi gereken fiyatı yükselten çok sayıda faktör hakkında bazı bilgilere sahibiz. Eskiden mallarını sâhile getirip çekisi 16 akçadan satan odun tâcirleri, çeki başına 20 akça istiyorlardı. Taşıma sektöründeki fiyat artışları ise çok daha dramatikti. İzmit ve Yalak-âbâd (Yalova) ile İstanbul arasında odun taşıyan gemiciler eskiden bir çeki odun için 5-8 akça alırlardı...

Devletin talepleriyle halkın ihtiyaçlarının çatışması, bazı durumlarda da yasadışı ağaç kesimlerine ve kaçakçılığa yol açmıştır. İzmit ve Sapanca ormanlarının derinliklerinde, çoğu Rumeli'den yeni göçmüş olan ve yoldan geçenleri soyarak geçimlerini sağlayan yasadışı baltacı toplulukları yaşardı. Kaçakçılar, tersâne için devlet tarafından ağaç kesmekle görevlendirilen baltacılara da saldırlardı¹¹⁶.

Kocaeli civarında ormanlık bölgede yaşayan halk, aynı zamanda kereste ticareti de yapmakda ve elde ettikleri keresteyi İzmit İskelesi'ne götürüp satmakta idiler. Ancak devlet, memleket hâricine ve tüccâra kereste satılmasını yasaklamıştı. Bunun neticesi olarak kereste kaçakçılığı ortaya çıktı. İzmit ve Sapanca ormanlarının iç kısımlarında yerleşen Rumelili göçmenler, kanunsuz ağaç keserek satıyorlardı¹¹⁷.

Saray mutfağının odun ihtiyacı da Üsküdar, Akyazı, Âbısâfi, Sarıçayır ve Sapanca ormanlarından sağlanırdı¹¹⁸.

Bunlardan başka, eski dönemin hayvanlarla çekilen araba yapımı da,

bölgedeki kereste bolluğu ile açıklanabilir. I. Dünya Savaşı içinde 1916'da büyük bir tesis olarak kurulan ve orduya nakliye arabası ve tüfek parçaları hazırlayan "Araba Fabrikası"nın, Adapazarı sanayi tarihinde önemli yeri vardır. Cumhuriyet döneminde "Demir-Tahta Fabrikası" (DA-TA) adını alan ve istasyonun batısındaki bu fabrika¹¹⁹, eskiden sergilere katılacak kadar kaliteli imâlât yapıyordu¹²⁰.

BELGELER

Belge I

[Yev]mü'l-erbi'â fi 6 Zi'l-ka'de sene 966 (10 Ağustos 1559).

Taraklı, Göynük, Akyazı ve Ilıca kazâlarındaki eşkıya hakkında tahkikat yapılip, Şeriat'e göre gereğinin yapılmasına dair Ankara sâbık kadısı Emîrşâh'a yazılan hüküm:

Yazıldı. Mezbûra Ankara Kādîlığı'na [Kādîlığı] virilüp, kādîlığına varmak emr olunup sâbıkâ Kandırı kādîsı ol vilâyete müfettiş buyurilup hüküm aña yazılmışdur.

Sâbıkâ Ankara Kādîsı olan Mevlânâ Emîrşâh'a hüküm ki.

Bundan akdem Hatvan Begi olup hâliyâ Burusa ve Koca-ili sancâklarında ba'zı ehl-i fesâdı ele getürmek için irsâl olunan Mehmed dâme izzuhû mektûb gönderüp kazâ-i Taraklı ve Göynük ve Akyazı ve Ilıca'nuñ Yürük tâ'ifesi ehl-i şenâ'at olup kādîları ve nâ'ibleri yek-dil olup kurâda olmayup ve yollarda âdem katl idüp ehl-i fesâd ele gelüp kādîlara getürdüklerinde, "sicill ve hucet hakkı" diyü bir mikdâr altunların alup ehl-i fesâdunn hakkından gelinmeyüp halâs olmağla re'âyâyâ envâ-ı te'addî olunur diyü bildürüp senüñ dahı kemâl-i diyânet ve hüsn-i istikâmetüne i'timâd-ı hümâyûnum olmağın, zikr olunan kādîliklarda olan ehl-i fesâd ü şenâ'atüñ teftîşini saña tefvîz idüp bu bâbda dergâh-ı mu'allâm çavuşlarından Mustafâ bile mübâşir ta'yîn olunup buyurdum ki:

Vusûl buldukda bu bâbda gereği gibi mukayyed olup, bi'z-zât zikr olunan kādîliklara varup ibtidâ Ilıca kazâsından mübâşeret eyleyüp eger sühtelerden ve eger gayrıdan fesâd ü şenâ'at üzre olanları ve töhmet-i sâbıka ile müttehem olanları ele getürüp tecennüb idenleri yataklarına ve duraklarına ve akvâm ü akribâlarına ve bi'l-cümle Şer'ile ve kânûnla buldurması lâzım olanlara buldurup, dahı da'vâ-yı hakk ider kimesneler var ise bir def'a şer'ile fasl olmayan kazıyyelerin, husamâ muvâcehesinde kazıyyelerin Şer'ile istimâ' eyleyüp töhmet-i sâbıka ile müttehem olup töhmeti müseccel olanları dahı kânûnla görüp ele gelen ehl-i fesâddan Şer'ile sâbit olan hakların ashâb-ı hukuka alivirüp, anunn gibi cürm-i galîzı olup salb ü siyâsete ve yâhûd kat'-ı uzva müstahıkk olanları mahallinde Şer'ile salb ü siyâset idüp ve yâhûd kat'-ı uzva müstahıkk olmayan mücrimleri sûret-i cürmleriyle ve yarar âdemler ile kayd ü bend ile Südde-i Sa'âdet'üme gönderesin. Dahı ol bâbda şol ki muktezâ-yı Şer'-i Şerîf'dür, mahallinde icrâ itdüresin. Ammâ şunlar ki töhmet-i sâbıka ile müttehem olup Şer'-i Şerîf ile el virmiyey, töhmet-i sâbıkası müseccel olup mûcib-i örf olanları dahı kânûn ile görüp bu bâbda tamâm dikkat ü ihtimâm üzre olup mûcib-i örf olanları dahı kânûn ile görüp bu bâbda tamâm dikkat ü ihtimâm

üzre olup ol cevânibi ehl-i fesâd ü şenâ'atden tathîr ü pâk idüp eyyâm-ı adâlet-encâm-ı husrevânemde re'âyâ vü berâyâ âsûde-hâl ve müreffehü'l-ahvâl olup ed'ıye-i devâm-ı devletüm için du'âyâ iştigâl göstereler. Ammâ teftîş umûrında tamâm hakk üzre olup ehl-i fesâd ü şenâ'ate himâyet olunup kendü hâllerinde olanlara dahl ü ta'arruz olmakdan ve hilâf-ı Şer' u kânûn kimesneye ta'addî olmakdan ziyâde hazer idüp muhtâc-ı arz olanı yazup bildüresin. Ve zikr olunan kâdîlardan ve nâ'iblerden, arz olunduğı gibi ehl-i fesâd himâyet olunmuş mıdur; ne zamânda olup ne makule kimesneye himâyet olmuşdur? Añı dahı tamâm ma'lûm idinüp arz idesin ve ehl-i fesâdı ele virmekde ve ele getürmekde toprak kâdîları ve sübaşları ve sâ'ir halka gereğı gibi mu'âvenet ü muzâheret idüp ehl-i fesâda himâyet itmekden ve tecennüb itdürmekden ve ihmâlden ziyade hazer ideler. Şöyle ki, ihmâl ideler ve yâhûd mu'âvenet itmeyüp ol sebeb ile ehl-i fesâd tecennüb ide, anlara olıcak kendülere olur; azl ile konılmayup mu'âkab olmağı mukarrer bileler. Bu bâbda ihmâli olanları bildüresin¹²¹.

Belge II

[Yev]mü'l-erbi'â fi 22 Şevvâl sene 966 (28 Temmuz 1559).

Sabancı Kazâsında suhte zulümlerine mâni olunması ve sâir hususlarda sâbık Hatvan Beyi Mehmed Bey'e ve Kandıri kâdisına yazılan hüküm:

Yazıldı.

Sâbıkâ Hatvan Begi olan Mehmed Beg'e ve Kandıri kâdisına hüküm ki:

Hâliyâ dergâh-ı mu'allâm'a mektûb gönderüp emr-i şerîf mücebince Sabancı kazâsında Ağaç-köprü'de bekleyüp ve ba'zı geçidler olup ol diyârın kavmine tenbîh itdügün ve Kandıri Kâdîlîğ'ında Karatla (?) dimekle meşhûr geçidlerde akça alup âdem geçürürler ol gemiler pârelenüp ve ol vilâyetün re'âyâsı bize mu'âvenet ideler. Ve ba'zı sühteler var, ev basup âdem katl idüp fesâddan hâlî olmazlar ve tenhâ yirlerde Müslimânlara avâriz salup dâ'imâ bu asl fi'ller iderler. Ve bu diyârda kapu halkından ve yeñiçeriden olan kimesneler bize mu'âvenet itmekde [itmedüklerin bildürüp ?] emr-i şerîfüm virilmesin bildürmişsin. Buyurdum ki:

Vardukda, ol gemiler ne makule gemilerdür, vakf mıdur, mülk midür, nicedür? Yazup bildürüp ve andan gayrı zikr olunan sühteleri ve sâ'ir anuñ gibi ehl-i fesâd olanları her ne tarîkla olursa ele getürüp fesâd ü şenâ'atlerin şer'ile ve töhmet-i sâbıkası olanları kânûn ile kâdî ma'rifeti ile fesâd ü şenâ'ati sâbit olanların şer'ile haklarından gelüp muhtâc-ı arz olanı yazup bildüresin. Mezkûr ehl[-i fesâd] ele getürmekde anda olan yeñiçeri ve bölük halkı kullarum dahı saña gereğı gibi mu'âvenet ideler¹²².

Belge III

İznik, Yalak-âbâd ve Sabancı taraflarındaki eşkiyânın ele geçirilmesine dair Bursa beyine yazılan hüküm:

Yazıldı. Oğlına virildi. Fî 21 Şevvâl sene 967 (15 Temmuz 1560).

Burusa begine hüküm ki.

Bundan akdem İznik ve Yalak-âbâd ve Sabancı etrâfında ba'zı ehl-i fesâd ü şenâ'at ve hırsuz u harâmî tâ'ifesi zuhûr idüp fesâd ü şenâ'at eylemeğın, sūdde-i sa'âdetümden bir yaya-başı ta'yîn olınup ele getürilmek için İznik kâdîsına hüküm-i şerîfüm gönderilmiş idi. Hâliyâ zikr olınan husûsa sen bi'z-zât mübâşir olmak emr idüp buyurdum ki:

Vusûl buldukda, mezkûr yaya-başı ile kâdîyı yanuña getürüp dahı bi'z-zât zikr olınan yire varup zikr olınan mahâlleri ve ol dağları sürüp eger il-eri cem' itmek iledür ve eger gayrı tarık iledür, her ne yüzdün el virürse hüsn-i tedârük idüp ol cevânibde ebnâ'-i sebîle zarar u gezend kaskında olan ehl-i fesâdı ele getürüp şer'ile haklarından gelüp ol etrâfı anlaruñ şerr u şûrlarından emîn idesin ve bunlardan gayrı ba'zı levend tâ'ifesi dahı sũhte nâmına yarag u yasagla gezüp fesâd üzre olurlarımıñ. Anunn gibileri dahı görüp, şöyle ki kendü hâllerinde yolcu olmayup yarag u yasag ile sũhte sũretinde ola, anuñ gibi levendâtı dahı mecâl virmeyüp tutup ele getürüp haklarından gelesin ve muhtâc-ı arz olanı yazup bildüresin¹²³.

Belge IV

Ada ve sâir üç kazadaki (Taraklı, Akyazı, Ilıca) ehl-i fesâdın teftişi işinin kendisine verildiğine dair Kandırı sâbık kadısı Husâm'a yazılan hüküm:

Yazıldı. Ramazân Çavuş'a virildi. Fî sene 25 Zi'l-ka'de sene 966 (29 Ağustos 1559).

Sâbıkâ Kandırı Kâdîsı olan Mevlânâ Husâm'a hüküm ki.

Bundan akdem Ada ve sâ'ir üç pâre kâdîlıkda vâkı' olan ehl-i fesâduñ teftişi, sâbıkâ Ankara kâdîsı olan Mevlânâ Emîrşâh ile dergâh-ı mu'allâm çavuşlarından kıdvetü'l-emâsil Mustafâ zîde kadruhû emr olup ol bâbda mufassal emr-i şerîf virilmiş idi¹²⁴. Hâliyâ müşârün-ileyh Emîrşâh'a girü kazâ'-i mezbûr virilüp anda görülecek ba'zı husûs olup irsâl olınup bu husûsı saña emr idüp buyurdum ki:

Hüküm-i şerîfüm vusûl buldukda te'hîr itmeyüp varup müşârün-ileyh çavuşuma mülâkî olup virilen emr mücebince teftişe mübâşeret eyleyüp hakk üzre itmâma irişdüresin¹²⁵.

Kocaeli Beyi'ne ve Göynük Kadısı'na, daha önce Akyazı, Ada, Geyve, Akhisar, Taraklı Yenicesi, Gölpazarı, Beypazarı, Mudurnu ve Göynük kazâlarında teftiş sırasında kaçan bazı ehl-i fesâd kimseler ile onlara yataklık yapanların yakalanıp hapsedilmelerine dair yazılan hüküm:

Yazıldı. [Fî 6 Safer sene 972 (12 Eylül 1564)].

Koca-ili Begi'ne ve Göynük Kâdîsı'na hüküm ki.

Bundan akdem Akyazı ve Ada ve Geyve ve Akhisâr ve Taraklı Yeñicesi

ve Göl ve Beg-bâzârı ve Mudurnı ve Göynik kazâlarında ehl-i fesâd ü şenâ'at, emr-i şerîfümle teftîş olındukda, ba'zı gaybet idüp ele girmedükleri i'lham olup, anuñ gibi gaybet iden ehl-i fesâd, teftîşden soñra yirlerine geldükde ele getirilüp şer'ile haklarından gelinmek lâzım olup sizün kemâl-i emânet ve hüsn-i diyânetiñüze i'timâd-ı hümayûnum olmağın, zikr olınan ehl-i fesâdı ele götürmesin size emr idüp buyurdum ki:

Hükm-i şerîfüm varıcak, bu husûsa gereği gibi mukayyed olup ol yirde olan zu'amâ vü erbâb-ı tîmâra ve yirlüsine istimâlet virüp, anuñ gibi teftîşden gaybet idüp soñradan yirlerine gelen ehl-i fesâdı yataklandırurup tutdurmağa mu'în [ü] zahîr olup siz dahı te'hîr itmeyüp hüsn-i tedbîr ü tedârükle ele getirüp dahı ahvâllerin husamâ muvâcehesinde Şer'-i Şerîf mücebince teftîş idüp fesâdı zâhîr olan kimesnelerden arza muhtâc olanı habs idüp arz eyleyesiz; olmayanlar <bâbında> şol ki emr-i Şer'-i Şerîf'dür, mahallinde icrâ idüp yirine koyasız. Ammâ hîn-i teftîşde hakk-ı sarîha tâbî' olup tezvîrden ve şuhûd-ı zûrdan ve hilâf-ı Şer'-i Şerîf iş olmakdan hazer eyleyesiz ve ehl-i fesâdı bulmakda mu'în ü zahîr olanlar her kimler ise isimleri ve resmleri ile yazup arz eyleyesiz.

Bir sûreti Koca-ili Begi'ne ve Göynik Kâdîsî'na yazılıp Seferî-hisâr ve Mihaliçcik ve Beg-bâzârı ve Göl-bâzâr ve Mudurnı ve Eski-şehir kâdîlikları teftîşi için mukaddemâ teftîş husûsına mufassal yazılan hüküm tekrâr bunda dahı yazıldı. Fî 25 Safer sene 972 (1 Ekim 1564)¹²⁶.

Belge V

Akyazı kadısına, Kethudâ-yeri'ne ve Yeniçeri Serdârı'na, Akyazı'ya bağlı Yörükler ve Pazar-yeri (Adapazarı) köylerini Ramazan isimli bir şakinin basıp oğlanlarını kaçırdığı, yol kesip adam öldürdüğü ve mal gasbettiği; eğer adigeçenin zülümlerine engel olunmazsa mezkûr köyler halkının topraklarını terkedeceklerine dair gönderdikleri mektub üzerine, mezbûrun her ne şekilde olursa olsun yakalanıp İstanbul'a gönderilmesi hakkında yazılan hüküm:

Buyruldi.

Akyazı kâdîsına ve kethudâ-yiri ve yeniçeri serdârına hüküm ki.

Akyazı ahâlîsi südde-i sa'âdetüme âdem gönderüp kazâ'-i mezbûra tâbî' Yörükler ve Bâzâr-yiri nâm karyede Ramazân nâm şakî kendü hâlinde olmayup karyelerine gelüp evlerin basup ve oğlanların çeküp ve yol üzerine inüp katl-i nüfûs ve garet-i emvâl eyleyüp birkaç def'a üzerine varılıp ahz olunmak murâd olındukda firâr idüp ve mezbûruñ zulmi üzerlerinden def' u ref' olunmaz ise terk-i vatan itmemüz mukarrerdür diyü i'lâm eylediler.

İmdi, mezbûr şakîyi bi-eyyi vechin kân ele getirüp Âstâne-i sa'âdetüm'e göndermeñüz bâbında fermân-ı âlî-şânum sâdır olmışdur diyü şurûtiyla hükm-i şerîfi yazılmışdur.

[Fî evâhır-ı Rebî'u'l-evvel sene 1056 (Mayıs 1646)]¹²⁷.

Belge VI

Geyve ve Akhisar kadıları ile Yeniçeri Serdârı'na, Hüseyin adlı cebecinin kanunlara aykırı olarak vergi toplamasına karşı çıkan Âb-ı Sâfî Kadısı Himmet'in müdâhale etmesiyle, adigeçenin kendisine çeşitli yollarla zulüm yaptığına dair şikâyeti üzerine, dâvanın yerinde görülmesi hususunda yazılan hüküm:

Buyruldu.

Geyve ve Akhisâr [kādîlarına] ve ol cânibde olan yeñiçeri serdârına hüküm ki.

Hâliyâ Âb-ı Sâfî kādîsı olan Himmet südde-i sa'âdetüme gelüp mûmâ-ileyh kazâ'-i mezbûrda icrâ-yı ahkâm-ı şer'iyye idüp âhardan dahl olunmak îcâb eylemez iken, kazâ'-i mezbûr sâkinlerinden Hüseyin nâm cebecinüñ hilâf-ı Şer'-i Şerîf tekâlifine müsâ'ade eylemedüğü için şirrete sülûk idüp kendü takrîri üzre mûmâ-ileyhi teftîş itdürmek için emr-i şerîf ihrâc ve hevâsına tâbi' Bolı ve Hudâverdigâr sancağı begine mübâşir ta'yîn itdürüp mûmâ-ileyhe gadr ü hayf eyledüğü mukarrer olmağın, mûmâ-ileyhüñ da'vâsı zıkr olınan kazâlarda görilmek için emr-i şerîfüm recâ eyledüğü ecilden, mahallinde şer'ile görilüp icrâ-yı hakk olunmak için şurûtiyla emr-i şerîf yazılmışdur.

Tahrîren fî evâsıt-ı Rebî'u'l-evvel sene 1056 (Nisan/Mayıs 1646)¹²⁸.

Belge VII

Geyve Kadısına, Geyve'de Elvân Bey evkafına ait toprakları tasarruf eden bazı kimselerin geride kimseleri kalmadığı halde vefatları üzerine, bu toprakları el altından birtakım kişilere rüşvetle veren mezkûr vakıf câbîsi Muharrem'in teftîş edilmesine dair yazılan hüküm:

Buyruldu.

Geyve kādîsına hüküm ki.

Kasaba-i Geyve'de Elvân Beg Evkafı mütevellîsi olan İbrâhîm, südde-i sa'âdetüme arz-ı hâl idüp, evkaf-ı mezbûre toprağında yirler tasarruf idenlerden ba'zı kimesneler fevt olup oğulları ve kızları kalmayup ve baba bir er karındaşları olmamağla kanûn üzre tapuya müstahıkk oldukda vakf-ı mezbûr câbîsi olan Muharrem nâm kimesne hufyeten ba'zı kimesnelere tefvîz idüp akçaların ekl ü bel' idüp cânib-i vakfa virmeyüp mahsûl-i vakfa küllî gadr eyledüğün bildürüp şer'ile teftîş ü tefahhus olunup zimmetinde zuhûr iden vakfuñ mâlı girü vakf için alıvirilmek bâbında hükm-i hümayûnum recâ itmeğın şer'ile görilüp icrâ-yı hakk olunmak için mufassal u meşrûh emr yazılmışdur.

Fî evâ'il-i Şa'bân sene 1056 (1646)¹²⁹.

Belge VIII

Kocaili sancağının tahrîr olunmayan yerlerinin, tâyin olunan kâtib vâsıtasıyla tahrîr edilmesine dair hüküm:

Yazıldı. [26 Receb 967 (22 Nisan 1560)].

...(Boşluk) kâdîsına hüküm ki:

Bundan akdem livâ'-i Koca-ili'nün tahrîri emr olunup, defter kâtiblerinden kıdvet-i erbâb-ı kalem Alî zîde kadruhû kâtib ta'yîn olunup ol bâbda nişân-ı hümâyûn virilmişdi. Henûz tamâm olmadın müşârün-ileyh fevt olup ve andan mâ'adâ livâ'-i mezkûrda vâkı' olan hâssa çiftlik bir dahı tevzî' olmak emr olunup ol bâbda dahı hükm-i şerîf virilmişdi. Eyle olsa ol hıdmetûñ itmâmı saña emr idüp buyurdum ki:

Te'hîr itmeyüp livâ'-i mezkûrñ kitâbetine kâtib-i mûmâ-ileyh ile emr-i sâbık üzre mübâşeret idüp henûz tahrîr olmayan yirleri dahı fermân üzre tahrîr eyleyüp ve livâ'-i mezkûrda vâkı' olan eger zu'amâ ve erbâb-ı tîmârdur ve eger hisâr-erenlerinde vâkı' hâssa çiftlikleri dahı emr-i sâbık mücebince mîrî cânibinden tâlib olanlara tevzî' idüp itmâm-ı maslahat eyleyesin ve mûmâ-ileyh kâtib, Ilıca kazâsında yüz çiftlik mıkdârı ba'zı yirler olup, defter-i köhnede zirâ'at olunur yirler iken, soñra Sakarya Suyı basmak ile amelden kalup haylî zamân olup su dahı gelüp cüz'î hâsıl ile korı kayd olunup girü zirâ'at içün Müslimânlar tâlib olup bey' olunur ise mîrî içün yüz biñ akça olur diyü bildürdi Añı dahı arz idesin. Ol bâbda soñra emrüm ne vechile olur ise amel eyleyesin¹³⁰.

Belge IX

Ayan gölü kenârındaki yol ile İznikmid ve Sabancı arasındaki yolun bataklık olan yerlerinin, yolcular ve gemi kerestesi taşıyan arabaların geçişine mâni olmaları sebebiyle mezkûr yerlerin tâmir edilmesine dâir Sabancı kadısına ve Kocaili Sancağı muhâfazasına me'mûr Sinan'a yazılan hüküm:

Yazıldı. Mezbûra virildi. Fî 21 Ramazân sene 967 (16 Haziran 1560).

Sabancı kâdîsına ve Koca-ili sancağı begi, sancağı hıfzı içün ta'yîn itdüğü Sinân'a hüküm ki.

Sen ki kâdîsın, mektûb gönderüp Ayan göli kenârında dağ dibinde vâkı' olan yol üzerinde haylî ağaçlar yıkılıp dağdan toprak inmekle ziyâde balçık olup, gemi ağacı kesen arabacılar, geçmekde haylî ıztırâb çeküp ve İznikmid ile Sabancı mâbeyninde vâkı' olan kaldurumuñ bataklık yirleri olup kış zamânında yolcu geçmekde ziyâde ıztırâb çekerler diyü bildürmişsin. İmdi, buyurdum ki:

Varıcak, bi'z-zât kalkup arz olınan mahâllerüñ üzerine varup görüp dahı ta'mîre muhtâc olan yirlerin ta'mîr idüp ve eyyâm-ı şitâda balçık olacak yirlerüñ dahı şimdiden tedârükin görüp gereği gibi temiz ve pâk eyleyesin. Gemi ağacın kesmeğe varan arabacılar ve âyende vü revende muzâyaka çekmeyer. Husûs-ı mezbûr mühimmâtdandır. İhmâl ü müsâhele itmeyüp ikdâm ü ihtimâmda dakika fevt itmeyesin¹³¹.

Belge X

[Yev]mü'l-ahad fî 12 Muharremi'l-Harâm sene 972 (19 Ağustos 1564). Der-Kostantiniyye.

Kocaeli Sancakbeyi Süheyl'e, daha önce görevlendirildiği mahâyif teftîşi işini kadırlara bırakıp âcilen Sakarya nehri kenârında kadırga hizmetine koşmasına dair yazılan hüküm:

Yazıldı. Kethudâsı Pervâne'ye virildi.

Koca-ili Sancâğı Begi Süheyl Beg'e hüküm ki.

Bundan akdem çavuşlarumdan Mehmed zîde kadruhû ile saña mehâyif teftîşi emr olunmuşıdı. Hâlâ Sakarya kenârında ba'zı hâssa kadırgalar binâ olunmasın emr idüp ve zikr olınan kadırgaların neccârı ve bıçkıcısı ve kalafatcısı ve sâyir anda hıdmet eyleyen neferât için ordu[cı] ihrâc olınmak lâzım ü mühimm olduğu ecilden, zikr olınan teftîşi mezkûr çavuşumla kâdılar görüp sen kendün bi'z-zât binâ olınacak gemilerün üzerine varup İznikmid'den ve sâyir taht-ı livânda vâkı' olan kasabâtdan kifâyet kadar zahîre ve orducı ihrâc idüp zikr olınan mahalde ihzâr eylesin [eylemeñ] emr idüp buyurdum ki:

Varıcak, teftîş umûrını kâdılar ile mezkûr çavuşuma ısmarlayup, sen te'hîr itmeyüp bi'z-zât gemiler binâ olınmak [içün] emr olınan mahalle varup gice ve gündüz gemilerün binâsı üzerine olup nefsi İznikmid'den ve sâyir ol etrâfda olan kâdîliklardan, anda hıdmet-i mezbûre için cem' olanların ma'âşları için eger ekmekci, eger aşcıdur, ve sâyir zâd ü zevâdeden her ne levâzım olursa mümkün olan yerlerden getürdüp ihzâr idesin ki, anda olanlar[a] si'at [ü] ma'îşet ve ashâbına ticâret hâsıl ola. Gemilerün binâsı husûsı, ehemmi mühimmât dandır. Hemân hıdmete mübâşeret idüp mu'accelen itmâmı bâbında ikdâm ü ihtimâmın vücûda getürüp ihmâl ü müsâheleden ziyâde hazer eylesin¹³².

Belge XI

Akyazı tevâbi'inden Dinsor Suyu ve Balıklı Suyu üzerindeki köprülerin bakım, onarım ve gözetimi için iltizâm usulüyle tâyin olunan kişilerin örfî vergilerden "muaf ve müselleme" olduklarına dair hüküm:

Nişân-ı hümâyûn hükmi oldur ki:

El-hâletü hâzihî Akyazı tevâbi'inden Dinsor Suyı demekle meşhûr su ve Balıklı Suyı nâm suların üzerlerin[d]e olan köprüleri yapup görüp gözedüp ihyâ etmek için dârendegân-ı hükmi hümâyûn Ahmed ve Kâsım ve Hamza ve Yûsuf nâm kimesneler iltizâm itmişler imiş. Hâliyâ mezbûr Yûsuf vefât idüp yerine oğlu Süleymân kalup ol dahı bu hıdmete iltizâm itdüğü ecilden işbu hükmi hümâyûnı virdüm ve buyurdum ki:

Mâdâm ki ol köprüleri görüp ve gözedüp yapup ta'mîr idüp ol hıdmet üzerine olalar; ulakdan ve suhreden ve cerahordan ve azebden ve salgundan ve hisâr yapmasından ve nüzül tahılından ve doğancıdan ve segbândan ve kürekçiden ve sâ'ir avârız-ı dîvâniyyeden mu'âf ve müselleme olalar. Hiç âhad kâyinen men-kân mâni' u müzâhim olmaya. Şöyle bileler; alâmet-i şerife i'timâd ideler.

Tahrîren fî evâhir-i Zi'l-ka'de sene sitte ve tis'a-mi'e (906/1501)¹³³.

Belge XII

Akyazı halkına zorla odun çekdirildiğine dair vâki şikâyetin tahkiki hakkında Akyazı kadısına yazılan hüküm:

Yazıldı. Şikâyete gelen Emirze ve Şahkulı[ya] virildi. Fî selh-ı Şevvâl sene 966 (5 Ağustos 1559).

Akyazı kâdîsına hüküm ki.

Taht-ı kazânda olan re'âyâ tâ'ifesi dergâh-ı mu'allâma âdem gönderüp şöyle arz eylediler ki, öküzleri ve arabaları yoğiken İznikmid İskelesi'ne cebr ile bunlara odun çekdürüp zulm ü hayf iderler imiş. Buyurdum ki:

Vardukda göresin; kazıyye arz olunduğı gibi olup bunlara odun salınmış mıdır ve ne mîkdâr odundur; mîrî için midür, gayrı mıdır; ve mîrî için olduğu takdîrce kadîmü'l-eyyâmdan ne vechile olıgelmişdür. Hakkı olmayanlara dahı salınıgelmiş midür; yohsa hemân çifti ve arabası olanlara mı salınıgelmişdür; kadîmden olıgelene mugâyir bunlara te'addî var mıdır, nicedür? Mufassal yazup bildüresin¹³⁴.

Belge XIII

Tersâne-i Âmire'ye âit serenlerin Sakarya nehrinden geçirtilmesi hakkında muhâfazaya me'mûr Mehmed Bey'e yazılan hüküm:

Yazıldı. [Fî 11 Zî'l-ka'de sene 966 (15 Ağustos 1559)].

Muhâfazaya ta'yîn olunan Mehmed Beg'e hüküm ki.

İznikmid kâdîsı mektûb gönderüp, emr-i şerîf mûcebince Tershâne-i Âmire mühimmâtı için Akyazı ve Göynik ve Yeñice ve Akhisâr ve Nûrgân kâdîliklarına tevzî' olındukda hâzır bulunan seren, ücret ile çifti olanlara tahmîl olunup Sakarya nehrine gelüp kadîmden seren ve direk geçürdükleri mahalden geçmek istediklerinde: "Köprüden mürûr eyleñ!" diyü sen mâni' olduğıñ arz eylemeğın buyurdum ki:

Vusûl buldukda, te'hîr itmeyüp ne yirden mürûrî kâbilse geçürdüp, rencbere mâni' u müzâhim olmayup 'avk itdürmeyesin¹³⁵.

Belge XIV

Eşme, Dikme ve Sabancı dağlarındaki korulardan kimseye gemi için ağaç kesdirilmemesi hakkında İznikmid kadısına yazılan hüküm:

Yazıldı. Galata Emîni'ne virildi. Fî 29 Zî'l-ka'de sene 966 (2 Eylül 1559).

İznikmid kâdîsına hüküm ki.

Mektûb gönderüp emr-i şerîfüm üzre taht-ı kazânda olan Eşme ve Dikme ve Sabancı dağlarında korıdan ağaç kesenler men' olındukda: "Biz mîrî için odun keserüz" diyü cevâb virdüklerin bildürmişsin. İmdi, korıdan gemiye yarar ağaç kesilmek memnû' olup, niçe def'a men' olup ol emr kemâ-kân mukarrerdür. Buyurdum ki:

Vusûl buldukda, emrüm üzre mukayyed olup korıdan gemiye yarar

ağaç kesdürmeyüp men' idesin. Ammâ şöyle ki, mîrî için kadîmden ol korılarda odun kesilgelmiş ise mîrî için gemiye yaramayan yirden ba'zı yir ta'yîn idesin ki, mîrî için andan odun kesüp min-ba'd gemiye yarar ağaç kesdürmeyüp ve mîrî odun bahânesine dahı gayrı kimesneler odun kesdürmeyüp anuñ gibi mîrî için kadîmden kesegelmiş olanlara ta'yîn itdügüñ yirden kesdürüp hâricden korıya kimesne dahl itdürmeyesin¹³⁶.

Belge XV

Eşkîyâlık yapan suhtelerin ele geçirilerek Der-sa'âdet'e gönderilmesine dair Akyazı kadısına yazılan hüküm:

Yazıldı. Durdı Çavuş oğlu ile Merdî İskender Çavuş'a gönderildi. Fî 26 Muharrem sene 967 (28 Ekim 1559).

Taht-ı kazânda mehâyif teftişinde olan Mevlânâ Husâm zîdet fezâ'ilühü mektûb gönderüp taht-ı kazâna tâbi' Karaca-oğlu nâm karyeden Abdî oğlu Yûsuf ve Sarı ve nefsi-i Hendek'den Resûl ve Dâvûd oğlu Yûsuf nâm sùhteler belde ve yolcu basup âdem katl idüp ve Şeyhler nâm karyeden Karacan oğlu Ca'fer nâm sùhte, bâzâr yirinde bir sùhteyi katl idüp ve Kösem b. Bâyezîd ve Pîrî b. Niyâz ve Şemsî nâm levendler, sâriklar olup hîn-i teftişde ele gelmeyüp gaybet itmişlerdür diyü bildürüp mezbûrlaruñ ele gelmeleri ehemmi mühimmâtdan olmağın, buyurdum ki:

Varıcak, bu bâbda dâ'imâ mukayyed olup zikr olınan ehl-i fesâdı hufyeten tettebbu' u tecessüs idüp yataklundurup her ne tarîkla mümkün ü mutasavver ise ele götürüp dahı muhkem kayd ü bend ile yarar âdemlere koşup Sûdde-i Sa'âdet'üme gönderesiz. Husûs-ı mezbûra ihmâl ü müsâhele itmeyüp mezbûrları, bi-eyyi tarîkın kân ele getürmek bâbında oñat vechile ikdâm ü ihtimâm üzre olası¹³⁷.

Belge XVI

Akyazı kazâsında etrafına topladığı bazı suhtelerle eşkıyâlık yapan Köse İbrahim'in yakalanarak İstanbul'a getirilmesine dair Şile kadısına yazılan hüküm:

Yazıldı. Bu dahı. {Fî 26 Muharrem sene 967 (28 Ekim 1559)}.

Şili kâdîsına hüküm ki.

Müşârün-ileyh mektûb gönderüp Ak-ova'dan Köse İbrâhîm nâm sùhte, andırı kazâsından ba'zı sùhtelerle Akyazı kazâsına tâbi' Hâcî Velî nâm kimesnenüñ evin basup ayağından asup cebr ile bir mîkdâr mâlın alup hîn-i teftişde gaybet itdüğün bildürüp mezbûrlaruñ ele gelmeleri ehemmi mühimmâtdan olmağın, buyurdum ki:

Varıcak, bu bâbda dâ'imâ mukayyed olup zikr olınan ehl-i fesâdı hufyeten tettebbu' idüp yataklundurup her ne tarîkla mümkün ise ele götürüp dahı muhkem kayd ü bend ile yarar âdemlere koşup Sûdde-i sa'âdet'üme gönderesiz. Husûs-ı mezbûra ihmâl ü müsâhele itmeyüp mezkûrları bi-eyyi tarîkın kân ele getürmek bâbında oñat vechile ikdâm ü ihtimâm üzre olası¹³⁸.

Belge XVII

Dergâh-ı Âlî çavuşlarından olup Akhisar ve İznik kadılıklarında gemi ağacı hizmetinde olan Hacı Hasan'a; Ada (Adapazarı), Akyazı ve Üsküdar kadılıklarında gemi ağacı hizmetinde olan Mehmed Çavuş'a; Kandıra ve Şile kadılıklarında gemi ağacı hizmetinde olan Ferhad Çavuş'a; Biga ve Lapseki kadılıklarında gemi ağacı hizmetinde olan Sol Gurebâ'dan Mustafa'ya, yalnızca gemi ağacı indirilip odun indirilmediğinden Matbah-ı Âmire'de odun sıkıntısı çekildiği, bu sebeple bundan sonra ne kadar gemi ağacı indirilirse o kadar da odun indirilmesine dair yazılan hüküm.

Yazıldı. Çavuşbaşına virildi. Fî 2 Rebî'u'l-âhir sene 973 (26 Ekim 1565).

Dergâh-ı âlî çavuşlarından olup Akhisâr ve İznik kâdılığında gemi ağacı hizmetinde olan Hâcî Hasan'a hüküm ki:

Hâliyâ Matbah-ı Âmire'm odun mühimm ü lâzım olup gemi ağacı itmekle odun itmeyüp ol bâbda muzâyaka lâzım olmağın buyurdum ki:

Vusûl buldukda odun bâbında gereği gibi mukayed olup, ne mikdâr araba cem' itmiş iseñ ağaç itdürdükde bir araba dahı odun itdüresin ki oduna muzâyaka lâzım gelmeye eger odundur, eger gemi ağacıdur, kemâl-i ikdâm eyleyüp emrüm üzre bir araba gemi ağacı ve bir araba odun itdüresin. Şöyle bilesin.

Yazıldı. Bu dahi. Bir sûreti Ada ve Akyazı ve Üsküdar kâdılıklarına gemi ağacı hizmetinde olan Mehmed Çavuş'a.

Yazıldı. Bu dahi. Bir sûreti Kandırı ve Şile kâdılıklarında gemi hizmetinde olan Ferhâd Çavuş'a.

Yazıldı. Bu dahi. Bir sûreti Biga ve Lapseki kâdılıklarında gemi hizmetinde olan sol gurebâdan Mustafa'ya¹³⁹.

Belge XVIII

Akhisar ve İznik kazalarında gemi ağacı hizmetinde bulunan Dergâh-ı Mu'allâ çavuşlarından Hacı Hasan Çavuş'a; Ada, Akyazı ve Üsküdar kazalarında bulunan Ömer Ömer ve Mehmed Çavuşlara; Kandıra ve Şile kazalarında bulunan Ferhad Çavuş'a, İskelelere sadece gemi ağacı indirilip odun indirilmemesi sebebiyle Matbah-ı Âmire'de odun sıkıntısı başgösterdiğinden, bundan sonra ne kadar gemi ağacı indirilirse o kadar da odun indirilmesi hususundaki emrin gereğinin bir an önce ifası ve Matbah-ı Âmire'de odun sıkıntısı çekilmesine meydan verilmemesi hakkında yazılan hüküm.

Yazıldı. Aga'ya virildi. Fî 9 Rebî'u'l-âhir sene 973 (2 Kasım 1565).

Dergâh-ı Mu'allâ çavuşlarından olup Akhisâr ve İznik kâdılıklarında gemi ağacı hizmetinde olan Hâcî Hasan Çavuş'a ve Ada ve Akyazı ve Üsküdar kâdılıklarında olan Ömer ve Mehmed çavuşlara ve Kandırı ve Şili kâdılıklarında olan Ferhâd Çavuş'a hüküm ki:

Bundan akdem Matbah-ı Âmire'me odun mühimm ü lâzım olup gemi

ağacı inmekle muzâyaka olmağın, bir gemi odun inerse bir gemi dahi gemi ağacı inmek için saña mü'ekked hük-m-i şerîfüm gönderilmişdür. Buyurdum ki:

Hük-m-i şerîfüm vusûl buldukda te'hîr ü terâhî eylemeyüp emr-i sâbıkum üzre bir gemi ağacı inerse Matbah-ı Âmire'm için dahi odun indürdesin ki, muzâyakâ lâzım gelmeye. Eger odun ve eger gemi ağacıdur, ikdâm ü ihtimâm eyleyüp ikisinden dahi vâfir ü müstevfî tahsîl itdüresin. Şöyle ki, ihmâl idesiz, oduna muzâyakâ lâzım gele, özriñüz makbûl olmaz; bilmiş olasın¹⁴⁰.

Belge XIX

Üsküdar, Şile, Kandıra, Akyazı ve Taşköprü kadılarına, hâssa at gemilerin tâmiri için her kazadan yüzer kantar üstübü tedârik edilip gönderilmesine dair yazılan hüküm:

Yazıldı. Şehremînine virildi.

Üsküdar ve Şili ve Kandıra ve Akyazı ve Taşköprü kâdîlarına hüküm ki:

Hâliyâ hâssa at gemileri mühimmi için üstübi lâzım olmağın, buyurdum ki:

Hâssâ mu'temedlerden Mustafâ vardukda, her biriñüz taht-ı kazâñuzdan üstübi bulunan yirlerden narh-ı rûzî üzre akçasıyla yüzer kantâr mıkdarı üstübi tedârük idüp alvirüp gönderesin ki hâssa gemilerüm termîm olına. Husûs mühimdür; ihmâl ü müsâheleden hazer eyleyesin¹⁴¹.

Belge XX

Süzebolu, Bartın, Sinop, Akyazı, Ilıca, Geyve, Göynük, Taraklı ve Ahyolu kadılarına, daha önce kadirga kerestesi temin edip getirmek için görevlendirilen çavuşların sefere katılmak üzere İstanbul'a gönderilmesi; kereste tedâriki işlerinin ise kadılar tarafından tâkib edilerek kerestenin âcilen yetiştirilmesi için gereken gayretin gösterilmesine dâir yazılan hüküm:

Yazıldı. Çavuşbaşına verildi. Fi 15 Şa'ban sene 973 (7 Mart 1566).

Süzebolu ve Ahyolu kâdîlarına hüküm ki::

Taht-ı kazâñuzdan kadirga kerestesin cem' edüp getürmek için irsâl olunan çavuşlar hâliyâ sefer-i hümâyûnuma gelüp irişmelerin emr edüp buyurdum ki:

Vusûl buldukda herbirñüz taht-ı kazâñuzda hıdmet-i mezbûre için varan çavuşlaruma tenbîh ü te'kid edüp sefer-i hümâyûna gitmek için gelüp Südde-i sa'âdetüme mulâkî olup emr olunan kadirga ağaçların tiz görüp mu'accelen itmâma irişdürmek bâbında ikdâm ü ihtimâmıñuz zuhûra getüresin.

Yazıldı. Bu dahi.

Bir sûreti Bartın ve Sinop ve Akyazı ve Ilıca ve Geyve, Göynük ve Taraklı kâdîlarına¹⁴².

Belge XXI

İznikmid kadısına, Ayan (Sapanca) gölünün taşması yüzünden gemi kerestesi taşıyan arabaların yolunun kapandığı bildirildiğinden, daha yukarıda başka bir yol açılmasına dâir yazılan hüküm:

Yazıldı. Galata Emîni'ne ulaştırmağ için Çavuşbaşıya virildi. Fî 13 Receb sene 973 (4 Şubat 1566).

İznikmid kâdîsına hüküm ki:

Hâliyâ Sabancı kâdîsı mevlânâ Mahmûd mektûb gönderüp Ayan göli taşmak ile kenarında vâkî' olan tarîk-ı âmm kat' olunup Tersâne-i Âmire mühimmi için kesilen gemiler kerestesi geçmeyüp ziyâde müzâyaka çekilmeğ in, Ali nâm kimesne gemi bünyâd idüp kereste çekeyim müslimânlar ıztırâbdan kurtulsun didiğ in arz eylemeğ in buyurdum ki:

Mukaddemâ yukarı cânibde yol olup hâliyâ anuñ da öñi[ni] taşlar sedd itmişdür dirler. Eger itmişse dahı yukarıda yol idüp mümkün olduğı üzere ta'mîr itdürüp zararın def' eylesin¹⁴³.

Belge XXII

Sinop kadısına, Sinop'da inşâsı emr olunan on beş kadirga ve üç mavna için gerekli olan gemi ağaçlarını kesmek üzere Karasu, Gedas (Kirakos) ve Karye-i Köy (Karacaköy) halkının görevlendirilmesine dair yazılan hüküm:

Yazıldı. [3 Şevvâl sene 973 (23 Nisan 1566)].

Sinop kâdîsına hüküm ki::

Taht-ı kazânda on beş kit'a kadirga ve üç kit'a mavna yapdurmak için çavuşum Mehmed ta'yîn olinmağ in, kazâ-i mezbûre dağından gemi ağaçları kesmek üzere çiftlikleri mahsûli ile mu'âf olan Karasu ve Gedas ve Karye-i Köy nâm karyeler halkı binâsı emr olunan on sekiz pâre gemilerün lâzım olan ağacın dağdan kesmek emr olunup buyurdum ki:

Vardukda te'hîr itmeyüp zikr olunan karyeler halkın ihrâc idüp gemilere kifâyet mikdârı ağaç kesdürmek bâbında ikdâm idüp ihmâl ü müsâheleden hazer idesin¹⁴⁴.

Belge XXIII

Sinop Kadısına Karasu, Kirakos (Gedas) ve Karacaköy köyleri halkı eskiden beri gemi yapımı için lâzım olan ağaçların kesimi işinde çalıştıklarından, yeni yapılacak gemiler için gerekli olan kerestelerin kesimi hizmetinde de adigeçen köyler halkının istihdâm edilmesi hakkında yazılan hüküm:

Yazıldı. [Şevvâl 973 (Nisan/Mayıs 1566)].

Sinop kâdîsına hüküm ki:

Taht-ı kazânda Karasu ve Kirakos ve Karacaköy nâm karyeler halkı

gemiler için dağda ağaç kesegelmişler imiş. Hâliyâ hıdmet-i mezkûre için dergâh-ı mu'allâm çavuşlarından Mehmed zide kadruhû irsâl olınmışdur buyurdum ki:

Binâ olınacak gemilere ağaç kesmekde mezbûr çavuşa zikr olunan kurâ halkı kadîmden idegeldükleri üzre hizmet itdüresin¹⁴⁵.

Belge XXIV

Yalı kadılarına, Yalı kazâlarında bulunan neccâr, bıçkıcı ve kalafatcıların, Sakarya nehri kenarında kadirga yapımı hizmetinde istihdâm edilmek üzere Hüseyin Çavuş'a teslim edilmeleri hususunda yazılan hüküm:

Yazıldı. Mezbûr Çavuş Hüseyin'e virildi. Fi't-târîhi'l-mezbûr [12 Muharrem 972 (19 Ağustos 1564)].

Yalı kâdîlarına hüküm ki.

Hâlâ Sakarya kenârında binâ olınan hâssa kadirgalar mühimmi için neccâr ve bıçkıcı ve kalafatçı lâzım olmağın buyurdum ki:

Cezâyir çavuşlarından Hüseyin zîde kadruhû vardukda aslâ te'hîr ü terâhî itmeyüp her biriñüz taht-ı kazâsında ne mıkdâr neccâr ve bıçkıcı ve kalafatçı bulunur ise ale't-ta'cîl ismleri ve resmleriyle yazup defter idüp mührleyüp defteri ile mezkûr Hüseyin Çavuş'a teslim eylesin ki te'hîr itmeyüp mahall-i me'mûra iletüp hıdmete mübâşeret itdüre. Husûs-ı mezkûr ehemmi-i mühimmâtdandır. Bir ân ve bir sâ'at te'hîr ü tevakkuf câyiz degüldür. Şöyle ki mezbûr çavuş vardukda, mezkûrları ihzâr itmekde ihmâl ü müsâhale eylesiniz, bu sebeb ile hıdmet 'avk u te'hîr olmak lâzım gele, aslâ özriñüz makbûl olmak ihtimâli yokdur. Aña göre mukayyed olup zikr olınan tâ'ifeyi ale't-ta'cîl ihrâc idüp mahall-i me'mûra irsâl itmek bâbında envâ'-ı ikdâm ü ihtimâmıñuz vücûda getüresiz ve bu bâbda gereği gibi mukayyed olup yazılıp ta'yîn olınan kimesneleri tebdîl idüp ve hıdmete kâdirleri koyup istihdâma kâbil olmayanları ihrâc idüp ve kimesneden celb ü ahz olınup akçaları alınmakdan gayet sakınup hemân emrüm üzre tedârük idüp isti'câl üzre hıdmete irişdürmek ardınca olası¹⁴⁶.

Belge XXV

İznikmid kadısına, Sakarya nehri üzerinde yaptırılacak hâssa gemilerin inşâsında istihdâm edilen bennâ ve neccârların yiyecek ihtiyaclarının temin edilmesi hususunda yazılan hüküm:

Yazıldı. [Fî 4 Safer sene 972 (10 Eylül 1564)].

İznikmid kâdîsına hüküm ki.

Sakarya Suyı üzerinde binâ olınmak emr olınan hâssa gemilerün bennâ ve neccârlarına zahîre ve ekmekci ve mumcı ve kassâb lâzım olmağın buyurdum ki:

Vusûl buldukda te'hîr itmeyüp zikr olınan mahalle kifâyet kadar un ve sâyir zahîre tedârük idüp eger kirâ katırları iledür, eger gayrı tarıkıladur, her ne

vechile mümkün ise sâhibleriyle gönderüp narh-ı rûzî üzre bey' itdüresin ve taht-ı kazânda kifâyet kadar kassâb ve mumcı ve ekmekci ta'yîn idüp bile gönderesin; ihmâl ü müsâheleden hazer eylesesin¹⁴⁷.

Belge XXVI

Akyazı, Göynük ve Taraklı Yenicesi kadılarına, Sakarya nehri üzerinde yaptırılacak hâssa gemilere lâzım olan kerestenin temin edilip gönderilmesine dair yazılan hüküm:

Yazıldı. [Fî 4 Safer sene 972 (10 Eylül 1564)].

Akyazı ve Göynük ve Taraklı Yenicesi kâdîlarına hüküm ki.

Sakarya Suyı üzerinde binâsı fermân olınan gemilere ağaç lâzım olmağın buyurdum ki:

Zikr olınan gemilere lâzım olan kereste ne makule ise kesdürüp isti'câl üzre mahall-i me'mûra gönderesiz. Husûs-ı mezbûr ehemmi mühimmât dandır; bu bâbda ihmâl ü müsâheleden gâyet sakınasız¹⁴⁸.

Belge XXVII

İznikmid Kadısı'na, hâssa odun hizmetinde görevli karyelerin, Sakarya nehrinde yapılmakta olan gemiler için lâzım olan kereste işinde görevlendirilmesine dair yazılan hüküm:

Yazıldı. Şehr-emîni'ne virildi. Fî 5 Safer sene 972 (11 Eylül 1564).

İznikmid Kâdîsı'na hüküm ki.

Taht-ı kazândan on altı pâre kurâ halkı kadîmden hâssaya odun hizmetine istihdâm olınugelmeğın, "gayrı hizmet teklîf olınmaya" diyü sâbıkâ hükm-i hümâyûnum virilmişiken, ol emr-i hümâyûnuma muhâlif Sakarya'da binâ olınan kadırgalar ağacı teklîf olındığı arz olınmağın, buyurdum ki:

Varıcak, kadîmden hâssa-i hümâyûnum için odun çekegele on altı pâre kurâya, emr-i sâbıkuma muhâlif gemi ağacı teklîf itdürmeyesin; eslemeyenleri yazup bildüresin¹⁴⁹.

Belge XXVIII

Geyve kadısına, Sakarya nehri üzerinde yaptırılan gemiler için istihdam edilmek üzere kalafatçı, burgucu ve dülger (marangoz) gönderilmesine dair yazılan hüküm:

Yazıldı. Kethudâsına virildi. Fî 10 Safer sene 972 (16 Eylül 1564)

Geyve kâdîsına hüküm ki.

Bundan akdem hükm-i şerîf gönderilüp Sakarya'da binâ olına gemilere kalafatçı ve burgucu ve dülger gönderesin diyü emrüm olmuşıdı. Hâliyâ gönderilmedüğün, Koca-ili Sancağı Begi Süheyl dâme izzuhû i'lâm itmeğın buyurdum ki:

Varıcak, gaflet itmeyüp taht-ı kazânda ne mîkdâr kalafatçı ve burgucu ve

ve dülger var ise tedârük idüp ihrâc eyleyüp defteriyle bile müşârün-ileyhün yanına gemiler hıdmetine gönderesin. Şöyle ki, ihmâl idüp bu def'a dahı göndermeyesin., kâdılığın alınmağla konılmaz, mu'âteb olmañ mukarrerdür. Aña göre bâb-ı ıkdâmda dakîka fevt itmeyesin.

Bir sûreti Akça-hisâr kâdısına.

Bir sûreti Konrapa kâdısına.

Bir sûreti Üsküdar'dan Trabzon'a varınca vâkı' olan kâdılıklara,

Bir sûreti Ankara yayaları begine, "emr-i sâbık mücebince sancağın yayaların ber-vech-i isti'câl üzre ihrâc idüp mahall-i me'mûra varasın" diyü yazıldı¹⁵⁰.

Belge XXIX

Ankara yayaları beyine, Ankara Sancağı yayalarından Sakarya nehrinde yapılmakta olan hâssa kadırgaların hizmetine gelmeyenlerin görev yerlerine gönderilmelerine dair yazılan hüküm:

Yazıldı. Süheyl Beg'ün kethudâsına virildi. Fî 4 Rebî'u'l-âhır sene 972 (8 Kasım 1564).

Ankara yayaları begine hüküm ki.

Bundan akdem saña hükm-i hümâyûnum gönderilüp, sancağın yayalarınıñ ikinci nevbetlüsi, Sakarya Suyı üzerinde binâ olınan hâssa kadırgalar hıdmetine ta'yîn olınmışıdı. Hâliyâ yayaların tamâm gelmeyüp hıdmet 'avk olınuğı ilâm olındı. İmdi, husûs-ı mezbûr ehemmi mühimmâtındur. Buyurdum ki:

Hükm-i şerifüm varıcak, aslâ te'hîr ü tevakkuf itmeyüp emr-i şerif-i sâbıkum mücebince sancağın yayalarınıñ ikinci nevbetlüsinden hıdmete gelmeyenlerin husûsına bi'z-zât mukayyed olup, girüde kalanları eger kendüler gelmekdür ve eger bedelleridür, bi-kusûr ihrâc idüp mahall-i me'mûra iletüp hıdmetde bulınsın. Şöyle ki, bu bâbda ihmâl ü müsâhele idüp emr olınan yayaların tamâm gelmeyüp kusûr u noksânları müşâhede olına, aslâ özüñ makbûl olmayup, sancağın alınmağla konılmayup mu'âteb ü mu'âkab olursın. Aña göre mukayyed olup ihmâlden hazer eylesin¹⁵¹.

Belge XXX

Sakarya nehrinde bina olunan kadırgalar için İznikmid'de dermahzen olan gemi lengerleri (gemi demiri) ile sâir âlet ve esbâbının kira arabalarıyla iletilmesine dair Şile ve Kandıra kadılarına yazılan hüküm:

Yazıldı. Kurd Kethudâ'ya virildi. Fî 27 Cumâde'l-ülâ sene 972 (31 Aralık 1564).

Şili kâdısına hüküm ki.

Bundan akdem saña hükm-i şerifüm gönderilüp, taht-ı kazâñdan arabalar ihrâc idüp İznikmid'de binâ olınan kadırgalara ağaç indürmek emrüm olmışıdı. İznikmid'de dermahzen olan gemi lengerlerinin ve âlât ü esbâbların

icâre ile getürüp Sakarya Suyı üzerinde binâ olýnan gemilere iledilmesin emr idüp buyurdum ki:

Hükm-i berifüm varýcak, aslâ te'hîr ü tevakkuf itmeyüp bu husûsa bi'z-zât mukayyed olup ađaç indürmeđe ihrâc olýnan arabalarý koyuvmeyüp kifâyet itmezse dahý taht-ý kazâñdan kifâyet mykdârý araba ihrâc idüp emr olýnan gemi lengerlerin ve sâyir âlât ü esbâblarýn ücret ile arabalara tahmîl itdürüp dahý ber-vech-i isti'câl mahall-i me'mûra iletürüp teslim itdüresin. Husûs-ý mezbûr mühimdür; sâyir zamâna kyyâs itmeyüp ihmâlden hazer idüp emrüm üzre hýdmetde mücidd ü mukdim olasýn.

Yazýldý. Bu dahý. Bir sûreti Kandýrý Kâdisýna¹⁵².

Belge XXXI

Donanma için istenen direk ve serenlerin Ýznikmid Ýskelesi'ni gönderilmesi hususunda Ýznikmid, Ada, Akyazý, Yenice, Geyve, Akhisar ve Göynük kadýlarýna yazýlan hüküm:

Ýznikmid ve Ada ve Akyazý kâdilarýna hüküm ki.

Donanma-i hümayûnum mühimmi için taht-ý kazâñuzdan kesdürülüp Ýznikmid Ýskelesi'ne gönderilmesi emr olýnan direk ve serenler henüz tamâm getirilmedüđi i'lâm olýndý. Buyurdum ki:

Dergâh-ý mu'llâm çavuplarýndan [Ömer Çavup] zide kadruhü varýcak, bu emr-i mühimde aslâ te'hîr ü tevakkuf itmeyüp bi'z-zât mukayyed olup taht-ý kazâñuzdan ta'yîn olýnan direk ve serenlerden bâkî kalup mahall-i me'mûra iriþmeyenleri tamâm dikkat ü ihtimâm üzre ber-vech-i isti'câl kesdürüp bî-kusûr iskele-i mezbûreye iriþdürmek ardýnca olasýz. Pöyle ki, ihmâliñüz sebebi ile tamâm vaktinde gelüp iriþmeyüp, maslahat 'avk olmak lâzým gele, özriñüz makbûl olmayup, azl ile konýlmayup mu'âteb ü mu'âkab olmañuz mukarrerdür.

Ömer Çavup'a virildi. Fî 10 Cumâde'l-ülâ sene 972 (14 Aralık 1564).

Bir sûreti Yeñice ve Geyve ve Akhisâr ve Göynük kâdilarýna¹⁵³.

Belge XXXII

Donanma için Akyazý'dan kesilen ađaçlarýn, Sakarya nehrinden gemilerin yapýldýđý mahalle getirilmesi hakkýnda Taraklý Yenicesi, Göynük ve Konrapa kadýlarýna yazýlan hüküm:

Yazýldý. Kurd Kethudâ'ya virildi. Fî 14 Cemâziye'l-âhýr sene 972 (17 Ocak 1565).

Taraklu Yenicesi ve Göynük ve Konrapa kâdilarýna hüküm ki.

Donanma-i hümayûn için Akyazý kazâsýnda kat' olýnan çýbuk ve verdinar ve kođup ve seren ve direkler, Sakarya Suyý'yla Ýznikmid'e iletmek lâzým olmađýn buyurdum ki:

Varýcak, te'hîr itmeyüp Koca-ili Sancađý Begi Süheyl dâme izzuhü taht-ý kazâñuzdan ta'yîn itdüđi re'âyânuñ çiftlerin ücretle çýkarup zikr olýnan keresteleri gemiler binâ olduđý mahalde Sakarya Suyý'na indürmek bâbýnda

gereği gibi mukayyed olasın. Bu husûs ehemmi-i mühimmâtdandır. İhmâl ü müsâheleden hazer idesin; soñra özrüñ makbûl olmaz¹⁵⁴.

Belge XXXIII

Sakarya nehrinde yapılmakta olan gemiler için toplanan ordunun, gemiler İstanbul'a gönderilmeden dağıtılmamasına ve donanma için hâssa korudan varil çubuğu kesilip Tersâne-i Âmire'ye gönderilmesi hakkında Koca-ili Begi'ne yazılan hüküm:

Yazıldı. Kurd Kethudâ'ya virildi. [Fî 14 Cemâziye'l-âhır sene 972 (17 Ocak 1565)].

Koca-ili Begi'ne hüküm ki.

Sakarya Suyı'nda binâ itdürdüğün hâssa kadırgaların binâsı üzerine cem' olunan ordu, gemiler mahrûse-i İstanbul'a irsâl olunmadın bozılmayup ve donanma-i hümâyûnum için lâzım olan elli biñ varil çubuğu kesdürilmesin emr idüp buyurdum ki:

Hükmi-i şerîfüm vardukda, zıkr olan gemiler bu cânibe gönderilmedin cem' olan orduyu dağıtmayup ve lâzım olan varil çubuğuna i'timâd itdüğün yarar âdemlerüñ ta'yîn idüp hâssa korı içinde otağ-ı hümâyûnuma yarar olan çibuklardan gayrı bulunan yirlerden kifâyet kadar çubuğu kesdürüp hâzır u müheyâ idüp mu'accelen Tersâne-i Âmire'ye irsâl idesin. Ammâ bu bâbda tamâm basîret üzre olup otağ-ı hümâyûnum korunan (?) çibuklardan kesilmesinden gâyet sakınasın¹⁵⁵.

Belge XXXIV

Mîrî gemiler için lâzım olan kerestenin temini ve gönderilmesi ile görevlendirilen Hasan'a yardımcı olmak hususunda İznik, Kandırı, Şile, Sabancı ve Yalak-âbâd kâdîlarına yazılan hüküm:

Yazıldı. [Şa'bân 972 (Mart 1565)].

İznik ve Kandırı ve Şili ve Sabancı ve Yalak-âbâd kâdîlarına hüküm ki.

Taht-ı kazâñuzdan mîrî gemiler mühimmi için ihzârı fermân olunan kereste, mahall-i me'mûna gelince sizüñ cânibiñüzden dahı mu'âvenet olunmasın emr idüp buyurdum ki:

Hükmi-i şerîfüm varıcak, bu bâbda Koca-ili Begi Süheyl dâme izzuhûnuñ âdemi olup husûs-ı mezbûra mübâşir Hasan'a, emrüm mücebince her biriñüz gereği gibi mu'âvenet ü muzâheret idüp emr olunan kerestenüñ cem'inde ve getirilmesi fermân olunan mahalle ihzâr itmek bâbında gereği gibi mu'âvenet ü muzâheretiñüz zuhûra getüresiz. Kereste husûsı ehemmi-i mühimmâtdandır. İhmâl ü müsâheleden hazer eylesesiz; soñra özrüñ makbûl olmaz, bilmiş olasız¹⁵⁶.

Belge XXXV

Kesilmiş olan hâssa gemi ağaçlarının çekdirilmesi işinde Sabancı halkına zulüm yapıldığı iddiasının araşdırılıp neticenin bildirilmesi

hususunda İznikmid ve Sabancı kadılarına yazılan hüküm:

Yazıldı. Kaya nâm kimesneye virildi. Fî 22 Ramazân sene 972 (23 Nisan 1565).

İznikmid ve Sabancı kâdîlarına hüküm ki.

Sabancı kazâsı ahâlîsi âdem gönderüp, hükm-i şerîf vârid olup hâssa gemi ağacı kat' olunup İznikmid'e çekilmesi fermân olındukda kara sığır çifti olana su sığırı çifti çekecek ağaç teklîf idüp kendü yañlarından niçe akça virüp âhara çekdürüp ve re'âyâdan ba'zınıñ eline huccet virüp akçaların alup hıdmetden mu'âf idüp re'âyâya zulm ü te'addî olunur diyü i'lâm itdükleri eelden buyurdum ki:

Hükm-i şerîfüm varıcak, bu husûsa bi'z-zât mukayyed olup göresiz; zikr olınan ağaç, re'âyâya adâlet üzre teklîf olunmayup ol vechile zulm ü te'addî olunduğı vâkı' midür, nicedür? Tamâm hakîkati ile ma'lûm idinüp vuku'ı ve sıhhati üzre yazup arz eyleyesiz¹⁵⁷.

Belge XXXVI

Kıbrıs seferine çıkan ordu için istenen koyunların yalnız fakirlerden alınıp, zenginlerden ise sadece bedeli tahsil edildiğinin bildirilmesi üzerine, yapılan haksızlığın giderilmesine dair İznik ve Akhisar kadılarına yazılan hüküm:

Göynüklü tâyifesinden İbrâhîm'e virildi. Fî 13 Zi'l-ka'de sene 977 (19 Nisan 1570).

İznik ve Akhisâr kâdîlarına hüküm ki.

Taht-ı kazâñuzdan sefer-i hümâyûnum zahîresiyçün cem' olınan koyun, fak[î]rlerden alınıp agniyâdan akça alınduğı istimâ' olunmağın, kimesneye te'addî olunmayup ber-vech-i adâlet hâllü hâllerince alınmasın emr idüp buyurdum ki:

Vardukda, taht-ı kazâñuzdan sefer-i hümâyûnum mühimmi içün cem' olınmak fermân olınan koyunu emr-i şerîfüm üzre her kişi[ye] hâllü hâllerince ber-vech-i adâlet tevzi' eyleyüp vech-i meşrûh üzre agniyâya himâyet olınup fukarâya te'addî olınmakdan ziyâde hazer eyleyesiz. Agniyâya himâyet olınup dahı fukarâya zulm ü te'addî olunduğı zâhir ola, netîcesi size â'id olur; bilmiş olasız¹⁵⁸.

Belge XXXVII

Sabancı kazâsı dâhilindeki dağlardan, kendi ihtiyaçları için odun kesmekte olan rencberlerin, odun kestikleri yerler mîrî gemi ağacı kesilegelmeyen yerler ise, kendilerine mâni olunmaması hususunda Sabancı kadısına yazılan hüküm:

Bu dahı. Arz getüren İbrâhîm Yeñiçeri'ye virildi. Fî 26 Ramazân sene 978 (21 Şubat 1571).

Sabancı kâdîsına hüküm ki.

Mektûb gönderüp rencber tâ'ifesinden ba'zı kimesneler şimdiye değin taht-ı kazânda yalıya ba'id olup mîrî gemi kerestesi için ağac keseligelen [kesiligelmeyen] dağlardan, kendü kifâf-ı nefsleri için ağaç kesüp ve mertek yarup intifâ'ların gelmişler [intifâ' idegelmişler] iken, hâliyâ korucu olan kimesneler: "Min-ba'd ağac kesmeñ!" diyü olıgelene muhâlif mâni' olup her zamânda nizâ'dan hâlî olmadukların bildürmişsin. İmdi, buyurdum ki:

Vusûl buldukda göresin; mezbûrlarunn varup ağac kesdükleri yirler kadîmden korinugelen mîrî korudan olmayup mübâh odunu kesilür dağ olup kadîmden varup mertek ve odun kesüp intifâ' idegeldükleri dağ ise, yine olıgeldüğü üzre varup kesmek istedüklerine mâni' olanları men' idesin. Ammâ oñat vechile mukayyed olup gereği gibi tenbîh ü te'kîd eylesesin ki, bu bahâne [ile] mîrî gemi ağacı kesilügelen yirlerden ağac kesilmekten ziyâde hazer eyleyeler. Şöyle ki, ba'de't-tenbîh yine mütenebbih olmayup ol yirden gemi ağacı kesdükleri istimâ' olına, netîcesi saña âyid olur. Aña göre mukayyed olup vaktde [def'inde] dakîka fevt itmeyesin¹⁵⁹.

Belge XXXVIII

Geçen yıl ortaya çıkıp ekili alanlara büyük zarar veren çekirgeler, tohumlarını toprağa bıraktıklarından, bu yıl tekrar çıkma ihtimaline karşı gereken tedbirlerin alınması hususunda İznik, Yenişehir, Akhisar ve Geyve kadılıklarına yazılan hüküm:

Teşrifâtçı Ali Çelebi'ye virildi. [Fî 2 Zi'l-ka'de sene 978 (28 Mart 1571)].

İznik kâdîsına hüküm ki.

Sene-i mâziyede taht-ı kazânda çekirge hâdis olup mevrû'âta haylî zarar eyleyüp tuhmîlerin gömüp bu sene-i mübâreke de dahı küllî çekirge zuhûr eylemek ihtimâli olup mukaddemden tedârüki lâzım ü mühimm olmağın, buyurdum ki:

Vusûl buldukda, bu bâbda gaflet eylemeyüp taht-ı kazânda olan halka tenbîh eylesesin ki, vaktlerinde hâzır olup zâhir olduğu gibi uçmağa ibtidâ eylemedin âdem üşürüp kaydurup her kişinüñ dikkat itdürüp çignedüp oñat vechile tedârük ve ihtimâm eylesesin. Hakk Sübhânehû ve Te'âlâ ve dergâhından mes'ûldür ki, çekirge mazarratı Müslimânlar üzerinden merfû' ola.

Bir sûreti Yenişehir kâdîsına.

Bir sûreti Akhisâr kâdîsına.

Bir sûreti Geyve kâdîsına¹⁶⁰.

Belge XXXIX

Sabancı kazası dâhilindeki ormanlardan mîriye yarar ağaç kesdirilmemesi ve kesilenlerin ise mîri için satın alınması hakkında Sabancı kadısına yazılan hüküm:

Yazıldı. Topçılar kâtibine virildi. Fî 11 Safer 979 (4 Temmuz 1571).

Sabancı Kâdîsına hüküm ki.

Südde-i sa'âdetüme mektûb gönderüp, mîrî kereste için eger Tophâne-i Âmire'den ve eger Tershâne-i Âmire keresteleridür, emr-i şerîf gönderilmeden hâlî olmayup re'âyâ tâyifesi mîrîye yarar ağac ve kereste kesmekden hâlî olmaduğın bildürmişsin. İmdi, mîrîye yarar kereste kesilmek câyiz degüldür. Buyurdum ki:

Vusûl buldukda, bu bâbda mukayyed olup mîrîye yarar eger kundak ve eger dingil ve eger Tershâne-i Âmire'ye ve eger Tophâne'ye yarar kereste kesdürmeyüp, anunn gibi kesilmiş mîrîye yarar ağac var ise akçasın virüp mîrî[ye] aldurasın¹⁶¹.

Belge XL

Dağ aşırı bir yer olan Kefken'de yapılan gemiler için Sabancı halkına bu seneye mahsus olmak üzere kereste çekdirme işinin yükletilmemesine dair Sabancı kâdisına ve Nuh Çavuş'a yazılan hüküm:

Südde-i sa'âdetüme gelen âdemine virildi. Fî [Zi'l-ka'de 979 (Mart 1572)].

Sabancı kâdisına ve Nuh Çavuş'a hüküm ki.

Hâlâ Sabancılu halkı Südde-i sa'âdetüme mektûb gönderüp, bundan akdem Kefken'de binâ olunmak emrüm olan gemiler mühimmi için kereste ihzârı fermân olunup lâkin Kefken, dağ aşırı yir olup araba ile kereste çekmeğe imkân olmayup ve gemiler dahı itmâma irişüp teklîf olunmamak bâbında hüküm virilmesin recâ eylemeğın, buyurdum ki:

Vusûl buldukda, gemiler mühimmi için bu sene min-ba'd kereste teklîf itdürmeyüp rencîde itdürmeyesin. Emmâ gemiler[e] lâzım olan çam kerestesinden kifâyet mîkdârı kereste ihzâr itdüresin¹⁶².

Belge XLI

Yapılmakta olan gemiler için gerekli olan çam kerestesinin tedarik edilip Kefken'e gönderilmesine dair Akyazı, Ereğli ve Yörük kâdılarına yazılan hüküm:

Yazıldı. Velî Re'îs'e virildi. Nuh Çavuş'a ulaşturmak için. Fî 17 Zi'l-ka'de [sene 979 (1 Nisan 1572)].

Akyazı ve Ereğli ve Yörük kâdılarına hüküm ki:

Bundan akdem Kefken'de binâ olunmak emrüm olan gemiler mühimmi için lâzım olan çam kerestesin ale't-ta'cil getirüp gemiler binâ olunduğı mahalle teslim itdürmek mühimmâtdan olmağın buyurdum ki:

Vusûl buldukda, taht-ı kazâñuzda olan re'âyâyâ adâlet üzre tevzî' idüp ale't-ta'cil gemiler binâ olınan mahalle, lâzım olan çam kerestesin teslim itdüresiz; ihmâl ü müsâheleden hazer eyleyesiz¹⁶³.

¹Ermeni Derbendi, Pazarcık ile Bozüyük arasında bulunup eskiden yol üzerinde ana hatta idi.

²Y. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. I, 3. b., Ankara 1972, s. 97 vd.

³Osman Gazi, Karacahisar'ı fethettikten sonra buraya kadı olarak zamânın mephur âlimi Dursun

Fakih'i atamıştır (bk. Âşık Paşa-zâde, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, yayınlayan: N. Atsız, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1949, s. 103 vd; Yusuf Oğuzoğlu, "Osman Gazi'yi tarih sahnesine çıkartan siyasal ve sosyal şartlar", *Osman Gazi ve Dönemi* (Sempozyum Sonuç Bildirileri), Bursa 1996, s. 141).

⁴Gazi Mihal, 1313'de Müslüman olmuş ve pek büyük hizmetleri görülmüştür (bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 570-572).

⁵"Sakarya" maddesi, *Yurt Ansiklopedisi*, IX, s. 6456.

⁶Bk. Halil İnalçık, "Osmanlı Devleti'nin doğuşu meselesi", *Söğüt'ten İstanbul'a*, çev. Mehmet Öz, Ankara 2000, s. 227 vd.

⁷Ancak, bu hususta tarihçilerin ihtilâfı vardır (bk. Hey'et, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. I, İstanbul 1957, s. 47-54).

⁸Gibbons, Akhisar'ın fetih tarihini 1308 olarak gösterdikten sonra bu olayın önemini şu ifâdelerle belirtmektedir: "Bu sene, ehemmiyeti büyük bir takım vukuat dolayısıyla zikre şâyandır. Bunların biri, Sakarya'nın İzmit arkasındaki ovaya girdiği yeri muhâfaza eden Akhisar'ın zabtıdır. Burası, Osmanlıların İzmit Körfezi ile Karadeniz arasında uzanıp da Asya'nın şimâl-i garbî köşesini teşkil eden dar yarımada ortasında ilerlemelerine karşı gelecek son hâil idi. (*Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Ragıb Hulûsî tercemesi, İstanbul 1928, s. 31).

⁹Karatekin: Bursa vilâyetinde İznik kaza merkezinin kuzey-doğusunda eski bir kale (İ. Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. I, İstanbul 1971, İndeks).

¹⁰Karacabeş: Sakarya boyunda, Geyve'nin kuzey tarafında eski bir kale (Danişmend, I, İndeks).

¹¹Ebesuyu (yahut Ab-suyu): Karacebeş yanında.

¹²Tuzpazarı: Sapanca Gölü'nün güney tarafında eski bir kale (Danişmend, I, İndeks).

¹³Kapucuk: Sapanca Gölü'nün güney tarafında eski bir kale (Danişmend, I, İndeks).

¹⁴Keresteci: Sapanca Gölü'nün kuzey-doğusunda eski bir kale (Danişmend, I, İndeks).

¹⁵Danişmend, I, 10.

¹⁶Klasik Osmanlı kaynaklarında Sapanca Gölü'ne "Ayan-Gölü" de denilmesi bundan dolayıdır.

¹⁷Danişmend, I, 11.

¹⁸Kısa bir süre sonra Müslüman olarak Osmanlı hizmetine girmiştir (Gibbons, s. 34).

¹⁹Âşık Paşa-zâde, s. 110.

²⁰Darıca ile Eskihisar arasında bir mevki.

²¹«Ve Süleyman Paşa ol vilâyetde ol kadar adl ü dâd itdi ki, nice köyler Türk'ün âyîn ü erkânın görüp Müslimânlar oldılar ve ol vilâyetde ne kadar mülkler var ise cemî Süleyman Paşa virdüğü karâr üzrine şimdi dahı mukarrerdür» (Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihân-nümâ* (*Neşrî Tarihi*), yayınlayanlar: F. R. Unat ve M. A. Köymen, C. I, Ankara 1949, s. 164).

²²Rûhî Çelebi, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, yayınlayanlar: E. Cengiz ve Y. Yücel, TTK *Belgeler*, XIV/18, Ankara 1992, s. 385.

²³Âşık Paşa-zâde, s. 120.

²⁴Halil İnalçık, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, 2 (1954), p. 103-129; M. Hüdai Şentürk, "Osmanlı Devleti'nin kuruluş devrinde Rumeli'de uyguladığı iskân siyâseti ve neticeleri", *Belleter*, LVIII/218, Ankara 1993, s. 93, s. 89-112; aynı müellif, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1876)*, TTK yay., Ankara 1992. "Giriş" kısmı.

²⁵Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlilik ve Düzenlik Kavgası*, İstanbul 1975, s. 130.

²⁶BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 3, hüküm 196 (bk. Belge I).

²⁷Mustafa Akdağ, *Dirlilik ve Düzenlik*, s. 131-132.²⁸BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 3, hüküm 157 (bk. Belge II).

²⁹BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 3, hüküm 453, 454 (bk. Belge XVI).

³⁰Mustafa Akdağ, *Dirlilik ve Düzenlik*, s. 188-190.

³¹Mustafa Akdağ, *Dirlilik ve Düzenlik*, s. 188-190.

³²Mustafa Akdağ, *Dirlilik ve Düzenlik*, s. 424 vd.

³³"Sakarya" maddesi, *Yurt Ansiklopedisi*, IX, s. 6457.

³⁴Bilal Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, II, Ankara 1970, s. 33, 38, 328, 356.

³⁵Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, Ankara 1977, s. 142.

³⁶Meselâ Çapan-oğulları Yozgat şehrini kurmuşlardır

- ³⁷Atilla Çetin, "Kocaeli bölgesinde âyanlar", *Özgür Kocaeli* gazetesi, "Pişmaniye" eki, Tarih Penceresinden Geçmişe Bakış köşesi, 21.12.1997.
- ³⁸Yücel Özkaya, *Âyanlık*, s. 142.
- ³⁹Yücel Özkaya, *Âyanlık*, s. 160.
- ⁴⁰Atilla Çetin, "Kocaeli bölgesinde âyanlar".
- ⁴¹Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, C. I, İstanbul 1974, s. 282-283.
- ⁴²O zamanlarda Adapazarı'nın bu isimle anıldığını en eski Osmanlı kronik tarihlerinden öğreniyoruz (msl. bk. Aşık Paşa-zâde, s. 110, str. 4, 6).
- ⁴³Muzaffer Erendil, *Dünden Bugüne Sakarya İli*, İstanbul 1980, s. 57.
- ⁴⁴XIV. yy.ın ikinci yarısında bugünkü Sakarya Vilâyeti dâhilinde yapılan belli başlı eserler şunlardır: Adapazarı'nda: Orhan Camii, Mekece Orhan Camii; Geyve'de: Süleyman Paşa Camii. (Pars Tuğlacı, "İzmit" mad., *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul 1985, s. 174).
- ⁴⁵M. Erendil, *Aynı eser*, s. 58.
- ⁴⁶Adapazarının bu durumu, Belçikalı tarihçi Prenne'in, "Kentler satıcıların (tâcirlerin) eseridir" (Les villes sont l'oeuvre des marchands) ifadesini doğrulamaktadır.
- ⁴⁷Pars Tuğlacı, "İzmit" mad., s. 174.
- ⁴⁸"Sakarya" maddesi, *Yurt Ansiklopedisi*, IX, s. 6453.
- ⁴⁹Metin Tuncel, "Tarih boyunca Türkiye'de kent kuruluşları", *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, İstanbul 1981, s. 342-343; O[rhan] Y[üksel], "Adapazarı", *Vilâyetlerimiz Tarihi*, Hayat yayınları, İstanbul 1968, s. 28.
- ⁵⁰BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 3, hüküm 256 (bk. Belge IV).
- ⁵¹Nitekim, "Sahhaf lar Şeyhi-zâde" olarak tanınan Arabgiri Mehmed Es'ad Efendi'nin, İstanbul'da müderris iken, geçim sıkıntısından ötürü 1817'de Adapazarı Nâibliği'ne tâyin edildiği bilinmektedir (M. Münir Aktepe, "Es'ad Efendi", *İA*, IV, 363).
- ⁵²Metin Tuncel, "Türkiye'de kent kuruluşları", s. 342-343; O[rhan] Y[üksel], *Vilâyetlerimiz Tarihi*, Hayat Tarih Mecmuası ilâvesi, [İstanbul ts.], s. 28.
- ⁵³Bk. H. İnandık, "Adapazarı Ovası ve Çevresinde Nüfus ve Yerleşme", *İÜ Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, Sayı 7 (1956), s. 66-91.
- ⁵⁴Pars Tuğlacı, "Adapazarı" mad., *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul 1985, s. 7.
- ⁵⁵O[rhan] Y[üksel], *Vilâyetlerimiz Tarihi*, s. 30.
- ⁵⁶Muzaffer Erendil, *Aynı eser*, s. 80.
- ⁵⁷Cuinet, 1890'larda Adapazarı yöresinde nüfusun, İznik bölgesini fetheden Osmanoğullarının soyundan gelen Türklerle fetih sırasında ya da daha sonraki yüzyıllarda Müslümanlığı kabul eden Rumlar ve çeşitli yerlerden gelen göçmenlerden oluştuğunu yazmaktadır (Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, IV, Paris 1894).
- ⁵⁸Hrand D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi*, İstanbul 1964, s. 22.
- ⁵⁹M. Erendil, *Aynı Eser*, s. 80.
- ⁶⁰Atilla Çetin, "Kocaeli'de göçmenler", *Özgür Kocaeli* gazetesi, "Pişmaniye" eki, Tarih Penceresinden Geçmişe Bakış köşesi, 18.1.1998.
- ⁶¹"Sakarya" maddesi, *Yurt Ansiklopedisi*, IX, s. 6457.
- ⁶²TTOK, *Türkiye Rehberi*, İstanbul (t.y), s. 735.
- ⁶³Tuğlacı, *Aynı eser*, s. 7.
- ⁶⁴"Sakarya" maddesi, *Yurt Ansiklopedisi*, IX, s. 6458 vd.
- ⁶⁵Şemseddin Sâmî, "Adapazarı" mad., *Kamûsü'l-A'lâm*, I, 221.
- ⁶⁶Metin Tuncel, "Adapazarı", *DİA*, I, s. 354.
- ⁶⁷"Sakarya" maddesi, *Yurt Ansiklopedisi*, IX, s. 6457.
- ⁶⁸M. Erendil, *Aynı Eser*, s. 81.
- ⁶⁹1980 sayımında İzmit 191.000, Adapazarı ise 131.000 nüfusa sahipti (Metin Tuncel, "Türkiye'de kent kuruluşları", s. 343).
- ⁷⁰M. Erendil, *Aynı eser*, s. 91.

⁷¹M. Hüdai Şentürk, "Osmanlı Devleti'nin ulaşım teşkilâtı ve yol sistemine genel bir bakış" *Türkler*, C. X, Ankara 2002, s. 904-912.

⁷²M. Hüdai Şentürk, "Osmanlılarda haberleşme ve menzil teşkilâtına genel bir bakış" *Türkler*, C. XIV, Ankara 2002, s. 446-461.

⁷³Meselâ, 1228 (1813) tarihli bir hükümde Kocaeli ve Hüdâvendigâr sancakları beyine gönderilen bir yazıda, Sapanca menzilhânesinde menzil beygiri bulmak hususunda ulakların çektikleri zorluk sebebiyle âcil işlerin gecikmesine yolaçan menzil eminlerinin ve Kocaeli sancağı dâhilindeki sair menzilhânelere uyarılarak İstanbul'dan Bağdad'a âcil emirler götüren ulaklara kolaylık gösterilerek sür'atle beygir sağlanması isteniyordu (Atilla Çetin, "Ulaklar, tatarlar, menzilhâneler", *Özgür Kocaeli* gazetesi, "Pişmaniye" eki, Tarih Penceresinden Geçmişe Bakış köşesi, 4.1.1998).

⁷⁴M. Erendil, *Aynı eser*, s. 87.

⁷⁵M. Hüdai Şentürk, "Ulaşım teşkilâtı ve yol sistemi".

⁷⁶Tuğlacı, *Aynı eser*, s. 175, "İzmit" mad.

⁷⁷BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 5, hüküm 905 (bk. Belge: XXI).

⁷⁸BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 3, hüküm 1255 (bk. Belge: IX).

⁷⁹Hey'et, *Tarihte ve Günümüzde Sakarya*, Hürriyet Ofset, Sakarya Valiliği yayını (basım yeri ve tarih yok), s. 188.

⁸⁰Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara 1985, s. 86-87.

⁸¹C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım*, derleyen: S. Özbaran, İzmir 1984, s. 74.

⁸²C. Orhonlu, *Şehircilik ve Ulaşım*, s. 74.

⁸³Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), ADVN, nr. 790, yayınlayanlar: İlhan Şahin, Feridun Emecen, II. Bâyezid Dönemine ait 906/1501 tarihli Ahkâm Defteri, İstanbul 1994, s. 14, 140 (fotokopi), hüküm 47.

⁸⁴Yücel Özkaya, *Osmanlı Toplum Yaşantısı*, s. 86-87.

⁸⁵Yücel Özkaya, *Osmanlı Toplum Yaşantısı*, s. 86-87.

⁸⁶Osmanlılarda deniz ve nehir vasıtalarına gemi denilirdi. Gemi ile kayak yahut sal ve taka arasındaki ayırım XIX. yy.da olmuştur.

⁸⁷C. Orhonlu, *Şehircilik ve Ulaşım*, s. 74.

⁸⁸Tuğlacı, 175, "İzmit" mad.

⁸⁹Tuğlacı, 175, "İzmit" mad.

⁹⁰M. Erendil, *Aynı eser*, s. 61.

⁹¹M. Erendil, *Aynı eser*, s. 91 vd.

⁹²Atilla Çetin, "Kocaeli ormanları ve Tersâne-i Âmire", *Özgür Kocaeli* gazetesi, "Pişmaniye" eki, Tarih Penceresinden Geçmişe Bakış köşesi, 26.11.1997.

⁹³İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara 1992, s. 102.

⁹⁴Mübâşir: Geçici bir görevle merkezin bazı emirlerini taşraya götüren ve icrâ yetkisi olan görevliye verilen isim (bk. Atilla Çetin, "Mübâşirler", *Özgür Kocaeli* gazetesi, "Pişmaniye" eki, Tarih Penceresinden Geçmişe Bakış köşesi, 1.3.1998).

⁹⁵Atilla Çetin, "Kocaeli ormanları ve Tersâne-i Âmire".

⁹⁶BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 201, hüküm 325 (evâsıt-ı B. sene 1209/Şubat 1795); *Mühimme Defteri*, nr. 226, hüküm 78 (evâil-i L. sene 1222/Aralık 1807).

⁹⁷Atilla Çetin, "Geçmişte Kocaeli'de birkaç görevli: İzmit Yeniçeri Zâbiti, Tahta Serdarı, Şehir Kethüdası", *Özgür Kocaeli* gazetesi, "Pişmaniye" eki, Tarih Penceresinden Geçmişe Bakış köşesi, 21.9.1997.

⁹⁸Meselâ 1807 yılında Adapazarı, Hendek, Kaymas, Akyazı, Âb-ı Sâfi, Taşköprü, Kandıra, Genceli, Sarıçayır, Ağaçlı, Şeyhler kazâlarının Tahta Serdarlığı ve Yeniçeri Zâbitliği, o sırada Turnacı-başı olan bir kişiye verilmişti (BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 226, hüküm 78 (evâil-i L. sene 1222/Aralık 1807)).

⁹⁹Kadırgadan büyük bir nevi savaş gemisi.

¹⁰⁰İdris Bostan, *Aynı Eser*, s. 119.

¹⁰¹İdris Bostan, *Aynı Eser*, s. 118.

- ¹⁰²İdris Bostan, *Aynı Eser*, s. 149.
- ¹⁰³İdris Bostan, *Aynı Eser*, s. 136.
- ¹⁰⁴Suraiya Faroqhi, *Osmanlılar'da Kentler ve Kentliler*, 2. b., İstanbul 1994, s. 139.
- ¹⁰⁵BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 16, hüküm 538 (yayımlayan: Atilla Çetin, "Kefken Tarsânesi", *Özgür Kocaeli* gazetesini, "Pişmaniye" eki, Tarih Penceresinden Geçmişe Bakış köşesi, 5.4.1998).
- ¹⁰⁶Ahşap gemilerin tahta aralıklarına zifte bulanmış üstübüleri sıkışdırılıp üzerine zift sürülmesi işini yapan ustalara "kalafatçı" denilirdi.
- ¹⁰⁷Bk. İdris Bostan, *Aynı eser*, s. 24.
- ¹⁰⁸İdris Bostan, *Aynı eser*, s. 25.
- ¹⁰⁹İdris Bostan, *Aynı eser*, s. 27-28.
- ¹¹⁰İdris Bostan, *Aynı eser*, s. 27.
- ¹¹¹İdris Bostan, *Aynı eser*, s. 110.
- ¹¹²İdris Bostan, *Aynı eser*, s. 112.
- ¹¹³C. Orhonlu, *Şehircilik ve Ulaşım*, s. 74
- ¹¹⁴Atilla Çetin, "Kocaeli ormanları ve Tersâne-i Âmire".
- ¹¹⁵İdris Bostan, *Aynı Eser*, s. 110.
- ¹¹⁶Suraiya Faroqhi, *Aynı eser*, s. 97-98.
- ¹¹⁷İdris Bostan, *Aynı Eser*, s. 111.
- ¹¹⁸Suraiya Faroqhi, *Aynı eser*, s. 100.
- ¹¹⁹Bugünkü "Ziraî Donatım Kurumu".
- ¹²⁰1919 yılında İstanbul'da açılan bir sergide, Adapazarı'nın da bir oda takımı ile sergilendiğini biliyoruz. O yılın Ekim ayında İstanbul'da Türk Ocağı'nda açılan sanayi sergisi ile ilgili olarak şunlar yazılıdır: "Sergide, özellikle Adapazarı Fabrikası mâmûlâtından bir oda takımı, sedefciliğin büyük san'atkârı Vâsıf Bey'in çeşilli sedef sehbâları, Hâfız Necmeddin Efendi'nin levha kenarları, kitab kapları, ebrûlu kâğıtları; Kehribârcı Ali Efendi'nin kehribâr ağızlıkları, dikkati çeken güzel eserler idi" (M. Erendil, *Aynı eser*, s. 86-87).
- ¹²¹BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 3, hüküm 196.
- ¹²²BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 3, hüküm 157.
- ¹²³BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 3, hüküm 1340.
- ¹²⁴Bk. BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 3, hüküm 196.
- ¹²⁵BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 3, hüküm 256.
- ¹²⁶BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 6, s. 63, hüküm 131-132 (son paragrafa ayrıca hüküm numarası verilmiştir).
- ¹²⁷BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 90, yayımlayanlar: Nezihi Aykut, İdris Bostan vd., İstanbul 1993, s. 134, hüküm 155.
- ¹²⁸BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 90, s. 51, hüküm 63.
- ¹²⁹BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 90, s. 319, hüküm 388.
- ¹³⁰BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 3, hüküm 1001.
- ¹³¹BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 3, hüküm 1255.
- ¹³²BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 6, s. 15, hüküm 34.
- ¹³³Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), ADVN, nr. 790, yayımlayanlar: İlhan Şahin, Feridun Emecen, *II. Bâyezid Dönemine ait 906/1501 tarihli Ahkâm Defteri*, İstanbul 1994, s. 14, 140 (fotokopi), hüküm 47.
- ¹³⁴BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 3, hüküm 185.
- ¹³⁵BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 3, hüküm 214.
- ¹³⁶BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 3, hüküm 285.
- ¹³⁷BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 3, hüküm 453.
- ¹³⁸BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 3, hüküm 454.
- ¹³⁹BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 5, hüküm 418.

- ¹⁴⁰BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 5, hüküm 457.
- ¹⁴¹BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 5, hüküm 525.
- ¹⁴²BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 5, hüküm 1093.
- ¹⁴³BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 5, hüküm 905.
- ¹⁴⁴BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 5, hüküm 1445.
- ¹⁴⁵BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 5, hüküm 1475.
- ¹⁴⁶BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 6, s. 15, hüküm 35.
- ¹⁴⁷BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 6, s. 56, hüküm 115.
- ¹⁴⁸BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 6, s. 56, hüküm 116.
- ¹⁴⁹BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 6, s. 58, hüküm 122.
- ¹⁵⁰BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 6, s. 65, hüküm 139.
- ¹⁵¹BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 6, s. 164, hüküm 349.
- ¹⁵²BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 6, s. 236, hüküm 510.
- ¹⁵³BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 6, s. 238, hüküm 513.
- ¹⁵⁴BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 6, s. 294, hüküm 626.
- ¹⁵⁵BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 6, s. 294, hüküm 627.
- ¹⁵⁶BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 6, s. 436, hüküm 932.
- ¹⁵⁷BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 6, s. 489, hüküm 1064.
- ¹⁵⁸BOA, *ADV. MHM.*, nr. 932, s. 19, hüküm 23.
- ¹⁵⁹BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 12, s. 26, hüküm 53 (bu hüküm ayrıca, s. 53'de 111 numarası mükerrer olarak kaydedilmiştir).
- ¹⁶⁰BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 12, s. 301, hüküm 618.
- ¹⁶¹BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 12, s. 336, hüküm 683.
- ¹⁶²BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 12, s. 623, hüküm 1185.
- ¹⁶³BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 12, s. 640, hüküm 1213.

17

The history of the
the first part of the
the second part of the
the third part of the
the fourth part of the
the fifth part of the
the sixth part of the
the seventh part of the
the eighth part of the
the ninth part of the
the tenth part of the
the eleventh part of the
the twelfth part of the
the thirteenth part of the
the fourteenth part of the
the fifteenth part of the
the sixteenth part of the
the seventeenth part of the
the eighteenth part of the
the nineteenth part of the
the twentieth part of the
the twenty-first part of the
the twenty-second part of the
the twenty-third part of the
the twenty-fourth part of the
the twenty-fifth part of the
the twenty-sixth part of the
the twenty-seventh part of the
the twenty-eighth part of the
the twenty-ninth part of the
the thirtieth part of the

II SAKARYA YÖRESİNDE TÜRKMENLER

Yrd. Doç. Dr. Recep YAŞA

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ, FEN EDEBİYAT FAKÜLTESİ
TARİH BÖLÜMÜ ÖĞRETİM ÜYESİ

Türkmen adı İslâm dinini kabul eden Oğuzlar için kullanılmıştır. Ünlü Türk bilgini Biruni de İslâm'ı kabul eden ve Müslüman topluluklarla kaynaşan Oğuzların Türkmen adını aldıklarını kaydetmektedir. Oğuzlar İslâm'ı kabul ettiklerinde gayr-i Müslim olanlar kendi soydaşlarına "Türkmen" oldu derlerdi. Müslümanlar ise Oğuzlar arasında Türkmani yani Türk'e benzeyenlerin bulunduğunu söylerlerdi¹. Onuncu yüzyılda Türkmenler hakkındaki ilk bilgilere, Makdisi'nin eserinde rastlanmaktadır. Yazar, "Ahsen et- Tekasim " adlı eserinde İsficab bölgesini anlatırken, Balac ve Baruket isimli iki şehirden bahsederek, bu şehirlerin İslâmı kabul eden Türkmenler tarafından işgal edildiğini belirtir. Başka bir yerde de Ordu'yu yöneten bir Türkmen hakanından bahseder ve bu hakanın İsficab hakimine hediyeler gönderdiğini zikreder². Oğuzlar, Selçukluların önderliğinde İran'a geldiklerinde, Gazneli müverrihleri onları Türkmen adıyla andılar. Bunlardan Ebu'l Fazl Beyhaki zaman zaman Selçukluları Türkmen olarak isimlendirdiği gibi bazen de Selçuklular olarak ifade etmiştir. Benzer anlatım Gerdizi'nin "Zeynü'l-Ahbar"ında da vardır. Gerdizi, Çağrı Bey Davud'u bazen Davud Türkmen ve bazen de Türkmen kelimesine atıf yapmaksızın Davud olarak zikreder ki, aynı şey Tuğrul Bey için de geçerlidir³. Bu durum, Türkmen kelimesinin ilk Selçukluların ortaya çıkışıyla yaygınlık kazanmasına rağmen, Selçuklu hakimiyetine tabi olan kitlelerle sınırlı kalmadığını gösterir.

Selçuklular, Tuğrul Bey'in idaresinde Orta ve Batı İran ile Irak'a geldikleri, Anadolu'ya akınlar yapmaya başladıkları yıllarda kendilerine genellikle Oğuz deniliyordu. Sultan Alp Arslan devrinde de bu adla anıldılar. Fakat bu hükümdarın halefi Melikşah zamanından itibaren, Yakın Doğu ülkelerinde Türkmen, Oğuz'un yerini aldı⁴. Kaşgarlı Mahmud da on birinci yüzyıldaki Oğuzlara Türkmen denildiğini belirterek, Türkmen'inde Türk olduğunu kaydeder⁵.

Omelian Pritsak Türkoloji bakış açısından meseleye bakarak Oğuz Yabgu Devleti'ni Türkmen ve Oğuz olmak üzere iki isim altında gördüğünü ifade eder⁶.

Türkistan ve Horasan'da Müslümanlığı kabul eden Oğuzları, gayr-i Müslim Oğuzlardan ayırmak için kullanılan Türkmen tabiri⁷, Selçuklu ve Osmanlılar zamanında da kullanıldı. Bilhassa Osmanlılar, Oğuz adını kullanmayıp onun yerine Türkmen adını tercih ettiler⁸. Ancak bir müddet

sonrada yerleşik hayata geçen Oğuzlara, Türkmen denilmeyerek Türk denilmeye başlandı⁹. Türkmenlerin konar- göçer şekilde hayatlarını sürdürenlerine ise, yürümek fiilinden gelen "Yörük" adı verildi. Bu ad Anadolu ağızlarında, cesur, muharip, iyi yürüyen, eli ayağı çabuk manasına da geliyordu. Bununla beraber, daha sonraları Yörük kelimesi bu gerçek anlamını kaybetmiş ve Batı Anadolu ile Güney Batı Anadolu'daki oymakların genel adı olmuştur. Yani Yörük bu bölgede on yedinci yüzyıldan önce yaşayan göçebe, yarı göçebe oymaklar anlamını ifade etmiş ve zamanımıza kadar gelmiştir¹⁰. Buna göre, Yörük adının kavmi hiçbir manası yoktur. Aynı şekilde Türkmenler arasında bir guruba verilen Tahtacı adının da kavmi (etnik) bir manası olmayıp, bu ad davarcılık ve çiftçilik yerine ağaçlardan tahta biçmek veya dilme yapmak işleriyle meşgul olan bir Türkmen zümresine verilen adıdır. Bunlar Ağaç Eri Türkmenlerinin torunları olup Kızılbaşlık inancı taşırlar. Çoğunun evleri orman eteklerinde bulunur ve evleri de tahtadandır. Yine aynı şekilde Sakarya ve çevresinde Manav denilen köylülerinde aslı Türkmen Yörük olup, çoğu Antalya bölgesinden geldikleri için bu adı almışlardır¹¹.

Büyük Selçuklu sultanları, devletin kuruluşunda ve gelişmesinde büyük pay sahibi olan Türkmenleri, Bizans hakimiyetinin çökmekte olduğu bir sırada Anadolu'ya yönlendirdiler¹². Nitekim on birinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu istikametinde gerçekleşen Türkmen göçleri, Büyük Selçuklulardan sonra kurulan Anadolu Selçukluları zamanında da yeni bir boyut kazanarak devam etti. Selçuklu sultanları yeni gelen Türkmenlerin Doğu Anadolu'da sıkışıp kalmalarını önlemek ve onları daha çok üretici kılabilmek için yerleşik hayata geçmelerini ön planda tuttular. Bu amaçla yeni gelenler sürüleriyle birlikte batıya, Uc bölgelerine nakledilerek kendilerine verilen yeni yerlere yerleştirildiler. Göç ettikleri yeni yerlere yerleştirilen Türkmenler arasında güvenlik ve saire nedenlerle ilk yerlerinde duramayan gayr-i Müslim Türk toplulukları da bulunuyordu. Bu gayr- Müslim Türk topluluklarına da yeni köyler verilerek iskan ettirildiler.

Şüphesiz Türkmenler, Anadolu Selçukluları zamanında muhtelif tarihi şartların da etkisiyle çok gelişmiş bir ekonomik düzen içinde yaşamaya başladılar. Bu durum Türkmenleri yeni vatanlarında muhariplikten ziyade ekonomik faaliyetlere meylettirdi. Ancak Anadolu'da bu müsait şartların on üçüncü yüzyılda değişerek on dördüncü yüzyıl başlarında ekonomik krize dönüşmesiyle birlikte¹³, Anadolu'da yaşayan Türkmenler, Moğolların baskısıyla orduların arkasından hareket ederek yeni fethedilen sınır bölgelerinde toplandılar¹⁴. Bunlar arasında Karluk, Kalaç (Halaç) ve hatta Uygur Türkleri var olduğu gibi çok miktarda Türkmen de vardı¹⁵.

Bu dönemde, Bizans'ın savunma sisteminin son derece zayıf ve İznik devleti zamanındaki savunma sisteminin de çökmesiyle Bizans şehirleri Türklere karşı hiçbir direnme gösteremedi. Nitekim XIV. Yüzyılın başlarına gelindiğinde bütün Anadolu toprakları Türklerin eline geçerek bir daha geri gelmecesine Bizans'ın elinden çıktı¹⁶. Gerçekten de Sakarya ve çevresini içine alan Marmara'nın doğusu fethedildiği zaman Türkmenler bu bölgeye

yerleşmeye başlamışlardı. Hatta Moğallara bağlı kalmak istemedikleri için de Osman Gazi'nin etrafında toplanarak Oğuz Han töresi üzerine diz çöküp ona biat etmişlerdi. Osman Gazi de önde gelen Türkmen beylerine birer kadeh kırmızı sunarak onların istediğini kabul etmiş idi¹⁷. Bu şekilde bir zamanlar Seyhun bölgesinden güneye inerek yavaş yavaş İslâmı kabul eden Türkmenler, Orta Asya menşeli eski inanç ve geleneklerini yeni yerleştikleri bu topraklara da taşıdılar¹⁸. Nitekim son yıllarda bir çok araştırmacı bu yöndeki çalışmalarını sürdürerek, bu eski inanç ve geleneklerin büyük bir kısmının Anadolu'ya dışardan, yani Orta Asya'dan Türkler yoluyla geldiğini ortaya koydular.

Bundan sonra Sakarya ve yöresi Osmanlıların eline tamamen geçince, yeni gelen Türkmen Yörüklerle birlikte konar-göçer nüfus yoğun bir şekilde arttı¹⁹. Bu suretle konar-göçer nüfusun yerleşeceği alanlar dar gelmeye, bu hayat biçimi ekonomik bakımdan yetersiz olmaya başladı. Bu durum Türkmen Yörüklerini zaman içinde uygun gelen yerlere yerleşmeye sevk etti²⁰. Bu kelimenin tam anlamıyla bölgenin güvenliği için önemli merkezlerin alınmasına ve gerçek bir gazi savaşının Bizans sınırlarını geri iterek görevini yerine getirmesine de imkan verdi²¹. Böylece Sakarya ve çevresine gelip yerleşen Türkmenler arasında dervişler ve gaziler de yer aldı²². Bunlarda hakim olan duygu din ve kahramanlık hisleriydi ki, çoğunlukla tasavvufi şekiller altında ortaya çıkan bu dini hassasiyet faal ve savaşçı Türkmenleri de etkiledi²³. Bunların bir kısmı gazilerle bölgenin fethine katılırken bir kısmı da o bölgedeki köylere veya tamamen boş olan yerlere yerleşerek ziraat ve hayvancılıkla meşgul oldular. Bu suretle de arkadan gelen Türkmen boylarına yol açtılar.

Gene, Sakarya çevresindeki Geyve, ardından Göynük, Taraklı Yenicesi ve Mudurnu, Orhan Bey'in oğlu Süleyman Paşa'nın eline geçtiği sırada²⁴ bir meslek sahibi olan Ahiler de bu topraklarda faaliyetlerini sürdürdüler. Tabiatıyla Türkmenlerin Sakarya bölgesine yerleşmesinde Ahilerin de önemli rolleri oldu²⁵. Ahiler, Sakarya ve yöresine gelen Türkmenlerin yerleşik hayata geçmelerinde koruyucu bir unsur olduğu gibi, bazen de daha ileri giderek Osmanlı devletinin yönetimdeki kuvvet kaynağını oluşturdular. Nitekim Süleyman Paşa, Sapanca'daki bir köprünün bakım ve onarımı için topraklar vakfederken yönetimini de Ahilere bırakıyordu²⁶. İbn-i Batuta' da yukarıda adı geçen şehir ve kasabalarda Ahilere ve Dervişlere ve onların faaliyet merkezi olan zaviyelere rastladığını kaydederken buralarda sadece Türkçe'nin konuşulduğunu söyler²⁷.

Şüphesiz bu bölgede boş ve ıssız yerlere gelip yerleşerek oraları imar ve iskana açan dervişler ve onların faaliyet merkezi olan zaviyeler kendiliğinden bir kolonizasyon ve iskan hareketini oluşturdu²⁸. Halkın dini inançlarının da temsilcisi olan bu dervişler, askerî fetihlerle beraber bu boş topraklara yerleşerek orada bir zaviye kuruyor ve bir köyünde meydana gelmesine zemin hazırlıyordu²⁹. Zaviyelere yerleşen dervişler, zaviye çevresinde tarım yaparken, evler, ahırlar, mescitler inşa ederek, sonrada bunların etrafına Türkmenlerin yerleşmesi sağlanıyordu. Böylece zaviyelere tahsis edilen yerler zamanla köy haline dönüşüyordu³⁰. Bugün Anadolu'da olduğu gibi, Sakarya ve çevresinde yer alan bir çok köy isminin bu gazi ve dervişlerin adını taşıması bu durumla

ilgili olsa gerek. Örneğin, Geyve'ye bağlı Ahibaba, Pirlar köyleri gibi.

Genellikle Sakarya'nın yer aldığı Marmara'nın doğusunda yerleşen Türkmenler, daha önceleri buralara yerleştirilmiş Hıristiyan Türklerle de kolayca kaynaşarak yaşama şartları daha iyi olan bu topraklara uyum sağladılar. Çünkü Türkmenlerin bu bölgede karşılaştıkları halk aynı dinden olmamasına karşın aynı dili konuşuyorlardı. XV. yüzyıl ortalarına ait tahrir defterleri Türk kökenli adlar taşıyan Hıristiyan Türklerin varlığını teyit eder ki³¹, bu durum, Osmanlılardan önce de Sakarya yöresine bir takım Türk boylarının geldiğini gösterir. Bunlar yörenin yerleşik Türk halkını oluşturuyordu³².

Sakarya ve çevresine gelip yerleşen Türkmen guruplarından biri de Manavlar idi. Manavlar, bugün İstanbul'un Anadolu yakası Karadeniz kıyıları, Kocaeli, Adapazarı, Bolu, Bilecik, Eskişehir, Balıkesir, Manisa ve Antalya'da çok yoğun; Afyon, Kütahya, Isparta, Konya, Çanakkale, Zonguldak, Kastamonu, Ankara-Polatlı ve Diyarbakır-Çüngüş - Çermik'de az miktarda yaşamaktadır. Burada dikkati çeken husus Manav olarak nitelendirdiğimiz Türkmenlerin, Osmanlıların kuruluş sahası olan topraklarda daha kesif bir şekilde yer almalarıdır. Bu durum onların bu topraklara Osmanlılarla birlikte gelip yerleştiklerini ve sonra da bu ismi aldıklarını kuvvetle ortaya koymaktadır. Çünkü Sakarya ve çevresinde yaşayan bütün Manavlar, yaşadıkları bu toprakların Osman Gazi ve onun oğlu Orhan Gazi döneminde fethedildiğini ve o dönemlerde bölgeye gelip yerleştiklerinden dolayı da kendilerine " yerli " manasına gelen " Manav " denildiğini ifade etmektedirler. Aynı şekilde ülkemizin diğer yörelerinden Isparta - Keçiözü, Balıkesir - Susurluk, Çanakkale - Biga, Bilecik - Bozüyük, Kocaeli - Kandıra ve Konya - Ilgın'da yaşayan Türk halkı da kendilerini " Manav " yani " yerli " olarak tanımlamaktadırlar³³. Buradaki yerli tabiri toprağa bağlı, toprağı olan kimse demektir. Bu tabir gerek Orta Asya ve gerekse Anadolu'da aynı anlamda kullanılmaktaydı. Orta Asya'da Kazakistan'ın asli unsurunu oluşturan Kazaklara³⁴, Anadolu'da Yörüklerin karşıtı olan yerleşiklere yani Türkmenlere " yerli " deniliyordu ki³⁵, Kazak-Kırgızlar ile Türkmen-Yörüklerinin hayat biçimleri arasında da büyük bir benzerlik vardı³⁶.

Gerçekten de Manav adının söylenişi, Kazak ve Kırgız lehçesinde görülen " Manağ " olmalıdır. Koruyucu, soylu ve boy beyi anlamına gelen " Manağ " ile " Manav " arasında bir benzerlik vardır³⁷. Çünkü Manavların dil yapılarına bakıldığında " ğ " sesini kullanmadığı görülmektedir. Örneğin, " yağ = yav, bağ = bav, ağ = av, tığ = tiv, sağ = sav, soğan = sovan " kelimelerin de görüldüğü gibi " ğ " sesinin yerine " v " sesi kullanılmaktadır³⁸.

Öyle anlaşılıyor ki, Manav'ın aslı Manağ şeklinde söylenirken daha sonra dilimizdeki ses değişiminden dolayı Manav şekline dönüşmüştür. Yerli manasını taşıyan anlamını da muhtemelen buradan almıştır.

Gelibolulu Mustafa Ali, dışardan gelerek Bursa'ya yerleşen Türk topluluklardan birinin de Manavlar olduğunu kaydeder³⁹. Ondan sonra İzmirli olan Rum asıllı Dr. Çakıroğlu, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Batı Anadolu'da yaşayan Türkmen oymaklarından bir çoklarının adlarını ve onların oturdukları yerleri gösteren yayın listesinde de Manavları, Yörük oymaklarından

göstermiştir⁴⁰. Bunun gibi Osmanlı kaynaklarından, Yörük ve Türkmenlerle ilgili ad taşıyan çok sayıda oymak, aşiret, cemaatin Sakarya ve çevresinde yaşamış olduğunu tespit etmekteyiz. Bunlar : Akçaşehirli, Altıntaşlı, Armudlulu, Atmacalı, Bıçakçılı, Cihanşahlı, Davudlu, Dengizlü, Dünderlu, Elvanbeğlü, Eskicelu, Gezerlü , Hafirlü, Hüseyünlü, Hacıyakublu, Karabürceklü, Karamanlı, Kızılkoyunlu, Kaşıkçılı, Kurtlu, Mahmudlu, Mürselli, Ozanlı, Pehlivanlı, Umurbeğlü, Sipahili, Sümerlü, Şeyhbozanlu, Taraklılu ve Yuvalar'dır⁴¹ Bunların çoğu yaylak ve kışlak olan mahallerde yerleşiyorlardı. Buralarda genellikle harap ve terk edilmiş yerlerin yanında idi. Nitekim yukarda adı geçen oymaklardan birini teşkil eden Kızılkoyunlu Oymağı, Osmanlı devleti tarafından İznik ve Sapanca arasındaki bu alanlara yerleştirilmişti⁴².

Bu arada doksan üç harbenden sonra Adapazarı yöresine gelmiş olan Yörükler, Sakarya nehrinin denize dökülen kısmının batısındaki İhsaniye köyü ile Karaboğaz iskelesi arasındaki kıyı kumulları sahasına yerleştirilmişti. Bunlar yazın Geyve, Göynük ve Taraklı yaylaklarına çıkarak kışın da daimi kışlaklarına dönüyorlardı⁴³. Halen Sakarya ve çevresinde yer alan bir çok köyün adı, onların kurucuları olan bu boy ve oymakların adı ile anılmaktadır.

Türkmenlerin diğer grupları gibi Manavların da yerleşik hayata geçişi, onların hayat tarzlarında bir takım değişikliklere sebep oldu. Eskiden hayvan besleyen bu topluluklar yerleşik hayatı benimseyince, daha ziyade ziraat, bağ ve bostan işleriyle uğraşmaya başladılar. Bunlar, göçebelik döneminde zirai mahsul ihtiyaçlarını besledikleri hayvanlardan elde ettikleri mahsullerle takas ederek hayatlarını sürdürüyorlardı. Yerleşik hayata geçince bu basit mübadele usulünü bırakmışlar, mahsul fazlasını bir zirai pazar olan şehre götürüp satmaya ve ihtiyaçlarını da şehirden temin etmeye başlamışlardır.

Böylece Manavların kültürel hayatlarında meydana gelen bu değişiklik onların isimlerinin yanlış bir şekilde yorumlanmasına da yol açtı. Bunlardan biri de Manav'ın taze yemiş satan esnaf, tahkir edici anlamında "Anadolu Türkü" olarak ifade edilmesidir ki⁴⁴, bunun hiç bir kavmi manası yoktur. Öyle anlaşılıyor ki, buradaki tahkir sözü de 1908 meşrutiyet yönetimine kadar başkent İstanbul'da Türk adının "kaba, köylü, görgüsüz ve taşralı" anlamında kullanılmasından gelmekteydi⁴⁵. Buna benzer belirtileri Osmanlı kaynaklarında tespit etmek mümkündür. Örneğin "Türk ne bilir bayramı, lak lak içer ayranı", "Türk danişmend olur adam olmaz", "Türk'e beylik vermişler önce babasını öldürmüş" ve "Türk'ün aklı sonradan gelir" gibi⁴⁶. Bu açıdan Manav'ın dilimizdeki "yaş / taze meyve satan esnaf" anlamında gösterilmesi yanlış bir nitelendirmeden kaynaklanmaktadır. Yaptığımız bire bir görüşmelerde bütün Manavlar, bu şekilde bir nitelendirmenin doğru olmadığını ifade etmektedirler.

Diğer yandan Manavların yaşadıkları Sakarya ve çevresindeki yer isimleri onların kurucuları olan Türkmen boy ve oymakları hakkında bize bir yol gösterici gibidir. Çünkü Türkmenler yeni yerleştikleri bölgelerde genellikle kendi boy ve oymak adını, yahut Türkistan ve Azerbaycan'daki bir yer adını, yahut totem adı olarak hafızalarda silik şekilde olan bir ismi, yerleştikleri arazinin şekline veya yerleşme esnasındaki bir hadiseye istinaden ad olarak vermek

suretiyle kendi kimliklerini ortaya koydular. Sakarya ve çevresindeki bu şekildeki isimlendirmeler Türkmenlerin yerleşmesi ile başlayarak Osmanlı devletinin yükselme dönemine kadar devam etmiştir.

Ancak bir kısım köy ismi ise, Osmanlı devletinin gittikçe zayıflamaya başladığı dönemlerde konmuştur. Nispeten yeni olan bu köy isimlerine örnek olarak Kırım, Romanya, Bulgaristan, Kuzey ve Güney Kafkasya'dan gelen göçmenlerin yerleştikleri Türk köylerini verebiliriz. Bu köyler genellikle Sakarya'nın ova kısımlarında yer almakta ve özellikle Osmanlı padişah ve devlet adamlarının isimlerini taşımaktadırlar. Örneğin Selimiye, Ahmediye, Mahmudiye, Mecidiye, Muradiye ve Maksudiye gibi.

Bununla beraber Sakarya ve çevresindeki köy adlarının büyük çoğunluğunu oluşturan eski köy isimleri ise, özellikle Oğuz ve Türk boylarına ait adlar taşımaktadır. Buna göre, Adapazarı merkeze bağlı Emirler köyü ve Geyve'ye bağlı Bayat köyü yirmi dört Oğuz boyundan birinin adıdır. Emirler köyü, Eymür köyünün isminin değişmesinden meydana gelmiştir⁴⁷. Anadolu'da Ankara - Kalecik, Ankara - Çubuk, Ankara - Bala, Yozgat - Sorgun, Çorum - Sungurlu, Zonguldak - Safranbolu, Kastamonu - Merkez, Kastamonu - Zile, Sivas - Yıldızeli, Gaziantep - İslahiye, Kars - Kağızman, Kocaeli - Kandıra, İçel - Tarsus, İçel - Merkez ve Ordu - Merkeze bağlı Emirler adlı birer köy daha vardır⁴⁸.

Geyve'ye bağlı Bayat köyü, Bayat boyunun adını aynen muhafaza etmiştir. Anadolu'da Afyon - Emirdağ, Amasya - Merkez, Amasya - Merzifon, Ankara -Ayaş, Antalya - Korkuteli, Balıkesir - Merkez, Bilecik - Gölpazarı, Çorum - Merkez, Denizli - Çivril, Isparta - Atabey, Kastamonu - Tosya, Konya - Merkez, Konya - Beyşehir, Kütahya - Merkez, Manisa-Gördes, Manisa - Soma, Niğde - Bor, Sivas - Yıldızeli, Sinop - Durağan ve Zonguldak - Ereğli'ye bağlı Bayat adlı birer köy daha vardır⁴⁹. Aynı şekilde Karasu'ya bağlı Yuvalıdere köyü, Yıva boyu ile ilgili olması kuvvetle muhtemeldir⁵⁰. Anadolu'da Tekirdağ - Sarayı ve Sivas - Yıldızeli'ne bağlı birer Yıva köyü daha görülmektedir⁵¹.

Adapazarı merkeze bağlı Karaman köyü, Salur boyuna bağlı Türkmen aşiretinden Karamanlıların iskanıyla kurulmuş olmalıdır. Salurların üç taifesinden birinin adı Karaman'dır⁵². Anadolu'da Zonguldak - Bartın, Adıyaman -Kahta, Denizli - Acıpayam, Sivas - Divriği, Elazığ - Palu, Tunceli - Pertek, Balıkesir - Merkez, Elazığ - Merkez, Samsun - Terme, Ankara - Çubuk, Bursa - Merkez, Trabzon - Akçaabat, Zonguldak - Merkez, Kastamonu - Cide, Antalya - Merkez, Kastamonu - Küre, İzmir - Ödemiş ve Sivas -Zara'ya bağlı Karaman adlı birer köy daha vardır⁵³. Akyazı'ya bağlı Gökçeler köyü, Cemaati Gökçelinin iskanıyla kurulmuş olmalıdır. Mamulu aşiretine tabi olan Gökçeli cemaati, ziraatçı Türkmen taifesindedir⁵⁴. Yine Akyazı ve Geyve'ye bağlı Dodurga köyleri, Oğuzların Dodurga boyunun iskanıyla kurulmuş olmalıdır. Bu Türkmen boyuna ait Anadolu'da yirmi dört yer ismi vardır. Bu yer adlarından biri de Bolu ve Kastamonu'da yer almaktadır⁵⁵.

Adapazarı merkeze bağlı Sarıcalar köyü, Reyhanlı aşiretine bağlı

Sarıcalı cemaatinin iskanıyla⁵⁶ Geyve'ye bağlı Hüseyinli köyü, Karahasanlı Ceridine bağlı Sakallı oymağı obalarından Hüseyinli cemaatinin iskanıyla⁵⁷ Hendek'e bağlı Sofular köyü, Bozulus Türkmen taifesinden Sofular cemaatinin iskanıyla⁵⁸ yine Hendek'e bağlı Şeyhler köyü, Bozulus aşiretinden Şeyhler cemaatinin iskanıyla⁵⁹ Söğütlü'ye bağlı Karateke köyü, Karakeçili Yörüklerinin iskanıyla⁶⁰; Adapazarı Taraklı, İlbeyli Türkmenlerinden Taraklı cemaatinin iskanıyla⁶¹ kurulmuş köyler olmalıdır.

Yine Adapazarı merkezine bağlı Bileciler, Budaklar, Çelebiler, Çerçiler, Çökekler, İlyaslar, İmamlar, Tavuklar, Poyrazlar, Rüstemler, Hacılar, Solaklar, Çubuklu, Elmalı; Akyazı'ya bağlı Yağcılar, Çengeller, Çıldırlar, Durmuşlar, Haydarlar, Yörükyeri, Türkorman, Yuvalak, Taşağıl; Geyve'ye bağlı Ceceler, Demirler, Kamışlı, Hacılar, Ahibaba, Umurbey; Pamukova'ya bağlı Ahiler, Ağaçcılar; Karasu'ya bağlı Manavpınarı, Resuller, Kızılıcık, Karapınar; Hendek'e bağlı Sofular, Yağbasan, Akarca, Paşaköy, Çakallık, Kurtköy ve Halaç köyleri bu adı taşıyan oymak aşiret ve cemaatler tarafından kurulmuş olmalıdır. Hatta denilebilir ki, Türkmen oymak, aşiret ve cemaatlerinin adını taşıyan bazı köylerin adları yakın zamanlarda değiştirilmiştir. Nitekim Adapazarı merkeze bağlı Türkçaybaşı - Çaybaşı, Akyazı'ya bağlı Türkormanköy - Eskiormanköy, Söğütlü'ye bağlı Çaylar - Yeniköy, Karasu'ya bağlı Bolazlar - Gümüşoluk adlarıyla değiştirilmiştir. Bu adlardan Çaylar, Türk oymaklarından birinin adı, Bolazlar ise yine ünlü Türk büyüklerinden birinin adıdır⁶². Bu gibi örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Burada köy adları dikkate alındığında yerleşme tarihi çok eskilere uzanan Adapazarı ve çevresinde yer adlarının büyük çoğunluğunun Türkmen - Yörük topluluklarının isimlerini aldığı görülmektedir. Herhalde bu köyleri kuranların bir kısmı da Manavlar idi.

Şüphesiz bir kısmından bahsettiğimiz bu köylere yerleşen Manavlar, gerek faaliyetlerinde gerekse meydana getirdikleri şekillerde, kendilerine özgü biçimlerde ortaya koydular. Nitekim yörede yaşayan Manavların örf ve adetlerine, kabiliyetlerine ve hayat tarzlarına ait izler bulmak zor olmamaktadır. 1553 yılında İstanbul'dan Amasya'ya giderken Manav Türkmenlerinin yoğunlukta yaşadıkları bölgeden geçen Alman seyyah Hans Dernschwam, Türk köylülerinin tekerlekli araba, saban ve çift çatallı yaba kullandıklarını kaydetmektedir.⁶³ Aslında bu araç ve gereçler Türklerin anayurtları olan Türkistan'dan getirdikleri aletler idi.

Netice itibarıyla buraya kadar ortaya konulan bulgulara istinaden şu değerlendirmeyi yapabiliriz ki, Anadolu'nun fethi ile Türklerin eline geçen Sakarya ve çevresi Türkmen boylarının iskanına açılmıştır. Bu kitlelerden biri olan Manavlar, konar-göçerlikten köy hayatına, hatta şehir hayatına geçmiş olan yerli gruplardır. Diğer Türkmen kitlelerinde olduğu gibi etnik bir yapı oluşturmamaktadırlar. Sadece ekonomik ve sosyal hayatlarında meydana gelen değişiklikten dolayı Türkmenlerin yeni ve büyük bir kolunu teşkil ederek Sakarya ve çevresinin Türkleşmesini ve yaşanılabilir hale gelmesini sağlayan başlıca gruplardandır diyebiliriz.

- ¹ S. G. Ağacanov, *Oğuzlar*, İstanbul 2002, s. 120.
- ² S. G. Hasan, "Notes on the Etymology of the Word Turkoman", *Islamic Culture*, vol. XXXVII, no. 3, Hyderabad 1963, s. 165; S. G. Ağacanov, a. g. e., s. 117 – 118.
- ³ S. G. Hasan, a. g. m., s. 163 – 164.
- ⁴ Faruk Sümer, "Oğuzlar'a ait Destani Mahiyette Eserler", *DTCFD*, C. XVII, S. 3 - 4, Ankara 1959, s. 403.
- ⁵ *Divanü Lugat- il -Türk Tercümesi I*, (Çev., Besim Atalay), Ankara 1985, s. 55 - 9, 363 – 3.
- ⁶ S. A. Hasan, a. g. m., s. 165 – 166.
- ⁷ Ağacan Beyoğlu, *Türkmen Boylarının Tarihi ve Etnoğrafyası*, İstanbul 2000, s. 10.
- ⁸ V. Gordlevsky, *Anadolu Selçuklu Devleti*, (Çev., Azer Yaran), Ankara 1988, s. 112 – 113.
- ⁹ F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara 1972, s. 132.
- ¹⁰ F. Sümer, a. g. e., s. 174; Vahid Çabuk, "Yörükler", *İA*, C. 13, İstanbul 1978, s. 432.
- ¹¹ F. Sümer, "Anadolu'daki Türk Oymakları Hakkında Araştırmalar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 60, İstanbul 1989, s. 35 - 45.
- ¹² F. Babinger – F. Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, İstanbul 1996, s. 12.
- ¹³ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996, s. 140 - 141.
- ¹⁴ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, C. I, İstanbul 1979, s. 477.
- ¹⁵ Bu konuda bkz., M. Halil Yınanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944, s. 35–84.
- ¹⁶ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çeviren, Fikret İşıltan), Ankara 1986, s. 453.
- ¹⁷ *Müneccimbaşı Tarihi*, (Haz., İsmail Erünsal), C. I, İstanbul (Tarihsiz), s. 70.
- ¹⁸ F. Babinger - F. Köprülü, a. g. e., s. 45.
- ¹⁹ Donald Edgar Pitcher, *Osmanlı İmparatorluğunun Tarihsel Coğrafyası*, (Çev., Bahadır Tırnakçı), İstanbul 2001, s. 63.
- ²⁰ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskanı*, İstanbul 1978, s. 35.
- ²¹ D. E. Pitcher, a. g. e., s. 63.
- ²² Bu konuda bkz., *Neşiri Tarihi I*, (Haz., M. Altay Köymen), Ankara 1983, s. 49; *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, (Haz., H. Nihal Atsız), Ankara 1985, s. 23.
- ²³ F. Babinger - F. Köprülü, a. g. e., s. 63.
- ²⁴ *Oruç Beğ Tarihi*, (Haz., H. N. Atsız), İstanbul (Tarihsiz), s. 35; Robert Mantran, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I*, (Çev., Server Tanilli), İstanbul 1995, s. 24.
- ²⁵ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 345 - 346, 380.
- ²⁶ R. Mantran, a. g. e., s. 38.
- ²⁷ *İbn-i Batuta Seyahat Namesi "Tuhtetu'n-Nuzzar Fi Garaibi'l-Emsar"*, (Haz., Mümin Çevik), c. I - II, İstanbul 1983, s. 214 -216.
- ²⁸ Ömer Lütfü Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler: II. Kolonizatör Türk Dervişleri", *Vakıflar Dergisi*, II, Ankara 1942, s. 285.
- ²⁹ C. Orhonlu, a. g. e., s. 29 - 30; Doğan Kuban, "Anadolu – Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *VD*, VII, Ankara 1978, s. 60.
- ³⁰ Ö. L. Barkan, a. g. m., s. 291; F. Köprülü, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Ankara 1988, s. 70.
- ³¹ R. Mantran, a. g. e., s. 21.
- ³² M. Akdağ, a. g. e., s. 477.
- ³³ *Derleme Sözlüğü*, IX, Ankara 1993, s. 3117.
- ³⁴ Akdes Nimet Kurat, *IV – XVIII Yüzyılda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1992, s. 193.
- ³⁵ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 2. Kitap, İstanbul 1990, s. 181-182.
- ³⁶ A. N. Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937, s. 63.
- ³⁷ W. Radloff, *Sibiryadan I*, (Çev., Ahmet Temür), İstanbul 1994, s. 219 – 224; Z. Velidi Togan, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981, s. 70 – 71.
- ³⁸ Veysel Aygün, *Türkmen Toplularından Manavların Kültürel Hayatı*, (Sakarya Üniversitesi yayınlanmamış lisans tezi), Adapazarı 2003, s. 16.
- ³⁹ Gelibolulu Mustafa Ali, *Meva'idü'n – Nefa'is Fi Kava'idü'l – Mecalis*, (Neşreden Yeniçağ Tarihi Kürsüsü), İstanbul 1956, s. 155.
- ⁴⁰ F. Sümer, *Oğuzlar*, İstanbul 1980, s. 629.
- ⁴¹ Bu konuda bkz., Cevdet Türkay, *Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar*, İstanbul 2001.
- ⁴² C. Orhonlu, a. g. e., s. 109.
- ⁴³ Yusuf Dönmez, "Karasu Batısında Bir Yörük Yerleşmesi", *İstanbul Üniversitesi Coğ. Ens. Derg.*, C. 7, S. 14, İstanbul 1964, s. 181-199.
- ⁴⁴ Hüseyin Kazım Kadri, *Türk Lugatı Türk Dillerinin İştikakı ve Edebi Lugatlar*, C. IV, İstanbul 1945, s. 408.
- ⁴⁵ M. Fahrettin Kırzioğlu, "Anadolu Etimolojisi Araştırmaları", *Orkun*, S. 24, Ocak 1964, s. 14 –15; H. Adams Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Ankara 1998, s. 25.
- ⁴⁶ Şinasi, *Durubi Emsali Osmaniye*, İstanbul 1863, s. 83.

- ⁴⁷ Mehmet Eröz, "Adapazarı Tarihcesi ve Sakarya Coğrafyası", *Sakarya Sosyal Araştırmalar Merkezi*, Seri A- No: 2-3, İstanbul 1968, s. 9.
- ⁴⁸ *Köylerimiz*, Dahiliye Vekaleti Mahalli Ydareler Umum Müdürlüdü, İstanbul 1933, s. 237.
- ⁴⁹ *Köylerimiz*, s. 81.
- ⁵⁰ M. Eröz, *a. g. .m.*, s. 9.
- ⁵¹ *Köylerimiz*, s. 796.
- ⁵² Ahmed Refik, *Anadolu'da Türk Apiretleri*, İstanbul 1989, s. 54; M. Eröz, *Doğu Anadolu'nun Türklüdü*, İstanbul 1982, s. 190.
- ⁵³ *Köylerimiz*, s. 419.
- ⁵⁴ C. Türkay, *a. g. .e.*, s. 322-323.
- ⁵⁵ F. Sümer, *Oğuzlar*, İstanbul 1972, s. 256-257.
- ⁵⁶ C. Türkay, *a. g. .e.*, s. 604.
- ⁵⁷ C. Orhonlu, *a. g. .e.*, s. 78.
- ⁵⁸ C. Türkay, *a. g. .e.*, s. 579.
- ⁵⁹ C. Türkay, *a. g. .e.*, s. 597.
- ⁶⁰ F. Sümer, *a. g. .e.*, s. 182; C. Orhonlu, *a. g. .e.*, s. 118.
- ⁶¹ Yusuf Halaçoğlu, *XVIII Yüzyılda Osmanlı Ymparatorluğunun Yskan Siyaseti ve Apiretlerin Yerleptirilmesi*, Ankara 1988, s. 124, 141.
- ⁶² M. Eröz, "Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları", *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1984, s.43-53.
- ⁶³ Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüdü*, (Çev., Yağar Önen), Ankara 1987, s. 221.

III

XVI. ASIRDAN XVII. ASRIN BAŞLARINA KADAR ADA KAZASI

Yrd. Doç. Dr. Yücel ÖZTÜRK

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ, FEN EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TARİH BÖLÜMÜ ÖĞRETİM ÜYESİ

Adapazarı'nın iktisadî ve içtimâî tarihi hususunda oldukça kıt olan araştırmalar, genellikle şehrin bugünkü topografyasından hareketle bir takım görüşler ileriye sürmüşlerdir. Bir kısmı amatör düzeyde yapılan bu tedkikat, şehrin tarihini aydınlatmaktan çok ayıklanması zor mesnetsiz iddialar halindedir. Tedkikimize girmeden önce bu hususta ortaya çıkmış bulunan literatüre kısaca temas etmeyi zarurî görüyoruz.

Adapazarı tarihinde literatürü en çok etkileyen araştırmalar ana kaynakları yeterince değerlendirmeden tahmini yorumlara dayanan araştırmacılara aittir. Bunlara en iyi misal, Talia Balcıoğlu'nun araştırmasıdır.¹ Mehmet Eröz ve Seyfi Alpan'ın tedkiki de bu araştırmadan etkilenmiş ve ona yeni bir şey eklememiştir.² Muzaffer Erendil'in araştırması şehrin mimarî eserlerinin menşelerini tayin hususunda yararlı ve seviyeli olmakla beraber kaynaklar bakımından yetersizdir. Mezkur araştırmacı seyyahlardan oldukça yararlı bilgiler derlemiştir.³ F. Yavuz Ulugün'ün araştırması da ciddî emek muhsulü olup mevcut araştırmaların derlenmesinden ibarettir.⁴

Bahsedilen araştırmaların ana hareket noktası, Adapazarı'nın halen bulunduğu mevkiin şehrin en eski yerleşim yeri olduğudur. Bu anlayışa göre genel olarak Adapazarı Bizans'tan kalma Beş Köprü ile Sakarya nehri üzerindeki Tavuklar köprüsü arasındaki düzlük alanda kurulmuştur.⁵ Bu hatanın büyük kısmının eski Adapazarı'nı bugünkü Adapazarı'nın kurulduğu ova Adapazarı ile karıştırmaktan kaynaklandığı görülüyor. Hatta meslekî isimlerden ibaret olan gayet geç döneme ait mahalle isimleri bile en eski yerleşimle bütünleştirilerek bir Adapazarı portresi çiziliyor. Araştırmalardaki yetersizliğin başlıca sebebi, münferit vesikalardan bütün çıkarma gayretidir. Eksik bilgi muvacehesinde yapılan yorumlara göre, 1563'ten evvel "Ada" ismine tesadüf edilmemektedir.⁶

Diğer yandan, kaynaklar belirtilmeden kaza, nahiye temelinde yapılan yorumlar da gayet isabetsizdir. Köy iken nahiye olduğu, sonra tekrar köye dönüşüğü, tekrar nahiye statüsüne yükseldiği gibi yorumlar temelden yanlıştır.

Adapazarı'nın içtimâî, iktisadî ve coğrafi tarihi hakkında ilk olarak en doğru yaklaşım bizim tespitimize göre Hamit İnanlık'a aittir.⁷ H. İnanlık, Adapazarı'nın geçmişte şehir değil, kendisine tabi köylerden müteşekkil bir idarî ünite olduğunu tespit ve tahlil etmiştir. Tahrir verilerine de inmiş gözükmele

beraber bütününü tüketmemiş, yukarıda bahsedilen araştırmacıların bir takım yanlışlarını tekrarlamaktan kurtulamamıştır. Bahsedilen arşiv kaynaklarını toplu bir değerlendirmeye tabi tutan İnanlık, aynı kaynakları ayrıntısı ile incelediğimiz halde rastlayamadığımız bir takım teşekküllerden bahsetmiştir. Bunlar, izleri Türkistan'a kadar uzandığı sanılan, ilk Anadolu yerleşiminin idarî teşkilatlanmasında önemli bir yer tuttuğu görülen divan⁸ teşekkülleridir.⁹ İnanlık'ın bahsettiği en eski karyelerden Çaybaşı, Tersiyeye gibi büyük köylere tahrir defterlerinde rastlanmakla beraber, bunlar karye ismiyle kaydedilmiş olup "divan", "onluk" gibi tasnife tabi değildirler.¹⁰ İnanlık XVI. yüzyılda 125 köyden bahsediyor ki, bu mümkün değildir. Bu tarihlerde idârî olarak "Ada" kazasına tabi olmayan Akyazı ve başka nahiyelerden bahsedildiğine göre, İnanlık'ın günümüz idârî yapısından hareket ettiği ortaya çıkıyor. Bununla beraber, İnanlık'ın ulaştığı bazı önemli neticeler bizi desteklemektedir. İnanlık, Adapazarı'nın XIX. asrın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan yeni bir şehir olduğunu tespit etmiştir ki, aynı kanaatteyiz. İskân hususunda coğrafyacı gözüyle şahsi gözlemleriyle sunduğu oldukça yararlı bilgilere de işaret etmek gerekir.¹¹

Kocaeli sancağı ile ilgili bir doktora tezi hazırlamış bulunan Ahmet Güneş, bizim Yeniçağ sosyo-ekonomik tarihi hakkında temel kaynak addettiğimiz tahrir defterlerine inmekle beraber, Adapazarı'nın köylerden müteşekkil idarî, iktisadî ve demografik vaziyetini aydınlatacak verileri maalesef değerlendirmemiştir. Mezkûr araştırmacının tezinde Adapazarı'nı sepesifik olarak tespit etmek mümkün değildir. Güneş, Kocaeli'ni bir bütün olarak değerlendirmiş, iktisat ve nüfus araştırmasını gayet genel çerçevede ele almıştır. Özetle bu tezden anlayabildiğimiz en önemli tespit, Kocaeli'nin merkez kaza İznikmid, Kandıra, Şile, İznik, Yoros, Yalakâbâd (Yalova), Ada, Genevize (Gekbuze=Gebze) olmak üzere 8 kaza ünitesinden müteşekkil bir sancak olduğudur.¹² Mezkur araştırmacının Tahrir defterleri ışığında yaptığı bu tespit bizim açımızdan geçerlidir. A. Güneş, bilahare Adapazarı'yla ilgili bir sempozyum vesilesiyle gerçekleştirdiği 10 sayfalık tebliğinde daha değerli tespitlerde bulunmuştur. Güneş, bu tebliğinde T. Balcıoğlu'nun bahis konusu araştırmasını gayet yerinde bir eleştiriye tabi tutmuş, bu araştırmacının sonraki araştırmalara oldukça detaylı olarak kaynaklık etmek suretiyle neşriyatı etkilediğini vuzuhla belirtmiştir. Güneş, en eski Adapazarı'nın nüfus ve iskân çekirdeğini teşkil eden Kuyluca'yı vurgulamış, bu köye tabi pazarı farketmiş, ilk Adapazarı'nın bu nüfus ve iskân çekirdeğinden müteşekkil olduğunu belirtmiştir. Güneş, mezkur tebliğinde eleştirdiği yazarlara dayanan bir takım tasvirleri benimsiyor intibai uyandırmaktan da uzak değildir. Bizim anladığımız kadarıyla Kuyluca (Çaybaşı)'nı kendi coğrafi mevkiinde değil, belki yine aynı günümüz Adapazarı'nın bulunduğu mevkiye oturtmuştur.¹³ Güneş'in tespitlerinin önceki tedkikata göre radikal bir değişiklik yaratması beklenirdi. Bu yönde ciddî bir tesir ortaya koymamasının sebebi, belki de ilk "Ada kazası"nın Kuyluca-ı Kebir ve Sagir merkezinde kendisine bağlı köy üniteleriyle birlikte teşkil ettiği idarî birünye olduğunun vurgulanmaması idi.

Bu eleştirel değerlendirme yanında kendi tedkikimizin de hatadan arî

olacağını düşünmüyor, araştırmamızın şimdiye kadar yapılan tedkikata ufacak bir katkı sağlamasını temenni ediyoruz.

Önce Mühimme, Tahrir defterleri¹⁴ ve çağdaş tedkikler ışığında bir idârî ünite olarak "Ada kazası"nı açıklığa kavuşturacağız. Müteakiben Tahrir defterlerine göre iskân ve nüfusu ele alacağız. Mühimme defterlerinde tahrir sonuçlarında ulaştığımız sonuçları desteklediği görülen güvenlik ve asayişle ilgili bilgiler değerlendirildikten sonra iktisadî yapıya geçeceğiz. İktisadî yapı bölümümüzde önce tahrir verileri değerlendirilip akabinde mühimme defterlerinden derlediğimiz bilgiler analiz edilecektir. Nüfus ve iktisadî yapı ile ilgili değişik tarihlerdeki tahrir verileri hem kendi içlerinde, hem de karşılıklı olarak mukayese edilerek "Ada kazası"ndaki gelişme çizgisi aydınlatılmaya çalışılacaktır.

1. Idârî Bir Ünite Olarak "Ada" Kazası

Araştırmacıları yanlışlığa sevkeden en önemli hususun Adapazarı'nın mazisinin bugünkü şehir perspektifiyle ele alınması olduğu üzerinde durulmuştu. Doğrusunu söylemek gerekirse, biz de başlangıçta aynı perspektifle hareket ediyorduk. Ana kaynaklara indiğimizde bizi bekleyen en önemli sürpriz, geçmiş ve zamanımızda şehir ile ilgili hiçbir izin mevcudiyetine rastlanmayışı idi. Bugünkü gelişmiş, büyük şehirler kategorisinde yer alan Adapazarı'nı mazisinde de bir şehir ünitesi olarak tasavvur eden araştırmacı eğer gerçek sonuçları yakalayabilmişse, şaşkınlık içine düşmekten kurtulamayacaktır. Bu nedenle, evvela, Adapazarı'nı şehir perspektifinden arındırmamız gerekmektedir. Sık sık karşılaştığımız "Ada kazası"nı hangi bakımlardan şehirden tefrik ettiğimizi kısaca açıklayalım.

Osmanlı sosyo-ekonomik tarihinde şehir karakteristiği bize göre "nefs", onun iç örgütlenmesi olan "mahalle" ve pazarı temsil eden "ihtisab" olmak üzere üç kriterle göre belirlenebilir. Mahallenin henüz inkişaf edememiş birkaç evden müteşekkil dağınık ve insicamsız köy yapıları ile ilgili hususi kullanımı¹⁵ bir tarafa, şehir niteliği taşıyan iskân kaçınılmaz olarak mahalle düzenine tabi olmak durumundaydı. Mahalle, şehrin belki pazardan da ehemmiyetli kriterini teşkil etmektedir. Zira, yerleşme düzeni ile şehrsel yapılaşma arasında ciddî bir münasebet mevcuttur. Köy iskânında devletin her hangi bir müdahalesi yoktur. Şehir iskânında ise belli bir düzen bulunmaktadır. Mahalleler dinler ve cemaatlere göre belirlenmekte, Müslim ve gayr-i Müslimler belli semtlere yerleştirilmekte, Müslümanlarda imamlara, gayr-i Müslimlerde ise cemaat liderleri olan papazlara hususî misyonlar yüklenmektedir.¹⁶

Tarım dışı nüfusun çoğunlukta olduğu şehir, aile ekonomisinin sınırlarının dışında farklı mesleklerden insanların yaşadığı bir alan olmak bakımından ihtiyaçların temini ve tevziini üstlenecek bir kuruma ihtiyaç duyuyordu. Bu pazardır. Pazar, aynı zamanda kırsal üniteler olan köylerin tarımsal üretimleriyle ihtiyaçları olan sınaî ürünlerini mübâdele etmek suretiyle sair ihtiyaçlarını temin edebilecekleri yegâne ticârî vasıtalarından biridir. Belli bir sınaî ve zanaat örgütlenmesine tabi, muayyen miktarda tarım dışı

faaliyetlerle geçinmek durumunda olan şehirli nüfus, talebiyle ziraî üretim fazlasını cezbetmeke, bu şekilde pazar mekânlarında tabii bir seyir içinde köy–şehir ilişkisi hasıl olmakta;¹⁷ şehir, etrafındaki köyler topluluğunun tarım dışı ihtiyaçlarını arz ettiği bir merkez haline dönüşmektedir. Köy ve şehir iktisadî ve içtimaî açıdan birbirine bağlayan yegâne vasıta pazar olmaktadır.¹⁸ Osmanlı döneminde bir yerde pazarın varlığını gösteren en önemli işaret, burada “ihtisab” vergilerinin tahsil edilmiş bulunmasıdır. “Nefs” terimi de şehirselleşmeyi ifade etmektedir. Osmanlı belgelerinde karyeler ile ilgili olarak nadiren rastlanılması, ancak, şehir merkezlerinin mahallelerden müteşekkil birimlerinin kaydında istisnasız olarak “nefs” tabiri kullanılması bakımından, bu terimin şehri tefrik eden hususî bir nitelik taşıdığı anlaşılmaktadır.¹⁹

Osmanlı iskân ve topografyasının en değerli kaynaklarından olan tahrir defterleri incelendiğinde karşımıza Adapazarı'yla ilgili “nefs” ve “mahalle”den ibaret hiçbir belirti çıkmamakta, şehri temsil edecek boyutta bir “ihtisab”²⁰ resmine rastlanmamakta, ancak birkaç köyün sınırlı iktisadi faaliyetini ifade ettiği görülen az miktarda “bâzâr” vergisinden bahsedilmekte, bu vergiye “bâzâr-ı Ada” denilmektedir. Bu vaziyette nefsi, mahallesi, yerleşimi olmayan bir pazar ünitesi ile karşılaşılmaktadır. Bir kaza olmakla beraber şehir değil, sadece kendisine bağlı karyeleri yöneten idarî bir birimdir. Tahrir defterlerinde tek bir mahalleden müteşekkil şehirlerin bile sistematik mahalle düzeni içinde tahrir edildiğini biliyoruz.

Bu durumun Osmanlı idarî sistemi ile ilgili olduğu ortaya çıkıyor. Osmanlı Türk şehrinde yer alan idarî birimler, şehirden önce gelir. Hızla gelişen fetih hareketiyle batıya doğru cereyan eden iskân faaliyeti, buna muvazî bir örgütlenmeyi de zaruri kılıyordu. Osmanlı öncesinde teşekkül etmiş köklü şehirler bir yana, bunların hayli dışına taşarak yeni şehir ve kır iskân alanlarını meydana getiren nüfusun asayiş, güvenlik ve tebaa hukukuyla ilgili her türlü taleplerini karşılamak için sosyo–ekonomik bir sürecin ürünü olan şehirlerin doğuşunu beklemek imkansızdı. Bu bakımdan, ilk devirlerinde askerî niteliği yoğunluk gösteren Osmanlı nizamı, bir idarî teşkilatlanma olarak ortaya çıkmıştır. Aşağıdan yukarıya “karye”, “nahiye”, “kaza”, “sancak”, “eyalet” olarak teşkil edilen ünitelerin şehirle direkt bir ilgisi yoktur. Eyâletler sancaklar, sancaklar kazalar, kazalar nahiyeler, nahiyelerse köylerden meydana gelmekte; bu üniteler içinde “kaza”, bir “kadî”nin yargı alanından mürekkep insicamlı bir bütün olarak karşımıza çıkmakta, idarî–adlî teşkilatın çekirdek unsuru haline gelmektedir.²¹ Bu bakımdan, “Ada kazası” kendine bağlı köyler ve mezra’alarla bir şehir değil, Osmanlı idarî ünitesinin temelini teşkil eden, Kocaeli sancağına tabi bir “kadîlik” idi.²² Esasında, bu araştırmamızda yararlandığımız en önemli kaynaklardan birisi bunu çok açık ortaya koymaktadır. 1520 tarihli mezkur kaynağımızda defter yazıcısı son kısımda Kocaeli livasının fihristini çıkarmış ve bütün liva aksamını kaydetmiştir. Buna göre Kocaeli, 1 “livâ”, 8 “kaza”, 5 “nefs–i şehir”, 5 “kıla’”, 12 “câmi’”, 30 “mesâcid”, 7 “imâret”, 5 “medrese”, 2 “ta’lim hâne”, 26 “zâviye”, 13 “hamâm”, 202 “dekâkîn”, 4 “kârbânsarây”, 44 “keştiyhâ” dan ibaretti. Ada kazası fihristinde ise 5 imam, 1 müezzin, 1 şeyh

ve diğer sınıflar verilirken "kadı"nın yer almaması dikkat çekicidir.²³ 8 kaza içinde yalnız şehir niteliği taşıyan 5 adet "nefs-i şehir" olduğu görülüyor. Demek ki, Kocaeli livası'nda "Ada" kazasından başka şehri olmayan iki kaza daha bulunuyordu. Ada kazasında bir kadının bulunduğu, kaza merkezi olan Kuyluca-ı kebîr (Çaybaşı)'de ikâmet ettiği daha sonraki tarihlerle ilgili kayıtlarda yer almaktadır.²⁴

Ada kazasının idarî yapısında XVI. yüzyıl boyunca "kadılık" vasfı devam etmiş, ancak yüzyılın ikinci yarısında İmparatorluğun bütününe şamil olan "büyük kaçgun" denilen Celâlî fetreti sırasında bazı değişiklikler vukubulmuştur. Sapanca-Akyazı arasında yer alan Çaybaşı bu fetret sırasında muhtemelen en çok etkilenen yer olmuş, buradan ciddî oranda göç yaşanmış, bu sıralarda Rüstem Paşa gibi devletlilerin imaretleriyle süslediği Sapanca güvenlik bakımından İstanbul'un istinad yeri olmuş, buna paralel olarak Sapanca kaza statüsüne yükselmiştir.²⁵ Sapanca'nın Mühimme defterleriyle teyid edilen "kaza" statüsü²⁶ Tahrir defterlerinin verileriyle gelişmektedir. ²⁷ Sapanca'nın kaza olduğu sırada Ada kazası idarî olarak varlığını sürdürmüştür. XVII. asrın başlarında Ada kazasının idarî alanında cereyan eden hadiselerde Sapanca kadası muhatap alınmış, Ada sübaşısının işlediği suçun araştırılması Sapanca kadılığına tevdi edilmiştir. ²⁸ Sapanca'nın "karye" statüsünde kaydedildiği 1590'larla ilgili bir tahrir defterinde Karasu'nun "kaza" olarak kaydedilmesi de Mühimme Defterlerinin verileriyle gelişmektedir.²⁹ XVII. asrın ortalarına ait olduğunu tahmin ettiğimiz bir tahrir defterinde Ada, "nahiye" olarak kaydedilmiştir.³⁰ Osmanlı literatüründe "kaza" ve "nahiye"nin zaman zaman bir birinin müteradifi olarak kullanıldığına da dikkat etmek gerekir.³¹

Etüdümüzün gelişiminde izleneceği üzere Ada kazası büyük kaçgun sırasında nüfus ve üretim bakımından gerilemiştir. Biz Celâlî fetretini sadece bir eşkıyalık olarak düşünmüyor, bunu klasik rejimin değişmesine duyulan bir tepki olarak değerlendiriyoruz. Bu bakımdan, ortaya çıkan hadiselerin sosyal boyutu ile tekâmüle yönelik hususiyetini birbirinden ayırmak gerektiği kanaatindeyiz. Üretim ve nüfusun düşmesine müncer olan hadiseler, zaman içinde yeni oluşumlara zemin hazırlamakta gecikmeyecektir. Bu, özel mülkiyetin doğuşuyla paralel giden çiftlik olgusudur. Çaybaşı bölgesi gerilerken, Adapazarı bugünkü mekânında çiftlik olgusuna bağlı olarak ortaya çıkacaktır. Kaynağı yanlış verilir, tarihlerinde yanlışlık görülse de, T. Balcıoğlu'nda yer alan hüküm fotokopilerinden 1721'lerde Adapazarı karyesinin varlığını tasrih edebiliyoruz.³² Bahsedilen köyün yine de bugünkü mekânda kurulan Adapazarı şehrinin nüvesi olduğu hususunda ciddî kuşku duymak gerekir; zira, Çaybaşı'nın bünyesinde "Bazar-ı Ada", yani "Adabazarı" ismiyle gerçek manada köy değil, ancak pazar ünitesinin varlığı aşağıda görülecektir. Bahsedilen "Adabazarı" ünitesinin zamanla köy haline geldiğini düşünmek için bir engel bulunmamaktadır.³³

Adapazarı'nın doğuşunu, tarih içinde etkili olan siyâsî, iktisâdî ve içtimâî faktörlerin ışığında incelemek en doğru yol olacaktır. Adapazarı, bizim kanaatimize göre XVIII. asrın başlarına doğru bugünkü mekânında teşekkülebaşlamış, zaman içinde güçlerle beslenerek bugünkü şeklini almıştır.

XVII ve XVIII. asır boyunca süren karışıklıklarla XIX. asrın ikinci yarısına doğru vuku bulan büyük göçler sırasında "Ada kazası" köy isimlerinin büyük çapta değişmesine neden olacak kesafette iskân değişimleri vukubulmuştur. İlk ada kazası köylerinin öz Türkçe isimlerinin uğradığı değişiklikleri de bu iskân hareketlerinde aramak gerekir.

Mühimme ve Tahrir verilerinin bulunduğu bizce çok önemli bir noktayı vurgulayarak "Ada kazası"nın idârî ve iktisâdî fonksiyonu hususundaki tespitlerimizi sürdürüelim. Seyyahların da tanıklık ettiği üzere, İzmit'in doğusu Bolu'ya kadar uzanan çizgide "Ağaç denizi" idi. Ada kazası, muhtemelen, İstanbul mutfağına odun temin etmekle görevlendirilmiş, bunun karşılığında bazı muafiyetler tanınmış bir ünite idi. 1560 tarihinde Kocaeli sancak beyi ve İznikmid kadısına gönderilen hükümde şu önemli bilgiler yer alıyor: "Şehremini gelüp bundan akdem Matbah-ı Âmirem'e getürmek için kaza-ı mezbûreden on altı pâre karye ta 'yîn olunup ve ol cevânibde kimesneye gemi bina itdürmemek emrüm olmuş iken, hâliyâ girü ol cevânibde emre mugâyîr gemiler binâ olunmak ile zikr olunan karyeler halkı: "Gemi ağacı getürmekle odun mesâlihi mu'attal kalur" diyü arz eyledi. İmdi, bundan akdem ol cevânibde aslâ vü kat'a kimesneye emre mugâyîr gemi binâ itdürmeyesin diyü emrüm olmuş idi. Ol emr-i şerîfüm kemâ-kân mukarrer olup ve odun husûsî dahi mühimmattan olmağın buyurdum ki: Vusûl buldukda, bu babda bi'z-zât mukayyed olup zikr olunan kadılıktan her sene mirî için ta 'yîn olunan kurâ halkına bi't-tamâm kesdürüp mahall-i me 'mûra getüresin, bi-kusûr teslîm idesin. İhmâl ü müsâheleden ziyâde hazer idesin. Min-ba'd eğer zikr olunan kurâ halkına ve gayra emre mugâyîr gemi ağacı kesdürmeyüp ve yapdurmayup emr olunan odun kesdürüp irsâl itmek bâbında dakika fevt itmeyesin. Şöyle ki, ihmâl idüp odun nâkis kalup ve yâhud defter ile gelmeye, aslâ özrinüz makbûl olmak ihtimâli yoktur. Şöyle bilesin."³⁴ Bahsedilen "16 pâre" köyün, aşağıda iskân bahsinde ele alınan "Ada kazasının" ilk iskânını teşkil eden köyler olduğunu tahmin ediyoruz. 1520 öncesiyile ilgili tahrir defterlerinde tespit edilen köy sayısı da 16'dır. İsmi verilmeden belirtilen "kadılık" da "Ada" kadılığıdır. Belgeden anlaşıldığına göre, İstanbul şehir emini sarayın odun ihtiyacını bu kadılıktan temin etmektedir. Ada kazası reayasının bu statüsü, Sakarya'da gemi inşası gibi çok mühim bir meselede bile değişmemiş, 16 köyün gemi inşasında istihdam edilmesi men edilmiştir.³⁵ Görüldüğü üzere, Ada kazasının reyayası bu maksadın dışında istihdam edilememektedir. Aksi taktirde Matbâh-ı âmire'de müzayaka çıkması kaçınılmazdır. Bu kazanın köylerinde harici reayanın niçin aşırı miktarda yer aldığı da berraklaşıyor.³⁶

Gerek arşiv kaynakları, gerekse seyyahların ifadelerinden edindiğimiz kanaate göre Adapazarı şehrinin bugün kurulu bulunduğu alan, XVI. asrın başlarından en azından XVII. asrın başlarına kadar orman, sulu arazi ve kısmen bataklıklardan müteşekkil olup şehir iskânına müsait değildi. Bu hususta seyyah ve coğrafyacılara vasıtasıyla ulaşılan bilgilerden muhtelif araştırmalarda bahsedilmekle beraber, tarihi şemaya uygun bir şekilde değerlendirilmemişlerdir.

Önce Evliya Çelebi'yi ele alalım. Evliya Çelebi İzmit–Adapazarı mıntikasından pek çok kez geçmiş, her geçtiğinde "Ağaçdenizi"ni hayranlıkla seyretmiştir. Ünlü seyyah, Anadolu–İstanbul istikametinde Geyve'ye gelmiş, oradan Sakarya kıyısını takiben "Ağaç denizi"nden geçmiş ve intibalarını, şu ifadelerle nakletmiştir: "Burası öyle bir ormandır ki, içinde gölgenin yabancıları olan nice garibler kaybolarak vahşi hayvanlara yem olmuştur. Defne, ardiç, çam, ihlamur ağaçlarının çiçeklerinin kokusundan insanın dimağı kokulanır. Güneş içine asla tesir edemez."³⁷ E. Çelebi, "Ağaç denizi"nin sınırlarını da tasrih etmiştir: "Bu dağlar, dört sancağın sınırları içinde olup, hakikaten "Ağaçdenizi"dir. Bir tarafı Bursa, bir tarafı İzmit, bir tarafı da Bolu ve Kocaeli sancaklarıdır. Etrafı ancak bir ayda dolaşılabilir. Amma seçme yerleri, bu Geyve yolu üzerinde olan kısımlardır."³⁸ Geyve yolu üzerinde dediği yerler en eski "Ada kazası" iskân alanının mihverini teşkil eden Çaybaşı olsa gerek. E. Çelebi Erzurum seyahatında İstanbul'dan Sapanca'ya varmış, oradan Ağaçdenizi'ni geçerek Hendek'e ulaşmıştır: "Buradan yine altı saat doğu tarafına Sapanca gölü kıyısını takip ederek, uçsuz bucaksız ormanları ibret gözü ile seyrettik. Sakarya nehrinin ağaç köprüsünden geçtik.³⁹ Bu nehir çiftler dağından toplanıp bu tahta köprüden geçer, sonra Kocaeli sancağından geçerek, Erve iskelesi önünde Karadeniz'e dökülür.⁴⁰ Buradan da ilerleyerek Hendek Pazarı kasabasında durduk. Burası ormanlı, bağılı, bahçeli, camili, han ve hamamlı, çarşı ve pazarlı güzel bir kasabadır. 150 akçelik kazadır. Yeniçeri serdarı, kethüda yeri ve subaşısı vardır. Burada meşhur bir çamurlu bataklık vardır ki, üzerinde uzun, tahtadan yapılmış bir köprü vardır. Buradan da geçtikten sonra yine doğuya 12 saat ormanlar içinde giderek Düzce Pazarı kasabasına geldik. Burası Bolu'nun nahiyesidir."⁴¹ E. Çelebi'nin "Ağaçdenizi" tasvirleri bunlarla sınırlı değil, ancak bu kadarını yeterli görüyoruz. Şimdilik, Evliya Çelebi'nin meşhur Jüstinyen veya Beşköprü'den geçmediği, dikkatini Sakarya üzerindeki ağaç köprüye yönelttiğine dikkat çekelim; zira, bazı araştırmacılar, Beş köprüye binaen Adapazarı'nın burada teessüs ettiğini öne sürmektedirler.⁴²

Kâtip Çelebi'nin tasvirleri E. Çelebi'yi tamamlamaktadır: "Ağaçdenizi Kocaeli nihayet–i şarkiyyesinde Sapanca gölü etrafında cibâl–ı azîme ve firâvân ormanlardır. Ayyuka peyveste olmuş çâm ve meşe ve gürgen ve pelut. İstanbul'dan şarka giden şâhrâh bu cebelin içinden geçer.⁴³ Bir iki konak sürer dırahtistandır."⁴⁴ Bu tasvirler, Adapazarı'nın bugün kurulu olduğu sahanın kâmilten "Ağaçdenizi" tesmiye edildiğini şüpheye meydan bırakmadan ortaya koyuyor. Adapazarı'nın kurulu olduğu geniş düzlükler orman ve kısmen sulu arazi olup Osmanlı arazi hukukunda "mevat"⁴⁵ tesmiye edilen arazi türü içinde incelenmesinde bir mahzur bulunmamaktadır. Bu hususa tekrar döneceğiz. En azından şunu söyleyebiliriz ki, Kâtip Çelebi ve Evliya Çelebi'nin eserlerini yazdığı 17. yüzyıl boyunca günümüz ova alanının iskân alanı olarak tasavvuru gayet yanlış olacaktır. Bu gerçeği tespit ettikten sonra Adapazarı'nın ilk nüvesini açıklamaya devam ediyoruz.

2. Ada Kazası İskânı

2. 1. 1500–1530 Tarihleri Arasında Ada Kazası İskânı

1520'den biraz evveline ait bulunduğunu düşündüğümüz iki kaynağımıza göre "kaza-ı Ada" klişesi altında Ada kazası iskânı şu şekilde kaydedilmiştir: 1. Karye-i Çiftlik 2. Karye-i Karasu 3. Karye-i Kocaali 4. Karye-i Kadılı 5. Karye-i Kelkeskend (nâm-ı diğer Arnavud) 6. Karye-i Kuyluca (nâm-ı diğer Çâybaş) 7. Karye-i Haydârlu 8. Karye-i İncirli 9. Karye-i Eğdir 10. Karye-i Yavâşlu 11. Karye-i Çiçeklu (nâm-ı diğer Karalu) 12. Karye-i Alâhâne (Tâbi-i Adâ-ı diğer)⁴⁶ 13. Âydoğân 14. Karye-i Andâl (nâm-ı diğer Ulumiç) 15. Kuyluca-ı diğer-i Küçük, tâbi '-i Ada, ma 'a Balıklağö. Bu kaynağımıza göre Bolulu ve Depecik isminde iki adet mezra 'a bulunmaktadır.⁴⁷ Aynı tarihli diğer kaynağımızda da bu bilgiler tekrarlanmaktadır.⁴⁸

Görüldüğü gibi 116 ve 425 no'lu tahrir defterlerinin verileri aynıdır. Bu tahrir, bizim kanaatimize göre 1520 öncesi durumu aksettirmektedir. Bu tarihlerde Ada kazasının 15 köyü ve iki mezra 'ası bulunmakta,⁴⁹ çiftliğe rastlanmamaktadır. Alahane köyünün kaydında bir istinsah hatası mevcut gibi gözüküyor. 116'da "Alahan" verilip "Alahan-ı diğer" verilmezken, 425'de "Alahan-ı diğer" verilip Alahan verilmiyor. Bu köylerin ikisinin de mevcut olduğu aşağıda görülecektir. Adapazarı'nın ilk nüvesi telakki ettiğimiz Çaybaş (Kuyluca) daha ilk dönemde Büyük ve Küçük olarak iki kısımdan müteşekkildir. Tanzim bakımından bu tahririn yerleşimi kuzeyden itibaren ele aldığı düşünülebilir, zira ilk sırada Karasu ve sonradan ona tabi oldukları kesin olan Kocaali köyleri verilmiştir. Karine yoluyla tahririn bir iskân yoğunluğunun merkezinden başlayarak çevreye doğru genişlediğini varsayabiliriz. Bu dönemde Sapanca mihveri bulunmamakta, Karasu ve Çaybaş mihveri iki iskân yoğunluğunu teşkil etmektedir. Bugün bir belde olan Söğütlü ve yanında olup O'ndan daha erken ortaya çıktığı aşağıda görülecek olan Bekçügöz (Karib) köyleri bu tarihte mevcut değildir.

Büyük Çaybaş (Kuyluca-ı Kebir)'nin bugünkü Çaybaş Türk olduğunu tahmin ediyoruz. Osmanlı son döneminden kalma bir haritaya⁵⁰ göre Çaybaş Türk'ün doğusunda Küçük Çaybaş bulunmakta, bu iki Çaybaş'ın güneyinde iki köyün ortasından başlayarak doğuya sarkacak şekilde iki göl bulunmaktadır. İki köyün ortasındaki küçük olan göl haritada "muvakkat göl", daha büyük olan doğuda ki ise "göl" tesmiye edilmektedir. Bu göl, haritadaki Küçük Çaybaş'ın güneyinden doğuya doğru sarmaktadır. Yukarıda en son sırada verilen "Kuyluca-ı diğeri küçük ma'a Balıklağö" açıklaması, bu açıdan açıklığa kavuşmaktadır. Küçük Çaybaş'ın yanındaki gölün balıkçılığa müsait olduğu ve bunun mezkur köy bünyesinde işletildiği ve vergilendirildiği anlaşılıyor. Yine mezkur haritaya göre Çaybaş Türk'ün güneyinde Çaybaş Fuadiye bulunmakta, onun hemen güneyinde ise Çerkes köyü yer almaktadır. Bahsedilen göller ile iyice güneyde, Kemâliye'nin doğusundaki Yüksek Ağaçalı Orman denilen alanın arasında olup bu alanın biraz doğusunda Çaybaş Kürd köyü bulunmaktadır. Yüksek ağaçlı orman mıntikasına kuzeyden bitişik vaziyette bir de Çaybaş Yeni Köy bulunmaktadır.

Osmanlı son dönemini yansıtan haritaya istinaden verdiğimiz bu tasvirlerle göre Çaybaşı'nın bir köyden çok bölge adı olduğu ortaya çıkıyor. Bu bilgilerle ilk tahrir verileri birleştirildiğinde, Çaybaşı'nın daha ilk zamanlardan itibaren bölgesel bir ad olma hüviyetinde bulunduğu da müşahade ediliyor. Bu bölge, Sapanca'nın doğusundan Akyazı'nın batısına kadar yayılan, kuzeyde günümüzde Esence tesmiye edilen Tersiyeye kadar sarkan, Sakarya nehrinin pek çok kola ayrıldığı⁵¹ alanın tepelik kısımlarından ibarettir. Çaybaşı'na bağlı en eski ve büyük köylerden birisi de Kadılı olup bugünkü Kadıköy olduğunu sanıyoruz. Eğer böyle ise Çaybaşı Türk'ün doğusunda, Kamışlı köyünün güney doğusunda yer almaktadır.

Sapanca'nın kayıtlarda yer almamasının sebebi, bizim kanaatimize göre buranın henüz tarım üretimine açık bulunmamasıdır.⁵² İstanbul'un Anadolu ile bağlandığı en önemli menzillerden olan Sapanca'nın bir menzil yeri halinde bulunduğunu düşünüyoruz. Nüfus ve üretim bahsinde görüleceği gibi, Sapanca hiçbir zaman bir tarım alanı olmamış, önemini geçiş güzergâhında yer almasından almıştır.

1560'lardan sonra iktisadî varlığı ve nüfusu ile Çaybaşı'nı geride bırakacak olan Tersiyenin bu dönemde bulunmaması dikkat çekicidir. Bu durum, bazı yorumlara zemin hazırlamaktan hali değildir. Bizim tahminimize göre Ağaçdenizi tabir edilen bölge henüz Tersiyeyi ortaya çıkaracak kadar açılmamıştı. Tersiyede ortaya çıkan Osmanlı öncesi döneme ait bazı kalıntılar⁵³ bu görüşümüzle çelişse de izah edilmekten uzak değildir. Türklerin Adapazarı–Bolu arasında yayılmaya başladığı sıralarda buradaki Hristiyan ahalinin hızla batıya, İstanbul'a veya Trakya yönüne doğru çekildiği anlaşılıyor. Bunu tahrir defterlerine göre burada hiçbir gayr-i Müslim nüfusun yer almamasından anlıyoruz. Bu çekilmeden bölgenin iskânla şenlenmesine kadar geçen süre içinde ormanlık haline gelmesi mümkündür. Bölgenin bitki örtüsü buna müsaittir.

Yavaşlu köyünün diğer adının daha sonraki kayıtlarda Karaköy olduğu görülüyor. Osmanlıca haritada Sakarya ırmağının doğusunda, Çökekler ve Taşlık köyleri arasında Karaköy adında bir köy bulunmaktadır.

Şimdi aynı dönemin uzantısını teşkil eden başka bir kaynağı görelim.

438 no'lu tahrir defterinde "Kazâ-ı Ada" klişesi altında sıralanan köyler sırasıyla şöyledir: 1. Kerye-i Kuyluca⁵⁴ 2. Kerye-i Karîb? 3. Karye-i Kızılbeylu 4. Karye-i Karasu 5. Karye-i Kocaali 6. Karye-i Kadılı 7. Karye-i Çiftlik 8. Karye-i Alahân 9. Karye-i Bekçügöz 10. Karye-i Eğdir 11. Karye-i Yağmurlu 12. Karye-i Aydoğân 13. Karye-i Dereköy 14. Karye-i Kelkeskend 15. Karye-i İncirli 16. Karye-i Alahan-ı diğer 17. Karye-i Andâl 18. Karye-i Kuyluca⁵⁵ 19. Karye-i Haydarlu 20. Karye-i Çiçeklu (Karalu) 21. Karye-i Yavaşlu 22. Karye-i Eşref 23. Karye-i Kuyumcâlu 24. Karye-i Beytuyân? 25. Karye-i Küçük Depecik 26. Karye-i Kaymaklu.

1520'lerden sonraki iskânı yansıttığını düşündüğümüz defter, belli değişiklikleri ihtiva etmektedir. Genellikle ikinci isimlerin verilmemesi nedeniyle köyler tam olarak tasrih edilememektedir. 116 ve 425'e göre Andal'ın diğer adı

Ulumiç'tir. Oysa, daha sonraki defterlerde diğer adı Kavaklı olan bir Andal köyü daha karşımıza çıkacaktır. Bu defterde Andal'ın ikinci adı verilmediğine göre, ilk kayıtlardaki diğer adı Ulumiç olan karye söz konusudur. İsimsiz bir el yapımı haritada Sakarya nehrinin doğusunda, Tersiy'e'nin kuzeybatısında Andal köyünün bulunduğunu, ayrıca, Osmanlıca haritada Sakarya nehrinin batı yakasında Andal deresinin varlığını hatırlatalım. Alahan ve Alahan-ı diğer köyleri hususunda ilk tahrirlerin doğurduğu karışıklık bu tahrirle ortadan kalkıyor. Aynı kaynakta iskânı olmayan fakat hasılı bir hayli yüksek olan iki nehir gelirinden birisi "Nehr-i Alahan" olup söz konusu köyün ismini bu nehirden aldığı veya mezkur nehrin bu köyden etkilendiği anlaşılıyor.⁵⁶ Bu nehrin Sakarya kollarından birisi olduğunu düşünüyoruz. Bu durumda asıl iskân merkezine fazla uzak olmamaları gerekir. Eşref köyü de önemli bir köy olup önceki kayıtlarda mevcut değildir. Boğazkesen kalesi sipahilerinin tımarıdır. Karib ve Bekçügöz karyelerinde karışıklık ortaya çıkıyor. Sonraki kayıtlarda Karib'in diğer adının Bekçügöz olduğu görülüyor. Oysa bu defterde Karib ve Bekçügöz ayrı köyler olarak ilk defa karşımıza çıkıyor. Yine sonraki kayıtlarda Söğütlü'nün Bekçügöz yanında olduğu belirtildiğine göre, Karib'in günümüz Söğütlü beldesinin yakınlarında olduğu kesinleşiyor. Aydoğan ve Kızılbeylu da önceki kayıtlarda olmayan ve yeni ortaya çıkan köylerdir. Son iki köyün Karasu bölgesine yakın olduğunu düşünüyoruz.

Bunlar içinde yeniden eklendiği sanılan Küçük Depecik, Kaymaklu, Kuyumcalu ve Beytuyan köyleri aslında vakıf köyleridir. Bu köylerin eskiden beri mevcut olduğunu düşünürüz. Bu vakıf köyler münasebetiyle önemli bir bilgiye de ulaşmaktayız: "Vakf-ı hatîb-i Câmî-i Ada. 'An cânib-i Orhan" klişesi altında Karye-i Beytuyân klişesine ve yanda "karye-i mezkûre kal'a-ı câmî-i mezbûreyi termîm ve ta'mîr ettükleri mukâbilinde avârızdan muafıtır"⁵⁷ şerhine rastlamaktayız. Bu bilgilere göre Orhan Bey Beytuyan köyünü Ada câmîinin bakım ve onarımı karşılığında avarız vergisinden muaf tutmuştu. Kuyumcalu köyü de Orhan Bey tarafından Karasu karyesi ve Balıklağo karyelerinin mescitlerine vakfedilmişti.⁵⁸ Kuyumcalu, (Kuyumculu) günümüzde Karasu ile Kocaali arasında sahil şeridine yakın bir yerde yer alan köylerden birisidir. Kaymaklu, "Evlâd-ı Karabey" vakfidir. Bunun yeni ortaya çıkan bir köy olduğu düşünülebilir.

Bu tahrirde mezra'alar yer almıyor. Depecik mezra'asının Depeköy haline dönüştüğü düşünülebilir. Sapanca'nın henüz mevcut bulunmaması da önemli ayrıntılardan birisidir.

2. 2. 1560'larda Ada Kazası İskânı

Detay bakımından çok müsait olan 436 no'lu defter,⁵⁹ maalesef köylerin önemli kısmını vermemiştir. Burada bulunmayan köylerin bu tarihlerde ortadan kalkmış olduğu düşünülemez, zira ondan sonraki defterler bu tarihlerden önceki köyleri vermektedir. Evvelki köylerden kaydedilmeyenler bir eksiklik olarak kalmasına rağmen, öncekilerde bulunmayan köyler mevcuttur. Bu bilgileri bu açıdan değerlendiriyoruz.

1560'larda "Kaza-ı Ada"⁶⁰ klişesi altında şu köyler sıralanmıştır: 1. Karye-i Kuyluca-ı Sagır 2. Karye-i Haydarlı 3. Karye-i Kocaali 4. Karye-i Söğütlü (nezd-i karye-i Bekçügöz) 5. Karye-i Kızılbeylu 6. Karye-i Kadılı 7. Karye-i Çiftlik 8. Karye-i Eşref 9. Karye-i Yahşi (ifraz-ı karye-i Eşref) 10. Karye-i Âyângölü (nâm-ı diğer Sabâncı⁶¹) 11. Karye-i Çiçeklu (nâm-ı diğer Karakörpi) 12. Alahâne ma'a Receblu.

Mezra 'alar: 1. Mezra'a-ı Eksâtı⁶² (nezd-i karye-i Kadılı) 2. Mezraa-ı Güllü⁶³ 3. Mezra'a-ı Yusufca 4. Mezraa'a-ı Kelkeskend (nâm-ı diğer Arnavudlu).⁶⁴

Çiçeklu köyünün 438 no'lu tahrirde ikinci adı Karalu iken bu tahrirde "Karakörpi" kayd edilmiştir. "Karakörpi" sonraki kayıtlarda da yer almaktadır. Ada camiinin hatibi bu köyde ikâmet ediyordu.⁶⁵ İkinci adını köprüden alması, bu köyün Çaybaşı gibi Sakarya köprüsüne yakın bir yerde olduğunu ilham ediyor. Ada'nın pazarı muhtemelen bu köy ile Çaybaşı arasında bir yerde idi. Bu caminin, Çaybaşı yöresi halkının haftalık pazarını yapıp Cuma namazını kıldığı büyük bir cami olduğunu tahmin ediyoruz. Yahşi köyü Eşref köyü bünyesinde yeni ortaya çıkmıştır. Receplu da Alahane civarında veya onun bünyesinde ortaya çıkan yeni bir köydür.

Bu tahririn gösterdiği en büyük yenilik, şüphesiz Sapanca (Ayan gölü) ve Söğütlü'nün ortaya çıkmasıdır. Sapanca'nın Bizans'a kadar inen eski geçmişi olduğunu düşünüyoruz, ancak tahrire yansiyacak bir tarım alanı haline bu tarihlerde gelmiştir. Bugün Adapazarı'nın bir beldesi olan Söğütlü bu tarihlerde teşekkül etmiştir. Sakarya Nehri'nin batısında, Adapazarı'nın kuzeyinde yer alan Söğütlü'nün ortaya çıkışı, iskânın nehrin batı yakasına doğru genişlemesini göstermesi açısından da önem taşımaktadır. Bir önceki tahrirde Söğütlü yakınlarında yalnız Karib (Bekçügöz) köyü bulunuyordu. Karib o tarihlerde Söğütlüğe göre kat kat büyük bir köy idi.⁶⁶ Bu tahrirde mezra'aların fazlalığı dikkat çekmektedir. Eksatı mezra 'ası Kadılı karyesi yanında ortaya çıkmıştır. Güllü'nün Bolulu mezra'ası ile aynı olduğu belirtilmişti. Yusufca yeni bir mezra'adır. Diğer adı Arnavudlu olan Kelkeskend köyü mezra'a haline gelmiştir. Bu köyün hariçten zira'at edildiği belirtildiğine göre yerli nüfusu tamamen ortadan kalkmıştır.⁶⁷ Mezra'aların hemen hemen hepsinin hariçten zira'at edildiğinin kaydedilmesi de dikkat çekicidir. Bunun anlamı, mezra'anın iskân alanı olan bir köyün genişlemesi halinde ortaya çıktığı ve civar köylerden reyanın ekip biçtiği yerler olduğudur. Mezra'aların ayanlık döneminde yönetici elitlerin çiftlikleri haline geldiğini gösteren bir çok delil mevcuttur ki, bu ayrıca ele alınacaktır.

2. 3. 1590 Yıllarında Ada Kazası İskânı

1590 yıllarında "Kaza-ı Ada"⁶⁸ klişesi altında şu köyler sıralanmıştır: 1. Karye-i Kuyluca-ı Sagır 2. Karye-i Haydarlı 3. Karye-i Kocaali 4. Karye-i Karacalı ('an ifrâz-ı karye-i Kuyluca-ı Sagır),⁶⁹ 5. Karye-i Soğütlü (nezd-i Karye-i Bekçügöz) 6. Karye-i Kızılbeylu 7. Karye-i Kâdılı 8. Karye-i Çiftlik 9. Karye-i Eşref 10. Karye-i Yahşi 11. Karye-i Âyân Gölü (nâm-ı diğer Sabâncı) 12. Karye-i Çiçeklu (nâm-ı diğer Karakörpi) 13. Karye-i Alâhâne ma'a Receblu

14. Karye-i Alâhâne maa'a Beğli 15. Karye-i Aydoğân 16. Karye-i Karasu 17. Karye-i İncirlu 18. Karye-i Bekçügöz (nâm-ı diğer Karib) 19. Karye-i Kuyluca-ı Kebir (nâm-ı diğer Çâybaşı) 20. Karye-i Tersiyе 21. Karye-i Yağmurlu 22.

Karye-i Duruca⁷⁰ 23. Karye-i Yavâşlu (nâm-ı diğer Karaköy) 24. Karye-i Ulumiç 25. Karye-i Seydiköy⁷¹ 26. Karye-i Andâl⁷²

Mezra'alar: 1. Mezra 'a-ı Eksâtı der nezd-i Karye-i Kadılı 2. Mezra'a-ı Güllü 3. Mezra'a-ı Depecik 4. Mezra'a-ı Kelkeskend (nâm-ı diğer Arnavudlu) 5. Mezra'a-ı Eğdir⁷³

Bu tahriri eksik olan 1560 tahriri ile mukayese doğru olmayacaktır. 1560 öncesi tahrir ile mukayese edildiğinde en ciddi değişikliğin yeni ortaya çıkan Karacalı, Duruca, Seydiköy olduğu görülüyor. Karacalı Küçük Çaybaşı, Duruca ve Seydiköy Sapanca yakınlarında yer alıyordu. Bu tahririn en önemli yeniliği, şüphesiz Tersiyе'yi belgelemesidir. Nüfus ve üretim bahsinde görüleceği üzere Tersiyе zaman içinde Çaybaşı'nı da geçecektir. Büyüklüğüne bakarak Tersiyе'nin aslında 1560 tarihlerinde var olan ancak tahrirde eksik köyler arasında yer alan bir köy olduğunu tahmin ediyoruz.

Ulumiç ve Andal köylerinin farklı yazıldığı görülüyor. Bu hususta ilk tahrirlerle yeni tahrirler arasında farklılık mevcuttur.

Dört kadar vakıf köyü bu tahrirde kaydedilmemiş olup, bir sonraki tahrirde yer alacağından, bunların ortadan kalkmaları söz konusu değildir. Bu tarihlerde Ada kazası (Çaybaşı)'nın 30 köy ve 5 mezra'a'dan ibaret olduğu görülüyor ki, ilk tarihlere göre köy sayısında hemen hemen iki katına yakın bir artış vukubulmuştur.

Mezra'alara gelince, daha önce köy iken mezra'a olan Kelkeskend (Arnavudlu)'e Eğdir köyü de eklenmiştir. Bu, aşağıda ele alınacak olan nüfus ve üretimle ilgili verilerin tarihî seyriyle birleştirildiğinde menfi durumu pekiştiren bir unsur olmaktadır. Bir yerin istikrarlı gelişmesi vuku bulduğu taktirde mezra 'aların köye dönüşmesi, büyük köylerin kasabaya, kasabaların nahiyelere inkılab etmesi beklenir. Burada ters yönde bir vaziyet söz konusudur.

Bu tarihlerde kışlak ve çiftliklerde ciddi bir artış söz konusudur. Alahane köyü yakınında İnekulu Çiftliği müstakil olarak kaydedilmektedir. Yavaşı Köyü'nün kışlağı bizzat köyden daha büyüktür. Nüfus ve üretimle ilgili rüsumun verildiği bölümlerde çok değerli bilgiler yer almakta, ancak tahrifat nedeniyle bu bilgilerin ait olduğu köyler tasrih edilememektedir. Ancak, köyler bünyesinde ortaya çıkan çiftliklerin sayısında büyük bir artış olduğu belirginleşmektedir.

2. 4. 1620'lerde Ada Kazası İskânı

1620 tarihli son tahriri teşkil eden kaynağımızda Ada Kazası⁷⁴ klişesi altında şu köyler sıralanmıştır: 1. Karye-i Kuyluca-ı Sagîr 2. Karye-i Haydarlu 3. Karye-i Kocaali 4. Karye-i Eksâtı (nezd-i karye-i Kâdılı 5. Karye-i Söğüdü (der nezd-i Karye-i Bekçügöz) 6. Karye-i Kızılbeylu 7. Karye-i Kadılı 8. Karye-i Çiftlik 9. Karye-i Eşref⁷⁵ 10. Karye-i Yahşi 11. Karye-i Âyângölü (nâm-ı diğer Sabâncı) 12. Karye-i Çiçeklu (nâm-ı diğer Karakörpi) 13. Karye-i Alahâne

ma'a Receblu 14. Karye-i Alahâne ma 'a Beyli 15. Karye-i Aydoğan 16. Karye-i Karasu 17. Karye-i Incirli 18. Karye-i Bekçügöz (nâm-ı diğer Karîb) 19. Karye-i Andâl (nâm-ı diğer Kavâklı)⁷⁶ 20. Kuyluca-ı Kebîr (nâm-ı diğer Çâybaşı) 21. Karye-i Tersiyeye 22. Karye-i Yağmurlu 23. Karye-i Düzce 24.

Karye-i Yavaşlu 25. Karye-i Âyânkütânı 26. Karye-i Beytuyân 27. Karye-i Küçükdepecik 28. Karye-i Kaymâklı 29. Karye-i Kuyumcalu.

Bu tahrirde ortaya çıkan yeni köyler Düzce,⁷⁷ Ayankütanı ve Alahane ile birlikte kaydedilen Beyli köyleridir. Karacalı, Duruca ve Seydiköy'ün yer almadığı görülüyor. Beytuyan'dan sonraki köyler vakıf köyleridir. Mezra 'alar ise, Güllü, Depecik, Kelkeskend (nâm-ı diğer Arnavudlu)⁷⁸ ve Eğdir'den⁷⁹ ibarettir.

Mezra'a sayısında önceki tarihe göre bir artış olmamıştır. Köy sayısının da hemen hemen aynı olduğu dikkate alınrsa, köy iskânının gelişmediği görülmektedir.

2. 5. İskân Hakkında Nihâî Mûlahaza

Ada kazasının iskân alanının batıda henüz köy olan Sapanca'dan doğuda Akyazı'ya paralel bir çizginin kuzeyinden yine ilk dönemde köy olan Karasu'ya kadar uzandığı görülmektedir. Bugünkü Kaynarca, Akyazı, Geyve, Taraklı ve Düzce Ada kazası bünyesinde değildir. Batıda Sapanca küçük bir karye iken çevresinde ancak XVII. asrın başlarında birkaç köyün teşekkül ettiği gözükmektedir. Sakarya Irmağı'nın batısındaki mıntıka henüz ormanlıktır. İskân, Sakarya Irmağı'ndan doğuya doğru Mudurnu çayı mecrasına kadar olan sahada kesafet kazanmakta, bu kesafet kuzeye doğru iyice azalmakta, Söğütlü'de tek tük köyler haline dönüşmekte, Söğütlü-Karasu arasında hemen hemen bitmektedir. Ada kazasının kuzey sahası, Karasu ile beraber Kocaali, Incirli, Aydoğan Kuyumcalu gibi köylerden meydana gelmektedir. Yukarıda belirtilen köylerden başka bir kaçının daha bu sahada yer alması mümkündür. Karasu'nun XVII. asrın ortalarına doğru kaza olduğu kesindir. Sapanca ise henüz Ada kazasının bir köyü durumundadır.⁸⁰ Bu haliyle Ada kazası iskânı, genişliğinde köşelerini Sapanca ve Akyazı'nın batısının, darlığında ise Karasu'nun oluşturduğu bir üçgeni andırmaktadır. İskân kesafetinin en yoğunluk kazandığı alan, bugünkü Çaybaşı, Kadıköy ve Tersiyeye arasındadır.

Köy hasılları ve nüfus gözönünde bulundurulduğunda Ada kazasının "Adapazarı" olmaya yönelik bir yönünün olduğu görülecektir. Bu hususta Tahrir defterlerinde rastladığımız bir kayıt bize cesaret vermektedir. Büyük Çaybaşı köyünde "bâc-ı bâzâr-ı Ada" kaydı mevcuttur.⁸¹ Bu kayıt, Ada kazasının bir pazarı olduğunu ve bunun Ada'nın pazarı manasında kullanıldığını göstermektedir. Bu pazar Çaybaşı köyüne ait gelirler klişesi altında verildiğine göre, Büyük Kuyluca (Büyük Çaybaşı)'nın yakınında olmalıdır.

Yapılan saha araştırmalarına göre Çaybaşı'nın çok eski yerleşim yeri olduğuna dair bir takım kalıntıların bulunduğu belirtilmişti.⁸² Lahitlerden ibaret bu kalıntılar, bize buranın belki Bizans zamanında da yerleşim yeri olduğunu, ancak Osmanlı'nın başlangıç döneminde vukubulan fetih hareketleri sonunda

Hristiyan ahalinin yerlerini terkettiklerini düşündürmektedir. Hamit İnandık'ın yaptığı saha araştırmasına göre, günümüz Çaybaşı alanında iskân çok kesif olup köylerin sınırları iç içe giren evler yüzünden artık ayrılamaz vaziyete girmiştir.

83

Çaybaşı Osmanlı döneminde Sakarya üzerinden geçit sağlayan ağaç köprüye çok yakın idi. Burada yaşayan nüfusun önemli bir kısmı köprücü olup her halde suyun taşma zamanlarında köprünün kenarlarını taşlarla kapatmak suretiyle set yapıyor, köprünün yıkılmasını engelliyorlardı. Büyük Çaybaşı'nda muhtemelen 1620'lerde yeni bir cami inşa edilmişti; zira, bu tarihlerle ilgili kaydın yanında "Câmi-i Cedîd" açıklaması bulunmaktadır.⁸⁴ Daha önceki tarihlerde burada bir caminin olmadığını gösteren belirtiler bulunmaktadır. Küçük Çaybaşı'nın imam ve müezzinine rastlanırken, burada imam ve müezzin yoktur. Bunu, "Ada camii"nin varlığına dayandırıyoruz. Kuyluca'ya çok yakın bir yerde pazar olup buranın "Câmi-i Ada" veya Ada Camii tesmiye edilen bir camii bulunduğundan Çaybaşı'nda cami bulunmuyordu. Bu köyün insanları "Camii Cedîd" yani Yeni Camii" inşasına kadar en azından Cuma namazlarını Ada Camii'nde kılmışlardı.

3. Ada Kazasının Nüfusu ve İçtimâî Vaziyeti

3. 1. 1520'lerde Ada Kazasının Nüfusu⁸⁵

1520'lerden sonraki vaziyeti yansıttığını düşündüğümüz tahrir verilerine göre Ada kazasının toplam nüfusu 3380'dir. Tamamı 25 köyden ibaret olan iskân içinde şehirli nüfus bulunmamaktadır. Köylerin ikisi nüfus bakımından 500'e yaklaşmış olup üçü 200–400, yedisi 100–200, yine yedisi 50–100 arasında, altısı ise elliden aşağı bulunmaktadır.

Nüfusu en büyük köy, Ada kazasına ismini kazandıran pazarın yakınında yer alan Büyük Kuyluca (Çaybaşı) köyü olup, 497 nüfustan ibarettir. Bu nüfus 60 hane, 18 mücerred, 29 meremmetçiden meydana gelmektedir. Böylece Çaybaşı, yakınında olup 17 hane, 6 mücerred olmak üzere toplam 181 nüfustan mürekkep Küçük Kuyluca ve Kadılı ile beraber önemli bir iskân sahasını meydana getirmektedir. Bu üç köyün bünyesinde yer alan 37 adet meremmetçinin, daha sonraki kayıtlarda köprücü olarak kaydedilen nüfusla aynı olduğunu tahmin ediyoruz. Meremmetçi veya köprücülerin bu köylerde yer alması, mezkur yerleşim yerlerinin konumu ve ehemmiyeti bakımından da bazı fikirler ilzam etmektedir. Bu köylerin, İstanbul'u Anadolu ile bağlayan en önemli geçitlerden biri olan Sakarya köprüsü yakınında olduklarını ve bu geçişi sağlayan kadro ve personeli barındırdıkları kesin olarak ortaya çıkmaktadır.

Büyük Kuyluca'dan sonra ikinci büyük köy, toplam 449 nüfusu ile Karib'dir. Daha sonraki kayıtlarda diğer adının Bekçigöz olduğu belirtiliyor. 438 no'lu tahrirde Karib ve Bekçügöz ayrı köyler halinde kaydedilmiştir. Söğütlü ile ilgili sonraki kayıtlardan Söğütlü ve Karib'in birbirine yakın köyler olduğunu biliyoruz. Söğütlü bu tarihlerde henüz mevcut değilse de, Karib'in mevkiini ilzam etmek açısından önem taşımaktadır. Büyük Çaybaşı'na yakın büyüklükte olan Karib'in daha sonra büyüyerek Bekçügözle birleştiği akla geliyorsa da, aşağıda görüleceği üzere bu köyün nüfusu artmamıştır. Şimdilik bu karışıklığı izah

edemiyoruz. Karib'in 449 kişiden ibaret olan nüfusunun 77'si hane, 37'si mücerred, geri kalanı seyfiye ve ilmiyeden mürekkeptir. Muhassıl, sipahi, doğancı gibi askerî zümrelerin mevcut olduğu görülüyor. Ada Kazâsı'nın nüfus bakımından üçüncü büyük köyü Eşref'tir. Toplam 320 kişilik nüfusu, 51 hane ve 30 mücerredden mürekkeptir. Burada 5 adet meremmetçinin bulunması, köprü ve nehre yakın bir yerde olduğunu düşündürmektedir. Diğer yandan, Kandıra sınırına yakın olduğu hususunda da bir kayıt mevcuttur.⁸⁶ Çaybaşı'ndan kuzeye doğru Söğütlü'nün kuzeyinde veya kuzeydoğusunda önemli bir iskân yoğunluğunu teşkil etmesi muhtemeldir.

Daha sonra Kazâ statüsüne yükselecek olan Karasu bu tarihlerde nüfus bakımından Eşref'ten küçüktür. Toplam 239 nüfusu, 34 hane ve 7 mücerredden mürekkeptir. Burada 12 kalyoncunun bulunması da kayda şayandır. Karadeniz sahilinde, Sakarya'nın iç Marmara'yı Karadeniz'e bağlayan vadisi ile entegre olmuş bir ulaşım ağı ve denizcilik potansiyelini tebarüz ettirmektedir. Karasu'nun doğusunda yer alan Kuyumcalı köyü 213 kişiden ibaret nüfusu ile Karasu'ya yakındır. Kuyumcalı köyünün reayası 18 hane ve 18 mücerredden mürekkeptir. Burada da 6 adet kalyoncu bulunmaktadır. Karasu bölgesinin diğer ehemmiyetli bir köyü, günümüzde belde olan Kocaali'dir. Kocaali toplam 127 nüfustan ibaret olup 17 hane ve 12 mücerredden mürekkeptir. Burada 11 adet kalyoncu bulunmaktadır. Karadeniz sahilinde yer alan Karasu, Kuyumcalı ve Kocaali'deki bu kalyoncular böylece hem birbiriyle, hem de Sakarya'nın iç Marmara'yı Karadeniz'e bağlayan vadisi ile entegre olmuş bir ulaşım ağı ve denizcilik potansiyelini tebarüz ettirmekte; bu yalı köylerinin Marmara kerestesinin İstanbul'a nakledilmesinde ciddi bir yere sahip oldukları açıklığa kavuşmaktadır.

Eklere yer alan tablolarımızda nüfusla ilgili ayrıntılar izlenebileceğinden, burada tekrar etmeye gerek duymuyoruz. Bu tarihle ilgili tabloya göre Ada kazasının 25 köyden ibaret iskânının birkaç noktada toplandığını müşahade ediyoruz. Bu iskân alanları, Çaybaşı bölgesi, Karib (Bekçügöz), belki Söğütlü'nün kuzeyi veya kuzeydoğusu'nda Eşref'in teşkil ettiği nüfus alanı ile Kocaali ve Kuyumcalı ile birlikte Karasu bölgesidir. Şimdilik ancak karineyle yaklaşılabildiğimiz Eşref haricindeki iskân yoğunluklarının günümüzde şehirleşmeyle ortaya çıkan kazâ ve beldelere paralel olduğu görülüyor. Bu durum, "Ada kazası" hinterlandının daha 1520'lerden itibaren nüfus kesafetine tabi belli merkezlere sahip olduğunu göstermesi bakımından şayanı dikkattir.

3. 1. 1. 1520'lerde Ada Kazasının Nüfus Büyüklükleri

Ada kazasının nüfus büyüklüklerini bir tablo yardımıyla birkaç kategori halinde izah etmek belki aydınlatıcı olabilir. Tablo 1'de nüfus bu açıdan ele alınmıştır.

Tablo 1: İskân Yoğunluğuna Göre Nüfus Dağılımı

Kategoriler	Köyler	Aded	Miktar	%
400-500 arası	Büyük Kuyuluca (Çaybaşı), Karib.	2	946	28
200-400 arası	Eşref, Karasu, Kuyumcalı	3	772	23
100-200 arası	Küçük Kuyuluca, Haydarlı, Çiftlik, Kocaali, Kadılı, Kızılbeyli, Çiçekli (Karakörpi)	7	987	29

50-100 arası	Aydoğan, Alahan, Bekçügöz, Andâl, Küçük Depecik, Diğer Alahan, Beytuyan	7	515	15
50'den aşağı	Eğdir, Incirli, Yağmurulu, Kelkeskend, Depecik, Kaymaklı	6	160	5
Toplam		25	3380	100

25 köy içinden ikisinin nüfusun yaklaşık %30'unu, 3'ünün % 23'ünü barındırması göz önünde bulundurulduğunda, Ada kazası nüfusunun yarısından fazlasının 5 köyde ikâmet ettiği ortaya çıkmaktadır. Nüfusun % 29'unu barındıran 7 köyün orta halli köyler olduğu ifade edilebilir. Bundan aşağı sıradaki köyler içinden Bekçügöz, Alahan ve Beytuyan'ın da yine orta halli köyler olarak değerlendirilmesi mümkündür. 50'den aşağı nüfuslu köyler, aşağıda görüleceği üzere değişikliğe uğrayarak mezra 'a haline gelecek, bir kısmı ise ortadan kalkacaktır. Bu durum, çağdaş coğrafyacıların kesif iskân olarak tanımladıkları Ada kazası çağdaş iskânı ile oldukça paralellik göstermektedir.⁸⁷

3. 1. 2. 1520'lerde Ada Kazasında Nüfusun Dağılımı

1520 tarihlerdeki nüfusu bir açıdan daha değerlendirerek bitireceğiz. Bu tarihlerle ilgili kaynağımız re'aya, ilmiye ve askeri sınıfları tasrih ederek kaydetmekte olup, bazı imkânlar sunmaktadır. Tablo 2'de nüfus bu açılardan değerlendirilmiştir.

Tablo 2: 1520'de Ada Kazasında Nüfusun Sınıfsal Yapısı

	Reaya		Zenaat		Seyfiye, İlmiye							Toplam
	Hane	m.	Mer	Kal	Muh	Sip	Sab	Doğ	Im	Mu	Şeyh	
	(5)	(1)	(5)	(5)	(5)	(1)	(5)	(1)	(5)	(5)	(5)	
	504	186	54	43	12	25	5	19	5	1	3	
Değerlere göre	2520	196 ⁸⁸	270	215	60	25	25	19	30	5	15	3380
Sınıflara göre	2716		485		179							3380

Ada kazası nüfusu kaynak verilerimize göre belli sınıflara ayrılmaktadır. Eklere daha mufassal olarak verilen nüfus burada köyler tekrarlanmadan yekun itibarıyla ele alınmıştır. Kaynağımızın sunduğu verilere göre nüfusu temel olarak reaya, askeri ve ilmiye olarak üçe ayırmak mümkündür. Reaya nüfusu zenaat arabıyla beraber toplam 601 hane ve 186 mücerred nüfustan mürekkeptir. Hane değeri itibarıyla 54 meremmetçi, 43 kalyoncu bulunmaktadır. Bunlar reel zenaat erbabı sayısını vermektedir. Bu veriler nüfus değerlerine göre hesaplandığında 3201 etmektedir. Bu nüfusun 270'i meremmetçi, 215'i kalyoncular, geri kalan 2716'sı ise çiftçi halktan müteşekkildir. Son nüfus içinde 10 adet masum halk bulunmaktadır.

Tablodan da izlenebileceği üzere, askeri ve ilmiye sınıfının nüfus değerlerine göre toplamı 179 adettir. İmam, müezzin, şeyh, hatib ve câbî gibi zümrelerden müteşekkil ilmiye sınıfı gayet az bir yer tutmaktadır. Askeri sınıflar, muhassıl, sipahi veya sipahizâde, sâhib-i berat, doğancı gibi zümrelerden oluşmaktadır. Reâyanın toplam nüfusa oranı % 95, askeri ve ilmiyenin ise % 5'tir.⁸⁹

3. 2. 1560 Tarihinde Ada Kazasının Nüfusu⁹⁰

Mezkûr tarihle ilgili kaynağımızın verilerinin eksik olduğu yukarıda belirtildi. Bu kaynağın toplam veriler açısından ele alınması oldukça yanıltıcı sonuçlar doğuracaktır. Ancak, kendisinden önceki ve sonraki verilerin mukayesesi açısından çok yararlı bilgiler vermektedir. Bu kaynağın sunduğu veriler olmadan yapılacak bir mukayesenin yanlış sonuçlara yol açacağını rahatlıkla ifade ediyoruz.

Önceki kayıtlarda nüfusları 500'e yaklaşan Çaybaşı (Büyük Kuyluca) ve Karîb köyleri kaynağımızda bulunmamaktadır. Eski tarihlerde nüfusu 320 olan Eşref, bu tarihte yaklaşık iki kat artarak 603'e çıkmış olup diğer köylerde de ciddi bir artış görülmektedir. Tablo 3'de önceki tarihle 1560 yıllarındaki nüfus verileri karşılaştırılmıştır. Mukayese maksadıyla yapılan bu tabloda her iki tarihte yer alan köyler seçilmiştir.

Tablo 3: 1520–1560 Tarihlerinde Ada Kazasının Mukayeseli Nüfusu

Köyler	1520	1560	Artma %
Küçük Kuyluca	181	230	27
Haydarlu	180	278	54.44
Kocaali	127	164	29.13
Kızılbeylu	122	236	93.44
Kadılı	124	201	62
Çiftlik	143	140	-2.09
Eşref	320	590	84.37
Çiçeklu	110	212	92.72
Toplam	1307	2501	91.35

Ada kazasının yeni ortaya çıkmayan ve tamamı eski tarihte de yer alan bu köylerinde önceki tarihe göre 1560'larda yaklaşık %100'e varan bir artış görülmektedir. Nüfus azalması görülen tek köy Çiftlik'tir. % 2'ye tekabül eden bu azalma genel çizgiyi değiştirmekten uzaktır.

Ada kazasının belki 40, belki 30 yıllık tarihinde⁹¹ ortaya çıkan bu nüfus artışının çağın genel eğilimleriyle bağdaşır bağdaşmadığı da önemli bir meseledir. Bizim XVI. yüzyılın ilk yarısı ile ilgili Müslüman re'âyanın nüfus artışı hususunda Kefe'de ulaştığımız sonuç, Ada kazası ile paralellik gösteriyor.⁹² XVI. yüzyılda genel olarak dünyada nüfusun ciddi oranda artış göstermesi bilinen bir olgudur.⁹³

Ada kazasının 1560 tarihli kaynağımızda verilmeyen Büyük Kuyluca, Karîb, Karasu, Kuyumcalu gibi büyük köylerinin genel artış oranı olan % 91'lik bir artış göstermesi durumunda nüfuslarının 500'ü aşacağı, Büyük Kuyluca'nın 1000'e yaklaşacağı, hatta geçeceği rahatlıkla tahmin olunabilir.

Söz konusu kaynağımızın önceki tarihte yer almayıp yeni ortaya çıkan bazı köyler hakkında yeni bilgiler sunduğu iskân ve yerleşme bahsinde değerlendirilmişti. Bunları tekrar etmeye gerek duymuyoruz. Bu tarihlerde Söğütlü'nün bir iskân alanı olduğu ve 30 kişilik nüfusa ulaştığını belirtelim. Yine Eşref köyü bünyesinde ortaya çıkan Yahşi'nin de 84 nüfuslu orta halli bir köy olmaya yüz tuttuğu görülmektedir. Bu, Eşref ve çevresinin iskânındaki

gelişmeyi gözler önüne sermektedir. Şüphesiz en önemli gelişme, Âyân Gölü (Sapanca)'nın 305 nüfuslu bir köy olarak ortaya çıkmasıdır.⁹⁴

Bu tarihlerde mezra 'alarda da iskânın başladığı görülmektedir. Mezra 'alarda çok az sayıda nüfus ortaya çıkmakla beraber, iskânın genişlediğini teyid etmektedir. Bu tarihlerde Güllü mezra 'asında 5, Eksatı mezra 'asında 6 kişilik nüfus bulunmaktadır. Bu açıdan olumsuz seyir izleyen tek yerleşim yeri, ilk tarihlerde karye olduğu halde daha 1520'lerde mezra 'aya dönüşen⁹⁵ Kelkeskend (Arnavud)'dir. İsmine bakarak bu köyün ilk ahalisinin Arnavut olması akla geliyorsa da, bu tarihlerde bu nüfusun artık mevcut bulunmadığı kesinleşiyor.

Kaynağımızın verilerine göre re 'aya ile ilgili daha spesifik analizlerde bulunmak mümkündür. Aşağıda re 'ayanın içtimaî vaziyeti, nüfus ve yerleşimin diğer veçheleri hakkında mülâhazada bulunacağız.

3. 2. 1. 1560'larda Re'âyanın İçtimaî Vaziyeti

Kaynağımızda nüfus verileri, re 'ayanın içtimaî ve iktisâdî vaziyetini yansıtabilecek şekilde kaydedilmiş olup araştırmacıya bazı imkânlar sunmaktadır. Yalnız re 'ayanın vaziyetini ilgilendiren bu durumu tahlil etmek yerinde olacaktır. Önce kaynağımızın terimlerini kısaca açıklamayı uygun buluyoruz. Re 'âya; hane, ekinlu, bennak, caba ve mücerred olmak üzere sınıflandırılmıştır. Re'âyanın sosyal konumu ile ilgili bu ayrımların Osmanlı içtimâî yapısının kavranması ve izah edilmesi açısından temel faktör olduğu belirtilmektedir. Osmanlı şehir sisteminin temel ünitesini loncalar, köy-kır sisteminin temelini ise aile temeline dayanan "çift hane" teşkil ediyordu. XIX. yüzyıla kadar imparatorluk kurumsal hukukî yapısını bu iki ünite üzerine bina etmiştir. Şehirlerin iâşesinden devlet kadrolarının finansmanına kadar bütün mâlî organizasyon, vergi sistemi ile bu iki tabana dayanıyordu. Bu iki kaynağın sıhhatle işleyişi, devletin refah ve selameti için yegane şartları teşkil ediyordu.⁹⁶ Burada meydana gelecek bir bozulmanın zincirleme olarak devletin üstten alta, yada alttan üste bütün sistemini alt üst etmesi kaçınılmazdı. Bu açıdan, devlet bu öz varlıklarını iyi tespit etmek ve itina ile korumak durumundaydı. Bunun için yetişmiş kadrolar uhdesinde çok gelişmiş bir tahrir usulü tatbik ediliyordu. Etüdümüzde sık sık ana kaynak olarak bahsedilen "tahrir defterleri" bu maksatla tanzim edilmiş Osmanlı arazi, mali ve evkaf kayıtlarıdır.

Osmanlı kır malî ünitesini teşkil eden "çifhane" temelde arazî ve bunu işlemek için lüzumlu olan emeğe dayanıyordu. Emek, hane halkı ile beraber hayvan gücünden sağlanmak durumundaydı. Hane tasarrufunda olup bir çift öküzün işleyebileceği muayyen arazi parçasına "çiftlik" deniliyordu. Çiftlik, hanenin geçimini temin etmekten başka, devletin yegâne gelir kaynağını oluşturan muayyen miktarda "vergi" hasıl edecek kadar bir üretim fazlasını da hasıl etmek durumundaydı. Devlet bu gelir kaynağını muntazam olarak işler vaziyette tutabilmek için hakimiyeti altındaki araziye kesin olarak kontrol altında bulundurmamak zorundaydı. Böylece, yüksek hakimiyet hakkı devletin, bazı şartlarla kullanımı re 'ayanın elinde bulunduğu Osmanlı mirî arazi, yaygın telaffuzuyla "timar" sistemi tesis edilmiştir. Sistemin devamı ve buradan

sağlanacak gelirin muhafazası bakımından, "çifhane" ünitesinin tasarruf ve miras yoluyla parçalanmasının önüne geçilmek için her türlü tedbir alınmıştı.

Her durumda çiftliği işleyecek insan ve hayvan gücünün belli standartta tutulması esastır. Ayanlık döneminde "mâlikane divanı" sistemi içinde klasik Osmanlı sistemini tedricen tasfiye ederek teşekkül eden hususî mülk kategorisine yakın yeni "çiftlik" türü ile bunları karıştırmamak gerekir. Klasik dönem çiftliğinin boyutu, kaç dönümden meydana geleceği belli esaslara bağlanmıştı. Bir çifti meydana getirecek toprak, verimine göre âlâ (verimli), evsat (normal verim düzeyinde) ve ednâ (düşük verimli) olmak üzere üç ana kategoriye ayrılmıştı. Verimli arazilerde 60–80 dönüm, orta verim düzeyindeki topraklarda 80–120 dönüm, verimsiz topraklarda ise 130–150 dönümlük araziler bir çifti teşkil ederdi. Toprağın sınıflandırılması gibi hanenin de sınırlandırıldığını tespit ediyoruz.⁹⁷ Kullandığı toprak miktarı ve kalitesine göre hanelerin iktisadî güçleri çerçevesinde yapılan sınıflandırma; yarım, çeyrek, vs. gibi hanenin askatlarına göre belirleniyordu. Osmanlı içtimaî yapısının aslî unsuru olup devlet finansman kaynağının temelini teşkil eden reâya sınıfı işte bu temel anlayışa göre bir takım kategorilere ayrılmış, bu kategoriler belli kavramlarla temsil edilmiştir. Bütün tahrir defterlerinde bazı ufak farklarla karşımıza çıkan bu sosyal yapı, "çift", "bennak" ve "caba"dan ibarettir. Sadece haneleri ifade eden bu terimlere ilaveten, "mücerred" zümreyi de ilave etmek gerekir. Çifhane, kendine yeterli sosyal ve iktisadî ünedir. Genel araştırma ve bazı kanunnamelerde çifthanenin bir alt kategorisi olarak ortaya çıkan bennak, çifthanenin yaklaşık yarısı kadar toprak tasarruf etmekte, statü bakımından çifthanenin iyice aşağısında yer almaktadır. Caba ise genelde vergi kudretinden yoksun fakîr bir haneyi ifade etmekte, bunun için "caba - kara" tesmiye edilmektedir.⁹⁸ Mücerredler ise zenginlik ve fakirlikten ziyade, olgunluğu belirleyen yaş ile alakalıdır. Bunlar evlenmemiş kişileri temsil ediyordu. Vergi ödeme kudretinde olanlar ve olmayanlar olarak ikiye ayrılan bu zümrenin "kisbe kadir" yetişkinlerinden vergi alınırdı. Bunlardan alınan vergi aşağı yukarı caba vergisine denkti.

Bahsedilen bu sosyal sınıflar, şüphesiz teorik bir analiz olup, tatbikatta daha farklı sınıflarla karşılaşılması muhtemel ve tabiidir. 1560 ve 1620'lerde nüfusla ilgili ana kaynaklarımızın her ikisinde yukarıda belirtilen sınıflardan ayrı bir de "ekinlu" sınıfı yer almaktadır. İktisadî analizimizde görüleceği üzere⁹⁹ çifthanenin bir altı "ekinlu", onun altı "bennak", onun altı ise "caba" olarak tasnif edilmekte, bekâr kisbe kadir erkekler "mücerred" olarak kaydedilmektedir.¹⁰⁰ Bu durumda bizim kaynaklarımız re 'âyayı önce hane ve tek yaşayanlar olarak ikiye ayırmakta, sonra haneleri ayrıca dört kategoride ele almaktadır. Bu re 'âya sınıflarının iktisadî bakımdan gerçekten tamamen farklı oldukları görülmektedir. Bunlar rakamsal olarak iktisadî değerlendirmemizde gösterilmiştir. Bu hususta şimdilik şunu ifade edelim ki, okuyucu çifhane'den hali vakti yerinde olan çiftçi hanesini, ekinliden düşük gelirli bir çift hanesini, bennakdan yoksul çift hanesini, cabadan ise vergi kudretinden yoksun bir reaya hanesini anlamalıdır.

Genel izahatımıza şunu da ilave edelim ki, Osmanlı hukuk sisteminin en önemli prensibi eşitlik değil farklılık idi. Şunu ifade etmek istiyoruz ki, yukarıda yaptığımız sınıflandırma, sadece vergide değil, hukukun her alanında geçerli bir kriter idi. Meselâ, aynı suçu işleyen birisinin alacağı ceza, zengin, fakir, ya da çok fakir oluşuna göre icra ediliyordu.¹⁰¹ Bu gerçekten ehemmiyetli bir konu olup, mevcut araştırmamızın sınırlarını aşmaktadır.

1560 ve 1620 dönemleriyle ilgili kaynaklarımız bir de "harici re 'aya" veya "hariçden ekenler" tasnifi ile yeni bir kategori sunmaktadır ki, bunun da gayet önemli bir ayırım olduğunu ifade etmeliyiz. Haricî re 'âya Osmanlı umumî tatbikatında resmî kayıtlarla statüsü belirlenmiş, toprağının başında, devlete belli yükümlülüklerle bağlı resmi çifhanelerden farklı bir re 'âya grubunu teşkil etmektedir. Bu re 'âyanın zaman ve şartlara göre imkânları değerlendiren hür çiftçilerden ibaret olduğu ifade edilmiştir.¹⁰² Hürriyet burada pozitif bir hususiyet olmasa gerekir; zirâ, bu insanlar hayatlarını idame ettirecek muayyen standartta vasıtalarından mahrumdurlar. Tahrir defterlerinde "hariç-ez ra 'iyyet" şeklinde kaydedilen bu nüfus, genel reaya nüfusu içinde çok az bir yer tutar. Durum Ada kazasında daha spesifik bir karakter arz etmektedir.

Sınıfsal farklılığı olduğu halde sadece ilave gelir temin etmek bakımından harici re 'âya içinde kaydedilen ilmiye ve seyfiyeden haneler için durum farklıdır.

Şimdi mufassal tablomuzdan derlediğimiz icmâl tablomuzu değerlendirelim.

Tablo 4: 1560'larda Ada Kazası Reayasının İçtimaî Vaziyeti¹⁰³

Çift	Ekinlu	Bennak	Caba	Haric	Toplam
545	995	415	65	567	2587

Görüldüğü gibi, reâyanın % 21'ini çift , % 38'ini ekinli, % 16'sını bennâk, % 2.5'ünü caba hâneler, % 22'sini ise hâricî reâya teşkil etmektedir. Çift hanenin reâya sınıfının en yüksek, ekinlinin düşük gelirli, bennakin fakir, cabanın ise en yoksul kesimleri temsil ettiğini tekrar hatırlayarak Ada kazası reâyasını tahlil edelim. Tablo verileri ele alındığında, Ada kazası reayasının % 38 gibi önemli kısmını düşük gelirli reaya sınıfı teşkil etmektedir. Bennak gibi yoksul ve caba gibi en yoksul kesimler buna ilave edildiğinde nüfusun yarısından fazlası yoksullardan meydana gelmekte, hariç reaya da yoksullar içinde değerlendirildiğinde vaziyet yoksulluk lehine değişmekte, oran % 78'e çıkmaktadır. İdeal reaya sınıfı sadece % 21'lik dilimden ibaret kalmaktadır.

Toplam nüfus içindeki oranı % 22 olan haricî reâyanın Ada kazası açısından hususî bir ehemmiyet arz ettiğini ifade etmek istiyoruz. Öncelikle belirtelim ki, harici reaya bizim tedkik ettiğimiz diğer bölgelerle ilgili hiçbir tahrir defterinde bu kadar fazla değildir. Bunun mutlaka bir sebebi olması gerekir. Bize göre Ada kazasının kendine has coğrafi yapısı bunu izah etmektedir. Etüdümüzün başlarında seyyah ve coğrafyacıların tasvirleriyle belirlendiği üzere buradaki iskân, bir Ağaçdenizinin ortasında kurulu kümelenmelerden

mürekkepti. Ağaçdenizi İstanbul'un ihtiyaçları paralelinde gittikçe açılıyor, zaman içinde deftere kaydedilmiş arazi dışında yeni tarım sahaları ortaya çıkıyordu. Bu sahaların işletilmesi harici reaya sayesinde gerçekleştiriliyordu. Harici reayanın en önemli geçim kaynağı kerestecilik faaliyeti idi.¹⁰⁴ Ada kazası reâyasının aslî görevinin saray mutfağına odun temin etmek olduğu hususundaki mühimme kaydını da hatırlatalım.

İcmâlen yapılan bu genel tahlil yanında hususî bir özellik arzeden Ayangölü (Sapanca) 'nü ayrıca ele almak yararlı olacaktır. Ayangölü'nün toplam nüfusu 305 olan reayasının 225'i bennâk, 80'i harici reayadan müteşekkildir. Mücerred nüfusun da bennaklarla mütenasib veya daha aşağı bir yapıda olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. Bu sınıfların belirleniş kriterinin verim durumuna göre tasarruf edilen toprak miktarı olduğunu bir kez daha hatırlayacak olursak, Sapanca ahâlisinin tamamına yakınının yoksul çiftçi sınıflarının tasarruf ettiği toprak miktarını tasarruf eden ahâleden müteşekkil olduğu görülür. Bu durum, günümüz Modern Sapançası'nın ehemmiyetini daha o tarihlerde bir tarım merkezi olmaktan ziyade stratejik mevkiinden aldığı açıklığa kavuşturmuştur. Ayan Gölü'nün etrafı Ağaçdenizi idi. Bir tarafı göl olan bu yerleşim yerinde tarım arazisi yok denecek kadar azdı.¹⁰⁵ Bennak reayanın çok olması, buradaki çiftçi sınıfının elindeki toprağın azlığına delalet etmektedir. Aslında bu nüfusun çiftçi olmaktan ziyade, burada mevcut olan mimarî ve konak tesislerinden sorumlu bir şehir nüfusu olması akla daha uygun gelmektedir.

3. 3. 1620'lerde Nüfus

Bu tarihle ilgili tahrir sonuçlarını yansıtan kaynağımızda herhangi bir eksiklik mevcut değildir. Vakıflar bünyesinde yer alan köyler haricinde Ada kazasının bütün köyleri kanaatimizce tahrir defterinde yer almaktadır. Bu bakımdan önce reel durumu tespit edip müteakiben önceki iki tahrir sonuçları ile mevcut durumu mukayese edeceğiz. Burada değerlendirilen bilgiler Eklerdeki mufassal tablodan alınmıştır.¹⁰⁶

1620'lerde Ada kazasının toplam nüfusu 7600'dür. Toplam 27 köy gibi gözükken iskân alanı, bu tarihlerde mevcudiyetini koruduğunu düşündüğümüz vakıf köyü Kuyumcalu'nun eklenmesi durumunda 28'e çıkacağı görülüyor. Günümüze kadar ulaşan bir köy olan Kuyumcalu'nun bu tarihlerde artan nüfusu ile toplam nüfusa ciddi bir etkide bulunabileceği de anlaşılıyor. Diğer yandan, Kuyumcalu gibi daha bir çok vakıf köyünün de bu tahrirde yer almayabileceğini gözönünde bulundurmak gerekir. Bu hususta netice itibarıyla şunu belirtelim ki, kaynağımızda yer alan nüfus verilerinin reel duruma göre fazla olması değil daima eksik olması muhtemeldir.

Ada kazasında bu tarihlerde de herhangi bir şehirli nüfus bulunmamakta, bütün iskân köylerden meydana gelmektedir. 1520'lerde nüfusu 500'ü geçen hiçbir köy bulunmazken, bu tarihte 500'ü geçen 4 köy, 1000'e yaklaşan 1 köy, 1000'i hayli aşan bir köy, 200-400 arasında 6 köy, 100-200 arasında 6 köy, 100'den az 9 köy bulunmaktadır ki, ciddi bir nüfus artışının yaşandığı ilk bakışta ortaya çıkmaktadır.

Tersiye, 1238 nüfusu ile Ada kazasının en büyük köyü olarak karşımıza çıkmaktadır. Tersiye'nin 1560'lardaki durumu tahrirde yer almaması bakımından bilinmemekte ise de mezkûr tarihlerde ortaya çıktığından şüphe edilemez. Tıpkı Büyük Kuyluca gibi mevcut olduğu halde tahrirde yer almayan köylerden birisidir.

Tersiye nüfusu, 45 çift hane, 81 Ekinlu hane, 12 Bennak hane, 136 müccered, 102 harici reaya ve 310 kişilik Abdâl nüfusundan müteşekkildir. Cabaların hiç olmaması, bennakların ise hayli az yer alması, refah seviyesi yüksek bir köy olduğunu gösteriyor. Aşağıda tekrar bahis konusu edileceği üzere, bu köye göneyde yer alan Çaybaşı bölgesinden ciddi göç olduğu düşünülebilir. Eğer tahminimizde yanılmıyorsak, bu değişen tabii ortamla alakalıdır. Buranın her an açılmakta, tarlaya dönüşmekte olan bir orman sahası olduğunu tekrar hatırlamak durumundayız. Yeni adı Esence olan Tersiye'nin günümüzde Büyük ve Küçük Tersiye (Esence) olarak iki kısımdan müteşekkil olduğu hatırlandığında, iskânın tarih içinde orman sahasının açılmasıyla nasıl vücuda geldiği anlaşılabilir. Tersiye bize modern Adapazarı'nın teşekkül çizgisi hususunda da bir takım düşünceler ilzam etmekten uzak değildir. İskân evvela Sakarya nehrinin doğusunda, Sapanca–Akyazı çizgisi ile bugünkü Hendek–Adapazarı yolu arasındaki ova tabanı üzerinde yer alan yüksek rakımlı tepelerde başlamış, orman tüketimine bağlı olarak kuzeye doğru genişlemiştir. XVI ve XVII. yüzyılda Çaybaşı ve Tersiye örneğinde görüldüğü üzere yüksek rakımlı tepelerde vukubulan iskân, muhtemelen XVIII. yüzyılda Sakarya'nın batısındaki ovaya doğru genişlemiştir. Tersiye ve civarının, Modern Adapazarı'nın doğusunda iyi bir basamak ve sıçrama yeri olduğunu düşünüyoruz.

Tersiye'de yer alan 300'den fazla Abdal nüfusu da izaha muhtaçtır. Daha önceki tarihlerde meselâ 1520 tahririnde bu şekilde bir köyde yoğunlaşmış abdal taifesi mevcut değildir. Ancak, Abdalların yerleşmesine müsait demografik bir yapının daha Orhan Bey zamanlarından itibaren mevcut olduğunu düşünüyoruz. Belki Selçuklu zamanında burada Anadolu'nun diğer yerlerinde rastlanan "uç" teşkilatı teşekkül etmiş bulunuyordu.¹⁰⁷ Yesevilik ve Babailikle bütünleşmiş Alplik, Alp–erenlik geleneğinin uçların hakim sosyokültürel dokusunu teşkil ettiğini biliyoruz. Gaza ve cihad ruhu ile mücehhez bir Türkmen kitlesi, daha Osman Gazî zamanından itibaren Türk fetih hareketinin aslî unsuru idi. Abdal ve fakılar, bu alp ve erenlerin dinî hayatına yön veren önderler idiler.¹⁰⁸ Bunların Yalnız Tersiye'de 1620'lerde görülen münferit unsurlar olmadığına dair en önemli karinemiz, nüfus isimlerinde görülmektedir.

Ada kazasında mevcut köylerdeki hane reislerinin isimlerinden anladığımız kadarıyla etnik bakımdan saf bir Türkmen kitlesi ile karşı karşıyayız. En sık rastlanan isimler şunlardır: İnebey, İbrahim, Halil, Mehmed, Hacıbayram, Davud, Ahmed, Şa'ban, İshak, Yusuf, İsrail, Veli, Mirali, Mustafa, Ramazan, Hasan, Hamza, Receb, Nasuh, Süleyman, Malkoç, Hıdır, Osman, İlyas, Turali, Keyvân, Kâsım, Aliçelebi, Bayrâm, Ferhâd, Musa, 'İsâbâli, Sâmi, Derviş, Abdülhalil, Sefer, Hacı, Devletşâh, Seferşâh, Aydoğdu, Seydîali, Dâvud, Sultân, Şükrü, Pirmehmed, Cemâl, Aydın, Sâlih, Emrâh, Pîrahmed, Hızırilyâs, Bahtiyâr,

Mîrâlem, Alibâli, Bâli, Dervîş, Yahşi, Yusufşah, Nurullah, Şeyhmehmed, Güllâbî, Muhiddin, Resul, Hacıdurmuş, Karaca, Selîm, Turgud, Rûşen, İsmâ 'îl, Hüdâvirdi, Arslan, Doğân, Budak, Hüsâm, Durmuş, Mehdî, Kemâl, Emîrşâh, Karagöz, Enehacı, Sevindik, Şâhveli, Şehsüvâr, Orhan. Bu isimleri uzatmak mümkünse de, hemen bütün karyelerde klasik Türk onomastiği ile karşılaştığımızı tekrar ederek nihayetlendiriyoruz.¹⁰⁹ Bu abdal taifesi, herhalde mezkur tarihlerde Tersiyeye eklenmişti. Yukarıda isimlerinden örnekler sunulan ahali de yine aynı oğuz kitlesinin eski zamanlarda Adapazarı - Karasu - Karedeniz çizgisinde yerleşen kollarından birisi idi. Bunu gösteren işaretler de mevcuttur. İlk Anadolu Oğuz boylarının önderlerinden olan fakıların burada mevcut olduğunu, çiftlik tasarruf ettiğini nüfus ve arazi kayıtlarından tespit edebiliriz.¹¹⁰ Yine, aynı zümrelerin en önemli şöhretlerinden Emir Sultan'ın müridi Ece Sultan'ın¹¹¹ bu arazi kayıtlarının tutulduğu tarihten hayli önceleri Ada kazasında bulunduğu dâir işaretler de mevcuttur. Burada, ismi bazen Ece Sultan, Bazen Ece Dede tesmiye edilen câmiyle ilgili kayıt, ismi maalesef silinmiş olan bir köyün nüfusu içinde yer almaktadır.¹¹² Ece Sultan adıyla bir de zâviye bulunuyordu.¹¹³

Kaynağımızın harici reaya ve Abdal taifesini nefer addetmesi bakımından biz de aynı kaideye uyduk. Ancak, reel vaziyetin değerlendirilmesi bakımından bu zümrelerin mutlak bekâr olduğunu ifade etmek mümkün değildir. Bu nüfusun gerçek anlamda belirlenmesi için kullanılacak sabit rakam 5 olması halinde toplam nüfusu büyük çapta etkileyeceği düşünülmelidir. Mesela, Bunu Tersiyeye açısından hesaplırsak, mücerred haricindekileri hane kabul etmiş oluruz ki, reel nüfus 2886'ya çıkar. Bu da günümüz ölçülerinde bile kasaba büyüklüğünde bir iskâna tekabül eder.¹¹⁴

Ada kazasının bu tarihlerde ikinci büyük köyü, kaza merkezi olan Büyük Kuyluca (Çaybaşı)'dır. Toplam 877 nüfusa sahip Büyük Çaybaşı, 65 çift hane, 56 ekinli hane, 17 Bennak hane, 93 mücerred ve 94 harici reyayadan ibarettir. Çift hanelerin yüksek bulunması, bu köy reayasının iktisadî vaziyetinin yüksek olduğuna işaret eder. Yoksul kesimleri gösteren ekinli, bennak ve harici reaya nüfusunun çift hane nüfusunu hayli geçtiği de hatırlanmalıdır.

Çaybaşı'nın bu tarihlerde Küçük Çaybaşı ile beraber Ada kazasının merkezi olduğu gerçeğinden yukarıda bahsetmiş olduğumuz için bu konuya girmiyoruz. Ancak, Tersiyeyi ortaya çıkaran tabii ve içtimaî faktörlerin burayı etkilemekten uzak olduğu düşünülemez. Evvela, şunu ifade etmek gerekir ki, Çaybaşı bölgesi mehtemelen tabii iskân hacmine ulaşmış ve yeni iskân kuzeye doğru yayılmıştır.

Defterde istatistikî olarak verilmese bile, kendi sayımlarımıza göre Çaybaşı'nda köprücülük hizmetinin devam ettiği kesinleşiyor. Bu köyde 30 adet köprücü reaya mevcuttur. Bu reaya bazen çift tassarruf ediyor, bazen ekinli statüsünde bulunuyor. Bu köprücülük karşılığında devletten belli muafiyetler kazanıyordu. İlk tahrirde yer almayan az sayıda bazdarın mevcudiyetine de işaret edelim. İzmit'in fethi sırasında çökmüş olan Sakarya köprüsü onarıldıktan sonra buraya Sultan Orhan tarafından 100 haneden fazla bir oba köprücüsü olarak

tain edilerek köprünün çevresine yerleştirilmiş ve köprünün bakım ve korunması mukabilinde her türlü vergiden muaf kılınmıştı¹¹⁵

Fetret devrinde bu köprü herhalde stratejik maksatlarla yıkılmıştı. Süleyman Çelebi Bursa'ya doğru hareketi sırasında Sakarya suyundan geçememiş, yol aramak maksadıyla habercilerinin etraf halkıyla girdiği temaslarda büyük tepkilerle karşılaşmış, hayatını kaybetme tehlikesi içine düşmüştür. Buradan anlaşılıyor ki, bu sıralarda Ada kazası ahalişi Süleyman muhaliflerinin yanında yer almış bulunuyordu.¹¹⁶ Sultan II. Bayezîd zamanında Geyve yakınlarında Sakarya ırmağı üzerinde daha geniş bir köprü yaptırılmıştı. Bu köprü İstanbul-Anadolu güzergâhında en önemli kervan yolu geçidi idi.¹¹⁷ Bu mühim kervan yolu üzerinde olan önemli menzil Sapanca yakınlarında da Akkemiş ve Köse ismiyle iki köprü mevcuttu.¹¹⁸ Sapanca gölü kenarında Kuburludere isimli bir köprüden daha bahsedilmektedir. Bu köprünün bakım ve korunması için "Âb-ı Sâfi kazası reayasının tekâlif-i örfiyye ve şakka" den afv edildikleri yolunda maliyeden 23 Haziran 1728'de Ab-ı Safî kadısına bir berât yollanmıştı". Köprülerin yapılışı ve korunmasında en fazla emeği ve rolü olanlar yerli ahali idi. Devlet hazinesine büyük külfet olan bu tür faaliyetlerde zorunlu olarak hizmetine başvurulmuş yerli ahali, vergiden muaf tutulurdu. Köprüler için bazı vergi gelirlerinin kanalize edilmesi suretiyle bazen yerli ahalinin iktisadî kaynaklarından da yararlanılırdı.¹¹⁹

Köprücülük hizmetlerini biraz uzatmamızın sebebi, bir iki hususun altını çizmektir. İki, daha Orhanbey zamanından itibaren Çaybaşı ve civar ahali köprücülük hizmeti ile yükümlü bulunuyordu. Bu hizmet, son dönemlere kadar sürüp gitmiştir. Hoca Sadeddin'in köprü bakım ve korunması için bir obanın buraya yerleştirildiği yolundaki kaydı bize Adapazarı'nın bu ilk nüvesinin teşekkülü hakkında bazı fikirler veriyor. Neredeyse, bu köy ve civarının özellikle köprücülük faaliyetiyle ilk yerleşmesine kavuştuğunu düşünmek mümkün oluyor.

Bu tarihte Karasu'nun önemli bir iskân merkezi haline geldiği dikkat çekiyor. Toplam 596 nüfusa sahip Karasu nüfusunun 24'ü çift hane, 71'i ekinli, 12'si bennak, 53'ü mücerred, 8'i ise harici reayadan müteşekkildir. Karasu'nun nüfusunun da orta halli çiftçilerden ibaret olduğu görülüyor. İlk tarihlerde burada yer aldığı görülen kalyonculara bu tarihte rastlamıyoruz.

Bu tarihlerde nüfusu 500'ü aşan üç köy daha vardır ki, bunlar 590 nüfusuyla Eşref, yine 590 nüfusuyla Alahane maa Receptu, 538 nüfusuyla Ayankütani'dir. Bu köyler ve daha az nüfuslu diğer köylerin reayasının içtimaî statüsü mufassal tablomuzdan izlenebilir.¹²⁰ Nüfusu önceki verilerle mukayese ederken bu bahse tekrar döneceğimizi belirtelim.

3. 3. 1. 1620'lerde Ada Kazasının Nüfus Büyüklükleri

İlk tarihlerde yaptığımız tasnifi burada da yaptık. Burada ilk tarihle karşılaştırmak yararlı olabilir diye düşündük. Önce tablomuzu inceleyelim.

Tablo 5: İskân Yoğunluğuna Göre Nüfus Dağılımı

Kategoriler	Köyler	Adet	Miktar	%
1000'den fazla	Tersiye	1	1238	16
800-1000	Çaybaşı (Büyük Kuyluca)	1	877	12
500-600	Eşref, Alahane (Receblu ile), Karasu, Ayankütanı	4	2314	30
200-400	Ayangölü, Karib (Bekçugoz), Kadılı, Alahane (Beyli ile), İncirli	5	1475	19
100-200	Küçük Kuyluca, Haydarlu, Kocaali, Kızılbeşli, Çiftlik, Çiçekli (Karakörpi), Yavaşlu	7	1104	15
100'den az	Eksatı, Güllü, Söğüdü, Yahşi, Aydoğan, Andal (Kavaklı), Beytuyan, Yağmurlu, K. Depecik	9	592	8
Toplam		27	7600	100

Bu iskân 1520 iskânı ile çok yakın bir benzerlik içindedir. 1520'de nüfusun % 30'u, bu tarihlerde ise % 28'i iki köyde meskündür. Bunlar Tersiye ve Çaybaşı köyleridir. 500-600 arasında nüfusa sahip Eşref, Alahane, Karasu ve Ayankütanı isimli 4 köy, nüfusun % 30'unu teşkil etmektedir. Bu da yine 1520'lerdeki duruma çok yakındır. Böylece en büyük ve ikinci büyüklükteki 6 köy nüfusun % 58'ini meydana getirmektedir. 200-400 arasında nüfusa sahip köyler orta halli olarak düşünülürse, 5 adet olan bu köylerle beraber Ada kazasının % 71'i 11, geri kalanı 16 köyde meskun bulunmaktadır.

Bu veriler, Ada kazasının ilk tarihlerde olduğu gibi kesif bir iskâna tabi olduğunu, köy yapısının dağınık olmaktan ziyade toplu bir karakter arzettiğini göstermektedir.

3. 3. 2. 1620'lerde Reayanın İçtimaî Vaziyeti

1560 tarihlerinde reayanın sosyal yapısını belirlerken kullanılan kriterler bu tarihler için de geçerlidir. Çift, ekinli, bennak ve caba hanelerle bekâr nüfustan oluşan zümreler icmal tabloda yer almaktadır.

Tablo 6: 1620'lerde Ada Kazası Reayasının İçtimaî Vaziyeti

Çift	Ekinli	Bennak	Caba	Mücerred	Abdal	Harc	Toplam
1755	3095	885	30	888	310	637	7600

Reayanın sosyal vaziyeti bakımından ideal olan, çift hane statüsü olmakla beraber burada 1560'lara yakın bir şekilde %23'ünü teşkil etmektedir. Düşük gelirli sınıf addettiğimiz ekinli reayanın toplam nüfusun 41'ini teşkil ettiği görülüyor. Ekinli çiftçi toprak bakımından fakir bir mevkiyi ifade eden bennakların toplam nüfus içindeki payı % 12'dir. En yoksul kesimi ifade eden 30 kişilik cabalar yekun içinde ihmal edilecek miktardır. Sosyal statüden ziyade yaş ve medenî vaziyetle ilgili olan mücerredlerin toplam nüfus içindeki yeri de % 12'dir. Abdal taifesinin toplam nüfus içinde % 5'lik bir oranda yer aldığı görülüyor.

Bunlarla ilgili tahlilimiz yukarıda yapılmıştı.

Yukarıdaki icmal tabloda yer almayan Sapanca (Ayan Gölü)'nin spesifik durumuna tekrar kısaca temas etmek istiyoruz. Önceki tarihe göre nüfusu 305'ten 383'e çıkan Sapanca, yine gerçek anlamda reâyaya sahip değildir. 5 çift hanesine karşılık, 9 ekinli ve 57 bennak hanesine sahiptir. Bennakların fakir reaya grubunu temsil ettikleri artık tekrarı gerektirmediğine göre, Sapanca ahalişi gerçek manada çiftçi değildir. Bu reayanın nicelik yönünden değil, nitelik yönünden bir farklılık gösterdiği kanaatini belirtmiştik. Bunlar, toprak sahibi olmayan veya çok az toprak sahibi olan şehirli nüfusu temsil ediyorlar. Şunu da belirtelim ki, bu nicelik ve nitelik meselesi büyük önem taşımaktadır. Ekinli ve bennak reaya içinde aslında yönetici sınıflar, mesela kadı, müderris de olabilmektedir. Demek ki, bu sadece toprağın azlığına işaret ediyor. Çiftçilikten başka bir mesleği ve geçimi olmayanlar için kesin bir fakirlik durumuna işaret ederken, şehirli, yönetici veya ilmiye grupları açısından ilave bir geliri ifade edebilmektedir. Sapanca ahalişinin ilave bir gelir olarak şehir dışında az miktarda toprağa tasarruf ederken şehir içinde asıl mesleklerine devam eden zenaat, esnaf, vs gibi sınıflardan mürekkep bulunması mümkündür.

Harici Reayaya gelince, ilk tarihlere göre toplam nüfus içindeki payının azaldığını görüyoruz. 1560'larda nüfusun % 22'sini teşkil eden bu sınıf, bu tarihlerde % 8'lere düşmüştür. Bu da bu tarihlerde nüfus kompozisyonunun sadece kantite itibarıyla değil kalite bakımından da değiştiğini göstermektedir. Şu soruyu sormak gerekir: Hangi sosyal ve ekonomik şartlar bu sonucu intaç etmiştir? Harici reayayı Ağaçdenizinin ekili alanlara dönüşmesiyle ortaya çıkan kayıtsız reaya olarak değerlendirmiştik. Acaba bu tarihlerde Ağaçdenizi iyice kuzeye doğru, Tersiyeye kuzeyine doğru mu çekilmişti? Tersiyeye ile ilgili sayfanın nüfus kaydında harici reayaya eklendiği görülen büyük miktarda nüfus var. Sayfa kenarına kaydedilmiş vaziyetiyle bu nüfus bütünü ile sonradan eklenmiş görünüyor.¹²¹ Bize göre bu meseleyi tam olarak izah etmekten uzaktır. Asıl mesele, bu tarihlerde klasik rejimin değişmeğe yüz tutmasıyla ortaya çıkan sosyal dalgalanmalardır. Rejimin değişmeye başlaması başlı başına bir faktördür. Mesela, yeni rejimin husûlüne muvazî olarak mirî arazinin husûsî çiftlik arazilerine dönüşmesi sürecinde reayanın bundan etkilenmemesi düşünülemez. Merkeze bağlı Sancak ve eyalet ordularının taşradaki elitlerin kapı halkı haline gelişi sürecinde yine merkeze bağlı reayanın da bu elitlerin emanetine terk edildiğini düşünmemek için hiçbir mania yoktur. Yeni rejimle ilgili bu nüfus hareketlerinin spesifik karakterini daha iyi anlayabilmek için, üç dönemle ilgili verilerin mukayesesi gerekmektedir.

3. 4. Ada Kazası Nüfusuna Toplu Bakış

1620'lerle ilgili verilerin tek başına bir mana ifade etmeyeceği, hatta çok yanıltıcı mütalaalara yol açacağı ifade edilmişti. Bu bakımdan, bütün nüfus verilerini detaylı bir şekilde mukayeseli bir analizden geçirmek kaçınılmaz olmaktadır. 1520 ve 1620 verilerini anlamlı kılan 1560 verileri eksik olduğundan, sadece bu tarihte yer alan köyler baz alınmak suretiyle mukayese yapılacaktır.

Tablo 7: 1520, 1560 ve 1620 Tarihlerinde Nüfus

Köyler	1560			1620	
	Nüfus	Nüfus	Artm-Az. %	Nüfus	Artm-Az%
Kuşuk Kuyluca	181	230	21	200	-13
Haydarlu	180	278	55	112	-60
Kocaalı	127	164	29	185	13
Eksatı	--	6	--	90	1400
Güllü	--	5	--	88	1660
Soğudlü	--	30	--	17	-43
Kızılbeşlü	122	236	95	165	-30
Kadılı	124	201	62	268	33
Çiftlik	143	140	-2	112	-20
Eşref	320	603	89	590	-2
Yahşi	--	84	--	31	-63
Ayangölü (Sabancı)	--	305	--	383	26
Çiçeklu	110	212	93	156	-27
Alahane maa Receblu	87	93	7	590	534
Toplam	1394	2587	86	2987	16

Üç tarih açısından yapılan değerlendirme çok farklı bir tablo ortaya koyuyor. Köylere tek tek bıkıldığında, K. Kuyluca 1560'da 1520'ye göre % 21 artarken 1620'de 1560'a göre % 13'lük bir düşüş gösteriyor. En eski köylerden olan Haydarlu'da da nüfusun seyri aynı paralelde daha fazla yükseliş (% 55) ve düşüş (% 60) seyirleri gösteriyor. Kocaalı'de nüfus yükselişinde inkıta olmamakla beraber yükseliş hızının yarı yarıya yakın azaldığı görülüyor. İlk dönemde % 29 olan artış ikinci dönemde % 13'lerde seyretmiştir. Kadılı köyü yakınında bir mezra 'a olan Eksatı ve Güllü'nün durumu tablodaki diğer örneklerin tümünden farklı bir seyir izlemiş, bu iki mezra 'a orta halli köy haline gelmişlerdir. Nüfus bakımından aynı paralelde bir artış gösteren diğer iskân alanı Receblu ile beraber kaydedilmiş bulunan Alahan köyüdür. İlk dönemde ancak % 7'lik bir artışla en az artış gösteren köylerden olan Alahan, ikinci dönemde %500'den fazla artış göstererek büyük bir köy haline gelmiş, nerdeyse Çaybaşı'na yaklaşmıştır.¹²² Nüfusları ilk dönemdeki gibi istikrarlı bir artış gösteren sadece iki köy bulunmaktadır. Bunlar, Kadılı ve Sapanca köyleridir. Soğudlü, Kızılbeşlü, Çiftlik, Yahşi ve Çiçeklu köylerinde % 30 / 60 arasında bir düşüş yaşanmıştır.

Bu köylerin toplam nüfusu ilk dönemde % 86'lık bir artış gösterirken ikinci dönemde sadece % 16'lık bir artış göstermiştir. İlk dönem dediğimiz 30-40 yıllık süre ile ikinci dönem dediğimiz yaklaşık 60 yıllık süre dikkate alındığında normal artış hızının ikinci dönemde daha yüksek olması gerekirdi.

Bu şekilde tespit edilen reel vaziyeti, nihâi olarak 1620'lerde nüfusun 1560'lara göre aslında artmadığı, ciddi bir düşüş gösterdiği şeklinde yorumlamak durumundayız. En eski köylerden olan 8 köyde nüfus artmak

yerine düşmüştür. Mezraalar ve Alahan'da aşırı nüfus temerküzü görülürken, geri kalanlarda normal artış seyrinin altında kalmıştır. Bunun sebeplerini araştırmak ayrı bir meseledir. Şimdilik yeni nüfus hareketinin temelinde çiftliklerin yer aldığını düşündüğümüzü ifade etmekle yetinelim. Bu tarihlerde anormal artış gösteren mezraa ve köyler, hususî çiftliklerden ibaretti. Anlaşılan odur ki, reaya artık yeni ekmek ve güvenlik kapısı olan bu çiftliklere yöneliyordu. Aşağıda ele alınan güvenlik meselesiyle ilgili bahsin, nüfusun hangi problemlerle karşı karşıya olduğu hususunda sınırlı çerçevede bir fikir hasıl edeceğine umuyoruz.

3. 5. Celâlî Fetretinin Etkileri

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İmparatorluğun merkezinden başlayarak bütün ülke sathına yayılan ve siyâsî, iktisadî sebepleri olan, büyük çapta suhte ve levent taifelerine dayanan büyük bunalıma Celâlî İsyanları denilmiştir. Yaptığımız araştırmada doğu Marmara'nın bu isyanlardan büyük çapta etkilendiği müşahade edilmiştir. Nüfus bahsinde ulaştığımız ciddi gerileyişin bir ayağını bu genel huzursuzluğun teşkil ettiğine şüphe yoktur. Aşağıda, divan kararlarından derlenen bilgiler ışığında Kocaeli bünyesindeki güvenlik ve asayiş problemi ele alınmıştır. Bölgesel hadiselerin izahı maksadıyla zaman zaman ülke düzeyindeki ehemmiyetli hadiseler de örnek olarak seçilmiştir.

Kocaeli sancağındaki huzursuzluk daha Kanuni'nin hayatta olduğu sıralarda başlamış ve müteakip asır boyunca artarak devam etmiştir. Kandıra kadısı 1559'da merkeze gönderdiği mektupta bazı suhtelerin Sapanca civarında تنها mahallerde ev basıp, adam katledip avarız saldıklarından şikâyetle civardaki yeniçerilerin yardımcı olmalarının emredilmesini talep etmektedir. Merkez, Kandıra kadısına verdiği cevapta bu hususta dirayetli olmasını, suhtelerin yakalanmasını, civar askerî sınıflarının kendisine yardımcı olmalarının emredileceğini bildirmektedir.¹²³

Evvela Hatvan beyi olan Mehmed Bursa ve Kocaeli arasında yayılmış bulunan ehl-i fesadı ortadan kaldırmak üzere bölgeye gönderilmiş ve bir rapor sunmuştur. Bu rapora göre Taraklı, Göynük, Akyazı ve Ilıca'nın yörük taifesi ehl-i şenâ 'attır. Mezkur topluluklar köylerini terkederek yol kesmekte, adam katletmektedir. Buraların kadı ve naibleri de eşkiyalarla işbirliği halindedir. Yakalanan eşkiya kadı ve naiblere getirildiğinde "sicill ve hüccet" hakkı olarak bir miktar altın alınarak salınmakta, fesad ehlinin cezalandırılması mümkün olmamaktadır. Bu durum reayanın durumunu kötüleştirmektedir. Meselenin teftişi eski Ankara kadısı Mevlâna Emir Şah'a tefviz edilmiş, dergâh-ı ali çavuşlarından Mustafa da mübaşir tayin edilmiştir. Merkez eşkiyalığı teftiş etmek üzere görevlendirdiği Emir Şah'a önce Ilıca'yı teftiş ederek suhte ve dışardan tecavüz edenlerin araştırılmasını, gizlenenlerin ortaya çıkarılmasını, sicilleri bozuk olanların bulunmasını, bunlara yardım ve yataklık edenlerin tespit edilmesini, kabile ve akraba çevrelerinin teftiş edilmesini ve suçu görülenlerin cezalandırılmasını emretmiştir. Cezanın şekli de yine merkezden tayin edilerek suçları büyük olanların mahallinde idam veya uzuvlarının kesilmesi suretiyle

cezalandırılması, hafif suçluların ise merkeze gönderilmesi istenmiştir. Merkez, ayrıca güvenlik ve asayişin kesin bir şekilde sağlanarak reayanın huzurunun temin edilmesini, bu hususta ne gibi başka hal ve şart varsa bildirilmesini; bilhassa kadı ve naiblerden eşkiyaya yardımcı olanların mevcudiyetinin tahkik edilmesini, bu hususta kadı, sūbaşı ve diğer görevlilerin tenbih edilmesini emretmiştir. Bu hükmün şümülû bölgede güven ve asayişten eser kalmadığını, devletin de eşkiyalığın içinde yer aldığını, meselenin münferit olmadığını ortaya koyuyor.¹²⁴

Hadiseler Göynük'e de sıçramıştı. Göynük'teki bir eşkiyalıktan öte, reaya isyanı şeklinde tezâhür etmiştir. Kocaeli beyi ve Göynük kadısına 1564 tarihinde gönderilen hükümde, "Yörükler", "Kızılkuyu" ve "Serdik" isimli köylerinden bazı kişilerin haramiliğe yöneldiği, yol kesip şekavet ettikleri bildirilerek bunların yakalanıp zincire vurularak gönderilmeleri emredilmiştir.¹²⁵

İsyanın en önemli ayaklarından birisi tımarlı sipahidir. Aşağıda ele alınacağı üzere, bu dönemde artık bir rejim değişikliğine doğru gidış başlamış, tımarlı sipahiye bu yeni rejimde yer verilmemiştir. 1560 tarihinde Kocaeli sancağı beyi Ali Bey merkeze sunduğu arzda serbest tımarlı taifesinin eşkiyayı açıkça koruduğunu, bunları yakalamaya çalışan görevlileri engellediğini arzetmiş, merkez Kocaeli kadılarına yazdığı hükümde bunların engellenmesini emretmiştir. Anlaşılan odur ki, sistem içindeki yeri gittikçe belirsizleşen sipahi artık eşkiyalarla işbirliği yapmaktadır.¹²⁶ Asrın sonları için gayet normal olan bu vaziyetin 1560'larda müşahade edilmesi calibi dikkattir. Sipahi ve levent taifesinin işbirliği ile meydana gelen şekâvet yüzünden Bursa-Samanlı iskelesi arasındaki yol 1560'larda işlemez duruma gelmiştir.¹²⁷ Merkez bu hadiselerin teftişi sonucunda yakalanan Gönenli Mehmed b. Ahmed isimli bir leventin mahallinde idam edilmesini emretmiştir.¹²⁸

Şekavet 1564'lerde Akyazı, Ada, Geyve, Akhisâr, Taraklı Yenicesi, Göl ve Beybazarı, Mudurnu ve Göynük kazâlarına da sirayet etmiş, vukubulan teftişte hadiselerin faileri bütünüyle yakalanarak yargılanamamıştır. Merkezin yargılama hususundaki direktifi failer hususunda şüpheye meydan bırakmamaktadır: "Hükm-i şerifüm varıcak, bu husûsa gereği gibi mukayyed olup ol yirde olan zü 'amâ vü erbâb-ı timâra ve yirlüsine istimâlet virüb anun gibi teftişden gaybet idüp sonradan yirlerine gelen ehl-i fesâdı yataklandırıp tutdurmağa mu'în ü zahîr olup siz dahi te'hir itmeyüp hüsn-i tedbir ü tedârikle ele getirüp dahî ahvallerin hasamâ muvâcehesinde şer'-i şerîf mucebince teftiş idüp fesâdı zâhir olan kimesnelerden arza muhtaç olanı habsedüp arzeyeleyesiz; olmayanlar şol ki emr-i şer '-i şerîfdür, mahallinde icrâ idüp yirine koyasız." Belgeden anlaşıldığı gibi, merkez kadılardan isyancılara istimaletle yaklaşarak kaçmalarına meydan vermemelerini, ele geçirilen isyancıların gereği gibi yargılanarak cezalandırılmalarını, suçsuz olanların ise görevlerine devam etmelerine müsaade edilmesini talep etmektedir.¹²⁹

Aynı tarihlerde Gebze'de dükkanlar soyuluyor, Sapanca dağlarında üstlenen haramiler bölgede tedhiş estiriyordu. Merkez bu şekavette hayli başarılı olmuştur. Gebze'deki hırsızlar ve Sapanca yöresindeki haramiler

yakalanmış, bir kısmı siyaset edilmiş, bir kısmı ise merkeze gönderilmiştir.¹³⁰

Bir sureti Kocaeli beyine gönderilip hemen hemen imparatorluğun bütün liva ve kadılıklarına gönderilen hüküm, bu tarihlerde Osmanlı hukuk sisteminin ciddî bir şekilde yara aldığına ortaya koyuyor. Gayet mufassal yazılan bu hükümde vilayet ve kazalarda görevli sübaşı, sipahi, voyvoda, nâib ve vilâyet ahalisinden kudretli kimselerin fukara kızlarını velilerinin rızası olmadan cibr ile istedikleri kimselere nikâhladıkları; eşlerini boşattırıp istediklerine tezvic ettikleri; bazı şirret ehlinin nüfuzlu kimselerin davalarını parayla satın alarak yalancı şahidler vasıtasile savunup bununla geçindikleri ve fukaraya müsteveli oldukları hususunda haber alındığı bildirilerek bu tür hadiselerin ortadan kaldırılması talep edilmektedir. Merkez, gerekli tedbir alınmadığı taktirde sorumluların siyaset olunacaklarını da belirtiyor ki, meselenin ciddiyetini ortaya koyduğu kadar devletin ne derecede büyük bir problemle karşı karşıya olduğunu göstermektedir. Problem artık yalnız şekavet olmaktan çıkmış, bunu ortadan kaldırmakla yükümlü organ sorumluları da şekavetin bir parçası haline gelmiştir.¹³¹

Ortaya çıkan asayiş boşluğunun şer'i düzeni nasıl sarstığı, şer'e muhalif içtimaî teamüllerin devletin arka bahçesinde rahatça yayılma ve kökleşme istidadı göstermesinden anlaşılmaktadır. Bunlara en iyi misal, çingene ve gurbet taifesinin şer'i düzene meydan okuyan tavrıdır. İmparatorluğa tabi bütün liva ve kadılıklara yazılan ve bir sureti Kocaeli beyine gönderilen mufassal bir hükümde, imparatorluk bünyesinde ortaya çıkan gurbet ve çingene taifesinin "envâ'-ı muharremât ve esnâf-ı münkirâtı irtikâb idüp fısk u fücûr üzere fâhişeleri ve alet-i lehv ü lub' u sâzla şehirlerde ve kasabât u kurâda bi'l-cümle kesret-i nâs olduğu, cem 'iyyetlere ve bâzârlara varup muttasıl vilâyeti geşt idüp râst geldükleri nâsı idlâl ve memlekete ihtilâl virüp ve tenhâ buldukların gâlib geldüklerinde ve abnâ-ı sebîli katl u gâret idüp dâimâ fesâd u şenâ 'atden hâlf" olmadıkları bildirilerek bunların teftişle ele geçirilip hapsedilmeleri emrediliyor.¹³²

İmparatorluk bünyesinde cereyan eden sosyo ekonomik meselelerden kaynaklanan bu tür isyanların bölgesel yansımalarından başka, Kocaeli Sancağı'nın deniz seferlerinde yüklendiği ağır sorumluluklar mucebince sık sık seferlere çağırılması da bu hayli kritik dönemde Doğu Marmara'nın güvenlik meselesini artıran bir faktördür. Halkın kendi güvenliğini sağlamak zorunda kaldığını gösteren işaretlere rastlıyoruz. Kocaeli sancak beyi Bâli Bey'in deniz seferinde olduğu 1568 tarihlerinde¹³³ sancağın güvenliği aksamış, bu nedenle sancakbeyine vekâlet eden alaybeyi Salih'e emir yazılmıştır. Bu hükümde sancak güvenliğinin aksatılmamasından başka, reyanın tüfenk kullandığının haber alındığı hatırlatılarak tüfenk sahibi olanların ellerinden tüfenklerinin alınması ve İstanbul'a gönderilmesi emredilmiştir.¹³⁴ Bu hükme atıf yapılarak yazılan müteakip hükümde Kocaeli sancağının bütün kadılıklarında suhte ve levent taifesinin eşkıyalık üzere olduğu, güvenlik ve asayişin bütününü sarsılmış olduğu, kadıların suhteleri koruduğu belirtilmektedir. Bu hükümden karye halkının suhte ve leventleri ele vermedikleri de ortaya çıkıyor. Bunun sebebini,

devlet düzeninin yerini artık kanun dışı unsurların aldığında aramak gerekir. Reaya artık ehl-i fesad ve şanâati ele vermekten çekinmekte, devletin koruyuculuğuna güvenememektedir.¹³⁵ Müteakib hüküm bunu teyid etmektedir: Kocaeli sancağı kadılarına yazılan 14 Ekim 1568 tarihli hüküm de Kocaeli sancağında huzur ve güveni temin etmekle görevlendirilen Salih'in merkeze sunduğu arzda şu bilgileri iletmişti belirtilmektedir: "Livâ-ı mezbûrda ba 'zı sũhte taifesi tũfenk atıp ve yarak dakınıp anun gibi ehl-i fesâd ü şenâ 'atũn ma 'rifet-i kâdî ile haklarından gelinmek fermân olunup ammâ; İznik kazâsı fukarası şekvâ idũp ehl-i fesâd sũhteler elinden âciz kalup ve el-ân ba 'zınun evlerin basup katlidũp te 'addî eyledũklerinde; "niçũn bu vechile ehl-i fesâd ü şenâ 'ate tũfenk kullandurursun?" diyũ teftiş olunmak teklif olundukda kadî olan kimesne "dahlitdũrmezĩn" diyũ emr-i şerife itâ'at itmedi diyũ inâd itdũğũn bildũrũp"..Merkez, bu arza binaen Bũtũn Kocaeli kadılıklarına hitaben yazılan hükũmde kadıları uyarıyor.¹³⁶

Bu dönemde ortaya çıkan isyan ve şekavetin genel perspektifte mũlkiyetin el değiştirmesi yũnũnde bir değişmeğe uğrayan Osmanlı sisteminden kaynaklandığı, hükũmlerle de teyid ediliyor. Serbest tımarlılar ile "evkaf-ı emlâk" taifesi artık Sancakbeyine sorun çıkarmakta, bu sorunlar ehl-i fasada mal edilmektedir. Bũtũn mesele, sancak gelirlerinin arpalık yoluyla satılması, malikane divanî sisteme gũre mũlkleřtirilmesi, mũltezimlerin devreye girmesi ve tımarlı sipahinin saf dışı olmasıdır.¹³⁷ Tımarlı sipahi ve mũltezim mũcadelesi İmparatorluk bũnyesinde yaşanmakta, asla mũnferid bir karakter sergilememektedir. Buna, mũltezimlerin Anavarin kalesi tımarlılarını beratlarındaki isimleri ispat etmeye zorlayarak tımarlarına el koymaya çalışmasını örnek verebiliriz. Bununla ilgili hükũmde merkez, mũltezimler aracılığıyla tımarlılara zulmedilmemesini emretmektedir. Ancak, meselenin inkişafının tımarlı aleyhine olduğu, tarihi gelişmelerle sabittir.¹³⁸

Arnavud eşkiyası da tũremiřtir. Bunların evvelden kũylũ olup yeni sistemde barınamayarak Rumeli'den gelenlerle beraber dağa çıkan gruplar olduğu tahmin edilebilir. Buna tahrir verileri de tanıklık etmektedir. Defter-i kũhnede karye kaydedilen "Kelkeskend" (Arnavudlu)'in daha sonra nũfusunu kaybederek mezra 'a haline geldiğini hatırlayalım.¹³⁹ Mezkur Arnavud karyesi ve Kocaeli'nin diğer kaza ve kũylerinde meskun Arnavud meşeli ahali, muhtemelen İstanbul'dan Anadolu yakasına geçen Arnavud eşkiyasının buralarda tutunmasında yardımcı olmuştur. Leventlerle birleşen Arnavut ırgat taifesi Manavgat'tan İstanbul'a gelen yolu kesmekte, tũccarların malına el koymaktadır. Merkez, bu tũr Arnavud kâfiri ve sair ırgad kâfirinin öte yakaya geçmesine mani olunmasını emretmektedir.¹⁴⁰

1617'lerde Sapanca-İzmit arasındaki yolun eşkiya kontrolũnde bulunduğu, buradan sũrekli kereste taşıyan bıçkıcıbaşıların merkeze ulaşan şikâyetlerinden anlaşılmaktadır.¹⁴¹ Gũvenlik meselesi 1630'larda artarak devam etmiştir. Bu tarihlerde Kocaeli sancağındaki bũtũn kadılara hitaben yazılan hükũmde eşkiyanın tuğyan ettiği, acemi oğlanı, yeniçeri, doğancı, cebeci namıyla gezdiiği, fukaraya zulmettiği bildirilmekte, buna şer' ile tedbir alınması

emredilmektedir.¹⁴² Bahis konusu Arnavud eşkiyasının yayılma karakteri göstererek bölgeyi uzun süre meşgul ettiği görülüyor. 1631 tarihlerinde Kocaeli sancak beyine yazılan hükümde, İznikmid ve etrafı ile Sapınca dağlarında, İznik etrafında, Yalova'da, Bâzârköy'de, Arnavud eşkiyasının toplandığı, nahiyeleri ve köyleri basıp külli hasar verdiği, yollara ve bellere inip katliam yaptığı, bu yüzden vilâyette zulüm ve teaddî hasıl olduğu belirtilerek meselenin halledilmesi emrediliyor.¹⁴³

Tarihler 1646'ya geldiğinde, İstanbul'a Akyazı'nın Yörükler ve Pazaryeri karyelerinde şakilerin yarattığı katli, adam kaçırma, yağma ve teaddiden reayanın bunaldığı ve tedbir alınmadığı taktirde terk-i vatan eylemelerinin kaçınılmaz olduğu haberleri ulaşmaktadır. Ada kazasının hemen doğu yakasında cereyan eden bu tür hadiselerin Ada kazasında da yaşandığını rahatlıkla ifade edebiliriz.¹⁴⁴ Aynı mühimme defterinde bunu gösteren delil mevcuttur. Bu tarihlerde Ada subaşı¹⁴⁵ yol kesmekte ve bizzat sipahileri gasp etmektedir. 1646'da Kocaeli sancağı mutasarrıfı ve Sapanca kadısına gönderilen hükümden anlaşıldığına göre, Sapanca kazasında, Sapanca gölü yakınında Hüseyin Çiftliği mahallinde ulûfelerini tahsil etmek üzere yolda olan sipahiler Ada subaşı Osman ve hizmetkârları Karaoğlan tarafından alıkonulmuş ve iki atları çalınmıştır. Merkez mezkur mutasarrıf ve kadiya Ada subaşı ve adamlarının yakalanarak İstanbul'a gönderilmelerini emretmektedir.¹⁴⁶

Güvenlik bunalımının bölge ticaret ve maliyesine darbe vurduğu izahattan varestedir. Bununla ilgili bir divan kaydını zikrederek bahsimize son verelim. 1646 tarihlerinde, İzmit kazası ahalisinin pazar ve iskeleye satmak için getirmek istediği keresteye acemi oğlanları yollarda el koyuyordu. Bu yüzden reayanın büyük zarara uğradığı ifade edilerek İzmit serdarından bu tür zorbalıkları ortadan kaldırması emredilmektedir.¹⁴⁷ Kereste nakliyatının en yoğun olarak cereyan ettiği İzmit-Akyazı hattında da durum farklı değildi. Pazar köyü ve Cuma arasında haramiler kol geziyor, yollara inip yolcuları katlediyor, merkez yine bu hususta mahalli idarecilere emir gönderiyordu.¹⁴⁸

4. İktisadî Yapı

İktisadî yapı hususundaki verilerimiz rüsumatla ilgili kayıtlardan derlenmiştir. Rüsumatı mufassal ve istatistikî incelemeye uygun şekilde veren kaynaklarımız 1560 tarihleriyle ilgili 236 ve 1620'lerle ilgili 733 no'lu tahrir defterleridir. Bu defterlerden ilki nüfus bahsinde köylerde gösterdiği eksikliği iktisadî açıdan da göstermektedir. Bu açıdan, yine nüfus değerlendirmesinde olduğu gibi bu tarihle ilgili veriler toplam iktisadî yapıyı aksettirmekten uzaktır. Bununla beraber, mevcudun yarısını teşkil eden 12 kadar köyün üretimi yine de Ada Kazasının mezkur tarihlerdeki iktisadî yapısının aydınlatılması açısından büyük önem taşımaktadır. İki farklı tarihe ait aynı köylerin iktisadî açıdan karşılaştırılarak bunların nüfusla ilgili sonuçlarla tekrar mukayesesi, etüdümüzün kendisini test etmesi açısından da ehemmiyet arz etmektedir.

İktisadî veriler sırasıyla görüleceği üzere "hububat rüsumu", "bakliyat, sebze ve meyve rüsumu", "Hayvancılık ve endüstriyel ürünler rüsumu", "kulluk

rüsûmu" olmak üzere dört ana başlıkta incelenecektir. Bu ana başlıklar altında Osmanlı malî sisteminin hemen hemen bütün imparatorluk alanında tatbik ettiği birçok vergi türleri karşımıza çıkacaktır. Söz konusu iki dönemin verileri önce tek tek ele alınıp kendi içinde analiz edildikten sonra son bir mukayeseye tabi tutulacaktır. Bahis konusu mevzularla ilgili kaynak verilerimiz eklerde mufassalan verilmiş olup, metin içinde yine bu tablolardan derlediğimiz kısa tablolar kullanılacaktır. Tablolarda yer alan rakamsal veriler vergilerden ibaret olup toplam üretimin kendisi değildir. Kanunnameye ürünlere göre rüsûm oranı belirtilmiş olsaydı toplam üretimi tespit etmek zor olmayacaktı. Şimdilik böyle bir imkândan mahrumuz.

4. 1. 1560'da İktisadî Yapı

4. 1. 1. 1560'da Hubûbat vergileri ışığında Üretim

Hubûbat rüsûmu "mud" ve "kile" birimiyle kaydedilmiş, ayrıca toplam kıymeti "akça" olarak tasrih edilmiştir. Genel birim "mud"¹⁴⁹ olup, "mud"dan artanlar kile olarak belirtilmiştir. Biz kaynağın verdiği imkânla "mud"u kileye çevirmek suretiyle tablolarımızda "kile" birimini kullandık. Üretim hacminin değerlendirilmesinde "kile"nin daha yararlı olacağını düşündük. Tablolarımızdaki sütun adedini azaltma mecburiyeti de buna eklenmelidir.

Ada kazasında 1560'larda üretilen hububat türleri, hınta (buğday), şa'ir (arpa), darı¹⁵⁰, 'alef¹⁵¹ ve kaplucadan¹⁵² ibarettir. Köylerin hububat üretimi mufassal tablomuzdan¹⁵³ izlenebileceği için burada ayrıntıya girmiyoruz. Ancak, ürün zenginliği açısından bir değerlendirme ve genel sonuçlara yer vereceğiz. K. Kuyluca, Haydarlu, Kocaali, Kızılbeylu, Kadılı, Eşref ve Çiçeklu köylerinde söz konusu ürünlerin tamamı üretilmektedir. Alahan'ın üretim değerleri silik olduğundan bir kanaate varamıyoruz. Eksatı karyesinde 'alef haricinde bütün ürünler mevcuttur. Güllü'de yine 'alef ve kapluca eksik bulunmaktadır. Söğüdü ve Çiftlik köylerinde de şa'ir, 'alef ve kapluca üretimi yoktur. Böylece, buğday ve darının bütün köylerde üretildiği kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Hububat üretiminde başta Eşref gelmekte, onu Kadılı, K. Kuyluca, Kocaali, Haydarlu ve Kızılbeylu izlemektedir. Ürünler arası daha ayrıntılı mukayeseyi tabloda görelim.

Tablo 8: 1560'da Hububat Üretimi¹⁵⁴

Buğday	Arpa	Darı	'Alef	Kaplucu	Toplam
2596	912	952	505	455	5420

Görüldüğü gibi, hububatta başta gelen ürün buğday olup onu darı, arpa, 'alef ve kapluca izlemektedir. Toplam üretimin % 48'ini buğday, %18'ini darı, % 17'sini arpa, % 9'unu 'alef ve % 8'ini kapluca teşkil etmektedir.

Kaynağımızda kile ve akçe cinsinden değerler verilmesi bakımından, kile başına hububat fiyatlarını tespit edebiliyoruz. Bu bilgiler ışığında hububat fiyatları kile başına şöyledir:

Buğday (hınta) :	7 akça
Arpa (şa 'ir) :	3 akça
Darı :	3 akça
'Alef :	2.5 akça
Kapluca :	3 akça.

Listemizde görüldüğü üzere en pahalı ürün buğdaydır. Arpa, darı ve kapluca 3'er akça, 'alef 2.5 akçadan işlem görmektedir.

4. 1. 2. 1560'da Bakliyat, Sebze ve Meyve

Bu kategoriyi teşkil eden ürünler biyâz (piyaz), bostan, şire, meyve, ceviz, kestane, ve bestil (pestil)'den meydana gelmektedir. Bostan kategorisinin salatalık, marul, havuç, ve bu tür bütün sebzeleri muhtevi olduğunu düşünüyoruz. Bunlar 'öşre tabi ürünler olup, genel olarak tatbik edilen 1 / 8 oranının Ada kazası için de geçerli olduğunu tahmin ediyoruz. Bu 'öşrün ihtiyaç fazlası olup pazara yönelik ürünlere uygulandığı, hanelerin kendi ihtiyaçları için ürettiği ürünlere uygulanmadığı belirtiliyor.¹⁵⁵ Şire, bağ ve bahçelerin hasılı olup 'öşre tabidir. Böylece halk dilinde meyve suyu olarak kullanılan "şire"nin bununla sınırlı olmadığı, bütün hasılatı ifade ettiği görülüyor.¹⁵⁶

12 köy içinde bu ürünlerin tamamını üreten bir köy mevcut değildir. Ürün zenginliği açısından Küçük Kuyluca ve Kızılbeulu başta gelmektedir. Bu iki köyde kestane ve pestil¹⁵⁷ haricindeki bütün ürünler yer almaktadır. Osmanlı'da ölçü ve tartılar çok çeşitli olup yöreden yöreye değişmektedir. Hemen hemen her üründe ürünün yapısına uygun ölçüler uygulandığı anlaşılıyor. Pestilde ölçü birimi "vukiyye" ¹⁵⁸ iken kestanede "yük" ¹⁵⁹ olduğu gözlenmiştir. ¹⁶⁰

Yahşi'de biyaz, ceviz, şire ve meyve yer almaktadır. Bu kategoride en az ürün görülen köy Kocaali olup yalnız meyve ve kestane görülmektedir. Güllü'de piyaz, bostan ve şire yer alıyor. Nüfus ve üretim bakımından önemli bir köy olan Kadılı'nın da bu açıdan zengin olmadığı görülüyor. Burada piyaz, bostan ve meyve görülüyor.

12 köy içinde en az üretilen ürün kestane ve pestildir. Kestane yalnız Kocaali ve Çiftlik, pestil ise yalnız Kızılbeulu'da görülmektedir. Piyaz, şire ve meyve bu kategorinin en fazla köyde üretilen ürünleridir. Bu sektör içinde yer alan ürünlerin dağılımı aşağıda gösterilmiştir.

Tablo 9: 1560'da Bakliyat, Sebze ve Meyvenin Toplam Hacmi ve Dağılımı

Biyâz (Akça)	Bostan (Akça)	Ceviz (Akça)	Şire (Akça)	Meyve (Akça)	Kestane (Akça)	Bestil (Akça)	Toplam (Akça)
1784	322	685	1342	1025	117	116	5391

Tabloda görüldüğü üzere kıymet itibarıyla piyaz birinci sırada yer almakta ve toplam ürün rüsumunun %33'ünü meydana getirmektedir. Toplam üretime gelire göre¹⁶¹ şire %25, meyve %19, ceviz %13 oranında yer almaktadır. Bu kategorinin en az üretimi %2'yle kestane ve pestilde görülmektedir.

4. 1. 3. 1560'da Hayvancılık ve Endüstriyel Ürünler

Bu kategoride, hububat, bakliyat, sebze ve meyve haricinde kalan hayvancılık ve endüstriyel üretime yönelik gelirler ele alınmıştır. Eklerde yer alan mufassal tablomuzdan köyler bazında izlenebilecek olan bu gelir grubu burada kısaca tahlil edilecektir.¹⁶² Tablomuzda yer alan gelir grupları sırasıyla çayır, kışlak, koru, otlak, kamış, keten, ganem kovan, âsiyâb (değirmen) ve kârhânededen mürekkeptir. Ağıl resmi isim olarak yer almakta, harap olduğu belirtilmektedir.

Çayır rüsûmu ve geliri köylerin topografik yapısı ve genişliği hakkında belli kanaat verebilir. Çayırlar, köylünün tasarrufunda olup biçilip kaldırıldıktan sonra hayvanların kışlık beslenmesi amacıyla kullanılan alanlardır. Bütün mirî arazi gibi rüsûma tabidirler. Bunlardan öşür alınmaktadır.¹⁶³ Bu kategori köylere göre kısaca değerlendirildiğinde Çayır resmi Güllü ve Ayangölü haricinde bütün köylerde yer almakta, en büyük miktarına 158 akça ile Eşref'te ulaşmaktadır. O'nu sırasıyla Kadılı, Haydarlu, Kızılbeylu, Kocaali, K. Kuyluca, Çiftlik ve diğer köyler izlemektedir. Miktarları verilmeyen köylerin çayır gelirleri 100 akça'dan aşağıdadır.

Kışlak resmi bir reaya toprağı olup timara tahsis edilmiş köy dahilinde yer alan kışlağa hariçden sürü getirip otlatan reayadan alınmaktadır. Sürünün büyüklüğü ve küçüklüğüne göre resm alınmaktadır. Sürülerin otlatılmak için bir yerde kışlatılması durumunda alınır, yürüyüş halindeyken resm alınmazdı. Yerli köy halkı kendi kışlağında kışladığında bu vergiye tabi değildir; zirâ kanunnamede tasrih edildiği üzere zaten öşr ve resm vermektedir.¹⁶⁴

Bu bilgiler ışığında, kışlak resminin sadece iktisadî bir analiz unsuru olmadığını, içtimâî yapıları belirlemede de bir kriter oluşturabileceğini hatırlatalım; zira, bu rüsum sadece göçer halde bulunan hayvancı reayadan tahsil edilmekte, kışlağın ait olduğu yerli köylülerden alınmamaktadır.

13 köyden Küçük Kuyluca, Çiftlik, Eşref, Yahşi ve Çiçeklu haricindeki köylerde kışlak resmi yer almaktadır. Yukarıdaki açıklama ışığında, bu köylerde kışla olduğunu ve civar köylerden buralara otlatılmak üzere koyun getirildiğini anlıyoruz. Bunlar içinde en fazla kışlak resmi 130 akçe ile Kadılı'da görülmekte, diğerlerinde 100 akçanın altında seyretmektedir. Toplam kışlak rüsûmu 481 akçadır. Mezkur kışlaklarda kışlayan sürülerin küçük olduğunu düşünürsek, sürü başına 6 akça hesabıyla 80 sürünün mevcut olduğu görülür.

Otlak, bir köyün tasarrufu için hususen ayrılmış olan yaylak türünden kamuya ait alandır. Hususi olarak deftere kaydedilmiş bu alanların dışında kalan ve haymane, yörük, şehirlî ve köy halkına örü, sipahilere timar kaydedilmiş bulunan çayırlar, kayırlar ve korulardan, hâli ve harebe olup defter harici

adedilen yerlerden sipahinin otlak resmi alması yasaktı. Bunlardan "aded-i âğnâm" alınırđı. Otlak resmi her sürüden bir orta koyun olup hariçten sancağa gelen koyundan mirliva veya timarlı için â 'lâ sürüden bir koyun (bahası 20 akça) alınırđı. Üç yüz koyun bir sürü addedelirdi. Söz konusu resim oturduğu yere göre değil yürüdüğu yere göre olup bağ ve bahçe sahibi yerli köy halkından değil, hariçden buraya gelen sürü sahiplerinden alınırđı. Bir timarda yer ziraat eden Yörük taifesinden otlak resmi alınır ancak kışlak resmi alınmazdı.. Görüldüğü gibi yerli köy halkı zaten timarın muhtevi olduğu üretim vergilerini verdiğinden bunları ödemek durumunda değildir.¹⁶⁵

Bu rüsumun tıpkı kışlak resmi gibi özellikle konar göçer hayatı yaşıyan ve zaruret icabı sürülerini yerleşik ahilinin yaylaklarından geçiren, buralardan istifade etmek durumunda olan Yörüklerden alınmakta olduğu görülyor. Böylece iktisadi hayatı anlamaya çalışırken birden karşımıza içtimaî hayatın bir veçhesi çıkıyor. Yerleşik ve göçebe ahalinin iç içe girmiş karmaşık iktisadî ve içtimâî yapısına tanık oluyoruz.

Resm-i ganem (ağnâm), yerli ve göçebe Yörüklerden alınan en esaslı resim olup, adeta yerleşik reayaya uygulanan çiftthane rüsumunun hayvancılık veçhesini meydana getirmektedir. Yerleşik reaya tasarruf ettiğı çiftlik karşılığında çift hane vergisi ödemektedir.¹⁶⁶ Çiftten artan ve çift oluşturamayacak kadar az araziler ise resm-i zemin adı altında iki dönüme bir akça öderlerdi. Demek ki, çiftthane denilen vergide de asıl olan toprağın dönümüdür. Mutavassit arazide 80 dönüm bir çift addediliyordu. Ortalama çift akçası da 40 akça idi. Böylece, iki dönüme bir akça tekabül etmektedir. Göçebelerin üretimi ise koyunun temel teşkil ettiğı hayvancılığa dayanmaktadır. Ganem veya çoğul şekliyle ağnâm, göçebe Yörüklerin otlak, yaylak, kışlak nevinden kullanım sırasında ödedikleri tali rüsumun dışında, kendi öz varlıklarının bedeli olarak yükümlü oldukları bir resimdir. Bazı ayrıntıları olmakla beraber koyunları otuz akçadan fazla olan Yörükken iki koyuna bir akça alınırđı. Bu, iki dönüme bir akça alınmasına muvazidir. Koyunla kuzu bazı yerlerde bir kabul edilirdi. İşte iki koyuna bir akçe olarak tasrih edilen bu resim, yerleşik reayadaki üst sınır olan çiftthane resminden başka bir şey değildir. Koyunu olmayanlardan 12 akçe alınırđı ki, bu da yerleşik re'ayanın çiftthane altı unsurundan ekinliye tekabül etse gerektir. Fakirlerden altı akça alınırđı ki, cabaları hatırlatmaktadır. Bir yörüğün koyunu kırılıb yirmiden az kalsa buna "kara" denir ve iki akça alınırđı.¹⁶⁷

Ganem resminin bu genel hususiyetleri göz önünde bulundurulduğunda 1560'ların ada kazasında koyunculüğün çok az yer aldığı görülmektedir. Küçük Kuyluca, Haydarlu ve Eşref köylerinde bu resme rastlanmakta, rüsum miktarı ancak 341 akçayı bulmaktadır.¹⁶⁸ Bu rüsumun, Ada kazasının kuzey ve kuzeydoğu sahasında meskûn olup hayvanlarını otlatmak için bölgeye ulaşan Yörük ahaliden tahsil edildiğini düşünuyoruz.

Korunun askeri veya yüksek gelirli reaya veya tüccara ait mezra ' tarzında reayaca işlenen hususî arazi olduğu anlaşılıyor.¹⁶⁹ Bu dönemde yalnız Eşref köyünde bir kuru olup rüsumu 400 akçadır.

Kamış ve keteni endüstriyel ürün addediyoruz. Öşre tabi olup hasır

dokumacılığı ve kumaşçılıkta kullanılırlardı. Kamış sadece Haydarlı, keten ise Kocaali, Eksatı ve Çiftlik köylerinde üretilmektedir. Ketenin toplam 174 akçalık gelirinin 132'si Kocaali'ye aittir.

"Güvvârat" olarak da adlandırılan kovan rüsumu, öşre tabi olup durduğu yerde tarhediliyordu. Bölge ve şartlara göre çok çeşitlilik göstermekte, bazı yerlerde iki kovana bir akça, bazı yerlerde bir kovana iki akça alınıyordu.¹⁷⁰ Arıcılığın Ada kazasında oldukça yaygın olduğu gözlenmekte, Küçük Kuyluca, Güllü, Çiftlik, Ayangölü haricinde bütün köylerde yapılmaktadır. Bu kategori içinde 496 akçalık toplam gelir payına sahiptir.

Âsiyab, değirmen olup bunlardan çeşitli rüsum alınıyordu. Devlet genelinde işler vaziyette bir değirmenden evvela Bursa muduyla bir mud buğday ve bir mud arpa alınırken bu verginin ağır olduğu düşünölmüş ve altı ay çalışandan 30 akça, daha az çalışanlardan aylık 5 akça alınır olmuştur.¹⁷¹ İşler vaziyette 5 adet âsiyâb mevcut olup bunların dördü Ayangölü, biri Kocaali'de bulunmakta, Çiftlik köyünde eskiden işler vaziyette olduğu anlaşılan bir harap âsiyâb yer almaktadır. Bunların rüsum miktarları incelendiğinde bir âsiyabdan 30 akça rüsum alındığı görölmekte, kanunamedeki açıklamaya göre altı aylık oldukları anlaşılmaktadır.

Kârhâne, zamanımızın atölye, işyeri ve fabrikasıyla aynıdır. Zenaat erbabı ve esnafla alakalı olup genelde şehirlerde bulunurdu. Kadılı köyünde türü belirtilmeyen iki adet kârhane olup bunların birisinden 20 akçe rüsum alındığı görölmüyor. Kârhanelerin büyük çapta kerestecilik, kısmen boyacılıkla ilgili olduğunu tahmin ediyoruz.

Hayvancılıkla ilgili ağıl resminin Ada kazasında bu tarihlerde ortadan kalktığı gözleniyor. Kayıtlara yansıyan bir harap ağıldan eski zamanlarda ağıl resminin alındığını anlıyoruz.

4. 1. 4. 1560'da Kulluk Rüsümü

Kulluk rüsümünün sosyal yapı ile münasebeti ilgili bölümde değerlendirilmişti. Burada bu değerlendirmelerimiz bir bakıma test edilecek, rakamsal verilerle mülahazalarımızın örtüşüp örtüşmediği görülecektir. "Resm-i çift", "resm-i ekinlu", "resm-i bennâk" ve "resm-i mücerred" den müteşekkil asıl kulluk rüsümü ile "bâd-ı heva" ve "deştânî"¹⁷²den müteşekkil diğer kulluk rüsümü karyeler bazında kısaca değerlendirildikten sonra genel mülahazalara geçilecektir. Bu değerlendirmeler, eklerdeki mufassal tabloya göre yapılacaktır.¹⁷³

Kulluk rüsümünün en fazla olduğu köy 1881 akçeyle Eşref olup onu 1038'le Haydarlı izlemekte, sırasıyla miktara göre K. Kuyluca (814), Çiçeklu (Karakörpi) (811), Kızılbeylu, Kadılı (774), Ayangölü (723), Kocaali (575), Çiftlik (511) yer almakta, diğer köyler 100 akçe'nin altında bulunmaktadır.

Kulluk rüsümünün 13 köydeki yekunu 8326 akçedir. Bunun % 36'sını çiftanelerden alınan resm-i çift, % 31'ini ekinlu hanelerden alınan resm-i ekinlu, %10'unu bekâr olup ekip biçme kudreti olan mücerredlerden alınan

resm-i mücerred, % 9'u bennâk hanelerden alınan resm-i bennâk meydana getirmekte, bunları vergilendirmesi farklı kriterlere dayanan % 13'le bâd-ı hevâ, % 2'yle deştâni izlemektedir.¹⁷⁴

Hanelerden alınan verginin miktarı bizim sosyal yapının sınıfsal yapısını tasnif ederken gözönünde bulundurduğumuz kriteri doğrulamakla beraber, yeterli değildir. Bu rüsumun verilerinin sosyal yapının şekillenişini kesin olarak izah edip etmediğini anlayabilmek için hanelerle rüsum miktarlarının karşılaştırılması gerekmektedir. Eklerdeki mufassal tablolarımızdan bunun çıkarılması fazla zor değildir. Nüfus hane verileri ile kulluk rüsumu hanelerinin karşılıştırılması yeterli olacaktır. Aşağıdaki icmal tablo buna göre yapılmıştır.

Tablo 10: Reâya Hane Kategorileri

Çift hane			Ekinlu hane			Bennak hane			Mücerred		
Hane	Akça ¹⁷⁵	Akça ¹⁷⁶	Hane	Akça	Akça	Hane	Akça	Akça	Adet	Akça	Akça
109	2966	27	199	2536	13	83	757	9	149	834	6

Toplam vergi miktarlarının toplam hane ve adetlere bölmek suretiyle elde ettiğimiz tek hane ve şahıs verilerini tekrarlayacak olursak; bir çift haneden 27, bir ekinlu haneden 13, bir bennak haneden 9 ve ekme kudretinde olan tek şahıstan (mücerred) 6 akça rüsum alınmaktadır. Sahip olduğu toprağa, dolayısıyla iktisadî kudretine göre devlet reayayı bu şekilde sınıflandırmıştır. Buna göre maddî refah bakımından çift hane, ekinli reayanın yaklaşık iki katı, ekinliler bennakların 1.5 katı ve bennaklar mücerredlerin iki katı bir mülkiyet statüsüne sahip bulunmaktadır.

Çift hanelerin birinden alınan 27 akçalık kulluk rüsumu oldukça düşük bir rakam olup Osmanlı coğrafyasında belki tabanı teşkil edebilecek bir miktardır.¹⁷⁷ Buradan şunu anlıyoruz ki, Ada kazası reayası bu tarihlerde çiftçilik bakımından kendi çağdaşlarının bir hayli gerisinde bulunmaktadır. Ekinli ve bennakların durumu çift hanelere göre izaha gerek olmayan bir şekilde daha aşağı bir seviyede seyretmektedir.

Burada caba statüsündeki sınıfların vaziyetinden de kısaca söz etmek gerekir. Nüfus bahsinde görüldüğü üzere Ada kazasında az sayıda da olsa caba sınıfı bulunmakta, ancak bu iktisadî verilere yansımamaktadır. Kanunnamelere göre cabalardan da vergi tahsil edildiği belirtiliyorsa da, iktisadî bakımdan iyice aşağı olan üst sınıfların durumu göz önünde bulundurulduğunda, cabalardan vergi alınmadığı iyice berraklaşmaktadır.

Sapanca, mufassal tablomuzda yer almamaktadır. Şehir ekonomisinde tatbik edilen rüsumun yer alması hasebiyle zirâî üretimi yansıtan tablo sütunlarına konulamamıştır. Burada ayrıca değerlendirelim. Mezkur kaynağımızda karye olarak zikredilen Sapanca'da yıllık tahsil edilen 2550 akça miktarında "bâc-ı bâzâr" rüsumu bulunmaktadır. 4 bâb'dan ibaret su testeresinden yıllık 120 akça rüsum alınmakta, böylece bir su testeresinden 30 akça rüsum alındığı belli olmaktadır. Burada 4 bâb'dan ibaret değirmen de bulunmaktadır. Bir değirmen başına düşen yıllık rüsum miktarı su testeresiyle

aynıdır. Burada tahsil edilen bennak, mücerred, kışlak ve bâd-ı heva rüsumu oldukça az miktardadır. Böylece, Sapanca'nın nüfus bahsinde müşahade edilen şehirsal hususiyeti, iktisadî verilerle de teyid edilmektedir. Bennak ve mücerredlerden ibaret nüfus, mevut işletmelerde çalışarak geçimini sağlamaktadır. Bu nüfus, çok az miktarda yer aldığı görülen zeminlerde oldukça sınırlı bir zirâî faaliyette de bulunmaktadır.¹⁷⁸

4. 1. 5. 1560'da İktisadî Yapıya Toplu Bakış

Yukarıda tek tek ele alınan gelir kaynaklarının bir arada tahlil edilmesi yararlı olacaktır. Bu gelir dilimleri Ada kazası gelirlerinin dağılımı hakkında da genel kanaat hasıl edecektir.

Tablo 11: 1560'da Gelir Dağılımı

Gelir Türü	Toplam (Akça)	%
Hububat	26903	61
Bakliyat, Sebze ve Meyve	5391	12
Hayvancılık ve E. Ürünler	3655	8
Kulluk	8326	19
Toplam	44275	100

Tablo sonuçları izaha gerek bırakmamakla beraber, okuyucuya yardımcı olmak için kısaca izah edelim. 12 köyde Toplam 44275 akça olan Ada kazası gelirlerinin % 61 gibi büyük kısmını "hububat" rüsumu oluşturmakta, ikinci sırayı % 19'la "kulluk" rüsümü almakta, onu % 12 ile "bakliyat, sebze, meyve", % 8'le "hayvancılık ve endüstriyel ürünler" rüsümü izlemektedir. Hayvancılıkla ilgili rüsumun çok az bir orana sahip olduğu dikkat çekmektedir. Bu düşük oran, Ada kazası bünyesinde göçebe iktisadının düşüklüğüne de işaret etmektedir. % 8'lik bu oran içinde tamamı göçebe olmadığı belirtilmelidir. Mufassal tablodan incelendiğinde bu ekonominin salt göçebelerle ilgili oranının daha düşük olduğu tespit edilebilir.

Öşür cinsinden en yaygın tatbik edilen 1 / 8 oranı esas alındığında gelir türlerinin 8'le çarpılması gerekecektir ki bu sırasıyla hububatta 215224, bakliyat ve bileşiklerinde 43128, hayvancılık ve Endüstriyel ürünlerde 29240 akçe edecektir. Kulluk rüsümünde üretim söz konusu değildir.

4. 2. 1620'de İktisadî Yapı

İlk tarihle ilgili değerlendirmelerimizde kavramlarla ilgili genel izahlarımızı burada tekrarlamayacak, sadece kaynağımızdaki rakamsal verileri yine mufassal tablolarımızın yardımıyla değerlendireceğiz. Bu tarihlerde iktisadî yapıyı teşkil eden kategoriler ilk tarihlerden farklı değildir. Ancak, kaynağımızdaki bilgiler ilk tarihe göre daha muntazam ve tamdır.

4. 2. 1. 1620'de Hububat Rüsumu

1620 tarihlerinde hububat nevelerinde herhangi bir değişiklik olmamış, hinta (arpa), şa 'ir (arpa), darı, 'alef ve kapluca Ada kazasının hububat zenginliğini teşkil etmeye devam etmiştir. Ölçülerimiz de aynıdır. İlk tarihte

olduğu üzere mud ve kile cinsinden verilen üretim miktarları kileye çevrilerek tablolaştırılmıştır. Mufassal tablomuzda bütün hububat nevelerinin miktarları kile ve akça cinsinden belirtilmiştir. Buradaki değerlendirmemiz bu tablonun çok kısa hülasası olacaktır.¹⁷⁹

Bu tarihlerde köy sayısı 25'e çıkmış olup veri zenginliği açısından ciddi bir avantaj teşkil etmektedir. Bu köylerin ürün çeşitliliğine bakalım. K. Kuyluca, Haydarlu, Kadılı, Eşref, Yahşi, Çiçeklu, Alahane (Receplu ile), Bekçügöz, Çaybaşı (Büyük Kuyluca), Tersiyeye ve Beytuyan'da mezkur hububat türlerinin tamamı yetiştirilmektedir.

Kocaali'de yalnız şa 'ir, Kızılbeylu'da yalnız darı, Andal'da yalnız Kapluca, Düzce'de yalnız şa 'ir, Yavaşlu'da yalnız 'alef; Güllü ve Yağmurlu'da 'alef ve kapluca; Alahane (Beyli ile), Aydoğan, Karasu ve İncirli'da şa 'ir ve kapluca; Söğüdü ve Çiftlik'de şa 'ir, 'alef ve kapluca üretimi görülmemektedir.

Konuya ürünler açısından yaklaşıldığında 25 köy içinde buğday tamamında, Darı 24'ünde, şa 'ir 17'sinde, Kapluca 16'sında üretilmektedir.

Toplam hububat üretiminde 1290 kileyle Eşref başta gelmekte, onu 1040 kileyle Tersiyeye, 929 kileyle Çaybaşı, 630 kileyle Haydarlu, 577 kileyle Kadılı, 502 kileyle Karasu, 496 kileyle Küçük Kuyluca izlemekte, diğer köylerin hububat üretimi büyük çapta 400 kilenin altında seyretmektedir. Tüm köylerde hububat nevelerinin üretim hacmi aşağıda görülmektedir.

Tablo 12: 1620'de Hububat Üretimi¹⁸⁰

Buğday	Arpa	Darı	'Alef	Kapluca	Toplam
3597	1129	1452	1604	762	8544

Toplam üretime göre % 42 ile buğday ilk sırayı almakta, onu % 19'la 'alef, % 17'yle darı ve % 13'le arpa izlemekte, kapluca % 9 ile en az yetiştirilen ürün olmaktadır.

İlk tarihlerde olduğu gibi kile başına ürün fiyatını da tespit etmiş bulunuyoruz. 1620'lerde hububat fiyatları kile başına şöyle idi:

Buğday :10 akça

Arpa :8 akça

Darı :8 akça

Kapluca:7 akça

4. 2. 2. 1620'de Bakliyat, Sebze ve Meyve Rüsümü¹⁸¹

Bu tarihlerde mezkur kategori biyaz (piyaz), bostan, ceviz, şire, meyve, kestane, pestil ve bagat olmak üzere 8 üründen meydana gelmektedir. Öşre tabii bu ürünler yine akça cinsinden kaydedilmiştir. Mevzuya köyler açısından yaklaşıldığında ürünlerin tamamını üreten hiçbir köy bulunmamaktadır. Bu ürünlerden en fazla beşine sahip Kızılbeylu ve Bekçügöz (Karib) ürün zenginliğinde başta gelmekte, onu 4 ürünle Küçük Kuyluca, Eksatı,

Yağmurlu, Aalahane (Receblu ile), Aalahane (Beyli ile), Aydoğan, Karasu, Çaybaşı, Tersiyе, Beytuyan; 3 ürünle Haydarlu, Güllü, Kadılı, Çiftlik, Eşref, Düzce, Yavaşlu izlemekte, Kocaali yalnız iki, Andâl (Kavaklu) ise bir ürünle sınırlı kalmaktadır. Hububatta darı haricinde bütün ürünlerin üretildiği Kızılbeşlu'nun bu kategoride hiçbir ürüne sahip olmaması dikkat çekmektedir.

Mevzuya ürünler açısından yaklaşıldığında, 25 köy içinde biyaz 19'u, bostan 16'sı, ceviz 8'i, şire 15'i, meyve 19'u, kestane 6'sı, pestil 2'si, bağat yalnız Aydoğan olmak üzere 1'inde yer almaktadır.

Son olarak bu kategorinin toplam hacmine göre ürünlerin dağılımına bakıyoruz.

Tablo 13: 1620'de Bakliyat, Sebze ve Meyvenin Toplam Hacmi ve Dağılımı

Köyler	Biyaz	Bostan	Ceviz	Şire	Meyve	K tane	Bestil	Bagat	Toplam
	Akça	Akça	Akça	Akça	Akça	Akça	Akça	--	Akça
Toplam	2653	1448	352	1344	2186	546	60	132	8731

Tablo değerlendirildiğinde bu kategorinin 8731 olan toplam üretiminde biyaz %30, bostan %17, ceviz % 4, şire % 15, meyve % 25, kestane % 6, pestil % 1, bağat % 2 oranlarında yer almaktadırlar. Toplam rüsüm içinde meyve başta gelmekte, bostan ve şire onu izlemekte, diğer ürünler gayet düşük nispette bulunmaktadır.

4. 2. 3. 1620'de Hayvancılık, Endüstriyel Ürünler ve İşletmeler¹⁸²

Bu kategorimizin iktisâdî üniteleri çayır, kışlak, kuru, otlak, ketan (keten), ganem, kovan, âsiyab, kârhanе, ihtisâb, ağıl ve boyahaneden mürekkeptir. İlk tarihlerle ilgili değerlendirmelerimizde belirtildiği üzere çayır, kışlak, kuru, otlak, ağıl, kovan gibi üniteler hayvancılık; keten endüstriyel ürünü, kârhanе, ihtisab, boyahane gibi üniteler ise daha çok şehir üretimi ve ticârî faaliyetleri temsil etmektedirler.

Bu kategori köyler açısından değerlendirildiğinde, 12 olan üniteden çayır, kışlak, ganem, kovan, kârhanе, ihtisab, ağıl, boyahane olmak üzere 8'ine sahip olan Çaybaşı iktisadî çeşit bakımından başta gelmektedir. Ada kazasının aynı zamanda idarî ünitesini temsil eden, "Adapazarı" isminin menşeyini teşkil eden pazar bu köyle ilgili kayıtlarda yer almaktadır. 500 akçalık "bâc-ı bâzâr-ı Ada", 200 akçalık "boyahane" ve 57 akçalık "kârhanе" rüsümü buradaki şehir yapılanmasının ilk nüvesini meydana getirmektedir.¹⁸³ Bunlar "Bâzâr-ı Ada"nın nasıl Adapazarı'na dönüştüğünü izah etmek için yeterli değildir; zira, bu dönemde Çaybaşı, ağırlığını yine köy iktisadının meydana getirdiği tipik bir kır ünitesi olmaya devam etmektedir.

Karasu, Kocaali ve Ayangözü'nün durumu da bu açıdan calibi dikkattir. Bu yerleşim yerlerinde kârhanе ve "bâc-ı bâzâr" resmi bulunmaktadır ki, şehir gelişiminin habercileri olarak değerlendirmek mümkündür. Karasu'da hayvancılıkla ilgili sadece çayır ve kovana karşı, keten, asiyab, kârhanе, ihtisab rüsümü bu hususta bariz göstergelerdir.

Ürün çeşitliliği açısından ikinci sırada çayır, kışlak, keten, ganem, kovan, asiyab ve kârhane ile Kocaali gelmekte, üçüncü sırayı çayır, kışlak, kuru, otlak, ganem ve kovanla Eşref almaktadır. Kocaali'nin yukarıda belirtilen hususiyetine binaen, Eşref tipik bir köyün bütün hususiyetlerini göstermekte, şehir niteliği ile ilgili hiçbir özellik taşımamaktadır. Eşref, hayvancılığın ağırlık taşıdığı bir köy hüviyeti göstermektedir. Diğer köylerde rüsum çeşidi genellikle 5 veya onun altında kalmaktadır. Bu dönemde nüfus ve tarım potansiyeliyle en büyük köy olan Tersiy'e'nin ürün zenginliğinin 4'de kalması dikkat çekicidir. Çayır, otlak, ganem ve asiyab gibi sonuncusu hariç hayvancılıkla ilgili resimler, Tersiy'e'nin yukarıda verilen hububatı ile birlikte tarımsal yapısını tamamlayan unsurlar olarak görünüyor. Hayvancılıkla ilgili rüsum, Tersiy'e kışlaklarının göçebe tolulukların istifa ettiği alan olduğunu da gösterir.

Meseleye iktisadî üniteler açısından yaklaşıldığında, çayır 25 köyün 19'u, kışlak 16'sı, kuru yalnız Eşref olmak üzere 1'i, Otlak 5'i, keten 5'i, ganem 15'i, kovan 20'si, "âsiyab 8'i, kârhane 10'u, ihtisab 3'ü, ağıl 2'si, boyahane Çaybaşı olmak üzere 1'inde bulunmaktadır. Bu tespitlere göre hayvancılığın ağırlığı kendini hissettirmekteyse de nispetleri ele almadan yalnız köy adedine göre bir sonuca varmak doğru olmayacaktır. Tersiy'e örneğinde olduğu gibi, bunu ancak göçebelerin yerleşik ahaliye ait alanları kullanmasıyla ilgili değerli bir veri olarak düşünebiliriz. Bu ünitelerin toplam kategori içindeki payı aşağıda gösterilmiştir.

Tablo 14: Hayvanî ürünler ve Endüstriyel Ünitelerin Dağılımı

Köyler	Çayır	Kışlak	Kuru	Otlak	keten	ganem	kovan	A. yab	k. hane	İht.	Ağ.	Boya	Toplam
Toplam	1196	6747	415	460	690	493	823	390	1307	660	160	Hane 200	13543

Tablo değerlendirildiğinde, bu kategorinin toplam 13543 akçalık değerinde çayır % 9, kışlak % 50, kuru % 3, otlak % 3, keten % 5, ganem % 6, kovan % 6, âsiyab % 3, kârhane % 10, ihtisab % 5, ağıl % 1, boyahane % 2 oranında yer almaktadır. Bunlar içinde yalnız çayır, kışlak, kuru, otlak ve ganem kesin olarak hayvanî üniteyi temsil etmektedir. Toplam yüzde 71'i bulmakta, geri kalan % 29'u ise endüstriyel ve ticarî ünite grupları teşkil etmektedir. Yukarıda ele alınan hububat, bakla, sebze ve meyve ünitelerinin toplam iktisat içindeki yeri dikkate alındığında hayvancılığın gayet düşük bir seviyede kaldığı görülecektir. Aşağıda iktisadî hayatı toplu olarak ele aldığımızda bu daha bariz olarak ortaya çıkacaktır.

4. 2. 4. 1620'de Kulluk Rüsûmu

1620'lerin kulluk rüsûmunun dayandığı hane ünitelerinin yapısı ile, 1560'lardakiler aynıdır. Bizim açımızdan aynı zamanda birer sosyal kategoriye teşkil eden bu ünitelerin Osmanlı açısından en önemli yanı şüphesiz birer iktisadî gelir kaynağı olmalarıydı. "Çift", "ekinli", "bennak", "müccered" gibi temel kulluk rüsûmu ile "bad-ı heva" ve "deştbanı" den ibaret bu nüfus ve gelir üniteleri teorik bakımdan 1560 tarihiyle ilgili bölümde izah edilmişti. Burada 1620 tarihinin verileri köyler bazında iktisadî açıdan değerlendirilecektir.¹⁸⁴

1620'de kulluk rüsum miktarı 1000'i geçen köyler, 4376 akçayla Tersiyeye, 3581 akçayla Çaybaşı, 2505 akçayla Eşref, 2135 Akçayla Karasu, 1246 akçayla Kadılı, 1155 akçayla Bekçügöz (Karib)'dir. Yavaşlu (Karaköy) 964, Küçük kuyluca 920 akçayla 1000'e yaklaşmış olup Haydarlu, Kocaali, Çiftlik, Ayangölü, Çiçeklu, Alahane (Receplu ile), Alahane (Beyli ile) ve İncirlu'nun rüsum miktarları 500–1000 arasında yer almaktadır. Diğer köylerin rüsumu 500 akçanın altındadır. 100 akçanın altında seyreden iki köy Düzce ve Depecik köyleridir.

1620'lerde kulluk rüsumuna tabi 26 köy mevcut olup bunun toplamı 25737 akçadır. Bu yekun içinde "resm-i çift" % 37, resm-i ekinlu" % 26, "resm-i bennak" % 7, "resm-i mücerred" % 17 oranlarında yer almaktadır. Bu kategorinin diğer gelir ünitelerini teşkil eden "bâd-ı hevâ" nın oranı % 10, "deştbanî" nin ise % 3'tür.

Hane miktarları ile toplam gelir miktarları arasındaki ilişkinin rayayanın içtimâî vaziyetini yansıttığı 1560'la ilgili değerlendirmemizde ele alınmıştı. Bu reaya sınıflarının toplam rüsum miktarı ile toplam hane miktarlarını mukayese suretiyle tek hanenin ödediği ortalama rüsûma ulaşmıştık. Aynı mukayeseyi burada da yaptıktan sonra iki tarihin verilerini ayrı bir kısımda mukayese edeceğiz. Toplam hane ve rüsûma göre re 'aya sınıfı şöyle bir dağılım gösteriyordu:

Tablo 15: 1620'de Re 'aya Hane Kategorileri

Çift hane			Ekinlu hane			Bennak hane			Mücerred		
Hane	Akça ¹⁸⁵	Akça ¹⁸⁵	Hane	Akça	Akça	Hane	Akça	Akça	Adet	Akça	Akça
351	9506	27	619	6718	11	177	1712	10	888	4479	55

Tablo 15'te görüldüğü gibi, hane başına alınan ortalama rüsum çift hanede 27, ekinlu hanede 11, bennak hanede 10 ve tek şahısta (mücerred) 5.5 akçadır. Re 'aya sınıfının iç sosyal tabakalarını gösterdiğinden emin olduğumuz bu değerlere göre maddî refah bakımından Çift haneler ekinlilerin 2.5 katını teşkil ediyor. Ekinli ve bennaklar arasındaki fark kapanmışa benziyor. Köylerde bazen silik olan rakamlar veya şahsımızdan kaynaklanabilecek hatalar da gözönünde bulundurulduğunda, mücerredlerin 5.5'lik ortalama değerini biraz yukarıdan 6 veya biraz aşağıdan 5 olarak kabul etmek mümkün olabilir.

Caba sınıfları 1620'de 6 hane ve 30 nüfusla ihmal edilebilir bir düzeyde olup, bunlardan bu tarihte de rüsum alınmadığı kesinleşmektedir.

Sosyal tabakaların maddî refahının kriterini her vaziyette çift hanelerin belirlediğini hatırlamakta yarar vardır. Eğer çift hanelerin ortalama vergi kudreti meselâ 40 akça olsaydı ekinlilerin yaklaşık 20 olması gerekecekti. Mücerredlerde de kişi başına 9 akçaya kadar çıkabilecekti.

4. 2. 5. 1620'de İktisâdî Yapıya Toplu Bakış

Osmanlı iktisâdî sektörlerini 1620 tarihleri itibariyle tek tek ele alarak kendi iç üniteleri ve dağılımlarını tespit ettik. Bizim 4 sektör halinde tasnif ettiğimiz bu kategoriler belki daha farklı şekillerde ele alınabilir. Ancak, Osmanlı

kır iskânının iktisâdî hayatını bu sektörlerin teşkil ettiğinde hiçbir şüphe yoktur. Şimdi bu sektörlerin genel olarak toplam gelir içinde ne oranda yer aldığına bakalım. Tablo 16 bu amaçla düzenlenmiştir.

Tablo 16: 1620'de Kır İktisadının Sektörel Dağılımı

Gelir Türü	Toplam (Akça)	%
Hububat	73191	61
Bakliyat, Sebze ve Meyve	8731	7
Hayvancılık, ürün ve işletme	13543	11
Kulluk	25737	21
Toplam	121202	100

1620'lerde Ada kazası kır üretim sektörlerinin işletmeler haricindekilerini tarım ve hayvancılığın teşkil ettiği ifade edilebilir. Kulluk rûsumunun üretimle ilgisi dolaylıdır. Maddî seviyesi yüksek tabakalardan daha yüksek çift vergisi alındığına göre bunun da tarım mülkiyeti ile dolaylı bir ilgisi olduğu görülür. Diğer yandan, asıl tarım üretimini yansıtan, hubûbattan alınan rûsumdur. Bunun toplam rûsum içindeki payı % 61 gibi yüksek bir değerdir. Bakliyat, sebze ve meyveyi de tarım üretiminin önemli bir faaliyeti olarak görüyoruz. Bunun payının % 7 gibi oldukça düşük olması dikkat çekicidir. Aynı durum hayvancılık için de varittir. Aslında tablo adedini azaltmak gayretiyle hayvancılık içinde değerlendirilen endüstriyel ürün ve işletmelerin % 3-4 civarında bir paya sahip olduğu yukarıdaki tahlillerden hatırlanırsa, gerçek oranın % 7'ye düştüğü görülecektir.

1620 verilerine göre, Ada kazası ahâlisini, tasarruf ettiği toprak miktarı gayet az, gelir seviyesi oldukça düşük, Osmanlı çiftçi sınıf statüsünün tabanında yer alan bir reaya olarak belirliyoruz. Bu düşük gelirli reayanın üretiminin büyük çapta hububat, az miktarda bakliyat, sebze, meyve, az miktarda hayvancılık, sembolik oranda bir şehirselleşmeye dayandığını tespit ediyoruz.

Burada tatbik edilen öşür nispetinin 1/8 olması halinde toplam üretimin muhtemel verileri şöyle olabilir: Hububat: 585528, Bakliyat, Sebze, Meyve: 69848, Hayvancılık, Ürün, İşletme: 108344.

4. 3. 1560 ve 1620 Tarihlerinin İktisâdî Açısından Mukayesesi

Bu kısımda iki tarihin iktisâdî sektörlerini mukayeseli olarak değerlendireceğiz. Amacımız, zaman içinde hasıl olan değişiklikleri tespit ederek bunların ne oranda müspet veya menfi sonuçlar hasıl ettiklerini ortaya koymaktır. Birebir mukayeselerde iki tarihte mevcut köyler, toplu değerlendirmelerimizde ise bu sektörlerin kendi yekunları içinde sahip oldukları oranların karşılaştırılması yapılacaktır.

Evvela tahlil sıramızın birinci sektörünü teşkil eden hububatı mukayese edelim. Köylerin ürün zenginliği açısından yaklaşıldığında, K. Kuyluca, Haydarlu, Kadılı, Eşref ve Yahşi ve Çiçeklu köyleri bütün hububat türlerini yetiştiren köyler olmaya ikinci tarihte de devam etmiştir. Kocaali'de her iki tarihte de arpa dışında

bütün ürünler yer almaktadır. Eksatı ilk tarihte 'alef dışında bütün ürünleri yetiştiriyordu. Şimdi bütün ürünlerin yetiştiği bir köy durumundadır. Güllü'de ilk tarihte eksik olan 'alef ve Kapluca ikinci tarihte de mevcut değildir. Söğüdü'nün durumunda da bir değişiklik yoktur. Her iki tarihte burada şa 'ir, 'alef ve Kapluca yer almamaktadır. Çiftlik de aynı tanıma uymaktadır. İlk tarihte bütün hububat türlerini yetiştiren Kızılbeylu'da, ikinci tarihte darı bulunmamaktadır.

Köylerde üretilen toplam hububatın iki tarih açısından ürün çeşitlerine göre dağılımı tablo 17'de ele alınmıştır.

Tablo 17: 1560 ve 1620'de Hububatın Ürün Çeşitlerine göre Dağılımı

Tarih	Buğday	Arpa	Darı	'Alef	Kapluca	Toplam
1560	2596	912	952	505	455	5420
1620	3597	1129	1452	1604	762	8544

1560: Buğday % 47, arpa %17, darı %18 , 'alef % 9, kapluca %8.

1620: Buğday % 42, arpa % 13, darı % 17, 'alef % 19, kapluca % 9.

İlk tarihte buğday birinci, darı ikinci, arpa üçüncü, 'alef dördüncü, kapluca beşinci ürün iken; ikinci tarihte buğday birinci, 'alef ikinci, darı üçüncü, arpa dördüncü, kapluca beşinci ürün olmaktadır. Buğday iki tarihte birinci, kapluca ise yine iki tarihte sonuncu ürün iken, arpa, darı ve 'alefte değişiklikler olmuştur. İkinci tarihte ilk tarihte göre üretimi en çok artan ürün % 10'luk bir artışla 'aleftir. Darıdaki 1 puanlık azalma ile kaplucadaki 1 puanlık artış önemli değildir. Hububatın en önemli ürünlerinden olan buğdaydaki 5, arpadaki 4 puanlık azalma oldukça önemli olup, ikinci tarihteki iktisâdî gerilemenin bariz göstergesidir. Tek başına 'alefteki ciddî artış üretim yüksekliğine işaret etmeyecektir.

Yukarıdaki mukayesemizin üretim artışı veya azalmasına değil ürünlerin kendi yekunu içinde hangi oranda yetiştirildiğini ölçtüğünü hatırlatalım. Bu rakamlar ile üretimin toplam azalış veya artışını değil, belli ürünlerin kendi kategorilerine göre vaziyetini yorumlayabiliyoruz.

İki tarihte mevcut köylerin mukayesesi daha sıhhatli sonuçlar doğuracaktır. Aşağıdaki mukayese bu amaca yöneliktir.

Tablo 18: 1560–1620 Tarihlerinde Hububat Üretimi

Köy	Hinta (kile)		Şair (kile)		Darı (kile)		Alef (kile)		Kaplucu (kile)		Toplam	
	1560	1620	1560	1620	1560	1620	1560	1620	1560	1620	1560	1620
K Kuyluca	364	310	135	69	112	62	50	25	50	30	711	496
Haydarlı	277	310	76	55	50	110	40	70	24	85	467	630
Kocaalı	270	110	--	--	150	110	70	66	30	22	520	308
Eksatı	63	3	53	10	16	12	--	10	4	5	136	40
Güllü	40	41	6	8	10	7	--	--	--	--	56	56
Söğüdü	61	2	--	--	11	5	--	--	--	--	72	7
Kızılbeyli	168	40	72	35	70	--	62	30	54	32	426	137
Kadılı	510	150	165	125	172	70	110	110	110	122	1067	577
Çiftlik	162	90	--	--	152	45	--	--	--	--	314	135
Eşref	600	510	255	165	149	190	103	270	103	155	1210	1290
Yahşi	81	85	30	30	10	35	20	30	20	30	161	210
Çiçekli	X ¹⁰⁰	130	120	70	50	45	50	90	60	50	280	385
Nd. Karakörpi												
Toplam	2596	1781	912	567	952	691	505	701	455	531	5420	4271

12 köyün verilerini muhtevi rakamların tek tek karşılaştırılması hububat üretiminin gerçek seyrini gösterecektir. Hububat üretiminde Haydarlı, Güllü, Eşref, Yahşi ve Çiçekli haricindeki köylerde düşüş görülmektedir. Küçük Kuylucada bütün ürünlerde ciddi bir azalma mevcuttur. Haydarlı'daki artış yanıltmamalıdır. Aslında 60 yıllık dönemde normal seyrinde bile değildir. Kocaalı'de bütün ürünlerde bir azalma olup en büyük düşüş buğdaydadır. Eksatı'da da durum aynıdır. Güllü, genel üretimde eşitliği korumuş gözüküyor ki, bu aslında ciddi bir azalmadır. Söğüdü'de ilk döneme göre üretim nerdeyse ortadan kalkmıştır. Kızılbeyli iki katından fazla bir düşüş göstermiştir. Buğdaydaki düşüş üç katından fazladır. Kadılı'da toplam üretimde iki katından fazla görülen düşüş buğdayda üç katını geçmiştir. Çiftlik'te de bütün ürünlerde büyük düşüş gözlenmektedir. İki tarihin toplam üretimlerine göre reel düşüş % 21'den fazladır. 60 yıllık dönemde belki bu kadarlık bir artış olması gerekirken düşüş yaşandığına göre Ada kazasının 1620'lerdeki iktisadî vaziyetinin bir çöküntü içinde olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Bu tespitimiz 60 yıllık dönemde hububat fiyatlarının uğradığı değişiklikte de kendini göstermektedir. İki tarihteki hububat fiyatlarını tekrar hatırlayalım

Tablo 19: Kile Başına Hububat Fiyatları

Buğday		Arpa		Darı		Alef		Kaplucu	
1560	1620	1560	1620	1560	1620	1560	1620	1560	1620
7	10	3	8	3,5	8	2,5	7	3	7

Kile başına buğday % 43, arpa % 167, darı % 129, alef % 180, kapluca % 133 bir artış göstermiştir. İlk dönemde arpanın iki katından fazla olan buğday fiyatı ile arpa fiyatı arasındaki fark kapanmaya yüz tutmuştur. İlk dönemde arpadan daha pahalı olan darı ikinci dönemde onunla aynı fiyata gelmiştir. İlk dönemin en ucuz ürünü olan alef, ikinci dönemde kapluca ile aynı fiyata yükselmiştir.

Ürünlerin fiyatlarındaki yükselişin arz fazlalığı veya azlığı ile bir ilgisinin bulunduğunu düşünmüyoruz; zira, yukarıda görüldüğü üzere toplam üretime göre azalma gösteren buğday ve arpanın fiyatına göre % 10'luk bir üretim artışı gösteren 'alefin artışı daha fazladır. Bu fiyat artışlarının Osmanlı fiyat istikrarsızlığının bir parçası olduğunu düşünüyoruz.

Üretim düşüşleri ve fiyat artışlarının sadece re'aya üzerindeki etkisini düşünmek eksik olur. Bütün geliri çiftçinin üretimindeki öşre dayanan tımarlı sipahinin durumunu hatırlamak gerekir. Bu köylerin hasılatının para cinsinden değeri tımarlı sipahinin geçimliliğini teşkil ediyordu. Bu bakımdan, çiftçinin refahı ile askeri sınıfların refahı arasında teorik bakımdan ciddi paralellikler vardır. Bunu teorik addettik, zira, bizim mesela hanelerden alınan kulluk rüsûmunun iki tarihteki vaziyeti açısından yaptığımız tespitler, çiftçinin aslında bu enflasyondan ciddi oranda etkilenmediğini, belki vergi yükünün azaldığını ilham ediyor. 1560 ve 1620 yıllarının hane başına tahsil edilen kulluk rüsûmunu karşılaştıralım:

1560: Çift: 27, Ekinlu: 13, Bennak: 9, mücerred: 6

1620: Çift: 27, Ekinlu: 11, bennak: 10, mücerred: 5.

Görüldüğü gibi çift hane rüsûmu aynı kalmış, ekinlu 2 akça, mücerred 1 akça düşmüş, bennak 1 akça yükselmiştir. Yaklaşık 60 yıllık bir dönemde bu farkların ciddi bir fark olduğu söylenemez. Oysa paranın değerinde yüzde yüzden fazla bir düşüş olmuştur. Bu enflasyon oranına göre hane ve kişi başına alınan kulluk rüsûmunun da artması gerekirdi. Buğdayın kile başına artışının enflasyona paralel olup olmadığı ayrı bir meseleyse de, sabit kalmadığı ortada olduğuna göre, çiftçinin elindeki üretimin muayyen fiyat artışlarıyla erimekten kurtulduğu ifade edilebilir. Burada zarar gören asıl sınıf tımarlı sipahidir, zira, deftere kaydedilen rüsûma göre geçimini sürdürmekte olup bu oranlarda bir artış olmamıştır. Nüfusun artışına paralel olarak artmakta olan kulluk rüsûmu aslında reel bir artış olmamaktadır; zira bu rüsûmun değeri enflasyon karşısında erimektedir.

İktisadî bakımdan diğer sektörler mukayese edildiğinde iki tarih arasında çok daha büyük farklılıklar doğmaktadır. Hububat haricindeki bütün sektörler akça değeriyle tahrire kaydedildiğine göre, bu ürünlerden sipahinin kazancının muhafaza edilmesinin asgarî şartı, enflasyon oranında bir artış kaydedilmesidir. Bu açıdan incelendiğinde artmak yerine büyük düşüşlerin kaydedildiği görülüyor.

Küçük kuyluca'da bakliyat, bostan, şire, meyve ve cevizden devletin aldığı toplam rüsûm 1560'da 713 akça iken 1620'de 415 akçaya; Haydarlu'da 808'den 480'e düşmüştür. Eksati, Güllü, Depecik, Kızılbaylı, Kadılı köylerinin bazılarında büyük, bazılarında küçük çaplı düşüşler görülmekte, Söğütlü'de bütünyle yok olmaktadır. Artış görülen köylerden olan Kocaali, Çiftlik, Depecik, Eşref, Yahşi, Çiçeklu'da ise akçanın artışına paralel bir artış gözlenmemektedir. Bu sektörden devletin duçar olduğu gelir azalmasının reel anlamda % 100'den fazla olduğu tahmin edilebilir. Mufassal tablolardan daha somut rakamlara

ulaşmak mümkündür.

Büyük kısmı hayvancılıkla ilgili vergi gelirleri incelendiğinde ise karşımıza ilk iki sektörden hayli farklı bir tablo çıkmaktadır. Bunlarda olması gereken değil, ancak ciddi sayılabilecek artışlar görülmektedir. Çayır, otlak, ganem ve arıcılığın en fazla yer aldığı gelirlerde K. Kuyluca'da gelir 231'den 240'a, Haydarlı'da 320'de 576'ya, Kocaali'de 318'den 550'ye, Eksatı'da 12'den 222'ye, Güllü'de 12'den 20'ye, Depecik'te 0'dan 85'e, Kızılbeylu'da 222'den 270'e çıkmış; Kadılı'da 917'den 340'a düşmüş; Çiftlik, Eşref, Yahşi, Çiçeklu köylerinde de artış olmuştur.¹⁸⁸

Gerek somut veriler, gerekse bu etüdün bize ilham ettiği düşüncelerle Ada kazasında köy hayatının büyük darbe yediğini ve yayla alanlarına ciddi bir nüfus kayması yaşandığını ifade edebiliyoruz. Yalnız K. Kuyluca'da bu sektörde ciddi artış olmamış, diğer yandan yine buraya yakın olan Kadılı'da 917'den 340'a düşmüştür. Söğütü'de de bütünüyle ortadan kalkmıştır. Dikkat edildiğinde bu yerlerin niteliği hep aynıdır: Ana yol güzergâhlarına yakın olmak. Büyük güvenlik problemi ile karşılaşan halkın yüksek yerlere, mezra'alara ve yaylalara çekildiği anlaşılıyor.

Etüdümüzün bütün aşamalarında temel itiraz ettiğimiz Ağaç denizinin en büyük imkânını değerlendirmeden sonuca ulaşmak doğru olmayacaktır. Ada kazası, parçası olduğu Marmara coğrafya ve iktisadî çerçevesinde İstanbul'la kerestecilik bakımından çok ciddi münasebet içindedir. Marmara'nın iktisadî hayatının zahîre ve hayvancılıktan ziyade odun ve keresteye dayandığı ifade edilebilir. Bu meselenin aydınlatılmasında sosyal yapının kavranabilmesi açısından da zaruret bulunmaktadır. Nüfus bahsinde görüldüğü üzere, Ada kazasına tabi köy halkının önemli bir kısmı haricî reayadan meydana gelmekte, aslı nüfus ise hususî müeyyidelerle Saray mutfağına odun temin etmekle mükellef bulunmaktadır. Aşağıdaki bahiste Ada kazasının odun ve kereste ile ilgili faaliyetlerine temas edilecektir. Merkez ve taşra arasındaki ilişki yalnız Ada kazası ile ilgili sınırlı olmaması bakımından, bu mesele İstanbul–Marmara iktisadî münasebeti içinde değerlendirilecektir.

4. 4. Ağaçdenizi ve İstanbul

4. 4. 1. Odun ve Kerestecilik

Doğu Marmara ağırlıklı olmak üzere Marmara'nın tamamı, İstanbul'un odun, kereste ve zahîre ihtiyacını karşılamak, diğer bir ifadeyle, "Ağaç denizi" nin imkânlarını başkente ulaştırmakla yükümlüdür. Saray mutfağı, hamamları, dev bir odun tüketicisi olan tophane, Marmara odunu olmadan fonksiyonunu sürdüremezdi.¹⁸⁹ İstanbul bina, saray ve köşkerlerinin ihtiyacı olan kereste de büyük çapta Marmara mahreçlidir. XVI. yüzyılda donanmasıyla da ezici bir üstünlük kurmayı hedefleyen imparatorluğun gemi , bunlar için gerekli olan fıçı ve varil kerestesi de keza evvele mirde Marmara'dan temin edilmek durumundaydı.¹⁹⁰ Marmara, yakınlığı ve Karadeniz'e ulaşan nehirler ağıyla nakliyecilikte en elverişli konumdadır. Tersanenin kereste talebini Marmara bütünüyle karşılayamamış, İmparatorluk üç kıta üzerindeki idarî mekanizmasını

kullanarak çeşitli yerlerden gemi yapımında uygun kereste temin etmek durumunda kalmıştır.¹⁹¹ Bu zarurî devlet ihtiyaçları dışında İstanbul'un yakacak ihtiyacı da aynı şekilde Marmara'ya bağımlıdır.¹⁹²

Bu kısımda, divan kayıtlarına yansıyan bilgiler değerlendirilecektir. Bir hükümden donanma için "seren ve direk" talep edildiği müşahede ediliyor.¹⁹³ Kereste ve odun işinden sorumlu kadılıklar yalnız bu hükümden belirtilenlerle sınırlı değildir. Akhisar ve İznik'de gemi ağacı hizmetinde olan dergâh-ı âlî çavuşlarından Hacı Hasan'a gönderilen divan hükmünün bir sureti Ada ve Akyazı kadılıklarında gemi ağacı hizmetinde olan Mehmed Çavuş'a gönderildi. Bu hükümden anlaşıldığı kadarıyla bütün kadılıklarda odun ve kereste hazırlanması ile yükümlü dergâh-ı âlî çavuşları bulunuyordu. Mezkur hükümden bu sorumluların adları da verilmektedir. Aynı hükümden gemi ağacı ve Matbah-ı Âmire için odun isteniyor. Bu hükmün devamı olan diğer bir hükümden eğer ihmal olursa özürleri kabul edilmeyeceği belirtiliyor.¹⁹⁴ Bu tür divan kararlarından yüzlerce bulmak mümkündür. Burada sadece misal olarak bir kaçı verildi.

İstanbul binaları için Marmara ve Karadeniz'den temin edilen kerestenin evsaf ve ebatları muayyen olup, bu hususta merkez ve üretici arasında bazı problemler yaşanmaktadır. Üretici açısından kerestenin küçük olması, merkez açısından ise istenilen ebatta olması önem taşıyordu. Merkez, istenilen ebatta kesilmeyen kereste yüzünden devletin zarar ettiğini belirten pek çok hüküm yayınlamış, tahtaların evsaf ve ebadını kesin olarak belirlemiştir. Bu maksatla İstanbul kadısı ve mimar başına 1568'de yazılan hüküm, kerestenin evsaf ve ebadını ayrıntısı ile veriyor. Talep edilen kereste cinsleri ve evsafı şöyle idi:

Direk: Büyük tûlî 8 zira' ; orta tûlî 6-5 zira'; küçük tûlî 4-3 zira'.

Tapan: Büyük 15 zira' ve yassılığı 7 parmak, kalınlığı 5 parmak; orta tapan tûlî 12 zira'.

Karadeniz çubuğu: Tûlî 12-10 zira'.

Katılık çubuğu: tûlî 12-10 zira'.

Apruk merteği: Tûlî 5 zira'.

Yarma merteği: Tûlî 4 zira'.

Baskı için konulan mertek: Tûlî 4 zira'.

Gemi tahtası: Tûlî 10 zira'.

Barladı? tahtası: Tûlî 8 zira'.

Karadeniz tahtası: Tûlî 4 zira'; kalınlığı arşûnî parmaktan eksik olmaya.

Su bıçkısı tahtası : Tûlî 4 zira', kalınlığı 1 parmak.

Deste tahtası: Tûlî 3 zira'.

Silivri tahtası: Tûlî 4 zira'.

Uzun pedavre: Tûlî 2 zira' ve 8 parmak; orta pedavre tûlî 1.5 zira'; kısa pedavre

tülü 1 zira' ve 8 parmak.¹⁹⁵

4. 4. 2. Merkez-Taşra Mücadelesi

Üç kıta üzerine yayılmış bulunan imparatorluk, kendine bağlı bütün eyâletler, sancaklar ve kazaları İstanbul'un iâşesine göre yönetmekte, İstanbul'dan arta kalanlar yerel idareler tarafından tasarruf edilmektedir. İmparatorluğun merkezî sistemi bu amaçla tertiplenmiştir. Divan-ı Hümâyun'un tutanakları olan Mühimme Defterler katalogunun her hangi bir cüzünü bu maksatla gözden geçirmek, bunu müşahede etmek için kâfidir. Dev bir metropol olan İstanbul hiçbir temel madde üretmemekte, ancak dev bir tüketim potansiyeline sahip bulunmaktadır. İstanbul, XVI. yüzyıl ekonomilerinde serpildiği görülen piyasa iktisadı ile serbest fiyat anlayışına razı olmamakta, pâyitaht oluşunun sağladığı imtiyazları kullanarak her türlü iâşesini resmî fiyatlarla göre temin etmektedir. Bütün Marmara, Anadolu, Rumeli, Kuzey ve Güney Karadeniz ekonomileri İstanbul'un bu resmî fiyat sistemine mahkum bulunmaktadır. Türkiye'nin her bakımdan milletlerarası ticarete açık bulunan coğrafi konumu, zaman zaman İstanbul'u bütün idârî örgütünün imkânlarına rağmen zor durumda bırakmaktadır. Milletlerarası tüccar yerli tüccarla kurmuş bulunduğu münasebetler içinde resmî fiyatın üzerinde mal talep etmekte, bu nedenle merkez ve taşra arasında hiç bitmeyen ekonomik mücadele meydana çıkmaktadır. Bu bakımdan, İstanbul - taşra mücadelesi, Osmanlı Devleti tarihi boyunca sürüp giden sürekli bir olgu halindedir.¹⁹⁶

Bahsedildiği üzere, İstanbul başkent oluşunun imtiyazlarını kullanarak keresteyi manipüle etmiştir. Bununla ilgili hükümleri de yüzlerce sıralamak mümkündür. Buraya sadece birkaçını alacağız. Buna en iyi örnek, Tahrir defterlerinde Ada kazasında "Kârhane-i Eşmedağı" adıyla hâsıl kaydedildiği görülen kuru¹⁹⁷ ile Dikme ve Sabancı dağlarındaki diğer korular hakkında merkez ve taşra arasında sürüp giden rekabeti belgeleyen hükümlerdir. Eşme, Dikme ve Sabancı dağlarındaki koruların bazı kişilerce kereste imalatı için kesildiğini haber alan İznikmid kadısı, bunu teftiş ettiğinde kendisine kerestenin mirî hizmetiyle kesildiği belirtilmiş, kadı bunu İstanbul'a iletmiştir. İznikmid kadısına yazılan cevapta gemi inşasına yarar kerestenin mirî için bile olsa kesdirilmemesi ve bunlara gemi kerestesi imal edilmeyen yerler tayin edilmesi emredilmiştir.¹⁹⁸ Tahrir defterlerinden anlaşıldığı kadarıyla burası hususî maksatla işletilen bir kârhânedir. Her halde, kadının teftişini savmak maksadıyla mirî için kesildiği cevabını vermişlerdir; zira, bu mesele İstanbul ve taşrayı karşı karşıya getirmeye devam etmiştir. Devlet tarafından yaptırılan başka bir soruşturmada "Eşme ve Korica dağı dimekle ma 'rûf dağlar hâssa kadırgalar mühimmi için ağaç u tahta kesilegelmiş kuru midur, nicedür" sorusunu yöneltmiş, buna Taşköpri nâibi Ramazan ve Mustafa "Mezkûr Korica ve dağ kuru değildür; kadımden hâs u âmm ağaç u tahta kesegelmişlerdür" cevabını vermişlerdir. Devlet bu cevapla iktifa etmemiş, İznikmid kadısına meseleyi tekrar araştırma emri vermiştir.¹⁹⁹ Mezkûr kadı yaptığı tedkikte buraların hassa koruluğu olduğunu kesin olarak merkeze bildirmiş, merkez buna binaen "hâliya Kocaeli'nde Korucadağ ve Eşmedağ dimekle ma 'rûf dağlar kadımden hassa-i

hümâyunum için korunagelmiş mahsûs korı iken ba'zı kimesneler bıçkı tahtası kârhânesi ihdâs eyleyüp gemisi tahtaların kesdürüp zarar u ziyân eyledükleri" ni öne sürerek bunların men edilmesini emretmiştir.²⁰⁰

Sapanca dağları da İstanbul'a hizmet etmek zorundadır. Buralardan odun kesen serbest teşebbüs sahiplerinin menedilmesi hususunda müteselsil hükümler varid olmuştur.²⁰¹ Şile'de de özel amaçlı ağaç kesimi ve kereste imali yasaktı. Kocaeli beyine ve Şile kadılarına yazılan hükümde bu canibdeki dağlarda tahta için kereste kesimi yasaklanmakla birlikte kesimin devam ettiği bildirilmiş, bunun menedilmesi emredilmiştir.²⁰²

Devlet kerestenin kesim ve satışını kontrol altında tuttuğu gibi, gemi binasında da manipülasyonunu sürdürmekte, özel amaçla inşa edilen gemiler takibat altına alınmaktadır. 1560 tarihinde İznikmid kadısına gönderilen hükümde "bilâ-emr bir gemi binâ olunduğu", bu geminin tutularak eni ve uzununun ne kadar olduğunun bildirilmesi isteniyor. Merkezin geminin özellikleri hakkındaki bilgi talebi ilgi çekici olup, muhtemelen donanmaya uygun olup olmadığı tahkik edilmektedir.²⁰³

Devlet için önemli olan İstanbul'un ihtiyaçları idi. Tüccar ve reayanın menfaatleri daima ikinci planda kalmıştır. Tereke yüklü gemiler başka iskelelerde mallarını satamazdı. İstanbul'a ulaşmakla yükümlüydüler. İznikmid ve Yalakabad kadılarına gönderilen 1564 tarihli bir hükümde Karadeniz'den tereke yüklü bazı gemilerin mezkur kazalar limanlarına yanaşarak terekelerini sattıklarının haber alındığı hatırlatılarak bu gemilerin mutlak şekilde İstanbul'a gönderilmeleri, mezkur iskelelere çıkarılmamaları emredilmektedir.²⁰⁴ Kereste ve sair hususlarda İstanbul'un koyduğu ambargoya rağmen, bu işten sağlanan kârın büyük olması, devlet görevlilerini de sahtekârlıklara itiyor, bazı reisler sahte hükümler imal ederek reyadan kanun harici kereste almaya çalışıyorlardı. Devlet bu hususta sert hükümler yayınlıyordu. Yenişehir kadısına gönderilen 1565 tarihli hükümde bazı reislerin "müzevver hükümle" reyadan zahîre satın aldıkları, bu yüzden Aydın sancağında kıtlık hasıl olduğu bildirilmekte, bunların teftiş edilip yakalanarak hapsedilmeleri emredilmektedir.²⁰⁵

Bölge halkı ile serbest tüccar arasında kâr hususunda devlet aleyhine adeta zımnî bir ittifak mevcut bulunuyordu. Reaya kestiği odunlarını iskelelere yanaşan rençber taifesinden bazı kişilere sattığından İstanbul şehir emini tarafından görevlendirilen adamlar odun bulamıyordu. Merkez, İznikmid kadısına gönderdiği emirde hariçten kişilerin defedilmesini, bunlara "tek bir ağaç odun" bile verilmemesini istiyordu.²⁰⁶

Marmara üzümünün yönü önce İstanbul olmak durumunda idi. Ancak geri kalanlar ahire satılabilir. Kite ve Yalakabad kadılarına yazılan hükümde, Kite kazasına tabi Erikli ve Yalakabad kazasına tabi Gonca isimli köylerin üzümü evvela İstanbul'a getirilerek satılırken, şimdi mezkur köylerin reayasının üzümlerini şarap yapılmak üzere kefereye sattıklarının haber alındığı bildirilmektedir. Aynı hükümde, müteakiben, kefereye üzüm satılmasının men edilerek İstanbul'da üzüm müzayakasının çıkmasına müsaade edilmemesi istenmiştir.²⁰⁷ Emre rağmen meyve hususunda reaya serbest tüccarı tercihe

devam etmiş, bu hususta yeni hükümler yayınlanmıştır. Bazı reislerin Rumili yakasından tereke, bazılarının İzmir'den üzüm ve incir alıp "gemilerine tahmil idüp, İstanbul'a getirmeyüb" İznikmid kazası ve buna bağlı iskelelere yanaşıp sattıklarını haber alan merkez, İznikmid kadılarına, bu tür işlerde bulunan kimselerin gemileriyle beraber yakalanarak İstanbul'a gönderilmelerini emrediyor.²⁰⁸

Görüldüğü üzere, Marmara sahillerinde, İstanbul ile milletlerarası pazar arasında ciddi bir rekabet yaşanmaktadır. Yerli tüccar İstanbul'a ucuz fiyatla zahîre satmak istememekte, büyük ihtimalle Venedik ve Ceneviz menşeli tüccarların yerli tüccar ile kurduğu işbirliği ile Anadolu zahîresi resmî fiyattan yüksek fiyatlara alınarak Marmara limanlarından yurtdışına çıkarılmaktadır. İstanbul'un elinde emirlerden başka bir imkân bulunmamakta; Anadolu'dan İstanbul'a ulaştırılması emredilen zahîrenin İznikmid, Gökbuze, Mudanya ve sahillerde bulunan diğer sahil iskelelerinde satıldığı bildirilerek bunu yapanların yakalanması emredilmektedir.²⁰⁹ Marmara'da müşahade ettiğimiz devlet-tüccar rekabeti her alanda, bütün İmparatorluk coğrafyasında cerayan etmektedir. 1566 tarihinde zahîrenin sahillerde satılarak İstanbul'a ulaşmadığı hususunda Gelibolu, İznikmid, Rodosçuk, Enez, Gümülcine, Karasuyenicesi ve Akdeniz sahillerinde bulunan kazaların kadılarına hüküm yazılmıştır.²¹⁰

Devlet ekonominin kuralları yerine divan hükümlerini tercih etmiş, serbest ticaret daima meşruiyeti tartışılan bir mesele olmaya devam etmiştir. Bu meseleyi burada keserek merkezin kontrol altında tutmaya çalıştığı bu emtianın münakelesine geçiyoruz.

4. 4. 3. Nakliye

İstanbul ve Doğu Marmara arasındaki her türlü münakele, Sapanca-İzmit ve Karadeniz olmak üzere iki yoldan gerçekleşmektedir. Sapanca-İzmit yolu daha işlek olup bir yandan bölge kereste ve zahîresi, diğer yandan İç Anadolu emtiasını İzmit körfezine ulaştırmaktadır. Sapanca-İzmit yolu arabalarla katedildikten sonra emtia burada gemilere yüklenerak İstanbul'a ulaşıyordu.Çaybaşı köyleri ile bunlara yakın köylerin ahalisi içinde yer alan köprücü reayası hakkında nüfus bahsinde durulmuştu. Sakarya başta olmak üzere Karadeniz'e ulaşan nehirler önemli nakliye vasıtasıdır. Karadeniz hattı, önce nehir taşımacılığı ile karadeniz'e ulaşan emtiayı gemilerle İstanbul'a ulaştırırdı.²¹¹ Karasu, Kuyumcalı ve Kocaali ahalisi içinde yer alan kalyoncular da nüfus bahsinde ele alınmıştı. Devlet tarafından bu limanlarda yapılan nakliyeden alınan rüsum tahrir defterlerinde de müşahade edilmektedir.²¹² Erve nehri de iç Marmara kerestesinin Karadeniz'e ulaşmasında önemli bir nakliye aracı idi.²¹³

Ticarette olduğu gibi nakliyede de merkez-tüccar rekabeti kendini hissettiriyordu. Bölgesel iş gücü daima yüksek fiyat teklif eden tüccarı tercih ediyordu. Fıçı ve varil kerestesini iltizamla üzerine almış bulunan bir Yahudi kadın tüccarı bölgedeki arabaların hepsini kiralamış olduğundan merkez görevlilerine kiralık araba kalmamış ve müzayaka yaşanmıştı.²¹⁴Muhafız

Mehmed Bey'e gönderilen hükümden anlaşıldığına göre, Akyazı, Göynük, Yenice, Akhisar ve Yörükân kadılıklarına donanma ihtiyacı için ısmarlanan seren ve direklerin nakliyesi problem olmuştu. Mezkur donanma ihtiyaçları Sakarya ırmağından geçirilirken muhafız Mehmed yardımcı olmak yerine engellemiş, köprüden geçirilmesini tavsiye etmişti. Merkez, Mehmed Bey'i uyararak mürurun nasıl mümkünse öyle gerçekleştirilmesi için yardımcı olmasını istemişti. Anlaşıldığı kadarıyla yerel yöneticiler için merkezin talepleri doğrultusunda yapılan nakliye bir yük teşkil ediyor, buna yardımcı olmak istemiyorlardı. Kerestenin Sakarya nehrinden gemilerle nakledildiği de anlaşılıyor. Bu nakliyeyi "rençber" taifesi yapıyordu.²¹⁵

Yolların bakım ve onarımı da Ada kazasını ilgilendiren ehemmiyetli bir mesele idi. Sapanca gölünün taşması zaman zaman nakliyeyi aksattığı gibi, nakliye halkı için tehlikeli de oluyordu. İznikmid Kadısına yazılan bir hükümde, Ayan gölünün taşıdığı, gemi kerestesi taşıyan halkın zor kurtulduğu, evvelden dağ dibinde vaki yolun onarılarak hizmete sokulması emrediliyor.²¹⁶ Sapanca kadısı ve Kocaeli sancak beyi ile emrindeki Sinan'a yazılan bir hüküm, İzmit-Adapazarı nakliye yolunun sorunları hakkında daha vazih malumat ihtiva ediyor. Sapanca kadısı İstanbul'a arz sunmuş ve "Âyân gölü kenarında ve dağdibinde vâki ' olan yol üzerinde hayli ağaçlar yıkılıp dağdan toprak inmekle ziyade balçık olup gemi ağacı kesen arabacılar geçmede hayli ızdırab" çektiğini bildirmiştir. Sapanca kadısı bundan başka, İznikmid-Sapanca arasındaki yolda bataklık yerlerin bulunduğu, kış zamanında yolcu geçmede büyük zorluk çekildiğini de bildirmiştir. Merkezden verilen cevapta mezkur mevkilerin gereği gibi tamir edilmesi, gemi ağacı kesmeye varan arabacılar ile diğer yolculara zorluk çektirilmemesi emredilmiştir.²¹⁷ İki divan hükmü birlikte değerlendirildiğinde, birisi göl sahilini takib ederek giden, diğeri dağ dibinden giden iki yol bulunduğu anlaşılmaktadır. Sahil yolu en çok kullanılan yol olup, gölün taşması ile battal olunca dağ dibinden giden ikinci yol devreye girmektedir. Bu yol da toprak kaymaları ve ağaç düşmeleri yüzünden zaman zaman onarım gerektirmektedir.

Kandıra Kadısının merkeze sunduğu rapora göre bölgede iç nehir taşımacılığının yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu nehir taşımacılığı, bazı geçitlerden emtia ve yolcu geçirmek şeklinde cereyan etmektedir. Serbest kaptanlar tarafından ücretle yapılan bu hizmetlerde de zaman zaman aksamalar yaşanıyor. Kandıra kadısı, bu hizmeti veren gemilerin paralanarak hizmet veremez olduğunu, bu nedenle reayanın yardımcı olmasını istediğini, kendisinin bu nedenle Sapanca kazasında Ağaç Köprü'de beklediğini bildirmektedir. Kandıra kadısının bu arzına mukabil merkez ondan mezkur gemilerin "vakıf mı, mülk mü veya ne tür gemiler" olduğunu sormuştur.²¹⁸

İznikmid, kendi ürünlerinin naklinden başka, Bolu üzerinden İstanbul'a yapılan zahire ve koyun nakliyesini de organize etmekle mükellef idi.²¹⁹ Reaya her türlü nakliyede baş aktör olup ciddî sıkıntılarla karşılaşmaktadır. 1559 tarihlerinde Akyazı reayası İstanbul'a şikâyetle bulunarak araba ve çiftleri olmadığı halde İznikmid iskelesine cebirle nakliye yaptırıldıklarını bildirmiş, buna karşı merkez Akyazı kadısından meselenin teftiş edilerek reyaya zulüm varsa

men edilmesini emretmiştir. ²²⁰Reayanın karşılaştığı güçlük ağır nakliye maliyetleri kadar, merkezle irtibatlı grupların suiistimalleriyle de alakalı idi. Aynı tarihlerde merkeze ulaşan bir rapor şu bilgileri veriyordu: "Haliya ordu-yı hümâyunumdan ba'zı hidmetkâr tâ'ifesi nevâhî ve kurâyaya zahîre için varup arpa ve saman ve otluk aldıklarında re 'âyâya hakların virmeyüp te'addî iderler imiş." Merkez kendisine ulaşan bu şikâyetlerden dolayı kadılıklara reayaya zulüm ve teaddî ettirilmemesi, "her ne alırlarsa bahası"nın ödenmesini emretmiştir.²²¹

Kereste ve zahîrenin iskelelere naklinde yukarıda bir Yahudi kadın tüccarından bahsedilmişti. Bunun münferit olmadığı görülmektedir. Merkeze ulaşan şikâyetlerden, yükleme işiyle ilgili zımmî tüccarların reayaya zulüm yaptıkları gözlenmektedir. Mirî gemiler için İznikmid'e bağlı kaza halkının keserek sahillere indirdikleri direk ve serenlerin gemilere yüklenmesiyle görevli bir zımmî, "bunlar eyü değıldür, gemiye yaramaz girü alıp gidün diyu ta'cîz" etmekte, gizlice adamlarına akça vererek bu keresteyi ucuza satın aldırmakta ve bunu devlete bahasına satarak kâr etmektedir. Reaya bundan mutazzır olmuş ve şikâyetlerini merkeze iletmıştır. İstanbul, durumun teftiş edilerek reayaya yapılan zulmün engellenmesini emretmiştir.²²²

Nakliye meselesindeki bu istismar, suiistimal ve zulümden bıkan bölge halkı kadirga ağacı kesmekten vazgeçerek başka sahalara yönelmek istemekte, ancak İstanbul bunu yasaklamaktadır.²²³ 1566'da Kocaeli beyine gönderilen bir hüküme göre, kereste işinden sorumlu çavuşların reayanın ekin ekmesine izin vermediği, Kocaeli reayasının ağaç ve kereste işlerinden ekin ekmeye güç bulamadığı haberi ulaşmıştı. Merkez ise hem kereste ve ağacın aksamaması, hem de reayanın ekin ekmelerine müsaade edilmesi yönünde tedbirlerin alınmasını emretmişti.²²⁴

5. Sonuç Yerine: Adapazarı'nın Doğuşu

Nüfus ve iktisadî yapının mukayesesıyla ulaştığımız sonuçlar, Ada kazasında ciddî bir gerilemenin yaşandığını ortaya koydu. Şimdi bunun sebeplerini ve sonuçlarını düşünmeye müsaitiz. Unutmayalım ki, hiçbir hadise, vuku bulduğu dönemin kendisi, bunun öncesi ve sonrası ile irtibatlı olmaktan kurtulamaz. Biz, her hadiseyi dahil olduğu genel olguların içinde inceleme ve anlama anlayışındayız. Aksi taktirde olaylar geçmişte kalmış, münferit, birbiriyle ilgisiz, sadece ilmi tecessüsün konusu olmaya namzed manasız birer bilgi yığını haline gelecektir. Oysa biz, her hadisenin zamanımızı izaha yönelik bir katkısı olabileceğine inanıyoruz.

Evvala belirtelim ki, içtimaî ve iktisadî tarih otoriteleri Osmanlı devletinde XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşanan gelişmeleri yeni bir rejime gidişin açık belirtileri olarak yorumlama hususunda epey yol almıştır. Bu değişiklik, büyük çapta Fatih'in sistematize ettiği klasik devşirme rejiminin kurum ve müesseselerinin üç kıta üzerine yayılmış bulunan büyük gücün ihtiyaçlarına cevap verememesinden kaynaklanmıştır. İmparatorluk eskisinden çok farklı harici ve dahili problemlerle karşılaşılıyor, klasik idare ile bunlara cevap vermekte

zorlanıyordu.

Bu problemleri siyasî, iktisadî, malî ve idârî olarak sınıflandırmak mümkündür. Bozulmalar karşısında ulema sınıfından gelen ıslah önerileri, üzerinde durulması gereken bir husustur. Ulema genellikle sistemin yetersizliklerinden doğan meseleleri yorumlayarak bunlara hal çareleri üretirken geçmişe, kanun-ı kadime dönüşten başka çare üretmemiş, bu önerileri inançla tatbik eden hükümdarlar konuyu halletmekten ziyade daha büyük boyuta ulaşmasına şahid olmuşlardır. Osmanlı'nın XVI. asırdan itibaren karşılaştığı meselelere Koçibey tarzı yaklaşım²²⁵ ne ilginçtir ki, İmparatorluğun son dönemlerine kadar sürmüştür. Büyük bunalımların çıkardığı huzursuzluklar zaman zaman isyanlara dönüşmüş, buna karşı girişilen ıslah çabalarında büyük kan akmıştır.²²⁶ Modern tarih "Celâlî isyanları"nı artık münferit isyanlar zinciri olarak değil, sebepleri derinlerden kaynaklanan büyük bir tarihi olgu olarak ele almaktadır.²²⁷ Gerçekten dikkatle incelendiğinde, Koçibey tarzı yakınmaların isyanlara yol açan derin sebepleri kavramaya değil, bunları yok saymaya çalıştığı görülür. Ancak olgular dâima kendini dikte ettirerek süreklilik içinde devlete kendini kabul ettirmiştir. Osmanlı rejimi, zaman içinde bu olguların etkisi ile tedrici bir değişime uğramıştır.

Barkan'ın tespitlerine göre İmparatorluğun merkezinde 1489-1617 tarihleri arasında pirinç % 506, buğday % 493, et % 616, karabiber % 800 artmıştır. İktisadî krizin doruğa çıktığı 1580'li yıllarda yapılan % 100'lük devalüasyon çare olmamış, devalüasyon aşamalarla sürüp gitmiştir.²²⁸ Bu fiyat hareketlerinin temelinde harici ve dahili sebepler yatıyordu. Evvela, Amerikan gümüşünün Avrupa'yı sarması, bunun İmparatorluğa etkileri önemli bir faktördür.²²⁹ Diğer yandan, uzun yıllar devam eden İran ve Avusturya harplerinin maliyeye eklediği yükler, devletin kaldıramayacağı kadar ağırdı. Sınırlar artık genişlemiyor, askerî sınıfı finanse eden arazi kaynakları artmıyordu. Askerî sınıf nüfus artışına paralel olarak artan bir gelir kaynağından mahrumdu. Fiyat artışları askerinin maişetini alt üst etmiş, bunun eyaletlere yansıyan etkileri geniş çaplı toplumsal dalgalanmalara yol açmıştır.²³⁰ Bu husus, sepesifik olarak etütümüzde müşahade edilmiştir.

Silah teknolojileri, süvari sınıfının yerini artık piyadenin alması, Osmanlı İmparatorluğunu askerî yapısal değişiklik zorunda bırakmıştır. Merkezde ortaya çıkan isyanların kaynağında da aynı faktörler bulunmaktadır. Devlet yapısal değişikliğe gitmek isterken, eski sınıfların direnişiyle karşılaşmıştır. II. Osman'ın başına gelenlerin hikâyesi burada aranmalıdır.²³¹ Devlet meseleleri meşru bir düzen içinde halledemeyince, merkezde etkili olan elitlerin teşebbüslerine terketmek zorunda kaldı. Bu elitler kendi aralarındaki rekabetleri aşarak meşru bir sistem organizasyonunu gerçekleştirmedi. XVII. yüzyıl bu değişikliği tedricen, cebrî bir şekilde gerçekleştiren olguların belirginleşmesine sahne olacaktır.²³²

Merkezi elitler hanedanla tesis ettikleri nüfuz ilişkileri çerçevesinde kendi güçlerini geliştirmişler, zaman içinde merkezdeki bir takım güç odakları ile işbirliği içinde kendi düzenlerini kurmuş bulunan ayanlar ortaya çıkmıştır.²³³

Ayanlık çağında artık tımarlı sipahiye yer yoktu. Bunun yerini yerli elitlerin kendi orduları alacaktır. Vezirler artık kendi kapı halklarıyla savaşa gidecek, kendi ordularını kendileri finanse edeceklerdi. Bunun için büyük çaplı gelirlere ihtiyaç duyacak, böylece sipahiye finanse etmekte kullanılan devlet gelirleri bunların eline geçecektir. Buna bağlı olarak, tahrir yöntemleriyle yürütülen "timar" sistemi tedricen ortadan kalkacak,²³⁴ "iltizam" sistemi altında organize edilen "malikane divânî" sistemi tesis edilecektir.²³⁵ Yeni sistemle ile etüdümüzün kaynaklarının tanzim şeklini belirleyen klasik "çifhane" sisteminin de önemli bir değişikliğe uğraması kaçınılmaz olacaktır. Eski sistemde tımarlı sipahi vasıtasıyla devletin yüksek hakimiyetinde olan reaya, yeni sistemde merkezî elitlerin vekâletini yürüten mültezim ve muhassılların insafına terk edilecektir. Bu geçiş döneminde eski rejimin sağlam kurullarla koruma altına aldığı çiftçinin güvenliği kalmıyor, reaya kendi başının çaresine bakmaya zorlanıyordu. Bu dalgalanmalar içinde nüfus kendini güvende hissedebileceği yerlere savruluyor, böylece etüdümüzde müşahade ettiğimiz keskin artış ve düşüşler yaşanıyordu.²³⁶

Bu hadiselerle sebep-sonuç illiyeti içinde bulunan en önemli gelişmelerden birisi, mirî arazinin yavaş yavaş reaya ait hususî çiftlik haline dönüşmeye başlamasıdır. Özel çiftliklerin gelişimi içinde askerî elitlerin de büyük oranda yer aldığı görülmektedir. Bunlara kısaca yer vereceğiz.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Kocaeli bölgesinde özel çiftliklerin doğuşu ile ilgili olarak Mühimme defterlerinde bazı kayıtlara rastlanmaktadır. Yeni tahririn yapıldığı 1560'larda devlet artık tahrirde hususî çiftlik statüsünü dikkate almaktadır. 1559 tarihli hüküm aynen şöyledir: "Kandıra, Şili ve Gekbuze kazalarında ba 'zı çiftliklere ellişer ve yüz ellişer akça resim ta 'yîn olunup sipâhilere hâsıl yazılıp tasarruf edilirmiş. Hâliyâ ol çiftlikler re 'âyaya satılıp, akçası mirî için kabz olunup, re 'âyâdan hâsıl olan oşr, ta 'yîn olunan rüsûmdan ziyâde olmak mukarrer olup ve re 'âyaya satılıp alınmasına rağbet iderler diyü arz eylemişsin. İmdi, buyurdum ki, vardukda, ol çiftlikler ne miktardır ve bey ' olunduğu taktirde ne miktar akça olur, aslı ve tafsili üzere yazup arz eyleyesiz."²³⁷ Bu hükmün devamı olduğu anlaşılan başka bir hükme göre, Muslihiddin, yaptığı tedkik sırasında Kandıra, Şile ve Gebze kazalarında ba 'zı hâssa çiftliklerin ellişer, yüzer ve yüz ellişer akça resimle sipahiye hâsıl yazılıp tasarruf olduğunu, mezkûr çiftliklerin re 'âyaya satıldığı taktirde gelirin daha ziyâde olmasının kesin olduğunu, re 'âyanın da buna istekli olduğunu, bu tür çiftliklerden 120 adet bulunduğunu, sipahiye ta 'yîn olunan hasılın 12520 akça olduğunu, satılan çiftliklerin büyüğünün 1500-2000, küçüklerinin daha aşağıdan satılmasının mümkün olduğunu arz etmiştir. Merkezden bu arza binaen yazılan hükümde mezkur çiftliklerin satılarak hasılın hazineye kaydedilmesi emredilmiştir.²³⁸ Müteakip başka bir hükümde de, Kocaeli'nin tahriri sırasında sipahî tasarrufunda olan mirî çiftliklerin talip olanlara satılması emredilmektedir.²³⁹

İmparatorluk bünyesinde genel olarak mevat araziler üzerinde de ortaya çıktığı görülen hususî çiftlikler için Adapazarı en ideal yerlerden birisi idi. Etüdümüzün temel hareket noktasını teşkil eden "Ağaçdenizi"ni belki son kez

ifade etmek durumundayız. Bu Ağaçdenizi hızla erirken yeni alanlar ortaya çıkarıyor, bu dönemde meydana gelen rejim değişikliğinin sağladığı esneklik içerisinde yönetici elitler bu araziye ele geçiriyordu. Bunun için geçmişte ilk şerh'i kurallara dayanan sağlam bir istinat noktası da mevcuttu. Bu tür çiftlikler, şeriatın "şenlendirme", "ihya etme" çerçevesinde özel şahıs mülkü haline gelmesine cevaz verdiği mevat arazi üzerinde ortaya çıkıyordu. Devlet ekilebilir toprakların artırılması maksadıyla bu tür faaliyetleri teşvik de ediyordu. "Proje sahibinin "temlikname" edinmek için yapması gereken resmî işlemler, toprağın sınırlarını, ıslah yöntemini ve amacını belirten bir dilekçe sunarak padişahın iznini istemektir."²⁴⁰

İnalçık'ın Barkan'dan naklen verdiği bilgilere göre, Sokullu Mehmet Paşa ve meşhur Münşe'at'ın yazarı Feridun Ahmed Bey, Ada kazasına tabi olduğu anlaşılan Yenice köyü mülhakatında pirinç yetiştirme projesi geliştirdiler. Proje teklifinde kendi sermayeleri ile Sakarya nehrinden açılacak 17000 zira (12. 876 metre)'lık sulama kanalları yer alıyordu. Bu proje Çaltı köyü ve başka köyleri de kapsıyordu. 75 mudd (bir mud pirinç 256,24 kg.)'luk yapılacak ekimin 50'si Sokullu, 25'i Ahmed Bey'in olacaktı. Reyanın işleyeceği toprağın ürünü ortaklar ve reaya ile eşit paylaşılacak, reaya tımarlı sipahiye ödediği kadim vergiyi kendisi ödeyecekti. İki ortak, kendi paralarıyla Akşemseddin türbesinin bazı masraflarını ve Göynük taraflarında bir kervansaray yaptırmayı da vadetmişlerdi. "Mehmed Paşa, Sakarya nehrinin taşmasıyla harap olan kervan yolunu ve yakınlardaki bir köyde (Nerdivanlu)²⁴¹ bulunan hasarlı bir bendi tamir etmek için belirli bir para ayıracağına söz verdi. Kendi yetiştirdikleri pamuk ya da diğer ürünler için Mehmed Paşa ile Ahmet Bey'in sağladıkları suyu kullanan köylülerin, hasatlarının yarısını onlara vermesi gerekecekti. Mehmed Paşa'nın kiraladığı toprakları, onun istihdam ettiği kimseler işlerse bütün ürün ona ait olacaktı." İmparatorluğun henüz bu klasik devresinde izin, tımar sahiplerinin ve reyanın onaylaması şartıyla verilmişti.²⁴²

Sokullu'nun bu girişimi belki ilk olmadığı gibi son da değildir. Sokullu Mehmed Paşa'nın 1560'lardan sonraki tarihlere ait tahrir defterine yansıyan başka çiftlikleri de mevcuttur. Bunlardan birisi, etüdümüzde yer alan Eksatı köyü mülhakatında verilen bir çiftliktir.²⁴³ Sokullu Mehmed Paşa'nın bir çiftliği de Ulumiç mezra 'asında bulunmaktadır. Bu çiftliğin sınırları da tasrih edilmiştir.²⁴⁴

Eksatı karyesinde Mustafa Kethüdâ isimli bir askeriye ait bir çiftlik ve mandıra daha bulunmaktadır. Bunun da sınırı tasrih edilmiştir.²⁴⁵ Birkaç kişinin tasarrufunda çiftlikler de mevcuttur. Bunlardan birisi Bekçügöz (Karîb)'de yer almaktadır.²⁴⁶ 1520 tarihlerinde vakıf statüsünde bulunan köylerle miriye ait olan köy topraklarının 1620'lerde "ırsen mülk" haline geldiği de görülmektedir.²⁴⁷

Eksatı karyesinin nüfus ve üretim yapısında vukubulan zıt yöndeki değişikliklerin çiftlik olgusu ile ilgili olması muhtemeldir. Bu köyün 1560'da 6 olan nüfusu, 1620'de 90'a çıkmıştır. Bu, genel temayülün tamamen zıddıdır. Hububatta ise tam tersine anormal bir düşüş yaşanmıştır. Buğday 63'ten 3'e, arpa 53'ten 10'a, darı 16'dan 12'ye düşmüştür. Diğer ürünlerde bu düşüşü

dengeleyecek bir artış vukubulmamıştır. Bunun iki izahı olabilir. Birisi, bu köyün nüfusunun büyük oranda hayvancılığa yönelmesi, ikincisi ise, yukarıda görüldüğü üzere hususî çiftlikler haline gelen arazi üzerindeki üretimin tahrire geçmemesi. Eksatı'nın hayvancılıkla ilgili gelirleri ciddî oranda artmıştır. Ancak, teorik çerçevede bunların dışardan köyün mülkünü kullanan göçebelerin ödediği ve klasik sistemde tımar olarak sipahiye tahsis edilmiş bulunan gelirler olduğunu biliyoruz. Demek ki, köy halkından alınmış bulunan az miktarda (15 akça) koyun geliri dışında hayvancılıkla ilgili diğer rüsumdaki artışın köy nüfusu artışıyla bir ilgisi yoktur. Biz bunu şöyle açıklıyoruz: Henüz bir vakıa olarak durmakta olan sipahinin tımarını teşkil eden muayyen bir gelir deftere kaydedilmiş, hususî çiftlik arazisi ise kaydedilmemişti. Bunun devlet açısından ciddî bir kayıp olduğu açıktır. Çiftliklerin de vergiye tabi olarak deftere kaydedilmesi gerekirdi. Öyle anlaşılıyor ki, mezkur köyün gelirleri burada çiftlik tasarruf eden elitler ile reaya arasında devlet, dolayısıyla sipahi aleyhine paylaşılmıştı. Özel mülkiyet yönündeki bu değişim üzerinde daha epey zaman durulması gerektiği anlaşılıyor. Biz, F. Braudel'in uyarısını dikkate alıyoruz.²⁴⁸

Adapazarı'nın kuruluşunu bölgesel şehir ağlarının tesiri dışında incelemek doğru olmayacaktır. İstanbul'un büyük bir metropol olarak ihtiyaçları, bilhassa zahire ve odun talebi büyüyor, bölgesel şehir ağları çerçevesinde Doğu Marmara İstanbul'un en önemli iâşe kaynağı haline geliyordu. Buna paralel olarak merkez ve taşra arasında aslında temelinde iktisadî gerçeklerin yer aldığı, ancak bunların ifade edilmeyerek "devlet menfaatleri" yönünde takdim edilen projeler gündeme gelmiştir. Mesela, Sakarya'yı Sapanca'ya, Sapanca'yı da İzmit Körfezi'ne bağlama projesi bunlardan birisidir. Daha Kanunî zamanında başlayan, XVIII. yüzyıla kadar geçen süre içinde müteaddit defalar realizasyon aşamasına gelen, ama bir türlü gerçekleştirilemeyen bu projenin amacı, taşra elitlerinin Ada kazası ve diğer bölge ürünlerinin İstanbul'a daha ucuz yollardan nakledilmesi sonucu elde edecekleri kârdı. Proje hakkında önemli bir etüd yapıp ana kaynakları mükemmel değerlendiren İ. Hakkı Uzunçarşılı, bu kadar üzerinde durulmasına rağmen niçin gerçekleştirilmediği sorusunu cevaplandıramamıştır. Serdedilen "rüşvet" şeklindeki yalın cevap, aslında yukarıdaki faktörler ışığında ciddî bir tutarlılık kazanmaktadır. Gerçekten rüşvetin dönmesi mümkündür, zira, bu projeyi uhdelerine alan bir ayağı merkezdeki taşra elitleri, rakipleri karşısında ciddî bir üstünlük kuracaklardır. Bu nedenle merkez elitleri hanedanla temasa geçerek bunu engellemeyi başarmışlardır.²⁴⁹

Ada kazası XVI. yüzyılın ikinci yarısında başlayan, XVII yüzyıldan itibaren hızlanarak devam eden bu sosyo ekonomik süreçte ciddî bir değişikliğe uğramıştır. Nüfusunun büyük kısmı Çaybaşı bölgesinde yer alanı bu kaza, imparatorluğun yaşadığı genel buhrana paralel olarak muhtemelen önce Sapanca'yı Hendek, Akyazı ve Geyve'ye bağlayan ulaşım yolunun kuzeyindeki sarp mevkilere doğru çekilmiştir. Sapanca-Akyazı arasının XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren eşkiya yatağı haline geldiği hatırlanmalıdır. Reayanın çeresizlik içindeki bu nüfus hareketleri yanında, mirî ve mevat arazinin taşra elitlerine, ayan , mütesellim, mutasarrıf ve muhassıllara geçişi tedricen

gerçekleşiyor, bu nüfuzlu kişilerin kurmuş olduğu yeni düzen artık reayanın zarureten sığındığı bir alan haline geliyordu. İşte Adapazarı'nın ortaya çıkışı, bu siyasî, iktisadî ve idârî olgularda aranmalıdır. Mevat arazi olmaktan kurtulan bugünkü şehir mekânı önce çiftlikler halinde tesis edilen ve öbek öbek nüfusun biriktiği alanlar haline geldi. Bu nüfus zaman içinde arttıkça ekili alanlar azaldı. Bunu gösteren birtakım deliller vardır. Bahsettiğimiz, Adapazarı belediyesinde saklı Osmanlı son dönemi haritasına göre şehrin etrafı birtakım hususi çiftliklerle doludur. Bu çiftlikler, şehir nüfusunun gelişmesine paralel olarak ortadan kalkan merkezî çiftliklerin bakiyelerinden başka bir şey değildir. Bu hususî çiftlikler gelişirken, eski Çaybaşı bölgesi nüfusunun burayı besleyen asıl demografik kaynak olduğu hatırlanmalıdır. Nitekim, bahsedilen haritada yer alan Çaybaşı Çerkes, Çaybaşı Kürd, vs. gibi XVI. yüzyıl sonrası ve büyük ihtimalle XIX. yüzyıl sonlarına doğru ortaya çıkan yeni yerleşim yerlerinin varlığı bize şunu gösteriyor ki, Kafkasya, Balkanlar ve Anadolu'dan bu bölgeye vuku bulan yoğun göçler sırasında yerleşim alanı önce eski Çaybaşı sahası olmuş, Adapazarı ikinci merhalede bu nüfusun kaynaştığı bir mekân haline gelmiştir.

Eğer yanlış okumadıysak, 1861 tarihinde Çaybaşı karyesinde bulunan bahçelere, 30 Çerkes hane iskân edilmişti.²⁵⁰ Yine 1861'lerde Kırım Han Giray kabilesinden Şâhin Giray ve tevâbii ile birtakım Çerkes muhaciri Kocaeli'nin Sanduk kazasına ve civardaki boş araziye iskân edilmişlerdi. Arşiv kayıtları, Kafkas muhacirlerinin iskânının 1872'lerde de devam ettiğine işaret ediyor.²⁵¹ Yeni gelen muhacirlerle Ada kazası iskânı ve eski köy adlarının büyük oranda değiştiğini belgeleyebiliyoruz.²⁵² Bu durum, Ada kazasının XIX. yüzyıl öncesi geçmişini aydınlatırken günümüz toponiminden istifadeyi imkânsız hale getirmektedir.

XVIII. yüzyılda Ada kazasının bir nahiye olarak Sapanca kazasına bağlanmış olması muhtemeldir.²⁵³ Sapanca'nın tahrir defterlerinde müşahede ettiğimiz şehirsî gelişimi ile Çaybaşı bölgesinin gerileyişi bu görüşü desteklemektedir. XVIII. yüzyıl boyunca bahsettiğimiz çiftlik olgusunun eseri olarak, Adapazarı'nın bugünkü şehir mekânında bir çiftlikler topluluğu halinde beliren silüeti, bu çiftliklerin pazar yeri olma fonksiyonunu ifa eden, tamamen yeni, ancak XVIII. yüzyılda varlığını belgeleyebildiğimiz bir "Adapazarı" karyesine kavuşmuş olabilir.²⁵⁴ Bahis konusu "Adapazarı" karyesi, şehre sadece ismini verecek, aslında şehrin iskânı, daha XVI. yüzyılın ortalarından itibaren buraya yönelmiş bulunan nüfus tarafından teşkil edilecektir.

Bütün bu süreçlerde, "Ada kazası", bir ara nahiye haline gelse de idârî varlığını koruyacak, nihayet XIX. yüzyıl sonlarında güneyde Akyazı ve Geyve'den kuzeyde Karasu'ya kadar uzanan kaza ve nahiye merkezlerinden müteşekkil bir iskân sahasını yönetebilecek en müsait merkezî kaza ünitesi olarak ortaya çıkacaktır. 1900'lerde Adapazarı şehrini gösteren haritalar, aynı zamanda bahsettiğimiz alanı ifade eden bir de Ada kazası ünitesinin varlığını teyid ediyorlar.²⁵⁵ Bunu bütününüyle vuzuha kavuşturabilmek için, XVIII ve XIX. yüzyıl mühimmelerinde epey yolculuk yapmak gerekmektedir.

XVI. yüzyılın başları ve XVII. yüzyılın başları arasında bu dönemin

arşiv kaynakları vasıtasıyla gerçekleştirdiğimiz etüdün devamı olacak bir araştırmanın kaynakları, yeni rejimin kayıtları olan muhasebe, mukataa ve iltizam defterleri olacaktır. Bu amaçla yapılacak yeni araştırmaların Modern Adapazarı'nın ortaya çıkışını daha sıhhatli bir şekilde aydınlatacağını ümit ediyoruz.

¹ Bkz. T. Balcıoğlu, *Adapazarı Tarihi ve Coğrafyası*, İstanbul 1952. Mezkur araştırmacının verdiği bir kaç belge, numaraları yanlış olsa da gayet önem taşımaktadır. Bu belgeler bile araştırmanın önemini ortaya koyar. Bizim bu araştırmaya itirazımız, XVI. ve XVII. yüzyılı XVIII. yüzyıl belgeleriyle yorumlayarak bütünüyle yanlış bir kanaat uyandırmasıdır. Bkz. aş.

² Mehmet Eröz - Seyfi Alpan, *Adapazarı Tarihçesi ve Sakarya Coğrafyası*, İstanbul 1968.

³ Bkz. M. Erendil, *Türlü Yönleriyle Sakarya*, İstanbul 1982.

⁴ F. Yavuz Ulugün, "Osmanlı ve Ulusal Kurtuluş Döneminde Kocaeli", *Kocaeli Tarihi* (Nşr. F. Yavuz Ulugün, Hakan Atmaca, Süngü Demirtaş, Ahmet Özer), Kocaeli 2002, s. 6 – 83.

⁵ "Adapazarı bir vesikaya göre 1536 / 971 yılında köy halinde iken 1646 da nahiyeye olmuş, 1658'de Sapanca kazasının bir nahiyesi olan Akyazı'ya bağlanarak tekrar köy olmuş, bu devrede Adapazarı Tuğçular köyü ismini taşımakta devam etmiştir. Adapazarı'nda bugün Tuğçular, Semerciler, Hasircılar, Tuzla, Çıracılar, Pabuççular ismini taşıyan mahalleler vardır ki, bunlar eski sanat sahiplerinin birleşmiş oldukları yerlerde kurulmuş Pazar yerleridir. Beşköprü "Justinyen Köprüsü" ile daha doğudaki Uzun Köprü "Tavuklar Köprüsü" arasındaki alan bir ada manzarası arz ettiğinden şehrin kurulduğu yere "Ada" denilmiştir. Adapazarı ismi buradan gelmektedir. 1692'de kadılık, 1742'de nahiyeye ve 1837'de kaza haline gelmiş ise de, evvelce bağlı bulunduğu Sapanca kazası merkezi Adapazarı'na nakledilerek 1837/1253 tarihli vesikaya göre Adapazarı – maa Sapanca kazası ismini almıştır. Adapazarı müstakil kaza, Sapanca ise nahiyeye merkezi olmuştur. Kazalarla beraber 1954 yılında Sakarya vilayetinin merkezi haline gelmiştir." S. Alpan, *Aynı eser*, s. 20; Aynı paralelde mülahaza için bkz. T. Balcıoğlu, *Aynı eser*, s. 5.

⁶ T. Balcıoğlu, *Aynı eser*, s. 5.

⁷ Bkz. H. İnandık, "Adapazarı ovası ve çevresinde nüfus ve yerleşme", *İ. Ü. Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, IV, 7, s. 67 – 91.

⁸ Kir iskânında sıklıkla karşılaştığımız "divan", birkaç köyü idarî bakımdan temsil eden bir ünite olarak karşımıza çıkıyor. (bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Divan" Mad. M. E. B. *İslam Ansiklopidisi*, III, s. 596). Necdet Tunçdilek, divanı bir köyaltı yerleşim birimi olarak düşünüyor (bkz. N. Tunçdilek, *Türkiye İskân Coğrafyası*, İstanbul 1967, s. 98). Bozkır iktisat temelinde bir sosyal yapıya sahip Türk toplumu Anadolu'ya gelirken şüphesiz kendi sosyo-ekonomik yapısıyla beraber gelmiş, daha sonra yerleşik bir nizamı intibak etmiştir. Bu bakımdan, divanların eski Türk toplumunun cemaat, oymak, oba, soy, boy gibi sosyo-kültürel yapılarının ortaya çıkardığı bir idarî ünite olarak düşünülmesi gayet mantıklıdır. Osmanlı Azerbaycanı'nda köyler yanında "divan" tesmiye edilen ünitelerle karşılaşıyoruz (bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 699 no'lu *Tapu Tahrir Defteri*, s. 13, 27, 62, 71, 76). "Kocaeli bölgesinde divanlar, Sakarya nehrinin batı sahilinde, adı geçen nehrin bataklık sahasının bittiği noktadan başlamakta, hafif ondüleli tepeler ve geniş vadiler ile meydana gelmiş topografya yüzeyi üzerindeki geniş sahayı kaplayarak batıda Şile, Molla feneri hattına kadar uzanmaktadır. Bu bölge içinde özellikle Kaynarca kazası tamamen divanlardan meydana gelmektedir." (bkz. N. Tunçdilek, *Aynı eser*, s. 133). Osmanlı döneminde Zonguldak'da Yedi Divan bir nahiyeye olup XVI. yüzyılda bünyesinde 41 köy bulunuyordu. Yine Zonguldak'a tabi On İki Divan nahiyesi 180'den fazla köyeye sahipti (bkz. Kenan Ziya Taş, *Tapu Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Bolu Sancağı* (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1993, s. 58). Divan'ın eski Suriye ve Mısır'da mâli kayıtların tutulduğu defter, Abbasilerde devlet idaresiyle ilgili encümen ve diğer manaları dikkate alındığında, divan örgütlenmesinin daha Abbasiler zamanında Türkler arasında tatbik edildiği ortaya çıkıyor (bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Aynı mad.* s. 595). Biz, Kocaeli'de tespit edilen divan sahasının Sakarya Nehri'nin batısında, eski dönemde tamamen günümüz Adapazarı'nın da batısındaki Kaynarca'da yer aldığı görüşüne katılıyoruz. Çaybaşı bölgesi bu sahanın doğusunda yer almaktadır.

⁹ "Bölgede mevcut en eski köyler, bu sahalarda Osmanlı devletinin eline geçişten sonra tesis edilmiş köyler olup, bunlar o zamanki idarenin arazi rejimine göre has, tımar ve zeamet sahiplerinin uhdelere verilmiş küçük yerleşme noktaları idiler. Elde mevcut kayıtlara göre (Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğünde mahfuz Tapu, Maliye ve Evkaf defterleri), 16. asır sonlarına doğru sayıları 125 kadar olan bu köyler, Sabanca, Absafi, Akyazı, Sarıçayır, Ada ve Karasu kazaları ile Kaymas ve Şeyhler nahiyeleri olmak üzere ayrılmış bulunan idari taksimat içerisinde divanlar, karye ve onluklar teşkil ediyorlardı. Bu tarihlere bu gibi küçük yerleşme noktaları için (köy) ismi kullanılmaktan ziyade, bunlar ya dirlik dereceleri ile (meselâ, Sarıgazı

tımarı, Şeyh tımarı, hassı Sarıdoğan), yahut divan (Kaymas divanı, Kayalar divanı, Tersiyi divanı...) veya bunlara tabi onluklar (Çaybaşı onluğu, Hasanbey onluğu), yahut da Karye (Kerye – i Yeniköy, Karye – i Pirahmedli...) isimleriyle anılmaktadırlar." H. İnandık, Aynı makale, s. 72 vd. Ada kazasının ilk iskânının 16 köyden ibaret olduğu aşağıda görülecektir. XVI. yüzyılın başlarında Ab – ı safı, Akyazı, Kaymas ve Şeyhler gibi nahiyeler Ada kazası idaresinde bulunmuyordu.

¹⁰ H. İnandık'ın bahsettiği kaynaklardan sadece 412 no'lu maliye evkaf defterine ulaşamadık. Bu defter kayıtlarında İnandık'ın bahsettiği teşekküllerin mevcut olabileceğini göz önünde bulundurmak gerekir.

¹¹ Bkz., H. İnandık, "Aynı makale", s. 67.

¹² Bkz. Ahmet Güneş, *Tahrir Defterlerine göre XVI. Yüzyıl Başlarından XVII. Yüzyıl Başlarına kadar Kocaeli Sancağı* (Basılmamış doktora tezi), Ankara 1994, s. 10.

¹³ Bahis konusu tespitler ve mevcut tedkikatın gayet yerinde eleştirisi için bkz. A. Güneş, "Ağaçdenizinde bir kaza ve iki köy: Ada, Koyluca – ı kebir ve sagır", *I. Sakarya ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu* (Editörler: Mehmet Alparğu – Enis Şahin), Adapazarı 1999, s. 67 vd.

¹⁴ Tahrir defterleri Osmanlı Miri Arazi sistemine göre tutulan temel kayıtlar olup, topografya, idâri yapı, nüfus, sosyal yapı, iktisadî hayat hakkında birinci elden en önemli kaynaklardır. Bu defterler, devletin vergiden ibaret gelirlerini tespit amacıyla tutulurdu. Bu gelirler, çifthanelere bölünmüş ve çiftçiye kiralanmış topraklardan sağlanırdı. Devlet bu gelirleri bizzat tahsil etmez, yerinde tahsil etmek üzere askerî sınıflara tevcih ederdi. Devlet bu kadar ehemmiyet taşıyan gelir kaynağını çok sıkı bir şekilde kayda geçirir, kayıtlar 30 yılda bir yenilenirdi. Kaydedilmemiş arazi, yeri geldiğinde kısaca bahsedileceği üzere işlenmemiş, ziraata müsait olmayan mevat arazilerdi. Mevat arazi islah edildiği sürece islah edene temlik edilebilirdi. Bu uygulama, İslam'ın ilk devirlerinden itibaren mevcuttur. Mühimme Defterleri de, İmparatorluğun aslı idâri mekanizması olan Divan-ı Hümâyun'un kayıtlarını havâ olup, en değerli kaynaklardandır.

¹⁵ Bkz. N. Tunçdilek, *Aynı eser*, s. 98.

¹⁶ Geniş bilgi için bkz. Özer Ergenç, "Osmanlı şehrindeki mahallenin işlev ve nitelikleri üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, IV (İstanbul 1984), s. 69 vd.

¹⁷ "Şehir, tarımsal olmayan üretimin yapıldığı ve tüm üretimin denetlendiği, dağıtımın kontrol edildiği, belirli teknolojinin beraberinde getirdiği büyüklük, yoğunluk, farklılaşma ve bütünleşme düzeylerine varmış yerleşme türü"dür (bkz. Sevgi Aktüre, "17. yüzyıl başından 19. yüzyıl ortasına kadarki dönemde Anadolu Osmanlı şehrinde şehirselleşme süreci", *O. D. T. Ü. M. E. T. U.*, I, (Ankara 1975), s. 101.

¹⁸ Suraiya Faroqhi, "The Development of the Anatolian Urban Network during the Sixteenth Century" *Peasants – Dervishes And Traders in the Ottoman Empire*, London 1986, VIII, s. 269.

¹⁹ Nefs tabiri için bkz. Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989, s. 46 vd; Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475 – 1600*, Ankara 2000, s. 117.

²⁰ Adapazarı'nın menşei olduğunu düşündüğümüz Çaybaşı (Kuyluca – ı Kebir)'nda Pazar ve ihtisab resmine rastlanmaktadır. Ancak, burasının bir köy olduğu hatırlanırsa, mekân bakımından modern Adapazarı ile ilgisi bulunmamaktadır.

²¹ Osmanlı idâri sisteminde "kaza", "kadı" ve diğer unsurlar için bkz. Ahmet Akgündüz, *Şer 'iye Sicilleri* (Türk Dünyası Araştırma Vakfı), I, İstanbul 1988, s. 52 vd.

²² 1520 – 1620 tarihleri arasında "Ada kazası"nın mevcudiyeti hakkında tahrir verileri için bkz. aş. İskân. Mühimme defterlerinde rastlanan, Ada kadılığına hitaben yazılmış hükümler, XVI. yüzyıl boyunca Ada kazasının varlığını teyit etmektedir (bkz. İznikmid ve Ada ve Akyazı kadılarında 9 Ca, 972 / 13 Aralık 1564 tarihli hüküm, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *6 Numaralı Mühimme Defteri*, (Özet – Transkripsiyon ve İndeks), I, Ankara 1995, 513 / 279). Bundan sonra adı geçen kurum adı: "BA", mezkûr kaynak "MD". " / " in solundaki rakam sayfa, sağındaki rakam "hüküm" numarasını gösterir. Bunun gibi birkaç hüküm daha bulunmaktadır (bkz. Kocaeli beyine ve Göynük kadısına, 5 Safer 972 / 12 Eylül 1564 tarihli hüküm, BA, MD, VI (Özet – Transkripsiyon - İndeks), I, Ankara 1995, 73 / 131 ; Dergâh-ı Âli çavuşlarından olub Akhisar ve İznik'de gemi ağacı hizmetinde olan Hacı Hasan'a, 2 Rebiülâhîr 973 / 27 Ekim 1565 tarihli hüküm, BA, MD, V(Tıpkıbasım), Ankara 1994, 171 / 418. Bu hükmün bir sureti Ada ve Akyazı kadılıklarında gemi ağacı hizmetinde olan Mehmed Çavuş'a gönderildi. 4 Cemaziyevvel 973 / 27 Kasım 1565 tarihli hükümde de Ada kadısına hitab ediliyor. (Bkz. Aynı defter, 235 / 606).

²³ BA, TD, 438, s. 814.

²⁴ BA, TD, 630, s. 227.

²⁵ "Karye-i Sabancı'da merhum ve mağfûrûnleh hazret-i Rüstem Paşa ..., âyende ve ravende gelüb sâkin olub gitmek için bir kârbânsarâya muttasıl on beş pâre dükkân ve bir hamâm yapub 'imâret – i mezkûreye câmi ' ve mekteb vakf eylemeğın, kadîmî üzerine defter-i cedîd-

i hâkâniye kayd olundu (bkz. BA, TD, 733, s. 588). Rüstem Paşa'nın Sapanca'yı ihya etmesi hakkında Evliya Çelebi'de de bilgi mevcuttur (bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (Nşr. Tefik Temelkuran, Necati Aktaş, Mümin Çevik), I - II, İstanbul 1985, s. 517).

²⁶ Sapanca'nın kadılık olarak zikredildiği bazı hükümler için bkz. Sâbika Hatvan beyi Mehmed Bey'e ve Kandıra kadısına, 22 şevvâl 966 / 28 Temmuz 1559 tarihli hüküm, BA, MD, III (Özet ve Transkripsiyon), Ankara 1993, 76 / 157 ; Sabancı kadısına ve Kocaeli Sancağı beyi, sancağı hıfzı için ta 'yın itdüğü Sinan'a, 21 Ramazan 967 / 15 Haziran 1560 tarihli hüküm, *Aynı defter*, 1255 / 550; İznik ve Kandıra ve Şili ve Sabancı ve Yalakabad kadılarına, 26 Şabân 972 / 29 Mart 1565 tarihli hüküm, MD, VI (Özet - Transkripsiyon ve İndeks), II, Ankara 1995, 65 – 66 / 932 ; Sabancı kadısına, 26 Ramazan 978 / 21 Şubat 1571 tarihli hüküm, MD, XII (Özet – Transkripsiyon ve indeks), I, 53 / 69; *Aynı defter*, 95 / 102).

²⁷ Sapanca'nın tahrir verilerine göre idârî statüsü hakkında bkz. aş. İskân.

²⁸ Ber – vech – i arpalık Kocaeli sancağına mutasarrıf olan „Paşa'ya ve Sabancı kadısına, Evail – i Cumâdelülâ 1056 / 15 Haziran 1646 tarihli hüküm , Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, MD, XC, (Hazırlayanlar: Mertol Tulum, Nezih Aykut, İdris Bostan, Feridun Emecen, Yusuf Halaçoğlu, Mehmet İpşirli, İsmet Miroğlu, Abdülkadir Özcan, İlhan Şahin), İstanbul 1993, 177 / 209.

²⁹ Karasu'nun kaza statüsü hakkında bkz. BA, TD, 630, s. 247.

³⁰ BA, TD, 731, s. 59.

³¹ XIX. asrın ikinci yarısından itibaren günümüzdeki "bucak" gibi bir vilâyetin en küçük idârî ünitesini ifade eder olan "nahiye"nin Osmanlı tahrir literatüründe bir şehir, bölge veya eyâletin her hangi bir kısmını ifade eden genel bir terim olduğu, bazen vilâyet, divân, cemâat, bazen kazâ müteradifi olarak kullanıldığı hakkında bkz. M. Tayyib Gökbilgin, "Nahiye" Mad., M. E. B. İA, VI, s. 37 vd.

³² "Bervecç – i arpalık Kocaeli sancağı mutasarrıfına ve Sabancı ve İznikmit kadılarına hüküm ki: "Dergâh – i muallam yeniçerilerinden Ömer nam yeniçeri gelüp Sabancı kazasına tabi Adapazarı nam karye toprağında vaki mülk menzile bervecç–i iştirak mutasarrıflar olan.." şeklinde kaydedilen hükümden, bu köyün 1721'lerde Adapazarının bugünkü mekânının her hangi bir yerinde mevcut bulunduğu görülüyor (bkz. T. Balcıoğlu, *Aynı eser*, s. 11). Burada verilen defter ve tarihler yanlışlıktır. Yaptığımız araştırmaya göre bu önemli divan hükmünün yer aldığı belirtilen "Mühimme 89" da bahsedilen hükümler bulunmamaktadır. 89 no'lu mühimme defterinin tarihi 1026 – 1027 / 1617 – 1618 olup "1133" tarihi ile bir ilgisi yoktur (bkz. T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi*, Ankara 1992, s. 87).

³³ Bizzat T. Balcıoğlu'nun verdiği divan kararlarını değerlendirelim. 1581, 1594 ve 1614'de "Ada kazası'nın mevcut olduğu görülüyor (bkz. BA, MD, 42, 73 ve 80'den naklen, *Aynı eser*, s. 8, 9). Evâil – i Şevvâl 1133 / 26 Temmuz 1721'de "Adabazarı" köyünün mevcut olduğunu görüyoruz (Yanlış olduğu için defter numarasını vermiyoruz (bkz. *Aynı eser*, s. 11). Yine Evâil–i Zilhicce 1133 / 23 Eylül 1721 tarihli bir hükümden de "Ada nahiye"sinin varlığına şahit oluyoruz (bkz. *Aynı eser*, s. 13). İki ay aralıkla bir yerin hem köy, hem nahiye olamayacağını belirtmeye gerek olmadığına göre, başka bir analize ihtiyaç olduğu kesindir. Bize göre, Ada kazası veya nahiyesi idârî ünite olarak varlığını hiç yitirmeden devam ettirmiştir.

³⁴ Kocaeli sancağı beyi ve İznikmid kadısına, 26 Şa 'bân 967 / 22 Mayıs 1560 tarihli Hüküm, BA, MD, III (Transkripsiyon), 511 / 1161.

³⁵ İznikmid kadısına, 5 Safer 972 / 12 Eylül 1564 tarihli hüküm: "Taht – i kazândan on altı pâre kurâ halkı kadîmden hassaya odun hizmetine istihdam oluna gelmeğin "gayr–i teklif olunmaya" diyü sâbika hükm – i hümâyunum virilmişken ol emr–i hümâyûnuma muhalif Sakarya'da binâ olunan kadırgalar ağacı teklif olunduğu arz olunmağın buyurdum ki: Varıcak, kadîmden hassa – i hümâyunum için odun çeke gelen on altı pâre kurâya emr – i sâbıkıma muhâlif gemi ağacı teklif itdürmeyesin" (BA, MD, VI (Transkripsiyon), I, 67 / 122. 1560'larda Ada kazasının köy sayısının artmış olduğu, bu tarihlerdeki tahrir verileriyle ortadadır. Bu bakımdan, 1560 tarihli divan hükmünün 1520 tarihli tahrir verileriyle irtibatlandırılmasında şu hususlar göz önünde bulundurulmuştur: 1. Ada kazasının 1560'larda köy sayısının artmasına rağmen, ilk iskân çekirdeğini teşkil eden 16 köyün saraya karşı mükellefiyetlerinin aynı kalmış olması mümkündür. 2. Köy sayısının artması, içtimâî bir hadisedir. Bilindiği gibi, kanunlar, içtimâî ihtiyaçlardan hasıl olur. Bir demografik hadisenin yasamanın konusu olabilmesi için belli bir süreye her zaman ihtiyaç olmuş, kanunlar daima hadiselerin peşinden gelmiştir. Ada kazasına yüklenen sorumluluk ve tanının muâfiyetle ilgili kanunî çerçevenin mevcut köylere yeni köyler eklenmesine paralel olarak değiştirilmesinin mümkün olmadığını düşünmek gerekir. Ada kazası köylüleri, 1560 tarihinde çok aciliyet taşıyan gemi inşasında istihdam edilince muhtemelen İstanbul şehreminine baş vurmuşlar, o da elindeki eski belgeye dayanarak bu köylerin muaf olduğunu hatırlatmıştı.

³⁶ Haricî reaya hakkında bkz. aş. Nüfus.

³⁷ E. Çelebi, I – II, s. 742.

³⁸ E. Çelebi, I – II, s. 742.

³⁹ Anadolu'yu İstanbul'a bağlayan önemli geçitlerden biri olan bu köprü, Sultan Orhan'ın İzmit'i fethi sırasında (1327 – 28) yıkılmış bir vaziyetteydi. Köprüyü Türk ilerleyişini durdurmak maksadıyla Bizans'ın yıktırıldığını da tahmin edebiliriz. Orhan Gazî köprüyü onararak buranın bakımı için re 'âya tayin etti (Hoca Sadettin Efendi, *Tacû't – Tevârih* (Nşr. İsmet Parmaksızoğlu), I, Ankara 1999, s. 60. Köprü'nün Sultan Orhan zamanında yapıldığına dair ayrıca bkz. Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara 1985, s. 87.

⁴⁰ Ünlü seyyahın burada yanıldığı görülüyor.

⁴¹ E. Çelebi, 1 – 2, s. 518.

⁴² S. Alpan, *Aynı eser*, s. 20

⁴³ İstanbul Anadolu yolunun İstanbul'dan sonraki en önemli menzillerinden birisinin Sapanca olduğu, buradan doğuya doğru "Ağaçdenizi" içinden devam ettiği, günümüz Adapazarı şehrinin yer aldığı kuzeye hiç uğramadığı kesin olarak ortaya çıkıyor. Bu şekilde, bugünkü şehir mekânın bir kervan yolu üzerinde bulunmadığını ifade edelim. Kervan veya sefer yolu, Sapanca ile günümüzdeki Çaybaşı'nın yakınından geçerek ikiye ayrılıyor; İç Anadolu istikametine yönelen Geyve, Doğu Anadolu'ya yönelen Hendek – Düzce – Bolu hattını takip ediyordu. Günümüz Adapazarı – İzmit arasında uzun süre kullanılan sahilin iyice kuzeyindeki yol sonra ortaya çıkmıştır.

⁴⁴ Kâtip Çelebi, *Cihannüma*, Müteferrika Tab'ı, İstanbul 1145 / 1732-33, s. 663, 666. Bu eserin 422. sayfadaki itibaren devamının Ebu Bekir b. Behrâm 'a ait olduğu ifade ediliyor (F. Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* (Çev. Coşkun Üçok), Ankara 2000, s. 220). Bu durumda bizim alıntımız Ebu Bekir b. Behrâm Ağa'ya ait olmalıdır.

⁴⁵ Mevat için bkz. aş.

⁴⁶ Parantez içindeki bu ifadeyi Kuyluca –ı Kebîr ve sagîr olarak ikiye ayrılan, diğer adı Çaybaşı olan ve Ada kazasının nüvesi telakki ettiğimiz yerleşim yeri olarak telakki ediyoruz. Ada kazasının çekirdek iskân alanı Büyük Çaybaşı ve Küçük Çaybaşı isimli iki karye idi. Diğer defterler gözden geçirildiğinde bu mülâhazanın berraklaşacağını umuyoruz.

⁴⁷ BA, TD, 116, s. 41 – 42.

⁴⁸ "Kazâ-ı Âda der Livâ – ı Kocaeli: 1. Karye-i Çiftlik 2. Karye-i Karasu 3. Karye-i Kocaali 4. Karye-i Kadılı 5. Karye-i Kelkeskend (nâm-ı diğer Arnavud) 6. Karye-i Kuyluca nâm-ı diğer Çaybaşı 7. Karye-i Haydarlu 8. Karye-i İncirlu 9. Karye-i Eğdir 10. Karye-i Yavâşlu 11. Karye-i Çiçeklu (nâm-ı diğer Karalu) 12. Karye-i Alâhâne-i diğer 13. Karye-i Âydoğân 14. Karye-i Andâl (nâm-ı diğer Ulumiç) 15. Karye-i Kuyluca-ı diğer-i Küçük (tabl-i Ada ma'a Bâlıklaşo) (bkz. BA, TD, 425, s. 232 – 235).

⁴⁹ Küçük Kuyluca ile zikredilen Balıklaşo tefrik edildiğinde ise köy sayısı on altıya çıkmaktadır ki, bu yukarıda bahsedilen "16 pâre" köyden müteşekkil kazaya işaret eder.

⁵⁰ Çok istifade ettiğim bu haritayı Adapazarı belediyesinden temin eden öğrencim Resul Narin'e teşekkürlerimi ifade ederim. Sol alt köşesinde şu bilgiler yer almaktadır: "Harita Dâiresi Matba'asında tab' edilmiştir. Sene: 1328" / 1910.

⁵¹ Sakarya'nın adeta bir ağ gibi ördüğü bölgede sık sık meydana gelen taşmalar neticesinde ziraat edemeyen köylü vergisini ödeyemezdi. " Sakarya suyu galya olub zirâ 'atından kalmış...Teftiş oldu. Sakarya suyunun olduğu mal 'um olundu" (BA, TD, 733, s. 588).

⁵² Bu tarihlerden yaklaşık yüz yıl sonra bile orman alanı ekinliklere çok yakındı. K. Çelebi Sapanca'yı şöyle tasvir ediyor: "Bir bahirenin kenarında düz yerde sursuz bir kasaba ve kazadır. İznikmid bundan bir merhale garbe düşer ve güzergâhda menzil – i meşhurdur. Camii ve hamamı ve suki vardır. Rüstem Paşa anda bir han ve imaret bina etmiştir. Nüzul iden misafirine her ocağa bir sefer taam ve mum virirler. Ve anda bir camî dahi Rüstem Paşa'nındır. Bu kasaba etrafı ekinliktir. Lakin Ağaçdenizi dimekle meşhur ormanlık kenarları buna karib gelmiştir." *Cihannüma*, s. 666.

⁵³ "Sakarya ırmağının bulunduğu yöre ve doğusu Roma, Bizans döneminde "Regio Tarsia" adıyla anılıyordu. Sakarya Irmağı'nın düzensiz akışı nedeniyle bölgede eski büyük şehirlerin kurulamamış olmasına inanılmalıdır" (M. Erendil, *Aynı eser*, s. 15). Küçük Tersiyeye (Küçük Esence) köyü Tepecik Yöresinde bir tarlada M. S. I. Yüzyıla ait kalker yapı bir odalı mezar (tümülüs) bulunmuştur (bkz. Bülent Bayraktar, *Sosyal ve Ekonomik Yönleriyle Sakarya*, Sakarya 1998, s. 51).

⁵⁴ Bu köyün Büyük Kuyluca, "Kuyluca – ı Kebîr, nâm – ı diğer Çaybaşı" olduğu aşığıda görülecektir.

⁵⁵ Bu karyenin de "Kuyluca – ı Sagîr", yani "Küçük Kuyluca = Küçük Çaybaşı" olduğu kesindir.

⁵⁶ BA, TD, 438, s. 811 – 814. Bu defterde muayyen gelir temin eden, ancak iskân alanı olmayan Alahan nehri ve Tarlık nehirleri bulunmaktadır.

⁵⁷ BA, TD, 438, s. 813.

⁵⁸ Aynı defter, s. 813.

⁵⁹ Sozkonusu tahrir defteri tarihsizdir. Muhime defterlerindeki bilgilerden Kocaelinin 1559 – 60 tarihlerinde yeniden tahrir olunduğu kesinleşmektedir (bkz. Kocaeli sancğını müceddeden tahrir eden mevlâna zîde fazlühüya, Selh – i Zilhicce 966 / 3 Ekim 1559 tarihli hüküm, BA, MD, III (Transkripsiyon), 172 / 375. Ayrıca bkz, Kocaeli sancağını müceddeden tahrir eyleyen Muslihuddin'e 8 Rebîülâhir 967 / 7 Ocak 1560 tarihli hüküm, BA, Aynı defter, 673 / 305; Gurre-i Şa'bân 967 / 27 Nisan 1560 tarihli hüküm, Aynı defter, 447 / 1001).

⁶⁰ BA, TD, 436, s. 514 – 532.

⁶¹ Bkz. Aynı defter, s. 528.

⁶² "Nezd – i karye – i Kadılı. Tâbi – i m. Hâriçden zirâ 'at iderler" (Aynı defter, s. 518).

⁶³ "Hâriçden zira 'at iderler" (Aynı defter, s. 519).

⁶⁴ "Defter – i köhnede karye olub hâliya mezra 'a olmuştur." (Aynı defter, s. 532).

⁶⁵ "Mahmud bin mecdî, hatib – i câmi ' – i bâzâr – i Âda." (Aynı defter, s. 530).

⁶⁶ Bkz. aş. Nüfus.

⁶⁷ Bu tarihlerde Ada kazasının etnik bakımdan ayrı hususiyet taşıyan tek köyüdür. Büyük kaçgun zamanında Arnavud eşkiyası devleti epey meşgul etmişti (bkz. aş. Celâlî Fetretinin Etkileri).

⁶⁸ BA, TD, 630, s. 62 vd., s. 85 vd., s. 111.

⁶⁹ Küçük Çaybaşı'na eklendiği anlaşılan Karacalı köyünün üstü çizilmiştir. Bunun bir yanlışlık eseri yazılmış olması muhtemeldir (BA, TD, 630, s. 62).

⁷⁰ Haşiyede bu köyün Ada'ya bağlı Sapanca karyesi yanında ve "hâric ez – defter" olduğu belirtiliyor (BA, Aynı defter, s. 65).

⁷¹ Aynı klîşe altında olması bakımından Seydi köyünün Sapanca yakınında olması muhtemeldir.

⁷² Andâl ve Ulumiç bazen ayrı karyeler olarak (bkz. BA, Aynı defter, s. 65) kaydedilirken, bazen "Anâdl nam – ı diğer Ulumiç" olarak kaydedilmiştir (bkz. Aynı defter, s. 85).

⁷³ Silik olan yazıyı yanlış okumadıysak şu haşiyeye mevcuttur: "Kândırı kazasında karye – i ...Yenice yanında yol verilmiştir (BA, Aynı defter, s. 64). Bu durumda Eğdir köyü Kandıra sınırlarındadır.

⁷⁴ BA, TD, 733, s. 312 – 336; 582 – 589.

⁷⁵ Orhan Câmîi hatibi bu köyde meskun imiş (Aynı defter, s. 319).

⁷⁶ Bu karyenin diğer adının Ulumiç olduğu yazılmış, ancak bunun üstü çizilerek "nâm – ı diğer Kavâklı" şeklinde kaydedilmiştir (Aynı defter, s. 329).

⁷⁷ Buranın Günümüz'deki Düzce olduğunu düşünmüyoruz.

⁷⁸ "Sâbıka Karye imiş hâliya merza 'a olmuştur." (Aynı defter, s. 323).

⁷⁹ Sâbıka Karye imiş hâliya mezra 'a olmuştur (Aynı defter, 323).

⁸⁰ 630 nolu Tahrir defteri tarihsiz bir müsvedde defteridir. Mezkur defter farklı tarihlerde yapılan tahrirlerin gayet muhtasar bilgilerini olduğu kadar bir tahririn mufassal kayıtlarını da muhtevirdir. Ne yazık ki bu mufassal bilgileri değerlendirmek için zarurî olan köy ve kaza başlıkları silinmiştir. Karasu'nun "Kaza – ı Karasu" şeklindeki kaydı şans eseri okunabilmektedir (bkz. Aynı defter, s. 246, 363). Sapanca'nın "köy ve kaza" statüsü hususunda Tahrir verileriyle Mühimme defterlerinin geliştiği belirtilmişti. Bkz. Yuk.

⁸¹ Bkz. TD, 733, s. 333

⁸² H. İnadık, Aynı makale, s. 66.

⁸³ "Adapazarı'nın doğusunda Sakarya nehrinin sağ kıyısında bulunan Taşlık köyü ile biraz kuzeyinde bulunan Çökekler ve ovanın güney batısındaki Çaybaşı Fuadiye, Türk Çaybaşı , güneydoğusundaki Bedil ve Kadir köylerinin evleri adeta birbirleri içine girerek , mahdut bir sahaya bir dağınıklık manzarası verdikleri halde, civardaki diğer köylerle beraber ele alındıkları taktirde, daha ziyade toplu bir iskân tarzına ait hususiyetler göstermektedirler. Bölgenin bazı kısımlarında, ilk bakışta dağınık bir iskân mevcut olduğu intibasını veren de zaten, bünyesi gevşek olan köylerin birbirine yakın bulunması ve bazı mahdut noktalarda iki köyün birbirine karışmış bulunmasıdır." H. İnadık, Aynı makale, s. 68.

⁸⁴ Bkz. BA, TD, 733, s. 330.

⁸⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ekler Tablo I 1520'lerde Nüfus.

⁸⁶ Aynı zamanda Boğazkesen ve Yoros kaleleri muhafızlarının tımarıdır (BA, TD, 630, s. 116).

⁸⁷ Bu hususta H. İnadık'ın tespitleri için bkz. yuk.

- ⁸⁸ 186 kadar mücerred nüfusa mufassal tablomuzday yer alan 10 masum nüfusu ekledik.
- ⁸⁹ Bunlar eklerdeki ana tablodan izlenebilir.
- ⁹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ekler Tablo II: 1560 – 1620 Tarihlerinde Nüfus.
- ⁹¹ 1520 tarihiyle ilgili 438 no'lu kaynağımızın 1520'lerden sonraya, belki 1530'lara ait olduğunu düşünüyoruz. Bir sonraki tahrir 1560'larda yapıldığından eminiz. Tahrirler 30 yılda bir yapıldığına göre, 1560 tahririnin bir öncesinin 1530'lara tekabül etmesi gerekir.
- ⁹² Bkz. Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe*, s. 285. Kefe'de nüfusun büyük kısmı gayr – i Müslim olup müslümanlarda artış görülürken gayr – i müslimlerde azalma mevcuttur. Kefe'nin müslüman kır nüfusu % 100'den fazla artış göstermiştir.
- ⁹³ XVI. asırda dünya nüfusu yüksek bir artış gösterir. Türkiye genel olarak bu çizgiyi izler (bkz. Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, I (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İstanbul 1989, s. 217).
- ⁹⁴ Bkz. Ekler Tablo II.
- ⁹⁵ Bkz. Ekler Tablo I.
- ⁹⁶ Halil İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300 – 1914* (Nşr. H. İnalcık – Donald Quataert), Cambridge 1994, s. 145. Bundan sonra: *The Ottoman Empire...*
- ⁹⁷ H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 146 – 149; Ayrıca bkz. H. İnalcık, Cemal Kafadar, *Süleymân the Second and his Time*, İstanbul 1993, s. 89 vd; H. İnalcık, "Osmanlılarda raiyyet rûsümü", *Belleten*, XXIII / 92, (Ankara 1959), s. 576 – 610.
- ⁹⁸ H. İnalcık, *The Ottoman Empire...*, s. 149.
- ⁹⁹ Krş. Aş. İktisadî yapı.
- ¹⁰⁰ Nazarî ve tatbiki durumların farklılık arzettiği görülüyor. Bizim kaynaklarımızda "caba" vergisi kaydedilmediğine göre bu sınıftan vergi alınmadığı anlaşılıyor. Ancak, reayanın zengin olduğu bölgelerde "caba" vergisinin de alındığına dair pek çok örnek bulunmaktadır. Ayrıca her sınıfın vergi oranında aynı saiklerle değişebilmektedir (bkz. H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 149; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, s.294, 252) .
- ¹⁰¹ Zina eden birisi önce medeni haline göre bir ayrıma tabi olduktan sonra zengin (gânî) olduğu taktirde 400 akça, orta halli (vâsıtü'l – hal) olduğu taktirde 200 akça, fakir olsa 100 akça, iyice yoksul olsa 50 veya 40 akça cezaya çarptırılıyordu. Zina edenin ergen olması halinde tavan 100 akçadan başlayarak aşağıya doğru azalıyordu (bkz. Yaşar Yücel – Selami Pulaha, *I. Selim Kânûnnâmesi* (Tirana ve Leningrad nüshaları – 1512 / 1520), Ankara 1995, s. 31).
- ¹⁰² Bkz. H. İnalcık, *Aynı eser*, s. 149.
- ¹⁰³ Köylerin mufassal vaziyeti için bkz. Ekler Tablo II.
- ¹⁰⁴ Evliya Çelebi, bu tarihten yaklaşık 100 yıl sonra (1640) Izmit'in doğusunu şöyle tasvir ediyordu: " Evvela doğu tarafındaki dağlara "Ağaç denizi" derler. İçinde insan kaybolur. Göklere yükselmiş öyle ağaçlar vardır ki, gölgelerinde on bin koyun gölgelenir. Güneş tesir etmez, hudutsuz dağlardır. Bu ormanlık dağlar içinde , çeşitli tahtaları biçecek su ile dönen bıçkı değirmenleri vardır. Bu dağlarda elli arşın yüksekliğinde çıpa direği keserler. Rumeli ve Balvan direkleri meşhurdur." (*Seyahatname*, I - II, s . 438 – 439). Kerestecilik için ayrıca bkz. Kunt, Faroqhi, Yurdaydın ve Ödekan'dan naklen F. Yavuz Ulugün, Aynı makale, s. 21.
- ¹⁰⁵ Günümüzde ekinlik veya iskân alanı olan Sapanca gölü sahili, o dönemde göl taşmaları yüzünden ekime müsait değildi. Bunu tevsik eden belgeler için bkz. aş. Nakliye.
- ¹⁰⁶ Kaynak bilgileri için bkz. Ekler Tablo II.
- ¹⁰⁷ "Bu "uç"larda daha 13. yüzyıl içinde, Denizli (Tonguzlu), Karahisar (Afyon), Kütahya, Kastamonu, Amasya, klâsik İslâm – Türk medeniyetinin yerleştiği merkezler olarak gelişmişti." (H. İnalcık, "Osmanlı tarihine toplu bakış", *Osmanlı*, I (Ankara 1999), s. 38.
- ¹⁰⁸ Bkz. H. İnalcık, Aynı makale, s. 38 – 39.
- ¹⁰⁹ BA, TD,733, s. 312 vd.
- ¹¹⁰ Depecik köyünde bir çiftliği "faki" lardan birisi tasarruf ediyordu (BA, TD, 630, s. 207).
- ¹¹¹ Emir Sultan Anadolu'ya intakalinde "Karaman, Niğde, Hamid – ili, Kütahya ve İnegöl yoluyla Bursa'ya gelerek burada yerleşmiştir...Bu büyük mutasavvıfın beraberinde Buhara'dan gelen başka mutasavvıfların (Seyyid Üsül, Seyyid Nâsır, Seyyid Ni 'metullah, Ali Dede, Baba Zâkir) bulunduğu, ve kendisine Anadolu bir zat olan Şeyh Sinan ile Ece Sultan'ın iltihak ettiği ve bunların Emir Sultan'dan menkabeler nakleylediği söyleniyor." M. Cavid Baysun, "Emir Sultan'ın hayatı ve şahsiyeti", *Tarih Dergisi*, I / 1 (1949), s. 80 vd.
- ¹¹² Bkz. BA, TD, 630, s. 222.

¹¹³ Bkz. BA, TD, 733, s. 585. Ayrıca bkz. Ekler, Tablo I, 1520'lerde Nüfus.

¹¹⁴ Harici reaya kayıtlarında sık sık "karındaşlarıyla ziraat eder" haşiyesine rastlıyoruz ki, en azından bu zümrenin tek olmadığını, aileden bazı nüfuslarla bu topraklarda ziraat ettiğini gösteriyor (bkz. BA, TD, 733, s. 332 – 333). Bu tür kayıtlar normal reaya hususunda da karşımıza çıkıyor.

¹¹⁵ Hoca Sadeddin, *Tacû't – Tevârih*, I (Nşr. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara 1999, s. 60.

¹¹⁶ Hoca Sadeddin, II, s. 33.

¹¹⁷ "Sakarya ırmağı üzerinde Geyva yakınlarında bir büyük ve geniş köprü de yaptırılmıştı. Bu köprü kervanların geçişi için sanki sırat – ı müstakim olmuş ve bu geçit vermeyen ırmak üstünde sağlam bir yapı olarak yükselmişti. Her yükselen kemeri san ,dağ gösterişinde bir gemi idi ki, demirini yerin ortasına salmış, öyle güçlü ve dayanıklı bir yapı olmuştu. Hele kemerlerin bir birine bağlantıları ve geçişleri dünyayı dolanan gün görmüşlerin aklını başından alıp onları hayrette bırakıyordu." Hoca Sadeddin, III, s. 299; IV, s. 109.

¹¹⁸ Bkz. BA, TD, 630, s. 363.

¹¹⁹ Yücel Özkaya, *Aynı eser*, s. 87.

¹²⁰ Ayrıntılı bilgiler için bkz. Ekler Tablo II.

¹²¹ BA, TD, 733, s. 334 – 335.

¹²² İktisadî yapıda teferruatına gireceğimiz bir hususu burada hatırlatmak durumundayız. Nüfus dalgalanmasının en yoğun örneğini teşkil eden Alahan'da hususî bir çiftlik bulunuyordu. Biz bu bahiste sadece çiftliklerin buraya nüfusu çektiği noktasını vurguluyoruz (bkz. BA, TD, 630, s. 226).

¹²³ Sâbika Hatvan beyi Mehmed Bey'e ve Kandırı kadısına, 22 Şevvâl 966 / 28 Temmuz 1559 tarihli hüküm, BA, MD, III (Transkripsiyon), 76 / 157.

¹²⁴ Ankara eski kadısı Emir Şah'a, Zilkade 966 / 10 Ağustos 1559 tarihli hüküm, BA, *Aynı dfter*, 196 / 91.

¹²⁵ Kocaeli beyine ve Göynük kadısına 4 Safer 972 / 11 Eylül 1564 tarihli hüküm, BA, MD, VI (Transkripsiyon), I, 65 / 117.

¹²⁶ Kocaeli kadılarına, 16 Ramazan 967 / 10 Haziran 1560 tarihli hüküm, BA, MD, III (Transkripsiyon), 541 / 1233 .

¹²⁷ İznik ve Yalakâbâd kadısına, 24 Ramazân 967 / 18 Haziran 1560 tarihli hüküm, *Aynı dfter*, 553 / 1264.

¹²⁸ 13 Zilkade 967 / 5 Ağustos 1560 tarihli hüküm, *Aynı dfter*, 607 / 1397.

¹²⁹ Kocaeli beyine ve Göynük kadısına, 5 Safer 972 / 12 Eylül 1564 hüküm, BA, MD, VI (transkripsiyon), I, 73 / 131.

¹³⁰ Kocaeli beyine, 9 Rebiülevvel 972 / 14 Kasım 1564 tarihli hüküm, *Aynı dfter*, 136 / 243.

¹³¹ Bir sureti Kocaeli beyine, 20 Şevvâl 972 / 20 Mayıs 1565 tarihli hüküm, BA, MD, VI (Transkripsiyon), II, 191-197 / 1165.

¹³² Bir sureti Kocaeli beyine, 29 Safer 972 / 6 Ekim 1564 tarihli hüküm, BA, MD, VI (Transkripsiyon), I, 114-116 / 206 .

¹³⁴ Bu dönemde Astarhan seferi hazırlıkları bütün hızıyla sürüyordu.

¹³⁵ Kocaeli sancak beyi Salih'e, 12 Zilkade 975 / 9 Mayıs 1568 tarihli hüküm, MD, VII (Transkripsiyon), II, 100 / 1387 .

¹³⁶ Kocaeli sancağı kadılarına, 17 Safer 976 / 11 Ağustos 1568 tarihli hüküm, *Aynı dfter*, 343 / 1891).

¹³⁷ Kocaeli sancağı kadılarına, 22 Rebiülahir 976 / 14 Ekim 1568 tarihli hüküm BA, MD, VII (Transkripsiyon), III, 172-173 / 2318 .

¹³⁸ Kocaeli beyine, Cumadelâhir 976 / Ekim – Kasım 1568 tarihli hüküm, *Aynı dfter*, 291 / 2556.

¹³⁹ Anavarin didârına, Za. 978 / Mart – Nisan 1571 tarihli hüküm, BA, MD, XII (Transkripsiyon), I, 284 / 439. Çekirge istilası ve diğer tabii hadiselerin de bölgedeki içtimâî ve iktisadî vaziyeti etkilediğini düşünmelidir. Bu tarihlerde İznik, Yenişehir, Akhisar, Geyve kazalarını çekirge istila ettiği, ekili alanlara büyük zarar verdiği belirtilmekte, tohumlarını toprağa bırakan çekirgelerin tekrar çıkma ihtimaline karşı tedbirli olunması emredilmektedir. Bu istilanın Geyve'nin hemen kuzeyinde yer alan Ada kazasında da etkili olduğunu tahmin etmek zor değildir (bkz. İznik kadısına, 2 Zalkade 978 / 28 Mart 1571 tarihli hüküm, *Aynı dfter*, 382 / 618).

¹⁴⁰ Bkz. yuk. İskân.

¹⁴¹ Kocaeli ve Hüdâvendigâr sancaklarındaki bütün kadınlara, 14 zilhicce 1026 / 13 Aralık 1617 tarihli hüküm, BA, MD, LXXXII (Özet – Transkripsiyon – İndeks ve Tıpkıbasım), Ankara 2000, 28-29 / 42.

¹⁴² Kocaeli sancağındaki bütün kadınlara, 5 Şa 'bân 1040 / 9 Mart 1631 tarihli hüküm, BA, MD, LXXXV (Tıpkıbasım), Ankara 2001, 76 / 182).

¹⁴³ Kocaeli sancak beyine, 23 Muharrem 1041 / 22 Ağustos 1631 tarihli hüküm, BA, MD, LXXXV (Tıpkıbasım), 244 / 596.

¹⁴⁴ Akyazı kadısına, Evahir – i Rebiülevvel 1056 / 14 Haziran 1646 tarihli hüküm, MD, XC (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Neşri), İstanbul 1993, 134 / 155.

¹⁴⁵ Sübaşılar Sancakbeyinin emrinde, şehrin güvenlik ve asayişinden sorumlu idiler. Bunlar gece kol gezerek güvenliği sağlardı. Kocaelinde bazı eşkıyalar sübaşıyı taciz etmiş, mesele merkeze yansıyınca şakilerin yakalanarak küreğe konulması emredilmiştir (bkz. İznikmid kadısına, 4 Rebiülevvel 967 / 4 Aralık 1559 tarihli hüküm, BA, MD, III(Transkripsiyon), 256 / 569).

¹⁴⁶ Ber – vech – i arpalık Kocaeli sancağına mutasarrıf olan ..Paşa'ya ve Sapanca kadısına, Evail – i Cumâdelülâ, 1056 / 15 Haziran 1646 tarihli hüküm, Aynı defter, 177 / 209.

¹⁴⁷ İzmit serdarına, 23 Ramazan 1056 / 2 Kasım 1646 tarihli hüküm, Aynı defter, 353 / 429.

¹⁴⁸ İznikmid kadısına ve Kocaeli sancağı mütesellimine, 25 şevval 1056 / 4 Aralık 1646 tarihli hüküm, Aynı defter, 372 / 453.

¹⁴⁹ Hesaplamalara göre "mud" un "kile"nin 20 katı olduğu tespit edilmiştir.

¹⁵⁰ "Buğdaygillerden, tohumları gereğinde buğday yerine besin olarak kullanılan kuraklığa dayanıklı bir bitki. (Bazı bölgelerde) Mısır (bkz. Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, I, Ankara 1988, s. 340).

¹⁵¹ Bazı sözlüklerde "Hayvanatın yediği ot ve saman" (bkz. Şemseddin Sami, *Kâmus – ı Türkî*, İstanbul 1989, s. 947), bazı sözlüklerde "Hayvan yemi, ot, saman, yulaf" (Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1978, s. 33) olarak açıklanan " 'alef" i hububat içinde incelememizin sebebi, mud üzerinden vergilendirilmesi hasebiyle bunun yulaf olduğunu düşünmemizdir.

¹⁵² "Taneleri ufak bir cins buğday" (Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, II, s. 787).

¹⁵³ Bkz. Ekler, Tablo III,

¹⁵⁴ Üretim değerlerinin "kile" olduğunu hatırlatalım.

¹⁵⁵ "Ve nohud ve bakla ve mercüme ve bostan ve soğan ve keten ve sâ 'ir el ile yolunan hubûbattan 'öşr alınur. Orak ile biçilen mahsûldan sekizde bir 'öşr ile sâlâriye alınur". Yaşar Yücel – Selamî Pulaha, *Kanunname...*, s. 72. " Ve kendi mâ 'işetleri için oldu, haremimde olub bağ ve bostanından 'öşr alınmaz. Mâdâm ki ,müstakill satılır olmadıkça, evleri için olandan nesne alınmaz"(bkz. *Kanunname...*, s. 74).

¹⁵⁶ "Voynuk taifesinin bağ ve bağçeleri hizmetleri mukabelesinde defterde üzerlerine kad olunmuşdur. Bâştinası üzerlerinde olan bağ ve bağçelerinden ve bağların hâsılı olan şirelerinden nesne talep olunmaz." (Yaşar Yücel – Selami Pulaha, *Kanunâme...*, s. 79).

¹⁵⁷ "Şerbetçiler dahî gözlene. Kuru üzümün vukiyyesi bir akçeye olıcak şerbetin iki vukiyyesi bir akçeye ola ve miski ve güllâbî ola ve leziz ola ekşi olmaya kârı ve buzu bile ola. Aldıklarına göre satalar. Hoşabları pestilleri pâk ola ve temiz ola." Yaşar Yücel – Selami Pulaha, *Kanunname...*, s. 62.

¹⁵⁸ Vukiyye okka demektir. Standart İstanbul vukiyyesi 400 dirhem (1,289945 kg)'dir. 44 okka bir kantardır (bkz. Y. Öztürk, Aynı eser, s. 327).

¹⁵⁹ Yük para ölçüsü olarak 100000 akçaya tekabül eden bir birimdir (bkz. M. Zeki Pakalın, Aynı eser, III, s. 639). Ancak, burada emtia taşımacılığında kullanılan "hıml" muadili, bir ölçü birimidir. "Hıml" pamukda 300 batmana eşittir (bkz. H. İnalıcık, "Introduction to Ottoman metrology", *Turcica*, XV, (Paris 1983), s. 320.

¹⁶⁰ Badem, fındık, gül, kuru üzüm, incir, kaysı, zerdalu, yağ, kuru erik, taze armud, elma, kızılıçık, zeytin, pirinç, kestane , tuz vs gibi ürünlerden yük başına değişen miktarlarda "hakk – ı kantâr" resmi alınıyordu. Bunlar pazara getirilip satıldığı zaman tartı hakkı adıyla alınan rüsum olmalıdır. Kestanede yük başına bir akça alındığı belirtiliyor (Y. Yücel, S. Pulaha, *Kanunname...*, s. 57).

¹⁶¹ Bu rakamların vergi toplamlarını ifade ettiğini belirtmiştik. Bu kategorideki toplam vergi içinde belli ürünlerin payının bu ürünlerin üretim oranına ışık tuttuğunu düşünüyoruz.

¹⁶² Bkz. Ekler, Tablo V.

¹⁶³ "Şol çayırılar ki her yıl korunub çayır olagelmıştır. Anın gibiden re 'âyâ tasarrufundan olandan

'öşr lâzımdır. Sipâhiye 'öşr vireler." Aynı Kanunname...s. 46.

¹⁶⁴ "Bir timara hâricden koyun gelüb kışlasa â 'lâ sürüden bir koyun ve edna sürüden altı akçe alına. Ve bu resm-i koyun durduğu yere tabi'dir, yürüdüğü yere göre olmaz ve kışlayan sipahiye 'öşr ve resm virse resm-i kışlak alınmaya ve yürük taifesi dahî bu kabildendir. 'Öşr ve resm virdüğü yere resm - i kışlak ve illâ yürük her kangî timârda kışlarsa resm-i kışlak üçer akçe virmek 'âdetir." Y. Yücel – S. Pulaha, *Kanunname...*, s. 48.

¹⁶⁵ Y. Yücel – S. Pulaha, *Kanunname...*, s. 47 – 48, 70 – 71.

¹⁶⁶ Bkz. aş. Kulluk rûsumu.

¹⁶⁷ Y. Yücel – S. Pulaha, *Kanunname...*, 37 – 39, 170 – 171.

¹⁶⁸ Ganem rûsumunun bu kadar az olması, sosyal yapı hakkında çok önemli ip uçları veriyor. Bu rûsumun büyük miktarda göçebelere ilgili olması, miktar bakımından çok az olması, Ada kazası reayasının göçebelikten uzak olduğunu gösteriyor.

¹⁶⁹ Y. Yücel – S. Pulaha, *Kanunname...*, s. 162.

¹⁷⁰ Geniş bilgi için bkz. Y. Yücel – S. Pulaha, *Kanunname...*, s. 49.

¹⁷¹ Bkz. Y. Yücel – S. Pulaha, *Kanunname...*, s. 51.

¹⁷² "Bâd-ı hevâ", I. Selim kanunnamesinde birçok resmî muhtevi genel bir rûsum olarak karşımıza çıkıyor : "Bâd-ı hevâ diyu defterde kayd olunan resm-i 'arûs ve cürm ve cinâyet ve çiftlik tâpûsı ve ev yiri tâpûsı ve hâricden gelüb kışlayanların tütün resmi ..." (Y. Yücel – S. Pulaha, *Kanunname...*, s. 176). Deşîbânî ise zarar – ziyân mukabilinde tahsil edilen bir para cezasıdır (bkz. Aynı kanunname, s. 81).

¹⁷³ Bkz. Ekler, Tablo VI, 1560'larda Kulluk Rûsumu.

¹⁷⁴ Bkz. Ekler, Tablo VI.

¹⁷⁵ Çift hanelerin toplum rûsumunu ifade ediyor. Diğer sütunlarda da durum aynıdır.

¹⁷⁶ Tek haneye düşen rûsumu ifade ediyor. Diğer sütunlarda da durum aynıdır.

¹⁷⁷ Osmanlı vergi nizamında vergi muhatabının malî durumunun, vergiyi ödeyebilir konumda olmasının çok önemli kriter olduğu, ödenemeyecek verginin içtimâî huzursuzluklara yol açmaktan başka devleti de zarara sokacağı gözönünde bulundurulmuş olmalıdır. Padişah kanunnamelerinde teorik olarak tespit edilen vergi oranlarının sancaklarda önemli farklılıklar göstermesi bundandır. I. Selim kanunnamesinde teorik oranlar verildikten sonra sancaklardaki reel vaziyetten bahsedilmesi, devletin bu farklı oranları gözönünde bulundurmak suretiyle nasıl esnek bir malî siyaset islediğini göstermektedir. I. Selim kanunnamesinde Mart'da tahsil edilen çift vergisinin bazı livalarla ilgili miktarları verilmektedir. Buna göre, ismi verilmeyen bazı livalarda tam çift 27, 36, Hamid'de tam çift 42 ; Antalya , Karahisar ve Menteşe livalarında tam çift 30, Hüdavendigâr livasında 32 akça olup yarım (nim) çift bu miktarın yarısı idi: "Nim çiftiden yer tasarruf iden bennâktan on iki ve cabâ bennâktan dokuz akçe ve eğer cabanın ekinlü olsa yere tasarruf itse ekinlü bennâk resmin vire ki on ikidir ve ez 'af – ur – re 'âya ki kara diyu tesmiye olunur resmi altı akçadır." "Ve dahî nesl – i re 'âyânın kim mücerredî olub kîsbe kâdir olmiya nesne alınmaz ve ehl – i kîsb olan mücerredlerden mikdarlu miktarınca resm alınur." Y. Yücel – Selami Pulaha, *Kanunname...*, s. 37 – 38.

¹⁷⁸ Bkz. BA, TD, 436, s. 530.

¹⁷⁹ Ayrıntı için bkz. Ekler, Tablo VII: 1620'de Hububat.

¹⁸⁰ Üretim değerlerinin "kile" olduğunu hatırlatalım.

¹⁸¹ Bkz. Ekler, Tablo: VIII, 1620'lerde Bakliyat, Sebze ve Meyve Rûsumu.

¹⁸² Bkz. Ekler, Tablo: IX, 1620'de Hayvancılık, Endüstriyel Ürünler ve İşletmeler Rûsumu.

¹⁸³ Bkz. Ekler, Tablo IX, 1620'lerde Hayvancılık, Endüstriyel ürünler ve işletmeler Rûsumu.

¹⁸⁴ Bkz. Ekler, Tablo X, 1620'de Kulluk Rûsumu.

¹⁸⁵ Çift hanelerin toplum rûsumunu ifade ediyor. Diğer sütunlarda da durum aynıdır.

¹⁸⁶ Tek haneye düşen rûsumu ifade ediyor. Diğer sütunlarda da durum aynıdır.

¹⁸⁷ Çiçeklu nam-ı diğer Karakörpi'nin hinta geliri ve diğer iki kalem geliri siliktir. Bu karyenin hasılı 4684 olup, silik olmayan gelirlerin toplamı 2170'dir. Silik olan diğer iki gelirin 500 akçeyi geçtiğini düşünmüyoruz. Bu durumda Hinta gelirinin neredeyse bütün karye hasılının yarısını teşkil ettiği düşünülebilir (BA, TD, 436, s. 532).

¹⁸⁸ Mukayesede Ekler'deki V ve IX no'lu tablolardan yararlanılmıştır.

¹⁸⁹ Tuncun elde edilmesi, eritilerek topa dönüştürülmesi için büyük miktarda odun gerekiyordu. E. Çelebi bunu şöyle tasvir ediyor: " Tunç eriyince , kubbenin ağzından kalıblara kadar

bostancıların su yollarına benzer yollar yaparlar. Tunç kubbelerinin dört tarafında dağlar gibi çam odunları hazır durur." E. Çelebi, I – II, s. 336.

¹⁹⁰ Kocaeli'ne tabi kadıların bir görevi de gemilerde kullanılan fıçı ve varillerin kerestesini temin etmektir. (bkz. Kocaeli beyine, 29 Cumadélülâ 972 / 2 Ocak 1565 tarihli hüküm, BA, MD, VI (Transkripsiyon), I, 306-307 / 560).

¹⁹¹ İstanbul'un en önemli kereste kaynaklarından birisi de Kırım sahilleri idi. Burası Sakarya'nın Karadeniz ağzındaki gelişmiş limanlardan Kerpe, Karasu, Sinop ile çok yakın ilişkide idi. Sakarya Kırım'ı İçanadolu'ya bağlıyordu (bkz. Y. Özlük, *Aynı eser*, s. 474 vd.). İmparatorluğun diğer kereste kaynaklarından birisi Rodos idi (bkz. Rodos beyine, 7 Reiülevvel 967 / 7 Aralık 1559 tarihli hüküm, BA, MD, III (Transkripsiyon), 271 / 596).

¹⁹² Yalova, Şile, Kandıra, Kavak, Erve nehri ağzı ve diğer Marmara kentleri ve iskelelerinin İstanbul odunu için ehemmiyeti Kâtip Çelebi tarafından da vurgulanır (bkz. *Cihannüma*, s. 664).

¹⁹³ Sözkonusu kadınlara, 11 Zilkade 966 / 15 Ağustos 1559 tarihli hüküm için bkz. BA, MD, III (Transkripsiyon), 100 / 214.

¹⁹⁴ Dergâh – ı Âlî Çavuşlarından olup Akhisar ve İznik'de gemi ağacı hizmetinde bulunan Hacı Hasan'a 2 Rebiülâhîr 973 / 27 Ekim 1565 tarihinde gönderilen hükmün bir sureti de Ada ve Akyazı kadılarına yazılmıştır (bkz. BA, MD, V (Tıpkıbasım), Ankara 1994, 171 / 418 ; *Aynı defter*, 187 / 457).

¹⁹⁵ İstanbul kadısına ve mimarbaşısına, 23 Zilkade 975 / 20 Mayıs 1568 tarihli hüküm, BA, MD, VII (Transkripsiyon), II, 117-118 / 1425.

¹⁹⁶ İstanbul – taşra arasındaki iktisadi ilişkilerin nasıl idarî mekanizmanan aslı yönünü oluşturduğu hakkında güzel bir analiz için bkz. Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul* (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Enver Özcan), I, Ankara 1990, s. 167 vd.

¹⁹⁷ Bkz. Ekler, Tablo XI.

¹⁹⁸ İznikmid kadısına, 29 Zilkade 966 / 3 Eylül 1559 tarihli hüküm, BA, MD, III (Transkripsiyon), 131 / 285.

¹⁹⁹ İznikmid kadısına, 21 Cemaziyellevvel 976 / 11 Kasım 1568 tarihli hüküm, BA, MD, VII (Transkripsiyon), III, Ankara 1999, 243 / 2459.

²⁰⁰ Cezâyir beylerbeğisi kapudan paşaya, Gurre-i Receb 976 / 20 Aralık 1568 tarihli hüküm, MD, VII (Transkripsiyon), III, 348 / 2674.

²⁰¹ Sapanca kadısına, 26 Ramazan 978 / 21 Şubat 1571 tarihli hüküm, BA, MD, XII (Transkripsiyon), I, 69 / 53. Aynı hususta şu hükümler de mevcuttur: *Aynı defter*, 111 / 99; 416 / 683).

²⁰² Şile kadısına, 7 Muharrem 968 / 29 Eylül 1560 tarihli hüküm, BA, MD, III (Transkripsiyon), 671 / 1552.

²⁰³ İznikmid kadısına, 20 Safer 968 / 10 Kasım 1560 tarihli hüküm, BA, MD, III, 705 / 1628.

²⁰⁴ İznikmid ve Yalakabad kadılarına, 16 Muharrem 972 / 20 Ağustos 1564 hüküm, BA, MD, VI (Transkripsiyon), I, 24 / 40.

²⁰⁵ Yenişehir kadısına, 8 Şa' bân 972 / 11 Mart 1565 tarihli hüküm, BA, MD, VI (Transkripsiyon), II, 24 / 847.

²⁰⁶ İznikmid kadısına, Zilhicce 972 / Haziran – Temmuz 1565 tarihli hüküm, *Aynı defter*, 350 / 1445. Aynı meyanda, İznikmid kadısına 24 Zilhicce 972 / 23 Temmuz 1565'de bir hüküm daha yazılmıştır (bkz. *Aynı defter*, 354 / 1453).

²⁰⁷ Kite ve Yalakabad kadılarına, 16 Muharrem 972 / 24 Ağustos 1564 tarihli hüküm, BA, MD, VI, (Transkripsiyon), I, 25 / 41 / .

²⁰⁸ İznikmid kadılarına, 27 Cemaziyelahir 972 / 30 Ocak 1565 tarihli hüküm, *Aynı defter*, 362 / 658.

²⁰⁹ Yalılarda vâki' olan kadılara, 27 Şaban 973 / 19 Mart 1566 tarihli hüküm, BA, MD, V (Tıpkıbasım), 471 / 1268.

²¹⁰ Gelibolu, İznikmid, Rodosçuk, Enez, Gümölcine, Karasuyenicesi, Akdeniz sahillerinde bulunan kazaların kadılarına, 2 Ramazan 973 / 23 Mart 1566 tarihli hüküm, *Aynı defter*, 476 / 1282.

²¹¹ Karadeniz yalılarında yer alan kadılara, 4 Rebiulevvel 968 / 23 Kasım 1560 tarihli hüküm, BA, MD, III (Transkripsiyon), 716 / 1652.

²¹² "Bâc-ı ubür ki, Karasu İskelesi'ne tahta ve sair kereste getirüb satarlar. Kırk akçada bir akça alınur. Fî sene 160" (BA, TD, 733, s. 327).

²¹³ Karadeniz boğazından dışarda Anadolu yerinde Erve (İrva) nam nehir ki, Alemdağı uçlarında

peyda olup şimâle ceryanla bahr – i esvede karışır. Ol nehrin nihayetinde bir karye – i kebîre vardır ki nahîye – i ervenin kasabası kübidür. Üsküdüardan dört saatlikdir. Ve bu nehr – i Erve'nin mahsus kayıkları vardır. İstanbul'a odun getirürler (bkz. Kâtip Çelebi, *Cihannüma*, s. 665).

²¹⁴ Kocaeli beyine, 16 Rebiülâhîr 972 / 21 Kasım 1564 tarihli hüküm, BA, MD, VI (Transkripsiyon), I, 215 – 216 / 397. Aynı konuda Kocaeli beyine, 9 Cumadelülâ, 972 / 2 Ocak 1565 tarihli başka bir hüküm için bkz. *Aynı defter*, 306 – 307 / 560.

²¹⁵ Kocaeli beyine, 14 Rebiülevvel 967 / 14 Aralık 1559 tarihli hüküm, BA, MD, III (Transkripsiyon), 283 / 621 .

²¹⁶ İznikmid kadısına, 6 Receb 973 / 27 Ocak 1566 tarihli hüküm, BA, MD, V (Tıpkıbasım), 344 / 905.

²¹⁷ Sabancı kadısına ve Kocaeli sancak beyi, sancağı hıfzı için tayin ittiği Sinan'a, 21 Ramazan 967 / 15 Haziran 1569 tarihli hüküm, BA, MD, III (Transkripsiyon), 555 / 1255 .

²¹⁸ Sâbika Hatvan beyi Mehmed Bey'e ve Kandırı kadısına, 22 şevvâl 966 / 28 Temmuz 1559 tarihli hüküm, BA, *Aynı defter*, 76 / 157 .

²¹⁹ Bolu beyine ve İznikmid kadısına, 11 Zilkade 966 / 15 Ağustos 1559 tarihli hüküm, *Aynı defter*, 98 / 207; Ayrıca bkz. 98 / 208.

²²⁰ Akyazı Kadısına, Selh – i Şevval 966 / 4 Ağustos 1559 tarihli hüküm, *Aynı defter*, 86 / 185.

²²¹ İznikmid, Yoros, Kandırı, Taşköprü ve Gebze kadılarına, Selh – i Ramazan 966 / 6 Haziran 1559 tarihli hüküm, *Aynı defter*, 48 / 98

²²² İznikmid kadısına 28 Receb 972 / 1 Mart 1565 tarihli hüküm, BA, MD, VI (Transkripsiyon), I, 440 / 799.

²²³ Üsküdar kadısına , 23 Ramazan 967 / 17 Haziran 1560 tarihli hüküm, BA, MD, III (Transkripsiyon), 552 / 1260 .

²²⁴ Kocaeli beyine 9 Cemaziyelahir 973 / 1 Ocak 1566 tarihli hüküm, BA, MD, V (Tıpkıbasım), 289 / 748 .

²²⁵ XVII. yüzyılda Osmanlı'daki çöküntüyü ele alan bu önemli Osmanlı aydını için bkz. *Koçi Bey Risalesi* (Nşr. Zuhuri Danışman), İstanbul 1993.

²²⁶ Osmanlı klasik rejiminin karşılaştığı meseleler hakkında bkz. Y. Öztürk, "Osmanlı klasik sisteminin teşekkülü ve çözülüşü", *Türkiye Günlüğü* (Kasım – Aralık 1999), s. 144 vd.

²²⁷ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası* , İstanbul 1995, s. 265 vd.

²²⁸ Fiyat hareketlerinin seyri hakkında bkz. Ömer Lütfi Barkan, "XVI. asrın İnci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Bellekten*, XXXIV, 136, (Ekim 1970), s. 557 – 607; Mustafa Öztürk, *Osmanlı Dönemi Fiyat Politikası ve Fiyatların Tahlihi*, *Bellekten*, LV, 212 (1991)'den Ayrı Basım, Ankara 1991, s. 87 – 100; M. Akdağ, "Celâli isyanlarından büyük kaçgunluk 1603 – 1606", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü, *Tarih araştırmaları Dergisi*, II, 2 – 3, (Ankara 1964), s. 2 vd.

²²⁹ Amerikan gümüşünün doğuyu etkilemesi hakkında bkz. Halil Sahillioğlu, "Osmanlı para tarihinde dünya para ve maden hareketinin yeri 1300 – 1750", *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, Gelişme Dergisi 1978 Özel Sayısı*, (Ankara 1979), s. 12 vd.

²³⁰ Bkz. M. Akdağ, *Aynı eser*, s. 289, 340.

²³¹ II. Osman'ın katli, merkezdeki bahis konusu direnişin en trajik nümunesidir (bkz. Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi* (Nşr. Bekir Sıtkı Baykal), II, Ankara 1999, s. 381 vd).

²³² "Osmanlı İmparatorluğu, XVI. yüzyıldan itibaren, içtimâi ve politik bakımdan tedrici; programsız olması bakımından tabii; bu özelliği dolayısıyla kayıtlara geçmemiş; kayıtlara geçmemesi dolayısıyla çok az veya yanlış anlaşılmış köklü bir değişime uğramıştır" (bkz. Bruce Mc. Gowan, *The Ottoman Empire...*, s. 566. Bu konuda ayrıca bkz. Y. Öztürk, Aynı makale, s. 133 – 155).

²³³ Ayanlığın gelişimi ve tarihi seyri hakkında bkz. Yuzo Nagata, *Tarihte Âyanlar Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, Ankara 1997. Bu eserde mahalli ayanların doğuşu, Manisa yerel tarihi temelinde monografik olarak değerlendiriliyor.

²³⁴ İç ve dış ekonomik değişimlerinin askeri ve reaya sınıflarını etkilemesi, süvari sınıflarının yerini piyadelerin alması hususunda bkz. William J. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyân 1591 – 1611* (Çev.Ülkün Tansel), İstanbul 2000, s. 9 vd.

²³⁵ Klasik sistemin dönüşümünün en önemli ayağını teşkil eden "malikane divânî" sistemi hakkında bkz. Mehmet Genç, Osmanlı maliyesinde malikane sistemi" *Hacettepe Üniversitesi Türkiye İktisat Tarihi Semineri 8 – 10 Haziran 1973*, (Ankara 1973), s. 231 – 291; Ö. Lütfi Barkan, " Türk – İslam toprak hukuku tatbikatında Malikâne – Divânî sistemi", *Türkiyat Enstitüsü Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II, (İstanbul 1939), 119 – 185.

²³⁶ İsyanlar ve eşkiyalığa bağlı olarak gerçekleşen nüfus hareketleri için bkz. Karen Barkey, *Eşkiyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi* (Çev. Zeynep Altok), İstanbul 1999, s. 57 vd.

²³⁷ Kocaeli sancağını kitabet eden Müslihuddin'e, 15 Muharrem 967 / 17 Ekim 1559 tarihli hüküm BA, MD, III (Transkripsiyon), 192 / 428 .

²³⁸ Kocaeli sancağını tahrir eden Muslihiddin Bey'e 6 Rebiülâhîr 967 / 7 Ocak 1560 tarihli hüküm, *Aynı defter*, 305 / 673.

²³⁹ Şaban 967 / Nisan – Mayıs 1560 tarihli hüküm, *Aynı defter*, 447 / 1001 .

²⁴⁰ H. İnalıcık, "Çiftliklerin doğuşu: Devlet, toprak sahipleri ve kiracılar", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticarî Tarım* (Editörler: Çağlar Keyder, Faruk Tabak), İstanbul 1998, s. 20.

²⁴¹ Arap harflerinin siyakattaki esnekliği dikkate alındığında burası acaba "Serdivanlı" olabilir mi diye düşünüyoruz.

²⁴² H. İnalıcık, *Aynı makale*, s. 22.

²⁴³ "Çiftlik ve mândıra ve kışlak der tasarruf – ı kıtvetü'l vüzerâi'l – kirâm hazret – i Mehmed Pâşâ. Bedel – i 'öşr – i galle ve meyve ve çâyır ve resm – i kışlak ve otlâk ve gayrî, fi sene 120" (bkz. BA, TD, 630, s. 223).

²⁴⁴ "Mezra 'a – ı Ulumiç, tâbi ' – i m. Çiftlik ve mândıra ve kışlak der tasarruf – ı vüzerâi'l – kirâm hazret – i Mehmed Pâşâ. Bedel – i 'öşr – i galle ve meyve ve resm – i kışlak ve gayrî. Ber – veçh – i maktu ' fi sene 120. Çiftlik – i mezbur hudûdunun cânib – i şimâlisi Âktüvek'den Firûz tarlasına, ândan Toplak nâm mevzi 'e, ândan Soğuk Pınar'a ve cânib – i garbîsi Kâfrân ? 'araba yolu Hasan Paşâ kışlasına ve cânib – i kiblesi Pâşâ kışlasından nehr – i Sakarya'ya ve cânib – i şarkîsi Sakarya nehri Hasan? giru zıkr olunan Âktüvek'e müntehî olur." (*Aynı defter*, s. 224). Bu sınıname ile Sakarya'yı iyi bilenler mezkur çiftliğin yerini tayin etmekte zorlanmayacaklardır.

²⁴⁵ "Çiftlik ve mândıra ve kışlak der tasarruf – ı Mustafa kethüdâ. 'Öşr – i galle ve meyve ve çâyır ve resm – i kışlak ve otlak ve gayri, ber veçh – i maktu ' fi sene 120. Hudûdunun bir cânibi Tekye? Karşusunda nehr – i Sakarya kurbünde Büyük Kavâk ve ândan Hâcı Bahtiyâr kışlasına giden 'araba yolu ve ândan Mü 'minler kışlasın berâberinde olan dereden yaka? Nehr – i Sakarya'ya gelür." (*Aynı defter*, s. 223).

²⁴⁶ Bkz. *Aynı defter*, s. 226 – 227.

²⁴⁷ Beytuyan köyü ilgili bir kayıt: "Vakf – ı hâtib – i câmi – i Ada, 'An cânib – i Orhan. Karye- i mezkûre kal 'a – ı câmi – i mezbûreyi termim ve ta 'mîr etdükleri mukâbilinde avârizdan mu 'âftır" (BA, TD, 438, s. 813). Aynı köy, 1620'lerde "İrsen mülk" tür (BA, TD, 733, s. 586). Devlet toprağı olan Küçük Depeçik de "İrsen mülk olmuştur (bkz. Gösterilen yer. Ayrıca bkz. Ekler, Tablolalar).

²⁴⁸ Yeni çiftlik olgusu hususunda Braudel şöyle diyor: " Çiftliğin bir yeniliği ve önemli bir gerçekliği işaret ediyor olması muhtemeldir... Herşey vakanüvislerin yakınma ve açıklamalarındaki gibi tahribat ve bozulma yönünde de gelişmemiştir. Bu malikâneler verimli koloni plantasyonlarını veya güzel *Ostelbein* veyahut Polonya malikânelerini hatırlatmaktadırlar." (bkz. Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, II, İstanbul 1990, s. 51).

²⁴⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sakarya nehrinin İzmit körfezine akıtılmasıye Marmara, "Karediniz'in Birleştirilmesi Hakkında" *Bellekten*, IV, 14 – 15, s. 149 – 174.

²⁵⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde ele geçirdiğimiz Vilâyet gelen – giden defterlerinin Kocaeli'nin XIX. yüzyılın sonlarında büyük çapta Kafkas göçmenleriyle yeniden iskân edildiğini ortaya koyuyor. Bunlardan bir iki örnek: Yanlış okumadıysak, Çaybaşı karyesinde bulunan bahçelere 10 Receb 1278 tarihinde 30 Çerkes hane iskân edilmişti (bkz. BA, *İzmid Amed Defteri*, No. 146, Gurre – i Muharrem 1278 / 9 Temmuz 1861 – 15 Cemaziyelevvel 1289 / 21 Temmuz 1872, s. 3.

²⁵¹ BA, *İzmit'in Reft Defteri*, no. 148, s. 4, 6, 15, 31, 57, 146, 147, 148 ve 149 no'lu İzmit Amed ve Reft Defterleri, XIX. yüzyılın son çeyreğinde Kocaeli iskânını aydınlatan değerli kaynaklardır. Bunların yeterince değerlendirilmiş olduğuna henüz rastlamadık. Biz burada sadece birkaç misal sunduk.

²⁵² Başbakanlık Osmanlı arşivinde müşahade etme imkânı bulduğumuz 1332 / 1913 – 14 tarihli ve 1335 / 1916 – 17 tarihli iki harita, bunu ortaya koymaktadır. Bunlardan ikincisi daha detaylı olup köyleri de vermesine rağmen, eski ada kazası köylerinden bir ize rastlamak zordur. Belirtelim ki, bu haritalardaki Ada kazası sınırları, Akyazı'nın Ada kazasına tabii oluşu haricinde muhtemelen ilk tarihlerdeki sınırlarla aynı idi. Değişen sadece köy adları idi (bkz. BA, *Harita Tasnifi*, No: 581, 582).

²⁵³ Bu hususta defter numarası yanlış verilen, muhtemelen tarihleri doğru olan Evail - i Zilhicce 1133 / 23 Eylül 1721 tarihli hüküm için bkz. T. Balcıoğlu, *Aynı eser*, s. 13.

²⁵⁴ Evâil – i Şevval 1133 / 26 Temmuz 1721 tarihli ilk "Adapazarı" karyesi için bkz. T. Balcıoğlu, *Aynı eser*, s. 13. Cevdet Evkafta'ki bir belge, bu karyenin varlığını 1773'lerde de ortaya koyuyor (19 C. 1187 / 8 Eylül 1773 tarihli belge için bkz. BA, Cevdet Evkaf, no: 961). Bu belgeye göre "Adapazarı" karyesi yine Sapanca'ya tabidir.

²⁵⁵ Bkz. Ekler.

EKLER

TABLO I: 1520'lerde Nüfus¹

Köyler	Reaya Hane M (5) (1)	Zenaat Mer Kal (5) (5)	Seyfiye, İlmiye Muh Sip Sab Doğ (5) (1) (5) (1)	İm (5)	Mü (5)	Şeyh Ma (5) (1)	Toplam
Küçük Kuyluca ¹	17 6	16 --	-- -- -- --	1	--	1(h) --	181
Haydarlı	31 3	1 --	-- -- 2 2	1	--	-- --	180
Kocaali	12 7	-- 11	1 -- -- --	--	--	-- --	127
Depecik ² (Depeköy)	2 1	-- --	-- -- -- --	--	--	-- --	11
Kızılbeylü ³	18 6	-- --	3 5 -- 1	--	1	-- --	122
Kadılı	20 9	2 --	-- -- -- --	--	--	1(ş) --	124
Çiftlik	27 8	-- --	-- -- -- --	--	--	-- --	143
Eşref	51 30	5 --	-- 2 -- --	--	--	1 (c) 3	320
Çiçekli (Karakörpi) ⁴	17 3	1 --	-- -- 2 2	1	--	-- --	110
Kelkeskend ⁵	3 --	-- --	-- -- -- --	--	--	-- --	15
Alahan ⁶	13 2	-- 4	-- -- -- --	--	--	-- --	87
Alahan-ı diğer ⁷	7 1	-- 7	-- -- -- --	--	--	-- --	71
Aydoğan	17 4	-- --	-- -- -- --	--	--	-- --	89
Karasu	34 7	-- 12	-- -- -- --	--	--	-- 2	239
İncirli	8 2	-- --	-- -- -- --	--	--	-- --	42
Bekçugöz ⁸	14 --	-- --	1 -- -- 7	--	--	-- --	82
Karib	77 37	-- --	1 4 1 4	1	--	-- 4	449
Andal ⁹	14 6	-- --	-- 4 -- 1	--	--	-- --	81
Kuyluca-ı Kebir ¹⁰	60 18	29 --	5 9 -- --	--	--	-- --	497
Eğdir ¹¹	5 4	-- 3	-- -- -- --	--	--	-- --	44
Yağmurlu?	8 2	-- --	1 -- -- --	--	--	-- 1	43
Beytuyân ¹²	7 9	-- --	-- -- 2	--	--	-- --	51
Küçük Depecik ¹³	9 3	-- --	-- 1 -- --	1	--	-- --	54
Kaymaklı ¹⁴	1 --	-- --	-- -- -- --	--	--	-- --	5
Kuyumcalı ¹⁵	32 18	6 --	-- -- -- --	1	--	-- --	213
Toplam	504 190	54 43	12 25 5 19	6	1	3 10	3380
Değerlere göre	2520 186	270 215	60 25 25 19	30	5	15 10	3380
Sınıflara göre	2706	485	179			10	

TD. 436'da nüfus verileri genel olarak iki ana kısma ayrılıyor. Birisi köyün daimi nüfusunu teşkil eden haneler, diğerleri ise hariçden ekenlerdir. Köyün daimi nüfusu, yani hakiki köylüler hane reislerinin iktisadî ve demografik vaziyetlerine göre kendi içinde sınıflandırılabilir şekilde kaydedilmiştir. Bu hakiki köylüler, şu sınıflardan mürekkeptir: Gerçek hane (bir çift tasarruf edenler), ekinli (bir çiftten az mülke tasarruf edenler), Bennak (ekinludan daha az mülke tasarruf edenler), Caba (Bennaktan daha az mülke tasarruf edenler) ve mücerredler (üretecek kudrette olup bekâr olarak ailesinin yanında yaşayanlar. Hariçden ekenlere gelince, bunlar mutlak surette bekâr durumda olmamalarına rağmen tek, yani nefer olarak kaydedilmiş, hakiki köylüler gibi hane, ekinli, bennak, caba ve mücerred şeklinde ayrıca belirtilmemişlerdir. Harici reayanın defter yazıcıları tarafından bu şekilde tutulan kaydını benimsemek durumundayız. Harici reaya ile ilgili bir problem daha mevcuttur. Defter yazıcısı nüfus kaydının sonunda toplam hane ve nefer sayısını vermiş olup, kayıtlar tek tek sayıldığında nazari nefer (defterde verilen toplam) adedi ile reel nefer (kendi sayımımız) arasında tevafuk mevcut değildir. Nefer sayısı harici reaya ile gerçek reayanın mücerredlerinin toplamından bir hayli yüksek çıkmaktadır. Defter yazıcısının toplam hane olarak verdiği mevcut, bizim bütün köylerde yaptığımız dikkatli sayımlara göre Çift (gerçek hane), Ekinli, Bennak ve cabaların toplamını

göstermektedir. Nefer adedindeki bu fazlalık, ekinli, bennak veya cabaların nefer olarak kaydıyla izah edilemeyeceğine göre, bu fazlalığın izahı güçleşmektedir. Bizim bu hususta tahminimiz, "nefer" toplamının, harici reayanın tek tek toplamı, gerçek reayanın mücerredleri ve ayrıca defterde belirtilmesine gerek duyulmamış bulunan muaf nüfusların yekununu gösterdiğidir. Kısacası, neferlerin içinde aslında hane olarak yaşamakta olan muaf nüfuslar da bulunmaktadır. Muaf nüfus, 1520'lerde gösterildiği üzere temel olarak Askeri ve ilmiye sınıfları ile belli hizmet karşılığında vergi muafiyeti kazanmış reaya sınıflarından müteşekkildir. Haricî reayanın nefer toplamı içinde, bu reayanın aile ve akraba nüfusunun yer alması da muhtemeldir.

1560 (TD, 436) verilerinin değerlendirilmesinde dikkat edilmesi gereken husus, nüfus toplamında hane ve neferlerin toplamının esas alındığıdır. Neferler, harici reaya sütununda bulunmaktadır. Harici reaya sütununda mesela 23+22'nin anlamı şudur: Toplam nefer sayısı defterde 45 olarak verilmiş, ancak harici reaya sayıldığında bunların tamamı 23'tür. Demekki, 45 toplam neferin içinde 22'si defterde kaydedilmediği halde toplam nüfusa eklenmiştir. Gerçek haneler içindeki mücerredler de bu neferin içindedir. Bu bakımdan, mücerredler sütunundaki rakamlar nihai toplam nüfusta dikkate alınmamış, sadece gerçek hanelerin yapısının izahı hususunda dikkate alınabilecek bir veri olarak tabloya dahil edilmiştir. Tablo'ya göre toplam nüfusu, hane sayılarını 5'le çarpıp, bunları nefer adedi ile toplamak suretiyle elde ettik.

TD,733'teki nüfus verileri temel anlayış bakımından 436 ile benzerlik göstermekte, yalnız defter yazıcısının nüfus kaydı sonunda toplam hane ve nefer sayısını vermemesi bakımından bizi ciddî bir problemle başbaşa bırakmaktadır. Yukarıda belirtildiği üzere, 436'da defter yazıcısının toplam nefer olarak kaydettiği nüfus, harici reayanın toplamından bir hayli fazla çıkmakta idi. Bu fazlalığı dikkate alarak nüfus verilerine dahil ediyorduk. TD, 733'te ise toplam hane ve nefer sayısı belirtilmediği için esas alacağımız rakamlar sadece kendi sayımlarımıza dayanmak zorunda kalacaktır. Bu bakımdan, TD, 436'da toplam nüfusta dikkate alınmayan mücerred nüfus, bu kez toplam nüfusun tespitinde kullanılacaktır. Bu arıza sadece harici reaya ile ilgili verilerin sıhhatini etkilemek durumundadır. Her halükârda hakiki köylülerin tespitinde aynı kriterler uygulanmaktadır.

TABLO II:1560 -1620 Tarihlerinde Nüfus ¹⁷

Köyler	1560							1620							
	Haneler				Nefer ¹⁸			Top	Haneler				Nefer		Top
	Çift (5)	Ekin (5)	Ben (5)	Cab (5)	Mü (-)	Harı (1)	Çift (5)		Eki (5)	Ben (5)	Ca b (5)	Mü (1)	Ha (1)		
K. Kuyluca	10	25	2	--	7	23+	230	13	10	5	1	28	27	200	
Haydarlı	17	23	3	1	12	21+	278	10	3	1	1	7	30	112	
Kocaalı	5	14	4	2	14	1+	164	5	23	2	--	34	1	185	
Eksatı (nezd-i karye-i Kadıku) Güllü	--	--	--	--	--	6	6 ¹⁹	2	11	1	--	7	13	90	
Depecik (Depekoy)	--	--	--	--	--	5	5 ²⁰	4	6	2	--	5	23	88	
Soğudlu(Der nezd-i karye-i Bekçugoz)	--	5	--	--	--	2+3	30	--	1	2	--	--	2	17	
Kızılbeyli ²²	9	26	2	--	12	6+	236	8	19	3	--	10	5	165	
Kadıku	7	17	6	1	14	24+	201	8	30	2	--	56	12	268	
Çiftlik	11	8	1	3	2	5+	140	9	7	1	2	13	4	112	
Eşref	24	51	13	5	36	14+	603	25	56	14	--	95	20	590	
Yahşi ²³	2	10	1	--	5	4+	84	1	3	--	--	5	6	31	
Ayangözü (Sabancı)	--	--	45	--	33	3+	305	5	9	57	--	26	2	383	
Çiçekli (Karakorpi) ²⁴	10	18	6	--	6	21+	212	6	18	--	--	21	15	156	
Kelkeskend (Arnavudlu) ²⁵	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	
Ahane ma 'a Recebli	14	2	--	1	8 ²⁶	--	93	25	56	14	--	95	20	590	
Ahane ma 'a Beyli	--	--	--	--	--	--	--	12	26	9	--	26	--	261	
Aydoğan	--	--	--	--	--	--	--	5	4	--	--	4	15	64	
Karasu	--	--	--	--	--	--	--	24	71	12	--	53	8	596	
24 İncirli	--	--	--	--	--	--	--	8	23	11	--	25	4	239	
Bekçugoz (Karib)	--	--	--	--	--	--	--	11	26	4	--	42	77	324	
Andâl ²⁷ (n.d Kavaklı) Kuyluca-ı Kebir	--	--	--	--	--	--	--	2	13	--	--	10	2	87	
Tersiye	--	--	--	--	--	--	--	45	81	12	--	136	102	1238 ²⁸	
Yağmurlu?	--	--	--	--	--	--	--	1	10	1	--	10	13	83	
Yavaşlı (Karaköy) ²⁹	--	--	--	--	--	--	--	19	9	--	1	14	15	174	
Ayânkütânî?	--	--	--	--	--	--	--	35	40	2	--	59	94	538	
Beytuyân	--	--	--	--	--	--	--	3	6	1	--	12	28	90	
Küçük Depecik	--	--	--	--	--	--	--	--	2	4	1	2	5	42	
Toplam ³⁰	10 9	199	83	13	149	559	2587	351	619	177	6	888	637	7600	

TABLO III: 1560'larda Hububat Rüsümü

Koy	Hinta		Şair		Darı		Alef		Kapluca		Toplam	
	Kile	Akça	Kile	Akça	Kile	Akça	Kile	Akça	Kile	Akça	Kile	Akça
K. Kuyluca	364 ³¹	2584	135 ³²	405	112	392 ³³	50	125	50	150	711	3656
Haydarlı	277	1939	76	228 ³⁴	50	175	40	100	24	72	467	2514
Kocaalı	270	1890	--	--	150	525	70	175	30	90	520	2680
Eksatı	53	441 ³⁵	53	159	16	56	--	--	4	12	136	668
Güllü	40	280	6	18	10	35	--	--	--	--	56	333
Depecik ³⁶	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
Soğudlu	61	427	--	--	11	38.5	--	--	--	--	72	465.5
Kızılbeyli	168	1176 ³⁷	72	216	70	245	62	155	54	162	426	1954
Kadılı	510	3570	165	495	172	602	110	275	110	330	1067	5272
Çiftlik	162	1134	--	--	152	532 ³⁸	--	--	--	--	314	1666
Eşref ³⁹	500	4200	255	765	149	521.5	103	257.5	103	309	1210	6053
Yahşi	81	567	30	90	10	35	20	50	20	60	161	802
Ayangölü (Sabancı) ⁴⁰	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
Çiçekli (Karakörpi)	x ⁴¹	--	120	360	50	175	50	125	60	180	280	840
Kelkeskend ⁴²	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
Alahan ⁴³	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
Toplam	2596	18208	912	2736	952	3332	505	1262.5	455	1365	5420	26903.5

TABLO IV: 1560'larda Bakliyat, Sebze ve Meyve Rüsümü

Köyler	Biyaz	Bostân	Ceviz	Şire	Meyve	K.tane	Bestil	Toplam
	Akça	Akça	Akça	Akça	Akça	Akça	--	Akça
Küçük kuyluca	105	55	300	103	150	--	--	713
Haydarlı	303	--	300	140	65	--	--	808
Kocaalı	--	--	--	--	208	57	--	265
Eksatı	56	--	--	15	15	--	--	86
Güllü	25	33	--	50	--	--	--	108
Depecik ⁴⁴	--	--	--	--	--	--	--	--
Soğudlu	24	24	15	--	16	--	--	79
Kızılbeyli	107	160	--	155	87	--	116	625
Besinci Mezraası ⁴⁵	--	--	--	--	--	--	--	--
Kadılı	248	--	--	248	180	--	--	676
Çiftlik	--	50	--	--	29	60	--	139
Eşref	578	--	--	472	200	--	--	1250
Yahşi	105	--	70	33	75	--	--	283
Ayangölü (Sabancı) ⁴⁶	--	--	--	--	--	--	--	--
Çiçekli (Karakörpi)	233	--	--	126	--	--	--	359
Toplam	1784	322	685	1342	1025	117	116	5391

TABLO V: 1560'larda Hayvancılık, Endüstriyel Ürün ve İşletmeler Rüsümü⁴⁷

Köyler	(Akça)										Toplam	
	Çayır	Kışlak	Koru	Otlak	Karış	Ketân	Ganem	Kovan	A.yab	K.hane		Ağıl
Küçük Kuyluca	50	--	--	60	--	--	121	--	--	--	--	231
Haydarlı	76	99 ⁴⁸	--	--	30	--	68	47	--	--	--	320
Kocaalı	68	60	--	--	--	132	--	28	30 ⁴⁹	--	--	318
Eksatı	5	88	--	--	--	16	--	10	--	--	--	119
Güllü	--	12	--	--	--	--	--	--	--	--	--	12
Soğudlu	--	50	--	--	--	--	--	14	--	--	--	64
Kızılbeyli	72	30	--	50	--	--	--	70	--	--	--	222
Kadılı	78	130	--	600	--	--	--	69	--	40 ⁵⁰	--	917
Çiftlik	48	--	--	--	--	26	--	--	harab	--	harab	74
Eşref	158	--	400	135	--	--	152	180	--	--	--	1025
Yahşi	43	--	--	--	--	--	--	18	--	--	--	61
Ayangölü (Sabancı)	--	12	--	--	--	--	--	--	120 4adet	--	--	132
Çiçekli (Karakörpi)	100	--	--	--	--	--	--	60	--	--	--	160
Toplam	698	481	400	845	30	174	341	496	150	40	--	3655

TABLO VI: 1560'larda Kulluk Rüsûmu⁵¹

Köyler	Çift	Ekintü	Bennâk	Mücerred	Bâd-ı hevâ	Deştbanî	Toplam
Küçük Kuyuluca	346	300	18	42	90	18	814
Haydarlı	425	340	27	78	150	18	1038
Kocaali	120	190	36	84	130	15	575
Eksatı?	3?	--	--	--	--	--	3
Güllü	46	--	--	--	--	--	46
Depecik	--	--	--	--	--	--	--
Soğudü	12	60	--	--	15	5	92
Kızılbeğlü	281	312	27	60	100	10	790
Besinci m.?	--	--	--	--	--	--	--
Kadılı	300	216	54	84	100	20	774
Çiftlik	270	108	9	12	100	12	511
Eşref	707	660	118	216	160	20	1881
Yahşi	49	132	9	30	43	5	268
Ayangölü Sabancı	--	--	405	198	120	--	723
Çiçekli (Karakörpi)	407	218	54	30	90	12	811
Toplam	2966	2536	757	834	1098	135	8326

TABLO VII: 1620 'de Hubûbat Rüsûmu⁵²

Köyler	Bıyaz Akça	Bostan Akça	Ceviz Akça	Şire Akça	Meyve Akça	Kıtan Akça	Besli Akça	Bagal	Toplam Akça
Küçük Kuyuluca	110	--	40	105	160	--	--	--	415
Haydarlı	250	--	80	150	--	--	--	--	480
Kocaali	--	--	--	--	220	60	--	--	280
Eksatı (nezd-i karye-i Kadılı)	16	17	--	20	8	--	--	--	61
Güllü	32	23	--	49	--	--	--	--	104
Depecik	10	10	17	10	10	--	--	--	57
Kızılbeğlü	80	40	--	160	90	--	40	--	410
Kadılı	250	--	--	250	144	--	--	--	644
Çiftlik	--	60	--	--	40	78	--	--	178
Eşref	650	580	--	--	251	--	--	--	1481
Yahşi	120	--	80	40	60	--	--	--	300
Ayangölü (Sabancı)	--	--	--	--	--	--	--	--	--
Çiçekli (Karakörpi)	250	--	10	150	80	--	--	--	490
Yağmurlu	25	8	--	25	25	--	--	--	83
Ahane maa Recebli	30	30	--	25	--	200	--	--	285
Ahane maa Beyli	20	30	--	--	30	158	--	--	238
Aydoğan	--	60	--	--	30	50	--	132	272
Karasu	--	160	--	--	380	--	--	--	540
İncülü	--	--	--	--	--	--	--	--	--
Bekçugöz (Karib)	220	10	--	100	40	--	20	--	390
Andâl (Kavaklı)	--	--	--	--	200	--	--	--	200
Kıyıcacı Kebir	200	200	100	--	160	--	--	--	660
Tersiye	180	150	--	120	250	--	--	--	700
Duzce	10	--	10	--	8	--	--	--	28
Yavaşlı	40	10	--	20	--	--	--	--	70
Beytuyan	160	60	25	120	--	--	--	--	365
Toplam	2653	1448	362	1344	2186	546	60	132	8731

TABLO VIII: 1620'de Bakliyat, Sebze ve Meyve Rüsümü⁵⁹

Köyler	Bıyaz	Boslan	Ceviz	Şire	Meyve	Ktane	Besir	Bagat	Toplam
	Akça	Akça	Akça	Akça	Akça	Akça	Akça	--	Akça
Kuşuk Kuyluca	110	--	40	105	160	--	--	--	415
Haydarlı	250	--	80	150	--	--	--	--	480
Kocaali	--	--	--	--	220	60	--	--	280
Eksali (nezd-i karye-i Kadılı)	16	17	--	20	8	--	--	--	61
Gülü	32	23	--	49	--	--	--	--	104
Depeçik	10	10	17	10	10	--	--	--	57
Kızılbeyli	80	40	--	160	90	--	40	--	410
Kadılı	250	--	--	250	144	--	--	--	644
Çiftlik	--	60	--	--	40	78	--	--	178
Eşref	650	580	--	--	251	--	--	--	1481
Yahşi	120	--	80	40	60	--	--	--	300
Ayangolu (Sabancı)	--	--	--	--	--	--	--	--	--
Çiçekli (Karaköprü)	250	--	10	150	80	--	--	--	490
Yağmurlu	25	8	--	25	25	--	--	--	83
Alahane maa Recebli	30	30	--	25	--	200	--	--	285
Alahane maa Beyli	20	30	--	--	30	158	--	--	238
Aydoğan	--	80	--	--	30	50	--	132	272
Karasu	--	160	--	--	380	--	--	--	540
İncirli	--	--	--	--	--	--	--	--	--
Bekçugöz (Karib)	220	10	--	100	40	--	20	--	390
Andal (Kavaklı)	--	--	--	--	200	--	--	--	200
Kuyluca-i Kebir	200	200	100	--	160	--	--	--	660
Yersye	180	150	--	120	250	--	--	--	700
Düzce	10	--	10	--	8	--	--	--	28
Yavaşlı	40	10	--	20	--	--	--	--	70
Beyliyan	160	60	25	120	--	--	--	--	365
Toplam	2653	1448	362	1344	2186	546	60	132	8731

TABLO IX: 1620'de Hayvancılık, Endüstriyel Ürün ve İşletmeler Rüsümü⁶⁰

Köyler	Çayır	Kışlak	Koru	Otl	Ketan	ganem	Kovan	A yab	K hane	İhl	Ağ	Boya Hane	Toplam
Kuşuk kuyluca	60	--	--	80	--	100	--	--	--	--	--	--	240
Haydarlı	60	346	--	--	--	80	70	--	--	--	--	--	576
Kocaali	30	280	--	--	150	10	30	30 (1ad.)	20	--	--	--	550
Eksali	8	182	--	--	--	15	12	--	5	--	--	--	222
Gülü	--	--	--	20	--	--	--	--	--	--	--	--	20
Depeçik	--	80	--	--	--	--	5	--	--	--	--	--	85
Kızılbeyli	80	30 ⁶¹	--	60	--	20	80	--	--	--	--	--	270
Kadılı	60	130	--	--	--	50	20	--	80 (2ad.)	--	--	--	340
Çiftlik	70	10	--	--	--	--	10	1ad harab	--	--	10	--	100
Eşref	200	200	400 (2ad)	150	--	80	200	--	--	--	--	--	1230
Yahşi	50	--	10	--	--	10	20	--	--	--	--	--	90
Ayangolu (Sabancı)	--	--	--	--	--	--	--	120 4 ad	120 ⁶²	2 ⁶³	--	--	240
Çiçekli (Karaköprü)	160	100	--	--	--	--	70	--	--	--	--	--	330
Yağmurlu ⁶⁴	6	10	5	--	--	14	5	--	36	--	--	--	76
Alahane ile Recebli	--	--	--	--	40	--	24	60 1ad	--	--	--	--	124
Alahane ile Beyli	--	--	--	--	--	30	40	--	40	--	--	--	110
Aydoğan	--	--	--	--	20	--	30	--	50	--	--	--	100
Karasu	75	--	--	--	340	--	67	60 1ad	80	160 ⁶⁵	--	--	782
İncirli	42	160	--	--	140	--	--	60	--	--	--	--	402
Bekçugöz	30	--	--	--	26	20	--	--	--	--	--	--	76
Andal (Kavaklı)	10	314	--	--	10	30	--	2ad Harab	--	--	--	--	364

Köyler	Çayır	Kışlak	Koru	Otl	Ketan	ganem	Kovan	A. yab	K. hane	İht.	Ağ	Boya Hane	Toplam
Kuyluca-ı Kebîr	100	200	--	--	--	20	60	--	57	500 ⁶⁶	150	200	1287
Tersiya	60	--	--	150	--	16	--	60	--	--	--	--	286
Düzce	--	--	--	--	--	--	5	--	4	--	--	--	9
Yavaşlı	17	4690	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	4707
Kârhâne-i Eşmedağı	--	--	--	--	--	--	--	--	815 ⁶⁷	--	--	--	815
Beytuyan	60	15	--	--	--	12	25	--	--	--	--	--	112
Toplam	1198	6747	415	460	690	493	823	390	1307	660	160	200	13543

TABLO X: 1620'de Kulluk Rûsumu

Köyler	Çift	Ekinlu	Bennâk	Müccerrred	B. heva	Deştbanî	Toplam
Küçük kuyluca	446	132	54	156	100	32	920
Haydarlı	477	36	9	48	180	25	775
Kocaali	205	264	18	204	54	38	783
Eksatı	91	144	--	36	10	5	286
Güllü	229	38	18	32	10	5	332
Depecik	37	12	--	--	10	5	64
Kızılbeylu	150	212	18	66	30	18	494
Kadılı	346	360	18	332	150	40	1246
Çiftlik	345	84	9	84	120	20	662
Eşref	791	672	117	575	200	150	2505
Yahşi	98	36	--	36	40	10	220
Ayangölü (Sabancı)	47	96	513	162	--	--	818
Çiçekli (Karakorpi)	347	212	--	126	116	15	816
Yağmurlu	87	120	9	60	--	--	276
Alahane maa Recebli	187	228	54	150	40	20	679
Alahane maa Beyli	162	144	54	84	75	56	575
Aydoğan	236	48	--	24	40	30	378
Karasu	548	852	108	348	250	29	2135
İncirli	133	276	99	144	60	28	740
Bekçügöz ⁶⁸	438	324	36	246	71	40	1155
Andâl (n.d.Kavaklı)	94	156	--	60	120	10	440
Kuyluca-ı Kebîr	1428	792	425?	546	300	90	3581
Tersiya ⁶⁹	1837	1096	117	786	400 ⁷⁰	140	4376
Düzce	75	--	--	--	10	5	90
Yavaşlı (n.d. Karaköy)	483	312	27	102	30	10	964
Beytuyan	189	72?	9	72	70	15	427
Toplam	9506	6718	1712	4479	2486	836	25737

TABLO XI: Kövler ve Hâsılları

Köyler	116	425	438	436	630 ⁷¹	733	731 ⁷²
	929/1522	933-36/ 1526-29	1530	1561	1590	1620	1650?
Küçük kuyluca	4739	4739	4700	5168	5168	5168	8761
Haydarlı	2424	2424	2424	4260	7336	7336	7336
Kocaali	3200	3200	3200	3800	4300	4600	6200
Eksatı ⁷³	--	--	--	1000	1400	1000	--
Güllü	--	--	--	500	1000	1000	--
Depecik ⁷⁴	20	30	150	100	200	200	--
Söğüdü (Der nezdi karye-i Bekçügöz) ⁷⁵	--	--	--	698	698	300	--
Kızılbeylu	--	--	2337	3500	3500	2300	--
Kadılı	3200	3200	3200	7500	7500	7000	11000
Çiftlik	2390	2390	2390	2500	2500	2200	--
Eşref	--	--	--	10200	16000	16226	--
Yahşi	--	--	--	3500	2400	2400	1700
Ayangölü (Sabancı)	--	--	--	3098	3098	3200	--
Çiçekli (Karakorpi)	2698	2698	2698?	4684	4800	4800	7500
Kelkeskend ⁷⁶	900	900	900	400	440	440	--
Yağmurlu	--	--	907	--	1410	1300	--

XVI. Asırdan XVII. Asrın Başlarına Kadar Ada Kazası

Alahane maa Receblu ⁷⁷	2238	2238	2238	--	3200	2238	--
Alahan ⁷⁸	--	--	1246	--	--	--	--
Nehr-i Alahan ⁷⁹	--	--	4000	--	--	--	--
Nehr-i Târilik ⁸⁰	--	--	3000	--	--	--	--
Alahane maa Beyli				--	1264	2850?	
Bolulu ⁸¹	30	30	--	--	--	--	--
Aydoğan	1460	1460	1460	--	2700	2400	2400
Karasu	6166	6166	6166	--	7882	7882 ⁸²	--
İncirli	1190?	1190	1190	--	3200	3200	--
Bekçügöz ⁸³	--	--	3000	--	4680	4680	--
Karîb?	--	--	4669	--	--	--	--
Andâl ⁸⁴	--	--	1205	--	5000	3500	--
Kuyluca-ı Kebîr ⁸⁵	9039	939	9039	--	13598	13598	
Tersiye ⁸⁶	--	--	--	--	14250	14250	9000
Düzce	--	--	--	--	600	300	--
Andal (Ulumiç ⁸⁷)	605	605	--	--	1505	804	--
Çiftlik-i İneku ⁸⁸	--	--	--	--	350	350	--
Eğdir ⁸⁹	543	543	546	--	1800	1800	--
Gümrük-ü İskele-i âb-ı Sakarya	--	--	--	--	1600	--	--
Yağmurlu? ⁹⁰	--	--	907	--	1410	--	--
Yavaşlu ⁹¹	383	383	382	--	6400 ⁹²	6400	--
Kârhâne-i Eşmedağ ⁹³	--	--	--	--	920	815	--
Sefinehâ ⁹⁴	--	--	--	--	--	--	--
Aşağıdakiler vakıf köyledir.							
Ayânkûtâni?	--	--	--	--	--	--	--
Beyluyân? ⁹⁵	--	--	1575	--	--	2700	--
Küçük Depecik ⁹⁶	--	--	2265	--	--	--	--
Kaymaklu ⁹⁷	--	--	350	--	--	--	--
Kuyumcâlu ⁹⁸	--	--	2000	--	--	--	--

¹ BA, TD, No: 438, s.812-814. Sütun başlıkları: Hane, mücerred (m.), meremmetci (mer), Kalyoncun (kal), muhassıl (muh), zipahizâde (sip), sâhib-i berat (sab), doğancı (doğ), imam (im), müezzîn (mü), şeyh (hâtib:h, şeyh: ş, câbî: c), masum (ma). Parantez içindeki rakamlar nüfus katsayılarını gösterir. BA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

² "Kuyluca-ı diğer-i Küçük, tâbi-i Ada ma 'a Balıklağö..." (BA, TD, 116, s. 42). Balıklağö'nun Küçük Kuyluca'ya tabi bir köy olduğu anlaşılıyor. Aynı ibareler için bkz. BA, TD, 425, s. 234).

³ BA, TD, 438'de Depe Köy olarak geçiyor (bkz. s. 812).

⁴ Burada "gâib" okunabilecek bir nüfus var (Aynı defter, s. 812).

⁵ BA, TD, 116'da bu köyün ikinci adı "Karalı" olarak açıklıkla okunabiliyor (s. 42). BA, TD, 425'te yine Karalı (s. 233); BA, TD, 630'da tekrar Karakörpi okunmaya müsait (s. 63, 84).

⁶ "Mezra'a-ı Kelkeskend, nam-ı diğer Arnavud." "Arnavudlu" olarak da görülüyor (BA, TD, 436, s. 532). BA, TD, 630'da ise Kudlu okunuyor (s. 63).

⁷ BA, TD, 438, s. 812.

⁸ Burada "gâib" okunabilecek bir nüfus var (BA, TD, 438, s. 812).

⁹ "Nam-ı diğer Karîb" (BA, TD, 733, s. 328).

¹⁰ Nâm-ı diğer Kavâklı (BA, TD, 733, s. 329).

¹¹ Ada tarihinde büyük ehemmiyeti olan bu karyenin ismi BA, TD, 116'da "Kuyluca nam-ı diğer Çaybaşı" olarak geçiyor. (s. 41).

¹² Burada 3 adet kalyoncunun bulunması (BA, TD, 438, s. 812) iskelenin varlığına işaret ediyor (bkz. aş.).

¹³ "Vakf-ı hâtib-i câmi-i Ada. 'An cânib-i Orhan". Karye-i mezkûre kal 'a-ı câmi-i mezbûreyi termîm ve ta 'mîr etdükleri mukâbilinde avârizdan mu 'âftır" (BA, TD, 438, s. 813).

¹⁴ İrsen mülk (BA, TD, 733, s. 586).

¹⁵ "Vakf-ı imâm-ı mescid-i karye-i Kaymaklu. 'An Orhan", BA, TD, 438, s. 813).

¹⁶ "Vakf-ı mescid-i karye-i Balıklağö ve Karasu. 'An cânibi Orhan" (Aynı defter, s. 813).

¹⁷ Veriler için bkz. 1560 tarihi: BA, TD, 436, s.514-532; 1620 tarihi: BA, TD, 733, s. 312-337,582-587.

¹⁸ Tablo açıklamasında da belirtildiği üzere defter yazıcısının mücerredler ile haricden eken harici reayayı "nefer" başlığı altında toplamış bulunması kuvvetle muhtemeldir. Bu bakımdan, mücerredler sadece bir veri zenginliği olarak düşünülmemeli, genel nüfusun elde edilmesinde sadece neferlerin dikkate alındığı hatırlanmalıdır. Neferler, aynı zamanda harici reayayı da belirtmek üzere teşkil edilen sülünde bulunmaktadır. Defterde "hariçten ekenler" başlığı altında bulunan reel vaziyet toplama işaretinin başında verilmiş, bunlar nefer yukunundan çıkarılarak toplama işaretinin sağında verilmiştir. İkinin toplamı her halükârda defterdeki "nefer" yekununu ifade etmektedir. Bunlar içinde hariçten reaya içinde bulunmayan mücerredlerin de mündemiç olduğunu düşünüyoruz. Harici reaya reel olarak toplama işaretinin solunda yer alan ilk rakamdan müteşekkildir. İkinci rakam ise muhtemelen ya muaf, veya harici reayanın hane reâsleri dışında kalan nüfusunu teşkil etmektedir. Kocaali karyesinde sadece 1 adet reel harici reaya bulunmakta, bütün nüfus içinde 14 mücerred yer almakta, oysa, nefer sayısı 39 olmaktadır. Tek harici reaya içinde 38 kişi bulunmayacağı dikkate alındığında, bu karyede önemli miktarda muaf nüfusun yer aldığı rahatlıkla söylenebilir. Kocaali, 1520 verilerine göre Karadeniz sahilinde yer alan, bünyesinde 11 kalyoncunun bulunduğu sahil karyesi olduğu hatırlanırsa, tespitimizin doğru olduğu anlaşılır. 1560 kayıtlarında muhtemelen muaf nüfus içinde yer alan kalyoncu ve meremmetçilerle askeri ve ilmiye sınıf mensupları haric reaya ile birlikte yekun olarak kaydedilmiş, tek tek belirtmemiştir.

¹⁹ "Hariçten ziraat ederler." (*Aynı defter*, s. 518). Burada 6 adet harici reaya bulunmaktadır. Defterimizin bunları nefer addetmesi bakımından biz de tek addediyoruz. Bunların reel nüfus olarak en az iki katı olduğu tahmin edilebilir.

²⁰ "Hariçten ziraat ederler" (*Aynı defter*, s. 519).

²¹ "Hariçten ziraat ederler." (*Aynı defter*, s. 519). Defterde reaya kaydı mevcut değil. Yakın köy reayasının ziraat ettiği düşünülebilir.

²² Kızılbaşlı karyesinin Besinci? ve Yusufca? Adında iki adet kışlağı olup bunların nüfusu karye nüfusu içindedir (bkz. BA, TD, 436, s. 521). Bunlardan Yusufca kışlağı 1620'lerde mezra' olmuştur. Diğer kışlak ise bu tarihlerde mevcut değildir (bkz. BA, TD, 733, s. 315).

²³ "Karye-i Yahşi, İfrâz-ı karye-i Eşref" (BA, TD, 436, s. 527).

²⁴ Bu karyenin ikinci ismi adını Sakarya üzerinde ki bir köprüden almış olmalıdır. Çaybaşı'na çok yakın olduğu kesindir, zira, bu karyede ikâmet eden hatib "Adabazarı" cimiinin hatibidir (BA, TD, 436, s. 530).

²⁵ "Defter-i köhnede karye olub haliya mezra' olmuştur" (BA, TD, 436, s. 532).

²⁶ Sadece burada mücerred nüfusu toplama dahil ediyoruz, zira, harici reaya ya verilmemiş, ya da silinmiştir (BA, TD, 436, s. 532).

²⁷ BA, TD, 733, s. 329.

²⁸ Bu rakamın içinde 310 kişilik "Abdâl" tairesi bulunmaktadır (bkz. BA, TD, 733, s. 333).

²⁹ "Yavâşlu, nâm-ı diğer Karaköy" (BA, TD, 733, s. 336).

³⁰ İlik tarihle ilgili soldan sağa yekununa 8 adet mücerred nüfus eklenmiştir. İkinci tarihle ilgili sütünlarda yer almayan 310 adet Abdal nüfusu eklenerek genel toplam elde edilmiştir.

³¹ Yaptığımız karşılaştırmalı hesaplara göre hintanın mudu hintanın kilisinin 20 katıdır. Muddan artanlar kile olarak verilmiş, kıymetleri akça olarak kaydedilmiştir. Bu değerlere göre mudu kileye çevirip hububatın kile başına fiyatını tespit etmek mümkün olmaktadır. Bu tarihlerde hintanın bir kilesi 7 akçadır.

³² Şairde de mud kilenin 20 katı olup bir kilesi 3 akçadır.

³³ Darının mudu kilenin 20 katı, bir kilesi 3.5 akçadır.

³⁴ Defterde 201 verilmiş olup bizim değerimizle çakışmıyor (bkz. BA, TD, 436, s. 517).

³⁵ Eksatı karyesinin Hintasının akça değeri defterde 448 verilmiş. Bizim tespitimize göre 441'dir (BA, TD, 436, s. 517).

³⁶ Depecik Karyesinin açıklamasında hariçten ziraat edildiği, yıllık hasılının 100 akça olduğu ifade ediliyor. (BA, TD, 436, s. 519). Başka geliri yoktur.

³⁷ Kızılbaşlı karyesinin hinta hasılı 1174 verilmiş. Bizim tespitimiz 1176'dır.

³⁸ Çiftlik karyesinde darının hasılı defterde 540 verilmiş (BA, TD, 436, s. 524).

³⁹ Eşref karyesi Boğazkesen kalesinin merdanı olan 7 sipahinin müşterek tımarıdır.

⁴⁰ Sapanca'nın değerleri tabloyla bağdaşmadığından metin içinde değerlendirilmiştir.

⁴¹ Çiçeklu nam-ı diğer Karakörpi'nin hinta geliri ve diğer iki kalem geliri siliktir. Bu karyenin hasılı 4684 olup, silik olmayan gelirlerin toplamı 2170'dir. Silik olan diğer iki gelirin 500 akçayı geçtiğini düşünmüyoruz. Bu durumda Hinta gelirinin neredeyse bütün karye hasılının yarısını

teşkil ettiği düşünülebilir (BA, TD, 436, s. 532).

⁴² Kelkeskend karyesinin hasılı, "Anil galle ve kışlak ve gayrehu: fi sene 400" şeklinde kaydedilmiştir.

⁴³ "Alahan ma 'a Acılı" şeklinde mirliva hasısı olduğu kaydedilen bu karyenin hasılı siliktir (BA, TD, 436, s. 532).

⁴⁴ Depecik Karyesinin 100 akçaden ibaret yıllık hasılı hubûbata eklenmiş olup buraya alınmadı.

⁴⁵ Besinci (Yusufca?) Mezra'ası Kızılbeylu karyesinin hasılının içindedir.

⁴⁶ Ayan Gölü (Sabancı)'nın değerleri tabloya uymadığından metin içinde değerlendirilmiştir.

⁴⁷ BA, TD, 436, s. 514-533.

⁴⁸ Haydarlu'nun 99 akçalık kışlak rüsumu yıllıktır.

⁴⁹ Bir âsiyâbdan alınan rüsûmdur.

⁵⁰ Kadılı karyesinin kârhanesi iki adedden müteşekkildir. Bir kârhanenin rüsumu 20 akça etmektedir.

⁵¹ BA, TD, 436, s. 514-533.

⁵² BA, TD, 733, s. 312-337; 582-585.

⁵³ Burada 1 mud 1 kilenin 17. 1428 katıdır (bkz. BA, TD, 733, s. 314). K. Kuyluca ve Haydarlu'da 20 katı idi.

⁵⁴ Gerçek değer 62,57'dir.

⁵⁵ Gerçek değer 232,57'dir.

⁵⁶ Gerçek değer 66, 42'dir.

⁵⁷ Gerçek değer 928, 42'dir.

⁵⁸ Burada bir hata yoksa darının kilesi 9 akçaye tekabül ediyor. Kaplucanın kilesi de 8 tutuyor (BA, TD, 733, s. 336).

⁵⁹ BA, TD, 733, s. 312-337; 582-585.

⁶⁰ A.yab: Âsiyâb; K.hane: Kârhâne; İht.: İhtasâb; Ağ.: Ağıl.

⁶¹ "Resm-i kışlak. Mevad? Ve göl depe? Fi sene 30" (BA, TD, 733, s. 316).

⁶² Burada dört adet işletme olup türü verilmekle beraber okunamadı. Su ile işleyen bir işletme (su testeresi) olabilir (Aynı defter, s. 322).

⁶³ "İhtisâb ve bâc-ı bâzâr-ı karye-i mezbure fi sene...." Bizim için önemli olan bu vergi kaleminin miktarı silinmiş olabilir (Aynı defter, s. 322).

⁶⁴ Yağmurlu karyesinin bir göl civarında olduğu anlaşılıyor: "Resm-i göl: 10". Ayrıca Orman ve koruluğu da var. 5 akça rüsum alınmış. "Resm-i kurn? Veya "çürm otu" adında bir ot olup bundan da 5 akça rüsum alınmış. Buranın kârhanesi tahta ve sair emtia getiren teknelerden oluşuyor ve iskelesi de bulunuyor. Yine Yağmurlu kışlesinin altında başka bir karyeden bahsediliyor: "Karye-i Kâmuşlu nezd-i Karye-i Düzce." Kâmuşlu karyesinin de kârhanesi var. Buraların kervan yolu güzergâhında bulunan ticarî gelişmeye müsait yerler olması muhtemeldir. Burada birkaç rüsum türü daha var ki, tam okunamıyor (bkz. Aynı defter, s. 335).

⁶⁵ "Bâc-ı ubûr ki, Karasu İskelesi'ne tahta ve sair kereste götürüb satarlar. Kırk akçada bir akça alınur. Fi sene 160" (Aynı defter, s. 327).

⁶⁶ "Bâc-ı bâzâr-ı Ada. Fi sene 500" (Aynı defter, s. 333).

⁶⁷ "Kârhâne-i Eşmedağı. Her seferde yigirmişer akça alına. Tâbi-i Ada. Hâric-ez defter" (Aynı defter, s. 337).

⁶⁸ "Bekçügöz nam-ı diğer Karib" (Aynı defter, s. 328).

⁶⁹ Aynı defter, s. 333; BA, TD, 630, s. 64.

⁷⁰ "Ve mürde?... ve yava ve kaçgun ve cürm-ü cinâyet ve tapu-ı zemîn" (BA, TD, 733, s. 335).

⁷¹ Bu defterin birkaç ayrı bölümünde köy hasılları veriliyor. Bu hasıllar bir birini tutmuyor. Bazı bölümler, büyük ihtimalle tımar hasıllarına göre tertib edilmiş olduğundan, köy hasılının tamamını ihtiva etmiyor. Biz bu bölümlerden köy hasılının en yüksek olanını tercih ettik. Bunlar farklı tarihlerdeki kayıtların içmâli de olabilir (Bölümler için bkz. BA, TD, 630, s. 62 vd., s. 85 vd., s. 111).

⁷² BA, TD, 731, s. 59vd. Hasıllar bu defterde "mahsul-ı karye ve behre" şeklinde veriliyor.

⁷³ BA, TD, 436'da mezra' (s. 518; krş. BA, TD, 630, s. 62).

- ⁷⁴ BA, TD, 438'de Depeköy olarak geçiyor (bkz. s. 812).
- ⁷⁵ BA, TD, 630, s. 62.
- ⁷⁶ "Mezra'a-ı Kelkeskend, nam-ı diğer Arnavud. Bu sabıka karye imiş şimdi mezra' olmuştur. Hasıl anî'l-galle ve kışlak fi sene 440" . (BA, TD, 733, s. 323; BA, TD, 116, s. 41). Aynı ibarelerden başka, köyün diğer adının Arnavudlu olarak da geçtiği görülüyor (BA, TD, 436, s. 532). BA, TD, 630'da ise Kudlu okunuyor (s. 63).
- ⁷⁷ Alahan-ı diğer (BA, TD, 438, s. 812). "Karye-i Alahâne. Tâbi-i Ada-ı diğer"(BA, TD, 116, s. 42). Bu ibare de önem taşıyor, zira, Ada ikiye ayrılıyor. Büyük Kuyluca ve Küçük Kuyluca.
- ⁷⁸ BA, TD, 438, s. 812.
- ⁷⁹ Aynı defter, s. 812.
- ⁸⁰ Aynı defter, s. 812.
- ⁸¹ BA, TD, 733, s. 324. BA, TD, 116'da mezra' olarak geçiyor (bkz. s. 41).
- ⁸² "Bac-ıki, Karasu iskelesine tahta ve sair kereste getirüb satarlar. Kırk akçada bir akça alınır". "Sefinehâ ki Karasu iskelesinde tahmil olunur." "Resm-i sefneha-ı İskele-i nefsi Karasu" (BA, TD, 733, s. 327).
- ⁸³ Nam-ı diğer Karib (Aynı defter, s. 328).
- ⁸⁴ Nâm-ı diğer Kavâklı (Aynı defter, s. 329).
- ⁸⁵ Nâm-ı diğer Çaybaşı (Aynı defter, s. 330). Aynı klişe altında "Câmii cedîd" ilâvesi var. Burada "Bâc-ı bâzâr-ı Ada fi sene 500 " ibaresi var ki, Adan'ın pazarının bu karyede olduğunu gösteriyor (s. 333). Ada tarihinde büyük ehemmiyeti haiz olan bu karyenin ismi BA, TD, 116'da "Kuyluca nam-ı diğer Çaybaşı" olarak geçiyor. (s. 41).
- ⁸⁶ BA, TD, 733, s. 333; BA, TD, 630, s. 64.
- ⁸⁷ "Andâl nâm-ı diğer Ulumiç" (BA, TD, 116, s. 42; BA, TD, 425, s. 233). "Ulumiç, tabi-i Ada. Hâsil iskele-i mezbûre: 804" (BA, TD, 733, s. 336).
- ⁸⁸ "Der nezd-i Karye-i Alahane" (BA, TD, 733, s. 336).
- ⁸⁹ "Sâbıka karye imiş hâliya mezra' olmuştur." "Gümrük-i İskele-i Âb fi sene 1600" (BA, TD, 733, s. 337). Sakarya İskelesi'nin bu karye bünyesinde olduğu anlaşılıyor. Asıl gelirinin de bu iskele gümrüğüdür. Bu yerleşim yeri bir önceki tarihe aid defterde "karye" tesmiye edilirken, burada 3 adet kalyoncunun bulunması iskelenin varlığını teyid ediyor (T. T. 438, s. 812).
- ⁹⁰ Belki ma 'mürcu (BA, TD, 438, s. 812).
- ⁹¹ "Yavaşlu, nâm-ı diğer Karaköy".(BA, TD, 733, s. 336). "Kışlakhâ-ı karye-i Yavaşlu, tabii Ada, ...fi sene 4600. Barut için(begüla, teküla?) ağaçları var imiş. Miriye zabt iderler deyu haber virdiler. Gaflet ile kimesne dahl itmesin" (Aynı defter, s. 337).
- ⁹² Bu karyenin bir kışlağı olup, hasılı siliktir. (BA, TD, 630, s. 65. Başka bir yerde kışlak ve karye ayrı ayrı verilmiştir. Kışlak 4600, karye 1800'dür. Aynı defter, s. 111).
- ⁹³ "Kârhâne-i Eşmedağı, her seferde yigirmişer akça alına. Tabii Ada, hâric ez-defter (BA, TD, 733, s. 37."Mahsul an efrâd-ı kışlakhâ-ı karye-i Yavaşlu. Sâfran içme dimekle meşhurdur. Tâbi-i Ada", BA, TD, 630, s. 111).
- ⁹⁴ "Resm-i sefnehâ. Nefsi Karasu iskelesinde tahmil olunub ve bâc-ı tahta ve kereste ki iskele-i mezbûreye getirüb satarlar. Kırk Akçada bir akça alınır (BA, TD, 733, s. 337).
- ⁹⁵ "Karye-i Beytuyân vakıftır. Orhân Bey'den Ada Câmii'nin hatibine. Her kim hatib olur ise tasaruf eder. Elân hatib Latif bin Mehmed bin Hacı Ahmed'dir. Elinde Sultan Murâd Hân tabe serâhumâdan mukarrer nâmeleri var ve pâdişâhımız gufrânehu ? ve nasrallahu? Hazretlerinden dahi mukarrer kılıb nişân-ı şerif virilmiş. Kendünün bir çift yürür. El-hâletü hâzihi Sultanımız gufranehu ve nasrallahu hazretlerinden Mevlâna Latif eline mukarrer nâme hitâbetine deyu defter-i köhnede mestur. Yine cihet-i imâmet? Vekarye-i mezbure halkının merhum Sultan Mehmed Hân tâbe nurullahdan? Avârız-ı divaniyyeden muaf olub câmii mezbure haraba müteveccih oldukça meremmet edeler deyu hükm-i hümâyunları olub hâliya Bâb-ı serir-i a 'lâya arz olunub geru berkarâr-ı sâbık avârızdan mu 'âf olub câmii mezbûreyi dâim terkîm ve itmekle emr olmağın deftere sebt olundu. Ber-müceb-i defter-i atik hâliya kemâkân muteber olub cevânib-i ? mezbûre hâliya erbâb-ı sipâhiden elli dördüncü bölüğün yevmi yigirmi bir akça ulûfesi mutasarrıf iken hitâbet-i mezbure ile Ece Sultan zâviyesinin meşihati ulûfesi? Hizâne-i 'âmireye kâlmak şartıyla ber-vech-i te'yid kendüye verilmeğın ricâ idüb hatt-ı hümâyun-ı sa 'âdet makrûn ile ...buyurulmağın ber-müceb-i berât-ı 'âli şân, defter-i cedide kayd olundu. Ber-vech-i te'yid-i hitâbet ve meşihata mulasarrıf olmak üzere" (BA, TD, 733, s. 585).
- ⁹⁶ İrsen mülk (BA, TD, 733, 586). 1520'lerde Orhan Bey vakfı idi. Bkz. yuk.
- ⁹⁷ Orhan Bey vakfı (BA, TD, 733, s. 587). "Vakf-ı imâm-ı mescid-i karye-i Kaymaklu. 'An Orhan", BA, TD, 438, s. 813).
- ⁹⁸ " Vakf-ı mescid-i karye-i Balıklağö ve Karasu. 'An cânibi Orhan" (BA, TD, 438, s. 813).

IV SAKARYA VE ÇEVRESİNİN İSTANBUL'UN GÜNDELİK HAYATINA KATKISI (16-19. YÜZYIL)

Yrd. Doç. Dr. Arif BILGIN

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ, EĞİTİM FAKÜLTESİ
ÖĞRETİM ÜYESİ

Bütün büyük şehirler gibi, Osmanlı başkenti İstanbul da kendi kendine yeten bir şehir değildi. Nüfusunun yüksekliği ve bu nüfusun üreten değil daha çok tüketen sınıflardan oluşması, başkenti, ülke coğrafyasındaki neredeyse bütün kentlerin ürün fazlasına muhtaç hale getiriyordu. Osmanlı kentleri, ürettikleri malın, kendi ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra kalan kısmını öncelikli olarak İstanbul'a göndermekle yükümlüydüler. Fazla ürünün İstanbul dışındaki bir kentin ihtiyacına yöneltilmesi veya yabancı devletlere satılması ancak başkent talepleri karşılandıktan sonra mümkün olabilmekteydi. Devlet, bu kuralı, geliştirdiği iâşe politikasının temeli saymaktaydı.

Şehrin nüfusunun yüksekliği bilhassa başkent olmasından kaynaklanıyordu. Buradaki askeri ve sivil kurumlar ile içinde padişah ve hanedan mensupları gibi seçkinlerin yaşadığı saray, şehir nüfusunun artmasına paralel olarak kentin gıda ve malzeme ihtiyacını körüklemekteydi. Başkent olmanın bir diğer sonucu da, bünyesinde barındırdığı bazı resmi kurumların bağımlı olduğu stratejik mallara ihtiyacı artırmasıydı. Söz gelimi, Tersane ve Tophane emanetleri gibi İstanbul'da bulunan iki önemli merkezî kurumun faaliyetlerini yürütebilmesi, gerekli kerestenin ve top üretiminde kullanılan malzemelerin teminine bağlıydı.

İstanbul'un ihtiyaç duyduğu malların tedariki, ülke sınırları içinde geniş bir coğrafyadan gerçekleştiriliyordu. Marmara Bölgesi, Trakya, Batı Anadolu, Balkanlar, Transilvanya (Eflak-Boğdan), Mısır ve Doğu Akdeniz'deki (özellikle Şam) üreticiler ve devlete hizmet sunanlar, bu dev şehrin taleplerine cevap verecek şekilde örgütlenmişlerdi. Fakat İstanbul'un taleplerine en fazla muhatap olan bölgeler, başkent yakın çevresiydi. Çünkü, özellikle taşıma maliyeti yüksek mallar (odun, kömür, kereste vb.), bu yakın çevreden veya taşıma maliyetinin düşük olduğu deniz nakliyatına müsait bölgelerden tedarik edilebiliyordu. Sakarya ve çevresi de İstanbul'a nispeten yakın ve dolayısıyla yükü fazla olan bölgelerden biriydi.

Bu çalışma, 16. yüzyıldan 20. yüzyıl başlarına kadar, Sakarya ve çevresinin İstanbul'un ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik katkısını incelemeyi hedeflemiştir. Ancak hemen belirtilmelidir ki, araştırmanın temel kaynakları olan arşiv belgelerindeki bilgilerin niteliği, bu amacı hakkıyla gerçekleştirilmeyi

engellemiştir. Çünkü, bölgeden başkentteki resmi kurumlar için yapılan tedariki ayrıntılı bir şekilde işleyen arşiv belgeleri, İstanbul halkının ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik mal akışı hakkında neredeyse hiç bilgi vermemektedir. Bu durum, araştırmanın daha çok, bölgeden devlet kurumları için yapılan tedarikte yoğunlaşmasına sebep olmuştur.

İstanbul'a yakın birçok bölge gibi Sakarya ve çevresi de, başkente, gıda maddelerinden kullanım eşyasına kadar uzanan geniş bir yelpazede mal akışı sağlıyordu. Fakat, eldeki veriler bölgenin İstanbul'a, gıda maddesi bakımından düşük düzeyli bir katkıda bulunduğunu göstermektedir. Buna karşılık bölge, odun ve kereste çeşitleri başta olmak üzere, beslenmeyle ilgili olmayan malların temini açısından önemli bir yere sahipti.

Sakarya ve çevresi, kara ve deniz taşımacılığı açısından uygun bir coğrafyada yer almaktaydı. İran'dan Erzurum ve Sivas'ı takip ederek İstanbul'a uzanan ana yol, Sakarya'dan geçmekteydi. Hafif ve taşıma maliyeti düşük mallar bu yoldan İstanbul'a ulaştırılabilmeydi. Taşıma maliyeti yüksek mallar için ise, iki seçenek bulunuyordu. Birincisi, malların İzmit limanına kadar karayoluyla, oradan da gemilerle taşınmasıydı. Diğeri ise, odun ve kereste nakliyesinde görüldüğü gibi, taşımanın Sakarya nehrinden Karasu'ya kadar sallarla yapılarak burada gemilere yüklenmesiydi. Her iki taşıma şekli açısından avantajlı konumu, Sakarya ve çevresini merkezi ihtiyaçların karşılanması konusunda vazgeçilmez bir bölge haline getirmiştir.

Arşiv belgelerindeki bilgilere dayanarak, saray mutfağı için alınanlar hariç, bölgeden başkente düzenli olarak gıda maddesi gönderilmediği anlaşılmaktadır. Sakarya çevresinden saray mutfağına kuru soğan, ayva ve tavuk alınmaktaydı. Kuru soğan, -içinde Sapanca'nın da yer aldığı- Marmara'nın doğusundaki geniş bir coğrafyadan elde edilmekteydi¹. Ayva, Lefke merkez olmak üzere, Bilecik'ten Geyve'ye uzanan alandan temin edilmekteydi². Bu alana Akhisar (Pamukova) da dahildir³. İmparatorluk mutfağı esas olarak üç bölgeden gelen tavukları tüketiyordu: Marmara Denizi'nin kuzey ve güney yakasındaki kazalar ile Bolu çevresi⁴. Bolu'dan tavuk tedarik edilen Samako, Bendereğli ve Yenice-i Taraklı kazalarından sonuncusu günümüzde Sakarya il sınırları içindedir⁵.

Sakarya ve çevresinden merkezi hükümetin gıda maddesi talepleri özellikle sefer dönemlerinde yoğunlaşmaktaydı. Sefer sırasında askerlerin ve yük hayvanlarının temel ihtiyaçları olan buğday, un ve arpaya olan gereksinim artmaktaydı. O nedenle birçok bölge gibi Sakarya ve çevresi de, bu mallara ilişkin ihtiyacın bir kısmını karşılamakla yükümlü hale geliyordu. Bu dönemlerde yazılan zahire emirleri, Üsküdar-Yalova-Gümüşova üçgenindeki neredeyse tüm kazaları muhatap almaktaydı. Zahire yükümlülüğüne muhatap kazalardan Sakarya sınırları içinde olanlar; Sapanca, Karasu, Geyve, Akyazı ve Akhisar'dır⁶.

Bölgeden ayrıca gerek normal zamanlarda gerekse sefer dönemlerinde koyun istenmekteydi⁷. Fakat koyun talebine ilişkin kayıtların azlığı, bölge halkının nadiren bu yükümlülükle karşı karşıya kaldığını göstermektedir.

Bölgenin İstanbul'un iâşesine yukarıda adı geçenlerden başka bir gıda

maddesiyle katkıda bulunduğu dair herhangi bir kayda şimdilik rastlanmamıştır. Bölgeden yapılan sevkıyatta saman ve kömür de yer almaktaydı⁸. Saman talebiyle ilgili hükümlerin çoğunda hangi amaçla istendiği açık bir şekilde belirtilmemekle birlikte, tedarik edilecek saman büyük ihtimalle İstabl-ı Âmire'deki hayvanların ihtiyacını karşılamaya yönelikti⁹. Merkezî hükümetin ihtiyaç belirttiği samanın, Marmara'nın kuzey ve güney yakası ile doğuda Gümüşova'ya kadar uzanan hattaki kazalardan gelmesi bekleniyordu¹⁰. Baruthane'de barut üretiminde kullanılan söğüt kömürü ise, Sapanca'dan karşılanmaktaydı. Sapanca'nın bu mala yönelik yükümlülüğünün uzun bir mazesinin olduğu anlaşılmaktadır¹¹.

Sakarya ve çevresinin İstanbul'un gündelik hayatına asıl katkısı, odun ve kereste ile olmuştur. Bölge, Osmanlı dönemi boyunca geniş ormanlarla kaplıydı ve bu yüzden 'ağaç denizi' olarak isimlendirilmiştir. Çok çeşitli ve nitelikli ağaçlara sahip oluşu, devletin keresteye yönelik kimi ihtiyaçlarını buradan karşılamasını zorunlu kılmıştır.

Odun ve kereste, bölgeden temelde iki ayrı yöntemle tedarik edilmiştir. Bu yöntemlerden ilki, avarız ve nüzul vergisi karşılığı odun ve kereste teminidir¹². Bölgedeki avarız ve nüzul mükellefleri, belirlenen miktarda odun veya kereste temin ederek yükümlülüklerini yerine getirmiş sayılıyordu. Bunlara, hazırladıkları odun veya kerestenin fiyatının yalnızca 1/5'i ödeniyordu; kalanı, vergilerine karşılıktı. Avarız karşılığı odun veya kereste tedarikinde, 17. yüzyılın ilk yarısından itibaren *ocaklık* sistemi devreye sokuldu. *Ocaklık*, odun ve kereste teminindeki aksaklıkları gidermeye yönelik olarak ihdâs edilen bir yöntemdi ve avarızları karşılığı odun mükellefi olan ünitelerin sabitlenmesini sağlamaktaydı¹³. Odun ve kereste temininde ikinci yöntem, *mübâya*ydı (satın alma). Bu yöntemde, odun ve kereste, bölgedeki veya İstanbul'daki tüccardan satın alınmak suretiyle tedarik ediliyordu.

Maden kömürünün yaygın olarak kullanılmaya başlandığı 20. yüzyıla kadar konutların ısınma ihtiyacı odun ve odun kömürüyle karşılanıyordu. Evlerin mutfaklarında ve oturma odalarında bulunan ocaklar, yemek pişirme ve ısınma amaçlı kullanılmaktaydı. Hali vakti yerinde olan ailelerin evlerinde bulunan ve nispeten daha az duman çıkaran kömür mangalları da aynı işlevi görmekteydi¹⁴.

Nüfusun yüksek oluşu, İstanbul'a bol miktarda odun getirtilmesini gerektiriyordu. 1911 yılına ait bir belge, 1.500.000'lik nüfus kapasitesine sahip olan İstanbul'a yıllık 700.000 çeki odun lazım olduğunu bildirmektedir¹⁵. Bu hesaptan yola çıkılarak 15.-19. yüzyıllar arasında, başkent halkının: nüfusun 200-250.000 civarında olduğu 15. yüzyıl sonunda 110.000; 400-500.000 olduğu 16. yüzyılda 220.000; 600-700.000 olduğu 17. yüzyılda 300.000 ve 700-900.000 olduğu 19. yüzyılda 370.000 çeki ortalama odun tükettiği söylenebilir¹⁶.

Çeşitli yüzyıllarda farklılık göstermekle birlikte, İstanbul'un odun ihtiyacı esasen Karadeniz'in Anadolu sahili ve Marmara'nın güney yakasındaki kazalardan karşılanmıştır¹⁷. Ulaşılabilen belgelerden hareketle, 16.-18. yüzyıllarda başkent odununun neredeyse tamamının Güney Karadeniz sahil şeridindeki kazalardan temin edildiği; Güney Marmara'daki kazalardan odun

alımının ise 19. yüzyılda yoğunlaştığı söylenebilir. Ayrıca 18. yüzyıldan başlayarak Karadeniz'in Rumeli sahilindeki ormanların odununa da müracaat edilmiştir¹⁸.

18. yüzyılda Karadeniz'in Anadolu sahilinde odun indirilen iskeleler: İrve, Marlulılar, Asferos (?), Şile, Kabakoz, İmranlı, Yorgunca, Kefken, Ağva, Küçükağız, Kanlıca, Kalyoz, Seril, Güğen (?), Kerpe, Karaçapu, Kumceğiz, Sakarya, Salı, Karasu, Kocalar, Dilağzı, Kaplan, Akçaşar, Alaplı, Ereğli ve Bartın'dı¹⁹. Bir yüzyıl sonra Marmara'nın güneyindeki kazalardan elde edilen odun, Biga'ya bağlı Lapseki, Çardak, Yapıldak, Küreci, Kemer, Karabiga, Karakoru ve Hüdavendigâr eyaletine bağlı Büyükkumla, Küçükumla, Karacalı, Karlı ve Arnavudköyü iskelelerinde gemilere yükleniyordu²⁰. 19. yüzyılda, münhasıran İzmit kazası sınırlarında yer alan ve odun nakliyesinde kullanılan iskeleler şunlardı: Başiskele, Sekban, Kazıklı, Değirmendere, Ereğli, Topçu, Samanlı, Yalakâbâd (Yalova), Kuru, Çınarcık, Engere, Katırlı, Karamürsel, Şile, Ağva, Kefken ve İrve²¹.

İstanbul'a, odun tedarik edilen bölgelerden üç çeşit odun gelmekteydi. Bunlardan ilki, halkın ısınma ihtiyacını karşıladığı niteliksiz odundu. İkincisi, gürgen ağacından kesilen, fırıncı ve çörekçilerin kullandığı *elleme* denilen çeşitti. Çörekçilerin kullandığına *çörekçi ellemesi* denilmekteydi. Sonuncusu ise, büyük mutfak ve hamamlarda kullanılan *tomruk/kütük* odunlarıydı. Bunların hamamlarda kullanılanı *hamam tomruğu* diye anılmaktaydı²².

Odunu zarurî ihtiyaçların önde geleni olarak gören devlet²³, halkın sıkıntıya düşmemesi için tedarik bölgelerinden bol miktarda odun kesilmesi, taşımanın vaktinde yapılması ve muhtekirlere (karaborsacı) fırsat verilmemesi konularını önemsiyordu²⁴. Mirî odun (resmî kurumların, özellikle de sarayların odunu) işine İstanbul Ağası nezaret etmekteydi. Ayrıca külliyetli miktarda odunun geldiği İzmit ve çevresinde odun işini organize etmesi için bir memur, *odun emini* olarak görevlendiriliyordu²⁵. Odun emini genellikle İzmit'de ikâmet ederdi. Gerek *mübayaa* yoluyla alınacak odunun parası gerekse avârız karşılığı odun tedarikinde ödenecek 1/5'lik *sermaye akçesi* bu emine teslim ediliyor, bölgedeki odun işiyle uğraşan yükümlülere ödeme yine bu görevli tarafından yapılıyordu²⁶. Mirî odun tedarikinde, odun eminiyle birlikte, bazen kereste hizmetinde bulunan *tahta serdarı* da görevlendirilebiliyordu²⁷. Her türlü mal alımında olduğu gibi, devlet kurumları için odun alımında da odun eminin veya bölgeye gönderilen bir başka görevlinin öncelikli alım yapma hakkı vardı. Mirî ihtiyaç karşılanmadan başkasına odun satılması yasaktı²⁸.

Odunu dağlardan baltacılar veya avarız mükellefleri kesmekteydi. Kesilen odun, yakın limana veya nehre kadar karayolundan taşınıyordu. Bu nedenle, odun yüklü arabaların veya yük hayvanlarının geçeceği yollarda zaman zaman temizleme ve genişletme çalışmaları yapılmaktaydı²⁹.

Dağlardan indirilen ve karayolu ya da nehir vasıtasıyla³⁰ taşınan odunun toplandığı iskeleler, "gemiler varmağa kâbil" yerlerden seçiliyordu³¹. Buralarda biriken odunun korunması için odun tedarikinden sorumlu olanlar, kendi aralarından birini *iskeleci* olarak tayin ediyorlardı. *Iskeleci*, koruma görevinin

yanında, odunun tartılması ve gemilere yüklenmesi işlerine de bakıyordu³².

Odon nakliyesinde, karada yük hayvanları ve arabalar kullanılırken denizde taşıma, *kayık* ve küçük tonajlı gemilerle gerçekleştiriliyordu. Ulaşılabilen belgelerde adı geçen ve odun taşımada kullanılan kayık ve gemi çeşitlerini; *piyade kayığı*, *çenber*, *çekeleve* ve *at gemisi* şeklinde sıralayabiliriz³³. Marmara Denizi'nde odun nakli genellikle *at gemileri*yle yapılmaktaydı³⁴. Karadeniz'de yapılan taşımacılıkta muhtemelen daha büyük gemiler kullanılıyor olmalıydı. Mîrî odun taşıyan at gemilerinde acemi oğlanları çalıştırılıyordu. Bunlar, gittikleri yerlerde merkezin onaylamadığı hareketlerde bulunmaktan çekinmiyorlardı³⁵. Aynı zamanda, odun indirilen büyük iskelelerin bulunduğu kazalarda, acemi oğlanlarının kıyafetine bürünerek suç işleyenlere de rastlamak mümkündür³⁶.

Devlet, başkentte bir darlığın ortaya çıkmaması için odunun vaktinde taşınması konusunu sürekli önemsemiştir. Hükümlerde, odunun kış bastırmadan önce ("şiddet-i şitâdan mukaddem") taşınması gerekliliği üzerinde bilhassa durulmaktadır³⁷. Bir hükümde, kesilen odunların "rûz-ı Kasım"dan önce iskelelere indirilmesi emredilmektedir³⁸. Rûz-ı Kasım, miladî senede Kasım ayının 9'una denk geldiğine göre, odunların en geç Kasım ayının ilk haftasına kadar iskelelerde toplanarak bir-iki hafta içinde nakledildiklerini söylemek mümkündür.

İstanbul'da yaşanan odun kıtlıklarında nakliye araçlarının sınırlı olması önemli bir etkendi. Aslında odun ve kereste taşımada kullanılan gemiler belliydi ve bunlar normal zamanlarda talebe cevap verebiliyorlardı. Ancak nakliye gemilerinin sayısı, bir malın taşınmasına ağırlık verildiğinde diğer malın eksik tedarik edilmesine neden olacak kadar sınırlıydı. Bu yüzden, iki malın da, kıtlığa neden olmayacak şekilde, dengeli bir biçimde taşınmasının gerekliliği, hükümlerde özellikle vurgulanmaktaydı³⁹.

İstanbul'a sevk edilen odunun mîrî için olanı, Eminönü'ndeki Meydan iskelesine⁴⁰; halka satılmak üzere geleni ise, başka iskelelere indiriliyordu⁴¹. Mîrî odunun tartılması, nihaî noktaya taşınması, kesilmesi, yarılması ve istiflenmesi devlet tarafından çoğu zaman ücret karşılığı yaptırılıyordu⁴². Topkapı Sarayı'na alınan odunların kesilme ve yarıma işlemi, odun anbarının bulunduğu sarayın birinci avlusunda gerçekleştiriliyordu⁴³.

Sakarya ve çevresinin, İstanbul'un odun ve kereste ihtiyacını karşılamak üzere üstlendiği yük, sefer dönemlerinde üstesinden gelinemez bir hâl alıyordu. Merkezî hükümetin ardı ardına gelen talepleri karşısında bunalan bölge halkı⁴⁴ evini, barkını bırakarak başka yerlere göç ediyordu. Bu sebeple, sıkça sayılabilecek aralıklarla bölgede yeni avarız sayımları yapılmaktaydı. Devlet, yeni sayımlarla, mevcut avarız mükelleflerinin sayısını tespit etmekten öte, hanesini terk eden vergi yükümlülerini belirleyip yerlerine geri döndürmeyi amaçlıyordu⁴⁵. Aksi takdirde, avarız karşılığında tedarik edilen odun miktarında kayda değer düşüş yaşanıyor veya tedarik sürecinde mükelleflerle görevliler arasında sık sık anlaşmazlıklar çıkıyordu.

İstanbul'da yaşanan büyük yangınlardan sonra, gerek kereste gerekse

odun ihtiyacında gözle görülür bir artma meydana gelirdi. Ahşap evlerin ve mevcut odunun yanması, yerine yenilerinin ikamesini zorunlu kılardı. Böyle dönemlerde Sakarya ve çevresinde odun ve kereste faaliyetleri artardı. Ancak evlerin inşasında kullanılan keresteye talebin oldukça fazla olması nedeniyle artan kereste fiyatları, çoğu zaman odun teminini güçleştirirdi. Çünkü, baltacılar, odun yerine, daha yüksek ücretlerle kereste kesmeye yönelirlerdi. Bunun sonucu olarak, şehirdeki odun arzı daralır ve odun fiyatları yükselişe geçerdi. Bir hükümden devlet yetkililerinin, yukarıda anlatılan gelişmelerin her yangın sonrasında yaşanacağını bildiklerini ve böyle dönemlerde ivedilikle tedbir almaya çalıştıklarını öğreniyoruz⁴⁶.

Devlet, 19. yüzyıla kadar, gerek İstanbul'da gerekse tedarik bölgelerinde oduna narh koymuştur. İstanbul'da 1560 ve 1574'de odunun resmî fiyatı çeki başına 10 akçedir⁴⁷. Bu rakam, 1590'da 20 akçeye çıkmışsa da⁴⁸ 1609-1610 senelerinde 16 akçeye düşmüştür⁴⁹. 1716'da İstanbul Ağası şehirdeki odun tüccarlarından çekisini 45 akçeye almıştır⁵⁰. 18. yüzyılın üçüncü çeyreğinde başkent halkı bir çeki odunu 40-46 paraya (120-138 akçe) alabiliyordu. Kış aylarında da bu fiyat 50-60 paraya (150-180 akçe) kadar çıkabiliyordu⁵¹. Fiyatlara ilişkin bu az sayıdaki veriye dayanarak odun fiyatının dalgalı ve artan bir seyir takip ettiği söylenebilir. Bu nedenle olsa gerek, devlet, yaz başında tedarik bölgelerine gönderdiği hükümlerde, İstanbul'daki resmî odun fiyatlarını bildirirdi⁵². Böylece odun tüccarları rasyonel bir ticaret yapma şansı bulacaklardı. Fakat, İstanbul'a varan odun tüccarlarının bazı sürprizlerle karşılaşması hiç de imkânsız değildi⁵³.

Mütemadiyen artan fiyatlara, narh koymak suretiyle müdahalede başarılı olamayan devlet, 19. yüzyılın ortasından itibaren fiyatları serbest bıraktı⁵⁴ ve şehre giren odunun üç hisseye bölünmesine karar verdi. Üç hisseden biri askerî sınıflara, kalanı da halka tahsis edilecekti⁵⁵. Fiyatların serbest olduğu bir piyasada, fiyatları düşürmenin en uygun yolu arzı genişletmektir. Osmanlı Devleti de bu piyasa kuralına uyarak İstanbul halkının daha ucuz odun alabilmesi için şehre bol miktarda odun girişini sağlamaya çalıştı⁵⁶. Hatta odun tüccarlarına ve gemi reislerine teşvik uygulaması başlattı⁵⁷ ve odundan gümrük vergisini kaldırdı⁵⁸. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, İstanbul'un nüfusu 1.500.000'i bulmuştu ve yüzyıllardır odun ve kereste kesilegelen ormanlar azalmıştı. Başkent piyasasındaki odun arzını bu dev şehrin taleplerine cevap verecek düzeye çıkarmak imkânsız hale gelmişti. Durumun ciddiyeti dolayısıyla, 1911'de konu Meclis-i Vâlâ'da detaylı olarak görüşülüp bir çıkış yolu arandı. Meclis, odun ve ağaç kömürüne tekrar narh konulmasını kararlaştırdı⁵⁹. Dışarıya odun satılmasının geçici olarak yasaklanması⁶⁰, kaloriferi olmayan devlet dairelerine ve büyük iş yerlerine, maden kömürü kullanabilecekleri şekilde kalorifer tesisatı kurulması gibi konular da bu toplantıda karara bağlandı. Devlet dairelerinin ve iş yerlerinin kömürle ısınmalarının odun fiyatını düşüreceği umuluyordu. Dersaadet'in odun problemi o kadar had safhaya ulaşmıştı ki, Meclis toplantısında Rusya'dan odun getirilmesi konusu bile gündeme alınmıştı. Toplantı sonucunda, konuyla ilgili fizibilite çalışmalarının yürütülmesi kararlaştırıldı⁶¹.

İstanbul'da, gerek inşaat sektöründe kullanılmak gerekse Tersâne, Tophâne ve Cebehâne gibi merkezî kurumların ihtiyaçlarını gidermek için bol miktarda keresteye gerek duyuluyordu. Şehrin kereste ihtiyacı, hinterlandındaki dağlık bölgelerle deniz taşımacılığına elverişli çevrelerde bulunan ormanlardan karşılanmaktaydı. Keresteye odun birbiriyle ilişkili iki mal olduğundan her iki malın tedarik edildiği bölgeler hemen hemen aynıydı. Bu meyanda, Marmara Denizi sahilleri ile Karadeniz'in güneyindeki kıyı şeridinde bulunan dağlık alanların, başkentin kereste ihtiyacını karşılayan iki ana bölge olduğu belirtilmelidir. İstanbul halkının keresteye yönelik ihtiyacı, daha çok inşaat faaliyetleri çerçevesinde ortaya çıkmaktaydı. Devletin kereste talebi ise, Tersâne, Tophâne, Cebehâne ve Bostancıbaşı'nın gereksinimleri doğrultusunda şekilleniyordu.

Tersâne'ye, içinde Sakarya ve çevresinin olduğu tedarik bölgelerinden, donanmanın ihtiyaç duyduğu gemi inşa malzemeleri alınmaktaydı. *Sütun, seren ve kürek* başta olmak üzere, gemi inşasında kullanılan her türlü ahşap malzemeden oluşan Tersâne'nin ihtiyaç listesi oldukça kabarıktı⁶². Gemi inşasında kullanılan kereste çeşitleri, genellikle *karaağaç, meşe ve gürgen* ağaçlarından elde ediliyordu⁶³.

Sakarya ve çevresinden Tophâne'ye, top arabaları için kullanılan ahşap malzemeler gönderilmekteydi. Bu meyanda; *kundak tahtası, tekerlek tahtası, metris tahtası, vürdinar, dingil, ok* (araba oku), *ok kolu, ipsid* (tekerlek çenberinin parçaları), *özek* (arabanın iki dingilini birbirine bağlayan parça), *yasdık* (ön dingilin üzerine yerleştirilen ve dingil döndüğünde yükün sabit kalmasını sağlayan parça), *el manivelesi* ve *gülele* (ağaç kap, muhtemelen yağdanlık) sayılabilir⁶⁴. Sözü edilen top arabası malzemeleri, özellikle *gürgen* ve *karaağaç*tan yapılmaktaydı⁶⁵.

Cebehâne'nin keresteye ilişkin ihtiyacı, *tüfenk kundağı*yla sınırlıydı. Kurum, bu ihtiyacını 16. yüzyılda özellikle Ada ve Akyazı kazalarından, 17. yüzyılda ise ağırlıklı olarak Sapanca'ya bağlı Kadılı Divanı reâyâsından temin ediyordu. 1572 yılında Akyazı kazasından Cebehâne'deki tüfenklere kundak yapmak üzere 400 adet *yazu tahtası* istenmişti. Aynı yıl Ada kazasından 3000 kundak talep edilmekteydi. Her iki kazadan istenen yazu tahtası ve kundağı tedarik etmek için bölgeye hassa kundakçılardan Pervane gönderilmişti⁶⁶. 17. yüzyılda da Kadılı Divanı halkı, avarız karşılığı her yıl Cebehâne'ye 4000 kundak hazırlamaktaydı⁶⁷.

Son olarak Bostancıbaşı'nın kereste talebi, sorumluluğundaki kayıklarla ilgiliydi. Hassa bahçe, bağ ve bostanların bakımından ve çalışanlarından sorumlu olan Bostancıbaşı'ya bağlı hassa kayık ve sandallar ile bahçe kayıkları ve hamal kayıkları bulunmaktaydı. Bunların tamir ve inşası için gereken kereste, 18. yüzyıl başlarında İzmit, Akyazı, Âb-ı Sâfi ve Sapanca kazalarından elde ediliyordu⁶⁸.

Sözü edilen ilk üç kurumun kereste talebi, seferler öncesinde hayli artardı. Mevcut yükümlülüklerinin yanında ilave mesuliyetler almaktan rahatsız olan halk, tepkilerini merkezî hükümete ulaştırmaktan çekinmezdi. Savaşların ardı

arkası kesilmeyen 17. yüzyılın ikinci yarısında çıkan bir hükümde, devlet, bölge halkına gereğinden fazla yüklendiğinin bilincinde olduğunu ihsas ettiriyor ve zimnen biraz daha tahammül etmeleri telkininde bulunuyordu⁶⁹.

Sakarya ve çevresinden kereste sevkıyatını, İzmit'te ikamet eden *kereste emini* ve *tahta serdarı* organize ederdi⁷⁰. Mîrî kereste kesilen yerlerle İstanbul halkının ihtiyaçlarına dönük kesim yapılan yerler birbirinden farklıydı. Kereste tüccarlarının mîrî kereste elde edilen yerlerde kesim yaptırması yasaktı⁷¹. Odun kesiminde olduğu gibi, kereste imâlinde kullanılacak ağaçlar da baltacılar tarafından kesilmekteydi. Kesilen ve dalları budanan tomruklar, bölgede bol miktarda bulunan ve suyla çalışan "hızır ta'bîr olunur bıçkılar"da tahta vb. kereste çeşitlerine dönüştürülürdü⁷². 18. yüzyılda bölgede hizmet veren bıçkıcıların tamamına yakınının Bolulu olması kayda değerdir⁷³.

Kereste naklinde genellikle odun taşımada kullanılan yollar tercih edilirdi. Sakarya nehri etrafındaki dağlardan elde edilen keresteler, Boğazağzı'na (Sakarya Boğazı) kadar sallarla nehirden taşınır, burada gemilere yüklenirdi⁷⁴. Sakarya nehrine uzak bölgelerden temin edilenler ise, İzmit veya Kefken limanına götürülmekteydi. Devlet, başkente sevk edilen kerestenin çürük veya çatlak olmamasına özen gösterirdi⁷⁵.

Tersâne'ye ait gemilerin bir kısmı Sakarya nehrinde ve Sapanca'da inşa edildiği için⁷⁶, inşa faaliyetlerini yürütecek kalafatçı, burgucu, dülger vb. ustalar, yakın kazalardan getirilmekteydi⁷⁷.

Sakarya ve çevresinin 16. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar İstanbul'un gündelik hayatına ne tür mallarla katkıda bulunduğunu inceleyen bu araştırma, bölgenin, gıda maddeleri bağlamında başkentin iâşesine katkısının çok sınırlı ve düzensiz olduğunu göstermiştir. Devlet, nadiren ve o da sefer zamanlarında bölgeden zahire talebinde bulunuyordu. Bu durum, 19. yüzyılın sonuna kadar Sakarya ve çevresindeki tarımsal arazilerin tüketim fazlası mal üretecek yoğunlukta olmadığını söylemeye imkân verir. Sakarya nehri ve Mudurnu çayı sürekli taşıdığından iki akarsuyun etrafı bataklık haldeydi ve bu bölgede 19. yüzyılın sonunda bataklığın kurutulmasıyla tarımsal faaliyet yapılmaya başlandı. Bölgedeki tarımsal üretimin düşük kapasiteli olmasının bir nedeni de, bölgenin arazi yapısının, bugünkünden farklı olarak kereste ve odun üretmeye müsait sık ağaçlı ormanlardan oluşmasıdır. O nedenle bölgenin İstanbul'a asıl katkısı odun ve kereste sevkıyatıyla olmuştur. Bölgenin arazi yapısının, mütemediyen değişmekle birlikte, aslen 20. yüzyılda bozularak tarımsal arazilerin hızla artmaya başladığı anlaşılmaktadır. Orman-tarımsal arazi dengesinin, ikincisinin lehine sürekli bozulması nedeniyle artık bölge, 'ağaç denizi' olma vasfını yitirmiştir. Coğrafi dokunun değişimi, bölgedeki esnaf yapısını ve ekonomik faaliyetleri de etkilemiştir. Nitekim bölgede, yüzyıllardır en önemli esnaf kolu olan kerestecilik önemini yitirmiş, kerestecilikle uğraşanların sayısı iyice azalmıştır.

EKLER

Ek I: 1686 Senesinde Girişilecek Sefer İçin 1685 Sonbaharında Zahire İstlenen Kazalar ve Zahire Miktarları

Kaza	Arpa (kile)	Buğday (kile)	Un (kile)
Uskudar	8000	1700	1700
Yoros (Beykoz)	1100	150	150
Izmit	3300	600	600
Iznik	2100	400	400
Karamürsel	2200	400	400
Sarıçayır	1000	150	150
Sapanca	1600	300	300
Bazarköyü	1200	100	100
Karasu	800	100	100
Geyve	2200	350	350
Akyazı	600	250	250
Bazarcık	600	50	50
Akhisar (Pamukova)	1700	250	250
Yalova	1200	100	100
Ab-ı Sâfi	800	50	50
Gümüsova	600	50	50
Toplam	30000	5000	5000

Kaynak: İMŞSA, *Üsküdar Mahkemesi*, nr. 296, s. 131/1.

Ek II: 1676 ve 1680 Senelerinde Saman İstlenen Kazalar ve Saman Miktarı

Kaza	1676 ⁷⁸ (kantar)	1680 ⁷⁹ (kantar)
Uskudar	-	3700
Yoros	500	500
Izmit	2000	2100
Iznik	1200	1000
Karamürsel	1200	1000
Sarıçayır	600	500
Geyve	1000	1000
Akyazı	1000	800
Bazarcık	400	300
Akhisar	1000	800
Yalova	600	600
Ab-ı Sâfi	500	300
Gümüsova	300	300
Bazarköyü	500	-
Karasu	400	-
Toplam	11200	12900

Ek III: 1643'de Sapanca ve Hendek'de Odun Yükümlülüğünden Muaf Reâyânın Hizmet Alanları ve Sayıları

Hizmet alanı	Sayısı	Hizmetin yürütüldüğü yer
Köprücü	280	Sakarya köprüsü (122 nefer); Çarh köprüsü (152 nefer)
Menzilci	216	Sapanca menzili (93 nefer); Hendek menzili (123 nefer)
Kundakçı	110	Cebahane (70 nefer); Tophane (40 nefer)
Kömürcü	27	- (Baruthane)
Tahtacı	40	-
Eğrekçi	52	Hassa (44 nefer) ve Valide Sultan koyunları (8 nefer)
Vakıf reâyâ	172	Ahi Çelebi (82 nefer); Emir Sultan (23 nefer); Sultan Orhan (13 nefer); Süleyman Paşa (27 nefer); Şeyh İzzeddin (27 nefer) vakıfları

Kaynak: MAD 412, s. 27.

Ek IV: Çeşitli Tarihlerde, Bölgeden Tophâne İçin İstene Kereste Çeşitleri

	1583 ⁸⁰	1600 ⁸¹	1675 ⁸²	1679 ⁸³	1684 ⁸⁴
Araba oku	4	2000	-	-	-
Ok kolu	100	-	-	-	-
Özek	100	-	-	-	-
Yasdık	100	-	-	-	-
Gülek	150	2500	-	-	-
Ipsid	2500	20.000	-	-	-
Kundak tahtası	-	200	160	40	160
Tekerlek tahtası	-	-	200	40	200
Metris tahtası	-	-	300	-	1500
Vürdinar	-	-	-	40	160
Dingil	200	2000	-	-	300
El manivelesi	-	-	300	40	1100

Ek V: Eylül 1626'da Üsküdar, İzmit, Sapanca, Kandıra, Ağaçlı, Kaymas ve Şeyhli'den Top Arabalarının İhtiyacı İçin İstene Kerestenin Cins, Miktar, Uzunluk ve Fiyatı (Kaynak: İMŞSA, Üsküdar Mahkemesi, nr. 152, s. 93.)

Cinsi	Miktarı	Uzunluğu (zirâ)	Fiyatı
Ipsid	1600	-	2
Gülek	250	-	6
İklik	150	7	7
Dingil	200	-	6
Tomruk	25	6	65
Terazi tahtası	25	6	60
Gülek	350	-	60
Ok	250	-	7
Dingil	250	6	6
Ipsid	2600	-	2
Terazi tahtası	60	5-6	60

Ek VI: 1628 Senesinde, Tersane'de İnşa Edilecek On Kadırga İçin Kereste İstene Kazalar ve Bu Kazalara Gönderilen Meblağ

Kaza	Gönderilen meblağ (akçe)
Ağaçlı	9000
Akâbâd	4800
Taşköprü	1700
Ada	13000
Izmit	14300
Akyazı	30750
Yorukân-ı Akyazı	500
Ab-ı Sâfi	8100
Sarıçayır	4500
Akhisar	13750
Geyve	32820

Kaynak: İMŞSA, *Üsküdar Mahkemesi*, nr. 155, s. 71.

Ek VII: 1643 Senesinde Yapılan Yeni Tahrire Göre Üsküdar, Sapanca, Âb-ı Sâfi, Akyazı ve Sarıçayır Kazalarındaki Oduncu Reâyâsı

İdari Birim	Reâyâ Sayısı	Askeri/Danışmend Geçinenler	Askeri Tâyifesi (askerî/danışmend)	Defterdeki Reâyâ Sayısı
Kaymas nahiyesi	811 (54'ü Ermeni)	29/19	90/9	654
Şeyhli nahiyesi	584 (26'sı Ermeni)	108/59	68/12	483
Kandıra nahiyesi	577	35/21	77/16	481
Ağaçlı nahiyesi	519	40/21	59	424
Gençli nahiyesi	467	31/3	79	411
Ak-âbâd nahiyesi	255	36/7	83/4	218
Üsküdar Kazası	3213 (80'i Ermeni)	279/128	456/41	2671
Toplamı				
Sabancı kazâsı	1168	103/45	140/18	494
Ab-ı Sâfi	264 (59'u Ermeni)	18/4	34/2	154

Akyazı	443	84/52	80/19	209
Sarıçayır	173	28 /13	41/10	940
Genel Toplam	5261 ⁸⁵ (139'u Ermeni)	511/242	751/90	3618

Kaynak: MAD 412, s. 40-41

Ek VIII: 1128 ve 1129 (1715-1716 ve 1716-1717) Senelerinde Ocaklık Olarak Odun Bedeli Veren Kazalar ve Bedelini Verdikleri Odun Miktarı*

Kaza	Odun (çeki)
Iznik	1127
Görece	790
İpsala	250
Sarıçayır	412,5
Sapanca	2185
Akyazı	1205
Toplam	5969,5

Kaynak: D. BŞM 16532, s. 5.

Ek IX: 1716 Senesinde Ocaklık Olarak Odun Gönderen Kazaların Listesi

Kaza	Odun (çeki)
Vize, Pınarhisarı, Saray ve Midye	6000
Güğercinlik	2253
Biga	595
Samako ve Bendereğli (Bolu)	1912
Gemlik	1313
Iznikmid	2907
Inehacı	1000
Taşkopru	939,5
Kaymas	2000
Kandıra	1110
Gencelü	685
Akâbâd (Akova)	290
Ağaçlı	760
Şeyhlu	1350
Marmara ve Kapıdağı	15970,5
Erdek	1272
Toplam	40362

Kaynak: D. BŞM 16532, s. 9.

Ek X: İstanbul Ağası'nın 1716 Senesinde Mübayaa Yoluyla Taşradan ve İstanbul'daki Tüccardan Satın Aldığı Odun ve Kömür Miktarı

Nereden alındığı	Odun (çeki)	Kömür (kıyye)
Kazalar	25000	-
Tüccar	55368,5	31920
Toplam	70368,5	31920

Kaynak: D. BŞM 16532, s. 9.

Ek XI: 1735 Senesindeki Odun Ocaklıkları

Kaza	Odun (çeki)
Sapanca	2165
Ab-ı Sâfi	250
Akyazı	1205,5
Sançayır	412
Iznik	1127
Görece	790
Pınarhisarı	2719,5
Vize	2109,5
Samako ve Bendereği	1912
Marmara ve Kapıdağı	16327,5
Erdek	1272
Güğercinlik	2253
Biga	595
Ine Hacı nâm-ı diğer Gekboze	1000
Taşköprü ve Taşlıca	936,5
Izmit	2907
Gemlik	1313
Kaymas	2000
Kandıra	1100
Genceli	733,5
Ağaçlı	765
Şeyhli	1350
Saray	733,5
Midye	639,5
Toplam	46616

Kaynak: D. BŞM 16534, s. 2-3.

Ek XII: 1735 Senesinde Emir İle Odun Mübayaası Edilen Kazalar ve Odun Miktarı

Kaza	Kütük miktarı (çeki)	Odun miktarı (çeki)
Karamürsel	500	2500
Yalova	500	2500
Gebze	400	2500
Marmara	-	2000
Biga	-	1000
Edincik	-	500
Izmit	-	2500
Pazarköyü	-	1000
Akyazı	-	1500
Ab-ı Sâfi	-	1500
Sarıçayır	-	1000
Sapanca	-	2000
Akhisar	-	2000
Geyve	-	2000
Taşköprü	-	2500
Kandıra	-	3500
Kaymas	-	3500
Şeyhli	-	3500
Genceli	-	1500
Ağaçlı	-	1500
Şile	-	1500
Akçaşar	-	2000
Karasu	-	750
Terkos	-	3000
Ahyolu	-	5000
Midye	-	2000
Yenişehir (Bursa)	250	1250
Izmit	600	4250
Toplam	2250	61000

Kaynak: D. BŞM 16534, s. 3-4.

Ek XIII: 1817 Senesinde Padişah Fermanıyla Odun Mübayaa Olunan Kazalar ve Miktarları

Kaza	Kütük miktarı (çeki)	Odun miktarı (çeki)
Izmit	600 ⁸⁸	5000
Karamursel	500	2500
Yalova	500	2500
Sapanca	-	2000
Akyazı	-	1500
Aksâfi (Ab-ı Sâfi)	-	1500
Sarıçayır	-	1000
Iznik	-	2500
Taşköprü	-	2500
Pazarköyü	-	1000
Biga	-	1000
Midye	-	1000
Edincik	-	500
Şile	-	1500
Karasu	-	750
Akhisar	-	2000
Ahyolu	-	5000
Terkos	-	3000
Kaymas	-	3000
Kandıra	-	3500
Şeyhlü	-	3500
Genceli	-	1500
Ağaçlı	-	1500
Geyve	-	2000
Akçaşar	-	2000

Kaynak: D. BŞM 16555, s. 7.

Ek XIV: 1817 Senesinde Nüzul ve Avarız Karşılığı Ocaklık Olarak Odun Gönderen Kazalar

Kaza	Odun (çeki)
Sapanca	2165
Aksâfi (Ab-ı Sâfi)	250
Akyazı	1205
Sarıçayır	412,5
Pınarhisarı	2719,5
Iznik	1127

Kaza	Odun (çeki)
Gorele	790
Vize	2109,5
- (Kaza ismi belirtilmemiş)	1912
Erdek	1272
İne Hacı nâm-ı diğer Gekboze	1000
Marmara ve Kapıdağı	16356,5
Güğercinlik	2257
Biga	595
Taşköprü	936
Izmit	2907
Gemlik	1313
Kaymas	2000
Genceli	765
Ağaçlı	760
Midye	639,5
Saray	531,5
Kandıra	1100
Şeyhlü	1350
Toplam	44253,5

Kaynak: D. BŞM 16555, s. 7-8.

Ek XV: 1817-1818 Yıllarında Ocaklık Olarak Odun Bedeli Alınan Kazalar

Kaza	Odun (çeki)	Birim fiyatı	Toplam bedel (akçe)
Güğercinlik	1937	40	77 480
Mıralı	256	30	7 680
Akhisar ve Geyve	-	-	109 477

Kaynak: D. BŞM 16555, s. 2.

Ek XVI: 1242 (1826-27) Senesinde Nüzul ve Avarız Karşılığı Ocaklık Olarak Odun Gönderen Kazalar

Kaza	Odun (çeki)
Izmit	2918,5
Pınarhisarı	2719,5
Vize	2109,5
Kaymas	2000
Şamako (ve) Bendereğli	1912
Şeyhlü	1350
Gemlik	1313
Erdek	1272
Iznik	1127
Kandıra	1100
İne nâm-ı diğer Gekboze	1000

Kaza	Odun (çeki)
Taşköprü	936,5
Biga	595
Marmara ve Kapıdağı	16100,5
Güğercinlik	320
Ahyolu	239,5
..... (?)	167
Misivri	125
Görece	790
Ağaçlı	765
Genceli	733,5
Midye	639,5
Toplam	40233

Kaynak: KK 7387, s. 5.

Ek XVII: 1243 (1827-28) Senesinde Mübâyaa Yoluyla Odun Alınan Kazalar ve Miktarları

Kaza	Kütük (çeki)	Odun (çeki)
Izmit	600	5000
Yalova	500	2500
Ahyolu	-	5000
Kaymas	-	3500
Şeyhli	-	3500
Iznik	-	2500
Taşköprü	-	2500
Midye	-	2000
Akhisar	-	2000
Geyve	-	2000
Akçaşar	-	2000
Şile	-	1500
Genceli	-	1500
Ağaçlı	-	1500
Pazarköyü	-	1000
Biga	-	1000
Karasu	-	750
Edincik	-	500
Karamürsel	-	272,5
Toplam	1100	44032,5
Sadrazamın dairesine verilen	600	15250
Kalan	500	28782,5

Kaynak: KK 7387, s. 5.

BELGE ÖRNEKLERİ:**İMŞS, Üsküdar Mahkemesi, nr. 38, 133/1.**

Mefâhiru'l kuzât ve'l hükkâm ma'denü'l-fazli ve'l-keâm Üsküdar ve Şile ve Akyazı ve Sapanca ve Geyve ve Bolu ve Ada kadıları *dâme fazlühüm* tevkî'i refî'i hümayûn vâsıl olıcak ma'lûm ola ki:

Hâliyâ İznikmid kadılığından on kıt'a kadırğa gemileri ağaçları mu'accelen kesitüb ihzâr olunmak emr-i şerîfim olmağın İznikmid kadısına mü2 ekked hükm-i şerîfim yazılıp ve kapum çavuşlarından mefâhirü'l-emâsil ve'l-akrân Mehmed Çavuş *zîde kadrühü* ta'yîn olunup ve her kadırğa gemi ağaçları bahâsından on dokuz bin yüz altmış akçe hesâbı üzre Hazîne-i Âmire'mden yüz doksan bir bin altı yüz [akçe] ihrâc olunup mezkûr İznikmid kadısına gönderildi. Buyurdum ki, hükm-i şerîfimle vardukda zikr olunan kadırğa gemileri ağaçların kesilmesinde ve deryaya karîn yerlere taşınup götürülmesinde mu'âvenet lâzım olan yerlerde ve müzâheret idesiz ve gemi ağaçları hizmetin iden gemiler ise lâzım olan ücretleri bî-kusûr İznikmid kadısına çavuşumla gönderilen akçeden bî-kusûr hakların sâhiblerine aliviresiz, şöyle bilesiz, alâmet-i şerîfe itîmad kılasız.

Tahrîren fi gurre-i Cemâziye'l-evvel sene semânîn ve tis'a mi'e [12 Ağustos 1572]

Be-makâm-ı Kostantıniyye el-mahrûse

BOA, MAD 7950, s. 17.

Üsküdar kadısına, Âb-ı Sâfî ve Ağaçlı ve Akâbâd ve Şeyhlü ve Taşköprü ve Karamürsel ve Kandırı ve Kaymas ve Gencelü ve İznik ve Yarköyi ve Yalakâbâd ve Akyazı ve Sarıçayır ve İznikmid ve Ada ve Geyve ve Akhisâr ve kadılarına hüküm ki:

Bin elli beş senesine mahsûb olmak üzre taht-ı kazâlarınızda Tersâne-i âmiremde müceddeden binâsı fermân olınan donanma gemilerîçün kereste kat' ve Tersâne-i âmireye nakl itdürilmek lâzım ve mühim olmağın kat' ve tedârük [içün] ——— (boş) *zîde kadrühü* emîn ve mübâşir ta'yîn olunmuşdur. Vardukda gerekdür ki, bir an ve bir sâ'at te2 hîr ve tevakkuf eylemeyüp zikr olınan kerâsteleri Tersâne-i âmiremde irsâl olınan mühürlü ve nişanlı tevzî'ât defteri mücebince mu'tâd-ı kadîm üzre re'âyâyâ kat' ve mahall-i me'mûra nakl itdürmede mücidd ü sâ'î olasız ve bahâları için lâzım gelen akçeyi defter-i mezbûre üzre ve takdîm olunduğı üzre ashâb-ı hukûka hakların bi't-tamâm emîn-i müşârun-ileyhden alivirüp bir ferdin bir akçe ve bir habbesin alıkodurmayasın. Şöyle ki, re'âyâsı sâkin olup: *Biz köprüci ve doğancı ve kürekci ve evkâf re'âyâsıyuz* didüklerine amel eyleyüp inâd ü muhâlefet idenlerün muhkem haklarından gelüp muhtâc-ı arz olanları ism ve resmleriyle yazup ilâm eyleyesiz ve kereste-i merkûmı ber vech-i müsâre'a kat' eyleyesin ki Tersâne-i âmirede gemiler inşâsına mübâşeret olundukda hâzır ve müheyââ ola. İhmâl ve müsâhele ve avk u te'hîrden begâyet hazer üzre olup bâb-ı

hıdmetde dakıka fevt eylemeyesiz, husûs-ı mezbûr mühimmedendir, sâire kıyâs eylemeyesiz diyü vech-i meşrûh üzre tezkîre virildi.

Fî 17 S sene 1055 [14 Nisan 1645]

İMŞSA, Üsküdar Mahkemesi, nr. 107, 134/4.

Akzâ kuzâti'l müslimîn evlâ vülâti'l-muvâhhidîn ma'denü'l-fazli ve'l yakîn vâris-i ulûmi'l-enbiyâi ve'l-mürselîn hüccetü'l-hakkı ale'l-halkı ecma'în el-muhtass bi-mezid-i inâyeti'l-meliki'l-mu'în Mevlânâ Üsküdar kadısı *zîdet fezâ'ilühü* ve mefâhirü'l-kuzât ve'l-hükkâm ma'denü'l-fezâ'ili ve'l-kelâm Mevlânâ Ada ve Akyazı ve Sarıçayır kadıları *zîde fazlühüm* tevkî'-i refî'-i hümâyûn vâsil olıcak ma'lûm ola ki:

Hâlîya sefer-i hümâyûnum mühimmatıçün inşâsı fermân olan hassa top arabaları içün zıkr olunan kadılıklara kerâste tevzî' olundukda, re'âyâdan ba'zısı çekegelmediler ve bir tarîk [ile] ba'zı hıdmet mukâbelesinde mu'âflarız diyü tevzî' vü ta'yîn olunan mıkdarı araba kerestesini çekmekde te'allül ve inâd iderler diyü ilâm olunmağın imdi emr-i sâbıkım mücebince tevzî' vü ta'yîn olunan kerâsteyi cümlesine ale's-seviye çekdirüp ol makûle çekmeyesiz diyü ibrâz etdikleri hükümler te'hîr olınmak emr idüp buyurdum ki, hükm-i şerîfimle top arabacılar bölük-başlılarından Âlî Şeyh vardıkda husûs-ı mezbûra gereği gibi mukayyed olup dahı bir an ve bir sâ'at te'hîr ü tevakkuf eylemeyüp zıkr olunan kadılıklara ve Ağçalı ve Gencelu nâhiyelerine tevzî' ve tahsîli fermânım olan keresteyi cümlesinden ale's-seviye cem' ve tahsîl etdirüp emr-i sâbıkım mücebince tedârik ve tekmi'l idüp vakti ve zamânıyla irsâl eyleyesiz. Şöyle ki, eslemeyüp yine re'âyâ tarafından ve gayrîden kerâste çekdirmeyesiz diyü emr dahı ibrâz iderlerse te'hîre konulup kemâkân sâir re'âyâyla bile çekdirüp itmâm-ı hıdmet eyleyesiz. Bu makûle memnû' olmayanları isimleri ile yazup arz eyleyesiz, bu bâbda ihmâl ve müsâhele ve avk u te'hîrden begâyet hazer idesiz, şöyle bilesiz, alâmet-i şerîfe i'timâd kılasız.

Tahrîran fi'l-yevmi'l-ısrîn şehr-i Saferi'l-muzaffer sene ihdâ aşere ve elf [11 Ağustos 1602]

Be-makâm-ı Kostantıniye el-mahrûse

¹ Saray mutfağının Marmara'nın doğusundan soğan tedarik ettiği kazalar; İznik, Sapanca ve İzmit'tir (Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), KK 7273).

² 1573 lâşe sezonunda Geyve'den 18 himl ayva alınmıştı (BOA, D. BŞM 80, s. 7). Bu miktar, yaklaşık 18000 ayvaya tekabül etmekteydi. Lefke'den her yıl gelmesi öngörülen 25 himl ayvanın 25000 adet olarak geçtiği bir kayıt için bkz. BOA, KK 7273, *ani'l-havâlât* kısmı.

³ Yine 1573 lâşe sezonunda Akhisar'dan 15 himl ayva tedarik edilmişti (BOA, D. BŞM 80, s. 7).

⁴ Arif Bilgin, *Osmanlı Sarayının Lâşesi (1489-1650)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2000, s. 161-162.

⁵ Taraklı'dan 1622'de 4440 tavuk, 2220 de piliç gelmiştir. 1640'da ise 6720 tavuk, 2240 piliç tedarik edilmiştir. 1646'da bu miktar değişmemiştir (Bilgin, a. g. e., s. 162).

⁶ Diğer kazalar: Üsküdar, Yoros (Beykoz), İzmit, İznik, Karamürsel, Sarıçayır, Bazarköyü, Bazarcık, Yalakâbâd (Yalova), Âb-ı Sâfi ve Gümüşâbâd'dır (İstanbul Müftülüğü Şeriyye Sicilleri Arşivi (İMŞSA), *Üsküdar Mahkemesi*, nr. 278, s. 135/6; 296, s. 131/1). 1685 yılında zahire talep edilen kazalar ve miktarları için bkz. Ek I.

⁷ 16. yüzyılın ikinci yarısında Sapanca'dan İstanbul için (BOA, MD 69, 110/225), Akhisar'dan ise

Kıbrıs seferi için koyun talep edilmişti (12 Numaralı Mühimme Defteri I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1996, s. 20).

⁸ Şubat 1571'de Sapanca ve İzmit kadirlerine gönderilen bir hükümde bu iki kazadan mermer talep edilmektedir. Ancak istenen mermerin, bölgedeki eski binalardan kalanlar olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, bölgenin yer altı zenginliklerinden sayılamayacağı için dikkate alınmamıştır: "Hâlâ taht-ı kazânızda bazı ebniye-i atıkada ve arâzi-i hâliyede mermer bulunup ferzend-i erc-mend oğlum Murâd... cânibinden Üsküdar'da binâ olunan câmi'i mühimmi için kazdırulup ihrâc eylemek..." (12 Numaralı Mühimme Defteri I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1996, s. 95, hüküm nr. 102).

⁹ Bir hükümde, istenen samanın İstanbul'daki "İstabl-ı Âmire davarları" için kullanılacağı açıkça belirtilmektedir (İMŞSA, Üsküdar Mahkemesi, nr. 326, s. 119/1).

¹⁰ Bu kazalar: Üsküdar, Gekboze (Gebze), İznikmid (İzmit), Âb-ı Sâfi, Sarıçayır, Akyazı, Karamürsel, Yalakâbâd (Yalova), Gemlik, Mudanya, Gönen, Mihaliç (Karacabey), Geyve, Lapseki, Biga, Güğercinlik ve Yoros (Beykoz)'dur (İMŞSA, Üsküdar Mahkemesi, nr. 326, s. 119/1).

¹¹ Konuyla ilgili 1685 yılına ait hükümde, Baruthane'de işlenen barut fazla olduğundan, "kadimden" Sapanca'dan elde edilen söğüt kömürünün yetmediği bildirilmekte ve ilave ihtiyacın Üsküdar'daki mirî korudan temin edilmesi istenmektedir (İMŞSA, Üsküdar Mahkemesi, nr. 296, s. 127/2). Baruthane'de 18. ve 19. yüzyıllarda kullanılan odun kömürü çeşitleri ve nerelerden tedarik edildiği hakkında bkz. Birol Çetin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanayi: 1700-1900*, Ankara 2001, s. 48-49, 64-66.

¹² Bölge halkı, avarız mükellefiyeti karşılığında ayrıca menzilkeşlik, derbentçilik ve köprücülük gibi hizmetleri de yürütmekteydiler (İMŞSA, Üsküdar Mahkemesi, nr. 286, s. 69). Sapanca ve Hendek'de, odun hizmeti dışında farklı alanlarda görevlendirilen reyâ hakkında bkz. Ek III.

¹³ Ocaklık müessesesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bilgin, a. g. e., s. 141-145.

¹⁴ Suraiya Faroqi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, çev. Elif Kılıç, İstanbul 1997, s. 177.

¹⁵ MV 155/13, Karpat, I. Dünya Savaşı öncesinde, 1914 yılında İstanbul'un nüfusunun 910.000 olduğunu belirtiyor (Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914*, Wisconsin 1985, s. 189).

¹⁶ İstanbul'a ait nüfus rakamları için Karpat'ınki dışında şu eserlerden yararlanılmıştır: Robert Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul 1991, s. 4-48; Ö. Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, X (İstanbul 1953), s. 1-27; Ümit Meriç Yazan, "Bir Asır Boyunca (1840-1940) İstanbul Şehrinin Nüfusunda Meydana Gelişmelerin Tahlihi", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri*, İstanbul 1989, s. 59-74.

¹⁷ İstanbul'un odun ve kömür ihtiyacı hakkında özgün bir çalışma için bkz. Salih Aynural, "XVIII. Yüzyılda İstanbul'un Odun ve Kömür İhtiyacının Karşılanması", *Osmanlı*, V, Ankara 1999, s. 563-569.

¹⁸ İstanbul'a, bu bölgedeki özellikle Varna ve Ahyolu kazalarından odun gelmekteydi (BOA, A. MKT. UM 493/13; BOA, A. MKT. UM 568/60). Bölgeden kesilen odunların indirildiği iskeleler, Varna'da Gözege, Fındıklı, Karadere, Misivri ve Kozluk; Ahyolu'da ise Ahyolu, Çingene, Köprüaltı, Al İmanı ve Karaağaç'tı (BOA, A. MKT. UM 493/13-2).

¹⁹ BOA, MD 165, 247/3 (Ağustos 1767); BOA, MD 176, 365/2 (Mayıs 1779); BOA, MD 198, 146/497 (Mart 1801).

²⁰ BOA, A. MKT. UM 437/85; BOA, A. MKT. UM 146/53.

²¹ BOA, A. MKT. UM 437/91; BOA, A. MKT. UM 493/13-2. Başiskele, büyük ihtimalle geçmiş yüzyıllarda da kullanılan İzmit iskelesiydi.

²² BOA, MD 176, 365/2; BOA, MD 198, 146/496). 1653 senesinde saray mutfağı için Sakarya ve çevresinden tomruk odunu istenmesiyle ilgili bkz. BOA, MAD 2836, s. 144. Odun çeşitleriyle ilgili ayrıca bkz. Aynural, a. g. m., s. 565.

²³ "...işbu hatab, havâyic-i zarûriyyenin başlucası olarak..." (BOA, A. MKT. UM 493/13-1); "Bu hatab akdem levâzımdan olarak..." (BOA, A. MKT. UM 437/185); "...el-hâsıl mezkûr husûs umûr-i mühimminin ehemmindendir." (İMŞSA, Üsküdar Mahkemesi, nr. 142, vr. 51b).

²⁴ İstanbul'un odun ihtiyacıyla ilgili, tedarik bölgelerine gönderilen Divân-ı Hümâyûn hükümleri şu şekilde başlıyordu: "Âsitâne-i aliyemde olan ibâdullahın odun husûsunda muzâyakadan sıyânentleri murâd-ı mülûkânem olmaktan nâşi... mahall-i mezbûre cibâlınden kesret ve vefret üzre odun kat' ve iskelelere nakl ve sefinelere tahmil ve Deraliyyeme tesyîr..." (BOA, MD 165, 247/3). Benzer hükümler için bkz. BOA, MD 176, 365/2; MD 198, 146/497.

²⁵ Odun eminleri genellikle acemi yayabaşlarından atanıyordu (1593 tarihli hüküm: İMŞSA, Üsküdar Mahkemesi, nr. 87, s. 205/1). 17. yüzyıla ait dört örnek için bkz. BOA, MAD 2836, s. 144; BOA, MAD 2915, s. 64; BOA, MAD 4445, s. 184; İMŞSA, Üsküdar Mahkemesi, nr. 196, s. 222/2.

²⁶ Odun emininin sermaye akçesini odunu teslim almadan önce ödediği anlaşılmaktadır (İMŞSA, *Üsküdar Mahkemesi*, nr. 92, s. 112/5). Mükellefler, adına uygun biçimde bu parayı kendilerine sermaye yapmaktaydılar. Mübâyaa yoluyla alınacak odunun parasının bazen bizzat İstanbul Ağası tarafından ödendiği de oluyordu (31 Ağustos 1737 tarihli hüküm: BOA, KK 2513, vr. 60b).

²⁷ BOA, KK 2513, vr. 60b (31 Ağustos 1737).

²⁸BOA, MD 6, 661/1453 (1564-65).

²⁹ Saray mutfağı odununun taşındığı İzmit-Gemlik arasındaki yolun temizlenmesi ve genişletilmesi hakkında bkz. BOA, MD 28, 41/101. Yol temizleme ve genişletme faaliyetleri mirî kereste nakli için de yapılıyordu (İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmiri*, Ankara 1992, s. 110, 118). Ayrıca 1566'da, Sapanca (Ayan) gölünün taşması nedeniyle gemi kerestesinin taşındığı yol kapandığı için önceden var olan daha yukarıdaki yolun kullanılabilir hale getirilmesine karar verilmiştir (MD 5, hüküm nr. 905).

³⁰ Sakarya nehrinde odun nakliyle ilgili bkz. Atilla Çetin, "Sakarya Nehri'nde Odun Taşımacılığı", *Sakarya Ekonomi* (Adapazarı Ticaret ve Sanayi Odası Yayın Organı), sayı: 31 (Kasım-Aralık-Ocak 2004), s. 47-48.

³¹ BOA, D. EVM 26278, s. 22.

³² *İstanbul Ticaret Tarihi I*, haz. Ahmet Tabakoğlu vd., İstanbul 1997, s. 176, hüküm nr. 985. Krş. Aynural, a. g. m., s. 565.

³³ BOA, MD 176, 365/2; BOA, MD 198, 146/497; *İstanbul Ticaret Tarihi I*, s. 253, hüküm nr. 941; BOA, HAT 122/5003; BOA, HAT 175/7589. Ayrıca bkz. Aynural, a. g. m., s. 564.

³⁴ BOA, MD 43, 239/439; BOA, D. EVM 26278, s. 35.

³⁵ Kite'ye odun için giden acemi oğlanlarının nar bahçelerinden hırsızlık yapmalarıyla ilgili bkz. BOA, MD 48, 144/398.

³⁶ İzmit'e odun yüklemek için giden acemi oğlanı sayısı o kadar çoktu ki, 1590'da şehir halkından bazıları acemi oğlanı kılığına girerek çeşitli cürümler işlemeye başlamışlardı (BOA, MD 66, 155/334).

³⁷ İMŞSA, *Üsküdar Mahkemesi*, nr. 196, s. 222/2; İMŞSA, *Üsküdar Mahkemesi*, nr. 152, s. 93/4.

³⁸ İMŞSA, *Üsküdar Mahkemesi*, nr. 154, 88/2.

³⁹ Kanuni döneminin sonlarına doğru Akhisar ve İzmit'te gemi ağacı hizmetinde bulunan Samacı Hasan'a yazılan iki hükümde; nakliye gemilerinin kereste taşımaya ağırlık vermesi nedeniyle odun kıtlığı çekildiği belirtilerek bir araba keresteye karşılık bir araba odun indirilmesi istenmekteydi (BOA, MD 5, 187/457; 171/418). Odun gemilerine başka mal yüklenmemesi hakkında bkz. BOA, MD 176, 365/2.

⁴⁰ BOA, KK 7387, s. 3. Padişah bir müddet kalmak için herhangi bir bahçeye gittiğinde, oraya yakın bir iskeleye de odun boşaltılabiliyordu. Nitekim 1716 senesinde, padişah Eyüp ve Davudpaşa'daki bahçelerdeyken saray için alınan odunun bir kısmı Taşlıburun, Eyüp ve Balat iskelelerine indirilmişti (BOA, D. BŞM 16532, s. 7-8).

⁴¹ Hasır İskeleyi ve Ayakapısı İskeleyi'ne odun boşaltılmasıyla ilgili bkz. Aynural, a. g. m., s. 565. İstanbul limanları ve buralara ne tür mallar indirildiğiyle ilgili bkz. Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, I, Ankara 1990, s. 87-90; Eremya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, çev. Hrand. D. Andreasyan, İstanbul 1988, s. 15-19.

⁴² BOA, KK 7387, s. 3; BOA, D. BŞM 16532, s. 8. Diğer saraylara odun taşınması ücretle yaptırılırken, Topkapı Sarayı'nın odununun büyük bir kısmı, mirî arabalarla taşınıyor (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA) E. 3170/1) ve acemi oğlanları tarafından kesilip yarılıyordu (Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi*, s. 140; Hezarfen Hüseyin Çelebi, *Telhisü'l-Beyân fi Kavânin-i Âli Osman*, nşr. Sevim İlğürel, İstanbul 1998, s. 154).

⁴³ BOA, KK 7387, s. 3.

⁴⁴ Bölge halkının, devletin yoğun taleplerinden bunaldığını gösteren iki önemli hüküm için bkz. BOA, KK 67, s. 1107 (28 Şubat 1573); BOA, MAD 8477, s. 88(26 Şubat 1653).

⁴⁵ Konuyla ilgili 1680 yılına ait detaylı bir hüküm için bkz. İMŞSA, *Üsküdar Mahkemesi*, nr. 286, s. 69.

⁴⁶ "...harikler sebebiyle kerestenün revâcı ziyâde olduğundan baltacılar keraste kat'ına hücüm ve hatâb kat'ından keff-i yed idecekleri sûret-i hâlden müstefâd olduğu cihetden..." (BOA, MD 198, 146/497). Ayrıca bkz. Aynural, a. g. m., s. 567.

⁴⁷ BOA, MD 3, 390/1161; MD 26, 28/74.

- ⁴⁸ BOA, MD 66, 24/50.
- ⁴⁹ Suraiya Faroqi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul 1993, s. 97-98.
- ⁵⁰ BOA, D. BŞM 16532, s. 16.
- ⁵¹ Şemdanizâde. Mürit-tevârih, III/A, nşr. Münir Aktepe, İstanbul, 1978, s. 33.
- ⁵² BOA, MD 26, 28/74, 74/188.
- ⁵³ Odunun çekisinin 10 akçe olduğu 1574'de, İstanbul limanına yanaşan odun gemilerinden, "ekâbir adamısı" bazı kimseler, çekisi 8'er akçeden odunu alıyolar ve yeniçerilerle anlaşarak çekisi 14-15'er akçeden halka satıyorlardı. Gemicilerin şikayeti üzerine durumdan haberdar olan merkezi hükümet, muhtesibten, bu kimselere fırsat vermemesini istedi (BOA, MD 26, 43/116).
- ⁵⁴ BOA, A. MKT.NZD. 332/33.
- ⁵⁵ BOA, A. MKT. NZD 242/61. Taksimi, Liman Nezareti'nin yapması kararlaştırıldı (*Aynı belge*).
- ⁵⁶ BOA, A. MKT. UM 437/85; BOA, MV 155/3.
- ⁵⁷ BOA, A. MKT. NZD 332/33.
- ⁵⁸ BOA, A. MKT. MHM 31/5.
- ⁵⁹ Sözü edilen Meclis-i Valâ toplantısından kısa bir müddet önceki diğer bir toplantıda, fiyatlardaki yükseklik ve farklılık dolayısıyla, devlet kurumlarına odun alımının *pazarlık* usulüyle gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştı (BOA, MV 154/63).
- ⁶⁰ Odun ihracının muvakkaten yasaklanmasına dair, 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın ait bazı kayıtlar için bkz. BOA, A. MKT. UM 443/30, 568/60; BOA, A. AMD 88/80; BOA, MV 149/21.
- ⁶¹ BOA, MV 155/13.
- ⁶² Gemi inşasında kullanılan kereste çeşitleri ve özellikle Sakarya ve çevresinden temin edilenlerle ilgili bkz. Bostan, a. g. e., s. 102-121.
- ⁶³ 18. yüzyılda, Sakarya nehri etrafındaki dağlardan donanma için kesilmesi istenen kereste çeşitleri ve elde edildikleri ağaç cinsleri hakkında bkz. BOA, MAD 8491, s. 11.
- ⁶⁴ Bu malzemelerin değişik tarihlerde bölgeden istenen miktarları, uzunlukları ve fiyatları için bkz. Ek IV-V.
- ⁶⁵ İMŞSA, *Üsküdar Mahkemesi*, nr. 181, s. 124.
- ⁶⁶ BOA, KK 67, s. 3, 5.
- ⁶⁷ BOA, KK 2412, s. 173; BOA, MAD 2472, s. 114.
- ⁶⁸ BOA, MAD 8457, s. 7.
- ⁶⁹ BOA, MAD 8466, s. 337.
- ⁷⁰ BOA, MD 149, 128/4.
- ⁷¹ BOA, MD 12, 69/53; 99/111.
- ⁷² BOA, MD 158, 185/522.
- ⁷³ Bir belgeden, İzmit ve Sapanca'daki bıçkıcı ustaları ve şakirtlerinin (çıraklar) tamamının Bolu olduklarını öğrenmekteyiz (BOA, MD 158, 185/522). Bunlar, 1756'da, İstanbul'da keresteye ihtiyacın yoğun olduğu Cibali Yangını (Yangın için bkz. Mustafa Cezar, *Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler*, İstanbul 1963, s. 36-37) sonrasında, belgede belirtilmeyen bir nedenle memleketerine gidince bölgede bıçkıcılık faaliyetleri durur. Bunun üzerine merkezi hükümet, Bolu voyvodasından bunları bulup geri göndermesini ister (*Aynı hüküm*).
- ⁷⁴ BOA, MAD 8491, s. 11.
- ⁷⁵ İMŞSA, *Üsküdar Mahkemesi*, nr. 69, 93/4.
- ⁷⁶ Sakarya nehrinde 1571'de 5 *kadırğa*, Sapanca'da ise 1697-98'de 2 *üstüaçık* inşa edilmiştir (Bostan, a. g. e., s. 27).
- ⁷⁷ 6 Numaralı Mühimme Defteri I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1995, s. 76, hüküm nr. 139. 17 Ekim 1564 tarihli bu hükümde de Sakarya nehrinde inşa edilen gemilere işaret edilir, fakat cins ve sayıları verilmez.
- ⁷⁸ İMŞSA, *Üsküdar Mahkemesi*, nr. 276, s. 88-89/2.
- ⁷⁹ İMŞSA, *Üsküdar Mahkemesi*, nr. 282, s. 90/1.
- ⁸⁰ Üsküdar, İznikmid, Gekboze, Ada ve Akyazı kadınlarına hitaben yazılan hüküm: İMŞSA, Üsküdar Mahkemesi, nr. 69, s. 132.
- ⁸¹ Üsküdar, İznikmid, Sapanca, Âb-ı Sâfi, Akyazı, Sarıçayır, Kaymas, Şeyhli, Kandırı, Ağaçlı ve Gençli kadınlarına yazılan hüküm: İMŞSA, Üsküdar Mahkemesi, nr. 100, s. 133.
- ⁸² Üsküdar, İznikmid, Sapanca, Âb-ı Sâfi, Akyazı ve Sarıçayır kadınlarına yazılan hüküm: İMŞSA, Üsküdar Mahkemesi, nr. 272, s. 81.
- ⁸³ MAD 2911, s. 204.
- ⁸⁴ MAD 2931, s. 192, 236.
- ⁸⁵ Deftere göre 1643 neferlik bir artış söz konusudur.
- ⁸⁶ Her iki senede de aynı miktarda bedel ödenmiştir.
- ⁸⁶ 250 çekisi odun olarak gelmiş

V
**SAPANCA GÖLÜNÜ İZMİT
KÖRFEZİYLE BİRLEŞTİRME
ÇALIŞMALARI**

Prof. Dr. Enver KONUKÇU
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ, FEN EDEBİYAT FAKÜLTESİ
TARİH BÖLÜMÜ ÖĞRETİM ÜYESİ

Sapanca Gölü, Sakarya bölgesinin en büyük gölüdür. Zamanımıza kadar Siphones, Siphon, Sophon, Lacus Sumenousis, Baane, Sophenes gibi isimler verilmiştir. Selçukluların, sonra da Osmanlıların bölgede görülmesi ile gölün adı Türkçeleştirildi. Yanı başında ortaya çıkan kasabanın adı ile anıldı. XIV.yy'dan itibaren, ilk anlarda Âyân, az sonra da Sapanca Gölü diye anılmış, resmi belgelerde, gezi kitaplarında, tarihlerde yer almıştır.

Besim Darkot, Sapanca'nın ve gölünün tarifini yaparken, şu satırları yazmaktadır:¹ "Sapanca Gölü, doğu-batı yönünde, uzunluğu 17 km, kuzey güney genişliği en çok 5.5 km kadardır. Yüksekliği ise 33 m olan ve fazla suyunu, kuzey-doğu ucundan Çark Deresi ile Sakarya Nehrine boşaltan bir tatlı su gölüdür. S.Erinç tarafından 1947/1948 senesinde yapılan ölçüye göre, gölün çanağı batı-doğu yönlü bir çukur şeklinde olup, en derin yeri 61 m.ye varmaktadır. Sapanca Gölü, kuzeydeki tepelik arazi ve güneyindeki dallar ile aynı durumda olan İzmit Körfezinin devamı olup, göl ile körfez arasındaki oluk şekilli bir çukur ova yer almakta, bu ovanın uzunluğu 17 km'ye, genişliği ise 8 km'ye varmakta, fakat bütün gölün batı ucuna yakın Büyük Derbent civarında çok darlaşmaktadır. Gölün doğusunda ise, sözü geçen çukur saha Adapazarı Ovasına açılmakta, gölün ucu ile Sakarya Irmağı arasında 4.5 km mesafe bulunmakla beraber, Sapanca Gölü'nü Sakarya'ya boşaltan Çark Suyu doğrudan doğruya ona kavuşmayıp, kuzeye doğru akarak, ancak 31 km ötede ırmağa dökülmektedir... Sapanca Gölü'nün doğuda Sakarya Nehrine ve batıda İzmit Körfezine yakınlığı ve Sakarya'nın geçtiği Adapazarı Ovası ile körfez arasında hiç bir tabii arızanın bulunmaması, coğrafyacıları adı geçen nehrin önceleri Karadeniz'e değil Geyve Boğazı'ndan çıktığından sonra, batıya dönerek, Sapanca Gölü Çukuru yolu ile İzmit Körfezi'nde Marmara denizine dökülmüş olabileceği ve daha sonra , güneydeki dik yamaçlı ve bol yağış alan dağlardan inen sellerin getirdiği molozlar yüzünden, batı yatağının Büyük Derbent civarında tıkanıp, Nehrin şimdiki Adapazarı Ovasına yayıldığı ve kuzeye doğru taşarak, sonunda Karadeniz'e döküldüğü düşüncesine sevk etmiştir."

Gölün böyle bir arazi hareketlenmesi ile meydana geldiğine dair tarih kayıtlarında, sadece, Priscus'un önemli notu bize yardımcı olmaktadır. II. Theodosius (408-450) zamanında, Boanensis Gölü ile ilgili olarak "Çanakale

ve İonia, Cyclades (Ege Adaları) depremlerle sarsıldı. Scythialılar ile Doğu Romanın savaşı devam ediyordu. Ayrıca, üç dört gün süre ile gökyüzünden çok yağmur düşünce, Constantinopolis ve Bithynia'da büyük sağanaklar meydana geldi. Dağların kaydığı, birçok köyün sular ile kaplanmış olduğu görüldü. Bithynia'nın merkezi Nicomedia yakınındaki Boanensis Gölü'nde ve ovaya alivion olarak taşınmış olan birçok süprüntü yığınının adaların çıkmış olduğunu da söylerler. Gerçekten de bu şeyler bir süre sonra da meydana gelmiştir.² Böylece, coğrafyacıların ve B. Darkot'un savı belgelenmiş olmaktadır.

Bundan sonraki zamanlarda da Doğu Roma ve Bizanslılar gölü deniz ile birleştirme atılımlarında bulundular. Bununla beraber Genç Plinius, Nicomedia Valisi iken bazı teşebbüsleri mektup olarak Traianus'a bildirmiştir. Yazışmalar üç mektupla olmuştur.³

" Traianus'tan Plinius'a "

Nicaealılar tarafından başlanmış olan tiyatroyla ilgili ne yapılması gerektiğini en iyi şekilde gözden geçirecek ve buna karar verecek olan kişi, halihazırda bu konunun içinde olan sensin. Bana, senin kararından haberdar olmam yeterli olacak. Ama, tiyatro bitirildiğinde, özel şahıslardan, tiyatroya ek bina yapacaklarına dair verdikleri sözleri yerine getirmelerini istemelisin. Yunanlılar gymnasium'lara düşkündür; belki de bu yüzden Nicaealılar ondan bir tane yapmayı çok istediler. Ama onların gereksinimlerini karşılayacak bir tekiyle yetinmeleri gerekir.

Claudiopolislileri, yazdığın gibi, pek uygun olmayan bir yerde inşa ettikleri hamamlarıyla ilgili olarak nasıl ikna edeceğine sen karar vereceksin. Mimarlardan yoksun kalamazsın. Usta ve yetenekli insanlara sahip olmayan hiçbir eyalet yoktur. En kolay yolun onların kentten gönderilmesi olduğunu düşünme; çünkü bize de hep Yunanistan'dan geliyorlar.

Plinius'tan imparator Traianus 'a

Senin servetini ve ruhunun yüceliğini düşündüğümde, ölümsüzlüğüne olduğu kadar, şöhretine uygun düşecek ve görkemli olduğu kadar, yararlı da olacak bazı yapılara işaret etmemin çok doğru olacağına inanıyorum. Nicomedia topraklarının sınırında, çok büyük bir göl bulunuyor. Bunun üzerinde, mermerler, tarım ürünleri, kerestelik odunlar ve ticari mallar gemilerle, az bir masraf ve çabayla yola kadar taşınıp buradan yük arabalarıyla büyük bir zahmet ve daha büyük bir masrafla denize naklediliyor. Bu yüzden bu gölü denizle birleştirmek istiyorlar. Bu iş için bir sürü insana ihtiyaç var; ancak bunlar sırasıyla halledilebilir. Çünkü hem kırsal bölgelerde, hem de özellikle kentte büyük bir nüfus yoğunluğu var ve herkesin herkese yararlı olacak bir işle seve seve ilgileneceğine de hiç şüphe yok.

Öyleyse, bu sana uygun görünüyorsa, iş sadece gölün deniz seviyesinin üstünde olup olmadığını dikkatlice araştırarak bir teftiş memuru ya da bir mimar yollamana kalıyor. Mimarlar gölün, bu yerin cubitum üstünde olduğunu ileri sürüyor. Ben o bölgenin yakınında bir kral tarafından kazılmış

olan bir hendek keşfettim; ancak bu hendeğin, birbirine bitişik tarlaların suyunu çekmek için mi, yoksa gölü nehre bağlamak için mi yapılmış olduğu kesin değildir; çünkü bitirilmeden bırakılmış. Şüpheli olan bir başka konu da, bu hendeğin, Kral'ın ölümü mü yoksa işin başarısızlığa uğraması sonucu mu tamamlanamadığı. Bunun sebebi ikinci şıksa, sadece kralların giriştikleri bir işin, senin tarafından (çünkü senin ününün yararına duyduğum hırsı bağışlayacaktır) gerçekleşmesini istemek cesaretini gösteriyor ve bunun için büyük heves duyuyorum.

Traianus'tan Plinius'a

Sözünü ettiğin göl, onu denizle birleştirmeyi istemem konusunda beni harekete geçirebilir. Ancak gölün, denize boşaldığı takdirde tamamen tükenmemesi için, ne kadar ve nereden su aldığını tam anlamıyla dikkatlice araştırmak gerekir. Calpurnius Macer'den bir kontrol memuru isteyebilirsin, ben de buradan sana bu tür işlerde usta olan birini göndereceğim”.

Iustinianus, Sakarya Köprüsü'nü inşâ ettirmiştir. VI.yy'da doğuya giden yollar üzerinde önemli bir mimari faaliyet olarak gözükmektedir. Köprünün açılışı ile gölün denizle birleştirilmesine gerek kalmadığı anlaşılmaktadır.

Anna Komnena'nın XI.yy'da Sapanca Gölü ile ilgili kaydı dikkati tekrar buraya çevirmiştir. Baane Gölü adını verdiği Sapanca'ya dair yazdıkları şöyledir:⁴

“Sangaris/Sakarya ırmağı, Khele [Şile] köyüne kadar dümdüz uzanan kıyı ve kuzeye doğru kıvrılan kıyı, belirdikleri bu sınırlar içinde geniş bir araziyi çevreler. Ne var ki, çoktan beri zarar verici komşularımız olan İsmaili'ler, savunucuların pek az sayıya inmiş bulunması yüzünden yöreyi kolayca talan etmekte ve Maryandenos'lar Ülkesine, Sakarya'nın öte yanında yaşayanların ülkesine kadar uzanıyorlardı; ırmağı aşılıyor ve özellikle Nikomedeia/İzmit'e zulmediyorlardı. Bu nedenle İmparator, Barbarların gerek bu saldırılarına gerek akınlarına son vermeye ve özellikle İzmit'i korumaya çabaladı; Baane Gölü [Sapanca Gölü] yanında çok uzun bir hendeğin varlığını gördü ve ucuna kadar giderek, onun durumu ve biçimi hakkında keşif incelemesi yapıp, bu uzun çukurun arazide olağan bir biçim bozulmasından ya da [başka çeşit] bir doğa olayından ileri gelmediğini, tersine bunun insan eli yapıtı olduğunu saptadı. Arazinin bu özelliği hakkında esaslı bir araştırma yaptıktan sonra, bazı kişilerden, aslında bu uzun hendeğin kazılması için Anastasios Dikouros'un buyruk vermiş bulunduğunu öğrendi. Ne amaçla, bilinmiyordu, ancak İmparator Alexios'a öyle geldi ki, o İmparator, gölün sularını bu yapma kanala akıtmak [kanalı suyla doldurmak] istiyordu. Aynı düşünceyi benimseyerek, İmparator Alexios, kanalın, çok derinleştirilinceye kadar kazılmasını buyurdu.

Ne var ki, gölün suları ile kanaldaki suların birleşme yeri, [orada göl kıyısı sığ olduğu için] bir yakadan ötekine [kolayca] geçmeye yaramasın diye [tam orada], ne yapılırsa yapılsın etkilenmez sağlamlıkta, gerek [Önündeki kanalda bulunan] su, gerek surlarının kalınlığı nedeniyle zaptedilmesi kesinlikle olanaksız, çok güçlü bir kale yaptırdı; bu yüzden ona Sidera [=Demir] denmiştir. Şimdi bile bu Demir Burcu, hisarın önünde bir hisardır, surun önünde

bir surdur. İmparatorun kendisi, kalenin yapılmasını, sabahtan akşama kadar yönetiyordu; hem de boğucu bir sığağa rağmen; çünkü güneş, Yaz Dönencesi'ni geçmiş bulunuyordu; gündüz vaktinin kızgın sığağına ve toza toprağa katlanıyordu. Bu sayede surlar çok sağlam ve zaptedilmez olsun diye, bol bol para savuruyordu ve her taş blokunun çekilişinde, çekenler ister 50 ister 100 kişi olsun, hepsini cömertçe ödüllendiriyordu. Ayrıca, çalışanlar, rastgele acemiler değildi, hepsi askerdi ve [asker değilse bile] ordunun hizmetindeki kişilerdi; içlerinde yerliler olduğu gibi, yabancılar da vardı; hepsi, cömertçe ödenen ücretleri ve bir yarışma ağası imiş gibi işin başında duran imparatoru görerek, bu taş çekme çalışmasında, şevke gelmekteydiler. Gerçekten, bu koskoca kaya bloklarının, çok kişinin katılacağı bir çalışmayla taşınmasını kolaylaştırmanın çâresi işte buydu. Alexios, böyleydi: tasarlama gücü derin [engin], gerçekleştirme çalışmalarında çok eli açık”

Bizanslıların XIV.yy'daki, bölge hakimiyetinde, göl ile ilgili başkaca kayıt yoktur. 1326'da kesin olarak el değiştiren bölge, İzmit'in de Osmanlı topraklarına katılışı ile Sapanca kasabasının, daha doğrusu Âyân köyünün büyümesi, önem kazanması ile yeni bir döneme ayak basmıştır. 1453'de İstanbul'un alınması, buranın başkent yapılması ile Sapanca Gölü olayı tekrar bu defa Osmanlı idaresini bir şeyler yapmaya mecbur edecektir. Zira, İstanbul nüfusça büyümüş, ekonomik gereçleri artmış, bunun için de Adapazarı ve dolayları ham madde kaynağı olarak, dikkatleri üzerinde toplamıştır. Odun, kömür, yiyecek maddelerinin nakli için bazı teşebbüsler kendiliğinden belirmeye başlamıştır. İzmit'te, sancak merkezinde, Tersane-i Amire için gerekli gemi yapımı için kereste nakli meselesi de ilgilileri düşündürmeye başlamıştır. Biraz geç olmakla beraber, bir önceki asrın ihtiyaçları, Evliyâ Çelebi tarafından şöyle ifade edilmektedir;” Bu gölün doğusundan ve iki saat uzaklıktan Sakarya nehri geçer. Kocaelinde ve İrva kasabası kenarında denize dökülür. Sakarya nehri azıcık bir himmet ile bu göle akıtılabilir. Bu göl, İzmit Körfezi'ne üç saat kadar yakın olduğundan ayağı İzmit Tuzlası önünde denize karışır. Hatta bir zamanlar bu gölü İzmit Körfezi'ne katmak için binlerce kazma ve çapalı ırgat ve mimarlar toplattırılmış ise de İzmit halkının buna aşırı hâzine ve Nuh ömrü gerekir, diye gevşeklik göstermesi işin başarılmasına engel olmuştur. Amma, Sakarya Nehri bu göle bu göl de İzmit Körfezi'ne karıştırılır ise bir daha Karadeniz'den Sakarya vasıtası ile düşman giremezdi. Bir de İzmit şehri iç el olup, Bolu ırmağına varıncaya kadar beş konaklık yer mamur olurdu. Bolu Irmağı iskeleye yaklaşıp, İstanbul gemileri tâ Bolu'ya yetişir ve İstanbul'da bir tahta üç paraya, bir kantar odun beş akçaya, büyük bir hayrat olurdu”, “İskender, İzmit'in doğu tarafındaki Sapanca Gölünü yarararak, İzmit Körfezi'ne akıtmıştır. Sakarya Nehri ile Karadeniz ve İzmit Körfezi arasındaki Kocaeli ve İzmit bir ada gibi kalmış imiş. Sonra, İstanbul Tekürü, bulunan Konstantin, Sapanca halicini kapatıp, İzmit'i adalıktan kurtarmıştır. Ama Osmanlı Hânedanı yine dilek edinse, Sapanca Gölü, İzmit Körfezi'ne akarak bir kantar odun beş akçaya, bir tahta iki akçaya olur ve bütün İzmit gemileri tâ Düzce Bazar'a yanaşıp, orası ticâret iskelesi haline gelir.⁵ Evliya Çelebinin belirttiği gibi Osmanlı padişahları ve devlet adamları göl-deniz birleştirilmesi için adımları attılar. Safvet Efendi ve

EK

Resim 1. Sapanca

İ.H.Uzunçarşılı, Osmanlıların "kanal açma" teşebbüslerini araştırdılar. Bunları belgelere dayalı olarak tarih sırasına göre makalelerinde bahis konusu ettiler.⁶

Selânikî, Vezir-i âzam Sinan Paşa'nın "İznikmid deryası'na akıtılmak istenen arazinin görülmesi için" oraya gittiğini yazmakla, devletin teşebbüse verdiği önemi ortaya koymaktadır, tarihçi bu konuda şunları yazmaktadır;

Ve bu esnada İznikmid deryasına carî olacak Sabanca göli ve Sakarya suyu için hafr olunacak Hendek üstüne Sadrîa'zam Sinan Paşa hazretleri kendüler bizzat re'ye'l-ayn görmek eyledüğü Pâye-i serir-i a'lâya arz olunup izn-i hümâyûn ile Sadrîa'zam hazretleri Kapudan Hasan Paşa baştardasına girüp ve Serdâr Ferhad Paşa ve Anadolu Kadıaskeri Ali Çelebi Efendi ve dahi erkân-ı devletden lâzım olanlar umûr-ı mühimme görmeğe ma'an gitmek فرمان olundu. Salı gün Dîvân-ı âlfiden kalkıldığı gibi çekdürüp gitdiler. Allah ta'âlâ düşvâr işlerin âsân eyleyüp, hayr u sa'âdetle avdet müyesser ola.

"Vezir Nişancı Mehmed Paşa hazretleri mesâlih-i Müslimîne cevâb vire» diyü buyuruldu. Ve Nişancı Abdülmuhî Paşa çok zemândur müzmin maraza mübtelâ olup, hastalığı müştedd olmada, cümle Turğrâ-i şerif meşakkati Vezîr-i müşârun ileyh hazretlerinin uhdesinde idi. Fî evâhir-i cumâdelâhire, sene 999.

Ve husûs-ı mezbûr mahalline varılıp ale't-tafsîl üç günde ahâlî ve mi'mârân ve mühendisîn-i âlem olanlar ile görölüp tamâm ahsen veçhile mesaha ve tahmin sahîh olunup mufassal u meşrûh pâye-i serir-i âlem-masîre arz olundukda sa'âdetlü Pâdişâh-ı âlem-penâh hazretlernini mesâmi'-i aliyelerine' ba'zı a'yân-ı sa'âdet lisânın-dan ahhâr-ı garibe vâsıl olmağla buyurulmuş ki "Terk-i ehemmi ve iştigâl be-mühim hamâkatdur. Dîn ü devlete lâzım olur maslahat değıldür, fukarâ-i memleket ve zu'afâ-i ra'iyet mihnet ü meşakket çeküp, envâ'-ı şedâ'id-i zulm ile kâr u kisb itmek lâzım değıldür. Saltanat mühimmatınun ehemmi donanma gemilerin yapdırup itmam u tekmil itmekdür, şimdîye dek odun niçe olı-geldiyse yine anun üzerine adl u dâd eylemek vâcibdür" diyü buyurmuşlar. Fî'l-hakîka kelâmü'1-mulûk mulûkü'l-keâmdu.

Sadrîa'zam hazretlerinin kendü bakâ-yı izzetiyçün çalışduğı kasd u sa'yi bu veçhile te'hir olunup, re'yi bâtil oldu. Fî't-târîhi'1-mer-küm."

Selânikî, Göl-Deniz birleştirilmesinin başlangıcı için de gerekçeleri ile şunları kaydetmektedir. Bilgiler 1591 yılına aittir:⁸

"Ve bundan akdem mahrûsa-i İstanbul halkı odun masrafı husûsında küllî harca mübtela olup ve her-gâh müzayaka üzre olmala-rıyla merhum ve mağfûrın-leh Sultân Süleyman Han -aleyhi'r-rahmetü ve'l-gufrân- zemânında merhum Koca Mi'mâr Sinan Ağa ve Kiriz Nikola dimeğle meşhur zimmî tahmîn-i sahîh eyleyüp, İznikmid deryasına Ayan göli müsemmâ ki Sabancı' kasabası kenârındadır, cümle yigirmi bir bin zira' yerler mesaha olunup ve kazılıp, halîc eylemek tasmim idüp, suyu akıtmak tahmin eyledüklerinde ba'zı mevânî sebebiyle terk olunmuşdı. Ve hâliyâ bu sene-i mübürekede müdebbir ü dilîr ve kârdan Sadrîa'zam Sinan Paşa -edamullahu ta'ala iclâlehu- hazretleri re'y-i sâ'ib ve fikr-i sâkıb ile tekrar mühendis-i rüzgâr olan mi'mârları getürdüp

mukaddema tahmin ü kıyâs olunduğundan ziyâde ikdam u ihtimam itdürdüp, dahi âsân ve ehven olmak üzre hendese kullanup, zikr olunan Sabancı göli İznikmid deryasına akup ve nehr-i Sakarya'dan altı bin zira yer hark olunup, göle carî ola. Bi-hisâb-ı hendese irtifâ'ı alınup, her canibini âkil u kâmiller yoklayup, bi-avni'llâhi ta'âlâ ve tevfikihî kolay gelüp ve memlekete her veçhile küllî menfa'at mu-karrer u muhakkak olduğu pâye-i serîr-i saltanata arz olundukda Pâdişâh-ı zemin ü zemân -halledelâhu mülkehû ve hilafetehû-haz-retleri izn ve fermân-ı şerifleriyle Memâlik-i mahrûsa beğlerinün ve beğlerbeğilerin ve sipâhilerinün ba'zısınun kendüsi ve cebelüsinün bedeli alınup ve ba'zı bi-nefsihî hizmete gelüp, hüsn-i tedbir ü tedârük ile bir yılda âdem cem' olup, itmâm-ı maslahat itmek için esbâb ve edevat hâzır u müheyya olunup, otuz bin nefer kâr-güzâr üstâd ve ırgad tahmin olundu. Ve merhum Mehmed Paşa-oğlı Anadolu Beğlerbeğisi Hasan Paşa hazretleri bi'z-zât mübâşir ta'yîn olup, orducılar ve üstâd demürciler ve sâ'ir masârif-i mühimme ve zahi-releri görüle diyü ferman olundu. Fi 15 cumâdelülâ, sene 999."

Sapanca Kanalı için bazı teknik bilgilere de ihtiyaç duyulmuştur. Kocaeli Beyine, İzmit, Sapanca ve Geyve Kadılarına yazılan hükümde, bunların neler olduğu ifâde edilmekte ;

"Hâlâ Sakarya suyunun Ayan (Sapanca) gölüne ve Ayan gölünden İzmit boğazına (körfezine) akıttırılması hususu düşünülmüş ve buna niyet edilmiş olduğundan bu meseleyi tahmin için Mimarbaşı Sinan ve su yolcularının başı Dâvûd, bâzı işe vâkıf ve terazi hallerini bilir su yolcular ve üstadlarla gönderilmiştir. Buyurdum ki vardıkları zaman bu hususla hepiniz bizzat alâkadar olup, iradeniz altındaki yerlerde iş bilir, inanılır, ölçü meselelerinde bilgili, geçit yerlerini bilen, kılavuzluk edebilecek kimselerle ve köylüden balta, nacak, çalı tırpanı ve kazma kürekle dört, beş yüz yarar kimse ile adı geçen yerde hazır bulunup ve onlar vardıkları zaman siz de varıp ve lâzım olan yerlerden suyu görüp ne yerden kesilmek kabil olduğunu, aşağıdan mı yoksa, yukarı dağ tarafından

mı kesilmesinin uygun olacağını, kesildiği takdirde genişliğinin ne kadar olması gerektiğini, İzmit boğazına akıtılmasının mümkün olup olmadığını ve inşallah işe başlanırsa ne kadar masrafla biteceğini ve bütün hususları üstadların tahmin ettikleri gibi hep beraber ve danışarak mufassal ve açıkça doğru şekilde yazıp asla bir hususta mübhem ve şüpheli bir şey bırakmayarak aslı ve hakikati ile arz eyliyesiniz ve adı geçenlerin o yere varmaları için yeter sayıda beygir tedarik edip İzmit iskelesinde hazır bulundurasınız ki kayıklardan çıktıkları zaman beygirlere binip doğruca o yere varalar."

denilmektedir. Keza Münecimbaşı da XVI.yy sonlarına ait haberinde, Evliyâ Çelebi'ye benzer ifâdeler kullanmıştır. Ona göre Sakarya, Sapanca Gölü ve İzmit Körfezi bağlantısı sağlandığında İstanbul'da hissedilir ucuzluklar başlayacaktır. Her şeyden önce yakacak çok ve ucuza getirilecek, pazarlarda, daha düşük fiyata alınabilecekti. Bundan başka devletin de önemli çıkarları ortaya çıkacaktı. Zira, gemi yapımı için çok para sarf edilmekte iken, kerestenin kolayca intikali ile yapımlar hızlanabilecekti.⁹

1656'da Sapanca Gölü'nün yeniden projelendirilmesi yapıldı ise de sonuç alınamadı. Evliyâ Çelebi gibi Kâtib Çelebi de meşhur eserinde, Sapanca Gölü bahsinde, özetle şunları nakletmektedir.¹⁰

"Sapanca'nın etrafı ormanlıktır. Bolu yolu yarıya kadar su ile kaplıdır. Bazen üzengiye kadar yükselir, Doğusunda Sakarya nehri akmaktadır. Eskiden bir kanal açılması düşünülmüş hatta Sinan Paşa da bunu desteklemişti" İstanbul, Kocaeli, Geyve ve Sapanca Kadılarını bu konuda sürekli uyarmıştır. Başmimar, münecim, gözlemci, Mimar Çavuş ve Süleyman, Suyolculardan Yusuf ve Ali, Su Nazırı v.s bu işle görevlendirildiler. Bunlar Sakarya ile Göl arasını arazi üzerinde incelediler. Büyük Kum Ağzı mevki onlarca uygun görüldü. Sakarya ile Göl arasındaki yükseklik de tesbit edildi. Sakarya-Sarıdere'nin birleştirilmesi, göle bu şekilde bağlantı kurulması önerildi. Bazı yerlerin kazılması ve toprağının atılması da gerekmiştir. Göl Körfez arasında dağ ve kayalık yoktu. Bahçeler, tarlalar ve ormanlar ile kaplı idi. Kademeli olarak kazma işinin yapılması sonuçta ortaya çıkmıştır. Bunun için mühendisler arazi ölçümlerini de bitirdiler. İzmit-Sapanca arasındaki arazi boştu. Bu sebeble, kimseye zararı da dokunmayacaktı. İzmit ahâlisi buna rağmen, bazı arazi

kayıplarını ileri sürerek karşı çıktılar. Aleyhte propagandaya başladılar, toprağın eşilmesi yıllar sürebilir ve sarf edilen para da boşa gitmiş olabilirdi.” Kâtib Çelebi'nin, kanal hakkındaki son cümlesi de oldukça ilgi çekicidir. “Lakin rüşvet sebebi ile itmam müyesser olmadı.”

Soylu bir Macar olup, III. Mustafa devrinde (1757-1768) Topçu Mühendisi olarak Osmanlıların hizmetine giren Baron de Tott, Sapanca-İzmit birleştirilmesine dair şu görüşlerine yer vermektedir:¹¹

“Ortak bir elemin sonucunda, kurulu düzeni tehdid eden her şeye karşı hassas olan mahir Sadrazam Koca Ragıb Paşa, bir müddet sonra halkın dikkatini başka bir mesele üzerine çekmek için bahane aradı. Hâlâ etkilerini sürdüren kıtlık ona gerekli bahaneyi sağlıyordu, yiyecek getiren gemilerin tehlikeler ile karşılaşmasını önlemek maksadı ile Anadolu'da deniz gidiş-gelişine açık bir kanal yapmak, açtırmak tasarısını halk arasında yaydı. Bu iş için yarı yolda bulunan ve çeşitli ırmaklar ile beslendiği için her zaman suyu bol olan gölden de faydalanmak, böylece Sakarya nehrini, İzmit şehrine bağlamak istiyordu. Bâb-ı Alî tercümanı resmi görev ile M. de Vergen nes'e gelerek beni istetti. Bâb-ı Alî'ye giderek, bu tasarı hakkındaki düşüncelerim alındı. Aynı zamanda bazı vezirler, kanalın yapılacağı yerlerde keşif için geziye çıkmışlardı bile. Ancak sadece uyanan hoşnutsuzlukları ortadan kaldırmak için ortaya atılan bu tasarı kısa zamanda unutuldu. Bu mesele dolayısıyla, geldiğimizden beri gözlediğim Türklerin bilgisizliği hakkında bana yeni deliller verdi. Bâb-ı Alî'ye gelir gelmez, söylendiğine göre, bu işlerde çok usta biri olan bir Rum, bana takdim edildi. Ona düzeltme işlemi hakkında sorular sorduğumda, bana bakır bir harita aleti ile çalışacağını bildirdi. Bütün gayretime rağmen bu âleti hayranlıkla seyredenlerden, onu tedkik etme fırsatını bulamadım”.

1764'de, Giridli Ahmed Efendi de Sapanca Gölü bölgesine gitmişti. O bazı yerleri kazdırdı. Fakat su çıkmaya başladığından ve kış da yaklaştığından çalışmalarını yarıda bırakarak İstanbul'a geri dönmüştür. Kanal açma işi yine geri bırakılmıştır. 21 Ekim 1759 tarihli fermanında da yine Sapanca Kanalı'ndan söz edilmekte;

“Sapanca gölünü Sakarya nehrine isale etmek için yapılan keşif masrafına dairdir. Ber vechi arpalık Koca ili sancağı mutasarrıfı Seyyid Mustafa Paşa damat maalihuya ve İznik-mid kadısına ve Sapanca ve Adapazarı naiblerine hüküm ki.

“Sapanca gölü ve Sakarya neyri ihalelerinin keşifleri hususu için bun-dan mukaddem Sadr-ı âzam Kethüdası ve Reisülkittabım ve sair mu'temadanı ricali devleti aliyem ol tarafa irsal olunup masraflarına ve me'külâta dari ahali vilâyetden bir akçe ve bir nesne alınmış değil iken mumaileyhim oltaraftan badelavde rızayı hümayunuma mugayir ayanı vilâyet İznik-mid kazasına üç kise akçe ve Adapazarı kazasına otuz kise akçe tevzi ve tahsil eylediklerin ol havaliden deri aliyyeme gelenler sahihen mesmuumuz olduğundan gayri ahaliden bazıları dahi hafiyyeten haber virüb tezallümü hâl eylediklerin haber verdiler, bu haber sahih ise men'ü derine mukayyed olmayıp sükût ile muamele ve ruhsat göstermeden

begayet taaccüb ve istiğrab olunmuştur, lâkin 'işin künhü sıhhatine kesbi vukuf ve ittıla' olunmak lâzım gelmekle imdi işbu emri şerifim... ile vusulünde haber verildiği vech üzere ol mıkdar akçenin zikrolunan üç kazaya tevzi ve tahsil olunduğu sahih midir ve bu akçe kimlere virilmisdir. Yoksa henüz tahsil olunmayıp tevzi ve tahsili irade ve tasmim mi olunur beher hâl bu haberin bir aslı olmamak baidül ihtimal olmakla hakıykati hâl her nice ise âlâ vechissihha tahsil ve ittıla ile isim ve resimlerile bu bid'atı seyyieye cesaret edenlerin muaccelen deri aliyyeme tahrîr ve ilâma müsaraat ve vakıın hilafını tahrirden ve ihmâl ve tekasülden begayet tehaşi ve mücanebet ey-lemen babında Fi evasıtı s. 1173."

denildikten sonra da bir başka fermanında, bazı tenbihatlar yapılarak;

"işbu emri şerif mahalline vasil ve bilcümle ulema ve suleha ve âyanı vilayet meclisi, ser'e cem ve muvacehelerinde fethü kiraet olundukda hakıyatı tefahhus ve sual ve cevaplarında mumaileyhimin nüzül ve avdetlerinde masraflarına ve me'külâta dair vilâyetimizden bir akçe ve bir habbe alınmayıp ve alındığı, dahi mesmuumuz değildir ve bu sene-i mubarekede öteden beri cari olan masrufat hesap ve kadime mugayir ziyade olunmadığından maada hususâ bir makule cesim masraf zam olunması, veçhen minelvücüh kizbi sarıh olup eshabı ağrazın sıdkı inhasi olduğunu haber virdiklerini natık İznikmid kadısı arz etmekle makmunu ba fermanı âli şerh virilmiştir 28 s. 1173."

Başka şeyler söylenmektedir.

XVIII.yy'in ikinci yarısında, 1759 yılı hâdiselerini anlatan Şemdanizâde Fındıklılı Süleyman Efendi de, Sapanca Gölü'nün denize akıtılması, birleştirilmesi hakkında aşağıdaki bilgileri vermekte, gerçekleştiğinde ise ahâlinin ve devletin birçok fayda göreceğini ileri sürmektedir.¹²

"Ve bu esnada Sapanca gölünü İzmit deryasına ilkâya ferman olunup, Vezîr-kethüdâsı Subhî-zâde ve Reîs Şatır-zâde ve Cebeci-başı Hezâr-fen Mustafa Ağa ve mühendis Girîdî Ahmed Efendi ve Su-yolcu ve Lâğımclar irsal ve keşf olunup, imkânı ma'lûm olmağla Anadolu'nun ehl-i timarı getirilüp kazmaya meşgul olunmuşidi. Şitâ gelmekle, bahara tevkif ettirdikden sonra bahar gelicek, bukadar eşhâs-ı muhtelif, kurb-i saltanata getirülmekde mahzur var deyü sâhib-i saltanat hazretlerini iğfal ve masârif-i kesîre göstermekle feragat olundu. Eğer fermân-ı mezkûr câri olup, bahîre-i mezkûra ceryân edeydi, hatab ve kereste Âstâne'de mubah olup, rahîs oluridi. Bu İstanbul'da hatabın çekisi mukaddem tarihlerde yedi ve sekiz paraya olduğu işidilir. Lâkin İbrahim Paşa vaktinde yâni yüz kırk üç [1730/ 1731] sâline gelince on, ba'dehu on iki paraya olup, alanları ve satanları gördük ve Mahmud Han zamanında, on dört, on beş paraya aldık. Şitâ şedid olur ise on altı-onyedi paraya çıkar oldu. Ba'dehu Osman Han zamanında deniz donup, yüz altmış dokuz [1755/1756] salinde şedid şitâdan otuz paraya çıkıp, kâh yirmiye tenezzül eder, kâh otuza çıkarak, Mustafa Han zamanı dahi böyle geçdi. Lâkin iş-bu

Mür'it-tevârih 'imizin itmami tarihleri olan yüz seksen yedi ve seksen sekiz [1773/1774] senelerinde, sayıda kırka ve kırk altı paraya, şitâda elliye ve altmışa çıktı. Taaccüb olunup, sükût olunacak haletler zuhur etti. Rû'esây-i zâbitânın devamsızlığından ve sâir zâbitânın tama'ından böyle oldu. Amma Sabanca gölü deryaya ilkâ olunmuş olsaydı, sekiz paraya tenzil olunacağı muhakkaktır. Padişahlar bir cami' binasına müsakkafâtından başka dört beş bin kîse sarf edüp, yetmiş seksen adama imaretinden ta'am verilir. Beş altı yüz kîse masraf ile bu hayır vücûda gelir, ziyâfet-i amme olur, yâni dört kerre yüz bin rical ve nisaya ve ehl-i islâm ve ehl-i kitaba elli altmış sene ziyâfet-i azîme olur. Bin [1591/1592] târihi esnalarında Bahr-i Hazar dedikleri bahr-i lezîzi yâni Ejderhan deryasını Kara Deniz'e ilhaka himmet ettiler. Mesâfe-i ba'ide olduğundan te'hir olundu, yâni padişahlar böyle himmete kadir iken Sabanca'ya himmet olunmamak mukarribînin vakti gâilesiz geçmek içündür. Râgıb Paşa ise ağır yükün halifesi olmaz ve padişahı siyâset eder görünmek için kurb-i saltanata ecnâs-ı muhtelifi amelesini getirmekte mahzur var ve hazîne sarfından sıyânet var misillü mehâfât ve mahzûrâtı bilüp vücûd-ı şehriyâriyi muhafaza ve ikâz eylemiş oldu. Kendi için padişah hayır-hâhim-imiş desin deyü padişahı böyle hayr-ı azîmden dür edüp, ibâ-dullahi müzâyakada koymayı reva gördü. Hakk-ta'âlâ padişahları hayırlı vüzerâyâ ve mukarriblere karîn eyliye âmîn.

XIX.yy'da da Göl-körfez birleştirme işi gündemde idi. II.Mahmud bu meseleye, diğer önemli devlet işlerine rağmen ilgi göstermiştir. Hacı Ahmed Aziz Bey, Sakarya havzasını içine alan geniş çaplı bir araştırma grubu meydana getirdi. (1813) Şânizâde bu hususta açıklayıcı bilgiler vermekte ve şunları belirtmektedir:

*"Sakarya Irmağının yine ismi mezkûr ile meşhur gölden deryaya ilhak ve icra olunması kabil ve bu takdirde nehri mezbur cari ve salık olduğu havali ve enhadan sahili deryaya cüz'i mäsraf ve edna zahmetle hatab ve zehair tenzili ve hususa Tersanei amireye dair kereste ve sair eşya sevk ve nakli hususlarında ve cihatı uhrada her veçhile suhulet hasil olacağı elsinei nâsda ötedenberi mütevater ve cari olub ancak ezminei salifede bu hususa birkaç defa iradei seniyye taalluk etmişken herbirinde bir özür ve illete veyahud müeddii mazarrat olur bir hafi hikmete mebni terk ve ta'vik olduğu malum-ı hazret-i cihadari ve bu güne mükemmel mühimmatı devlet ve müsehhili hidemâtı raiyyet olur maslahatlar... Bet-keşfü tahkik ve etrafiyle mülâhaza ve istişare ve tefekkür ve mütalea birle muktezayi şehrü dehre her ciheti kıyas ve tatbik olunarak hülâsai maslahat ve neticei mülâhaza ve meşveret maruzı payei şeriri saltanat kılınarak... hâlâ Hüdavendigâr sancağı mutasarrıfı Ahmed Aziz Paşa ve İznikmid tarafında kereste-i tersane mühimmatına memur kethüdayı sadrı esbak Morali Osman Efendi ve sabıka çavuşbaşı Abdi [Abdullah İffet] Bey ve maiyetlerinde birkaç mühendisler keşfü tahkika memur olarak."*³

Kocaeli ve Bursa Valisi olan Aziz Paşa'nın iki Türk mühendise yaptırdığı araştırma da Sakarya nehri üzerine olup, Sapanca açısından

değerlendirmeler ilgi çekicidir.¹⁴

Es-Seyyid Mehmed (Halife-i Rabi-i Mühendishâne-i Hümayun) ve Es-Seyyid Ahmed (Halife-i Salis-i Mühendishâne-i Hümayun) den meydana gelen araştırmacılar, Sakarya Şehri ve çevresini tamamı ile incelediler. Bunu Aziz Paşa delâleti ile Bâb-ı Alî'ye arz ettiler.

Bu Türk Mühendislerinin raporunun metni de şöyledir:

"Sakaryayı Sapanca göliyle ve bu gölü İzmit körfeziyle birleştirmek için keşif ve talimine memur edilen mühendislerin raporu

"Ber muktezâyı memuriyeti çakerleri nehri Sakarya Sapanca gölüne ve Sapanca gölü İznikmid deryasına cereyan etmek ve cereyanı vukuunda gerek Tersanei Âmireye kereste nakli ve gerek Asitanei aliyyenin hatab ve kömür ve zehair ve me'külâti sairesine medar olur ş halatın esbabına mütedair hususatın teftiş ve tefehhusu ve keşif ve muayenesi için halâ maiyeti müsirânelerinde olduğumuz Kocaili ve hüdavendigâr sancaklarında saye endazı devletü iclâl olan devletlü inayetlü veliyyünniam İhac Aziz Ahmed Paşa Efendimiz Hazretleri nehri sakarya menbindan Sapanca kazasına kadar ne veçhile cereyan eder ve etrafında olan kurâ ve kazalarında husule gelen zehâir ve emteai saireleri ve ciballerinde hasıl olan eşcarları ve Sakaryaya cereyan ve munsab olan enharın keyfiyetleri ne veçhile idügi re'yelayn müşahede olunmak için bu kullarını memur buyurmalarıyle nehri mezburun menbai olan Sivrihisar kazasına tabi Kumarcıadası demekle maruf karyeye vusul kulları müyesser olub anda bir gece beytütet ile kemali derece dikkat ve taharri ve keşif ve muayene olundukta nehri mezburun karyei merkume kurbünde iki menbai olup birisi karyeye muttasıl ve diğeri kible tarafında iki saat mesafeden neb' ile üç göz değirmen tedvir ederek adayı mezkûru muhat olan ırmağa dökülüp işbu ırmağın cirmi tülen altı saat ve arzan iki saat miktarı büsbütün kamışlık ve bataklık bir cesim orman oğlimala derununa vusul adimülimkan idügi.

"İşbu zikrolunan azmağın ayağı olan Çandır köprüsü Sivrihisarın şarkı cenubi tarafında altı saat mesafede vaki olup işbu köprü tahtından cereyan eden nehri Sakarya yaz esnasında kalil ve medarsız olub ağaç kaldırmağa mütehammil olsa dahi etrafında Emîrdağından gayri bir cebel olmayup çöl manendi sahralar ve nihayetsiz ovalar olup işbu ovalar haymanaya müntehi olduğı.

"Mahalli mezburdan Barçın kazası yani Emîrdağı demekle maruf olan dağlar on saat mesafede vaki olub cibali mezburda kebir çam ve çıra eşcarı kesret üzere olup ve çamları safî çıra olmakla metin kerestesi vardır kat'olunup Çandır köprüsüne naklolunsa evvel bahar esnasında üçer, beşer birbirine rabt ile suya ilka olunduğı halde Beypazarı kazasına kadar gelmek mümkün olur; andan aşağı gelmesi hususi zirde zikrû beyan olunacağı.

"Nehri Sakarya Çandır köprüsünden mürur ile şark canibine

cereyan idüp bir tarafı Günyüzü kazası ve karşı tarafı Haymana ovası ve Bacı [Polatlı köylerinden] kazasından geçip Beypazarı kazasına gelince tarafeyni çöl ova olub buralarda yörük ve kürd aşiretleri sakin olurlar.

"Nehri mezbur, Beypazarı ile Sivrihisar kazası mabeynine vusulünde sahradan halâs ile dağlar arasına dahil olmağın Sivrihisar'a sekiz saat mesafede Kuloğlu adasına karib mahalde bir yuca tasdan cibali mabeyni olan boğaz arasından mürur etmekle cibali mezkûreden kesreti baran va saika isabetiyle kebir taşlar nehri mezbur derununa sukut idüp nehri mezburun cereyanına halel gülüp kendüyü taştan taşa çarparak boğazı mezburu ubur etmekle marez-zikir Çandır köprülü nam mahalden nehri mezbure ilka olunan ağaçları işbu mahalden geçirmek begayet asir idüğü.

"İşbu veçhile nehri Sakarya şark tarafından bu mahallere gelince kâh yıldıza ve kâh batı canibine cereyan ederken teveccühü bütün bütün batı canibine meyledüb âsi mihaliç ile Nallühan kazalarını tefrik ve Kuloğlu adasından aşağı üç saat mesafede Kütahya suyu dahi bu arada Sakaryaya dökülüp ve kezalik adayı mezkûrdan beş saat mesafede Ayaş semtinden gelen kirmir suyu dahi gelib Sakaryaya imdad etmeleriyle nehreyni mezkûreyn cesim sular olduğundan Sakarya nehrine kuvvet ve vüsat gelmekle bundan böyle sal kaldırmağa iktidar kesbeylediği.

"Kütahya suyu ki Porsuk suyu demekle meşhur olup nehri mezbur her ne kadar cesim ise de Kütahyadan mürurundan sonra geldiği mahallerde yuca dağ olmayıp sahralardan ve bi faide dağlardan mürur ve Eskişehirden geçip ovalardan gün doğrusuna doğru kati vâfir yerleri beyhude yılan kavi tabiriyle keştüğüzr idüp bilâ faide nehri Sakaryaya döküle geldiği.

"Ve kezalik kirmir suyu dahi Ayaş tarafından gelüp sal kaldırmağa iktidarı olsa dahi etrafında kereste kat'olunucak cibali olmadığı.

"İşbu Nallühan kazası ile Beypazarı kazası mabeyninde vaki Aladağ suyu ki bir büyücek nehir olub tashihi bendegânemize göre nehri mezburun menbaı Bolu dağlarından teraküm idüp Aladağdan ve Karaköyden ve Korpazarından Çayırköyü nam mahalde Sakaryaya karışır. Nehri mezburun tarafeyni cesim dağlar ve dağlarında bi nihaye hesaba gelmez kebir çamlar mevcud olub bu âne gelince yollarının sarplığı hasebiyle derununa araba girmediğinden balta girmemiş eşcar ile malâmal kendu hali üzere kalmış dağlar olup marezzikr Aladağ suyunun sal kaldırmağa iktidarı var mıdır yok mudur deyu tefahhus olundukta evvl bahar esnasında cûşa gelüp Sakarya manendi bir nehri azim olduğu ifade ve beyan eylemişlerdir. İşbu cibalin Tersanei Âmireye külli faydası olacağı ve nehri mezbur ile Sakarya nehrine kereste geleceği derkârdır; lâkin mevaniî zirde Âsîmihaliç kazası maddesinde tafsil ve beyan olunacağı.

"İşbu mahallin pişgahında olan Âsîmihaliç kazasında nehri Sakaryaya iki saat mesafede vaki Koyunoğlu ve Çukurören ve Sazak

karyeleri mabeyinlerinde olan dağlarda on saat tûlünde ve iki üç saat mikdarı arzında katı vâfir çam ağaçları olub ekserisinin kalınlığı nısıf zira'dan atvl ve bir zira'a karib balâkad ağaçlar müşahede olunmuştur. Bu çamların dahi ekserisi çıra çamı olup etraf kazalar ahalisi katedüp çirasın ahz ve gövdesini tomruk edüp kurâlarına naklederler ve eşcarı sagiresinden kereste ve kiriş misillû ağaçlar kat'eyledikleri meşhudı bendegânemiz olmuştur. Cibali mezbure eğer birkaç sene baltadan hali olsa kati vâfir ağaç tedariki mümkün olup ve suhulet ile Sakarya nehrine naklinde usret olumıyacağı.

“Lâkin kazai mezkûr ile Karahisarı Nallu kazası mabeyinlerinde Ballım geçidi ve mahallerde vaki boğazların tarafeyni azim senkistan ve kum ile hacer mahlut yüce dağlar olup kesreti baran ve şitadan taşlar münşak olarak cereyan ile sel ile nehri Sakaryaya sakıt olduğu ecilden nehri Sakaryanın hilmiyet ile cereyanını begayet şiddete tahvil eyleyüp mecnun misali taştan taşta çarparak begayet rabitasız cereyan etmekle bu halde kalır ise nehri mezburdan kereste ve ağaç nakli mutasavver olmayup adimülimkân olduğu ve eğer bu zikrolunan mazarrat işbu mahalden refi birle tathir olunmak lâzım gelir ise olvakit nehri Sakarya Rumelide vaki Filibeden Edirneye cereyan eden nehri Meriç misillû külli faideyi mucib bir nehir olup gerek kereste ve gerek, haline münasip zehâir salları biinayetillahitaalâ Geyve köprüsüne kadar su ile akup geleceği.

“Ve yine nehri Sakarya işbu boğazdan halas oldukça cereyanını mu-tedil olup Eskişehir kazasında vaki Kireçlik nam kariyeye duhulünde şehri mezbure tâbi Laçin dağları demekle meşhur dağlardan hâlâ dolapluk ve sair envai kebîr ve sagir kereste kat'olunup Sakaryaya ilka ile yirmi saat miktarı mesafe mahallere elan nakl edegeldiklerinden maada işbu Laçin dağında kebîr kereste olduğu meşhur olup lâkin sa'bülmürur ve sarp dağlar olup araba yolu olmadığından elhaletihazihî kendü hali üzere kalmıştır. Eğer münasib olan mahallerden araba yolu kuşat ve tanzim olunsa Sakarya nehrine külli kereste tenzil olunmak mümkün olacağı.

“İşbu mahalden beş saat mesafede vaki Mihal kazasında Gemiler kariyesinde nehri mezbur derununda bir taş olup nehrin cereyanını tahvil eylemiştir, lâkin mazarratı ehven tarikile def olunur.

“Karahisarı Nallu kazasından Söğüt kazasında vaki Karaören kariyesine gelince on yedi, on sekiz saat miktarı mahal olup bu meşalede nehri Sakaryanın tarafeyni saatte bir karye ve mezraalar olmagla ehalisi nehri mezbure mahsus kebîr dolaplar inşasıyla bahçelerine su çıkarıp saky ederler. Mahsulâtları külli ipek ve engür ve pembe [pamuk] ve Mudurnu peyniri ve pekmez ve sair meyva olup etraf kazalara işbu mahalden neşrolunur. Ve eğer bu emri cesimin hüsnü hitamı müyesser ve mukadder olur ise mahalli mezkûrdan sal ile Iznikmid'e zehâiri mütenevvîa geleceği derkârdır.

“Nallûhan, Sakarya nehri sahilinde Sanyar nam mahalle üç saat karip bir kasaba olup etrafında dağlar katı vâfirdir. Ebniye için kereste ve

tahta kat' olunagelmekle işbu kereste ve tahtalar kasabai mezburede begayet ehven baha ile bey ü şira olunageldiği ve Nallû deresinam su işbu kasabayı geçip badehu Sakarya nehrine munzam olup nehri Sakarya buradan geçip Karahisar kazasına ve andan Eskişehir kazasına ve andan Mihâl kazasına ve andan Karacaşehir kazasına uğrayıp Söğüt kazasında vaki Karaören kariyesine gelince garp tarafına cereyan eylediği.

"İşbu Ören karyesi kurbuüde yetmiş zira, irtifaında yekpare taştan bir azim dağ olup işbu taştan olan cebeli azim kudreti rabbani ile iki şak ve oluk gibi olup bu keyfiyet Sakarya nehrine bir mecrayı garibe kılınması mahza Cenabı Rabbiülizzetin bir nevi inayeti olmuş olup eğer bu mecra olmasa idi Haymana ovası ve dahi nice sahra ve emakin derya olmak lâzım geleceği biştibah idügi ve işbu münşak olan mahal nısıf saatten mütecaviz bir boğaz olup derunudan müruru ubur edenler behermal birkaç defa suya girip çıkmağa muhtaç olduğundan içinden mürur olunmak mümkün olmadığı ihbar olunmağa kariyei mezbure ihtiyarlarından sual ve tefehhus olundukta mukaddem zaman ile kayık ve kereste geçirdiklerini ve su, kendi hali üzere cereyan eylediğini ifade ve beyan eylediklerine binaen mahalli mezbur bir âlâ iskele olacağı.

"İşbu Karaören kariyesi Söğüt kasabasına iki saat mesafede olup kasabai mezbureden Bozüyük beş saat ve Bozüyükten Domaniç eteğinde vaki Dodurga kariyesi dört saat olmağa işbu Dodurga kariyesinin bir tarafı Yeşildağ ve bir tarafı Domaniç dağı ve bir tarafı Ahu dağı etekleri olmağa cibali mezkûrede envai eşcar hadden birun ve kiyastan efzun olduğu hüveydadır. Domaniç dağının canibi garbisi olun İnegöl ovası tarafı gayet sarp olduğundan ağaç kat' olursa nakli pek müşkül olduğu hasebiyle bu âne kadar cibali mezkûreden Tersanei Âmire için bir ağaç kat' olunmayıp hali üzere durmağa bu defa Sakarya vasıtasıyla cibali mezkûrenin canibi şarkisine destres olmak ve ağaç kat' olunduğu vakit kolaylık ile Dodurgaya inmek ve Dodurgadan Karaören kariyesine naklolunmakta gayet sühulet olup bu takdirce Tersanei Âmireye külli nefi olacağı.

"Ahu dağından Gemlik Tershanesine kereste keşan arabalar elhaleti hazihi Ahu dağının ortasında vaki Pazarcık kasabasından eyyamı sayfa Tersanei mezkûreye on altı on yedi günde bir sefer idüp yolları dahi sarp ve iniş ve yokuş olup eyyamı şitada yirmi, otuz günde bir sefer eder isede gayet çamur olduğundan camusların ve karasığırların ekserisi telef ve helak olmakta olup bu surette kasabai mezkûreden Karaören karyesi âsan tarikle yedi saat mesafe olduğundan on altı günde üç, dört sefer etmek ve hayvanat dahi telef ve izaatten variste olup ve yollar dahi söğüt kasabası üzerinden daima iniş aşağı olduğu ve bazı mahallerde fena yol var ise de ehven tarikle temizlenmek mümkün olacağı ve Yeşildağ dahi İnonü ile Kütahya ve Dodurga mabeyinlerinde kesreti eşcar ile memlû bir cebel olup kereste kat' olunduğu vakit kezalik Söğüt yolundan Karaören kariyesine nakilde taap çekilmemek mukarrer idügi; işbu üç

adet cibale Sakarya vasıtasıyla malik olunduğu halde ilâ maşaallahütealâ bir dahi Tersanei Âmire ağaç için zaruret görmeyeceği ezharü mineşşems zahir ve aşkiâr olup nefi külli hâsıl olacağı.

“Nehri Sakarya Karaören boğazından halâs olduğu mahalde Kutluş karyesi mevcut olmağla boğazı mezburdan ifraz olunursa işbu karye dahi Söğüt kasabasına bir iskele olmak mümkün olmağla karyei mezbureden Söğüt kasabası üç saat mesafe olup nısıf menzilinde bir miktar sarp mahalli derkâr ise de tanzimi imkânda olduğu.

“Nehri mezkûr işbu Kutluş karyesi tahtında bir boğazdan dahi mürur idüp anda Vezirhanı canibine doğru cereyan ve yine Karayel tarafına meyledüp Vezirhanından bir buçuk saat mesafede vaki bir dar boğazdan dahi mürur etmekle bu mahalde Dodurgadan neb'eden Karasu Sakaryaya karışıp andan Lefke osmaneli kasabasına doğru yıldıza meylederek cereyan eylediği.

“Yenişehir suyu ki gök demekle maruf bir cesim su olup eyyamı şitade Sakarya manendi bir nehri kebir olmağla asıl menbaı inegöl ovasından derelerden müçtemi ve hâsıl olup Yenişehir ovasından cereyan ederek Lefkeye dört buçuk saat mesafede dağlar arasına girüp andan Lefke ile Yenişehir mabeyninde beş zira, miktarı bir yüce taştan aşağı uçmakla sal ve kereste gelmek adimülîmkân olup işbu gök su Lefke tahtında Sakaryaya munzam olduğu.

“Nehri Sakarya Lefke kazasından mürur idüp bir tarafı Geyve ve bir tarafı Akhisar kazasına dahil oldukta Geyve köprüsüne kadar İki tarafı ova olup cereyanı temiz ve şarki şimali tarafına mevl idüp Sapancı ve Âb Sâfi azasını arzu eyleyüp işbu cereyan ile Geyve köprüsüne geldikte köprü mezkûru muhafız zanniyle hedmine bais ve bâdi olan Sakaryanın derununa taş ilka itmekliğe memur olan kura ahalileri beher sene köprünün üst yanına külli taş endachte idüp köprünün mecrasına halel ve suyun hareketi tabiiyesini muhtel ve müşevveş etmeleriyle köprü mezkûrun bir miktarı hedm ve aşağı tarafı sengistan olup tathir olunmadıkça çağlıyanından sal ve kereste geçmek pek emri asir olup işbu köprüden Sapancı gölüne varınca sekiz, dokuz mahalde dahi tathir olunacak mahaller olmağla cümlesinin tathiri himmet ile asan olacağı.

“Eğer işbu köprü ile Sapancı mabeyni bir güzelce tathir olunur ise İznikmit deryasından Geyve köprüsüne kadar sirke kayıkları ve peerme misillü altı yassı kayıklar yedek ile çıkmak mümkün olacağı, işbu köprüden Kiresce karyesine kadar beş saat miktarı tarafeyni azim cibal ve bir büyük boğaz olup Ağaçdenizi mülhakatından olmağla hatap ve ufak kereste ve bazan çam ve gürgen ağacı ve kızılağaç lâyuad velâyuhsa olup işbu dağların nihayeti Gühielbürze kadar böyle ormanistandır deyu tevatür ederler. İşbu veçhile nehri Sakarya menbaından veyahut Beypazarı kazasından Sapancı gölüne gelince ber vefkı dilhah tathir ve cereyanına rabıta verilerek nizam verildiği halde Ankara, ve Ayaş ve Haymana

ovasından ve Eskişehir etrafından ve mürur eylediği kazalar civarından gerek zehâir ve gerek emtea ve gerek kereste sallariyle İznikmid'e kadar geleceği aşikâr olup ve masarîf hususu gerek yollara ve gerek tathirine ve gerek kebir taşların kal'ine barûtü siyahdan maada berveçhi tahmin yüz elli bin kuruşu tecavüz etmiyeceği ve her ne kadar masarîf olunursa dahi bir iki sene zarfında İstanbula gelen cedit kereste gümrüğünden eda olunacağı ve nice fevaidi kesireyi mucib bir âsari cedide olacağı bahir ve hüveyda idüğü muhatı ilmi âlileri buyuruldukta."

Fransız Gezgini ve bir müddet Türkiye'de kalan X.H. de Hell de Sapanca Bölgesinde incelemelerde bulundu. Sadrazama bu konuda bir rapor takdim etti. Metni Courier de Constantinople'da yayınlandı.

M. A. Ubucini de, Kanal'a temas eden ve kısa yorumda bulunan batılılardanır.¹⁵ "İzmit yöresinden Başkente odunların ve diğer inşaat malzemelerinin daha emin ve daha az gider ile getirebilmek için, Sakarya ve küçük çay ile bağlandığı Marmara'dan 24 km. uzaklıktaki Sapanca Gölü vasıtası ile Karadeniz'i İzmit Körfezi'ne birleştirmekten ibaret olacak, benzer bir proje.. Bu hususta, Sultan Murad, kanallardan ziyade gemiler inşâ etmenin daha iyi olmayacağını söylediği için böyle iktisadi görüşler karşısında Divân şu sözü söylemekten başka hiçbir karşılık bulamadı: Kelâmü'l-mülûk, mülûk el-Kelâm: Sultanların sözleri, sözlerin sultanıdır...".

Vak'anüvis Mehmed Lütfi Efendi de, tarihinde, 1870-1871 senesine ait kısmında, eski bilgileri de kısaca tekrarlayarak, "Marmara Denizinden Karadeniz'e değin bir kanal inşâası tâht-ı tasavvurda bulunduğu..."nu belirtmektedir.¹⁶

Kanal açılışı, Cumhuriyet'te de gerçekleşmedi. Sapanca Gölü için yine bazı çırpınışlar vardır. Prof. E. Meriç, İzmit Kanalı'nı yine gündemde tutmaya gayret etmektedir.¹⁷ Çevre Bakanlığı da "Sapanca Gölü Havzası Koruma Kanunu" çıkarma gayreti içerisinde idi. Ancak bu gerçekleşemedi. Kamuoyundaki izlenimlere göre de Sapanca-İzmit Körfezi birleştirilmesi, İstanbul ağırlıklı olacaktır. Zira şimdi oldukça yoğun bir trafiğin kanal vasıtası ile hafifletileceğine dair görüşler vardır.

¹ B.Darkot, Sapanca, Yslâm Ansiklopedisi , X, s. 196

² Ali Ahmetbeyoğlu, Grek Seyyah Priscus (V.Asyr) a Göre Avrupa Hunları, Ystanbul 1995, s. 73

³ Genç Plinius'un Anadolu Mektupları(Plinius, Epistulae, X.Kitap çvr: G.Dürüpken- E.Özbayoğlu, Ystanbul 2001, s.39-40 ; Plinius Nikomedia Mektupları, çvr: M.Bakan, Yzmit 1998, s.19

⁴ Anna Komnena, Alixiad, çvr: B.Umar, Ystanbul 1996, s. 301-302

⁵ Evliya Çelebi, Seyâhâtname, hzl: Z. Kurpun, Ystanbul 1999, 11, s. 39

⁶ Safvet, Karadeniz-Yzmit Körfezi Kanalı, Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası (Ağustos 1328) s. 948 -956; Y.H.Uzunçarpyly, Sakarya Nehrinin izmit Körfezine Aktarılmayı ile Marmara ve Karadeniz'in Birleştirilmesi Hakkında Vesikalar ve Tedkik Raportarı, Belleten IV/14-15 (Nisan -Temmuz 1940) s. 149-174

⁷ Selâniki, Tarih-i Selâniki, hzl: M.Yppirli, Ystanbul 1989 s.238

⁸ Selânikî, a.g.e. s. 232-233

⁹ Münecçimbaşı, Sahaif el-Ahbar, İstanbul 1285 111, s. 562-563

¹⁰ Kâtib Çelebi, Cihânnüma, s. 666-667

¹¹ Baron de Tott, Türkler, XVIII.yy'da Türkler ve Tatarlara Dair Hâtıralar, çvr: M.R.Uzmen, İstanbul-
?, s. 68-69

¹² Şemdanizâde, Mürî't-Tevârih,11/A hzl: M.Aktepe, İstanbul 1978, s. 33-34

¹³ Şânizade, Tarih, 11, s. 200-203

¹⁴ İ. H. Uzunçarşılı, Sakarya Nehri'nin İzmit Körfezine Akıtılmasıyla Marmara ve Karadeniz'in Birleştirilmesi Hakkında, Belleten IV/14-15 (Nisan-Temmuz 1940) s. 167-173

¹⁵ M. A. Ubucini, Osmanlıda Modernleşme Sancısı: Lettres sur la Turquie, Paris 1851, çvr: C. Aydın, İstanbul 1998 s. 227

¹⁶ Vak'anüvis Mehmed Lütfî Efendi Tarihi, XII. Cilt, hzl: M. Aktepe, Ankara 1989 XII, s. 92-93

¹⁷ E. Meriç, Popüler Bilim, Kasım 1997, s. 23-24; Milliyet, 02.03.1998 "İzmit Kanalı Demirel'in Masasında", s.13, "Sapanca Korumaya Alınıyor", Türkiye Gazetesi, 19 Aralık 1997

THE UNIVERSITY OF CHICAGO LIBRARY
1215 EAST 58TH STREET
CHICAGO, ILLINOIS 60637
TEL: 773-936-3200
WWW.CHICAGO.LIBRARY.EDU

IV. BÖLÜM
YAKINÇAĞ
DÖNEMİNDE
SAKARYA

I

OSMANLI DEVLETİ YAKINÇAĞ DÖNEMİNDE SAKARYA TARİHİ

Prof. Dr. Atilla ÇETİN

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ, FEN EDEBİYAT FAKÜLTESİ
TARİH BÖLÜMÜ ÖĞRETİM ÜYESİ

Sakarya bölgesi tarihinin bir bölümünün araştırma görevinin bana verilmiş olmasından iki yönlü mutluluk duyduğumu ifade etmek isterim. Birincisi, babamın (Mehmet Tevfik Çetin) ve atalarının Adapazarlı olması dolayısıyla, Sakarya tarihini araştırırken, adeta kendi aile tarihimi inceliyor gibi manevi bir şevk ve haz duydum. İkincisi, son birkaç yıldan beri Sakarya ve Kocaeli bölgeleri tarihine ait yapmış olduğum bazı araştırma ve yayınlarım, arşiv belgeleri neşirlerimin bölge tarihini sevmemde olumlu sonuçlarının olmasıdır. Diğer taraftan, Sakarya ve Kocaeli tarihleri, şimdiye kadar özgün kaynaklara inilerek yeterince araştırılmamıştır. Mevcut bazı yayınlar ise, ilk çağdan günümüze çok önemli bu bölgemizin tarihsel zenginliğini yeterince ortaya koymaktan uzaktı. Araştırmamız, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulduğumuz özgün arşivsel kaynaklara dayanarak ortaya konmaya çalışılmıştır. Arşivde halen tasnif çalışmalarının devam ettiği göz önüne alınırsa, gelecekte konumuzla ilgili başka belge ve bilgilerin ortaya çıkacağından kuşku yoktur.

A-YÖNETİM

Sakarya bölgesi, Osmanlı Devleti döneminde idari bakımdan daima Kocaeli bölgesi idari birimi içinde olmuştur. Cumhuriyet döneminde de 1954 yılına kadar Kocaeli ilinin bir parçasıydı. Yakınçağ döneminde Kocaeli (eski adıyla Kocaili) sancağı veya livası, merkez İstanbul'un yanındaki önemli bir yerdi. 19. yüzyıl başlarında Kocaeli sancağı şu kazalardan oluşuyordu: Üsküdar, İznikmid (İzmit) İznik, Yoros, Geyve, Sabancı maa Adapazarı, Akhisar-ı Geyve (bugün Pamukova) Pazarsuyu (Karasu), Sarıçayır, Yalakâbâd (Yalova), Âb-ı sâfi (Karapürçek), Gürle, Akyazı, Kos, Kartal, Kandırı (Kandıra), Genceli (veya Gencali), bugün Şile, Karamürsel, Kaymas (Araman), Taşköprü, Şeyhler, Hocaköy, (Kaynarca)¹. Kocaeli sancağı (bazen liva diye geçer) bazen müstakil, bazen de Hüdavendigâr (Bursa), Sultanönü (Eskişehir) ve Karesi (Balıkesir) sancaklarıyla birlikte yönetilmiştir. Yönetim başında bazen vezir (üç tuğlu paşa) veya mirmiran (tek tuğlu paşa) atanırdı. Sancak merkezi İzmit veya Bursa kentiydi. Müstakil Kocaeli sancağı olursa paşa İzmit'te denize nazır "Saraybahçe" denilen mekanda ikamet ederdi. Vezir olanlar genelde Bursa'da otururlar, Kocaeli'ni mütesellim ile yönetirlerdi. Vezirin İstanbul veya seferde olması, görevine gelirken mütesellim idare ederdi. Mütesellim paşanın vekili

olarak, vergileri toplar, tüm idari işleri paşa adına düzenlerdi. Genellikle yerli, tanınmış, hanedan ailelerinden mütesellim atandığı gibi, dışarıdan da olabilirdi. Bölgeyi bilen ve tanıyan yerli aileler daha tercih edilirdi. İzmimli Nuh Bey bunun tipik bir örneğidir. III. Selim zamanında birkaç kez mütesellim olmuştu². Kocaeli sancağı toprak bakımından geniş ve gelirleri fazla olmadığından başka, bazı kazaları (Geyve, Adapazarı, Karasu gibi) kereste-keşân ve kürek yapan Tersane-i âmire'ye ocaklık olduğundan vezirlerin kapu halkını idarede güçlük çekerlerdi³. Ancak birkaç sancağın gelirinden yararlanırsa geçimlerini sağlarlardı. Orta halli bir mirmiran kapı halkını yani askerleri ve kendi ailesini, hizmetkârlarını, halka yük olmadan, halkı vergiler ile ezmeden idare edebilirdi. Aksi takdirde, halktan salma ve fazla vergiler toplanır, bu da halkın devlet katında şikayetlerine, ezilmelerine neden olurdu. Nitekim Vezir Melek Ahmed Paşa-zâde Osman Paşa'nın yerine Mirmiran Tahir Paşa⁴ ve Tuna Kapudanı Vezir Ahmet Paşa yerine Tripoliçeli Nakib-zâde Mirmiran Mustafa Paşa⁵ bu gerçeklerle Kocaeli sancağı mutasarrıfı olarak atanmışlardı. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mevcut Tahvil Defterleri ve bazı tasniflerdeki belgeler sayesinde Kocaeli sancağı mutasarrıflarının tevcih (tayin, atama), terfi (yükseltme), ibkâ (yerinde görevinde bırakma), azil (görevden alma) tarihlerini günü gününe saptamak mümkün olabilmektedir. **Bu özgün liste ilk kez yayınlanmaktadır.** Parantez içinde yazılmış bilgiler vezir veya mirmiranın eski görevi ve görev şartları hakkında bilgiler içerdiğinden alınmıştır. Kocaeli sancağı mutasarrıfı maaşını dört taksit olarak İzmit'te bulunan Virankos maa Çiftlik Mukatası'ndan alırdı. Maaş miktarı 1000 guruştur.

I-KOCAELİ SANCAĞI MUTASARRIFLARI

***Es-Seyyid Mustafa Paşa**, İbkâ 8 Şevval 1169/ 6 Temmuz 1756- 5 Rebiülevvel 1174/ 15 Ekim 1760 (Livâ-i mezbûr (Kocaeli sancağı) mutasarrıfı es-Seyyid Mustafa Paşa'ya bâ-fermân-ı âli İbkâ kılınmıştır. 2 N 1170/ 21 Mayıs 1757, İbkâ 4 L 1171 / 11 Haziran 1758, İbkâ 4 L 1172 / 31 Mayıs 1759, İbkâ 1 L 1173 / 7 Mayıs 1760).

***Misrî Ahmed Paşa**, 6 Rebiülevvel 1174/ 6 Ekim 1760- 30 Muharrem 1176/ 21 Ağustos 1762. (Sabıka (önceden) Trabzon Beğlerbeyisi, Hüdavendigâr sancağı dahi ber-vech-i ilhâk tevcih 10 L 1174 / 15 Mayıs 1761, İbkâ 5 L 1175 / 29 Nisan 1762).

***Seyyid Mehmed Paşa**, 1 Safer 1176 / 22 Ağustos 1762- 14 Safer 1176 / 4 Eylül 1762. (Önceden Özi muhafızı).

***Hasan Paşa**, 15 Safer 1176/ 5 Eylül 1762- 9 Receb 1177 / 13 Ocak 1764- 9 Cemaziyelahır 1179 / 23 Kasım 1765. (Önceden Kayseriye mutasarrıfı, İbkâ ve mukarrer 23 Safer 1177/ 2 Eylül 1763).

***Evkatlı-zâde Seyyid Mustafa Paşa**, 10 Receb 1177 / 14 Ocak 1764- 9 Cemaziyelahır 1179 / 23 Kasım 1764. (Önceden Şehrizor Beğlerbeğisi, İbkâ 2 C 1178 / 28 Kasım 1764).

***Abdurrahim Paşa**, 10 Cemaziyelahır 1179 / 24 Kasım 1765- 5 Cemaziyelahır 1181 / 29 Eylül 1767. (Önceden Kayseriye Sancağı Mutasarrıfı, İbkâ 11 Ş

1179 / 23 Ocak 1766, ibkâ 20 Ş 1180 / 21 Ocak 1767).

***Ömer Paşa**, 6 Cemaziyelahir 1181 / 30 Eylül 1767- 28 Receb 1181 / 20 Aralık 1767. (Önceden Selanik ve Kavala sancakları mutasarrıfı, mirmiranlığa ibkâsıyla).

***Mehmed Paşa**, 29 Receb 1181 / 21 Aralık 1767- 3 Safer 1182 / 19 Haziran 1768. (Önceden Bozok sancağı mutasarrıfı, mirmiran).

***Abdurrahim Paşa**, (İkinci kez) 4 Safer 1182 / 20 Haziran 1768- 7 Cemaziyelahir 1182 / 9 Ekim 1768. (Önceden Niğde Mutasarrıfı , mirmiran).

***Muhtar Paşa-zâde Mehmed Beğ (Paşa)**, 8 Cemaziyelahir 1182 / 20 Ekim 1768- 3 Zilkade 1182/ 11 Mart 1769. (Rütbe-i mirmiranî tevcih olunmuştur. 11 B 1182 / 21 Kasım 1768).

***Ömer Paşa**, 4 Zilkade 1182 / 12 Mart 1769- 18 Zilkade 1184 / 5 Mart 1771. (Önceden Van Beğlerbeyisi, mirmiran, ibkâ 14 L. 1183 / 31 Ocak 1770, kemakân ibkâ ve mukarrer 23 L 1184 / 9 Şubat 1771).

*.....(Silik)....., 19 Zilkade 1184 / 6 Mart 1771- 28 Muharrem 1187 / 21 Nisan 1773 (Önceden muhafızı, vezir, kemakân ibkâ ve mukarrer, 12 Za 1185/ 16 Şubat 1772).

***Süleyman Paşa**, 29 Muharrem 1187 / 22 Nisan 1773- 13 Safer 1189 / 15 Nisan 1775 (Önceden Canik mutasarrıfı, vezir, ibkâ 8 B 1188-.....).

***Süleyman Paşa**, 14 Safer 1189 / 16 Nisan 1775- 7 Muharrem 1190 / 27 Şubat 1776 (Önceden Misivri muhafızı, mirmiran, kemakân ibkâ 6 L 1189 / 30 Kasım 1775).

***El-Hac Kasım Paşa**, 8 Muharrem 1190 / 28 Şubat 1776- 6 Şevval 1190 / 18 Kasım 1776 (Önceden Akşehir mutasarrıfı).

***Evkatlı-zâde Seyyid Mustafa Paşa**, (İkinci kez) 7 Şevval 1190 / 19 Kasım 1776- 20 Şaban 1191 / 23 Eylül 1777 (Önceden Şehrizar Beğlerbeğisi).

***İbrahim Paşa**, 21 Şaban 1191 / 24 Eylül 1777- 2 şaban 1192 / 26 Ağustos 1778 (Önceden Resmo muhafızı, mirmirandan).

***Ömer Paşa**, 3 şaban 1192 / 27 Ağustos- 22 Ramazan / 14 Ekim 1778 (mirmirandan).

***Abdurrahman Paşa**, 23 Ramazan 1192 / 15 Eylül 1778- 18 Muharrem 1193 / 5 Şubat 1779 (Önceden Trablusşam Beğlerbeğisi).

***Osman Paşa**, 19 Muharrem 1193 / 6 Şubat 1779- 9 Şevval 1193 / 20 Ekim 1179 (Önceden Kayseriyye mutasarrıfı).

***İsmail Paşa**, 10 Şevval 1193 / 21 Ekim 1779- 8 Muharrem 1194 / 15 Ocak 1780 (Önceden Akşehir sancağı mutasarrıfı, mirmiran).

***Mezamorta-zâde Mehmed Said Paşa**, 9 Muharrem 1194 / 16 Ocak 1780- 16 Rebiülevvel 1194 / 22 Mart 1780 (Önceden Yenişehir mutasarrıfı).

***Ali Paşa**, 17 Rebiülevvel 1194 / 23 Şubat 1780 – 20 Safer 1195 / 15 Şubat

1781 (Ankara mutasarrıfı, mirmirandan, ibkâ 4 N 1194 / 3 Eylül 1780).

***Osman Paşa**, 21 Safer 1195 / 16 Şubat 1781- 8 Muharrem 1196 / 24 Aralık 1781 (Önceden Kayseriye mutasarrıfı, mirmiran, ibkâ 4 L 1195 / 23 Eylül 1781).

***Hamid Hüseyin Paşa**, 9 Muharrem 1196 / 25 Aralık 1781 – 30 Cemaziyelevvel 1196 / 13 Mayıs 1782 (mirmiran).

***Ebubekir Paşa**, 1 cemaziyelevvel 1196 / 14 Mayıs 1782 – 3 Şevval 1196 / 11 Eylül 1782 (Önceden Çirmen mutasarrıfı, ümerâdan).

***Ahmed Paşa-zâde İsmail Paşa**, 28 Cemaziyelahır 1197 / 31 Mayıs 1783 – 4 Safer 1198 / 29 Aralık 1783 (Önceden Karesi mutasarrıfı).

***İsmail Paşa**, 5 Safer 1198 / 30 Aralık 1783 – 18 Receb 1199 / 7 Haziran 1784 (Önceden Akşehir sancağı mutasarrıfı, mirmirandan, 70 nefer müsellağ (silahlı) tüfenkçi ve dairesi halkıyla sayfen ve şitâen (yaz-kış) ale'd-devâm Brezen Adasını muhafaza eylemek şartıyla tevcih, kemakân ibkâ 5 L 1198 / 22 Ağustos 1784).

***Mahmud Paşa**, 19 Receb 1199 / 8 Haziran 1784 – 27 Receb 1199 / 16 Haziran 1784 (Önceden Yeniçeri Ağası, mirmirandan)⁶.

***Kahraman Paşa-zâde Abdi Paşa**, 28 receb 1196 / 6 Haziran 1785 – 28 Şaban 1199 / 6 Temmuz 1785 (Önceden Prizren mutasarrıfı, mirmiran, 150 nefer piyade ile Brezen adası muhafazası şartıyla bâ hatt-ı hümayûn tevcih).

***Osman Paşa**, 29 Şaban 1199 / 7 Temmuz 1785 – 22 Zilkade 1200 / 16 Eylül 1786 (Önceden Ohri mutasarrıfı, Boğdan Başbuğu olub Bender'e memur, mirmiran, Kocaili sancağı İbrail Muhafızlığı ile mirmiran-ı muma-ileyhe (adı geçen) kemakân ibkâ 4 L 1200 / 31 Temmuz 1786).

***Canikli Vezir Süleyman Paşa-zâde Muhammed Paşa**, 8 Cemaziyelevvel 1201 / 26 Şubat 1787 – 3 Muharrem 1202 / 15 Ekim 1787 (Önceden İlbasan sancağı mutasarrıfı hâlâ Fethülislâm muhafızı mirmiran Muhammed (Mehemmed) Paşa'ya kemakân mahall-i mezkûrda (Fethülislâm'da) muhafazaya kıyam eylemek şartıyla ber vech-i arpalık tevcih, kemakân ibkâ 4 L 1201 / 20 Temmuz 1787).

***Mustafa Paşa**, 4 Muharrem 12002 / 16 Ekim 1787 – 11 Şevval 1203 / 5 Temmuz 1789, (Hâlâ Karaman Valisi olub, bu def'a Bahr'ı Siyah (Karadeniz Boğazına muhafız tayin olunan Vezir-i mükerrem Mustafa Paşa hazretlerine Karadeniz Boğazından Revancık, Şile Kocaeli ve sair Anadolu sahillerinin muhafazasına ikdam şartıyla ber vech-i arpalık ilhâken tevcih, ibkâ 3 L 1202 / 7 Temmuz 1788).

***Muhtar Paşa-zâde Abdullah Paşa**, 12 Şevval 1203 / 6 Temmuz 1789 – 29 Şevval 1203 / 23 Temmuz 1789 (Önceden Maçin muhafızı ve Rumili pâyesi olan Mirmiran).

***Silahdar Mustafa Paşa**, 1 Zilkade 1203 / 24 Temmuz 1789 – 18 Zilhicce 1203 / 9 Eylül 1789 (Önceden Adana valisi ve Karadeniz Boğazı Muhafızı, vezir).

***El-Hac Salih Paşa**, 1 Zilhicce 1203 / 10 Eylül 1789 – 16 Rebiülahır 1204 / 3 Ocak 1790 (Önceden Rikâb- ı Hümâyûn Kaymakamı, vezir).

***Kürd Osman Paşa**, 17 Rebiülahır 1204 / 4 Ocak 1790 – 24 Şevval 1204 / 7 Temmuz 1790 (Önceden Niğde sancağı mutasarrıfı, mirmiran, Rütbe-i vezâret tevcihi 19 R 1204 / 6 Ocak 1790, ikbâ 11 L 1204 / 24 Haziran 1790).

***Ürgübî Ömer Paşa**, 25 Şevval 1204 / 8 Temmuz 1790 – 11 Safer 1205 / 20 Ekim 1790 (Önceden Selanik mutasarrıfı, Ürgübî (Ürgüplü), vezir).

***Ferhad Paşa**, 12 Safer 1205 / 4 Haziran 1790 – 1 Şevval 1205 / 3 Haziran 1791 (Hâlâ Varna muhafızı, vezir).

***Ahmed Paşa**, 2 Şevval 1205 / 4 Haziran 1791 – 22 Zilkade 1205 / 23 Temmuz 1791 (Hâlâ Tuna Kapudanı, vezir).

***Halil Paşa**, 23 Zilkade 1205 / 24 Temmuz 1791 – 25 Muharrem 1206 / 24 Eylül 1791 (Önceden Silistre valisi, vezir).

***Tripoliçeli Nakib-zâde Seyyid Mustafa Paşa**, 26 Muharrem 1206 / 25 Eylül 1791 – 29 Şaban 1206 / 22 Nisan 1792 (Önceden Akdeniz Başbuğu, mirmiran, Tripoliçeli).

***Tahir Paşa**, 1 Ramazan 1206 / 23 Nisan 1792 – 5 Safer 1207 / 22 Eylül 1792 (Önceden Çirmen mutasarrıfı, Rumili Beğlerbeği pâyesi olan, mirmiran).

***Uzun Abdullah Paşa-zâde Abdullah Nebih Paşa**, 6 Safer 1207 / 23 Eylül 1792 – 4 Şevval 1207 / 15 Mayıs 1793 (Önceden Aksaray sancağı mutasarrıfı, mirmiran)⁷.

***Adapazarlı Seyyid Hüseyin Paşa**, 5 Şevval 1207 / 16 Mayıs 1793 – 15 Muharrem 1215 / 8 Haziran 1800'den önce idam (Tahta Serdarlığından mirmiran, ber vech-i arpalık, ibkâ, 5 L 1208 / 6 Mayıs 1794, ibkâ 5 L 1209 / 25 Mayıs 1795, İzmit Kereste Emîni Nuh Bey, yeni mutasarrıf gelene kadar birkaç ay mütesellim oldu., Rumili Beğlerbeğliği pâyelü).

***Darendeli Ali Paşa**, (Okunamadı) 18 Rebiülevvel 1216 / 29 Temmuz 1801 (Mirmirandan, ber vech-i arpalık tevcih, ibkâ 4 L 1215 / 18 Şubat 1801).

***Mehmed Hüsrev Paşa**, 19 Rebiülevvel 1216 / 30 Temmuz 1801 – 5 Receb 1216 / 11 Kasım 1801 (Dergâh-ı âli kapucubaşlıklarından Derya Kapudanı vezir Hüseyin Paşa kethüdası Mehmet (Hüsrev) Ağa'ya vezaret ile tevcih 19 Ra 1216).

***Melek Ahmed Paşa-zâde Osman Paşa**, 6 Receb 1216 / 12 Kasım 1801 – 11 Cemaziyelahır 1217 / 9 Ekim 1802 (Önceden Ankara ve Kayseriye sancakları mutasarrıfı ve Anapa muhafızı, vezir, kemakân ibkâ 3 L 1216 / 16 Şubat 1802).

***Leskovikli Tahir Paşa**, 12 Cemaziyelahır 1217 / 10 Ekim 1802 – 3 Şevval 1217 / 27 Ocak 1803 (Önceden Hanya mutasarrıfı Rumili pâyesi olan, mirmiran).

***Seyyid Osman Paşa**, 12 Şevval 1217 / 28 Ocak 1803 – 28 Cemaziyelahır 1218 / 15 Ekim 1803 (İsmail muhafızlığı ile Adana Valisi olup el-yevm (günümüzde) Asitâne'de (İstanbul) olan Vezir Seyyid Osman Paşa'ya tevcih,

24 L 1217 / 17 Şubat 1803, Adana eyaleti dahi mütesellim ile zapt eylemek üzere hâlâ ber vech-i arpalık Kocaili sancağına mutasarrıf vezir Seyyid Osman Paşa'ya ilhâken tevcih 10 Za 1217 / 4 Mart 1803).

***Seyyid Abdurrahman Paşa**, 29 Cemaziyelahir 1218 / 16 Ekim 1803 – 21 Rebiülevvel 1219 / 30 Haziran 1804 (Önceden Bender, Selanik ve Kavala sancaklarına mutasarrıf olan vezir Seyyid Abdurrahman Paşa'ya, Sultanönü sancağı ilhakıyla ber vech-i arpalık tevcih, kemakân ibkâ 4 L 1218 / 17 Ocak 1804).

***Ahmed Paşa**, 22 Rebiülevvel 1219 / 1 Temmuz 1804 – 15 Cemaziyelevvel 1220 / 11 Ağustos 1805 (Dergâh-ı âli kapucubaşlarından Ahmed Ağa'ya mirmiranlık rütbesiyle tevcih, kemakân ibkâ 4 L 1219 / 6 Ocak 1805).

***Kasım Paşa**, 16 Cemaziyelevvel 1220 / 12 Ağustos 1805 – 6 Ramazan 1221 / 17 Kasım 1806 (Dergâh-ı âli kapucubaşlarından Kasım Ağa'ya mirmiranlık rütbesiyle tevcih, kemakân ibkâ 4 L 1220 / 26 Aralık 1805).

***Derviş Hasan Paşa**, 7 Ramazan 1221 / 18 Kasım 1806 – 27 Zilhicce 1221 / 7 Mart 1807 (Rumili Beğlerbeğliği pâyesi olub, önceden Kırşehir sancağına Kili muhafazası şartıyla tevcih, Kemakân ibkâ 4 L 1221 / 15 Aralık 1806).

***İnce Mehmed Paşa**, 28 Zilhicce 1221 / 8 Mart 1807 – 3 Rebiülahir 1222 / 10 Haziran 1807 (Bahr-ı Siyah (Karadeniz) Boğazı Nâzırı ve Varna'ya varınca sevâhili (sahilleri) Muhafızı, Rumili Beğlerbeğliği pâyesi olan İnce Mehmed Paşa'ya mütesellim ile zapt eylemek şartıyla liva-i mezbur (Kocaili) ber vech-i tevcih, mirmiran).

***Seyyid Ahmed Paşa**, 4 Rebiülahir 1222 / 11 Haziran 1807 – 2 Receb 1223 / 24 Ağustos 1808 (Hâlâ İçil sancağına mutasarrıf Vezir Seyyid Ahmed Paşa'ya ilhâken tevcih, ordu-yı hümâyûn tarafından kemakân ibkâ 4 L 1222 / 5 Aralık 1807).

***Seyyid Abdullah Râmiz Paşa**, 3 Receb 1223 / 25 Ağustos 1808 – 7 Şevval 1223 / 26 Kasım 1808 (Derya Kapudanı Râmiz Paşa'ya ilhâken tevcih).

***Seyyid Alâeddin Paşa**, 8 Şevval 1223 / 27 Kasım 1808 – 29 Rebiülevvel 1224 / 14 Mayıs 1809 (Vezâreti ibkâsiyle tevcih).

***Çelebi Mustafa Paşa**, 30 Rebiülevvel 1224 / 15 Mayıs 1809 – 23 Şevval 1224 / 1 Aralık 1809 (Önceden Silistre valisi, eski sadrazam, vezir, İsmail muhafazasında olmak ve mütesellim ile Kocaili'ni zapt eylemek şartıyla tevcih).

***El-Hac Mustafa Paşa**, 24 Şevval 1224 / 2 Aralık 1809 – 20 Zilhicce 1224 / 26 Ocak 1810 (Hâlâ Varna Muhafızı vezir el-Hac Mustafa Paşa'ya Ordu-yı hümâyûnda tevcih).

***Hüsrev Mehmed Paşa**, (İkinci defa) 21 Zilhicce 1224 / 27 Ocak 1810 – 20 Zilhicce 1226 / 9 Ocak 1812. (Bolu sancağını voyvodalıktan ihraç ile mal-i mukayyedi (Kayıtlı gelir) vakt ü zamaniyle Darbhâne-i âmire'ye tediye eylemek (Ödeme) şartıyla ber vech-i muhassıllık (muhassıllık suretiyle) Kocaili sancağına ilhâken bâ hatt-ı hümâyûn tevcih 9 S 1225 / 16 Mart 1810, Bolu sancağıyla

Ordu-yı hümâyûnda kemakân ibkâ 2 Za 1225 / 29 Aralık 1810).

***Aziz Ahmed Paşa**, 25 Zilhicce 1226 / 10 Ocak 1812 – 6 Muharrem 1229 / 29 Aralık 1813 (Hâlâ Trabzon Valisi vezir Ahmed Aziz Paşa'ya ilhâken tevcih, Hüdavendigâr sancağı ilhâken tevcih 13 Ş 1227 / 22 Ağustos 1813, görevde ölüm 6 Muharrem 1229 / 30 Aralık 1813).

***El-Hac Mustafa Paşa**, 20 Muharrem 1229 / 12 Ocak 1814 – 10 Receb 1230 / 18 Haziran 1815 (Aziz Paşa kethüdası el-Hac Mustafa Efendi'ye Kocaili sancağı Hüdavendigâr sancağı ilhâken rütbe-i vâlâ-yı vezâret ile tevcih, ilhakiyle kemakân ibkâ 5 L 1229 / 20 Eylül 1814, Eskişehir sancağı dahi ilhâken tevcih 17 Z 1229 / 11 Aralık 1813)⁸.

***Mehmed Nurullah Paşa**, 11 Receb 1230 / 19 Haziran 1815 – 19 Cemaziyelevvel 1232 / 6 Nisan 1817, (Önceden Ağrıboz ve Karlılı sancakları mutasarrıfı vezir Mehmed Nurullah Paşa hazretlerine Hüdavendigâr ve Eskişehir sancakları ilhâkiyle tevcih, ilhâklarıyla ibkâ 5 L 1230 / 10 Eylül 1815, kemakân ibkâ 10 L 1231 / 3 Eylül 1816).

***Derviş Mehmed Paşa**, 20 cemaziyelevvel 1232 / 7 Nisan 1817 – 1 Rebiülevvel 1233 / 9 Ocak 1818 (Önceden ber vech-i muhassillik Teke ve Hamid sancakları mutasarrıfı vezir Derviş Mehmed Paşa'ya Hüdavendigâr ve Eskişehir sancakları ilhâkiyle tevcih, kemakân ibkâ 2 L 1232 / 17 Ağustos 1817).

***Es-Seyyid Ahmed Paşa**, 2 Rebiülevvel 1233 / 10 Ocak 1818 – 21 Rebiülahır 1233 / 28 Şubat 1818 (Önceden Rakka valisi, Hüdavendigâr ve Eskişehir sancakları ilhâkiyle tevcih).

***Hasan Paşa**, 22 Rebiülahır 1233 / 1 Mart 1818 – 12 Şevval 1233 / 15 Ağustos 1818 (Önceden Baruthâne-i âmire Nâzırı ve Kasabbaşı-yı hassa Hasan Efendi'ye rütbe-i vâlâ-yı vezâret ve Hüdavendigâr sancağı ilhâkiyle tevcih, kemakân ibkâ 4 L 1233 / 7 Ağustos 1818).

***Es-Seyyid Ahmed Paşa**, (2. kez) 13 Şevval 1233 / 16 Ağustos 1818 – 23 Zilhicce 1234 / 13 Ekim 1819 (Önceden Derya Kapudanı, vezir, Hüdâvendigâr sancağı ilhâkiyle tevcih, kemakân ibkâ 4 L 1234 / 27 Temmuz 1819).

***Es-Seyyid Ali Paşa**, 24 Zilhicce 1234 / 14 Ekim 1819 – 17 Rebiülevvel 1235 / 3 Ocak 1820 (Önceden Mora valisi, vezir).

***Mehmed Nurullah Paşa**, (2. kez) 18 Rebiülevvel 1235 / 4 Ocak 1820 – 26 Şaban 1235 / 8 Haziran 1820 (Önceden Bozok sancağı mutasarrıfı ve Meâdin-i Hümâyûn Emini, vezir, Hüdâvendigâr sancağı ilhakiyle tevcih).

***Hasan Rıza Paşa**, 27 Şaban 1235 / 9 Haziran 1820 – 3 Safer 1236 / 10 Kasım 1820 (Önceden Aydın ve Saruhan sancakları mutasarrıfı, vezir, Hüdavendigâr sancağı ilhâkiyle tevcih, ilhâkiyle kemakân ibkâ 5 L 1235 / 16 Temmuz 1820).

***Es-Seyyid İbrahim Paşa**, 4 safer 1236 / 11 Kasım 1820 – 17 Muharrem 1239 / 23 Eylül 1823 (Önceden Trabzon Valisi ve Fâş Muhafızı, vezir, Hüdavendigâr sancağı ilhakiyle tevcih, ilhakiyle kemakân ikbâ 3 L 1236 / 4

Temmuz 1821, kemakân ibkâ 4 L 1238 / 14 Haziran 1823).

***Mehmed Said Galib Paşa**, 18 Muharrem 1239 / 24 Eylül 1823 – 16 Rebiülahır 1239 / 20 Aralık 1823 (Önceden Kayseriyye ve ber vech-i muhassillik Bozok sancakları mutasarrıfı, vezir, Bahr-ı Siyah Boğazi'nin Rumili cânibi muhafazası şartı ve Hüdavendigâr sancağı ilhâkiyle tevcih).

***Hüseyn Paşa**, 17 Rebiülahır 1239 / 21 Aralık 1823 – 9 Cemaziyelahır 1244 / 17 Aralık 1828 (Önceden Dergâh-ı âli Yeniçerileri Ocağı Ağası, vezir, Bahr-ı Siyah Boğazi'nin Rumili cânibi muhafazası şartı ve Hüdavendigâr sancağı ilhâkiyle tevcih, kemakân ibkâ 4 L 1239 / 2 Haziran 1824, ibkâ 4 L 1240 / 22 Mayıs 1825, ibkâ 4 L 1241 / 12 Mayıs 1826, Menteşe sancağı dahi ber vech-i ilhak tevcih 15 M 1242 / 19 Ağustos 1826, Karadeniz Boğazi'nin Rumili ve Anadolu taraflarının muhafazasına memuren Boğaziçi'nde de ikâmet etmek üzerine kemakân ibkâ 4 L 1242 / 1 Mayıs 1827, Menteşe sancağı ahara verildi, 16 B 1243 / 2 Şubat 1828, kemakân ibkâ 4 L 1243 / 19 Nisan 1828, ma'zûldür 9 C 1244 / 17 Aralık 1828).

.....(Tevcihât-ı hümâyûn defterine dâhil değildir. MuahherenTevcihât-ı hümâyûn defterine dahildir. 4 L 1245 / 29 Mart 1830).

***Ahmed Fevzi Paşa**, 27 Rebiülevvel 1250 / 3 Ağustos 1834 / 12 Cemaziyelahır 1255 / 24 Temmuz 1839 (Hâlâ Asâkir-i Hassa-ı Şâhâne Müşiri Ahmed Fevzi Paşa hazretlerine Kereste Nezâreti ilâvesiyle ber vech-i muhassillik tevcih, ber vech-i muhassillik Bolu sancağı dahi vezir-i müşârûn-ileyhe ber-vech-i ilhâk tevcih 18 Ca 1250 / 22 Eylül 1839, kemakân ibkâ 5 L 1250 / 4 Şubat 1835, mülhâkatıyla kemakân ibkâ 5 L 1251 / 24 Ocak 1836, bu def'a livateyn-i mezbûreyn (Kocaili-Hüdavendigâr) ve Karesi ve Eskişehir sancakları müceddeden Redif-i Hassa-i Eyâlet-i Hüdâvendigâr Müşirliği ünvanı tevcih 27 Ca 1252 / 9 Eylül 1836, Asakir-i Hassa-i şâhâne Müşirliği ahara verilip Redif-i Hassa-i Eyâlet-i Hüdavendigâr Müşirliği ve Kereste Nezâreti ve Kocaili sancağı inzimâmı (ilâvesi) ve mülhâkât-ı sâiresiyle bi'1-ibkâ Cezayir (Ege Adaları) Eyâleti ile Derya Kapudanlığı dahi tevcih Gurre-i Ş 1252 / 11 Kasım 1836, mülhâkatiyle kemakân ibkâ 5 L 1252/ 13 Ocak 1837, mülhakası âhara ihale olunub yalnız Cezayir Eyâleti ile Derya Kapudanlığı ibkâ 7 L 1253 / 4 Ocak 1838).

***Mustafa Hıfzı Paşa**, 13 Cemaziyelahır 1255 / 25 Temmuz 1839 - 14 Receb 1255 / 3 Ekim 1839 (Ber vech-i muhassillik Kocaili ve Bolu ve Viranşehir sancakları ferikân-ı kiramdan Karantina Nâzır-ı sabıkı (eski) Mustafa Hıfzı Paşa'ya tevcih, liva-yı mezbur âhara verilmiştir).

***El-Hâc Mehmed Akif Paşa**, 15 Receb 1255 / 4 Ekim 1839 - 17 Safer 1256 / 20 Nisan 1840 - (Umûr-ı Dahiliyye Nâzır-ı sabıkı, vezir, Kocaili sancağı muhassillik vechle tevcih).

Ahmed Zekeriya Paşa, 18 Safer 1256 / 21 Nisan 1840-Hüdâvendigar, Bolu, Viranşehir, Karesi sancakları ilhâkiyle Kocaeli Müşirliği Niş-Müşir-i sâbıkı Ahmed Zekeriya Paşa'ya tevcih)⁹.

Seyyid Hüseyn Paşa: Kocaeli Sancağını yönetmiş bu değerli mutasarrıflar

arasında, Sakarya ve Adapazarı tarihi bakımından en ilgi çeken kuşkusuz Seyyid Hüseyin Paşa'dır. Birincisi, Adapazarlı olması, ikincisi, Kocaeli sancağında 8 yıla yakın oldukça uzun süre mutasarrıf olarak görev yapmasıdır. Üçüncüsü, Adapazarı ve Sakarya bölgesinde tanınmış, ileri gelen, ekâbir, derebeyi bir ailenin evlâdı olmasıdır. Adapazarı'nda Derebeyi Mustafa Bey'in oğludur. Sultan III. Selim'in takdirlerini kazanmış, sonunda 1800 yılının baharında idam olunarak hayatına son verilmiştir. Kocaeli sancağındaki görevlerinde başarılı olduğu gibi, Rumeli'deki asilere karşı mücadelede muvaffak olmuştur. Ancak, Rumeli'de "Dağlı eşkiyası" nın takibi olayında suçlu bulunarak cezalandırılmıştır. Haksız bir suçlama veya iftira sonucu da Padişahın gözünden düşürülmüş olabilir. Belgelerde "Adalı", "Adapazarlı Hüseyin Paşa" olarak adı geçmektedir. Ağabeyisi de Seyyid Mehmet Paşa'dır. Bunlar Osmanlı döneminde Adapazarı'nın yetiştirdiği iki önemli isimdir. Hüseyin Paşa'nın Adapazarı'nda büyük bir sarayı mevcuttu.

II-MÜTESELLİMLER

Mütesellim, "Teslim edilen alan", "vergi tahsildarı" anlamına gelirdi. 18. yüzyılda vezir, mirmiran gibi üst düzey Osmanlı yöneticilerinin görev yerlerine gitmeyip veya seferde oldukları zamanlarda yerlerine tayin edilen vekile denilirdi. Birkaç sancağa mutasarrıf bir vezir veya mirmiran, bu sancakların birinde oturur, diğerini veya varsa üçüncüsünü mütesellim ile idare ederdi. Beğlerbeği veya sancakbeyi mütesellim tayinini arzı ve İstanbul'da Kapu kethüdası ile hükümete ulaştırır, tayin gerçekleşince, o bölgedeki kadı, subaşı, kethüdayeri, ayân-ı vilâyet olan görevlilere bildirilirdi. Mütesellim birkaç ay, bir yıllık olabilirdi. Bazen uzun süre bir ailenin elinde kalabilirdi. Taşrada ileri gelen aileler arasında bir çekişme ve rekabet konusu olurdu. Babîâli, o bölgede tanınmış, sözü geçen, iş yapmaya kadir, kişizâde insanları tayin etmeye dikkat ederdi. Mütesellim belli bir görev aylığı alırdı. Halktan çeşitli adlarla meşru olmayan vergi toplamak isteyenlere de rastlanırdı. Halkın şikâyeti olurdu. Mütesellim vergileri toplamak, idari işleri yürütmekle görevliydi. Düzensizlik ve eşkiyalık olaylarına karşı gerekli önlemleri almak zorundaydı. Mütesellim dışarıdan veya bölge halkından atanabilirdi. Bölge halkından olması, yöreyi ve insanlarını tanımak açısından avantajlar sağlardı. Bazı yolsuzluklarla servet edinenlere de rastlanırdı¹⁰. Mütesellimlik tevcih beratlarında, "Mirmiran (veya vezir) tarafına râci olan tayarât ve aid'âtı kadimden olageldiği vech üzere ahz ve kabzına memur, mütesellimliği umûruna âhardan müdahale olunmaması"¹¹ özellikle vurgulanırdı. Mütesellimin ".. Reâya-perver ve zabt u rapt-ı memleket ve himâyat ve siyânet-i fukâra-i ra'iyete liyakati bedihî ve mahzar birinin nasbı lâzım gelüb.." ¹² deniliyordu. Mütesellim "Ağa" veya "Bey" lakabıyla anılırdı. Mütesellim iken mirmiran tayin edilenler de oluyordu¹³.

Kocaeli sancağına tayin edilmiş vezir ve mirmiranların da bir çok mütesellim kullandıkları belgelerde saptanmaktadır. Mütesellimlik defterlerinde bunları saptamak mümkündür. Biz bunlardan çok tanınmış ve özellikle Kocaeli ve Sakarya Bölgesinde çıkmış bazı mütesellimleri tanıtmak istiyoruz.

<u>Mutasarrıfın adı</u>	<u>Mütesellimin adı</u>	<u>Kaynağı</u>
Osman Paşa (1781)	Ahmed Ağa	(BOA, Cevdet- Dahiliye, 15139)
Osman Paşa (1785-86)	Ahmed Ağa	(BOA, Kepeci, 7510, s.18, 38)
Süleyman Paşa (1786)	Ahmed Ağa (Eski Karacahisar Mütesellimi)	(Kepeci, 7510, s, 43)
Muhammed Paşa (1787)	Koca Bey	(Kepeci, 7510, s. 50)
Mustafa Paşa (1787)	Mehmed Ağa	(Kepeci, 7510, s.63, Cevdet- Zaptiye, 2425, Cevdet-Askeriye, 53307, Cevdet-Dahiliye, 14448.)
Ferhad Paşa (1790-91)	Mehmed Ağa	(Cevdet-Zaptiye, 690)
Tahir Paşa (1792)	(Nuh Bey (Izmit Gümrük emini) Okçu-oğlu Mehmed Ağa Mehmed Bey	(Kepeci, 7510, s.74) (Cevdet-Dahiliye, 5978) (Kepeci, 7510, s. 81)
Adapazarlı Seyyid		
Hüseyin Paşa (1793-1800)	Ali Efendi İzmit Kereste Emni Nuh Bey	(HAT, 1699) (Cevdet-Maliye, 6001, Kepeci, 7510, s. 120)
Ali Paşa (1801)	Ahmed Ağa	(HAT. 2328, Kepeci, 7510 s. 854)
Mehmed Hüseyin Paşa (1801)	Ahmed Ağa	(s. 183, HAT. 3386)
Osman Paşa (1801-2)	Ahmed Ağa	
Çelebi Mustafa Paşa (1809)	Mehmed Paşa	(Kepeci, 7510, s. 187,195)
Ahmed Paşa (1804-5)	Iznikli Osman Bey	(HAT. 4806, Kepeci 7510, s.222)
Kasım Paşa (1805-6)	Mehmed Ağa	(Kepeci, 7510, s. 232)
Seyyid Ahmed Paşa (1807-8)	Balıban-zâde Seyyid Mustafa Bey	(BOA, MD. Nr. 226, 121) (HAT, 52951(Cevdet-Askeriye, 51779)
Seyyid Alâeddin Paşa (1808-9)	Müderis-zâde el-Hâc Mustafa Bey	(Kepeci, 7510, s.245)
Aziz Ahmet Paşa (1812-14)	Ali Bey	(Kepeci, 7510, s. 267)
El-Hâc Mustafa Paşa (1814-15)	Hasan Ağa	(HAT, 25393)
Mehmed Nurullah Paşa(1815-17)	Numan Bey Edhem Bey	(Kepeci, 7510, s. 271) (Kepeci, 7510, s. 272) (HAT, 35127)
	Hâil Paşa-zâde Hüseyin Paşa Mehmed Bey	(Kepeci, 7510, s. 275) (Kepeci, 7510, s. 277)
Derviş Mehmet Paşa (1817-18)	Es'ad Ağa	(HAT, 24351)
Seyyid Ahmed Paşa (1819-20)	El-Hâc Ali Bey (veya Mir Ali, Izmitli)	(Kepeci, 7510, s. 280)
Seyyid Ali Paşa (1819-20)	(Bursa'da Ayân Hacı Ali Ağa)	(Cevdet-Dahiliye, 104000)
Mehmed Nurullah Paşa (1820)	Hasan Ağa	(Kepeci, 7510, s. 291)
Mehmed Said Galip Paşa (1823)	Hüseyin Paşa	(Kepeci, 7510, s. 324)
Ağa Hüseyin Paşa (1823-28)	Sâlih Bey Hâil Bey	(HAT, 33281) (HAT, 23691)

Bazen kereste emini ile mütesellim aynı kişi olabilirdi¹⁴.

Bazı Önemli Mütesellimlerin Özgeçmişleri

1. Nuh Bey (Ö. 1804)

III. Selim zamanında Kocaeli ve Sakarya bölgesinin önemli kişilerindendi. Kocaeli mütesellimleri arasında en tanınmıştı idi. Adı Nuh Ali oğlu Mehmet'ti. Uzun bir ömür yaşadı. Osmanlı devlet ricalinin güvendiği bir kişiydi. Bölgeyi ve insanlarını iyi tanıyordu¹⁵. Bir belgede kendisi övülerek;

"..Sen İznikmid'in (İzmit) vüçûh (ileri gelen) ve hanedanından olub, Devlet-i aliyye'nin sadık ve mücerrebü'l- etvâr (davranışları beğenilen) bendegânımdan olub, İznikmid' de tahsil-i nüfuz ve itibar etmiş (nüfuz ve itibar kazanmıştı) ve ol havalilerin kâffe-i ahvâl ve keyfiyetine ve herkesin tavır ve harekâtına kesb-i ittıla (bilgi sahibi olmuş) eylemiş olduğundan.."¹⁶ denilerek kişiliği ve bölge için önemi vurgulanmıştı.

Kocaeli sancağı içinde çıkan karışıklık, ihtilâl, asayiş konularında kolaylıkla (suhûletle) çözümü ve kan dökülmemesi için Nuh Bey'in aracılığına başvurulurdu. Kaymas kazasındaki anlaşmazlıkta, Adapazarı Ayânı Kara Osman Ağa'nın şekavet olaylarında Nuh Bey'e birçok emirler gönderildi¹⁷. Kocaeli sancağında şekavet hareketlerini yatıştırması istendi¹⁸. İzmit Kereste Emini, Gümrük Emini, Mütesellim gibi yerel üst düzey görevleri yürüttü. 1789 'da Silahtar Mustafa Paşa'nın, 1792'de Tahir Paşa'nın, İzmit'e gelinceye kadar işlerini İzmit Gümrük Emini Nuh Bey mütesellim olarak yürüttü¹⁹. Kocaeli Mutasarrıfı Seyyid Hüseyin Paşa, askerleriyle 1795'te Rumeli Valisi maiyetine görevlendirildiğinde, İzmit Kereste Emini Nuh Bey, muktedir bir kişi olarak yerine nasb ve tayin edildi²⁰. 1800 yılı Haziranında aynı paşa dağı eşkiyası maddesinde hıyanet isnadı ile idam edildiğinde, Nuh Bey yerine mütesellim atandı²¹.

Geyve, Adapazarı, Sabanca, Karasu, Kandıra, Akhisar, Kaymas kazalarındaki karışıklık ve olaylarda işin kolaylıkla ve kan dökülmeden çözümlenmesi devletçe önerilir ve Nuh Bey 'in bölgedeki nüfuzundan faydalanılır idi. Ayrıca, Nuh Bey'in askeri hizmetlerde yaraları görülürdü. 1787-92 savaşlarında 200 askerle bizzat sefere katıldı. Askerlerin teçhizat ve maaşlarını kendi kesesinden ödedi. Çünkü İzmit'te "Eshâb-ı kudret"tendi²². Yaşlılık döneminde Kocaeli sancağı kazalarının süvari askerini Ordu-yı hümâyuna götürmesi emredildiğinde iktidarı olmadığını bildirdi. Sadrazam duruma vakıftı. Kocaeli süvarisini yeni mirmiran Hüseyin Paşa'nın götürmesi uygun mütalaa edildi ve Nuh Bey affedildi. Timarı gereği Sinop muhafazasına gitmek şartıyla affı uygun görüldü²³.

Nuh Bey'in büyük hizmetleri, Tersane-i âmire'ye ve kereste kesim ve İstanbul'a yollanması dolayısıyla olmuştu. Kereste Emini olarak çok başarılıydı. 1800-1801'de inşa olunan üç anbarlı ve firkateyn gemileri yapımı için Kocaeli ormanlarından lüzumlu kerestenin (34 adet kebir kızaklık ağaç ki her birini 30 çift manda ve 600 adet kebir felenk ki her birini 8-10 çift manda çeker) tedarikinde ve İstanbul'a gönderilmesinde üstün başarısı ile takdir edildi. 7 Şaban 1216/13.12 1801 tarihli Sadrazam arzına III. Selim "Tevcih oluna" buyruğunu yazdı ve Kapucubaşılık ihsan olundu. Üzerinde olan Derya Kalemî

zeameti de oğluna ihsan buyuruldu²⁴.

Nuh Bey bazı uygulamalarında merkezce eleştirilere de uğruyordu. İşleri kolaylıkla çözmediğinden, ihtiyarlığından, işleri karıştırdığından söz ediliyordu. Bazen eleştirinin dozu ağır da olabiliyordu²⁵. Sicill-i Osmani'ye göre Nuh Bey'in ölüm tarihi 27 Şaban 1219/1 Aralık 1804'dü. Kaşgarî yolunda gömülü idi²⁶.

2. Moralı Osman Efendi

Osmanlı bürokrasisinden üst düzey seçkin bir bürokrattı. Babası Moralı Süleyman Penah Efendi ciddi ve dirayetli bir devlet adamıydı. Dürüstlüğü ve vatanseverliği ile ünlenmişti. İki oğlu Osman Efendi ve Yusuf Agâh efendi üst düzeyde değerli Osmanlı bürokratlarıydı. Kardeşi Yusuf Agâh Efendi 1793-97 tarihlerinde Osmanlı Devleti'nin İngiltere nezdinde ilk büyükelçisi olarak atandı. Babasının 1768-74 Osmanlı -Rus savaşı hakkında bir eseri vardı.

Osman Efendi, İstanbul'da Başmukataacı, Başdefterdar Tersane Emini, Çavuşbaşı, Sadaret kethüdası, Nişancı, tekrar Başdefterdar gibi üst görevlerde bulundu. Maliye ve hesap işlerini iyi biliyordu. Devlet ricali arasında itibarı olan bir insandı²⁷.

Taşra hizmetleri arasında II. Mahmud döneminde birkaç yıl Kocaeli ve Sakarya bölgesinde görev yaptı. 1229-1235 / 1814-26 yıllarında aralıkla İzmit Kereste Emini (bazen Nazırı) olarak bulundu. Özellikle Karasu, Adapazarı, Geyve, Akhisar (Pamukova), Sabanca ile ilgili idari işlerle ve sorunlarla da uğraştı. İstanbul'a gönderdiği raporlar çok önemlidir. Bir süre mütesellim olarak da hizmet etti. Kapusuz Mustafa Adlı şakinin Kartal Âyanı Ömer Ağa tarafından sahip çıktığını bir yazısında bildirdi. Geyve kazası Ayanı Bekir Ağa'nın özel emirle Kardeşi İsmail ve Kethüdası Hacı Mehmed'in hesaplarını kontrol etti ve halktan fazla toplanan paraları saptadı ve merkeze bildirdi²⁸. Bekir Ağa'nın bir yıl kadar sürgünden sonra "ıslah-ı nefis" ettiğini ve Geyve'de oturmamak şartıyla afv ve itlakını arz etti. II. Mahmud "ıyâl ve evlâdına merhameten" Bekir Ağa'yı bağışladı²⁹. Adapazarı ve Kara Osman Ağa'nın durumu hakkında ilginç raporlar sundu³⁰.

Sultan II. Mahmud Osman Efendi'nin Kocaeli sancağındaki görevinden ve işleri iyi yürütmesinden memnundu. Osman Efendi'nin İstanbul'da bulunan evine ve ailesine gitmek için izin isteklerine kısa süreli müsaade ediyordu. II. Mahmud bir hattında "*Osman Efendi kereste maddesine güzel suret vermiş olduğundan ol-taraftan* (Kocaeli, Sakarya) *ayrılmasını tecviz edemem çünkü bir haftadan ziyade ikamet etmeyüb yine avdet edeceğini yazıyor gelüb beş on gün evlâd ve ıyâlini görse be's yokdur*"³¹.

İnsanî değerleri yüksek olan Osman Efendi, Kocaeli ve Sakarya'da birçok dost, kalem ve kültür erbabı bulmuştur.

3. İzmitli Vezir Halil Paşa, Halil Paşa-zâde Hüseyin Bey

Yeniçeri ocağında yetişmişti. Derece derece yükselerek Kul Kethüdası, Şubat 1807'de Yeniçeri Ağası oldu. 1808'de emekli olarak memleketi İzmit'e

gönderildi. İzmit'te tanınmış bir insandı. 3 yıl kadar mütekaiden (emekli olarak) İzmit'te yaşadı. 3 Rebiülevvel 1225 (8 Nisan 1810) da vezaret rütbesiyle Sadaret Kaymakamı görevine getirildi³². II.Mahmud'un tayin hatt-ı hümayûnunda, **“Osman Paşa'nın yerine sadık ve mütedeyyin ve nefsine gâlib sâhib-i liyakat nân ve nemek-i Devlet-i Muhammediye'nin şükrünü bilür bir vezirin nasbı labüdd (gerekli) olmağla seni Devlet-i aliyye'ye sebkat eden (geçen) hizmet-i memdûhen ve etvâr-ı makbulün (güzel hizmetlerin ve makbul tavırların nedeniyle) emekdar-ı Saltanat-ı seniyyemden olduğuna binâen getirüb Kaymakam nasb ve tayin eyledim.”**³³ denmekteydi. Halil Ağa emekli olarak İzmit'te otururken 1220 / 1805'te Kocaeli sancağı mutasarrıfı atanmak istenmişse de, o “adem-i likayat ve iktidarı'nı beyan ederek görevi almak istemedi³⁴. 12 Ağustos 1810'da azledildi. Tekrar İzmit'te oturdu. 17 Mayıs 1812'de Varna, Muhafızı olarak gitti. İzmitli Halil Paşa'nın oğlu Hüseyin Bey (Mir Hüseyin olarak belgelerde geçiyor) Kocaeli bölgesini iyi tanıdığından Kocaeli ormanlarından Tersane-i âmire'ye gönderilecek kereste işi ile görevlendirilmişti. Ancak Şeyhler (Kaynarca) kazası ayânı Hacı Bey'in bazı engellemeleri ve kereste çekenlere zulmü olduğu ve idamı gerektiği Halil Paşa tarafından 29 Rebiülevvel 1226 / 23 Nisan 1811 tarihli mektupla İstanbul'a bildirildi³⁵. Hacı Bey idam edildi. 8 Rebiülahır 1226 / 2 Mayıs 1811 tarihli hatt-ı hümayunu ile kereste konusu tekrar Halil Paşa-zâde Hüseyin Bey'e ihale olundu³⁶.

Hüseyin Bey iki kez Kocaeli mütesellimi tayin edildi. Mehmed Nurullah Paşa zamanında Evâsıt-ı Şevval 1231/3 - 13 Ekim 1816 - Evâsıt-ı Rebiülevvel 1232 / 28 Ocak-7 Şubat 1817 tarihleri arasında olup, iktidarsızlığı nedeniyle azledildiği yazılıdır³⁷. İkinci kez Mehmed Said Galib Paşa'nın zamanında (18 Muharrem-6 Rabiülahır 1239 / 29 Ekim-20 Aralık 1823) mütesellim atandı. Ancak paşa azl edildiğinden mütesellimliği kısa sürdü³⁸.

İzmit'in tanınmış bir ailesinin mensub Dergâh-ı âli kapucularından olduğundan bu göreve getirilmişti.

4.Ali Efendi

Kocaeli sancağında 1793-1800 yılları arasında 8 yıldan fazla mutasarrıflık yapan Seyyid Hüseyin Paşa'nın kapıcılar kethüdası ve dostuydu. Bütün sırlarına vakıftı. Paşa idam edilince İstanbul'da tutuklandı. Ali Efendi'nin bütün hesapları kontrol edildi³⁹. Hüseyin Paşa'ya iyi hizmetler yapmıştı. Özellikle şekavet ve ihtilâl olaylarının bastırılmasında faydalı işler yaptı. Dürüst bir insandı. İzmit ve Adapazarı'ndaki mallarının tespiti için yeni Kocaeli mütesellimi Nuh Bey, İzmit kadısı Ahmed Efendi ve mübaşir İbrahim Ağa görevlendirildi. Mallarına el kondu. Hüseyin Paşa'dan alacağı bulunan Kahraman-zâde Selim'in beşbin guruş Ali Efendi'den tahsil edilerek verildi⁴⁰.

5. Elhac Ali Bey (Elhac Mir Ali)

Seyyid Ahmet Paşa ve Seyyid Ali Paşa zamanlarında mütesellimlik yapan Elhac Ali Bey (belgelerde bazen Elhac Mir Ali) İzmitli köklü bir ailedendi. Silahşörân-ı hassadandı. Yeteneği nedeniyle mütesellim atandı. Kirazoğlu çiftliği ailesine aitti. Günümüzde İzmit'in 300 yıllık bir ailesi olan Soydan ailesinin

atasıdır. İzmit'te Alemdar caddesi üzerindeki eskiden 32 odalı Kirazoğlu konağı, 1925'te 16 odalı olarak inşa edilmiştir, 2000 yılında yıkılarak tekrar 16 odalı olarak bina edilmiştir. Günümüzde ailenin en yaşlı üyesi İTÜ inşaat yüksek mühendisi Cemal Birol Soydan'dır⁴¹.

III-TAHTA SERDARI

Sakarya ve Kocaeli bölgesinin önemli bir yerel yöneticisiydi. Bu bölge zengin ve güçlü bir orman varlığına sahip olduğundan, Sapanca, Geyve, Akyazı, Karasu, Taraklı, Akhisar gibi kazaları "Kereste keşen (kereste çeken) yerlerdi. Bu bölgenin orman varlığından ve zenginliğinden İstanbul, İzmit ve Kefken, tersaneleri için kereste tomruk, kesilerek daima gönderilirdi.⁴² Tahta serdari, bölgenin korunması, Tersane-i âmire denilen İstanbul'daki Devlet gemi yapım tesislerine (Kasımpaşa'da) sürekli olarak dağlardan kesilecek ağaçların zamanında iskelelere güvenlik içinde indirilmesi, fakir ve fukaranın korunması, zulm edilmemesi, yolların güvenliğinin sağlanması, eşkiyadan temizlenmesi, şefer zamanında askerin çıkarılması gibi önemli görevlere bakardı. Kocaeli ve Sakarya bölgesi, Tersâne-i âmire'nin kereste ihtiyacını avâızları mukabilinde ocaklık olarak karşılardı. İşin ehli ve güçlü olan serdarlar zamanında hizmetler muntazam yürürdü. Ehil olmayan ve gevşek kişiler işlerin aksamalarına neden olurdu⁴³. İzmit, Kefken, Küçükağz, Karasu gibi iskelelerden kereste gönderilirdi. Ayrıca İstanbul halkının odun, kömür ihtiyaçlarını sağlaması temini sarayın fırın ve hamamlarına kütük odunlar Kocaeli kazalarından yollanırdı. Bu konuda, Mühimme Defterlerinde yerel yöneticilere gönderilmiş yüzlerce hükme rastlıyoruz⁴⁴. Kereste ve odun yollanmasında bir süreklilik söz konusuydu. Eşkiyalık ve soygun olayları, yolların kapalılığı arzu edilmezdi. Tahta Serdari genelde yeniçeri ocağından atanırdı. Taşrada söz sahibi ve nüfuzlu kişiler de tahta serdari seçilebilirdi. Tahta serdari, tıpkı yeniçeri zabiti gibi yöredeki diğer askeri ocaklar mensuplarının da yöneticisi kabul edilirdi. İşbilir, çalışkan, dürüst, sözünün eri, tehdidini yaptırmağa muktedir olmaları temenni edilirdi.

Kocaeli sancağı kazalarından her yıl Tersane-i âmire'ye kereste kesip hazırlayan kazalar şunlardı: İznikmid, İznik, Yalova, Sarıçayır, Pazarköy, Âb-ı safi, Karamürsel, Akhisar-i Geyve, Akyazı, Sabanca, Ada, Kaymas, Ağaçlı, Akâbâd (Akçaova), Genceli, Şeyhler, Kandıra, Taşköprü.

Kazalara da Tahta serdari atanabilirdi. Bazen Tahta serdari ve yeniçeri zabiti tek kişi üzerinde olabilirdi. 1795 yılında Sapanca, Hendek, Kaymas, Akyazı, Âb-ı sâfi, Kandıra, Genceli, Sarıçayır, Akâbâd (Akçaova) vb. kazalarına Turnacıbaşı Mehmed Emin Tahta serdari ve Yeniçeri zabiti olarak atandı⁴⁵. 1807'de Adapazarı ve yukarıda adı geçen Tahta serdari yeniçeri ocağından birisine tevcih olundu⁴⁶. Sultan III. Selim döneminde Sakarya bölgesi Tahta serdari ile ilgili bir belge ilginç veriler sunmaktadır. İzmit, Adapazarı ve Âb-ı safi (Karapürçek) kazaları kadıları imâmları, Adapazarı halkı toplu dilekçeleri ile (mahzar) başvurarak, bir süredir bölgede Tahta serdari olanların ehliyetisizliğinden şikâyet ederek, sıkıntılar çektiklerini, herkesin güvendiği lâyük bir kişi olarak Kaymas kazası ileri gelenlerinden (vücûh) Ayân-zâde Mehmet Ağa'yı bu görev için istediklerini devlete bildirdiler. III.Selim yazdığı hatt-ı

hümâyûnunda şöyle emir buyurmuştu:

"Bu İznikmid sancağının ihtilâline bütün siz sebebsiz ve Tahta serdarının nâ-ehlîni etdiren dahi sizlersiz, bu kadar fesat oluyor bâ-husûs Karamürsel'de olan fenalığın nihayeti yokdur günâhı boynunuza olsun yarın Rûz-ı mahşerde cevabını siz verin böyle olması bütün tama' ve irtikabdır..Geçen sene Kereste Emininin söylediği Ayân-zâde değil idi Geyveli Balaban Ağa idi ne çabuk unuttunuz benim rıza vermediğim Balaban idi bu değil idi keresteye hizmet etmek ve yolları eşkiyadan tatahhur etmek (temizlemek) ve fukaraya zulm etmemek ve sefere memur olan asâkiri çıkarmak şartlarıyla ahâlinin istidası üzere serdar nasb oluna"⁴⁷.

Kocaeli sancağında daha önceden Tahta serdarı olup, sonradan mirmiranlık rütbesiyle mutasarrıf olana rastlanmaktadır. Bunlar arasında, Adapazarlı Seyyid Hüseyin Paşa (1793),⁴⁸ Kasım Paşa (1805)⁴⁹ zikredilebilir. Tahta serdarlığı esnasında bölge hakkında "kesb-i vukûf" kazanmış oluyorlardı.

1218 / 1803 tarihinde tahta serdarı Sarı Mehmed Ağa ihtiyarlığını öne sürüp, sabıki Hacı Ali Ağa-zade Haseki Ahmet Ağa tekrar tayin olunup serdarlık mektubu gönderilmişti.

IV-YENİÇERİ ZABITI

Yeniçeriler, Osmanlı Padişahının hassa ordusunu teşkil ederlerdi. Kadroları 12 bin kişi kadardı. Zamanla sayıları arttı. Önemli kent ve kasabalarda yeniçeriler bulunur ve güvenliği sağlardı. Ayrıca askerlik hizmeti yaparlardı. Taşra il ve kazalarındaki yeniçeriler ve diğer askeri sınıftan olanların amirine "Yeniçeri zabiti" denirdi. Ocağın üst rütbeli subaylarından taşraya görevle birisi atanırdı. Niğbolu yeniçeri zabiti, Trabzon yeniçeri zabiti, İbrail yeniçeri zabiti, Mağnisa yeniçeri zabiti gibi. İzmit yeniçeri zabiti, Kocaeli sancağı mutasarrıfının emir ve buyruğuna uyarak çalışırdı. Ocağın yarar ve işbilir, zabt ve rabta kadir, iktidar ve deneyim sahibi, hal ve tavırları ile tecrübe edilmiş, kişiliği oturmuş askerlerden seçilirdi. Yeniçeri zabiti, birinci olarak, görev yaptığı kent veya kasabanın inzibat ve güvenlik işlerinden sorumluydu. Düzen ve asayişin temini, kent ve beldelerin güvenliğinin sağlanması, zararlı ve haşerât kişilerin def ve sürülmesi, önemli görevleri arasındaydı, ikinci olarak, görev yaptığı bölgedeki oturan veya misafir olan ağalar, yeniçeriler, alemdar, topçu, top arabacı, sipah, acemi oğlanlar ve kul oğlanları ve diğerleri İzmit yeniçeri zabitini kendilerine subay ve âmir kabul ederek emirlerini dinlerlerdi. Rey ve görüşünden dışarıya çıkmazlardı. Kent halkı hizmetlerine karşılık bir ücret öderlerdi. Üçüncü olarak, askeri sınıflardan vârisi olmadan ölenlerin muhallefâtını (mal ve para varlığı) saptanıp, deftere yazılması, açık arttırma ile pazarda satılıp, parasının ocak beytûmaline gönderilmesi görevleri arasındaydı. Böyle bir askerin sonradan varisi çıkarsa dini hükümlere göre paranın iadesi gerekirdi. Yeniçeri zabiti her türlü uygulamalarında şeriat hükümlerine, kanunlara ve devletin emirlerine, buyruklarına göre hareket etmek zorundaydı. Halktan fazla para toplaması yasaktı⁵⁰. Yeniçeri zabiti genellikle bir yıllığına atanırdı. Görev süresi biten

Yeniçeri zâbitinin o bölgede oturmasına izin verilmezdi. Nitekim sabık İzmit yeniçeri zabiti ve esbak Kul kethüdası Mehmet Ağa'nın Kadıköy'de oturması ve İzmit'ten ayrılması emredilmişti⁵¹. İbrail yeniçeri zabiti görev bitiminden tebdili gerektiğinden, Şumnu kentinde ikameti uygun görülerek, bir mübaşir aracılığıyla Şumnu'da oturması sağlanmıştı⁵².

Tayin emirlerinde, *"Uhde-i ihtimamına muhavvel kazaların zabt u rab-ı neferâtına ve def-i ref'-i haşerâtiyle bilâd ve irâhe-i ibâda bezl-i kudret.. mukim ve misafir yeniçeri ve anlara tâbi olanların cümlesi üzerine zabıt bilüb senden taşra ve re'yinden hâriç vaz' ve harekete bulunmayub itaat ve inkiyâd üzere olalar.."*⁵³ denilmekteydi.

Mühimme Defterlerinde birçok kente ve kasabaya Yeniçeri zabiti tayini ve görev sonrası başka yerde ikameti hakkında birçok hükümlere rastlanıyor. İzmit yeniçeri zabiti görevini yaparken, istişare anlamında yeniçeri ihtiyarları, emektarları ve mütekaidin ile de görüşür ve fikir alırdı. Zabıt yerine bazen "serdar" kullanıldığı da olurdu. İzmit yeniçeri serdarı gibi⁵⁴.

V- KADI, NAİB

Kocaeli sancağının merkezi İzmit'e ve diğer kaza merkezlerine birer kadı atanarak, adalet sistemi düzenlenirdi. Daha küçük idari birimlerde "kadı vekili" olarak nâib hizmet görürdü. Kaza kadıları buldukları bölgenin adlî, idarî, beledî ve noterlik işlerinin âmiri ve yöneticisi idiler. Kaza kadıları prensip olarak, iki yıl veya yirmi aydı. Süre duruma göre uzayıp kısalabilirdi. Kadılar kazalarında oldukça yoğun, yorucu ve sorumluluk isteyen işlerini yürütürken, kendilerine karşı sorumlu nâib, kassam, muhtesib, kâtip, muhızır (adli polis) tercüman ve ayak hizmetlerini yapan personelden yardım alırlardı. Bu görevlilerin sayısı, kazanın büyüklük ve küçüklüğüne göre değişirdi. İzmit kadısı ile Geyve kazası kadısının personeli sayı bakımından farklı olurdu. Faaliyetlerini belirli aralıklarla kadıya sunmak zorunda olan ve yaptıklarından kadıya karşı yükümlü bulunan personel arasında, müteveli, esnaf kethüdası, subaşı, sipahi vb. bulunurdu⁵⁵.

Kadılar yaptıkları işlemleri ve İstanbul'dan gelen emirleri, mahkeme önüne gelen davaları ve sonuçlarını ve noterlik tasdiki istenen konuların kayıtlarını "Sicill-i mahfuz" denilen kadı sicillerine kaydederlerdi. Sakarya bölgesi yerel tarih araştırmaları için en önemli başvuru kaynaklarından olan bu sicillerin bir bölümü günümüze ulaşmıştır.

VI. DİĞER GÖREVLİLER

Sakarya bölgesi yerel yönetiminde daha birçok devlet memurları mevcuttu. Şehir kethüdası, kent kadısına sorumlu olarak çalışan, kent halkının güvendiği, dürüst, işbilir bir insan olup, halkın daha çok belediye işleriyle ilgili bazı hizmetlerini yürüten görevliydi. Bunun aylığı ve konut giderleri halktan toplanan paralardan verilirdi. Kazanın nüfus yoğunluğuna göre aldığı para artardı. Örneğin, 1798-1800 yıllarında Kandıra kazası "Şehir kethüdası'nın aylık ve konut masrafı olarak her yıl için 350 kuruş ödenmişti⁵⁶.

Evkaf mütevellisi, müfettiş, cami, mescid gibi dini kurumlarda çalışan imam, müezzin, kayyûm, ferraş, vb. gibi görevliler, tekke zaviye, hankâk gibi dini-kültürel müesseselerin şeyh, tarikat erbâbı, ve çalışanları, her kasabada ve sancak dahilinde oldukça çoktur. Tuzla Emîni (İznikmid memlehası), Gümrük Emîni, tuzların gelir-gider hesaplarını tutan ve Başmuhasebeye karşı sorumlu olan bir kişiydi. Sakarya bölgesine giren ve çıkan her türlü maldan alınan (baç) vergisini devlet namına kaydedirdi. Derbentçiler, Geyve boğazı gibi zorlu geçişlerin güvenliği için hazırıldılar. Anadolu'ya giden yolların önemli bir bölümü Kocaeli, sancağı ve Sakarya bölgesinden geçtiğinden menzilhâneler bulunuyordu. Sabanca, Geyve menzilhâneleri önemli idi. Emir götüren devlet görevlileri burada hazır at bulurlar ve süratle buyrukları istenen yerlere ulaştırırlardı. Hazır atlara menzil atı denirdi. İskele Emîni, İzmit iskelesine gelen ve giden mallarla, gemilerle ilgilenirdi. Sakarya nehri kıyıları ulaşımı ona bağlıydı. Sakarya nehrinden İstanbul'a odun, kömür, kereste, tahıl taşımacılığı yapılı, mallar Karadeniz'e çıkan iskelelere taşınırdı. Oradan daha büyük gemilerle İstanbul'a yollanırdı. Nehir yolu taşımacılığı daha güvenli ve kolaydı.

Arşiv belgelerindeki hükümlerden gözlemlediğimize göre, resmi görevliler dışında, bir kasaba veya nahiyenin ileri gelenleri (**vücûh-ı memleket**), **emekdarları**, **söz sahipleri ve iş erleri** (iş yap-maya iktidarı olanlar, elinden iş gelenler) de zaman zaman yetkili kılınırlardı, örneğin, "...**kazaların kuzât ve nüvvâbına, yeniçeri serdarı, eminine, ayân, zabitân, serdar iskele emini, vücûh-ı memleket, serdar, ve bi'l-cümle iş erlerine hüküm ki**" şeklinde bir hitap bulunurdu⁵⁷.

VII. AYÂNLAR

17. yüzyıl sonlarından itibaren, 18. yüzyıl boyunca ve 19. yüzyılın ilk çeyreğinde devlet ile halk arasında asker sağlanması, vergi dağıtımı ve toplanması, zahire, hayvan temini konularında aracı olan, genelde halkın isteği ile seçilmesi gerekirken, bu kural dışında, özellikle kent veya kasabanın ileri gelenlerini tarafına çekerek bu görevi ele geçiren bir zümredir. Osmanlı imparatorluğunun Rumeli ve Anadolu bölgelerinde, çoğu yerli eşraf ve zengin aileleri arasından türeyen bu zümre, devletin zayıflığı, iç ve dış bazı önemli sorunlarla uğraştığı sıralarda güçlenerek, buldukları bölgelerde hakim ve egemen olmuşlardır. Bunların birçok imtiyaz ve yetkileri zamanla devlet tarafından istenmeyerek kabul edilmiş, güçleri böylece tasdik edilmiştir. Ayânları ortadan kaldırma girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. (1786) Devlet zaman zaman haksızlık yapan ve bölgesinde zulümle hüküm süren bazı ayanları tepelemiş ve mallarını hazineye almıştır. Nihayet, uzun bir mücadeleden sonra Sultan II. Mahmut bunların kökünü kazımış ve yerel hanedanlara son vermiştir⁵⁸.

Sosyal bir tabaka meydana getirebilen ayânlar, 17. yüzyılda etkin değilken, 18. yüzyılda daha etkin duruma geldiler. Ehl-i şer' ve ehl-i örf üzerinde tesirleri oldu. Bunların sözlerinden çıkmadıkları görüldü. Yerli aileler kent ve kasaba hayatında daha aktif rol oynadılar. Bazı yerli ailelerde önce mütesellim sonra ayân veya önce ayân sonra mütesellim olanlar çoktu. Kent ve kasaba hayatında Türk töresine ve geleneğine dayalı bir zümre oluştu.

Ayânlar bölgelerinde vergi toplama, fiyat tespiti, bilirkişilik, vakıfların idaresi, başarısız yöneticilerin görevden alınması, gibi sonraları askerleri ile sefere katılmak gibi hizmetlerdi. Merkezi devlet otoritesinin zayıflaması ile ayanların güçlenmesi arasında bir ilgi mevcuttu.

Ayânların güçlenmesinde çeşitli nedenler olduğu açıklanır. Tımar sisteminin bozulmasından sonra, dış yenilgilerde, ülkedeki karışıklıklarda yerli kuvvetli ailelerden yararlanma ciheti bu yerli aileleri ön plana çıkarmıştır. Ayânlığın doğuşunda leventlik ve mültezimliği de önemli payı olduğu görüşü hakimdir. Muhsinzâde Mehmet Paşa'nın sadaretlerinde ve hatta daha önce Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın ekonomiyi güçlendirmek için tarımsal üretimi ve ticareti artırma çabalarının ayânların yükselişini kolaylaştırdığı öne sürülür. Çiftlikler ve mukataa gelirleri, has ve mukataa voyvodalıkları derece derece nüfuz ve gelirlerinin artmasını sağladı. Halka borç para verip murabahacılık yaparak, borcunu ödeyemeyenlerin topraklarını alıp, güçlerini genişlettiler. 1726-1750 yılları arası çıkarılan adalet fermanlarında ayânlara sık sık hitap edilmesi, ayânlığın yaygın olduğuna delildir. Çoğu sipahi, silahtar, müderris, seyyid, kadı, mültezim, müftü, mazul kadı ve paşalara mensup yerli aileler ayân olabilmek için gayret sarfettiler. Ayân seçimi halkın isteğine bağlı olup, vali buyruğusu ve kadı müraselesi ile verilirdi. Ayânlar "Tevzi defterleri" düzenleyerek vergi alırlardı. Zaman zaman suistimaller yaşanır ve halktan meşru, gayr-i meşru birçok adlar altında haksız paralar toplanır ve zulmler yapılırdı. Kadı-ayân, ayân-mutasarrıf işbirliği ile halk soyulurdu. Fazla sivrilen ve zulmü artan ayânların bir kısmı öldürülmüş ve malları devletçe müsadere edilmiştir. Ayân ve derebeyi unsurları farklıdır. Taşrada bazı büyük aileler ayân olmayıp derebeyidir. Kozanoğulları gibi. 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşından sonra güçleri artmıştır. 1808 tarihli Sened-i İttifak'ta birkaç ayânın adı geçiyordu. 1800'den sonra da ayânlık sürmüştür. Ayânlar, halk tarafından kabul edilen devlet tarafından tanınmayan, hem halk ve hem de devlet tarafından tanınan hem halk hem de devlet tarafından istenmeyenler olarak guruplaştırılabilir. Yerel ayânlar sıkıştıkları zaman devlete karşı birbirleriyle yardımlaşmışları gibi, ayânlar arası rekabet ve çatışmalar da görülmektedir⁵⁹.

KOCAELİ SANCAĞINDA VE SAKARYA BÖLGESİNDE AYÂNLAR

Kocaeli sancağı İstanbul'a yakınlığa, bazı kazalarının kereste dolayısıyla Tersane-i Âmire'ye ocaklık olması dolayısıyla ve daha önemli zengin toprak ve tarımsal ürünleri ve hayvan varlığı nedenleriyle Osmanlı sarayını ilgilendiren önemli bir sancaktı. İstanbul-Anadolu arasında ulaşım, askeri sevkiyât için geçiş yolu ve her yıl Müslümanların Hac ziyareti için birçok insanların hac ve surre kfilesinin ilk geçtiği sancak olması bakımından önemi haizdi. Bütün bunlardan dolayı, bu sancağın yönetiminde güvenlik ve düzenin sağlanması, karışıklıklar olmaması ve özellikle kereste ve odun sevkiyâtının sürekli de devamlı olması arzu edilerek, güçlü vezir ve mirmiranların yönetiminde olması temenni edilmiştir.

Bu bakımdan, derebeğleri ve güçlü ayânların hayat bulmasına pek imkân vermemiştir. Nitekim merkez İzmit'te güçlü ve söz getirici isim yapmış,

vakıflar kurmuş bir ayana pek rastlamıyoruz. Kandıra, Kefken gibi kereste sevkiyâtı yapılan yerlerde merkezi otorite güçlü tutulmağa çalışılmıştır. Buna mukabil, sancak merkezine uzak, coğrafi bakımdan ulaşımı zor ve stratejik olarak mühim yerlerde ve genellikle sancağın doğu ve güney kısımlarında güçlü ayânlara rastlıyoruz. Geyve, Yalova, Pazarköy (Orhangazi), Adapazarı kazaları örnek olarak gösterilebilir. Kaza divanlarında seçilip, muti, mutasarrıf tarafından yüklü bir para karşılığı ayânlığı tasdik edilen ayânlara "Reis-i ayân" denilirdi. Diğer ayânlar nezdinde kabul görüp, devletin muhatap kabul ettiği yerel yöneticilerdi.

Adapazarı, Geyve, Karamürsel, Yalakâbâd (Yalova), Pazarköy kazalarında Reis-i ayâna rastlanmaktadır. Adapazarı'nın 1800'lü yılların başlangıcındaki güçlü ve kudretli ayânı Kara Osman Ağa sıradışı bir kişilik sahibi olup, 1816 yılına kadar varlığını bölgede kuvvetle göstermiş Kocaeli sancağı ve Osmanlı vezir ve mirmiranlarını ve merkezi uzun bir süre meşgul etmiştir⁶⁰.

1. ADAPAZARI AYÂNI KARA OSMAN AĞA

Günümüz Adapazarı'nda adı, bir mahalle, okul ve camiide yaşatılan, ne yazık ki, kurduğu güçlü vakıf yerleri ve malları korunamayıp başka ellere geçen Kara Osman Ağa sıradışı ve farklı bir kişilik sahibi olup, Kocaeli ve Sakarya bölgesinin en namlı ve kudretli ayânı olarak gözükmektedir.

a. Sinanlıoğlu Dağı

".. *Hâin-i merkûmun firar ettiği dağ nasıl dağ olduğu gelen adamdan vesâir erbâb-ı vukufdan suâl olundukda, Adapazarı civarında Sinanlıoğlu Dağı dirler ucu bucağı yok vâsiü'l-nihâye cebel-i meşhur olub mukaddemler dahi zor gördükçe firar ettiği mahaldir.*" (Iznikmid Kereste Nazır Osman Efendi'nin mektubundan)⁶¹.

b. Mazgallı Kuleli Konak

"Kuleli Konak", 19. yüzyılın başlarında Adapazarı'nın ünlü Ayânı Kara Osman Ağa'nın, gelip geçenlerin, görüp gidenlerin hayranlıkla seyrettikleri, Adapazarı'nın içinde (nefs-i Adapazarı), çarşıya yakın, geniş bağçesi bulunan "metin ve müstahkem, görkemli" konağıydı⁶². Dört köşesinde haşmetli kuleleri, mazgalları bulunan, yüksek duvarlı savunmaya elverişli, topraklarla donatılmış, üç büyük, üç küçük top gizlice yerleştirilmiş, dört sandık dolusu fişek, yüz okkadan fazla barut ve nice tüfenkler ile cebhânelik gibiydi adetâ⁶³. Kara Osman Ağa bu güvenlik önlemlerini kendisini kime karşı savunmak için almıştı? Doğrusu bu pek bilinmez. Yüz elli kilometre ötedeki Yüce Osmanlı Sultanı'na karşı mı? Yoksa Kocaeli sancağının güçlü mutasarrıflarına karşı kendisini korumak amacıyla mı? Dahası bölgedeki bazı rakip ve hasımlarını sindirmek ve gözdağı vermek için bir gösteriş miydi? Belki de kendisini bölgesinde güven ve emniyet içinde hissetmediği içindi. Ancak, İstanbul'daki Sultan ve Paşalar, yerel yöneticilerin bu tür metin, müstahkem, kuleli mazgallı, palangalı, topraklarla donatılmış konakları hoş karşılamazlar, isyan, başkaldırı simgeleri olarak algılandılar⁶⁴. Pazarköy Ayânı Es'ad Bey de böyle bir konak yapmış, kendisini

savunmaya çalışmış, fermanlı olmuştur.

c. Kökeni, Reâyâ ile İlişkileri

Kocaeli sancağında, 18. yüzyılın ortalarından itibaren çoğu, idarî, sosyal, ekonomik nedenlere bağlı olarak, yoğun eşkiyâlık olaylarına rastlanırdı. Ekonomik sorunların daha ağır bastığı kanaatindeyiz. Halk ve köylüler eşkiyâlık olaylarından büyük zarar görürlerdi. İstanbul hükümeti bunları sindirmek için bazı önlemler alır, kimi kafaları keserdi, ancak olaylar bitmez, sürerdi. Kocaeli ve Sakarya bölgesinde 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın ilk çeyreğinde (1816'ya kadar) yaşamış ve görev yapmış önemli bir şahsiyet ve yerel yönetici olarak sivrilmiş, Adapazarı Ayânı Kara Osman Ağa'dan belgelerde sıkça söz edilmektedir. Resmi kaynaklar zulmünden, eşkiyalığından, halka zararından sıkça söz etmektedir. Yeterli bilgi olmadığından Kara Osman Ağa'nın ilk zamanları fazlaca aydınlık değildir.

Kara Osman Ağa olasılıkla Adapazarlı Türk'tü. Belgelerde "Adalı", "Adapazarlı" olarak anılıyor. Asker kökenliydi. Yeniçeri Ocağı'nda yetişmişti, vakfiyesine göre, babasının adı Mehmet olup, künyesi Kara Osman Ağa bin Mehmet şeklindeydi⁶⁵. Zamanla askerlik mesleğinde ilerlemiş ve Yeniçeri ocağının ileri kumandanlarından Zağarcıbaşıllığa kadar yükselmişti. Bu bakımdan devlet ricali ve Sultan III. Selim tarafından bilinen bir isimdi⁶⁶. Olasılıkla devlet katında hoşla gitmeyen bazı davranışından dolayı bu üst görevinden azledilerek memleketi Adapazarı'na gönderildi. Kurnaz olmakla beraber sert ve bazen dikbaşlı bir kişiliği vardı.

Eski Zağarcıbaşı ve asker Kara Osman Ağa Adapazarı'nda boş durmadı. Kendisine taraftarlar buldu. Mal varlığı mevcuttu. 1800'lü yılların başında Adapazarı Ayânı oldu. Halk arasında itibarlı ve sözü geçen bir ayân oldu. Genelde ayânlar bölgelerinin eşraf, ileri gelen ve derebeyleri arasından çıktığı gibi, Kara Osman Ağa'nın Yeniçeri kaynağı, Adalı olması ve zenginliği kuvvetli mizacı ile sözü geçen bir ayân konumuna kendisini yükseltti.

Reâyâ denilen gayr-i müslim (Müslüman olmayan) yani Rum, Ermeni ve Yahudilerle iyi ticarî ve insanî ilişkiler içinde olan kurnaz ve zeki bir insan olan Kara Osman Ağa güzel bir diyalog kurmayı başardı. Muhallefât Defterinde alacak-verecek hesaplarında birçok gayr-i müslimin adına rastlanıyor. Kara Osman Ağa'yı yakalamakla görevlendirilen Kocaeli Mutasarrıfı Vezir es-Seyyid Ahmet Paşa Adapazarı'nda bir ay kalmasına rağmen onu bulamamıştı. Kara Osman on yedi gün bir reayanın evinden kaldıktan sonra firar etmişti. Ama kimse onu ihbar etmemişti⁶⁷.

Kara Osman Ağa başta Adapazarı olmak üzere, İzmit'in bir bölümü, Sapanca, Akyazı, Hendek, Geyve, Akhisar-ı Geyve, Karasu, Mudurnu, Düzce civarında hükmünü yürütmüş, yakın ve uzak çevresindeki bazı ayânlarla işbirliği yapmış ve yardımlaşmada bulunmuştu. Şile Ayânı ve serdarı Uzun Hasan, Bilecik Voyvodası Kalyoncu Ali Ağa, Bandırma Voyvodası İzzet Bey, Şeyhler (Kaynarca) Ayânı Mustafa Bey, Karasu Ayânı Abdi Bey vb. bunlar arasındaydı.

d. Hayır, Hasenât Sahibi Bir Ayân

Kara Osman Ağa, zamanla Adapazarı ve çevresinde tasarruf ettiği geniş arazi ve çiftliklerinin gelirleri ile önemli bir vakıf kurdu. Adapazarı'nda cami, okul, vakıf dükkanları tesis etti. Bölgenin kalkınması hususunda tarımı teşvik etmiş ve toprağın ekilmesi ve üretimin artması için bizzat kendisi örnek olmuştur. Bu itibarla, Adapazarı bölgesinin yaşadığı yüzyılda en önemli hayır, hasenat sahibi kişisidir denebilir. Muhallefât Defterinde rastlanan ekili ve nadasta arazileri toprak ürünleri, hayvan varlığı bunun delili sayılabilir. Üç erkek kardeşi ve yeğeni de Adapazarı ve çevresinde mal, mülk sahibi zengin kişiler oldular⁶⁸.

Şimdilik kesin olarak saptayamadığımız bazı nedenlerle, Kara Osman Ağa, 19. yüzyılın başlangıcında Osmanlı merkez yönetimi ile ters düşmüş ve 1803-16 yılları arasında devlet ve Kocaeli sancağı mutasarrıflarını, aralıklarla yoğun bir şekilde uğraştıran bir sorun olmuştur. Bunun nedenleri arasında, resmi belgelere göre, merkezin emirlerini dinlememe, serkeşlik, halka zulüm, şekavet, fesat, ihtilâl gösterilmektedir. Kara Osman Ağa'nın askeri kişiliği ve kimliği, Sakarya ve Kocaeli bölgesini ve yapısını iyi tanınması, halkın desteğini alabilmesi kimileri korkularından sinmiş olabilir. İstanbul'da belki bazı koruyucularının bulunması, sıkışınca kaçıp belli bir süre dağlarda sığınacak yatak yerlerinin ve işbirlikçilerinin varlığı, civa gibi seyyal bir şekilde hareketleri, zeki, kurnaz, şüpheli ve tedirgin karakteri sayesinde kolayca ele geçirilememiştir. Babıâli'nin zaman zaman hoşgörülü tavırları, kan dökülmemesini, konunun kolayca ve suhûletle çözümünü öngörmesi bağışlanmasını da bunlara katmak gerekir. Kara Osman çok sıkıştığı zaman çevre ayânlar ve bazı aracılı ile devletten afv isteğinde bulunuyor, bölgede huzursuzluk istemeyen ve özellikle kereste işine çok önem atfeden devlet tarafından birkaç kez bağışlanıyordu. Bazı konular, Kocaeli mutasarrıfları tarafından devlet merkezine abartılarak bildirilmiş de olabilir. Kara Osman Ağa'nın ağzından yazılmış bir savunma belgesi mevcut olmadığından, olayları tek yönlü olarak, sadece devletin resmi belgelerinden öğrenmek zorunda kalmaktayız. Resmi belgeler her zaman tarihî gerçeği yansıtmayabilir.

e. Şaki mi? Asi mi?

Kara Osman Ağa'nın serkeş hareketleri gerçek bir başkaldırı anlamına gelir miydi? Gerçek bir asi miydi? Hiç sanmıyorum. Esasen arşiv belgelerine yansıyan, onun bir "Şaki", "hâin" olduğu, "şekâvetinden", "reâyâya mezâliminden", "haşerât makûlesinden" olduğu ve "fesâdından", "çıkardığı ihtilâlden" söz edilmesiydi. 1816'da cezalandırılmasından sonra devletçe el konulan mal, mülk ve paralarının kalem kalem dökümünü içeren Muhallefât Defteri'nin, başında "Su'-i ahvâline binâen hakkında fermân-ı kaza sudur eden"⁶⁹ ifadesi yer alıyordu. Başlangıçta iyi bir asker, güçlü bir yerel yönetici olan Kara Osman Ağa'yı sonradan serkeşâne ve baskıcı hareketlere sürükleyen nedenleri bulmak gerekiyor. İstanbul'daki yüksek askeri görevinden uzaklaşmasının yarattığı psikolojik bunalım olabileceği gibi, sert ve zulme meyyal karakteri, bazı ekonomik sorunlar ve sadece mal, para ve şöhret hırsı da olabilir. Ancak, kendisi zaman içinde zengin bir kişi olmuştu. Kocaeli sancağı,

İstanbul için temel bazı maddelerin ve malzemelerin (odun, kömür, kereste, tahıl, hayvan ürünleri, meyve, sebze) temini açısından merkeze yakınlığı dolayısıyla ulaşım kolaylığına da sahip bir sancaktı. Denizden İzmit, Kefken, Karasu iskeleleri, karadan Geyve, Sapanca, İzmit, Akyazı, Gebze üzerinden ulaşım sağlanırdı.

Tersane- i âmire için kerestenin düzenli gelmesi çok önemli idi. Bu konularda Mühimme Defterlerinde birçok hükümler ve emirler bulunmaktadır. Her şey Kocaeli sancağı kazalarının güvenlik ve asayiş içinde bulunmasına, yolların emin ve açık olmasına bağlantılıydı. Bu itibarla, Kocaeli yöneticilerine daima muhkem emirler yollanır, özellikle Kereste maslahatına ve şevkine engel olacakların te'dibleri istenirdi.

f. "Adapazarı'nda Olan Kara Osman Nâm Şaki"

Kara Osman Ağa'nın Osmanlı merkez yönetiminin gözüne battığı, serkeşleştiği dönem 1800'lü yılların başları olmalı. 1803'ten itibaren iş ciddileşiyor. Hakkında ferman-ı kaza çıkarılıyor. Yakalanması ve tedibi isteniyor. Kara Osman olayıyla uğraşan Kocaeli mutasarrıfları arasında Abdurrahman Paşa, es-Seyyid Ahmet Paşa, mirmiran Kasım Paşa, Kocaeli ve Hüdâvendigâr sancakları mutasarrıfı vezir Mehmet Nurullah Paşa vb. vardı. 1218 / 1803 devletin Kara Osman aleyhine kesin kararını verdiği zamandı.

Daha önce Süleyman Paşa'nın mutasarrıflığı zamanında (1786-87) Ekim Kasım 1786'da Adapazarı ve civarında büyük karışıklıklar vuku bulmuştu. Bu şakavet olaylarının tertip edenlerin bazıları belgelerde yazılıdır; Saka oğlu Yusuf, Derebey oğulları Hüseyin ve Mehmet Beyler ve yardımcıları olan kişiler. Eşkiyaların yakalanması için Süleyman Paşa'ya, Adapazarı ve diğer kazaların naiplerine, İzmit Yeniçeri Zabiti ve Turnacıbaşı Kasım Ağa'ya (sonra mirmiran olup, Kocaeli mutasarrıfı tayin edildi), Tahta Serdari Turnacıbaşı Hafız Mustafa Ağa'ya, kazaların söz sahipleri ve iş erlerine ve ocak ihtiyarlarına gönderilen emirlerde gereken önlemlerin alınması ve şakilerin yakalanmaları muhkem şekilde emredilmişti. Yapılan seri hareketler ve çatışmalar sonucu bir kısmı yakalanmış, bir kısmı da Yalova taraflarına kaçmıştı. Bunlar arasında Kara Osman Ağa var mıydı? Pek bilmiyoruz çünkü belgelerde adı pek zikredilmiyor. Adapazarı olaylarının hacmi oldukça kuvvetli olmalı ki, İstanbul'dan Kocaeli sancağı mutasarrıfı emrine, on nefer sür'atçı, beş nefer cebeci, üçyüz adet gülle ve hartuc, iki kantar tüfenk kurşunu, on kantar barut ve bir parça sür'at topu gönderilmişti. Yakalanan bazı liderler kısas, sürgün, kalebend vb. cezalarına çarptırılmıştı. Kesilen bazı başlar İstanbul'a gönderilmişti. Derebey oğulları Hüseyin ve Mehmet Beyler kurtulmayı başarmışlar, Genceli, Ağaçlı, Akâbâd, Taşköprü kazalarına uğrayıp, Dil iskelesinden geçerek, Karamürsel ve Yalakâbâd kazalarına ulaştıktan sonra izlerini kaybettirmeyi başarmışlardı⁷⁰. Ancak Kara Osman Ağa'nın 1803 yılından itibaren belgelerde yoğun olarak varlığı tarihi bir vakıdır.

g. Seyyid Abdurrahman Paşa Zamanı (1803-4)

Kocaeli Sancağı Mutasarrıfı Seyyid Abdurrahman Paşa'ya 1218 / 1803 tarihli bir emirde, Adapazarı'nda Kara Osman, Söğütlü köyünden (şimdi ilçe) Tüfenkçibaşı Köse oğlu Mehmet (Adalı Hüseyin Paşa'nın eski tüfenkçibaşısı idi.) Cellad Emin gibi şakiler ve avenelerinin bölgede yaptıkları zulüm ve halka zararlarından bahsedilerek ıslahlarına çalışılması isteniyordu. Belgeye göre,

"..Adapazarı kazasında Kara Osman ve Söğütlü karyesinde Tüfenkçibaşı Köse oğlu Mehmed Cellad Emin nâm şakiler bir müddetden berü havâli-i merkûmede fukarâ-yı ra'iiyyetin emvâl ve eşyasını gasb ve ebnâ-yı sebil ve âbirîne taarruz eylediklerinden başka livâ-yı mezbûr kazalarından Tersâne-i âmireye müretteb kerestenin vakt ü zamâniyle kat' ve nakli hususlarının te'hir ve ta'diline badi olmalarıyla tertib-i cezaları."⁷¹ istenmekteydi.

Devlet, büyük bir gaile ve niza çıkarılmadan "ber vech-i suhûlet" (kolaylıkla) konunun çözümünü, "fırsat düşürüldükçe şekavet-lerinin izâlesini" arzu etmekteydi. Bir diğer emirde, **".. Garaz bunların izâle-i şer ve mefâsidleriyle memâlik ve ibâdın asayiş ve rahatları kazıyyesi olduğundan muhârebeye girişerek kan dökülmeksizin ve fukarâ-yı ra'iiyyetin incitmeksizin eşkiyânın telifi.."**⁷² şeklindeydi.

Kara Osman, Yeniçeri ocağından çıktığı için, yoldaş ve taraftarlarının "orta kavgası", "yoldaşlık gayreti" ileri sürerek bir gaile çıkarmaları istenmiyor ve çekiniliyordu. Ne de olsa dönem yeniçerilerin azgın zamanıydı. Bu amaçla, konunun mülâyemetle çözümlenmesi arzu ediliyordu. Çevredeki söz sahibi zevâta emirler gönderildi. İznikli Osman Bey-zâde Mustafa Bey'e, Şile Serdarı ve Ayânı Uzun Hasan'a, Karadeniz Ereğlisi Ayânı İbrahim Ağa'ya, Silahşörândan Geyveli Bekir Ağa'ya başka başka yazılan emirlerde (6 Zilkade 1218 / 17 Şubat 1804), **"..Yoldaşlık gayretiyle açık ve gizli Kara Osman'a ve avenelerine imdâd ve yardım olunmaması"**⁷³ emredilmişti. Onlar da taahhütte bulundular. Abdurrahman Paşa'ya Kandıra Ayânı Hacı Hüseyin Ağa'nın yardım etmesi düşünüldü ise de, onun gayret edecek bir zat olmadığı anlaşıldı⁷⁴.

Yardım etmesi umulan Şeyhler (Kaynarca) Ayânı Mustafa Bey ve Karasu Ayânı Hacı Abdi Bey de Kara Osman ve Cellad Emin'den korktukları gibi onlara iltifat ve nüvaziş gösterdiler⁷⁵. Yörenin başka güçlü ayânı Bilecik Voyvodası Kalyoncu Ali Ağa başlangıçta bu işe pek karıştırılmak istenmedi. Abdurrahman Paşa'ya gönderilen toplardan ve hakkında çıkartılan emirlerden haberdar olan Kara Osman ve taraftarları, nefsi-i Adapazarı'ndan Adalı Hüseyin Paşa'nın sarayını ve diğer konakları zapt, asker ve adam toplayarak muharebeye hazırlandılar. Abdurrahman Paşa, **"kasaba-i mezkûre harâb ve fukara ve züefâ payimâl bî-tâb olacakları beyaniyle fukaraya merhameten merkuamların afv-i cürm ve te'hir-i terbiye izâleleri zımnında..ehl-i ırz ve fukara güruhunu himayeten ber vech-i suhûlet gailenin bitirilmesini."**⁷⁶ arz etti.

h.Şile Serdarı Uzun Hasan'ın Aracılığı

Gailenin çözümü için olayı yatıştırabilecek en uygun kişi, Şile Ayânı ve Serdarı Uzun Hasan Ağa görüldü. Çünkü, **“..Uzun Hasan emsali beyinde sözünün eri, oldukça tok sözlü, herkes kendine inanır..”**⁷⁷ olduğundan kendisine övücü sözlerle dolu, yiğitliğini, hizmetlerini belirten bir emir gönderildi. Uzun Hasan'ın marifetiyle ve suhûletle konunun kapanması devletin görüşüydü. Bu arada İzmit ileri gelenlerinden Nuh Bey'e de emir gönderilmiş, hatta İstanbul'a celb olunarak bölge ve halk hakkında bilgi sorulmuştu⁷⁸. Ayrıca, Yeniçeri Ocağından ve ileri gelenlerden Adapazarı'na mektuplar gönderilip, zihinlerine girilerek, nasihat yollu sözlerle "Birbirleriyle muarazadan men olunmaları"nın teminine çalışıldı".

Uzun Hasan Ağa Adapazarı'na giderek, Kara Osman, Tüfenkçibaşı Mehmet, Cellad Emin ve diğerlerini Adapazarı mahkemesine davet etti. Cümlesi davete uyarak mahkemeye geldiler. Adapazarı Naibinin huzurunda, onları sulh ve sükûna çağırdı. Üzerlerinde Yeniçeri Ocağı ileri gelenlerinin mektupları da olumlu etki yapmış olmalı ki, bundan böyle edepleriyle oturacaklarını, itaatkar olacaklarını beyan ettiler. Kara Osman'ın Uzun Hasan'ın maiyetinde Şile'de oturması da bir ara gündeme geldi ise de, o bunu kabule ve yurdunu terke yanaşmadı. Tüfenkçibaşı da birkaç adamıyla köyünde oturup, tarımla uğraşacak, bir şeye karışmayacaktı. Böylece şakiler itaat altına alınmış oldular⁷⁹. Nisbî bir sükun Adapazarı ve çevresinde sağlanmış oldu. Bu arada, Nuh Bey belki bilerek-bilmeyerek ihtiyarlığından dolayı, ortalığı karıştırdığı, suhûletle bastırılmış maslahatı, ihlâl edip, cenk ve muharebe vukuuna, kan dökülmesine neden olacağı gerekçesiyle epey tehdit ve takdir edildi. Belgede,

“..Ol-havalide tekevün eden bu fitne ve fesadın menşe ve muharriki sen olduğun ma'lûmumuz iken ihtiyarlığına hürmeten şimdiye dek afv ve iğmâz olunmuşdu şimdi muharebe vukû'yle nüfus telef ve ihtilâl ve fukârâ-yı ra'iiyyetin asayişleri istihsal olunmuşken yine fitne ikâz etmek ve maslahatı ihlâl eylemek misillü harekette olman ne meslek ne cesaretdir sen hiç Allah'dan ve Padişahdan korkmaz mısın şu ihtiyarlık vaktinde dünya ve ahiretini harâb ediyorsun, suhûletle basdı-rılmış maslahatı ihlâl edüb..”⁸⁰ denilmekteydi.

1. es-Seyyid Ahmet Paşa ve Kara Osman (1804-5)

Sonraki Kocaeli Sancağı Mutasarrıfı mirmiran es-Seyyid Ahmet Paşa yatışmış gibi görülen ihtilâfla tekrar uğraşmak zorunda kalmıştı. Kara Osman ve yandaşları tek durmuyorlardı. Kara Osman'ın gay-i müslim tebaa ile ticari ve tarımsal işişkileri iyiydi. İstanbul tekrar teaddisinden söz ve şikayet ediliyordu. Konuyu görüşmek üzere Ahmet Paşa İstanbul'a gelmek istedi ise de, sancağı bırakması uygun görülmedi. Yerine İznik'li Osman Bey'in İstanbul'a çağırılması daha uygun bulunmuştu. Çözüm olarak, yine nasihat yolu ile büyük bir gaile zuhur etmeden, kan dökülmeden şakilerin doğru yola getirilmesinin yararlı olacağına karar verildi⁸¹. Ahmet Paşa askeriyle Adapazarı üzerine yürüdü. Bir ay kadar orada kaldı. Paşanın masraflarını Adapazarı halkı ödedi. Kara Osman

on yedi gün kadar bir reaya evinde saklanmıştı. Sonra firar etti⁸². Halk ya korktuğundan, ya çekindiğinden, kendisini ihbar etmek cesaretini kendinde bulamamıştı. Belki de gizlendiği yeri bilmiyorlardı. Kendisine sadık adamların varlığı ise kesindi. Ahmet Paşa bir ay süresinde Adapazarı ve çevresinin sorunlarıyla uğraştıktan, bazılarını çözümledikten sonra, merkez İzmit'e döndü⁸³. Kurnaz Kara Osman kaçtığı dağdaki yatağından ellerini kollarını sallayarak, atını küheylânca sürerek ovaya Ada'ya tekrar geldi. Zeki ve fettan tilki çok deneyimli ve tedbirliydi ve Devlet-i aliyye'nin paşalarını atlatmayı iyi öğrenmişti. Devlet-i aliyye'nin babacan tavırları da onun işini kolaylaştırıyordu. Zulmü zahmeti çeken ise halktı. Adapazarı'ndaki adamları ve dağdaki yatakları ile ilişkileri mükemmeldi. Ahmet Paşa gevşek davrandığı gerekçesiyle azledildi.

i.Kasım Paşa ve Kara Osman Ağa (1805-6)

Dergâh-ı muallâm Kapucubaşlılarından Kasım Ağa, yeniçeri ocağından yetişmiş, Kocaeli'nde Tahta Serdarı olarak görev yapmıştı. Kendisine güveniyordu. Mirmiran rütbesi verilerek Kocaeli sancağı mutasarrıflığına atandı. Sancağın güvenliği ve Kara Osman'ın sorununu çözümlenmekle görevlendirildi. Kasım Paşa, Kara Osman'ın çetin bir ceviz olduğunu pek bilmiyor, sorunu kısa sürede halledeceğini yüksek perdeden merkeze bildiriyordu. **“..Galesiz ve niza çıkarmamak şartıyla izâlesi, Kara Osman'ın tedmiri..”**⁸⁴ esas amaçtı. Kasım Paşa, aynı yazısında, bölge ayânlarına işbirliği yaptığını Akhisar, Hendek, Kaymas ayanlarının öteden beri kendi çırağı olduklarını, bu suretle kendisine emniyet ve itaatleri bulunduğunu, şaki Kara Osman'ın izâlesine ikdam olunacağını bildiriyordu. Kara Osman hakkında tekrar ferman-ı kaza çıkarıldı. Kasım Paşa, başka tür yazısında ise, Surre-i hümayûn karşılanması ve uğurlanması esnasında Kara Osman'ı bastırabileceğini, Ankara'ya gidecek şâyiasıyla beşer kıyyelik iki menzil topunu, belki lâzım olur düşüncesiyle, istiyordu. Kandıra üzerinden sevk edilen iki topu ise küçük bulmuştu. Toplar gizli tutulacak ve hin-i hacette kullanılacaktı. Kara Osman'ın durumu hakkındaki, paşanın görüşü ise şöyledi;

“.. şaki-i mezbûrun külli etrafı olmayub bir Köse oğlu nâm tüfenkçibaşıyla nefsi Ada'da olan avenelerinden gayri imdâd ve i'ânet edeceği olmayub bir galesiz itmâm-ı kârı olur..”⁸⁵ görüşündeydi. Kasım Paşa 1220 / 1805 tarihinde bir yazısında, Kara Osman'a uyarı yazısı yazılıp, eğer yola gelmezse çevredeki ayânlarla onun hakkından gelineceğinin bildirilmesi için izin istiyordu.

Kasım Paşa'nın 15 Zilkade 1220 (4 Şubat 1806) tarihli Sadârete sunduğu arzından öğrendiğimize göre, kış mevsiminde Kara Osman'ı yakalamak için yaptığı gayretlerini, askerlerinin çektiği sıkıntıları, Adapazarı civarının gayet bataklık ve çamur olduğunu, yağın yağmurlar ve kışın şiddetini ızdırapla dile getiriyordu.

“bi-hikmetü'llahi teâlâ kesret üzere berf ve em'sâr nâzil olub Adapazarı kurb-ı civarı gayet bataklık ve çamur olduğundan şiddet-i şitâda asâkirin bir dürlü sabra takatları kalmayub Adapazarı civarında meks ve

*ikamet eyledüğüm..*⁸⁶.

Ayrıca, İzmit Kereste Eminine bir yazı yazılarak, Kasım Paşa'nın Kara Osman'ın yakalanması için memur edildiği ve çevredeki ayânlarla paşaya yardım etmesi emir buyuruluyordu⁸⁷. Bu tarzda Kara Osman'ın idamı ile görevlendirilen Kasım Paşa'ya yardımcı olması Bilecik Ayanı Kalyoncu Ali Ağa'ya da yazıldı⁸⁸. Bu arada, Kara Osman Ağa sıkışmış olacak ki, bölgenin güçlü Ayânı Kalyoncu Ali Ağa'ya haberler gönderip, afvı için tavassut etmesini istirham etti. Kalyoncu Ali Ağa'nın tekellüf etmesiyle, yine devletin baba tavırları ve hoşgörüsüyle bağışlandı. Kasım Paşa kaimesinde durumu şöyle anlatıyordu:

*".. El-hâletü-hâzihi şaki-i mezbûr (Karaosman) dahi tâyib-i istiğfar olub ba'de'l-yevm dağistan ve bagıstana nâ-bercâ ve mugâyir-i rızâ-yı âli hilâf-ı harekâtdan fariğ' re'âyâ-perver kendi kesb-i kârı ile âkilâne hareket ve tahsil-i rızâ-yı mülûkâneye muvafık halâta kıyâm ve mübâderet ile Tersâne-i âmire lâzimesinden olan matlûb buyurulan ecnâs-ı kerestenin vakt ü zamâniyle tanzim ve cibâlden tenzil ve nakline vesâir vukû'-yâfte olan umûr-ı mühimme ve tekâlif-i sâire ber-vefk-i merâm rü'yet ve tanzim-i temşiyet-kârına ta'ahhüd edüb ve fuka-ı raya bundan böyle âl-i dest-i tesâvül-i zalesini def' ve ref birle edâ-yı hidemât-ı aliyyede ser-i mü tecviz-i kusur etmiyeceğini hâlâ Bilecik voyvodası Ser bevâbîn-i Dergâh-ı âli izzetlü Ali Ağa kulları dahi tekeffül etmek-le rahmeten li'l-fukârâ merkum Kara Osman nâm kimesnenin vukû-yâfte olan cürm-i isyanını kalem-i sahife-i afv-ı inayet ve itlâkına hüsn-i himmet ve hakkında sudur eden fermân-ı celilü'ş-şânın kaydını terkin ve merkumun afv ve itlak buyurulduğunu hâvi iktizâ eden emr-i âlişânını ısdar ve tisyâr..*⁸⁹.

Kasım Paşa ve Kalyoncu Ali'nin tavassutları olumlu sonuç verdi. İstekleri kabul olunup Kara Osman tekrar afvedildi. Kasım Paşa'nın başlangıçta yüksek perdeden atıp tutmasına rağmen, bu işi bitiremeyeceği ve başarısız olduğu Babiâli yetkililerince anlaşılıyordu. Sonucunda Kara Osman tekrar paçayı kurtarmıştı.

Aynı tarihlerde, Karaman Valisi Abdurrahman Paşa (bölgeyi iyi tanıyan eski Kocaeli mutasarrıfı), İstanbul'a Sapanca civarından gelirken, birkaç gün konaklayarak, Kara Osman işiyle de ilgilenmesi, gerekirse izâlesi, Sadâretin gizli bir emriyle kendisine bildirilmişti. Bu durum Abdurrahman Paşa'nın 15 Safer 1221 / 4 Mayıs 1806 tarihli yanıt yazısından anlaşılıyor. Kara Osman'dan,

"..Kendi halinde olmayan ve hilaf-ı rızâ harekâta ictisârından.." söz ediliyordu⁹⁰.

j. 1806-12 Yılları Arası ve Sonrası

Bundan sonraki dönemde, devlet 1806-12 Osmanlı-Rus savaşlarının dağdağası, başka iç ve dış sorunlar, iç politik kargaşalar, Sultan III. Selim'in, IV. Mustafa'nın tahttan indirilmesi, iç ihtilaller (özellikle İstanbul 1808) uğraştığından, Kara Osman Ağa'nın faaliyetleri hakkında belgelere yansıyan fazla bir bilgi bulamıyoruz. Kara Osman Ağa da, bazen devlete bağlı görünüp, bazen atını isteğine ve havasına göre sürüp hükmünü bölgede yürütmüştür.

Tekrar Adapazarı Ayânı olması da bu dönem içindedir. Belki tecrübelerinden ders almış da olabilir.

1222/1807-8, 1224/1809-10 yıllarına ait İzmit şer'iyye sicillerinde Kara Osman Ağa'nın sefere tayinlerinde ona masraf olarak 4725 guruş 40 para verildiği bildirilmektedir. Seferlere giderken yaptığı masraflara göre kalabalık bir maiyet ile katıldığı anlaşılıyor⁹¹. Kara Osman'ın bu yıllarda daha sakin ve müsbet işlerle uğraştığını tahmin ediyoruz.

k. Mehmet Nurullah Paşa'nın Mutasarrıflığında

Kara Osman olayı, 1230-31 / 1815-16 yıllarında yeniden alevlenmiştir. Kocaeli ve Hüdavendigâr Sancakları Mutasarrıfı Vezir Mehmet Nurullah Paşa (eski Sadrazam Halil Hamid Paşa'nın oğlu) bu uzamış ve bazen küllenmiş davanın çözümünü görevlendirildi. Kara Osman dendiğine göre tekrar şekavet ve zulüm olaylarına başlamıştı. Kara Osman hakkında yeniden ferman-ı kaza çıkarıldı. Sultan II. Mahmut bölgesel ayânları, mütegalibeyi, derebeyleri, yerel aileleri temizleme ve merkezi devlet otoritesini kuvvetlendirme siyasetini güdüyordu. Nurullah Paşa'nın 3 Cemaziyelevvel 1231 / 1 Nisan 1816 tarihli yazısında, Kara Osman'ı Adapazarı'nda bastırmak için Lefke (Osmaneli)Ayânı Cebeci-zâde, Bilecik Voyvodası Mustafa Bey, Kirmasti (Mustafa-kemalpaşa) Voyvodası el-Hâc Ali Bey ve İznikmid Mütesellimi ile gizlice haberleşerek, tüm kuvvetleriyle Adapazarı üzerine yürüneceğini bildirdi. Şakinin firarına olanak verilmeden işi bitirilecekti.⁹²Aynı yazısında Nurullah Paşa Kara Osman'ı “.. **Gayetle fettan ve hilekâr, gayet kuşkulu..**” olarak niteliyor, “..**Fırsat bulursa ya Şile tarafından Moskov semtine veyahud Deraliyye'ye firar eder..**” görüşünü biraz abartılı ileri sürüyordu. Firar edememesi için bütün geçit ve derbentlere emirler verildi. Başı örtülü olarak idamı caiz olmadığından, mutlaka yakalanması gerekiyordu. Hakkındaki kararı öğrenen Kara Osman çoktan hazırlığını yapmıştı. Nurullah Paşa kuvvetleriyle Adapazarı üzerine yürüdüğü zaman, 25 Cemaziyelevvel 1231 / 23 Nisan 1816 salı gecesini bazı adamlarıyla dağa firar etmişti bile⁹³. Nurullah Paşa Adapazarı'na rahatça, çatışmasız girdi. 4 Cemaziyelahir 1231 / 3 Mayıs 1816 tarihli arzında, Bâbîâliye, cereyan eden olayların detaylarını ve ilk icrâatlarını anlatıyordu. Birkaç yüz adamla Söğütlü, Karasu taraflarına firar etmiş olan Kara Osman'ın has adamı Kara Bayraktar birkaç yardımcısıyla (avene) birlikte yakalanmıştı. Kara Osman'ın diğer güçlü adamı Söğütlü köyünden Köse oğlu Mehmet (merhum Adalı Hüseyin Paşa'nın eski tüfenkçibaşısı) afvını istemiş, cezalandırılması gerekmele beraber, zamanın gereği olarak (hasbe'l-iktizâ) “..**fimâba'ad şaki-i merkumun ele geçmesi emrine sarf-ı ihtimam eylemesi şurûtu esas ta'ahhüd kılındığı..**”⁹⁴ Kara Osman'ın yakalanmasına gayret etmesi emredilmişti. Köse oğlu Mehmet, Kara Osman'dan daha şanslı çıkmıştı. Bir süre sonra Akhisar-ı Geyve'ye sürüldü. Bir yıl kadar orada kaldı. Söğütlü köyü halkının “hüsn-i şehâdeti” üzerine 1232 / 1817'de Sultan II. Mahmut tarafından affedildi. Afv emrinde.. “**ırz ve edebiyetle olmak şartıyla Söğütlü'de ikametine ruhsat..**”⁹⁵ verildi.

Kara Osman'ın eşine haber gönderilmiş, nerede olduğu hakkında haber sorulmuş, o ise “bilmem” şeklinde yanıtlar vermişti. Sonunda bu hatun saklandığı

yerden buldurulup, ileri gelenlerden İbrahim Bey'in evine misafir olarak gönderilmişti. Ada'nın naibi de yerliden ve Kara Osman'ın nasb ettiği bir kişiydi. Kara Osman'ın kardeşleri ve bir yeğeni de korkudan kaçmışlardı. Nurullah Paşa'ya göre,

“..Ada'nın ahalisi zâtında huşûnetli (sert) bir kavm olub ekser vücûhu tav'an ve kerhen (ister, istemez) tarafdarı ve hatta nâib-i belde dahi yerli olarak kendi nasb gerdesi..”⁹⁶ bulunmaktaydı. Kara Osman ve kardeşleri bazı mal, eşya, silah gibi mallarını dost bildikleri reaya evlerinde saklamışlardı. Kara Bayrakdar ve birkaç aveneleri, İstanbul'dan gelen emirler doğrultusunda Adapazarı'nda idam edildiler⁹⁷.

I. Sona Doğru

II. Mahmut devrinin önemli bir devlet adamı ve üst düzey kaliteli bir bürokratu, Halet Efendi'nin pek çok kötülüklerini görmüş olan, eski Sadâret Kethüdası, şimdilerde İzmit'te Kereste Nazırı Moralı Osman efendi, Kara Osman Ağa'nın Adapazarı civarında Sinanlıoğlu Dağı'na firar ettiğini öğrenmişti⁹⁸. İstanbul'dan Kara Osman'ın dağda on günden fazla kalamayacağı söylentisi yayılmıştı. Nurullah Paşa ise, **“..Derûn-ı dağda vakt-i hazâna (sonbahar) kadar ihtifâ (saklanma) ve ikâmet eylemesi işten değildir..”**⁹⁹ şeklinde yanıtlıyordu bunu. Kara Osman'ın kardeşlerinin Ada'da ve civarında kuleli mazgallı konakları, çiftlikleri, Köse oğlu Mehmet'in Söğütlü köyündeki üç kat şaranbo çevrilmiş büyük kule gibi duvarları ve sağlam kulelerinin, diğerlerine ibret olmak üzere, yıkılmalarına ve tahrip edilmelerine karar verildi. Kara Osman'ın görkemli “Kuleli Konağı” ne oldu dersenez ? O da aynı akıbeta uğradı¹⁰⁰. Bir dönemin simgeleri, sadece anılarda, belleklerde ve belgelerde kaldı. Korunup günümüze ulaşabilseydi ne hoş olurdu kim bilir!

Kara Osman'ın yıllık vergi tevzi'âtı “ma'rifet-i şer'le” defter etmesine rağmen, reâyâ karabaşları (hıristiyan muhtarlar) sorgulamasında gayr-i müslim 2600 hane Ada'da olmak üzere, 100 guruştan 260.000 guruş vergi topladığını, yıllık kendi masrafı 50-60 bin guruşu da halka yüklediğini Nurullah Paşa İstanbul'a bildiriyordu. Bu gerçek miydi, yoksa suçlama mı? Araştırılması gerekiyordu. Nurullah paşa bu miktarı Bursa vergisinden fazla bulmuştum¹⁰¹. Kara Osman sonunda sıkı takip neticesinde (sürev avı gibi) yakalandı ve idam edildi (Mayıs 1816 sonu). Çok tedbirli olan Kara Osman belki bir ihbar sonucu da yakalanmış olabilir. Kara Osman'ın yakalanma ve idam haberini İstanbul'a getiren Nurullah Paşa'nın Tatar Ağası'na 27 Cemaziyelahir 1231 / 25 Mayıs 1816 tarihi, II. Mahmut beyaz üzerine yazdığı hatt-ı hümayûnu ile hemen 2500 guruş atıyye verilmesini sevinçle emir buyurdu.¹⁰² Kara Osman'ın bir kardeşi ve yeğeni de yakalandılar. Diğer iki erkek kardeşi kaçıp saklanmışlardı. Kara Osman Ağa'nın eşi olmasına rağmen, çocukları olup olmadığı hakkında şimdilik belgeler de bir kayda rastlayamadım. Nurullah Paşa, Adapazarı Ayânı olarak, Kara Osman'ın eski can düşmanı merhum Adalı Hüseyin Paşa'nın yeğeni Ephem Bey'i atamak istemişti. Fakat fermanla atama usule aykırı olduğundan bundan vazgeçildi. Ayânı halkın seçmesi gerekiyordu¹⁰³.

m. Muhallefât Defteri

Kara Osman'ın 9 Receb 1231 / 5 Haziran 1816 tarihli "Muhallefât Defteri" Nurullah Paşa'nın Hazine Kâtibi Salih Efendi ve Adapazarı Kadısı Müfti-zâde İsmail Efendi ve kaza ileri gelenlerinin (vücûh) şehâdetleriyle kalem kalem tanzim edildi¹⁰⁴. Bütün mal varlığına devletçe el konuldu. Adapazarı dahilinde, çarşıya yakın hariciyeli-dâhiliyeli (haremlik-selâmlık) büyük konağı ve bitişiğindeki geniş bahçesi, diğer konak ve anbarı, eski hanesinin arsası, Ziraat Ağası, konağı, Tahmis Odası adlı menzil, Adapazarı'nda vakf ettiği cami ve okula vakf ettiği emlakı, çiftlikleri, hayvanları, anbarlardaki tahıl ürünleri ile toplam varlığı 69974,5 guruşa ulaşıyordu. Bu defterden gayri müslim tebaa ile ticari ilişkilerinin önemli düzeyde olduğu anlaşılıyor¹⁰⁵.

Kara Osman Ağa'nın kardeşlerinin adları Mustafa onun oğlu Hüseyin, Ahmet ve İsmail idi. İzmit'in Kulaksız köyünde bir çiftliği vardı kardeşinin. Sapanca menzilhânesi karşısında çiftliğin bir ahır bulunuyordu. Kardeşlerinin mal varlığı da tek tek saptandı ve el konuldu. Defterin tarihi 21 Şaban 1231 / 17 Temmuz 1816 idi¹⁰⁶.

n. Vakfı, Hayır İşleri

Kara Osman Ağa, Adapazarı Ayânı iken, 23 Receb 1229 / 11 Temmuz 1814 tarihli vakfiyesi ile, bir cami ve okul tesis edip, geliri için birçok dükkan, arsa ve iki değirmeni vakf ve tahsis etti. Bol gelirli bir vakıf olduğundan uzun yıllar varlığını sürdürdü¹⁰⁷. Vakıflarına Kara Osman'ın idamından sonra dokunulmadı. Sultan II. Mahmut'un yönetim siyaseti içindi Kara Osman da nasibini almıştı. Görkemli Konağının yıkılması da bir kayıptı.

o. Geçmişten Günümüze

Adapazarı'ndan Kara Osman Ağa'nın adı, günümüzde bir okul, cami ve mahallede varlığını sürdürüyor. Ancak, sokaktan geçen birisine kim olduğunu sorsanız pek yanıtını alamazsınız. Vakf ettiği geniş vakıf yerleri, gözü hırslı başka kişilerin zamanla mülkiyetine geçti. Caminin bahçesinde taş işçiliğinin güzel örneklerinden olduğu söylenen mezarı ve mezartaşı yerinden sökülerek, Yorgolar mezarlığına (Asri) nakledildi ve günümüze kadar sağlam olarak ulaşabildi. Mezartaşı kitabesi şöyledir.

1 Hüve'l- Hallâkû'l-Bâki

2 Bugün va'dem itmâm oldu erişdi emr-i Rabbani

3 Ki teslim eyledim Hakka emânet verilen canı

4 Ecel damına düşdüm halâsa yoktur çare

5 Sebeb-i mağfiretdir bu imiş takdir-i Subhâni

6 Merhûm mağfûr el-muhtâc ilâ rahmeti

7 Rabbihi el-gafûr Adapazarı A'yânı

8 ... (kazınmış)..r Kara Osman Ağa'nın

9 Ruhıçün rızâen lillah el-Fâtiha

İzmitli gazeteci Rifat Yüce'nin 1945'te yayınladığı Kocaeli Tarih ve Rehberi adlı kitabında bu kitabın eksik olarak sadece 4 satırı, okunmuş hataları ile yayınlanmıştır¹⁰⁸. Aslı yukarıda yazdığımız üzere 10 satırdır. Bu mezarı 60 yıl sonra nakledildiği yerde, ben, Fahri Tuna ve Altan Balcıoğlu bularak tesbit ettik, fotoğrafını da aldık.

Günümüze Kara Osman Ağa ailesinden ulaşanlar var mıdır acaba? Kesin bir bilgi bulamadım. Ancak aile fertlerinin bu idam ve müsadere olayından çok korktukları ve gizlendikleri anlaşılıyor. Kocaeli bölgesinden kereste gönderilmesi ile ilgili bir hatt-ı hümayununda II. Mahmut, Kara Osmanzâdelerden bahseden Sadrazamına yazdığı yazıda **"..Ahu dağı nerde Kara Osman oğlu nerde, bu nasıl saçma güftâr sözlerdir kereste gelmediğinin sebeb-i müstakili nedir.."**¹⁰⁹ diyordu. Sadrazam olasılıkla Ege bölgesindeki meşhur Kara Osman-zâdeler ile Adalı'yı karıştırıyordu. Ancak söz konusu bölge Kocaeli sancağı ile ilgiliydi. Sultan'ın uyarısı doğrudur.

Kocaeli'nin Suadiye köyünde, Adapazarı'nda, hatta İstanbul'da bu aileden gelenler hakkında söylentiler duydum. Tahkik edemedim. Ancak, Kara Osman Ağa'nın, zeki, kurnaz, işbilir ve sıradışı bir asker ve yerel yönetici olduğundan hiç kuşku yok¹¹⁰.

Sonraki yıllarda vakfın yönetimi ile ilgili bazı konularda belgelere rastlıyoruz¹¹¹. Kara Osman'ın halkın zimmetinde olan paraları vakıftır diye tahsiline engel olan bazı şahıslar, Genç Ali, Kara Mehmet, Hamamcı oğlu Ahmet, Yağcı oğlu Mustafa, Ali, İmam oğlu Ahmet, Keçi Mehmet, Moilla Osman, Kiraz oğlu Mehmet, Nalbant Ahmet ve Sabancalı Molla İbrahim gibi Adapazarlılar Evahir Ra 1232 / 8-17 Şubat 1817 tarihli yazıdan anlaşıldığına göre, Rodos, Midilli ve Sakız adalarına sürgün edildiler Bir yıl sonra afvedilip Adapazarı'na döndüler¹¹².

2. GEYVE AYÂNI BALABAN AHMET AĞA

Balaban ailesi Geyve ve Akhisar'da ileri gelen (vücûh) ve tanınmış bir aile idi. Sultan III. Selim Kaymakam Paşa'ya yazdığı bir beyaz üzerine hatt-ı hümayûnunda, bu esnada seferde olan Ahmet Ağa'nın cezasının tertib edilmesini emir buyurdu.

"Kaimakâm Paşa Geyve Ayânı Balaban Ahmed eşkiyâdan ve zalemeden olduğundan izâlesi vâcib olub hâlâ orduda olmağla tertib- i cezası yazıla eğer bu esnalarda avdet etmiş ise tertib-i cezası bulunduğu mahalle yazıla ve Âsitâneye gelir ise şimdiden Sekbanbaşıya ihale oluna her ne tarikle olur ise olsun vilâyetine geçmeyüb mutlak izâlesi emrimdir Sekbanbaşının kendinden kat'ân matlûb oluna"¹¹³.

3. BALABAN MEHMET AĞA

1205 / 1790-91 yılında yazılmış bir belgede, Gölpazarı, Geyve, Akhisar-ı Geyve ayânları Söğüt'e hareketle o bölgedeki eşkiyanın yakalanması emir buyurulmuştu. Bu devirde Geyve Ayânı Hacı Hasan Akhisar-ı Geyve'de ise Balaban adlı bir kişi ayandı¹¹⁴. Geyve sükkânından ve 46 bölüğün denildiğine

göre asker kökenli olduğunu tahmin ettiğimiz Balaban Mehmet Ağa, muhtemelen 1790'lardan sonra Geyve Ayânı oldu. Kasaba ve etrafında bazı zulm hareketleri görüldüğü anlaşılıyor. Bunun en bariz özelliği de halktan fazla para ve vergi toplamaktı. Sefer-i hümâyûn dolayısıyla bin asker çıkarıp Ordu-yı hümâyûna katılması emredildi¹¹⁵. Ancak, işi ağırdan alıp askeri göndermedi. Padişahın beyaz üzerine hatt-ı hümâyûnu ile sadareten ve ocaktan birer adam gönderilip, tekidi havi yazılar yazıldı. Eğer sefere gitmez ise nefer-i âm ederek üzerine kâfir hükmüne koyup katl edeceğini, müekked ferman yazılmasını ve bin nefer piyade askeri ile sefere katılmasını kesin olarak Sultan Kaymakam Paşa'ya bildirdi¹¹⁶. Olasılıkla 1792 savaşına katıldı. Belgede, Receb-i şerifin selhinde Geyve'den hareket ile Dersaadet'e doğru azimet eylediğini Sadâret çukadarı Süleyman Ağa gönderdiği bir takrir ve kadı ilâmı ile anlaşıldı. Üsküdar'a vasıl olduğu da Padişaha bildirildi. Sultan hatt-ı hümâyûnunda:

*“Tenbih etdiresin askerini perişan etdirmeden doğru gitsün bir ayak evvel Ordu-yu hümâyûna vâsıl olsun”*¹¹⁷ demektedir. Padişah katında Balaban Mehmet Ağa zâlim ve eşkiyadan olarak biliniyordu. Sultan cezasını tertib edilmesini sefer dönüşüne bırakmıştı. İstanbul'a gelişinde Sekbanbaşı vasıtası ile cezası verildi ve idam edildi. Cezası gerçekleştirilen Geyveli Balaban Mehmet Ağa'nın neferlerinden beş nefer ona refakat etmiş, Gazi Osman namılı kişi Balaban'ın ölümünde yanında bulunması sebebiyle bunlar Ağa Kapısında hapsedildiler. Bunların ne yapılması sorulduğundan Padişah serbest bırakılmalarını ferman buyurdu¹¹⁸. Balaban Mehmet Ağa'nın öldürülmesinden sonra Lefke (Osmaneli) Ayânındaki mallarını gösteren bir vesika düzenlenmişti¹¹⁹.

4. GEYVE AYÂNI EBUBEKİR AĞA SİLAH ŞÖRÂN-I HASSADAN

En tanınmış ve ünlü Geyve Ayânı idi. 30 yıla yakın Geyve ve civarında tutunması, bölge halkını ve Babiâli'yi iyi bir şekilde idare edebilmesi, tedbirli ve işbilir bir yerel yönetici olduğunu kanıtıyor. Kendisini yüceltmek için Silahşörân-ı Hassa unvanı da verildi. Arada bir zulmün olduğu ve kaza ve yöre halkından fazla vergi topladığı görülüyor. Esasen azline de bu neden olmuştu.

Kocaeli Mutasarrıfı Süleyman Paşa'nın mütesellimi olan Ahmet Bey'in (1786-87) Geyve'ye gittiği zaman hâlâ Ayân olan Ebubekir Ağa ve serdarın zulümde ittifak ederek halkı ezmekte oldukları ve ehl-i acz tarafından Ahmet Bey'e durum bildirildi ve fukara üzerinden zulümlerini önlemek için ferman istedi¹²⁰. Kocaeli müteselliminin kâtibi Feyzullah Efendi takririnde, Ebubekir Ağa'nın zulmünün anlatıldığı Geyve kazâsında, bilinen handa yaşayan Ali Efendi ve sairlerinin idamlarına Ebubekir ve serdarın cesaret ettiklerini bildiriyordu¹²¹. Bu tür şikâyetlere rağmen, Ebubekir Ağa'nın pek cezalandırılmadığı ve ayânlığının sürdüğü anlaşılıyor. Osman adlı şakinin yakalanması için Gölpazarı ve Geyve ayânlarının Bursa mütesellimine yardım etmeleri emredildi. Fakat, Bursa müteselliminin harekâtı esnasında eşkiyânın yakalanmasında bu ayânların gevşek davranmaları nedeniyle haklarında şikâyette bulundu. Osman'ın yakalanması için Ebubekir Ağa ve Gölpazarı ayânı görevlendirildiler¹²².

Silahşörân-ı Hassadan Geyve Ayânı Ebubekir'e hitaben yazılan Evâil-i Cemaziyelahir 1215 / 21-30 Kasım 1797 tarihli bir emirde, Gölpazarı Ayânı Küçük Mehmet nâm şakinin kendi halinde olmayıp, Arnavut vesâir başına topladığı reziller ve şahıslar ile şeri'at'a aykırı olarak kat-i nüfus ve türlü mezâlim ve taaddiyâta cesaret ettiği, halkına zarar verdiği yetmiyormuş gibi, bir de civarında olan kazaların zapt ve ele geçirme amacıyla dahi zulme kalkıştığı anlaşıldığından, şer ve zulmünün ortadan kaldırılması için gereken cezasının verilmesi için görevlendirildi. Bu görevinde Ebubekir Ağa'ya **Keskin oğlu Hacı Ahmet** ve Köylü Voyvodası Vekili **Kalyoncu** ve **Sarıcalı Osman** kendisiyle ittifak ve ittihad ederek birlikte hareket edeceklerdi¹²³. Bu emrin bir sureti Nallıhan Ayânı Hacı Ali, Mihal Voyvodası **Ebubekir Ağalara** ve Rumeli Beğlerbeğliği pâyesiyile Kocaeli sancağı mutasarrıfı **Seyyid Hüseyin Paşa**'ya gönderildi. Hüseyin Paşa'nın da bu hususa memuriyeti lâzım gelmekle, Varna muhafazası için gönderilmesine memur olduğu 500 nefer silahı askerine zarar gelmemek şartıyla maiyetine yeter miktarda harb ve darb erbabının kendisi ile birlikte gitmesi için memuriyetini içeren e'mir yazılması gerekçesiyle gönderildi. Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa'nın Sadrazamlığa yazısında, Seyyid Hüseyin Paşa'nın da memuriyetinin işin kolaylaştırılması açısından yararlı olacağını vurguluyordu. Küçük Mustafa'nın İstanbul'daki adamı sayesinde durumu öğrendiğini bildiriyordu¹²⁴. Eşkiyanına yakalanmasına görevlendirilmiş olan Seyyid Hüseyin Paşa'ya yardım etmeye yanaşmayan Geyve ve Gölpazarı ayânlarına 1214 / 1800 yılında rehavetleri üzerine sert bir şekilde uyarın bir emir gönderildi¹²⁵.

Ebubekir Ağa'nın görevlendirildiği bir başka olay, Yenişehir-i Bursa Ayânı Genç Seyyid Mustafa'yı haksız yere katli edip, bu kazayı tagallüben zapt eden Sarıca oğlu Osman adlı şakinin cezalandırılması için Bilecik Ayânı Kalyoncu Ali Ağa'ya, Gölpazarı Ayânına, İnegöllü Numan Bey'e de gönderilen emirler doğrultusunda konunun çözümüyüdü. Sarıca oğlu Osman, öldürdüğü ayânın mallarını zapt ettiği gibi, yetimlerinin mallarını da yağmalamıştı ve iki kişiye de katletmişti. Takip ile Sarıcaoğlu idam edildi¹²⁶.

Ebubekir Ağa'nın devlete karşı sorumluluklarını bazen yerine getirdiğini, bazen de savsakladığı dikkati çekiyor. Zaman zaman etrafında eşkiyalar birikmiş, kazaya girmemesi gereken eşkiyalar Geyve'de cirit atar olmuşlardır. Bazen itaatsizliği de görülmekteydi. Mirî kerestelerin vaktiyle gönderilmesi de her zaman muntazam olmuyordu¹²⁷.

Ebubekir Ağa'nın ayânlıktan azledilmesi ve sürgüne gönderilmesini hazırlayan olayların 1230 / 1815 yılında meydana geldi. Geyve ahali Babıali'ye defalarca arzuhal takdimiyle ayânlarından şikâyet ederek, üzerilerine ödenmesi lazım gelen masrafların birkaç katını alıp, miktarı belli olmamak için kadı siciline kayd ettirmediğini, vefat edenlerin terekelerinden hakim tarafına verilmesi gerekli resm-i kismetini kendisine hasır, kereste bedeliyesi ve menzil-i vilâyet masrafları adıyla fazladan paralar toplayarak halkın perişanlığına mucib olduğu ayrıntılarıyla açıklandı. Sadrazam tarafından o sırada İzmit'te Kereste Nazırı olan Moralı Osman Efendi'ye mektub yazılarak konuyu tahkik etmesi emredildi.

Maliye işlerini iyi bilen Osman Efendi, yaptığı araştırmalarda ve Ebubekir Ağa'nın defterlerini incelemesi sonucunda, birçok konuda halktan fazla para topladığını, şikâyetlerin doğru olduğunu bildirdi. Topladığı bazı paraları da defterlere kayd etmemiştir. İlginç bir hususta, Kocaeli Mutasarrıfı el-Hâc Mustafa Paşa, Ada işinden dönüşünde Geyve'ye uğrayıp Ebubekir Ağa'nın bir senelik sâliyâne defterini 116.000 kûsûr guruş olarak tertip ettiği mühürsüz ve imzasız defterine paşa da kendi kalemiyle defter yekûnuna bir 5.000 guruş "Ayâniyye" namıyla bir miktar koyup, 121.000 guruşa iblağ ettikten sonra sâliyâne defterinin itibar ve makbûliyeti birkaç satır buyruldu ve sahh-ı âlileriyle tezyin buyurup Ebubekir Ağa'ya vermişlerdi. Yapılan yanlış ve hatalı hesaplar Osman Efendi'nin gözünden kaçmadığından, madde madde hata ve yanlışları rapor etmişti. Osman Efendi'nin şukkasının tarihi 3 Receb 1230 / 11 Haziran 1815'di. Sultan II. Mahmut bu şukkanın üzerine yazdığı hatt-ı hümayûnunda kızgınlığını şöyle dile getiriyordu;

"Manzûrum olmuşdur

Ben bu herifi beher-hâl idam ederdim eyyâm-ı mübârekeye hürmeten nefyini rica etmişsin katle bedel Magosa'ya nefy olunub emvâlinde fukaradan ziyâde aldığı akçe tahsil ve memleket mesârifine tahsis olunub karındaşı ve kethüdası dahi birer cezireye nefy ile ahali kimi ihtiyar ederler ise a'yân olsun"¹²⁸.

Ebubekir Ağa, Kara Osman Ağa'dan daha şanslıydı. Sürgüne gönderilerek canını kurtarmış oldu. Bazı yolsuzluklarında kendisine yardımcı olan ve şikâyet edilen kardeşi İsmail ve kethüdası Hacı Mehmet'te sürgüne gönderildiler. Ebubekir Ağa Rodos adasına, kethüdası İstanköy adasına sürüldü.

Ebubekir Ağa sürgünde bir yıl kadar kaldı. Ailesinin ve tanıdıklarının aracılığı ile şefaahat dilendi ve afvını istirham etti. Hesaplarını kontrol eden İzmit Kereste Emni Moralî Osman Efendi de şefaahatçilerden birisi olmuştu. Osman Efendi kaimesinde, kaza ahalisine olan zulm ve te'addisinden dolayı ayânlıktan azl ve tedib için uzak bir diyara gönderilen Bekir'in her bakımdan ıslah-ı nefis eylediğini, Geyve'ye gitmemek üzere onun ve kardeşinin afv ve serbest bırakılmasını Sadrazamın vaad buyurdıklarını hatırlatarak. Ebubekir'in oğlunun da istirhamda bulunduğunu arz ediyordu¹²⁹. Sadrazamın telhisi üzerine Sultan II. Mahmut Osman Efendi'nin kaimesi üzerine yazdığı buyruğunda;

"Manzûrum olmuşdur

Geyve ve civarındaki kazalara ayak basmayub Brusa veyâhud Âsitâne'de ikâmet eylemek şartıyla i'yâl ve evlâdına merhameten afv ve ıtlak oluna" demektedir.

Ebubekir Ağa'nın afv edilmesinden örnek alan kethüdası Hacı Mehmet'in ailesi de Babiâli'ye başvuruda bulundu. Sürgüne gideli sekiz on ay olduğunu, kendilerinin de perişan ve sergerdân hale düştüklerini, bundan böyle kendi işiyle uğraşacağını, afvını talep ettiler. Kendi halinde olmak ve kimsenin işlerine karışmamak şartıyla o da bağışlandı¹³⁰.

Ebubekir Ağa'nın bu lütuf ve ihsana rağmen pek uslanmadığı anlaşılıyor. Afvından bir yıl sonra, şarta uymayıp tekrar Geyve'ye gidip fesada neden olduğu görüşüyle Limni Adasına sürgün olunmasına dair bir emir Çavuşbaşıya gönderildi¹³¹.

5. AKHİSAR-I GEYVE (PAMUKOVA) AYÂNI BEKİR AĞA

III. Selim dönemi başlangıcında Akhisar-ı Geyve (Pamukova) Ayânı olan Bekir Ağa, muhtemelen zulm veya te'addi gibi suçlar sonucu idam edilerek, bütün malları devlet tarafından zabt ve tahrir edilmiştir. Bu görev, Hassa silahşörlerinden Ali Bey'e verildi. Ali Bey, Bekir Ağa'nın İzmit ve Akhisar'daki emlak, hayvanlar, zimemât, hububat ve diğer eşyalarını şeri'at yoluyla ve mühürlü iki defte-re kaydedilip İstanbul'a yollandı. Mallarının tahmini bedeli 33580 guruşa baliğ olmuştu. İlgili defterler Sultanın huzuruna sunuldu, itiltizam vergisi ve borçlarına karşılık borçları 19184 guruş devle-te alıkonulmuştur. Maktul Bekir Ağa'nın vereselerine, çoluk çocu-ğuna şefkat ve merhamet olarak, geçimlerini temin için, ev, çiftlik, zahire, hayvan, cariye, gulam (genç erkek köle), zahire, hayvanlar ihsan buyurulmuştur. Sultan III. Selim'in, Sadrazamın bu arzı üzerine yazdığı buyruğunda,

*"Takrir mucibince tanzim oluna"*¹³² yazılmıştır.

6. ŞEYHLER KAZASI (KAYNARCA) AYÂNI HACI MUSTAFA BEY

Sakarya tarihinde adı geçen ve faaliyetleri belgelerle saptanabilen ünlü ayânlardan birisi Şeyhler (Kaynarca) Ayânı *Hacı Mustafa Bey*'di. Birbirine komşu iki kasaba olan Şeyhler ve Kaymas (Araman) kazaları ileri gelenleri arasında daima bir çekişme ve adavet mevcuttu. III. Selim döneminde Kaymas kazasında bu tür bir fesat ve ihtilâl yaşanmıştı¹³³. Sorunun çözümlenmesine İzmit Kereste Emîni Nuh Bey görevlendirilmişti. Karışıklıklara kimlerin neden temelinde, iki kasaba ileri gelenleri arasındaki siyasi ve ekonomik rekabetlerin varlığı ve çekememezlik etkili rol oynamaktaydı. Her iki kasabada da köklü derebeyi aileleri mevcuttu. Kaymas vücuhundan Ayân-zâde Mehmet Ağa İzmit, Adapazarı ve Âb-ı safi kazalarının halkının müşterek istekleriyle bir dönem Tahta Serdarı atanmıştı¹³⁴. Yine Şeyhler kazası ileri gelenlerinden Müderris-zâde ailesinden el-Hâc Ali Ağa 1787-92 Osmanlı-Rus ve Avusturya savaşlarına kasabasından 300 nefer askerle katılmıştı¹³⁵. Her iki kasabada da devletçe güçlü sayılan ailelerin varlığı biliniyordu.

Söz konusu Hacı Mustafa Ağa da Şeyhler kazasının ileri gelenlerinden bir zattı. Ayânlık görevi yanında, bazen serkeş hareketleri olduğu, etrafına topladığı adamlarla çevre köylere zarar verdiği, İstanbul'a kereste ve odun naklinde rehaveti görüldüğü anlaşılıyor. Kocaeli Mutasarrıfı Kasım Paşa (1805-6) döneminde kendisine yazılan bir emirde, Şeyhler kazası ayânı Mustafa'nın bazı uygunsuz hareketleri kınanarak, Dersaadet'e odun naklini engellediğinden söz edilerek, bu hareketlerinden dolayı uyarılması emir buyuruluyordu¹³⁶. Diğer taraftan, Şeyhler ve Kaymas kazaları arasındaki 1219 / 1804 tarihindeki mücadelede kimi halk İzmit'e sığınmış, Hacı Mustafa Ağa buna engel olamamıştı¹³⁷. Hacı Mustafa Bey'in faaliyetleri merkezce dikkatle izlenmekte

idi. İzmitli Vezir Halil Paşa'nın oğlu Hüseyin Bey 1810 yılında İzmit'te kereste işi ile görevlendirildi. Yeni birkaç kalyon inşa edilecekti. İzmit Kereste Emini es-Seyyid Hüseyin Bey ile Kereste Kâtibi Ahmet Efendi de Hüseyin Bey'e yardımcı olacaklardı. Ancak Şeyhler kazasından gelecek kerestede gecikme olduğu, vaktinde gelmemesinin sebebinin kaza ayânı Hacı Mustafa Bey olduğunu, bu adamın sancakta izalesi lâzım geldiğini Halil Paşa 29 Rebiülevvel 1226/23 Nisan 1811 tarihli gizli bir mektupla Tersane Emini Ağaya bildirdi. Bu mektubun Sadâret Kaymakamı Paşaya iletilmesini istedi. Sadaret Kaymakamı Ahmet Şakir Paşa, Sultan II. Mahmut'a sunduğu telhiste Halil Paşa'nın "**Garazsız ve mevsukü'l-keîâm**" bir bendeleri olduğunu işaret etti. Padişah hatt-ı hümayununda "**Keyfiyet minvâl-i meşrûh üzere ise ber-mucib-i takrir icrasına mübâderet ve te'ki'den emri ısdâr ve isâl oluna**"¹³⁸ emriyle idamına cevaz verdi. Sâdır olan ferman gereğince Mustafa Bey idam edildi ve kesik başı İstanbul'a gönderildi. 8 Rebiülâhır 1226 / 2 Mayıs 1811 tarihli Mehmet Hüsrev Paşa'nın kaimesinden anlaşıldığına göre, emvâl ve eşyasının zabt ve yazılması için mübaşir gönderildi. İzmit'te bulunan konağı mühürlendi. Şeyhlerdeki evi, diğer malları müsadere edildi. II. Mahmut kereste satın alma işinin Halil Paşa-zâde Hüseyin Bey'e tekrar ihale buyurulmasını emretti¹³⁹. Şeyhler Ayânı Hacı Mustafa Bey'le aynı dönemlerde yaşamış ve bir bakıma aynı akıbeti görmüş Yalakâbâd (Yalova) Ayânı Hacı Mustafa Bey bulunmaktadır ki bunların birbirine karıştırılmaması gerekiyor¹⁴⁰.

7. KARASU KAZASI AYÂNI MUSTAFA BEY

Belgelerde adı geçen ünlü Sakarya bölgesi ayânlarından birisi Karasu kazası Ayânı Mustafa Beydi. 1800'lü yılların başında Mustafa Bey ile Karasu kazasına tabi Daruçay köyü ahalipleri arasında çıkan bir ihtilaf Mustafa Bey'in adının daha çok anılmasına ve yayılmasına vesile olmuştur. Kocaeli Sancağı Mutasarrıfı Mustafa Paşa ile Osmanlı hükümeti arasında bir dizi yazışmalar sonucu konu çözüme kavuşturulmuştur.

Daruçay köyü ahalipleri öteden beri İstanbul'a hatap (odun) kesme ve nakliyle meşgul idiler. Ayân Mustafa Bey 400 adamı ile köyü basıp, "**İstanbul'da kereste ziyâde baha eder imiş, bundan sonra kereste kesin**" dediğinde, köylüler direnerek "**Biz kadimden berü odun keseriz kereste kesmeyiz**" şeklinde cevap verdiklerinden, Mustafa Bey 40-50 adamı ile köy halkından karşı gelenlerden birini katli edip, birkaçını haps ve bazılarını da dövdürdü. Bunun üzerine, köylülerin hali perişan olup, çoluk çocuklarıyla yollara düşüp, İstanbul'a Divân-ı hümayûn'a gelip arzuhal ile Mustafa Bey'in yaptıklarından şikâyetçi olmuşlardı. Durumun açığa çıkarılması hak ve adalet üzere iki tarafın davasının görülmesi için Kocaeli Sancağı Mutasarrıfı Mustafa Paşa'ya, Bursa Kadısına emirler çıkarılmıştır. Bunun üzerine, Karasu Ayânı Mustafa Bey, Daruçay ahalisinden hak iddia eden kimseler vesâirleri ile, Yedi Divan tabir edilen köyler ahaliplerinden 150 kişi alınıp, sancak merkezi olan Bursa'ya celb olunmuşlardır. Bursa Nâibi (kadısı), Haremeyn Müfettişi Vekili, belde ayânı ve diğer ileri gelenlerin hazır buldukları halde, üç gün meclis akd edilmiş, dava görüşülmüş, taraflar tek tek dinlenmiştir. Köylüler ötedenberi kestikleri ve

iskeleye nakl ettikleri odunların beher çekisini kadimden beri gemi sahipleri ve reisler tarafından onar paraya satın alagelmışlersede, vakt ü hale göre, bu para uygun gelmeyip, geçimlerini sağlamakta zorluklar çektiklerini bildirdiler. Oduncu olan köylüler çok borca girmişler ve mağdur olmuşlardı. Bu durum açığa çıkıp, bundan böyle, İstanbul'a külliyyetli odun sevki için gayret edip, odunlar beher çekisi yirmişer paraya satın alınıp, bütün gemi reisleri ve hissedarlarına kadı tarafından tenbih olunup, onlar da razı olup taahhüt ettiler.

Kaza ayânı savunmasında, kendisini suçsuz olarak belirtti. Öldürülen Sarı İsmail'in şaki olduğunu, hakkında ferman çıktığını savundu. Molla Ali ve Molla Ömer'in köydeki bazı kişileri tahrik ettiklerini söyledi. Karasu Ayânı Mustafa Bey'den bazı halk hoşnut ise de, bazıları da memnun değildiler. Kaza halkından bazısı İmam oğlu adlı kişinin kaza ayânı (muhtar) seçilmesini önerdiler, İmam oğlu'nun müteveffa Karasu Ayânı, zamanında bazı zulm ve teaddisi görüldüğü ifade edildi. Onun hakkında da hoşnutsuzluklar dile getirildi. Sonunda Daruçay halkı ile Mustafa Bey arasındaki münazaa, anlaşmazlık bir nizama bağlandı.¹⁴¹ Kocaeli Sancağı Mutasarrıf Mustafa Paşa 5 Muharrem 1830 / 18 1 Aralık 1814 tarihli yazısı ile yeni ayân seçimi konusunu Padişaha sundu. Sultan II. Mahmut yazdığı hatt-ı hümayûnda ferman ile ayan (muhtar) atanmadığını, halkın seçimi olması gerektiğini vurguluyordu. Sadrazamın telhisine;

"Manzûrum olmuşdur

Bunların münazaâsı kat' olmuş (bitmiş) iki ayânın tarafdarlarından olduğu zahir oldu lakin kazalara ferman ile irâde ile muhtar (ayân) nasb olunmaz memnuât dandır (yasak) ahâli ve kurâ (köyler) kimi isterler ise ana sen irâde eyle deyü Mustafa Paşa tenbih eder tamam"¹⁴².

Sultan Mahmut'un fermanı üzerine Karasu Ayânı sorununun çözümü ile uğraşıldı. Geçen olaylara rağmen, Mustafa Bey'in gücü kuvvetliydi. Eski Ayân Mustafa Bey tekrar görevinde bırakıldı. Mustafa Bey'in babası **Hacı Abdi Bey** de kendisinden önceki Karasu Ayânı idi. Taraftarları vardı. Belki paranın gücü de rol oynuyordu. Karasu halkı, ihtiyarları ve fakirleri hoşnut ve razı olduklarını bildirdiler. Karasu yakınındaki komşu kazaların söz sahipleri yani Şeyhler (Kaynarca), Kaymas (Araman) ve Adapazarı kazaları ayânları dahi Mustafa Bey'e kefil oldular. Bundan böyle Mustafa Bey, ırz ve edebiyetle oturmak, halkı rahatsız ve rencide etmemek şartıyla görevine devam etmesine karar verildi. Külliyyetli odun kesilip, İstanbul'a nakline ihtimam ve dikkat edeceğini tekrar taahhüt etti. Odunun çekisinin köylülerce yirmi pareye satılacağı, İstanbul'da odunun rayicinin ise devletin irâdesine bağlı olduğu belirtildi. Mustafa Bey'e hil'at giydirilerek, yeniden ayân nasb olundu. Konu çözüme kavuşmuştu. Kocaeli Sancağı Mutasarrıfı Mustafa Paşa 21 Safer 1230 / 2 Şubat 1815 tarihli yazısı üzerine Padişahın yazdığı hümayûnda;

"Ahali bu vechle kabul edib kat-ı nizâ' olmuş ancak ayân-ı merkum (Mustafa Bey) hatabın (odun) çekisini yirmi pareye vermeğe taahhüd eyledi deyü müşârün-ileyh (yani Mustafa Paşa) yazıyor bu tarafta (İstanbul)'da üç beş guruşa fûrûht ediyor (satılıyor) bu tarafa gelince beher çeki hataba

o kadar masârif olur mu ol-bâbda tashih ve tahkik edüb ifâde eyliyesin"¹⁴³.

Sultan II.Mahmut böylece taşradan çok ucuza gelen odunun, İstanbul'da pahalıya satılmasının nedenlerini öğrenmek istiyordu.

8. KAYMAS AYÂNI AYÂN OĞLU MUSTAFA BEY

Şeyhler kazasının komşusu olup, bazen rekabet içinde olan Kaymas kazasında Abbas *Ağa, Ayân oğlu Mustafa Bey* gibi ayânlara ve devlete olumlu faaliyetlerine belgelerde rastladım. Ayân oğlu ailesi Kaymas'ın güçlü ve itibarlı bir ailesi idi. Aynı aileden Ayân oğlu Mehmet'in bazı faaliyetleri hakkında belgeler mevcuttur. İzmit, Adapazarı ve Âb-ı safi kazalarının müşterek istekleri ile "Kaymas kazası vücûhundan Ayân-zâde Mehmed Ağa Tahta serdari nasb olunması" İstanbul'a arz edilmiş ve Sultan III. Selim de onu tayin etmiştir¹⁴⁴. Başka bir belgede ise, Kocaeli Sancağı Mutasarrıfı Seyyid Hüseyin Paşa'nın zamanında (1793-1800) Kandıra kazasında Kefken köyü sakinlerinden Fenerci oğlu Mustafa adlı şakinin yakalanması için paşa tüfenkçibaşını gönderdiğinde "Kaymas kazası seknesinden ser- eşkiyâ Ayân oğlu Mehmed ve Genceli sakinlerinden Bostanî Oğlu Hüseyin"¹⁴⁵ imdad ederek Fenerci oğlunun firar etmesine yardımcı olmuşlardı. Demek ki, zamanla eşkiyâ ile işbirliği yaptığı gözlemlendi, Ayan oğlu Mehmet'in aile lakabından babasının veya daha önceki atalarının Kaymas'ta ayânlık yaptıkları anlaşılıyor.

Akyazı, Hendek, Âb-ı safi, Taraklı gibi Sakarya'nın kaza ve nahiyelerinde de ayânların varlığından şüphe yoktur. Arşiv kaynaklarının dikkatlice ve titiz bir taranması sonucu onlar da saptanabilir. Bölgemizin en ünlü ve namlı ayânları yukarıda anlattıklarımızdır¹⁴⁶.

E. SOSYAL KARIŞIKLIKLAR:

SAKARYA BÖLGESİNLE EŞKİYALIK HAREKETLERİ

Geçmiş yüzyıllarda, devlet düzeninin işi işlemediği, sosyal, ekonomik ve kültürel çalkantıların ve sıkıntıların yaşandığı dönemlerde Osmanlı ülkelerinin birçok yerlerinde eşkiyalık ve zorbalık hareketleri görülmekteydi. Özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısında ve 19. yüzyılın başlangıcında Anadolu'nun birçok bölgelerinde yoğun eşkiyalık hareketlerine rastlanması bir raslantı değildir. Çoğunun öykülerine bakıldığında, nedenleri arasında oldukça benzerlikler mevcuttur. Özellikle Ege bölgesinde, Manisa'da, Orta Karadeniz bölgesinde, Antakya'da, Orta Anadolu'da ve Rumeli'de bu tür hareketlerin çokluğu ve sıklığı, Osmanlı toplumundaki önemli bozukluklardan kaynaklanmaktadır. Eşkiyalık hareketleri bir sosyal olgudur. Kökeninde, sosyal, ekonomik, kültürel nedenlerin yanı sıra, Avrupa'nın ekonomik istilacı zihniyetinin, Osmanlı toplumsal ve ekonomik yapısını bozan, geleneksel sanatları, esnaf teşekküllerini, bozan, altüst eden bir yayılması ekonomik baskıların sonucudur¹⁴⁷.

Sakarya bölgesini de içine alan eski, Kocaeli Sancağı, başkent İstanbul'un hemen komşusu, arka bahçesi olmasına rağmen, özellikle sözünü ettiğimiz yüzyıllarda, bölgede birçok eşkiya, zorba, çıktığı ve halka zararlar verdiği bir alandı. Denilebilir ki, Kocaeli sancağı ormanları kadar, eşkiyaları ile

de bol ve zengin bir bölgeydi. Ormanları kadar eşkiyaları ile de ünlüydü. Bölgenin coğrafi yapısı, geniş ve korunmaya elverişli ormanları, dağları, eşkiyalara yataklık yapabilecek veya her türlü malzemelerin (yiyecek, giyecek, silah, at vb.) teminindeki kolaylıklar, seyrek ve dağınık köylerin mevcudiyeti, zengin ve varlıklı ayan, eşraf, derebeyi, çiftçi, ağa ailelerinin bolluğu, zengin bir bölge olmasına karşılık, fakirlerin de sıkça varlığı, ve daha başka nice sebepler birçok eşkiyaların çıkışını, az veya çok süreli faaliyetlerinin devamına zemin ve imkân hazırlamıştı. Bunların en büyük zararları suçu ve günahı olmayan köy ve kasaba halklarına, reaya zümrelerine olurdu. Malları haksız yere gasb edilir, paraları, hayvanları, eşyaları alınır, canlarına zulm edilir, namuslarına zarar gelirdi. En sonunda canlarını yitirip öldürülenler de olurdu. Belgelerde, "*Ehl-i ırzın hânelerini basub gasb-ı emvâl, hetk-i ırz, katl-i nü-fus misillü dürlü mezâlim ve te'addiyâtdan..*" bahsedilirdi. Devlet bu türlü olayların çıkmasını ve sürmesini istemez, bunu yapanların daima cezalandırılmasını savunurdu. Yakalananların başı kesilir, İstanbul'a gönderilir, ibret için Topkapı Sarayı'nın ilk kapısının önünde teşhir edilirdi. Güçlü olanlar ise kendisini kurtarabilirdi. Hatta onlara bazı unvanlar da verilirdi. Devlet bunları "şaki" "eşkiya", "haydut", "mütegalibe", "baği" gibi adlarla anardı.

Eşkiyalık olaylarına katılanların, dağların başına silahla çıkanların, yol kesenlerin, insan öldürenlerin her birinin çıkış ö-küleri ve maceraları birbirinden farklıydı. Bu öyküler, o zamanki insanlar arasında, hikâye, masal, tefrika gibi anlatılır, eşkiyanın atı, silahı, giyimi, fakir ve garipleri koruması veya zulmü, öldürdüğü kişiler dilden dile dolaşır, bazen farklı ilavelerle süslenirdi. Onun için Osmanlı toplumunda, sözlü bir eşkiya edebiyatı ve anlatımının varlığını önemle hatırlamak gerekir. Örneğin 20. yüzyılın başlangıcında ünlü bir rum eşkiya Lefter'in (İzmit ve Kandıra civarında) çeşitli anlatımını ihtiyarlardan ve köylülerden dinledim. Çıkış öyküleri arasında, asker kaçakları, haksızlığa uğramış ve adalet arayan insanlar, bazı paşaların işsiz kalmış kapı halkları, doğuştan eşkiyalığa ve zulme meyyal tipler, evsiz, barksız, işsiz güçsüz bir eşkiyaya kızan olanlar, karnı aç insanlar bir eşkiya liderinin etrafında toplanırlardı. Genelde sorunun kökü, sosyal ve ekonomik dertlere, haksız ve fazla vergi toplayan yerel yöneticilere, ekonomik dertlere ve bozukluklara dayanırdı. Şunu da belirtelim ki, eşkiyalık olaylarını ve bunu yapanları yeterince araştırmadan, bu sosyal rahatsızlıkları ve tipleri ortaya koymadan, bölge tarihi araştırmalarının bir yönü eksik kalır kanısındayız. Osmanlı devlet ricali çoğu kez, bu sorunların kökenine inmeyip, köklü çözümler üretmek yerine, idam ederek, sürgüne yollayarak, geçici önlemlerle olayları kapatmak isterlerdi. Geçici önlemler ise daimi çareler getirmezdi. Bir yerde söndürülen eşkiya ateşi, başka bir köşede tekrar alevlenirdi. Eşkiyalık olayları halk ruhunda derin izler ve yankılar yapar, bir şiirde, bir halk deyişinde, bir öyküde veya bir saz şairinin sazı ile çalıp söylediği bir halk destanında anlatılır, kuşaktan kuşağa aktarılır giderdi¹⁴⁸. Sakarya bölgesinde faaliyetlerine rastlanılan önemli bazı eşkiyalar arşiv kaynaklarının ışığında aşağıda verilecektir.

I. KANDIRALI MEHMET PAŞA

18. yüzyılın sonlarına doğru Kocaeli ve Sakarya bölgesinde ünlü eşkiyalardan birisi "**Şaki Kandıralı Mehmet**" olarak anılan Kandıralı Mehmet Paşa'ydı. Kandıra'dan Osmanlı Devleti döneminde yetişmiş ilk ve tek paşaydı. Çocukluğundan itibaren atak ve cesur bir insan olduğu anlatılırdı. Bu bakımdan "Deli Mehmet" diye anıldığı söylenirdi¹⁴⁹. Osmanlı devrinde yetişmiş ve yaşamış birçok devlet adamı gibi, Kandıralı Mehmet Paşa'nın da doğum tarihi, ailesi, gençliği, yetiştiği ortam hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Muhtemelen 18. yüzyılın ikinci yarısında doğmuş olmalıdır. Sözlü rivayetlere göre, çocukluğundan beri, atak, cesur, doğru sözlü, tok gözlü, sadık bir insandı. Tahsili olup olmadığı belli değildir. Silistre-Valisi Rüştü Paşa, afvını istirham ettiği bir yazısında Kandıralı hakkında "**..Aslında terbiye görmeyip tavrı yabani görünüyor ise de şeci' ve sadık..**" bir insan olduğunu vurguluyordu. Hangi nedenlerle başladığını şimdilik bilmediğimiz olaylar sonucu, 18. yüzyılın sonlarında, Kocaeli bölgesinde eşkiyalık hareketleri içinde yer aldı. Kandıralı şaki Mehmet olarak ismini duyurdu. Kandıra, Karasu, Şeyhler, Yalova, Sapanca, Karamürsel taraflarında yol kesme, baskın, ev yakma, mal gasbı, adam öldürme, adam kaçırmaya gibi şekavet olaylarına karıştı. Arap Selim, Çalık, Cezayirli Deli Mehmet yakın adamlarıydı. İzmit körfezinde de korsanlık yaptı. Kocaeli bölgesinde birbirine rakip ve muhalif bazı kasaba ayânları ve derebeyleri bu tür kanun kaçaklarını, eli silah tutan namılı kabadayı ve eşkiyaları destekliyor, el altından besliyor ve birbirlerine karşı koz olarak kullanıyorlardı. Hakkında birkaç kez "Ferman-ı kaza" çıkarılan, ancak yakalanamayan namılı eşkiya Kandıralı Mehmet cezalandırılmadı. Bu da ününe ün kattı¹⁵⁰. Nitekim, Yalakâbâd (Yalova) kazası Ayânı el-Hâc Mustafa Ağa, Kandıralı Mehmet'e sahip çıkarak, rakibi Karamürsel Ayânı el-Hâc Hasan Ağa üzerine adamlarıyla göndermişti. Kandıralı Mehmet Karamürsel'e bağlı Gonca köyü civarında Hasan Ağa'nın kuvvetleri ile çarpışmış, başarılı olamayınca dağ tarafına firar etmiş, hakkında birkaç kez idam fermanı çıkarılmış, bölgenin başka bir meşhur eşkiyası olan **Deli Balta** ile karşılaşmıştı. Deli Balta ve taraftarları ile Kandıralı Mehmet ve adamları arasında dört saat kadar çatışma olmuş, sonunda Kandıralı Deli Balta'yı ve alemdarı Ayası Yanık'ı öldürüp kafalarını kesmiş, Ulaşlı iskelesinden gemiye binerek Yalova'ya koruyucusu ayânın yanına kaçmıştı. Bu olay 1802 veya 1803 yılında vuku buldu. Bu olaydan sonra Kandıralının şöhreti daha da artmış ve olasılıkla bazı destekçilerinin aracılığıyla devlet tarafından afv edilmişti¹⁵¹.

Kandıralı bundan sonra kismetini İstanbul'da aradı. Kaptan Paşa çavuşlarından oldu. Cesareti pazu kuvveti ile Galata ve Kasımpaşa kabadayıları arasında namı çıktı. Deli Balta'yı öldürmüş olması ayak takımı arasında namını yürüttü. Kaptan-ı derya olan Cezayirli Seyyidi Ali Paşa mizâcen Kandıralıya benziyordu. Kandıralı onun has adamı idi. 1808 yılı 19 Kasımında meydana gelen ikinci ihtilalde Kandıralı önder oldu. Yıldızı parladı. Galata, Kasımpaşa, Beyoğlu külhanbeyi, kopuk, asker kaçağı, serseri takımları Mehmet'in başı çekmesiyle cesaret buldular. Yatıştırıcı gibi olan isyanı alevlendirdiler. Bu asi grubu Tophane, Tersane, Atmeydanı gibi resmi yerleri ele geçirdiler. Levent çiftliği ve

Selimiye de alındı. Kandıralı Bursa'da bulunan efendisi Cezayirli Ali Paşa'yı İstanbul'a davet ettirerek ikinci kez Kaptan paşa olmasını sağladı. İhtilâlin önderi Kandıralı da mükâfaten Tersane Kethüdası yani ikinci adam tayin edildi. II. Mahmut ihtilâl döneminin tayinlerini istemeyerek onaylamıştı. 1809-1812 arasında Rumeli'de bazı eşkiya takibi ile görevlendirildi. Özellikle Rusçuk cephesinde kahramanca ve cansiperâne mücadelelerde bulundu, herkesin takdirini kazandı. Bu arada, Dergah-ı âli Kapucubaşılığı, 1809 yılı başlangıcında iki tuğ ile mirmiranlık tevcih olundu¹⁵². Sultan II. Mahmut bu ihtilâl adamına karşı daima kuşkulu idi. Nitekim Orduyu hümâyûndan elinde fermanlar olarak, orta kola götürüleceği zaman birkaç gün Galata'daki evinde kalmış, gizlice ne için geldiği soruşturulmuştu¹⁵³. Sadrazam Hurşit Ahmet Paşa da kendisini takdir edenlerdendi. Mansıbsız olduğundan Nisan 1813'te Çorum sancağına tayin edildi. Bir buçuk yıl kadar orada görev yaptı. Bazı şikâyetler sonucu azl edildi ve 1814'te İstanköy adasına sürüldü. Afvı konusunda bazı paşaların ve şefaatchilerin isteklerini II. Mahmut kabul etmedi. Adada bazı kişiler kendisine muhalif oldular. Hakkında, şikâyetler gönderildi. Kaptan-ı derya Mehmet Hüsrev Paşa İstanköy adasına donanma ile uğrayışında kendisi ile görüşmüş ve maddi sıkıntısına karşılık bir miktar harçlık vermişti. Kendisinden memnun olmayanlar gece evine gelirken 21 Şaban 1231 / 17 Temmuz 1816 gecesini bıçaklayarak öldürdüler. Mehmet Hüsrev Paşa bu duruma çok kızarak, sert bir şekilde tahkikat yaptırdı. Zanlı birkaç kişiyi astırdı¹⁵⁴.

2- DELİ BALTA

18 .yüzyılın son çeyreğinde Kocaeli ve Sakarya bölgesinde namını duyurmuş önemli şakilerden birisiydi. Soygun, köyleri basma, mal ve para gasbı gibi olaylara karıştığı bilinmektedir. Kandıralı Mehmet ve Deli Balta ve diğer eşkiyaların tutuklanmaları için Kocaeli mütesellimine emir gönderildi¹⁵⁵. Adapazarı civarındaki eşkiyalar ile işbirliği vardı. Bir ara Karamürsel ve Yalakâbâd kazalarına musallat olan Deli Balta ve adamlarından Damalı Süleyman, İskilibli Halil ve yirmi beş nefer arkadaşları ile Kumla-i sagir üstündeki harmanlara gelip köy sakinlerinden ismail oğulları Seyyid Ahmet ve Seyyid Ali isimli kimseleri darb ve katl ettikten sonra, menzil beygirlerini ve odun kesen fukaranın hayvanlarını ve eşyalarını gasb ve garet etmişlerdi. Zabitler tarafından üzerlerine varıldığı zaman kaçarak, sonra kazalara gelip dağ tarafında olan köylere baskın yapıp, oduncuları bağlayıp köy ahalilerinden para isteyerek rahatsız etmişlerdir. Şer ve mazarratlarından odun kesimi için dağlara, değirmen, bahçe ve bağlarına köylüler gidemeyip, halleri perişan olmuştur. Bu tür halka zarar veren şekavet sahiplerinin izalesi için Kocaeli sancağı mutasarrıfı Darendeli Ali Paşa'ya ve mütesellimi Ahmet Ağa'ya Evâsıt-ı Rebiülahir 1215 / 31 Ağustos-10 Eylül 1800 tarihinde muhkem emir gönderildi¹⁵⁶. Hakkında birkaç kez ferman-ı kaza çıkarılmasına rağmen Deli Balta da ele geçirilemedi. Yolları, saklanılacak yerleri ve yatakları devlet güçlerinden daha iyi biliyordu. Yakalanması için Karamürsel Ayânına emir gönderildi.

71. cemaatin yoldaşı olup, özellikle Kara Osman Ağa işinde emeği geçen, Şile Serdarı ve Ayânı Uzun Hasan Ağa, sonraki yıllarda serkeş

hareketleri ile devlete ters düşmüştü. Nitekim Uzun Hasan, Akâbâd nahiyesinde Kırkman Mustafa Alemdar hakkında nefsaniyete mebni hakkında cezalandırılması için emir çıkartmış, o da firar etmiş, bundan eşkiya makûlesi fırsat bulup, yolları kapatıp, gelip geçenlere zarar verdikleri gibi, kereste kesim mevsiminde işin tatil edilmesine yol açmışlardır. Köy halkları ve fakirler bundan büyük zararlar görmekte-dirler. Arabacı taifesi ortalık böyle ihtilâlde olduğu sürece ıyâl ve evlatlarını bir yere koyup da kereste kesimi ve nakli için dağlara gitmeğe cesaret edememektedirler. Bunların afvına müsaade edilmesi Tahta Serdarı es-Seyyid Ahmet tarafından Bâbıaliye bildiriliyordu¹⁵⁷. Uzun Hasan hakkında da ferman-ı kaza çıkarılarak yerel yöneticilere duyuruldu. Kocaeli sancağı mütesellimi Ahmet Ağa, Uzun Hasan ve refiki Deli Balta'nın haklarında ısdar edilen fermanı haberdar olduğunu, isti'cali havi emri gerek kendisinin ve gerekse Tahta Serdarı Seyyid Ahmet Ağa'nın aldıklarını, Uzun Hasan ve Deli Balta'nın bölgede gezip dolaştıklarını iki saat bir yerde karargir olmayıp, casusları sayesinde haberlerini alacaklarını, idam ve izalelerine çalışacaklarını bildirmekteydi¹⁵⁸. Bu gayretlere rağmen Deli Balta yakalanamadı.

Deli Balta'nın sonu, kendisi gibi şaki olan Kandıralı Mehmet vasıtasıyla gerçekleşti. Bir tesadüf ile Karamürsel'in Gonca köyü civarında karşılaştılar. Dört saat süren çatışmadan sonra Kandıralı, Deli Balta ve alemdarı Ayası Yanık'ı öldürerek başlarını kesti ve Yalakâbâd'a kaçtı¹⁵⁹. Bunu sevinçle Babıâli yetkililerine bildirmişti. Bölge halkı birçok zulmünü çektikleri Deli Balta'dan kurtulmuşlardı.

3. FENERCİ OĞLU MUSTAFA

Adapazarlı Kocaeli Mutasarrıfı mirmiran Adapazarlı Seyyid Hüseyin Paşa (1793-1800) zamanında Kefken, Karasu civarında Fenerci oğlu Mustafa adlı şaki faaliyette bulundu. Paşa Tüfenkçibaşısı Köse oğlu Mehmet'i şakinin üzerine gönderdi. Şaki evinde saklandı. Ancak, yöredeki eşkiya tiplerinden Kaymas kazasından Ayân oğlu Mehmet ve Genceli sakinlerinden Bostanî oğlu Hüseyin adlı müfsitler Fenerci oğluna yardım ettiklerinden, çatışma esnasında Fenerci oğlu firar etti ve yardımcılarından sekiz neferin cezaları verilip kesilmiş başları İstanbul'a gönderildi¹⁶⁰.

4. HASAN NAM ŞAKİ

Kocaeli Mutasarrıfı Seyyid Mustafa Paşa (1787-89) zamanında Kandıra kazasına bağlı Kefken ve Karasu taraflarında Hasan adlı şaki dört beş seneden beri zuhur ederek, derebeğliği iddiasıyla çeşitli şekavetlere cesaret ile o havalide olan ibadullahı huzursuz ettiğinden dolayı şakinin cezası verilerek, kesilmiş başı Dersaadet'e gönderildi. Bâb-ı hü-mûyûn önünde teşhir edildiği Vezir-i âzam tarafından Sultan III. Selim'e bildirildi. Sultan yazdığı hattında aynen şöyle demektedir;

"Kapuya vaz'ı münâsib olmak gerektir bu Mustafa paşa'yı Kocaeli sancağına memur etmeden murad bu misillü eşkiya ve derebeğleri idam ve nizâm vermek için idi şimdiye değin bir işe yaramadı derebeğleri idam eylemenin tamam vaktidir bu sancakda zorba ve derebeği ve zulm ve

teaddi (ider) çok kimesne vardır Hamid'in rüfekâları ve Lefke'de Cebeci oğlu Himmet oğlunun avenesidir bunlar duruyor bu adam bunları galiba beceremeyecek Eskişehir'de kezâlik zorbalar vardır onların dahi defi lâzımdır¹⁶¹.

5. YARIM AĞA LAKAPLI ABDÜLFETTAH

III.Selim ve IV. Mustafa dönemlerinde Sakarya'da namlı eşkiyadan birisi, Yarım Ağa demekle meşhur Abdülfettah'tı. Devletin isteğine aykırı (hilaf-ı rızâ) birçok hareketlere cesaret ettiğinden dolayı hakkında emr-i âli çıkarılmıştı. Kocaeli Mütesellimi Mustafa Bey'in sıkı takibi ile adı geçen ve bir nefer bölükbaşı katli ve idam olunarak kesilmiş başları İstanbul'a gönderildi.¹⁶² IV. Mustafa "**Ma'lûm-ı hümâyûnûm olmuştur**" hattını yazdı.

6. KARA MUTAF VE ADAPAZARI MAHKEMESİNDE KATL OLAYI

1783 yılında Kocaeli Sancağı Mutasarrıfı Ahmet Paşa-zâde İsmail Paşa'nın zamanında, başlarında **Kara Mutaf** adlı şakinin bulunduğu eşkiya zümresi Adapazarı mahkemesinde Sabanca Naibinin kethüdasını katli ettiklerinden başka, Akhisar-ı Geyve kazası eşkiyasının dahi fırsat bularak (ferce-yâb) İmam-zâde Ahmet'i haksız yere katli ettiler. Eski töhmetine binaen firar eden Kara Mutaf etrafına eşkiya topladığı gibi, Cami-i şerifi basıp birkaç kişiyi de katli ve nice zulüm ve teaddi yapmışlardı. Bu eşkiyaların cezalandırılma-ları emr olundu. İsmail Paşa'nın kethüdası eşkiya teftişi için Akhisar, Hendek, Akyazı, Sarıçayır kazalarına gönderildi. Ancak kethüda bazı köylülerden fazla para aldığı, Akhisar'da Kara Oğlan vakfı köylerinde zarar verdiği, vakfın imaretini idare eden Hüseyin'in bir nesnesi kalmadığı, rencide edildiği, bu tür bir zulmün şimdiye kadar görülmediği Sarıçayır, Âb-ı safi, Akyazı maa Hendek ve Sabancı kazaları nâiblerinin ilâmlarından ve zulm-dîde olan ahaliden yirmi nefer rical (erkek) ve on nefer nisyan (kadın) Dersaadet'e gelip, vakfın mütevellisi Hasan ile arzuhal sunup üzerlerindeki kethüdanın zulm ve teaddisinin kaldırılma-sını beyan eylediler. İsmail Paşa'ya da kethüdası ve kendisi tarafından halka zulm ve teaddi edilmemesi emir buyuruldu. Ayrıca bu iş için Adapazarı'na İstanbul'da görevli bir mübaşir gönderildi. Sancak dahilindeki erbâb-ı mefsedet ve şekâvetkârların şer ve mazaratlarının def edilmesine gayretle çalışma ferman olundu¹⁶³. Tarih Evâil-i Muharrem 1198 / 26 Kasım- 5 Aralık 1783 idi.

7. SÖĞÜTLÜLÜ MEHMET, KARASULU HACI HASANOĞLU İSMAİL FEYZULLAH, DEVECİ BAYRAKDAR, BEYAZ BEŞE OĞLU HALİL VE DİĞERLERİ

1780 yılında Mehmet Sait Paşa ve Ali Paşa dönemlerinde Kocaeli ve Sakarya bölgesinde yoğun eşkiya hareketleri yaşandı. Bunlar bazılarını ismen tanımak fırsatımız mevcuttur. Evâhir-i Safer 1194 tarihli bir emirde, Şeyhler kazası Ayânı Haseki **el-Hac Ali Fevzi**, Ağaçlı nahiyesi Ayânı Okçu-zâde Mehmet ve Kandıra'ya tâbi Kulaksız ve Karasu Ayânı Hacı Hasan-zâde İsmail ve Sarıçayır Ayânı Yakub el-Hâc Ali'ye Kocaeli Sancağı Mutasarrıfı Mehmet Sait Paşa'nın sunduğu arzında eşkiyaların tedibi ve halkın istirahatı için yapılacak

harekatta adı geçen mirmiranın maiyetine gelmeleri ve memur kılındıkları, onun rey'i ve iradesi ile ittifak üzere hareket etmeleri bildirilmişti¹⁶⁴.

Evâhir-i Şevval 1194/ 19-28 Ekim 1780 tarihli ikinci bir emirde ise bazı eşkiyaların isimleri sayılmaktaydı. Sapanca, Hendek, Akyazı, Âb-ı safî, Taşköprü, Karasu, Adapazarı, Gencelü, Kandırı, Kaymas kazalarının kadı ve nüvvâblarına ve yerel başka görevlilere muhatap emirde, Kocaeli kazalarında bazı eşkiyanın zuhur edip, ayânlık ve derebeylik iddiasıyla çeşitli kötülükleri irtikab, katl-i nüfus, gasb-i emvâl, hetk-i a'râz gibi tavırlara başladıkları ve Tersane-i âmireye müretteb kerestenin ta'til ve tehirine neden oldukları açıklanıyordu. Buna cüret ve cesaret edenler arasında, Karasu kazasından maktul Hacı Hasan oğlu ismail Ağa'nın oğlu Mehmet, ve kayını Hasan ve onun karındaşı Feyzullah ayân olmak iddiasıyla katl-i nüfus ve beldeyi tahribe giriştiler. Kandıra kazasında, Çural oğlu ve Seyyid İsmail ve Odabaşı ve aveneleri ırz ehli kişilerin haksız olarak kati ve mallarını garet ettikleri, ahalinin perişan oldukları anlaşılmıştı. Eşkiyanın teftişine ve ele geçirilip, cezalarının verilmesine, Karasu ve Kandıra'da adları geçen eşkiyaların doğru yola getirilmesi isteniyordu¹⁶⁵.

Evâil-i Zilkade 1194 /29 Ekim- 7 Kasım 1780 tarihli diğer bir emirde ise, Kandıra, Şeyhler ve Kaymas kazaları eşkiyalarından Deveci Bayrakdar, Beyaz Beşe oğlu Hacı Halil, Gökçe oğlu Mustafa, Kaş Kaş oğlu Ahmet, Tekneoğlu Osman, Bayrakdar, Gök oğlu Deli Mehmet, Alemdar ve Sarı Ahmet oğlu Mehmet ve karındaşı, Kazak oğlu Hasan ve karındaşı, Adapazarı kazasına bağlı Söğütlü köyünden maktul Hacı Hasan oğlunun oğlu Mehmet demekle meşhur şakiler, başlarına birçok reziller toplayıp dolaşarak ırz ehli kişilerin evlerini basıp, mallarını gasp, İznikmit Kereste Emini tarafından bedel tahsiline görevli adamları darb ve kereste bedeli olarak üzerlerinde olan miri para ve eşyalarını zapt ederek bir kişiyi öldürüp, birini de yaralayıp bunlar gibi birçok zulm ve teaddi etmektedirler. Mirmiran ve Kereste Emini bunların tahrikçisi olarak, Yeğen Ağa, Mustafa Bey kethüdası Ahmet, Ali Fevzi-müderris oğlu Abdullah gibi tanınmış kişiler olduklarını Kandırı ve Ağaçlı nâibleri ilâmlarında bildirmişlerdi. Yeniçeri Ağası Süleyman Ağa da durumu bildirmişti. Ancak yapılan incelemede ihbarın yanlış olduğu, muharrik-i eşkiyâ diye tahrir olunan kişilerden Yeğen Ağa hâlâ İzmit Yeniçeri zabiti ser-turnaî Mehmet olduğu, Mustafa Bey kereste, Ahmet dahi bundan önce Kocaeli mutasarrıfının hizmetinde bu taraftadır diye haber verildiği, Ali Fevzi sabıka Tahta serdarı olup, kendi haliyle meşgul ve Müderris oğlu dahi İzmit'te kâin olup önceden o havalilerde zabıt oldukları hasebiyle muarızları, muhalifleri tarafından nefsanîyete (bencillik) mebni uydurma bir haber olduğu anlaşılmıştı. Bu olaylara ve kereste işine ihtimam ve dikkat gösterilmesi gereği gibi kulaklarına sokulması, halka zarar verilmemesi bölge yöneticilerinden ısrarla isteniyordu¹⁶⁶.

8. KAPUSUZ MUSTAFA

1814-15 yıllarında Kocaeli ve Hüdavendiğâr sancakları mutasarrıfı olan el-Hâc Mustafa Paşa zamanının ünlü eşkiyalarından birisi Kapusuz Mustafa idi. Sakarya, Adapazarı civarında bazı faaliyetlerinden sonra, arşiv belgelerinde

yankı bulan son önemli seyyiâtı, Genceli (Gençali) kazasını basıp ayânını katletmesi olayı idi.

Kapusuz Mustafa Genceli halkı ile ters düşmüş, halktan para sızdırmak istemişti, epey çatışma oldu, sonunda katli olayını gerçekleştirip, sığınak olarak Kartal Ayânı Ömer Ağa'nın yanını buldu. Genceli Ayân Vekili Tarakçıoğlu Ahmet Ağa'nın gizli incelemeleri bu sonucu vermişti. Ancak Ömer Ağa hin oğlu hin, kurnaz birisiydi. Devlete son derecede iteatkâr görünüp, "Koyun başlı bir kurt" oyununu oynuyordu. Başkent İstanbul'un yanı başında eşkiyaya yataklık ediyordu, İzmit Mütesellimi es-Seyyid Ali Ağa ve İzmit'te Kereste Nazırı Morali Osman Efendi müşterek mühürlü bir yazı ile durumu Bursa'da oturan mutasarrıf vezir el-Hâc Mustafa Paşa'ya 29 Muharrem 1230 / 11 Ocak 1815 tarihiyle bildirdiler¹⁶⁷. Ser-seksonî pâyesiyile Kartal Muhtarı (ayânı) olan Ömer Ağa ise, 5 Safer 1230 / 17 Ocak 1815 tarihli Mustafa Paşa'ya muhatap kâğıdında, açık ve gizli aranan şakinin kazası dahilinde olmadığını, gelirse yakalanacağını ifade etmekteydi¹⁶⁸. Sadrazam tarafından Sultan II. Mahmut'a sunulan arzın üzerine Padişah görüşünü şu ilgi çekici cümlelerle yazmıştı;

"Kartal ayânı herifi istihsâb sureti göstermeyüb yokdur deyü bir suretde kendüden matlub olunsa inkâr edecek bunu sen gizlice taharri edesin anda ise taraf-ı hümâyû-uma ihbar eyliyesin civâr-ı saltanatımda eşkiyâ istihsâb etmeyi ben ona öğretirim"¹⁶⁹.

Kapusuz Mustafa'nın sonuna ait belgelere rastlıyamadım.

9. İMAM AĞA DEMEKLE MARUF MOLLA MEHMET

Akyazı ve Hendek kazasına bağlı Üç Divan ahalisinden İmam Ağa demekle ünlenmiş **Molla Mehmet** ve diğer isimleri bilinen kişiler kereste işlerine ve devletin önemli işlerinin tediyesine muhalefet ve isteğe aykırı, bagiyâne hareketlere cesaret ettiklerinden önceden Kocaeli Mutasarrıfı el-Hâc Mustafa Paşa tarafında buyruldu ile uyarılarak tenbih olunmuşlardı. İslah ve tenbih yeterli olmayıp, inatlarında ısrar ettiklerinden, mutasarrıf tarafından mahsus adam ve Akyazı Ayânına hitaben bir buyruldu yazılıp, saire ibret olmak üzere kolayca ele geçirilir ise idam ve izalelerini emretmişti. Mustafa Paşa'nın 19 Safer 1230 / 31 Ocak 1815 tarihli şukkasında arz ettiğine göre, Akyazı ayânı şakileri ele geçirmek için üzerlerine vardığı zaman onlar dağlara firar ettiler. Dört saatten çok çatışmaya giriştilerse de Devlet-i aliyye'nin ezici gücünü gördüler. Molla Mehmet bunca zamandan beri fitne ve fesat ile şöhret yapmış birisiydi. Altı adet yardımcıları ile başları kesilerek İstanbul'a gönderildi. Sultan II. Mahmut yazdığı hatt-ı hümâyûnda;

"Manzûrum olmuştur

Rü'ûs-ı maktu'a (kesilmiş başlar) **galtide-i hâk-i ibret kılınub tarafdarlarından şikâyete gelen adamlar zuhur eder ise cümlesi müşârûn-ileyh** (Mustafa Paşa) **tarafına irsal olunub müşârûn-ileyhe bu vechle cevab tahrir eyliyesin"**¹⁷⁰ demektedir.

10. ÜNLÜ ŞAKİ PEHLİVAN

Melek Ahmet Paşa-zâde Osman Paşa ve mütesellimi Ahmet Ağa zamanında Kocaeli ve çevresini eşkiyadan temizlemek için yoğun bir çalışma görüldü. Zararlı tipler ve kişiler tasfiye edilerek huzur ve güven ortamı yaratıldı. 1800'lü yılların başlangıcında meşhur eşkiyadan birisi **Pehlivan** idi. Geçmiş yıllardan beri yollarda gidip gelen yolculara ve mallarına el uzatarak zarar veren Pehlivan, köylerin ahalilerini tecrim ve takdir, ırza geçme gibi türlü kötülükler ve şekavete cesaret eden eşkiya zümresindendi. Başına topladığı, haşerât ile kâh Mudurnu kazası halkını mal gasbı için tazyik, kâh Sapanca, İzmit ve Karamürsel dağlarında gezip dolaşarak fakirlere ve zayıflara hasar verirdi. Son kötülüğü ise bu esnada Dodurga kazasına bağlı Köçek köyü imamının evini basıp bin beşyüz gurusunu gasb olarak aldıktan başka, imamın kulağını dahi koparttı. Bunun gibi daha nice kötülükleri yapmıştı. Sakarya nehri köprüsünde Bolu canibinden on iki yaşında bir oğlanı kardeşi elinden darben ve cebren alıp, esir gibi yanlarında götürmekte idi. Yol kesen şekavet edici oldukları açık ve belli olduğundan sonunda, şaki Pehlivan ve sekiz kişi olan yardımcıları ile ele geçip lâyıık oldukları cezaları verilip, kesilen başları İstanbul'a ibret için gönderildi. Bu başlar da İstanbul'da denize atıldılar¹⁷¹.

11. KÜÇÜK VE ORTA ÇAPTA ŞAKİLER VE ŞEKÂVET OLAYLARI

Sakarya belgesinde namlı ve meşhur etkileri büyük çapta olan şakiler yanında, icrââtları daha sınırlı, belli bir alanda küçük ve orta tesirli nice eşkiyalara rastlanmaktadır. Osmanlı arşiv belgelerine faaliyetleri yansıyan yüzlerce şekâvet erbabına rastlıyoruz. Bunlardan bazılarını kısa olarak aşağıda tanıtacağız:

1. Çelik oğlu

Kocaeli Sancağı Mutasarrıfı Osman Paşa'nın 13 Rebülevvel 1217 / 13 Ağustos 1802 tarihli kaimesinden öğrendiğimize göre, Kocaeli sancağı kazalarında gezip dolaşan, fakirlere ve yolculara mazarrat elini uzatan, yolları kesen eşkiyadan Çelik oğlu, son kez Yalakâbâd civarında ele geçirilerek, Çelik oğlu ve avenelerinden birisi idam edilmişlerdi¹⁷².

2.Kara Hasan

Kara Hasan Sapanca ile Adapazarı arasında Papazlık Boğazı Derbendciyân Sekbanbaşısı idi. İşlediği bir suçtan dolayı idam edildi. Ayrıca, İzmit'in Yuvacık köyünden geçerken çukadarla maiyetindekileri dağa kaldıran üç yerel şaki yakalanıp idam olundular. Bu arada çukadar da kurtarıldı¹⁷³.

3. Cebecioğlu Ahmet Bilal

Küçük çapta eşkiyadan Cebecioğlu Ahmet ve arkadaşı Bilal devlet güçleri tarafından yakalanarak idam edildiler ve kesilen başları ibret için İstanbul'a gönderildi¹⁷⁴.

4. Köle Mehmet

Kocaeli Mutasarrıfı Seyyid Hüseyin Paşa, Rumeli'de Dağlı eşkiyası sorunu ile görevlendirilmiş iken, sancağındaki kanunsuz kişiler ve eşkiyanın

takibini de, dikkatlice mütesellimi aracılığıyla yürütüyordu. Bu cümleden olarak, maktül Hacı Ahmet'in ölü olarak ele geçirilen üçünün kesik başlarıyla, Geyve, Akhisar, İznik civarında serserice gezen Köle Mehmet adlı eşkiya yakalanarak idam edildi ve kesik başı İstanbul'a yollandı¹⁷⁵.

5. İnegöllü Numan Bey'in oğlu Ömer

Kocaeli bölgesinin önemli kişilerinden, sonra mirmiran da olan İnegöllü Numan Bey'in oğlu Ömer, Kocaeli sancağının güney tarafların da bazı şekavet olaylarına katıldı. Tedibi için emir çıkarılmıştı. Hüseyin Paşa zamanında Ömer yakalandı ve araya giren şefaatçiler sayesinde afv edildi¹⁷⁶.

6. Tombazoğlu İbrahim, Koca Mehmet

1790-91 yıllarında Kocaeli Sancağı Mutasarrıfı olan Ferhat Paşa'nın mütesellimi olan Mehmet Ağa Kocaeli bölgesindeki eşkiyaları temizlemek için büyük hizmetler yaptı, güven ortamı tesis etmeye çalıştı. Karamürsel olaylarının sorumluları Abdülhamit Bey, Tombazoğlu İbrahim ve Koca Mehmet'in lâyük oldukları cezalarının verilmesi bildirildi. Tombazoğlu İbrahim ve şaki Koca Mehmet Limni Adasına sürgün edildiler¹⁷⁷.

7. Odanlı Mehmet, Akbaş

Kocaeli sancağında birkaç mutasarrıfını mütesellimliğini yapan Ahmet Ağa başarılı bir yönetici olup, eşkiya takibinde de titiz ve cesurdu. Yöresel eşkiyadan Odanlı Mehmet ve Akbaş ve arkadaşlarının yakalanmaları, Tersane-i âmire'ye kereste gidişinin eşkiya tarafından engellenmemesi için özellikle kendisine emir yazıldı¹⁷⁸.

8. Boyalıcalı Ali

el-Hâc Mustafa Paşa zamanında idam edilen eşkiyadandı. Fukara ve reâyâ'ya zulm eden takımdandı. İdamı İznik kazası ayânı Mustafa Bey'e havale edildi. Şaki İstanbul'a gitmişti. Dönüşünde 1815'te işi bitirilerek, kesilen başı İstanbul'a yollandı¹⁷⁹.

9. Sarıcaoğlu Osman

Kocaeli Sancağı Mutasarrıfı Aziz Ahmet Paşa (1812-14) zamanında idam edilen şakilerdendi¹⁸⁰.

10. Mir Akdar Oğlu Mustafa

Kocaeli sancağı mutasarrıfı Seyyid Ahmet Paşa'nın Gurre-i Zilkade 1222 / 31 Aralık 1807 tarihli bir mektubu, Mir Akdar oğlu Mustafa adlı yol kesicinin faaliyetleri hakkında ilginç bilgiler sunuyor. Daha önce Sakarya bölgesinde icrâ-yı faaliyet yapan Mustafa sonradan işi İzmit körfezinde ve Adalar civarında deniz korsanlığına dökmüştü. Gelip giden kayıklara taarruz eden bu eşkiyaya "**Tokmakçı**" adı veriliyordu. Ahmet Paşa'ya gönderilen bir ferman ile İzmit, Karamürsel, İznik, Sapanca, Yalova, Gebze, Değirmendere ve diğer iskelelere asker ve kayıklar tayin ederek, halkın eşkiyadan korunması ve eşkiyanın teftişi emredilmişti. Bütün emirler tutulmuştu. Buna rağmen, aslen Şileli olan Mir Akdar oğlu Mustafa Mudanya'dan deniz yolu ile İstanbul'a giden miktarı belli hazineyi

taşıyan gemiden hazineyi gasb etti. Sıkı takibe alınan Mustafa kısa sürede yakalandı ve zindana kondu ise de, gözü pek olduğundan fırsatını bulup zindandan kaçmayı başardı. Yine eski mesleğini sürdürüp, gelip geçenlerin mallarını gasb ettiği gibi ırzlarına da tasaddi etmekteydi. Tokmakçı eşkiyasının teftişine tayin edilen Ahmet Paşa'nın adamları, İznikli sekbanlarla işbirliği yaparak Akdar oğlu Mustafa'yı, tüfenkli serseri avenelerini ele geçirdiler. Akdar oğlu, adamlarından Karadenizli Süleyman ve Söğütlülü Ali adlı şekâvet-pişelerin kesilen başları, teşhir ve ibret-i âlem olmak için Bâbiâli'ye yollandı¹⁸¹.

11. Çeşmeci Rika, Nikola, Lavri, Kasbar oğlu Karabet, Bağdik

4 Muharrem 1202 / 16 Ekim 1787'de Kocaeli sancağı Mutasarrıflığına atanan Vezir Mustafa Paşa döneminde bölgemizde epey eşkiyalık olayları yaşanıyordu. Zimmiler arasında da birçok yamam eşkiya Rumlar ve Ermeniler görülmüştü. Kocaeli sancağı mütesellimi Mehmet Ağa'nın İstanbul'da bildirdiğine göre, Pazarköyü yerlilerinden Çeşmeci Rika, Nikola, Düşo, Metro, Lavri beş nefer zimmiler onbeş eşkiya ile çevrede gezerek, gelip gidenleri taciz etmekte, "Katl-i nüfus ve hetk-i ırz" gibi hareketlere cüret göstermekteydiler. Ele geçirilmeleri için emir isteniyordu. İzmit yerlilerinden Kasbar oğlu Karabet ve karındaşı Bağdik yollarını şaşırılmışlardı. Kendi hallerinde olmayıp, "Hetk-i ırz" gibi hareketlere cür'et etmekteydiler. Mustafa Paşa sancağı teftişinde tarafsız ve doğru sözlü kişilerden konunun tahkikini yapmış, mütesellimin yazdıklarının doğru olduğunu anlayınca, ilk beşine ve İzmitli iki ermeni kardeşe Tersane'de kürek cezası verilmesinin uygun olacağını arz etmişti. Vezir-i âzamanın 5 Rebiülevvel 1202 / 15 Aralık 1787 günlü buyrulduzu ile hepsinin Tersane-i âmire'de küreğe konulması (vaz'-ı kürek) ve böylece "İslah-ı nefis" olmalarını emretti¹⁸².

12. İnce Mehmet

Anadolu'nun muhtelif illerinde İnce Mehmet adlı şakilere ve faaliyetlerine rastlanmakta olup uluslararası üne sahip romancı Yaşar Kemal bunlardan birisinin yaşam öyküsünden etkilenerek ünlü İnce Mehmet romanını yazmıştı. Kocaeli ve Sakarya bölgesinde de, 18. yüzyılın sonlarında meşhur bir şakinin İnce Mehmet olduğunu öğrenmekteyiz. Bir arşiv belgemiz, 1216 yılında (1802) eşkiyadan İnce Mehmet'in ölüm emrinin yazılması hakkında Kocaeli sancağından İstanbul'a duyurulduğu hakkındadır¹⁸³.

13. Boşnak Mehmet

Adapazarı civarı eşkiyalarından olup, Boşnak Mehmet'in öldürülmesine dair Kocaeli Sancağı Mutasarrıfı Osman Paşa'ya emir yazılması hakkında bir belgeye araştırmalarımız sırasında rastlandı¹⁸⁴.

14. Deli Mustafa ve kardeşi Mehmet

Hisarderesi ahalisinin Sakaryalı Deli Mustafa ve kardeşi Mehmet'in yaptıkları zulüm ve şikâyetlerine ve hakikaten adı geçen iki kardeşin buldukları bölgeden çıkarılmasının gerekli olduğuna ve asıl vatanlarına tard edilmelerine dair emir verilmesi hususunda İznik Kadısının bir ilâm yazısından anlaşılmaktadır¹⁸⁵.

15. Bostancıoğlu Hüseyin

Bostancı oğlu Hüseyin ve arkadaşları Adapazarı civarında icra-yı şekavet eden eşkiyadandırlar. Tutularak tedip edilmeleri için gereken emrin çıkarılması İstanbul'a yazılmıştı¹⁸⁶.

16. Eyüb oğlu

Sakarya bölgesi şakilerinden olup, Sapanca'da katli edildi. Mallarının itlak olunması için emir verildi¹⁸⁷.

17. Latif oğlu Feyzullah

Karasu ve çevresinde şakilik yapan Latif oğlu Feyzullah'ın cezalandırılması hakkında emir istendi¹⁸⁸. 1196 / 1781 yılı dolaylarında faaliyette idi.

18. İki Tatarın kavgası

İstanbul'dan Ordu-yu hümâyûna tahrirât götürmekle görevli iki tatar ağası, Sakarya köprüsünde arabacılarla aralarında çıkan kavgada birbirlerini dövüklerinden, Sapanca'da tutuklandı. Bunların yerine başkaları görevlendirildi. Çünkü evrakın süratle orduya ulaştırılması gerekiyordu. Âcil bir emir söz konusuydu. Tutuklu tatarlar sonra İstanbul'a gönderildiler. Bu sorunu Kocaeli mütesellimi ağa çözümlendi. Normal olarak emir getirip götüreren tatarların bekletilmeden süratle yol almaları gerekiyordu¹⁸⁹.

19. Çakır Bölükbaşı

Seyyid Ahmet Paşa'nın Kocaeli Sancağı mutasarrıflığı zamanında (1807-8) İznikmid kazasına bağlı, Bağçecik, Yuvacık, Yeniköy, köyleri ahaliyi Darbhâne-i âmire'nin elzem malzemelerinden olan çam kömürünün üretim ve yollanması (hark ve nakli) görevine bağlı olduklarından, teaddiyâtdan korunmaları ve asûde olmaları lâzım gelir iken, bu esnada Çakır Bölükbaşı demekle tanınmış kişi kırk elli eşkiya ile etrafta gezip dolaşarak köyler halkına, geçip gidenlere zarar vermektedirler. Bunun zulümlerinin ortadan kaldırılması, çam kömürünün muntazaman üretimi ve nakli için gereken önlemlerin alınması, eşkiyanın kötülüklerinin ortadan kaldırılması halkın korunması Kocaeli Sancağı Mütesellimi Ağaya Evâil-i Şaban 1222 / 13-23 Ekim 1807 tarihli bir emir ile buyurulmuştu¹⁹⁰.

Eşkiya Takibi İçin Verilen Bazı Emirler

Kocaeli sancağı yerel yetkililerine eşkiya takibi, yakalanması, cezalandırılması için bazı emirler gönderildiği veya yerel yöneticiler tarafından İstanbul'dan emir istendiğine dair yazılar arşivde bulunmaktadır. Bunların bazılarını burada değinebiliriz.

İzmit ve Adapazarı'nda eşkiya nizamına memur Memiş Ağa'ya verilen emir¹⁹¹ Adapazarı'nda üç kişinin eşkiyaya yataklık yaptıkları ve kaçtıkları hakkındaki yazı¹⁹², İzmit ve havalisinde eşkiya takibinde başarılı olan İzmit Yeniçeri Zabitini takdir¹⁹³, Adapazarlı Yusuf'un teşviki ile mahkemeyi basan sarhoş¹⁹⁴, eşkiyanın yatağı olarak gösterilen ve yıkılması lâzım görünen Hendek

civarındaki kiliseye dair¹⁹⁵ İzmit ve Adapazarı'ndaki eşkiyanın tedibi için topçuların tayininin gerekli olduğu¹⁹⁶, Kocaeli sancağında vaki kazalardaki eşkiyanın tedib edilmesi için kaza kadılarına yazılan emir,¹⁹⁷ Kocaeli Sancağı kazalarındaki eşkiya, zorba ve türedilerin tedibi, İstanbul'a gelişlerine engel olunması, zorba ve türedilerin cezalandırılması eşkiya takibi¹⁹⁸ konularda verilmiş birçok hüküm bulunmaktadır.

Eşkiyalık olaylarıyla ilgili olarak, ayân, derebeyi olanlar ile zaman zaman eşkiya işbirliği ve dayanışmasından da söz edilebilir. Kaza ayânları çıkarları doğrultusunda bazı eşkiyalara sahip çıkıp onların yaşamalarına destek vermişlerdir. Bunun tipik örnekler Kocaeli sancağında görülmektedir. Ayân, derebeyi-eşkiya işbirliği ve desteklenmesinden halk tabakaları büyük zarar görmekteydi.

Diğer taraftan, başka bir usulsüz uygulama da, mutasarrıf, mütesellim, ayân gibi yerel yönetici sınıfının halktan aşırı, usulsüz ve fazla vergi toplamalarıydı. Devlet emirlerinde bu tür uygunsuz ve kanunsuz vergilerin toplanmaması özellikle istenirdi. Örneğin Mehmet Nurullah Paşa ikinci Kocaeli mutasarrıflığında, Şile, Taşköprü nahiyelerine gönderdiği görevliler aracılığıyla "Kudûmiyye ve zahire bahası" (ayak bastı ve katık parası) adı altında para toplamağa başladığı merkezce öğrenilince, bu davranışının vazgeçmesi emredildi¹⁰. "Diş kirası", "Ayâniyye", "Bayrak Akçesi", her yıl Surre-i hümayûnun Kocaeli sancağında geçişi münasebetiyle uzak kazalardan bile "Surre harcı" namıyla akçe talebi ve daha birçok uydurma adlarla haksız kazançlar toplama eğilimi sıkça görülen hususlardandı. ¹⁹⁹ Aslında bu da yerel yöneticilerin birer eşkiyalık eğiliminden başka bir şey değildi. Halkın daima şikayetlerine konu olurdu. 1776 yılında Akyazı, Karapürçek, Sarıçayır kazaları naibleri ve halkları şikayette bulunarak, normal vergiler olan imdâd-ı hazariyye ve seferiyyelerini muntazaman ödediklerini, Surre-i hümayûn kazalarından geçmediği halde haksız olarak "Surre harcı" adıyla şeriate aykırı paralar topladıklarını, halbuki Surre ve hacı kervanlarının Gebze, İzmit, Sapanca, Geyve, Lefke yolu ile Bilecik'ten geçtiğini hatırlatarak bu haksızlığa el konulmasını istediler. Devletçe bu haksızlık önlendi²⁰⁰. Yine bu tür haksız bir vergi türü "Sekban akçesi", "Memleket mesârifi" vb. adlarıyla toplanırdı. Bütün bunlar devletin yerel yöneticilerinin sırf menfaat kaygusu ile halkı ezerek topladıkları, kanunsuz, şeriate aykırı, bencillikten doğan zulm, teaddi, gösterisi uygulamalarıdır.

Öte yandan, çok çarpıcı ve dikkate değer bir husus ise, I. Abdülhamit, III. Selim, II. Mahmut gibi önemli Osmanlı Sultanlarının Kocaeli sancağının güvenliği, huzur ortamı ve eşkiyalık olaylarıyla çok yakından ilgilenmeleri, kendilerine iletilen konuların en detayları hakkında bilgi sahibi olmaları devlet idarecilerinin zaman zaman olumlu yönde uyarmalarıdır. Padişahların hatt-ı hümayûnlarının araştırılması bunu açıkça gösteriyor. Kocaeli ve Sakarya tarihi açısından Sultanların bu özel ilgi ve yaklaşımları gurur ve şefar verici bir husustur. Bu küçük sancak Osmanlı Sultanlarının özel ilgisine, sevgisine mazhar olmuştur. Bu bir gurur kaynağıdır bizler için.

C. MEDRESELER, TEKKELER, VAKIFLAR

Türk, İslam uygarlığının önemli sosyal, kültürel kurumlarından olan medreseler, tekkeler, zaviyeler ve vakıflar Sakarya bölgesinde de kurulmuştur. Osmanlı Devletine erken katılan bir bölgeden olduğundan ahiler, dervişler, tarikat erbabı, devlet adamları ve zenginler bu tür kurumların hayat bulmasını ve zengin vakıfların teşekkülüne gayret etmişlerdir. Bu konu çok önemli olup, uzun bir araştırmayı gerektirmektedir. Biz bulabildiğimizi bazı bilgileri sunuyoruz.

I. MEDRESELER

1. Kara Osman Ağa Medresesi (Adapazarı)

Meşhur Adapazarı Ayânı Kara Osman Ağa'nın 1814 tarihli vakfiyesi ile kurduğu vakfa ait medresedir. Vakfının cami, medrese ve mektep ihtiyaçlarını karşılamak için, kendi malından, ikibinbeşyüz guruş bir defa, bindokuzyüzonsekiz kuruş ikinci kez nakit para vakfetmiştir. Vakfın gelir kaynakları olarak, Adapazarı kazasında kiralık dükkanlar, iki adet boyahâne, Âb-ı safi kazasında bir su değirmeni, bağ ve tarlaları bağışlamıştır. Kırk oda olarak inşa edilen medresede kalan öğrencilerin yeme içme masrafları, öğrencilere verilen yevmiyeler, müderrisin ihtiyaçları bu vakfın gelirlerinden sağlanırdı. İki adet boyahâneden birinin mütevellisi Pandeli namıyla bilinen Bakes Vilateros adlı bir gayr-i müslimdi. Bu boyahâne bozuk boya imal ediyor diye şikâyet edilmiş, ancak böyle bir şey yapmadığı, kaliteli boya imal ettiği rapor edilmişti. Vakıf, Küçük Evkaf muhasebesine bağlıydı²⁰¹.

Kara Osman camii hatibine yevmi on akçe, imamına kırk akçe verildiği bir belgede görülmüştür²⁰². Vakıf mütevellisine yevmi otuz dört akçe veriliyordu. 1224/1810 yılında görevli, Seyyid Hacı Mehmet ibn Ahmet görülüyordu. 1251/1835'de vakıf mütevellisi Mehmet bin Ahmet vefat ettiğinden yerine Hafız Ömer bin Hüseyin mütevellisi olmuş²⁰³.

Kara Osman Vakfına ait gayr-i menkuller, 1930'lu yıllarda tarumar edildiğinden, medresesi-kapalı çarşı civarında bulunurken, yerleri başka kişilerin mülkiyetine geçmiştir. Kara Osman Ağa'nın mezarı da kaldırılmıştır. Mezarının Yorgalar mezarlığına taşındığını sözlü olarak işittim. 06.04.2004 tarihinde, ben, Fahri Tuna ve Altan Balcıoğlu mezarını bulduk.

Süleyman Paşa Medresesi (Taraklı)

Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa tarafından inşa edilmişti. Birçok hayrâtı bulunan Süleyman Paşa'nın Osmanlı'nın ilk fethettiği yerlerden biri olan Taraklı'daki medresesi bölge açısından önemlidir. Medresede müderrislik yapmış iki kişinin adlarını Hasan ve Halil oğlunu buluyoruz²⁰⁴. Cuinet'ye göre, 1890'da Taraklı'da 5 medrese ve 45 öğrenci mevcut imiş.

3. Geyve Medresesi

Geyve eski bir kültür merkezi olduğundan Osmanlılar tarafından önemli medreseler kurulmuştu. 1204/1790'da halkın katkısıyla bir medrese inşa olduğundan söz edilmektedir. Geyve medresesinde, Ali Efendi adında birisinin müderris tayin olunmakla beraber, görevini pek yapmayıp, İzmit'te oturduğu,

fırka-i dalleden ve fasikadan olduğundan başka, ulûm tedrisinden habersiz bulunduğu, vakfın bin guruş parasını ziyan ettiği gerekçesiyle, görevinden alınması halk tarafından şikayet konusu olmuştu, Şeyhülislâm tarafından görevinden alınan sözde müderrisin yerine, hak sahiplerinden Mustafa Efendi Geyve medresesine müderris olarak tayin edildi²⁰⁵.

II. TEKKELER ZAVİYELER

1. Büyük ve Küçük Evhatlar Zaviyesi (Geyve)

Olasılıkla adlarını bulunduğu yerleşim yerinde aldılar. Bu zaviyeler için İzmit'e bağlı Ahiler köyü vakfedilmişti. 1166/1753 yılında vakıf mütevellisi olarak Mehmet adlı bir kişi mevcuttu. 19 Ramazan 1166/20 Temmuz 1753'te Mehmet'in vefatı üzerine İznikmit Naibi Abdüllatif Efendi'nin arzı üzerine, yerine müteveli olarak, evlâd-ı vakıftan iki kişi atandı. Vakıf mallarının yarısına Ömer, diğer yarısına da Ayşe Hatun tayin edildiler²⁰⁶. Yıllar içinde değişen vakıf mütevellileri ile ilgili çeşitli belgelere arşivde rastlanmaktadır²⁰⁷.

2. Koca Baba Zaviyesi

Zaviyenin muhtemelen kurucusu Koca Baba'nın tarihi kimliği karanlıktır. Zaviyenin ihtiyaçları ve devamı için vakıf kurulmuştur. 1183/1770 tarihinde Koca Baba Zaviyesinde zaviyedâr olan es-Seyyid el-Hâc Ahmet vefat edince, boş kalan zaviyedârlığa berat ile oğulları es-Seyyid el-Hâc Muhammet Emin ve es-Seyyid Ali adındaki kişi-ler zaviyedâr tayin edilmişlerdir²⁰⁸.

3. Seccar-zâde Mehmet Çelebi Zaviyesi (Geyve)

Tarihi kimliği hakkında fazla bilgi olmayan Seccar-zâde Mehmet Çelebi tarafından kurulmuş olmalıdır. Zaviyeye el-Hâc Hasan Vakfı muzâfâtından yevmi bir akçe ile hatip tayih olunurdu. 1218/1804 yılında hatip olan el-Hâc Hasan Halife ibn Muhammet'in vefatı üzerine yerine Muhammet Emin ibn Muhammet Şakir getirilmişti²⁰⁹.

4. Karateke Zaviyesi (Geyve)

Geyve Büyük ve Küçük Evhatlar zaviyesi ile birlikte zikri geçmektedir. Aynı müteveli tarafından işleri yürütülürdü. Üç zaviye için olasılıkla aynı vakıf kurulmuş ve giderleri için Ahiler mezraası vakfedilmişti. Belki aynı tarikata mensuptu ve bir halife tarafından tesis edilmişti²¹⁰.

5. Şabaniye Zaviyesi (Geyve)

Şabaniye tarikatına ait bir zaviye Geyve'de kurulmuştur. Fersûde bir arşiv belgesinin katalogdaki verdiği bilgiye göre, Geyve kasabası zaviyesi vakfının zaviyedârı vefat edip, büyük oğlu Tarikat-i Şabaniyye şeyhlerinden Şeyh Mustafa'ya tevcih olduğu hakkındaydı²¹¹.

6. Karaoğlan Zaviyesi (Akhisar-ı Geyve)

Orhan Gazi'nin değerli oğlu Süleyman Paşa anısına İznik'te yaptırdığı zaviye (Vakıf senedi 6 Haziran- 4 Temmuz 1361 tarihlidir), Karaoğlan takma adını taşıyan **Osman ibn Yusuf** tarafından yönetilmişti. Onun oğlu Ali babasının vefatından sonra müteveli görevini yürütmüştü. Merkez zaviye İznik'te olmakla

beraber bir şubesi İznik'ten gelen bir halife tarafından Akhisar-ı Geyve'de açılmıştı. Zaviye vakıf olarak Dua köyü vakfedilmişti. 1271/1856 yılında müteveli olarak İbrahim Halil bulunuyordu. Vakfın mütevelliliği zaviyenin şeyhleri tarafından yürütülür ve babadan oğula geçerdi. Zaviye mütevellilerine vakfın malından, yevmi iki akçe, senevi üç müd hinta (buğday) ve üç müd şa'ir (arpa) tahsis olunurdu²¹².

D. NÜFUS, SOSYAL VE EKONOMİK YAPI

Yerel tarih araştırmaları açısından önemli bir konu nüfus, sosyal ve ekonomik yapının ortaya konmasıdır. Yakınçağ Osmanlı dönemi Sakarya bölgesi tarihi açısından da bu husus çok önemli bir konudur. Osmanlı taşrasının anlaşılması açısından, 16. ve 19. yüzyıllar için iki defter serisine sahip bulunmaktayız. Fatih, II. Bayezit, I.Selim ve Kanuni dönemlerinde oluşturulan Tapu-Tahrir Defterleri (Defter-i hakanîler) verilerinden yararlanarak, bir bölgenin köy ve mezraa seviyesinde vergi mükellefleri, bu mükelleflerden tahsil edilmesi gereken toplam vergi tutarları ve bu vergilerin hangi kalemlerden oluşacakları tek tek kaydedilirdi. 16. yüzyıl için bir bölgenin sosyal ve ekonomik yapısını ortaya koymak açısından temel kaynaklar Tapu- Tahrir defterleri olmuş ve bunlara dayanarak ciddi araştırmalar ortaya konmuştur.

Nüfus ile ilgili ilk elden kaynaklar, klasik dönem için, tahrir, avâriz ve cizye defterleri, 19. yüzyıl için ise cizye, nüfus ve temettuât defterleri ve salnâmelerdir. İlk nüfus sayımı denem 1831 sayımı gibi, tahrir, avâriz, cizye ve temettuât defterleri faal erkek nüfusu vermektedir²¹³.

19. yüzyıl için ise, Tanzimat döneminde ise fertlerin iktisadi olanaklarını saptamak, kişinin ekonomik durumuna göre tarh edilecek verginin alınmasına esas teşkil etmek üzere, imparatorluğun önemli bir kesiminde Emlak ve Arazi ve Hayvanat ve Temettuât Defterleri adı verilen ve sayımlar sonucu elde edilen ve kısaca **Temettuât Defterleri** denilen bir koleksiyon oluşmuştur. Son on yıllardan beri araştırmalara açık olup, bu defterlere dayanarak çok özgün araştırma eserler ortaya konmuştur. Bilecik, Yozgat, Aydın, Güzelhisar, Darende vb. gibi yerlerin temettuât defterleri yayınlanmış²¹⁴. Temettuât, kâr etme, fayda görme, temettü vergisi ise, herkesin kazancıyla orantılı olarak devlete verdiği vergi, esnaf vergisi anlamına gelmektedir. Bu defterler 1840'lı yıllarda Tanzimat Ferma-nı ile imparatorluğa gelen yeni bir sosyal ve ekonomik anlayışın sonucudur. Temettuât defterlerinde şahıs önemli olup, vergi mükellefinin adı, vergiye esas olan gelir kaynakları, kaynakların yıllık geliri ve bu gelire dayanarak tarh olunan vergi miktarını vermektedir. Defterler her bir şahsın tüm mâmelekini ayrıntılarıyla vermektedir. Ekonomik yapıyı belirleme açısından, toprak miktarı, ekili ve nadas alanların miktarı, topraktan sağlanan ürünler ve miktarları, tarım işletmeciliği, hayvan varlığı ve miktarları, sınaî ticari ve hizmet iş alanları, müslim, gayr-i müslim nüfus, kimi kesim arasındaki vergi dağılımı vb. konularda sağlam bilgiler içermektedir. Hane esaslı üzerine yapılan bu sayımlarda yer alan bilgiler temel olarak üç konuyu aydınlatıyorlar:

1. Taşınır ve taşınmaz mallar

2. Gelirler

3. Vergi ödemeleri

Defterlerdeki hane sayısı (5) ile çarpılarak nüfus sayısına ulaşılabilir. Söğüt, Selanik vb. gibi kentlerin nüfusu bu yöntemle tesbit edilmiştir. Sonuç olarak, Temettuât Defterleri bütün Osmanlı eyalet, vilâyet, kasaba ve köyleri için vazgeçilmez bir başvuru kaynağıdır. Onların verilerinden yararlanmadan, bir bölgenin, kent, kasaba ve köyün sosyal, ekonomik ve etnik yapısı hakkında sıhhatli ve doğru bir hüküm vermek ve tahmin yürütmek pek doğru olmaz.

Bu bağlamda, 1260-61/1844-45 yılları Sakarya bölgesi kazalarına Temettuât Defterlerine sahibiz ve günümüze bu defterler ulaşmıştır. **Adapazarı maa Sapanca, Akyazı, Hendek, Âb-ı safî, Şeyhler, Karasu, Geyve, Akhisar-ı Geyve, Kaymas, Söğütlü, Ferizli, Taraklı**, kazaları ve köylerine ait tüm temettuât Defterleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bunları gün ışığına çıkaracak fedakâr ve cefakâr gönlü Sakarya sevgisi ve aşkı ile dolu araştırmacıları beklemektedirler²¹⁵. Benim hesaplamalarıma göre, en azından 750-800 sayfalık iki ciltlik bir seri olarak yayınlanabilecek Sakarya bölgesi bu defter serileri, ayrı bir ilmî proje olarak ele alınıp, yayın ve basımı gerçekleştirilirse, 19. yüzyılın ortalarında Sakarya bölgesinin demografik, sosyal ve iktisadi durumu ve yapısı ortaya konabilir. Tabii bu defter verilerinin, Arşivdeki diğer defterler ve belgelerdeki bilgilerle desteklemek şartıyla. Biz bu araştırmamızda, bir makale çerçevesinde, ayrıca Temettuât Defterlerindeki bilgi ve verileri kısıtlı zamanda araştırıp sunamadık. Fakat işin doğrusunun bu olduğunu, önemle vurgulamak istedik. Zaman ve olanaklar elverirse onları da ortaya sunmak görevimizdir kanısındayım. Bu arada yaptığım, bazı kazalarımızın (Karasu, Hendek, Akyazı, Taraklı, Karapürçek vb.) Temettuât Defterlerini Yüksek Lisans Tezi olarak bazı öğrencilerime verdiğim ve üzerinde araştırmalar yaptırdığımdır. Malzemenin varlığından haberdar olduğumuz, ancak yararlanma açısından zamana ihtiyaç bulunduğu şimdilik bilinmelidir.

Muhassıllıklar İdaresinin Kuruluşu

Tanzimat dönemi başlangıcında, Tanzimat'ın taşrada uygulanabilmesi için yapılan idarî ve malî düzenlemelerden biri muhassıllıklar idaresinin kurulmasıdır. 1840 yılından itibaren Tanzimat rejimimin uygulandığı bütün bölgelere muhassıl denilen yeni görevliler atandı. Muhassıl Padişah tarafından müstakil memur olarak seçilmişti. Muhassıl, doğru, dürüst, tavırları denenmiş, sadakati bilinen kimselerden seçildi. Muhassıllar, taşra malî idaresinde bir yeni açılımdı. Muhassıllar, vergiyi vali ve ayânın kontrolünden alarak, doğrudan devlet hazinesine adına tahsilini sağlayacak, maaşlı devlet memuruydu. Çünkü Tanzimat idaresinin mali konuda getirdiği yeniliklerden biri, her türlü devlet gelirinin doğrudan devlet hazinesine girip, her masrafın da bu hazineden görülmesi idi. Muhassıl tayini de bu için gerçekleşmesi için tam görevli kişi idi.

Muhassıllar, tayin oldukları eyalet veya livanın bütün malî işlerinden sorumlu idiler. Bunların görev ve sorumlulukları için Meclis-i Vâlâ tarafından 25

Ocak 1840 tarihli bir Talimât-ı seniyye düzenlendi. Yanlarında bir mal kâtibi, diğeri emlak ve nüfus kâtibi iki yardımcı vardı. İhtiyaç halinde daha fazla eleman verilecekti. Muhassıllar gittikleri yerlerde Tanzimat'ı tanıtacaklardı. Tanzimat reformları köylere kadar tanıtılacaktı. Gittikleri yerlerde vergiyi belirliyeceklerdi. Muhassıllık Meclisleri denilen bir meclis oluşturacaklardı. Devlet gelirinin tahsili önemli görevleri idi. Mukataaların ve iltizam defterlerinin kayıtları Muhassıllık Meclislerine verilecekti. Muhassıllar nüfus ve emlak tahriri de yapacaktı. Büyük ümit bağlanan muhassılların bazıları başarılı, bazıları başarısız oldular. Emlak ve temettu tahrirlerinde pek hakkaniyet gözetilemediğinden hoşnutsuzluklar oldu. Vergi tahsil işinde muhassıllık denemesi kısa sürdü. 1842 yılında muhassıllık idaresi ilga edildi. Tahrirle ilgili meclislerin, maliye ve mülkiye memurlarının görevleri devam etti. Meclis-i muhassılın adı Memleket Meclisi olarak değişerek sürdü. Eyaletlere yeni bir düzenleme sistemi olarak Müşirlik Nizamı getirildi. Niş Müşirliği, Bolu Müşirliği, Kocaeli Müşirliği gibi. Valilerin bağlı oldukları sancaklara hükmetmeleri sağlanarak eski usule dönüldü. Valilerin emrinde bir defterdar, her sancakta bir kaymakam, kazalara da halkın içinde seçilen namuslu dürüst ve yetenekli bir müdür atanarak, taşra yönetimi düzenlendi. Bu denemeler Tanzimat'ın malî, idarî yönetim düşüncesini, ülke kalkınması için, temel bir gelir kaynağı tarımı vergilendirmek için girilen çabalar içindeydi²¹⁶.

E. YAKINÇAĞ DÖNEMİNDE SAKARYA'DA GÜNDELİK HAYAT

Belli bir dönemde mahallî tarih araştırmaları yapılırken, detayda düşünülmesi gereken bölümlerden biri muhakkak "**Gündelik yaşam**" olmalıdır. Aksi takdirde, araştırmanın bir bölümü eksik kalır. Tabii bunu yazılı ve arşiv kaynaklarının verdiği bilgiler ölçüsünde ele alabiliriz. Bir örnek vermek gerekirse, meşhur Fransız Türkoloğu merhum Prof. Dr. **Robert Mantran**- şahsen tanışmak, görüşmek nasib oldu- İstanbul kenti üzerine yazdığı görkemli iki ciltlik eserinin bir özetini ve popülerize edilmiş şeklini tek cilt halinde "**İstanbul'da Gündelik Hayat**" adıyla Türkçe çevirisi de yayınlandı. **Reşat Ekrem Koçu** ve **Ekrem Işın** gibi araştırmacıların İstanbul'da gündelik hayata ait kitapları, İstanbul'un tüm insanlarını, yaşamını gözler önüne seriyor. Bu bakımdan Sakarya ve bölgesi tarih araştırmaları artıkça, gündelik yaşamı yazabilecek doğru malzemeler gün ışığına çıktıkça ve arşiv belgeleri yayınlandıkça, bilgi verileri ve tabanı böyle bir bölümü yazmayı kolaylaştıracaktır. Bu arada etnograf, sosyolog, folklor araştırmacılarının da buldukları araştırmaları, tarihçinin çok işine yarıyabilir. İstanbul ve diğer büyük kentler için önceden yapılmış araştırmalar, Adapazarı, Geyve, Hendek, Akyazı günlük yaşamını araştırma ve yazma için birer güzel model olabilecektir. Bu arada, alan araştırmalarını ve köylere kadar gidip yaşlıları dinlemenin avantajlarını asla inkâr etmiyoruz.

Osmanlı beyliğinin ilk fethettiği yerlerden olan Sakarya bölgesi'de topografik, toponomik (yer adları bilimi) ve Osmanlı arkeolojisi üzerinde araştırma yapacakların mukayeseli tetkiklerinin Sakarya ve ilçelerindeki gündelik yaşam hakkında çok önemli bilgiler sunacağına inanmaktayım.

Gündelik hayat konusunda, eski toplum düzenimizde Türkler,

Müslümanlar, Kafkasyalılar, Giritliler, Rumelililer, Kırımlılar vb. vardı. Gayr-i müslim tebea içinde, Rumları, Ermenileri, Musevileri asla inkâr edemeyeceğimiz gibi, sosyal ve iktisadi hayatta onların varlığından bahsetmeyen, bu iki toplumsal alanda onların varlığını hissettirmeyen bir araştırmacının eksik olduğunu daha başlangıçta itiraf etmek gerektiğine inanıyorum. Osmanlı toplumsal yaşamında Türk, Müslüman, Ermeni, Yahudi, Rum yan yanaydı. Dinleri, imanları, dünya görüşleri ve hatta mahalleleri ayırıyordu. Ancak hepsi aynı devletin tebeasıydı. Aynı devlete vergi veriyordu. Padişah hepsinin babası ve koruyucusuydu. Herkes "**Padişahım çok yaşa**" diyordu. Bu insanlar, dini, mezhebi, soyu ne olursa olsun, çarşıda, pazarda, mahallede, bayram ve seyran günlerinde birlikte yaşıyorlardı. Bir Türk ve Müslüman, Fırıncı Yovakim'e gidip ekmek alıyordu, terzi Andon ustaya gidip elbisesini diktiriyordu, inşaat ustası Andreas'a iki katlı bir ev inşa ettiriyordu. İnsanî ilişkilerinde ortak birkaç temel unsur vardı: Doğruluk ve dürüstlük, verdiği sözü tutmak. Birçok gezgin seyahatnamelerinde Ermeni ve Rum kadınlarının Türk kadınları gibi giyindiklerini hayretle yazmışlardı. Gündelik yaşamda davetler vardı. Birbirlerinin dini tören ve bayramlarına saygılı ve hoşgörülü davranış vardı. Osmanlı toplumunun insanları müslim, gayr-i müslim bu toplumsal barış ve olgunluğa yükselmişlerdi. Batılı gezginleri hayrete düşüren de buydu. Dış tahriklerin olmadığı müddetçe, din adamları ve eğitim adamlarını el altından para ile tahrik etmedikçe ve ayrılıkçı fikirler, kötü tohumlar millet denilen diğer ulusların kafalarına atılmadıkça, Osmanlı toplumunun tüm grupları sulh, huzur sükun içinde yaşadılar. Ayırım yapmadan birbirlerini korudular, dürüst ticari ilişkiler kurdular, aynı toprakları mutlu olarak paylaştılar. Türklerden eşkiya çıktığı gibi, aynı topraklarda Rumlar ve Ermeniler de eşkiyalık yaptılar. Sayıları az olmakla beraber, o kent ve kasabanın iktisadi hayatında etkili rolü bulunan Musevi ailelere de daima rastlanıyordu. Müslümanlara ticari deneyimlerini aktaran bu Musevilere bazen kızılıyor bazen takdirle bakılıyordu. 19. yüzyılda birçok üst düzey Osmanlı paşası ve bürokratinin dostu, can yoldaşı Rum ve Ermeni danışmanlar olmuştu. Tabii arada aşk, meşk, dövüş, kakiş, cinayetler de olurdu. Taşrada birçok Osmanlı delikanlısının esmer güzeli Rum kızlarına tutkun olduğu, onlarla evlenip, müslüman olmalarını sağladıkları bilinir.

Kocaeli ve Sakarya bölgesi Ermenilerinin Adapazarı, İzmit ve Armaş'ı (Akmeşe) "Ruhani üçgen" olarak algıladıklarını, bir Ermeni din adamının "Tanrı'nın İnşa Ettiği Kent: Adapazarı" adıyla 1913 veya 1915'te Ermenice kitap yayınladığını bu araştırmacıdan işittim. Armaş (Ermişe) Panayırını ziyaret etmek için akın akın İstanbul'daki Ermeniler de gelirlerdi²¹⁷.

1862'de Adapazarı'na uğrayan ve Rum kilisesini ziyaret eden bir Fransız gezginin Kont A. De Moustier'nin yazdığına göre Adapazarı'nda on bin nüfus Rum milleti mevcuttu²¹⁸. Bu gerçeğe yakın bir rakamdır. Çünkü 1816'da Kara Osman Ağa'nın idamı üzerine bir belgede Adapazarı'nda 2600 hane gayr-i müslimin varlığından söz ediliyor. 2600 x 5 = 13.000 nüfus eder²¹⁹. Düşününüz bir kasabada on bin nüfusu olan bir milletin sosyal ve iktisadi etkinliği nasıl inkar edilebilir. Hasbelkader yapılan bir incelemede, sadece Türkler ve Müslümanlar ön plana çıkarılıp, diğer unsurlar geri kalırsa, toplum yaşamı tam aktarılmış olmaz. Bütün bu yönlerin, doğal olarak, tarih araştırma ve belge

yayınlarına bağlı olduğunu da inkâr etmiyorum. Sakarya bölgesi Osmanlı Tarihi araştırmalarının daha emekleme devrinde olduğunu da samimiyetle itiraf ediyoruz.

Sosyal ve gündelik yaşam denilince bir sürü konu bunun kapsamına girer: Nüfus, nüfusun durumu, kimlerden oluştuğu, devletin atadığı yöneticiler, yerel yöneticiler, o bölgenin ileri gelenleri, din adamı, papaz, haham, tekke şeyhi, ünlüler (marjinalinden, delisine, boza satanından meyhanecisine, fahişesine, külhanbeyine kadar), çarşı ve ticari hayat, hanlar, hamamlar, kahvehaneler oteller, kentin dokusu, fiziki yapısı, yollar, su kemerleri, fırınlar, caddeler, her milletin dini günleri, bayramları, seyranlar, seyirler, bahar şenlikleri bütün dini yapılar, tenezzugâhlar, eğlenceler, oyunlar, yemekler ve sosyal yaklaşım ve daha nice başlıklı konular olabilir.

Gündelik yaşamda, önemli olaylar tüm toplum bireylerini etkilerdi. Kocaeli sancağına yeni bir mütesellim veya mutasarrıf tayini, bir mutasarrıfın yeniden ibka olması, ibka fermanın bütün kazalara gidilerek okunması, sevinç gösterileri, dini günler, özellikle Müslümanlar için Ramazan ve Kurban bayramları (iyd-i sa'id, iyd-i edhâ) Ramazanın bir ay süren uhrevi atmosferi, kutsal mekanların ziyareti özellikle Değirmendere'deki Sultan Baba türbesi, Ereğli'de Sünni Baba, Değirmendere'de Abdurrahman Baba vb. ve sonunda bayram şenlikleri çok güzel olurdu. Müslümanlar kurban eti yemeğe hristiyan tanıdıkları çağırdıkları gibi, hristiyan ve museviler, dini mübarek günlerinde tutsuz ekmek, kırmızıya boyanmış yumurta vb. gibi yiyeceklerinden müslümanlara takdim ederlerdi. Hristiyanların Noel eğlenceleri, Hz.İsa'nın doğumu Musevilerin hamursuz bayramı (Roş aşana) günü. Bu toplumsal bir hürmet ve paylaşma ifadesiydi. Anlatımı vazgeçilmez güzelliklerden biri, kent ve kasabalarda kurulan pazarlardı. O zamanlarda her köyde cami olmadığından özellikle köylüler cuma günü kasabanın camisine cuma namazı için gelirlerdi. Bazı kasabalarda haftalık pazar cuma günüydü. Tatil de cumaydı. Müslüman ve musevilerde sünnet düğünü törenleri bir sosyal sevinçti. Ayrıca, genellikle eylül aylarında, hasat mevsiminden sonra yapılan panayırlarda toprak, tarım ve hayvan ürünlerinin sergilendiği, satıldığı zamanlar olması yanında, bir sevinç ve gösteri olarak, türlü eğlenceler, hokkabaz gösterileri, canbazlar, ve en önemlisi pehlivan güreşleri yapılırdı. Sakarya ve Kocaeli'nin ünlü yiğitleri ilk kez bu panayır eğlenceleri sırasında kendilerini gösterirlerdi. Eski toplumsal hayatımızda güreş ve at yarışlarının çok ama çok önemli yeri mevcuttu. Sakarya bölgesinde birçok namılı güreşçi yetişti. Bir yıl boyunca çalışan, vücutlarını geliştiren ve beslenen her köy ve kasabanın yiğitleri, kolu ve pazusu kuvvetli şahbazları er meydanında mücadele eder ve kuvvetinin hakkını alırdı. Türk ve müslüman halkının en hoşuna giden müsabakalardan biri, güreş meydanlarıydı. Güreşçilerin öykü ve maceraları köy kahvelerinin anlatısı bol konularındandı. Kahvehane deyince saz şairlerini, onların her sosyal olayı ele alan şiirlerini, gezgin saz şairlerini iyi bilmeden geçmiş yüzyıllardaki sosyal hayatı iyi kavrayamayız. Yine önemli bir olay, asker sürücülerini tarafından, Osmanlı devletinin savaşlarına askerlerin uğurlanmaları törenleriydi. Gayr-i müslimler askere alınmadığından, bu yükü sadece müslümanlar taşırdı. Göğsünde bir madalya ile dönen "gazi" köy veya

kasabasında gururla dolaşırdı ve toplumda seçkin bir insan olurdu. "Şehit" mertebesine ulaşan evlerdeki hüznün ve gurur beraber yaşanır. Yiğit ve maceracı bazı gençlerin yurdunu terk edip Musul, Şam, Tunus, Cezayir, Trablusgarp ve Aden gibi uzak diyarlara gönüllü asker ve gemici olarak gittikleri görülürdü. Deprem, yangın, su baskını, gibi felaketlerde bir sosyal yardımlaşma yaşanır. Tarımın iki öküz veya iki manda ile, sapan ile yapıldığı dönemlerde köylünün yükü ve zahmeti çoktu. Odun kesenlerin, tahıl ve hayvan üretenlerin ızdırıp, ağır yükü, çok olurdu. Tabii afetler bazen ürününü ve emeğini alır götürür, hiçbir gelir bırakmazdı. İnsanlar çocuklarını evlendirme, sünnet düğünleri ile teselli bulur, bazen tefecinin elinden ve hilesinden kurtulamazdı.

Klasik Osmanlı toplumsal ve devlet yönetimi 19. yüzyılda batıdan etkilenip değişince, tüm kurumlar bundan etkilendiler. Önce zihniyet değişikliği oluştu. Sonra maddi birtakım araçlar toplum yaşamımıza girdi ve köklü değişiklikler yaşandı. 18. yüzyıldan 19. yüzyıl ortaları yaşamımızdaki değişiklikler Adapazarı ve Sakarya'da da kendisini gösterdi. Kılık kıyafet, ev eşyaları, eğitim öğretim tarzı, eski geleneklerden uzaklaşma, yeniye özlem farklı bir sosyal yapı ortaya koydu. Bu değişimi Türkler ve müslümanlar yanında gayr-i müslim tebea da yaşadı. Sakarya'nın bir farklı yapısı da şuydu: 1783'te Kırım'ın Osmanlı devletinden ayrılmasından itibaren, Kırım'dan, Rumeli'den, Kafkasya'dan, Adalardan Girit'ten ve hatta Kuzey Afrika'dan gelen muhtelif göçmenler geldikleri toprakların kültürel birikim, gelenek ve göreneklerini buraya taşıdılar. Her yerde olduğu gibi önce yerliler tarafından kuşku ile karşılandılar, sonra birbirlerine ısındılar ve kaynaştılar. Denilebilir ki, 1850'den sonra çok daha farklı bir sosyal yapı, ancak daha zengin ve çeşitli, Sakarya bölgesinde vücut buldu. Bunu izleri ve etkileri gündelik hayatta da kendisini hissettirdi.

Sakarya bölgesinde sosyal yaşamla ilgili önemli bir konu, bölgede çokça rastlanan, Yörük, Türkmen ve göçebelerin yaşamlarıdır. Koyun, keçi, inek gibi hayvan sürülerinin peşinde, yaylak ve kışlak yaşamını sürdüren Yörükler ve Türkmenler, Sakarya'da Adapazarı, Akyazı, Karasu, Geyve, Taraklı, Âb-ı safi, Hendek, Şeyhler civarlarında bulunan yaylalara bahar mevsimi başlangıcında giderler, bahar, yaz ve sonbaharı orada geçirerek, kışın daha sıcak ova bölgelerine inerlerdi. Geçimlerini hayvan ürünleri ile geçirirler, güzel halı, kilim, yün hazırlarlar, bir kısmını diğer ihtiyaçları için satarlar, bazen köylülerle mal ve tahıl karşılığı değişik ederlerdi. Buna bağlı olarak, Sakarya bölgesi kazalarında zengin bir Yörük ve Türkmen göçebe kültürü ve folkloru geleneği yüzyıllarca yaşadı ve varlığını günümüze kadar sürdürdü. Yörük, öz Türkçe bir kelime olup, göçebe demektir. Göçebelerin günlük yaşamı çok canlı, çok hareketli ve çok Türk kültürünün manevi değerleri ile dolu idi. Kent ve kasaba yaşamı ile Yörük ve Türkmenlerin yaylak-kışlak yaşamları oldukça birbirinden farklı idi. Bunların bir kısmı odun ve kereste kesimi ile ilgili idiler. Yaşamları yorucu, zahmetli idi. Ancak Yörük ve Türkmenler doğa ile başbaşa, özgür, ahlaklı, temiz karakterli, töreye ve geleneğe daima saygılı, konuksever insanlardı. Kadimden gelen ata geleneklerine sıkı sıkıya bağlı idiler. Türklüğün öz değerleri-ne sadıktılar. Zaman içinde yerleşik hayata oldukça zorlanarak alışabildiler.

Sakarya bölgesi'nde ilk Osmanlı fatihlerinin çocukları olan yerli halk "Manav" olarak kendilerini tanımladılar. Oğuz, Türkmen, Yörük geleneklerini yüzyıllarca sürdürdüler. "Manav" atalarının gelenek ve göreneklerini sürdüren, dinine bağlı, vatanını, milletini seven devletine, ulusuna hürmetkar, ağırbaşlı, yardımsever, sakin yerli insan demektir. Hak ve adalet duyguları çok gelişmişti. Haksızlık ve adaletsizliğe karşı yumuşak huylu manav dayanamaz. Manav erdemli ve yürekli bir insandır. Kocaeli ve Sakarya bölgesi manavlarının 1300 yılından itibaren şerefli yedi yüzyılı aşan bir tarihleri bulunmaktadır.

¹ Kütüphanemizde mevcut III. Selim, II. Mahmud dönemlerine ait bir yazmadan.

² Atilla Çetin, "İzmitli Nuh Bey", *Bizim Kocaeli*, 28 Haziran 2003.

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (bundan sonra BOA) *Hatt-ı Hümayûn Tasnifi* (HAT.), nr. 24482.

⁴ BOA, HAT., Nr. 5087.

⁵ BOA, HAT., Nr. 10014, A. Çetin, "Kocaeli Sancağına mutasarrıf tayini", *Bizim Kocaeli*, 21 Haziran 2003.

⁶ BOA, *Tahvil Defteri*, nr. 16, s. 236.

⁷ BOA, *Tahvil Defteri*, nr. 16, s. 235.

⁸ BOA, *Tahvil Defteri*, nr. 39, s. 76; A. Çetin, "Kocaeli Sancağı Mutasarrıfları", *Bizim Kocaeli*, 28 Aralık 2002.

⁹ BOA, *Tahvil Defteri*, nr. 39, s. 76; A. Çetin, "Kocaeli sancağı mutasarrıfları", *Bizim Kocaeli*, 28 Aralık 2002.

¹⁰ *Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi*, editör Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA yayını, İstanbul 1994, I, s.236-37.

¹¹ BOA, *Kepeci Kamil*, 7510 (Mütesellimlik Defteri), s.18.

¹² *aynı defter*, s.275.

¹³ BOA, *Tahvil Defteri*, 39, s. 362 (Dergâh-ı âli kapucubaşlarından sabık Kocaeli sancağı mütesellimi Ali Ağa'ya mirmiranlık tevcihi (Kastamonu sancağı) 11 Receb 1230).

¹⁴ BOA, HAT, nr. 28235, 4806.

¹⁵ A. Çetin, "İzmitli Nuh Bey", *Bizim Kocaeli*, 28 Haziran 2003.

¹⁶ BOA, HAT, nr. 11916.

¹⁷ BOA, HAT, nr. 12017, 11852.

¹⁸ BOA, HAT, nr. 11858.

¹⁹ BOA, *Kepeci*, nr. 7510, s. 74, *Cevdet-Askeriye* nr. 13923.

²⁰ BOA, *aynı*, 7510, s. 120.

²¹ BOA, HAT, 1699, A. Çetin, "Adapazarılı iki kardeş paşalar: Seyyid Mehmet Paşa, Seyyid Hüseyin Paşa", *Sakarya Ekonomi*, 23 (Temmuz-Ağustos 2002); s. 47-48.

²² BOA, HAT, nr. 57400.

²³ BOA, HAT, 10678.

²⁴ BOA, HAT, 4592.

²⁵ BOA, HAT, 11761, 12017.

²⁶ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, İstanbul 1998, Sebil Yayınevi, IV/II, s. 174.

²⁷ *Sicill-i Osmani*, III, s. 441; BOA, HAT, nr. 8795, 8832, 9277, 10552, 14200, 13401, 3658; Erhan Afyoncu, Osmanlı müelliflerine dâir tevcihat kayıtları", *Belgeler*, (24 Ankara 2000), 137-38; A. Çetin, "Moralî Osman Efendi", *Bizim Kocaeli* 22 Mart 2003.

²⁸ BOA, HAT, nr. 17170; A. Çetin, "Kapusuz Mustafa'nın macerası", *Bizim Kocaeli*, 21 Aralık 2002.

²⁹ BOA, HAT, nr. 24482.

³⁰ BOA, HAT, nr. 24910/ A ve ekleri.

- ³¹ BOA, *HAT*, nr.17717/, ayrıca bk. 21258.
- ³² *Sicill-i Osmani*, II, 332; Şanizâde, *Tarih*, II, 148; A. Çetin, "İzmitli Vezir Halil Paşa", *Bizim Kocaeli*, 8 Ocak 2003.
- ³³ Ahmed Cevdet, *Tarih*, İstanbul 1309, II, 297-298.
- ³⁴ BOA, *HAT*, nr. 5222., ayrıca 44406 / E, 41993, *Tahvil*, nr. 53, s.5, 256.
- ³⁵ BOA, *HAT*, nr. 24875.
- ³⁶ BOA, *HAT*, nr. 25014-1.
- ³⁷ BOA, *HAT*, *Kepeci*, nr. 7510 s. 275, 277.
- ³⁸ BOA, *HAT*, nr. 38701.
- ³⁹ BOA, *HAT*, nr. 1699, *Cevdet – Dahiliye*, nr. 6982.
- ⁴⁰ BOA, *Cevdet-Maliye*, 6001.
- ⁴¹ BOA, *Kepeci*, nr. 7510, s. 280, 291, *Cevdet-Dahiliye*, nr. 10407; S. Şimşek, "Çiftçilerin Duayeni Birol Soydan", *Kocaeli Ekonomi*, 34 (2004), s. 10-13.
- ⁴² İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı : XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara 1992, s.102-112.
- ⁴³ A. Çetin, *Kocaeli Tarihinden Sayfalar*, İzmit 2000, s. 10-11, İzmit Rotary Kulübü yay.
- ⁴⁴ BOA, *Mühimme Defteri* (MD) nr. 181, s.191, h.556, nr.218, s. 190, h. 532, nr. 227, s. 160, h. 503, nr. 236, s. 274, h. 873 ve dğr.
- ⁴⁵ BOA, *MD*, nr. 201, s. 102, h.325.
- ⁴⁶ BOA, *MD*, nr. 262, s. 49-50, h. 78.
- ⁴⁷ BOA, *HAT*, nr. 9940; A. Çetin, "Sakarya'da Tahta Serdarı", *Sakarya Ekonomi*, 20 (Şubat-Mart 2002), s. 33-34.
- ⁴⁸ BOA, *HAT*, nr. 10678.
- ⁴⁹ BOA, *HAT*, nr.5222.
- ⁵⁰ A. Çetin, *Kocaeli Tarihinden*, s. 10., BOA, *Cevdet-Dahiliye*, 3446 ve ekleri.
- ⁵¹ BOA, *MD*, nr. 235, s.200, h.466.
- ⁵² BOA, *MD*, nr. 235, s.199, 464.
- ⁵³ BOA, *MD*, nr, 201, s. 102, h. 325.
- ⁵⁴ *Mühimme Defteri 90*, haz. Mertol Tulum ve dğr, İstanbul 1993, s. 159-60, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yay.
- ⁵⁵ *Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi*, s. 263-265; *İlimiye Salnâmesi*, hzl. Ahmed Nezih Galitekin, Seyyit Ali Kahraman, Cevdet Dadaş, İstanbul 1998, İşaret Yay.
- ⁵⁶ A. Çetin, *Kocaeli Tarihinden*, s. 11, BOA, *Cevdet-Dahiliye*, nr. 1485.
- ⁵⁷ BOA, *MD*, nr. 235, s. 363, h. 904 ; *MD*, nr. 218, s. 150, h. 532, *MD*, nr. 226, s. 110, h. 187 ve dğr.
- ⁵⁸ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık*, Ankara 1994, s. IX-XI, Yuzo Nağata, *Muhsin-zâde Mehmed Paşa ve Âyanlık Müessesesi*, Tokyo 1976, s. 1-16, Ozcan Mert "Ayân", *DİA*, Yuzo Nagat, *Tarihte Ayanlar Karaosmanoğulları üzerine Bir İnceleme*, Ankara 1997; Justin Mc Carthy, *The Ottoman Turks*, London 1997, s. 185-190.
- ⁵⁹ Y. Özkaya, "Merkezi Devlet yapısının zayıflaması sonuçları: Ayânlık sistemi ve büyük hanedanlar", *Osmanlı*, Ankara 1999, VI, s. 165- 73, Ö. Mert, "Osmanlı Devleti Tarihinde Ayânlık Dönemi", *aynı eser*, s. 174-180, *Osmanlı Devleti Tarihi*. 237-39, a.mll, "Ayan", *DİA*, IV, s. 195-198.
- ⁶⁰ Kara Osman Ağa'nın faaliyetleri ve kişiliği hakkında arşivsel kaynaklara dayalı ilk araştırmalar için bkz. A. Çetin "Sıradışı bir yerel yönetici: Adapazarı Ayânı Kara Osman Ağa", *Kocaeli Tarihinden Sayfalar*, 128-138, a. mll.; "Sıradışı bir yerel yönetici: Adapazarı Ayânı Kara Osman Ağa", *Toplumsal Tarih*, 28 Ekim 2000, s. 45-49, a.mll., "Sıradışı bir yerel yönetici: Adapazarı Ayânı Kara Osman Ağa", *Sakarya Ekonomi*, 12 (Mayıs- Haziran 2000), s. 27-32, a.mll., "Adapazarı Ayânı Kara Osman Ağa'nın Muhallefat Defteri", *Doç. Dr. Mahmut Pehlivan Armağanı*, Adapazarı 2000, s. 21-43, Sakarya Üniversitesi yay.
- ⁶¹ BOA, *HAT*, nr. 31171.
- ⁶² BOA, *HAT*, 2978 / A., 24910 / A.
- ⁶³ BOA, *HAT*, 24910.

- ⁶⁴ Necdet Sakaoğlu, *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı*, İstanbul 1998, 2. baskı, s. 67 vd. (Veli Paşanın Palanga ve Kule inşaaası) Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- ⁶⁵ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, *Küçük Evkâf Defteri*, nr. 630, s. 1159.
- ⁶⁶ Câbi Ömer Efendi, *Câbi Tarihi* (Târih-i Sultan Selim-i Sâlis ve Mahmud-ı Sâni), Tahlil ve Tenkili Metin, haz., Mehmed Ali Beyhan, (Doktora Tezi), İstanbul 1992, s. 451. TTK tarafından basılmaktadır.
- ⁶⁷ A. Çetin "Adapazarı Ayânı Kara Osman Ağa", *Toplumsal Tarih*, 82 (2000), s. 47.
- ⁶⁸ BOA, *D.BŞM.MHF*, nr. 13254
- ⁶⁹ BOA, *D.BŞM.MHF*, nr. 13254.
- ⁷⁰ BOA, *MD*, nr. 184, s.5, / s.6, h.16, h.14, s. 19,h. 48,s. 39, h. 90-91, s. 43, h. 104; A. Çetin, "1786 Yılında Adapazarı Olayları", *Sakarya Ekonomi*, 25 (Kasım-Aralık 2002), s. 43-45.
- ⁷¹ BOA, *HAT*, nr. 11964 / C.
- ⁷² BOA, *HAT*, nr. 11813.
- ⁷³ BOA, *HAT*, nr. 12002.
- ⁷⁴ BOA, *HAT*, nr. 11900.
- ⁷⁵ BOA, *HAT*, nr. 11963, 11964.
- ⁷⁶ BOA, *HAT*, nr. 118103.
- ⁷⁷ BOA, *HAT*, nr. Aynı belge, ayrıca nr. 11807, 11848.
- ⁷⁸ BOA, *HAT*, nr. 11858, 11783.
- ⁷⁹ BOA, *HAT*, nr. 11867, 12017.
- ⁸⁰ BOA, *HAT*, nr. 17761.
- ⁸¹ BOA, *HAT*, nr. 5155.
- ⁸² BOA, *HAT*, nr. 24406, *MD*, nr. 236, s. 17-18.
- ⁸³ BOA, *HAT*, nr. 24900 / A.
- ⁸⁴ BOA, *HAT*, nr. 2978.
- ⁸⁵ BOA, *HAT*, 2978 / A.
- ⁸⁶ BOA, *HAT*, nr. 3409.
- ⁸⁷ BOA, *Cevdet-Zaptiye*, nr. 2312.
- ⁸⁸ BOA, *Cevdet-Zaptiye*, nr. 1332.
- ⁸⁹ BOA, *HAT*, nr. 3409.
- ⁹⁰ BOA, *HAT*, nr. 4312 / A.
- ⁹¹ Meral Akşener, *İzmit Şer'iyye Sicill (1220-1230 / 1805-1814)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enst. , İstanbul 1992.
- ⁹² BOA, *HAT*, nr. 24406.
- ⁹³ BOA, *HAT*, nr. 31171.
- ⁹⁴ BOA, *HAT*, nr. 24910 / A.
- ⁹⁵ BOA, *HAT*, nr. 24551, *MD*, nr. 237, s.218, h. 813.
- ⁹⁶ BOA, *HAT*, nr. 24910 / A.
- ⁹⁷ BOA, *HAT*, nr. 24900.
- ⁹⁸ BOA, *HAT*, nr. 31171.
- ⁹⁹ BOA, *HAT*, nr. 24910 / A.
- ¹⁰⁰ BOA, *HAT*, nr. 24907.
- ¹⁰¹ BOA, *HAT*, nr. Aynı belge.
- ¹⁰² BOA, *Cevdet-Dahiliye*, nr. 78.
- ¹⁰³ BOA, *HAT*, nr. 24907.
- ¹⁰⁴ BOA, *D.BŞM.MHF*, nr. 13254.

- ¹⁰⁵ aynı defterin yayını için bk. A. Çetin, "Adapazarı Ayânı Kara Osman Ağa'nın Muhallefât Defteri", *Doç. Dr. Mahmut Pehlivan Armağanı*, Adapazarı 2000, s. 21-43, Sakarya Üniversitesi yay.
- ¹⁰⁶ BOA, *D.BŞM.MHF*, nr. 13257.
- ¹⁰⁷ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, *Küçük Evkaf Defteri*, nr. 63, s. 1159, sıra 702; vakfın durumu hakkında 16 Za 1234 / 30. 5. 1828 tarihli bir ilm ü haberde ayrıntılı bilgi vardır: BOA, *Cevdet-Maarif*, nr. 3285.
- ¹⁰⁸ Rifat Yüce, *İzmit ve Çevresel Tarihi*, Kısaltılan ve özleştiren: Dr. Metin Yüce, İzmit 1998, s. 26, İzmit Rotary Kulübü Yay.
- ¹⁰⁹ BOA, *HAT*, nr. 16899.
- ¹¹⁰ BOA, *HAT*, nr. 24242, 24900, 24407, 12048, 11842, 11964, 5155, Kara Osmanla ilgili diğer bazı belgeler.
- ¹¹¹ BOA, *Cevdet-Maarif*, nr. 3185, 3870.
- ¹¹² BOA, *Cevdet-Zaptiye*, nr. 1839,1, 2; A. Çetin, "Rodos, Midilli ve Sakız Adalarına sürgün Adapazarlılar", *Sakarya Ekonomi*, 29 (Temmuz-Ağustos 2003) s. 43-44; *HAT*, nr. 24810.
- ¹¹³ BOA, *HAT*, nr. 9236.
- ¹¹⁴ BOA, *HAT*, nr. 10059.
- ¹¹⁵ BOA, *HAT*, nr. 9367.
- ¹¹⁶ BOA, *HAT*, nr. Aynı belge.
- ¹¹⁷ BOA, *HAT*, nr. 10059.
- ¹¹⁸ BOA, *HAT*, nr. 9989.
- ¹¹⁹ BOA, *Cevdet Maliye*, nr. 4019.
- ¹²⁰ BOA, *Cevdet Dahiliye*, nr. 16769/1.
- ¹²¹ BOA, *aynı tasnif*, nr.16769/2.
- ¹²² BOA, *HAT*, nr. 7863.
- ¹²³ BOA, *Cevdet- Zaptiye*, 618/1.
- ¹²⁴ BOA, *Cevdet-Zaptiye*, nr. 618/2.
- ¹²⁵ BOA, *aynı tasnif*, nr. 543.
- ¹²⁶ BOA, *Cevdet-Dahiliye*, nr. 13712; *HAT*, nr. 24445, 24446.
- ¹²⁷ BOA, *Cevdet-Zaptiye*, nr. 2670.
- ¹²⁸ BOA, *HAT*, nr. 24903.
- ¹²⁹ BOA, *HAT*, nr. 24482, A. Çetin, "Geyveli ve Akhisarlı Bekir Ağalar", *Sakarya Ekonomi*, 21 (Mart-Nisan 2002), s. 39-40.
- ¹³⁰ BOA, *Cevdet-Zaptiye*, nr. 3270, ve nr. 231.
- ¹³¹ BOA, *aynı tasnif*, nr. 2975.
- ¹³² BOA, *HAT*, , br. 14557, A. Çetin, "Geyveli ve Akhisarlı-Pamukova-Bekir Ağalar", *Sakarya Ekonomi*, 21 (Mart-Nisan 2002), s. 39-40.
- ¹³³ BOA, *HAT*, nr. 11852, 11916.
- ¹³⁴ BOA, *HAT*, nr. 9940, A. Çetin, "Sakarya'da Tahta Serdarı", *Sakarya Ekonomi*, 26 (Ocak-Şubat 2003), s. 43-44.
- ¹³⁵ BOA, *Cevdet-Askeriye*, nr. 53307, A. Çetin, "Şeyhler (Kaynarca) kazasından 300 nefer asker gönderilmesi", *Sakarya Ekonomi*, 26 (Ocak-Şubat 2003), s. 43-44.
- ¹³⁶ BOA, *MD*, nr. 222, s. 249, h. 997.
- ¹³⁷ BOA, *HAT*, nr. 2527, 11792.
- ¹³⁸ BOA, *HAT*, nr. 24875.
- ¹³⁹ BOA, *HAT*, nr. 25014.
- ¹⁴⁰ BOA, *HAT*, nr. 11819, *Cevdet-Zaptiye*, nr. 131, *Cevdet-Dahiliye*, nr. 3808, *D. BŞM. MHF*, , nr. 12663.
- ¹⁴¹ BOA, *HAT*, nr. 35526/ A Bursa Kadısının ilâmı.
- ¹⁴² BOA, *HAT*, nr. 35526.

- ¹⁴³ BOA, *HAT.*, nr. 36010, A. Çetin, "Karasu kazası Ayâni Mustafa Bey ve bir dava konusu", *Sakarya Ekonomi*, 28 Mayıs-Haziran 2003), s. 27-28.
- ¹⁴⁴ BOA, *HAT.*, nr. 9940.
- ¹⁴⁵ BOA, *HAT.*, nr. 13354.
- ¹⁴⁶ A. Çetin, *Kocaeli Tarihinden Sayfalar*, s. 62-64.
- ¹⁴⁷ Çağatay Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1944, a. ml., *XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarında Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1955, a. ml., *Atçalı Kel Mehmet*, İstanbul 1968, Sabri Yetkin, *Ege'de Eşkiyalar*, İstanbul 1997, 2. bsm., İbrahim Güler, "Orta Karadeniz Bölgesinde eşkiyalık hareketleri", *Osmanlı Araştırmaları*, XV (İstanbul.....), s. 137-219.
- ¹⁴⁸ A. Çetin, *Kocaeli Tarihinden Sayfalar*, s. 13-14.
- ¹⁴⁹ A. Çetin, "Kandıralı Mehmet Paşa", *Tarih ve Medeniyet*, 47 (Şubat 1998), s. 28-32, a. ml., *Kocaeli Tarihinden Sayfalar*, s. 16-28, a. ml., "Kandıralı Mehmet Paşa", *Çağdaş Kandıra*, 3 (Mart 2002), s. 18, "Kandıralı Mehmet Paşa", *DİA* (madde tarafımızdan yazıldı) C. XXVIII (2003).
- ¹⁵⁰ BOA, *Cevdet-Zaptiye*, nr. 605, 1367, 2683.
- ¹⁵¹ BOA, *HAT*, nr. 41137, 18200, *Cevdet-Zaptiye*, nr. 3838, 2683, 4185.
- ¹⁵² BOA, *MD*, nr. 227, s. 209-10, h. 708, *HAT*, nr. 41854/K-L.
- ¹⁵³ BOA, *HAT*, nr. 31033, 32907, 33064.
- ¹⁵⁴ BOA, *HAT*, nr. 16834, 34074, 41654/Ş, 48679, *MD*, nr. 235, s. 28, *MD*, nr. 226, s. 228, Ahmed Cevdet, *Tarih*, İstanbul 1309, IX, s. 38, 45, 49, 51, X, s. 10, 77, 100, 107-Şânizade, *Tarih*, İstanbul 1290-91, I, s. 136, 151, 153, II, 74-75, 190, Asım, *Tarih*, İstanbul ts. , II, s. 256, Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, IV, s. 279.
- ¹⁵⁵ BOA, *Cevdet-Zaptiye*, nr. 4185.
- ¹⁵⁶ BOA, *Cevdet-Dahiliye*, nr. 17113, *Cevdet-Zaptiye*, nr. 3658.
- ¹⁵⁷ BOA, *Cevdet-Dahiliye*, nr. 12915.
- ¹⁵⁸ BOA, *Cevdet-Dahiliye*, nr. 12915/1; *Cevdet-Zaptiye*, nr. 3358.
- ¹⁵⁹ BOA, *HAT*, nr. 4137, A. Çetin, "Deli Balta", *M. Sabri Yalım'a Armağan*, İzmit 2001, s. 75-78.
- ¹⁶⁰ BOA, *HAT*, nr. 13354.
- ¹⁶¹ BOA, *HAT*, nr. 55060.
- ¹⁶² BOA, *HAT*, nr. 52951.
- ¹⁶³ BOA, *MD*, nr. 182, s. 4-5, h.I, *Cevdet-Zaptiye*, nr. 3614.
- ¹⁶⁴ BOA, *MD*, nr. 176, s. 219, h. 674.
- ¹⁶⁵ BOA, *MD*, nr. 176, s. 302, h. 917.
- ¹⁶⁶ BOA, *MD*, nr. 176, s. 321, h. 991.
- ¹⁶⁷ BOA, *HAT*, nr. 16549.
- ¹⁶⁸ BOA, *HAT*, nr. 13653.
- ¹⁶⁹ BOA, *HAT*, nr. 17170, A. Çetin, "Kapusuz Mustafa'nın Macerası", *Bizim Kocaeli*, 21 Aralık 2002.
- ¹⁷⁰ BOA, *HAT*, nr. 24408.
- ¹⁷¹ BOA, *HAT*, nr. 3386.
- ¹⁷² BOA, *HAT*, nr. 3312.
- ¹⁷³ BOA, *HAT*, nr. 3706.
- ¹⁷⁴ BOA, *HAT*, nr. 4220.
- ¹⁷⁵ BOA, *HAT*, nr. 12349,10813.
- ¹⁷⁶ BOA, *Cevdet-Dahiliye*, nr. 11475.
- ¹⁷⁷ BOA, *Cevdet-Dahiliye*, nr. 5978, *Cevdet-Zaptiye*, nr. 690.
- ¹⁷⁸ BOA, *Cevdet-Dahiliye*, nr. 14754.
- ¹⁷⁹ BOA, *HAT*, nr. 24353.
- ¹⁸⁰ BOA, *HAT*, nr. 24445, 46.
- ¹⁸¹ BOA, *HAT*, nr. 3429, A. Çetin, "İki Şekavet Olayı", *Bizim Kocaeli*, 1 Şubat 2003.
- ¹⁸² BOA, *Cevdet-Zaptiye*, nr. 2445, A. Çetin, a.g.m.
- ¹⁸³ BOA, *Cevdet-Dahiliye*, nr. 12589.
- ¹⁸⁴ BOA, *Cevdet-Dahiliye*, nr. 2410.

- ¹⁸⁵ BOA, *Cevdet-Dahiliye*, nr. 14485.
- ¹⁸⁶ BOA, *Cevdet-Dahiliye*, nr. 16978.
- ¹⁸⁷ BOA, *HAT*, nr. 34632.
- ¹⁸⁸ BOA, *Cevdet-Zaptiye*, nr. 3574.
- ¹⁸⁹ BOA, *Cevdet-Askeriye*, nr. 4478, 51692.
- ¹⁹⁰ BOA, *Cevdet-Darbhâne*, nr. 1414.
- ¹⁹¹ BOA, *Cevdet-Zaptiye*, nr. 4435.
- ¹⁹² BOA, *aynı tasnif*, nr. 521.
- ¹⁹³ BOA, *aynı tasnif*, nr. 2396.
- ¹⁹⁴ BOA, *aynı tasnif*, nr. 3456.
- ¹⁹⁵ BOA, *aynı tasnif*, nr. 4009.
- ¹⁹⁶ BOA, *aynı tasnif*, nr. 4435.
- ¹⁹⁷ BOA, *aynı tasnif*, nr. 4155.
- ¹⁹⁸ BOA, *MD*, nr. 181, s. 52, h. 140, s. 93, h. 287, *MD*, nr. 182, s. 51, h. 169, *HAT*, nr. 16201.
- ¹⁹⁹ BOA, *MD*, nr. 238, s. 212, h. 900.
- ²⁰⁰ BOA, *Cevdet-Dahiliye*, nr. 10183, nr. 3596, A. Çetin, "Akyazı, Karapürçek, Sarıçayır ahhalilerinin haklı şikâyeti", *Sakarya Ekonomi*, 24 (Eylül-Ekim 2002) s. 37-38.
- ²⁰¹ BOA, *Cevdet-Maarif*, nr. 3185.
- ²⁰² BOA, *aynı tasnif*, nr. 5512.
- ²⁰³ BOA, *aynı tasnif*, nr. 3870.
- ²⁰⁴ BOA, *Cevdet-Maarif*, nr. 1264, *Cevdet-Evkaf*, nr. 13842.
- ²⁰⁵ BOA, *Cevdet-Maarif*, nr. 1199.
- ²⁰⁶ BOA, *Cevdet-Evkaf*, nr. 29166.
- ²⁰⁷ BOA, *Cevdet-Evkaf*, nr. 29166, 29119, 23951.
- ²⁰⁸ BOA, *Cevdet-Evkaf*, nr. 1574, A. Çetin, "Sakarya'da Vakıflar: Akhisar'da Karaoğlan Zaviyesi Vakfı, Geyve'de Kocababa Zaviyesi Vakfı", *Sakarya Ekonomi*, 22 (Mayıs-Haziran 2002), s. 32-33.
- ²⁰⁹ BOA, *Cevdet-Evkaf*, nr. 5623.
- ²¹⁰ BOA, *Cevdet-Evkaf*, nr. 9282, 29166.
- ²¹¹ BOA, *Cevdet-Evkaf*, nr. 22489.
- ²¹² BOA, *Cevdet-Evkaf*, nr. 29985, 10697, 20948, 27001.
- ²¹³ Mahir Aydın, "Sultan II. Mahmut döneminde yapılan nüfus tahrirleri", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, (28-30 Haziran 1989), İstanbul 1990, s.81 vd. Ahmet Akgündüz, Said Doğan, Yaşar Baş, *Darende Tarihi*, İstanbul 2002, s. 219-220, Es-Seyyid Osman Hulusi Efendi Vakfı Yayını.
- ²¹⁴ Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettu Defterleri", *Bellelen* (Ankara Ağustos 1995), sayı 225'ten ayrı basım, Mustafa Serin, "Osmanlı Arşivi'nde bulunan Temettuât Defterleri", T.C. Başbakanlık *I. Millî Arşiv Şurası 20-21 Nisan 1998* Ankara Tebliğler-Tartışmalar, Ankara 1998, s. 717-728, Arzu Tozduman, *Aydın Güzelhisar'ın Sosyal ve İktisadi Durumu*, 1884, İstanbul 1992, İÜ SBE yüksek lisans tezi, Said Öztürk, XIX. Yüzyılda Söğüd'ün Sosyo-ekonomik yapısı", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 106 (Ekim 1995), a. Mill., *Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik*, İstanbul 1996, Prof. Dr. Ahmet Akgündüz / Doç. Dr. Said Öztürk, *Yozgat Temettuât Defterleri*, İstanbul 2000- I-III, Yimpaş Holding Yayını, .mil.ler, *Darende Temettuât Defterleri*, İstanbul 2002, I-II, es-Seyyid Osman Hulusi Efendi Vakfı yay., İlbeyi Özer, *Temettuât Defterlerine Göre Darende'nin Sosyo-Ekonomik ve Demografik Yapısı* (1844), İstanbul 1999, Yüksek Lisans Tezi, *Kayseri Temettuât Defteri*, yayına hazırlayan, İsmet Demir, Kayseri, 1998-99, I-II.
- ²¹⁵ BOA, *ML. VRD. TMT* kodu altında Bolu Eyaletine bağlı Sakarya ve kazaları Temettuât defterleri: nr. 3685 Âb-ı safı, 4737-4759 Şeyhler, 4572-4576 Adapazarı kazası, 2814, 2890 bazı köylerin defterleridir.
- ²¹⁶ BOA, *Kepeci*, nr. 60/7, s. 6-12, Ahmed Akgündüz-Said Öztürk, *Yozgat Temettuât Defterleri*, İstanbul 2000, I, s. 24-27.
- ²¹⁷ BOA, *Y.PRK. AS.*, 17/B/1323, 232/95.
- ²¹⁸ A. Çetin, "Yabancı Bir Gezgin, Kont A. De Moustier'inin gözüyle 1862'de Sakarya Bölgesi I, II", *Sakarya Ekonomi*, 15 (Ocak-Şubat 2001), s. 29-32, 16 (Mart-Nisan 2001), s.26-28.
- ²¹⁹ BOA, *HAT*, nr. 24907.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
54 EAST LAKE STREET
CHICAGO, ILLINOIS 60607
TEL: 773-707-3000
WWW.UCHICAGO.PRESS.COM

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
54 EAST LAKE STREET
CHICAGO, ILLINOIS 60607
TEL: 773-707-3000
WWW.UCHICAGO.PRESS.COM

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
54 EAST LAKE STREET
CHICAGO, ILLINOIS 60607
TEL: 773-707-3000
WWW.UCHICAGO.PRESS.COM

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
54 EAST LAKE STREET
CHICAGO, ILLINOIS 60607
TEL: 773-707-3000
WWW.UCHICAGO.PRESS.COM

II

I. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE ADAPAZARINDAKİ SOSYAL HAYAT HAKKINDA BAZI GÖZLEMLER

Yrd. Doç. Dr. Turgut SUBAŞI
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ, FEN EDEBİYAT FAKÜLTESİ
TARİH BÖLÜMÜ ÖĞRETİM ÜYESİ

Adapazarı'nda Şehirleşme

Adapazarı, XVI. yüzyılda, Osmanlı Devleti hakimiyetinde bir köy olarak kurulmuştur. "Ada" veya "Adaköy" denilen bu köy, XVII. yüzyılda, çevresindeki yerleşim yerleri için pazar yeri olarak seçilmiş ve bir süre sonra buraya "Ada Pazarı" denmeye başlanmıştır. Adapazarı ovasında Sakarya nehrinin kollarının düzensiz akışı ve sürekli yatak değiştirmeleri nedeniyle, ayrıca buraya doğudan gelenlerin Sakarya'yı, batıdan gelenlerin Çark suyunu aşmak zorunda kalmalarının, bu pazar yerinin sularla çevrili bir ada gibi görülmesine neden olduğu düşünülmekle birlikte XIX. yüzyıldan itibaren bu pazar yerinin giderek bir ticaret merkezi haline geldiği anlaşılmaktadır¹.

Avrupa'dakinin aksine Türkiye'de yerel yönetim geleneği belediyeçilikten önce ve farklı olarak gelişmiştir. II. Mahmut dönemi de, yönetimde 'merkezileşme' sonrası, taşrada önemli güç değişimleri yaşandıysa da, merkezden atanan memurlar görevlerini tam yerine getiremediklerinden Tanzimat bürokrasisi kentlerin yönetiminde önemli sorunlarla karşılaşmıştır. Tanzimat bürokratları tarafından belediye, yerel yönetimin gerçekleştirildiği bir alan olmaktan çok kentlerin bayındır, temiz ve aydınlığı hedeflenirken, bu aynı zamanda ülkenin çağdaş bir görünüme sahip olmasının bir aracı olarak da görülmüştür. İşte Tanzimat yönetimi, bu anlayışla, belediyeleri yerel yönetimin gerçekleştirildiği bir alan olarak görmediklerinden dolayı, köy idareleri ile kent belediyelerini ayrı statüde tutmuşlardır. Bu ayrımın oluşmasında merkeziyetçilik endişesi kadar, başkent de dahil, önemli şehirlerin bir an önce modernleştirilmesi isteği de vardır².

Bilindiği gibi, 1865'te Adapazarı'nda belediye teşkilatı kurulmuştur³. Adapazarı belediye haline geldikten sonra Tanzimat bürokratlarının bu isteklerine uygun biçimde yönetilmeye ve modernleştirilmeye gayret edilmiştir. Yalnız bu modernleşme çabalarının mali yükünün karşılanmasında problemler yaşandığı da anlaşılmaktadır. Belediyelerin bu mali yükü halktan aldıkları vergilerle karşılamaları halkla belediyeleri karşı karşıya getirmiştir. Modernleşme problemleriyle beraber bir taraftan yeni gelen göçmenlerin şehri hızla büyütmesi Adapazarı Belediyesi'nin ihtiyaçlarının artmasına neden olduğu anlaşılmıştır. Bu durum, 1895/1896 (H.1313) tarihli bir yazışmada aynen şöyle ifade

edilmektedir.

"...nüfus-u Adapazarı cesm bir kasaba olduğu halde bir taraftan dahi müceddeden haneler inşa ve muhâcirîn-i kesîre tavattûn ve iskânıyla gün be gün cesâmet ve me'mûriyeti tezâyüd eylemekte bulunduğundan çarşı ve mahâllât aralarındaki kaldırımların inşa ve ta miri ve fenerler ikâdiyla derûn-ı kasabanın tanzifât ve tenvîrâtı... belediye nâmına resm-i mezkûrun tarh ve istifâ edilegelmekte bulunduğu ve bunun bir senelik mecmu u hasilâtı altmış dört bin beş yüz guruşdan ibâret olduğu tahkikât-ı vak â ve kuyûd-ı resmîyeden anlaşılması ve fi'lvak i kasaba-yı mezkûrenin bir tarafından iktisâb şeref ve me mûriyet etmekte bulunmasından ve taşra belediyelerinin dersa âdet gibi ahâli-yi meclisinden tanzifât-ı resmî olmamasından ve varidât-ı belediyesinin... ve bunun ref i ve ilgâsı cihetine gidilecek olur ise kasaba-yı mezkûrenin tamirât ve tanzifâtına bakamayacak ve şeref ve me mûriyetden devr kalacağı..."⁴.

Bunun yanında XIX. yüzyılda Adapazarı'nın nüfusun artmasıyla, başka sorunların da yaşandığı anlaşılmaktadır. Şehrin hızlı büyümesi sonucu eski mezarlıkların çoğu şehir merkezinde kaldığı gibi, bu mezarlıklarda yer kalmaması nedeniyle yeni mezarlık oluşturulması ihtiyacı ortaya çıkmıştır. 21 Kasım 1895 (H. 4 C. 1313) tarihli belgeden anlaşıldığına göre, Adapazarı'nda yeni bir mezarlık oluşturulması gereği ifade edilerek, bu yeni mezarlık oluşturulmasıyla beraber şehrin merkezinde kalmış eski mezarlıkların defne kapatılması da kararlaştırılmıştır. Yeni mezarlık için Adapazarı kaymakamlığının toplam altı bin dört yüz kuruş tahsis ettiği belirtilmektedir:

"...bu gibi memlekâtın ortasında bulunan mezarlıklardan hariç şehirde münâsib mahâlde ittihâzı irâde-yi seniyye iktizâsından bulunduğu binâ'en mezkûr mezarlığın etrâf-ı erbâ ası duvarla muhâfaza olunarak...kabristan ittihâzı umûm ahâli-yi kasaba ve eşrâf-ı memleket tarafından vuku bulan istihâm üzerine iktizâsının ifâsı mahâlle kaymakamlığına tebliğ olunmuş idi. Bu kere Adapazarı Kaymakamlığı'ndan alınan telgrafnâmede mezarlık ittihâz olunmak üzere... altıbin guruş bedel ile on beş dönüm mikdârı tarla dört yüz guruşa da bin arşın yol için başka mahâl mübâyaa edilmiş olduğundan..."⁵.

XIX. yüzyılda Adapazarı'nın büyümesinin ve şehirleşmesinin göstergesi olabilecek bir çok örnek bulmak mümkündür. Şehirdeki diğer yatırımların desteklenmesinde önemli yere sahip olan bankacılık faaliyetlerinin görülmesi de bunlar arasında düşünülebilir. Adapazarı'nın ilk bankalarından birinin "Adapazarı İslam Ticaret Bankası" olduğu ve bu bankanın XIX. yüzyılda açıldığı, bunun bir özel banka olarak, Bosnavî Hacı Ademzâde İbrahim Efendi ve dostları tarafından yüz bin lira sermaye ile kurulduğu şöyle açıklanmaktadır:

"...elli sene müddet ve yüzbin lira sermaye ile "Adapazarı İslâm Ticaret Bankası Osmanlı Şirketi" ünvanıyla teşkiline ruhsat i tâsı Adapazarı'nda

mükim Bosnavî Hacı Ademzâde İbrahim Efendi ile rüfekâsı taraflarından istidâ edilen şirketin nizamnâme-yi dahili layihâsınca icrâ kılınan tadilât ve tashilât muvâfık görünmüş olduğundan mezkûr şirketin teşkiline aid muamelenin ifâsı husûsunun Ticaret ve Zira'at Nezâreti'ne havâlesi bitezkîr kaleme alınan irâde-yi seniyye layihâsı salef-ül beyân mazbata ve melfûfâtıyla arz ve takdîm kılınmağla... Adapazarı'nda mükim Bosnavî Hacı Ademzâde İbrahim Efendi rüfekâsı tarafından bir şirket teşkiline Şûra-yı Devlet ve Meclis-i Vükelâ kararıyla ruhsât verilmiştir. Bu irâde-yi seniyyenin icrâsına Ticaret ve Zira'at nâzırı memurdur"⁶.

Şehirleşmenin göstergelerinden biri de fabrikalaşmadır. Adapazarı'nda XIX. yüzyılda sanayileşme çabalarının da fark edildiği ifade edilebilir. Ancak açılan fabrikaların toplum nazarında her zaman olumlu karşılanmadığı da söylenebilir. Fabrikaların kurulduğu yerler nedeniyle, ya da daha başka sebeplerden dolayı, toplumda bu tür karşı tepkilerin yaşandığı düşünülebilir. Detayları verilmeyen, 18 Temmuz 1898 (H. 28 S. 1316) tarihli bir jurnalden anlaşıldığı kadarıyla Adapazarı'ndaki bir fabrika meselesinden dolayı Adapazarı Ermeni cemaati bir yazı kaleme almıştır⁷.

Adapazarı'nın artan nüfusunun sadece şehirleşmeye değil, şehir çevresinde de atıl olan alanların değerlendirilmesine imkan sağladığı anlaşılmaktadır. Adapazarı ovasının daha iyi işlenmesinin nüfus artışına neden olduğu, başka kaynaklarda da ifade edilmiştir⁸. 8 Şubat 1888 (H. 25 Ca. 1305) tarihli bir belgede Adapazarı'nda Çırağ (?) Suyu üzerinde Mihofu adında birinin bir su değirmeni inşa etmek için izin istemesi ve isteğin değerlendirilmesi bulunmaktadır. Adapazarı ileri gelenlerinin ve ehl-i vukûfun yaptığı incelemeler sonucu değirmenin kurulmasına engel bir durumun olmadığı Şûra-yı Devlet'e bildirilmek istenirken, Su değirmeninin kurulması ile bazı yerlerin sular altında kalmasının özellikle tarihi bir köprünün de bundan etkilenecek durumda olduğunun düşünülmesinin, değirmenin inşaatının istenmemesine neden olduğu aynı belgeden anlaşılmaktadır:

"...İzmid Sancağı dahilinde Adapazarı kazası civarında Mihofu nâm kimesnenin üzerine su değirmeni inşâsı için ruhsâd talebinde bulunduğu arazinin sıhhat ve adem-i sıhhatine dair...ve celb ve davet edilen ahâli-yi vukûf ve hazîrânın ifâdelerine nazâran arâzi-yi mebhûse sekiz on seneden beri zira'at oluna gelen araziden olub değirmen inşâsı mutasavvur olan mahâl dahi bunun dahilinde iddüğü ve ancak değirmen yapılacak mahâl ile kaza köprüsü beyninde tavilen onbeş ve araziden dokuz metro ki tavilen yüzotuzbeş metro kadar mahâlin köprü harimi olarak metrük bulunduğu mütefehim olmuş ve ol bâbda ahâli-yi vukûf tarafından bir kıt a şehâdetnâme verilmiş olduğu ve lecel keşif oraya iki def'a vukû bulan azimette civâr kura ahalsiyle muhâcirinden bazıları heyet-i keşfiye... bu köprünün asâr-ı âtikadan san atlı bir şey olmayub adi bir köprüdür. Asıl Sapanca gölünün mecrâ-yı kadîmi üzerinde mebnî ve bu köprüye yirmi dakika mesafede vak i cesîm ve kargîr köprü cidden

asâr-ı âtika ve inşâ'at-ı nefsiyeden olub bunun hedmi ca' iz olamaz ise de..."⁹.

Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde yapılan yeni vergi düzenlemelerinin ülkenin her tarafında belirli sorunlara neden olduğu bilinmektedir. Daha Tanzimat döneminde bu nedenlerle Tanzimat'a karşı pek çok isyan çıkmıştır. Bunlar içerisinde bilinen en büyük isyanlar Burdur, Ayaş, Yalvaç, Denizli, Niş, Edirne, Marmara Adası ve Vidin'de görülmüştür¹⁰. Adapazarı'nda yeni vergi uygulamalarının da bürokratik problemlere neden olduğu bilinmektedir. Emlak ve gelir sahiplerinden ne kadar vergi alınacağı konusu 9 Haziran 1900 (H. 11 S. 1318) tarihli bir belgeden anlaşıldığı kadarıyla İzmit Mutasarrıflığı tarafından Şûra-yı Devlet'e sorulmaktadır. Şûra-yı Devlet'in verdiği cevaptan gelire göre belediyece tahsil edilecek vergiler ayrıntılı bir biçimde orijinal ifadesiyle şöyle açıklanmaktadır:

"...belediyece ahz ve tahsil olunmak üzere hane için beşbin guruşdan üçbin guruşa kadar...şehriye bir onbin guruşdan yirmibin guruşa kadar kıymetli olanlardan şehriye yirmi pare ve yirmibinden otuzbine kadar bir ve otuzbini tecavüz edenlerden iki guruş rûsûm ve tanzîfe ahzını ve bu kıymetinde emlak kalemince mukayyed olan kısm-ı muharrereye tevfiği münâsib olunacağı gösterilmiş olmağla ifâ-yı muktezâsı bâbında emr ü fermân hazret-i menlehülemindir"¹¹.

Merkeze Yakın Köylerin Mahalle Haline Getirilmesi

Giderek büyüyen Adapazarı'nda gerek idari ve gerekse büyümenin getirdiği diğer nedenlerle çeşitli değişiklikler yapılmıştır. Bunların belki de en başta geleni merkeze yakın köylerin mahalle olarak düzenlenmesidir. Buna en güzel örnek elimizde bulunan 1 Şubat 1327 tarihli vesikada görülmektedir.

"...Adapazarı Kazasına mesafe-i kurradan kaza merkezi olan kasaba civarında bulunan Hacıoğlu ve Erenler karyelerinin bir mahalle ve Tepekum karyesinin dahi bir mahalle âd ve itibar edilmesine ruhsat i'tası hakkında..."¹².

diye ifade edilen, bu belgeden de anlaşılacağı üzere merkeze yakın olan Hacıoğlu, Erenler ve Tepekum köylerinin mahalle olarak düzenlenmesi istenmekte olup bunun nedeni ise "cihet-i askeriyece fevâid-i külliye hasıl olacağı"¹³ şeklinde belirtilmiştir.

Bu isteğin ardından yapılan yazışmalarda gerçekten "fevâid-i külliye" görüldüğünden dolayı buraların mahalle yapılmasına dair karar:

"bir mahalle âd ve itibar edilmesine Şura-yı Devlet kararıyla ruhsat verilmiştir. Bu irade-i seniyyenin icrasına Dahiliye ve Maliye Nezaretleri memur edilerek, 19 Mayıs 1328 tarihinde, Maliye Nezareti Vekili Cavid, Dahiliye Nazırı Arif, Sadrıazam Said Paşa tarafından imza konulmuştur"¹⁴.

Görüldüğü üzere Şura-yı Devletle ilgili yerlerin mahalle olarak kabul edilmesi kararlaştırılmış ve 23 Mayıs 1328 tarihinde bu karar padişahında

onayından geçerek yürürlüğe girmiştir.

Kararın alınmasından sonra "İzmid Mutasarrıflığına, Divân-ı Hümayun Müdüriyetine, Nüfus İdaresine" gerekli çalışmaların başlatılması için yazı gönderilmiştir. İlgili yazıda şöyle denilmektedir:

"Adapazarı kazası civarında bulunan Hacıoğlu ve Erenler karyelerinin bir mahalle ve Tepekum karyesinin dahi bir mahalle âd ve itibar edilmesine ruhsat i'tası hakkında Şura-yı Devlet kararıyla tanzim olunan irade-i seniyye layihası imza-yı hümayün cenâb-ı padişahi ile tasdik buyurularak devâir-i müte'allıkaya tebliğât icra kılındığı bâ tezkire-i samiyeye izbar buyurulmuş İzmit mutasarrıflığına tebliğ edilmiş olduğundan olmağla mucibince icrâ-yı muktezası bâbında ve keyfiyet Divan-ı Hümayün nüfus idaresince de mu'amele-i lazıme ifâsı zımmında işbu müzakere i'ta kılındı"¹⁵.

Görüldüğü üzere Hacıoğlu ve Erenler köylerinin tek bir mahalle olarak kabul edilmesi ve Tepekum köyünün de bir mahalle olarak kabul edilmesi kararlaştırılmakla beraber gerekli düzenlemelerin yapılması için çalışmaların başlatılması istenmiştir.

Yine bu döneme ait başka bir vesikada Adapazarı merkezine yakın Serdivan köyünün nüfus artışı nedeni ile dört mahalleye ayrılması hakkındaki bilgilere rastlanılmaktadır. Buna 1893 (H. 18 Mayıs 1311) tarihli vesikada:

"Adapazarı kazasına mülhak Rum Serdivan karyesi üç yüz haneye şamil olup bir muhtarlık idaresinde müşkilat çekilmekte ve emval-i miriye bakaya kılınmakta olduğundan bunun dört mahalleye tefrik ve taksiminde emval-i miriye ??? süret-i kemal süratle tahsil ve mu'amelat-ı sairenin dahi ??? mucib ve ??? bakayanın istifasını müteveccib olacağından bahisle icabının icrası kaza-yı mezbur idare meclisinden vürud eden mazbatada beyan ve izbar olunan bu misullu ??? tefrik ve teşkili idaresine şeref süduruna vabeste bulunmuş olduğundan arz ve istizanına keyfiyeti mücaseretle şerefsünuh olacak idare-i aliyeyi cenab-ı nezaret penahilerine..."¹⁶ diye belirtilmiştir.

Yukarıdaki belgeden de anlaşıldığı üzere Serdivan köyü bu dönemde Rumların yoğun olarak yaşamış olduğu bir yer idi. Nüfusu üç yüz haneye çıkmış olan söz konusu köyün idaresinde kolaylık sağlamak amacıyla bir düzenleme yapılması ihtiyacı doğmuştur. İşte bunun için Adapazarı Idare Meclisi, Serdivan köyünün dört mahalleye ayrılması ile ilgili bir yazıyı Dahiliye Nezaretine göndermiştir. Bu talep Dahiliye Nezaretinde 24 Haziran 1895 (H. Gurre-i Muharrem 1313) tarihinde görüşülmüştür¹⁷. Bu şekilde bir talebin iki sene sonra görüşülmesi çok dikkat çekici olup dönemin Osmanlı bürokrasisinin ne kadar ağır işlediği hakkında bize ipuçları verebilmesi açısından da önemli görülebilir. Sonuç itibarıyla nasıl bir karar alındığı ile ilgili yeterli bilgilere şu an için rastlanılamamıştır.

Adapazarı'nda İki Kaymakam

Adapazarı tarihiyle ilgili çalışmalar esnasında yerel idarecilere halk tarafından nasıl bakıldığı ve idarecilerin ne tür uygulamalarda buldukları ile

İlgili çok ilginç bilgilere ulaşmak mümkün olmuştur. İdarecilerin halka zulüm yaptıkları ile ilgili belgelerde bilgilere rastlanmakla beraber bunun karşısında gerçekten iyi bir idare uygulandığını gösteren bilgilere ulaşılmıştır. Örneğin 1889 (1307) sıralarında Adapazarı'nda kaymakamlık yapmış olan Mecdi Efendi hakkında verilen bir şikayetnamede şu bilgilere rastlanılmıştır:

"Adapazarı Kazası Kaymakamı Mecdi Efendi kazada eşkıya takibine güzar, iken ... Soğuksu karyesinin imamı Osman Efendi ile Hacı Elvan Beg'i darp ettiğinden başka in'as olduğumuz halde çayırlarını darp ve hukuk u zevciyete men'ut namusumuzu payimal eylediklerinden ... Lütfen giriftar bulunduğumuz halimizi tahkik edilmek ve bu bab da namussuzluk ikmalî için son dereceye kadar mu'adelet namına uğraşmak üzere ser'i süretle me'mur u mahsusları iz'amı hukuk u umumiye namına istirham eyleriz İmza: Soğuksu karyesinden Kara Mehmed'in Zevcesi ??? , Surutam karyesinden Zados Han'ın atası, İbra Hanım, Karye- i Mezkurdan İral Hanım..."¹⁸.

Belgeden de anlaşılacağı üzere Adapazarı Kaymakamı Mecdi Efendi suçluları yakalamak için bölgede çeşitli takiplerde bulunurken bu sırada bir takım masum halkada zarar verdiği yönünde iddialar ortaya atılmıştır. Yukarıda Soğuksu halkından masum olduklarını iddia eden bu kişilerin bayan olması, kaymakamı bu şekilde suçlayarak kendilerine yapılan bu haksızlığın telafi edilmesini istemeleri oldukça dikkat çekicidir.

Ayrıca 18 Ağustos 1897 (19 Rebiyülevvel 1315) tarihli bir vesikadan anlaşıldığı kadarıyla, yedi seneye yakın Adapazarı kaymakamlığı yapan Mehmet Nezahet Paşa hakkında da suçlamalar yapılmıştır. Ancak bu örnekte bölge halkı hem fikir değildir. Halkın bir kısmı kaymakamı suçlarken, diğer bir kısmı da buna karşı çıkmış ve bunların iftira olduğunu iddia etmişlerdir. Kaymakam aleyhinde yazılan yazıya karşılık, kaymakamı haklı görenlerde, Paşa'yı destekler bir yazı kaleme almışlardır. Bu yazıda: "...Bir takım bilür bilmez adamlara temhir ettirdikleri" denilerek kaymakama destek çıkararak tepkilerini göstermişlerdir. Çünkü bu kesime göre Paşa "muhafaza-yı asayiş ve ta'mim için ve ma'arif ve ve i'marı memleket hakkında vazifesini...hiss-i ifâ ederek cümlelerin hoşnudiyetini kazanmış..." idi¹⁹. Paşa'yı destekleyen yazının altına müslim ve gayrı müslimlerden oluşan bölgenin önde gelen saygın insanların önemli bir kısmı imza koymuşlardır. Bu yazının altında şu imzalar yer almıştır:

Eşrafdan: Salih, Sadık, Ahmed Sabri, Müderris Mehmed, İbrahim, Ulemadan Mehmed, Mekteb-i İbtidaiyye Muallimi Evveli İbrahim, Müfettişi Belediye İsmail.

Eşrafdan: Hulusi, Mustafa, Ahaliden Zühdi, Eşrafdan Mehmed, Hamdi, Sabit, Mehmed, Rum Metropolitidi Vekili İstavri, Ahaliden Mustafa Sadık, Süleyman, Nev'hi, Halimi Eşrafdan Hakkı, Halis. A'raftan, Yunakid, Borki, Yordan.....Vasili. Tüccardan Yapanis, Protestan Milleti tarafından Doktor Kovalciyan, Vekili Murahhas Ermeni Agop, Tombuluyan, Dimitri, İcracı Yanko, Nikoli, Doktor Yurdan , Binbaşı oğlu....., Agop Daleryan, Ohannes Parkisyan, Dikran, Artin Halakiyan²⁰.

Yukarıda Paşa'yı destekleyen imzalara bakıldığında Paşa'nın kamuoyunun çoğunluğunun desteğini kazandığı dikkatlerden kaçmamaktadır. Aslında dönemin Osmanlı idaresinde sık sık değişiklikler yapılmasına karşın Paşa'nın yedi sene boyunca Adapazarı Kaymakamlığında bulunmuş olması gerçekten faydalı işlerde bulunduğu ve bu yüzden geniş bir desteği kazandığını doğrulamaktadır. İmzalardan da anlaşılacağı üzere hele hele Adapazarı gibi çok karma bir bölgede bu kadar geniş bir kitleye kendini kabullendirmek gerçekten iyi bir idarenin olduğuna delildir.

Bunların dışında yine bazı Adapazarı kaymakamları ve Idare-i Meclis Heyeti hakkında da bazı suç duyuruları yapılmıştır. Yapılan tahkik sonucunda yargılanan bu kişilerin birtakım yolsuzluklar gerçekleştirdiği görülmüştür. Sonuçta suçları doğrultusunda bu kişiler cezalandırılmıştır²¹.

Kadınlar Hapishanesi'nin Yapılması Hakkında

Muhacirlerin iskanı ile büyüyen Adapazarı'nda zamanla çeşitli ihtiyaçlar ortaya çıkmıştır. İşte bunlardan biri de kadın tutuklular için bir hapishane teşkil edilmesi hakkındadır. 21 Şevval 1309 tarihli bir vesikada:

"Adapazarı Kazasının tevkifhanesi ittihaz olunan hane için şehri verilen elli kuruşun bedeli icarın tahsisatı olmamasına naşi kat' edilmiş olmasına binaen mevkufiyeti iktiza eden taife-i nisanın nerede bulundurulması lazım geleceği ifade ve istizanına dair kazayı mezkure kaymakamlığından alınan telgrafname muhasebe-i livaya ledel havale icare-yi mezburenin i'tası için ne tertib karşılığı olmadığından ve tertib haricinde memnu' idiğünden keyfiyet arz ve istizana lüzumu ifade kılınmış ve halbuki gerek adab-ı gerek adâb-ı umumiyeye muğayir hareketlerinden ve gerek bir takım cerayimlerinden mazuniyet ve mahkumiyetlerinden dolayı tevkifi iktiza eden inas için bir tevkifhanenin elzemini ...bulunmuş olmağla bunun için şehri münasib miktarı akçenin tahsisi hakkında.... olacak irade-i cenab-ı penahilerine intizar olunur"²² denilmiştir.

Belgeden de anlaşılacağı üzere aslında daha önceden kiralık olarak kullanılan bir yer hapishane görevini üstlenmişti. Fakat daha sonra bu kiralık yerin aylık bedeli olan elli kuruş ödenek kesildiğinden hapishanenin durumu tehlikeye girmişti. İşte bunun üzerine hapishane teşkili zorunlu olmuştu. Çünkü taife-i nisanın adaba mugayir hareketleri söz konusu idi. Bu amaçla dahiliye nezaretine yazı yazılarak icabının yapılmasının gerekliliği belirtilmişti.

ADAPAZARI'NDA YERLEŞEN MUHACİRLERİN SOSYAL GELİŞİMLERİ

XIX. yüzyıla gelindiğinde Fransız İhtilali sonucu ortaya çıkan "milliyetçilik" akımına karşı Avrupa Devletleri, İhtilal (Napolyon) Savaşları sonrası yaptıkları Viyana Kongresi'nde (1815) büyük bir tepki göstermişler ve çok uluslu yapılarını korumaya çalışmışlardır. Ancak söz konusu Osmanlı toprakları olduğunda milliyetçilik karşıtı politikayı bir tarafa bırakan Avrupalı Devletler, aksine milliyetçiliğin yayılması için çalışmalarında dahi bulunmuşlardır. Özellikle

Rusya'nın güttüğü politika sonucu yaşanan Osmanlı – Rus Savaşları Osmanlı Devletinin Balkan topraklarını kaybetmesine ve geri çekilmesine neden olmuştur. İşte bu geri çekilmeler sırasında önceden iskan edilmiş olan Türkler veya sonradan İslam'ı kabul eden bir çok ulus Anadolu'ya göç etmiştir. Böylece Osmanlı, Balkanlarda her toprak kaybettiğinde Anadolu'ya büyük göçler yaşanmıştır. Bu durum özellikle Batı Anadolu'da nüfus artışına neden olmuştur ki Batı Anadolu içerisinde hem münbit araziye sahip olması hem de yerleşime müsait olması nedeni ile o dönemlerde İzmit Sancağına bağlı Adapazarı kazası²³ önemli bir yer tutmuştur. Ayrıca gelen bu göçlere karşılık Osmanlı Devleti belirli bir düzen koymuş ve muhacirlerin mağdur olmaması için birçok çalışmalarda bulunmuştur.

Gelen göçleri düzenli bir şekilde yerleştirmek ve muhacirlere yardımcı olmakla görevlendirilmiş "Muhacir Komisyonunun," İzmit kaymakamlığına yazdığı tarihi beli olmayan bir belgede: Kırım ve "Bağçe Saray'dan" bir kısım muhacirin Adapazarı'na yerleşmek istediğini belirtmiş ve bunun için yer olup olmadığını sormuştur²⁴. Daha sonra bölgede müsait yerlerin olduğu belirtilmiş ve muhacirler kabul edilmiştir. Ayrıca Muhacir Komisyonu, kabul edilen muhacirlerin günlük yiyecek ihtiyaçlarının karşılanması için günlük yarımşar kıyye ekmek veya bedelinin verilmesi İzmit kaymakamlığından istenmiştir²⁵. Burada anlaşılacağı üzere, öncelikle Muhacir Komisyonunca muhacirler yerleşmek istedikleri yeri belirtmiş bunun akabinde komisyon söz konusu yerin kaymakamlığına baş vurmakta ve gerekli irtibat sağlandıktan sonra muhacirler belirli bölgelere iskan edilmektedir. Ayrıca muhacirlerin yiyecek ihtiyacının devlet tarafından karşılanmış olması dikkat çekici.

1899 yılına gelindiğinde Adapazarı'nda bulunan "Cami-i Cedid" mahallesinin nüfusu artmıştır.

"Adapazarı'nın Cami-i Cedid Mahallesiinde iskan edilen Rumeli ve Bosna ve Tatar muhacirlerinin hane-i nüfusu teksir ederek bir muhtar ile idaresi kabil olmayacağından ve nam-ı atikânın ibkasıyla beraber Bosnalılarla bulunduğu semtin Hamidiye ve Tatarların mutavattın oldukları cihetin mecdiye namlarıyla bittevsim iki mahalle teşkili muamelat-ı mülkiye ve askeriye vakt ü zamanıyla matlub u ali dairesinde ceryanını temin edeceğinden bahisle icrayı icabı ifasını mutazammın İzmit mutasarrıflığından varid olan 5(?) sene 1316 tarihli tahriratın sureti leffen huzur-u sami sadaret"²⁶.

Burada da görüldüğü gibi Yeni Camii (Cami-i Cedid) mahallesinde, bir çok ulustan oluşan muhacirler yaşamaktadır ve sayıları da gittikçe artmaktadır ki sonuçta mahallenin özellikle idarenin kolaylaştırılması için üç kısma ayrılması gerektiği belirtilmiştir. Bu üç mahallenin bir kısmı eski ismi ile anılırken Bosnalıların bulunduğu mahalleye "Hamidiye", Tatarların bulunduğu mahalleye "Mecidiye" isminin verilmesi istenilmiştir. Ayrıca yine aynı belgenin farklı bir kısmında bu mahalleye yerleşen muhacirlerin ilk zamanlar hane sayısının elli veya altmış iken zamanla göç ve akrabalık sonucu dört yüz seksen haneye yükseldiği belirtilmiştir²⁷. Yaklaşık on beş sene içerisinde bu şekilde bir artışın

olması hızlı bir nüfus artışını göstermektedir. Adapazarı kaymakamlığının istekte bulunması ile yeni oluşturulacak olan mahallelerin milletlere göre ayrılmak istenilmesi aynı milletten olan muhacirlerin belirli bir bölgeye yani yakın bölgelere yerleştirildiğini göstermekle birlikte, millet esasına göre ayrılmış olması düşündürücüdür.

Muhacirler Arasındaki Sorunlara Bir Örnek

1886 (H.1304) tarihinde Çerkez ve Gürcü Muhacirleri arasında bir takım sorunlar yaşanmıştır. Bu sorunlara şu şekilde bir örnek vermek mümkündür.

"İzmit dahilinde Sapanca nahiyesinde sakin Gürcüler ile Çerkezler beyninde vuk'ua gelen nizâ-ı kîtâle ve bunun teskîni emrinde mahalliyece ittihaz edilen tedâbir ve teşebbüsata dair livâ-ı mezkûr mutasarrıflığına Tabur Ağalığından şimdiye kadar verilen ma'lumat ve tafsilat ba-tevârih-i muhtelif arz ve iş'ar kılınmıştı mutasarrıf-ı livâ sa'adettü ??? Efendi hazretlerinden bu kere dahi alunub bir süreti leffen takdim kılınan telgrafname de müşarûn-ileyhin dünkü gün bizzat mahal-ı vak'aya azimet ederek icab edenlere vesâye-i münasibe icrası ile beraber Gürcülerden maznun-u aliyye olan sekiz kişinin taht-ı tevkife sair icab edenlerin dahi isticvâb ederler ki ve şu nizâ'ı ve kıtalde Gürcülerin ??? tasaddiyat ve te'lifi için göndermiş olan silahsız ve masum adamları katli cüretleri husumet-i kavm eseri olmak üzere telakki edilmesinden ve telef olanlarla mecruhların ailelerince tab'i el vuk'u bulunan ah u enin Çerkezlere tesiri ??? etmesinden naşi şimdiki sükun u halin tebdil ve tağyiri melhuz bulunduğu nazaran mezkur ailelerin münasib miktarı azimesine cenab-ı hilafet penahi ile taltifleri tahkimi sükun eyleyeceği ve Gürcülerin hilâf-ı nizam taşımakta oldukları silahları toplattırılması Çerkezlerin cümle-i ifadattan olub bu babda ittihaz olunacak tedâbir ile ba'dema icra kılınacak tahkikat-ı netayicinin dahi bildireceği gösterilmiş ve ber-vech maznun Çerkezlerden efradı telef veya cerhe dair olmaktan dolayı me'yus ve mezkur bulunan ailelerin azimesine cenab-ı zıllıllahıye ile tatyib-i ??? temin ve tahkimi sükunete medar olacağı mütala'asına göre icâb-ı halin icrası vabeste irade-i merhamet..."²⁸.

Belgeden de anlaşıldığı üzere Sapanca'da bulunan Gürcü ve Çerkezler arasında olaylar çıkması nedeniyle İzmit mutasarrıfı merkeze çeşitli yazılar göndermiştir. Mutasarrıf, göndermiş olduğu yazılarda da görüldüğü üzere bizzat olay mahalline gitmiş ve sekiz Gürcü'yü yakalamıştır. Bununla beraber olayla ilgili geniş çapta bir araştırma yapan mutasarrıf, Çerkezlerin masum olduklarını ve tek dileklerinin Gürcülerin ellerindeki silahların toplatılması olduğunu belirtmişlerdir. Belgeden de anlaşıldığı gibi Gürcüler barış için kendilerine gelen masum ve silahsız araçları dahi öldürmüşlerdir. Bu hareketleri Çerkezler tarafından "husumet-i kavm" olarak nitelendirilmiştir ki bu durum Gürcülerin suçlu olduğunu açık bir şekilde gösterebilir. Ayrıca Çerkezlerin zararlarının karşılanması ile ilgili öneride vesikada yer almıştır.

Muhacirlere Yapılan Yardımlar

Osmanlı Devleti, Balkanlarda ve Kafkaslardan gelmiş olan muhacirleri belirli bölgelere yerleştirdikten sonra çeşitli yardımlarda bulunmuştur. Bu yardımlar nakdi, 'ayni, hane ve arazi verme şeklinde olmuştur. Ancak yapılan yardımlarda bazı aksaklıklar da olduğu göze çarpmaktadır. Bu durumun nedeni olarak devletin ekonomik sıkıntıları olmakla beraber yerel idarecilerin usulsüz davranışları da gösterilebilir. Bu çalışmada yardımlar konusunda birkaç örnek ele alınacaktır.

Adapazarı'na bağlı Akyazı nahiyesinin Ahmedler köyü devletin yapmış olduğu yardımların nasıl olduğu hakkında iyi bir örnek teşkil etmektedir. Bu konu ile ilgili 24 Şubat 1903 (26 Zilka'ade 1320) tarihli bir vesikada;

"Adapazarı kazasında Akyazı nahiyesinin Ahmedler karyesi Adasında iskân olunan kırk yedi haneden iki yüz kırk nüfus bilumum muhacirlerinin tohumluk için yüz yirmi kîle mısır'a muhtaç oldukları gibi mahsulun kadar da cümlesinin muhtaç iaşesi bulduklarına dair İzmit Mutasarrıflığından dahiliye nezaret-i müşarünileyhmanın 22.....sene 320 tarihli ve 5 numarolu tezkiresi ile beraber ticaret ve nafi'a nezareti gönderilmiş olmağla muhacirin-i merkumenin muhtac-ı iaşe oldukları cümle- iş'ar.....bulunmasına nazaran nezaret-i celilelerince de muktezasının ser'iyyen ifâ ve ibtidâsına himmet "29.

yukarıdan da anlaşıldığı üzere Ahmedler köyünde kırk yedi hanede toplam iki yüz kırk muhacir yaşamakta olup bunların tohumluk olarak yüz yirmi kîle mısır ve geçinebilmeleri için zahireye ihtiyaçları bulunmaktadır. Osmanlı Devleti görüldüğü gibi muhacirlerin bu sıkıntılı hallerinden kurtulmaları için gereğinin yapılmasını karara bağlamıştır. Verilen tohumluk yardımları ile diğer yardımlar karşılıksız olmayıp hasad zamanında geri alınacaktır³⁰.

Yine muhacirlere yapılan yardımlara başka bir örneğe ise 1899 (1317) tarihli bir vesikada rastlanmaktadır. Bu vesikada Adapazarı'nın Rüstemler ve Kızılıçkorman mahallelerinde yerleşmiş olan muhacirlere yönelik nakit yardımından bahsedilmektedir:

"....muhacirin mesarifine karşılık şimdiye kadar havalename vürud etmediği ve geçen üç yüz on yedi senesi muhacirin masarifi tahsisatından on altı bin guruş miktarı havale bakiyesi var ise de sene nihayetine kadar akçe i'tasın da ba irade-i seniyye me' edilmiş olduğu ve Adapazarı'nın Rüstemler ve Kızılca orman nam mahallelerinde meskun muhacirine yemeklik olarak i'tası istirham olunan on üç bin guruşun sarf-ı mahsubuna müsaade-i celile nezaret penahilerinin şayan buyurulması muhasebe ifadesiyle tazmin olunur İzmit Mutasarrıfı Kazım. Sene 318"³¹.

Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti Rüstemler ve Kızılıçkorman mahalleleri muhacirlerine on üç bin kuruş nakden yardımda bulunmuştur. Ancak belgeden de anlaşıldığına göre devlet ödemeleri zamanında yapamamıştır. Bu durumun nedeni olarak o dönem Osmanlı ekonomisinin içinde bulunduğu şartlar

olduğu düşünülebilir. Zor şartlar altındaki Osmanlı Devleti'nin muhacirlere yardım göndermesi, aşağıda ki tabloda da belirtileceği gibi hane ve arazi tahsis etmesi ayrıca kurulan köy ve mahallelerde imar faaliyetlerinde bulunmuş olması devletin muhacirlere yaklaşımı açısından önemlidir.

Adapazarı'nda Bulunan Bosnalı Muhacirler

Adapazarı'nda bulunan Bosnalı muhacirlerin kaç aile oldukları, hangi işlerle uğraştıkları, nereye iskan edildikleri, kız ve erkek nüfusları ve varsa ellerinde bulunan gayrimenkulları hakkında ki bilgiler aşağıda tablo şeklinde verilmektedir. Adapazarı'nda Bosnalı muhacirler büyük bir çoğunluğa sahip olmuşlardır. Muhacirlerin bu bölgeye yerleştirilmesinde elbette ki bölgenin coğrafyasının elverişliliği etkili olmuştur.

Mühakat	Mezkur Bulunduğu Mahal ve Kurra	Sıfatı	Tarih-i hicretî	Mahal-i Viladeti	İsmi ve Şöhreti	Miktar-ı Nüfus		Yekun
						İnas	Zekur	
Hane ve arazisi vardır	Çukur Ahmediye Mahallesi	Rençber	1301	Bosna	Hacı Mahmud Oğlu Hasan ve Hane-yi Ailesi	4	5	9
			1302		Salih Oğlu Bekir ve Salih ve Hane-yi Ailesi	7	5	12
			1302		Habib Oğlu İshak ve Hane-yi Ailesi	2	1	1
			1305		Yahik Halil Damadı Mustafa ve Hane-yi Ailesi	5	3	8
Hanesi var arazisi yok			1306		Salih Ali Oğlu Osman bin Derviş ve Hane-yi Ailesi	2	2	4
Hane ve arazisi vardır			1308		?? İsmail Bin Osman ve Hane-yi Ailesi	0	1	1
Hanesi var arazisi yoktur Bosna'ya firar etmiştir			1305		?? Nazif bin Hüseyin ve Hane-yi Ailesi	0	1	1
Hanesi var arazisi yok		Bakkal	1300		Mustafa Oğlu Ramazan ve Hane-yi Ailesi	0	1	1
		Rençber	1308		Müteveffa Salih Oğlu Bekir ve Hane-yi Ailesi	1	3	4
Hanesi var arazisi yoktur Bosna'ya firar etmiştir			1304		Ahmet Oğlu Nazif ve Hane-yi Ailesi	0	1	1
Hanesi var			1305		Müteveffa Emin Mehmed	2	3	5
Adapazarı civarında Aralık nam mahalde arazisi kışat etmiştir					?? Hasan Mustafa ve Kardeşi			
Hanesi ve arazisi vardır			1305		Hasan bin Hüseyin ve Hane-yi Ailesi	2	2	4

Hanesi var arazisi yoktur			1301	Mümin Oğlu Muharrem ve Hane-yi Ailesi	0	1	1
			1307	Hulusi Mehmed Bin Mustafa ve Hane-yi Ailesi	1	1	2
Hanesi var Bazarlık nam mahalde arazi küşad etmiştir			1305	Salih Oğlu İbrahim ve Hane-yi Ailesi	0	1	1
			1308	Osman bin Ali ve Hane-yi Ailesi	1	1	2
Hanesi var arazisi yoktur			1308	Hüseyin Oğlu Recep ve Biraderi Mustafa ve Hane-yi Ailesi	0	2	2
			1308	Mustafa Oğlu İsmail ve Hane-yi Ailesi	2	2	4
Hanesini fûruhat ederek Bosna'ya Firar etmiştir			1303	Mehmed bin Davud ve Hane-yi Ailesi	2	1	3
Hanesi var arazisi yoktur			1303	Salih Oğlu Muhamem ve Hane-yi Ailesi	1	2	3
Hanesi var Aralık civarında yenice arazi küşad			1303	Mehmed Oğlu Ali ve Hane-yi Ailesi	1	2	3
Hanesi var arazisi yoktur			1307	Zulfikar Oğlu Ömer Biraderi Salih ve Hasan ve Hane-yi Ailesi	0	3	3
			1308	İbrahim bin Hasan ve Hane-yi Ailesi	0	1	1
Hanesi ve arazisi vardır			1305	Bekir bin Apdi ve Hane-yi Ailesi	0	1	1
Hanesi var arazisi yoktur			1308	Davud Oğlu Derviş Bin Davud ve Hane-yi Ailesi	0	2	2
Hanesi Fûruhat ederek Bosna'ya firar etmiştir.			1307	İsmail Oğlu Salih ve Hane-yi Ailesi	1	3	4
Hanesi var arazisi yoktur			1303	Saîde Oğlu Bekir ve Hane-yi Ailesi	2	1	3
			1309	Hasan Oğlu Hasan ve Hane-yi Ailesi	2	3	5
Hanesi var Adapa zan civarında Aralık nam mahalde arazisi küşad etmiştir			1308	Hasan Oğlu Salih ve Hane-yi Ailesi	0	1	1

1. Meşrutiyet Dönemi'nde Adapazarı'ndaki Sosyal Hayat Hakkında Bazı Gözlemler

			1306		Anf Oğlu Rustem ve Hane-yi Ailesi	1	1	2
Hanesi var arazisi yoktur		Yamacı	1301		Osman Oğlu Muhamem ve Hane-yi Ailesi	1	1	2
		Reçber	1308		Hasan Oğlu İbrahim ve Hane-yi Ailesi	1	1	2
			1300		Uzun Mustafa Oğlu Şakir ve Hane-yi Ailesi	3	2	5
			1308		Osman ?? Mustafa bin Mehmed ve Hane-yi Ailesi	2	2	4
Hane ve Dükkan ve arazisi vardır		Zahirci	1299		Salih Bin Ömer ve Hane-yi Ailesi	3	2	5
Hanesi var arazisi yoktur		Reçber	1308		Yahya Oğlu Salih ve Hane-yi Ailesi	1	1	2
Hane var Adapazan civarında Aralık nem mahalde yenice arazi küşad etmiştir			1308		Osman Bin Ösm ve Hane-yi Ailesi an	2	1	3
Hanesi var arazisi yoktur		Cıbaci	1309		Üzeyir Mehmed ?? Üzeyir Bin Mehmed ve Hane-yi Ailesi	1	1	2
			1308		Konyak Seyfi Bin Mehmed ve Hane-yi Ailesi	2	2	4
			1308		Konyak Apti Bin Mehmed ve Hane-yi Ailesi	1	2	3
			1308		Mustafa Oğlu Mustafa ve Hane-yi Ailesi	1	1	2
		Reçber	1307		Hasan Bin Hasan ve Hane-yi Ailesi	1	1	2
Hane var Adapazan civarında Aralık nem mahalde arazi küşad etmiştir			1308		Kasım Bin Mustafa ve Hane-yi Ailesi	2	2	4
Hanesi var arazisi yoktur			1309		Ahmed Bin Mustafa ve Hane-yi Ailesi	1	2	3
			1309		Mustafa Bin İbrahim ve Hane-yi Ailesi	1	1	2
			1309		Ali Bin İdmişer ve Hane-yi Ailesi	3	2	5
Hane var Adapazan civarında Aralık nem mahalde yenice arazi küşad etmiştir			1308		Mehmed Bin Salih ve Hane-yi Ailesi	1	2	3

Hane var Arazisi varında			1306		Mustafa Bin Derviş ve Hane-yi Ailesi	3	4	7
Hanesini Füruhat ederek izmit Vilayetine gömmüştür			1307		Beyzade Mehmed Bin İbrahim ve Hane-yi Ailesi	2	1	3
Hanesi var arazisi yoktur			1310		Hüseyin Bin Balıh ve Hane-yi Ailesi	0	1	1
			1310		Hasan Oğlu Süleyman ve Hane-yi Ailesi	0	1	1
		Cibacı	1311		Ömer Oğlu Ali Bin Ömer ve Hane-yi Ailesi	2	2	4
			1311		Hulusi Bendi Bin Hacı Lütfi ve Hane-yi Ailesi	4	3	7
			1311		Mehmed Oğlu Salih ve Hane-yi Ailesi	3	1	4
		Rençber	1310		Hacı Bekir Bin Salih ve Hane-yi Ailesi	1	2	3
			1310		Abdi Bin Mustafa ve Hane-yi Ailesi	4	1	5
			1310		Mehmed Oğlu Haşim ve Hane-yi Ailesi	3	1	4
Hanesi ve arazisi vardır	Cami-i Cedid Mahallesi		1300		Musa Çavuşoğlu Süleyman Biraderleri ve Hane-yi Ailesi	7	6	13
Bosna'ya Fırat etmiştir		Bekmekçi	1300		Bekir Bin Hacı Osman ve Hane-yi Ailesi	2	5	7
Hanesi ve arazisi vardır		Bakkal	1300		Bakkal Osman Mahdumu Hüseyin ve Biraderi Hazma ve Hane-yi Ailesi	4	3	7
			1300		Talip Ömer Bin Hacı Süleyman Biraderi Salih ve Hane-yi Ailesi	5	2	7
		Rençber	1300		Hacı Mustafa Mahdumu İbrahim ve Validesi ve Hane-yi Ailesi	1	1	2
Hane ve Arazisi vardır			1300		Hacı Hüseyin Bin Salih ve Hane-yi Ailesi	4	2	6
Hanesi var arazisi yoktur			1300		Bekir Bin Bekir ve Hane- yi Ailesi	1	3	4
			1300		Mustafa Bin Hüseyin ve Hane-yi Ailesi	4	4	8
			1303		Hacı Mustafa Bin İbrahim ve Hane-yi Ailesi	5	2	7
			1303		Hacı Hasan Oğlu Mustafa Mahdumu Abdi ve Hane-yi Ailesi	4	3	7

I. Meşrutiyet Dönemi'nde Adapazarı'ndaki Sosyal Hayat Hakkında Bazı Gözlemler

Derhal yede meskun bulunduğu		Hoca	1307		Salih Efendi Hüseyin ve Hane-yi Alesi	1	1	2
Hanesi var arazisi yoktur		Reçber	1301		Hacı Şemsi Efendi Bin Derviş ve Hane-yi Alesi	2	2	4
			1301		İbrahim Bin Hacı Şemsi Efendi ve Hane-yi Alesi	3	3	6
			1301		Derviş Bin Hacı Şemsi Efendi ve Hane-yi Alesi	2	2	4
			1301		Hacı Hafız Ahmed Efendi Bin Abdi ve Hane-yi Alesi	1	2	3
			1301		Nazif Efendi Bin Hasan Efendi ve Hane-yi Alesi	3	3	6
			1301		Abdi Bin Hasan Efendi ve Hane-yi Alesi	1	1	2
			1300		Naim Murat Bin Naim Hane-yi Alesi	2	1	3
			1300		Konak Oğlu Ahmed Bin Ali Hane-yi Alesi	1	1	2
			1302		Hasan Bin Salih Hane-yi Alesi	1	1	2
			1303		İbrahim Bin Hacı Reşid Hane-yi Alesi	3	3	6
			1303		Hacı Oğlu Abdurahman Bin Mustafa Hane-yi Alesi	2	3	5
		Terzi	1307		Terzi Derviş Ali Bin Mustafa Hane-yi Alesi	0	1	1
		Reçber	1303		Bakkal Nazif Bin Said Hane-yi Alesi	5	4	9
			1303		Karbeş Muharem Bin Ali Hane-yi Alesi	1	2	3
Bosna'ya Fırat etmiştir			1303		Emin Bin Ahmed Hane-yi Alesi	0	1	1
Hane Var Arazisi yoktur			1304		Hassacı Bin ?? Hane-yi Alesi	2	1	3
			1304		Mehmed Bin Muharem Hane-yi Alesi	4	0	10
			1300		Folokzade Mehmed Beg Bin Mahmud Beğ Hane-yi Alesi	2	3	5
			1302		Muharem Bin Mustafa Hane-yi Alesi	1	2	3
			1302		İsmail Bin Atif Hane-yi Alesi	2	3	5
			1302		Omer Bin Selim Hane-yi Alesi	1	2	3
			1302		Yusuif Bin Osman Hane-yi Alesi	1	1	2
			1302		Şenif Bin Salih Biraden Kamil Hane-yi Alesi	1	2	3
			1306		?? Bin Hüseyin Hane-yi Alesi	2	5	7
Bosna'ya Fırat etmiştir			1306		Başay-ı Abdi Bin Mehmed Hane-yi Alesi	4	3	7

Hanesi Var Arazisi yoktur			1308		Mutevvela Karabağ Oğlu Ömer Yetimleri Hane-yi Ailesi	2	1	3
			1300		Suleymen Ağa Bin Hacı Osman Hane-yi Ailesi	4	3	7
Hanesi ve arazisi yoktur			1308		Mustafa Bin Rif Hane-yi Ailesi	1	1	2
Hanesi ve Arazisi vardır			1308		?? Bin İsmail Hane-yi Ailesi	4	2	6
Hanesi Var Arazisi yoktur			1308		Rustem Bin İbrahim Hane-yi Ailesi Hane-yi Ailesi	3	3	6
			1308		Ali Bin İbrahim Hane-yi Ailesi	2	3	5
			1307		Recep Bin Abdullah Hane-yi Ailesi	3	2	5
Derahiyeye Çıkmıştır			1307		Salih Oğlu Yusuf Bin Salih Hane-yi Ailesi	3	1	4
Hanesi Var Arazisi yoktur			1308		Ali Osman Bin Hazayığ Hane-yi Ailesi	0	1	1
			1303		Suleyman Bin Suleyman Hane-yi Ailesi	1	1	2
			1302	Hersekli	Mustafa Bin Hasan Hane-yi Ailesi	1	1	2
			1302	Bosna	Mustafa Bin Ali Hane-yi Ailesi	2	6	8
Hanesi yok Arazisi vardır			1300		Seyfiddin Ağa Bin Ömer Ağa Hane-yi Ailesi	1	2	3
Hanelen ve Arazileri var		Timar	1303		İbrahim Beğ Bin Hacı Adem Beğ Biraderi Hasan Beğ Hane-yi Ailesi	7	9	16
Hanesi Var Arazisi yoktur		Reçber	1303		Ahmed Oğlu Murat Bin Ahmed Hane-yi Ailesi	1	2	3
			1310		İbrahim Bin Muhammed Hane-yi Ailesi	4	3	7
			1310		Bosnalı Acız Bin Mustafa Hane-yi Ailesi	2	5	7
			1302		Hacı Bin Bekir Bin Hacı Hane-yi Ailesi	1	2	3
			1310		Yaşar Mustafa Bin ??	3	7	10
Hanesi ve Arazisi yoktur			1300		Rezet Akif Bin Yakub Hane-yi Ailesi	1	2	3
Hanesi Var Arazisi yoktur			1300		Suleyman Akif Bin Hacı Suleyman Hane-yi Ailesi	1	1	2
Hanesi ve Arazisi yoktur			1300		Hafız Hasan Akif Bin Asım Hane-yi Ailesi	4	3	7
Hanesi Var Arazisi yoktur			1300		Husameddin Bin Hacı Abdullah Hane-yi Ailesi	4	2	6
			1300		Ali Oğlu İbrahim Hane-yi Ailesi	1	1	2

I. Meşrutiyet Dönemi'nde Adapazarı'ndaki Sosyal Hayat Hakkında Bazı Gözlemler

			1301		Hacı İbrahim Oğlu Hamid Bin Salih Hane-yi Ailesi	1	3	4
			1301		Mehmed Bin Osman Hane-yi Ailesi	2	1	3
			1302		Salih Bin Derviş Hane-yi Ailesi	1	1	2
Hanesi ve Arazisi yoktur			1306		Ömer Bin Safi Hane-yi Ailesi	0	1	1
Hane var Muhtacı Arazi	Bahşiler Mahallesi		1300		Cafer Oğlu Cafer	1	3	4
Hane ve Dükkan var			1300		Salih Bin İslam	3	1	4
Hanesi ve Arazisi yoktur			1300		Süleyman Bin Mehmed Hane-yi Ailesi	3	4	7
			1300		Hazma Oğlu Ahmed Hane-yi Ailesi	1	3	4
			1300		Adil Oğlu Ali Ve Biraderi Hane-yi Ailesi	0	2	2
		Sersen	1300		Ülvi Mustafa Bin Murat Hane-yi Ailesi	0	1	1
		Reçber	1300		Salih Oğlu Süleyman Hane-yi Ailesi	1	1	2
Hanesi ve Arazisi Var			1300		Nezir Oğlu Şaban Hane-yi Ailesi	0	1	1
Hanesi ve Arazisi yoktur			1303		Mustafa Oğlu Kalfa Hane-yi Ailesi	5	4	9
			1303		Mustafa Bin Süleyman Hane-yi Ailesi	4	4	8
			1303		Mustafa Oğlu Mehmed Hane-yi Ailesi	2	2	4
			1303		?? Oğlu Abdullah Hane-yi Ailesi	2	3	5
Hane ve Dükkan var			1305		?? Oğlu Hacı Anı Bin Ahmed Hane-yi Ailesi	0	1	1
Hanesi ve Arazisi yoktur			1304		Süleyman Oğlu İsmail ve Biraderi Hane-yi Ailesi	3	4	7
		Camcı	1304		Hacı İbrahim Bin Süleyman Hane-yi Ailesi	2	2	4
		Reçber	1304		Ahmed Oğlu Ahmed Hane-yi Ailesi	2	1	3
		Kahveci	1307		Salih Oğlu Mustafa Hane-yi Ailesi	5	3	8
Hane ve Arazi Yok		Askende	1303		Ahmed Oğlu Salih Hane-yi Ailesi	0	1	1
Hanesini Furuhat ederek Bosna'ya fırat emiştir.			1307		Bekir Oğlu Hoca Süleyman Akif Hane-yi Ailesi	3	1	4
Hanesi ve Arazisi yoktur		Kahveci	1309		Salih Oğlu Kahveci Mustafa Hane-yi Ailesi	2	3	5

Hane var yenice Arazi küşad etmiştir.		Hençber	1306		Hasan Bin Mustafa Hane-yi Alesi	2	3	5
Hanesi ve Arazisi yoktur			1301		?? Ağa Bin Mehmed Hane-yi Alesi	1	1	2
Hanesi var arazisi yok			1307		Maeveffa Salih Bin Mustafa Hane-yi Alesi	1	2	3
			1305		Ismail Bin Yusuf Hane-yi Alesi	3	1	4
			1307		Mehmed Bin Osman Hane-yi Alesi	2	1	3
			1307		Yusuf Bin Osman Hane- yi Alesi	2	1	3
Hanesi ve arazisi var			1307		Yaşar Oğlu Ali Hane-yi Alesi	2	2	4
Hanesi var arazisi yok			1307		Ahmed Bin Osman Hane-yi Alesi	2	1	3
Hanesi var yenice arazi küşad ediyor			1307		Salih Bin Osman Hane-yi Alesi	2	1	3
Hanesi var arazisi yok			1307		Ahmed Oğlu Hüseyin Hane-yi Alesi	1	2	3
Hanesi var yenice arazi küşad ediyor			1308		Tozlak Oğlu Osman Bin İbrahim Hane-yi Alesi	1	1	2
Hanesi var tühhat ederek Bosna'ya fırat etmiştir			1308		Salih Bin Bekir Hane-yi Alesi	2	2	4
Hanesi var arazisi yok henüz iskan olmamış			1311		Salih Oğlu Ahmed ve Biraderi Hane-yi Alesi	0	2	2
Hanesi var arazisi yok			1308		Adem Ağa Bin Ali Hane- yi Alesi	1	3	4
			1308		Mustafa Oğlu Mustafa Hane-yi Alesi	2	2	4
			1309		Ali Bin Mehmed Hane-yi Alesi	2	3	5
Hanesi ve arazisi var			1310		Osman Bin Ali Hane-yi Alesi	2	1	3
Hanesi yok arazisi yenice küşad edilmiştir			1308		Muharrem Bin Hazma Hane-yi Alesi	3	3	6
Hanesi ve arazisi var			1307		Abdullah Bin Selim Hane-yi Alesi	4	2	6
Hanesi var arazisi yok			1307		Başı Bin Selim Hane-yi Alesi	1	5	6
			1307		Ali Bin Salih Hane-yi Alesi	0	1	1
Dersaadette çalışmakta olduğu			1308		Salih Bin Numan Hane-yi Alesi	0	1	1

I. Meşrutiyet Dönemi'nde Adapazarı'ndaki Sosyal Hayat Hakkında Bazı Gözlemler

Hanesi var arazisi yok			1307	Musatafa Bin Numan Hane-yi Alesi	1	2	3
			1309	Reşid Bin Mustafa Validesi birlikte Hane-yi Alesi	1	1	2
Hanesi var yenice Adapazan civârında arazi küşad ediyor			1307	Mehmed ?? Hane-yi Alesi	1	3	4
Hanesi ve arazisi var			1310	Hasan Oğlu Hazır Hane- yi Alesi	0	1	1
Hanesi var arazisi yok			1310	Salih Oğlu Abdullah Hane-yi Alesi	3	3	6
Hanesi var arazisi yok			1300	Osman Oğlu Tahir Hane- yi Alesi	3	3	6
Hanesi var arazisi yok			1305	İbrahim Bin Mustafa Hane-yi Alesi	1	2	3
Hanesi var Yenice Arazi küşad ediyor			1307	Ahmed Bin Selim Hane- yi Alesi	4	3	7
Hanesi var arazisi yok	Babuşcular Mahallesi		1300	Said Oğlu Arız ve Ard Hane-yi Alesi	3	4	7
Karamürsel Kazasına İskan etmiştir			1300	Tozlak Salih Oğlu Salih Hane-yi Alesi	1	4	5
Hane var Arazileri yok			1300	Zeybek Oğlu Mustafa ve Birazeri Hane-yi Alesi	2	6	8
			1304	İsmail Bin Salih Hane-yi Alesi	4	1	5
			1304	Akif Bin Tahir Hane-yi Alesi	7	7	14
Hanesi ve Arazisi vardır			1306	Suleyman Oğlu Hacı Yusuf Hane-yi Alesi	2	6	8
			1306	Mehmed Oğlu Osman Hane-yi Alesi	1	1	2
			1300	Murad Beg bin İbrahim Hane-yi Alesi	4	1	5
Hanesi var arazisi yok			1305	İbrahim Oğlu Hüseyin Hane-yi Alesi	2	2	4
			1305	Bosnalı Osman ağa bin Mustafa Hane-yi Alesi	2	2	4
Hanesi yok yenice arazisi küşad ediyor			1302	İbrahim bin İbrahim Hane-yi Alesi	2	1	3
Hanesi var arazisi yok			1307	Ömer oğlu Hasan Hane- yi Alesi	0	1	1
			1300	Ali Oğlu Mehmed Hane- yi Alesi	4	5	9
			1308	Salih Oğlu Derviş Hane- yi Alesi	2	4	6
Hanesi ve arazisi vardır			1308	Kobağı Mahmud Hane-yi Alesi	2	3	5

Hanesi var arazisi yok			1301	Müteveffa Ferhat beg mahdumu Ali Hane-yi Ailesi	1	1	2
			1307	Amapud oğlu Mehmet ve biraderi Mustafa Hane-yi Ailesi	2	2	4
Hane ve Arazisi yoktur			1308	Osman oğlu Osman Hane-yi Ailesi	2	4	6
			1310	Omer bin Hacı Ali Hane- yi Ailesi	0	2	2
Hanesi var arazisi yok			1304	Omer efendi bin Abi Aga Hane-yi Ailesi	3	4	7
			1307	Koca Hasan Hane-yi Ailesi	3	5	8
			1309	Qıhali Yusuf Hane-yi Ailesi	3	1	4
			1302	Müteveffa Osman çavuş eytamları Hane-yi Ailesi	2	2	4
			1309	Bosnalı Bayram Hane-yi Ailesi	3	4	7
Hane var Arazisi yoktur			1300	Nazif Hane-yi Ailesi	3	3	6
			1301	Aynka Omer Beg Hane- yi Ailesi	5	1	6
			1300	Salih Hane-yi Ailesi	3	3	6
			1307	Hacı Bekir Hane-yi Ailesi	4	1	5
			1310	Bosnalı Hasan Hane-yi Ailesi	4	1	5
Hanesi var Yenice aralıkta arazi küşad ediyor			1307	Bosnalı Kara Moya Hane-yi Ailesi	3	2	5
			1307	Selim Oğlu Tosun Hane- yi Ailesi	0	1	1
			1308	Şaban Abdi Beg Hane-yi Ailesi	2	3	5
			1307	Selim ?? Hane-yi Ailesi	1	1	1
Hane var Arazisi yoktur			1307	?? Osman Hane-yi Ailesi	4	1	5
Hane ve Arazi yok			1301	Deriş Oğlu Mustafa Hane-yi Ailesi	0	1	1
			1301	Hasan Oğlu Raşid Hane- yi Ailesi Hane-yi Ailesi	2	2	4
Hane var Arazisi yoktur			1301	Salih Oğlu Hasan Hane- yi Ailesi	1	2	3
			1301	Mustafa Oğlu Mehmed Hane-yi Ailesi	0	3	3
Hane ve Arazi yok			1301	Hasan Oğlu Ali Hane-yi Ailesi	3	1	4
			1302	Mustafa Oğlu Fazıl Hane-yi Ailesi	0	1	1

I. Meşrutiyet Dönemi'nde Adapazarı'ndaki Sosyal Hayat Hakkında Bazı Gözlemler

			1303		Mustafa Oğlu Abdurrahman Hane-yi Ailesi	0	1	1
			1301		Bosnalı Mehmed Oğlu Ali Hane-yi Ailesi	0	1	1
Dersaadette Terzilik ediyor imiş		Terzi	1301		Mehmed Hane-yi Ailesi	0	2	2
Hane ve Arazisi vardır	Azıziye	Dava Vekili	1300		Hasan Hilmi Arif Bin Hasan Hilmi Hane-yi Ailesi	8	2	8
Hane ve arazileri yoktur	Babuğular Mahallesi	Rençber	1300		Hakki Bin Ömer Hane-yi Ailesi	2	2	4
Hane ve Arazisi	Azıziye		1300		Fuat Bekir Efendi Hane- yi Ailesi	3	1	4
Bosna'ya fırat etmiştir			1300		Ferudun Ağa Bin İbrahim Hane-yi Ailesi	2	1	3
Kaysen'ye nakli mekan etmiştir			1300		Çerkez Bekir oğlu Bekir Ve Salih Hane-yi Ailesi	8	4	10
Hane ve Arazisi vardır			1300		İsmail Begzade Bin Salih Bin Ali Bin Hane-yi Ailesi	2	3	5
Karamürsel kazasında			1300		Zaim Oğlu Hüseyin Bin Mahmud ve Biraderi Bekir Hane-yi Ailesi	3	4	7
Hane ve Arazisi vardır			1308		Ahmed Bin Ali Hane-yi Ailesi	5	4	9
Dersadette Meskun Hane ve Arazisi yoktur			1304		Osman Bin Arif Hane-yi Ailesi	0	3	3
Hane ve Arazisi vardır			1304		Adil Bin Hasan Hane-yi Ailesi	1	1	2
			1304		Mustafa Oğlu Şerif Hane- yi Ailesi	0	1	1
			1304		Karabağ Oğlu Hüseyin Hane-yi Ailesi	1	4	5
Hane ve Arazisi yoktur			1304		İbrahim Oğlu Mustafa Hane-yi Ailesi	2	2	4
Hane ve Arazisi vardır			1304		Karabağ Oğlu Ahmed Bin Salih Hane-yi Ailesi	2	2	4
			1304		Haşım Bin Hasan Hane- yi Ailesi	1	4	5
Hane ve Arazisi yoktur			1304		İsmail Beg Oğlu Mustafa Bin İsmail Hane-yi Ailesi	3	1	4
			1304		Hüseyin Oğlu Muhammed Hane-yi Ailesi	2	2	4
Hane ve Arazisi vardır			1304		Mustafa Oğlu Salih Hane-yi Ailesi	1	2	3

			1304			İbrahim Oğlu Süleyman Hane-yi Ailesi	3	2	5
			1304			Süleyman Oğlu Abdullah Hane-yi Ailesi	3	2	5
			1304			Hassan Oğlu İbrahim Hane-yi Ailesi	2	5	7
Hane ve Arazisi ykdur			1304			İsmail Oğlu Şevket Hane-yi Ailesi	1	2	3
Hane ve Arazisi vardır			1304			İsmail Oğlu Osman Hane-yi Ailesi	3	4	7
Hane ve Arazisi ykdur			1304			Yusuf Bin Yusuf Hane-yi Ailesi	1	3	4
Hane var Arazisi ykdur			1304			Muharrem Oğlu Ramazan Ve Birde Bekir Diğeri Sefer Hane-yi Ailesi	5	6	11
Hane yoktur Arazisi vardır			1304			Nazif ve Hane-yi ailesi	1	1	2
Hane ve arazisi vardır			1304			Beşik Ahmet Oğlu Sabit Validesi	1	1	2
Hanesi var arazisi yoktur			1308			Kopaşlı Derviş hane-yi ailesi	1	2	3
Yekun							480	543	1023
Hane ve arazisi vardır	Çayı Kığıla Karyesi	Rençber	1300	Bosna		Ali bin Mehmed	1	2	3
			1301			Adem bin İbrahim	3	5	8
			1301			Salih Oğlu Ali	2	4	6
Hane var Arazisi ykdur			1301			Yusuf bin Ömer	1	1	2
Hane ve arazisi vardır			1300			Hasan bin Mehmed	2	2	4
			1300			Salih bin Hacı Hasan	1	5	6
			1300			Süleyman bin Salih	3	4	7
			1301			Muharrem bin Muhammed	3	2	5
			1301			Şaban bin İbrahim	2	3	5
Hane var Arazisi yoktur			1304			Hasan bin Hüseyin	1	1	2
Hane ve arazisi vardır			1305			İbrahim Bin Hüseyin	2	1	3
			1305			Ragib bin Naim	4	2	6
Hane ve Arazisi yoktur			1308			Ömer bin Derviş	0	1	1
Hane ve arazisi vardır			1307			İbrahim bin Mehmed	3	1	4

I. Meşrutiyet Dönemi'nde Adapazarı'ndaki Sosyal Hayat Hakkında Bazı Gözlemler

			1307		Mustafa Bin İbrahim	2	1	3
			1304		Habl bin Hüseyin	4	1	5
			1304		İbrahim bin Hüseyin	1	3	4
			1308		Hasan bin Nuban	2	1	3
			1305		Ali bin Hasan	1	1	2
Hane ve arazisi yoktur			1311		Mustafa bin Haşım	1	1	2
Yekun						519	585	1104

İzmid sancağına tabii Adapazarı kazasında mukîm bulunan Bosna muhacirinden miktarı ??? defterde muharrer olduğu üzere cem'an bin yüz dört nüfus ibaret bulunduğu tahkikât-ı vak'adan anlaşılmağla tasdik ...ol babda ferman 11 Rebiyülevvel sene 1313 ve fi 20 Ağustos sene 1311

Tabloda toplam 262 kayıt ve 1104 nüfus mevcuttur. 57 hane Çukur Ahmediye Mahallesi, 64 hane Cami-i Cedid Mahallesi, 50 hane Bahşiler Mahallesi, 44 hane Babuşçular Mahallesi, 27 hane Aziziye Mahallesi ve 20 hane de Çaykışla Mahallesi iskan edilmiştir. Bunlardan 43'ünün hane ve arazisi yok, 69'unun hane ve arazisi var, 129'unun ise hanesi var ama arazisi yok. Kalanların bir kısmı geri dönmüş, bir kısmının hanesi yok arazisi var, bir kısmı farklı bölgelere göç etmiş, bir kısmı da İstanbul'da çalışmaya başlamıştır.

Bu göçmenlerden 3'ü bakkal, 1'i yamacı, 1'i dava vekili, 1'i zahireci, 7'si cibacı, 1'i ekmekçi, 1'i hoca, 2'si terzi, 1'i tımar, 1'i serseri, 1'i camcı, 2'si kahveci, 2'si asker, 238'i de rençberdir.

1299'da 1, 1300'de 46, 1301'de 26, 1302'de 15, 1303'te 21, 1304'te 31, 1305'te 14, 1306'da 24, 1307'de 34, 1308'de 22, 1309'da 10, 1310'da 13, 1311'de 5 hane hicret etmiştir. Hicret eden 262 haneden 261'i Bosnalı, 1'i ise Hersekli'dir.

Bosnalı Muhacirlerden Olup Hane ve Arazisi Olmayanların Listesi:

Yukarıdaki Bosnalı muhacirlere ait tablo içerisinde hane ve arazi ihtiyacı olanlar devlet tarafından aşağıdaki tabloda gösterildiği gibi belirlenmiştir.

Muhakat	Mezkur Bulunduğu Mahal ve Kurta	Sıfatı	Yarılı hicretli	Mahal-i Vilayeti	İsmi ve Şöhreti	Miktar-ı Nüfus		Yekun
						İnâs	Zakür	
Hane ve arazisi yoktur	Çukur Ahmediye Mahallesi	Rençber	1309	Bosna	Hasan Oğlu Hüseyin ve hane-yi ailesi	2	3	5
"	"	"	1308	"	Yahya Oğlu Salih ve hane-yi ailesi	1	1	2
"	"	"	1309	"	Aziz Mehmed Oğlu Aziz ve hane-yi ailesi	1	1	2
"	"	"	1308	"	Konyak Seyfi Bin Mehmed ve hane-yi ailesi	2	2	4
"	"	"	1308	"	Konyak Abdî Bin Mehmed ve hane-yi ailesi	1	2	3

		1308	Mustafa Oğlu Mustafa ve hane-yi ailesi	1	1	2
		1307	Bulbacı Hüseyin ve hane-yi ailesi	1	1	2
		1309	Hasih Ahmed Bin Mustafa ve hane-yi ailesi	1	2	3
		1309	(?) ve hane-yi ailesi	1	1	2
		1310	Bayram hane-yi ailesi	0	1	1
		1310	Hasan Oğlu Süleyman ve hane-yi ailesi	0	1	1
		1310	Hacı Bekir Bin Salih ve hane-yi ailesi	1	2	3
		1310	Abdi Bin Mustafa ve hane-yi ailesi	4	1	5
		1310	Mehmed Oğlu Haşim ve hane-yi ailesi	3	1	4
	Cami-i cedid mahallesi	1300	Bekir bin Bekir ve hane-yi ailesi	1	3	4
		1300	Mustafa bin Hasan ve hane-yi ailesi	4	4	8
		1303	Hacı Mustafa bin İbrahim ve hane-yi ailesi	5	2	7
		1301	İbrahim bin Hacı Şemsi Efendi ve hane-yi ailesi	3	3	6
		1301	Derviş bin Hacı Şemsi Efendi ve hane-yi ailesi	2	1	3
		1302	Hasan bin Salih ve hane-yi ailesi	1	1	2
		1306	Karabaşoğlu Ömer *** ve hane-yi ailesi	2	1	3
		1308	Mustafa bin Atif ve hane-yi ailesi	1	1	2
		1308	Alı Osman bin Hazacı ve hane-yi ailesi	-	1	1
		1300	Refet Efendi bin Yakup ve hane-yi ailesi	1	2	3
		1306	Ömer bin Salih ve hane-yi ailesi	-	1	1
	Bahşiler Mahallesi	1300	Hamza oğlu Ahmed ve hane-yi ailesi	1	3	4
		1311	Salih oğlu Ahmed ve biraderi hane-yi ailesi	-	2	2
		1310	Salih oğlu Abdi ve hane-yi mahallesi	3	3	6
	Babuşcuları Mahallesi	1305	Osman ağa bin Mustafa ve hane-yi ve mahallesi	2	2	4
		1308	Salih oğlu Derviş ve hane-yi mahallesi	2	4	6
		1307	Koca Hasan ve hane-yi mahallesi	3	5	8
		1309	Çukalı Yusuf ve hane-yi mahallesi	3	1	4
		1302	Muteveffa Osman havas yetimleri ve hane-yi mahallesi	2	2	4
		1309	Bosnalı Bayram ve hane-yi mahallesi	4	4	8

I. Mebrutiyet Dönemi'nde Adapazarı'ndaki Sosyal Hayat Hakkında Bazı Gözlemler

			1307		Parullu Hacı Bekir ve hane-yi mahallesi	4	1	5
			1310		Bosnalı Hasan ve hane-yi mahallesi	4	1	5
	Bahşiler		1301		Derviş oğlu Mustafa ve hane-yi mahallesi		1	1
			1301		Hasan oğlu Reşid ve hane-yi mahallesi	2	2	4
			1301		Hasan oğlu Ali ve hane-yi mahallesi	3	1	4
			1302		Mustafa oğlu Fazlı ve hane-yi mahallesi		1	1
			1303		Mustafa oğlu Abdurrahim ve hane-yi mahallesi		1	1
			1301		Mehmet oğlu Ali ve hane-yi ailesi		1	1
			1309		Hakkı bin Ömer ve hane-yi ailesi ve hane-yi ailesi	2	2	4
			1304		İbrahim oğlu Mustafa ve hane-yi ailesi	2	2	4
			1304		Mustafa Bin İsmail ve hane-yi ailesi	3	1	4
			1304		Huseyin oğlu Muharrem ve hane-yi ailesi	2	2	4
			1304		İsmail oğlu Şevket ve hane-yi ailesi	1	3	4
			1306		Ömer bin Derviş ve hane-yi ailesi		1	1
			1311		Mustafa bin Haşım ve hane-yi ailesi	1	1	2
					Yekün	83	88	171

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere 20 Ağustos 1893'te (20 Ağustos 311) Adapazarı'nda ev ve arazisi olmayan yüz yetmiş bir muhacir bulunmakta olup bunların seksen üçü kadın seksen sekizi erkek idi. Yukarıda isimleri belirtilen muhacirlerin çiftçi olmasına rağmen arazilerinin olmaması çok dikkat çekicidir ki bu durum bazı yolsuzluklar neticesinde ortaya çıkmıştır. Aslında Osmanlı Devleti, muhacirlere ait olmak üzere bazı yerler tahsis etmişti. fakat "...hali ve mahlul araziden olmak üzere Adapazarı'nca mevcudu iskan ve ziraate elverişli bir çok mahaller ber muktaza-yı İrade-i seniye-i hazreti tacidari muhacirin-i merkumeye ita olunacak yerde bila nizam bazı yerli müteneffizan ile memurine verilmiş ..." Buradan da anlaşılacağı gibi devletin merkezden muhacirlerin yerleşmesi için ayırmış olduğu bazı topraklar yörenin ileri gelenleri ve memurlarınca kendi aralarında paylaşılmıştır. Bu usulsüzlük devlet tarafından anlaşılacak merkezden gönderilen görevliler tarafından da tespit edilmiştir. Bu çalışmalar sırasında yukarıda gösterilen birinci tablo hazırlanarak Bosnalı Muhacirlerin genel durumu tespit edilmiştir. Buna göre bir kısım muhacirlerin hane ve arazisi olmadığı hakkında ikinci bir liste çıkarılmıştır. Bu doğrultuda muhacirlere ayrılmış olan toprakların kendilerine verilmeyerek yörenin ileri gelenleri ile memurlar arasında paylaşıldığı tespit edilerek bu toprakların asıl sahibi olan muhacirlere verilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Çukur Ahmediye mahallesinde 14, Cami-i Cedid mahallesinde 11, Bahşiler mahallesinde 16 ve Babuşçular mahallesinde 8 olmak üzere toplam 49 ailenin hane ve arazisi bulunmamaktadır. Bu muhacirlerin hepsi rençberdir. Hepsi Bosna'da doğmuştur.

1300'de 4, 1301'de 6, 1302'de 3, 1303'te 2, 1304'te 4, 1305'te 1, 1306'da 3, 1307'de 3, 1308'de 7, 1309'da 7, 1310'da 7, 1311'de 2 aile hicret etmiştir.

Adapazarı'nda Bulunan Çerkez Muhacirler

Adapazarı'nda bulunan Çerkezler hakkında 1885 (5 Mart 1303) tarihinde düzenlenen nüfus sayımında anlaşıldığı üzere Çerkezler Sapanca nahiyesinin Şadiye köyünde yoğun olarak iskan ettirilmişti. Yüz otuz dokuz adet nüfus ve elli beş hane tespit edilmiştir. Bunlar yoğunluk olarak rençberlik ile meşgul olmakta olup farklı mesleklerden olanlar da vardı³².

Sağ mı?	Meskun bulundu u yer	Sağlı durumu	mesi eği	Boy saç rengi göz rengi	Yaş	Doğum tarihi	İsm ve şöhreli	Doğum yeri	A il e	ha ne no	Sir a no
											2
	Şevahye	Tam	-	Orta kırca ela	70	1229	Taluşan Bey bin Ahmed Bey	Şozarın g	1	1	1
	Şevahye	Tam	-	Orta sarı ela	60	1239	Rıza Bey bin Ahmed Bey	Şozarın g	1	2	2
	Şadiye		-		10	1289	Mahdumu Hakkı Bey bin Rıza Bey		2		3
			-	Orta esmer ela	35	1264	Hasan bin Şuman		3		4
			-		6	1293	Şuman bin Abdullah		4		5
		Tam	Hizmet kar	Orta kır ela	60	1239	Hizmetkarı Musa bin Ali		5		6
	Şevahye	Tam	Renç ber	Orta kahve ela	30	1269	İki seneden beri Rıza Beyin hanesinde Osman bin Abdullah		6		7
	Şevahye	Tam	Renç ber	Orta sarınca mavi	35	1264	Omer bin Subac		1	3	8
	Şadiye		-		13	1286	mahdumu İshak bin Nantic		2		9
			-		7	1292	Diğer Daver bin		3		10
	Şevahye	Tam	Renç ber	Orta sarı mavi	60	1239	Ozver bey bin Sebaç		1	4	11
	Şadiye		-		14	1285	Mahdumu hacı bey bin Ozver Bey		2		12
			-		12	1287	Diğer İsmail bin		3		13

I. Meşrutiyet Dönemi'nde Adapazarı'ndaki Sosyal Hayat Hakkında Bazı Gözlemler

				5	1294	Düğer _____ bin		4	14
									3
	Şevahiye	Tam	Renç ber	Orta _____ mavi	60	1239	Hahuz Zikri bin Suai	Paşak	1 5 15
	Şadiye				8	1291	Mahdumu Mehmed bin Zikri		2 16
	Şevahiye	Tam	Renç ber	Uzun sarı mavi	50	1249	Ali Ağa bin Osman	Paşak	1 6 17
	Şevahiye	Tam	Renç ber	Uzunca esmer _____ela	41	1258	Omer bin Hacı Mustafa	Gemşehr	1 7 18
	Şadiye				1	1298	Mahdumu Mehmed bin Omer		2 19
				Orta kır ela	75	1224	Onun pederi Mustafa bin Abdullah		3 20
	Şevahiye	Tam	Renç ber	Uzun kahve esmer ela	40	1259	Omer bin _____		1 8 21
	Şadiye				13	1286	Mahdumu Suleyman bin Mehmed		2 22
					9	1290	_____ Ali bin Mehmed		3 23
	Şevahiye	Tam	Renç ber	Orta kahve ela	35	1264	Ali bin Saluğ		1 9 24
	Şevahiye	Tam	Renç ber	Orta kahve ela	30	1269	Ali bin Şuşerdeğ	Şozanmv eg	1 10 25
									4
	Şevahiye	Tam	Renç ber	Orta kırca ela	55	1244	Haydar bin Hasan	Şozanmv eg	1 11 26
	Şadiye	Tam			10	1289	Mahdumu Mehmed bin Haydar		2 27
	Şevahiye	Tam	Renç ber	Orta kır ela	60	1239	Koç Beg bin _____	Şozanmv g	1 12 28
			Hızmetkar	Orta kahve ela	27	1272	Hızmetkarı Ali bin Abdullah		2 29
Ma ktul	Şevahiye		Renç ber	Uzunca _____Beğ Paşalı	70	1229	Baç İbrahim bin Yagaç	Şozanmv g	1 13 30
	Şadiye				11	1288	_____ Huseyin bin Uğu Ketuk		2 31
	Şevahiye	Tam	Renç ber	Orta kır ela	50	1249	Yesi Mehmed bin Naşhu	Dirşev	1 14 32
					4	1295	Evlad _____ Huseyin bin Ali		2 33
					11	1288	Hızmetkarı Yusuf bin Ahmed		3 34

Sakarya İli Tarihi / Yakınçağ Döneminde Sakarya

	Şevahiye	Tam	Renç ber	Orta sarı mavi	30	1269	San Mustafa bin Naşhu	Dirgev	1	15	35
					6	1293	Mahdumu Tevfik bin San Mustafa		2		36
	Şevahiye	Tam	Renç ber	Kısa esmer__ela	40	1259	Boskic Mehmed bin Samerze	Şozamv g	1	16	37
				Orta kahve esmerce ela	25	1274	Biraden Zebaç		2		38
	Şadiye				2	1297	Sefiri Tahir bin Zebaç		3		39
	Şevahiye		Zabti ye	Orta esmer ela	30	1269	Yeğeni __ Osman bin Beşok		4		40
											5
	Şevahiye	Tam	Renç ber	Orta esmer kara ela	40	1259	Süleyman bin Zaluğ	Şozamv g	1	17	41
					2	1297	Mahdumu İsmail bin Süleyman		2		42
	Şevahiye	Tam		Uzun kahve ela	30	1269	İsmail Efendi bin Mehmed Ali Beğ	Paşak	1	18	43
			Hizm elkar	Orta kahve ela	30	1269	Hizmetkari Şaban bin Mustafa		2		44
	Şevahiye	Tam	Renç ber	Orta kır ela ____	55	1244	Şaban bin Zerc	Şozamv g	1	19	45
					9	1290	_____ bin Hacı Mañi		2		46
	Şadiye				17	1282	Biraderi Serdar bin Hasan		2		53
											6
	Şevahiye	Tam	Renç ber	Orta kır ela	65	1234	Topal Mustafa bin Yaşı	Goşı	1	22	54
				Orta esmer ela	22	1277	Mahdumu Memiş bin Mustafa		2		55
	Şadiye				10	1289	Diğen Cemal bin		3		56
						1299	Sefiri Yahya bin Memiş		4		57
	Şevahiye	Tam	Renç ber	Orta sarıca mavi	43	1256	Çok Mehmed bin Yaduğ	Şozamv g	1	23	58
	Şadiye				10	1289	Mahdumu İshak bin Çok Mehmed		2		59
					5	1294	Diğen Musa bin		3		60

I. Meşrutiyet Dönemi'nde Adapazarı'ndaki Sosyal Hayat Hakkında Bazı Gözlemler

	Şevahiye		Renç ber	Orta esmer ela kahve	35	1264	Birader İsmail bin Yadağ		4	81	
	Şadiye				1	1298	Diğer mahdumu Selim bin Çok Mehmed		5	62	
	Şadiye	Tam	Renç ber	Orta sarı mavi	45	1254	Ahmed bin Sazlıç	Şozarmv g	1	24	63
					9	1290	Mahdumu İlyas bin Ahmed		2	64	
					7	1292	Diğer Kamil bin		3	65	
					5	1294	Diğer İsmail bin		4	66	
	Şevahiye	Tam	Renç ber	Orta sarıca mavi	80	1239	Hurşid Ağa bin	Şaşçı	1	25	67
	Şadiye				13	1286	Mahdumu Kamil bin Hurşid Ağa		2	68	
					8	1291	Diğer Salih bin		3	69	
										7	
	Şevahiye	Tam	Renç ber	Orta kahve ela	50	1249	Musa bin Hasan	Yeşok	1	26	70
	Şadiye				3	1296	Mahdumu Tahir bin Musa		2	71	
					2	1297	Diğer İbrahim bin		3	72	
	Şevahiye	Tam	Renç ber	Uzunca sarı ela	40	1259	Hanzic bin Hacı	Şozarmv g	1	27	73
	Şadiye					1299	Mahdumu Ali bin Hanzic		2	74	
	Şevahiye	Tam	Renç ber	Uzun esmerce ela	40	1259	Adil bin Abdullah	Yerzek	1	28	75
	Şadiye				4	1295	Mahdumu Yaver bin Adil		2	76	
					2	1297	Diğer Çakır bin Adil		3	77	
					12	1287	Onun mahdumu İshak bin Mehmed Ali		4	78	
	Şevahiye	Tam	Renç ber	Orta sarı mavi	34	1265	Rüstem bin Çernel	Şozarmv g	1	29	79
	Şadiye				2	1297	Mahdumu Hakko bin Rustem		2	80	
	Şevahiye	Tam	Renç ber	Uzun kahve mavi	35	1264	Osman Bey bin Salih	Şozarmv g	1	30	81
	Şadiye				8	1291	Mahdumu Nun Bey bin Osman Bey		2	82	
					6	1293	Diğer Kamil bin		3	83	

					1299	Digen Hakkı Bey bin "		4	84	
Şevahiye			Uzun sarı mavi	40	1259	Halazadesi Murad bin Hüseyin		5	85	
		Hizmetkar	Orta sarı mavi	30	1269	Hizmetkari hasan bin Abdullah		6	86	
									8	
	Tam	Rençber	Orta sarıca ela	45	1254	Mustafa bin Tapuk	Zaşı	1	31	87
	Tam		Orta esmer kara kahve ela	35	1264	Biraderzadesi Hacı Reşid bin Abdullah		2	88	
Dükak	Tam	Rençber	Uzunca kahve ela	40	1259	Mahmud bin Şaban	Meratıvı	1	32	89
Şadiye					1299	Mahdumu Kazım bin Mahmud		2	90	
Şevahiye	Tam	Rençber	Uzunca esmer kara ela	35	1264	Hasan bin Abdullah	Kernaşer	1	33	91
Akçay				14	1285	Kayınbiraden Mehmed bin Yakub		2	92	
				11	1288	Evlad-ı _____ Reşid		3	93	
Şevahiye	Tam	Rençber	Uzun orta çakır	60	1239	Fotiric bin Yare	Selez	1	34	94
Şadiye				8	1291	Mahdumu Selim bin Fotiric		2	95	
				6	1293	Digen İsmail bin "		3	96	
İadethevic	Tam	Rençber	Uzun kırca ela	50	1249	Abdullah bin _____	Natunmu	1	35	97
Şadiye				9	1290	Mahdumu Omer bin Abdullah		2	98	
					1299	Digen İbrahim bin "		3	99	
Şevahiye	Tam	Rençber	Orta sarı kırca mavi	55	1244	Zefkare bin Ahmed	Selebic	1	36	100
			Uzun esmerce ela	30	1269	Mahdumu Almaz bin Zefkare		2	101	
									9	
Batum	Tam	İmam	Orta kırca ela	56	1243	Mehmed Efendi bin Mustafa Efendi	Selez	1	37	102
		sıvacı		19	1280	Kayın_ Mehmed bin Tufan		2	103	
Şevahiye	Tam	Rençber	Orta sarı mavi	50	1249	Hüseyin bin Receb	Selez	1	38	104
Şadiye				12	1287	Mahdumu İsmail bin Hüseyin		2	105	

I. Meşrutiyet Dönemi'nde Adapazarı'ndaki Sosyal Hayat Hakkında Bazı Gözlemler

				7	1292	Onun mahdumu Ziddik bin Abdullah		3		106
Şevahiye	Tam	Renç ber	Orta kırca ela	52	1247	Hasan bin Receb	Selez	1	39	107
Şadiye				8	1291	Mahdumu Tahir bin Hasan		2		108
				3	1296	Digen Şahın bin Hasan		3		109
Şevahiye	Tam	Renç ber	Orta sarıca ela	40	1259	Rustem bin Zekuşad	Çuhada	1	40	110
Şadiye				5	1294	Mahdumu Şukru bin Rüstem		2		111
				1	1298	Digen Mustafa bin "		3		112
				1	1298	Digen Mustafa bin "		3		112
Şevahiye	Tam	Renç ber	Orta esmerce ela	25	1274	Osman bin Ali	Selez	1	41	113
				19	1280	Biraden Ömer bin Ali		2		114
Şevahiye	Topal	-	Orta kır ela	60	1239	Ahmed Bey bin Musa Bey	Şozarvı	1	42	115
Şadiye		-		13	1286	Mahdumu Selim Bey bin Ahmed Bey		2		116
Darende				23	1276	Hizmetkârı Mehmed bin		3		117
										10
Batum	Tam	Renç ber	Uzunca kır ela	55	1244	Zikri bin Yaşuk	_____	1	43	118
	Tam			17	1282	Mahdumu İslam bin Zikri		2		119
	Tam	Renç ber		20	1279	Ona mahdumu Filac bin Abdulah		3		120
Şevahiye	Tam	_____	Uzunca kahve ela	55	1244	Zabita onbaşı Ganimet bin Zefuhac	_____	1	44	121
Şadiye				7	1292	Mahdumu İbrahim bin Ganimet		2		122
				11	1288	_____ Halil bin Beşok		3		123
Şadiye	Tam	Renç ber		17	1282	Mustafa bin İslam	_____	1	45	124
Şevahiye	Tam	Renç ber	Orta sarı mavi	55	1244	Ömer bin İbrahim	Selez	1	46	125
Şadiye					1294	Mahdumu _____ bin Ömer		2		126
					1297	Diğen Saadeddin bin Ömer		3		127

	Şevahiye	Tam	Renç ber	Uzun kır ela	49	1250	Hasan Çavuş bin _____	Yerzik	1	47	128
	Şadiye				9	1290	Mahdumu Aziz bin Hasan Çavuş		2		129
					16	1283	__ mahdumu __ bin ____		3		130
	Şevahiye	Tam	Renç ber	Orta kahve ela	30	1269	Ali bin ____	Şozamvi	1	48	131
											11
	Batum	Tam	Renç ber	Orta kahve ela	28	1271	Zıkrı bin İbrahim	_____	1	49	132
	Şevahiye	Tam	____ __	Orta ela kahve	24	1275	Osman bey bin Musa Bey	Musa Bey oğlu	1	50	133
	Batum	Tam	Sıvac ı	Orta ela kır kahve	60	1242	Omer efendi bin Mehmed ____	Mehmed lu	1	54	134
		Tam	Taleb e	Orta ela kahve	36	1266	Mahdumu Ali bin Omer Efendi		2		135
	Batum	Tam	Renç ber	Orta siyah kahve	33	1269	Mustafa bin Omer Efendi	_ Mehmed doğulu	1	55	136
					7	1295	Mahdumu Mehmed bin Mustafa		2		137
					12	1290	__ zadesi İbrahim bin Ahmed		3		138
					9	1293	Diğeri Mehmed bin "		4		139

Adapazarı kazasının Sapanca nahiyesine musaf muhacirin-i Cerakes Şadiye karyesinde mevcut nüfusu _____ muharrer yüz otuz dokuz aded nüfusa elli beş aded haneden ibaret olduğu esası defterinden ihrac kılınmış olmanın tasdik-i keyfiyete *ihtisar* kılınmıştır olbabda emr-ü ferman hazret-i menlehül-emrindir.

5 Mart 313

Belgede toplam 55 hane ve 139 nüfus gösterilmekteyse de hane sayıların da 50'den 54'e atlama mevcut olduğundan toplam 52 hane ve 139 nüfus bulunmaktadır. Bu muhacirlerden 58'i Şevahiye'ye, 61'i Şadiye'ye, 11'i Batum'a, 1'i Darende'ye, 1'i Dukak'a, 2'si Akçay'a, 5'i _____'e iskan edilmiştir.

Bu muhacirlerden 138'i sağlam 1'i ise topaldır. Bunların 50'si rençber, 4'ü hizmetkar, 2'si sıvacı, 2'si _____, 1'i talebe, 1'i imam 1'i de zabtiyedir. Toplam 52 hane ve 139 nüfus hicret etmiştir.

Adapazarı'nda Bulunan Gürcü Muhacirler

Adapazarı'nda bulunan Gürcüler Sapanca'nın Mahmudiye köyünde iskan ettirilmişti. Buradaki Gürcüler hakkında düzenlenen defterde, yüz kırk iki adet nüfus ve seksen dokuz adet haneden oluştuğu tespit edilmiştir. Muhacir Gürcülerin mesleklere göre dağılımı şöyle idi: seksen altı rençber, kırk üç cibacı (oduncu), dokuz yemenici, yedi kitabet, dört tüccar, iki hademe, bir asker zabıta, bir harik kondüktiri³³.

	Meskun bulduğu yer	Sağlık durumu	Mesleği	Boy, saç rengi, göz rengi	Yaş	Doğum tarihi	İsim ve şöhretli	Lakabı	ail	Hane no	Sıra
	Batum	.	.	Orta Kırcı eli	47	1252	Recep Ağa Bin Mehmet Ağa	Hacı zade	1	1	1
	Batum	Tam	Rençber	Orta Sanca eli	35	1264	Yusuf Bin Salih	Hacı zade	1	2	2
	Batum	.	.	.	3	1296	Mahdumu Ahmet Bin Yusuf	Hacı Zade	2		3
	Batum	Tam	Orta	32	1267	Halit Efendi Bin Salih	Hacı zade	1	3	4
	Mahmudiye	Tam	.	.	1	1298	Mahdumu Mehmet Bin Halit Efendi		2		5
Mücerred	Batum	Tam	Yemenici	Orta Hisanceli	45	1254	Emin Bin Arif	Hacı zade	1	4	6
	Batum	Tam	Rençber	Orta Köse eli	35	1264	Ali Bin Arif	Hacı zade	1	5	7
Mücerred	Batum	Tam	Rençber	Orta	22	1267	Osman Bin Arif	Hacı zade	1	6	8
Mücerred	Batum	.	Rençber	Orta	36	1269	Hasan Bin Arif	Hacı zade	1	7	9
	Batum	Tam	Rençber	Orta.....	36	1263	Recep Bin Osman	Arap oğlu	1	8	10
	"	"	.	.	2	1297	Mahdumu İbrahim Bin Recep		2		11
	Batum	Tam	Rençber	Uzunca	42	1257	Hasan Bin Ali	Usta Hasan oğlu	1	9	12
	"	.	"	.	12	1287	Mahdumu Osman Bin Hasan		2		13
Mücerred	Batum	Tam	Çapacı	Orta	25	1274	(Mevlûd?) Bin Ali	Usta Hasan zade	1	10	14
	"	.	.	.	3	1296	Mahdumu İsmail (Mevlûd?)		2		15
	Batum	.	Rençber	Uzunca	50	1249	Ali Bin	Arap oğlu	1	11	16

"	.	.	.	12	1287	Mahdumu Süleyman Bin Ali		2		17	
"	Tam	.	.	12	1287	Ahmet Çavuş Bin Mehmet	(Kolud?) oğlu	1	12	18	
"	.	.	.	9	1290	Mahdumu Ali Bin Ahmet Çavuş		2		19	
Batum	Tam	Çapacı	Orta.....	65	1264	Mustafa Bin Ali	(Çonar?) oğlu	1	13	20	
"	Tam	.	.	8	1291	Yeğeni Süleyman Bin Dursun		2		21	
Batum	.	.	.	16	1286	Emin Bin Dursun	(Çonar?) oğlu	1	14	22	
Batum	Tam	Çapacı	Uzunca.....	55	1244	Ali Bin Süleyman	Çapacı oğlu	1	15	23	
"	Tam	.	.	12	1287	Mahdumu İsmail Bin Ali		2		24	
Batum	Tam	Rençber	Orta.....	65	1264	Süleyman Bin Ali	Çapacı oğlu	1	16	25	
Batum		Çapacı	Orta.....	28	1269?	Hasan Bin Ali	Çapacı oğlu	1	17	26	
Batum	Tam	Çapacı	Orta.....	28	1271	Arslan Bin Ali	Çapacı oğlu	1	18	27	
		Tam	Çapacı	Uzun.....	40	1259	Ahmet Bin Ali	(Çonar?) oğlu	1	19	28
Batum	Tam	.	Orta.....	70	1229	Ali Bin Ridvan	Ridvan oğlu	1	20	29	
Batum	.	Çapacı	Orta.....	42	1257	Şaban Bin Mehmet	Arap oğlu	1	12	30	
Batum	.	Çapacı	Uzunca...	55	1244	Mehmed Bin Mehmed	Çonar Oğlu?	1	22	31	
Mahmudiye	Tam	.	.	1	1297	Mahdumu Ahmed Bin Mehmed		2		32	
Batum	.	.	.	14	1285	Kara Hasan oğlu Hasan Bin Hüseyin		1	23	33	
Batum	.	Rençber	Orta.....	50	1249	Şerif Çavuş Bin Emin	Çonar oğlu	1	24	34	
"	Tam	.	.	5	1294	Mehmed... Hüseyin Bin Şerif Çavuş		2		35	
"	.	.	.	3	1292	Diğeri İsmail Bin "		3		36	
Mucerd	Batum	Tam	Çapacı	Orta Sarıca eli	25	1274	Hüseyin Bin Mehmet	Çonar oğlu	1	25	37
"	Tam	.	.	8	1291	Biraden Ahmet Bin Mehmet				38	
Batum	Tam	Çapacı	Orta Sarıca eli	35	1264	Hüseyin Bin Ali	Çonar oğlu	1	26	39	
Batum	.	Çapacı	Orta.....	35	1264	Koç oğlu Hüseyin Bin Ahmet		1	27	40	
Batum	Tam	.	.	15	1284	Ali Bin Mustafa	Arap oğlu	1	28	41	

I. Meşrutiyet Dönemi'nde Adapazarı'ndaki Sosyal Hayat Hakkında Bazı Gözlemler

	"	Tam	.	.	10	1289	Birader Ahmet Bin Mustafa		2		42
	Batum	Tam			17	1286Bin Mustafa	Arap oğlu	1	29	43
Muc erred	Batum	Tam	Rençber	Kısa.....	35	1264	Hasan Bin Ali Oğlu	1	30	44
Muc erred	Batum	Tam	Rençber	Kısa köse....	25	1274	Hüseyin Bin Yakkup	Çonar oğlu	1	31	45
	Batum	Tam	.	Orta	70	1229	Hacı İbrahim Efendi Bin Hacı Mehmet	Hc. Memiş oğ.	1	32	46
	Batum	.	.	Orta	38	1261	Mehmet Efendi Bin Hacı İbrahim Efendi	Hc. İbrahim oğ.	1	33	47
	Batum	Sağ ayağı üzeri ne	Rençber	Orta Yemenici	36	1263	Osman Bin Hacı İbrahim Efendi	Hc. İbrahim oğ	1		48
	"	Tam	.	.	3	1292	Mahdumu ... Bin Osman				49
			Yemenici	Orta Sanca ...	29	1270	Oğlu Salih Bin Hacı İbrahim	Hc. İbrahim oğ.	1	35	50
	Batum	Tam	Yemenici	Orta.....	35	1264	Ahmet Bin Hacı İbrahim Efendi	Hc. İbrahim oğ.	1	36	51
	Mahmu diye	.	.	.	2	1297	Mehmet Hacı Süleyman Bin Ahmet				52
	Batum	.	Yemenici	Orta Sanca eli	45	1254	Ali Bin Murat	Kara Ahmet oğlu	1	37	53
	"	Tam	.	.	5	1294	Mahdumu İsmail Bin Ali		2		54
	Mahmu diye	.	.	.	1	1297	Diğer Mehmet Bin Ali		3		55
	Batum	Tam	Tüccar	Orta	40	1259	Hüseyin Bin Murat	Kara Ahmet oğlu	1	38	56
	Mahmu diye	.	.	.	1	1297	Mahdumu Pehlivan Bin Hüseyin		2		57
	Batum	Tam	Tüccar	Orta	35	1264	İbrahim Bin Murat	Kara Ahmet oğlu	1	39	58
	Mahmu diye	Tam	.	.	2	1297	Mahdumu Emin Bin İbrahim		3		59
	Batum	Tam	Rençber	Orta	30	1269	Yakup Bin Ahmet	Kara Ahmet oğlu	1	40	60
	Batum	.	Rençber	Orta Köse eli	27	1272	Süleyman Bin Ahmet	Kara Ahmet oğlu	1	41	61
	Batum	Tam	.	Orta	80	1219	Murat Bin Ahmet	Kara Ahmet oğlu	1	42	62

	"	Tam	.	.	8	1291	(Sağiri?) Mustafa Bin Ahmet		2		63
	Batum	.	Rençb er	Orta	30	1269	Hasan Bin Yusuf	Mehmet Yazıcı oğlu	1	43	64
Muc erre d	Batum	Tam	Rençb er	Orta Tarta	25	1274	(Sağiri?) İlyas Bin Şerif	Mehmet Yazıcı	1	44	65
	Batum	.	.	.	8	1291	Reşit Bin Şerif	Mehmet Yazıcı (Sağiri?)	1	45	66
	Batum	.	Rençb er	Orta	45	1254	Şerif Bin Mehmet	Mehmet Yazıcı oğlu	1	46	67
	"	.	.	.	4	1295	Mahdumu Şevket Bin Şerif		2		68
	"	Tam	.	.	2	1297	Diğer Mehmet Bin Şerif		3		69
	Mahmu diye	.	.	.	1	1298	Diğer Pehlivan Bin Şerif		4		70
	Batum	Tam	.	Orta Sarica ...	44	1255	Rıfat Ağa Bin Şerif	Ali Efendi oğlu	1	47	71
		.	.	.	4	1295	Mahdumu Ali Bin Rıfat		2		72
	Batum	Tam	Hadem e	Orta Sarica eli	40	1259	Hurşit Bin Şerif	Ali Efendi oğlu	1	48	73
	Mahmu diye	Tam	.	.	1	1297	Mahdumu Rasim Bin Hurşit				74
Muc erre d	Batum	Çola k	Yemeni ci	Orta Sarica eli	35	1264	Hüseyin Bin	Şahin oğlu	1	49	75
Muc erre d	Batum	Tam	Çapacı	Orta Sarica ...	30	1269	Recep Bin Esat	Şahin oğlu	1	50	76
		.	.	Orta Tarta	26	1273	Hüseyin Bin Esat	Şahin oğlu	1	51	77
	Batum	.	Rençb er	Orta Tarta	25	1274	Emin Bin Esat	Şahin oğlu	1	52	78
		Tam	.	Orta San ...	48	1251	Esat Bin Ali	Şahin oğlu	1	53	79
	"	.	.	.	2	1297	Mahdumu Şahin Bin Esat		2		80
	Batum	Tam	.	Orta	80	1219	Ali Bin Hüseyin (Bodhi?)		1	54	81
	"	.	.	.	8	1291	Sağiri? Yusuf Bin Mehmet		2		82
	Batum	.	Çapacı	Orta San ...	40	1259	Mehmet Bin Ali (Bodhi?)		1	55	83
	"	Tam	.	.	6	1296	Mahdumu Reşit Bin Mehmet		2		84
	Mahmu diye	Tam	.	.	2	1297	Diğer Ali				85
	Batum	.	Rençb er	Orta	40	1259	Ahmet Bin Emin	(Bodhi?)	1	56	86

I. Meşrutiyet Dönemi'nde Adapazarı'ndaki Sosyal Hayat Hakkında Bazı Gözlemler

	Batum	Tam	Rençber	Orta	38	1261	Mustafa Bin Emin	(Bodhi?)	1	57	87
	"	Tam	.	.	5	1294	Mahdumu Mehmet Bin Mustafa		2		88
	Batum	Tam	Rençber	Orta	28	1271	Hüseyin Bin Emin	(Bodhi?)	1	58	89
	Batum	.	.	Orta sarı ...	40	1259	Yusuf Bin Dursun	(Bodhi?)	1	59	90
	Batum	.	Çapacı	Orta Sarıca eli	36	1263	Hüseyin Bin Dursun	(Bodhi?)	1	60	91
	"	Tam	.	.	8	1291	Mahdumu Osman Bin Hasan		2		92
	"	Tam	.	.	6	1293	Diğeri Mehmet Bin Hasan		3		93
	Batum	.	Çapacı	Orta Sarıca eli	28	1271	Hüseyin Bin Dursun	Şahin oğlu	1	61	94
	Batum	Tam	Rençber	Orta Tarla	25	1274	Ahmet Bin Mehmet	Habip oğlu	2	62	95
	"	.	.	.	8	1291	Mehmet Bin Süleyman	Balaban oğlu	1	63	96
	Batum	Tam		Orta AkSakallı ...	80	1219	Yusuf Bin Ali	Arap oğlu	1	64	97
	"	.	.	.	6	1296	Mahdumu Hüseyin Bin Yusuf		2		98
	Batum	Tam	Çapacı	Orta Sarı eli	36	1263	Küçük Ahmet Bin Yusuf	(Bodhi?)	1	65	99
	Mahmu diye	.	.	.	1	1298	Oğlu Arslan Bin Ahmet		2		100
	Batum	Orta sarı ...	40	1259	Emin Efendi Bin Yusuf	(Bodhi?)	1	66	101
	Mahmu diye	.	.	.	1	1298	Mahdumu Mustafa Bin Emin Efendi				102
	Batum	.	.	.	8	1291	Reşit Bin Emin	(Bodhi?)	1	67	103
	Batum	.	.	.	12	1287	Osman Bin Yusuf	(Bodhi?)	1	68	104
	Batum	.	.	.	10	1289	Arap oğlu Hasan Bin Süleyman	(Bodhi?)	1	69	105
	Batum	Tam	.	.	10	1289	Ali Bin Süleyman	(Bodhi?)	1	70	106
	"	.	.	.	7	1292	Biraderi Yakup Bin Süleyman		2		107
	Batum	Tam	Çapacı	Orta	65	1234	(Bekar?) Bin Mehmet	Abbas oğlu	1	71	108
	"	.	.	.	12	1287	Mahdumu Hüseyin Bin (Bekar?)		2		109
	Batum	Tam	Çapacı	Orta	25	1274	Ahmet Bin Mehmet	(Bodhi?)	1	72	110
		.	.	Batum	12	1287	Biraderi Salt Bin Mehmet				111

Batum			Orta	70	1229	Osman Bin Ahmet	Kara Ahmet oğlu	1	73	112
"	Tam			2	1297	Mahdumu Mustafa Bin Osman				113
Batum				5	1294	Hasan Bin Ömer	(Bodhi?)	1	74	114
Batum	Tam	Reşber	Orta	65	1234	Hüseyin Bin Ahmet	(Bodhi?)	1	75	115
"		Reşber	Orta	25	1274	Mahdumu Mustafa Bin Hasan				116
Batum		Reşber	Orta	65	1264	Recep Bin Hasan	(Bodhi?)	1	76	117
"	Tam			5	1294	Mahdumu Hamit Bin Recep		1		118
"				2	1297	Diğen Mehmet Bin Recep				119
Batum				12	1287	Ali Bin Süleyman	Çonar oğlu	1	77	120
"	Tam			8	1291	Biraden Yusuf Bin Süleyman		2		121
"				5	1294	Diğen Recep Bin Süleyman				122
Batum	Tam	Reşber	Orta	60	1239	Hacı (Mutî?) Bin Şerif	(Ancal oğlu?)	1	78	123
"				12	1287	Mahdumu Osman Bin (Hacı Mutî?)		2		124
Batum		Reşber	Orta San	45	1254	Ali Bin Mehmet	(Ancal oğlu?)	1	79	125
"	Tam			8	1291	Mahdumu Harun Bin Ali		2		126
"				5	1294	Diğen Recep Bin Ali		3		127
Batum				11	1288	Kadem Bin Dursun	Balaban oğlu	1	80	128
"	Tam			8	1291	Biraden Sarı Bin Dursun		2		129
Mahmu diye	Tam			2	1297	Mehmet Bin Mehmet	Çonar oğlu	1	81	130
Batum	Tam		Uzunca Ak Sakallı..	70	1229	Ali (Bey?) Bin Murat	Kısa oğlu	1	82	131
Batum			Uzunca San eli	30	1269	Safer (Bey?) Bin Ali (Bey?)	(Bodhi?)	1	83	132
"			Uzunca	25	1274	Osman Bin Ali Bey	(Bodhi?)	1	84	133
"		Asken zabıta	Uzun	25	1274	Ali bin Ömer	1	85	134
Batum	Tam		Uzun	20	1279	Hüseyin Bin Ömer	(Bodhi?)	1	86	135
"	Tam			18	1281	Biraden Mehmet Bin Ömer				136

I. Meşrutiyet Dönemi'nde Adapazarı'ndaki Sosyal Hayat Hakkında Bazı Gözlemler

	Batum	Tam	Çapacı	Orta.....	25	1274	Mehmet Bin Hüseyin Ağa	(Bodhi?)	1	87	137
	Batum	.	Çapacı	Orta.....	25	1274	Esat Bin Yusuf	(Bodhi?)	1	88	138
	Batum	.	Rençber	Orta.....	38	1261	Yusuf Bin Ahmet	İbrahim oğlu	1	89	139
	"	.	.	.	12	1287	Mahdumu İbrahim Bin Yusuf				140
İkiz oldu	Yapaylı	.	.	.	2	1206	Diğeri Osman Bin Yusuf				141
"	"	Tam	.	.	2	1202	Diğeri Ahmet Bin Yusuf				142

Adapazarı'nın Sapanca nahiyesinde musaf muhacirin Gürcü Mahmudiye karyesini mevcut nüfus zükuru işbu deftere muharrer yüz kırk iki adet nüfus ve seksen dokuz adet haneden ibaret olduğu esas defterden ihraç kılmış olunmuş keyfiyetine ictisar kılınmıştır. Ol babta emru fermen hazreti menlehül emrindir. 5 Mart sene 303

Hane Nüfus zükuru

89

142

Bu muhacirlerin 121'i Batum'a, 19'u Mahmudiye'ye, 2'si de Yapaylı'ya iskan edilmiştir. Bunlardan 140'ı sağlam, 1'i çolak, 1'nin ise sağ ayağı sakattır. Muhacirlerin 28'i rençber, 20'si çapacı, 5'i yemenici, 2'si tüccar, 1'i hademe, 1'i ise askerî zabıtabdır. 89 hane ve toplam 142 nüfus hicret etmiştir.

¹ Tuncel, Metin, "Adapazarı", D.İ.A., İstanbul, 1991, s. 354

² Ortaylı, İlber, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 1, İstanbul, 1985, s. 240-241.

³ Tuncel, Aynı makale, s. 354.

⁴ B.O.A., Ş.D., 1563/21.

⁵ B.O.A., Ş.D., 1564/23.

⁶ B.O.A., M.V., 250/92.

⁷ B.O.A., Y.PRK.AZJ., 37/31.

⁸ Tuncel, Aynı makale, s. 354.

⁹ B.O.A., Ş.D., 1546/11.

¹⁰ Çoşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul, 2001, s. 130-140.

¹¹ B.O.A., Ş.D., 1576/13.

¹² B.O.A, DH. İD: 92-2/42

¹³ B.O.A, DH. İD: 92-2/42

¹⁴ B.O.A, DH. İD: 92-2/42

¹⁵ B.O.A, DH. İD: 92-2/42

¹⁶ B.O.A, ŞD: 1563/18

¹⁷ B.O.A, ŞD: 1563/18

¹⁸ B.O.A, ŞD: 1549/31

¹⁹ B.O.A, ŞD: 1569/6

²⁰ B.O.A, ŞD: 1569/6

²¹ B.O.A, ŞD: 1566-17

²² B.O.A, ŞD: 1551/29

²³ Adapazarı 1852 yılında İzmit Sancağına bağlı bir kaza merkezi durumuna getirilmiştir. Metin Tuncel, "Adapazarı" *DA*, İstanbul, 1999, s. 354.

²⁴ B.O.A, A.MKT.MHM 189 – 92.

²⁵ B.O.A, A.MKT. MHM. 226/19.

²⁶ B.O.A, ŞD 1577 – 23.

²⁷ B.O.A, ŞD 1577 – 23.

²⁸ BOA, YPRK ŞH: 2 / 63.

²⁹ B.O.A, A.MKT.MHM: 521/37 Leff 1; ayrıca Leff, 2, 3, 5, 6, 7.

³⁰ Leff:7

³¹ B.O.A, ŞD: 1551-34.

³² Bu dönemde Şadiye Köyü'nde iskan ettirilmiş olan Çerkezlerin isim listesi ve diğer bilgiler için bakınız , B.O.A., Y.PRK.DH., 2 / 14.

³³ Bu dönemde Mahmudiye Köyü'nde iskan ettirilmiş olan Gürcülerin isim listesi ve diğer bilgiler için bakınız, B.O.A., Y.PRK.DH., 2 / 13.

III

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE ADAPAZARI ve ÇEVRESİ (1908-1918)

Yrd. Doç. Dr. Haluk SELVİ
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ, FEN EDEBİYAT FAKÜLTESİ
TARİH BÖLÜMÜ ÖĞRETİM ÜYESİ

GİRİŞ

23 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyetin ilan edilmesiyle Türk Siyasal Hayatında yeni bir dönem başlamış, 31 Ağustos 1876 tarihinden itibaren süren Sultan II. Abdülhamid dönemi sona ermiştir. Sultan II. Abdülhamid kendi dönemini nasıl şekillendirmiş ise, meşrutiyeti ilan eden kadro da yeni dönemi kendi görüşleri çerçevesinde şekillendirmeye gayret göstermişler, ekonomi, eğitim ve diğer konularda planlarını hazırlayarak uygulamaya koymaya çalışmışlardır. Bu dönemde ülke idaresinde birçok yeniliklerin yapılması planlanmışsa da Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları ve peşinden gelen Birinci Dünya Savaşı, yapılması planlanan yeniliklerin bir tarafa bırakılması sonucunu doğurmuştur. Makedonya meselesi, Ermeni meselesi, Arap ve Rum meseleleri meşrutiyetten önceki haliyle devam etti¹. Ele almaya çalışacağımız 1908-1918 tarihleri arası bu savaşların ve iç siyaset çekişmelerinin karakterini oluşturduğu bir dönemdir. Savaşlar, ülke ekonomisini, sosyal yapısını ve asayişini derinden etkilemiş, Adapazarı ve çevresi de bundan nasibini almıştır. Farklı unsurların birbirleriyle uygunsuzluğu, nüfusun son yüzyıl içerisindeki göçlerle bölgede yoğunlaşması kazanın genel hayatında da etkili olmuştur. Çünkü bölgeye yerleşmiş olan çeşitli ırklara mensup insanlar hâlâ eski yaşadıkları yerlerdeki hayat biçimlerini ve alışkanlıklarını yaşamakta idiler.

Mutlak monarşinin başarılı bir şekilde devrilmesi ve yerine meşruti monarşinin kurulması ülkenin tüm kesimleri tarafından kutlandı. 1908 yılı Temmuz ayı son günleri ve Ağustos ayının başlarında yeni anayasal düzen için yapılan kutlamalar, gündelik hayatın bir parçası olmuştu². Başlangıçta kansız, anarşisiz bir coşku halinde devam eden halkın tepkisi, yapılan mitingler artarak devam etti. Bu durum geçen dönemin sessizliğine alışmış yöneticileri endişeye düşürmeye başladı. Her vilayette İttihat ve Terakki şubeleri, kulüpleri açılıyordu. Hemen her yerde hapishanelerdeki siyasi suçluların serbest bırakılması, ülke dışına kaçmış olanların geri dönmeleri bir kaos ortamı oluşturmuştu. Bu durumu kontrol altına almak isteyen cemiyet, merkezde ve vilayetlerde bürokratik kademelerde yapabildiğince temizliğe girişti³.

II. Meşrutiyetin ilan edilmesiyle birlikte, ülke genelinde oluşan serbestiyet ve hoşgörü ortamı Anadolu'daki şehirlerde de kısa süre içerisinde

kendisini göstermeye başladı. Türkler, Ermeniler ve Rumlar, "Yaşasın hürriyet, yaşasın meşrutiyet" nidaları ile gösteriler yaptılar. Kutlamalar sırasında Ermeniler, "Ey velinimetimiz Türkler, sevgili kardeşlerimiz, muazzez vatandaşlarımız" şeklinde nutuklar atıyorlardı. Aynı atmosfer, birçok farklı unsuru bünyesinde barındıran Adapazarı'nda da yaşanıyor, hatta daha da ileri gidilerek İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Taşnaksütyun Cemiyeti Adapazarı şubeleri, meclisin açılmasına dair Meclis-i Mebusana ortak tebrik telgrafı çekiyorlardı. Bu tebrik telgrafı mecliste alkışlarla karşılanıyordu⁴.

Bu özgürlük havası kısa süre içerisinde yerini hizipleşmelere ve düşmanlıklara bırakmaya başladı. 6/7 Nisan 1909 tarihinde Serbesti Gazetesi yazarlarından Hasan Fehmi Efendinin öldürülmesi ülke genelinde özellikle İttihat ve Terakki Fırkasına muhalif olan çevrelerde sert tepkilere sebep oldu. Konu Meclis-i Mebusan'da ve İstanbul basınında geniş yer buldu. Çünkü, Hasan Fehmi'nin öldürülmesi, bazı milletvekilleri ve gazeteciler tarafından İttihat ve Terakki'nin muhalefeti susturması şeklinde ele alınmıştı. Hasan Fehmi, Ahrar Fırkası adına yazılar yazıyor ve İttihat ve Terakki Fırkasını eleştiriyordu⁵. Ahrar Fırkası'nın Adapazarı'nda da taraftarları vardı. Adapazarı Ermeni Kiraatperver Cemiyeti, bu suikastı, Serbesti Gazetesine gönderdiği yazı ile "Derun-ı dilden teessüfümüzü beyan ve ye'isinize iştirak ederiz" diyerek protesto ediyordu⁶. Seçim dönemlerinde İstanbul'daki siyasî çekişmeler, Adapazarı ve çevresinde de sık sık karışıklıklara sebep oldu.

Ekonomik problemlerin, siyasî hizipleşmelerin ve savaşların yer aldığı bu dönemde Adapazarı, İzmit mutasarrıflığına bağlı bir kaza olup Akyazı, Hendek, Sapanca ve Karasu nahiyelerini içerisine alıyordu. Geyve, İzmit'e bağlı ayrı bir kaza idi. 1913 yılı itibarıyla merkez Adapazarı nahiyesinin mahalleleriyle beraber 154, Akyazı'nın 60, Karasu'nun 50, Sapanca'nın 35, Hendek'in 69 olmak üzere toplam 368 köyü bulunuyordu. Bu çalışmamızda Adapazarı, Geyve, Karasu, Hendek, Akyazı, Sapanca ve köylerini ihtiva eden konuları Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri ışığında ele almaya çalışacağız. Bunun yanında Tanin Gazetesi yazarı Ahmet Şerif Bey'in 1913-1914 yıllarında Adapazarı-Bolu gezisi ile ilgili, Tanin Gazetesi'nde yayınlanan notlarından da istifade edeceğiz⁷. Bu yerleşim yerlerindeki nüfus, asayiş, sosyal ve ekonomik durum, azınlıkların durumu, eldeki bilgiler çerçevesinde incelenecektir.

I. NÜFUS

Adapazarı Kazası, geçen yüzyılın en hızlı gelişen Anadolu şehirlerinden birisidir. Bunda göçün ve ticarî gelişmelerin önemli etkisi olduğu gözlenmektedir. Kazanın gelişimi, özellikle 1895-1918 döneminde olmuştur. Adapazarı ve çevresine üç önemli göç dalgası olmuştur: Birincisi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinden sonra özellikle Kafkasya'dan gelenler, bunlar köylere yerleştirilmişlerdir. İkincisi, 1912 Balkan Savaşı sonunda Yunanistan, Sırbistan, Bulgaristan ve Makedonya'dan gelenler, ikinci kuşağı teşkil edip gayri mübadil ismini almaktadırlar. Bunlar da köylere yerleştirilmişlerdir. Üçüncüsü, 1914-1918, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rus işgali ve baskısı neticesinde Doğu Karadeniz kıyılarından gelenlerdir ve ormanlık ve dağlık yerlerde

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Adapazarı ve Çevresi (1908 - 1918)

yerleştirilmişlerdir⁸. Kazanın nüfus gelişimini şu şekilde verebiliriz:

1831 Kocaeli Sancağı⁹

	Müslim	Reaya	Toplam
Taraklı	1.998	-	1.998
Adapazarı ve Sapanca	5.337	4.274	9.611
Hendek ve Akyazı	2.107	-	2.107
Karasu	1.302	-	1.302
Akabad	1.236	-	1.236
			16.254

1881-1893¹⁰

Adapazarı	Muslim		Rum		Ermeni		Yahudi		Protestan		Yabancı		
	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	
	18.991	21.327	1.307	1.210	5.432	5.270	3	3	152	162	27	40	
												Toplam	53.924
Geyve	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E			
	11.528	10.605	2.229	2.291	2.818	3.055		1	36	43	Toplam	32.601	

1906¹¹

	Müslim	Rum	Ermeni	Protestan	Yahudi	Yabancı	Toplam
Adapazarı	73.048	7.695	15.869	628	101	84	97.425
Geyve	31.303	6.394	8.182	-	-	-	46.425

Ahmet Şerif Bey resmî kayıtlara dayanarak Adapazarı Kazası'nın 1913 yılındaki nüfusunu ve dağıldıkları yerleşim birimlerini şu şekilde vermektedir:

Cinsler	Köy ve Mahalle	Nüfus
Eski İslam Halkı	152	43.908
Rumeli göçmenleri	30	6.650
Laz ve Gürcü	56	9.458
Çerkez ve Abaza	73	16.155
Yörük Aşireti	1	173
Ermeni	36	16.650
Rum	19	6.761
Musevi	1	113
Toplam	368	99.718

Ahmet Şerif Bey verdiği bu rakamları muhtemelen 1906 yılı kayıtlarına göre vermiş olmalıdır ki bu tablonun altına düştüğü notta, yeni bir çok köyün kurulduğunu ve bunların nüfuslarının kaydedilmediğini, bu sebeple 1913 yılında kazanın gerçek nüfusunun yüz yirmi bin dolaylarında tahmin edildiğini, kayıt işlerinin düzenli bir şekilde yapılamamasının sebebini, nüfus dairesinde sadece iki memurun çalışmasına ve bunların işi takip edemeyecek derecede çok işlerinin bulunmasına bağlamaktadır¹². İleride görüleceği üzere bu konudaki memur talepleri Dahiliye Nezareti tarafından ödenek azlığından dolayı reddedilecektir.

1914

	Müslim	Rum	Ermeni	Protestan	Yahudi	Yabancı	Toplam
Adapazarı	76.864	7.957	16.461	655	113	-	102.051
Geyve	32.508	7.108	8.363	204	4	-	48.187

Adapazarı merkez kazanın nüfusu, İzmit merkez kaza nüfusunun 25.000 olduğu 1906 tarihinde 27.000 civarında olup aynı tarihte Geyve merkez kazanın nüfusu 6.000 civarında idi¹³. 1913 yılında resmî kayıtlardaki merkez kaza nüfusu, 54 mahallede 25.714 olup, kaydedilmeyenlerle ve şehirdeki yabancılarla bu rakam 30.000'e kadar ulaşmaktaydı. 54 mahalleden 23'ü Müslüman, 31'i gayrimüslim mahallesi idi. Şehirde 12.000'e yakın Müslüman, yine buna yakın Ermeni, 2.500 Rum, 100-150 kadar Musevi bulunuyordu¹⁴.

Yukarıda verilen nüfus kayıtlarından ortaya çıkan durumu şu şekilde değerlendirebiliriz:

Adapazarı Kazası 1831 yılında 16.254, 1881-1893 yıllarında 53.924 nüfusa sahiptir. Bu iki tarih arasındaki nüfus artışının yaklaşık olarak üç katına çıktığını ve bunun sebebinin de 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonunda bölgeye başlayan göçlere ve Adapazarı Kazası'na bağlanan yeni merkezlere bağlayabiliriz. Taraklı, bu dönemde Adapazarı Kazası'na bağlanmıştır. 1906 kayıtlarında da nüfusun hızlı bir şekilde arttığı ve 97.425 miktarına ulaştığı görülmektedir ki bu da Balkanlarda yaşanan siyasî gelişmelerle ilgilidir ve bölge göç almaya devam etmektedir. Ayrıca ekonomik gelişmelerle bölgenin ilerlemeye başladığı da bu dönemde gözlenmektedir ki bu da iç göçün sebebinin teşkil etmektedir. 1913 yılı rakamları 120.000'i göstermektedir ki bu da Balkan Savaşları sonunda bölgeye başlayan göçlerin bir göstergesidir¹⁵. 1914 yılında nüfusun azaldığını ve 102.000'e kadar düştüğünü görüyoruz. Bu durum Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı şartlarının kaza dahilindeki etkilerini göstermektedir¹⁶.

II. ASAYİŞ SORUNU

Bu dönemde Adapazarı ve çevresi için belki de en önemli problem asayiş sorunu idi. Adapazarı ve çevresine gelen göçmenlerin karışık durumları, kazaların nüfusunun hızla artması, asker kaçaklarının çetecilikle meşgul olarak ormanlarda saklanmaları, savaşlar dolayısıyla bu bölgeye yeterli inzibat görevlilerinin gönderilememesi ve bölgenin ticaret açısından zengin bir duruma gelmesi asayiş bozmuş ve hırsızlıklar artırmıştır¹⁷.

6 Mayıs 1906 tarihinde Adapazarı'nda 3. Akhisar Bölüğü Mülazımevveli Hayrullah Efendi, saraya gönderdiği jurnalde, adaletsizlik ve karışıklıktan dolayı Adapazarı'nda asayişin yerinde olmadığını bildiriyordu¹⁸. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte genel af ilan edilince âdî ve siyasi suçlular serbest bırakılmış, Adapazarı'nda da aynı af uygulanmıştı. Hapisten yeni çıkan Cin Ali ve Keçe Külâh isimlerindeki kişiler aynı şekavet ve katle devam etmişler ve her ikisi de yakalanarak hapse konulmuşlardı¹⁹. Bu asayişsizlik olaylarının ve çetelerin artması üzerine Hareket Ordusu'ndan düzenli bir birlik buraya gönderilmişti.

Birlik Adapazarı'na gelir gelmez gerekli takibat ve aramayı yaparak şakilerden Kadir, Baş Mustafa ve arkadaşı Salih'i, önemli şakilerden Kazım ve İbrahim'i yakalayıp kazanın her yerinde asayiş sağlamıştı. Bu sebepten dolayı binlerce ahalî 18 Eylül 1909 tarihinde Adapazarı Hükümet binasının önüne gelerek memnuniyet ve sevinçlerini dile getirmişlerdi. Daha sonra kaza ileri gelenleri de aynı maksatla hükümete gelerek memnuniyet ve teşekkürlerini bildirmekle birlikte, bunun meşrutiyetin bir başarısı olduğunu söylemişlerdi. Bu çalışmalardan sonra Hareket Ordusu'na mensup birlik İstanbul'a dönmüştü²⁰.

Birliğin İstanbul'a dönmesinden sonra karışıklıklar tekrar ortaya çıkmaya başladı. Bu durumun ana kaynağı ise polis ve jandarmanın sayıca az olması ve mevcut olanların da çoğunun yerli ve ihtiyar bulunmasından kaynaklanıyordu. Asayişin sağlanması için her şeyden önce bu eksikliklerin giderilmesi gerekiyordu²¹.

Fakat polis ve jandarma sayısında değişme olmadığı için aynı problemler ertesi yıl da yaşanmaya devam etti. Bununla beraber sanki Hendek ve Adapazarı çevresindeki çeteler yakalanmış ve asayiş sağlanmış gibi Aydın'daki Çakıcı Mehmed'i yakalamak için toplanan gönüllüler bu bölgeden çıkıyordu²². Bunlardan biri, Bolu Jandarma Komutanlığı'nda bulunmuş olan Trabzonlu Faik Ali Bey'di. Faik Ali Bey, Adapazarı, Bolu, Sinop ve Düzce'de eşkıyaların yakalanması konusunda başarılar elde etmişti. Hendek'te emekliye ayrılmış olarak bulunuyordu. 1909 yılının Eylül ayında Aydın Vilayeti'ne ve Dahiliye Nezareti'ne müracaat ederek Çakıcı Mehmed'i, Lazlardan müteşekkil kırk kişilik bir süvari kuvvetiyle ele geçirebileceğini taahhüt etmişti. Durum Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya iletilince, Enver Paşa Dahiliye Nezareti'ne şu cevabı yazmıştı:

" Adapazarı Jandarma Miralayı Faik Bey devr-i sabık ricalinden olub orduda bile istihdamı tecviz edilmeyerek tekaüdü icra edilmiş ve mumaileyhin istihdamı hiçbir suretle tecviz olunmayacağı muhakemât dairesinde kararlaştırılmıştır. 'Adapazarı Jandarma Miralayı' imzasını kullanması bile doğru değildir. Hakkında gerekli muamelatın ifası. 1 Teşrin-i Evvel 1325".

Faik Bey, hakkındaki bu durumu öğrenince yine aynı imza ile Dahiliye Nezareti'ne müracaatla "... vatana hizmetim faydalı görünmüyorsa Divan-ı Harbi Örfiye tevdi buyurunuz" diyordu²³. Bununla beraber Çakırcalı Çetesi'nin tenkilinde ve birinci çatışma esnasında Hendek Nahiyesi'nden Koca Mehmed, Abaza Hasan, İdris, Mehmed Çavuş ve Gönenli Çerkes Hurşid şehit olmuşlardı. Hükümet bunların ailelerine maaş bağlamıştı²⁴.

Adapazarı'nda emniyeti sağlayabilmek için geceleri polis devriyesi saat birden dörde kadar ve dörtten sekize kadar Karaağaçdibi, Aziziye Karakolu ve Çarşı içlerini ve mahallelerini dolaşıyordu²⁵. 1910 Eylül ayı, Ramazan'a denk geldiğinden Meclis-i Vükelaca alınan kararda memurların saat altıdan ona kadar çalışmaları kararlaştırılmıştı. Bu yüzden jandarma dairesindeki yazışmalar sekteye uğruyor, işler takip edilemiyordu²⁶. Adapazarı'nda inzibat noksanlığı olduğu şikayeti üzerine yapılan inceleme sonunda Mahalli Jandarma Komutanı

Hilmi Bey'in kasabanın inzibatının polislere ait olduğunu ileri sürerek geceleri devriyeye jandarma çıkarmadığı ve şehrin inzibat işlerinin üç polisin eline bırakılmasından dolayı geceleri soygunlar vuku bulduğu anlaşılaraq Adapazarı Jandarma Kumandanının değiştirilmesi kararlaştırılmıştı.

Jandarma ve askerın asayiş ile ilgili bu tavırları, Adapazarı Kaymakamı ve Akyazı Nahiye Müdürü'nün şikayetlerine de sebep olmuştur. Mülki idareciler, askerlerin ve jandarmaların emirlerini dinlemeyerek kendi başlarına hareket ettiklerini, aşağılandıklarını söyleyerek Dahiliye Nezareti'nin memleketin selameti açısından bu duruma bir an önce son vermesini istiyorlardı²⁷. Yine bu tarihlerde Katil Tatar Hüseyin isimli meşhur çete reisi adamlarıyla Akyazı taraflarında dolaşıyordu²⁸.

Ulaşım ve haberleşmenin güven içinde yapılabilmesi için Bolu, Düzce ve Adapazarı arasında okullara mahsus olmak üzere bir jandarma aralık postası tesisi Dahiliye Nezareti'nce kararlaştırılmıştı²⁹. Bu sırada tütün kaçakçıları ile devriye kolları arasında önemli problemler yaşanıyor, bu problemler silahlı çatışmalara kadar varıyordu³⁰.

Adapazarı'nda asayişsizlikten istifade etmek isteyenler de vardı. Bu bölgede asayiş olmadığını özellikle Ermeniler İstanbul'a bildiriyorlardı. Manzume-i Efkar Gazetesi 19 Şubat 1909 tarihli nüshasında Adapazarı Kazası ve Arslanbey köyünde zabıta aracılığıyla zorla vergi tahsil ettirilerek ahalinin baskı altında tutulduğuna dair iki mektuba yer veriyor, Dahiliye Nezareti ise, durumu araştırarak olayın " ... *Manzume-i Efkar Gazetesi'nin liva-i mezkur tahsilatı hakkında öteden beri vaki olan neşriyatı tesvilattan ibaret ve Arslanbey Karyesinde vuku bulan muamelenin kanuna muvafık olduğu ve şimdiki neşriyatı ise gazetenin muharriri Yervant Efendi'nin vergiden zimmeti olan mebalığın istifasına teşebbüs olunmasının şiddet-i infialini celb etmesinden münbais olduğu*" anlaşmıştır³¹.

17 Ocak 1910 tarihinde Sabah Gazetesi'ne gönderilen bir mektupta da, Artin namında bir Ermeninın Adapazarı hükümet dairesini basarak, revolverle Kaymakam Sırrı Bey'i öldürdüğü ve tahrirat katibini de yaraladığı bildiriliyordu. İzmit Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne gönderilen cevapta bu haberin doğru olmadığı belirtilerek, " ... *bu yolda işa'attan maksad asayiş muhtell göstermek ve hükümet-i hazıra aleyhinde iğmal-i fikr etmektir...*" deniliyordu³².

1911 ve 1912 yıllarında Adapazarı'nda asayişsizlik ve hırsızlık olayları had safhaya gelmişti. Bu sebeple Hendekliler 22 Haziran 1912 tarihinde Meclis-i Mebusan Riyasetine şu telgrafı çektiler:

"Biz zavallı Anadolu lular hiçbir zaman âsûde kalamadığımız için hırsızlık son zamanda tevessü ederek hemen her gün köyler ve kasaba kenarında suret-i aleniyyede bargir vesaire hayvanatımız sirkat olunmakta ve bu hal tahammülfersa bir dereceye geldikten başka iki gün mukaddem Adapazarı caddesinde üç yolcunun önüne çıkarak nukud-ı mevcudiyelerini gasb eden şakiler hükümet-i mahalliyemizden katiyyen takib olmamışdır. Ahali

Adapazarı'ndan mahal-i saireye gitmeye cesaret edememekde ve adeta mahsur bir halde bulunmaktayız. Mütecasirinin derdestiyle tecziyelerinin istikmalî ve emniyet-i umumiyenin temini her neye mütevakkıf ise kemal-i sabırsızlıkla icrasını talep ve istirham ederiz.

Aziz İmam Mahallesi Muhtar-ı Evveli Mehmed, Hendek Nahiyesi Hacı Ali Mahallesi Muhtarı Hüseyin Şevki, Kemerler Mahallesi Muhtar-ı Evveli Mehmed³³."

Bu telgraf üzerine Dahiliye Nezareti, İzmit Mutasarrıflığı'nı uyararak Adapazarı ve Hendek'te hırsızlık suçundan dolayı arananların hemen yakalanarak cezalandırılmalarını ve hiç kimseye müsamahalı davranılmamasını istiyordu³⁴.

Adapazarı ileri gelenleri de 21 Eylül 1912 tarihinde Sadarete, Dahiliye ve Harbiye Nezaretlerine, gönderdikleri telgrafta, uzun zamandan beri Adapazarı ve çevresinde meydana gelen cinayetlerin faillerinin yakalanmamasından dolayı şakilerin cesaretlendikleri, hırsızlık olaylarının gün geçtikçe arttığı, kasabanın en mutena tüccarlarından Arapzade Said Efendinin hükümet dairesine yakın bir yerde vurulduğu ve bu gece de Kayserili Agop Can Efendinin vurularak öldürüldüğü, her gece mahallelerde silah atılmasından dolayı halkın huzurunun kaçtığı bu sebeple hükümetin düştüğü söylentilerinin dolaştığı, bu durumun ortadan kaldırılması için bir an önce inzibat görevlilerinin sayısının artırılması gerektiği bildiriliyordu ³⁵."

Bu karışıklılar sebebiyle, Adapazarı, Geyve, Hendek ve Akyazı'da her ay ortalama birer kişi katlediliyordu³⁶. İstanbul Polis Müdüriyeti de bölgedeki hırsızlık olaylarının azalması için Dahiliye Nezareti'ne müracaat ederek, İstanbul'dan İzmit'e kadar trenlerde polis ve inzibat memuru bulundurulmasını istiyorlardı. Çünkü, Sapanca yolcularının bir kısmı tren ücretlerini ödemiyorlardı. Ayrıca 1911 yılında Adapazarı'ndan tüccarların kasalarını soyanlar biletsiz olarak Adapazarı'ndan hareket eden trene binerek kaçmışlardı. Fakat bu istek tren şirketi tarafından kabul edilmemiş, gerekçe olarak ise diğer bölgelerdeki trenlerde polislerin biletsiz olarak binmek isteyecekleri gösterilmişti³⁷.

Adapazarı'ndaki bu asayişsizlik olaylarından dolayı, 1912 yılı Mayıs ayında Adapazarı Kaymakamlığı'na tayin edilen Ahmed Cevdet Bey, suçlu bulunarak görevden alınmıştı. Ahmed Cevdet Bey 15 Ekim 1912 tarihli İzmit Mutasarrıflığına gönderdiği bir yazı ile kendisini savunarak hakkındaki iddiaları reddetmişti. Cevdet Bey bu savunmasında, asayişsizliği gidermek için her tedbiri aldığını ve hiçbir taraf tutmadan görevini yerine getirdiğini belirterek görevli olduğu süre içerisinde meydana gelen olayları şu tablo ile veriyordu:

Nev-i Cürm	Mahalli	Mülâhazat
Cerh	Adapazarı	Faili derdest olunmuşdur. Said Efendi'nin canı 5 Eylül 328
Katl	Adapazarı	Faili olmak üzere maznun bulunan Gencin Beyos hakkında takibat olunmaktadır.
Katl	Karakaş Karyesi	Failleri derdest olunmuşdur. 6 Eylül 328
	Dağdibi Karyesi	Delail-i curmiyyesi melkud olmadığından şimdîye kadar faili tayin edilememiştir.
Cerh	Yontan Karyesi	Faili derdest olunarak evrakıyla adliyeye teslim olunmuşdur. 7 Eylül 328.
Katl	Bocazarı Karyesi	Failleri derdest olunmuşdur.

Sirket-i leylen	Bezrok bey Kanyesi	Failen derdest olunarak cihet-i adliyyeye teslim olunmuştur.
Cerh	Kurkınar	Faili 31 Eylül 328'de cihet-i adliyyeye evrakıyla birlikte teslim olunmuştur.
Cerh	Karasu	Faili bulunan Ali derdest olunmuştur. 11 Eylül 328
Kazaen katil	Karapuçek	Evrakı ile ma'len cihet-i adliyyeye teslim olunmuştur.
Hataen katil	Yalpankına	Faili derdest ve mahkum olmuştur. 2 Eylül 328.
Cerh	Karasu	Faili Hüsnü derdest ve evrakı mahkemeye verilmiştir ³⁸

Dahiliye Nezareti durumu İzmit Mutasarrıflığı'na sorarak kaymakam hakkında bilgi istemiş, 11 Ağustos 1912 tarihli cevapta, "... müddet-i cüz'iyeye refakatim zarfındaki malumat ve istidlaatıma nazaran Cevdet Bey, namuslu birisi olub beş aydan ibaret memuriyeti zarfında iyi bir idare için gayret etmiş ve mukaddema Adapazarı dahilinde muhall-i sükûn ve asayiş bazı olaylar zuhur etmiş ise de tedricen iade-i inzibat olunmuştur" diyordu³⁹.

Bu şikayetler sonunda gerekli tedbirlerin alınması için çeşitli çözüm yolları ileri sürüldü. İki karakolların sayısının artırılması idi. İzmit Mutasarrıflığı, Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine 10 Aralık 1912 tarihinde gönderdiği yazısında, Adapazarı'nın Gazeller Mahallesi kasabaya yarım saat mesafede olması sebebiyle bir olay zuhurunda oraya derhal kuvvet sevkı kabil olamadığından ve geçenlerde bura ahalisinden Tavukçu Mikail namında birisi Hendek'ten aldığı tavukları kasabaya getirirken iki kişi tarafından çifte tüfekle yaralandığından ve icra edilen tahkikatın devam ettiğiinden, fakat suçluların kaçtığından, kazanın en işlek bir yolu olan Hendek nahiyesi caddesi üzerinde telefon hattı çekilmesinin gerekli olduğundan ve dört polis gönderilmesi ve Kuyudibi mevkiinde tesisi kararlaştırılan karakollar için icab eden havalenin gönderilmesi gerektiğinden ve kazanın durumu icabı zabitanın sayısının yetersiz kaldığı bu sebeple beş polis memurunun gönderilmesi ve bunun için aylık altmış kuruşluk havalenamenin acilen gönderilmesinden bahsediyordu⁴⁰.

Adliye Nezareti de durumu Dahiliye Nezaretine bildirerek Adapazarı'nın asayiş durumunu izah ediyor ve hemen inzibat gücünün artırılmasını istiyordu⁴¹. Emniyet Genel Müdürlüğü'nden Dahiliye Nezaretine 24 Ekim 1913 tarihinde verilen cevapta ise İzmit livası polis kadrosu 38 erden ibaret iken 20 nefer ilavesiyle mevcut 58'e çıkmış olduğu ve Adapazarı için nefer gönderilmesi hususlarına dair İzmit Mutasarrıfına emir verilmesi gerektiği bildirilmişti⁴².

Alınan bu tedbirlerden sonra yedi-sekiz senedir Adapazarı kazası ve havalisinde silahlı gezerek şekavette ve çeşitli kıtallerde bulunan, idam cezası ile aranan ve hapishaneden firari Adapazarlı Genç Beryos, Adapazarı'ndaki evinde saklanırken on beş saatlik bir çarpışmadan sonra sağ olarak yakalanmış, Komiser muavini İbrahim Edhem ve Raşid Efendiler bu baskındaki başarılarından dolayı mükafatlandırılmışlardır⁴³. Polis açığını gören muhacirlerden bazıları da polislik için müracaatta bulunuyorlardı⁴⁴.

Adapazarı asayişini etkileyen önemli unsurlardan birisi de şüphesiz ki bölgenin çok farklı unsurları bir arada bulundurması idi. En âdi cinayetlerin bile büyük grup çatışmalarına sebep olacağı merkezi hükümetin her zaman endişesi olmuştur. Böyle bir olay 3 Mayıs 1913 tarihinde Ananyan'ın Değirmeni civarında meydana geldi. On altı yaşlarında Boşnak İbrahim ile Katronagan Mektebi

öğrencisi on altı yaşlarında Potik Kunduracıyan arasında çıkan tartışma sonucu Ermeni Potik ölmüştü. İstanbul'a ulaşan haberlere göre bir Ermeninin Boşnaklar tarafından öldürüldüğü ve cesedi şehre getirilerek ahaliyi heyecan içerisinde bıraktığı anlaşılıyordu. Oysa olay âdi bir cinayet olup, hiçbir maksadı olmadığı kısa süre içerisinde anlaşılmıştı⁴⁵.

1914 yılı ceraim cetvellerine bakıldığında, katli olaylarının azaldığı, Geyve'de iki ay boyunca hiçbir katli olayına rastlanmadığı, Adapazarı'nda ise dört ayda iki katli olayının işlendiği görülüyor⁴⁶. 1914-1918 savaş yılları Adapazarı asayişini daha kötü bir hale getirdi. Özellikle Ermeni olaylarında büyük bir artış görüldü. Savaş dolayısıyla buraya yeterli jandarma gönderilemiyor, asker kaçakları çetecilikle etrafa korku salıyorlardı. Karasulular bu durumu Sadarete şu şekilde bildiriyorlardı:

"Sadaret-i Uzmaya

24 Temmuz 334

Buralarda asayiş külliye muhtell büyük bir havf ve heyecan içinde umumen hanelerimizden bile çıkamıyoruz. Bu yüzden ziraat ve ticaretimizin düçar olduğu ziyanların hadd ve hesabı yoktur. Şakiler her gün hanelere tecavüz ediyorlar. Hükümet-i mahalliyeye bu mezalimden kurtarılmaklığımız hususunda vaki olan müracaatımız semeresiz kalmıştır. Bu hunharların şerrinden tahlis buyurulmaklığımızı istirham ve aksi takdirde bize bir yol gösterilmesine intizar eyleriz ferman.

Adapazarı'nın Karasu Nahiyesi Müdürü, Muhtar Hasan, Muhtar Mehmed, Hisar Karyesi Muhtarı İsmail, Kocaeli Muhtarı Hamid, Fahriye Muhtarı Mehmed, Gürcü Aziziye Muhtarı Mevlüd⁴⁷".

Geyve'de de Naib İbrahim Efendi ve belediye reisi halkın şikayetleri üzerine, yolsuzluk ve iktidarsızlıklarından dolayı görevlerinden uzaklaştırılmışlardı (Ekim 1910)⁴⁸. Karasu ve Geyve'nin bu durumu bölgenin geneli için de geçerlidir. Asayişsizlik bu dönemde Adapazarı'nın ticaretini ve sosyal hayatı derinden etkilemiştir. Bu durum Milli Mücadele döneminde de devam edecektir.

Asayişsizliğin sebepleri arasında adaletin çabuk tecelli edememesi de sayılabilir. Zira Adapazarı Adliyesi bu kadar olayın meydana geldiği bir bölgede davaların yığılması ile karşı karşıya kalmıştı. Adapazarı Hükümet Konağının ikinci katında bulunan adliye daireleri, kaza bidayet mahkemesi ve ceza mahkemelerine bölünmüştü. Ceza mahkemesinde her gün 15 ile 25 arasında davaya bakılıyordu. Davaların çokluğundan dolayı yıllık biriken dava sayısı 700-800'ü bulmaktaydı. Bu durum hukuk mahkemesi için de geçerli idi⁴⁹.

III. İDARİ DURUM

İzmit (Kocaeli) Sancağı 1907 yılı itibarıyla 12.050 km² yüzölçüme sahipti ve mülki taksimatı şu şekilde düzenlenmişti: 1- Adapazarı Kazası, 2- Karamürsel Kazası, 3- Yalova Kazası, 4- Geyve Kazası, 5- Kandıra Kazası. Toplam 5 kaza, 11 nahiye, 1105 köy. Sancağın askeri durumu ise şu şekilde düzenlenmişti: İzmit sancağı I. Ordu-yu hümayun dairesi dahilinde Bursa Redif Fırkası'nın üç

taburunu teşkil etmektedir. 2. İzmit Livası, 3. İzmit Alayı, 1. Tabur- İzmit, 2. Tabur- Adapazarı, 3. Tabur- Karamürsel⁵⁰.

1908 yılında İzmit sancağı, merkez kaza ile beş kaymakamlık ve iki nahiyeyi teşkil eden büyük ve nüfusu 350.000'e yaklaşan bir sancaktı. Sonradan teşkil edilen bir hayli muhacir köylüsünün mesafe ciheti dikkate alınmayarak kaza ve nahiyelere bağlanmasından dolayı uzaklık sebebiyle ahali birçok güçlkle karşılaşılıyor, sancak dahilinde ve uzak yerlerde bulundurulmuş beş redif taburunun oluşturduğu köyler dahi birbiri ile olan uzaklıkları gözetilmediğinden mülkiye ve askeriye işlerinde aksamalar oluyordu. Bu sebeplerden dolayı yeni düzenlemeler gerekiyordu. Askeri olarak şu düzenlemenin yapılması 8 Haziran 1909 tarihinde uygun görüldü:

İzmit taburu Sapanca nahiyesini mülkiyece bağlı Adapazarı Kazası'ndan oluşan Adapazarı taburuna terk ederek yerine Ermeşe nahiyesini alıp Kandıra Kazası'nın Adapazarı ve Şile taburlarına ait köylerinin aynı taburunun da Şile, Beykoz, Kartal, Gökboza kazalarından ve köylerinden tertibi ve Karamürsel taburunun Lefke nahiyesini Akhisar taburuna terk ederek İzmit'in Bahçecik nahiyesiyle Karamürsel ve Yalova kazalarından teşkili ve Adapazarı taburunun da Hendek nahiyesini Düzce taburundan ve Akhisar'ın 4. bölüğünü teşkil eden Sarıçayır diğer adıyla Âb-ı Sâfi Nahiyesini adı geçen taburdan ve askeri muameleleri Taraklı, nüfus Geyve ve maliyesi Adapazarı kazalarında olan Taşağıl ve Küçücek köylerinin Taraklı'ya bağlanması ve Adapazarı'na yakınlığı hasebiyle mülki işleriyle beraber yalnız bu iki köyün de Taraklı taburundan alınarak Adapazarı Kazası'nda taburun tertibi lazım geleceği gibi Düzce Kazası'nın nüfusunun çokluğundan dolayı yalnız bura idaresinin Düzce taburuna hasrı ve Bolu taburunun da halihazır taksimatıyla ibkası, Akhisar taburuna Karamürsel taburundan alınmış olan Lefke Nahiyesi'nin 4. bölüğe hasrı suretiyle Akhisar, Lefke, Gölpaşarı nahiyeleriyle Geyve Kazası'ndan teşkili ve Taraklı taburunun haliyle ibkası münasip görülmüştür⁵¹.

Askeri düzenlemenin yapılmasıyla birlikte, kazaların birbirine çok yakın olan köylerinin de mülkiye taksimatınca ıslahı gerekli idi. Elimizdeki bilgilere göre şu değişikliklerin yapıldığı anlaşılıyor:

Adapazarı kaza merkezi genişleyerek civarındaki bazı köylerle birleştiği için bunların askeri ve mülki kolaylık için mahalleye dönüştürülmeleri kararlaştırıldı. Bunlardan Hacıoğlu, Erenler ve Tepe ma'kum (Tepekum) köylerinin Adapazarı'na bağlı birer mahalle olması ile ilgili irade-i seniyye 3 Haziran 1912 tarihinde çıktı⁵². 10 Temmuz 1912 tarihinde Hacıoğlu Mahallesi civarında Tavuklar Köprüsü'ne giden caddede Reşadiye isminde bir mahalle kuruldu⁵³. 9 Nisan 1915 tarihli irade-i seniyye ile Eceldere ve Mahmudiye Köyleri Geyve Kazası'na bağlı Kirazca-i bâlâ ve zir (Yukarı ve Aşağı Kirazca) köyleri Adapazarı'na bağlandı⁵⁴. 10 Şubat 1915 tarihinde 25 haneli Geyve Kazası dahilindeki Sultaniye Köyü Akhisar nahiyesine bağlandı⁵⁵.

İzmit Mutasarrıflığınca 27 Mart 1916 tarihinde, Adapazarı kazası nüfus muamelelerinin pek çok ve beş askeri kısma bölündüğünden Hendek'in bir kaza haline getirilmesi teklif edilmiş fakat bu teklif "imkan müsait olmadığı" için

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Adapazarı ve Çevresi (1908 - 1918)

Dahiliye Nezareti'nce kabul edilmemiştir⁵⁶. 8 Mart 1921 tarihinde Adapazarı Kazası'nda Söğüdü-lü-i kebir (Büyük Söğütlü) nahiyesi teşkil edildi⁵⁷. Aynı tarihte Akhisar nahiyesi birinci sınıf nahiyeye terfi etti⁵⁸. 17 Şubat 1919 tarihinde Akhisar nahiyesine tâbi İkramiye ve Kazcılar gayrimüslim köyleri kendilerine daha yakın ve münasebetleri olan Geyve merkez kazasına bağlandı⁵⁹.

16 Ekim 1920 tarihli bu kararname ile İzmit Sancağı bir vilayete dönüştürülerek Düzce, Göynük kazalarıyla Mudurnu kazasının bazı köyleri ve Mihalgazi nahiyesinin Sakarya nehri sağında bulunan köylerle Gölpazarı nahiyesinden ve Geyve kazasından meydana gelen Adapazarı Livası oluşturuluyordu. Fakat mali güçlüklerden dolayı 26 Ekim 1920 tarihinde bu kararname iptal edildi⁶⁰.

6 Nisan 1916 tarihinde karışıklıkların ortadan kaldırılması için mahalle ve köy isimleri şu şekilde düzenlendi:

Eski Adı	Yeni Adı
Ermeni Subaşı	Subaşı
Avadis	Alemdar
Tatbos	Talfiye
Tekeler Gayrimüslim	Tekeler Mahallesi ilhak
Boyacılar	Burgarlar Mahallesi ilhak
Tuzla	Tenkye Mahallesi ilhak
Rum Mehmed Efendi	Teşvikye Mahallesi ilhak
Malacılar	Sofiler Mahallesi ilhak
Hocazâde Gayrimüslim	Hocazâde Mahallesi ilhak
Gedikoğlu Gayrimüslim	Gedikoğlu Mahallesi ilhak
Celul	Celâliye
Etyan	Eturiye
Ermeni Yeni Köy	Cedidiye
Karasu	Karadeniz (nahiye*)
Tarabya	Turabiye (köy)
Ermeni Yeni Köy	M... karyesine ilhak
Sapanca Ermeni Mahallesi	Fahiye Mahallesi
Sapanca Rum Mahallesi	Mihalgazi Mahallesi
Ermeni Cedid	Umran-ı Cedid

*Mahalli Karadeniz tesmiyesini yazıyorsa da nahiye merkezi İncili tesmiye olunmakta olup tahriren İncilli tesmiye olunur. Def-i tesmiyesi için "İncilü" tesmiye daha muvafık görülmektedir⁶¹.

Mülki teşkilatın bu derece karışık olduğu Adapazarı Kazası'nda idari işler de pek düzenli yürütülemiyordu. Adapazarı Kazası'nın kayıt ve yazışma işlemleri diğer kazalarla kıyaslanamayacak derecede çok ve bir çok livaya denk gelecek durumda idi. Dört nahiye, üç yüz dört köy ve her tarafla münasebet ve muamelatı olan kazanın yazışma işlemlerini bir katip düzenliyordu. Bu sebeple ne kadar çalışılsa da düzen sağlanamıyordu. Kazanın memur talepleri her defasında "bütçe harici memur tayin edilemeyeceğinden isteğiniz reddedilmiştir" cevabını alıyordu⁶².

İdari işlerin düzenli bir şekilde işleyebilmesi için haberleşme ağının geliştirilmesi de bu dönemde ele alınmış, Adapazarı-Akyazı arasında ve Adapazarı-Hendek arasında halkın da yardımlarıyla telgraf direkleri dikilerek

telgraf haberleşmesine başlanmıştır (Kasım 1910)⁶³.

Adapazarı ve nahiyelerinin belediye işleri de gereği gibi düzenlenememektedir. Adapazarı Hükümet konağı dört katlı bir bina olup belediye, adliye, maliye, eğitim işleri bu bina içerisinde görülüyordu. Bu olumsuz ortama rağmen memurlar gayretli bir şekilde çalışmalarını sürdürüyorlardı. İzmit Mutasarrıfı Nüzhet Bey, Adapazarı memurlarına bu çalışmalarından dolayı teşekkür etmişti. Sapanca hükümet binası, kiralık olup, ihtiyaca cevap verememektedir. Başka bir binaya nakli için 1910 yılında gerekli çalışmalara başlanmış, hükümet için yeni bir bina inşasına ihtiyaç duyulmuştu⁶⁴. Akyazı nahiyesi büyük bir köy halinde olup, her türlü imkandan mahrum bir halde ve hükümet binası ise çok perişan bir durumda idi⁶⁵. Hendek nahiyesi, halkın yardımıyla yapılmış, üzeri tamamlanmamış bir hükümet binasına sahipti⁶⁶. Bütün bu olumsuzluklara rağmen Adapazarı ve çevresi bu dönemde bir çok Anadolu şehrinden daha iyi bir durumda idi⁶⁷.

IV. EĞİTİM

II. Meşrutiyetin ilanından sonra eğitim alanındaki faaliyetler, meşrutiyeti ilan edenler açısından ayrı bir önem kazandı. Çünkü yeni düzeni vatandaşlara anlatacak, meşrutiyeti tanıttacak bir eğitim programına ihtiyaç vardı. Ayrıca yeni usulde eğitim yapılması da gerekli idi. Bu sebeple vilayetlere ve mutasarrıflıklara gönderilen talimatla buldukları bölgelerde bu konuda çalışma yapmaları istenmişti. İzmit Mutasarrıfı Recai Nüzhet Bey de 1910 yılı Ekim ve Kasım aylarında kendi mutasarrıflığı dahilinde dolaşarak gerekli ikazlarda bulunmuş ve yeni okullar yaptırılmasını bölge eşrafından istemişti. Ayrıca her uğradığı yerde ihtiyar heyetleri ve köy ağaları ile görüşerek meşrutiyetin faydaları ve iyilikleri hakkında nasihat ve telkinlerde bulunmuş, yeni tarzda eğitim yapılması gerektiğinden bahsetmişti. Bu bölgelerde insanların meşrutiyetten ve hükümetten memnun ve duacı olduklarını da görmüştü⁶⁸.

Adapazarı'nda 1847 tarihinde açılmış olan Protestan mektebinde 60 erkek, 150 kız öğrenci vardı⁶⁹. 1877 yılında Adapazarı rüşdiyesinde 54 öğrenci, Hendek rüşdiyesinde 12 öğrenci, Taraklı rüşdiyesinde 19 öğrenci, Geyve rüşdiyesinde 55 öğrenci eğitim görüyordu⁷⁰.

1913 yılında, Adapazarı Kız Okulunda kayıtlı 105 öğrenci vardı, fakat bunların çoğu dini inançların etkisiyle okula devam etmiyordu. Adapazarı Rüşdiye Mektebi, hükümet dairesinin yanında idi ve iki öğretmenin idaresinde 78 öğrencisi vardı. Rüşdiyenin yanında özel 'Rehber-i Terakki' okulunu İzmit Maarif Müfettişi Ali Bey kurmuştu. Okulun dört sınıfı ve bir ana sınıfında 130 öğrenci eğitim görüyordu. Bu okulda rüşdiyeye göre daha bakımlı ve planlı bir eğitim vardı. Okulda Fransızca okutulmaktaydı ve beden hareketleri yaptırılmaktaydı. Bu sebeple bu özel okula 'Fransız Mektebi' diyenler de vardı. Kazadaki Ermeni okulları daha ileri bir eğitim düzeyine sahipti⁷¹.

1910 yılında Geyve kazasında, merkezde bir rüşdiye ve bir de erkek ve kızlara mahsus ibtidai mektepleri mevcuttu. Bunların eğitim usulleri muntazam ise de kazanın sahip olduğu yüz kırk köyden ancak birinde ibtidai

mektebi bulunup diğerlerinde eski usulle eğitim yapılmakta olduğundan merkezde rüştiye ve ibtidaiye muallimleriyle diğer icap edenlerden mürekkep bir komisyon teşkiliyle köy muallimleri merkeze getirilerek kendilerine yeni usulde eğitimin talimi için kaymakama emir verilmişti. Geyve kasabasında halkın yardımı ile satın alınan hane, kız rüştiyesi kabul edilerek muallimelerin tayini için gerekli bilgiler Maarif Nezaretine gönderilmişti⁷².

Sapanca nahiyesinde rüştiye mektebi harap hale geldiğinden yıktırılarak teşvik ile ahali tarafından on bin kuruşa yakın yardım toplanarak ve o nispette aynen inşaat malzemesi tedarik olunmasıyla temelleri atılarak yeniden inşasına başlanmıştı⁷³. Gazi Rüstem Paşa Vakfı'ndan olup tehlikeli bir surette harap olan cami-i şerifin de yeniden inşası için keşif yaptırılıp Evkaf Nezareti'ne sunulmuştu⁷⁴.

Hendek nahiyesi, ahali tarafından başlanılıp duvarları tamamlanan ibtidai ve rüşdi kısımlarını ve geniş bir konferans salonunu ihtiva eden büyük mektebin kalan kısımlarının da tamamlanmasıyla bir an evvel çocukların oraya naklolunabilmesi için eşraf teşvik edilerek gerekli olan akçe mukabili zirai ürünlerin bedelinin yüzde ikisi rıza ile alınarak terk ettirilmiş ve en az yetmiş iki bin kuruşa ulaşan bu yardımın reji idaresince alınacağı bildirilmekle reji idare-i umumiyesine bilgi verilmişti. Karasu nahiyesi merkezinde bir rüşdiye mektebinin ianeten inşası taahhüt altına alınarak işe başlanmıştı⁷⁵.

Akyazı nahiyesinde de 1910 yılında henüz rüşdiye mektebi olmadığından gerekli teşvikte bulunularak Çerkez ileri gelenlerinden Mahmud Bey'in bağışladığı elli lira kıymetindeki arsa üzerine eşrafın yardımıyla bir binanın inşasına başlanmış ve kısa zamanda tamamlanmıştır. 1913 yılında Akyazı'da bir rüşdiye ve bir ibtidai mektep vardı. İbtidaide 80, rüşdiyede 18 öğrenci vardı⁷⁶. Gazi Süleyman Paşa yaptırdığı, harap olmasından dolayı yeniden ve genişletilerek taştan inşa edilmekte olan cami-i şerifin dahi bir an evvel tamamlanması için gerekli işlemler yapılmıştır. Bu nahiyenin köylerinde de hükümetten verilecek plan dairesinde birer ibtidai mektebin inşası taahhüt ettirilmiştir⁷⁶.

1908 senesinde Adapazarı Rüştiyesi tamir edilmişti⁷⁷. Adapazarı Numune Mekteb-i İbtidaiyesinin yeniden inşa edilmesi için 1910 yılı Ocak ayında çalışmalara başlanmıştı. Bunun için İstanbul'dan Ma'arif Müfettişleri Süreyya ve İsmail Beyler Adapazarı'na gelmişlerdi⁷⁸. Adapazarı'nda bulunan muhacir çocuklar için de bir okul yapma teşebbüsünü başlatmak için İzmit Mutasarrıfı, 23 Ekim 1910'da Adapazarı'na geldi. Ma'arif Nezareti'nden verilecek tahsisatla yapılacak okul için arsa tespit edildi ve inşaatına başlandı. Ayrıca Musevi çocukları için de bir okul inşası için çeşitli çözüm yolları düşünülmeye başlanmıştır⁷⁹.

V. EKONOMİK DURUM

II. Meşrutiyetin ilanından sonra kurulan Kamil Paşa Kabinesi, 16 Ağustos 1908'de yayınladığı programında ekonomiye geniş yer vermiş, devletin mali durumunu ele almıştı. Kamil Paşa, Harbiye ve Bahriye nezaretlerinde ordu

ve donanmanın savaş gücünü eksiltmeden bütün gereksiz harcamaların kesileceğini, nezaretlerdeki memur sayısının azaltılacağını belirterek ekonomik gelişmelerin önünde büyük bir engel olan toprak tasarrufu ile ilgili belirsizliklerin halledileceğini söylüyordu⁸⁰. II. Meşrutiyet döneminin ekonomik tedbirleri Adapazarı ve çevresinde de etkisini gösterecek, milli iktisat konusunda İttihat ve Terakki Fırkasının aldığı tedbirler bu bölgede yoğun bir şekilde uygulanacaktır. Hükümetler dönem boyunca devam eden savaşlara rağmen ekonomik ilerlemenin sağlanmasına ve milli kurumlar oluşturmaya gayret edeceklerdir.⁸¹

1) Ticaret ve Ziraat

XX. yüzyılın başında İzmit Sancağının ticareti çok önemli bir duruma gelmişti. 1,5 milyonu ihracat ve yarım milyonu ithalata ait olmak üzere senelik 2 milyon lirayı bulmaktaydı⁸². Adapazarı Kazasının en önemli ihracatı kereste üzerine idi. Kereste kaza içinde Karasu, Sapanca, Süleymaniye, Hendek ormanlarından hazırlanırdı. Orman idaresi bu bölgeden yılda 20-25 bin lira vergi almaktaydı. Buradan elde edilen ihracat miktarının 90-100 bin lira olduğu anlaşılmaktadır. Kereste ihracatı İtalya ve Yunanistan'a, İskenderiye ve Beyrut'a yapılmaktaydı. İtalya'ya tren yolları için travers Karasu Ormanlarından gönderilmekteydi. Yunanistan'a fıçı ve dolaplar için gürgen ihraç edilmekteydi. Trablusgarp ve Balkan harplerinin bu ihracata etkisi olmuştu⁸³.

Kereste dışında ihracat ürünleri, hububat (400.000 liralık), tiftik (180.000 liralık), afyon (130.000 liralık), tütün (100.000 liralık), mangal kömürü (80.000 liralık), ipek kozası (80.000 liralık), yumurta, taze üzüm, elma, armut, keten bezi, soğan, sarımsak, susam yağı, kereste, canlı hayvan, deriden oluşmaktaydı⁸⁴.

Adapazarı Ovası arazisi verimli olduğundan her cins mahsul yetiştirilebiliyordu. Mısır, buğday, arpa, çavdar, yulaf, patates çokça yetiştirilerek fazlası ihraç edilirdi. Özellikle Adapazarı civarı ziraatta çok ilerlemişti. Senelik 2 milyon kıyye⁸⁵ tutan patates cinsçe pek iyi olup, çoğu İstanbul'a gönderilirdi. 1905 senesi zarfında yalnız Adapazarı kazası harice 55.000 liralık buğday, 85.000 liralık mısır, 3.600 liralık arpa, 10.000 liralık yulaf satmıştı⁸⁶. Sancağın sebzesi de boldu; soğan, sarımsak, fasulye, nohut, mercimek, üzüm, tütün ve keten mahsulleri çok yetiştirdi. Üzümü pek nefis olup çoğu İstanbul'a gönderilirdi. Hendek, Anadolu'nun en iyi ve bol tütün yetiştiren yerlerinden biriydi⁸⁷. 1900 yılından itibaren dutluklar oluşturularak, ipekçiliğe verilen önem artırılmıştı. 1905 yılından itibaren senelik 1 milyon kıyyeden ziyade koza elde edilmekte ve bu miktarın yarıdan fazlası Geyve kazasına ait bulunmaktaydı⁸⁸. Adapazarı'nda on iki ipek fabrikası vardı, bunların onu Ermenilere ikisi Müslümanlara aitti. Kazanın bu fabrikalara yetiştirdiği koza ürünü yılda beş yüz bin ile altı yüz bin kilo arasındaydı⁸⁹. Duyun-ı Umumiye İdaresi de Adapazarı'na 1910 yılında bir koza üretim merkezi kurmuştu. Duyun-ı Umumiye İdaresinin bölgede ipek işletmesini tekeline almaya başlaması Adapazarılı tüccarları rahatsız etmiş ve hükümete çeşitli defalar şikayette bulunarak bu işlemlerin sona erdirilmesi istenmişti⁹⁰.

Bilhassa Adapazarı, Geyve, Kandıra kazalarında hayvancılık konusunda da bir ilerleme vardı. 1905 yılı itibariyle, hayvan hasılatı senelik bir milyon baştan aşağı değildir: 300.000 koyun, 110.000 tiftik, 320.000 sığır, 70.000 at ve katır, 1500 deve. Adapazarı tereyağı ve peynirleri İstanbul pazarında aranan mamuller arasında idi. İstanbul'da her sene 200.000 kıyye sancak mahsulü peynir sarf olduğu gibi Adapazarı tereyağı da gittikçe şöhret bulmaktaydı. Kazanın kümes hayvanatı da pek çoktu. Senede 300.000 tavuk, 50 milyon yumurta ihraç edilirdi. Bu miktardan 100.000 tavuk, 30 milyon yumurta Adapazarı kazasına aitti. Deri ve yapağı ihracatı da büyük bir miktar tutmaktaydı. Senede yarım milyon kıyyeden ziyade bal ve 70 bin kıyye kadar balmumu elde edilmekteydi⁹¹.

1905 yılında İzmit ve Adapazarı'nda buharla çalışan değirmenler vardı. Adapazarı ve Kandıra köylerinde pek iptidai tezgâhlarda keten bezleri dokunmaktaydı. Senede 50.000 lira kıymetinde 400.000 parça keten bezi Arabistan'a ihraç edilmekteydi.⁹²

Adapazarı şehrinin ticari hareketliliği belediyenin gelirlerine de etki ediyordu. Belediye şehre girip çıkan arabalardan yılda 25-30 bin lira vergi alıyordu. Bu kadar çok arabanın girip çıktığı bir şehirde temizliği ve düzeni sağlamak da güçtü. Pazartesi günleri şehirde pazar kurulmakta olup bu gün de her taraf kalabalık, sokaklar ve çarşılar manda ve öküz arabaları ile dolu olurdu. Şehirde en fazla ticaretle uğraşanlar Ermeniler ve Boşnaklardı. Şehrin ticaret ve transit merkezi olmasının halk üzerinde de olumlu bir etkisi vardı. Adapazarı belediyesinin yıllık geliri 280.000 kuruştur. Belediyenin çalışmalarını engelleyen en önemli unsur vakıfların çalışmaları ve farklı unsurlar arasındaki çekişmelerdi⁹³.

Adapazarı Kazasının devlete vergi vermekle yükümlü 72.000 nüfusu vardı. Bunların devlete ödediği yıllık vergi, 105.000 lira idi. Vergi tahsildarlarının sayısı çok az olduğundan bu vergilerin toplanmasında problemler yaşanıyordu. Balkan Savaşları sırasında toplanacak olan tekalif-i harbiyeler de halkın devlete karşı bağlı olmalarından dolayı rahatlıkla toplanabilmişti⁹⁴.

II. Meşrutiyet dönemi iktisadi alanda milli nitelikte dönüşümlerin olduğu en önemli alanlarda birisi de bankacılıktı. Milli banka sorunu meşrutiyetin ilanı ile birlikte Osmanlı toplumunun gündemine girmişti. İttihatçı idarecilerin bu konuya yönelmelerinin en önemli sebeplerinden birisi, devlet bankası görevini üstlenmiş olan Osmanlı Bankasının ülke çıkarlarıyla bağdaşmayan tutumu idi. Osmanlı Bankası Babıali'ye maddi konularda güçlük çıkarmıştı. Savaş yıllarında banka, devlete maddi destek konusunda isteksiz davranmış, tersine savaş koşullarından faydalanarak kendi sermayesini arttırmaya çalışmıştı⁹⁵. Bu sebeple, 1907 yılında Adapazarı'nda da bir şubesi açılan Osmanlı Bankası, Birinci Dünya Savaşı başlayınca bu şubesini kapatmak zorunda kalmıştı⁹⁶. II. Meşrutiyet yıllarında bankacılık alanında en ilginç gelişmeler taşrada görülmüştü. İktisadi gücü giderek artan Anadolu eşrafı ve tüccarı büyük çiftlik sahiplerini de yanlarına alarak kredi sorunlarını çözmeye yönelmiş, İttihat ve Terakki'den gördükleri teşvik sonucu kısa sürede milli taşra bankaları

kurmuşlardı⁹⁷. Bu türden olan milli-özel teşebbüs bankalarından birisi de 14 Ocak 1014'te Adapazarı'nda kurulan Adapazarı İslam Ticaret Bankası idi⁹⁸.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında mili bir kredi sistemi kurmak için çalışmalar yapan Maliye Nazırı Cavid Bey, 1917 yılında İltibar-ı Milli Bankasını kurdu muşt u. Aynı amaçla, 1919 yılında, 400.000 lira sermaye ile Adapazarı'nda Adapazarı Emniyet Bankası kurulmuştu. Bu bankalar milli sermaye ile kurulmuş ve çalışacak personel de tercihen Türklerden oluşturulmuştu⁹⁹. 1919 yılı itibarıyla Adapazarı'nda İslam Ticaret Bankası, Emniyet Bankası ve Ziraat Bankası bulunuyordu. Bu durum şehrin ticaret kapasitesinin en önemli göstergelerindendir.

2) Tabii Kaynaklar

a) Ormanlar

Adapazarı ve çevresi, Osmanlı Devleti'nin "Ağaç Denizi" olarak nitelendirdiği bir bölge idi. Mevcut ormanlar çeşitli ağaç cinslerinden meydana gelmiş olup çoğu yapraklı ağaçlardı. Kayın, köknar, dişbudak, çam, meşe, kestane, şimşir, kavak, gürgen, akağaç ve kızılağaç bu bölgedeki ormanları oluşturan ağaç cinsleri idi. Adapazarının ormanlar yönünden bu zenginliği, ihracat ürünleri arasında birinci sırayı kerestenin alması sonucunu doğurmuştu¹⁰⁰.

Sakarya Nehri kenarında XVI. yy'dan itibaren kadirge yapılır, ordu için gerekli olan kereste ve odun bu bölgeden tedarik edilirdi¹⁰¹. Saraya mahsus kayıkların inşa ve tamirleri için her üç senede bir bu ormanlarda kereste kesilirdi¹⁰². Bu sebeple II. Mahmut döneminde Hendek'te bir hızar fabrikası kurulmuştu¹⁰³. Hendek Hızar Fabrikası, Tophane'deki silah fabrikalarında imal edilmekte olan top, cephane, nakliye arabalarına mahsus tekerlek parmakları için gerekli malzemeyi civar ormanlardan tedarik ederek ölçüsüne göre hazırlardı. Ayrıca inşaata ve diğer üretim dallarına elverişli kerestenin bulunması halinde bunlardan da tahta ve benzeri şeyler hazırlayarak İstanbul'a göndererek harp imalatı fabrikalarının ihtiyacını temin ederdi¹⁰⁴. Tophane-i Amire'ye bağlı olan Hendek Hızar Fabrikası'nın¹⁰⁵, 1909 senesinde maddi imkansızlıklardan dolayı üretimi sekteye uğramaya başladı¹⁰⁶.

Adapazarı, Geyve ve Kandıra ormanlarında çeşitli hızarlar ile Adapazarı kazasındaki Hendek ormanlarında mevcut 12 küçük iş yerinde tahta, direk ve her nevi kereste hazırlandığı gibi İzmit Tersanesi için gerekli ahşap malzeme de tedarik olunuyordu. Buradan pek makbul ceviz tahtaları çıkardı. Odun kömürcülüğü ile geçinen ahalî de çoktu¹⁰⁷.

Adapazarı'nda orman işleri ile ilgili eğitilmiş personel yetiştirmek için Orman Ameliyat Mektebi açılmıştı. Burada okuyan öğrenciler Hendek ve Karasu ormanlarında staj görmekte idiler¹⁰⁸. 20 Ağustos 1917 tarihinde Osmanlı Devleti ormanlarını düzenlemek üzere Avusturyalı Nipeskar başkanlığında bir heyet davet edilerek Adapazarı'na gönderildi. Heyet, Orman Ameliyat Mektebi'ne tahsis edilen Hendek Ormanları'nda çalışmalara başlamış, fakat bölgedeki eşkiyalar heyeti sıkıştırarak ellerindeki aletleri toplamışlardı. Bunun üzerine

heyetin yanına silahlı jandarmalar yerleştirilerek orman içinde de silahlı korucular dolaştırılmıştı¹⁰⁹.

Birinci Dünya Savaşı'nın sıkıntılı günlerinde Adapazarı Orman Ameliyat Mektebi, Beykoz kazasında bulunan Arpacı Çiftliği'ne nakledildi. Savaş sonunda Hendek'teki hızar fabrikası da maddi imkansızlıklardan dolayı kapatılmak istendi. Fabrikanın ve okulun yıllık masrafı iki milyon seksen yedi bin kuruş idi ve maliye bu masrafı karşılayamayacak durumda idi. Dahiliye Nezareti'nin bu teklifine Harbiye Nezareti tarafından 10 Şubat 1920 tarihinde verilen cevapta, Hendek Hızar Fabrikası'nın bu tarihe kadar yaptığı faydalı işler sıralanıyor ve şöyle deniliyordu: *"...Elyevm imalât-ı harbiyece işletilmekte olan Ayazma Kömür Madenleri'ne gerekli direklik ağaçlar Hendek Hızar Fabrikası'ndan tedarik ve irsal olunacağı gibi ticari bir şekle dönüştürülmesi ve günden güne gelişmesi ve ilerlemesine çalışılmakta olan imalât-ı harbiye fabrikalarına lazım olacak olan kerestenin de Hendek Fabrikası'nca vücuda getirilmesi tekrarr etmekle bu kerre memurlar tayin ve gönderilerek tekrar faaliyete başlattırıldığından kapatılması uygun değildir."*¹¹⁰

Ordu ihtiyacı için gerekli odunun tedariki çoğu zaman halk aracılığıyla giderilirdi¹¹¹. Bu iş için bazen Adapazarı Kaymakamı da ormana gönderilirdi¹¹².

Adapazarı ve çevresindeki ormanlar için en kötü durum XX. yy başında ortaya çıkmaya başladı. Bölgeye gelen muhacirlerin orman içlerine yerleştirilmeleri ormanların bir bakıma imhası manasına geliyordu. Zira gelen muhacirler kendilerine kullanılacak ziraat için arazi açmak zorunda kalıyorlar, bu da ormanların hızlı bir şekilde yok olması ile sonuçlanıyordu. 1909 senesinde, Adapazarı ve Düzce kazalarında muhacir yerleştirecek yer kalmamıştı ve ormanlara muhacirlerin yerleştirilmesi yasaklanmıştı. Buna rağmen özellikle Karadeniz sahillerinden gelen göçmenlerin orman içine yerleştirilmelerine devam ediliyordu¹¹³. Adapazarı Taşağıl ve Boztepe köylerinde yerleştirilmiş olan Trabzon muhacirleri, Kaşıkçı Yaylası ve Sultanpınarı Ormanları civarına kulübeler inşa ederek arazi-i emiriyye üzerine yerleşmeye çalışıyorlardı. Orman Nezareti kulübelerin jandarmalarla yıkılarak ormanların korunmasını istiyordu¹¹⁴. Ayrıca gelen muhacirlerle burada bulunan yerli köylüler arasında sık sık orman ve yayla problemleri yaşanıyordu¹¹⁵.

1909 yılı içerisinde Karasu nahiyesinin başlıca mirî ormanlarına yerleşen Trabzonlular Palyan, Kayabansık, Süngünsuyu, Harmankaya köyleri civar ormanlarına yerleşmişler ve Ordu'dan da elli iki hane ve 180 kişi gelmişti. Orman ve Maden Nazırı 1 Eylül 1909 tarihli yazısıyla Dahiliye Nezareti'ni bu konuda şöyle uyarıyordu:

"Orman ve Ma'aden Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'nem

18 Ağustos 325

Adapazarı ormanlarına yerleştirilmek istenilen Trabzon ve Ordulu muhacirlerin buralardan çıkarılması için gönderilen jandarma kumandanı bir teşebbüsde bulunmayıp bunların bazılarını tutuklayarak Adapazarı Hükümeti'ne teslim ettiğini rapor etti ise de bunun aslı olmadığı gibi Akyazı Orman Süvari

korucusu eşhas bunlardan bazılarını takip etti ise de yakalamayarak bunlar bilahare ormanları tahrib ile cami, mekteb ve kulübe gibi şeyler yaptıktan sonra bunları vesile ittihaz ederek kaldırılmaları kesb-i husubet ideceği beyanıyla bunların kaldırılması için kati emir verildiyse de, Akyazı, Hendek ve Karasu'ya yerleşen Trabzon ve Ordu muhacirlerinin yerleri ve iade edilmezse birkaç sene içinde Adapazarı'nda orman namıyla bir şey kalmayacağı Adapazarı'ndaki kuvvet buna yetmezse eşkıya takibinde bulunan ve Hareket Ordusu'na mensub olan süvari müfrezesinin de muavenette bulundurulması esbabının istikmali bildirildiği beyanıyla diğer muhacirlerin de bu ormanlardan çıkarılması bildirildiği halde mahalli hükümete bikaydi ve rehavet göstermiş bu hal telafisi kabil olmayan zararlara sebebiyet verir. Mesarifi karşılayacak bakanlığımızda para yoktur. Mahalli hükümet yerleştirmemek için zorlanmaktadır.¹¹⁶

Adapazarı ve çevresindeki ormanlar, Orman ve Maden Nezareti tarafından ihalelerle işletmecilere veriliyordu. Bu işletmecilerle köylüler arasında sık sık problemler yaşıyordu. Nezaret köylülere kullanabilecekleri ormanlarla ilgili baltalık ve hududname verirken bazen aynı bölgeyi başka müteahhitlere havale edebiliyordu. 1910 yılı Mart ayında Hendek'in Soğuksu ve Kayalar köylerinde böyle bir olay meydana gelmiş ve köylüler, şirket tarafından hazırlanan traverslerin (demiryolu için kullanılan keresteler) taşınmasına karşı koymuşlar ve silahlı çatışma çıkmıştı¹¹⁷. Bu olaylar bölgeye asker gönderilerek yatıştırılmıştı¹¹⁸.

Adapazarı Süleymaniye Ormanları'nda teftiş yapan Mülkiye Müfettişi Haydar Hilmi Bey, Dahiliye Nezareti'ne sunduğu 18 Nisan 1910 tarihli raporunda Adapazarı çevresindeki ormanların durumunu ve yapılan çalışmaları açık bir şekilde ortaya koyuyordu:

"1- Süleymaniye Ormanı, Soğuksu gibi bir köye baltalık olmaktan çok büyüktür.

2- Metozâdeye ve sonra Barbiye'ye külliyetli katiyyet ihale edilmiş olub bunlar damgasız ağaçları kesmişlerdir. Bu durum Hendek – Adapazarı ve Akyazı arasında görülmektedir. Her iki şahıs da Sakarya Nehri'ni sınır gösteriyor, aynı alanda iki kişi kesim yapamaz. Adapazarı müfettişi bunu te'vile çalıştıysa da çürüttüm.

3- Mukaveledeki ağaçların ebadı ile kesilenlerin arasında fark var.

4- Her iki şahsa havale olunan fiyatlar arasında fark var.

5- Bunların usulsüz uygulamalarına memurlar ses çıkarmıyor.¹¹⁹

Diğer ihtilafli bir orman bölgesi de Akyazı'da idi. Kuzuluk denilen Aşağı Aziziye köyü ahalisi ile Akyazı ahalisi arasında baltalık ve ormanların kullanılması hakkında sık sık problemler yaşanırdı. Bu olaylar sonunda Akyazılıların kendilerine ait ormanları olduğu, bu sebeple Kuzuluk ormanlarına müdahale edemeyecekleri anlaşılmıştı¹²⁰.

1916 yılı Eylül ayında Adapazarı Kazası'nın Karasu Nahiyesi dahilinde bulunan Lazlar, Geyve dahilindeki gayrimüslimlerin terk ettiği köylere naklolundular. Karasu Lazları Geyve'ye sevk edildi ve kaza dahilindeki Lazların

da bu iskan işine dahil edilmesi kararlaştırıldı. Seferberlikten evvel Trabzon vilayeti dahilinden gelip Geyve Kazası dahilindeki Açarla Ormanları'nın Hanyutan mevkiinde inşa edilen 7-8 kulübeye yerleşen Lazların ormanlarda yaptıkları tahribattan dolayı buraların da "*kaza-yı mezkur dahilindeki kura-i metrukeye nakil ve iskanıyla ormanların temin-i muhafazası*" amaçlanmıştı¹²¹.

Savaşın doğurduğu olağanüstü koşullar, sınırlı da olsa "milli sanayi" örneklerine ortam hazırlamış, İttihatçılar bu tür fırsatları kamuoyunda sanayi bilinci oluşturmak için değerlendirmekten kaçınmamışlardı. "Milli sanayi" kapsamına giren işyerlerinde gösterişli açılış törenleri düzenlenmiş, yayın organları günlerce bu "milli" girişimlerden söz etmişti. Harbiye Nazır ve Başkumandan Vekili Enver Paşa, savaşın en yoğun günlerinde İstanbul'dan Adapazarı'na gelmiş, "Demir ve Ahşap Malzeme İmalathanesi Osmanlı Anonim Şirketi"nin açılış törenine katılmıştı. Enver Paşa, törende yaptığı konuşmada, Avrupa'nın iktisadi gelişiminde yirmi yılda ulaşılan noktaya Osmanlıların bundan böyle bir yılda varmak zorunda olduklarını söylüyor, hızlı bir kalkınma döneminin başlatılmasını istiyordu. Adapazarı Demir ve Ahşap Malzeme İmalathanesi Osmanlı Anonim Şirketi, İkinci Meşrutiyet yıllarında başlatılan devlet-özel girişim ortaklığının tipik bir örneğiydi. 1915 yılının ilk yarısında Adapazarı İttihatçı eşrafından Nihad Salim, Raif ve Rasim Beyler, "Nihad Bey ve Şürekası" adıyla, Adapazarı ormanlarını işletmek ve oradan elde edilen keresteyi değerlendirmek üzere küçük bir kolektif şirket kurmuşlardı. Ardından Ziraat ve Ticaret Nezareti, Pazar Ormanları'nın geniş bir kesimini otuz yıl süreyle bu şirkete ihale etmişti. Ancak savaş nedeniyle şirket kuracağı fabrika için gerekli makine ve araç, gereci getirememişti. Bu sırada Harbiye Nezareti şirketin imdadına yetişmiş, gerekli girdileri Almanya'dan kendi adına ithal etmişti. Böylece Harbiye Nezareti şirkete ortak olmuş, kolektif şirket anonim şirkete dönüştürülerek Demir ve Ahşap İmalathanesi Osmanlı Anonim Şirketi adını almıştı. Adapazarı'nda fabrika kurarak ahşap ve demir malzeme üretmek, çevre ormanları işletmek ve benzer her türlü sınai ve ticari girişimlerde bulunmak üzere kurulan şirketin sermayesi 20 Osmanlı lirası değerinde 4.200 paya ayrılmış 84.000 lira idi. Pay sahiplerinin Osmanlı uyruğunda olmaları gerekiyordu. İttihatçılar için böyle bir fabrikanın Adapazarı'nda açılışı, sanayiin Anadolu'ya yayılması için bir propaganda vesilesi idi. Bu fabrikayla, İttihatçılara göre Anadolu'nun sanayileşmesi için ilk adım atılmıştı. Fabrika, Başkumandan vekili Harbiye Nazırı Enver Paşa ve diğer devlet büyüklerinin huzurunda "merasim-i mahsusa" ile açılmış, mühendislerine o sırada ihdas edilen "sanayi madalyaları" verilmişti. Açılış konuşmalarında bu tür bir fabrikanın savaş yıllarında kurulmasının Osmanlı Devleti'nin gücünü kanıtladığı vurgulanmış, Adapazarı Demir ve Ahşap Malzeme İmalathanesi'nin Anadolu için bir örnek oluşturacağı ileri sürülmüştü¹²².

b) Madenler

Adapazarı ve çevresinde yer alan başlıca tabii kaynaklar; maden işletmeleri, kaplıcalar ve ormanlar olarak sıralanabilir. Madenlerin cinslerini ve buldukları bölgeleri şu şekilde verebiliriz:

Çaltıcak ve Taşkırsığı köyleri: kurşun, Söğütlü: demir, Hendek-Karasu

sınırı boyunca: demir, Göldibi, Nuriye ve Kazımiye köyleri: bakır, Taraklı ve Gübrelik köyleri: demir, Karasu, Kurudere, Kestane pınarı, Aktaş, Çakmaklı ve Çobanyatağı köyleri: kurşun, Geyve ve Akyazı çevresinde bakır¹²³.

Karasu nahiyesinde Kurudere köyü civarında simli kurşun ile karışık çinko çıkarma ruhsatı 19 Mayıs 1902 tarihinde Hademe-i Hassa-i Şahane Feriki Hüseyin Paşa ve ortaklarına verilmişti¹²⁴. 1908 yılında buranın işletme imtiyazını yüksek rütbeli emekli memurlar ve askerler almışlardı. Ayrıca iki Ermeni, Artin ve Çıracıyan da bu bölgede işletme hakkına sahiptiler¹²⁵.

1910 yılına gelindiğinde Karasu Maden İşletmesi'nin İtalyan bir şirket tarafından yürütüldüğü görülüyor¹²⁶. Karasu madenlerinde elli iki amele çalışıyordu. Karasu Nahiye Müdürü İhsan Efendi, madenden şikayetçi olarak kendisine gerekli bilgilerin vermediğini Adapazarı Kaymakamlığı'na bildirdi. İhsan Efendi'ye göre, madende suçlular ve asker kaçakları gizleniyor ve ekmek parasına çalışıyorlardı. Ayrıca madendeki çalışma koşulları da elverişsizdi. Her gün iki üç işçi madenden baygın halde çıkarılıyordu. Maden Genel Müdürü İstanbul'da bulunan İtalyan Rozon, aşçıbaşısı ve akrabası Giovanni Marieri'yi bu madene baş mühendis olarak atamıştı. İhsan Efendi'ye göre bu zat mühendis değil, mektebini bile görmemişti ve bu sebeple her dakika tehlike ortaya çıkıyordu. Maden işletmesi, bütün çalışanların kayıtlarını tutmadığından temettü vergilerini de ödemiordu. Madende çalışanlardan 6'sı Yunan, 4'ü İtalyan diğerleri Osmanlı tebaasındandı¹²⁷.

Karasu'nun Kestanepınarı köyünde bulunan çinkolu simli kurşun madenin işletmesi 99 sene müddet ile Osmanlı Devleti tebaasından Parsih Halacyan ve oğlu Aram Halacyan'a verilmişti¹²⁸.

Hendek nahiyesinde 1910 yılında Nuriye ve Şeyh Hüseyin köylerinde Miralay Halid Fehmi Bey tarafından bakır ve simli kurşun aranmaya başlandı. Fehmi Bey bu hakkını 23 Şubat 1911 tarihinde Yunan tebaasından Mösyö Panabut Andonyadis'e sattı¹²⁹. Yine Hendek'te bakır ve çinko aranmak için İsveçli Alfons'a 1328 yılında ruhsat verildi¹³⁰. 20 Mayıs 1913 tarihinde Hendek'te Ermeni Cedid köyünde çeşitli maden arama ruhsatı yine Alfon Löbe'ye verilmişti¹³¹. Hendek'te bulunan bakır madenin işletmesine de 1911 yılında başlandı¹³². Akyazı nahiyesinin Kanlıçay diğer adıyla Davud Sinanbey köyünde maden arama ruhsatı 1911 yılında Limanreisizâde Hasan Hüseyin Efendi'ye verilmişti¹³³. Geyve'nin Kurtbelen köyünde manganez madeni çıkarılıyordu. Yine Geyve Ortaköy'de bakır çıkarılıyordu. Adapazarı Kazasının hemen her yerinde kireçtaşı ve alçı ocakları bulunuyordu¹³⁴.

Akyazı nahiyesinde bulunan Kuzuluk kaplıcaları pek meşhur olup Osmanlı askerlerinden tebdil-i havaya ihtiyacı olanlar buraya gönderilirdi. Havası ve suyu sıhhat için çok faydalı idi. Geyve kazasında bulunan iki kaplıca da zamanın önemli dinlenme yerlerindendi¹³⁵.

3) Ulaşım

Adapazarı coğrafi konumu itibarıyla, önemli bir transit merkezidir. Bolu ve civarının Karadeniz'e inmeyen bütün nakliyatı buradan geçmektedir.

Bu hattaki tek nakil aracı ise, öküz ve manda arabalarıdır. Bu arabalar Adapazarı-Bolu hattında devamlı işlemektedir. XX. yüzyılın başından itibaren Adapazarı ve çevresinde artmaya başlayan zirai ve madeni üretim, bu kaza ile çevre kaza ve vilayetleri bağlayan yolların önemini de arttırmıştı. Daha Sultan Abdülaziz devrinde İstanbul'dan başlayarak Anadolu'ya ve Basra Körfezi'ne kadar ulaşmak üzere bir demiryolu inşa etmek fikri doğmuştu. Buna bir başlangıç olarak Haydarpaşa-Izmit hattı hükümet tarafından yapılmış ve kötü şartlar altında idare edilmiş olduğu için hattın Izmit'ten ileriye uzatılmasına teşebbüs edilememişti. Bu sebeple hattı işletmek hakkı İngiliz müteahhitlere devredilmişti¹³⁶.

II. Abdülhamid devrinde, 1888'de bu hattı Izmit'ten Ankara'ya uzatmak ve işletmek imtiyazı Alfred Kaula adında birisine verildi. Bu zat merkezi Berlin'de olan Deutsche Bank adına hareket etmekte idi. Bu banka diğer bir Alman bankası ile anlaşarak ve Alman sermayesi ile "Anadolu Demiryolları Şirketi"ni kurdular. 1889'da başlayan inşaat vaktinden önce tamamlanarak 27 Aralık 1892'de Ankara hattı işletmeye açıldı. Bu hat, Geyve Boğazı'ndan geçerek Eskişehir üzerinden Ankara'ya gidiyordu. 1901 yılında da 9 kilometre uzunluğunda olan Arifiye-Adapazarı hattı inşa edilip işletmeye açıldı¹³⁷. Bu ilave hattın açılmasının en önemli sebebi, Adapazarı merkezinde toplanan ticari ürünlerin İstanbul'a kolay bir şekilde nakledilebilmesiydi.

Adapazarı'na kadar gelmiş olan şimendifer hattının Bolu'ya kadar uzatılması da bölgedeki ticari üretim açısından önemli idi. Bolu Mutasarrıfı 18 Mart 1911 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne müracaat ederek, Adapazarı-Düzce şimendifer hattının Bolu'ya kadar uzatılması, bu bölgenin gelişmesi, bakır madenlerinin ve ormanlarının işletilmesi, ziraatın ıslahı için önemli olup yapılan masraflar kısa süre içerisinde elde edilen kârla kapatılabilir diyor ve Adapazarı-Bolu hattının inşasının hızlandırılmasını istiyordu. Aynı tarihlerde Adapazarı-Bolu şimendifer hattının keşfine başlanmış ve Anadolu Demiryolu Şirketi'nce bu hattın yapılması uygun görülmüştü. Hükümet ile Anadolu Demiryolu Şirketi arasında imzalanacak olan mukavelename şartları Bâbıâli'de 25 Mayıs 1911 tarihinde görüşülürken, Adapazarı, Bolu ve Düzce halkı da sonucu sabırsızlıkla bekliyordu¹³⁸.

Adapazarı-Bolu hattının inşası gündemde iken Mudurnu Belediye Re'isi ve Ticaret Odası, Dahiliye Nezareti'ne müracaatla hattın Düzce yerine Mudurnu'dan geçmesini talep etmişler, fakat mesafe uzadığı ve yükseklik arttığı için bu talep kabul edilmemişti¹³⁹. Mudurnuluların bu müracaatı bölgedeki önemli bir olumsuzluğu ortaya koymaktadır. Bu da karayolu ulaşımının kötülüğüdür. Adapazarı-Izmit şimendifer hattının kurulması bu yöndeki ulaşımı rahatlatmış, problemleri ortadan kaldırmıştı. Fakat Adapazarı-Hendek-Bolu hattının inşasının gecikmesi, savaşlar dolayısıyla inşaata başlanamaması bölgedeki tüccarın sıkıntısını artırıyordu. Bu hat üzerinden yapılan ulaşım şose yolları aracılığıyla yapılıyordu ve yolun durumu çok kötü idi.

Izmit Sancağının 1907 yılında şose yolları 195 kilometre uzunluğundadır ve 1905 yılında 13.5 km.lik toprak yol yapılmıştır. Bu yolların

başlıcaları şunlardır:

İzmit – Sapanca – Geyve – Ankara caddesinde: 101.4 km.

Kalaycıdağı – Adapazarı – Hendek tarafından: 36 km (3 km toprak yol).

İzmit – Kandıra tarafından: 21,5 km (4 km toprak yol).

Bahçecik – İskele tarafından: 5,6 km¹⁴⁰.

Adapazarı-Hendek-Bolu şosesi, Kastamonu vilayeti hududu ile bütün o havalinin en önemli ve yüzlerce araba ve bir çok kiracı işletmenlere faydalı olan yollardandı. Bu yol Anadolu'nun en işlek yollarından birisi idi. Bu hattın tamiri Sultan II. Abdülhamid zamanında kararlaştırılarak ihalesi yapılmış, fakat müteahhitler bu tamirin üstesinden gelememişlerdi. Meşrutiyetin ilanından sonra halkın şikayetleri üzerine buraya bir heyet gönderilerek incelemeler yapılmış ve daha önce yapılmış olan mukavelename fesholunmuş ve yeni ihaleyi Yanko Efendi isminde bir Rum kazanmıştı. Fakat Yanko Efendi'nin şose yapımında kullandığı taşların bozuk çıkması üzerine bölgeye müfettişler gönderilmişti. Yolun uzun yıllar yapılamamasının sebeplerinden birisi de yeterli ödeneğin gönderilememesi idi¹⁴¹.

Adapazarı-Bolu yolunun tamiri 1910 yılında da yapılamamıştı. Yolun Adapazarı kazası dahilindeki kısmı geliş-gidişi engelleyecek şekilde harap bir halde idi ve yıl sonuna kadar tamir edilmesi gerektiği Bolu Mutasarrıflığı'ndan bildiriliyordu¹⁴².

1910 senesi Martından Kasım ayına kadar Adapazarı yolunun Hicriye ve Nuhviran kısmında yeniden 1850 metre uzunluğunda şose ve üç köprü ve aynı yolun Hendek-Hicriye kısmında aynı şekilde yeniden üç köprü inşa edilmiş ve yine aynı yolun Çatalköprüler kısmında 850 metre kırma taş hazırlanarak 145 metre uzunluğunda şose tamir edilmiştir. Adapazarı-Düzce yolunun inşaatına imkanın müsaadesi dairesinde çalışılmakta olduğu gibi bölgenin sulak olması sebebiyle geliş-gidiş için fevkalade öneme sahip olan 9 kilometre 852 metre uzunluğundaki Yağlıbasan-Akyazı yolu ile İzmit ve Çuha Fabrikası yolunun diğer bazı kısımlarının emaneten inşası, Geyve-Ortaköy yolunun pazarlık suretiyle inşası kararlaştırılmıştı. İzmit mutasarrıfı Nüzhet Bey ve Adapazarı Kaymakamı'nın da bu işe mesai harcamasına rağmen Adapazarı-Düzce yolu yıllardan beri tamamlanamamaktaydı. 1910 yılında da bu yolun tamamlanamayacağı anlaşılmıştı. Bunun sebebi ise tahsisat havalenemesinin zamanında alınamaması, yeteri kadar fen memurunun bulunmaması, mevcutlarının da acz içersinde olması ve inşaat için gerekli alet ve edevatın vaktinde gelmemesidir. Nüzhet Bey, Adapazarı ve Düzce kaymakamlarıyla Hendek'e giderek mevsimin elverdiği ölçüde köprülerin ve yolun yapımını tamamlamaya çalışmıştı¹⁴³. Nüzhet Bey, yolun inşaatının tamamlanamamasını baş mühendisin ehliyetsizliğine, tahsisatın sınırlı olduğuna bağlıyor ve inşaatın hızlı bir şekilde yapılmasının başmühendisin değiştirilmesine ve yeterli ödeneğin ayrılmasına bağlı olduğunu Dahiliye Nezareti'ne bildiriyordu¹⁴⁴.

Adapazarı-Hendek yolunda, Sakarya nehri üzerindeki köprülerin

durumu da çok kötü bir durumda idi. Ahşap olan bu köprüler her sene tamir edilirdi. Yine bu yol üzerindeki Kayalar Köprüsü geliş-geçiş için uygun olmadığından 1910 yılında tamir edilmişti. Köprülerin karşı tarafındaki yolların durumu daha kötü idi. Bu yollar üzerinde çamur kuyuları vardı ve her iki yüz metrede bir ağaç köprüler kurulmuştu. Sakarya nehri ve Mudurnu suyunun ovada yayılmış olması yol işlerini güçleştiriyordu. Adapazarı-Bolu yolu 'reji general' idaresinde Fransız şirketine aitti¹⁴⁵.

1914 senesinde dahi yol ile ilgili problemler devam ediyordu. 7 Temmuz 1914'te Hendek Nahiyesi Belediye Re'isi ile Belediye İdare Meclisi azaları, eşraf ve müntehib-i saniler Nafia Nezareti'ne müracaatla Adapazarı-Bolu yolunun Adapazarı-Hendek arasındaki kısmının çok bozuk olan 12 km.lik kısmının bu sene zarfında yapılmasını istemişler ve bu istekleri kabul edilmişti¹⁴⁶. Nihayet 1915 senesinde Adapazarı'ndan Hendek Köprübaşı'na kadar uzanan yolun inşası tamamlanmıştı. Bu yolun tamamlanmasında hizmet ve gayretleri görülen İzmit Mutasarrıfı Mazhar, Adapazarı Kaymakamı Necati Beyler ile Akyazı Müdürü Ragıp Efendi ve Hendek Jandarma Kumandanı Cemal Çavuş, Dahiliye Nezareti tarafından takdir edilmişti¹⁴⁷.

Adapazarı-Bolu yolunun inşa ve tamiri için Adapazarı, Hendek, Akyazı ahali de ellerinden gelen yardımı göstererek ücretsiz olarak çalışmışlardı. 1919 yılında Sakarya köprüsünün tamiri için gerekli olan kazıklık ve inşaat kerestesi ahali tarafından ormandan kesilerek ücretsiz olarak taşınmıştı¹⁴⁸. Geyve'de de kasaba ile tren istasyonu arasındaki büyük köprü 1910 yılında harap bir hale geldiğinden tamir edilmişti. Ayrıca Geyve Ortaköy Köyü ile Geyve arasındaki on kilometrelik yol da şose olarak yeniden inşa edilmişti¹⁴⁹.

Adapazarı ile ilgili iki önemli projeden de söz etmekte fayda vardır. Bunlardan ilki 1879 yılında hazırlanan Sapanca Gölü'nü İzmit Körfezi'ne bağlama projesidir. Bu proje uygulanamamıştır¹⁵⁰. Diğer proje ise Sakarya Nehri'ndeki vapur işletmesidir. Bu proje Sakarya Nehri'nin taşıma gücünden faydalanmayı hedeflemişti ve ilk defa 1875 senesinde Aleksiyadis tarafından hükümete teklif edilmişti. Hükümetin kabul ettiği bu proje 1877 yılında hala hayata geçirilememişti¹⁵¹. Deniz taşımacılığını teşvik etmek amacıyla da, 1912 yılında Karasu'da bir liman dairesi kurulmuştu¹⁵².

VI. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA EKONOMİK DURUM

Birinci Dünya Savaşı, dünya tarihinin gördüğü en geniş alan üzerine yayılmış olan bir savaştı. Savaş giderleri o güne kadar görülmedik boyutlara ulaşmış, savaştan devletler tüm milli kaynaklarını seferber etmek zorunda kalmışlardı. Savaş giderleri bütçeden ayrılacak bir payla ödenemeyecek boyutlara ulaşmıştı. Savaştan ülkelerin satın alma gücü düşmüş, genel fiyat düzeyi sürekli yükselmişti. Nitekim Babıali de Birinci Dünya Savaşı boyunca ordu giderlerini karşılamak için enflasyonist bir politika izlemek zorunda kalmıştı. Devletin ticari, ekonomik ve sosyal bütün unsurları bu durumdan etkilendi. Osmanlı piyasasındaki malların önemli bir bölümü orduya ayrıldı. Sivil halkın tüketimine düşen pay giderek daraldı¹⁵³.

Adapazarı ve çevresi de bu savaşın ağır yükünü hissetti ve savaşı birinci derecede yaşadı. 1914 yılı Ağustos ayında Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilan etmesi, topyekün bir savaş hazırlığı anlamına geliyordu. Genç nüfus askere alınmış, ekonomik yardımlar toplanmaya başlanmıştı. Adapazarı ve çevresi bir ticaret ve ziraat merkezi olduğu için üzerine ağır yükler yüklendi. İhracat yasaklandı, Adapazarı'ndan dışarı çıkarılacak bütün zirai ürünler kontrol altına alındı. Savaş dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde işe sorunu ortaya çıktı, bu sorun savaş boyunca Osmanlı Devleti'nin en önemli sorunu oldu.

Savaş dolayısıyla Anadolu'nun farklı köylerinden İzmit livasının her tarafına iskan için muhacir gelmeye başladı. Bunlara günlük ekmecek veriliyordu ve mutasarrıflık ekmeği tedarik etmekte güçlük çekiyordu. Adapazarı Belediye Reisi Murad Bey 14 Ekim 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafında durumu şu şekilde izah ediyordu:

"Ekmeğin kilosu üç kuruştur, memleket zaruret içindedir. Yağmurlar fevkalade bereketlidir, tohumluğa şiddetle ihtiyaç duyulduğundan dört vagon buğdayın Eskişehir'den tedariki belediye namına olmak üzere memleket namına müsterhamdır.¹⁵⁴"

Bu işe ihtiyacı devam ederken, Adapazarı, Geyve ve İzmit kazalarında 1918 yılı Ocak ayında tuz sıkıntısı görülmeye başlandı. İstanbul'dan gönderilen sınırlı tuz istasyon memurları tarafından halka satılıyordu¹⁵⁵.

1915 yılında Adapazarı patateslerinin tamamı orduya satıldı ki bu miktar bin tonu buluyordu¹⁵⁶. İzmit livası dahilinden mısırın ihracı da yasaklanmıştı. Bunun en önemli sebebi, savaş sebebiyle iç pazar ihtiyacının karşılanamaması, zirai üretimin azalması ve tohum ihtiyacının karşılanamaması idi¹⁵⁷. Savaş başlayınca bu bölgeden toplanan hububat dolayısıyla bölgede tohum ihtiyacı baş göstermiş, 1915 yılının üretimi bir önceki yıla göre yarı yarıya düşmüştü. Ayrıca çevre vilayetlerin ihtiyaçları için de Adapazarı'ndan patates ve mısır gönderiliyordu. Bursa'ya 1915 yılı Nisan ayında böyle bir yardım yapılmıştı¹⁵⁸. Savaşla birlikte tarımsal üretimde önemli bir düşüş kaydedilmişti. Savaş öncesi ülkede ekilen arazi 75 milyon dönüm iken bu sayı 1915-1916 mevsiminde 25 milyona kadar düşmüştü. Savaş yıllarında Babıali üretimi arttırmak için çeşitli yöntemlere başvurdu. Ziraat müfettişleri ve ziraat memurları aracılığı ile tarlalarda uygulamalı konferanslar verildi¹⁵⁹.

İzmit Mutasarrıflığı da bu direktifler doğrultusunda çalıştı. Üretimin artırılması için çeşitli tedbirler almaya başladı. İlk olarak memurlar ve muhtarlar uyarıldı, ziraatin en iyi bir şekilde yapılması için gerekli işlemler yapıldı ve Mutasarrıf Mazhar Bey işi bizzat takip etti. Ayrıca hükümetten bu bölge için gerekli tohumluğun gönderilmesi istendi¹⁶⁰. Adapazarı'nın en bereketli bölgesi olan Akhisar'ın da mahsulatı yarı yarıya azalmıştı ve bu konuda hükümetten yardım isteniyordu. İzmit Mutasarrıfı zirai üretimi arttırmak için çalıştı, 1915 yılı sonbaharından 20 Ocak tarihine kadar yapılan zirai işlemleri şu şekilde tespit etmişti:

"Adapazarı: Buğday: 41.000 dönüm
Arpa: 4.025 dönüm
Yulaf: 7.332 dönüm
Çavdar: 2.606 dönüm
Yekün: 55.013 dönüm
Henüz sürülmemiş arazi: 42.627
Sonbahar hububat mezru' arazi: 69.000
Keten tohumu ile mezru' 4.000 dönüm arazi vardır.
Geyve: Buğday: 27.500 dönüm
Arpa: 2.945 dönüm
Yulaf: 450 dönüm
Çavdar: 850 dönüm
Yekün: 31.745 dönüm
Henüz sürülmüş arazi: 27.832
Sonbahar için hazırlanan arazi: 54.170
İzmit: Buğday: 319.023 dönüm
Arpa: 23.01 dönüm
Yulaf: 44.602 dönüm
Çavdar: 9.250 dönüm
Yekün: 295.878 dönüm
1330 (1914) senesinde hububatla mezru' arazi
Adapazarı: 50.000 dönüm
Geyve: 54.170 dönüm¹⁶¹"

Alınan bu tedbirler sonunda 1917 yılından itibaren bölgede üretimde artış sağlanabilmiş ve diğer bölgelere besin maddeleri gönderilmeye başlanmıştır¹⁶².

Savaş boyunca bölgenin karşılaştığı diğer bir problem de ziraî işçilerin fiyatlarında görülen artışıdır. Bu artış en çok Adapazarı bölgesinde yaşanmıştır. Adapazarı yöresinde 1913 yılında ücretler 10-15 kuruş arasında değişirken bu rakam 1917 yılında orakçı için 60 kuruş, demetçi için 80-85 kuruş, çapacı için 100-150 kuruş gündelik olmuştur. Ayrıca en yüksek ücretler vasıflı işçi çalıştıran ağaç sanayiinde idi¹⁶³. Bu durum ağaç sanayiinde ileri bir seviyede olan Adapazarı'nı olumsuz bir şekilde etkilemişti. Hükümet savaş sebebiyle hem işçi ihtiyacını gidermek hem de üretimi arttırmak için amale taburları oluşturmuştu. Adapazarı'nda da amale taburları oluşturulmuştu¹⁶⁴.

Osmanlı ordusunun nakliye aracı olarak kullanılan hayvanlara ait bir depo da Adapazarı'nda bulunuyordu ve Adapazarı Hayvanat Deposu Kumandanlığı olarak isimlendiriliyordu. Bu kumandanlık Adapazarı ve çevresinden hayvan toplayarak bakımını yapıyordu. 1915 yılında burası ot ve

saman sıkıntısı çekmeye başlamıştı. Dahiliye Nezareti bu durumu İzmit Mutasarrıflığına bildirmiş, alınan cevapta, şimdiki kadar hayvanların yiyecek ihtiyacını Adapazarılıların karşıladığı, yağmurdan dolayı şoselerin bozuk olması sebebiyle köylerden nakliyat yapılamadığı bildirilmişti¹⁶⁵. Ayrıca Arifiye'de odun kesimi için görevlendirilmiş Karamürsel Amele Taburu hayvanlarının iâşesi için ot ve saman da Adapazarı'ndan temin ediliyordu¹⁶⁶.

Savaş sırasında ordu için gerekli odun ve keresteler de Adapazarı ve çevresinden temin ediliyordu. Harbiye Nazırı Enver Paşa, 29 Haziran 1916 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazısında, ordunun silahlarının bazı teribatı için külliyetli miktarda keresteye acilen ihtiyacı olduğunu bildiriyor ve Adapazarı civarı ormanlarından 1.700 arabalık kuru kerestenin hemen gönderilmesini istiyordu¹⁶⁷. Bu keresteler ahaliye ait ve ziraat üretiminde kullanılan öküz ve arabalarla taşınıyor, bu durum ise ziraatı olumsuz yönde etkiliyordu¹⁶⁸.

Ayrıca 22 Mayıs 1916 tarihinde, Adapazarı'nda ordunun çeşitli işlerinde kullanılmak üzere 8.100 araba istenmiş, fakat Adapazarı kaymakamlığı ziraat mevsimi yaklaştığından ve odun sevki arabalarla olduğundan hatta bu kadar arabanın bulunamayacağından bu isteğin yeniden gözden geçirilmesini istemiş, Enver Paşa, Adapazarı'nın ziraatına mani olmayacak şekilde araba tedarikini emretmişti¹⁶⁹.

Savaş yıllarında Adapazarı ticaretini olumsuz etkileyen unsurlardan birisi de malların nakli için gerekli vagonun temin edilememesi idi. Savaş nedeniyle orduya gerekli olan dışındaki az sayıdaki vagon tüccara dağıtılmış, ancak ticaretle ilişkisi olmayan nüfuzlu bazı kişiler kendilerine vagon vesikası sağlayarak kazanç elde etmeye başlamışlardı¹⁷⁰. Bu gibiler ele geçirdikleri vagonları 2.000-3.000 lira karşılığı devrederek kısa sürede zengin olmuşlardı. Sadece 1916 yılın Eylül ayında Adapazarı istasyonunda 300.00 kıyeye patates ve yine bu kadar fasulye nakledilemediğinden tüccarların elinde çürümeye yüz tutmuştu¹⁷¹.

VII. DOĞAL AFETLER

1) Su Baskınları

Sakarya Nehri, Adapazarı ovasına girdiği andan itibaren zeminin yumuşaklığından dolayı çeşitli kollara ayrılmakta ve özellikle bahar mevsimlerinde halkı olumsuz yönde etkilemekteydi. Nehir bir taraftan bereket getirirken bazen de afet getirebiliyordu.

1911 yılında böyle bir afet yaşandı. İzmit Mutasarrıfı Mehmed Nüzhet Efendi çeşitli aralıklarla çektiği telgraflarla durumu Dahiliye Nezareti'ne bildirmiştir:

"Sakarya Nehri'nin taşmasından dolayı köy halkı yüksek yerlere çıktı, üç kişi boğuldu. Belediyenin fakir halka yardımları yetersizdir, ulaşım için dört-beş sandal ve dört yüz liranın serî'an tahsisi gereklidir. Bu taşmanın diğerlerinden daha şiddetli olmasından dolayı tesiri çok olacaktır. Trenle oraya gideceğim,

yardımın hemen gönderilmesi. 23 Mart 327."

"Sakarya Nehri üzerindeki iki köprü yıkıldı, Mudurnu Nehri de taşarak Kiş Ormanı karyesini istila etmiş, Adapazarı askeriyesinden de yardım alınarak gönderilmiştir. Ahali çadırlara konulmuş. 26 Mart 327."

"Altı sandal gönderildi."

"27 Mart'ta Adapazarı'na geldim, 11 köy su altında kalmıştır. Karların erimesiyle bir taşkının daha olacağından şüphelenen ahali endişelidir. Adapazarı'ndan Mehmet Nüzhet. 28 Mart 327."

"500 lira gönderildi. 20 Mayıs¹⁷²."

1913 yılı sonbaharında Sakarya ve Mudurnu nehirleri tekrar taşıdı. Akyazı'nın Gebeş Ömer, Hasan Bey, Kavaklar, Tersiyeye-i Sagir karyeleri sular altında kaldı. Hasan Bey köyüne ulaşamıyordu. Gebeş Ömerliler, Tersiyeye-i Kebir köyünün yamaçlarına yerleşmek istedilerse de Tersiyeliler buna müsaade etmediler.

Her sene bir çok yönden taşarak bir çok köy arazisinin sular altında kalmasına ve bu yüzden hem ahalinin hem de hükümetin zarara uğramasına sebep olan Sakarya ve Mudurnu nehirlerinin yataklarının değiştirilmesi hakkında Dahiliye Nezareti tarafından bölgeye bir inceleme heyeti gönderildi (14 Ocak 1913). Yapılan incelemeler sonunda nehir yataklarının değiştirilmesi kabul edilerek projeler hazırlanmaya başlandı¹⁷³. Fakat bu projeler hayata geçirilemedi.

1914 yılında da şiddetli dolu ve yağış yüzünden Adapazarı'na bağlı Hasanfakih, Ermeni Yeniköy, Muhacir Yeniköy köylerinin zirai ürünleri tamamen; Damlık, Ferizli, Değirmencik, Akçukur köylerinin mahsulatı da kısmen mahvolmuştu¹⁷⁴. Yağış kırk gün devam etmiş, o yılın Adapazarı ovasındaki zirai ürünleri tamamen hasara uğramış, taşan Değirmendere ve Mudurnu nehirleri etrafındaki köyleri istila etmiş, birçok hane sular altında kalmış, hayvanlar telef olmuştu. Adapazarı kaymakamlığı zarar gören köylere selden kurtulmak için araçlar ve gıda maddeleri göndermişti¹⁷⁵.

Nehirlerin baskınlarından korkan ve bu bölgeye sonradan gelerek yerleşmek isteyen halk genellikle dağ yamaçlarını tercih ediyorlardı. Fakat bu köylerde toprak kayması ile karşı karşıya kalıyorlardı. Sapanca'nın İrşadiye Köyü İmamı Ali Osman 3 Mart 1910 tarihinde Sadaret'e müracaat ederek, toprak kaymasından dolayı köylerindeki 30 hanenin göçük altında kaldığını ve şiddetli kıştan dolayı da birkaç hanenin göçtüğünü belirterek kendilerine uygun bir yer gösterilmesini istiyorlardı. İzmit Mutasarrıflığı bu bölgeyi inceleyerek yerleşim için uygun olmadığını görmüş ve İrşadiyelilerin başka bir mahalleye sevklerini istemişti. İzmit Mutasarrıflığı kendi sınırları içerisinde bunları yerleştirecek boş arazi bulunmadığını 2 Ağustos 1911 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne bildirmiş ve bunların başka bir vilayete sevklerini istemişti. Dahiliye Nezareti ise bunların zorla sevk edilemeyeceğini bu konuda nasihat edilmesini tavsiye ediyordu¹⁷⁶.

Sakarya Nehri ve Mudurnu suyunun taşkınları dışında Adapazarılıları ve Geyvelileri rahatsız eden başka bir konu da bataklıkların bu bölgede insanlara rahatsızlık vermesi idi. Sapanca Gölü'nü Sakarya nehrine ulaştıran ve Adapazarı'nda bir çark ile kasabanın ihtiyacını gören su (Çark Suyu) zamanla yıkılmış ağaç kütükleri ve benzeri maddelerden dolayı kapanmış ve bu durum ovada bataklıkların meydana gelmesine sebep olmuştu. Ayrıca suyun önünün kapanması Sapanca cihetinde de suyun kabararak tarla ve bahçeleri basmasına sebep oluyordu. Bu durumun ortadan kaldırılabilmesi için Çark Suyu üzerinde bulunan ağaç kütüklerinin ve sazlıkların temizlenmesi gerekiyordu, bunun için gerekli olan dört yüz elli lira 1910 yılında tedarik edilemediğinden temizlik işi gerçekleştirilememişti. Geyve'de bulunan büyük bataklık da zaten ağır olan kasaba havasını daha da kötü bir hale getiriyor, çevre köylerden bir çok insanın hastalanarak hayatını kaybetmesine sebep oluyordu. Bu bataklığın kurutulması için de 1910 yılında bir çalışma başlatılmıştı.¹⁷⁷

1906 yılında Adapazarı'nda yaşayan Boşnak muhacileri Sapanca'dan Sakarya Nehri'ne akan sular üzerinde değirmenler kurulduğundan kendi arazilerini su bastığı iddiasıyla hükümete müracaat ettiler. Yapılan incelemeler sonunda muhacirlerin şikayet sebebi, Adapazarı'ndaki bataklığın kurutulması için Fransız Bodoy tarafından daha önce açılmış olan kanalın birçok kısımlarının sökülüp açılmasından ve Haziranın başından beri temizlenmeyerek taşkınlıklardan ileri geldiği anlaşılmıştı. Hükümet bataklığın kurutulamayan kısmı için 26 Mayıs 1906'da Anadolu Demiryolu Şirketi mühendislerinden Hoknen'i buraya göndermeye karar vermişti¹⁷⁸.

1910 yılına gelindiğinde Sapanca Gölü'nün ayağı temizlenemediği gibi Geyve bataklığı da kurutulamamıştı¹⁷⁹:

1326 yılında Mekece-Geyve arasındaki Boğaz, Çınardibi, Kumbaşı, Kışlaçay, Eğriçay karyelerini su bastı. Köylerin çoğu muhacirlerden oluşuyordu ve her yıl bu baskın olayı yaşanıyor. Yaklaşık 1.500 dönüm arazi sular altında kalmış ve köylüler evlerini terk etmeye başlamışlardı. İzmit Mutasarrıflığı mühendislerinden bir heyet 11 Mart 1329'da bu bölgede bir inceleme yaparak 33 kmlik alanda Sakarya Nehri'nin sık sık mecra değiştirdiğini, köylülerin su baskınlarından kurtulmak için sedler yaptıklarını, mecra değiştiren nehirlerden dolayı bataklıklar oluştuğunu görmüşler ve yapılan ve her yıl tamir edilen sedlerin bir çözüm olmadığını bu bölgede önemli bir ameliyat yapılması gerektiğini ve Sakarya Nehri'nin bir mecraya akıtılmasını teklif ediyorlar, köylünün de burada çalışacağını Dahiliye Nezareti'ne bildiriyorlardı. Dahiliye Nezareti yapılacak işleri değil de kanunları hatırlatıyordu. (7 Nisan 329). Para sıkıntısı vardı¹⁸⁰.

Sapanca'dan Hacı İbrahim 23 Mart 327'de Sadaret'e müracaatla Sapanca Gölü mecrasındaki tikanıklıktan dolayı bağ ve bahçelerinin sular altında kaldığını ve buna sebep olarak Ananya Efendi'nin değirmen seddini göstermişti. Yapılan incelemeler sonunda değirmenin on kilometre uzaklıkta olmasından dolayı taşmaya sebep olamayacağı, taşkına sebep olan şeyin Çark suyundaki sazlık ve söğüt ağaçlarından oluşan adacıklar olduğu, bunların hemen temizlenmesi gerektiği bildirilmişti.

Sapanca Gölü ile Geyve, Gökçeviran ve Akhisar bataklıklarının sıhate zarar verdiği için temizlenmesi ve kurutulması ile ilgili olarak Nafia Nezareti bütçesinden gerekli meblağ ayrılmış (300.000 guruş) bu sene zarfında ameliyata başlanması kararlaştırılmıştır. 29 Mayıs 327.¹⁸¹

İzmit Mutasarrıflığı Dahiliye Nezareti'ne müracaatla, Adapazarı kazası dahilindeki arazide cereyan etmekte olan Sakarya ve Mudurnu nehirlerinin taşma zamanlarında tebdil-i mecra etmeleri yüzünden arazinin büyük bir bölümünün su altında kalmasından dolayı bir çok göl ve bataklıkların oluştuğunu, bunun ise havayı değiştirdiğini ve sıhate zarar verdiğini bildirerek, bu nehirlerden cedveller küşadiyla sıhhî ve iktisadî bir çok faydaların teminini istemişti¹⁸².

2) Depremler

Kuzey Anadolu fay hattında yer alan Adapazarı ve çevresi bir çok deprem yaşadı. İncelediğimiz dönem öncesi Marmara havzasında en büyük deprem 10 Temmuz 1894 tarihinde meydana geldi. Yaklaşık üç dakika süren şiddetli depremde İzmit Fevziye Camii minaresinin şerefesinden yukarısı yıkılarak camii tamamen harap olmuş, Adapazarı'ndaki Orhan Camii minaresi yıkılmıştı. Askeri binalar büyük zarar gördüğü için askerlerin tamamı çadırlara yerleştirilmiş, Adapazarı'ndaki evlerin çoğu yıkılmış ve nüfusça epey zayıf verilmişti. Sapanca'da Süvari Mülazımı Ahmed Efendi deprem esnasında kendisini pencereden atarak ayağı kırılmıştı. Belediye mimarları tarafından hasar gören binaların muayene ve keşifleri yapılmış, gerekli tamir işlemlerine başlanmıştı¹⁸³.

Bu depremden zarar görenlere şu yardımlar yapılmıştı:

"Taht-ı riyaset-i müfteha-i hazret-i padişahide ve şehremanetinde müteşekkil iane-i musabin komisyon-ı âlisi marifetiyle Dersaadet'te hareket-i arzdan musâb olan muhtacin için bugüne kadar hasıl olan mebaliğın mikdar ve müfredatını mübeyyen cedveldir. 9 Ağustos 310 yevm Salı."

Para	Kuruş	
5400		Tefiş-i Askeri Komisyon-ı âlisi Reis Vekili Gazı Ahmed Muhtar Paşa tarafından
1620		Tefiş-i Askeri Komisyon-ı âlisi Reis-i Samsı İsmail Hakkı Paşa tarafından
1500		Tefiş-i Askeri Komisyon-ı âlisi azasından Asaf Paşa tarafından
1500		Tefiş-i Askeri Komisyon-ı âlisi azasından II. Ordu-yu Humayun Müşir Vekili Mahmud Hamdi Paşa tarafından
1080		Tefiş-i Askeri komisyon-ı âlisi azasından Ferik Şakir Paşa tarafından
500		Tefiş-i Askeri komisyon-ı âlisi Bahnye Ferikanından Süleyman
500		Tefiş-i Askeri komisyon-ı âlisi azasından Ferik Necib Paşa tarafından
500		Tefiş-i Askeri komisyon-ı âlisi azasından Ferik Hilmi Paşa tarafından
500		Tefiş-i Askeri komisyon-ı âlisi azasından Ferik Huseyin Edib Paşa tarafından
500		Tefiş-i Askeri komisyon-ı âlisi azasından Ferik Rifat Paşa tarafından
500		Tefiş-i Askeri komisyon-ı âlisi azasından Ferik Muzafer Paşa tarafından
500		Tefiş-i Askeri komisyon-ı âlisi azasından Ferik Muhiddin Paşa tarafından
500		Tefiş-i Askeri komisyon-ı âlisi azasından Ferik İbrahim Paşa tarafından
500		Tefiş-i Askeri komisyon-ı âlisi azasından Ferik Ahmed Muhtis Paşa tarafından
300		Tefiş-i Askeri komisyon-ı âlisi azasından Miriva Sadi Paşa tarafından
300		Tefiş-i Askeri komisyon-ı âlisi azasından Miriva Huseyn Rıza Paşa tarafından

300	Tefiş-i Askeri komisyon-ı alisi azasından Mirhiva Ahmed Rüşdü Paşa tarafından
300	Tefiş-i Askeri komisyon-ı alisi azasından Mirhiva İbrahim Paşa tarafından
300	Tefiş-i Askeri komisyon-ı alisi Bahnye İvalarından Ahmed Hilmi Paşa tarafından
200	Tefiş-i Askeri komisyon-ı alisi azasından Binbaşı Hahid Bey tarafından
300	Tefiş-i Askeri komisyon-ı alisi Başkabbı Sami Bey tarafından
250	Tefiş-i Askeri komisyon-ı alisi Kabb-ı Sanısı Hayn Bey tarafından
540	Dahiliye Nazırı Esbakı Said Efendi tarafından
108 000	Bagdat Vilayeti iane komisyonundan birinci defa olarak vurud eden
20	59 Almanyalı Doktor Mosyo Leğin İşneter tarafından
1080	Muleberan-ı tuccardan Mosyo Tizeng tarafından
21 600	Paris'te vaki Kuruzo İbnkasi direktionen tarafından
20	149.629 Yekün ¹⁸⁴

Bundan 18 yıl sonra 9 Ağustos 1912 tarihinde Marmara Havzası'nda büyük bir deprem daha oldu, bu depremde Edirne Vilayeti diğer bölgelere göre daha çok etkilenmişti. Özellikle Mürefte (Şarköy) yerle bir olmuştu. Deprem Adapazarı, İzmit ve Karamürsel'de de şiddetle hissedilmişti. Bu depremden sonra Bahçecik'de hafif surette artçı depremler meydana gelmişti¹⁸⁵.

3) Yangınlar

Adapazarı'nda 14 Kasım 1904 tarihinde büyük bir yangın meydana gelmiş, kaymakamlık tarafından yapılan incelemelerde yangın mahallinde humbara (bomba) bulunmuştu¹⁸⁶. Bu durum yangının bir kundaklama sonucu ortaya çıktığını gösteriyordu. Adapazarı'nın Terziler Çarşısı'nda 16 Şubat 1908 tarihinde büyük bir yangın çıkmış, yangın kısa süre içerisinde söndürülmesine rağmen beş dükkan yanmış, yangında bir suikast olmadığı anlaşılmıştı¹⁸⁷.

4) Kış

1910 yılı kışı Adapazarı'nda çok şiddetli geçmişti. Belediye Başkanı İstapan Efendi Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 1 Şubat 326 tarihli yazısında; "emsali görülmemiş bir kış hükmünü icra etmektedir, belediye yardım etmekte ise de yetersiz kalmaktadır. Kazanın 120.000 nüfusunun 30.000'i Rumeli, Bosna, Çerkez, Abaza, Laz, Gürcü'den oluşmaktadır, bunlar perişan durumdadır ve yerli halktan da birçoğu açtır ve hayvanlara yem olmaktadır. Bunların ihtiyacı için hemen para gönderilmelidir" diyordu.

Kurtbelen karyesi tamamıyla karlar altında kalmış, civar köyler bu köylüleri kar altından kurtarmışlar ve buradaki yüz kişiye yardım edilmmişti. Adapazarı ve Geyve halkı yardım edilmesi için 1.000 liranın gönderilmesini istiyorlardı. Dahiliye Nezareti bunlara 1.000 lira göndermeyi kabul etmişti¹⁸⁸.

5) Salgın Hastalıklar

Düz ve çukur bir arazide bulunan Adapazarı şehrinin kenarından Sapanca Gölü'nün ayağı geçmekteydi. Bundan başka Sakarya nehri, Mudurnu suyu ve diğer küçük dereler, çaylar yine bu ovoidan geçiyordu. Gerek Sapanca ayağı gerek diğer sular, şiddetli bir şekilde ovaya inerler. Bu sebeple şehrin etrafı bataklık ve sulaktır. Bu durumun ovalarda oturan insanların genel sağlığına çok kötü etkileri olmaktadır. Şehrin bu durumu ve sisli olması her tarafa nezle

ve benzeri hastalıklarla sıtma yaymaktaydı¹⁸⁹.

1909 yılında Adapazarı ve çevresinde hayvan vebası görüldü ve hızla yayılmaya başladı. Bölgeye gelen Mülkiye Müfettişi Haydar Bey durumu şu şekilde Dahiliye Nezareti'ne bildirdi:

"Adapazarı'nda Mülkiye Müfettişi'nden (Haydar Bey) Dahiliye Nezareti'ne

18 Eylül 325/ 1 Ekim 1909

"Adapazarı'nda Hanlı köyünde veba-i bakari zuhur etmiştir. Hastalığın yayılmaması için baytar tarafından istenilen elli guruşun ödenmemesinden dolayı kordon teşkil edilememiş hastalık etrafa yayılmıştır. Hanlı'ya beş saat mesafedeki Firuzlu köyünün ilerisinde bir hayvanda veba hastalığını gördüm. Paranın ödenmesi için gereğinin yapılması."

19 Eylül'de Dahiliye Nezareti durumu İzmir'e bildirdi ve hastalığın yayılmaması için gerekli tedbirlerin alınmasını istedi. 21 Eylül'de İzmir Mutasarrıfı Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta; *"Adapazarı ve Geyve'de hayvan hastalığının zuhur ettiği anlaşılır anlaşılmaz hemen baytar gönderildi ve kordon vaz'ı vesaire gibi tedbirler alınması mahallerine bildirilmiş, şu anda Geyve'de hastalık zail olduğu mahallinden bildirilmiştir."*¹⁹⁰

Bu tip hastalıklar merkezi hemen harekete geçiriyordu. Dönemin sağlık hizmetleri pek kıt olduğu için köyler doktor yüzü göremiyordu. Bu sebeple farklı çözüm yolları bulan köyler de vardı. 1908 yılı Ocak ayında Karasu ve köylerinde özellikle Gürcü Hamidiye ve Milan köylerinde influenze (nezle) hastalığı görülmeye başlandı. Köylüler Adapazarı Tabibini köylerine getirmek için "köylerinde bir hastalık türediğini ve hastalıktan sekiz kişinin öldüğünü, ölenlerin yüzlerinin ve yatak yerlerinin çürüdüğünü" bildirmişlerdi. Adapazarı Kaymakamı buraya doktor gönderdiyse de suların baskınından dolayı kapalı olan yollar doktorun buraya varışını geciktirdi. Karasu madenindeki doktor bu köylere gönderildi. Haber İstanbul'a ulaşınca doktor Fevzi ve Rifat Hüsameddin Paşalar, Ethem ve İsmail Beyler Karasu'ya gönderildi. Paşalar ve doktorlar Adapazarı'na geldiler, yapılan incelemeler sonunda hastalığın nezleden ve bronşitten ibaret olduğu, ölenlerin iki kişi olduğu ve salgın hastalıktan ölmedikleri anlaşıldı¹⁹¹.

1907-1908 yıllarının önemli bir hastalığı da kuduzdu. Başı boş köpeklerin çokluğu dolayısıyla bunlar arasında kuduz hastalığı yayılmış ve 1907 yılında, sadece Adapazarı'ndan İstanbul Daü'l-keleb (Kuduz) Hastanesine 22 kişi gönderilmişti¹⁹². Tabii, köylerde bulunan ve İstanbul'a gönderilemeyerek kuduzdan ölenlerin sayısı belli değildi.

VIII. ADAPAZARI'NDA SEÇİMLER

Meşrutiyeti gerçekleştirenler, İntihab-ı Mebusan Kanununun yürürlüğe konmasıyla modern seçim hürriyetine yer verdiklerini göstermek istemişlerdi. 1908 ile 1919 yılları arasında dört genel seçim yapılmıştır. Meşrutiyetin birinci seçimi 1908 yılının Kasım-Aralık ayının içinde, ikinci seçim 1912 yılı sonunda, üçüncü seçim 1914 Mayıs'ında, dördüncü seçim 1919 yılı Aralık ayında

yapılmıştır¹⁹³.

24 Temmuz 1908'de seçimlerin bir an önce yapılacağı hükümet tarafından duyurulmuştu. 2 Ağustos 1908 tarihli İntihab-ı Mebusan Kanun-ı Muvakkatı ve İntihab-ı Mebusan Kanunnamesinin Suver-i İcraiyesine Dair Talimatla seçimlerin nasıl yapılacağı açıklanmıştı¹⁹⁴. 1908 seçimlerinde İzmit Mutasarrıflığı'ndan üç mebus seçilmişti. Bunlardan Anastas Mihailidis Efendi, Adapazarı Belediye Meclisi üyelerindendi ve bağımsız bir şekilde adaylığını koymuştu¹⁹⁵.

Adapazarı Kazası'nda 1909 yılında yapılan belediye başkanlığı seçimleri problemlili olmuştur. Bu seçimlerde birinci derecede oy alanların isimleri ve aldıkları oy sayısı şu şekilde ortaya çıkıyordu:

Adapazarı kazasında 325 senesinde icra kılınan intihabatta ha'iz-i rey bulunan zevatin esamisi Birinci Derecede İhras-ı rey eden zevat:		
	Aldığı rey	Açıklama
Kethudazade Süleyman Faik Efendi (3)	257	Aza iken vefat etti
Hacı Nuri Beyzade Nafiz Bey (2)	242	Aza iken istifa etti
Halibzade Halis Efendi (5)	239	Aza iken istifa etti
Sipahzade Hamid Bey (1)	151	Buyruldu gönderildi ise de Meclis-i İdare azası olduğundan kabul etmemiştir
Halibzade Basri Efendi (4)	144	Aza iken istifa etti
Dibciyan İstefan Efendi	336	
Çankçıyan Antranik Efendi	271	
Parsişyan Misak Efendi	262	
Muradyan Bogos Efendi (6)	174	Aza iken istifa etti
Sıvacıyan Agob Efendi	163	

Vilâyet Belediye Kanununun 37. maddesi mucibince iki misle müsavi iktisab-ı rey eden zevat:		
	Aldığı Rey	Açıklama
Salımbeyzade Salih Bey (1)	129	Hamid Bey'in yerine ba buyruldu celb edilmiştir
İsmailgazade Haklı Efendi (2)	117	Müstafî Nafiz Bey'in yerine
İzmirli Ahmedefendizade Sadık Efendi (3)	115	Süleyman Efendi'nin yerini kabul etmemiştir
Bosnevî Sabri Bey (3)	102	Süleyman Efendi'nin yerini kabul etmemiştir
Sabit Efendi (4)	84	Muhakemesi var
Hacınumanbeyzade Şeref Efendi	78	Kabul etmemiştir
Hacıhalizade Fahn Efendi (4)	73	Ba buyruldu celb edilmiştir
Bosnevî Seyfeddin Ağa (5)	72	Bosna'da bulunduğundan göndermemiştir
Dava Vekili Huseyin Husnu Efendi (5)	68	Ba buyruldu celb edilmiştir
Ayyazyan Agobyan Efendi (6)	136	Emlak olmadığından buyruldu gönderilmemiştir
Gulbanoğlu Teraki Efendi (6)	126	Ba buyruldu celb edilmiştir
Kırkor Efendi	123	
Şahinyan Misak Efendi	113	
Zarakopyan Efendi	100	
Töbcüyan Nazret Efendi	96	
Çalılıkyan Artin Efendi	93	
Abacı Alfilyadis Efendi	87	

Dayıeryan Ağob Efendi	77	
Ober Turik Efendi	63 ¹⁹⁹	
Belediye azalığına 10 zat tayin olunmuş, inihab cedveline de bunlardan madunundan oy alanlardan 20 zalin ismi derc olunmuştur ¹⁹⁷ .		

1909 belediye başkanlığı seçimleri sonunda mahalli idare azaları Bosnevi İbrahim Efendi'yi liyakat ve yaptığı vazifeler dolayısıyla başkanlığa uygun görmüştü. Adapazarı Ermeni Murahhas Vekili Mikail Efendi 7 Temmuz 1910'da Dahiliye Nezareti'ne müracaatla en fazla oyu Ermeni aday İstevan Efendi'nin aldığını ve bu işi yapacak kudrette olduğunu bildirerek durumdan şikayetçi olmuştü. Bu şikayet üzerine toplanan Adapazarı mahalli idaresi dilekçeyi inceleyerek en çok oyu alan kişinin atanması ile ilgili bir hükmün bulunmadığını ve İbrahim Efendi'nin belediye başkanlığı yapmasının doğru olacağını kararlaştırarak durumu Dahiliye Nezareti'ne bildirmişti¹⁹⁸. Fakat yukarıda verdiğimiz bilgilerden Dahiliye Nezareti'nin İstevan Efendi'nin belediye başkanlığını kabul ettiği anlaşılıyor¹⁹⁹.

1908 yılından itibaren Anadolu'nun bir çok şehrinde olduğu gibi Adapazarı'nda da siyasi gelişmeler yaşanıyordu. Ahrar Fırkası ve bundan sonra kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İttihat ve Terakki Fırkasına karşı muhalefeti üstlenmişti. Bu fırkalara taraftar kimseler arasında çeşitli siyasi gerginliklerin yaşandığı da oluyordu. Bazı idareciler de kendilerini bu tür siyasi çekişmelerden uzak tutmaya çalışıyorlardı. Adapazarı Belediye Başkanı İstevan Efendi de bu tür siyasi olayların içerisine çekilmek istenmişti. 2 Kasım 1911 tarihinde kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası şubeler açarak ve bu arada kendisine katılanları basın yoluyla duyurarak faaliyetlerini yürütmek istemişti. Adapazarı Belediye Reisi İstevan Efendi'nin fırkanın programını istediği yolundaki İkdam ve Tesisat Gazetelerindeki haberler, İstevan Efendi tarafından Tanin Gazetesi aracılığı ile tekdiz edilmişti²⁰⁰.

1912 genel seçimleri Anadolu'nun hemen hemen her yerinde olduğu gibi Adapazarı'nda da siyasi mücadelelere sahne oldu. Bir tarafta İttihat ve Terakki Fırkası taraftarları diğer tarafta Hürriyet ve İtilaf taraftarları ve Rumlar ile Ermeniler. İttihat ve Terakki Fırkası seçimlerde istediği sonuçları elde edebilmek için Anadolu'da bazı idari atamalarda bulundu. Bu amaçla 26 Mart 1912 tarihinde Adapazarı Kaymakamlığı'na Mihaliççık Kaymakamı Cevdet Bey tayin edildi. Tanin Gazetesi'nin bu atamadan duyduğu memnuniyet tayinin mahiyetini gösterir niteliktedir²⁰¹.

Hınçak Cemiyeti'nin ileri gelenlerinden Sabahgulyan Efendi 10 Mart 1912 tarihinde Adapazarı'na gelerek kendi fırkası ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası arasındaki anlaşmayı anlatarak Adapazarı'lıları kendi fırkaları tarafına çekmeye çalışmıştı. 13 Mart'ta ise Taşnak Cemiyeti liderlerinden Hajak arkadaşlarıyla şehre gelerek bir konferans vermişti. Bu konferansa 4.000 kişi katılmıştı ve Taşnaklar, İttihat ve Terakki Fırkası ile bir ittifak yaptıklarını ve programlarının ana esaslarının neler olduğunu anlatmışlardı. Teminat Gazetesi'ne göre bu konferans sırasında burada hazır bulunan Hınçaklar, ahaliye hitaben nutuklar atarak bunları İtilaf ve Hınçakyan fırkalarının programlarına meyl ettirmişlerdi²⁰².

24 Mart 1912 tarihinde İttihat ve Terakki Fırkası idarecilerinden Hüseyin Cahid Bey ve eski İzmit Meb'usu Müfid Bey, İzmit, Derbend ve Sapanca'da seçim çalışmalarında bulunduktan sonra Adapazarı'na gelmişlerdi. Gelenler Adapazarı istasyonunda memurlar ve İttihat Terakki Fırkası mensupları tarafından alkışlarla ve tezahüratlarla karşılandılar. Buradan Adapazarı İttihat ve Terakki Kulübü'ne geçildi. Hüseyin Cahid Bey burada verdiği konferansta, Devlet-i ebed müddet-i Osmaniyeyi selamete ulaştırıran ve bütün mevcudiyetiyle onun saadet ve ilerlemesine çalışan İttihat ve Terakki Fırkası'nın yardımcısı olduklarını ve ondan başka bir kuvvete müzaheret eylemediklerini açıklamıştır²⁰³.

İzmit Sancağı'nda yapılan seçimler 2 Mayıs 1912 tarihinde sona erdi. Seçimleri İttihat ve Terakki Fırkası adayları İsmail Canbolat Bey, Müfid Bey ve Rumların temsilcisi Adapazarı Belediye Meclisi üyesi Anastas Efendi kazandı²⁰⁴.

IX. ADAPAZARI'NDA BULUNAN YABANCILAR

Adapazarı coğrafyası ve ticareti ile yabancı tüccarların, seyyahların ve araştırmacıların ilgilerini çeken bir bölge idi. Şehirde 1881-1893 yılları arasında 67, 1906'da 84 yabancı bulunuyordu²⁰⁵.

Şehirde ticaretle uğraşan yabancı uyrukluları şu şekilde sıralamak mümkündür:

Kağıt tüccarları İranlı Taki ve Cafer kardeşler²⁰⁶, Çark Caddesi'nde ayna ve lamba vesair süs eşyası dükkanı bulunan Romanyalı Petro²⁰⁷, Adapazarı'ndaki ormanlardan kendisine kereste ticareti izni verilen Alman tebaasından Baron Forstenberg²⁰⁸, İzmit sancağı dahilindeki İranlıların işini takip eden tüccardan Hacı Gaffar Ağa, Adapazarı'nda oturuyordu²⁰⁹. 1919 yılında da bazı İranlıların işini kolaylaştırmak için Konsolos Akacan Ağa Adapazarı'nda bulunuyordu²¹⁰. İtalyalı tüccarlardan Kavalie Orliyo, 1912 yılında Adapazarı'nda Süleymaniye Çiftliği'ni kiralayarak işletmeye başlamıştı²¹¹.

Yukarıda adı geçen tüccarlar herhangi bir zorlukla karşılaşınca konsolosluklarına müracaat ederek yardım istiyorlar ve haksız da olsalar devletlerinin gücünü kullanıyorlardı. Bunlardan kereste tüccarı Forstenberg kendisine verilen izinden fazla olarak ağaç keserek ticaretini genişletmek istemiş, durum Adapazarı Kaymakamlığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne bildirilerek hakkında soruşturma başlatılmıştı. Fakat araya Alman Konsolosluğu girince, Forstenberg'e kolaylık gösterilmesi Dahiliye Nezareti'nden Adapazarı'na bildirilmişti²¹².

Adapazarı'na mevsimlik gelen yabancılar da vardı. Bunlardan bir grup 1909 yılı Eylül ayında Adapazarı'na gelerek tiyatro faaliyetinde bulunmaya başladı. Fransız tebaasından Dökonil Antuvan idaresindeki bu tiyatro, belediyece takdir edilen ruhsat harcını ödemediği ve biletlere Hicaz Demiryolu iane pulu yapıştırmadığı için faaliyetine müsaade edilmemişti. Bunun üzerine Antuvan, Dahiliye Nezareti'ne 18 Kasım 1909 tarihinde şu şekilde şikayette bulunuyor ve bunun bir örneğini de Fransa Başkonsolosu'na gönderiyordu:

" Sivas ve Merzifon'da sinematografçılıktan sonra Adapazarı'na geldim. Adapazarı'nda hükümet-i mahalliye'nin emriyle boykot edildim. Biletlere Hicaz Demiryolu iane pulu yapıştırmaktan imtina ettiğim cihetle Mösyö Marinonidis'in muvacehesinde kaymakam boykot icra edeceğini bana söyledi ve filhakika birkaç gün oynadıktan sonra şantözm olduğu ahkam-ı İslamiye şantöz oynamasına mani bulunduğunu bahane ederek belediye oyunu tatil etti. Esasen şantöz de pek namuskâr idi.

" Tedkikat-i mahsusa için üç senedir Memalik-i Osmaniye'de seyahat ediyorum. Bütün tiyatrolarda nisvan-ı mahalliye'nin oynadığını gördüm. Adapazarı'nda bile bir ay evvel yerli bir tiyatro heyeti yani Nuri Bey Tiyatrosu beraberinde dört kadın olduğu için pek güzel kâr etmişti. Bir İslam hakkında icra edilmeyen hükm-i şeriat-i İslamiye Hıristiyan için mi tatbik olunacak? Fazla olarak hükümet-i mahalliye 'millet Adapazarı'nda Fransızların para kazanmasına mümana'at ediyor' dediği gibi Fransız Sefareti'ni de tahkir eyledi. Bu etvar-ı hasmaneye binâen Adapazarı'ndan zararlar çıktım. Zararım telafi edilmezse mahkemeye vereceğim.

" Muhtelif Cemiyat-ı İlmiye ve Gazete Muhabiri ve Sinematograf Dökonil Antuvan. 5 Teşrin-i Sani 325.²¹³"

Dahiliye Nezareti İzmit Mutasarrıflığı'ndan durumu araştırmasını istemiş, ilk inceleme sonuçlarına göre, ahalinin fakr-ü zarureti tiyatroya gitmeye müsait olmadığı tarzında alınan bir karar ile men edildiği bildirilmiş, bunun üzerine mutasarrıf böyle bir sebeple tiyatronun men edilemeyeceğini hemen faaliyete başlaması gerektiğini emretmişti²¹⁴.

İki ay sonra İstanbul'a dönen Antuvan tazminat davası açmış, Aralık 1909 tarihinde İzmit Mutasarrıfı durumu şu şekilde açıklığa kavuşturmuştur:

"İzmit Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne

" Tazminat talebinde bulunduğu iş'ar buyurulan Dökonil Antuvan Meclis-i Belediyece takdir edilen ruhsat harcını te'diye etmeksizin icra-yı faaliyet etmesinden dolayı yalnız bir gece müsaade olunmamış ve bilahare harcı ita eylemesi üzerine müsaade edilmiş olduğu tebliğ-i vakıa cevaben Adapazarı Kaymakamlığı'ndan iş'ar olunmuştur.²¹⁵"

Adapazarı, tiyatrocular açısından olduğu kadar avcılar açısından da önemli bir bölgede idi. Sapanca Gölü ve çevresi aylanmak için uygun bir bölge olduğu için 13 Mart 1912 tarihinde İstanbul'daki yabancı sefarethane mensupları avlanmak amacıyla buraya geldiler. İzmit Mutasarrıflığı heyete yardımcı olmak için jandarma ayırarak, hakkında gerekli kolaylığı göstermişti. Gelen heyette şu isimler yer alıyordu:

Lord Wellesley (İngiltere Elçisi), Nicholson (İngiltere Elçiliği'nden), de Nelidov (Rusya Elçiliği'nden), Baron Rubido (Avusturya Elçiliği'nden), Comte Appony (Avusturya Elçiliği'nden), Baron Ow (Almanya Elçiliği'nden), de Tcshirschky (Almanya Elçiliği'nden). Bu kişilerin avlanmaları sırasında emniyetinden Adapazarı Kaymakamlığı sorumlu idi ve bu konuda gerekli

çalışmaları da yapmıştı²¹⁶.

Bunların dışında ilmi seyahat yapanlar da vardı. Haydarpaşa Alman Mektebi Müdürü Mösyö Renbard Berulleger Sakız Dağı, Furuncu Dağı, Dudu Dağı, Akçaova, Kandıra, Armaş, Adapazarı, Bilecik ve çevresinde coğrafya incelemesinde bulunmak için geldi. 10 Temmuz 1911'de İzmit Mutasarrıfı Dahiliye Nezareti'ne müracaatla Almanların Sakarya ve Salmanlı köylerinde tanıdıkları olduğunu ve ellerinde harita almak için bir alet bulunduğunu ne gibi muamelede bulunulacağını soruyordu. 5 Ağustos tarihli cevapta, Osmanlı topraklarında seyahatin serbest olduğu ve kanuna aykırı hareket etmedikçe haklarında bir şey yapılamayacağı ancak bu Almanlara sadece coğrafi gezi için izin verilmiş olduğu, harita almaları ruhsat ve izne tabii olduğu uygun bir şekilde ihtar edilmeleri istendi²¹⁷.

Yine bu gibi incelenmelerde bulunmak üzere, ilm-i nebatat mütehasıslarından Mösyö Zepe²¹⁸, Alman Mühendis Peter Rusourem²¹⁹, Macar Coğrafya Muallimi Doktor Mösyö Belakoş Adapazarı ve çevresinde araştırmalarda bulunmuşlardı²²⁰. Dahiliye Nezareti bunlara kolaylık gösterilmesini İzmit Mutasarrıfı'ndan istemişti.

X. ADAPAZARI'NDA GAYRİ MÜSLİMLER

1) Yahudiler

Adapazarı'ndaki Yahudiler ticaretle uğraşan zengin kimselerdi. 10 Temmuz 1911 yılında, Adapazarı'nda yirmi dokuz hanede yüz otuz üç Musevi bulunuyordu ve muamelelerinin iyi bir şekilde yürütülebilmesi amacıyla bunlar için bir mahalle teşkil edilmesi uygun görülmüştü²²¹. Her sene Yahudilere mahsus Hamirsiz Bayramı yaklaştığında diğer din mensupları tarafından atılan iddialar asayiş bozardı. Bunlara göre, Yahudiler Hamirsiz'e insan dimağı karıştırırlardı. 1912 yılında da Adapazarı Hahamı'nın elindeki bir Rum kızı, Haham'ın evinde bir Müslüman kızı saklı bulunduğunu söylemiş ve bunun üzerine polis komiseri ve jandarma yüzbaşısı evde arama yaparak ihbarın asılsız olduğunu görmüşlerdi. İstanbul'da bulunan Hahambaşının böyle bir dedikodudan dolayı Adapazarı Hahamı'nın evinin aranmasını Adliye ve Mezahib Nezareti'ne şikayet etmiş (5 Mart 1913), Adapazarı Hahamı ise halkı yatıştırmak için kendi rızasıyla evini arattırıldığını bildirmişti²²².

2) Rumlar

Adapazarı Rumları genellikle Ozanlar ve Serdivan'da oturmakta idiler. Gayrimüslimler ile Müslümanlar arasında herhangi bir olaya ve anlaşmazlığa rastlanmazdı. 1914 yılı Haziran ayında Adapazarı Rum Metropolitide Vekili'ne mektuplar gönderilerek memleketi terk etmesi istenilmiş ve aynı mektup Rum Kilisesi ve Rum Mektebi kapısına da asılmıştı²²³. Birinci Dünya Savaşı yıllarında bu tür karışıklıklar daha da artacaktır.

Karasu nahiyesinin Suyatağı köyünde bir Rum kilisesi mevcut olup, 26 Mayıs 1910 yılında tamir edilerek bir de çan kulesi dikilmesine müsaade edilmişti²²⁴.

3) Ermeniler

Adapazarı'nda gayrimüslim olarak en fazla Ermeniler bulunurdu. Ticaret, ziraat ve sanatkarlıkla hayatlarını devam ettiren Adapazarı Ermenileri, zengin ve varlıklıydılar. XIX. yüzyıldan itibaren başlayan Ermeni milliyetçilik hareketleri Adapazarı ve çevresini de etkilemeye başladı. Adapazarı çevresinde yoğun olarak Ermeşe ve Bahçecik'te Ermeni bulunuyordu. Ermeşe'de bir manastır vardı ve her yıl Ermeni ziyaretçiler Türkiye'nin her yerinden buraya gelirlerdi. Her yıl ziyaret mevsiminde hükümet bölgede sıkı güvenlik tedbirleri alırdı²²⁵.

Ermeni teşkilatlarına rağmen Osmanlı Devleti 2.300 nüfuslu ve çoğu Ermeni olan Arslanbey köyüne bir kilise ve bir Ermeni mektebinin inşasına 1905 yılında müsaade ediyordu²²⁶. Aynı tarihlerde biri Bahçecik'te diğeri de Adapazarı'nda iki Protestan mektebi vardı. Bu okulların müdürleri ve önemli öğretmenleri Amerikalı ve Amerika tebaasındandılar. Diğer öğretmenler ise Ermeni idiler ve Osmanlı Devleti tebaasındandılar. Hiçbir Müslüman çocuğun bu okullara gitmemesi devlet tarafından kararlaştırılmıştı²²⁷.

Ermenilerin eğitim-öğretim serbestiyeti bulunduğu gibi devlet makamlarında memur da olabiliyorlardı. Hatta bir dönem Adapazarı Belediye Başkanlığı'nda Dipciyan İstapan isminde zengin bir Ermeni bulunuyordu. Mevcut mal varlığı ile yetinmeyen İstapan Efendi, Adapazarı'na üç saat mesafede bulunan Karaboğaz denilen boş araziye yerleşmiş olan Boşnak muhacirlerini buradan çıkararak bu araziye sahiplenmek istemişti²²⁸.

Adapazarı Ermenileri sık sık İstanbul'a gidip gelmekte ve bazıları da buraya yerleşmek istemekteydiler. Hükümet istenmedik olayların önüne geçebilmek için 1907 yılında aldığı bir kararla Adapazarı'ndan İstanbul'a gelecek Ermenilerin Dahiliye Nezareti'nden izin almalarını şart koşmuştu²²⁹.

1911 yılında Osmanlı şehirlerinde kolera salgını görüldüğünden hastalığın yayılmaması için bu sene yapılacak bütün panayırılar men edildi. Her yıl düzenli olarak yapılan Ermeşe Panayırı'nın da yapılamayacağı gazetelerle ilan edildi²³⁰. Fakat Ermeniler Osmanlı Devletinin bu kararına uymadılar. Manastır Rahibi Hamazb Efendi, Ermeşe Nahiyesi Müdürüne karşı gelmiş, hükümeti asla tanımayacağını açıkça söyleyerek tavrını ortaya koymuştu²³¹. Bundan sonra manastır silah deposu olarak kullanılacak ve daha sonraki olayların tertiplendiği bir merkez haline gelecektir.

Osmanlı Hükümeti, 30 Temmuz 1912 tarihinde Adapazarı Gazeller Mahallesi'nde bulunan Serop İstipanos adındaki Ermeni Kilisesi'nin harap olmasından dolayı yıkılarak bir çan kulesi ile birlikte inşasına izin verdi²³².

27 Ekim 1913 tarihinde Ermeniler, harflerinin kabulünün 1500 ve Ermeni basınının 400. yıldönümünü kutlamak için İstanbul'da büyük şenlikler düzenlediler. Dahiliye Nazırı Talat Bey ve hükümet adına Cemal Bey bu şenliklerde bulundular. Adapazarı Ermenileri de bu tür şenlikler yaparlarken bazı taşkınlıklar olmuş ve polis gösteriyi yasaklamak istemiş, bunun üzerine karışıklıklar çıkmıştır. Gösteriler sırasında Ermeniler bir Türk jandarma erini

kama ile öldürmüşler ve dört kişiyi yaralamışlardır. Durumu haber alan Dahiliye Nezareti, İzmit Mutasarrıfının hemen Adapazarı'na giderek gerekli tedbirleri almasını istemiş²³³, durumun vahameti anlaşılınca İstanbul Muhafızlığı tarafından VI. Kolordu Erkan-ı Harbiye Reisi Kaymakam Remzi Bey bir bölük asker ile hemen Adapazarı'na gönderilmiştir. Birkaç gün sonra hükümet Adapazarı Ermenilerinin silahlarını toplamak istemiş fakat Ermeniler silahlarını vermek istememişler, olaylar uzun süre yatıştırılamamıştır²³⁴.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Adapazarı ve çevresindeki Ermeniler de çeşitli hazırlıklar görülmeye başlandı. Rus filosunun Ereğli'yi topa tutmaya yeltendiği sıralarda Adapazarı ve İzmit Ermenilerinin de derhal casusluğa çalıştıkları görüldü. Bilhassa Adapazarı'nda Rusların birkaç güne kadar sahile dökcekleri asker ile borularını, trampetlerini çalarak gelecekleri ve o zaman bir tek Türk bırakmayacaklarını açıktan açığa söylemeye ve yortu, mukaddes günlerinden biri değilken bombardıman teşebbüsü günü evlerde toplanarak çalgılarla eğlenceye başladılar. Hükümet, payitahtın yanında demek olan bu havalide bu kadar açık harekatı beklemiyordu, bu durum üzerine tahkikata mecbur oldu. Neticede, yalnız Adapazarı'nda birkaç tanesi Adapazarı'nı tamamen havaya uçurmaya yeterli yerli ve ecnebi üretimi fitilli, memeli yüzlerce bomba, mavzer (Mausers) gra (Gras), son sistem tüfekler, dinamitler, mavzer, Karadağ tabancaları, özel olarak imal ettirilmiş, asker ve jandarma elbiseleri, binlerce cephaneye ve mühimmat, bomba imaline mahsus alet ve edevat, ecza, dinamit fitilleri elde edildi²³⁵.

Gerek merkez ve gerek Adapazarı'nda ele geçirilen ihtilal heyeti idarecilerinin ifadelerinde, Ruslar tarafından Karadeniz'de Sakarya Nehri ağzına asker çıkarıldığı zaman bu bombaları asker bulunan mahallerde kullanma, katliam icra ve asker kıyafetine girerek Ordu-yu Hümayun'un hareketini engellemek, hükümeti şaşkırtmak için özel tertibat yapıldığı ve teşkilatın hürriyeti ilanını müteakip defalarca İstanbul'dan, Bulgaristan'dan özel olarak gönderilen komite reisleri ve bilhassa Bantuht (Pandohte) nam-ı müstearını taşıyan şahıs tarafından icra edildiği ve Bantuht vasıtasıyla Adapazarı'nda dökmece Horen Vramyan (Khoren Viremian)'a çeşitli cinslerde müthiş bombalar imal ettirilerek başka tarafa naklolunduğu ve mevcut külliyetli silah ile cephanenin Sabah Gülyan ve arkadaşları tarafından İstanbul'da Mahmutpaşa'da Çorapçı Hanı civarındaki silahçı mağazası sahibi Agop marifetiyle buralara naklolunduğu anlaşılmıştır. İzmit ve civarı ve özellikle Bahçecik, komitece pek ileri gitmiş, komite reislerinin en mühim merkezi olmuştu. İstanbul'da Taşnaksütyun'u bunların naşir-i efkârı olan Azadamard'ı yaşatan, komitenin her türlü teşebbüsünde ilk evvel önyak olan bu liva ile Hüdavendigâr (Bursa) vilayeti şubeleri idi. İsyân tertibatının meydana çıktığını gören komite reisleri çeteler teşkil ile etrafa ve Bahçecik, Yalova üzerinden Bursa hududuna doğru dağıldılar. İslâm ahaliye şiddetle taarruza başladılar. Bunlara amele taburlarında bulunan Ermeniler de firar ederek katılmaya, firar etmeyenler de ellerinden geldiği kadar muavenete giriştiler. Her tarafta kama ve tüfekte katledilmiş, baltalarla parçalanmış İslâm cesetleri görülmeye başlandı²³⁶. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti vali ve mutasarrıfları uyarak, İzmit ve Bursa'nın Körfez sahillerine

yakın yerlerinde Müslüman köylerine baskın yapan Ermeni çetelerinin tenkillerini istemişti²³⁷.

4) Ermeni ve Rum Tehciri

Osmanlı Devleti'nin savaşa İttifak Devletleri'nin yanında girmesi, İtilaf Devletleri'nin stratejik olarak Osmanlı Devleti içerisindeki Hıristiyanları kışkırtmaları sonucunu doğurdu. Ruslar Doğu Anadolu Bölgesindeki Ermenileri teşkilatlandırırken, İngilizler ve Fransızlar da ülkenin diğer bölgelerindeki Ermenileri savaş boyunca kendi çıkarları doğrultusunda kullanabilecekleri bir tarzda teşkilatlandırmaya çalıştılar. Bu çalışmalar sonunda kendi güvenliğinin tehlikeye girdiğini gören Osmanlı Hükümeti, komitecilikle uğraşan Ermenileri ülke güvenliğini bozmayacakları bölgelere sevk etmeye karar verdi. Adapazarı ve İzmit çevresindeki Ermeni ve Rumlar da Osmanlı topraklarının farklı bölgelerine sevk edildiler.

Ermeni ve Rumların ülke içerisindeki seyahatleri yasaklandı²³⁸. I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği sırada, Adapazarı ve çevresinde durumu şüpheli görülen yabancı tebaalı kişiler buradan uzaklaştırıldılar. Bunların listesi şu şekilde idi:

"Adapazarı'nda mutasarrıfı mukim iken ahval ve hareketleri dai-i şübhe görülerek teb'id edilen iki hanede dokuz zükür ve sekiz inasdan ibaret olduğunu mübeyyin işbu cedvel tanzim ve takdim kılındı. 10 Mayıs 34.

" Nikola oğlu Petro (İki oğlu, karısı ve kızı): Romanya tebaasından Rum milletinden, Adapazarı doğumlu, Bastırmacı, Rum Subaşı mahallesinde oturuyor.

" Hacı Cuma (Çocukları ve kardeşleri ve karısı, 11 kişi ile birlikte): İngiliz tebaasından Bulgaristan doğumlu, ashab-ı servetten, Doğancılar Mahallesinde ikamet ediyor. Kastamonu vilayetine teb'id olunmuştur.

" Adapazarı kazasında öteden beri ikamet eden düvel-i muhasıma teb'asından mikdarı ve tafsilatı 28 zükür ve 15 inas olmak üzere 43 nüfus bulunduğu dair tanzim ve takdir edildi. 1'i İtalyan diğerleri Yunan teb'ası Rumlardan oluşuyor. Rum Ozanlar ve Rum Subaşı mahallelerinde ikamet ediyorlar.

" Geyve'de ikamet eden düvel-i muhasıma teb'ası 13 kişi mevcut, 4'ü İtalyan diğerleri Yunan teb'ası, Geyve'de Köprübaşı mahallesinde ikamet ediyorlar. İtalyanlar Ortaköy'de Mezelik mahallesinde ikamet ediyorlar.

" İzmit kazasında teb'id edilenler 23 kişi, İngiliz ve Fransız teb'asından. İzmit kazasında ikamet eden yabancılar 40 kişi olup bunlardan 30'u Yunan teb'alıdır .²³⁹"

12 Aralık 1914'te Sapanca'dan iki Ermeni Çorum'a sevk edildi²⁴⁰. Adapazarı Ermenileri Konya ve Kütahya çevresine yerleştirilmişler, Suriye'ye sevk edilenler daha çok komite üyeleri olmuştur²⁴¹. İzmit ve Adapazarı bölgesinde yaşayan yaklaşık 58.000 Ermeni tehcir edilmiş, Trakya'dan sevk edilen Rumların bir kısmı da Adapazarı ve İzmit çevresine yerleştirilmiştir²⁴².

Adapazarı Rum ve Ermenilerinin bazılarının ihracından sarf-ı nazar edilmişti²⁴³. İzmit Çuha Fabrikası'ndaki Ermeni amele ve memurların işlerine mani olunmadan %5 oranını geçmeyecek şekilde Müslüman köylerine yerleştirilmeleri kararlaştırılmıştı²⁴⁴. Adapazarı Birinci Amele Taburu Tabibi Karabet Kabadayan Efendi'nin askeri hizmette bulunmasından dolayı ailesi yerlerinde bırakılmıştı²⁴⁵. İzmit ve Bahçecik'teki Ermenilerin Katolik rahip ve rahibelerinin de yerlerinde kalmaları uygun görülmüştü²⁴⁶. Adapazarı'nda Karaağaçdibi'nde mukim Arabacı Bogos oğlu Hacı Artin Bandoluyan'ın aile ve çocuklarıyla sevklerinden sarf-ı nazar edilmişti²⁴⁷.

Dahiliye Nezareti, İzmit'ten gönderilen Ermenilerin sevkleri hakkında İzmit mutasarrıflığıyla muhabere ederek ona göre tedbirler almıştı²⁴⁸. İzmit Mutasarrıflığı'nca Ermeni sevklerinin takibine vilayet jandarma kumandanlığı ile birlikte yürütülmesine karar verilmişti²⁴⁹. Adapazarı, İzmit ve Bahçecik Ermenilerinin ihraçlarının temini hakkında İzmit Mutasarrıflığı'na gerekli emirler verilmişti²⁵⁰. Bahçecik'teki Ermenilere ihraç için iki hafta müsaade edilmişti. (10 Ağustos 1915)²⁵¹. Bunların Eskişehir'de toplanmalarına meydan verilmemesi için Adapazarı, Geyve ve diğer istasyonlardan Konya'ya kadar bilet verilmişti²⁵².

İzmit'e muhacir sevkine başlanacağından ahali nakledilen köylere özel memur izniyle eşyası kayıt ve hıfz edilerek bilhassa köylerin iskanına amade edilmesi hakkında mutasarrıflığa Dahiliye Nezareti tarafından emir verilmişti (19 Ağustos 1915)²⁵³. Alınan tedbirlere rağmen sevk işlemlerinde bazı yolsuzluklara da rastlanıyordu: Adapazarı ve civarındaki köylerden hicret eden Ermenilerden her kıyyesi üç kuruşa satın alınan bakırların bir kısmı tüccar ve bir kısmı yerli ahali elinde idi. Bazı Musevi tüccarlar da bunları satın almışlardı. Hükümet el koyar düşüncesiyle bunlar sağa sola satılmaya başlandı. Bakır, kösele ve zahire ihtiyacı olan ordunun durumu için bu kötüye işaretti. Memurlar da bu işe karışmışlardı. Harbiye Nezareti, Dahiliye Nezareti'ni 21 Ağustos 1915'te uyararak bu durumun önüne geçilmesini istedi²⁵⁴.

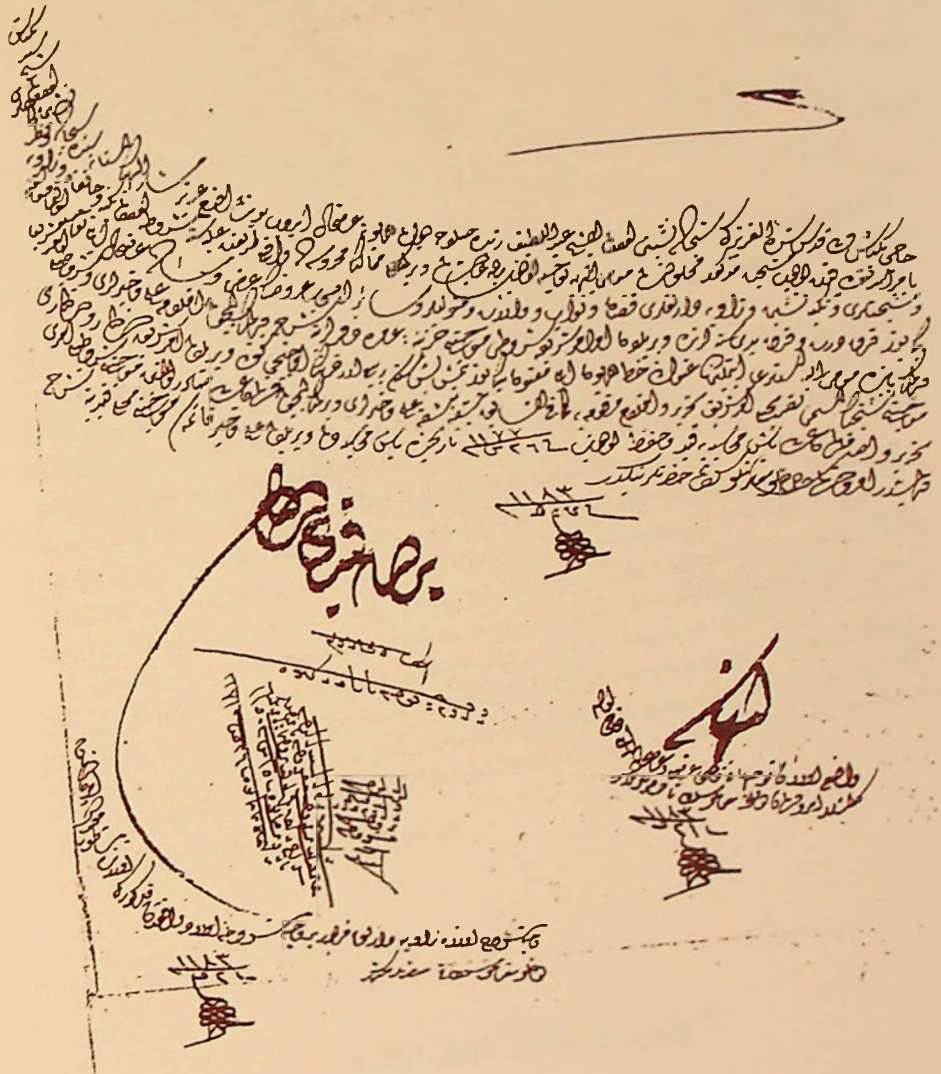
Sevk kararından bir müddet sonra sevk edilen Bahçecik Amerikan Mektebi muallimlerinin İzmit'e iadesi kararlaştırıldı (30 Ağustos 1915)²⁵⁵. Dönen Ermeni Katolik ve Protestanların sayıları az ise evlerine yerleştirilmeleri, çok ise dağıtılmaları gerektiği de İzmit Mutasarrıflığı'na bildirilmişti²⁵⁶. 15 Ocak 1916'da Adapazarı'ndaki Protestan Kilisesi'nin açılmasına müsaade edildi²⁵⁷. 13 Mart 1916'da da Adapazarı'ndan sevk edilen Protestan Ermeniler varsa yerlerine iadeleri kararlaştırıldı²⁵⁸.

1916 yılına gelindiğinde Adapazarı ve çevresinde hala Ermeni çeteleri vardı ve bu çeteler Müslüman köylerini basıyorlardı²⁵⁹. Savaş sonuna kadar bölgedeki Ermeni olayları ve tehcirin yankıları devam etti. Milli Mücadele döneminde bu bölgede Ermeni ve Rum çetelerinin faaliyetleri daha da artacaktır.

SONUÇ

II. Meşrutiyetin ilanıyla, Osmanlı Devleti'nde ekonomik, sosyal ve kültürel yönden bir değişim süreci başlamıştır. Bu değişim sürecinden başkente

EKLER

Belge 1. BOA. Cevdet Evkaf. 1574

بادشاهم

Handwritten Ottoman Turkish text, likely a signature or official stamp, written in a cursive style.

شوکتلو کرمانلو مهاجرو قدرتلو و خانمتم اقدم
توجه اہلی متصرفی سابق مقتول حسینہ باشا نالک ضبط امواتیوں مباشرتاً تعیین اولدینہ داتر نفیم اولان
تقریر جاری بالاسنہ شرفیاقہ صدور اولان خطا ہا بون شوکتلو ندرتہ اربنہ جری و مسود درضا جری
رمناسی ملاحظہ اولمسی امروزان جهاندار بلی جویشی اولمقدن ناشی میرمیان دتوی مطالعہ و قرب
رسمیدہ بولتان میرمیان تعداد و ملاحظہ اولدقدہ قوجہ ایی سخا غنہ تعیینہ مسابان برناسی بولنہ سب
اکبران محافظہ سنہ مامور وزیر کون باشا نالک و فانی تفریحیہ کیندہ انکرمان محاقی نصب اولان میرمیان
رعشلی زادہ علی باشا صوب مامورینہ کمال اوزرہ دوکی کون آسانہ یہ وارد اولدی و باشا صوبی ایہ فی الاصل
کوب و نزول اربانیدن و حیث و قیامت اصحابیدن رضا جوی و کارگذار برقولری ایوکی بعض ارباب و خوش
لرلرین خبر و بریکملہ تیزالده افرناسی بولنہ بدیندن قوجہ ایی سخا غنل باشا صوبی ایہ و انکرمان
محافظانک دخی الحاقی اولان قرہ سی سخا غنلہ سابق علانیہ متصرفی سدا اعد باشا بہ توجیہ و مقبول
صوبی ایہک اناطولی طرفہ مرور ایون فنکی باشیسی فی الاصل اطہ یا زارلی و کندوسنلک درہ نکلندہ ہمسی
اولدینہ بنا از کیمہ وارد قدہ شاید تفرہ داعیہ سنہ دو شد رک باشند اولان نقرانلہ بعض حرکات اجتمعا
ایمسی ملحوظ اولدیندن مرقومہ تعیینات اعطاسیلہ نالیف و توفیق ایلمسی قوجہ ایی منسی نوع بلر دخی کون
تحریر اولمسی اولمطلہ فنکی باشی مرقوم سرری کشت و گذار ایلہ حرکات غیر مرصیہ بہ اجتناب ایلمک ایچون
صوبی ایہ علی باشا از کیمہ وارد قدہ شد ملک دائرہ سنہ الویہ استخدا ایلمسی صدور لری خاطر کلکلہ لوانی مذکور
مجاہدہ توجیہ قرین مساعدہ سنہ ملوکات لری اولور ایسہ اولبادہ امروزان شوکتلو کرمانلو مهاجرتلو
خانمتم اقدم بادشاهم حضرتلر بکدر

۱۱۱۱
 ۱۱۱۱
 ۱۱۱۱

سوکتو کرانلو مایلو قدرلو درونتم اقم
 انحصار کوه عیالی این بوزن اقم جوی زین اغان بولک کافه امالی فیله و تخیره مامور خاصه سوز
 علی بن تولدی رفیق اریکد انحصار کوه ده اولی اسوله دیوانات و دوات و جویان و سازاشیک
 معرفت نعلکة تجر و ای قطعه مهور و نقره دبط و تخیر ایلک بر جانیه تیرا اریکده بناه امود بیزه دن اولون
 دفتر دارایی تولدی لری الحواله دفتر مذکورده مورایشایه بوجه تخمین وضع اغان قیامت مقصود نتیجه
 اول الترام و دماقی اولون اجم بلک بشود کنان عورسه نایع اولون اقم موی ایلک دیکر قطعه و نقره
 و نقره ایلک انما اجمله تقریر موقور و اولون سازه حصود شاهانه لریه عظمی اولون اموال مذکورده دن
 بر اول الترام و دماقی اولون اولون اجمله اولون اجمله اولون اجمله اولون اجمله اولون اجمله
 مقبول اجمله اولون اجمله اولون اجمله اولون اجمله اولون اجمله اولون اجمله اولون اجمله
 رحمان الحاکم خان و جاریه و عیال و اولون اجمله اولون اجمله اولون اجمله اولون اجمله
 واحسان و عیال و اولون اجمله اولون اجمله اولون اجمله اولون اجمله اولون اجمله
 سوکتو کرانلو مایلو قدرلو درونتم اقم بادشاهم حفظ ایلک

تقدیر اللہ

سرحدہ بیان ابدیہ اور زہ لافورک الجہا فوری برادار اسلمہ بادون

ایس

تم سادلو عاضلو روٹلو داداعلم سلطام حضرتک قعبه ای وضو کوا کجا کجا قرضی نودسه بادار کجا کجا کجا
 عربضه صدارت ناھیدہ ام اشعار اولینی دجہله قره عثمانک بیتی اودوق اعدای کسن اولیہ جسڈن اولیہ اعدای
 بالنس واریلہ وقی واطرفی سدوبند اولنه وقی اتمام کارینہ وقی اولوق لازم کلسی اولوق اما رقوم
 غایله فات وضدیتکار اولسکله بحولہ تعالیٰ هر بقدر اقام اولنه وقی بولرقت اولوق کون طرفه قلم
 اولنه جویا ایسه رقوم غایت قوشقونی اولوق تقریبه بوجرکت کدی اومناعنه کسکله اوزرینہ اولوق
 تقریب ایدرکتی زار ایلجی قرب امتداد اولوق تقریبه کلمکتی بولرقت حرکت کونی رقوم اولوق
 باصدوق غایت انس معلومنه اولسکله نکه اعیانی جبهه جی زاده وچہ جله دیلوه کی مصطفی بلک
 وکرکتی دیلوه کی احوال علی بلک بوفصومه تعیین قلمزیکه از کجاستی بوفصوم جیشنه دیک اولاره
 سوی ایهم سرعتی الفار ایدرله دیک وقت مخصوص تعیین قلمزیکه کلمکتی قوف الظار اولوق اوزره
 بولرقت حرکت ایدرکتی اندر دخی بری طرفت دستم دخی اولنه طرفت شیخون ایدوب فراره بحال
 قالمیه وقی اتمام کارینہ بوجرکتی نیت و سائرته اولسکله اوتسببی دکاه عقدا مسؤلدر دیا رقوم
 غایت قائم وقت بولرقتی باشکله طرفت مستقیمه زار ایدر دیاھود دوجبه بی فراد ایدر حتی
 بوزت اقم حالو اناطولی دایسی احوالنا حضرتک رقوم اوزرینہ غریمتی اقم به کیشیک برکابا
 اونی اولوق کون قدر اضا ایدرکتی برتقیب زار ایشدر احوال بولرقتی اکی بقدر بوزت قالی
 یا اعدای سیر اولور ویا برتقیب زار ایدر زار ایدر ماسی سابلک صحفانه درجه سن اھتم اولسکلی
 بری ایسه بوفصولوم معلوم عالی بولرقتی لوزمه دن اولسکله افاده و تقریبه بل لھت و صوب
 خلوصوری بی افشاده سادعتی بولرقتی اقم متادر کج

yakın olan Adapazarı ve çevresi de yoğun bir şekilde etkilenmiştir. Bu dönemin Adapazarı şehri, güzel binaların bulunduğu, geniş çarşısında büyük mağazaların yer aldığı, sanayi yerleri ve ipek fabrikaları ile dolu, diğer Anadolu şehirlerine göre düzenli ve temiz, caddeleri geniş, kaldırımlı, her gün yüzlerce kişinin ve ticaret arabalarının gelip gittiği bir merkez durumundadır. Meşrutiyetin savaş yılları bu bölgenin ekonomisini ve ticaretini diğer Anadolu şehirlerine göre daha çok etkilemiştir. Şehrin ve Adapazarı Ovası'nın üretim ve ticaret hacmi daralmış, hem işçi ücretleri hem de ürün fiyatları giderek yükselmiştir. Şehrin etnik yapısındaki farklılıklar bazen asayiş yönünden olumsuzluklara sebep olurken bazen de ticaret ve sanayii rekabetini arttırmıştır. Bu bölgenin ormanları, Osmanlı ekonomisine önemli bir katkı sağlamasına rağmen plansız kullanım ve düzensiz yerleşim sonunda daha bu dönemden itibaren yok olmaya başlamış ve bugüne kadar da bu tahribat devam etmiştir.

Adapazarı ve çevresi bir sonraki döneme, siyasi hizipleşmeler ve çekişmelerle girecek, bu durum milli mücadele hareketini olumsuz bir şekilde etkileyecektir.

¹ Tuncer Baykara, Türk İnkılap Tarihi ve Atatürk İlkeleri, İzmir, 1993, ss. 33-40

² Bu kullamlar için bkz. Aykut Kansu, 1908 Devrimi, Çeviren: Ayda Erbal, İstanbul, 1995, ss. 137-153.

³ Ayfer Özçelik, Sahibini Araya Meşrutiyet, Meclis-i Mebusan'ın Açılışı ,31 Mart ve 1909 Adana Olayları, İstanbul, 2001, s.10.

⁴ Takvim-i Vekayi, 10 Kânun-ı evvel 1324/23 Aralık 1908, No:73; Meclis-i Meb'usan Zabıt Ceridesi, C.I, i:3 (9.12.1324) c:1, Ankara, 1982, s.20.

⁵ Gazeteci Hasan Fehmi'nin öldürülmesi ile ilgili olarak bkz. Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, c. I, Kısım II, Ankara, 1991, s. 129; Tarık Zafer Tunaya, Türk Siyasal Hayatı, c. III, İstanbul, 1989, ss. 416-418. Olayın meclisteki tartışmaları hakkında bkz. Ayfer Özçelik, Sahibini Arayan Meşrutiyet, ss. 160-167.

⁶ Serbesti, 29 Mart 1325/13 Nisan 1909, no:145.

⁷ Ahmet Şerif, Anadolu'da Tanin, c.I, (Hazırlayan: Mehmet Çetin Börekçi), Ankara, 1999.

⁸ Mehmet Eröz ve Seyfi Alpan, Adapazarı Tarihçesi ve Sakarya Coğrafyası, İstanbul, 1968, s. 22; Nedim İpek, Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçü (1877-1896), Ankara, 1994, s. 2, 40; Nedim İpek, 'Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 12/1, Samsun, 1999, s. 172.

⁹ Kemal Karpat, Ottoman Population (1830-1914), London, 1985, s. 114.

¹⁰ Karpat, a.g.e., s. 128.

¹¹ Karpat, a.g.e., s. 184.

¹² 'Katiple memurun nüfus kaydı dışında daha bir çok işleri bulunmaktadır. Bunlar, daima akıcı olan kaza halkının bütün olaylarını günü gününe kayıt ve tesbit edecek, sonra, beş tabur dairesine bölünmüş olan kazanın askeri işlerine esas hazırlayacaktır! Dahası var; nüfus memuru her üç ayda bir kazayı dolaşarak gizli kalmış olayları yerinde incelemeye, kanunen mecburdur. Memur vakit bulup da dolaşmaya çıksa ve üç şu kadar köyün her birinde yarım gün kalsa yine ayların yetmeyeceğini, kabul edersiniz. ' (Ahmet Şeref, Anadolu'da Tanin, s. 349).

¹³ Tüccarzade İbrahim Hilmi, Memalik-i Osmaniye Cep Atlası, İstanbul, 1323, s. 106.

¹⁴ Ahmet Şerif, Anadolu'da Tanin, c. I, s.352.

¹⁵ Fuat Dündar, İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası (1913-1918), İstanbul, 2002, s. 155-158.

¹⁶ Akyazı'nın Benyevit Abaza Köyünden 1911 yılında harbe giden 20-30 kişiden ancak dördün dönebildiğine dair bilgi dikkat çekicidir (Ahmet Şeref Bey, Anadolu'da Tanin, s. 380).

¹⁷ 1917 yılında 300.000 olan ve 1918'in yazında yarım milyona yükselen asker kaçağı, teçhizatlı olarak, ceza korkusuyla dağlara sığınmış ve teşkilatlanmış çeteler halinde, köy ve kasabalara baskınlar yapmaya ve yiyecek ambarlarını yağma etmeye başlamışlardı (Vedat Eldem, Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi, Ankara, 1994, s.130). Adapazarı ve çevresi ormanlık olması sebebiyle bu çeteler için uygun bir ortamdı.

¹⁸ BOA. Y.PRK.ASK., 239/42.

¹⁹ BOA. DH.EUM.THR., 1/27.

²⁰ BOA. DH.MUL., 2-2/12.

²¹ BOA. DH.MUL., 23-1/36.

²² Aydın Vilayetindeki eşkiyalık hareketleri Meclis-i Mebusan'da da tartışılmıştı. Bkz. Ayfer Özçelik, Sahibini Arayan Meşrutiyet, ss. 35-36.

²³ BOA. DH.MUL., 2-4/2. (Faik Bey Mondros Mütarekesi'nden sonra, 13 Kasım 1918'de tekrar sadarete müracaatla İltihatçılardan çektiklerini anlatıyor ve uygun bir mülki idareciliğe atanmasını istiyordu. Fakat Mülkiye mezun olmadığından bu isteği reddediliyordu. BOA. A.VRK., 822/77).

²⁴ BOA. MV. 161/74.

²⁵ 22 Eylül 1910. BOA. DH.ID., 67-1/23, lef. 8.

²⁶ BOA. DH.ID., 67-1/23, lef. 9.

²⁷ BOA. DH.ID., 67-1/23, lef. 10-14.

²⁸ BOA. DH.ID., 67-1/23, lef. 7.

²⁹ 14 Haziran 1910. BOA. DH.MUL., 103-1/37.

³⁰ Tanin, 6 Eylül 1327/19 Eylül 1911, No: 1096

³¹ Takvim-i Vakayi, 16 Şubat 1324/1 Mart 1908, No: 137.

³² BOA. DH.H., 61/14.

³³ BOA. DH.H., 61-1/6, lef. 2.

³⁴ BOA. DH.H., 61-1/6, lef. 1.

³⁵ BOA. DH.H., 61-1/27, lef. 1-10. Telgrafta şu imzalar vardı: Adapazarı Belediye Reisi İsteban, Meclis-i İdare Azaları: Safer, Hüseyin, İlyadi, Tarık, Belediye Azaları: Misak, Antraik, Mertaki, Ahmet Fahri, Eşraftan; Fikri, Seyfedin, Abdullah, Dimitraki, Mehmet, Tüccardan: Sadık, İbrahim, Yorgi, Petraki, Dava Vekillerinden: Hüseyin Hilmi, Salim, Fabrikatör: Artaki

³⁶ BOA. DH.EUM.EMN., 32/29.

³⁷ BOA. DH.EUM.THR., 73/38.

³⁸ BOA. DH.H., 61-1/31, lef. 4-2. Cevdet Bey kendisini şu yazı ile savunuyordu:

"İzmit Muatasarrıf-ı Âlisine

2 Teşrin-i evvel 1328

İnzibat ve Asayiş Meselesi: Eylül'ün ibtidasından nihayetine kadar gerek kasaba derununda ve gerek mülahakat-ı kazada vuku bulan ef'al-i cinaiyeyi muhtevi mülahazatlı bir cedvel rabten takdim kılındı. (12) vakadan (10) unun failleri derdest ve netice-i kanuna teslim olunmuş diğer ikisinin şu dakikaya kadar bütün mesaiye rağmen failleri elde edilememiştir. Merbut cedvel Eylül'den beri vuku'a gelen ceraimde aid olub daha mukaddemli aylarda ika' olunmuş herhangi bir cürmden derdest olunmamış faili yok gibidir Varaka-i mezkurede (Muteberandan Said Efendi kahveden kalkarak Çark Sokağı'daki hanesine gitmekte iken hükümete karib yirmi beş hatve bir mahalde bir meçhul tarafından altı yerinden tehlikeli bir surette cerh olunarak hayatından kat-ı ümid edilmektedir) deniliyor. Hükümete yirmi beş hatvelik bir mahalde değil, katl gibi bir denaeti irtikab eden bir şahs-ı elim bunu bir hükümet içinde bile ika' edebilir. Hükümet irade-i beşere sahib değildir. Ancak o katlin veya o cerhin failini derdest etmez veya derdesti için imkanın müsaid olduğu tedabiri iltihaz etmezse o zaman mesul ve muatib olur. Said Efendi'yi cerh eden failler ise derdest olunmuş ve bütün delail-i cürmüyesiyile fiil-i cerh meydana çıkarılmıştır. Adapazarı'nda on bin haneye mukabil sekiz polis bulunmaktadır ki bununla zabita-i idare ve mania değil zabita-i adliyye vezaifi bile ifa edilemez. Bekçi teşkilatındaki salahiyetsizlik yapılan nizamatin kuvve-i te'bidiyesinin fıkdanı hükümeti bu mukayyed uzv-ı asayişden de mahrum etmektedir.

(Ahalinin geceleri harice çıkmaya bile cesaret edemedikleri) sözü hiçbir suretle doğru değildir. Arasıra geceleri karakolları bizzat teftiş ediyorum. Lisan-ı resm-i hükümetle temin edenim ki yanlarında birer küçük çocukla kadınlar bile gece saat üç raddelerinde kemal-i sükünla geçiyorlardı. Mamafih bunu yalnız hükümetin yedi polise inhisar eden kuvve-i cüz'iyyesinde değil halkın da tab'iyyet-i hilm ve sükunperverânesinde aramalıdır.

Saniyen varaka-i iştika'iyyede (asayişin muhtell olmasını arzu etmekte oldukları) sözüne

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Adapazarı ve Çevresi (1908 - 1918)

gelince; bunun min cihetin radde değer bir kıymeti olmamakla beraber bir insan mukatele-i halkı arzu etmek gibi en şeni' bir ifirada bulunmak sahib-i varakanın vicdan ve imandan zerre kadar nasibi olmadığına delalet eder ki bendeniz bu hususda tatvil-i makale hacet göremem. Yalnız şunu arz eylerim ki bu memlekette mukatele-i halkı, asayışsızlığı hükümetin mekatib-i aliyesinde tahsil-ilm ve terbiye etmiş bir mekteb-i âli mezunu değil, en ibtidai malumattan mahrum bir Osmanlı ferдинin de vicdanı kabul etmez. Katl-i nüfusu, asayışsızlığı ancak bir Bulgar bombacısı arzu eder. Bendeniz vatandaşlarımın katlini değil, onların en küçük bir elem ve kedere maruz kalmamalarını Halıkımdan istirham eylerim. Bütün bunlarla beraber her türlü veca'ib-i vatanperveriden sarf-ı nazar etsek bile kazanın asayışını arzu ve temin etmek bendeniz için bir menfaat-i meslekiye ve dolayısıyla şahsiyedir ki arz ve izahtan müstağnidir. Şu halde her noktaya nazardan merdud olan bu manzur isnadı acizleri bütün kuvvetimle redd eylerim.

Jandarma Kumandanına ve Polis Komiserine gelince; bunların ataletlerini bilhassa vakayi-i ahiredeki tekasüllerini mukaddem devletlerine gerek bizzat ve gerek meclis-i idare mazbata-i telgrafiyesiyle arz ettim. Seferberlik münasebetiyle çok şükür jandarma kumandanı infikak etti. Mıntika kumandanlığında bulunan Mülazım Ahmet Efendi de Akhisar'a naklolundu. Muktedir bir polis komiserinin i'zamını buranın devam-ı sükunu namına istirham eylerim.

Salisen, acizleri için (Tanin matbaasında muharrir veya muhabir iken Hüseyin Cahid Bey'in bir kartıyla Dahiliye Nazırı-ı Sabıkı Talat Bey'e vuku bulan tavsiyesi üzerine 21 Şubat 328 tarihinde Adapazarı Kaimmakamlığı'na tayin kılınmış) deniliyor. Bendeniz bura kaimmakamlığına tayin olunmazdan evvel Tanin matbaasında ne muharrir ne de çok şükür muhbir değil, hükümetin üç senelik bir idare memuru idim. Tercüme-i halim sicil-i ahval-i umumiyyede mukayyed olduğu vechile buradan mukaddem Ankara Vilayeti dahilinde üç seneye karib kaza kaimmakamlıklarında bulunduğum gibi buraya tayin-i acizanem hususunda da Hüseyin Cahid Bey'in zerre kadar teveccüh ve delaletini görmediğimi ve bu yolda kendisinden bir kart almadığımı Halık-ı Azam'ın nam-ı samedanına kalem ederek namus ve vicdanımla temin eylerim. Maiyetinin vakar ve haysiyetine tecavüz ettiğimi için sahib-i varaka hakkında takibat-ı kanuniye icra buyurmalarını Dahiliye Nazırı Muhterem Ali Daniş Beyefendi Hazretlerinden istirham eylerim. Bendeniz memuriyetimi yalnız Zat-ı Hakkın fazl-i ilahisine medyunum buraya tayinim 21 Şubat 328 tarihinde olmayub 13 Mart 328 tarihindedir. Fakat bir buçuk ay sonra 20 Nisan 328 tarihinde hitam-ı intihabatta Adapazarı'na geldim. Bunun takdirini de makam-ı âli-i nezaretin enzar-ı takdirine arz eylerim. Aziz vatanımızın dört taraftan asırdide hissiyat-ı hasımane ile mesbu' düşmanlarımızın maruz-ı istilas-ı olduğu şu dakika-i buhran ile felakette bu gibi nâhakk müfteriyata cevap yazmak zaruret-i elimesinde kaldığım için fevkalade müteessir ve müteessif kaldığımdan ve seferberlik münasebetiyle takdim-i cevabdaki tehiriden dolayı kusurlarımın afvını bilhassa istirham eylerim efendim. 2 Teşrin-i evvel 328 Adapazarı Kaymakamı Cevdet." (a.g.y, lef 4-1)

³⁹ BOA. DH.H., 61-1/31, lef. 3.

⁴⁰ BOA. DH.EUM.MH., 42/40.

⁴¹ BOA. DH.EUM.MTC., 9/6.

⁴² BOA. DH.EUM.MTC., 9/6.

⁴³ BOA. DH.EUM.PMC., 8/4.

⁴⁴ Emniyet Genel Müdürlüğü'ne 3 Temmuz 329 tarihinde müracaat eden Mehmed Lutfi isimli bir göçmen, altı sene evvel Selanik'ten göç ederek Adapazarı kazasına gelerek yerleştiğini ve maiyetini karşılamadığını belirterek polis tayin edilmek istediğini bildirmiştir (BOA. DH.EUM.VRK., 11/7).

⁴⁵ BOA. DH.H., 61-1/52.

⁴⁶ BOA. DH.EUM.THR., 28/9; 50/2; DH.EUM.EMN., 35/2.

⁴⁷ BOA. DH.EUM., 6 şb. 52/101.

⁴⁸ BOA. DH.MUL. 144/64. lef. 22.

⁴⁹ Ahmet Şerif, Anadolu'da Tanin, ss. 365-369.

⁵⁰ Tüccarzade İbrahim Hilmi, Memalik-i Osmaniye Cep Atlası, Desaadet, 1323, s. 106 ve 111.

⁵¹ BOA. DH.MUL., 48/53.

⁵² BOA. DH.ID., 92-2/42.

⁵³ BOA. DH.ID., 135-2/24.

⁵⁴ BOA. DH.I.UM., 45-1/16.

⁵⁵ BOA. DH.I.UM., 45-2/52.

⁵⁶ BOA. DH.SN-THR., 73/75.

⁵⁷ BOA. DH.I.UM., 10/4-3/7.

⁵⁸ BOA. DH.I.UM., 10/4-3/24.

- ⁵⁹ BOA. DH.I.UM., 10-2/2-18.
- ⁶⁰ BOA. DH.I.UM., 10/3-2/49.
- ⁶¹ BOA. DH.I.UM., 48/31.
- ⁶² BOA. DH.MTV., 60/6. Adliye ve maliye ve nüfus memurlarının yetersizliği hakkında Ahmet Şeref Bey de bilgiler vermektedir (Ahmet Şeref, Anadolu'da Tanin, c.I, s. 365 ve 382).
- ⁶³ BOA. DH.MUL., 144/64, lef. 22.
- ⁶⁴ BOA. DH.MUL., 144/64, lef. 22.
- ⁶⁵ Ahmet Şeref, Anadolu'da Tanin, s. 377.
- ⁶⁶ BOA. DH.MUL., 144/64, lef. 22.
- ⁶⁷ Ahmet Şeref, Anadolu'da Tanin, s. 347.
- ⁶⁸ BOA. DH.MUL., 144/64, lef. 22.
- ⁶⁹ Atilla Çetin, 'Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu', İ.Ü. Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, (10-11), İstanbul, 1983, s. 212.
- ⁷⁰ Bayram Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Ankara, 1991, s. 94.
- ⁷¹ Ahmet Şeref, Anadolu'da Tanin, s. 359, 361, 363-364.
- ⁷² BOA. DH.MUL., 144/64, lef. 22.
- ⁷³ BOA. DH.ID., 26-1/48.
- ⁷⁴ A.g.b.
- ⁷⁵ A.g.b.
- ⁷⁶ Ahmet Şeref, Anadolu'da Tanin, s. 377.
- ⁷⁷ BOA. DH.MUL., 144/64, lef. 22.
- ⁷⁸ BOA. Y.A.Res., 156/96.
- ⁷⁹ Tanin, 21 Kanun-ı evvel 1325/3 Ocak 1910, No: 10.
- ⁸⁰ Tanin, 24 Teşrin-i evvel 1326/7 Kasım 1910, No: 783.
- ⁸¹ Aykut Kansu, 1908 Devrimi, s. 201-202.
- ⁸² Tüccarzade İbrahim Hilmi, Memalik-i Osmaniye Cep Atlası, İstanbul, 1323, s. 107.
- ⁸³ Ahmet Şerif, Anadolu'da Tanin, s. 351-352.
- ⁸⁴ Tüccarzade İbrahim Hilmi, Memalik-i Osmaniye Cep Atlası, s. 108.
- ⁸⁵ 1 kıyye 1.272 kg.'dır.
- ⁸⁶ 1913 yılında Osmanlı Devleti'nde kişi başına düşen ortalama gelirin 1.065 kuruş olduğu göz önüne alınırsa bu bölgedeki gelir düzeyinin ne kadar yüksek olduğu anlaşılır (Vedat Eldem, Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi, s. 5).
- ⁸⁷ Ahmet Şerif, Anadolu'da Tanin, s. 380.
- ⁸⁸ Tüccarzade, s.109.
- ⁸⁹ Ahmet Şerif, Anadolu'da Tanin, s. 352.
- ⁹⁰ B.O.A. DH.ID. 16/14.
- ⁹¹ Tüccarzade İbrahim Hilmi, Memalik-i Osmaniye Cep Atlası, s. 109-110.
- ⁹² Tüccarzade İbrahim Hilmi, Memalik-i Osmaniye Cep Atlası, s. 106-111.
- ⁹³ Ahmet Şerif, Anadolu'da Tanin, s.351 ve 375.
- ⁹⁴ Ahmet Şerif, Anadolu'da Tanin, s. 372-373.
- ⁹⁵ Zafer Toprak, Türkiye'de Millî İktisat (1908-1918), Ankara, 1982, s. 130.
- ⁹⁶ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Adapazarı'nın Şehirleşmesi ve Sosyolojik Problemleri, İstanbul, 1968, s. 40.
- ⁹⁷ Zafer Toprak, Türkiye'de Millî İktisat, s. 153.
- ⁹⁸ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Adapazarı'nın Şehirleşmesi ve Sosyolojik Problemleri, s. 41.
- ⁹⁹ Vedat Eldem, Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi, Ankara,

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Adapazarı ve Çevresi (1908 - 1918)

1994, s. 127.

¹⁰⁰ Mehmet Eröz, Seyfi Alpan, Adapazarı Tarihi ve Coğrafyası, İstanbul, 1968, s. 24.

¹⁰¹ Osmanlı Ormancılığı ile İlgili Belgeler, I, T.C. Orman Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999, s. 9.

¹⁰² İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı, Ankara, 1988, s. 472.

¹⁰³ Musa Çadırıcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Ankara, 1991, s. 349.

¹⁰⁴ BOA. DH.İ.UM., 3-1/1-50, lef. 5.

¹⁰⁵ BOA. Y.PRK.ASK., 225/68; Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, s.62.

¹⁰⁶ BOA. Y.PRK.BŞK., 79/7.

¹⁰⁷ Tüccarzade İbrahim Hilmi, Memalik-i Osmaniye Cep Atlası, s.108.

¹⁰⁸ BOA. DH.İ.UM., 13/2-4/48.

¹⁰⁹ BOA. DH.EUM., 4-5/22.

¹¹⁰ BOA. DH.İ.UM., 3/1-1/50, lef. 6.

¹¹¹ BOA. MV., 155/69.

¹¹² BOA. DH.İD., 83/1-21.

¹¹³ BOA. DH.MUL., 50/1-31.

¹¹⁴ BOA. DH.MUL., 6/1-46.

¹¹⁵ BOA. DH.H., 61/41.

¹¹⁶ BOA. DH.MUL., 5-1/55.

¹¹⁷ BOA. DH.MUL., 87-2/24.

¹¹⁸ BOA. DH.MUL., 9-3/17.

¹¹⁹ BOA. DH.MUL., 86-1/47.

¹²⁰ BOA. DH.H., 61/50.

¹²¹ Fuat Dündar, İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası (1913-1918), İstanbul, 2002, s. 158.

¹²² Zafer Toprak, Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918), Ankara, 1982, s. 202-204.

¹²³ Mehmet Eröz, Seyfi Alpan, Adapazarı Tarihi ve Coğrafyası, s. 26.

¹²⁴ BOA. Y.MTV., 214/217.

¹²⁵ BOA. Y.PRK.OMZ., 3/63.

¹²⁶ Karasu Madeni 1900 yılında bir Fransız Şirketi tarafından kurulmuştu (Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, s.46).

¹²⁷ BOA. DH.H., 61/19.

¹²⁸ BOA. MV., 231/91.

¹²⁹ BOA. MV., 162/32.

¹³⁰ BOA. MV., 174/19.

¹³¹ BOA. MV., 177/47.

¹³² BOA. MV., 229/83.

¹³³ BOA. MV., 177/49.

¹³⁴ Tüccarzade İbrahim Hilmi, Memalik-i Osmaniye Cep Atlası, s. 108.

¹³⁵ BOA. Y.PRK.ASK., 239/50; Y.MTV., 298/143; 304/144; 311/51; 312/141.

¹³⁶ Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Ankara, 1994, s. 97-98.

¹³⁷ Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, c. VIII, Ankara, 1988, s. 466-467. Deutsche Bank'ın sermayesi ile yapılan bu hattın inşasına 1898'de başlanmış ve 1899 yılında tamamlanmıştı (Vedat Eldem, a.g.e., s.104).

¹³⁸ BOA. DH.İD., 4-1/22; 4-1/26.

- ¹³⁹ BOA. DH.İD., 4-1/20.
- ¹⁴⁰ Tüccarzade İbrahim Hilmi, Memalik-i Osmaniye Cep Atlası, İstanbul, 1323, s. 111.
- ¹⁴¹ BOA. DH.MUL., 65/50.
- ¹⁴² BOA. DH.MUL., 116/33.
- ¹⁴³ BOA. DH.MUL., 144/64, lef. 22.
- ¹⁴⁴ BOA. DH.İD., 3/6.
- ¹⁴⁵ Ahmet Şeref, Anadolu'da Tanin, s.375-376.
- ¹⁴⁶ BOA. DH.İD., 178/35.
- ¹⁴⁷ BOA. DH.EUM., 2-3/10.
- ¹⁴⁸ BOA. DH.İ.U.M., 19-8/1-41.
- ¹⁴⁹ BOA. DH.MUL. 144/64, lef. 22.
- ¹⁵⁰ BOA. İ.MEC.MAH., 386.
- ¹⁵¹ BOA. Y.EE., 78/99.
- ¹⁵² BOA. DH.İD., 74/41.
- ¹⁵³ Zafer Toprak, Milli İktisat, s.234-235.
- ¹⁵⁴ BOA. DH.İ.U.M., 59-2/1-34, lef. 6-9.
- ¹⁵⁵ BOA. DH.İ.U.M., 20-2/2-27.
- ¹⁵⁶ BOA. DH.İ.U.M., 16-6/3-36.
- ¹⁵⁷ BOA. DH.İ.U.M., 59-3/1-19.
- ¹⁵⁸ BOA. DH.İ.U.M., 59-3/1-46.
- ¹⁵⁹ Zafer Toprak, Milli İktisat, s. 318-319.
- ¹⁶⁰ BOA. DH.İ.U.M., 59-3/1-13.
- ¹⁶¹ BOA. DH.İ.U.M., 59-2/1-54.
- ¹⁶² Zafer Toprak, Milli İktisat, s. 320.
- ¹⁶³ Zafer Toprak, Milli İktisat, s.337-338.
- ¹⁶⁴ BOA. DH.ŞFR., 55/118.
- ¹⁶⁵ BOA. DH.İ.U.M., 93-4/1-32.
- ¹⁶⁶ BOA. DH.İ.U.M., 89-10/1-13.
- ¹⁶⁷ BOA. DH.İ.U.M., 89-10/1-14.
- ¹⁶⁸ BOA. DH.İ.U.M., 59-1/1-18.
- ¹⁶⁹ BOA. DH.İ.U.M., 76/1-7.
- ¹⁷⁰ Zafer Toprak, Milli İktisat, s.343.
- ¹⁷¹ BOA. DH.İ.U.M., 16-6/3-35; 16-6/3-39.
- ¹⁷² BOA. DH.MTV., 52-2/21.
- ¹⁷³ BOA. DH.İ.U.M., E-68/25.
- ¹⁷⁴ BOA. DH.EUM.EMN., 79/5.
- ¹⁷⁵ BOA. DH.EUM.EMN., 85/11.
- ¹⁷⁶ İrşadiyeliler komşu Selamiye köyü ile de toprak meselesinden dolayı anlaşmazlık içerisinde idiler (BOA. DH.İD., 85/22).
- ¹⁷⁷ BOA. DH.MUL. 144/64, lef. 22.
- ¹⁷⁸ BOA. A.MKT.MHM., 529/39.
- ¹⁷⁹ BOA. DH.İD., 3/12.
- ¹⁸⁰ BOA. DH.İD., 6/49.
- ¹⁸¹ BOA. DH.İD., 25/6, lef. 1-10.
- ¹⁸² BOA. DH.İD., 6/13.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Adapazarı ve Çevresi (1908 - 1918)

- ¹⁸³ BOA. Y.MTV., 99/52.
- ¹⁸⁴ B.O.A. Y.Mtv. 103/13.
- ¹⁸⁵ BOA. DH.MTV., 16-2/41, lef. 27.
- ¹⁸⁶ BOA. Y.PRK.ASK., 224/49.
- ¹⁸⁷ Tanin, 22 Şubat 1324/4Mart 1909, No: 202.
- ¹⁸⁸ BOA. DH.MTV., 52-1/31; 52-2/4.
- ¹⁸⁹ Ahmet Şerif, Anadolu'da Tanin, s. 352. Ahmet Şeref Bey bu durumu şöyle tarif ediyor: 'Sabahleyin erkenden yatağından kalkan bir adam, on metre ötesini görmemeğe mahkumdur. Her tarafı koyu bir sis tabakası istila etmiştir. Sis, her tarafa, nezle ve benzeri hastalıklarla, sıtma yayar ve dağıtır. Bu, her sabah böyledir. Bunun için, sağlıklarına dikkat edenler, sabahları saat dokuz-ona kadar, yerlerinden çıkmamaya mecbur olurlar.'
- ¹⁹⁰ BOA. DH.MUL., 17-2/45, lef. 4.
- ¹⁹¹ BOA. Y.A.Hus., 526/82.
- ¹⁹² B.O.A. ZB. 345/32; 345/62; 346/79; 346/93; 346/114; 347/32; 347/52; 347/59; 347/60; 347/65.
- ¹⁹³ Tark Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler (1852-1952), İstanbul, 1952, s. 164-165.
- ¹⁹⁴ İhsan Güneş, Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. Ve II. Meşrutiyet, c.I, Ankara, 1997, s. 244-245.
- ¹⁹⁵ Aykut Kansu, 1908 Devrimi, s.377.
- ¹⁹⁶ BOA. DH.ID., 9/26, lef. 9.
- ¹⁹⁷ BOA. DH.ID., 9/26, lef. 8.
- ¹⁹⁸ BOA. DH.ID., 39/80.
- ¹⁹⁹ Bkz. 35 numaralı dipnot.
- ²⁰⁰ Ali Birinci, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İstanbul, 1990, s. 67.
- ²⁰¹ Tanin, 15 Mart 1328/ 28 Mart 1912, No: 1283.
- ²⁰² Teminat, 3 Mart 1328/ 16 Mart 1912, No: 241.
- ²⁰³ Tanin, 12 Mart 1328/ 25 Mart 1912, No: 1280.
- ²⁰⁴ Tanin, 20 Nisan 1328/3 Mayıs 1912. No: 1319; Kenan Olgun, "İzmit Sancağı'nda 1912 Seçimleri ve Milletvekillerinin Meclisteki Faaliyetleri", I. Sakarya ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu (22-23 Haziran 1998), Adapazarı, 1999, s.116.
- ²⁰⁵ Karpat, Ottoman Population, s. 128, 184.
- ²⁰⁶ BOA. DH.EUM.VRK., 25/35.
- ²⁰⁷ BOA. DH.H., 61/3.
- ²⁰⁸ BOA. DH.H., 73/2.
- ²⁰⁹ BOA. DH.İ.UM., 17/1-19.
- ²¹⁰ BOA. DH.İ.UM., 17/1-11.
- ²¹¹ BOA. DH.MTV., 38/44.
- ²¹² BOA. DH.H., 73/2.
- ²¹³ BOA. DH.MUL., 41-1/58.
- ²¹⁴ BOA. DH.MUL., 118-1/53.
- ²¹⁵ BOA. DH.MUL., 41-1/58.
- ²¹⁶ BOA. DH.ID., 17/50.
- ²¹⁷ BOA. DH.ID., 28-1/29.
- ²¹⁸ BOA. ZB., 23/148.
- ²¹⁹ BOA. DH.KMS., 4/8.
- ²²⁰ BOA. DH.KMS., 22/22.
- ²²¹ BOA. DH.ID., 149-1/13, lef. 15.
- ²²² BOA. DH.ID., 1-6/61.

- ²²³ BOA. DH.EUM.VRK., 12/61.
- ²²⁴ BOA. DH.MUl., 99/38.
- ²²⁵ BOA. Y.MTV., 251/105.
- ²²⁶ BOA. Y.A. Res., 132/2.
- ²²⁷ BOA. Y.PRK.UM., 77/36.
- ²²⁸ BOA. A.MKT.MHM., 529/25.
- ²²⁹ BOA. ZB., 611/104.
- ²³⁰ BOA. DH.İD., 59/7, lef. 48/2.
- ²³¹ BOA. DH.İD., 114-2/11, lef. 4-5.
- ²³² BOA. DH.İD., 114-2/11, lef. 8.
- ²³³ Tanin, 14 Teşrin-i evvel 1329/ 27 Ekim 1913.
- ²³⁴ Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, c. II, Kısım III, Ankara, 1991, s. 150-151.
- ²³⁵ Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekat-ı İhtilaliyesi, Haz: Erdoğan Cengiz, Ankara, 1983, s. 292-293.
- ²³⁶ Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekat-ı İhtilaliyesi, s. 294.
- ²³⁷ BOA. DH.ŞFR., 55/327.
- ²³⁸ BOA. DH.ŞFR., 63/176.
- ²³⁹ BOA. DH.EUM.ECB., 16/50, lef, 1, 3 ,4, 5, 6.
- ²⁴⁰ BOA. DH.ŞFR., 47/448.
- ²⁴¹ BOA. DH.ŞFR., 54-A/69; BOA. DH.ŞFR., 57/88.
- ²⁴² İ. Ethem Atınur, "Rum ve Ermenilerin İzmit-Adapazarı Bölgelerinden Tehciri ve Yeniden İskânları Meselesi", I. Sakarya Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu (22-23 Haziran 1998), Adapazarı 1999, s. 127.
- ²⁴³ BOA. DH.ŞFR., 54-A/263.
- ²⁴⁴ BOA. DH.ŞFR., 54-A/294.
- ²⁴⁵ BOA. DH.ŞFR., 55/118.
- ²⁴⁶ BOA. DH.ŞFR., 55/56.
- ²⁴⁷ BOA. DH.ŞFR., 55-A/46.
- ²⁴⁸ BOA. DH.ŞFR., 54-A/168.
- ²⁴⁹ BOA. DH.ŞFR., 55-A/170.
- ²⁵⁰ BOA. DH.ŞFR., 54-A/340.
- ²⁵¹ BOA. DH.ŞFR., 54-A/353.
- ²⁵² BOA. DH.ŞFR., 55/70.
- ²⁵³ BOA. DH.ŞFR., 55/109.
- ²⁵⁴ BOA. DH.İUM., 89-2/1-47.
- ²⁵⁵ BOA. DH.ŞFR., 55/307.
- ²⁵⁶ BOA. DH.ŞFR., 55-A/ 205.
- ²⁵⁷ BOA. DH.ŞFR., 60/4.
- ²⁵⁸ BOA. DH.ŞFR., 61/285.
- ²⁵⁹ BOA. DH.ŞFR., 59/169.

IV MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE ADAPAZARI VE ÇEVRESİ (1918-1922)

Prof. Dr. Enver KONUKÇU

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ, FEN EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TARİH BÖLÜMÜ ÖĞRETİM ÜYESİ

Yrd.Doç. Dr. Haluk SELVİ

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ, FEN EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TARİH BÖLÜMÜ ÖĞRETİM ÜYESİ

Araştırmalar

1918 – 1923 devresi Sakarya'sında olup-bitenler resmî belgelerde, hatıratlarda, yerel gazetelerde, o zamandan kalan anıtlarda ebedileşmiştir. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, TBMM Arşivi resmî belgelerin saklandığı birimlerdir. Ali Fuad Cebesoy, Hamdi Nâmık Gör, Rahmi Apak, Selim Sarıbay, İbrahim Çolak ve daha birçok kişinin izlenimleri de hatıratlarında belirtilmiştir. İstanbul gazetelerinden Alemdar, İleri, Âti örnek verilebilir. Yerel yayın organları da Kocaeli ve Adapazarı gazeteleridir. Kocaeli haftalık olarak yayınlanmıştır. Adapazarı Gazetesi de süreli yayın olup, haftada bir neşredilmekteydi. İstikbal Matbaası'nda basılan gazetenin idâre yeri Park Karşısı idi. Sorumlu müdür ve sahibi ise Ahmed Asım Bey'di.

Tarihî hadiselerle ait anıtlar da bazı önemli olayların işareti olmaktadır. Hendek'te Belediye ve Hükümet civarındaki Mahmud Bey ve arkadaşlarının anısına dikilen anıt örnek verilebilir. Keza Karasu'da İpsiz Receb Anıtı da aynı özelliği taşımaktadır.

Rıfat Yüce, "İzmit Tarihi"nde, yer yer Sakarya'daki olaylara temas etmiştir. Kâzım Aras'ın "İstiklâl Savaşı'nda Kocaeli Bölgesindeki Harekât, İstanbul, 1936" eseri, hem İzmit ve hem de Adapazarı için önem arz etmektedir. Hendek Kaymakamı Süreyya Şehidoğlu'nun "Millî Mücadele'de Adapazarı – Bolu – Düzce – Hendek ve Yöresi Ayaklanmaları, Ankara, 1970" araştırması da ilk yayınlardandır. Adnan Sofuoğlu'nun "Millî Mücadele'de Kocaeli ve Sakarya'da Kuvâ-yı Milliye ve Karşı Faaliyetler, Ankara, 1970", üniversitede hazırlanmış yüksek lisans tezidir, daha sonra "Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu (1919-1921), Ankara, 1994"tür ve ilk arşiv malzemesi kullanılan araştırma olmaktadır. Sabahattin Özel'in "Kocaeli ve Sakarya İllerinde Millî Mücadele (1919 – 1922), İstanbul, 1987", Adapazarı Belediyesi'nin katkıları ile okuyucuya sunulmuştur. İlk derli, toplu ve ilmî yayındır. Emekli subaylarımızdan Dr. Yusuf Çam'ın, "Millî Mücadele'de İzmit Sancağı, İstanbul, 1993" çalışması, ilmî eser kervanının son araştırmasıdır. Konu ile ilgili önemli makaleler de adı geçen yayınlarda belirtilmiştir.

Süreyya Şehidoğlu, Adnan Sofuoğlu, Sabahattin Özel ve Yusuf Çam,

araştırmalarını "Millî Mücadele" adı altında şekillendirmişlerdir. Millî Mücadele, milletçe savaşma anlamındadır. Millî; millete ait olan, Mücadele; cidal, savaşma demektir. Bu tür isimlendirme Türkiye'de hakim vaziyettedir. Millî Mücadele'de Erzurum, Millî Mücadele'de Zonguldak, Millî Mücadele'de Bolu gibi. Kâzım Aras ise, eserine "İstiklâl Savaşı" adını vermiştir. Bazı çevrelerde ise "Kurtuluş Savaşı" başlığı hakimdir.

Elinizdeki tarihe ise "Millî Mücadele Döneminde Adapazarı ve Çevresi 1918 – 1922" diye isimlendirilmiştir. "Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Metodu" uyarınca, daha değişik bir yöntemi uyguladık. Böylece, daha değişik görünüş ve anlatım kazandırmış oluyoruz. Bizden sonraki araştırmacıların Sakarya'nın 1918 – 1922 devresini daha değişik adlar altında meydana getireceğine inanmaktayız. Hatta, öyle zannediyoruz ki, bu zaman dilimi içinden çok sayıda araştırma eser de vücuda getirilebilecektir. Geyve Harekâtı, Yunan İşgali, Adapazarı'nda Yunan Soykırımı, Millî Mücadele'nin Adapazarılı Kahramanları, Yarbay Mahmud Bey Olayı, Ankara ve İstanbul Arasında Adapazarı, Hamdi Namık Bey, Tahir Bey ve Adapazarı Olayı, Çerkez Edhem'in Adapazarı'ndaki Faaliyetleri ve İngiliz – Yunan Belgelerindeki Adapazarı gibi konular önerilebilir.

GİRİŞ

II. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı çok partili hayata girdi. İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilafçılar, 1918 yenilgisi ve Mütarekeye kadar hep mücadele içinde olmuşlardı. Adapazarı'nın meşhur kiraathaneleri de söz düellolarının mekânı idi. Çanakkale'de, Galiçya'da, Balkanlarda, Suriye, Irak, Arabistan ve Yemen çöllerinde çok sayıda Adapazarılı hayatını kaybederek, şehitlik makamına ulaştılar. Sakarya'da I. Dünya Savaşı'ndan etkilenmeyen köy, mahalle ve hatta aile kalmadı. Esirlik hayatını yaşayarak kötü günler geçirenlerin sayısı da hiç de az değildi. 1917 yılı sonlarında İttihatçılık – İtilaf ve Hürriyetçilik mücadelesi de iyice alevlenmişti. Enver – Cemal – Talât üçlüsünün yarattığı çöküş, Hürriyetçilerin şiddetli tenkitlerine sahne oldu. Efkâr-ı Umumiye denilen kamuoyu böylece ikiye ayrılmış oluyordu. 1918 sonlarında ise durum daha da vâhimdi. Zira, Osmanlı Devleti savaştan yenik çıkmış ve kayıtsız şartsız teslim mecbur kalmıştı.

30 Ekim 1918'de Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri Limni Adası iskelesi Mondros'ta Mütareke imzaladılar. Bu olay tarihe Mondros Mütarekesi olarak geçti. Şimdi ise kamuoyu bu bırakışmanın sorumluları ile meşguldü. Koskoca Osmanlı Devleti bu tarihte öyle görünüyor ki, tarihe karışacaktı. Her şeyi ile teslim olmuş, böyle bir şey şimdiye kadar ne görülmüş ve ne de duyulmuştu. 13 Kasım 1918'de, Adana'da bulunan Mustafa Kemal Paşa, tren yolculuğu ile İstanbul'a dönmüştü.

Mustafa Kemal – Halil Görüşmesi:

Enver Paşa'nın yakını Halil Paşa, Arnavutköy'deki evinde Polis Komiseri Nuri Bey tarafından ziyâret edildi. Onun vasıtası ile Mustafa Kemal Paşa'nın Pera Palas'da olduğunu öğrendi. Öğle yemeği için aynı otelde

buluşuldu. I. Dünya Savaşı'nın belli yerlerde kaderini belirlemiş iki dost arasında şu konuşma geçti:

-Nasıl görüyorsun durumu Halil?

-Hiç iyi değil. Kötü bir haldeyiz.

-Yapmak istediğin bir şey yok mudur?

-Var...

-Nedir? Elbette bir şey yapmak lâzımdır. Ama ne yapmalıdır. İyi düşündünüz mü?

-Bolu-Hendek-Adapazarı bölgesinde yaşayan Abazalar silahşor olurlar. O taraflara gidip bunları teşkilâtlandıracağım. Sonra gerisi arkadan gelir. Öteki arkadaşlar da muhtelif yerlerde böyle teşkilâtlanmaya girebilirler. Sonra toplanınız...

Halil Paşa'nın dediklerini dikkatle dinleyen Mustafa Kemal Paşa, içmekte olduğu sigarayı kül tabakasına bastırdı. Ezdi... Sonra bir yenisini ağzına getirerek, yaktı. İçine çekti... Şöyle dedi:

- Parsiyel bir hareket olur bu Halil. Ben yakında Anadolu'ya Umûmî Müfettiş tayin edileceğim. Bu resmî vaziyetten istifâde ederek, daha şümûllü bir harekete geçmek istiyorum...

Ardından da ilâve etti:

- Bak Halil... Benim başlayacağım hareketteki muvaffakiyet ihtimali, senin başlayacağın hareketten daha ümitlidir'...

Mustafa Kemal geleceğe ait ilk bilgiyi Halil Paşa'ya vermişti. Bölgesel hareket yoktu. Bütün vatanı içine alan harekete ihtiyaç vardı. Bilindiği gibi kurtuluş meşalesi çok yakında Samsun'da yakılacaktı.

Mutasarrıf ve Kaymakamlar

Eskiden eyâlet, sonra vilâyetler, vâliler tarafından yönetiliyordu. Vilâyetin idarî bölünüşü de şöyleydi: Vilâyet-Mutasarrıflık (bağlı ve müstakil)-kaza-nahiye-köy. Yöneticileri ise: Vâli, mutasarrıf, kaymakam, müdür ve muhtardır. XIX. yy'da Adapazarı, İzmit Mutasarrıflığı'na tâbi kazadır. XX. yy'da da yine kaymakamlar tarafından yönetilmiştir.

1919'da İzmit Mutasarrıfı Ali Suad Bey'dir. Ondan önce de kısa aralıklarla Mahmud Mahir ile Ahmed Anzavur İzmit'i yönettiler. Ahmed Anzavur, at yarışlarına meraklı, İttihatçılara yanaşmışsa da pek yüz bulamamış bir kimse idi. Ege'de eşkiya takiplerinde bazı başarıları görülmüştü. Damad Ferid ve Dahiliye Nâzırı Mehmed Ali tarafından İzmit'e tayin edilince, epeyce tenkide uğramıştı. 22 Nisan 1919'da İzmit'e geldi ve kısa zamanda kendini tanıttı. Ana caddede kendisi otomobilde, adamları atlı olduğu halde gösterişte bulundu. Sapanca, Akyazı ve Hendek dağlarında gizlenmiş eşkiyayı düze indirmekte şahsî nüfuzunu kullandı. Bu başarısı ise Kafkas adetlerini diğerlerine göre daha iyi bilmesi ve uygulamasından idi. Ahmed Anzavur, bununla da kalmayarak,

Adapazarı, Hendek ve Akyazı'da da tetkiklerde bulundu ve ahaliyi, ileri gelenleri Damad Ferid çizgisinde koşullandı. Kuvây-ı Milliye'nin teşekkülüne karşıydı. Bütün gücü ve adamları aracılığı ile buna mani olmaya çalıştı. Bütün yurt düzeyinde meydana gelmeye başlayan Müdâfaa-ı Hukûk Cemiyetleri'ne karşı da olumsuz tavır takındı. Bu çalışmalarından memnun olan Hendek Hürriyet ve İtilaf Fırkası Şubesi Reisi Ali Galib Bey, 13 Temmuz 1919'da Sadarete gönderdiği telgrafında, "Ahmed Anzavur'un tayininden beri livamıza asayiş gelmiştir. Bu tayinden dolayı size teşekkür ederiz²" diyordu. Ahmed Anzavur, devlete ters düşen davranışları ile dikkati çekince, görevden alındı.

Ahmed Anzavur'dan sonra mutasarrıf olarak İzmit'e Ali Suad Bey gönderildi. Ali Rıza ve Hanife Hanımefendi'nin oğlu olan Ali Suad, 10 Nisan 1889'da İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Gülhâne Askerî Rüşdiyesi, sonra Bursa Askerî Rüşdiyesi'nde öğrenim gördü. 1891'de, Hariciye Nezareti Umûr-ı Şehbenderî Kalemî'ne girdi. Cemil Tosun Paşa yanında bulundu. Meşrutiyetin ilanı üzerine tekrar İstanbul'a döndü. Basra'da kısa dönem mutasarrıflık yaptı. Bu sırada babasını kaybetti ve Mehmed Suad olan ismini Ali Suad'a çevirdi. Suriye'de Kerek, Galatasaray Sultanîsi, Çamlıca Orta Mektebi, Mülkiye Müfettişliği, Zor, Bağdad ve Siird'de görevlerde bulundu. Mütarekeden az önce İstanbul'a döndü. 12 Ağustos 1919 tarihli İleri Gazetesi'nin haberine göre de "İzmit Mutasarrıflığına, Bitlis Vâli Vekil-i Esbakı Ali Suad" tayin edilmiştir. Kararnamesi 9 Ağustos 1919 tarihlidir. Ancak, İzmit'e gelişi ve mutasarrıflığa başlaması 19 Ağustos 1919'dur. Ali Suad Bey, edebî, siyasî ve mülkî kişiliği ile tanınmış kimse idi. Bir çok eseri yanında A.B.D. Başkanı W. Wilson'a yazdığı "Amerika Cemâhir-i Müttefikası Reis-i Muhteremi Wilson Hazretlerine Açık Mektup" ismini taşıyan yayını ile dikkati üzerine toplamıştır³. Anzavur Ahmed'den sonra yönetimde bulunması, hem İzmit ve hem de kamuoyunca iyi karşılanmıştı. Bu sırada, askerlikten ayrılarak sine-i millete çekilmiş olan Mustafa Kemal Paşa Erzurum'da idi. Kongre çalışmaları bitirilmiş, alınan kararlar her yere bildirilmişti. Bu nüshalardan biri de telgrafla Mutasarrıflığa, Müdâfaa-ı Hukuk Cemiyeti'ne, Kocaeli Gazetesi'ne gönderilmişti. Mustafa Kemal, bu yazılarında "Hey'et-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal" imzasını kullanmış ve sonraları da devam ettirmiştir. Ali Suad Bey İzmit'de önce ileri gelenlerle temas kurmuş, Adapazarı, Geyve, Sapanca, Kandıra ve Hendek gibi merkezlerdeki durumu da kontrol altına almak istemiştir.

Bu sırada Adapazarı ve Geyve kaymakamlıklarına vekaleten İzmit Tahrirat Müdür Muavini Bedreddin ve Tefvik Beyler atanmıştı. Fakat bu vekiller hakkında İstanbul'a şikayetler gidince Dahiliye Nezareti haklarında tahkikat yapılmasını İzmit Mutasarrıflığından istemiş (5 Mayıs 1919), fakat verilen cevapta bunların erbab-ı iktidardan oldukları ve şimdiye kadar şikayeti mucib bir davranışları bulunmadığı, şehir halkının da bu durumdan memnun oldukları bildirilmişti⁴. Gerçekten de Adapazarı ahaliyi Kaymakam vekili Bedreddin Bey hakkında iyi niyet besliyorlar ve Sadarete bir ay aralıkla şu iki telgrafi çekiyorlardı:

"Huzur-ı Sami-i Sadaretpenahiye Mahreci: Adapazarı 10 Mayıs 1335

Encümen-i İjva başkatibi iken hasbe'l-icab kazamız kaymakamlığına

vekaleten tayin edilen Hüseyin Bedreddin Bey'in asaleten atanması ma'ruzdur.

Adapazarı Kadısı Seyyid Ahmed, Müftü Osman, Mal Müdürü Mansur, Tahrirat Katibi Kazım, Belediye Reisi Murtaza.⁵

"Huzur-ı Sami-i Sadaretpenahiye Mahreci: Adapazarı 7 Haziran 1335

Kazamız kaymakamlığı vekaletinde bulunan Hüseyin Bedreddin Bey'in iktidar ve namus ve haysiyeti bütün livaca müselleme ve tavsiye ve itimad-ı umumiye haiz bulunmasına ve burada bulunduğu müddetçe faza'il-i ma'turesinin ve umur-ı idaredeki vukufunun asar-ı fiiliyesi görülmesine binaen tasdik-i asaleti hususuna müsaade buyurulması istirham olunur ferman.

Adapazarı eşrafından Sipahizade Sabit, Garibzade Cevad, Hekimzade Vehbi, Osman Zeki Beyzade Hayri, Salim Beyzade Salih.⁶

İzmit Mutasarrıflığı'nın büyük kazaları arasında bulunan Adapazarı'na da Ali Suad Bey ile birlikte kaymakam ataması yapılmıştı. Takvim-i Vekâyi'nin 3615 sayılı ve 5 Ağustos 1919 tarihli nüshasında da bu tâyinle ilgili olarak "Adapazarı Kaymakamlığına Tahir Bey tayin edilmiştir. 2 Ağustos 1919" denilmektedir. Tahir (Barlas) Bey (1888-1962) daha önce de Erzurum Vilâyeti'ndeki Pasinler Kasabası kaymakamlığında bulunmuş, işgâl üzerine yöreden ayrılmıştı (1916). Bir yıl müddetle Adapazarı kaymakamlığı esnasında oldukça önemli roller ifâ etmiş ve Ankara saflarında yer alarak, bazı siyasî ve askerî gelişmelerin seyrini değiştirmiştir⁷.

Adapazarı gibi İzmit Mutasarrıflığı'nın büyük merkezlerinden olan Geyve'de de idarî değişiklik yapılmış ve oraya da Ayancık eski Kaymakamı Hamdi Nâmık (Gör) atanmıştır. Hamdi Nâmık Bey, Geyve'deki kaymakamlığa başlayışını şu şekilde anlatmaktadır: "İzmit'te kaldığım üç dört gün zarfında kaza hakkında epey malûmat toplamıştım. Bunlar çok işime yaramıştı. Ertesi sabah Hâzım Bey ile birlikte Geyve'ye gittik. Geyve'de memleketin eşrafı ve memurlar istasyonda da istikbalime gelmişlerdi. Fakat silâhla değil hürmetle karşılanmışlardı. Kaza merkezi istasyona üç dört km mesafede idi. İstasyonda biraz dinlenmek ve kahve içmek için oturmuştuk... Geyve'de asayişsizlik vardı. Bizzat takibata geçme emri verdim. Çünkü kasaba kenarında adam soyuyorlar ve öldürüyorlardı. Bu fenalıkların az bir zamanda önüne geçtim. Asayişî iâde ettim. Halk arasında da İttihatçılık-İtilâfçılık davaları yüzünden müthiş bir ayrılık vardı"⁸.

Adapazarı'nın büyük yerleşme yerleri olan Akyazı ve Hendek hatta Karasu'da da durum aynı idi. Kaymakamların ve tabii ki Mutasarrıf Ali Suad Bey'in çalışmaları ile buralarda sağ duyu hakim duruma geçirilmişti.

1919 YILI OLAYLARI

Adapazarı Gazetesi

İzmit Mutasarrıflığı'nın resmî yayın organı Kocaeli Gazetesi idi. Haftada bir defa ve Pazartesi günleri çıkarılmaktaydı. 1919'daki fiyatı 2 kuruştur. Bölge haberlerinin daha sık yer aldığı gazetede, resmî olanların dışında, bazı önemli hadiseler de yer verilmiştir. Kasım 1919 tarihli nüshasında Livâ Haberleri

başlığı altında şunlar ifade edilmektedir (sadeleştirilmiş olarak):

"Seçimler Etrafında: Merkez livâ (İzmit) Müntehab-ı sâni seçimleri tamamlanmıştır. Bunlar arasından milletvekili tespit edilecektir. İzmit'e bağlı yerlerden sadece Yalova ve İzmit kazası milletvekillerini tespit etmişlerdir. Şimdiye kadar adaylığını koyanlar 28 kişidir. Evvelce yazdıklarımıza ilâve olarak İzmit Milletvekilliğine başvuranlar: Eskişehir eski mutasarrıfı Mehmed Sami Bey, Vakıflar Genel Müdürlüğü Kaldırılmış Kuruluşlar Müdür Yardımcısı Ali Bey, İbnü'l-Ferhad Hafız Mehmed Fahreddin Efendi, Rauf Paşazâde Atâ Bey, Sapançalı Hakkı Bey, Adapazarı Kadısı Efendi, İzmit Meb'usu Ziyâ Bey..."

Kocaeli Gazetesi, İstanbul'daki bazı basın kuruluşlarına da kaynaklık etmiştir. İleri Gazetesi örnek verilebilir. Ayrıca, özel haberciler de Adapazarı ve İzmit'te olup bitenleri telgraf yolu ile merkeze ulaştırmışlardır.

Mutasarrıflığın diğer önemli yayın organı da Adapazarı Gazetesi'dir. 7 Mart 1919'da yayınlanmaya başlamıştır. Park karşısında İstikbal Basımevi'nde düzenleniyor ve dağıtımı yapılıyordu. Sahibi ve sorumlu müdürü Ahmed Asım Bey'dir.

Gazete, 1919, 1920, 1921 (kısa ara verildi), 1922, 1923 ve 1924'de, eski harflerle yayınını sürdürmüştür⁹.

Adapazarı ve Çevresinde İngilizler ve Amerikalılar

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra, İngilizler mütareke hükümlerini tam olarak uygulayabilmek için Anadolu'nun çeşitli bölgelerine kontrol subayları yerleştirdiler. Adapazarı ve çevresi de İngilizler için önemli sayılabilecek bir bölge özelliği taşıyordu. Özellikle milli teşkilatların kurulmaya başlamasından sonra bu önem daha çok arttı. İngilizler İstanbul-Eskişehir arasındaki tren yolu ulaşımını kontrol altına almışlar, kendi ihtiyaçlarını da bu bölgeden temin etmek istemişlerdi¹⁰.

3 Nisan 1919'da Sapanca'daki Mahrukat Taburu tarafından hazırlanan askeriye ait odunlara İngilizler el koyarak sevk etmek istedilerse de komutan izin vermedi ve emir olmadıkça vermeyeceğini bildirdi. Dahiliye Nezareti, "İngilizler ısrar ederlerse yapılacak bir şey yok odunların miktarını kaydedin verin" emrini gönderdi¹¹. Yine aynı tarihte, maiyetlerinde birkaç İngiliz neferiyle zabiti Arifiye İstasyonu'na gelip istasyona gelecek altmış nefer için mahal tedarik talebinde bulunmalarıyla istasyon karşısında münasip bir bina belirlenerek teslim olunmuştu¹².

İngilizler bölgede bulunan gayr-i müslimleri kolluyorlar ve her türlü hakkı kendilerinde görüyorlardı. Mülkiye Müfettişi Mehmed Emin Bey tarafından 28 Nisan 1919'da Dahiliye Nezareti'ne gönderilen raporda, İngilizlerin bu tavırları şu şekilde izah ediliyordu:

"...Adapazarı'na vürudumda mevcud bulunan bir İngiliz müfreze-i askeriyesinin Arifiye İstasyonu'nda hod be hod yolcuların üzerindeki rovöörlerini alarak hükümet-i mahalliyeyi alakadar dahi etmedikleri ve Serdivan

Kariyesi Rumlarının ötedenberi iddia eyledikleri halde usulen ve mahallen icra kılınan tedkikat neticesinde haksız çıktıkları bir mer'a meselesinde bu kerrede mağdur ve mazlum sıfatıyla ve doğrudan kendilerine vaki' müracaatları üzerine bunların zabitleri dün maiyetiyle daire-i hükümette nezd-i kaimmakamiye gelerek bu işi sual ve beray-ı tahkik mahalline gideceklerini beyan eyledikleri görülmüş ve suret-i hususiye ve ikazatkarideki vesaya-yı acizaneme vechle yanlarına bizim jandarma takım zabiti de terfikan i'zam kılınmıştır. İngiliz zabitlerinin bu hareketlerine meydan verilmemesi hakkında gerekli tedbirlerin alınması muktezidir"¹³.

İngilizler 1919 yılı Nisan ayında bu teşebbüslerde bulunurken, Amerikalılar da boş durmayarak, yardım heyeti adı altında bu bölgelerde faaliyete başlamışlardı. Dahiliye Nezareti İzmit Mutasarrıflığı'na gönderdiği 20 Nisan 1919 tarihli yazısında, "Amerikalılar Marmara Havzası'na yardım edeceklerinden muhtaç olanların listesini gönderin" diyordu. İzmit'ten gönderilen cevapta ihtiyaç listesi şu şekilde oluşuyordu:

Geyve	Nüfus	Don ve Gömlek	Entari	Elbise	Potin	Çorap
	117	117	117	117	117	117

Adapazarı muhtaç insan sayısı: 3.500, potin ihtiyacı: 3.000, araba ihtiyacı:150, yolluk ihtiyacı:500, kumaş ihtiyacı: 19.500 metre¹⁴.

Amerika Şark-ı Karib Muavenet Heyeti bu muhtaç insanlara dağıtacakları unu Adapazarı değirmenlerinden temin ediyordu¹⁵.

Tehcirden Dönen Ermeniler ve Rumlar

Savaş dolayısıyla tehcire tâbi tutulan Rumlar ve Ermeniler Mondros Mütarekesinden sonra eski yerlerine dönmeye başladılar. Özellikle İngilizler ve Fransızlar Rum ve Ermenilerin geri dönme işlemlerine çok önem veriyorlardı. Adapazarı'nda bunlara ait olan ve memur, subay ve ahaliye kira karşılığı verilmiş olan evler boşaltılmaya başlandı¹⁶. Emval-i metrukeden karşılıksız olarak el konulmuş olanlar ile müzayede ile satılanların geri alınarak asıl sahiplerine iadeleri 23 Mart 1919 tarihinde kararlaştırıldı¹⁷.

Tehcirden dönerek İstanbul'a gelen Ermenilerin Adapazarı'na sevklerine 10 Aralık 1918 tarihinde başlanmıştı¹⁸. Bu Ermeni ve Rumların dönüşleri 1922 yılına kadar devam etti. Ermeşe ve çevresine dönen Ermeniler İngilizlerle irtibata geçerek Türkler aleyhine çalışmaya başladılar¹⁹. İngilizler İzmit ve Adapazarı tehciri ile ilgili olarak burada görev yapmış olan bir çok idareciyi göz altına aldirarak yargıladılar. 15 Eylül 1919'da, Adapazarı tehciri esnasında Hapishane-i Umumi Müdürü İbrahim Bey'in maiyetinde olup tehcir edilen bazı eşhası zulüm ve işkence ile öldürdüğü iddia edilen Abaza Kasım ve İbrahim adlı şahısların yakalanarak Divan-ı Harbi Örfiye sevklerine dair.²⁰

İstanbul'da bulunan Ermeni basını da İngilizleri ve Fransızları Osmanlı Devleti aleyhine harekete geçirmek için her gün Anadolu'dan katliam haberleri veriyorlar ve asayişin bozuk olduğunu iddia ediyorlardı.

Ermenice olarak İstanbul'da çıkan Jogort Gazetesi 30 Mart 1919 tarihli

nüshasında şu haberi veriyordu:

“Adapazarı'nda Dehşet- Adapazarı'nda dün gece Dersaadet'e gelmiş olan bir takım Ermenilerin rivayetine göre Adapazarı'nda Ermeniler hakkında korkunç bir idare hüküm-ü fermadır. Bunların beyanatına nazaran evvelki gün Arifiye'de Bursa kâtâlini icra edenlerden Şükrü tevkif edildi. Bursa muhbir-i mahsusumuz bu Şükrü'nün kaçmış olduğunu bile yazmış idi. İngiliz polisleri Şükrü'nün üzerine taharri edip ma'ruf Kanlı Mehmedce'ye hitaben yazılmış bir tavsiyename bulmuşlardır ki, bu tavsiyename ile Adapazarı'nda baki kalan Ermenilerin katledilmesi emrediliyordu. Bu mektuptan anlaşılıyor ki Mehmedce Hendek taraflarında iş görmekte olup Konya'ya kaçmış olduğu havadisi yoktur. Ahval o kadar muhteldir ki dün gece tertip edilmiş olan Ermeni salib-i ahmer müsameresi tehir edilmiştir. İngiliz polisleri Dersaadet'e göndermek üzere Şükrü'yü hükümete teslim etmişlerdir”²¹.

Bu haberi araştıran İzmit Mutasarrıflığı Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 13 Nisan 1919 tarihli cevapta olayları şu şekilde izah ediyordu:

“Adapazarı'ndan gelen cevapta Arifiye İstasyonu'nda derdest edildiği zikir olunan şahsın Şükrü olmayıp Bursa'da Ertuğrul Gazetesi muharriri Ziya Şakir olduğu ve bunun tehcir veyahud sair mesail ile alakadar olup olmadığı istifsarına karşı Bursa Divan-ı Harbinden sorulduğu ve Adapazarı İttihat ve Terakki murahhası Hamid Bey'le beraber polis müdüriyet-i umumiyesine gönderildiği ve Ermenilerin katline dair evrak zuhur ettiği hakkında bir gûna malumat olmadığı ve Adapazarı'nda Salib-i ahmer müsameresi vuku bulmayıp Amerikan Mektebinde bir müsamere icra edildiği ve bunun da hiçbir mania maruz kalmadığı bildirilmekle arz-ı keyfiyet olunur”²².

Bunun yanında geri dönen Ermeni ve Rumlara kötü muamelede bulunduğu yönünde haberler de yayılıyordu..²³. İzmit ve Adapazarı taraflarındaki Ermenilerin kendilerine taarruz edileceğinden endişeli olduklarını İzmit Mutasarrıflığına bildiren Dahiliye Nezareti, etkili tedbirlerin alınmasını istiyordu 22 Mart 1919²⁴.

1919 yılı Mart ayında, bir Amerika vapuruyla Rusya'dan İzmit ve Adapazarı köylerine sevk edilen Bolşevik fikirlere sahip Ermeni Taşnaksütyun Fırkasına mensup 200 fedai Müslüman muhacirlere taarruzlara başlamışlardı²⁵.

Muhacirin sermüfettişi Mithat Bey ile refakatinde bir İngiliz Kumandanı Rum ve Ermeni ahvalini tetkik etmek üzere 1919 yılı Mayıs ayında Adapazarı ve çevresine gelmişlerdi²⁶. 1918 yılının son aylarında başlayan Rum ve Ermenilerin yeniden iskanı sonunda İzmit ve Adapazarı'na 17.000 Ermeni ve 13.000 Rum dönmüş bunların çoğu eski yerlerine yerleştirilmişlerdir. Mesela Adapazarı'nın Kirazlı Köyü'ne dönen Ermeni ve Rumlara evleri teslim edilmiş, zaman içerisinde yetimhane, kilise ve diğer gayrimenkul ve menkulleri iade edilmiştir²⁷.

Cemiyetler ve İşgallere Tepkiler

Adapazarı'nda, Ermenilerin Hınçak ve Taşnak Cemiyeti, Türklerin

Mütarekesi'nden sonra, Adapazarı'ndaki Müdâfaa-ı Hukuk Cemiyeti, daha sonra da Hendek ve Geyve gibi merkezlerde de kuruluşlarını tamamladılar. Cemiyetin kurucuları şunlardı: Reis Kaymakam Tahir, üyeler de Sırrı (Bellioğlu), Sa'id Bey, Koçoğullarından Mahmud, Tüccardan Hopalı Cavid Bey (sonraları milletvekili), Arapzâde Cevad, Fuad ve Metozâde Hüseyin Beylerdi. Adı geçenler Adapazarı'nın en saygın kişileri olup, daha sonra da kasabada etkin rol oynayacaklardır. Geyve de, aynı şekilde hareket ederek, Müdâfaa-ı Hukûk Cemiyeti'ni kurdu. Reis Hafız Fuad, Kaymakam Hâzım, Jandarma Komutanı Esad, Burhaneddin Çelebi, Rıza (Şâhin) ve Sefer Bey de üyesi idiler. Adapazarı ve Düzce arasındaki Hendek'de de Müdâfaa-ı Hukûk Cemiyeti, Adapazarı ve Geyve'deki gibi 1919'da teşekkül ettirildi. Rauf Bey, Şefik (Kahvecioğlu), Hacı Mehmed (Keskin), Hacı Ali (Dincer), Molla Mehmed (Ardahan), Öğretmen Arif, cemiyetin etkin kişileri idi.

1919 ve 1920'de de, cemiyet Ankara ile temaslarını sürdürmüş ve Mustafa Kemal Paşa'nın, BMM'nin emirleri doğrultusunda vazife görmüşlerdir. Ocak 1919'da, Adapazarı'nda bir başka cemiyet de çalışmalarına başlamıştı. Bu, Trakya-Paşaeli Müdâfaa-ı Hukuk Hey'et-i Osmaniyesi'dir. Şube olarak mevcudiyetini devam ettirmiştir.

Gerek Müdâfaa-ı Hukûk Cemiyeti olsun, gerek Trakya-Paşaeli Müdâfaa-ı Hukuk Hey'et-i Osmaniyesi olsun, bunlar millî çıkarları her şeyin üzerinde tutuyorlardı. Onlar için Osmanlılık ve Türklük ve Kuvây-ı Milliyecilik hep ön plânda idi. Cemiyetlerin millî çalışmalarını gösteren en önemli gelişmeler Anadolu'nun farklı bölgelerinin İtilaf Devletleri ve özellikle Yunanlılar tarafından işgali ile başladı¹. Anadolu'daki bütün Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri gibi Adapazarı ve çevresindeki cemiyetler de bu işgallere tepkilerini farklı şekillerde gösterdiler. Mitingler düzenleyerek, İstanbul'da bulunan hükûmete ve İtilaf Devletleri temsilcilerine protesto telgrafları çektiler. Adapazarı'nda da 24 Mayıs 1919'da bir miting düzenlenerek İzmir'in işgali protesto edildi. Bu mitinge yaklaşık 120.000 kişi katılmıştı. İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali üzerine İstanbul'a, Adapazarı, Geyve, Hendek ve Gülnar kazalarından şu protesto telgrafları çekilmişti:

*"Deraliye'de Makam-ı Sadaret-i Uzmaya Mahreci: Adapazarı
19 Mayıs 1335/1919*

Hak-ı pak-ı vatanımızın kısm-ı mühimmini teşkil eden İzmir gibi bir mevki'in Yunan askeri tarafından taht-ı işgale alınması keyfiyeti Gülnar Kazası ahalisi üzerinde ne derece tesir eylediğini ve bu babdaki hissiyatı Dersaadet'te mü'telif mümessillerine ve Amerika siyasi mümessilliğine telgrafen protesto edildiğinden masum kanların heder olmasına mahal bırakılmadan düvel-i mezkureye karşı muktezi muavenet-i vataniyenin sürat-i mümkünü ile ibkasına ve işgalin men edildiğinin tebşiriyle inayet-i atıfetleri müsterhamdır ferman

Gülnar Kazası Redd-i İlhak Cemiyeti"²⁹.

"Sadaret-i Uzmaya Mahreci: Adapazarı 20 Mayıs 1335/1919

Merkez-i hayatımız İzmir'in işgali bütün felaketlerimizin fevkindedir.

Milliyet prensipleriyle hakk ve adalet yerine pek büyük zalimiyet ve mazlumiyetlere meydan vermemek ve on milyon Anadolu Müslümanının meşhed-i İzmir olmamak için mukadderat-ı cihanı yed-i kudretine almış olan Düvel-i Muazzama-i Mütelifeden protestoya müsaraat ve hal-i sabıkın rücu'u cemiyet namına temenni edildiği beray-ı malumat arz olunur.

Trakya Paşaili Müdafaa-i Heyet-i Osmaniyesi Adapazarı Şubesi Reis-i Sanisi Gümülcineli Şükrü³⁰.

"Sadaret-i Uzmaya Mahreci: Hendek 22 Mayıs 1335/1919

Son karar neticesi olarak İzmirin Yunanlılar tarafından haksız olarak işgalinde de kalmayıp İzmir ve havalisinde hunharane bir surette hetk-i ırz, masum çocuk erkek ve kadın demeyip katliam suretiyle ahl-i helaka sürdüklerini kemal-i teessürle görmekteyiz. Adl ve hakkaniyetlerinden emin bulunduğumuz siz düvel-i muazzama-i itilafiye mümessilleri Yunanlıların bu ahval-i facia-i vahşiyanelerinden haberdar değil misiniz. Tarihte emsali namesbuk ahval-i facia ve şenianın yalnız biz Müslümanlara reva görüldüğünü anlıyoruz. Hakk-ı sarıhamız olan memleketimizde Yunanlıların bir hakim değil hatta bir hamî bir siyanetkar sıfatıyla bile kalmasına razı olmaktan ise hayatımıza hatime çekmeyi tercih ederiz. Binaenaleyh altı yüz senelik anavatanımızın hiçbir hakk ve hakkaniyetle makrun olmayan Yunanlılardan tahlisini şiddetle protesto ederiz. Hakk ve adalet esaslarına istinad eden Wilson prensiplerinin biz Müslümanlara da tatbik ve teşmilini intizar ederiz.

Hendek Redd-i İlhak Heyet-i Millisi Reisi Galib³¹.

"Sadaret-i Uzmaya Mahreci: Geyve 23 Mayıs 1335/1919

Osmanlı Devleti'nin ve Asya-yı suğranın bir cüz'ü vilayetimizin ve havalisinin her zerre-i haki ecdad-ı azamımızın kanlarıyla sulanmış ve sekiz asırdır sekencesi ekseriyet-i kahiresi Türkler olmakla beraber Wilson cenablarının desatir-i insaniyet perveranesine gerdandane-i inkiyad olarak terk-i silah eden biz Türkler İzmirimizin maruz kaldığı elim ve feci akıbete ve hadsiz bir tecavüze dünyada tek bir Türk kaldıkça kat'iyyen razı ve kani olmayacağız ve hukuk-ı hakimiyet-i Osmaniyenin böyle mevaid hilafına inkısam ve hakk adalet ve insaf haricinde alınmaya devam edildikçe ve bugün o masum Türk kanı suret-i vahşiyanede akıtılmaya devam edildikçe biz Türklerin yaşaması haram-ı kat'idir. Bu kadar sarahat-i tarihiyeye karşı henüz hakkımız teslim olunmayarak Türk Milleti ve bütün alem-i İslamın hissiyatını tatmin edecek müsmir bir netice zuhur etmemesi müracaat-ı mütevaliyemize bir cevab-ı şafi verilmemesi gittikçe heyecan-ı umumiyeyi teşdid etmekte ne yapmak lazım gelirse hükümetimizin ve padişahımızın etrafına toplanmış olan biz Türkler ufacık bir işarete feda-yı can etmeye amade bulunduğumuzun arzıyla kırkbin nüfus namına cevap bekliyoruz.

Geyve Redd-i İlhak Heyeti³³.

"Sadaret-i Uzmaya Mahreci: Adapazarı 24 Mayıs 1335/1919

İzmir'in şekl-i malumdaki işgalinden millette husule gelen teheyycat-

ı amika mahiyet-i işğali mevzu telgrafla vürud ettikçe misali namesbuk feveranların tezahür etmekte ve İzmir'de dökülen masum İslam kanları yetmiyormuş gibi işgal kumandanı olan zatın divan-ı harpler teşkil ederek en tabi'i ve meşru hukukunda bulunan müdafaa-i vatan ve muhafaza-i ırz ve namus farızasını ifaya şıtab eden erbab-ı hamiiyyetin imhasına matuf bir hareket takip ve icra ettiğini gelen telgraflardan anlayan binlerce tebanızdan ibaret biz Müslümanlar kasabamız camilerinde ictimalar akd eylemekte ve Allahın yeryüzündeki masum akvamından olan İslamlara karşı reva görülen bu tecavüzleri edenleri tel'in ederek vatanımızı Yunan kuvvasından kurtarmak için padişahımız efendimizin fermanına ittibaen harekete amade olduğumuzu ve cevabına intizar olunduğunu arz eyleyiz ferman.

120.000 nüfus kaza ahalisi namına İzmir Redd-i İlhak Cemiyeti Adapazarı Şubesi"³³.

Aynı içerikteki bir telgraf da 25 Mayıs tarihinde Düzce Redd-i İlhak Cemiyeti tarafından İstanbul'a gönderilmişti³⁴. Bu telgraflardan da anlaşılacağı üzere, Adapazarı ve çevresinde Yunan işgaline karşı son derece bilinçli bir mukavemet hissi gelişmişti. Vatanın hiçbir parçasının Osmanlı Devlet bütünlüğünden ayrılamayacağı, bu bütünlüğün korunması için her şeyin feda edilmeye razı olduğu bildiriliyor ve İtilaf Devletlerinin uygulamaları protesto ediliyordu. Milli cemiyetlerin bölgedeki bu faaliyetleri kısa süre sonra engellenmeye başlayacak, iç siyasi çekişmeler en çok bu bölgeyi etkileyecektir. Fransızların Ayıntap (Gâzi Antep), Urfa, Maraş'ı kuvvet yolu ile ele geçirmeleri, yurdun bir çok yerinde derin üzüntüye sebep olmuştur. Kasım 1919'da, Bartın, Zonguldak, Bolu, İzmir, Mudurnu, Gerede ve Adapazarı'nda bu yerlerin işgalini red için miting yapıldı. 16 Kasım 1919'da Adapazarılılar bununla da kalmayarak, İtilâf Devletleri ve İstanbul nezdinde protesto telgrafı gönderdiler³⁵.

Tabii bunlara karşı cemiyetler de mantar gibi bitmekte gecikmedi. Hürriyet ve İtilâfçıların ön ayak oldukları veya organize ettikleri cemiyetler de önce İstanbul'da, az sonra da Anadolu'da göze çarpmıştır. İngilizler, Boğazlardaki hakimiyetini sağlamak ve millî güçlere bağlı Anadolu yakası ile İstanbul arasında bir tampon teşkil etmek üzere Hürriyet ve İtilâf ile Nigehbancılarla yaptıkları birleşme sonunda bir Ahmediye Cemiyeti kurmaya teşebbüs etmişlerdir. Te'âli-i İslâm da bunun taraftarı idi. Adı geçen cemiyetin kabul ettiği esaslar dinî bir perde altında halkın inançlarından yararlanarak, Kuvây-ı Milliye'ye karşı dinî savaş ilân etmekte. Başarı kazanıldıktan sonra bir kongre kurarak İngilizlere muhtıra verilecek ve Hükümetin düşürülmesi ve yerine Damad Ferid Paşa veya Kiraz Hamdi Paşa'dan birinin başkanlığı altında yeni bir hükümet kurulması istenecekti. Mahmud Şevket Paşa'nın suikastı olayına karışmış olan Kâzım'ın kardeşi Hikmet de Adapazarı'nı temsilen Ahmediye Cemiyeti'nde etkin rol oynamıştır. Ayrıca cemiyetin bazı adamları Adapazarı'na gönderilmiş, kasabadaki Kafkas kökenli reislerle temasa sokulmuştur. Ankara'ya intikal eden bilgilere göre de Hikmet'ten başka Çerkez Kâmil Bey de Adapazarı'nı temsilen bu cemiyetin içinde yer almıştı. Tabii 1919 Akyazı hadisesinde göze çarpan Çerkez Bekir de Cemiyet-i Ahmediye'nin faal elemanı

idi.

Adapazarı ve çevresindeki parti çekişmelerinin boyutunu göstermesi açısından Akyazılı Karakaşoğlu Hüseyin Bey'in Alemdar Gazetesi'ne gönderdiği 7 Şubat 1919 tarihli şu telgrafı dikkat çekicidir:

"Akyazı ile Adapazarı arasındaki şosenin inşaatını teahhüd eden Fransız kumpanyası seferberlik ibtidasında buradan giderek inşaatı bırakmışlar ve geride kalan alat ve edevat Akyazı İttihat ve Terakki Kulübü ve çete reisi İbrahim Atıf Bey temellük ederek elyevm yed-i gasbında bulundurmakta olduğu gibi Adapazarı Ermenilerinin tehciri esnasında bazı Ermenilerin emvalini gasb ederek ortalıkta gezmektedir. Şu devr-i adalette nasıl olurda cezasız kalır.³⁶"

Ağustos 1920'de, göze çarpan diğer bir cemiyet de "Adapazarı Türk Müdâfaa-ı Hukuk Komitesi" idi. Bir Ermeni yayın organı olan Çağadamard'dan İleri'nin yaptığı nakle göre, Kuvây-ı Milliye (Kuvây-ı Bagıye) ve çetelerine yönelik bir gruplaşma idi. Böylece kasaba içerisinde çetelerden eser kalmamış oluyordu³⁷.

Kuvây-ı Milliyeciler

Mondros Mütarekesi'nden sonra cemiyetler yanında göze çarpan diğer bir terim de Kuvây-ı Milliye'dir. Halk ağzında kısaltılmış şekli ile "Kuvvâ" veya "Kuvvâcılar"dır. Kuvây-ı Milliye, millî kuvvetler anlamındadır. Önce, İzmir'in işgalinden sonra Yunanlılara tepki olarak ortaya çıkmış, şartlara bağlı olarak da yurt sathında yayılmıştır. İtilâf Devletleri temsilcilerinin demiryolu istasyonlarını kontrol etmeleri, bu arada işgalcilerden yüz bulan Rum ve Ermenilerin İslâm ahaliye, Türklere karşı düşmanca tutum almaları üzerine Kuvây-ı Milliye, en etkili unsur olarak ortaya çıkmıştır. İzmit Mutasarrıflığı'nda Osmanlı Devleti'nin yöneticisi bulunuyor ama, İtilâf Devletleri'nin bazen sözleşmeyi arka plânda bırakan hareketlerine hiç karışmıyordu. 14 Kasım 1918'de Amiral Seymour İzmit'e gelmiş ve gösterişli bir şekilde işleri ile meşgul olmuştur. Bundan başka, yasal olmadığı halde, düşman harp gemilerinin İzmit Tersanesinde onarımları da yapılmıştır. Hâdisat'a akseden haberlere göre, taraflar arasında kâğıt üzerinde sözleşme bile yapılmıştı. Bazı zırhlı mürettebatının karaya çıkışı ile de hastalık yayılmış ve İzmit ile havalisi "İspanyol (Grip) hastalığının" pençesinde zarar görmüştür. Başta Averof Zırhlısı olmak üzere birçok harp gemisi de Körfez'de demir atmış, işgalin ne demek olduğunu İstanbul'daki gibi İzmitlilere de hatırlatılmıştı. Bu sahne az zamanda Adapazarı ve kazalarda da görenlerce anlatılmıştır. Bahçecik, Ovacık, Akmeşe, Kandıra, Karasu ve Sapanca, hatta Geyve taraflarında da azınlıklar çoktan silahlanmışlardı. Bunları durdurabilecek tek unsur da bahis konusu edilen kahraman, fedakâr, kendilerini vatana adanmış Kuvây-ı Milliyecilerdi. Kocaali Yarımadası, Adapazarı, Geyve, Karamürsel-Yalova ve İznik taraflarında göze çarpan Kuvvâcılar, isimlerini ya buldukları yere ya da tarihî misyona bağlı olarak almışlardır. XX. Kolordu Komutanı Ali Fuad Paşa, Kuvây-ı Milliye'nin teşekkülüne temasla, "Kocaali mıntıkasında Karadenizlileri Abaza ve Çerkezlerle karşı çıkarmak pek kolay bir şey değildi. Padişaha, Halifeye ve Hükümetine

karşı gelmek için köylüler arasında bir teşkilât vücûda getirmek imkânsızdı. Adapazarı'na yerleşmiş Yüzbaşı Ramiz, Hopalı Yzb. Rauf, Trabzonlu Dr. Yzb. Raif Beylerle arkadaşları Adapazarı'na memur edilmişlerdi. Bunlar arasında Meto Hüseyin ve Mehmed Beylerin geniş yardımları ile millî müfrezeler teşkil etmişlerdi. Kuşcubaşı Eşref de sonraları Adapazarı Millî Kumandanlığı'nı üzerine almış, arkadaşları ile bu mıntıkaya gelmişti”³⁸demektedir. Sivas'taki Hey'et-i Temsiliye'ye, dolayısıyla Mustafa Kemal'e intikal eden haberlere göre, Kuvây-ı Milliye çerçevesinde bazı sorunlar ortaya çıkmıştı. Burada, Ereğli, İzmit, Bolu ve Adapazarı Kuvây-ı Milliyesi bahis konusu edilmekteydi. Rumlar gibi Ermeniler de Kuvây-ı Milliye'yi İstanbul'a şikâyet yağmuruna tutmuşlardı. Ermeni Patriği de tâbi olduğu Osmanlı teba'ası gibi değil, İtilâf Devletlerinin sözcüsü imiş gibi hareketle, Adapazarı olayını gündeme getirmiştir. Ekim 1919 tarihli basın bildirisinde, Patrik Zaven'in ileri sürdüğü fikirlerin doğru olmadığı belirtilmiş, İzmit-Adapazarı ve Samsun bölgesindeki durumun emniyet verici mahiyette olduğu vurgulanmıştır³⁹.

Adapazarı ve çevresindeki diğer Kuvây-ı Milliyeciler şunlardı: Yahya Kaptan, Halid Molla, Ahmed Bey, Kâzım Kaptan, Sabri Bey, Kâzım (Berköz), İpsiz Recep, Metozâde Hüseyin, Fehmi Bey örnekleri verilebilir.

Kuşcubaşı Eşref, Hey'et-i Temsiliye'nin uygun görmesi üzerine Adapazarı'na geldi. Kocaeli yarımadasında Çolak İbrahim ve Bulgar Sadık ile temasa geçti. Ancak, Kafkas an'anesi gereği, asil olmadığı için, diğer Çerkezler arasında hüsn-i kabul görmedi. Bu durumda, Balıkesir ve Alaşehir Kongrelerinin mimarı Hacim Muhiddin Bey bilhassa dikkati çekmekte, “özden”lerden olmadığı için de muhaliflerinin fazla bulunduğunu ima etmektedir. Ayrıca Kuşcubaşı Eşref, Enver-Cemal-Talat üçlüsünün yani İttihatçıların yakın adamı olduğu için de, Hürriyet ve İtilâfçılar arasında, Adapazarı kamuoyunca gerekli saygıya ulaşamamıştı.

Yahya Bey “Kaptan” unvanı ile tanınıyordu. Tavşancıl'da Kuvây-ı Milliye teşkilatını kurdu. Çolak İbrahim Bey ile daha önceleri Balkanlarda ve Rumeli'de birlikte bulunmuş ve çete savaşlarında başarı kazanmıştı. Halil Paşa (Enver Paşa'nın amcası)'nın İstanbul'dan kaçırılmasında ve sağlıklı bir şekilde İzmit yöresine, Adapazarı'na intikalini sağlamıştı. Arnavud Arslan da, Gebze, İzmit, Kartal ve Şile dolaylarında tanınmıştı. O, sekiz adamı ile düze inmiş ve Taşköprü Nahiyesinde yerleşmişti. Kuvây-ı Milliyeciler arasında “Kara Arslan” diye tanınmıştı.

Yukarıda da temas edildiği gibi, Akçaovalı Rifat Molla, Beşdivanlı Kocabaşoğlu Rıza, Kaymaslı Halil Pehlivan, Meto Hüseyin Efendi, Kızılcaalili Halid Molla da Kuvây-ı Milliye'nin etkin isimlerindendi.

1925 yılında BMM'nce İstiklâl Madalyası ile ödüllendirilen Mehmed Ağazâde Cemal Bey de Adapazarılıların yakından tanıdığı şahsiyetlerdendir. İleri Gazetesinin 25 Kasım 1921 tarihli nüshasında onun için şu yazı gözeçarpmaktadır:

"İznik-Yenişehir-Karamürsel havalisinde 1921'de faaliyet halinde idi. Cemal Bey idaresinde tabur hüviyetindedir. Evvelce çete halinde bulunan bu kuvvet, sonra bir tümene bağlanmış, teşkilâtı da düzenlenerek tabur olmuştur. Çoğu Anadolu evlâdı olup, gönüllüdür. Çerkez, Lâz, Arnavut asilzâdelerinden birçok gençler takım kumandanı olarak çalışmaktadır. Gökbayraklı'lar, kollarına yeşil zemin üzerine çaprazvari iki beyaz pazubend (kolluk) takmaktadırlar. Başlarında kalpak yahut lâz başlıkları vardır.⁴⁰"

Ibo ismi ile tanınan İbrahim'in de garip bir yazgısı vardır. Önceleri ateşli bir Kuvây-ı Milliyeci idi. Fakat, cahilliği yüzünden İngilizlerin aldattıcı vaatlerine kandı. Böylece Kuvây-ı Milliye aleyhtarı oldu. Düşman gemisi ile Yalova taraflarına çıktı. Ahali üzerinde baskı kurdu ve cephane ile silahlarını teslimine zorladı. Ibo nâm-ı diğer İbrahim, İngilizlere de yaranamadı. İdama mahkûm edildi.

Karasu, eskiden İncili diye biliniyordu. Yörenin yetiştirdiği en şöhretli Kuvây-ı Milliyeci Recep Reis'dir. Maddî şeylere hiç önem vermediği için "İpsiz" diye şöhret kazanmıştır. 1862'de Rize'de dünyaya gelmiştir. Babası Abdullah Emir Alioğlu'dur. Gençliğini deniz korsanlığı ile geçiren bu Karadeniz Uşağı, maceralı bir hayattan sonra, talihinin cilvesi olarak Karasu'da yerleşti. İşgal üzerine, sahil hapishanelerindeki arkadaşlarını kaçırmak sureti ile "İpsiz Recep Reis Çetesi"ni meydana getirdi. Kefken'deki gambot ve Fransız zırhlısı olayı ile daha da şöhret kazandı. Aşağı Sakarya'nın her iki tarafında etkili olduğu gibi, 1921 mücadelesinde de kahramanlıkları görüldü. Yardımcısı Altınkanoğlu Mehmed idi. Bu gruba dahil ve ismi belirlenen kimseler de şunlardır: Ekşioğlu Murad, Ekşioğlu Mehmed, Kör Rifat, Osman (Kurtuluş), Şerif (Kaçaran), Mustafa (Uzun), İbrahim Salih Çavuş, Hordoloşoğlu Mustafa, Kemençeci Kâzım, İslâm, İbrahim, Ağanın Şevki, Nargileci Ömer, Hamza (İpsiz'in yeğeni), Kansız Ali, Efendi'nin Zekeriya, Tafûli Hamdi, Mahmud Yazıcının Ali, Çekmişin Emin ve Ömer, İlyas, Hacı Hasan, İbrahim (Gürdal), Kolcu'nun Hüsnü, Parmaksız Ahmed, Şevket, Bayram Ali, Kör Bilâl... İpsiz Recep Reis, Cumhuriyetin ilânından sonra köyüne çekildi. Hayatının son zamanlarını burada tamamladı. 1928'de öldü. İstiklâl Madalyası ile ödüllendirildi. Torunları halen Karasu'da yaşamaktadır. Anıt Mezar haline getirilen ebedî istirahatgâhında İpsiz Recep Reis için çok mütevazı cümleler bulunmaktadır.

İstanbul Basınına göre, Kuvây-ı Milliyeci olarak Adapazarı bölgesinde adını duyuran daha bir çok kimse vardır. Jandarma Yüzbaşı Abdurrahman, Hendek Takım Komutanı Teğmen Fehmi, Jandarma Yüzbaşı Hacı Hüseyin Hüsnü bunlar arasındadır. Yzb. Hüseyin Hüsnü, aslen Köprülü'lüdür. İstiklâl Madalyasının verilmiş şekli ifade edilirken, "Adapazarı ve havalisinde Millî Teşkilâta mühim derecede hizmet etmiştir. Albayrak Müfrezesi Kumandanı olarak Geyve Boğazı muharebelerinde Hamidiye Köyünde yığılmış Anzavur kuvvetlerini çevirmek için yapılan harekâta, Kuvây-ı İnzibatiye'nin aleyhinde başarı ile sonuçlanan çarpışmada yararlığı görülmüştür" denilmektedir.

Hüseyin Hüsnü Bey gibi, diğer bir isimsiz Kuvây-ı Milliyeci, Mahmud

Nedim Bey'dir. XI. Tümen emrinde milis subay vekili idi. Geyve yöresinde ve Servetiye Millî Tabur Kumandanlığında bulundu. Bahçecik ile Değirmendere'de (24 Haziran 1921) olağanüstü yararlılık göstermişti. Aslen Servetiye Köyü ahalisindendir. Halil Efendi'nin oğludur. 1924'de İstiklâl Madalyası ile taltif edilmiştir⁴¹.

Asayiş Sorunu

1919 yılı başından itibaren, Mondros Mütarekesi'nin Osmanlı askeri kuvvetlerinin terhis ile ilgili hükümleri uygulanmaya başlayınca, Adapazarı'ndan Geyve'ye kadar olan havalide terhis edilen ve askerden kaçan kişilerden oluşan çeteler emniyet ve asayiş ihlal etmeye başlamıştı⁴². Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, 6 Nisan 1919'da İzmit Mutasarrıflığına gönderdiği şifreli telgrafında asayişin temini için gönüllü jandarma kaydedilmesini istiyordu⁴³. İttihat ve Terakki ileri gelenleri de Adapazarı ve çevresine gelerek mücadelenin Anadolu'da devamı için çalışmalara başlamışlardı. Bunlardan birisi olan eski ordu komutanlarından Nihad Paşa, 1919 yılı Mart ayında Sapanca'ya gelerek teşkilata başlamış, Dahiliye Nezareti Nihad Paşa'nın yakalanarak İstanbul'a gönderilmesi için İzmit Mutasarrıflığına emir göndermişti⁴⁴.

Adapazarı Kaymakamlığı'ndan istifa etmiş olan Recai Nüzhet Bey, 6 Nisan 1919 tarihli raporunda kaza dahilindeki durumu şu şekilde izah ederek çözüm yolları gösteriyordu:

"Dahiliye Nezaret-i Celilesine

Devletlü Efendim Hazretleri

Adapazarı Kaymakamlığına tayin olunarak gittiğim günden beri yapılan ve idamesi için iktiza eden mevadî emr ü ferman üzerine ber vech-i ati arz eyliyorum.

1- Adapazarı'na muvasalatım gününe kadar her gece sabahlara kadar hemen herkes silah atmakta ve bir çok hırsızlıklar vukua gelmekte idi. Ahali-i gayr-i müslime sokaklara çıkamamakta ve şu silah atılması keyfiyeti herhalde vesile ittihaz edilerek İngilizlere müracaat edip şehirde hakiki bir inzibatın tahtı temine alınmasını rica ediyorlardı. Bu inzibatsızlığın sebebini başlıca iki noktada buldum: Birincisi; polis arasında gayet aciz efradın bulunması ve polis efradının yerli olması. İkincisi; jandarma idaresinde bir zabt-ı rabt olmaması. Derhal evamir-i lazimeyi vererek sabahlara kadar gezmek şartıyla mükemmel devriyeler tertib eyledim. Geceleri devriyeleri bizzat kontrol altına aldım. Dün geceye kadar kasabada bir tek silah bile atılmaz oldu. Bundan dolayı İngiliz Kumandanı Amerika Heyeti Ermeni ve Rum cemaati namına birer heyet gelerek teşekkür ettiler. Fakat şu kısa bir zaman zarfında anladığıma göre, eğer sıkı bir kontrol yapılmazsa mutlaka yine zabita eski haline rücu' edeceğinden şu halin idamesi hususunda katiyetle mutasarrıflığa tebliği zaruridir. Aksi taktirde kasabada asayişsizlik, herhalde önünü aldığım İngiliz müdahalesini tekrar icab ettirecektir.

2- Kaza dahilindeki asayiş diğer kazalara nisbeten pek iyidir. Yalnız

Düzce cihetlerindeki vukuat Düzce Kaymakamının adem-i idaresinden inbi'as ettiğine kanaat-ı vicdane hasıl eyledim. Eğer Düzce Kaymakamlığı ciddi ve hakiki takibatta bulunmuş olsaydı mutlaka Mahreçe ile Binbaşı Rüşdü elde edilirdi... Rüşdü Karasu Nahiyesi'ndeki karyesinden Mahreçe de Akyazı'ya gelmiştir. İbrahim Bey İttihat ve Terakki mensubu olup tevkifi için emir verdiğim halde Hendek'te İmalat-ı Harbiye Hendek Hızır Fabrikası Müdürü Yüzbaşı Mustafa Efendi delaletiyle firar etmiş idi.... Ciddi bir takibe kuvve-i mevcude kafi görünüyor ise de arazinin sarp ve dağlık olması katiiyen ciddi bir muhasaraya mani olacağından mutlaka efrada lüzum vardır.

3- Bu takibin ifası için Karasu ve Akyazı nahiyesi müdürlerinin hemen azilleri ve Düzceye mahsus bir teşkilat ile jandarma umum kumandanlığı tarafından gönderilen Binbaşı Maan Ali Bey'in hemen geriye çağırılması gerekir. Akyazı nahiyesi Müdürü İhsan Bey ile Akyazı İttihat ve Terakki Muhabiri İbrahim Bey'in münasebeti vardır. Karasu nahiyesi Müdürü ise Enver Paşanın akrabasıdır. Maan Ali Bey'in Mahaçe denilen şahısla münasebeti olup, halen tutuklu olan Halil Paşayla akrabılığı mevcuttur.

4- Adapazarı'nda Ermenilerin emvali meselesi şayan-ı dikkattir. İdare olunamayacak olursa bir mesele zuhuruna sebebiyet verecektir...

5- İngilizlerle pek dost olduğum için İngiliz kumandanı bir vukuat zuhurunda İngiliz askerini hemen almaklığıma müsaade etmiş ve keyfiyeti takım kumandanlarına tebliğ etmiş idim. Bu münasebet-ı samimenin idamesi hususunun kaza kaymakamlığına tebliği ehemmiyetle maruzdur.

6 Nisan 1335.

Adapazarı Kaymakamlığı'ndan müsta'fi Recai Nüzhet⁴⁵".

Recai Nüzhet Bey, Adapazarı ve çevresindeki asayişsizlik sorununu daha çok idarecilere ve inzibat görevlilerine bağlıyordu. Çetelerin yaptıkları ve Ermenilerin çevirdikleri dolapları pek göz önüne almıyor, İngilizlere yanaşmak suretiyle hadiselerin ortadan kaldırılabileceğini düşünüyordu. Zira, İzmit'in doğu sınırlarından başlayarak Karamürsel hududuna kadar bütün mıntıkada asayiş ihlal ve ahaliyi bizar eden eşkiya Hasan 19 Temmuz 1919'da teslim olmuş, ahaliyi titreten Yetimoğulları ile Arnavud Mahmud ve Kazım ve Gürcü Bombacı Mustafa'nın yüze yakın çeteleri yine aynı tarihte yakalanmışlardı⁴⁶.

20 Temmuz 1919 tarihinde Adapazarı'nda Dardoğanzade Hasan, Mehmed Tefvik ve Hacı Seyyidzade İsmail imzalarıyla Dahiliye Nezareti'ne çekilen telgrafta, firar eden bazı asker ve zabitanla bir takım eşkiyanın evleri basıp asayiş bozucu hareketlerde buldukları bildiriliyor ve bu duruma bir son verilmesi için önlemlerin alınması isteniyordu⁴⁷.

Akhisar merkezinde de çeşitli yolsuzluklar vuku'a geliyor, memur ile nahiy müdürü arasında kaybolan para sebebiyle her ikisinin evinin aranmasına ve yakalanmalarına karar veriliyordu⁴⁸. 7 Eylül 1919'da Akhisar Belediye Reisi Ahmed Hamdi ve arkadaşları tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta, asayişin bozuk olduğu ve ahalinin heyecan içerisinde bulunduğu

bildiriliyordu⁴⁹. Bu karışıklıkları teşkilat-ı milliye çalışmalarına bağlayan Dahiliye Nezareti, İzmit Mutasarrıflığı'na gönderdiği 25 Ağustos 1919 tarihli telgrafla, Teşkilat-ı Milliye hakkında propaganda yapan subaylar hakkında tahkikat yapılmasını istiyordu⁵⁰.

Tahir Bey'in 2 Ağustos 1919'da Adapazarı Kaymakamlığı'na tayin edilmesiyle birlikte asayiş yoluna girmeye başlamıştı. Eylül ayına gelindiğinde bölgedeki durum yeniden karışmaya başladı. Özellikle Adapazarılı Çerkez Bekir Bey'in çalışmaları Bolu'ya kadar sirayet etmiş durumda idi⁵¹. Geyve'de eşkıya faaliyetleri artmış, bu gelişmelerden kaymakam ve jandarma komutanı sorumlu tutulmuştu. Adapazarı'nda da Çerkezlerle Abazalar arasında kan davasından dolayı bir mukatelenin çıkmasından endişe ediliyordu⁵². Dahiliye Nezareti 23 Eylül 1919'da Yalova'da bulunan İzmit Mutasarrıfına emir göndererek Adapazarı'na gitmesini ve gerekli tedbirleri almasını istemişti⁵³. Ayrıca bölgedeki karışıklıklardan dolayı Bolu'da idare-i örfiye ilan edilmişti⁵⁴.

Dahiliye Nezareti, İzmit Mutasarrıflığı'na 14 Eylül 1919'da gönderdiği bir telgrafla, Geyve'de eşkıyanın kasaba içine girerek çeşitli kötülükler yapacak kadar emniyet ve asayişin ortadan kalktığı ve bu halin kaymakamın aczinden ve jandarma kumandanının iş bilmezliğinden ileri geldiğine dair haberler alındığını, bundan başka Adapazarı'nda Çerkezlerle Abazalar arasında kan davasından kaynaklanan büyük bir ihtilaf bulunduğunu ve bunun önü alınmayacak olur ise bir mukatele zuhuru muhtemel olduğunu bildirerek bu konuların araştırılmasını istiyordu⁵⁵. İzmit Mutasarrıfı Suad Bey bu soruları şu telgraflarla cevaplıyor ve duruma hakim olduğunu ima ediyordu:

"Dahiliye Nezaret-i Celilesine

Mahreci: İzmit

Devletlü Efendim Hazretleri

14 Eylül 1335 tarih ve 2205 numrolu şifre telgrafname-i nezaretpenahileri ariza-i cevabiyesidir. Bundan üç mah mukaddem Geyve'nin Küb kariyesinde üç kişinin katl edilmesini kamilen Rumlarla meskun olan Ortaköy Kariyesi ahalisi üçyüz maktül ve mecruh olduğu ve kan gövdeyi aştığı tarzda mübalağa ederek heyecanımız telgrafnameler keşide eyledikleri ve bunun üzerine selef-i acizi ile İngiliz Mümessili mahal-i vak'aya azimette hakikat-i hali re'yü'l-ayn müşahede ettikleri ve asayişin tamamıyla yerinde olduğu iddia olunamaz ise de kasabanın içinde değil haricinde bile böyle bir vak'a zuhur etmediği ve ihbarat-ı vak'anın Küb kariyesi hadisesi gibi asayiş muhtell göstermek maksadından münba'is olması muhtemel bulunduğu Geyve Kaymakamlığı'nın hakikat-i hale matlub olan iş'ar-ı cevabiyesi üzerine arz ve bunun kimler tarafından ihbar edildiğinin iş'arına inayet-i devletleri istirham olunur. Olbabda emr ü ferman hazret-i menlehü'l-emrindir. 16 Eylül 1335.⁵⁶

"Dahiliye Nezaret-i Celilesine

Mahreci: İzmit

C. 14 Eylül 1335 tarihli şifre. Filhakika Abazalarla Çerkezler arasında bir ihtilaf baş gösterdiği gününde haber alınarak Adapazarı Kaymakamlığı'na yazılmış idi. Ortada harice aksettiği gibi bir mesele mevcut olmadığına ve zaten böyle bir harekete katiiyen meydan verilmeyeceği cevaben bildirilmekle

arz olunur. İzmit Mutasarrıfı Suad⁵⁷”.

Ayrıca divan-ı harpçe şiddetle aranan Rüşdü, Harun, Yusuf vesairenin teşkil ettikleri çeteler Adapazarı ve Eskişehir dahilinde dolaştıkları, altı ma'zul mutasarrıf ve birkaç kaymakam ve meb'usun da propaganda ve teşkilatta buldukları İzmit Mutasarrıflığına yazılarak bunlar hakkında da tahkikat yapılması isteniyordu⁵⁸. Bölgede asayişin sağlanabilmesi için Adapazarı Kaymakamı Tahir Bey olağanüstü çaba harcamıştı. İzmit Mutasarrıfı Suad Bey Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği şu telgrafla Tahir Bey'in taltifini istiyordu:

"Dahiliye Nezaret-i Celilesine

Mahreci: İzmit

Devletlü Efendim Hazretleri

Mudurnu ve Akyazı havalisinde icra-yı şekavet eden ve müteaddid yol bağı yapan Akyazı'nın Kuzuluk Kariyesinden Rasim, Bıçkıdere'den Rıza, Kemal, Balballı'dan Bedil, Şahinbey Kariyesinden Ömer ve Şarkiye'den Zeyor Çetesi efradından Mehmed'in bu kerre derdest edilerek evrakıyla ma'an cihet-i adliyye teslim edildiği ve takib-i eşkiyada son derece faaliyet ve mesaisi meşhud olan kaymakam-ı kaza Tahir Bey ile Adapazarı jandarmasının takdir-i ali-i nezaretpenahilerine mazburiyeti ile taltiflerine müsaade buyurulması bilhassa arz ve istirham olunur. Olbabda emr ü ferman hazret-i menlehü'l-emrindir. 21 Kanun-ı evvel 1335. İzmit Mutasarrıfı Suad⁵⁹."

Adapazarı ve çevresindeki, bu durum daha kötü olayların çıkması için adeta bir ortam hazırlamıştı.

İlk Adapazarı Olayları

Mustafa Kemal Paşa, 23 Temmuz 1919'da Erzurum Kongresi'ne katılmış, 4 Eylül'de de Sivas'taki Büyük Kongreyi açmıştı. Burada Hey'et-i Temsiliye teşkil edilmiş, vatanın düşman istilasından kurtarılmasına yönelik çalışmaların İttihatçılık ile hiçbir ilgisi de bulunmadığı kamuoyuna duyurulmuştu. İngilizler, bu hareketi bastırmak üzere, bazı tedbirler aldılar ve Nigehban, İngiliz Muhibleri Cemiyeti ile Cemiyet-i Ahmediye'yi kullanmayı, siyasetlerine uygun buldular. İlk önce Bekir Sıdkı ve daha sonra da Hikmet isimlerinde iki kişinin Adapazarı havalisine geldikleri görüldü. Aslen Manyaslı olan Bekir Sıdkı, Padişah tarafından gönderilmiş intibainı uyandırarak, Sapanca ile Bolu Mutasarrıflığı arasındaki Çerkez, Abaza ve Lâzları, o tarihlerde Kongreciler diye tanınan Mustafa Kemal aleyhine ayaklandırmayı organize etti. Gönüllü toplamak üzere süvari yazılacaklara 30, piyadeye dahil olacaklara da 15 lira maaş vermeyi vaat etti. Sapançalı Beslan (yerli söyleyişle Bislân – doğrusu Arslan) ve Hüseyin Çavuş ile Akyazılı Talustan Bey maiyetleri ile Çerkez Bekir Sıdkı'nın emrine girdiler. Adapazarı Müdâfaa-ı Hukûk Cemiyeti durumu Amasya'da bulunan Mustafa Kemal Paşa'ya bildirdi. Hey'et-i Temsiliye Başkanı imzası ile Adapazarı Kaymakamı Tahir Bey ile İzmit'te I. Fırka Kumandanı Asım Bey'e telgraf çekildi. Tahir Bey, bu hadisenin bütün Adapazarı'nı sarmasını önlemek için hemen az sayıdaki jandarma kuvveti ile âsilere karşı harekete geçti. Arslan ile Hüseyin Çavuş'u tevkif ettirdi ise de, Bekir kolayını bularak, İzmit'e kaçabildi. Mutasarrıflık merkezinde İngiliz yetkilileriyle görüşen bu asi,

İstanbul'a giderek izini kaybettirdi. İngiliz belgelerine akseden Adapazarı hadisesi, büyük bir tehlike arz etmeden mahallî kuvvetlerce önlenmiş oldu. Tahir Bey'in kuvvetlerine bu belgede "Kemalist" denildiği de gözden kaçmamaktadır⁶⁰. Adapazarı Olayı, İstanbul arşivinde olduğu gibi, Mustafa Kemal Atatürk'ün Nutuk'unda da akisler bulmuştur. Metin ve belgeler kısmında şu yazışmaların yapıldığı göze çarpmaktadır:

"Adapazarı kazasının Akyazı cihetlerinde türeyen Talustan Bey ve İstanbul'dan para ve talimatla gelerek, süvari olacıklara 30 ve piyade yazılacaklara 15 lira va'deden Bekir Bey ve Sapanca'nın Akçay karyesinden Arslan namında bir tahsildar birleşiyorlar. Bu adamlar başlarına topladıkları atlı, yaya birtakım eşhas ile Adapazarı kasabasını basmaya karar veriyorlar. Tahir Bey isminde olan Adapazarı kaymakamı, bunu haber alıyor. Tahir Bey, İzmit'ten gönderilen bir binbaşı ile ve tedarik ettiği yirmi beş kadar atlıyı alarak, kasabayı basmaya gelenlere karşı hareket eder. Lütfiye denilen bir köyde karşılaşırlar. Bu gürûha maksadı hareketleri sorulmuş... Verdikleri cevap şu imiş: "Zatı padişahînin hayatta ve makamı muallâyı hilâfetlerinde olup olmadığını öğrenmek için Adapazarı'na makine başına gelmek istiyoruz. Mustafa Kemal Paşa'yı, padişah makamına kabul edemeyiz..."

"Tahir Bey'in makine başında, İzmit mutasarrıfına verdiği malûmatta; 'merkumların İstanbul'da mühimce zevatla temasları olduğunu ve hatta padişahın da bu hareketlerinden haberdar bulunduğunu beyan eyledikleri' derç ediliyordu. Resmen verilen malûmatta; 'Bekir'in, toplanan eşhasa, bu iş için, İstanbul'ca, bir hafta müddet tayin ettiler, beş gün geçti. İki günümüz kaldı. İş taci edelim diye' beyanatta bulunduğu da bildiriliyordu.

Mustafa Kemal Paşa, Adapazarı Kaymakamı Tahir Bey'e de, 23 Ekim'de doğrudan doğruya "Bekir ve rüfekası hakkında tedabiri şedide ve serianın tatbikinde katiyen tereddüt gösterilmeyerek, izalei mazarratlarıyla neticenin işaretini" emretti. 23 Ekim tarihli bir şifre ile, Bekir ve hempalarının hareketleri ve hüviyetleri hakkında elde edilen malûmat, Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya bildirildi ve hükümetçe bu gibi efal ve harekâtı mefsedetkâraneye karşı zamanında tedabiri müessire alınmayıp, mesele teşkilâtı milliyeye temas eylediği takdirde en şedit tedabire tevessülde bulunulacağı ihtar edildi. İzmit'teki Fırka Kumandanı, Adapazarı üzerine bir müfreze gönderecekti. Ali Fuat Paşa da, Düzce üzerine bir miktar kuvvet sevk edecekti. 23 Ekim tarihinde, İzmit'te Fırka Kumandanına, Bekir'in İtilâf ve Hürriyetçilerle ecnebi düşmanlar tarafından gönderildiği ve harekâtı mefsedetkâranelerinin men'i lüzumu bildirildi. İzmit'ten giden ve mahallinde takviye olunan millî ve askerî bir müfreze, "mühim miktarda toplanmış ve toplanmakta olan eşhası şerireyi dağıtmış, tahsildar Beslân ve biraderi Hasan Çavuş'u derdest etmiş, asıl talimat ve para ile bir hafta evvel İstanbul'dan gelmiş olan Bekir, firar eylemişti. Manyaslı olan Bekir, zabitlikten atılmıştı. Adapazarı Kaymakamı Tahir Bey bölgedeki asiler hakkında şu bilgileri gönderiyordu:

Telgraf

Adapazarı, 27.10.1919

Amasya'da Yahut Sivas'ta Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine,

C: 23.10.1919

Emri âlilerini bugün aldım. Hakikaten bir hafta evvel İstanbul'dan sureti mahsusada gelen Bekir Bey namındaki şahsın iğvaatı neticesi olarak İzmit'in Derbent nahiyesinden itibaren Düzce'ye kadar Çerkez köylerinden müsellâh insanlar davet edilerek, bir içtima akit ve harekâtı mefsedetkâraneye teşebbüs ettikleri haber alınarak, derhal livadan celbedilen askerî ve jandarma müfrezesiyle bizzat takiplerine çıkılmış, lütfu hakla vatanın hakikî evlâtları olan diğer ümerayı çerakizenin muavenetiyle bu, neticesi fena olacağı anlaşılan içtima kâmilten dağıtılmış, harekât akîm kalmıştır. Müsebbiplerinden Beslân ve bir refiki derdestle merkeze getirilip tevkif ve pençe kanuna teslim edilmiştir. Bu gibilere kanunun şiddetle tatbikinde zerre kadar müsamaha edilmeyeceği şüphesizdir. Mesele livadan tarafı âlilerine arzedileceği zehabına binaen arzı malûmat edilememiştir. Maahaza tevalisi ihtimaline binaen her türlü ihtimale karşı hükümetin kavi bulunması pek lâzımdır. İcap eden tedabirin ittihaz buyurulmasını istirham eder ve tekerrür etmemesi için lâzım gelen mesaiden hiçbir vakit geri durulmayacağını arz ederim.

Kaymakam

Tahir

Bundan sonra, verilen emirlerle, İzmit'te muharrik ve mürettep olanlardan, İngiliz İbrahim denmekle maruf biri ve sair birtakımları hakkında takibat başladı:

Sivas, 31.10.1919

Adapazarı Kaymakamı Tahir Beyefendi'ye,

C: 27.10.1919

Ecnebi parası ve vatan hainlerinin teşvikatiyle icrayı mefsedete kıyam edenlere karşı satvelli hükümetin ibrazı hususundaki himematı aliyeleri sezavarı tebcildir. Tevkif olunanlar kimlerdir? Neticei isticvabattan ne anlaşılmıştır? O taraflara teşkilatı milliyetinin teftişi maksadiyle Dersaadet'ten gönderilen Erkânıharp Yüzbaşı Cemal Bey'le temas edilmiş midir? İşarı rica olunur.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyeti Temsiliyesi namına
Mustafa Kemal Adapazarı, 9.11.1919

Sivas'ta Heyeti Temsiliye Namına Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne,

C: 1.11.1919

1- Tahkikat ikmal edilmiş. Tevkif edilenler Akçay karyeli Arslan ve Hüseyin Çavuş'tur. Müşevvik ve mürettepler meyanında olduğu tahakkuk ederek, divanıharbe sevk edilmişlerdir. Bunlardan başka İzmit'teki İngiliz İbrahim denmekle maruf olan şahsın nâzımı olduğu da tahakkuk ederek, bu şahıs ile

Talustan Bey'in yeğeni Kâmil ve Kayalardan Tahir hakkında muvakkat tevkif müzekkeresi sadır olmuştur. İbrahim'in derdestini livaya yazdım. Diğerlerini de takip ediyoruz. İnşallah yakında anları da tevkif edip pençei kanuna teslim edeceğiz.

2- Cemal Bey ile görüştük. Beraberce Karasu'ya Rüştü Bey'in nezdine de gittik. Taaddiyat neticesini şifre ile Dersaadet'e yazmıştım.

3- Emri âlilerini berayi devir nevahiden avdetimde bugün aldım. Cevabının tehiri arzu bundan tevellüt etmiştir. Affı âlilerini istirham eder, teveccühü âlilerine arzı şükran eylerim.

Tahir

"Bekir'in, mahallince ittihaz olunan tedabir neticesinde teşebbüsünün akîm kaldığını ve firar eylediğini ve tekrar İstanbul'a avdet ederek, yeniden teşebbüsâtı melûnane bulunması ağılebi ihtimal olduğunu, hakkında takibatı mahsusada bulunulmasını" Amasya'dan 26 Ekim 1919 tarihinde Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya yazıldı. 27 Ekim 1919 tarihinde Bolu Mutasarrıfı Haydar Bey'den gelen telgrafta: "Bekir'in maiyetinde iki zabit, kırk müsellâh adam olduğu halde, Abaza köylerinde halkı, hükümeti hazıra namına hareketi milliye aleyhine teşvik ve birçok para sarf ettiği ve nezarete vuku bulan işaretinin cayi kabul bulamamakta olduğu" bildiriliyordu⁶¹. 2 Ocak 1920'de Çerkez Bekir ve çetesi tamamen ele geçirilmiş ve bunlar hakkında mahkemeleri için tahkikat başlatılmıştı⁶².

Ekim 1919 sonlarındaki Adapazarı Olayı'nı bir başkası takip etti. Hikmet Bey adında biri, bölgede Kuvây-ı Milliye Teşkilâtı'nı yapmakla kendisini yetkili sayınca, Kanbulat Said Bey'le arası açıldı. Hikmet, büyük hadiselerle karışmış ve uzun zaman takibe maruz kalmış bir kimse idi. Ağabeyi Kâzım Bey'le, Adapazarı Çerkezlerinden topladığı bazı adamlarla V. Mehmed Reşad zamanında hükümeti bile devirme teşebbüsünde bulunmuştu. Kâzım Bey'in de katıldığı "Mahmud Şevket Paşa" suikastında onun da parmağı vardı. Bu yüzden Divân-ı Harb-i Örfî tarafından tutuklanamadığı için gıyaben ölümüne mahkûm edilmişti. Kâzım'ın Beyoğlu'nda yakalanması ve muhakeme edilerek idam edilmesi sırasında Hikmet, izini kaybettirmeye muvaffak olmuş ve Yenişehir taraflarında Edhem Paşa'nın yanına sığınmış, sonra da kolayını bularak Amasya'ya gitmişti. 1919 yılına kadar bu çevrede gizlendi. Ateşkes sonrası siyasî durumdan faydalanarak, Adapazarı'na geldi⁶³. Biraz yukarıda temas edildiği gibi, Mustafa Kemal Paşa'yı tanıdığını ileri sürmesine rağmen, Said Bey'in muhalefeti karşısında tutunamayarak, İstanbul'a gitti. Said Molla, Hikmet'i yanına çağırarak, Kuvây-ı Milliye aleyhinde çalışmasını istedi. Hikmet, Said Bey tarafından kırılan gururunu tekrar elde etmek isteyerek, bol para ile Adapazarı havalisine geldi. Hürriyet ve İtilâf Partisi, Nigehban Cemiyeti ve İngiliz Muhibler Cemiyeti'nin de yardımını görerek, taraftar toplamaya başladı. İlk anda beş-on kişi ile, Kuvây-ı Milliye aleyhine tezahüratta bulundu. Değirmendere'den temin ettiği adamların katılması ile Geyve hükümetini ele geçirmek için harekete geçti. Halkın kendisini desteklemediğini görünce, tekrar İstanbul'a döndü. Miralay Şevket Bey, Hikmet'in faaliyetlerinden haberdar olduğu için, daha kötü

hareketlerde bulunmaması için, bölgeye Cemal Bey isminde bir subayı yolladı. Kendisi de o esnada İstanbul'da bulunduğunu tesbit ettiği Hikmet'i huzuruna çağırtdı ve bir görüşme yaptı. Hikmet Bey, Miralay Şevket Bey'e Said Bey ve taraftarlarını şikâyetle, Kuvây-ı Milliye'yi teşkil edemediği için üzgün olduğunu ifade etti. Konuşmasına devam eden Hikmet, Said Bey'le işbirliği teklifi karşısında olumsuz tavır takındı. Said'in Kuvây-ı Milliye'den kuvvet alarak, şahsî bir takım menfaatler temin ettiklerini, çevrede kendisini kabul ettirmeğe uğraştığını da ilâve etti. İlerleyen sohbette, Hikmet'in Miralay Şevket Bey'i de kendisine inandırdığı görülmektedir. Nitekim bu subay, Ali Fuad Paşa vasıtasıyla Mustafa Kemal Paşa'ya ulaştırdığı telgrafında "... eğer, Sivas, Adapazarı'na ve İzmit'e bir telgraf yazarak derse ki, Kuvây-ı Milliye teşkilatından bazı şahısların şahsî çıkarlarını temine ve güç kazanmak istediklerini haber aldık. Bu kanundışı hareketi kabul etmeyiz" şeklinde tavsiyede bulunmuştur. Ancak, Heyet-i Temsiliye Başkanı ve arkadaşları, Hikmet'in Said Molla ile anlaşmış olduğunu, yapacakları için de para bile aldığını bilmektedir⁶⁴. Hikmet, Adapazarı havalisinde kendisine bir çıkar sağlayamayacağını anladıktan sonra, Bursa bölgesinde kendisi gibi Kuvây-ı Milliye aleyhtarı bazı kimselerle temasa geçti. XX. Kolordu Kumandan Vekili Yarbay Mahmud Bey, Hikmet'i yakinen izlemiş ve yaptıklarını Heyet-i Temsiliye'ye ulaştırmış, haberdar etmiştir.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukûk Cemiyeti Hey'et-i Temsiliyesi adına Mustafa Kemal Paşa, Sivas'tan 31 Ekim 1919 günü İzmit ve Adapazarı'nda, Müdafaa-ı Hukûk Cemiyeti Merkez Heyetlerine, Hikmet'i ima ederek uyarıda bulunan aşağıdaki telgrafı yolladı:

*"Kuvây-ı Milliye'ye mensubiyetlerini iddia eden bazı eşhasın menâfi-i zâtiyelerini temin maksadı ile hareket ve tahakküm etmek teşebbüsünde buldukları işitildi. Gayr-i meşrû ve gayr-i kanunî harekâtın teşkilat-ı milliyede yeri yoktur. Bu gibiler hakkında hükümetin kanunu tatbik eyleyeceği muhakkaktır"*⁶⁵.

Bu emir ne derece uygulanmıştır? Burası meçhuldür. Zira, bu defa Sultan Hamid'in Kuşçubaşısı'nın oğlu İzmirli Çerkez Eşref Bey Adapazarı'na gelecek ve "Kuvây-ı Milliye'yi kuracağım, buna ben yetkiliyim" diyerek, Said Bey'e karşı rakib olacaktır.

Milletvekili Seçimleri

Adapazarı, İttihat ve Terakki devresinde birkaç defa seçim yapmış, hepsinde bu partinin büyük bir çoğunluk sağladığı görülmüştü. Mustafa Kemal Paşa ile İstanbul Hükümeti'nin temsilcisi Salih Paşa, Amasya'da bir araya gelmişler, bazı kararlar almışlardı. 22 Ekim 1919'da taraflar arasında varılan anlaşmaya göre, Sivas Kongresi'nde kabul edilen esaslar, toplanması istenen mecliste de benimsenecek, meclisin teşkili için de yurt çapında serbestçe milletvekili seçimi yapılacaktır⁶⁶. Sivas'tan İzmit Mutasarrıflığı'na bu seçimlerin ön çalışmalarının yapılması için talimat verildi⁶⁷. Ali Suad Bey de, İstanbul ve Sivas'ın kararlarına uyarak, sancağın bütün kazalarına durumu bildirdi. Kasım ve Aralık aylarında seçimler için Adapazarı'nda hummalı bir faaliyet görüldü. Eski İttihatçılar ile Kuvây-ı Milliye'yi benimsemiş kimseler Hürriyet ve İtilâfçılara

karşı adaylıklarını koydular. İzmit Sancağı'ndan çok sayıda aday seçimlere, ileride nasıl çalışacaklarına dair programları ilân ederek girdiler. Kocaili Gazetesi'nin Kasım ve Aralık nüshalarında, seçim haberleri ön planda görülmektedir. Bazı kazalarda seçimlere itibar az olurken, Adapazarı ve İzmit merkezinde kalabalık halk grubunun oy attıkları, bazı Ermeni ve Rumların da Türkler gibi hareket ettikleri, bu defa kendilerinden olmayan adayları benimsedikleri müşahede edildi. Akyazı seçimleri hakkında bazı şikâyetler olduysa da Dahiliye Nezareti tarafından yapılan araştırmalar sonunda, Akyazı seçimlerinin kanunlar dairesinde yapılmış olduğu ortaya çıkmıştı⁶⁸. Aralık 1919'un ikinci haftasında neticeler belli oldu. Amasya eski mutasarrıfı Sırrı (Bellioğlu), Sapançalı Hakkı ve Mülga Müessesat-ı İlmiye ve Vakfiye Müdürü Yardımcısı Ali Beylerin İzmit'i temsilen Meclis-i Meb'usan'a katılmaları kesinleşti. Ali Suad Bey'den aldıkları mazbatalar ile Ocak 1920'de İstanbul'da Meclis-i Meb'usan'ın açılışında hazır bulunmak üzere sancaktan ayrıldılar⁶⁹. Ne yazık ki, bu milletvekilleri Meclis-i Meb'usan'da uzun müddet çalışma imkânına sahip bulunamadılar. İngilizlerin baskısı yüzünden ve padişahın da irâdesi ile Mart 1920'de, Meclis-i Meb'usan kapatılınca, Ankara'nın davetini kabul ederek, İstanbul'dan ayrıldılar.

Milletvekilleri arasında ilgi çeken isimlerden biri Sırrı Bey'dir. Adapazarı ve kamuoyu onu Heyet-i Temsiliye ile ilişkilerinden dolayı daha iyi tanımaktaydı. 1876 (1292)'da Kıbrıs-Lefkoşa'da doğdu. Eşraftan Mehmed Nuri Ağa'nın oğludur. İlk ve orta öğrenimini memleketinde tamamladıktan sonra İstanbul'a gelerek Mülkiye Mektebi'ne girdi. 1897'de padişah aleyhinde politika ile uğraştığı gerekçesiyle tutuklanarak, 11 ay Taşkışla'da tutuklu kaldı. 22 Temmuz 1898'de Nafia Kâtipliği ile Kastamonu'ya sürgüne gönderildi. 3 Mayıs 1902'de süresiz kalebentliğe hüküm giydi. Ancak bu ceza iki yıl hapis olarak değiştirildi. Cezasını çektikten sonra 13 Mart 1905'te Kastamonu Belediyesi'nde Sandık Emini olarak çalışmaya başladı. 18 Temmuz 1906'da Belediye Başkâtibi oldu. 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyetin ilanından sonra, 20 Aralık 1908'de Zonguldak Kaymakamlığı'na atandı. 1908-1911 yılları arasında Mudurnu, Düzce ve Adapazarı Kaymakamı olarak görevlendirildi. 19 Haziran 1912'de Amare Mutasarrıfı oldu. 25 Eylül 1913'te Kerbelâ Mutasarrıflığı'na nakledildi. 30 Aralık 1916'da Amasya Mutasarrıflığı'na getirildi. Mütarekeden sonra Amasya'ya gelen İngiliz kumandanının isteklerini yerine getirmediğinden, vâki şikâyeti üzerine, 16 Mart 1919'da İstanbul Hükümeti tarafından işten el çektirildi ve bir süre tutuklu kaldı.

İstanbul Mebusan Meclisi'nin son dönemi için yapılan seçimde İzmit Milletvekili olarak 23 Nisan 1920'de TBMM'ne katıldı ve Meclisin açılışında hazır bulundu. Mecliste İçişleri, Dışişleri, Millî Savunma ve PTT komisyonlarında çalıştı. İlk yıl İçişleri Komisyonunun Başkanlığını yaptı. 10 Eylül 1920'de Başkanlık tarafından özel görevle Tokat'a gönderildi. 27 Kasım 1920'de görevi tamamlayarak, Meclise döndü. 5 Şubat 1921'de Londra Konferansı'na gönderilen Bekir Sami (Amasya) Bey başkanlığındaki kurulda görevlendirildi. 19 Ocak 1922'de İktisat Vekilliği'ne seçildi. Vekâleti ile ilgili olarak 11 konu üzerine gensoru açılması hakkında İsmail Şükrü (Karahisarısahip)'nün verdiği

önergenin Genel Kurulda görüşülmesi sonucu yapılan oylamada, 27 Nisan 1922'de Meclisin güvensizlik oyu ile Vekâletten istifa etti. Müdafaa-yı Hukuk Grubu'nun kurulmasında, muhalefetteki II. Grup'ta yer aldı. Dönem içinde 26 soru önergesi ve 4 kanun önerisi verdi. Milletvekilliği bu dönemde sona erince, İstanbul'da yazıhane açarak ticaretle meşgul olmaya başladı.

1931'de IV. dönemde tekrar İzmit'ten milletvekili seçildi. 1940'ta bazı makam sahiplerine gönderdiği mektuplar, hükümet aleyhine tahrik ve hükümetin manevî kişiliğine hakaret olarak görülüp tutuklandı. İstanbul 2. Ağır Ceza Mahkemesinde yapılan duruşması sonunda, 21 Şubat 1941'de 9 yıl 4 ay hapis cezasına hüküm giydi. 31 Temmuz 1949'da cezasını tamamlayarak salıverildi. 16 Mayıs 1951 tarih ve 5765 sayılı kanunla cezası affedildi. 28 Eylül 1958'de İstanbul'da öldü. Evli olup, iki çocuk babası idi.

1920 YILI OLAYLARI

Aktaşlı Zülfikar

Kuvây-ı Milliyeyi paravan yaparak, şahsî çıkar sağlamak isteyenler de yok değildi. Damad Ferid Paşa Dahiliye Nezâreti'ne Ali Suad tarafından duyurulan bir hadiseyi Sadaret Makamı'na şöyle anlatmaktaydı:

"Şehzâde Abdürrahim Efendi'nin refakat subayı ve mülâzım-ı evvel (teğmen) olduğunu Kuvây-ı Milliye adına yardım toplamak için komiser muavini ve bir polis memuru ile Düzce'ye gitmek üzere Hendek Nahiyesi'ne geldiğini, sonradan Karasu Nahiyesi'ne giderek, Çam Dağı'nda karakol açtığını bildiren genç bir subayın tavır ve hareketleri şüphe uyandırmış, yapılan soruşturmada bunun Karasu'ya bağlı Aktaş Köyü Boşnaklarından Zülfikar adında, okuma-yazması olmayan cüretkâr biri olduğu, resmî elbise giyen bu adamın üzeri aranarak, kırk altı Mahmudîye altını ile bir takım Avusturya, Sırp, Yunan nikel paraları ve madalya ve Karahisar Milletvekili Ali Bey tarafından Şehzâde Abdürrahim Efendi'nin yaveri Arif Bey'e hitâben yazılmış bir mektup; Tümen Kumandanı merhum İzzet Bey'in eşine ait maaş cüzdanları ortaya çıkması ile gerek adı geçen, gerek arkadaşları komiser muavini ile polis memuru haklarında gerekli soruşturma ve kovuşturma açılmıştır"⁷⁰.

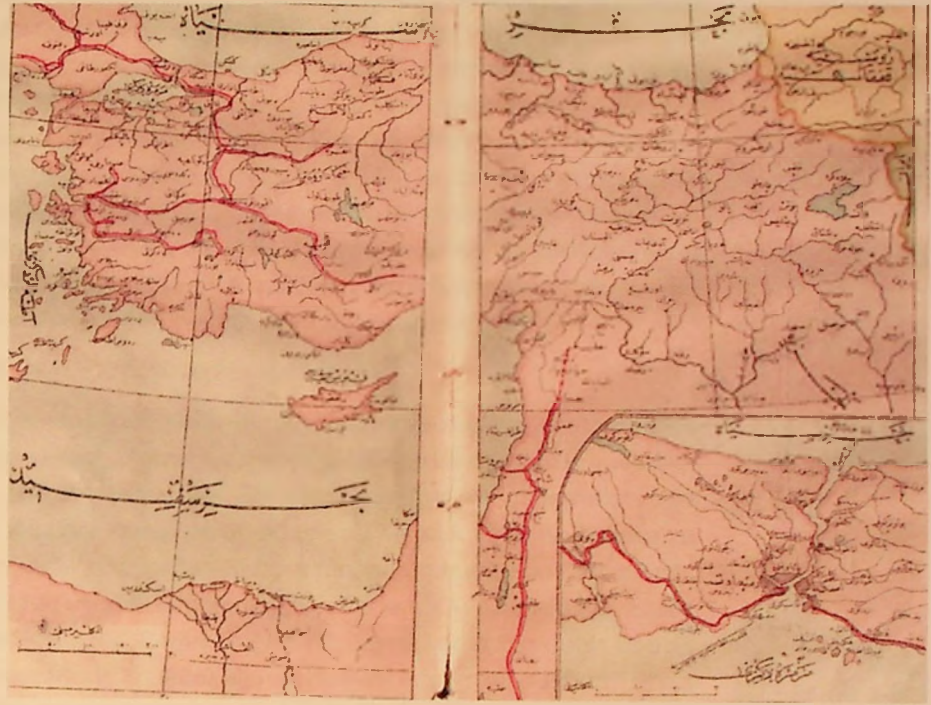
Zülfikar örneğindeki gibi bazı çete veya Kuvây-ı Milliyeciler arasında bu tür insanlar da çıkmıştır. Ancak Hey'et-i Temsiliye ve kumandanlar, bu tür hareketlere asla izin vermemişler, duyulan olayların da üzerine giderek, gerekli cezalandırmaları yapmışlardır.

Çerkez Edhem'in de böyle sıkı emirler neşrettiği bilinmektedir.

Meclis-i Meb'usan'a Telgraf Çekilmesi

Sadrazam Ali Rıza Paşa'nın teşkil ettiği hükümet pek uzun ömürlü olamadı. 3 Mart 1920'de Yunanlıların Manisa Sancağı dahilindeki Bozdağları işgale başlaması üzerine, görevden çekildi. Damad Ferid Paşa'nın tekrar hükümeti kurması tahmin edildiğinden, Mustafa Kemal Paşa Heyet-i Temsiliye adına bir tamim neşretti ve kurulacak hükümetin "millî isteklere uygun" nitelikte olmasına dair Meclis-i Meb'usan'a telgraflar yollanmasını istedi⁷¹. Mutasarrıflık

EKLER

Harita 1 Memâlik-i Şahane

Harita 2. İzmit Sancağı

merkezi böyle bir telgrafı çekmekte mütereddid davranırken, Kandıra, Karamürsel ve Adapazarı 5 Mart 1920'de Meclis-i Meb'usan Başkanlığı'ndan, Mustafa Kemal Paşa'nın istediği şekilde, millî gayeye uygun kabinenin işbaşında görülmesini istediklerini bildirdiler. Belediye Başkanı Fahri, Müderris Harun, Fabrika Müdürü Necmeddin, Dava Vekili İbrahim, Emekli Binbaşı İsmail Hakkı, Tüccâr Ömer, Tüccâr Faik, Eşraftan Mehmed Sıdkı ve Hasan Efendilerin imzasının yer aldığı telgrafta, "Milletçe bilinen sebeplerden dolayı Hükümetin istifası milleti galeyana getirmiştir. Güvenimize lâıyk olmayan bir Hükümet başkanına millet asla tahammül edemeyecektir. Halkın düşüncesi tamamı ile bulunmadan, teşebbüslerinizi asla fiilen görmek istemeyiz" denilerek, Adapazarı halkının genel isteğini belirttiklerini ilân ediyorlardı⁷².

İngilizlerin Geyve Boğazından Atılması

Ateşkesten sonra, İngilizlerin demiryolu merkezlerine kendilerinden memurlar koyulduğu ve muhafazası için Hindli birliklerin bırakıldığına yukarıda temas olunmuştı. Heyet-i Temsiliye, Sivas'tan ayrılmış ve çalışmaları için Ankara'yı seçmişti. Mustafa Kemal ve arkadaşları 27 Aralık 1919'da Ankara'ya merâsimle gelmişler ve Millî Mücadele'yi buradan idare etmeğe başlamışlardı. İstanbul'da Meclis-i Meb'usan'ın kapatılması yüzünden, XX. Kolordu Komutanı Ali Fuad Paşa'ya verilen emirle, Geyve Boğazı'nın dışına kadar Eskişehir, Bilecik ve Geyve'nin millî kuvvetlerin kontrolü altına alınması istenmişti. Ali Fuad Paşa da bu kutsal görevi 24. Tümen Komutanı Yarbay Mahmud Bey'e havale etmişti⁷³.

Kuvây-ı Milliye çetelerinin de yardımını gören Yarbay Mahmud Bey, altı asır kadar önceki fatihlerin de yaptığı gibi, Lefke'den Akhisar ve Geyve güzergâhını takip ederek, düşmanı geri atmayı kararlaştırdı. Sakarya üzerindeki bazı köprüleri dinamitle havaya uçuran İngilizler, Ortaköy ve Saraçlı'daki Rumları teşkilatlandırarak, Mahmud Bey'e karşı kullanmak istediler. 24. Tümen'e bağlı kuvvetler Ortaköy harekâtını başarı ile tamamlayarak, Rumları dağlara püskürttüler. Mahmud Bey Geyve istasyonu ve kasabayı ele geçirdikten sonra, II. Bayezid devrinden kalma köprüyü de geride bırakarak, Sakarya nehrinin aktığı dar vadiye girdi. İngilizler, Sapanca istikametine çekilirlerken, Adapazarı yönündeki demiryolu köprülerini de havaya uçurdular. Mahmud Bey ve çeteler Doğançay'a kadar hızla ilerleyerek, bu köyü de ele geçirdiler. Böylece Geyve Boğazı tamamen millî kuvvetlerin kontrolü altına girmiş ve İstanbul Hükümeti ile sınır, Doğançay-Arifiye hattı olmuştur. İngilizlerin Sapanca'dan itibaren bu bölgeye pek yanaşmadıkları ve zorunlu hallerde de korkuya düştükleri nakledilmektedir. Dr. Rıza Nur, hatıratında "Heyet-i Nâsiha" vazifesi ile Ankara'ya giderken, İngiliz askerlerinin Arifiye civarına kadar korku içinde, kendilerine refakat ettiklerini anlatmaktadır. Geyve Boğazı'nın kuvvetlerimizin tam olarak kontrolü altına girmesi, 29 Mart 1920'de sona ermiştir⁷⁴. Meclis-i Meb'usan'ın kapatılması üzerine Ankara'ya yolculuk yapan birçok milletvekili, Ankara'nın talimatı ile bu yolu tercih etmiştir. Yunus Nâdi Bey, Geyve Boğazı'na geldikleri zaman şu manzara ile karşılaştıklarını yazmaktadır: "... evet ta kendisi. Bizim asker... Henüz oraya gelmişler. Bir taraftan telefonlar kuruluyor, diğer taraftan ateşler yakılıyor, çadırlar kakılıyor ve bunların hepsi, bardaktan boşanırcasına

yağan bir yağmurun altında yapıliyordu. Karargâh mahiyetinde olarak içine ithal edildiğimiz evin ocağı yanmıştı. Telefonu işliyordu... Kumandan, geldiğinizi haber vereyim bari diye telefonu eline aldı⁷⁵.

Adapazarı ve Geyve'den Geçen Kafileler

İngilizlerin İstanbul'u işgali ve Meclis-i Meb'usan'ın kapatılması üzerine, Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara davetini alan bir çok vatansever ve milletvekili, gizlice başkentten ayrıldılar. Halide Edip-Yunus Nâdi, Celâleddin Arif ve İsmet Paşa, Dr. Rıza Nur ve Yusuf Kemal, Hüseyin Avni-Bekir Sami grupları Kocaeli yarımadasından Adapazarı'na doğru zorlu, tehlikeli havada yola çıkmışlardı.

Meclis-i Meb'usan Başkanı Celâleddin Ârif Bey kafilesinde XX. Kolordu Komutanı Ali Fuad Paşa'nın babası İsmail Fazıl Paşa, Albay İsmet (İnönü) Bey, Binbaşı Saffet (Arkan) Bey, Saruhan Milletvekili İbrahim Süreyya Bey, Kırşehir Milletvekili Keskinli Rıza Bey, Çerkez Edhem'in ağabeyi Saruhan Milletvekili Reşid Bey, Özbekler Tekkesi Atâ Efendi ve Teğmen Abdurrahman vardı. Bu kabile Adapazarı-Hendek yolu ile Düzce'ye doğru yol almış ve Mart ayının son günü Bolu'dan Aladağlar üzerinden Ankara'ya Nisan 1920'de varabilmişti. Ankara, İsmet ve Celâleddin Ârif Bey grubunu yolda iken telgrafla epeyce aramasına rağmen, temas kuramadığı için, görüşmemişti. Düzce'ye vardıklarında ise, Hendek ve çevresinde Kuvây-ı Milliye aleyhinde bazı kıpırdanmalar meydana gelmişti⁷⁶.

Halide Edib ve Yunus Nâdi grubu, Kuşçalı yoluyla ve Yahya Kaptan'ın arkadaşlarından Arslan Bey Çetesinin koruyuculuğu altında Adapazarı'na doğru hareket halinde idi. Onlar da Mart ayının son haftasında, soğuk bir kış gününde zorlukla ilerleyebiliyorlardı. Dr. Adnan (Adivar), Hüsrev (Gerede), Besâlet (Gerede), Miralay Kâzım, Naim Cevad, İzmit Milletvekili Sırrı (Bellioğlu) gibi meşhur simalar bu kafilde idiler. Kaymaz ve Ermeşe üzerinden Adapazarı'na geldiklerinde, Kaymakam Tahir Bey tarafından karşılandılar. Onun evinde ve otelde İstanbul'un durumu hakkında Adapazarılılar ile görüştüler. Geyve Boğazı'nın durumu açıklığa kavuşmadığı için, kabile ertesi gün Hendek istikametinde yola koyuldu. Hendek yakınlarında Müdâfaa-ı Hukûk Cemiyeti Başkanı Rauf Bey tarafından karşılandılar. Geceyi burada geçirdiler. Sabahleyin erkenden harekete hazırlanırken, Mustafa Kemal Paşa'dan telgraf aldılar. Geyve yolunun açıldığı, trenle Ankara'ya gelmeleri istendiği için, kabile tekrar Adapazarı'na döndü. Bu arada, İzmit'teki İngiliz Kumandanlığı, Adapazarı'ndaki bu şüpheli yolcular hakkında Kaymakam Tahir Bey'den malûmat istemekte idi. Halide Edib, Yunus Nâdi grubu, İngilizlerin Adapazarı'na kuvvet göndermeleri ve beklenilmeyen anda tutuklanmaları ihtimalini de düşünerek, kasabadan ayrıldılar ve Doğançay'a arabalarla geldiler. Geyve'ye drezinle gittiler. Burada kasaba Kaymakamı Hamdi Nâmık ve Kuvây-ı Milliye Kumandanı Mahmud Bey tarafından misafir edildiler⁷⁷.

Erzurum milletvekilleri de, Halide Edib ve Yunus Nâdi grubu ile aynı zamanda Kocaeli yarımadasında yolculuk yapmakta idiler. Hüseyin Avni (Ulaş), Necâti (Güneri), Zihni (Orhan) ve Necâti Bey'in kardeşi Necib Beyler, bir an

evvel Ankara'ya ulaşmak için çalışıyor ve Adapazarı'ndan Geyve istasyonuna varmayı istiyorlardı. Kuşçalı telgrafhanesi, Ankara'da Mustafa Kemal Paşa'ya, Erzurum milletvekillerinin yolda bulunduğunu haber vermiş, ancak Necib Bey pek tanınmadığı için, kimliğinin açıklığa kavuşturulması da ricâ edilmişti⁷⁸.

Mustafa Kemal Paşa'nın maiyetinden Bekir Sami Bey de güç şartlar altında ve gizlice Adapazarı'na gelebilmişti. Karzak Süleyman Paşa, Kafkasya'nın itibarlı bir ailesinden olan ve General Musa Paşa'nın oğlu Bekir Sami'yi, Kafkazâde Osman vasıtası ile Geyve'ye ulaştırabilmişti. Bekir Sami, Büyük Millet Meclisi çalışmalarına başladıktan sonra, Hariciye Vekili seçilmiş ve yardım temin etmek üzere Sovyet yetkilileri ile görüşmek üzere Rusya'ya gitmiştir⁷⁹.

Eski İzmir kâtib-i mes'ullerinden Mahmud Celâl (Bayar) Bey de İstanbul'dan gizlice ayrıldığında, Adapazarı'na gelmiş ve Kuşçubaşı Eşref Bey'le tanışmıştı. Eşref Bey'in adamları, Bozdağ ve Aydın taraflarında ilk Kuvâ-yı Milliye teşkilâtını kuran ve geleceğin başbakanı ve cumhurbaşkanını, tehlikelerden koruyarak Geyve'ye kadar götürmüşlerdi⁸⁰.

Heyet-i Nasıha

Mart ayı sonları... Mutasarrıf Ali Suad Bey, Geyve Kaymakamı Hamdi Nâmık Bey'i telgrafla arayarak, "Yarın saat altıda hareket eden tren ile dört milletvekilinden meydana gelen bir heyet Geyve'ye hareket edecektir. Kendilerini Ankara'ya götürececek aracın hazırlanmasını rica ederim" diyordu.

Bu dört milletvekili kimdi? Niçin Anadolu'ya geçmişlerdi? Mustafa Kemal Paşa ile ne ilişkileri olabilecekti? XX. Kolordu Komutanı Tuğgeneral Ali Fuad Paşa'ya ulaşan haberlere göre, Hey'et-i Nâsiha'ya dahil edilen Binbaşı Salih (Omurtak), 24 Mart 1920'de sabahleyin İstanbul'dan, Haydarpaşa'dan ayrılmıştı. O da Lefke/Osmaneli'ndeki Yarbey Mahmud Bey'i arayarak, "İngilizlerin treni ile Harbiye Nezâreti Başyaveri Salih Bey'in bulunduğu bir hey'et hareket etmişti, başyaver tutuklanmalı ve Ankara'ya gönderilmeliydi", haberini vermişti. İngilizlerin organize ettiği trenin diğer yolcuların kimlikleri de artık öğrenilmişti. Dr. Rıza Nur (Sinop), Yusuf Kemal Bey (sonraları Dışişleri Bakanı), Abdullah Azmi Bey (Eskişehir) ve Hoca Vehbi Efendi (Konya) lerdı.

Dr. Rıza Nur, görevlendirilme ve yol hikâyesini şöyle anlatmaktadır: "Bâb-ı Âlî'ye gittik. Ali Rıza Paşa ile Salih Paşa bizi aldılar. Fevzi Paşa (Harbiye Nâzırı) da var... Salih, kabinemiz sallanıyor. Ferid Paşa gelecek... Ankara'ya gidin. El birliği ile çalışalım... Haydar Paşa'ya gidelim. Arkadaşlar hazır. İngilizler bize pis, içi süprüntü dolu bir eşya vagonu verdiler. İzmit'e geldik. Mutasarrıf Suad bizi misafir etti. Ertesi gün İstanbul gazeteleri geldi. Bize "Hey'et-i Nâsiha" adını veriyorlar. Tuhaf... Nasihat Heyeti imişiz. Demek kabine Anadolu'ya nasihat etmeğe gönderiyor süsü veriyorlardı". İzmit'te de bundan dolayı telaş vardı. Mutasarrıf Ali Suad Geyve'deki kaymakam Hamdi Nâmık Bey'i arattı. "Yarın sabah saat altıda hareket eden bir trenle dört milletvekilinden meydana gelen bir heyet Geyve'ye hareket edecektir" dedi. Hamdi Nâmık Bey, hemen şifreli bir telgrafı İzmit'e ulaştırdı. Telgrafta "Hey'ete söyleyiniz. Zinhar İngiliz askerleri

ile gelmesinler. Çünkü tertibat aldım. Treni havaya uçuracağım. Bunun sorumluluğu size ait olacaktır” denilmişti. Ayrıca, telgrafın önemi sebebi ile, geciktirilmesi idamla sonuçlanacaktır. Mutasarrıf Ali Suad Bey'e imza karşılığı teslimi de ihtar edilmişti. Hamdi Nâmık, hatıralarında, gelişen olayları şu şekilde anlatmaktadır: “Bu habere hayret ettim. Gelen heyet kimlerden ibaretti? Neden dolayı İngilizlerle geliyorlardı? Bu bilmeceyi bir türlü halledemedim. Ve bu yüzden siyasi bir mesele çıkar diye çok endişe ettim. O gece hiç uyuyamadım. Sabah saat beşte Geyve'den İstasyon'a geldim. İstasyon memuru Ermeni olduğu için, gizlemeğe mecbur bulunduğum hareketleri İstanbul'a haber verir diye kendisini vaktiyle istasyon binasından çıkarmış, uzaklaştırmıştım. Oraya da jandarma koymuştum. Derhal istasyon memurunu çağırdım. Doğançay istasyon memuru ile haberleşmesini söyledim. Onların da haberi yoktu. Adapazarı'na sordum. Aynı cevabı aldım. Nihayet Sapanca istasyon memurundan şöyle bir cevap geldi: İzmit'ten özel bir tren geliyor, ama ne olduğunu bilmiyorum. Sapanca memuruna: Trene işaret ver. Mühim bir telgraf var, dedim. Hemen, Sapanca istasyonundaki memur aracılığı ile İngiliz subayına haber ulaştırdım. Hey'eti kesinlikle Geyve'ye getirmeyiniz. Çünkü treni havaya uçurmak için tertibatı aldım. Sorumluluk artık size aittir. İngiliz subayı telgrafi alır-almaz, heyetin yanına gitmiş. Ben sizi Geyve'ye götüremem. Hatta Adapazarı istasyonundan uzak bir yerde bırakacağım. Ona göre hazırlanınız, demiş. Bu telgrafi yazdıktan sonra milis kuvvetlerinden dört kişi aldım. Drezin ile Doğançay'a gittim. Orada neticeyi bekledim”⁸¹.

Dr. Rıza Nur ve arkadaşları Arifiye'den sonra İngilizlerden ayrıldılar. Elleri bavu kan ter içinde Sakarya kıyısına kadar yürüdüler. İngilizlerin havaya uçurdukları küçük demir bir köprüyü geçtiler. Kuvâ-yı Milliye ile İngilizler arasındaki boğaz kısmındaki sınır geçtiler. Birkaç köylüye rastladılar. Onların yol göstermesi ile Sakarya'nın karşı sahiline kayıkla geçtiler. Doğançay'dan önce de bir teğmen kendilerine katıldı. Doğançay istasyonunda karşılarında Kaymakam Hamdi Nâmık Bey'i buldular. Drezinle, şimdiki Ali Fuad Paşa istasyonuna gittiler. Sonra Geyve'ye geçtiler. Hamdi Nâmık Bey, Geyve'ye kadar gelişen olayı anlatırken, “Yarım saat sonra karşımda amele tarafından sevk edilen bir drezin görüldü. Kendilerini karşıladım. Gelen heyet şunlardı: Yusuf Kemal (Kastamonu), Dr. Rıza Nur (Sinop), Abdullah Azmi (Eskişehir), Mehmed Vehbi (Konya). Bunları istasyon memurunun odasına aldım. Ve seyahat gayesini sordum. Yusuf Kemal Bey şöyle cevap verdi: Bizi Sadrazam Salih Paşa Hazretleri, Mustafa Kemal Paşa ile mülâkata memur etti. Kendisi ile görüştükten sonra İstanbul'a döneceğiz. Çünkü namusumuz üzerine söz verdik. Bundan dolayı sizden bir kaymakam olarak, bizi Bilecik'e ulaştırmanızı rica ediyoruz. Ben de cevap verdim. Öncelikle şunu söyleyeyim: Ben Salih Paşa'nın kaymakamı değilim. Ben Anadolu hükümetinin bir memuruyum. Aynı zamanda Müdâfaa-ı Hukûk Cemiyeti'ndenim. Kazamın bölgesinden geçecek kimse milletvekili değil bir peygamber bile olsa, kimliği ve gayesini anlatmadan bir adım bile atamaz. Abdullah Azmi hemen atıldı: Kaymakam Bey... Galiba bir anlaşmazlık ortaya çıktı. Yusuf Kemal Bey'in maksadı o değildi. Bana esas gayelerini anlattılar. Ben de onları başka bir drezin ile Geyve'ye gönderdim. Bu

arada Jandarma Kumandanı Esad Bey'e de şöyle bir emir verdim: Heyeti oraya gönderiyorum. İstirahatlarını temin et. Kesinlikle halk ile temas ettirmeyin. Bir saat sonra Geyve'ye varışında, bunları ziyaret ettim. Bu sefer Rıza Nur odanın kapısında nöbet bekleyen jandarma erini ima ederek, bana: Galiba, Kaymakam Bey, göz altındayız, değil mi? Dedi. Hemen: Ne ilgisi var! Ben sizin hayatınızı korumak için tedbir aldım. Çünkü Doğançay'da da belirttiğim gibi, halk galeyandadır. Doğrusu diplomatça cevap, dedi⁸² diye yazmakta, böylece, anlatılanlar diğer belgelerle de doğrulanmaktadır. Bu önemli misafirler hemen Ankara'ya gönderilmediler. Önce Yrb. Mahmud Bey, Geyve'de onlarla görüştü ve niyetlerini öğrendi.

Dr. Rıza Nur, bu görüşme için şunları ifade etmektedir: "Mahmud Bey, bizimle ahvâle dair görüştü. Ne biliyorsak saf saf söyledik. Arada hayret eseri gösteriyor. Farkında değiliz. Mahmud Bey bize karşı hiçbir terbiyesizlik yapmadı. Bir iki konuştuktan sonra ise büsbütün nazik oldu... Nihayet Mustafa Kemal'in bir telgrafını bize sundu..."

Geyve ile Ankara arasındaki telgraf görüşmeleri ise, karşılıklı fikir alışverişi şeklinde cereyan etmiştir. Hey'et-i Nâsiha üyelerinin telgrafı 28 Mart 1920 tarihlidir:

"Ankara'da Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

"Sırf Zât-ı Âlînizle ve heyetinizle görüşmek, Salih Paşa Kabinesi'nin, Meclisimizin ve İstanbul efkâr ve ahvâlinde ve icabeden hususlardan bilgi vermek için görüşme istiyoruz".

Bu telgrafın Ankara'da değerlendirilmesinden sonra yine aynı günde, Mustafa Kemal Paşa'nın cevabı Geyve'ye ulaştırıldı:

"Yusuf Kemal, Rıza Nur, Vehbi ve Abdullah Azmi Efendilere,

Cevap:

1. Zât-ı Âlîleri hangi makamın verdiği salâhiyet ve memuriyetle görüşmek istiyorsunuz?

2. Bahsettiğiniz hangi meclistir? Bizce malûm olan meclis, duçâr-ı ta'arruz ve hakaret olmuş, meb'usanının büyük bir bölümü İstanbul'dan ya firar veya ihtifa etmişlerdir. Başta Meclis-i Meb'usan Reisi olmak üzere bir kısmı gece buraya vâsıl olmuştur. Diğer bir çokları dahi İngilizlerin takibi altında yollardadır. Sizin, İngilizlerin taht-ı himâyesinde ve teshilafatında olarak Anadolu'ya geçmeğe nasıl muvaffak olabildiniz? Muhtac-ı tefsirdir?

3. Evvelâ yukarıdaki 2. Madde hakkında bizi aydınlatmanızı rica etmekteyiz. Tümen Kumandanı Mahmud Bey'e her şeyi söyleyebilirsiniz".

Telgrafa, Mustafa Kemal Paşa "Hey'et-i Temsiliye Adına" imzasını koymuştur.

Hey'et-i Nâsiha ile Mahmud Bey görüşmesi yapılmış ve 29 Mart 1920'de, Hey'et-i Temsiliye Başkanı Mustafa Kemal Paşa'ya cevabî telgraf gönderilmiştir. Burada şu bilgiler verilmekteydi:

"Numara: 38 Geyve İstasyonu: 29.3.1336

1. Biz Salih Paşa tarafından ve Meclis-i Meb'usan'da toplanmış olan 60 kadar milletvekilinin teklifi ile geldik.

2. Meclisimiz, hücumu uğramış ve hakaret de edilmiştir. Bundan dolayı, gereken protesto yazıları, Meclisin genel birleşimi, hürriyet-i istiklâl ve vicdanımızın teminine kadar oybirliği ile tehir edilmiştir. Bazılarımız tarafından Anadolu'da başka bir yere çekilmek de düşünülmüş ve hatta arzu da olunmuş ise de, buna maddî imkân olmamıştır. Şimdilik bu karar ile yetinilmiştir. Milletvekillerimizden tutuklu bulunan sekiz-on kadarı ile hâl-i firarda bulunan bir bu kadarından ve hâl-i ihtifade olan yine on kadarından başkası böyle bu mühim zamanda her gün daire-i meb'usanda toplanmakta ve hususî olarak fikir alışverişinde bulunmakta ve çareler düşünülmektedir. Arkadaşlarımızdan bazıları İngilizlerin takibi altında yollarda zahmet çekmekte iken, bizim İngilizlerin elinde bulunan vesait ile gelebilmemiz bahsine gelince; bu, Salih Paşa kabinesinin uzunca bir zaman sarf ettiği gayrete karşı İngilizlerin gösterdiği zorlukları Fransızların ortadan kaldırması sureti ile Hükümetin sağladığı izin ile vaki olmuştur. Sorularınızın altındaki şüphe bizi çok üzmüştür. Şunu izâh edelim ki, biz, kesinlikle bir Hey'et-i Nasiha değiliz. Biz ilk günden beri, gerek mecliste arkadaşlarımız içinde, gerek hükümet nezdinde bağırarak söyledik. Zaten doğrudan doğruya sadece sizinle görüşmek istemeliğimiz de bunu doğrulamaktadır. Bundan dolayı biz ne nasihat vermek, ne de bir teklifte bulunmak üzere geliyoruz. Vazife ve maksadımız, İstanbul'un durumunu size anlatmak ve sizinle sohbet etmek ve dertleşmektir".

Hey'et-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal bu telgrafla bazı endişelerini gidermiş oldu. Ankara'dan Geyve'ye 30 Mart 1920 günü, şu telgrafı gönderdi:

"Geyve'de 24. Tümen Kumandanı Mahmud Beyefendi'ye,

Yusuf Kemal, Rıza Nur, Vehbi ve Abdullah Azmi Beyefendilere,

Şifrenizi okuduk. Seyahat gayesini anladık. Ankara'ya teşrifinize intizar ederiz. Seyahat-ı Âlilerinin ve yolda iken gereken yardımın temini, Tümen Kumandanı Mahmud Bey'e yazılmıştır Efendim".

Kafile, emir çerçevesinde yola çıkarıldı. Nisan başında da Ankara'ya varıldı⁸³.

Eski Harbiye Nazırı Fevzi Paşa'nın Geçişi

Mütarekede Muzaffer (Kılıç) İstanbul'da jandarma subayı idi. Mart 1920'de, Eski Harbiye Nazırı Ahmed Fevzi (Çakmak) tarafından kabul edilerek, Anadolu'ya geçeceği gizli kaydı ile söylendi. 17 Nisan 1920'de, şartlar uygun olduğu için Fevzi Paşa, Anadolu'ya geçti. Yanında bir bavul ve bir er vardı. Kıyafeti sivildi. Atla, Sultaniyeçayırı, Polenezköy Yolu takip edilerek, Âlemdağı'na ulaşıldı. Paşa, İstanbul ile Ankara arasındaki önemli haberleşme merkezi olan

Kuşçalı'ya geldi. "Zafer" şifre adı ile bir telgraf gönderildi:

"Ankara'da Hey'et-i Temsiliye Nâmına Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne, Kuşçalı/20 Nisan 1336.

Anadolu'ya hareket buyuran Harbiye Nâzırı Fevzi Paşa, bugün saat beş sonrada Kuşçalı'ya muvasalat buyurmuşlardır. Bu gece burada istirahat buyuracaklardır. Buradan itibaren takip edilecek istikamet in iş'arına ve o istikamette icabeden memurların bulundurulması hususunun lâzım gelenlere emir ve irâdesi arzedilir".

Mustafa Kemal Paşa da, aynı gün Fevzi Paşa'ya telgraf aracılığı ile şu haberi ulaştırmıştır:

"Kuşçalı'da Paşa Hazretleri'ne,

Bizimle görüşme şerefine, millete seçkin hizmetlerde bulunacağınızdan dolayı pek mesuduz. Özel saygılarımızı sunarız. Yanınızdakilerin de gözlerinden öperiz. Hiç gecikmeden Adapazarı – Geyve üzerinden Ankara'ya teşriflerinizi beklemekteyiz. Durumunuz Allah'a şükür iyi olmalıdır. Anzavur her tarafta mağlup edilmiş, perişan olarak kaçmıştır. Kuvvetlerimiz bugün Bandırma'ya girmiştir. Bunların ateşi altında üç – beş kişi ile ihtimal vapura atlayarak kaçmıştır Efendim" ⁸⁴.

Telgraf, Kuşçalı'daki Ali Efendi aracılığı ile hemen Paşa'ya takdim edilmiştir.

Salih Kılıç, Kuşçalı – Adapazarı ve Geyve seyahatini de şu şekilde anlatmakta, Paşa'nın geçişine dair aydınlatıcı bilgi vermektedir:

"İzmit yakınlarına geldik. İzmit'te Kuvây-ı İnzibatiye ve işgal kuvvetler bulunduğundan, İzmit'in kenarından, tepelerden ve patika yollardan yürüyerek, Kandıra'ya gelip, geceyi orada geçirdik. Sabahleyin oradan hareketle Saray Köyü'ne geldik. Bir gece de orada kaldık. Ertesi gün Adapazarı'nın yakınlarında tepede bir yerde istirahat ediyorduk. Paşa'yı bir değirmene saklamıştık. Biraz yiyecek tedarik edip, kendisine götürdüm. Yine yanından ayrılıp erlerimin yanına geldim. O sıralarda bir ara Adapazarı'nda bir subay ile iki sivil yanımıza geldiler. Harbiye Nâzırı Ferik Fevzi Paşa'yı sordular. Bilmiyoruz, tanımıyoruz. Herhalde İstanbul'da vazifesinde olacak, dedim. Ne için soruyorsunuz? Ne olmuş, biz de anlayalım? Dedim. Bunun üzerine; Bir müfreze ile İstanbul'dan kaçmış. Kendisine Adapazarı'nda yer hazırladık. İstirahatını temin edecektik. Bunun için kendisini karşılamaya geldik, dediler. Böyle bir şeyden haberimiz olmadığını, bunu ilk defa duyduğumuzu söyledim. Biz terhis edildik. Köylerimize gidiyoruz. Silahlarımızı da İstanbul'da düşmanlara bırakmadık, uzakta bir ağacın dibinde oturup bizi gözetlemeye başladılar. Biraz sonra da gittiler. Ben, Paşa'nın yanına gidip, durumu bildirdim. Bunların bizi yakalamak üzere İstanbul'dan tertibat emri almış olmaları muhakkak idi. Paşa bana, birkaç erle Adapazarı'na gidip, durumu anlamamı ve haber getirmemi söyledi. Dört er ile Adapazarı'na girdim. Şöyle bir dolaşım. Şehirde durum çok fena ve tehlikeli bir halde idi. Şehir ve kasabalarda isyanlar başlamıştı. Etrafta silahlar atılıyordu. Bir gün evvel Düzce ve Hendek

tarafına isyanı bastırmak için süvari birliği komutanı Mahmud Bey ve kurmayı Düzce'nin Nüfren Boğazı'nda âsiler tarafından pusuya düşürülerek şehid edilmiş, kuvvet dağılmış ve köprüler atılmıştı. Bu halleri bizzat gördükten sonra güçlüğü geriye geldim. Vaziyeti olduğu gibi anlattım. Artık Adapazarı'na girmemize imkân kalmamıştı. Kenarlardan, dereler içinden yürüyerek, sabaha karşı artık emniyet bölgesi olan Geyve Boğazı'na geldik. Tren yolundan yürüyerek, Geyve istasyonundaki kahveye oturduk. Orada, daha evvel Adapazarı'ndan kaçan Kuşcubaşı Eşref ve müfrezesi ile karşılaştık. Onlar da dolaşıyorlardı. Kahvede çay ve kahve içtikten sonra, Paşa'yı uyuması için, kahvenin üstündeki, kahvecinin yattığı odada, kahvecinin yatağına yatırdım. İki saat sonra Paşa'nın resmî ferik elbisesi ile kırık tahta merdivenlerden inmesi üzerine, İstanbul'dan beri yanında taşıdığı bavulun içinde, bu elbisenin bulunduğunu anlamış olduk. Geyve istasyonundan hareket edecektik. Tren yolunun bir kenarında toplu bulunan drezinlere binerek, doğru Lefke (Osmaneli)'ye geldik. Orada bulunan XX. Kolordu Kumandanı Ali Fuad Paşa'ya yaveri İdris Bey vasıtası ile Paşa'nın geldiğini bildirdik. Bizzat karşıladı. Alıp içeriye götürdü. O zaman Binbaşı Saffet Bey (Saffet Arıkan/Cumhuriyet'te bakan) de kurmay başkanı idi"⁸⁵.

Büyük Millet Meclisi ve Milletvekilleri

Meclis-i Meb'usân-ı Osmanî'nin kapanması üzerine, Ankara'nın harekete geçtiği görüldü. Mustafa Kemal Paşa, Hey'et-i Temsiliye adına bir bildiri yayınladı. Meclis-i Kebir-i Millî / Büyük Millet Meclisi'nin hayata geçirileceği için, vilayetlerde, mutasarrıflıklarda kısa zamanda Müdâfaa-ı Hukuk Cemiyeti esaslarını benimsemiş saygın kişilerin tespit edilerek, milletvekili seçilmesini istedi. Ayrıca, Meclis-i Meb'usân-ı Osmanî'deki milletvekilleri de istedikleri takdirde, yeni açılacak, Ankara'da toplanacak meclise katılabileceklerdi. Yukarıda da temas edildiği gibi, Mart 1920 sonlarına kadar, başta Meclis Reisi Celâleddin Ârif Bey (Erzurum) olmak üzere, birçok milletvekili, Adapazarı ve havalisinden geçerek, Bolu yolu ile Ankara'ya kutsal vazifeye koşmuşlardı.

İzmit Mutasarrıflığı'nda hemen seçimlerin icrasına geçildi. Eski Kaymakam Fuad (Carım), Geyve Kaymakamı Hamdi Nâmık, Adapazarılı Hafız Abdullah ve Halil İbrahim Beyler, ekseriyeti temin ettiler. Mazbatalarını da alarak, Ankara'ya hareket ettiler.

Geyve Kaymakamı Hamdi Nâmık Bey, milletvekili seçilişini ve Ankara'ya gidişini anlatırken; "Ali Fuad Paşa'dan, bir gün Bilecik'ten telgraf aldım. Beni çağırıyordu. Kendisi Bilecik istasyonu binasının önünde oturuyordu. Yanına yaklaşıncaya, ayağa kalktı. Yanında Kurmay Başkanı Saffet (Arıkan) ile, bütün askerî harekâta kendisine refakat etmiş olan arkadaşım, o zamanki İzmit Milletvekili ve şimdi Hariciye Vekâleti Umûmî Kâtibi Fuad Carım vardı. Ali Fuad Paşa bana: Yaptığın hizmetlerden dolayı sana vatan namına teşekkür ederim, dedi. Ben de, vazifemden başka bir şey yapmadım, dedim. Seni Bilecik Mutasarrıflığı'na göndermek için çağırdım. Şimdi beraber gideceğiz, dedi. Paşam ben terfi peşinde koşan bir adam değilim. Ben kendi çevreme tamamen hakimim. Halkın da bana sevgisi vardır. Orada başarılı oluyorum. Beni bigâne muhite gönderirseniz, doğru olmaz. Aynı zamanda ben kanaatimle hareket

eden bir adamım. Orada belki tedip edilecek insanlar vardır. Ben ise başkalarının sözü ile iş göremem. Bundan dolayı oraya Bilecik livası dahilindeki kaymakamlardan birini tayin ettirerseniz daha hayırlı bir iş olur. Ali Fuad Paşa, bu sözlerimi takdirle karşıladı. Bir müddet sonra İzmit adına milletvekili seçilmiştim. Artık Geyve'deki vazifelerim de son bulmuş, her şey yoluna girmişti. Ailemi Geyve'de bırakmış, yalnız olarak 22 Nisan 1920 sabahı Ankara'ya gelmiştim. Bir müddet Muallim Mektebi olan bugünkü Maarif Vekâleti binasına diğer arkadaşlarla beraber yatıp kalkıyorduk. Üç beş gün sonra idi. Geyve Boğazı'nın İstanbul kuvvetleri tarafından zorlandığını haber aldım. Oradaki mücadele arkadaşlarıma, âilemi, selâmetle Ankara'ya göndermeleri için telgraf çektim. Çünkü düşman kuvvetleri orasını işgal etseler idi, âileme yapmayacakları fenalık kalmazdı⁸⁶ diyor.

Büyük Millet Meclisi 23 Nisan 1920 günü açıldı. Ancak, Adapazarı, Hendek ve Bolu yöresinden gelen haberler hiç de iyi değildi. Kuvây-ı Milliye'nin sembolü Yarbay Mahmud Bey şehid edilmişti. Olay herkes gibi, Mustafa Kemal Paşa'yı da derinden üzmüştü. Birçok milletvekili, Mart 1920 sonlarında, Geyve'de onun azimli ve güler yüzlü karşılaşmasını hiç de unutmamışlardı. Gerede yakınlarında da Ankara'nın, nâsihat etmek üzere gönderdiği Hüsrev (Gerede) grubu da tuzağa düşürülmüş ve göz altına alınmıştı⁸⁷. XX. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa da 23 Nisan BMM'nin açılışını, Bursa Ulu Câmii'nde kutlamaya hazırlanıyordu⁸⁸. Ama her şeye rağmen BMM açılmış, başkanlığına da Mustafa Kemal Paşa seçilmişti. Adapazarı, Bolu, Düzce ve yakın kazaların kutlama telgrafları da BMM'nde, birkaç gün sonra, huzura okunmuştur.

Kurmay Yarbay Mahmud Bey

Millî Mücadele döneminde Adapazarılıların yakından tanıdıkları komutanlardan birisi de Kurmay Yarbay Mahmud Bey'dir. Büyük Millet Meclisi'nin açılışına doğru Hendek yakınlarında şehid edilen Mahmud Bey, Kafkas kökenlidir. 1880'de İslâm Bey'in oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Hemşehrileri arasında Adigeyli "Kaseyko" diye tanınıyordu. İlk öğreniminden sonra Harbiye'ye girmiş, buradan 1901'de teğmen olarak mezun olmuştur. Aşiret ve Süvari alaylarında bulundu. 1914'de II. Ordu Başyaveri, bir yıl sonra IV. Kolordu Kurmay Heyetinde, az sonra da aynı ordunun 41. Tümen Kurmaylığı'na gönderildi. Ekim 1915'de Piyade sınıfına geçirildi. 1917'de III. Süvari Tümeni Kurmay Başkanı yapıldı. 1919'da ise XXIV. Tümen Komutanlığı'na getirildi. Büyük bir vatansever olan Mahmud Bey, yakınlarının kalbinde taht kurmuş bir kimse idi. Osmanlı-İtalyan, Balkan ve I. Dünya Savaşlarında ölümüne çarpışarak, "kahramanlığını" herkese kabul ettirmişti. Mütareke sonrası, Ankara'ya geldi ve Ali Fuad Paşa'nın emrine girdi. Eskişehir harekâtını başlatan ve başarı ile sonuçlandıran komutan olarak, yine XXIV. Tümen Komutanlığı'nı devam ettirdi. Lefke, Mekece, Akhisar, Köprübaşı, Geyve Boğazı'nı da Kuvây-ı Milliye ile ele geçirmiş, Mart 1920'de İngilizleri Arifiye-Sapanca hattına kadar atmıştı. Mahmud Bey, Ankara'nın talimatı çerçevesinde hareketle, İstanbul'dan Anadolu'ya geçenleri, Geyve'de (daha doğrusu şimdiki Ali Fuad Paşa'da) toplamış, trenle BMM'nin açılacağı bozkır şehri Ankara'ya Mustafa Kemal Paşa'ya ulaştırmıştır. Bu nedenle, Halide

Edip (Adivar), Hamdullah Subhi (Tanrıöver), Yunus Nâdi ve Bekir Sami (Kunduk) gibi şahsiyetlerin saygısını kazanmıştır. Eğer şehid edilmese idi, Genç Türkiye'nin temel taşlarından birini temsil edeceğine hiç şüphe yoktu⁸⁹.

XX. Kolordu Komutanı Ali Fuad Paşa ile 24. Tümen Komutanı Mahmud Bey, 17 Mart 1920'den beri yüz yüze görüşme imkânı bulamamışlardı. Bilecik'e gelmiş olan Ali Fuad Paşa, Yarbay Mahmud Bey'i Lefke'ye çağırdı. Düzce ayaklanmasından dört gün sonra, 17 Nisan 1920 günü bu kasabada iki dost buluştular. Ali Fuad Paşa, kolordu sorumluluk sahasına giren mıntıkadaki durum hakkında Mahmud Bey'le görüştü. Düzce'de meydana gelen ayaklanmanın Ahmed Anzavur'un tenkilinden sonra ele alınması lâzım geldiğini, Salihli'de Batı Cephesi'ndeki Kuvây-ı Seyyâre'nin de yardımı ile genel bir harekât yapılması lüzumunu silah arkadaşına anlattı. 24. Tümen Komutanı bu durumda Geyve Boğazi'nin dışına pek çıkmayacak, Anzavur'un ortadan kaldırılmasından sonra, Kolordu ile birlikte Düzce'ye gidecekti. Aynı gün Ali Fuad Paşa Lefke'den drezinle ayrılarak, Bilecik yolu ile Bursa'ya gitti. Bu, her ikisinin son görüşmesi oluyordu. Mahmud Bey de Geyve'ye döndü⁹⁰.

Bildiriler ve Fetvalar

Salih Paşa Hükümeti'nin kısa idaresinden sonra, Padişah IV. Mehmed Vahideddin, yeni hükümetin kurulmasını, akrabası Damad Ferid Paşa'ya bıraktı. O da, 5 Nisan 1920'de Bakanlar Kurulu'nu ilân etti. Bazı İngiliz subayları ve Ahmed Anzavur'un adamlarından Ahmed, Adapazarı bölgesine geldiler⁹¹. Oradan Hendek ve Düzce'ye giderek, Hürriyet ve İtilâf taraftarları ile gizli toplantılar yaptılar. Kuşçubaşı Eşref Bey aleyhinde ilk önce Adapazarı'nda gösteriler yapıldı. Ankara, bu nazik zamanda durumu dikkatle takip etmekte olduğundan, Müdâfaa-ı Hukûk Cemiyeti başkanı ile temasa geçerek, niçin böyle harekette bulunulduğunu sordu. Kanbulat Said Bey, asalet meselesinden dolayı Eşref'e karşı olduğu için, onun bölgeden alınmasını, zira Kuvây-ı Milliye adına milleti soyacağını merkeze bildirdi. Kaymakam Tahir Bey de duruma gerektiği kadar nüfuz edemiyordu⁹². Nitekim 8 Nisan 1920'de, Said Bey taraftarları Adapazarı'na hakim oldular. Hürriyet ve İtilâf Partisi yanında padişaha sadık kalan bazı ahali de merkez ilçe ile Hendek nahiyesi arasındaki bölgede âsi duruma geçtiler. Haberleşmeye engel olmak için telgraf, telefon tellerini kestiler. Sakarya ve Mudurnu Suyu üzerindeki bazı köprüleri yıkararak, doğu ile teması önlediler. Bolu Mutasarrıfı bu olayları bir telgrafla Ankara'da Heyet-i Temsiliye Başkanı Mustafa Kemal Paşa'ya duyurdu⁹³. Düzce'deki Jandarma Komutanlığı da aynı şekilde Hendek'teki vaziyeti yetkililere haber verdi.

Eşref Bey'in çalışmaları ve bölgedeki durum ile ilgili olarak İzmit Mutasarrıf Vekili Sururi Bey Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgraflarda teferruatlı bilgiler veriyordu. 24 Şubat'ta Türkiye Umum Mücahidin Kumandanı Çerkez Eşref Bey kumandasında dördü piyade ve on ikisi süvari silahlı olarak Kandıra kazasının Kuyulu karyesine gelmiş ve bir gece kaldıktan sonra Adapazarı'na hareket etmişlerdi. Kımas nahiyesi mıntikasından Adapazarı hududuna geçen bu kişilerin İzmit, Bolu, Adapazarı havalisinde bir olay çıkmaması ve Kuva-yi Milliye namına takibatta bulunmak için dolaştıkları

anlaşılmış ise de gerçek mahiyetleri hakkında resmi bir malumat yoktu⁹⁴.

"İzmit Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezaret-i Celilesine

Devletlü Efendim Hazretleri

Posta ile şeref vürud eden 14 Nisan 336 tarihli ve 9260/170 numrolu telgrafname-i âli-i nezaretpenahileri ariza-i cevabiyesidir. Filhakika kuva-i milliyeden mukaddema Adapazarı'na gelenler ahaliden para talebinde bulunmuşlar ise de ahalinin galeyani efkari ve etraftan kısmen müsellağ olarak vâki olan ictimayla muhalefeti üzerine bilahare taleb-i vakı'dan sarf-ı nazar etmişler ve gelenler başlarında Eşref Bey namında biri olduğu halde Kandıra ve Taşköprü nahiyesi cihetine çekilmişlerdir. Adapazarı'nda ve livanın sair mahallerinde Kuva-yi Milliye ile ahali arasında müsademe vuku bulmamış ve ahz-ı asker şubesince asker tahririne teşebbüs edilmemiştir. Yalnız Kuva-yi Milliye namına hareket eden Eşref Bey'in Adapazarı'nda bulunduğu zaman birtakım eşhası ücretle ve gönüllü olarak yazmış ve şimdi de Gekboza'nın Taşköprü cihetlerinde bu vechile gönüllü yazmakta olduğu istihbar edilmiştir. Evvelce Sapanca havalisine gelen Kuva-yi Milliye'ye mensup eşhas tarafından ilk günlerde Adapazarı cihetinden İzmit'e gelmek isteyenlerin mürurlarına mümanaat edilmiş ise de bilahare bunlar da çekilib gitmişlerdir. Gerçi dahil-i livada henüz hal-i tabii mevcut olmamakla beraber fevkalade i'zam edilecek bir hal de yoktur. Kuva-yi Milliye'nin Geyve mıntıkasında kaimmakam Mahmud Bey kumandasında muntazam bir fırkası olub muhafaza-i sükunet etmektedir. Geyve Ortaköy'ü Rumlarından bazı müheyyer haberlere vürud etmiş ise de bilahare istihbarat-ı vak'anın pek mübalağalı olduğu anlaşılması ve bununla beraber hadisenin derecesi henüz layıkıyla tezahür etmemiştir. Şimdi İzmit civarındaki birinci fırka kumandan ve zabitanıyla vaki olan müzakeremiz neticesinde Geyve'de bulunan Kuva-yi Milliye fırkası kumandan ve erkânıyla temas ederek kan dökülmeğe meydan vermeden anlaşmak mümkün olacağı me'mul edilmektedir. Diğer ittihazı lazım gelen tedabire tevessül edilmiş ve edilmekte bulunmuş olduğu cihetle kariben bu havalide ahval-i tabiiyenin iadesine ve Adapazarı'na kadar trenin de işlettirilmesine muvaffakiyet hasıl olacağını kavviyen ümid eylemekte bulunduğum ma'ruzdur. Olbabda...Receb 338 ve 18 Nisan 336⁹⁵.

"İzmit Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezaret-i Celilesine

Devletlü Efendim Hazretleri

Şehr-i halin ondördünde işe başladığıma göre beş gün zarfındaki icraatım sırf hükümet-i merkeziyenin beyanât-ı katiyyesi dairesinde ahaliyi, memurini ve zabitanı tenvir ve irşad ederek az zaman zarfında ekseriyeti azimenin ictihadını tebdil ettim. Alelhusus zabitan üzerinde hüsn-i tesirle icra etmek neticesi en müfrit zabitanı bile teşrik-i mesaiye davet ederek kemal-i emniyet ve muvaffakati Adapazarı ve Geyve havalisine bir hareket-i askeriye yapmak üzere iken Dersaadet'ten verilen bir emir üzerine İngilizler tarafından her hususta bizzat bendenizle çalışmağa azm eden On Beşinci Kolordu'dan Birinci İşkodra Fırka Kumandanı Rüşdü Bey'in tevkifi ve Dersaadet'e iğzamı

hadisesi bütün tasavvurat ve amalimizi şimdilik akim bırakmıştır. Malumatıma müracaat olunmaksızın bu yoldaki tevkif meselesi Yunaniler lehine olarak zabitan üzerinde pek fena bir tesir bırakacaktır. Bin-netice Anadolu'daki zabitan hükümetin beyanât-ı katiyesine rağmen tarafımıza geçmekte tereddüd edecektir. Şahsım itibariyle de kimsese söz verebilmek cesaretini gösteremeyeceğimden evvel emirde sancak dahilindeki bilcümle icraatta şahsıma itimad olunub olunamayacağını ve itimad olunduğuna nazaran malumatım haricinde hiçbir şey yapılmaması icab etmekle beraber âtide mutasavver harekât-ı tedbiyede de salahiyet-i resmîyeyi haiz bulunmaklığım lazım gelir. Halihazırda nakd ve mühimmat gibi her türlü vesaitten mahrum olmakla salahiyet-i katiyyeyi mütezammın hiçbir emri haiz olmadığım dan gayr-i meşru vekaletle hadisat-ı müessifeye sebebiyet vermek niyetinde değilim. Mekteb-i harbiyenin yetiştirdiği erkan-ı harbiye zabitanı olduğuma göre fikr-i askeri ile icraatımda müstakil olmak emelindeyim. Hasımlarımızın da muktedir zabitanla hareket ettiklerine nazaran hareket-ı muntazam ile mukabele etmeyecek olursak Rüşdü Bey meselesi gibi siyasi hatalarımız, şartlar, emniyetsizlikler devam ederse yalnız nazariyat ve propaganda ile iktifa olunursa herhalde hasımlarımıza karşı mahcup olacağımızı arz etmek mecburiyetindeyim efendim. Hatta mutasarrıflık vekaleti ile böyle tehlikeli bir oyunda oynayacağımız rol hafif kalır. Asalet ile beraber Kuva-yi Tedbiye Kumandanlığı'nın uhde me ihale edilmesi vazifesinin ehemmiyeti nokta-i nazaran elzem add ediyorum efendim. Elyevm vaziyet-i umumiyemiz: 1-İzmit Derince demiryolu Tuzla'ya kadar kuva-yi itilafîye işgali altındadır. 2- Kandıra havalisi ma'at-teessüf siyasi çetelerin hareketına sahne olmuştur. Rüşdü Bey meselesi hadis olmasa idi buna da bir çare bulunacaktı. 3- Adapazarı, Hendek, Akyazı, Sapanca havalisinde ise henüz sükunet ber devamdır. Ahali-i muhtereme hükümetin bir kudret izhar etmesine, hüs-ni mikal olmasına muntazırdır. Karşımızdaki hasımlarımızı ezebilecek kahir bir kuvvet izhar edilmedikçe ferdi harekate müsaade etmiyorum. 4- Geyve havalisi bilfiil kuva-yi gayr-i milliyecilerden bir fırkanın bazı azası tarafından işgal edilmiştir ki bu kuvvetin zaif müfrezelerimizden Adapazarı ve Sapanca'ya doğru sevk etmişse de nüfuzları yoktur. Yakında bu fırka kumandanıyla temasa gelüb anlaşabilmek ihtimali vardır. Mekteb-i harbiye refiklerimizden olmak itibariyle kendileriyle anlaşmamız pek tabii idiye de bize iltihak etmiş birinci fırka kumandanı Rüşdü Bey'in namuskarâne verdiği söze rağmen tevkif olunub Dersaadet'e sevk olunması her cesaretimi kırmıştır. Ba'dema zabitanın da adem-i itimadda hakkı vardır. 5- Ortaköy hadisesi hakiki olmağla beraber henüz tafsilatına vakıf değiliz. Etrafımızdan alınan malumat ise biraz mübalağalıdır. 6- Elyevm Geyve Boğazı gayr-i milliyecilerden marül'arz fırka kumandanı hemşehrimizden Kaimmakam Mahmud Bey'in yed-i işgalindedir. Mevcud iki köprüde ber heva edilmek üzere ihzar edilmiştir. Mahmud Bey kuvveti bir miktar süvari ile piyadeden ibarettir. Mevcudları azami beş altı yüz kişiden ibarettir. Üç top birkaç makineli tüfek vardır. Mukabilinde bizde hiçbir şey yoktur. Rüşdü Bey'in hadisesi olmasa idi, bu kuvvette ya bize iltihak edecek yahud hudud haricine tard edilecekti. 7- Sancağın cenub cihetini teşkil eden dağlık arazi, Karamürsel, Yalova havalisi

ile muhaberatımız yolunda ise de parasızlık yüzünden maaşların tesviye olunamaması neticesi ekser jandarma efradı firar etmiştir ki bu suretle tedabir-i inzibatiye ma'at-teessüf alınamamaktadır. 8- Ahali bütün kalbiyle merkez-i saltanata sadıktır. Yalnız haricden gelen gayr-i tabii kuvvetleri ihrac ve te'dib edebilmek için en mühim ihtiyacımız esliha ve mühimmattır. Binaenaleyh herşeyden evvel la-ekall on bin silah (mavzer), yarım milyon kadar fişenk, sekiz adet mitralyöz, bir batarya seri atışlı top, muallim topcu, mitralyöz, piyade zabitanı, imkan dairesinde mebalî-i nakdiye sûrat-i mümkünü ile İzmit kazasına vasıl olmak zarureti karşısındayız. Bu husuta İngilizlerin malumatı da olmak zaruridir. İngilizlerle olan münesebatımız gayet iyidir. Dün bir Fransız mümessili de gelerek bugün ifa-yı vazifeye başlamıştır. 9- Mühimmat meselesi halledilmedikçe bize salahiyet-i katiyye verilmedikçe gayr-i milliyecilerin oldukça muntazam ve mücehhez kuvvetlerine karşı saf ahali-i sadıkamızı teşvik etmek suretiyle kırdıramayacağımı kemal-i ehemmiyetle arz eylerim efendim. Hatta paradan sarf-ı nazar edebilirim fakat salahiyet-i katiyye ve mühimmat meseleleri zaruridir. 10- Sevahil ahalisine erzak sevkine mümanaat olunması üzerine İzmit'de mukim İngiliz mümessiline müracaat edilerek muvafık cevab intizar olmaktadır. Ol-babda emr-ü ferman hazret-i men'leh'ül emrindir.

*İzmit Mutasarrıf Vekili*⁹⁶

"Dahiliye Nezareti'nden İzmit Mutasarrıflığı Vekaletine

Tarih-i Tesvid: 22 Nisan 336

*Beyefendizâde Kamil Bey geldi kendisiyle görüşüldü. Mumaileyh vukubulan beyanatını nakl ettiği gibi muahharen vasıl olan ve Tahsin Bey ile de başkaca gönderilen muhaceratınızın münderecatı dahi malumunuz oldu. Kamil Bey bu kerre avdet ediyor oraca icrası mukarrer teşkilat sırasında kendisinde hal ve iktidarıyla mütenasib bir işde kullanılarak hizmet ve gayretinden istifade edilmesi tavsiye olunur. Tevkif edilmiş olduğu anlaşılan fırka kumandanı Rüşdü Bey'e mademki hüsn-i şehadet olunuyor itlafı için teşebbüsât-ı siyasiyede bulunulması Hariciye Nezaret-i Celilesine yazıldı ümid ederim ki ihlasına muvaffakiyet hasıl olur. Top, mühimmat ve esliha gönderilmek üzeredir. İzmit-Adapazarı şimendüferi İstanbul'un iaşesiyle alakadar olduğundan izlenmesi pek ziyade ehemmiyetlidir. İstanbul'a dahil ve haricden bir müddetten beri hububat gelmediğinden durum çok kötüdür. Adapazarı ahalişi ötedenberi sebze yetiştirdiğinden buradan fazla zahirenin toplanarak İstanbul'a gönderilmesi. 22 Nisan 336*⁹⁷

Adapazarı ve çevresindeki karışık durum Mutasarrıf Vekili Sururi Bey'in bu telgraflarından da açık bir şekilde görülmektedir. Sururi Bey de açıkçası ne yapacağını bilemez bir haldedir ve İstanbul Hükümeti'nin almış olduğu yanlış kararların da değiştirilmesini istemektedir. Zira alınan kararlar halk üzerinde hükümete karşı itimatsızlığın meydana gelmesine sebep olmuştu.

Hendek, Kafkasyalı göçmenlerin kalabalık olarak iskân halinde bulunduğu bölge idi. Abaza, Lâz ve Gürcüler yanında yerli Türkler de İstanbul'a bağılıklarında devam ediyorlardı. Ancak son hadiselerle, tarafsız kalan Abazalar

da onlara katılmağa başladılar. Maan Ali, Koç Bey, Rifat, Çerkez İsmail, Abaza Nuri, Abaza Kâmil, Abaza Hayit, Abaza Kadir, Abaza Topal Ali, Abaza Parmaksız Nazif, Gürcü Çürüksulu Süleyman, Abaza Osman, Türklerden Kör Galib, Nuri ve Deli Mehmed gibi ileri gelen şahsiyetler bunda başlıca rolü oynadılar⁹⁸.

11 Nisan 1920'de Damad Ferid Paşa, Kuvây-ı Milliye'yi hedef tutan beyannamesini neşretti⁹⁹. Dürrizade Abdullah'ın fetvaları ile birlikte İzmit, Adapazarı ve Düzce taraflarında el altından dağıttırdı. Mustafa Kemal Paşa, "militarist idare kurmak"la suçlanırken, padişaha karşı silah kullanan herkes de âsi ilân edildi. Bu fetvanın bölge halkı üzerindeki etkisi fazla oldu. Zira Dürrizade Abdullah'ın neşrettiği fetvada, "çıkarılmış olan emirden sonra da hareketlerinde devam ederlerse, bu kişilerin kötülüklerinden memleketi temizlemek ve halkı kurtarmak vâcibdir, bu gibileri öldürmek de meşrû ve farzdır. Bunları öldürmek için muktedir olan her müslümanın, Halifenin etrafında toplanması ve harekete geçmesi de vâcibdir" deniliyordu. İzmit Mutasarrıf Vekili de gönderilen hatt-ı hümayun ile fetevayı Süver matbaasında çoğaltarak dağıtmış ve liva gazetesiyle de neşretmiştir. Ayrıca Anadolu'ya da göndertmek için gerekli çalışmaları yapmıştır. Adapazarı'na gönderdiği özel kişilerle hükümete ve padişaha bağlılığın artırılması için de gayret etmiştir¹⁰⁰.

Tek yönlü şartlandırılan Adapazarı halkı, ayrıca kışkırtıcı ajanların da bölgeye gelmeleri ile de, Kuvây-ı Milliye aleyhine dönmeye başladı. Bu sırada, hükümet itibarlı bir kimse olan Çerkez İbrahim'i para ve talimatla Adapazarı'na yolladı¹⁰¹. İzmit Mutasarrıfı Ali Suad Bey de azledildi. Cemiyet-i Ahmediye'den Ahmed de Düzce'de ileri gelenlerle bir toplantı yaptı. Melen nehri kenarındaki Köprübaşı Ömer Efendi Köyü'nde Kâmil, Sefer, Koç ve Abdülvahab'ın liderliğini yaptığı görüşmelerde, "padişahı destekleme kararı" alındı. 4 000 kişilik bir kafile Düzce kasabasını basarak, hükümeti ele geçirdi. Tutukluları serbest bıraktı (13 Nisan 1920)¹⁰².

Ankara'nın Mahmud Bey'e Düzce Üzerine Yürüme Emrini Vermesi

13 Nisan 1920'de Düzce'nin işgali ile başlayan ayaklanma, bir anda Bolu, Gerede ve Mudurnu'yu da nüfuz sahasına aldı. Heyet-i Temsiliye Başkanı Kemal Paşa ve XX. Kolordu Komutan Vekili İsmet Paşa'nın aldığı bir kararla, isyan Ankara varoşlarına kadar dayanmadan önlenmek istenildi. Zonguldak havalisindeki 32. Kafkas Alayı, Hüsrev Bey başkanlığındaki Heyet-i Nâsiha ve Geyve'deki 24. Tümen'e ait bir alay bölgeye yollandı¹⁰³. 18 Nisan 1920 tarihli telgrafla, Mustafa Kemal Paşa şu emri yolladı:

"Bolu da, Düzce asileri tarafından ele geçirildi. Bolu Mutasarrıfı Düzce'de ayaklananların elinde tutsaktır. Ayaklananlar tarafından zorla kendisine yazdırılan telgraflarda, bize sorunu önemsiz göstererek, daha önemli bir teşebbüsleri için zaman kazanmak istiyorlar. Durum pek önemlidir. Zaman kaybetmeksizin ve her türlü ikinci derecedeki düşüncelerden vazgeçerek, fakat bütün gücünüzle Hendek üzerinden Düzce'ye hareket buyurmanız gerekmektedir. Makine başında cevap bekliyoruz"¹⁰⁴.

Yarbay Mahmud Bey, Geyve'den hareketinden evvel son hazırlıklarını

tamamladı ve hareketini Heyet-i Temsiliye'ye haber verdi. Tümeninden 143. Alay'ı alarak, Adapazarı'na gitti. Kaymakam Tahir Bey'in kendisine verdiği haberler hiç de iyi değildi. Halkın şüpheli bakışları arasında geceyi burada geçiren Mahmud Bey, 21 Nisan 1920 günü Hendek'e hareket etti. Hendek de aynı soğuk hava ile Kuvây-ı Milliye'yi karşıladı. Hükümet binasında karargâh kuruldu. Görüşme için mahallelere tellâl çıkarıldı ise de, çocuklardan başka kimse meydana gelmedi. 21 Nisan gecesi Hendek'te geçirildi. Bu esnada Nuhviran ve çevresindeki Abaza köylerinde propagandacılar son gayretleri ile Mahmud Bey aleyhinde çalışmalarını sürdürüyorlardı. "Bolşevikler Hendek'i bastı. Kadın ve kızlarımızı hamamlara doldurdular. Müslümanlık ve namusumuz tehlikededir. Allah'ını seven Hendek'e gelsin, koşsun" diye, halk asılsız haberlerle aldatılmıştı¹⁰⁵. 22 Nisan 1920 Perşembe günü sabahleyin erkenden Düzce için hareket emri verildi. Asiler ise son kozlarını Nüfren ile Hendek arasında oynamaya hazırlanmakta idiler ve bunun için de bir suikast plânı hazırladılar. İhtiyar bir Hendekli'yi, Mahmud Bey'i tuzak sahasına sokmak üzere görevlendirdiler. Hendek'ten doğuda Uluçay istikametine ilerleyen öncüler, Abazaların seri ateşi ile karşılaşınca, var güçleri ile karşılık verdiler. Karargâh geride olduğu için, durum Mahmud Bey'e haber verildi. Kan akıtılmasının şiddetle karşısında olan bu Filistin Cephesi'nin atak kumandanı, hemen ileriye çıkış yaptı. Asiler tarafından yollanan ihtiyar, bu esnada Mahmud Bey'le karşılaştı ve onunla konuşmak istediğini kendi lehçesince söyledi. Mahmud Bey, bir süvarisini atından indirmiş ve bunu bindirmişti. Bir müddet birlikte ilerlediler. Yaylım ateş altında 300 metre kadar yol alabilmişler, bir ara beraberindeki ihtiyar, yol boyunca daha ileri giderek, âsilerin bulunduğu yere at koşturmuştu. Kumandan boru çaldırarak, ateş kes yapılmasını emretti. Bu suretle I. Tabur ateş keserken, ihtiyarın bağırmasına rağmen, âsiler devam ediyorlardı. Tümen kumandanı henüz müsâdemeye devam eden ikinci tabura giderken, ihtiyar mülâzımı Muhsin kumandasında bulunan yedinci bölüğün silâh çatarak, Abazalarla kucaklaştıklarını, askerlerin gaffetinden istifade eden asilerin, bölüğün silahlarını toplamaya başladıklarını görmüştü¹⁰⁶.

Yarbay Mahmud Bey'in Şehid Düşmesi ve Alayın Dağılması

Mahmud Bey'in Kurmayı Yakub Sami Bey de ateşe devam edilmesi teklifinde bulunmuş, fakat kumandan boş yere kardeş kanı dökülmemesini, biraz tahammül ve sabır gösterilmesini, soğukkanlılıkla, çarpışmanın önünün alınabileceğini söylemişti. Bu ateşkes faslında, Abaza ve Çerkes âsilerin bölükler içine yine girdiği görülmüş, bu sırada yirmi adım kadar uzaklıktan göğsü, bağı açık bir Abaza fırlatarak, Mahmud Bey'in teslim olması için bağırıyordu. Cesaretinin ve ataklığının kurbanı olan Mahmud Bey, hemen karşılık verilmesi kararını vermiş ve bu harekete bir işaret olarak da, yaveri İrfan Bey'den filintayı alarak adamın üzerine ateş etmiş, fakat vuramamıştı. Asiler tarafından beş tüfek aynı anda patladı. Mahmud Bey, bu ani ateşten yara aldı. Yaveri ile diğer bir subayın ortasında, iki yerinden yaralı olarak yere düştü. Bir kurşun sol bileğinin altına, diğeri ise karnına isabet etmişti. Aldığı yaranın verdiği halsizlikten, Mahmud Bey başını subayının sol dizine koymuş ve bir dakika sonra da bu aleme veda etmişti. Kurmay Yakub Sami ve Levazım Başkanı

Rıfki Beyler de onunla birlikte 22 Nisan 1920 günü şehit düştüler¹⁰⁷.

Mahmud Bey ile bazı subayların ani ölümü, alayın birden bire dağılmasına sebep oldu. Bir çok subay ve asker, etrafı çevrildiği için esir edildi. Bir kısmı Hendek Hükümet Konağı'na götürülerek, orada hapsedildi. Diğerleri de Düzce'nin talimatı üzerine buraya yollandı. Asker, Hoca Akif isminde biri tarafından iman tazelemesi yaptırıldıktan sonra terhis edildi. Memleketlerine dönerlerken, bir zarar gelmesin diye, ellerine beyaz bayraklar verildi. Subaylar, bir aydan fazla Düzce Hürriyet ve İtilâf Partisi binasında göz altında tutuldular. Damad Ferid'in bölgedeki gözü-kulağı olan Çerkes İbrahim, Adapazarı'ndan çektiği bir telgrafla, kazanılan zaferi haber verdi. Ankara ise, Mahmud Bey'in şehid edildiğini, Büyük Millet Meclisi açıldıktan sonra haber aldı. Başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, Mahmud Bey'i tanıyanlar, onun kaybindan dolayı büyük üzüntü duydular¹⁰⁸.

Mahmud Bey'in şehid edildiği haberi, Bilecik Mutasarrıfı aracılığı ile 23 Nisan 1920 Cuma günü duyuldu. O sırada merasim hazırlığı için Bursa Ulu Camii'nde bulunan Ali Fuad Paşa, bu hazin haberi büyük bir üzüntü ile öğrenmişti. Hatıralarında şöyle yazıyor;

"Cuma namazını eda ettikten sonra Saffet Bey geldi. Müteessir bir hali vardı. Yanıma yaklaştı. Yavaşca, Mahmud Bey sizlere ömür, dedi. Hangi Mahmud Bey? Neler söylüyorsunuz? XXIV. Fırka Kumandanı Mahmud Bey, Paşam. Asiler tarafından şehid edilmiş. Mütememmim malûmat verdiği zaman, beynimden vurulmuşa döndüm. İyi kalpli ve vefakâr ve kahraman arkadaşım, asilerin kurşunu ile şehid düşmüştü. Ağlamamak için kendimi güç zaptyledim. Bu sırada merasim devam ediyor ve yüz pare top atılıyordu"¹⁰⁹.

Ali Fuad Paşa, Mahmud bey olayı hakkında ancak 3 Mayıs 1920 tarihinde tam bilgi sahibi olabildi. Büyük Millet Meclisi'ne yolladığı raporunda, o zamanki durum hakkında kısaca şunları bildirmekte idi:

"Mahmud Bey Müfrezesi'nden şimdiye kadar olayda bulunmuş olan bir er geldi. İfadesine göre, müfreze önce süvari daha sonra piyade ve topçu, Hendek'ten hareket etmiş ve Hendek'ten yaklaşık olarak beş kilometre kadar ayrılınca, Sarıbayır denilen boğaza benzer bir yerde âsilerin pusu ateşine tutulmuş ve ilk ateşte Mahmud Bey ve yanındaki subaylar vurulmuştur. Mahmud Bey vurulduğu halde, hemen yanındaki makineli tüfeklere ateş etmesini emretmiş, baştaki tabur ateşe başlamışsa da, geriden gelen ve bu arada arkalarından ateş yiyen ve Çerkezlerin saldırısına uğrayan ikinci tabur dağılmış ve silahlarını bırakmaya başlamıştır. Bu erlerin subaylarla birlikte Düzce'de tutuklu buldukları söylenmekte ise de, doğruluk derecesi anlaşılamamıştır. Bunlardan birkaç erin Göynük'te Eşref Bey Müfrezesi'ne geldiklerini haber aldım. Sorguya çektirerek, fazla bir bilgi varsa saygılarımla sunacağım"¹¹⁰

Hendek, manevî borcunu bir anıt yaptırarak, ödedi. Belediye, Hükümet ve Câmî arasında, mütevazı bir âbide bugün onların isimlerini yaşatmaktadır. 1960 yılında şimdiki yerine taşınan abidenin kitabesinde eski ve yeni harflerle, biraz sadeleştirilmiş olarak, şu metin mermer levha üzerine kazılmıştır:

-Eski Yazılı Metin -

" Hendek Şehid Mahmud Bey ve rüfekasını hürmetle yadeder"

22 Nisan 1336

- Yeni Yazılı Metin -

"Hendek Mahmud Bey ve arkadaşlarını saygı ile anar"

5 Mayıs 1920

Mezar, Ankara'ya, Devlet Mezarlığı'na taşınmıştır.

Adapazarı Nâsihat Heyeti

Mahmud Bey olayından bir gün sonra, Adapazarı ile Hendek arasında ikinci bir şehadet olayı meydana geldi. Hendekliler, Adapazarı'nı almak ve oradaki taraftarlarıyla birleşmek üzere yürümeğe karar verdikleri sırada, 23 Nisan 1920 Cuma günü, Adapazarı ileri gelenlerinden Said Bey başkanlığında bir nâsihat heyeti, Hendek tarafına doğru yola çıktı. Budaklar köyüne yaklaştıkları sırada, âsiler burayı da kendi nüfuz sahasına almış durumda idiler. Said ve Kâzım Beyler, âsiler tarafından iyi karşılanmadılar. Kuruldan Said ve Kâzım, suikasta uğrayarak, öldürüldüler¹¹.

Gerede'deki Hüsrev Bey Öğüt Kurulu'nun da buna benzer şekilde etkisiz hâle getirildiği bilinmektedir. Said Bey olayını, diğer araştırmalardan farklı bir şekilde ele alan Sabahattin Özel, bu konuda şunları ifade etmektedir: "Kanpolat Sait Bey, Mahmut Bey'in şehâdetini evinde sofrada olduğu bir sırada öğrenmiş, büyük endişe ile, bu memleket bitti diyerek, feryat etmişti. Düzce asileri ise Mahmut Bey'in şehâdeti ve birliğinin dağılmasından sonra Hendek'teki taraftarları ile birleşmişlerdir. 23 Nisan'da Adapazarı'na doğru harekete geçmişlerdi. Durumu öğrenen Adapazarı halkı, asilere bir nasihat heyeti göndermeyi kararlaştırmıştı. Şehrin ileri gelenlerinden üç kişi, maiyetlerinde on kadar Kuvây-ı Milliyeci olduğu halde yola çıkmışlardı. Kanpolat Sait Bey'in başkanlığında Bedil'li Kâzım ve Sacayakçı Halim Beylerden oluşan Nâsihat Heyeti, Budaklar köyünde, sayıları 600 civarında olan asilerle karşılaşmışlardı. Nâsihat Heyetindekiler, asilere barışçı amaçlarla geldiklerini göstermek için, silahlı maiyetlerini geride bırakmışlar, atlarından inerek, asilere doğru ilerlemişlerdi. Düşünceleri, pek çoğunu tanıdıkları asilerin elebaşlarına nasihat etmek, onlara doğru yolu göstermeye çalışarak, kardeş kavgasını önlemektir. Bu sırada, belki de isyancıların pek çoğunun beklemediği bir olay cereyan etmiş, aralarında Deli Musa'nın da bulunduğu yedi sekiz kişilik asi grubu, aniden fırlayarak, Nâsihat Heyeti'ni yaylım ateşine tutmuşlardı. Böylece isyancıları yola getirme ümidi suya düşmüş, Nâsihat Heyeti'ni oluşturan üç vatansever, üstlendikleri kutsal görevlerini yerine getirmeye çalışırken şehit düşmüşlerdi. On bir kurşun yarası alan Kanpolat Sait Bey, son nefesini vermeden önce, üç kez kelime-i şahâdet getirmişti. Geride bekleyen silahlı maiyet ise, karşı tarafın hücumu karşısında dağılmak zorunda kalmışlardı. Âsilerden bazıları cesetleri hırpalamaya başlayınca, asi ele başlarından Hüseb Bey bunları azarlamış, bu son cinayetleri protesto edercesine, süvari olan bir miktar adamı ile birlikte asileri terk etmişti. Budaklarda cereyan eden olayları haber alan Adapazarı

Kuvây-ı Milliyecileri şehri terk etmiş, Düzce ve Hendek yönünden gelen asiler de serbestçe Adapazarı'na girmişti. Âsiler, aralarındaki Düzceli Kadir Bey'i kaymakam, yine Düzceli Maan Ali Bey'i Jandarma Komutanı olarak atamışlardı. Bir yandan İzmit'te Mutasarrıf İbrahim'le haberleşirken, diğer taraftan da Adapazarı sokaklarında dağılarak, yağma ve çapulculuğa başlamışlardı¹¹².

Said Bey ve arkadaşları, TBMM'nin ilk şehitleri olarak tarihteki şanlı yerlerini almışlardır. Ancak, Mahmud Bey'in arkasından onların da hayatlarına son verilmesi, sevenlerince ve Ankara tarafından üzüntü ile karşılanmıştı.

Said Bey, Kafkas kökenli bir aileye mensuptu. 1887'de Adapazarı'nda dünyaya gelmişti. Babası Karzeg Kanbulat ve ailesinin Adapazarı'nda sevilen kişiler olması, Said Bey'i ister-istemez lider durumuna yükseltmişti. Eşref ile uyuşamamış, Kuvây-ı Milliye'nin diğer kanadını oluşturmuştur. Ailesi sonraları Çelikkan soyadını almıştır. Evi Yenicami yakınında bulunuyordu. Eşi, Esma adını taşıyordu¹¹³.

Taraklı Savaşı

Binbaşı Çolak İbrahim, İstanbul'dan kaçarak, Kandıra taraflarına geçmiş, Çala (Kuşçalı) köyünde, yanlarında 60 kişi bulunan Kuşcubaşı Eşref ve Rauf Beylerle birleşmişti. Kandıra vasıtasıyla Ankara ile telgraf görüşmesi yapıyor, aldıkları emirleri uygulamaya çalışıyorlardı. Kendilerine Adapazarı üzerinden mümkün olan hızla Geyve Boğazı'na gelinmesi ve burasının tutulması emredildi. Çünkü Düzce asilerinin aldıkları emir gereğince, bu yöreye sarkacakları, Geyve'yi ele geçirecekleri haberi alınmıştı. Bu kuvvetler, 16 Nisan 1920 günü Kandıra'dan hareketle, 19 Nisan'da Geyve'ye gelmişlerdi. Bu sırada Göynük'ten Taraklı nahiyesine gelen asiler, buranın saf halkını kendilerine kazanmak için propaganda yapmaya başlamışlardı. Binbaşı Çolak İbrahim Bey, 25 Nisan 1920 günü, yanına Mudanyalı Vasfi Bey'i de alarak, Taraklı'ya geldi. Padişah taraftarı âsiler, İbrahim Bey'in gelişini görünce, etrafa dağılarak, izlerini kaybettirmeye başladılar. İki gün sonra, daha kalabalık bir şekilde tekrar nahiye merkezini sardılar. 29 kişi kadar kuvveti olan Binbaşı Çolak İbrahim Bey, âsilere karşı iyi bir savunma yaptı. Bütün gün devam eden savaşta âsilerden 42 kişi hayatını kaybetti. 1 Mayıs 1920 günü Çolak İbrahim Bey, Göynük Boğazı'nı kapatmak, Mudurnu yönünden gelecek tehlikeleri önlemek üzere, Taraklı'dan ayrıldı. 6 Mayıs sabahı da Mudurnu'ya vardı ve burada yerleşti¹¹⁴.

Ali Fuad Paşa Geyve'de

Ali Fuad Paşa, yakın çalışma arkadaşının zamansız ölümü ile Geyve Boğazı'nın tehlikeye girdiğini anladı. Burasının yakın zamanda kesinlikle padişahçı kuvvetlerce işgal edileceğini tahmin ettiğinden, vakit kaybetmeden Bursa'dan ayrıldı ve Geyve'ye geldi. Nisan 1920'nin son haftasında Boğazın korunması için gerekli tedbirleri aldırdı. 8 Mayıs 1920'de M. Kemal Paşa'ya, Adapazarı ve Sapanca'da yeniden ortaya çıkan Ahmet Anzavur'u kesin olarak imha için düşündüğü tedbirleri, bu arada Adapazarı'na taaruz edeceğini bildirdi¹¹⁵. 143. Alay'ın kalan 3. Tabur'unu iki sahra topu ile pekiştirerek, Geyve Boğazı'na yerleşti. Diğer taraftan Ankara ile temasta bulunarak, Kuvây-ı

Seyyâre'nin de bölgeye kısa zamanda gönderilmesini istedi. İsmet Paşa, Karacabey taraflarındaki Edhem Bey'le telgraf görüşmesi yaparak, Anzavur takibinin bırakılmasını ve en kısa zamanda Geyve'ye koşmasını bildirdi. Zaten, Anzavur meselesi de halledilmişti. Bu âsi, 19 Nisan 1920'de Yahya Köy savaşını kaybettikten sonra, Karabiga'ya sığınmış, oradan da bir İngiliz gemisine binerek, İstanbul'a kaçmıştı. Edhem Bey, Kuvây-ı Seyyâre'yi Bursa-Yenişehir yolundan süratle Geyve Boğazı'na ulaştırdı ve en kritik anda Ali Fuad Paşa'nın yardımına koştu¹¹⁶.

Padişahın Adapazarı Heyeti İle Diğer Heyetleri Kabul Etmesi

İstanbul, kardeş kanının dökülmesini, kendi menfaatleri doğrultusunda görmemezlikten geliyordu. Padişah IV. Mehmed Vahideddin, 29 Nisan 1920 günü, sarayında Bolu, Gerede ve Sapanca ile Adapazarı'ndan gelen heyeti kabul etti. Onlara Kuvây-ı Milliye (Kuvây-ı Bâgiye) üzerinde kazandıkları zaferlerden dolayı madalyalar verdi. Hendekli üyeye özel bir saygı gösterdi. "Babam sizlere yurd verdi. Şimdi ise benim yerli tebaam beni terk ediyor. Siz de mi onlar gibi yapacaksınız?" diye onların hislerini iyice kamçulamak istedi¹¹⁷.

Adapazarı'ndan milli kuvvetlerin çıkarılmasından sonra, Adapazarı ileri gelenleri padişaha ve hükümete bağlılık telgrafları çekmişler, İzmit Mutasarrıfı bunlara jandarma teşkilatı icra edilene kadar asayiş konusunda hükümete yardımcı olmalarını bildirerek teşekkür etmişti. Bundan sonra hükümet önünde toplanan belde eşrafı ve ahali-i mahalliye tezahürat gösterisinde bulunarak bağlılıklarını bildirmişlerdi¹¹⁸.

İzmit'in Yeni Mutasarrıfı ve Kuvây-ı İnzibatiye İzmit'te

Damad Ferid Paşa'nın işbaşına geçer-geçmez, bazı vali ve mutasarrıfları değiştirdiği görüldü. Bunların başında, İzmit Mutasarrıfı Ali Suad Bey gelmektedir. Dengeli bir siyaset takip eden bu mutasarrıfın yerine, vekil olarak Çerkez İbrahim Bey tayin edildi. Mahmud Bey hadisesindeki başarıları da göz önüne alınarak, İzmit'e mutasarrıf yapıldı. Bu mevkiye gelmesinde, İbrahim'in sık sık Dahiliye Nezareti'ne yolladığı telgrafların mühim rolü olmuştu. Damad Ferid Paşa, Çerkezler üzerinde tam otorite kuracağını tahmin ettiği İbrahim Bey'e yolladığı ve 9 Mayıs 1920'de bazı İstanbul gazetelerinde yayınlanan telgrafında;

"İzmit'te İbrahim Bey'e,

Adapazarı kazasının işgal ve asilerden temizlenmiş olduğu müjdesini taşıyan telgrafınız bize ulaştığında, büyük sevince sebep olup, gerek size ve gerek bu hizmet ve görevi yapan ve Padişahımıza karşı fedakârlık gösterenlerin hepsine, Halife Hazretlerinin memnuniyetlerini bildiririm. Bu vatan hizmeti (?) ni yapan subayların bir üst dereceye yükseltilmesi kararlaştırıldığından, isimlerinin telgrafla bildirilmesi ve şahsınızın bu vesile ile asalaten Mutasarrıflığa tayin edildiğiniz müjde olunur"

denilerek, mutasarrıflığı tebrik ediliyordu¹¹⁹. İbrahim'in İzmit'e tayin edilmesinden sonra, kazalardaki kaymakamlar da değiştirildi. Yerlerine Dahiliye Nezareti

tarafından başkaları tayin edildi.

İstanbul Hükümeti, Anadolu harekâtını kırabilmek için, 18 Nisan 1920 tarihli kararname ile "Kuvây-ı İnzibatiye"yi kurdu¹²⁰. Gönüllülere hayli yüklüce para verileceği ilân edildi. Padişahın nimetlerinden faydalanmak isteyen eski subayların çoğu bu teşkilata katıldılar. 30 ile 150 lira aylık verileceği söylenen Kuvây-ı İnzibatiye mensupları için, 1 250 000 lira ödenek ayrılmıştı. Kuvây-ı İnzibatiye Komutanlığı'na, Kolordu Komutanı yetkisi ile ve ayrıca maaşına 500 lira ek ödenek verilerek, eski Harbiye Nazırı Süleyman Şefik Paşa atandı. Şefik Paşa merasimle İzmit'e geldi ve Yavuz gemisinde karargâhını kurdu. Ancak kısa zaman sonra Kuvây-ı İnzibatiye kıtalarının beceriksizliğini anladı. Bazı subayları da ayaklanma bölgelerine yollayarak, teşkilat yapmalarını emretti. Hayri Bey idaresindeki bir Kuvây-ı İnzibatiye grubu, Mayıs ortalarına doğru Hendek yolu ile Bolu'ya gitti. Kuvây-ı İnzibatiye'den olup, Geyve Boğazı Ağızı, Sapanca ve Adapazarı üçgeni arasında vazifeli kimseler şunlardı: Adapazarı Mevki Kumandanı Binbaşı Ali Haydar, Akçay Müfreze Kumandanı Binbaşı Mustafa, Sapanca Müfrezesi Kumandanı Kıdemli Yüzbaşı Abbas Fuad¹²¹.

Ahmed Anzavur'un Faaliyetleri

Çerkez Edhem'den büyük bir darbe yiyen ve esir olmaktan kıl payı kurtulan Ahmed Anzavur Paşa İstanbul'a gelmiş, Dahiliye Nâzırı ve bir ara da Damad Ferid Paşa ile görüşerek, Kuvây-ı Muhammediye ordusunu kurmak üzere İzmit'e gelmişti. Yavuz gemisinde Süleyman Şefik ve İzmit'te Mutasarrıf ile görüşme yaparak, bütün yetkinin kendi elinde olacağından bahsetmişti. İzmit ana caddesinde büyük bir gövde gösterisi yapmış, adamları, bindiği özel aracı takip etmişlerdi. Ahmed Anzavur¹²², Geyve Boğazı'nı açacağını, sonra Bursa'yı alıp, Ankara üzerine yürüyeceğini ve Mustafa Kemal'i tevkif edeceğini böbürlenerek anlatıyordu. Şefik Paşa'yı zorlayarak aldığı 15 000 lira, 2 000 tüfek ve 600 sandık cephaneye ile Sapanca üzerinden Adapazarı'na geldi (8 Mayıs 1920). Padişah ve Hürriyet İtilâf taraftarları ile birleşerek, yanındaki devlet hazinesine ait paraları ve tüfekleri de gelişi güzel dağıtarak, maiyetini kalabalıklaştırdı. Anzavur, Karadeniz ile teması sağlamak üzere, Kandıra'yı ele geçirmeği düşünüyordu. Burası, üç aydan beri Kuvây-ı Milliye Müfrezelerinin kontrolü altında olduğundan, Adapazarı'ndan kuzeye doğru yürüyüşe geçti. Karşısındaki kuvvetler zayıf olduğundan, kolaylıkla Kandıra yolunu kontrolüne aldı. Çerkez Şirin ise, Anzavur adına Kandıra'ya girdi ve kasabanın idaresini ele geçirdi (13 Mayıs 1920). Bundan sonra asıl hedef olan Geyve Boğazı'nı ve civarını ele geçirmek için, Kuvây-ı Milliyeci Ali Fuad Paşa'nın kuvvetlerine karşı gidildi¹²³.

Ahmed Anzavur 14 Mayıs 1920 günü Geyve Boğazı'na doğru, daha evvel planladığı harekâta geçti. XX. Kolordu'ya bağlı Ali Fuad Paşa kuvvetleri ise, bütün gücünü bu boğazı korumaya vermişti. Karargâh Geyve'de bulunuyor ve Ali Fuad Paşa burada oturuyordu. Kolordu Süvari Bölüğü önce Geyve'de kalmış, sonra da Doğançay bölgesine kaydırılmıştı. İstihkâm Müfrezesi'nin otuz kişilik grubu, Doğançay'da Anzavur'a karşı mevzilenirken, 70. Alay'ın 3. Tabur'u, 24. Tümen'e bağlı 159, 2 ve 143. Alayları da kendilerine verilen görevi yapmak

üzere arazide yerlerini almışlardı. Ali Fuad Paşa, bundan başka iki toplu dağ bataryasını da Yörük mevkiinde savaş nizâmına sokturmuştu. Eskişehir ve sonra Ankara yolunu kolaylıkla açabileceğini düşünen Ahmed Anzavur, Geyve Boğazı'na hücumla geçti ve ilk karşılaşmada kanlı savaşlar yapıldı. Kendi otoritesini güçlendirmek isteyen Anzavur, askere yani gönüllülere yeni silahlar ve para vererek, devamlı onları kıskırtıyordu. Bu arada Sapanca ve Adapazarı köylerine yolladığı adamları vasıtası ile gönüllü toplamağa çalıştığı da gözden kaçmamakta idi.

Dağlık mıntikalarda sakin olan Lazlardan çoğu Anzavur'a karşı çıkararak, Kuvây-ı Milliye'ye bağlılıklarını devam ettirmeleri, Ali Fuad Paşa'nın sayesinde olmuştu. Ahmed Anzavur, Geyve Boğazı önlerinde çok şiddetli çarpışmalar yaptı ise de, her seferinde geri püskürtüldü. Yine bu akınları sırasında Doğançay'ı ele geçirmeğe muvaffak olmuş, bazı demiryolu köprülerini de Kuvây-ı Milliye'den geri almıştı. Kuvây-ı İnzibatiye kuvvetlerinin bu hücum sırasında Anzavur'un emrine rağmen, zamanında işbirliği yapmamaları sebebi ile, Boğaz açılmadı. Savaşın uzamasına hiddetlenen Anzavur, bu defa kimsenin aklına gelmeyen bir plân yaparak, dik Sapanca Dağı'nı aşarak, Ali Fuad Paşa karargâhına kadar indi. Fakat, ihtiyat kuvvetleri ve bizzat Paşa'nın açtığı top ateşi ile geri çekilmek zorunda kaldı. Damad Ferid Paşa'ya 22 Mayıs 1920 günü çekilmiş olan telgrafta, Anzavur harekâtın sonrasını, "Hiçbir başarı gösteremeyen Sapanca Nizâmiye kolunun bulunduğu cepheye gittim. Boğazın kilidi değerinde olan ve bir aydan beri düşmanın (yani Kuvây-ı Milliye) elinde bulundurduğu ve berkittiği bir büyük tepeyi, mücâhid ve topları bizzat idare ederek kuşatmak suretiyle, bir çok şehit ve yaralı vermek pahasına saat 11.00'de ele geçirdik. Nizâmiye askerlerine teslim ettik. Bunlar bu tepeyi koruyamayarak, gece yarısı geriye çekilmişler ve düşmana kaptırmışlardır" diye açıklamaktadır¹²⁴.

Journale D'orient'nin Mayıs 1920 Değerlendirmesi

Fransızca yayınlanan "Doğu Gazetesi" de 17 Mayıs 1920'de, Milliyetçilerin yani Kuvây-ı Milliye'nin yerildiği bir haber yayınladı. Tam anlamı ile Damad Feridci görüşü aksettiren "*muhabir-i mahsûsa*"nın yazdıkları da ibret vericidir:

"Adapazarı oldukça hareketli. Sokaklar tepeden tırnağa kadar silahlı adamlarla dolu. Yemek yediğim lokantadaki garsonun göğsü fişenk ile sarılı. Belinde de bir tabanca var. Şurasını itiraf etmeli ki, ahali, Abaza ve Çerkes çetelerinin yolsuzluklarından pek korkuyor. Bazı köylerde biraz sert hareket edilmiştir. Bunlardan biri bana bir elmas getirerek, 150 liraya almaklığımı teklif etti. Bunu bir kuyumcu 2 500 lira tahmin etti. İstanbul'un refah içindeki halkı, buranın nasıl olduğunu düşünemez. Şimdi Haçlılar dönemine geri dönmüş gibiyiz. Bir adamın hayatının, bir tavuğun hayatı kadar önemi yok. Her taraf eşkiyâ ile dolu. Arabacılar yollarda sanki Galata Köprüsü'nü geçiyorlarmış gibi, etrafa para dağıtarak gitmek zorundadırlar. Fakat bu hal, hükümet tarafından gönderilen Kuvây-ı Muntazama (Nizâmi Kuvvetler) ile ortadan kalkıyor. Bu asker derhal güvenliği yerine getiriyor. Cepheden gelenler, taraflar arasında, özellikle

subayların cesaretle harp etmekte olduğunu söylüyorlar. Bir subay tek başına üç saat karşı koymuş ve en sonunda bir kayanın arkasında hayata veda etmiştir. Ârifiye civarında milliyetçilerin cesetleri ormanda kokmaktadır! Henüz gömülmemişlerdir. Karga sürüleri etraflarında dolaşarak, cesedleri delik deşik ediyorlar. İç harbin ne kadar feci manzarası? Milliyetçiler (Kemalciler/Kuvây-ı Milliyeciler), karşısındakilerini tereddüde düşürmek için bir usul düşünmüşler. Fakat bizimkiler, Zât-ı Şâhane (Padişah IV. Mehmed Vahideddin) için harp ediyorlar. Son nefese kadar emirlere itaat ediyorlar”.

Anzavur'un Adapazarı'nı Boşaltması

Ali Fuad Paşa, çok zor ve tehlikeli anlar geçirmesine rağmen, soğukkanlılığını kaybetmeyerek, Kuvây-ı Milliye'yi Anzavur karşısında Çerkez Edhem Kuvây-ı Seyyâresi'nin de tam zamanında yetişmesi ile yeniden harekete geçirdi. Bu esnada şiddetli sağnak yağmurları yağdığından, hem Geyve Boğazı ve hem de Sapanca ile Adapazarı taraflarında askerî harekât iyice güçleşmiş durumda idi¹²⁵. 21 Mayıs 1920 günü Anzavur, Kuvây-ı Milliye ile son savaşını yaptı. Çarpışmalar sırasında atı, kaza sonucu yere yıkıldığından, ayağından yaralanan Ahmed Anzavur, Adapazarı'na döndü. Aslında Çerkez Edhem'den çekindiği için cepheyi terk ederek kaçmış, ancak bu hareketini İstanbul nezdinde haklı gösterebilmek için de “ayağım ezilmiş olduğundan, tedavi ettirmek üzere, yüksek izinizle Dersaadet (İstanbul)'e hareket eylediğim marûzdur” diyordu¹²⁶. Adapazarı'ndaki padişah taraftarları da, Anzavur'un kasabayı terk ederek kaçması ile yüz üstü kaldılar. Düzce ve Bolu taraflarında da Kuvây-ı Milliye, Refet Paşa kumandasında üst üste başarılar kazanıyorlardı. Düzce harekâtının padişah taraftarı olarak bilinen en önemli simalarından Sefer Bey, son anda gerçeği görebilmiş ve Ankara ile uyuşmak istemişti. Bunun için kasabada göz altında tutulan Hüsrev ile Osman Beyler, Mudurnu cephesine gitmişler, Bulanık'da Refet Bey ile barış sağlamışlardı¹²⁷.

Ali Fuad Paşa ile Çerkez Edhem Adapazarı'nda

Hiç zaman kaybedilmeden Adapazarı ve çevresinin Kuvây-ı Milliye tarafından ele geçirilmesi, Bolu, Düzce ve Hendek taraflarından firar eden asilerin önlerini kesmek üzere, Ali Fuad Paşa 22 Mayıs 1920'de hücum emrini vermişti. 23 Mayıs 1920 sabahı erken saatlerde ilk olarak Geyve Boğazı'ndan dışarı çıkmıştı. 22 Nisan'dan beri âsilerin kontrolünde olan Adapazarı'na girdi. 24 Mayıs günü istirahatla geçirildi. Anzavur'a yataklık eden ve İstanbul taraftarı olanlar, hemen mahkemeye verilerek, haklarında idam kararı çıkarıldı. Anzavur'un Levazım Müdürü Binbaşı Kemal, Jandarmanın Kumandanı Sarı Murad, Mustafa Sami, Hoca Mustafa ve Ermenileri teşkilatlandırarak, Kuvây-ı Milliye aleyhinde çalışan Şirinyan Efendi hemen asıldılar.

Sapanca'nın da kontrol altına alınmasından sonra, Ali Fuad Paşa, Edhem Bey'le görüşmek ve ileri harekât hakkında fikir alışverişinde bulunmak üzere Adapazarı'na geldi. Paşa'nın kasabaya hareketinden önce, Çerkez Edhem, hayatlarını bağışladığı ve ilgililerle görüşmek için vazifelendirdiği İngiliz ailesine, ayrıca Damad Ferid Paşa'ya yazılmış ağır satırlar taşıyan bir mektup

da vermişti. Ali Fuad Paşa Adapazarı'na gelip, kendisi ile görüştüğü sırada, çekinerek hatalı bir harekette bulunduğunu ve Sadrazama mektup yolladığını haber verdi. Kumanda zincirini ihlâl ettiği için, Ali Fuad Paşa, Edhem'den hemen mektupların geri alınmasını rica etti. Yollanan adamlar, İngilizlere, Kuvây-ı İnzibatiye ve İngiliz bölgesine girmeden yetişerek, mektupları aldılar. Böylelikle hoş olmayan durum ve kırgınlık havası da kalkmış oldu. Ali Fuad Paşa ile Mudurnu'daki Refet Paşa arasında tel görüşmeleri devam ediyor ve cephenin bu bölümündeki harekât hakkında bilgi değerlendiriliyordu. Refet Paşa ve dolayısıyla Ankara ile anlaşılan Sefer Bey, Düzce'ye dönmüştü. İşte bu sırada Çerkez Edhem ile temas kurulmuş ve anlaşma sağlandığı için, Düzce yahut Hendek taraflarına gelmenin gereksiz olduğu belirtilmişti. Buna rağmen Edhem, Ali Fuad Paşa'nın da verdiği emir ile yıldırım harekâtına başladı. 25 Mayıs 1920 günü Adapazarı'ndan Hendek'e yürüdü. Özellikle Abaza köylerinde etkili bir arama yaptırdı. Mahmud Bey hadisesine karışmış veya rol oynamış kimseleri arattırdı. Nahiye Müdürü Kâmil, Avukat Ali Galip ve Belediye Başkanı Adil tutuklanarak, az sonra idam ettirildiler¹²⁸.

Hendek harekâtı da sona erince, hilâfetçilerin kaçış yolu olan Akçaşehir (Akçakoca) iskelesine de kontrol müfrezeleri yollandı. 26 Mayıs 1920 günü öğleden sonra Kuvây-ı Seyyâre Düzce'ye girdi. Çerkez Edhem burada da idam sehpalarını kurdurdu. Ankara'nın muhalefetine rağmen, Düzceli liderlerden bazılarını astırdı. Abaza Rifat ve Mahmud Beş Çetelerini de beraberine alarak, Akyazı'ya döndü. Bu bölgede kaçak âsileri takip ettirdiği gibi, halkın elindeki silahları da toplattı¹²⁹.

Ankara'da Büyük Millet Meclisi, ayaklanma bölgelerindeki halkın çoğunun zorla bu harekâta karıştırıldığını biliyordu. Bu sebeple Adapazarı'nı da içine alan genel bir af ilân edildi. Gürcü Süleyman, Maan Ali, Hacı Kâmil, İsmail Pehlivan, Talustan, Talustan'ın yeğeni Çırçır Kâmil, Akçaylı Hüseyin Çavuş, Hüseyin Çavuş'un kardeşi Arslân, Şirin, Hazbuk Ahmed ve Kayalardan Mustafa ile İzmit Mutasarrıfı İbrahim bu af kapsamı dışında bırakıldı. Ali Fuad Paşa'nın yürütmekle yükümlü olduğu bu genel af maddeleri arasında; "Adapazarı, Kandıra, Ermeşe ve Derbend halkının silahlarını teslim etmesi, Kuvây-ı Milliye'den ele geçirilmiş her türlü eşyanın hemen teslimi, Büyük Millet Meclisi'nce çıkarılan kanunlara uyulması" gibi hükümler vardı. Bölge halkı bu emirlere harfiyen itaat etmiş, böylece asayişin sağlanmasında yardımcı olmuştur¹³⁰.

İzmit livası dahilinde mezalim ve ta'diyatta bulunan çete reisi İbrahim ile avenesinden hüviyetleri tahkik olunabilenlerin isimleri şu şekilde belirlenmişti:

"İzmit'den Dahiliye Nezareti'ne

1- Çete reisi ve mutasarrıflık makamının gasıbı İbrahim, 2- Merkurum müşavir-i şekaveti Maarif Müdürü Bedirhani Ferid, 3- Akyazılı Talustan Bey, 4- İzmitli Acısu karyesinden İsmail Efendi, 5- Adapazarı Kargalı karyesinden İsmail Pehlivan, 6- Düzceli Hacı Kamil, 7- Düzceli Hacı Yusuf, 8- Adapazarı Kayalar karyesinden ve jandarma yüzbaşılığından mütekaid Ma'an Mustafa (Elyevm Dersaadet Polis Müd. Um.'nde mevkuttur), 9- Yüzbaşılıktan mütekaid Çerkez

Mehmed Bey, 10- Bu dahi Kazım Bey, 11- Sapanca Akçay karyesinden Beslan, 12- Akyazılı Talustan'ın yeğeni Kamil, 13- Düzceli Jandarma yüzbaşılığından müteakid Ma'an Ali Bey, 14- Düzceli Deli Şerif, 15- Hendekli Abaza Rif'at Bey, 16- Biraderi Osman Bey, 17- Ma'an Mustafa Caferbaşından Kazım Bey, 18- Bu dahi Mehmed Bey, 19- Bu dahi Mehmed Bey biraderi Osman Bey, 20- Hendekli Hayak Bey, 21- Hendekli Topal Ali, 22- Adapazarılı Tatar Osman Efendi, 23- Hendekli Talustan Damadı Cemal, 24- Asi İbrahim'in Adapazarı kaymakamlığında istihdam ettiği Boşnak Hayri, 25- Merkez memurluğunda Cevdet Paşa hafidi Muhiddin, 26- Fuad, 27- Değirmendereli Kahramanzâde Burhanettin Bey, 28- Bu dahi Hakkıbeyzâde Kazım Bey, 28- Sapançalı Hoca Rauf, 29- Hendekli Gürcü Süleyman. 28 Haziran 337.

Bunlar her türlü kötülüğü yapmışlardır"¹³¹.

Ali Fuad Paşa, Çerkez Edhem kuvvetlerini Eskişehir'e îade etmiş, kendisi de bir müddet kumandanlık sahasına giren bölgelerdeki meselelerle meşgul olmuştur. Bu esnada Kuvây-ı Milliye ile İngilizler arasındaki sınır, Sapanca Gölü'nün batısındaki ve körfeze yakın Çuha Fabrikasının bulunduğu araziden geçmekte idi. Bazen millî kuvvetler ile İngilizler arasında çatışmalar da meydana geldiği görülmüştür¹³².

İngiliz Ajanı

İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın Foreign Office'e intikal eden Haber alma Raporunda, Adapazarı'ndaki "ajan"a temas edilmektedir. 1920 senesi Mayıs ayının sonlarına doğru, Kuvây-ı Milliye ani olarak hücumu geçmiş, 23 Mayıs'ta Sapanca, Arifiye ve Adapazarı harekâtını başlatarak, bu yerleri İstanbul hükümet kuvvetlerinden kurtardığı görülmüştü.

26 Mayıs 1920 tarihli Haber alma Raporuna göre, Adapazarı'ndaki İngiliz Haber alma Sorumlusu, bu ani Türk ilerleyişinden habersiz olduğundan, zamanında kaçmak fırsatını bulamamıştı. Bu nedenle göz altına alınmış ve yanındaki silahlara da el konulmuştu. Bir süre hürriyetinden mahrum kalan ajan, raporunda, açıkça iyi muamele gördüğünü, 25 Mayıs'ta ise serbest bırakıldığını bildirmiştir. Adapazarı'ndan ayrılmadan önce de kendisini korumak üzere bir muhafız verilmiş ve İzmit'e doğru yola çıkarılmıştır.

Çerkez Edhem ise, olayı biraz farklı şekilde; "Adapazarı'na ilk işgal ettiğimiz sırada bir İngiliz, karısı ile birlikte savuşurken yakalanıp, karargâhıma getirilmişti. Kadın büyük korku içinde titriyordu. Bu İngiliz kadının haline çok acıdım. Kocasını yanından ayırmayarak, bir beygir arabasına bindirdim. İkisini de İzmit'e gönderdim. Oraya salimen vardıkları haberini adamlarım bir gün sonra getirdiler. Bu İngilizleri serbest bırakırken, tercümanım vasıtası ile kendilerine şöyle demiştim: Gördüklerinizi arkadaşlarınıza ve büyüklünüze söyleyiniz. Bir daha bizim dahilî işlerimize karışmayınız" diye yazmaktadır¹³³.

Erzurum'dan Kâzım Karabekir Paşa'nın Telgrafı

Erzurum'da XV. Kolordu Kumandanı olan Kâzım Karabekir, Anadolu'daki, dolayısıyla İzmit-Adapazarı'ndaki gelişmeleri takip ediyordu.

Mustafa Kemal Paşa'nın da bilgilendirmesi üzerine, Kâzım Karabekir, TBMM'ne şu telgrafı gönderdi:

"Büyük Millet Meclisi Riyâseti'ne,

"Adapazarı ve civarında bazı safdil halkın kurbanı oldukları fitne ve fesadın mahiyetini nihayet Kuvây-ı Milliye'nin kardeşliğe yakışan azim ve irşâd ve te'debi karşısında anlayarak, itiraf-ı zünubla (günah) hakikat kucağına atılmaları, Şark'ın yekvücûd bütün kardeşleri arasında azim şükranla karşılanmıştır. Mukaddes emel uğrunda çalışan ve fedâ-yı nefis eden kardeşlerimizin mesailerini meşkûr olsun. 26 Mayıs 1336.

XV. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir¹³⁴

Hacim Muhiddin

Balıkesir ve Alaşehir Kongrelerinin Reisi Hacim Muhiddin Bey, Haziran 1920'de, Adapazarı'nın ve çevresinin millî kuvvetlerin denetimine girdiği sırada, yöreden geçmişti. Bu ikinci seyahati idi ve 6-12 Haziran 1920 günlerini şu şekilde ifade etmektedir:

"6 Haziran 1920 sabahı sekizde Bahçecik'ten hareket ederek, Yuvacık Ermeni köyüne uğradık. Köyde hiç kimse kalmamış. Hepsi İzmit'e İngilizlerin nezdine firar etmiş ve muharebatta Anzavurcularla beraber imişler. Hatta bu köyden Küçük Onnik isminde bir komiteci, Geyve Köprüsü'ne hücum eden ikiyüz süvarinin arasında diğer Ermenilerle beraber bulunmuş ve çok cesaret göstermiş. Saat 10.00'da Çuha Fabrikasının Millî Gökbayrak Taburu Karargâhı'na geldik. Taburun intizam ve tertibatı muntazam idi. Fabrika Müdürü binbaşılıktan emekli Haydar Bey, vakti ile Rayak İstasyon Kumandanı imiş. Kibar ve nazik bir zat. Saat 00.30'a kadar kumandan Cemal Bey ile görüşüp, meseleleri hallettikten sonra hareket ettik. Yirmiüç kişi idik. Oradan süvarileri Sapanca'ya gönderip, biz de Göl'ün kuzeyinden Eşme ve Serdivan yolu ile Adapazarı'na hareket ettik. Bu sırada atımın ürkmesinden kaza geçirdim. Fena halde başımdan yaralandım. Bereket versin fazla kan kaybetmedim. Yaverim Salih Bey'in pansuman takımı işime yaradı. Serdivan Köyü'ne karşılamaya gelen Ali Fuad Paşa Hazretleri'ne, biraz sonra da Çerkez Edhem, Tevfik Beylerle, Hafız Hüseyin Bey'e tesadüf ettim. Karşılamanlar ikiyüzden fazla idi. Alaturka saat yarım raddelerinde pek büyük merasimle Ada (Pazarı)'na girdik. Alman Oteli'ndeki ziyafette hazır bulunduktan sonra, Hâmid Bey'in hanesine misafir olduk. İntikam-ı İlâhî... İki ay önce tutuklu ve nasıl perişan bir kıyafetle girdiğim bu kasabaya (yani Adapazarı'na), bugünkü tantana ile girişimi bir mükâfat ve İntikam-ı İlâhî olarak telakki ettim. 7 Haziran 1920: Bu sabah Mustafa Remzi ve sonra Ali Fuad Paşa'lar ile Edhem Bey'i ziyaret ettim. Ali Fuad Paşa ile İzmit meselelerini hâl ve tesbit ettik. Vaktiyle bana kötü davranan karakol kumandanı Başçavuş İsmail Hakkı Efendi'yi zabıtlığa terfi suretiyle yanıma aldım. Çiftlikte vaktiyle yakalandığım zaman cüzdanımı getirttim. 11 Haziran 1920. Geyve: Cuma. Aydınlı Murad Bey tabur uç. Bugün (atım) Virginia ile Adapazarı'ndan hareketle, Karaçam'da Tümen Kumandanı Miralay Abbas Bey'i ziyaretten sonra, akşam üzeri Geyve'ye geldim. Hacı Atâ Paşa merhumun

konaklarında misafir olduk. 12 Haziran 1920. Cumartesi. Bugün, Adapazarı Kaymakamlığı'na ve liva (yani İzmit) vekâletine tayin ettiğim eskilerden Ferid Bey, Bursa'dan geldi. Sonra 2.30'da Geyve'den hareketle, Şehran-Seyfler yolu ile Göl pazarı'na geldik".

Ali Fuad Paşa ve Düzce harekâtını bitirerek, Akyazı yolu ile Adapazarı'na dönen Çerkez Edhem ve yakınları, Hacim Muhiddin Bey'in hiç de yabancı değil. O daha Alaşehir'de Ağustos 1919'da Kongre'de iken, Çerkez Edhem Salihli'de ortaya çıkmış ve Alaşehirli Mustafa Bey meselesi dolayısıyla tehditkar vaziyet takınmıştır.

Ali Fuad Paşa ise Adapazarı'nı emniyete almış ve Kuvây-ı Milliye de İzmit varoşlarına kadar yaklaşmış ve Gökbayrak Taburu da karargâhını Çuha Fabrikasında kurmuştu.

Ferid Bey'in Adapazarı Kaymakamlığı hakkında enteresan bilgiye de Hacim Muhiddin Bey'de rastlamaktayız¹³⁵.

Adapazarı Gazetesi'nin İzmit'in Durumu Hakkındaki Haberi

Çuha Fabrikasının doğusundaki halk, millî kuvvetler sayesinde eski sakin hayatına başlayabildiği halde, İngilizlerin kontrolündeki İzmit'te durum tamamen tersine idi. Halk büyük bir tedirginlik içinde idi. Mutasarrıf İbrahim. Anzavur ve Kuvây-ı İnzibatiye gibi iki önemli dayanağını kaybetmesine rağmen, şimdi de İngilizlere güveniyor, halka da baskı yapıyordu. Bu zulüm ve baskı havasından kurtulabilen bazı kimseler Adapazarı'na gelmişler ve merkez sancak hakkında kötümser açıklamalarda bulunmuşlardı. Adapazarı Gazetesi, 12 Temmuz 1920 günlü nüshasında bu kaynaklara dayanarak, aşağıdaki haberi okuyucularına nakletmektedir:

"İzmit'ten dün (11 Temmuz 1920) geç vakit gelen bazı kimselerden aldığımız bilgilere göre, memurlar, eşraf ve ileri gelenlerin hemen tamamı gözaltına alınarak, İstanbul'a yollanmıştır. İslâm ailelerinden birçoğu İzmit'i terk etme, Hıristiyan ahalî ise şehirde kalmaktadır. Lâzlar toptan çekilmişlerdir. Tutuklamalar Mutasarrıf İbrahim Bey'in emri ile İngilizler tarafından yapılmaktadır. İzmit'de olağanüstü açlık ve sefâlet sürmekte ve geceleri tek bir lâmba yakılmamaktadır. Sebepsiz yere herkese saldırılar devam ediyor. Kuvây-ı İnzibatiye'den tek bir fert kalmamıştır. Mutasarrıf İbrahim Bey'in Adapazarı'nda ahalîden aldığı paralar ve yaptıklarını soruşturmak üzere, Dahiliye Nezareti'nden bir müfettiş gönderilmiş ise de, Kuvây-ı Milliye'nin İzmit'de meydana gelen hücumu üzerine, müfettiş İstanbul'a kaçmıştır. İbrahim Bey de bu haince işlerini tamamlamak için, İngilizlerle birlikte çalışarak, İzmit'te kalmıştır. Mutasarrıf İbrahim Bey, Adapazarı'nda yaptığı gibi, İzmit'de dahi ahalîden büyük para almıştır. Ancak bu sayede bir kısım tüccar ellerini kelepçeden kurtarabilmiştir. Hain mutasarrıf, bir kısım suçsuz kimseleri idama çalışmış ise de, her nasılsa bu maksadında başarı sağlayamamıştır"³⁶.

Tahir Bey'in Milletvekilliği

Tahir Bey yukarıda bahsedildiği gibi, Mutasarrıf Ali Suad Bey

zamanında Adapazarı'na kaymakam olarak tayin edilmişti. Anzavur, kasabayı ele geçirince, kendisini işbaşından uzaklaştırmış ve bu arada yeni Mutasarrıf İbrahim Bey de, Kuvây-ı Milliyeci olduğundan dolayı azletmişti. Çerkez Edhem'in Kuvây-ı Milliye'yi Adapazarı'nda tekrar hakim kılmasından sonra da, Tahir Bey tekrar eski görevine iâde edilmişti. Karamürsel'den Şeyh Kutbeddin Efendi'nin seçim mazbatasını kaybetmesi üzerine, yeniden milletvekili seçimi gerekmiştir. 10 Haziran 1920 günlü telgrafla Adapazarı Kaymakam Vekili Seyyid Mehmed Bey, Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na yolladığı telgraf ile, Tahir Bey'in bu milletvekilliğine seçilmiş olduğunu bildirmiştir. 3 Temmuz 1920'de, Büyük Millet Meclisi'nin birleşiminde, Refik (Koralan), Seyyid Mehmed Bey'in telgrafını kâtime okutturmuş; "İzmit Livâsı adına Adapazarı'ndan seçilen Yusuf İzzed Paşa Hazretleri, Bolu Livâsı'ndan dahi seçilmiş ve Bolu Livâsı'nı tercih etmiş olmasından, Adapazarı'ndan, sonra seçilen Kaymakam Tahir Bey'in seçilmesine mâni bir durumu olmadığından, milletvekilliğinin kabulünü Umumî Heyete teklif ederiz" denerek, yüce Meclisten kabul edilmesi teklifinde bulunmuştur¹³⁷.

Hendek ve Düzce Tarafında Karışıklıklar

19 Temmuz 1920'de Düzce ve Adapazarı bölgesindeki tedib kuvvetlerinin, yeni isyan sahalarına gitmelerinden faydalanan Nuhveren ve Düzce Abazaları, Çerkez Edhem'in önünden kaçarak, izini kaybettiren Maan Ali Bey'in de kışkırtmaları ile ayaklandılar. Düzce'yi ve daha sonra Bolu'yu eskiden olduğu gibi işgal ettiler. 23 Eylül 1920'ye kadar bölgede sükûnet sağlanamadı. Bazı, Düzce ve Hendek Abaza çeteleri, Bolu'da halkı kandırmak istedi ise de, pek taraftar bulamadı. Müretteb Tümen Kumandanı Binbaşı Nazım Bey'in de belirttiği gibi, bu asiler İzmit'le temas kurarak ve Yunanlılar ile işbirliği yaparak, bölgede karışıklıklar çıkardılar. Çarpışmalar daha ziyade Nuhveren Köyü ve civarındaki fazla yüksek olmayan tepeliklerde cereyan etti. Takip Müfrezeleri ve 300-400 kadar âsi arasında şiddetli çarpışmalar oldu. Nazım Bey, yardımcı kuvvetler gelebildiği takdirde, eski sükûnetin sağlanabileceğini Genel Kurmay Başkanlığı'na telyazısı ile bildirdi. Ankara ise buna verdiği cevapta, Binbaşı Çolak İbrahim kuvvetlerinin Yozgat İsyânı ile meşgul bulunduğunu, Düzce ve Hendek havalisine ise ancak 29 Temmuz 1920'de ulaşabileceğini bildirmiş, IV. Müretteb Tümen ile tedib harekâtının devam ettirilmesini tavsiyesi etmişti. XX. Kolordu Komutanı Ali Fuad Paşa, öğüt vererek, asileri silah bıraktırmaya gayret içinde idi. O da 21 Temmuz 1920'de 150 mevcutlu bir Kuvây-ı Milliye birliğini Hendek istikametine yolladı. Adapazarı eski Kaymakamı Fuad (Carım) Bey de Düzce ve Bolu'ya ilgililerle görüşmek üzere vazifelendirildi. 22/23 Temmuz 1920'de 100 atlı ve 200 piyadeli Kuvây-ı Milliye kuvveti, İbrahim Ağa sırtlarını işgal etti. Nasihat heyeti âsi Abaza ileri gelenleri ile uzun süren müzâkereler yaptılar ve kendilerinden hiçbir tehlike gelmeyeceği hakkında garanti verdiler (24 Temmuz 1920). Ancak âsilerin o zamanki durumu pek güven vermemekte idi. İkinci bir Mahmud Bey hadisesinin tekrarlanmaması için, Kuvây-ı Milliye birliklerine temkinli olmaları uyarısı yapıldı. 8 Ağustos 1920 sabahı Düzce'nin bir kısım Abaza tarafından işgal edildiği haberi, soğuk bir hayal kırıklığı meydana getirdi. Dört bir yandan sarılan Düzce kasabası, âsilerin kontrolüne girdi. Askerî ve sivil erkân tutuklanarak

hapsedildiler. Ankara, yeni bir plân hazırlayarak, Kılıç Ali, Cafer Bey, Sarı Edib Efe, Çolak İbrahim ve çevredeki Kuvây-ı Milliye gruplarını isyân sahasına yolladı. Aslen Abaza olan Binbaşı Rüşdü (Kobaş) Bey'in Bolu Jandarma Kumandanlığı'na tayin edilmesi ile, bölgeye sevk edilen yardımcı kuvvetlerin de gelmesinden sonra, âsiler Bolu'ya giderek, anlaşma isteğinde olduklarını bildirdiler. Nüfren, Efteni ve Mehdi Bey gibi köylerin Abaza reisleri de karşı, ama Kuvây-ı Milliye lehinde destek verdiklerini bildirdiler¹³⁸.

İzmit'e Yunan Çıkarması

Anadolu'nun İstanbul'a en yakın bölgesi olan İzmit yarımadasını, Osmanlı denetiminden çıkarıp kendi denetimleri altına alanlar, önce İngilizlerdi. Kısa süren İngiliz işgalinin öncesinde ve bu işgal sırasında, her şey görsel olarak sakindi. Özellikle, yöre Hıristiyanlarının herhangi bir tehlike karşısında bulunmadığı bağlaşıklarca da kabul ediliyordu. Bütün bu durum, yöre Yunanlılara devredilince değişti. Aydın vilayetinde ve başka yerlerde görülmüş olan model Yalova, Gemlik, İzmit gibi kentlerde ve bunların çevresindeki köylerde de yinelendi. Önce, Türklerin elindeki silahların aranması, Osmanlı jandarmasının silahsızlandırılması yapılıyordu; arkasından talan ve öldürmeler geliyordu. Tahıl ürünü yakılıyor, ağaçların meyveleri koparılıyordu. Sonunda köyler yakılıp, yıkılıyor, Türkler ya sığınmacı olmak ya da ölmek seçeneğinin karşısına zorla konuluyorlardı. Bütün bunlar, İstanbul'daki İngiliz karargahından kısa bir yolculuk mesafesinde yapılıyordu. İngilizlerin yüksek görevlileri, gazete muhabirleri ve hatta üniversite profesörleri olay yerlerini ziyaret edebilirlerdi ve etmişlerdi; bunun sonucunda İngiltere'ye iletilen tam ve ayrıntılı bildirimler artık görmezlikten gelinemezdi.

Yunanlıların işgal ettiği bölgede, Türk köylüleri (yaşa göre, cinsiyete göre), hiç ayırım gözetilmeden boğazlanıyorlardı. Başlangıçta bağlaşıkların gözlemcileri, bu cinayet eylemlerinin kendilerine gerçekten yapılmış olan ya da yapılmış saydıkları birtakım kötülükler nedeniyle bir ölçüde alma eylemi olarak yerli Rumlarca işlendiğini sandılar. Ne var ki, böyle bir varsayımın Yunanlı/Rumların kimliğinde "Doğu'da Hıristiyan uygarlığın temsilcisi"ni görmek isteyen İngiliz gözlemciler bile, Yunanlı/Rumların vahşet eylemlerinin gerçek niteliğini kabullenmek zorunda kaldılar¹³⁹. İşgal edilen bölge ahalisi canını kurtarmak için çevre illere kaçıyorlar, Yunan kuvvetleri ise bu kaçıışı sağlamak için ellerinden geleni yapıyorlardı¹⁴⁰.

İzmit Yunan Kumandanı Gorgalidis 19 Kasım 1920'de şu tamimi yaptı:

"1- Sığır, koyun, keçi ve sairinin ihracı men edildi. 2- Tavuk, hindi, kaz ve yumurta ihracı men edildi. 3- Umum sebze ve et, süt, sade yağ, taze balık, odun ve kömürün ihraçları yasaktır.

*Yukarıdaki emirnameye uymayanlar İzmit ve Manisa Divan-ı Harbi'nce 5 seneye kadar mahkum olacaklardır"*¹⁴¹.

İngilizler 16 Temmuz 1920'de İzmit telgrafhanesini tamamen işgal ederek memurları İstanbul'a gönderdiler¹⁴². Durum Dahiliye Nezareti'ne şu şekilde bildiriliyordu:

"Posta ve Telgraf ve Telefon Müdüriyet-i Umumiyesinden Dahiliye Nezareti'ne 7 Kanun-ı evvel 336

İzmit telgrafhanesinde Yunan zabiti birkaç günden beri İstanbul'un Sapanca ve Adapazarı merkezleriyle re'sen muhabere etmesini men ile telgraf nameleri İzmit merkezinin tavassutuyla te'ati ettirmekte olduğu ve Latin harfleriyle yazılmasını ve Türkçe harflerle yazılmış telgrafları kabul etmeyeceklerini bildirmişti"⁴³.

Bu tarihlerde Aydın Vilayeti'nden Adapazarı-Geyve çevresine büyük bir göç başlamıştı. Bunlar Ege bölgesindeki çatışma ortamından kaçıyorlardı. Hesaplamalara göre, 1920 Kasım ayında İzmit ve çevresinde 12.000 Rum, 6.000 Ermeni ve 10.000 Türk sığınmacı bulunmaktaydı⁴⁴. Ayrıca İstanbul iaşesi de tehlikeli bir hal almıştı. Şu yazışmalar durumun önemini ortaya koyar niteliktedir.

"İzmit'ten Dahiliye Nezareti'ne

Vagonsuzluk yüzünden binlerce kilo patates ve mısır Adapazarı'ndan sevk edilememekte ve bundan İstanbul piyasası da etkilenmektedir. Seferberlik zamanında yapıldığı gibi elyevm mevcut olan vagon su'î istimalatına nihayet verilmesi ehemmiyetle istirham olunur. Ali Suad 5 Şubat 336

Harbiye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne

Altındolu Demiryolu İngiliz murakabe-i askeriyesi altındadır, Adapazarı'ndaki taşınma işinin defterdeki sıraya göre yapılması, 24 Şubat 336"⁴⁵.

Büyük harekât sonrası, Yunanlılar Haziran 1920'de Batı Anadolu'da yeniden ilerlemeye başladılar. Balıkesir ve yöresi işgal edildi. İngiliz desteğindeki Yunanlılar ilerlemeye devamla, Bekir Sami yönetimindeki Bursa'yı ele geçirdi. Düşman, daha ziyade kuzeye, Kocaeli'ne yönelmek yerine, çevrenin kontrol altına alınması ile meşgul oldu. Bursa'nın kaybı, yurt çapında genel üzüntüye sebep oldu. BMM'nde de, Osmanlı Devleti'nin ilk başkentlerinden biri olan Bursa hakkında ateşli konuşmalar yapıldı. Nuhrivan/Nüfren ve Düzce'deki hadiseler de bu sırada Ankara aleyhinde gelişme seyir takip etti. Ancak, ilk ayaklanmanın yaralarının sarıldığı bir sırada, Düzceliler ve civar kasabalar, sağ duyunun sesine kulak vererek, bir avuç âsiyi desteklemedi. Ankara'ya karşı olan bir kısım ahali de Kuvâ-yı Milliye'den korkarak, yerlerini terk ile İzmit'e akın etmeğe başladılar. Belgelere ve basına akseden şekli ile Dahiliye Nezareti, İstanbul'a göçe izin vermedi, İzmit Mutasarrıfı İbrahim'i uyararak, göçmenlerin asıl yerlerine iâdesini emretti. Eğer durum söylendiği gibi kötü ise, İzmit'te alıkonulmaları, iaşelerinin de mutasarrıflıkça karşılanmasını istedi (Temmuz 1920). Kuvâ-yı Milliye de isyan bölgesine girmiş, Ankara'nın talimatı ile ayaklanmayı ilkinde olduğu gibi, seri bir şekilde bastırmıştı. İtilâf Devletleri de bu durumdan istifade ile her zamanki gibi, önce çeteleri faal duruma soktular. Kocaeli ve civarındaki Rum ve Ermeniler, insan haklarını da hiçe sayarak, ayırım yapmadan zulüm ve baskılarını artırdılar.

Sisam Adası'ndan olduğu bilinen bir papazın önderlik ve organize ettiği

Rum-Ermeni çeteleri harekâtı (Paşa Köy ve Yeni Köy Rumları), yarımada etkisini gösterdi. Bazı köylüler hayatlarını kurtarmak için, sâkin buldukları yerleri terke başladılar. Rum-Ermeni çetelerine karşı kahramanca direnenler, yine Kuvây-ı Milliyecilerdi. Adapazarı ve Sapanca'daki kuvvetler, biraz sonra Geyve Boğazı'na çekildi. İzmit Mutasarrıfı İbrahim ise, durumu öğrenince, Adapazarı'na karşı harekete geçti. Küçük bir kuvvet şehri ele geçirdi ve kaymakamlığına da Mustafa isminde biri getirildi. Cengiz Bey kumandasındaki Kuvây-ı Milliye de, Adapazarı üzerine gönderildi. Böylece Adapazarı tekrar Kuvây-ı Milliye denetimine girdi. Bu gelişmelerden sonra da, 24. Tümen Komutanı Atıf Bey, 5 Eylül 1920'de, bölge hakkında bazı emirler verdi.

Ancak, Adapazarı ile İzmit arasındaki temas halâ kopuktu. Mutasarrıf İbrahim ve adamları, kendi görüşlerine göre livayı yönetmekte idiler. Temmuz 1920'de ise, daha değişik olaylar meydana gelmeye başlamıştı. Zira Lloyd George ile Elefterios Venizelos görüşmesi ile, Kocaeli'nde, İngiliz destekli bir çıkarma kararlaştırılmıştı. Bandırma'daki Yunanlıların Manisa Tümeni'nin 16. Piyade Alayı, İngiliz Başkomutanlığı emrine verildi. Yeterli sayıdaki Yunan kuvveti, 29-30 Temmuz 1920'de gemilerle Bandırma'dan hareketle, İzmit'in batısında sahildeki Derince'ye, tel örgülerinin bulunduğu mıntıkaya çıkarıldı. Yunanlılar geçici olarak Iron Side kumandasındaki İngiliz Tümeni içinde yer aldı. Yunanlılar önce yarımada'daki Kuvây-ı Milliye merkezlerini etkisiz hale getirmek istediler. 10 Ağustos 1920'ye kadar, temizlik hareketini devam ettirdiler. Beş gün sonra da Yunanlıların 16. Alayı, İzmit şarkındaki Çuha Fabrikasına kadar yaklaştılar. Eylül 1920'de, Yunan Tümeninin büyük bir bölümü İzmit'e çıktı. General B. Gargalidis, 17. Piyade Alayı'na ve 9. Girit Alayı'na kumanda etmekte idi. İzmit'te denetim sağlandıktan sonra, Yunanlılar, Adapazarı yolu üzerindeki Sapanca'ya da tâciz saldırılarında bulundular.

İşte bu sırada, Adapazarı ve Sapanca'da mahallî yönetim görüşü filizlenmeye başlamıştır¹⁴⁶.

Cengiz Bey'in Başarısı Derdli Gazetesi'nde (Eylül 1920)

İzmit Mutasarrıfı İbrahim güdümündeki Mustafa isminde biri, İstanbul Hükümeti adına Adapazarı'nı yönetmeye başlamıştı. Kuvây-ı Milliye ise bu duruma izin veremezdi. Geçici işgal karşısında, Batı Cephesi Komutanlığı'nca Millî Müfreze Kumandanı Cengiz Bey, Adapazarı meselesinin halli için görevlendirildi.

Adapazarı kısa zaman içinde Kuvây-ı Milliye idaresine sokuldu. Bu tarihî görevi yerine getiren de Cengiz Bey oluyordu. Bolu'da, Derdli Gazetesi Adapazarı'nın el değiştirmesini okuyucularına aktarırken, şunları yazmaktadır:

"Mustafa ismindeki birinin kumandası altındaki kuvvetin Adapazarı'nda Süvari Kışlasında bir araya gelen asiler ile birleştiği haber alınınca, Cengiz Bey kumandasında bulunan Millî Süvâri ile Piyâde Müfrezesi sevk edilerek, vuku'bulan müsâdemede eşkıya on kadar maktul bırakarak, dağınık bir surette kaçmışlardır. Millî kuvvetlerimiz bi'l-vukû'at ezânî saat dokuzda Adapazarı'nı işgal etmişlerdir. Ahali, Kuvây-ı Milliyemizi alkışlayarak istikbal etmişlerdir.

“Yaşasın Kuvây-ı Milliye” sadaları ile Adapazarı Hükümet Dairesi önünde cemmi-gafir efradımıza der-agûş eylemişlerdir. Adapazarı'na gelen asiler, memleketi yağma ve ahaliyi katliama teşebbüs etmiş iseler de, yetişen kuvvetlerimiz tarafından men'edilmiş olmasına rağmen, ahalden üç kişi ağır surette yaralanmış ve asiler ahali üzerine ateşler ile yürümüşlerdir. Adapazarı'nda inzibat ve asayiş temin ve ahalinin galeyanı teskin edilmiştir. Düşman, aynı zamanda Kandıra'yı da boşaltmıştır”¹⁴⁷.

İzmit Vilayeti ve Adapazarı'nın Durumu

Eylül 1920'de İzmit Mutasarrıflığı'nda bazı mülkî değişiklik yapılacağı haberi gazetelerde yer aldı. İzmit Mutasarrıflığı, bir kararnâme ile vilâyet / il haline sokuldu. Düzce, Göynük, Mudurnu, Orhangazi, Gölpazarı ve Mihalgazi'ye bağlı bazı köyler, coğrafi konumları sebebi ile İzmit Vilayeti'ne dahil edildi. Ondan sonra da vilayet ikiye ayrıldı. Kandıra, Karamürsel, İznik, Orhangazi ve Yalova'yı içine alan sancak, merkez İzmit Livâsı'nı teşkil edecekti. Düzce, Göynük, Mudurnu ve Mihalgazi'deki köyler, Sakarya'nın diğer kıyısındaki köylerle Gölpazarı ve Geyve de Adapazarı Livâsı (sancak / mutasarrıflık)'nı meydana getirmekteydi.

İstanbul Hükümetinin Eylül 1920 kararına göre, İzmit Valiliği'ne de, Kastamonu Vali Vekili Sami Bey'in getirilmesi, basına sızan haberler arasında idi¹⁴⁸.

Tabii ki, İzmit Vilayeti ve ona bağlı iki sancak meselesi ölü doğmuş bir karara benziyordu. Zira, bu mülkî yapılandırma, Ankara'daki BMM'nce yerinde görülmemiş, yazışmalarda da eski usûlü takip etmiştir.

Adapazarı ve Sapanca'da Tarafsız Düzen (Ekim 1920)

İzmit Mutasarrıflığı'nı temsil eden ileri gelen sekiz Türk, bir Ermeni ve bir Rum'dan teşekkül eden heyet İzmit'e gitmişler ve Yunan Kumandanlığı ile temasa geçmişlerdi. Birkaç gün devam eden müzakereden sonra, Yunan Generali ve İzmit Mutasarrıfı ile görüşüldü. Haçık ile Dr. Kabadayan isimli Ermenilerin taleplerinden sonra, Türk heyeti toplantıda alınan kararların ilk maddelerine uyacaklarını kabul etmiştir. Diğer maddelerdeki hususların yerine getirilmesi için, bu heyete dört-beş gün zaman verildi. Toplantıda alınan kararların maddeleri şunlardı:

1. Adapazarı ve havalisinin silahtan tecridi.
2. Şüpheli milliyetperverlerin tehciri.
3. Adapazarı ahalisinden seçilmiş bir İdare Meclisi'nin teşkili.
4. Eski kanunların korunması.
5. Her gün Yunan memuruna bir rapor verilmesi.

Türk heyetinden uyulması istenen maddeler de üç grupta toplanmıştır:

1. Asayişin korunması için davet edilecek kuvvet, 700 kişiden meydana gelecektir. Bu kuvvet Türklerden, bir bölümü de Ermeni ve Rumlardan meydana gelecektir.

1.Yunan kuvvetleri ile temasta bulunmak üzere, Adapazarı ile Armaş (Ermeşe) arasında telgraf haberleşmesi sağlanacaktır.

2.Türk, Ermeni ve Rumlardan ibâret meclis, 700 kişilik inzibat kuvvetinin tesisine kadar, tarafsız mıntika olan Ermeşe yahut Çiftlik'te toplanacaktır¹⁴⁹.

1920 Ekim ayına gelindiğinde Adapazarı'nın karışık durumu henüz düzeltilebilmiş değildi. Bu sebeple Adapazarı'na gelen Kaymakam Vekili Mehmed Fuad kazayı tam bir anarşi içinde bulmuştu. Adapazarı ileri gelenleri özellikle Gürcü ve Abaza ileri gelenleri Meclis-i İdare ve belediye azaları bir araya gelerek bu duruma çare aramışlar ve bir çözüm de bulmuşlardı. Buna göre; iki yüz yirmi beş süvari ve iki yüz yirmi beş piyade olmak üzere 450 kişilik bir milis kuvveti oluşturulmasına karar verilmişti. Bu kuvvetin başına da Kuvayı İnzibatiye Milis Kumandanlarından Abaza Rifat ve muavinliğine de Yaver Beyler tayin edilmişti. Bunların elbiselerinin yeknesak olabilmesi için de İstanbul'a bu ihtiyacın giderilmesi için adamlar gönderilmişti¹⁵⁰.

Adapazarı, ekonomik canlılığını devam ettirebilmek için, İzmit ve İstanbul ile temas halinde olması gerekiyordu. Mütareke, İtilâf Devletlerinin İstanbul'da göze çarpması, İzmit'te gövde göstermesi, Kuvây-ı Milliye – Hilâfetçilerin mücadeleye girişmesi, çetelerin yine daha etkili bir şekilde boy göstermesi, Adapazarı için olumsuz etkenlerdi. Bu nedenle, İstanbul ve Ankara ilişkilerini eşit tutmak düşüncesi gelişmeye başladı. Yunan işgalinin ayak sesleri de artık duyulmaya başlamıştı.

Belgelere dayalı olarak A. Sofuoğlu, "Tarafsız Düzen" hakkında şunları yazmaktadır:

"... Bu sebeple özellikle Adapazarı ve Sapanca, taraflar arasında defalarca el değiştirmişti. Tabii ki, bu durumdan Adapazarı eşrafı büyük zarar görmekteydi. İşte bu gelişmeler ve şimdi Yunan işgalinin şehir sınırına kadar geldiği sıralar olan Ekim 1920 aylarında, Adapazarı ve Sapanca'da muvakkaten tarafsız nizam uygulanması fikrinin tekrar gündeme gelmesine sebep oldu. Bunu gündeme getirenler, tarafsız hükümet kurma sebeplerini şu şekilde açıklıyordu:

"Kuvây-ı Milliye'nin kasabamıza girmek üzere, iki vekili Kuvây-ı İnzibatlarla sair müsellağ olanlar hemen çekilmeleri ve gece vakti çarşı ve kasabada mahallelerde vukua gelen ahval-i müteessire ve müteessife neticesi olarak, memleketimizde tehadüs eden hükümeteşizliği nazar-ı dikkate alan biz, vaziülümza memleketine hamil ve mukadderat-ı sairesini bizzat temine almak maksadıyla, her iki tarafa muvakkaten bi-tarafılığı muhafazaya bi'l-karar kalmış..."

Esasında tarafsız yönetim isteyenler de Kuvây-ı Milliye'ye mütemayildi.

Diğer taraftan İngilizler de bölgede böyle bir tarafsız yönetimin kurulması taraftarı idiler. Çünkü bu bölgenin Kuvây-ı Milliye'nin elinde olmaktansa, böyle zayıf bir tarafsız hükümetin elinde bulunması, kendi menfaatlerine daha uygun

düşmekteydi. Ayrıca böyle bir yönetim, ileride İstanbul'a daha kolay bağlanabilirdi.

Nihayet Adapazarı eşrafı, bölgelerinde tarafsız nizamın tesisi için 11-12 Ekim 1920 günleri, İzmit ve Geyve'ye birer heyet yolladılar. Adapazarı'ndan İzmit'e Hacı Fahri Efendi'nin başkanlığında bir heyet gitmişti. Aynı şekilde Sapanca'dan da İzmit'e Yüzbaşı Namık Bey başkanlığında bir heyet yollandı.

Bu gelişmenin akabinde İzmit Mutasarrıfı Çerkez İbrahim Hakkı, 12 Ekim'de, yanında Yunanlılar da olduğu halde Sapanca'ya gelerek, halka hitaben bir konuşma yaptı. Konuşmasında, Kuvây-ı Milliye'yi kabul etmemelerini, aksi takdirde kasabayı yakacaklarını söyledi.

Bu arada millî kuvvetlerce Karaçam'a kaçırılan trenin kurtarılmasını da Deli Şaban'a teklif ettiler. Ancak bu teklif kabul edilmedi. Bu tutumdan Kuvây-ı Milliye'ye yakınlık gösterilmemesi kaydıyla tarafsızlığın kabul edildiği anlaşılıyordu.

Diğer taraftan tarafsız nizamın tesisi için Geyve'ye giden heyet, orada Ankara Hükümetinin Geyve'de faaliyetini sürdüren Kocaeli Mutasarrıfı başkanlığındaki Kuvây-ı Milliye yöneticileri ile görüştüler. Nihayet 12 Ekim 1920 günü heyetler bir anlaşma imzaladılar ki, bu antlaşmada, Adapazarı'nda kurulan tarafsız hükümetin kimlerden teşekkül ettiği beyan edilmekteydi.

Batı Cephesi Kumandanlığı'na 14 Ekim 1920'de gönderilen rapordan anlaşıldığına göre, bu anlaşma ve kurulan tarafsız yönetim ile uygulaması şöyleydi:

1. Adapazarı'na taarruz ve düşman kuvvetlerini tard ve kıtaatımızın çekilmesiyle hasıl olan boşluğu mahallî ve bize mütemayil bi-taraf bir teşkilatla temini hakkında, Ada eşrafınca taarruz kıtaatı kumandanlarınca verilen talimat, Ada halkınca mahsuniyetle kabul edilmiş ve bu hususta icap eden müzakerat için, 11-12 / 10 / 36 gecesi Geyve'ye bir heyet gelmiştir.

2. Yedlerinde beş maddelik bir sureti merbut beyanname bulunan Belediye Reisi İsmail Efendi riyasetinde, isimleri merbut beyannamede muharrer ve bizce namuskâr tanınmış zevattan ibarettir.

3. Heyetle 12/10/36 sabahı Geyve Havalisi Kumandanlığı karargâhında mutasarrıf ve kumandanlıktan mürekkep muhtelif bir heyetle temas edilmiş ve merbut beyannâmede muharrer maddeler tarafımızdan kabul edilmiştir.

4. Ancak mezkûr beyannamenin tarafımızdan kabulü için şart olarak şu dakikada Ada Hükümet-i Mahalliyesinin elinde bulunan 500 kişilik kuvvete daha bin ilavesiyle 1500'e iblağı ve bu kuvvetle kat'iyen gerek bize muhalif kuvvetlere ve gerekse Yunanlılara karşı kendilerini müdafaa etmelerini söyledik. İcabında bizim de muavenet etmeğimizi rica ile bu şartımızı kabul etmişlerdir.

5. Ada'ya taarruzdan sonra sabaha karşı kıtaatımızın çekilmesi

üzerine firar edemeyerek, kalan Abazalar ertesi günü kasabaya girmek teşebbüsünde bulunmuşlarsa da, eşraf bir daha Abazaların içeriye giremeyeceklerini söylemişlerdir ve bunların tehditkâr bir vaziyet aldıklarını gören Adalılar, mahallî yüz kişilik kuvveti ani olarak toplamışlar ve karşılına çıkmışlardır ve bu surette Abazaların içeri girmelerini men' etmişlerdir. Ada teşkilatının temelini kuran şu vak'a üzerine, eşraf hemen ictima' ile işbu mukarreratı ittihaz ettiklerini ve kararlarını bize bildirmeden bir şey yapmayacaklarını düşünerek, evvelâ bizimle muhavere için geldiklerini bildirmişler, bilahare avdetde Yunan ve muhalif kuvvetlere de aynı şeyi bildireceklerdir.

6. Teşkilatlarının intizamı için Kuvây-ı Milliye'den arzu ettiklerini bildirmek suretiyle, Ada'da hizmet etmek üzere, herhangi meslekten bazı zevatı beray-ı muavenet bizden talep etmektedirler.

7. İkmal-i teşkilat ile kuvvetlendikten sonra, her tarafa muhabere etmek istediklerini, İstanbul ile vesait-i nakliye ve muhazeret (muavenet) temin serbestisine malik olmak arzu ettiklerini ve bu suretle gerek Ada ve gerek Anadolu sahil ticaretini genişletebileceklerini hususî olarak bildirmektedirler.

8. Abazaların mahalifi olan % 20'si nef'i ancak, iki yüz kişilik bir kuvvet bu azim karşısında duramayarak çekilmişler ve bir daha gelmeyeceklerini bildirmişlerdir.

9. Ada Hükümet-i Mahalliyesi bilahare teşkilatını Akyazı, Hendek ve Düzce'ye kadar teşmil etmek fikrindedir. Şu kadar ki, içlerinde şimdiye kadar muhalif kuvvetlerden olanları kat'iyen almayacaklardır.

10. Akyazı ve Hendek'te zarar-dâde olan Abazaların zarar ve ziyânı kısmen temin etmeleri lüzumunu bildirdik. Bu meyanda muhteviyatla kabul ettiler. Bu İslâm felaketinde ittifakın mümkün olabileceği ve muhalefet, rahat oturdukları takdirde kendilerini affedebileceğini ve aksi takdirde affımızdan istifade edemeyecekleri dahi bildirildi.

11. Yunan (Rum) çetesi Adapazarı'nda iken cebren elde ettikleri iki Boşnak kızını alarak, bir çiftliğe götürüp, 9 saat fiil-i şen'i icradan sonra salıvermeleri de, umum Boşnakları da ağrebi etmiş ve cümlesini fikrimiz etrafında birleştirmiştir ve bilhassa Hilâfet Ordusu'nun bir Yunan ordusundan ibaret olduğunu anladıklarını ifade etmekte oldukları (olmuşlardır).

12. Şimdi Sapanca'dan bir heyet gelmiş ve henüz temas edilmediğinden, maksatları anlaşılamamış olduğu 18 Teşrin-i Evvel 36 tarihine musadık Cuma günü Kuvây-ı Milliye'nin kasabamıza girmek üzere, iki vekili Kuvây-ı İnzibatlarla sair müsellahtan olanlar hemen çekilmeleri ve gece vakti çarşı ve kasabada mahallerde vukua gelen ahval-i müessire ve müteessife neticesi olarak, memleketimizde tahaddüs eden hükümeteşizliği nazar-ı dikkate alan biz vazîlimza memleketine hamil ve mukaddesat-ı sairesini bizzat temine almak maksadıyla her iki tarafa karşı muvakkaten bitarafılığı muhafazaya bilkarar mecbur kalmış ve bu maksadın temini için mukarrerat etmeği ittihaz eylemiştir.

1 – Balâda da ber-tekml beyan olunduğu vechiyle beher iki tarafa karşı tam bir bi-tarafılığı kabul edilmiş ve bu maksadın husulü için her gün fedakârlığın icrasına kat'iyen karar verilmiştir.

2 – Umur-ı hükümette iştilal yani gerek asayişin temini ve gerek işe ve saireye nezaret için kaymakam vekiline tüccardan Hayri Bey ve Belediye Reisi Hatip İsmail Efendi ve işe komisyonu riyasetine Hacı Fahri Efendi ve Jandarma Kumandanlığına muvakkaten Hazan Bey nasb ve tayin edilmiştir.

Bunlar Adapazarı'nda kurulan tarafsız hükümetin üyeleridir.

3 – Memleket bir kuvây-ı muntazama tarafından işgal edilinceye kadar ve mağlub olan asayiş temin oluncaya değin, mumaileyhim ifay-ı vazife edeceklerdir (Bu ifade dikkat çekicidir. Burada memlekete hangi taraf hakim olursa, onunla ittifak edileceği anlaşılmaktadır).

4 – Kuvây-ı İnzibatiye mensuplarınca beyan eyleyerek kasabamıza girmemelerini kendilerine tefhim-i tebliğ edilmiş ve hilafında hareket eyedikleri surette Kuvây-ı Mahalliye'yi mesleha ve men edecekleri lüzumu anlatılmış olmakla, onların şimdilik kasabaya giremeyecekleri taahhüdü temine alınmıştır.

5 – Memleketimiz şimdilik bi-taraf vaziyette bulunup, resmî ve muntazam bir kuvvet tarafından işgal edilinceye değin, Kuvây-ı Milliye'ye mensup olduklarını beyan edeceklerin dahi kasabaya girmemeleri bittabi matlup bulunduğundan, bu hususa dahi lâzım-ı vechiyle efham olunmak üzere Belediye Reisi İsmail ve eşraftan Emniyet Bankası Veznedarı Mustafa ve Müderris Hacı Mustafa Efendilerle yine eşraftan ve tüccardan Salih ve Nazım ve Sadık Beyler tayin ve bu gün Karaçam ve inde'l-icab Kuvây-ı Milliye karargâhına izamına ve memleketi namına mülakat ve müsahebe ile ittihazı mukarrerat ledelhace makamat-ı resmiye ile dahi menafi-i memleket namına muhaberatta bulunduğuna salahiyeti kâmile vermiştir".

A. Sofuoğlu, S. Özel ve gazeteci merhum Z. Erdal, Yerel Yönetim'e temas etmekte, Adapazarı'nın bağımsız bir yönetime gittiğini yazmaktadırlar. Bu konuda arşiv belgesine ulaşabilen A. Sofuoğlu olmuştur. İleri sürülen maddeler ve gelişmeler şöyle anlatılmakta:

"Böylece teşekkül ettirilen tarafsız nizam bilahare bölgede bir silahlı kuvvet vücuda getirmeye çalıştı. Eli silah tutanların genelde cepheye bulunmaları hasebiyle, ancak yüz kişilik bir kuvvet teşkil edilebildi. Her şeye rağmen bu küçük kuvvet sürekli olarak hazır bulundurulmaktaydı.

Teşkil edilen tarafsız nizamın kuzey sınırı Söğütlü bucağını içine almakta ve Papas köprüsüne kadar uzanmaktaydı. Bu köprüden Adapazarı yönünde silahlı geçiş yasaklanmıştı. Silahlı olanların silahlarını Sinanoğlu'na bırakmaları gerekmekteydi. Tarafsız nizamın Adapazarı'na güney yönünden girişi kontrol eden bir karakolu da Papuççular mahallesinde bulunmaktaydı.

Sapanca'nın tarafsızlık sınırları ise, Ankara yönünde Hacımercan sirtları, İstanbul yönünde ise Büyükderbent'e bitişik Maşukiye'ye kadar uzanmaktaydı.

Adapazarı ve Sapanca yöresinde kurulan tarafsız nizam, her ne kadar Kuvây-ı Milliye'ye kapalı olduğunu belirtmişse de, yukarıda belirtildiği gibi, bu tarafsızlık statüsüne rağmen, daha ziyade Kuvây-ı Milliye lehine ve İstanbul Hükümeti aleyhine bir tutum takındı. Nitekim Adapazarı'nda tarafsız nizam sürdüğü günlerde, Hendek'te meydana gelen bir ayaklanma hareketini bastırmak üzere Geyve'den Hafız Fuat Efendi gönderildi. Bu durum, yapılan antlaşmaya da uygundu. Bu durumu fark eden İzmit Mutasarrıfı İbrahim Hakkı Bey, Adapazarı Kaymakam Vekili Telgrafçı Hayri Bey'i tehdit ederek, kendilerine katılmadıkları müddetçe, Adapazarı'nı yakıp kül edeceğini bildirdi. Hayri Bey de bu durumu, henüz Hendek'te bulunan Hafız Fuat Bey'e rapor etti.

Buna rağmen Ali Fuat Paşa burada böyle bir nizamın teşkilini tehlikeli buldu. Çünkü bu durumda böyle bir yerin İstanbul Hükümetinin veya Yunanlıların kontrolüne geçmesi ihtimali yüksek olduğu gibi, Kandıra ve Gebze havalisindeki Kuvây-ı Milliye ile Geyve arasında direkt irtibatı da kesmekteydi. Bu sebeple Ali Fuat Paşa bölgede böyle bir nizamın teşkiline açıkça karşı çıkarak, 24. Fırka Kumandanlığı'ndan, bölgede Kuvây-ı Milliye kurulmasını istedi ki, Ali Fuat Paşa ilgili telgrafında şunları ifade etmekteydi: "Halen kuvvetli bir surette tutulmasına imkân olmadığından dolayı tarafımızdan temsil edilmiş olan Adapazarı'nda bi-teraf namı altında kuvvetli ve muntazam teşkilat vücuda getirilmesine taraftar değilim. Çünkü böyle bir kuvvetin İstanbul Hükümetine taraftar olması ihtimali olduğu gibi, taraftar bulunmasa bile İstanbul Hükümetinin veya Yunanlıların kuvvetli bir surette tazyiki neticesinde bu kuvvetin öbür tarafa geçmesi, ihtimal dahilindedir. Binaenaleyh asayişin temin ve muhafazası için Adapazarı ve Sapanca'da cem'an azamî dört yüz kişilik bir kuvve-i muhafaza teşkiline müsaade olunabilecektir. Bu teşkilatın Sakarya şarkında Düzce ve Hendek'e ve Akyazı'ya teşmili ve mutasarrıflığın Dahiliye Vekâleti'ne vechiyle kumandanlığından istihzana lüzum görülmezsizin böyle bir karar verebilmesi doğru olmadığı gibi, muvafık da değildir. Bu husustaki mütalâaların..."

Bunun üzerine Geyve'de görevli Yüzbaşı Rasim Bey'le Teğmen Hakkı Bey (Suerdem), Kuvây-ı Milliye'yi tekrar kurmakla görevlendirilerek, Adapazarı'na gönderildi.

Ancak bu girişime rağmen, bir müddet BMM'nce de tanındığı anlaşılan Adapazarı ve Sapanca'daki tarafsız yönetim uygulaması, Yunanlıların buraları işgaline kadar devam etti¹⁵¹.

Bilecik Görüşmesi ve Adapazarı

İstanbul, kendisini meşrû hükümet olarak saymakta devam ediyordu. Ankara ise, Büyük Millet Meclisi'nin üstünde bir otorite tanımıyordu. Bu sebeple Ankara, "İstanbul'un çare-i hâlâs için vuku' bulan itilâf ve mülâkat tekliflerini" sadece kamuoyunu tatmine yarayacak şartları hazırlamadan reddetmeyi uygun bulmamış ve bundan dolayı, Bilecik'te bir görüşme yapılmasını kabul etmişti. Bunun üzerine, 5 Aralık 1920'de Ahmed İzzed Paşa başkanlığındaki bir heyet, Bilecik'te Mustafa Kemal Paşa ile buluştu. Dahiliye Nazırı'nın beraberinde, yaver piyade yüzbaşısı Moralizade Nâci, Bahriye Nazırı Müşir Salih Paşa, Yaver Bahriye Yüzbaşısı Sami, Ticâret ve Ziraat Nazırı Hüseyin Kâzım, Rasadhâne

Müdürü Hoca Fatin Efendi, Bern Sefiri Cevad, Bâb-ı Âli Hukûk Müşâviri Münir Bey, bir Erkân-ı Harp Subayı ve bir miktar da polis bulunmakta idi.

Bu heyeti taşıyan özel tren, 3 Aralık 1920 Cuma günü Haydarpaşa'dan hareket etti. Ayrıca, vagonlara bir kamyon ve beş otomobil de yüklenmiş durumda idi. Tren saat sekizde hareket etti. Ahmed İzzed Paşa resmî, Salih Paşa ise sivil giyinmeyi tercih etmişti. Normal duraklamalar dışında bu tren, İzmit'te bile fazla oyalanmadı ve Derbend yolu ile Sapanca'ya geldi. Journal d'Orient Gazetesinin muhabirlerinden biri, bu heyete dahil, fakat adı açıklanmayan biri ile mülâkat yapmış, heyetin yolculuğunu geniş bir şekilde sütunlarına almıştır. Tren, akşam olurken Sapanca Kasabası'nın istasyonuna girdi. Otomobil ve kamyon vagonlardan indirilmiş ve bu arada Sapanca ile Bilecik yolu hakkındaki bilgi alınmıştı. Heyet üyeleri akşam yemeğini trende ve ayakta yediler. Yağmur aralıklarla sabaha kadar devam etmiş, güneş etrafı aydınlatmağa başladığında ise kesilmişti. 4 Aralık 1920 günü Sapanca'dan hareket edildi. İlk otomobile İzzed ve Salih Paşalarla Kâzım Bey bindi. İki saat kadar yol alındıktan sonra Arifiye'ye, Geyve Boğazı'nın girişine varılabildi. Yolculuğun en zor kısmı burada başlıyordu. Her yer çamur ve su birikintileri ile kaplıydı ve o yüzden otomobillerin hareketi zorlaşıyordu. Öğle vakti, Sakarya Boğazı geride bırakılmış, Geyve Ovası'nın başlangıcına varılmıştı. Bu esnada köylüler, bu itibarlı misafirlere ikramlarda bulunarak, bir an olsun onlarla konuşmayı başarıyorlardı. Kafile Sakarya kenarından pek uzak olmayan bir yerde, kır yemeği yedi. Üzerlerindeki tembelliği atmak isteyen paşalar, bir müddet otomobillerin önünden yaya olarak yürüdüler. Ancak, arazi çamurlu olmaya başlayınca, otomobillere bindiler. Fakat güç hal ile yol alarak, bir köye varabildiler ve köy imamının evinde misafir kaldılar. Bu yerin adı zikredilmiyorsa da Geyve ile Akhisar arasındaki bir köydür. Akşam çorbasını burada içtiler. Saray ve konaklarda hayatlarını geçiren bu paşalar, yazarın da ilâve ettiği gibi, geceyi "bir kulübe damı altında geçirmekten" mutlu idiler. Ertesi sabah Akhisar'a kadar mandaların çektiği ve paşaların içinde buldukları otomobiller, 5 Ocak 1920 günü Lefke üzerinden Bilecik'e ulaşabildiler ve BMM Başkanı Mustafa Kemal ile beraberindeki heyetle görüştüler¹⁵².

Bilecik Görüşmeleri (Aralık 1920), İstanbul'un saygın gazetesi İleri tarafından, okuyucularına geniş olarak sunulmuştur. 5 Aralık 1920'de gerçekleşen buluşmaya kadarki olaylar, gazete tarafından şu şekilde ifade edilmektedir:

"Özel tren Haydarpaşa'dan hareket etti. Bir kamyon ve beş otomobil göze çarpıyordu. Tren saat sekizde hareket etti. Ahmed İzzed Paşa resmî, Salih Paşa sivil giyinmişlerdi. Fatin Hoca da ilk defa sarığını çıkarmış, başına tüylü bir kalpak giymişti. Sapanca'ya kadar tren, sonraki yolculuk da otomobil ile yapıldı.

İzzet Paşa'nın beraberindeki bir kişi tarafından gazeteye ulaştırılan haber şöyle devam etmektedir:) İçinde bulunduğumuz tren Sapanca'ya akşam üstü vardı. Bütün heyet, Sapanca'nın askerî işgalindeki küçük istasyonuna indi. Yolların durumundan, Sakarya ve bölgedeki dağlar hakkında bilgi alındı.

Geceyi vagonlarda geçirmeye karar verilmişti. Yük vagonlarındaki otomobillerimiz asker ve köylülere yere indirildi. Böylece vakit epey ilerlemişti. İzzet ve Salih Paşalar ile Kâzım Bey vagonunda, heyetin diğer üyeleri ile birlikte ayakta yemek yediler. Bu bölgenin çeşitli düşman gruplarla birbirlerine zarar vermesi, zaman zaman işgallerin olmasına rağmen, hepimiz sevinçli idik. Ertesi gün hava açılır-açılmaz, bize otomobillerin hazır olduğunu söylediler. İlk otomobilde İzzet ve Salih Paşalar ile Kâzım Bey bulunuyordu. Aşağı yukarı bir saat yol aldık. Fakat Arifiye'yi geçtikten sonra, seyahatimiz zorlaştı. Arabalarımız sarsılarak yol alabiliyordu. Yollar hayli çamur ve bataklık halde idi. Öğle üzeri Sakarya geçidini aşmıştık. Sık sık köprüleri aşttık. Köylüler yolda bizi durdurarak, birkaç sepet elma verdiler. Sakarya kıyısında, küçük bir köy yakınında yemek yedik. Otomobil seyahatinden yorulmuş İzzet ve Salih Paşalar, bir müddet yürümeyi tercih ettiler. Otomobiller de kendilerini ağır ağır takip ediyordu. Çamur çoğaldığı için, yarım saat sonra yürümekten vazgeçtiler. Herkes otomobillere bindi. Artık akşam da çökmek üzere idi. Bir köy civarında topçu ateşi ile tahrip edilmiş köprüye rastladık. Otomobillerin ne olursa olsun Sakarya'yı geçmeleri lâzım. Arazi üzerinde inceleme yapıldı. Şoförler yolun bir km ötesini tahta üzerinde geçmek kararını verdiler. Bereket versin, iki eski sadrazam otomobillerinden indiler. Çünkü nehre girmiş olan ilk otomobil, diğer sahile geçeceği sırada, tekerleklerinin yarısına kadar suya batıyor. Muattal kalıyor. Akşam iyice belirginleşti. Buna rağmen İzzet Paşa neşesini hiç kaybetmedi. Bu duruma o da gülüyor. Askerler ve şoförler köye gittiler. Kadın, çaluk, çocuk, erkek yardıma geldi. Mandaların yardımı ile otomobilleri hareket ettirmek mümkün oldu. Sakarya'nın diğer sahiline çıkabildik. Sonunda köylülerin gösterdikleri ince yoldan diğer otomobiller de güçlükle geçebildiler. Gece köyde geçirildi. İzzet ve Salih Paşalar, köy imamının evinde misafir edildiler. Yemekte, iki eski sadrazam (başbakan), köylünün çorbasını nasıl içtiklerini gördüler. Geyve'de üzerimize ateş açıldı. Durduk. Siyah başlıklı askerlerin süngü takmış oldukları halde bize doğru yürüdüklerini gördük. Bunlar Kemalci öncüler idiler. Derhal tanıdık bir subay bizim emrimize silahlı bir müfrezeye verdi. Akhisar'da çamur o kadar çok, yollar o kadar bozuk idi ki, otomobillerimizi mandalara çekirtmeye mecbur olduk¹⁵³.

Rum ve Ermeni Çetelerine Karşı Kuvâ-yı Milliyeciler

Kasım-Aralık 1920'deki önemli olaylardan biri de, Yunanlıların ve İngilizlerin desteğindeki yerli çetelere karşı Kuvâ-yı Milliye'nin sindirme harekâtına girişmesidir. Kocaeli Yarımadası'nı Dudullu'dan Şile'ye, Derince'ye, Sakarya'nın batı sahillerine kadar kan gölü haline çeviren azınlık Rum ve Ermeni çetelerine karşı oldukça başarılı tedip hareketi yapılmıştır. Bakkal Yorgi'nin bu sahalarda yarattığı dehşete ilk cevap veren Türk Çetesi, Orhangazi Müfrezesi olmuştur.

Erzurum Kongresi çalışmalarında bulunan ve o zaman Mustafa Kemal Paşa'yı daha yakından tanıma fırsatını bulan Karadenizli Necâti Bey, Orhangazi Müfrezesi'nin başında Kocaeli'ne girdi ve çetelere karşı, onların anlayacağı dilden cevap vermeğe başladı. Köylülerin büyük desteğini kazanan Necâti Bey,

Bakkal Yorgi Çetesini çarpışmaya zorladı ve taraflar arasında şiddetli çatışma meydana geldi. Haralambo ve Ermeni Avedis'in desteğine rağmen, düşman çeteler geri çekilmek, izlerini kaybettirmek zorunda kaldılar.

Necâti Bey gibi, Pehlivan Bey ve Molla Halit Bey de kendi kuvvetleri ile Kocaeli'nde, oldukça başarılı hizmetler gördüler. Düzce'deki Kuvây-ı Tedbiye Kumandanı Edip Bey (Sarı Efe), neşrettiği bir bildiri ile "Kuvây-ı Milliye'nin Rum ve Ermeniler karşısındaki başarılarını" kamuoyuna duyurmuştur¹⁵⁴.

1921 YILI OLAYLARI

1921 Başlarında Adapazarı ve Çevresi

1920 yılının sonlarında, Batı Cephesi Komutanlığı'na bağlı "Geyve ve Dolayları Komutanlığı" kuvvetleri ve Millî Müfrezeler, Boğazı kapatmış vaziyette idiler. Bu kuvvetlerin dağılışı ise şöyle idi:

II. Piyade Alayı ve iki dağ topu.

Bunlar: Karaçam (=Yörük), Geyve ve Mekece çizgisinde idi.

Karargâh: Geyve kasabası dışında, Geyve İstasyonu.

Millî Müfrezeler, geçitlere kapamak üzere çevreye dağılmış durumda idiler.

- Yunanlılar ise, Türk Cephesi'ne karşı şu yayılışı yaptılar:

III. İzmir Kolordusu

Karargâhı: Bursa.

Manisa Tümeni: Karargâhı İzmit'te.

9. Girid Alayı: Kandıra ve Ermeşe'de.

17. Alay: İzmit'te.

16. Alay: Sapanca'nın batısı ile Bahçecik bölgesinde.

9 Ocak 1921 tarihi İleri Gazetesi'nde, İzmit yakınlarındaki Arslan Bey Köylü Ermenilerle ilgili bir haber neşredildi. Burada, "İzmit çevresinde bulunan Arslan Bey Köyü Ermenilerinin geçenlerde Ermenistan'a göç ettikleri yazılmıştı. Bunlardan otuz kişi, papazlarıyla beraber şehrimize dönmüşlerdir. Papaz, Patrik Zaven'i ziyaretle, bunların kötü durumda bulduklarını anlatmıştır. Gürcüler geliş-gidişi yasakladıklarından, bu göçmenler zorluklarla Batum'a gelebilmişlerdir. Orada bulunan Arslan Beyli geri kalan üç yüz kişi, Batum'dan İstanbul'a gelmek istiyorlarmış. Arslan Beyli papazın verdiği malumata göre, Ermenistan'da bulunan Türkiyeli Ermeni göçmenler de aynı sefil vaziyette karşı karşıya imişler" diye bilgi verilmektedir¹⁵⁵. Demek oluyor ki Ermeniler, sessiz sakin yaşadıkları Arslan Bey Köyü'nden sonra, kendi dindaşları ve milleti yanında rahat yüzü görememişlerdir.

9 Ocak 1921'de, Kastamonu ve Havalisi Komutanlığı'na verilen emirle, "İzmit ve kuzeyindeki Yunan kuvvetlerinin Sapanca istikametindeki hareketlerini

önlemek amacıyla, Sakarya çizgisinde bulunan müfrezeleriyle nehrin batısına geçerek gösteriş hücumu yapmaları ve Düzce'de bulunan Sarı Edib Bey emrindeki millî kuvvetlerin de toplu bir halde bulundurulmaları ve Taraklı'ya bir süvari keşif kolu sürülmesi" istendi.

I. İnönü Savaşı'nın cereyan ettiği sıralarda, Adapazarı'nda halk arasında çelişkili haberler dolaşıyordu. 11 Ocak 1921'de Türk kuvvetlerinin Yunanlılar karşısında zafer kazandığı anlaşıldı. Halk sevinç içinde, ilk başarımızı kutlamıştır.

I. İnönü Savaşı'ndan sonra Genelkurmay Başkanlığı, Düzce ve Geyve dolaylarındaki kuvvetleri komuta etmek ve merkezi Geyve olmak üzere bağımsız tümen yetkisinde, "Kocaeli Kumandanlığı" teşkil ederek, kumandanlığına, eski 9. Kafkas Tümeni Komutanı Alb. Halid (Karsıalan) atanmıştır.

Alb. Halid (1883-1925), İstanbul'da Beşiktaş'ta doğmuştur. Ahmed Bey'in oğludur. Ocak 1901-1903'de Harbiye'yi bitirdi. Teğmen, 1908'de üsteğmen, 1911'de yüzbaşı oldu. 1913-1914'de Kafkasya'da Müretteb Teşkilât-ı Mahsûsa Alayı II. Artvin Tabur Komutanı, sonra aynı alayın komutanı, Bağımsız Artvin Müfrezesi komutanı, 1915'de binbaşılığa terfi ile Çoruh Müfrezesi'ne tayin oldu. 1916-1917'de tedavi için Avusturya'ya gönderilmiştir. Yarbaylığa yükseltilen Halid Bey, Erzurum Harekâtı'nda sağ kol komutanı, 27 Kasım 1919'da 9. Kafkas Tümen Komutanı iken, Kars'ın alınmasında rol oynadı. Albay rütbesi ile 21 Ocak 1921'de tümen komutanı yetkisi ile Kocaeli Grup Komutanı olmuştur¹⁵⁶.

Bu konuda Müdâfaa-ı Milliye Vekili ve Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reis Vekili Fevzi Paşa'nın tamimi şu şekildedir:

"Garb Cephesi Kumandanlığı'na

Ankara, 21/1/1337

Kastamonu – Bolu Havalisi Kumandanlığı'na,

Miralay Halid Bey'e

1. Düzce ve Geyve mıntikasındaki kuvvetleri kumanda etmek ve merkezi şimdilik Geyve olmak üzere bağımsız tümen selahiyetinde Kocaeli Kumandanlığı kurulmuş ve komutanlığına eski 9. Kafkas Tümeni Komutanı Alb. Halid Bey tayin olunmuştur.

2. Kocaeli Kumandanlığı'nın bölgesi, müstakil Bolu ve İzmit Livâları olup, Yenişehir Gökbayrak Taburu dahil olduğu halde, bu mıntika içerisinde bulunan bütün kıt'alar, adı geçen komutanlığın emri altındadır. Ankara'daki Müfrezesi de kumandanlığın süvari bölüğünü teşkil etmek üzere Halid Bey'in emrine verilmiştir.

3. Kocaeli Kumandanlığı, doğrudan doğruya Genelkurmay Başkanlığı'na bağlıdır. Böyle olmakla beraber, düşmanın bir hareketi halinde, Batı Cephesi'nden telakki edeceği emirleri de yerine getirecektir.

4. Komutanlık Karargâhının en kısa zamanda teşkilini Müdâfaa-ı

Milliye Vekili'nden rica ederim.

5. Batı Cephesi, Kastamonu – Bolu Havalisi Komutanlıklarıyla Albay Halid Bey'e tebliğ edilmiş ve Müdâfaa-ı Milliye Vekili'ne arz edilmiştir¹⁵⁷.

İleri Gazetesi'ne ulaşan diğer haberlere göre, Ocak 1921'de Adapazarı'nda kayda değer bir olay olmamakla beraber, kuzey-batıdaki Kandıra çevresindeki Yunan harekâtının hızlandığı görülmekte idi. Neogolos Gazetesi'nden yapılan bir aktarmaya göre, "Sekizyüz süvari ve bin yayadan meydana gelen Kemâlî Kuvvetleri, İzmit'e bağlı Kandıra tarafındaki Yunan Cephesi'ne hücum etmesi üzerine, burada bulunan Gargalidis'in komutasındaki Manisa Tümeni, 18 Ocak 1921 Salı gününden beri hücumu" geçmiş durumda idi. İleri Gazetesi bir başka haberinde de "Kandıra çarpışmaları başarı ile sona ermiştir. Yunan Taburu, mükemmel bir surette techiz edilmiş olan Kemalci kuvvetlerini dağıtmıştır. Kemalciiler hemen firar etmişlerdir. Ölü ve yaralıları çoktur. Yunan Taburu eski mevkiine dönmüştür" diyerek, Kuvây-ı Milliye'nin geri çekilişini anlatmaktadır. Bir başka haberde ise, Yergir Gazetesi'nin bir haberini aktaran İleri, "Türk kaynaklarından alınan haberlere göre, Kemalciiler Kandıra havalisinde yeni bir hücumu girişmiş olduklarından, iki günden beri savaşa devam etmektedirler" diyerek, Kuvây-ı Milliye'nin azimle bir istilaya mani olmak istediklerine işaret etmektedir.

Yukarıda temas edildiği üzere, Kocaeli Grup Komutanlığı'na atanan Alb. Halid Bey, 26 Ocak 1921'de Geyve'ye gelerek, görevine başladı.

4 Şubat 1921'de, yeni kurulmuş olan Kocaeli Grup Komutanlığı birlikleriyle, Kandıra-İzmit ve güney kesimindeki Yunan kuvvetlerine karşı Batı Cephesi kuzey kanadını örtme görevi ile tertiplenmiş bulunuyordu.

Londra Konferansı'nın toplanacağı sıralarda, Ankara ile İstanbul arasındaki telgraf haberleşmeleri, Adapazarı üzerinden ve bu merkezin aracılığı ile yapıldığından, Sadrazam Tevfik Paşa, Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal Paşa ile Anadolu Millî Hükümeti delegelerinin Londra'da toplanacak konferansa katılmaları hususunda görüşmek üzere, Kocaeli Komutanı Alb. Halid Bey'den aracılık yapması istenilmiştir. Böylece Adapazarı, Londra ve İstanbul telgraf haberlerinin Ankara'ya ulaştırılmasında önemli rol oynamıştır.

Adapazarı "Yavuz Erkek Mektebi" öğrencileri, Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na başvuruda bulunarak, "Avrupa'ya murahhas yollama ve İstanbul ile ilişkiler için" önerilerini bildirdiler.

II. İnönü Savaşı'ndan önce (Mart 1921), Yunan Kara Kuvvetlerine mensup Manisa Tümeni, numaralanarak II. Tümen adını almıştır. Bu tümenin 4 100 tüfeği, 72 ağır makineli tüfeği ve 324 otomatik tüfeği ile 16 topu vardı. Savaş öncesi ise II. Tümen 3 000 kişilik Ermeni ve Rum çetelerle pekiştirildi.

Düzce'de bulunan Edib Bey Müfrezesi, Hendek-Adapazarı şosesi üzerindeki Çatal Köprü'ye hareketi ve Bolu Bölge Komutanlığı'nın görevi elverişli ise, Bolu'dan Düzce'ye veya Hendek'e giderek, Sakarya nehrinin doğusundaki kuvvetlere komuta etmesi bildirilmiştir¹⁵⁸.

Kara Günlerin Başlaması: Yunan İşgali (26 Mart 1921)

Türk kuvvetlerinin Adapazarı tarafında zayıf durumda olması sebebi ile, sürekli İngiliz güdümündeki Yunanlılar, Adapazarı harekâtını başlattılar. 25 Mart 1920'de, demiryolu ve Adapazarı cihetinde önemli merkez olan Sapanca ele geçirildi. 45. Piyade Alayı yürüyüşüne devam ederek, Arifiye'ye yaklaştı. Buradaki Adapazarı Millî Kuvvetlerini esir ettiler. Sonra kuzeye yönelerek, Beş Köprü'ye doğru herhangi bir karşı koyma olmaksızın gittiler. Bu sırada 32. Süvari Alayı, Sakarya nehri doğusundan Adapazarı'na yardıma gelmişse de, Tavuklar Köprüsü Yunanlılar tarafından sürekli topçu ateşine marûz kaldığı için, buldukları yerde kaldılar.

Alb. Kaçıyannis, önce Adapazarı'na bir haber gönderdi. Kasabanın teslimini istedi. Uygulanan plân gereğince, Geyve Boğazı da kontrol altına alındı. Bu yöre, Adapazarı'na yardıma gelecek Türk kuvvetlerine kapatılmış oldu.

Atina'da yayınlanan gazeteler, Adapazarı harekâtını ve başarıları sevinçle karşıladılar. Kısa haber şöyleydi:

"İzmit Tümeni, Arifiye'yi işgal ettikten sonra, ileri harekâta devam ederek, Cuma günü öğleden sonra saat 7.20'de Adapazarı'nı işgal etmiştir. Orada kalan az miktardaki Rumlar, fener ve mumlar ile Yunan Ordusunu karşılamışlardır"¹⁵⁹.

26 Mart 1921'de, Yunan tebliği yerli ve yabancı gazetelerde yer aldı. Alb. Kaçıyannis imzasını taşıyan bildiri de şöyle denilmiştir:

"İzmit Cephesi: Kuvvetlerimiz (Manisa Tümeni) 25 Mart 1921 günü Sakarya'ya doğru ileri harekâta devamla, Adapazarı'nı işgal etmiştir. 5 000 nüfuslu Adapazarı şehrinin alınmasından evvel, karşı koyulmaksızın teslimi için üç saat zaman ve ahalinin can ve mal ve ırzını korumasına dair bir bildiri gönderilmiştir. Buna hiç cevap verilmediği için, kuvvetlerimiz Beş Köprü mevkiinde az bir karşı koymadan sonra düşmanı (Türkler / Kuvây-ı Milliye) Sakarya nehrinin karşı tarafına atarak, şehri (Adapazarı) ele geçirmiştir. Kaybımız pek önemsizdir".

Albay Kaçıyannis, Adapazarı'nda daha sonra gerekli tedbirleri aldırması ve kuvvetlerinin de stratejik mevkilere yerleşmesini sağlamıştır¹⁶⁰.

Bu bildiri ile Adapazarı için kara günler artık başlamış oluyordu. Herkes, şanlı bayrağa ne zaman kavuşacaklarını merak ediyordu.

Adapazarı'nda ise 26 Mart 1921 sabahı durum pek iyi sayılamazdı. Yoğun top sesleri kulakları tırmalarken, minarelerden de düşmanın yaklaşmakta olduğu duyuruluyordu. Ahalinin bir kısmı, Yunan zulmünü önceden bildikleri için yavaş yavaş kasabayı terke başladı. Hükümet Konağı önünde de toplananlar görüldü. Harun Hoca, halkın moralini zinde tutmak için dua ettirmiş, Adapazarı'nın savunulmasını önermişti. Bu cesaretle Erenler Tepesi'ne koşan ahali, Serdivan tarafından Yunanlıların geldiğini görünce, şaşırılmışlardı. Sabri Bey, bu çaresiz anda kararını verdi ve milisleri geri çekti. Son kurtuluş çaresi, Sakarya'nın doğusuna çekilmektir. Bu nedenle köprülere doğru gidildi. Yunanlılar,

Kaçıyannis Bildirisi'nde de ifade edildiği gibi, kasabada güvenlik tedbirlerini aldılar. Anayolları kontrol edecek karakolları da ilgili yerlere kurdular.

26/27 Mart 1921 gecesi durgun geçti. Ertesi gün Sapanca kesiminde Hacı Mercan güneyinde Yunan-Türk tarafı arasında tesirsiz ateş meydana geldi.

28 Mart'ta, Yunanlılar kasaba dışına çıktılar. Hendek yolu üzerindeki Trabzonlular Köprüsü mevzilerine saldırdılar. Tavuklar Köprüsü'ndeki ilerleyiş de aynı şekilde başarısızdı. Ankara ise, Geyve Boğazı'nı iyi bir şekilde korumak azminde idi. Bu yolda gereken emirleri bölgeye telgraf yolu ile ulaştırdı. Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reisi Vekili Fevzi Paşa'nın 24 Mart 1920 tarihli Harp Raporu'na göre de, "Sapanca batısında, Yanık ve Kurt Köyü'nde 400 kişilik Rum ve Ermeni çetesinin ahaliye zarar verdiği" görülmüştü. 29 Mart 1921 Harp Raporu'nda ise, "makineli tüfeklerle donanmış bir akıncı müfrezemiz, Hoca Köy – Kandıra istikametinde hareket halinde idi. Geyve Boğazı'nda 28 Mart akşamı tarafımızdan yapılan karşı taarruzda, düşman (Yunanlılar) siperlerinde 100'ü aşkın ölü terk ederek, geri çekilmeye mecbur kalmışlardır" deniliyordu. 30 Mart 1921 günü ise, Sakarya'nın akış istikametinde Yunanlılar etkili olmaya çalıştılar. Sinanoğlu geçidi için taraflar arasında şiddetli mücadele göze çarptı ve Yunanlılar, batıya çekildiler. Nisan 1921 başlarında ise, Geyve'deki Kocaeli Grup Komutanlığı da kendi etkisini göstermeye başlamıştı. 6 Nisan'da, Alb. Halit'in yerine atanan Alb. Kâzım Bey, bu gün Ankara'dan Düzce'ye ulaşmıştı. Yunanlılar, asıl mücadeleyi İnönü ve 8-15 Nisan 1921'deki Aslıhanlar-Dumlupınar yöresinde vermekte idiler. Böylece, Adapazarı ikinci planda kalmış ve taraflar arasında hücum-savunma taktiği uygulanmıştır¹⁶¹.

Yunan İşgal komutanı Rum ve Ermenileri de kendi etrafında teşkilatlandırmaya başlamıştı. Bu çalışmalar İzmit Mutasarrıflığı tarafından Dahiliye Nezareti'ne şu telgrafla bildiriliyordu:

"Dahiliye Nezaretine

25 Mayıs 337

"Bundan bir ay evvel Adapazarı Rumları tarafından istasyon karşısındaki otelde Yunan kumandanının şerefine verilen ve mahalli Ermenilerinin de müddava buldukları bir ziyafette Yunan kumandanlarının 'Adapazarı'nı terke mecbur kaldıkları takdirde kasabayı ihrak edeceğini ve beraberce ricat için kendilerinin de hazır bulunmalarını' ihzar ettiği ve bunun için şimdiden tertibatta bulunduğu mevsukan istihbar olunmuş ve İzmit'teki Çete Reisi İbrahim'in serameden rüfekasından olub Yunaniler tarafından Adapazarı kaimmakamlığında istihdam olunan jandarma yüzbaşılığında mütekaid Abaza Ma'an Mustafa'nın Adapazarı Ahz-ı Asker Şubesi reisi sabıkı Baha Bey'e gönderdiği bir mektubda dahi bu haber teyid edilmiştir. Buraları terke mecbur kaldıkları diğer memleketlerimiz gibi tahliyeleri halinde bu memur cesim kasaba ile evvelce bir kısmını ihrak ettikleri Sapanca kasabasının bakiyesiyle şimdiye kadar harabiden masun kalabilmiş olan kurrayı dahi ihrak ve katl vahşiyatında bulduklarına şu ifade ile kanaat-i tamme hasıl olduğundan icab eden teşebbüsâtın yapılmasını ehemmiyetle arz ederim. 25 Mayıs 337. İzmit Mutasarrıfı"

Bütün delillere rağmen Dahiliye Nezareti ve Hariciye İtilaf Devletleri nezdinde teşebbüse geçerek durumu soruşturmuş ve Yunan komutanına kimsenin bir otelde yemek vermediği cevabı gelmişti'. İzmit Mutasarrıflığı Adapazarı'nın işgali ile şehirde oluşan olağanüstü durumu şöyle izah ediyordu:

"Dahiliye Nezaret-i Celilesine

Devletlü Efendim Hazretleri

Adapazarı'nın Yunanlılar tarafından işgali üzerine hükümet-i mahalliye'nin tesisi ve asayişin temin ve takriri için muhit üzerine oldukça vukufiyeti bulunan vükela-yı de'aviden Mehmed Hayreddin Bey refakatinde mikdar-ı kâfi polis memuru olduğu halde kaimmakamlık vekaletine tayin ve işzam kılınmış idi. Bu kerre vekalet-i mezkureden alınan tahriratta 25 Mart 37 tarihinde vukubulan hadise-i işgalin çetelerin mütecasir olduğu bazı ahval müstesna olmak üzere intizam ve sükunet dairesinde nihayet bulunduğu ve me'murin-i hükümetin bir kısmıyla işgalden mukaddem menatik-ı milliyeye hicret eden nüfus-ı mevcudenin yüzde doksan beşi nisbetindeki ahalinin me'valarına avdetleri esbabının temini zımında teşebbüsât-ı lazime icra edilmekle beraber şimdilik kazada bulunan ahalinin rey ve intibakıyla mahalli idare ve belediye teşekkül ettirilerek tedevvür-ü umura mübaşeret ve kuvva-yi inzibatiye-i hazıra ile istikrar-ı asayişe sarf-ı mahasal gayret edilmekte bulunduğu bildirilmiş ve Yunanlılar tarafından işgal olunan hükümet binasıyla bazı devairin evrak ve kuyudâtın hüsn-i muhafazası vesailinde teminine tevessül edildiği ilaveten iş'ar kılınmış olmağla arz-ı malumat olbabda emr-ü ferman hazret-i menlehü'l emrindir. 4 Nisan 337. İzmit Mutasarrıfı?.

"Adapazarı kaimmakamlığından 5 Nisan 37 tarih ve 0 numrolu tahrirat suretidir.

1- 29 Mart 37 tarihli rapor-ı aciziyle arz edildiği vechile çeteler tarafından zarurîyül-vuku kazamız civarındaki bazı haller istisna suretiyle kazamız ahalisinin rahat-ı taht-ı temindedir.

2- Sakarya'nın öbür tarafında bulunduğu birinci raporumda arz eylediğim ahalinin hiçbirisi kasaba deruna alınmamış ise de bunun başlıca sebebi karşıdan isti'mal ettikleri silah yüzünden kabil olamamakta bulunmuş mahaza geceli gündüzlü işgal kumandanı nezdinde müsaade hususunda teşebbüsattan geri durmamakta hatta Sakarya'nın öbür tarafında bulunan masum ahaliye nesayihde bulunmak ve herhalde teslim-i silah etmeleri için adam-ı mahsus sevkine çalışmaktayım.

3- Mukaddema arz edildiği üzere bozuk olan Çark su yolu tamir ve iki gündür memlekete su irsaliyesinde muvaffak oldum.

4- Dahil-i kasabanın asayişini mehmaemken temin edilmiş ancak mevcut polis memurlarının hakkıyla asayişin takriri kabil olamamakta olduğundan bu babda daha evvel polis memurlarıyla ehliyet ve inzibat hususunda ötedenberi liyakati görülmüş komiser muavini Mahmud Efendi'nin kazamız kadrosuna ilavesi halinde ezher cihet memleketimize büyük bir hizmet

edilmiş ve daha doğrusu bu suretle temin-i asayiş edilmiş olur mahaza jandarma kadrosu hasbe'-icab kırk nefere iblağ edilmiştir.

5- Polis memurlarıyla sair memurin-i hükümetin maaşları temin edilmek üzere maliye memurlarının teşkil ve bir an evvel temettu ve sair mükellefiyatın tahsili cihetine gidilmek suretiyle kabil olabileceği varest-i izahtır.

Hülasa maruzat-ı mebsûtadan keyfiyet müsteban buyrulacağı vechile hükümet-i seniyyenin hakkıyla tesisıyla matlub derecede bilcümle mesailin vücuda geleceği derkar buyrulduğunun arzına işbu rapor-ı aciziyle mücaseret kılındı olbabda."

Yunan işgali Adapazarı'nı karıştırırken çeteler durumu daha da kötüleştiriyorlardı. Eski İzmit Mutasarrıfı İbrahim'in faaliyetleri bu meyanda idi. 1920 yılından itibaren devam eden yazışmalarda İstanbul Hükümeti'nin olaylardaki mesuliyeti ortaya çıkıyordu:

*"İzmit Mutasarrıf Vekili'nden Dahiliye Nezareti'ne 3 Mayıs 336
Devletlü Efendim Hazretleri*

Adapazarı ve havalisine müstevli olan gayr-i kanuni kuvvetlerin ahali-i mahalliye tarafından bir gayret-i vatanperverâne ile def' ve tenkil edilmesi üzerine mahallen hadis olan vaziyet-i cedidenin ta'kibi ve hükümetin takviye-i nüfuzu için mutasarrıf-ı liva İbrahim Bey'in mikdar-ı kafi memurin ve maiyyeti ile Adapazarı'na azimetleri bir emr-i mübrem halinde görülmüş ve heyetin cihet-i maliyeye aid mesarifinin havalenamesi olmamasından dolayı memleketin ve milletin halâsına matuf olan ve bin liradan ibaret olan mesarifin belediye sandığından alınarak bilahare buraya ödenmesi 25 Nisan 336 tarihinde fevkalade içtima eden cemiyet-i belediyece karar verilerek mezkur bin lira ahz ve teslim edilmiş olduğundan bu paranın ödenmesine müsaade buyurulması"¹⁶⁴.

İzmit Mutasarrıfı İbrahim Hakkı Bey 30 Nisan 1920'de Adapazarı Ziraat Bankası'ndan 1.000 lira almış fakat bu para 7 Eylül 1920 tarihinde halen ödenmemişti. Bu durum Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından Dahiliye Nezareti'ne bildirilince Dahiliye Nezareti 9 Eylül'de mutasarrıfa bu parayı niçin aldığını ve yatırmadığını sormuştu¹⁶⁵. İbrahim Bey ayrıca, Kuva-yi İnzibatiye namına İzmit Belediye sandığından bin lira, Adapazarı mal sandığından da yirmi bin ve Kandıra mal sandığından yedi bin lira verilmişti. Bunlar hangi tarihlerde alındığı ve nerelere harcandığı İstanbul Hükümeti tarafından da bilinmiyordu¹⁶⁶.

1921 yılı Mart ayında bu konu ile ilgili yazışmaları şu şekilde verebiliriz:

"Dahiliye Nezaret-i Celilesi Canib-i Samisine

Maruz-ı Çakerileridir

16 Mart 337 tarihli ve 11/9927 numrolu tezkere-i 'ali-i asafaneleri cevabıdır. Hiçbir sıfat-ı resmiesi olmadığı halde umur-ı hükümete müdahale eden İzmit mutasarrıfı esbakı İbrahim ve merkez memuru Fuad

Beylerin Dersaadet'e celbleri hakkında şifahi ve tahriri icra edilen teşebbüsata şimdiye kadar muvafık bir cevab alınmamış olmağla ahiren tekrar İngiltere fevkalade komiseri nezdinde taraf-ı aciziden şifahen vuku bulan teşebbüsata icabı icra edileceği vaadi alınmış olduğunun arz ve iş'arına müsaraaat kılındı. Olbabda emr-ü ferman hazret-i menlehül emrindir. 29 Mart 337. Hariciye Nazırı Namına Müsteşar Vekili."⁶⁷

"Dahiliye Nezaret-i Celilesine

Mutasarrıf sabık İbrahim ve polis merkez memurluğunda bulunan Fuad ile Doğançay karyesi ahalisinden Abaza Mustafa'nın teşkil eyleyüb Yunanlılar ile birlikte Türkleri imha etmekte devam edecek olduklarını beyan eden Fuad'ın sözleri İzmit ve havalisinde ilerdenberi devam eden vekayi-i facia ile teyid etmektedir. Ezcümle geçen bir buçuk ay zarfında mahud çeteler tarafından icra kılınan şekavet ve mezalim sırasıyla arz olunur. İzmit'e iki saat mesafede kain Üçgaziler karyesi ahalisinin zahire ve hayvanatını kamilen kaldırıp kendi köyelerine nakl eyledikleri gibi bundan onbeş gün mukaddem Adapazarı'ndan gelmekte olan iki araba patatesi yolda gasb edilüb sahibleri katl edilmişti. Yine İzmit'e bir buçuk saat mesafede vâki Yahyadivanı nam karyeden Yakub Ağa'nın altıyüz re's ağnamını gasb edüb götürmüşlerdir. Kezalik iki saat mesafede bir karyede Hacı Mahmud Ağa'nın hanesine girerek işkence ile birçok nükudunu almışlardır. Ve yine Çakırköy karyesinde Hafız Abdullah Ağa'nın hanesini basıp cebren dühul ile emval-i menkule ve zi-kıymet eşyasını gasb ve köylülerden bin lira kadar mebalîğ alıb savuşmuşlardır. Yirmi gün mukaddem İzmit sakinlerinden Acem Ahmed Ağa'nın beş yaşındaki çocuğunu dağa kaldırıp fedayi necat olarak mühim bir mebalîğ aldıktan sonra serbest bırakmışlardır. Yine İzmit'in Amiragan mahallesinde Arabacı İlyas Efendi demekle ma'ruf zâtı dağa kaldırarak altın ve evrak-ı nakdiye olarak üç bin lira kadar parasını aldıktan sonra tahliye etmişler ve elhasıl merkez livaya tabii umum Türk köyelerinden soyulmamış hanesi basılmamış ve bıçak altından kurtulmamış bu hanûmansüz çetelerin pençe-i kahrından yakasını kurtarmış bir ferd kalmadığı gibi işbu denilerin girdikleri hanelerde oynattıkları kadın ve kızlardan da bir çoklarının ırzına tecavüz etmişlerdir. Bu gibi vekayiiin çete teşkilatı başladığı tarihten itibaren devam edegelmekte olduğunun arzıyla bir buçuk ay kadar kalil bir müddet zarfında yekdiğerlerini velev akib edegelmekte bulunub tahrik edebildiğim bervechi bâlâ muharrer silsile-i cinayât ve vahşete nihayet verilmeyecek olursa liva dahilinde tek bir Türk barınamayarak mahvolacaktır. Bu gayeyi kemal-i hırs ve taasub ile takib etmekte bulunan mutasarrıf-ı sabık İbrahim ve merkez memuru Fuad ile sair rüesa-yı çerakese 'Biz Yunanlılar ile iştirak eyledik bu iştirakımızda en ziyade mutazarır olacaklar da ancak Türklerdir, mahvolacak da yalnız Türk köyleridir' diye bilâ-perva söylemekte bulduklarını fi 4 Kanun-ı evvel 36 tarihli raporum ile beyan etmiştim. Mütarekeyi müteakib bir buçuk seneyi karib bir müddet Kala-i Sultaniye livasında bulunmuş ve İngiliz kuva-yi işgaliye kumandanlarından General Kruker Nizbit ve Monteköyç gibi ümera-yı askeriye livanın temin-i asayişle alakadar

buldukları gibi asayişin temini hususunda lüzumu takdirde buldukları halde İzmit ve havalisinin emr ve inzibatını deruhde eden ve Dersaadet İngiliz karargahı emri altında bulunan Yunan kuvve-i işgaliyesi kumandanı General Gargarildin nezdinde İngiliz irtibat zabiti bulunan Yüzbaşı Linter'in gözleri önünde tahaddüs edegelmekte olan hadisat ve zulümlere göz yummaları ve fi 1 Kanun-ı evvel 336 tarihine müsadif Perşembe günü sabahı İzmit'den hareket eden çeteleri mumaileyh Yüzbaşı Linter'in dahi ma'hud Fuad ile birlikte esb-i süvar olarak takib ve teşyi' eylemeleri şayan-ı teessüf olmağla beraber icra-yı şekavet etmekte bulunan ahali-i Hıristiyaniyeye esliha ve mühimmat tevzi eylemeleri ve eşkıyanın dehşetinden havf eden eşraftan birçoklarının iş ve güçlerini terk ederek ırz ve namus ve hayatlarını kurtarmak için İstanbul'a iltica eylemeleri ayrıca nazar-ı dikkate alınacak mucib-i küdurun ahvaldendir. İzmit'de tahaddüs eden ahval ve vaziyete ve cereyan eden vekayi-i zalımaneye nihayet vermek bugün bir mesele-i siyasiye ve idariyeden ziyade bir vazife-i insaniye olduğu müsellemler olmağla kuva-yi işgaliye kumandanı ile İngiliz irtibat zabitanının deruhde eyledikleri emr ve inzibatı ifâ etmeyüb birçok bi-günahların katl ve birçoklarının emval ve nükud ve eşyasının gasb edilmesine vesair fecayi-i ahvali men etmek her nedense istemediklerinden bu vazifenin icrası doğrudan doğruya jandarma alayının cümle-i vazifesinden bulunmağla mezkur alayın ma-techizat haval-i mezkureye sevki her neye mütevakkıf ise icrası zımında işbu raporun bit-tanzim takdim kılındı. 5 Kanun-ı Sani 337. İzmit Mutasarrıfı"¹⁶⁸.

"Malum-ı sami-i sadaretpenahileri olduğu üzere İzmit Mutasarrıflığı'nda bulunmuş olan İbrahim Bey birtakım yolsuz ahval ve hareketından dolayı mezkur mutasarrıflıktan mukaddema azl edilmiş ve yerine tayin edilen Çanakale Mutasarrıf-ı sabıkı Abdülvahab Bey dahi mahal-i memuriyetine azimet ettiği hatta memuriyetini mütezammın ferman-ı hümayun dahi ahali muvacehesinde kıraat edildiği halde esbab-ı malumeden dolayı ifa-yı vazifeye imkan bulamayarak mecbur avdet olmuş idi. Mutasarrıf-ı esbak İbrahim Bey'in elhaletü hazihi ma'zul olub üzerinde hiçbir sıfat-ı resmîyesi ve salahiyeti yok iken umur-ı hükümete devam etmekte olmasından dolayı liva ile bit-tabii muhabere edilememekte ve hususat-ı mahalli hakkında bile fikr ve nazar-ı hükümetin mahalline tebliğ ve il'âmı mümkün olamamakta ise de mumaileyhten ahiren gelen muhaberattan bazıları haiz-i ehemmiyet mevadı muhtevi bulunduğu muharrerat-ı mezkurede bir kerre nuzur-ı sami-i sadaretpenahileri olmak bağde aynen iade buyurulmak üzere leffen takdim kılınmış olmağla. Olbabda"¹⁶⁹.

Bu karışıklıklar yetmiyormuş gibi 9 Nisan 1921'de Sapanca'da bilinmeyen kişiler tarafından bir yangın çıkarılmış ve hükümet konağıyla posta ve telgraf ve reji daireleri dahil olmak üzere yüz altı bina yanmıştı¹⁷⁰. İzmit Askeri Hastanesi, Amerikalılar tarafından işgal edildi¹⁷¹.

Adapazarı ve Sapanca ahali gerek zahiresizlik yüzünden gerekse kendi ihracatları olan meyvelerin nakledilememesinden dolayı borç içerisinde kalmışlardı. Tren yolunun Adapazarı'na kadar işlettilmesiyle bu zarar ortadan kaldırılabildi, fakat Yunanlılar buna müsaade etmiyorlardı¹⁷².

Memleketleri Yunan işgali altında bulunan İzmit ve havalisi ahalisi deniz yoluyla da İstanbul taraflarına kaçıyorlardı. Geride bıraktıkları eşya ve hayvanları Yunan askerleri tarafından gasp ediliyordu¹⁷³. Yunan işgalinden dolayı memurların çoğu bölgeden kaçtığından posta telgraf müdürü memur sıkıntısı çekiyordu¹⁷⁴. Yunanlılar tarafından Adapazarı'nın tahliyesi esnasında esir olarak Atina'ya sevk edilmiş olan bir çok kişiden bu kerre 27'si sivil ikisi tabib binbaşı ve birisi eczacı yüzbaşı olmak üzere toplam 30 kişi 18 Mart 1922 tarihinde Yunan bandıralı 'Elkimeti' vapuruyla İstanbul'a gelmişlerdi.¹⁷⁵.

Adapazarı'nın Kurtuluşu (21 Haziran 1921)

Adapazarı, Türk kuvvetlerinin başarılı bir şekilde ilerleyişi ile Yunan işgalinden kurtarıldı. Kurtuluş heyecanını yaşayanlardan biri de komutan Alb. Kâzım Bey idi. Öncelikle onun yazdıklarına yer vermek istiyoruz:

"20-21 Haziran (1921) gecesi, karanlıkta Sakarya'nın muhtelif yerlerinden salları ile harekete geçtik. Bu sallarda, Adapazarı Milis Taburuna bağlı kuvvetlerimiz bulunuyordu. Kuvvetlerimiz Sakarya'nın karşı kıyısına çıkınca, hemen harekete geçerek, bir hamlede düşman mevzilerini işgal etti. Adapazarı'na hücumla geçildi. Aynı zamanda Arifiye-Sapanca arasındaki düşman mevzilerine de taarruz ettik. 21 Haziran 1921 sabahı düşman ilk hamlelerimiz önünde çekiliyordu. Kısmen İzmit, kısmen de Seymen İskeleyi istikametinde gidiyorlardı. Kıtalarımız, çekilen düşmanı takibe koyuldu... Süvari Alayı'nın da süratle Adapazarı'na hareketini emrettim. Böylece bütün kuvvetlerimiz Miralay Emin Bey'in (sonradan İstanbul Merkez Kumandanı Emin Paşa) kumandasındaki kuvvetlerimiz takip ediyorlardı. Ben de Sapanca Gölü'nün güneyinden düşmanı takip eden kuvvetlerimizin yanında bulunuyordum. Yunan ordusunun ayakları altında kalan bütün yerlerimiz gibi, buralarda da halkın kasılıp-kavrulduğu günlerde, vatandaşın en kutsal gayesi, bir gün kurtulmak idi. Geri alınan köyler halkının heyecan ve sevinci hudutsuzdu"¹⁷⁶.

Ankara'nın 21 Haziran 1921 günlü tebliği de İstanbul gazetelerinde sevinçle karşılanmıştı. Şöyle deniliyordu: "Adapazarı kuzeyindeki düşman kuvvetleri Firuzlu ve Tumanlık köylerini yakarak, güneye doğru çekilmeye başlamış düşmanı takiple müfrezelerimiz Söğütlü-i Kebir Köyü'nü işgal ederek, Karaman Köyü yönünde ilerlemişlerdir. Bir müfrezemiz Çepni üzerinden Tepe Tarla Köyü'ne ilerleyerek, düşman siperlerini işgal etmiştir.

"20-21 Haziran 1921 gecesi, Sakarya nehrini muhtelif noktalardan geçen kuvvetimiz, düşman ile şiddetli müsademeyi müteakip, Adapazarı'nı işgal ve Sapanca Gölü kuzeyinde Serdivan sırtlarındaki düşman artçılarını geri atmışlardır. İzmit yönünde geri çekilmekte olan düşman, kuvvetlerimiz tarafından izlenmektedir. Geyve bölgesinde Hacı Mercan Karakol hattına hücum eden kuvvetimiz, düşman siperlerine girmiş ve Sapanca'yı ele geçirmiştir. Serdivan, Büyük Derbend ve İzmit güneyindeki iki köyün yanmakta olduğu görülmüştür".

İstanbul'da yayınlanmakta olan bir çok gazete gibi Adapazarı'nın kurtuluşu, Vahdet ile İleri Gazetelerinde de sevinçle okuyucularına

müjdelendi. Vahdet, bu nedenle şunları kamuoyuna nakletmektedir:

"Adapazarı Kuvây-ı Milliye tarafından kurtarıldı. İzmit'teki hareket üssünden ayrılan, Geyve Boğazı'nda ne yaptığını bilmeden dolaşan Yunanlıların Manisa Tümeni'nin böyle bir yenilgiye uğrayacağı belli idi. Papulas'ın bütün kuvvetlerini bozgun halinde kaçıran Anadolu Kahramanlarının, bu Manisa Tümeni'ni de tepe taklak edecekleri belli idi. Adapazarı'nın kurtarılışını sağlayan çarpışma hakkında sağlıklı bir kaynaktan aldığımız haber şöyledir: Kuvây-ı Milliye, Adapazarı cephesi dışında baskın plânını başarı ile uygulamıştır. Yunanlıların Manisa Tümeni zaten Kuvây-ı Milliye'nin işgali altında bulunmayan adı geçen kasabayı (Adapazarı) işgalden sonra Geyve Boğazı'na yürümeye başlamış idi. Yunanlılar, Geyve Boğazı'nın işgaline büyük bir önem vermekteydiler. Bununla, şimdiden Eskişehir üzerine yürüyen Yunan Ordusunun arkasını desteklemek istiyorlardı. Kuvây-ı Milliye, muharebe vere vere Geyve Boğazı'ndan önceden hazırladığı mevzilere çekilmiş, orada Yunan Tümenine lâıyk olduğu dersi vermiştir. Kuvây-ı Milliye baskın tarzında birden bire Yunan askerine hücum etmiştir. Üç saat süren bir muharebeden sonra Yunanlıları mağlup ederek, nefes aldirmaksızın takip ederek, Adapazarı'nı kurtarmışlardır. Devamla, Yunanlıların Manisa Tümeni, İzmit kapılarına kadar takip edilmiştir"⁷⁷.

Adapazarılıların yakından tanıdığı, okuyucusu olduğu İleri Gazetesi de, kurtuluş hakkında okuyucularına aşağıdaki haberi vermektedir:

"Dün akşam, haber alındığına göre, Kocaeli Yarımadası'nda bulunan Millî Kuvvetler, harekete geçerek, Yunanlıları Adapazarı ve Sapanca'dan çıkarmışlar, böylece adı geçen yerler düşmandan kurtarılmıştır. Esasen, son günlerde İzmit Cephesinde Yunanlıların pek çok telaş gösterdikleri, her an Kuvây-ı Milliye'nin baskınına uğrayacakları bekleniyordu. Yunanlılar bu yüzden şaşkınlık içerisinde idiler. İzmit şehrinde her türlü örf ve adetin tersine olarak bazı tedbirler alıyorlardı. Kasabada toplanmış olan ve ricat eden Yunan askerleri ile beraber gelerek, İzmit'e yığılmış bulunan Rum ve Ermeni göçmenler, zorla Yunanistan'a nakledilmeğe başlanmıştır. Yunanlıları İzmit'te desteklemek için Tekirdağ'ından bir alay asker İzmit iskelesine gitmiştir. Kuvây-ı Milliye'ye karşı harb etmekten korkan Yunan bölükleri, darmadağın bir halde, Rum göçmenleri arasına sokularak kaçmaktadırlar"⁷⁸.

Adapazarı'nın mülkî olarak bağlı bulunduğu İzmit, 28 Haziran 1921 günü kuvvetlerimiz tarafından ele geçirildi. Böylece, Yunanlıların İonia hayalleri gibi, Bithynia rüyası da sona ermişti. Onlar, Nikomedia'dan kaçmışlar, Türkler de Orhan Gazi ve Süleyman Paşa'nın emaneti İznikmid / İzmit'i tekrar şanlı bayrağımıza kavuşturmuşlardı.

Adapazarılılar, bu sevinçli günü, TBMM'ne, 30 Haziran 1921'de bir telgraf çekerek kutlamışlardır. Belediye Başkanı Vekili Mustafa Bey, aşağıdaki metni, önce milletvekili Hamdi Namık Bey'e ulaştırdı. O da, Adapazarı telgrafını BMM Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne ulaştırdı. Kâtip tarafından okunan telgrafta şunlar belirtilmekteydi:

"Vatanımızın istiklâliyet-i milliye ve siyasiye uğrunda tarih-pesend ve

şeref-i nisâi âzimleriyle mücehhez olarak hilkat-ı insaniyesinin en cânî düşmanlarıyla mücâhedesinde ber-devam olan Hükümet-i Milliyemiz'in takib ettiği reh-gûzar amâle karşı sadakat-ı tâmmesini ef'âliyle isbata muvâfık olduğu kanaatinde bulunan kazamızın (Adapazarı) halkının muhaceret-i bi-tarafânesine nihayet vermek sureti ile başlayan Kocaeli harekât-ı askeriyesinde Kuvây-ı Milliyemiz'in Adapazarı ile İzmit'i düşmandan kurtarması gibi muzaffariyetlerle tanzim eden muvaffakiyet-i şeci'ânesi, bütün halkımızca sevinç ve övgü ile alkışlanmıştır. Bütün isteğimiz, vatanımızın da aynı şekilde düşmandan kurtarılmasıdır. İmza: Adapazarı Ahalisi adına Belediye Reisi Vekili Mustafa¹⁷⁹".

Böylece Adapazarı, artık huzurlu bir devreye ilk adımını atmaya hazırlanmaktadır.

Resmî kaynaklarda ise, kurtuluş hakkında şu bilgiler verilmektedir:

20 Haziran 1921'de, Sinanoğlu'ndan Sakarya batısına geçen 43. Alay'ın I. Taburu'nun çıkardığı keşif kolu, Yunanlıların Söğütlü civarındaki ordugâhını pek karışık bir halde bırakarak çekildiğini görmüş, yaptığı soruşturmada, düşmanın gece yarısından itibaren Söğütlü'den çekilmeye başladığını öğrenmişti. Yapılan gözetlemede, uzun bir ulaştırma kolunun Serdivan sırtlarından İzmit yönüne gittiği görülmüştü. Bu kesimdeki Yunan kuvveti Firuzlu ve Damlık köylerini yaktıktan sonra, Adapazarı istikametinde çekilmişti. Haziranın ikinci yarısında Müretteb Kolordu Birlikleri, değişik kesimlerde mevzii taarruz faaliyeti göstermekle beraber, Yunanlıların özellikle Adapazarı kesiminden İzmit'e doğru yaptıkları fazla ulaştırma faaliyetini gözden kaçırmamışlardı. Kolorduca birliklere verilen emirde, düşmanın geniş ölçüde geri ulaşımının devam ettiği, Adapazarı'nın kuzeyindeki mevziden çekilmesinin, Adapazarı'nı bırakacağına bir işaret olduğunu; buna göre, düşmanın Kolordu cephesinde genel bir geri çekilme hareketi yaptığının anlaşıldığı, Yunanlıların bu gece 20/21 Haziran 1921 Adapazarı ve Sapanca'yı boşaltması ve yalnız artçı kuvvetleri bırakmasının çok umulduğu belirtildikten sonra, "bunun için, Sakarya kesiminden karşı tarafa fazla sayıda kuvvet geçirilmesine gayret edilmesi, Müretteb Tümen'in, Sapanca güneyindeki düşman kuvvetlerini bu geceden sıkıştırması, bu amaçla, İzmit'le Sapanca arasındaki düşman geri ikmal yollarını kesmek üzere kuvvetli müfrezelerin Derbent istikametine gönderilmesi" istenmişti.

Bu emir üzerine, Sakarya Bölge Komutanlığı'nca ileri sürülen kuvvetli üç baskın kolu, düşmanla kısa bir çarpışmadan sonra, sabah saat 04.00'de Adapazarı'na girmeye muvaffak oldu. Adapazarı Taburu ağırlıklarından başka, bütün kuvvetiyle Sakarya batısına geçirilerek, takip kuvvetleri takviye edildi. Tabur, Serdivan sırtlarına kadar ilerledi. Bu sırada, 41. Alay'ın 3. Taburu, Akçay kuzeyi – Karagül hattını işgal etmiş ve bu tabur emrindeki Tümen Süvari Bölüğü de, Adapazarı istikametinde gönderilmişti. Tabur ilerlemeye devam ederek, saat 07.30'da Sapanca'yı işgal etti.

Müretteb Tümen Komutanı, durumu daha ilerden incelemek üzere, saat 05.00'de Karacalar'dan Sapanca'ya hareket etmişti. II. Alay'ın III.

Taburu'nun da ileri sürdüğü baskın müfrezeleri, düşmanın Nâliye kesimindeki siperlerini işgal ettikten sonra, Sapanca istikametine doğru ilerlemiştir.

Müretteb Kolordu Kumandanı, durumun uygun bir şekilde lehte geliştiğini anladıktan sonra, kazanılan bu başarıdan hemen faydalanmayı düşünerek, 21 Haziran 1921 sabahı verdiği Kolordu emriyle: Sakarya kesimindeki kuvvetlerden pek azının Sakarya doğusunda önemli geçitler bırakılarak, geri kalanın Sakarya batısına geçirilmesini, bu kuvvetlerin akıncı kollarıyla işbirliği yaparak, Serdivan sırtlarını ele geçirmeleri ve bu sırtlar ele geçirildikten sonra, asıl kuvvetlerle burada kalıp, takip müfrezesiyle düşmanın takip edilmesini;

Müretteb Tümen'in, asıl kuvvetleriyle Sapanca Gölü güneyindeki Karakol-Maşûkiye-Tepecik hattını tutarak, bu hattın ilerisine yalnız takip ve keşif müfrezeleri gönderip, düşmanın durduğu hattı ve kuvvetini tespite uğraşmasını, ayrıca tümenin, düşman Serdivan sırtlarında kaldıkça, Arifiye civarında bir topla bir miktar ihtiyat kuvveti bulundurmasını ve Bahçecik kesimindeki kuvvetleriyle oradaki düşmanı tazyik ve geri atmaya çalışmasını; akıncı kollarının Serdivan sırtlarından atılması için, yan ve gerilerine taarruz ederek, bir kısmı ile aynı zamanda İzmit genel istikametine düşmanı sıkıştırmasını; Süvari Alayı'nın Düzce'deki kuvvetleriyle Hendek'e hareket etmesini istemiştir. Kolordu Komutanlığı, düşman çekildiğini kesinlikle anladıktan sonra, hemen takibe geçmekle ve gece olmasına rağmen, takip hareketini sürdürmekle doğru hareket etmiştir. Ancak takibi yalnız akıncı kollarıyla değil de, ayırabildiği bir kısım kuvvetlerle pekiştirmiş olsaydı. Bu takdirde asıl görevi olan Onbirinci Yunan Tümeni'nin Kocaeli bölgesinde tespiti işini, belki de başarabilecekti. Düşman ilk andan itibaren sıkı bir takibe uğramadığı için, aşağıda görüleceği gibi, bütün İzmit bölgesinden çekilerek, Bursa bölgesine götürmeye başlamıştı. Kolordu emrini alan birlikler, ileri hareketlerini sürdürerek, 21 Haziran 1921'de Adapazarı'nı düşmanın yakmasına meydan vermeden, tüm olarak ele geçirmişlerdi.

Bölgeden çekilen Onbirinci Yunan Tümeni birliklerinin artçıları, Sapanca kuzeyinde Ketenciler-Uzuntarla-Çepni-Karatepe hattında direniyordu. Akıncı müfrezeleri, İzmit'in kuzeydoğusuna, Kalabak Köyü'ne kadar ilerlemişlerdi. Sapanca güneyinden ilerleyen Müretteb Tümen, asıl kuvvetiyle Yanık Köyü'ne gelmiş, takip müfrezeleri Büyük Derbent doğusunda idi. Genelkurmay Başkanlığı 20 Haziran 1921'de saat 03.30'da Müretteb Kolordu Komutanlığı'na verdiği emirle, Yunanlıların muhtemel çekilişlerine dair bilgi vermişti. Bu sırada Kolordu birliklerinin Sakarya Müfrezesi, Adapazarı Milis Taburu ile Ketenciler'in batısına gelmiş, Müretteb Tümen birlikleri de Tepe Tarla'yı ele geçirmiş bulunuyordu. Gerçekte, Onbirinci Yunan Tümeni, 20 Haziran saat 20.00'de 45. Alay ile Sakarya kesiminden harekete geçip, hiçbir engele rastlamadan, Sapanca Gölü kuzeyindeki yollardan faydalanarak, 22 Haziran 1921'e kadar İzmit doğusunda toplanmıştı. Adapazarı'nın kurtarılışından bir gün sonra, Onbirinci Tümen şu tertibi almıştı: 45. Alay ve bir topçu grubu, İzmit'in doğusunda, Kumla Çiftliği'nde, 17. Alay ve bir topçu grubu

Çuhahâne'de idi.

23 Haziran 1921'de, Akıncı Kolları, Solarlar'dan ve Adapazarı Taburu Uzunbey üzerinden İzmit istikametinde taarruzlarına devam edeceklerdi. Adapazarı'na gelmiş bulunan 33. Süvari Alayı, saat 08.00'de Kolordu Komutanlığı ile beraber Sapanca'ya hareket edecek, Sakarya Bölge Komutanlığı birlikleri, sağ kanadındaki Halid Molla birlikleriyle ve sol kanadındaki 41. Piyade Alayı'nın III. Taburu ile birlikte Solakkır-Uzunbey-Tepe Tarla hattından İzmit'e, doğu çıkışında hücumla geçeceklerdi. 23 Haziran'da ileri hareketini sürdüren Adapazarı Taburu, Ali Paşa Köyü doğu sırtlarını ele geçirmiş, buradaki düşman taburu, İzmit doğu sırtlarına çekilmişti. Müretteb Tümen aynı gün Çuha Fabrikası'nı ele geçirdi.

Bugün (24 Haziran), Adapazarı Taburu ile Akıncı Müfrezeleri, taarruzlarını yenileyerek, 47. Yunan Alayı birliklerini geri atıp, İzmit'in iki km doğusundaki bir tepeyi işgal ettiler. Bu kesimdeki 47. Yunan Alayı birlikleri, limanda bekleyen gemilere binmek için telaşla iskelelere koşular.

Öğleden sonra Adapazarı Taburu ile Akıncı Müfrezesi'ne taarruz ettiler. Bu üstün düşman taarruzu karşısında, Adapazarı Taburu Uzunbey sırtlarına çekildi. Taburu takip eden düşman, Kumla Çiftliği doğusundaki sırtlara kadar ilerledi. Bu Yunan karşı taarruzunun amacının, tümen asıl kuvvetlerinin gemilere binmesi için gerekli zamanı kazanmak olduğu anlaşılıyordu. Halbuki Adapazarı Taburu Komutanı, durumu tehlikeli bularak, Adapazarı'na kadar çekilmeyi tasarlayıp, bu düşüncesini Kolordu Komutanı'na teklif etti. O da, bu teklifi kabul etmeyerek, taburun ancak Eşme'ye kadar çekilmesine izin verdi. Süvari Alayı da Uzuntarla'da kalabileceğini bildirmişti. Adapazarı Taburu'nun geri çekilişi, Müretteb Tümen'in durumunu tehlikeye soktu. 24/25 Haziran gecesi Derbent'e kadar çekildi. Düşmanla temasın korunması için müretteb tümenden Hikmetiye-Sultaniye'de birer müfrezeye bırakıldı.

Böylece 24 Haziran 1921 akşamına kadar İzmit önlerinde Müretteb Kolordu birlikleri ile düşman arasında yapılan muharebeler sonunda, Adapazarı Taburu, Ketenciler doğu sırtlarına, Müretteb Tümen birlikleri Acısu sırtlarına, 33. Süvari Alayı Çepni'ye gelmişlerdi.

Adapazarı Taburu'ndan ileri yollanan keşif müfrezeleri, Ali Paşa Köyü'nde düşman süvarileri ile çarpışmışlardı. 33. Süvari Alayı'nın Çuha Fabrikası'nda bulunan bölüğünden çıkarılan keşif kolları, Vezir Çiftliği, Yuvacık sırtlarında bulunan düşman birliklerine çatmışlardı. Yunan çekilişinden sonra İzmit de, körfeze doğru ilerleyen millî kuvvetlerimizce Haziran 1921'de ele geçirilmiş ve mutasarrıflık merkezi de işgal acılarından kurtarılmıştı¹⁸⁰.

Yunan, Rum, Ermeni Kötülükleri (Mart – Nisan 1921)

İşgal felaketine uğrayan her yerde olduğu gibi, Adapazarı'nda, Yunan işgali altında kalan Sakarya nehri batısındaki yerlerde, Mondros Mütarekesi'ni takiben harekete geçerek, işgal dolayısıyla bir kat daha serbestleşen yerli Rum ve Ermeni çeteleri, onların yol göstermesi ile Yunanlılar tarafından saldırıya uğramayan yer, köy kalmamıştır. Adapazarı'nda, hemen her yerde vatana

hizmet ve düşman emellerine karşı her Türk, katle, yaralamaya, kadınlar da kötülöklere uğramıştır. Köylerdeki binalar yakılmış, basılan yerler soyulmuş, işgal süresince de devam etmiştir. Kuvây-ı Milliye'nin, zamanında Adapazarı'nın imdadına koşması ile, geri çekilen düşman, işe yarar erkeklerle, bulabildikleri güçsüz insanları beraberinde götürmüşlerdir. O zamanki Adapazarı kazasında 25 mahalle, 45 köy, toplam 415.176 lira değerindeki binalar; 2.250.000 liralık mal yakılarak, halka zarar verilmiştir. Yunan zulmüne, Rum-Ermeni çetelerinin şu yerlerde etkili yağma, yakma, öldürme, yaralama yaptıkları belgelenmiştir:

ADAPAZARI: Mahalleler;

1. Semerciler
2. Câmî-i Cedid-i Evvel
3. Hasırcılar
4. Aziziye
5. Câmî-i Cedid-i Sâni
6. (?)
7. Papuşcular
8. Çukur Ahmediye
9. Garib
10. Gedikoğlu

Köyler:

Çubuklu	Dağ Köy – Yoncalı
Kâzım Paşa	Kömürlük
Erenler	Göktepe
Dere-i Bâlâ	Ecel Dere
Dere-i Zîr	Meşeli
Karakaş	Mahmudiye
Kara Abdiler	Taşkısıkı
Selâhiye	Tepe-Müslim
Yazlık	Kuru Çeşme
Akarca – İcâdiye	Trabzonlu
Kirazca-i Zîr	Hanlı Köyü
Kirazca-i Bâlâ	Güneşler
Arif Bey Çiftliği	Dağ Dibi
Süleyman Bey	Çalınca
Tepe ma'a Kum	Aralık – İhsaniye

İkizce-i Osmaniye Akça Kamış

Beş Köprü Tekkeler

SAPANCA: (Adapazarı'na Bağlı Nahiye)

Arifiye Kuru Çeşme

Kalaycı İlmiye

Hacı Mercan Memnuniye

Şöhretiye Nailiye

Ulviye Balkaya

Muradiye Dibektaş

Sena'iyeye Kurt Köyü

Mahmudiye

Rüstem Paşa Camii halıları, ev eşyaları arabalarla İzmit'e, Gemlik'e taşındı. Yunan çekilişinde Sapanca'nın Cami-i Cedid Mahallesi'nden, Rüstem Paşa Mahallesi'nden, Fevziye, Yanık-Şerefiye, Kurt Köy, Şöhretiye, Debektaş, Hacı Mercan, esir alınanlar, bilinmeyen yerlere zorla nakledildiler. Memnuniye, Arifiye, Şükriye, Şöhretiye, Muradiye, Çeşme, İhsaniye'den direnenler, suçsuz insanlar öldürüldüler. Ali Rasih Bey oğlu Ragıb'dan, Yunan komutanı zorla 1.000 lira almıştır. Kırkpınarlı Agob, Kahveci Yorgi, Deli Vasil, Hacı Yanko oğlu Saatçı Apostol, Çelenkoğullarından Haçatur, Hamparsum, Serkiz oğlu Artin, Kalaycılardan Agob gibi hristiyanlar da, Sapançalılara epey zarar vermişlerdir.

SÖĞÜTLÜ NAHIYESİ:

Söğütlü-i Kebir Türk Beylik Kışlası

Söğütlü-i Sagir Maksudiye

Söğütlü-i Kıbtıyan Yeni Köy

Burhaniye Soğucak

Timurbey İcbariye Mağaza İlbasiye

Kurudil Akçukur

Firuzlu Tamak

Kara Köylü Aşireti Değirmencik

Hasan Fakih

Adapazarı Kaymakamı Özdemir Salim Bey'in tespitlerine göre, Adapazarı ve civarı Yunan mezaliminde rol oynayanlar:

Yunan işgal askerleri

Yerli Rumlar }

Yerli Ermeniler} Bilecik

Arslan Bey

Firuzlu

Fındıklı

Ermeşi

Karasu

İzmirli Vangelos (Ortaköy/Geyveli)

Koça – Serdivanlı

Nikola isimli reisler

Ortaköy-Serdivan-Eşme-Karasu-Fındıklı-Tekneci Rum Çeteleri

Ohannes komutasındaki İzmir çetesi

Ardaş Ermeni Çetesi

Pandeli Çetesi

Ermeni Kirkor

İstavru / Stavres Çetesi

Kahveci Yorgi

Deli Vasil

Kırkpınarlı Agob

Haçatur

Hamparsum

Artin

Kalaycı Agob

İkizce Rumları

Adapazarı Rumları¹⁸¹

Kaymakam Mustafa'nın Sorgulanması (Temmuz 1921)

İzmit Mutasarrıfı İbrahim'in Adapazarı'ndaki temsilcisi Mustafa idi. Kuvây-ı Milliye'nin kasabadan çıkarılmasından sonra kazaya kaymakam olarak atanmıştı.

Bir müddet sonra, Adapazarı'nda denge Kuvây-ı Milliye lehine değişince, önce İzmit'e sığındı. 27 Haziran 1921'de de İstanbul'da, hakkında şikayet olduğu için tutuklandı.

Üzerinde 10 000 lira gibi külliyetli para çıkan Mustafa ve arkadaşları, Askerî Hapishaneye nakledildi. İsnat edilen suçlardan dolayı bir dosya hazırlandı ve Divân-ı Harb Riyâseti'ne teslim edildi.

İleri Gazetesi'nde ise, "Adapazarı Kaymakamı Mustafa ve arkadaşlarının sorgulamaları bitmek üzeredir. Bunların da yakında

muhakemelerine başlanacaktır” haberi göze çarpmaktadır.

Mustafa, Adapazarı'nın saygın ailelerinden birine mensuptu. İlk zamanlarda Kuvây-ı Milliye'yi desteklemişti. Ancak, İbrahim ve Ahmed Anzavur'un baskıları altında tavır değiştirmiş, İstanbul taraftarı olarak sahneye çıkmıştı.

Mustafa, daha sonra karşı tutumunu sürdürdü. “Yakın Doğu Çerkesleri Hukûkunu Temin Cemiyeti”nde göze çarptı. Lozan sonrası 150'likler listesine dahil edildi. Yunanistan'a sığındı. 1936'da Selanik'te öldü¹⁸².

Yakın Doğu Çerkesleri Hukukunu Temin Cemiyeti'nin İzmir Toplantısı (Ekim 1921)

İstanbul ile Ankara arasındaki mücadele, bilindiği üzere ayaklanmalarla, siyasî ve askerî duruma epeyce zarar vermiştir. Marmara'nın güneyinde ve İzmit Körfezi'nin doğusunda, mücadeleyi kaybedenler, son defa Yunanlılardan medet umdular. İngiliz ve Yunan işbirliğinin ürünü olarak bazı Kafkasya kökenliler, son bir gruplaşmaya gittiler. “Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukûk Cemiyeti”ni hayata geçirdiler. İzmir'de, güyâ Çerkesleri temsilen bir kongre yapıldı. 24 Ekim 1921'de, çoğunluğu Bolu, Adapazarı ve İzmit yöresi Çerkesleri veya Abazalarının katıldığı toplantıda bazı kararlar alındı. Bildiri yayınlandı. Mevcut durum hakkında bazı hayalî ilkeler meydana getirildi.

İzmir Kongresi'nde göze çarpan Adapazarı ve çevresinden sözde üyeler şunlardı:

1. Çüle İbrahim.

Adapazarılı. Ankara-İstanbul mücadelesinde sürekli Padişah ve Damad Ferid Paşa tarafında göze çarptı. Ali Suad'dan sonra İzmit Mutasarrıfı oldu. Anzavur ve Kuvây-ı İnzibatiyecilerle işbirliğinde bulundu. Mayıs 1920'nin ikinci haftasından sonra İzmit'i ziyarete gelen Damad Ferid Paşa'yı karşıladı. İzmit ahalisinin tepkisi ile karşılaştı. Yunanlıların İzmit'ten ayrılmasından sonra, izini kaybettirdi. İzmir'de Çerkes Kongresi sırasında ortaya çıktı. İzmit delegesi olarak kongreye katıldı.

2. Talustan.

1919 öncesi Adapazarı'nda saygın bir kişiliğe sahipti. Akçaylı kardeşler ve Bekir isminde çeteci ile işbirliği yaptı. Nisan-Mayıs 1920 hadiselerinde Anzavur, Hilâfetçiler ve İbrahim ile birlikte çalıştı. İzmir'deki kongreye Adapazarı delegesi olarak katıldı. “Bağ” ailesindedir.

3. Osman.

Hendek adına kongreye katıldı.

4. Şirin.

Kongrede Karasu ve Kandıra adına bulundu. Teşkilât-ı Mahsûsa üyesi. Bir ara Ruslara esir düştü ve Sibiryaya sürüldü. Mütareke sonrası Türkiye'ye, Adapazarı'na döndü. Adapazarı hadisesinde Bekir karşısında yer aldı. Bir ara

Eşref ile işbirliği yaptı. Nisan-Mayıs 1920'deki harekâta, Mutasarrıf İbrahim ve Anzavur'a yardımcı oldu. "Maan" ailesindedir.

5. Arslan.

Çüle ailesindedir. Kongreye Geyve adına katıldı.

Kongreye katılan diğerleri gibi, Cumhuriyetin ilânından sonra, 150'likler listesine alındılar¹⁸³.

1922 YILI OLAYLARI

Vali Mehmed Vehbi

İzmit'in son mutasarrıfı Sadettin Bey'dir. Ondan sonra kısa dönem mutasarrıflığa Mehmed Vehbi Bey atanmıştır.

Mehmed Vehbi Bey, Manastır'da Kırçova'da doğmuştur. Nâşid ve Dilber Hanım'ın oğludur. Doğum yılı 1882'dir. Rüşdiye'yi Kırçovada, liseyi Manastır ve Mercan'da tamamladı. 1905'de Mülkiye'den pekiyi ile mezun oldu. Manastır, Vilâyet Maiyyet Memurluğu stajını tamamladı. Osmancık, Resne, Ohri, Balıkesir, Haymana, Burhaniye Kaymakamlıkları görevinde çalıştı. Eylül 1917'de Adapazarı Kaymakamlığı'na nakledildi. Kısa zamanda halkın takdirini kazandı. Ehliyet ve başarıları göz önüne alınarak, Sinop Mutasarrıflığı'na gönderildi. Çanakkale, Malatya, Aydın gibi yerlerde vazifesini sürdürdü. Millî Mücadele'ye kalben bağlı ve vatansever bir insandı. Cumhuriyetin ilânından az önce de İzmit Mutasarrıflığı'na nakledildi. Bu sırada mutasarrıflıklar kaldırıldığı için, vâli olarak "İzmit / Kocaeli" Vilâyeti'ni yönetmiştir. Böylece Cumhuriyetin ilk valisi olma şerefini kazanmıştır. Nisan 1927'ye kadar Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin Kocaeli Valisi olarak görevde bulunmuştur.

Daha sonra Ankara, Seyhan / Adana, Konya Valiliklerini devam ettirdi. Başvekâlet Müsteşarı iken rahatsızlandı ve tedavi için nakledildiği İstanbul'da, 30/31 Aralık 1941 gecesini Pera Palas Oteli'nde hayata gözlerini kapadı. Ankara'da Cebeci Asrî Mezarlığı'nda toprağa verildi.

Mehmed Vehbi Bey, 1934'de, "Demirel" soyadını almıştı. İstiklâl Madalyası sahibi idi. Eşi, Adapazarılıların da yakından tanıdığı Şadiye Hanımefendi'dir.

İzmit Livâsı / Mutasarrıflığı'nın vilâyet haline sokulması hakkındaki kararnâme, 16 Ekim 1336 tarihlidir. Kararnâme sayısı ise 3984'dür.

TBMM'nde İcra Vekilleri Heyeti'nin 21 Kasım 1922 tarihli kararında ise, İzmit, Kocaeli adını almıştır. "İzmit Livâsı merkezini ismi kemâkân (eskiden olduğu gibi) İzmit kalmak üzere, livânın nâm-ı kadim (eski adı) ve resmîsi olan Kocaeli unvanı ile tevsimi (isimlendirilmesi), Dahiliye Vekâleti'nin 8 Teşrin-i evvel (Ekim) 1338 (1922) tarih ve İdâre-i Umûmiye Müdiriyeti 1902/23746 numaralı tezkiresi üzerine, İcra Vekilleri Heyeti'nin 21/10/1338 (1922) tarihindeki ictimaında (toplantısı) tekkârür etmiştir (kararlaştırılmış). Türkiye BMM İcra Vekilleri Heyeti". Bu haber ayrıca Vakit Gazetesi'nde de yer almıştır.

20 Nisan 1924 tarih ve 491 sayılı Mülga (kaldırılmış) Teşkilât-ı Esâsiye

Kanunu'nun 89. Maddesi gereğince Kocaeli Vilâyeti'nin kuruluşu şöyle idi:

Merkez: İzmit.

Kazalar: Gebze, Karamürsel, Gölcük, Kandıra, Karasu, Akyazı, Hendek, Geyve ve Adapazarı'dır.

Sadettin Bey'den sonra Halil (Türkmen) kısa idarecilikte bulunmuştur (10 Ağustos 1923). Ondan sonra da İzmit'e Mehmed Vehbi (Demirel) Bey atanmıştır (6.9.1923 – 13.9.1927)¹⁶⁴.

Kaymakam Salim

Adapazarı'nda, 1922 yılı başında kaymakam değişikliği yapıldı. Kaza, yine İzmit Mutasarrıflığı içinde yer almakta olup, Kandıra, İzmit, Geyve ve Bolu Sancağı'nın Düzce kazası ile komşu idi. Adapazarı'na bağlı nahiyeler ise, Akyazı, Hendek, Sapanca ve Söğütlü'dür.

1922 Martı'nda, Bolu'ya bağlı Mudurnu kazası kaymakamlığını sürdürmekte olan Salim Bey, kazada kaldığı kısa zaman içerisinde, sessiz-sedasız, devamlı ve gittikçe artan bir aşk ve inanışla çalışmıştı. Ankara'nın dikkatini üzerinde topladığı için, Dahiliye Vekili'nce, bu defa daha güzel hizmetler beklediği Adapazarı'na nakledilmişti.

Salim Bey, Adapazarı'nda kaldığı kısa zaman zarfında, epeyce iş başarmış, ahalinin sevgisini kazanmıştır. Yunan çekilişi sonrasında meydana getirilen kırım hareketlerini düzenli bir şekilde tesbitle, defterleri Ankara'ya Vekâlete ulaştırmıştır.

Salim Bey, 15 Ekim 1922'de Karasi / Balıkesir'e tayin edildiği için, Adapazarı'ndan ayrılmıştır.

1934'de Özdemir soyadını almıştır¹⁶⁵.

Başkomutan Gazi Mustafa Kemal Paşa Adapazarı'nda (12 – 24 Haziran 1922)

Z. Sarıhan ve S. Özel, gazeteler ve diğer belgelere dayanarak, Mustafa Kemal Paşa'nın, kritik bir dönem öncesi, Adapazarı'na yaptığı gezinin detayını araştırmalarında ortaya koymuşlardır. Zeki Sarıhan, bu gezi hakkında şu bilgileri vermektedir:

12 Haziran 1922, Pazartesi.

- Gece saat: 02
- Batı Cephesi'ne hareket.

13 Haziran 1922, Salı.

- Trende, Millî Savunma Bakanı Kâzım Paşa ve İsmet Paşa bulunuyor.
- Sarıköy İstasyonu.
- Mustafa Kemal Paşa'nın annesi Zübeyde Hanım ve kardeşi Adapazarı'nda.

- Göynük – Taraklı.
- Kocaeli Grubu Komutanı Halit Bey ve yaver Şâdi Bey Göynük'de, Kemal Paşa'yı karşıladı.

14 Haziran 1922, Çarşamba.

- Geyve'den hareket.
- Doğançay.
- Adapazarı.
- Askerlik Şubesi eski başkanı Binb. Baha Bey'in, istasyon civarındaki evine gidiş.
- Zübeyde Hanım ve oğul Mustafa Kemal karşı karşıya.

15 Haziran 1922, Perşembe.

- Adapazarı.
- Halk ve esnaf arasında gezinti.

16 Haziran 1922, Cuma.

- Cuma namazı kılınması.
- Şerefine bir konser verilmesi.
- "Kurtuluş Günlerine Doğru" piyesinin izlenmesi.

17 Haziran 1922, Cumartesi.

- İzmit'e hareket.
- İzmit.
- Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşek) ile temas.

18 Haziran 1922, Pazar.

- İstanbul'dan Fransız harp gemisi ile gelen Claude Farrère İzmit'te.
- Köşk / Hükümet Konağı'nda görüşme.

19 Haziran 1922, Pazartesi.

- Fransız edibi ve gazetecilerle Adapazarı'na hareket.
- Büyük karşılama.
- Mustafa Kemal Paşa'nın istirahati.
- Claude Farrère'ye yemek.
- İstasyondan uğurlama.
- Geceyi Adapazarı'nda geçirme.

20 Haziran 1922, Salı.

- Dinlenme.
- Ahşab Fabrikasını ziyaret.

- Sabiha Hanım Kız Okulu'nu ziyaret.

- Adapazarılıların yemeği.

21 Haziran 1922, Çarşamba.

- Adapazarı'nın Yunan işgalinden kurtuluşunun ilk yılı.

- Şenlikler.

- Şiddetli yağmur.

- Öğleden sonra annesi ile birlikte Geyve'ye hareket.

- İstasyonda kısa istirahat.

- Geyve'de temaslar.

- Hükümeti ziyaret.

- Belediyeyi ziyaret.

- Belediye Reisi Rasim Efendi'nin evinde konaklama.

22 Haziran 1922, Perşembe.

- Kocaeli Grubu Komutanı Halit Bey'le, gazeteciler de olduğu halde cepheyi geziş.

- Uygulamalı manevralar.

- Asker: "Taarruza hazırız Paşa Hazretleri"

- İznik taraflarının incelenmesi.

- Gazetecilerin İstanbul için Mustafa Kemal Paşa'dan ayrılmaları.

- Gece Geyve'de geçirildi.

23 Haziran 1922, Cuma.

- Geyve'den Ankara'ya hareket.

- Taraklı'da karşılanış ve dinlenme.

- Göynük.

- Nallıhan.

- Geceyi burada geçiriş.

24 Haziran 1922, Cumartesi.

- Nallıhan'dan hareket.

- Otomobille Ankara'ya hareket.

- Ayaş yolu üzerinde.

- Fevzi Paşa, Rauf Bey, Kâzım Bey ve diğerleri tarafından Ayaş'da karşılama.

- Aynı gün Ankara'ya ulaşma¹⁸⁶.

Mustafa Kemal Paşa'nın Adapazarı Temasları (13-23 Haziran 1922)

Ankara'da, Haziran 1922'de, Millî Mücadele için çok önemli görüşler artık şekillenmeye başlamıştır. Başkumandan ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Gâzi Mustafa Kemal Paşa, İzmit taraflarına ani bir ziyaret yaparak, basın ve kamuoyunun dikkatlerini yine üzerine çekti. Millî kuvvetlerin denetimindeki İzmit'te, Büyük Fransız yazarı Claude Farrère ile bir görüşmeyi planladı. Diğer taraftan uzun zamandan beri yüz yüze görüşemediği annesi Zübeyde Hanım ve kardeşi Makbule ile Adapazarı'nda bir araya gelecek ve onları Türk Millî Mücadelesi'nin kartal yuvası, bozkır şehri Ankara'ya götürecekti.

Ankara'dan demiryolu ile Sarıköy'e kadar rahat bir yolculuk yaptı. Yanında, Cevad Abbas (Bolu Milletvekili), Münir Bey (Hariciye Vekâleti Hukûk Müşâviri), Başyaver Salih, Yaver Muzaffer, Erkân-ı Harbiye İrtibat Subayı Şükrü Ali, Riyâset-i Kalem-i Mahsûs'dan Memduh Bey bulunmaktaydı.

Sarıköy'den sonra kfile Otomobillerde yerini aldı. Gece Nallıhan'da geçirildi. Göynük'de, Kocaeli Grup Komutanı Halit (Karsıalan) ve yaveri, ahali tarafından karşılandı.

13 Haziran 1922'de bugünkü Sakarya lli topraklarına girildi. Taraklı'daki karşılama da tıpkı Göynük'deki gibi içten idi. Gece iyice bastırdıktan sonra, tabîî yorucu bir seyahat sonunda, Sakarya nehri kıyısındaki Geyve'ye ulaşıldı. Karargâhda, Halit Bey'in verdiği genel bilgiler dinlendi.

14 Haziran 1922 Çarşamba günü sabahı Adapazarı'na hareket edildi. Mayıs 1920 çarpışmalarında öneme haiz Doğançay istasyonunda İzmit Mutasarrıfı Sadettin Bey, Adapazarı Kaymakamı, Belediye Başkanı, ileri gelenler ve Müdâfaa-ı Hukûk Cemiyeti üyelerince resmî karşılama yapıldı.

Adapazarı, Millî Mücadele Hareketinin bir numaralı önderi TBMM Başkanı ve Başkumandan Gâzi Paşa Hazretleri'ni coşkun bir şekilde karşıladı. Kasabadaki güvenlik tedbirlerini ise, önceden Muhafız Birliği Komutanı İsmail Hakkı (Tekçe) almış bulunuyordu.

Mustafa Kemal, hasret içinde annesi ile istasyon civarındaki Binbaşı Baha Bey'in evinde bir araya geldi. Fransız yazarı Claude Farrère'in durumu hakkında Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'den bilgi istenildi.

Ertesi gün, halktan biriymişçesine Adapazarı'nda incelemelerde bulundu. Mağaza ve dükkânlara girerek, sahipleri ile görüştü.

16 Haziran 1922'de Cuma namazı kılındı. Öğleden sonra mesire yeri Çark Suyu'na gidildi. "Kurtuluş Günleri" isimli müsamere dikkatle seyredildi. Hendek grubuna da özel ilgi gösterildi. Çark'tan Askerlik Şubesi'ne kadar öğrenciler ile birlikte yürüyen Paşa, "İşte aduv (düşman) karşıda hazır silah / Arş yiğitler vatan imdadına" mısralarından epeyce etkilenmişti.

17 Haziran 1922 Cumartesi günü, Anadolu'da Yenigün Gazetesi özel muhabiri ile mülâkat gerçekleştirildi. Yunanlılar bir kere daha tenkit edildi. Rusya ile olan ilişkilerin nedeni ve anayasa konularında da fikir alışverişinde bulunuldu. Mustafa Kemal Paşa, öğleden sonra tören havası içinde İzmit'e hareket etti.

Burada Claude Farrère ile görüştü. Geceyi burada bazı temaslar, yemek görüşmeleri ile geçirdi.

19 Haziran 1922'de, basın mensupları, maiyeti ve Claude Farrère ile Adapazarı'na hareket etti. Derbent ve Sapanca istasyonları da karşılama sırasındaki gibi yine kalabalıktı. Sapanca'da Fransızca yazılı "Yaşasın Dostumuz" pankartı, Paşa ve misafirin hoşuna gitmişti. Arifiye'de de aynı muhteşem karşılama, Başkumandana ve misafirine sevgi tezahürünün sonucu idi.

Mustafa Kemal, trende Adapazarı'na giderken, Vakit'ten Velid Bey (Ebûzziya) ile görüştü. Konuşmalarda; Pontus göçü, Samsun bombardımanı, Ordunun durumu, Kocaeli Gezisi'nin halk üzerindeki etkisi, son A.B.D. notası, Rusya ile ilişkiler, ekonomik vaziyet, İstanbul halkı ve Millî Mücadele'ye bakışları değerlendirildi.

Tren öğle üzeri Adapazarı istasyonuna girdi. Her yer insan ile dolu idi. Büyük bir heyecan fırtınası gözleniyordu. Düzenli askerî kıyafetler, Claude Farrère'in dikkatini çekmişti. Mustafa Kemal ve Fransız yazarı bir ara kendi programlarını serbestçe uyguladılar. Mustafa Kemal, ikâmetgâhına gitmiş ve öğle yemeği için tekrar bir araya gelinmişti. C. Farrère, temaslarını bitirdi. Mustafa Kemal Paşa ile vedalaşarak, trenle, yanında İzmit Mutasarrıfı Sadettin Bey de olduğu halde, İzmit'e hareket etti.

Mustafa Kemal, dinlenmeye gerek duymadan, tetkiklerini devam ettirdi. Saat dört civarında Ahşab Fabrikası'na gitti. İşçi ve görevlilerle de konuşarak, fabrika hakkında aydınlatıcı bilgiler aldı. Akşam saat altıda ziyarette bulunduğu yer Sabiha Hanım Okulu idi. Çay ziyâfetini birlikte yaptı. Karşılaştığı sürprizlerden biri de, matematik öğretmeni emekli Faik Bey'in orada bulunuşu idi.

21 Haziran 1922 Çarşamba günü Adapazarı'nın Yunan işgalinden kurtuluşunun ilk yıldönümü idi. Şehir içinde heyecanlı anlar yaşanıyor. Millî Mücadele'nin devlet başkanı da aralarında idi. Her yer bayraklar, taklar ile donatılmıştı. Bayram havası yaşanıyor.

Törenleri, Adapazarılılar için takip eden Mustafa Kemal Paşa, asker ve köylüye hitaben kısa bir konuşma da yaptı. Buradaki temaslar bitirildikten sonra, Mustafa Kemal Paşa, yanında annesi de olduğu halde, istasyona geçti. Muhteşem bir uğurlama ile Adapazarı'ndan ayrıldı. Az önce, meydana gelen sağanak yağmur, takdir-i ilâhî olarak yorumlandı.

Mustafa Kemal, beraberindekiler ve basın heyeti saat dörtte Geyve istasyonuna vardılar. Buradan asıl kasabaya geçildi. Hükümet ve Belediye'de görüşmeler oldu. Gece, ailece Belediye Başkanı Rasim Efendi'nin evinde misafir kalındı.

22 Haziran 1922'de, Kocaeli Grup Komutanı Halit Bey'in hazırladığı plâna göre hareket edildi. Gazetecilerle birlikte cephe gezildi. Uygulamalı manevralar gözlemlendi.

23 Haziran 1922'de Adapazarı ziyareti sona erdi. Kafile saat iki dolaylarında Taraklı'ya vardı.

24 Haziran 1922'de ise, Mustafa Kemal ve beraberindekiler Ankara'da idiler. İki haftaya yakın, oldukça hareketli ve yorucu geçen günler artık sona ermişti¹⁸⁷.

Zübeyde Hanım Adapazarı'nda (13 – 21 Haziran 1922)

27 Ocak 1923'te, İzmir'teki basın toplantısının bitişinden hemen sonra, Mustafa Kemal İzmir'de idi. Karşıyaka'da, yakın arkadaşları ile annesinin mezarı başındaydı. "Zavallı Validem" diye başlayan konuşmasında, "Kaldığı yer bin türlü sebep ve vesilelerle basılır ve arama yapılır, kendisi rahatsız edilirdi. Validem (annem) üç buçuk senelik (1919-1922) bütün gece ve gündüzlerini göz yaşları içinde geçirdi. Bu göz yaşları ona gözlerini kaybettirdi. Nihayet pek yakın zamanda O'nu İstanbul'dan kurtarabildim. O'na kavuşabildim ki, artık maddeten ölmüştü. Yalnız manen yaşıyordu" diyerek, üstü kapalı, Adapazarı konuşmasını ifade etmiştir. Evet. Üç yıldan fazla ayrı kalan anne-oğul buluşması, Adapazarı'nda olmuştur.

Claude Farrère görüşmesi için İzmir'e hareket eden Mustafa Kemal, Geyve, Doğançay, Arifiye sonrası Adapazarı'na ulaştığında, tarih 14 Haziran 1922, günlerden Çarşamba idi. Anadolu'da Yenigün Gazetesi'nin haberine göre, Zübeyde Hanım ve kızı Makbule, 13 Haziran 1922'de Adapazarı'na ulaşmış, istasyon civarındaki Binbaşı Baha Bey'in evine konuk olmuştu. Aynı gün Adapazarı'na gelenler arasında, Muhafız Birliği Komutanı İsmail Hakkı (Tekçe) de göze çarpıyordu. Zübeyde Hanım yorgundu. O sıralarda epeyce çökmüş vaziyette olduğu da gözden kaçmıyordu.

Anne-oğul buluşmasına şahit olanlardan biri de, gazeteci Ahmed Emin (Yalman)'dir. Bu gazetecinin Vakit adına yazdıkları da, her iki tarafın hissiyatını ortaya koyması bakımından ilgi çekicidir:

"İzmit'i Claude Farrère'le ziyaret etmenin en değerli hatıralarından biri, Mustafa Kemal Paşa'nın annesi ile karşılaşmasıdır. Bu yüksek ruhlu kadın (yani Zübeyde Hanım), küçük yaşta babasız kalan evlâdını yetiştirmek için büyük azimle çalışmış, her zorluğa göğüs germiştir. Oğluna bu kadar büyük vatan hizmetlerinin nasip olmasından ve bu derece yüksek makamlara çıkmasından dolayı, temiz bir ana sevincinden ve vatan sevgisinden başka bir his duymamıştır. Adapazarı halkının kalbini, sadeliği ve alçak gönüllülüğü ile derhal kazanmıştır.

"Yıllardan beri görmediği oğlu ile üzerinde sade bir basma entari olduğu halde buluşmaya giderken, yanındakiler, kalbinden rahatsız olduğunu düşünmüşler. İlk karşılaşmanın heyecanını, şiddetini hafifletmek için O'nu hazırlamak kaygısına düşmüşlerdi. Bu endişeyi sezen asil ruhlu anne, etrafındakilere şu sözleri söylemişti:

"... Ben tamamı ile sakinim. Hiç telaş etmeyiniz. Ben oğluma gidiyorum. Oğlum hiç değişmemiştir. Hiç mağrur olmamıştır. Bir gazeteciye

mülakat vermiş. Çocukluk günlerini, bakla tarlasında bekçilik ettiği zamanları anlatmış. Bunları okuyunca anladım ki, bildiğim gibi kalmış. Hiç mağrur olmamış.

"Bu sözleri hayranlıkla dinledim. Ulvî ruhlu kadın, tarih içinde yükselerek çıkan oğlunu ilk defa olarak görmeye giderken duyduğu sevincin başlıca sebebi, oğlunun başarıları, hizmetleri, yükselişleri değil, sadece kibir ve gurura kendini kaptırmamış olması idi".

Mustafa Kemal Paşa, Adapazarı'na 14 Haziran 1922 günü geldi. Doğruca istasyon yakınındaki Binbaşı Baha Bey'in evine doğru gitti. Evin civarında iken yine büyük bir kalabalık seli vardı. O yüzden otomobilinden inmek zorunda kaldı. Eve kadar yaya gitti. Bu esnada Zübeyde Hanım da oğlunu görmek için balkona çıkmıştı. O'nu hayal meyal seçmeye başladığında, gözleri yaşardı. Mendili ile bu damlaları silmeye çalıştı.

Mustafa Kemal, o günü annesi ile birlikte geçirdi. Hal ve hatırını sordu. 1919'dan beri görüşmemişlerdi. Ailece hasret giderdiler. Ertesi gün Adapazarı'nda geçiren Mustafa Kemal, Claude Farrère'i karşılamak ve görüşmek üzere İzmit'e hareket etti. 17-18 Haziran 1922 gününü ayrı olarak geçirdiler. Claude Farrère'i de beraberine alan Mustafa Kemal, 19 Haziran 1922'de tekrar Adapazarı'nda idi. 20 Haziran'da ise Adapazarı'nda çeşitli tetkiklerle meşgul olmuştur.

21 Haziran 1922, Adapazarı'nın ilk kurtuluş yıldönümü idi. Mustafa Kemal, kutlamalara katıldı. Saat iki buçuğa doğru, annesi Zübeyde Hanım'ı ve beraberindekileri de alarak, istasyondan Geyve'ye hareket edilmiştir. Gece, Geyve'de, Belediye Başkanı Rasim Efendi'nin evinde geçirildi. Ev sahipleri, an'anevî konukseverliklerini bir kere daha gösterme imkânı bulmuşlardı.

23 Haziran 1922 günü katile Taraklı'da idi. Gece Nallıhan'da geçirildi. Ertesi gün Zübeyde Hanım, Mustafa Kemal'in arkadaşları ile tanışma fırsatını buldu. 24 Haziran'da ise, uzun zaman ikâmet edeceği Ankara'da idi¹⁸⁸.

Claude Farrère Adapazarı'nda (19 Haziran 1922)

Adapazarı, Haziran 1922'de, Mustafa Kemal Paşa'yı ve hepsinden önemlisi, O'nun misafiri olarak kasabalarına gelen Fransız yazarı Claude Farrère'i karşıladı.

Dünyaca tanınmış romancı ve hikâyeci olan Claude Farrère'in asıl adı, Frédéric-Charles Bargone'dir. 1876'da Lyon'da doğdu. 1894'de denizcilik mesleğini seçti. Bouvet ve Amiral Aube gemilerinde görev yaptı. 1919'da denizcilikten ayrıldı. Kendini tamamı ile edebiyata verdi. Doğu ülkelerine birçok seyahatte bulundu. Türkiye'yi ve Adapazarı'nı ziyarete kadar yazdığı eserler; Fumé d'Opium, Les Civilisés, L'Home qui Assasina, La Bataille, Les Petites Alliées, Thomas l'Agnelet, Dix-Sept Histoires de Marines ve Turquie Reuscitée'dir.

C. Farrère, önce İstanbul'a geldi. Burada basın ve diğer devlet adamları ile görüştü. 18 Haziran 1922 günü saat 11.00'de Tuareg torpidosu ile

İzmit'e ulaştı. Mutasarrıf Sadettin Bey, Belediye Başkanı ve Müdâfaa-ı Hukûk Cemiyeti, gazeteciler tarafından karşılandı. Denize ve körfezin şahane manzarasına hakim Hükümet Konağı / Köşk'de Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul edilmişti.

19 Haziran 1922. Fransızların P. Loti'si gibi büyük şöhrete sahip olan C. Farrère, özel bir trenle, yanında, bütün dünyanın dikkatlerini üzerine topladığı Mustafa Kemal Paşa, birkaç gazeteci ile muhteşem bir uğurlama ile Adapazarı'na hareket etti. Öğleye doğru Adapazarı'na varıldı. İstasyon ve civarı oldukça kalabalıktı. Millî Ordu'ya mensup düzenli askerler, ister-istemez C. Farrère'in dikkatini çekti. Her yer cıvıl cıvıl ve yemyeşildi. Üniversiteli Şâdân Hanım, Adapazarı kadınları adına Mustafa Kemal Paşa ile Fransız yazarına hitaben çok duygulu bir konuşma yaptı. Kfile, istasyondan, kendileri için hazırlanan Köşk'e gittiler. Burada kısa müddet dinlenildi. Sonra, programın uygulanmasına başlandı. Mutasarrıf Sadettin, Hâmid ve Macid Beyler olduğu halde, Sabiha Hanım Kız Okulu ziyaret edildi. Öğrencilerin yaptıkları jimnastik hareketleri gözlemlendi. Öğrenciler, Fransız yazarına, Adapazarı'nın kutlu misafirine hediyeler sundular. Okul yöneticisi Şehime Yümnü Hanım ve coğrafya öğretmeni Nimet Hanım'a, gösterdikleri misafir severlik için bizzat C. Farrère teşekkür etti. Hazırlanan arabalarla, Adapazarılıların yaz aylarında dinlendikleri, Yavaş Suyu üzerindeki Çark'a gidildi. Bu mesire yerinde C. Farrère'in memnun olduğu dikkati çekmekteydi. Bir müddet sonra Mustafa Kemal Paşa'nın kaldığı yere gidildi. Türkiye'de, bağımsızlık hareketinin yılmaz lideri ile öğle yemeği yenildi. Yemekte misafirlere, tabii C. Farrère de içecek olarak nefis Adapazarı suyu ikram edildi. O, böylece, Anadolu kanunlarına daha doğrusu millî içeceği suya karşı duyulan zevki, bir kere daha zorunlu olarak yaşamıştı.

Claude Farrère'in, hemen o gün İzmit'e dönmesi gerekiyordu. İstasyona geçildi. Buradaki veda, C. Farrère için unutulmayacak bir hatıra olarak kalmıştır. Mustafa Kemal ve beraberindeki Adapazarılılar, yine coşkun bir uğurlama ile Fransız yazarını yolcu ediyorlardı. Tren, düdüğünü çaldı. Buhar, kara trene başka görünüş kazandırıyor. Az sonra, Adapazarı geride kaldı. C. Farrère, gelecek hayatı bilinmezliklerle dolu Yunanlılara karşı, son darbeyi vurmaya hazırlanan Mustafa Kemal ile son görüşmesini yapmıştı. Biraz sonra, Ayasofya'nın kurucusu Justinianus'un büyük eseri Ponto Gephyra'dan, Türklerin Beş Köprüsü yanından geçildi.

Arifiye'ye doğru ilerleyen tren, az sonra Sapanca Gölü kıyısında idi¹⁸⁹. C. Farrère'in tarihî bilgisi ne kadar bilinmez. Ancak, o Bithynia'nın Sophon Gölü kenarında, Doğu Roma'nın bir ara merkezi olan Nikomedia'ya doğru yol alıyordu. Yanında İzmit Mutasarrıfı Sadettin Bey ve bazı gazeteciler vardı. O'na Adapazarı'nı hatırlatacak gümüşle işlenmiş bir kırbaç hediye edilmişti.

Adapazarı İslâm Ticaret Bankası'nın Toplantısı (30 Haziran 1922)

Mustafa Kemal Paşa'nın Adapazarı ziyaretinden hemen sonra, 30 Haziran 1922'de, Adapazarı İslâm Ticaret Bankası Osmanlı Anonim Şirketi, Genel Hissedarlar Heyeti toplantısı yapıldı. Banka 9 Mart 1913 tarihinde

kurulmuş ve çalışmalarını sürdürmüştü. İdare Meclisi'nin raporunda, toplantının neden yapılamadığı belirtilirken de; "Efendiler... 1920 senesi Mart'ının yirmi altıncı günü Adapazarı'nın düşman (Yunan) istila felâketine ma'ruz kalması ve bu meş'um devrenin aylarca devamı, şirketimizin ikinci sene-i maliye genel toplantısının yapılamamasına sebep olmuştur. Bu yüzden İdare Meclisimiz, ancak şimdi saygı değer heyeti davet edebildiğinden dolayı, arz-ı mazeret ve hepinize hoş geldiniz deriz. Mütarekeden sonra vatan istiklali uğrunda Anadolu'nun giriştiği kutsal millî direnişe karşı ve memleket ve millet için zararlı olan ters düşüncelerin çok çarpıştığı bölgede bulunması itibariyle, kasabamızın (Adapazarı) karşı karşıya kaldığı olaylar, birinci malî sene hissedarlar toplantısından sonra kuruluşumuzu da dolaylı olarak etkilemiştir. Bu nedenle banka işleri durdurulmuş ve Millî Hükümet'in emri ile Eskişehir'e nakledilmiştir" denilmektedir. Rapor özetle şöyle devam etmektedir: "Banka, 1920 senesi olaylarından dolayı, faaliyetini azaltmıştır. Kasadaki 60 000 lira önemli bir tutar olduğu için, kendimizi tehlikede gördük. Ayrıca daha önce tütün, ipek kozası, deri ve para gibi sabit fiyatlı olan iktisadî kıymetler için de tedbir alınmıştır. 1920 yılının ihtiva ettiği olayları ve sonuçlarını biliyorsunuz. Bu nedenle Millî Hükümet ile temasa geçtik. Ankara'nın uygun görmesi ile, sahip olduğumuz ipeklerin bir kısmını Eskişehir'e naklettik. Osmanlı Bankası deposunda koruma altına aldık. Tütünler de İzmit'teki Osmanlı Bankası binalarına taşınmıştır. 1921 Malî senesi, bilindiği gibi Yunan istilası ile başladı. Heyet üyeleri de çeşitli nedenlerle Adapazarı'nda değillerdi. Bilindiği gibi bir de hicret yaşandı. Biz önlem olarak faizleri durdurduk. Ahaliye böylece yardımcı olmak istedik. Bazı şubelerimiz kapalı ve diğerleri de açık bulunduruldu. Bir buçuk ay içinde 50 000 lira ödemede bulunduk. Anaparamızı tehlikeye attık. Ama, yaptığımızı biliyoruz. 1921 ve 1922 yılı bilançolarını tasdik etmenizi istiyoruz. Ayrıca bilindiği gibi İdare Meclisi üyemiz Mehmed Ziyâeddin Efendi vefat etmiştir. Bosnalı İbrahim Bey ile Diyarbakirlioğlu İbrahim Efendi'nin istifaları nedeni ile yerlerine Meclisçe seçilen Bosnalı Bekoviç İbrahim Nuri ve Diyarbakirlioğlu Hayri ve Müdür Asım Beylerin üyeliklerinin kabul edilmesini de rica etmekteyiz".

Bankanın 1920 ve 1921 yıllarını içine alan raporu, Mehmed Şükrü Bey (Müfettiş) tarafından okunmuş ve böylece yasal bir işlem sonuçlandırılmıştır. Adı geçen banka, Adapazarı'nı Cumhuriyete iktisadî bakımdan taşımış, ahaliye önemli ölçüde malî destek sağlamıştır¹⁹⁰.

Gâziler Adapazarı'nda

İzmir ve Bursa'nın Yunan işgalinden kurtarılması, yurt sathında heyecana sebep oldu. Başkomutan Gâzi Mustafa Kemal yönetimindeki ordumuz, *İlk Hedefiniz Akdeniz'dir, İleri!* Komutu ile, gösterilen noktaya, tam zamanında, 9 Eylül 1922'de ulaşmışlardı.

Yeşil Bursa'nın düşman işgalinden kurtarılması da gerçekleştirilmiş ve askerimizin bir kısmı şehit ve bir kısmı da yaralanarak, gâzi olmuştu.

Bunların sayısı 100 civarında idi. 8 Eylül 1922 günü öğleden sonra, Körfez sahili yolu ile İzmit'e ve oradan Adapazarı'na naklolundular.

İzmitliler, gâzilere bir çay ziyafeti vererek, gönüllerini aldılar. Mehmetçiğe karşı sevginin vardığı doruğu gösterdiler.

Gâzilerden bir bölümü de İzmit'ten Adapazarı'na gönderildi. Onlara tütün ve sigara ikramında bulunuldu. Daha bir çok hediye sunarak, gönüllerini aldılar.

Adapazarı ahalsin bu davranışı takdirle karşılanmış, sonra, yaralıların tedavileri boyunca da ilgi hiç eksilmemiştir¹⁹¹.

Çeteci Yorgi'nin Yargılanması (Ekim 1922)

Yunan macerasının Anadolu'da sonuçlanmasından sonra Türkiye'yi terk edemeyen suçlular, çeşitli yollarla kurtulma yollarını denediler. Ama, çoğu adaletin elinden kurtulamadı. Kocaeli Yarımadası ve Adapazarı dolaylarında, çete teşkil ederek, Türkleri öldüren, onların mal ve namuslarına el uzatanlardan biri de Rum kökenli Yorgi idi. İstanbul gazeteleri, bu nedenle yakalanan ve mahkemeye sevk edilen Rumlara dair haberler vermektedirler. "Müslüman Katili Bir Rum'un Muhakemesine Başlandı" başlığı ile Yorgi konusu ele alınmıştır.

Yorgi, Adapazarı'ndan İstanbul'a kaçtı. Ancak, Adapazarılı göçmenler kendisini tanıdılar ve şikâyetle bulundular. Rıhtımda tutuklandılar. Eşi ve kendisinin üzerinde çalıntı ve gasp olduğu anlaşılan kıymetli eşyalar ortaya çıkarıldı. 9 Ekim 1922'de mahkemeye sevk edildi. Dinlenen şahitler arasında Zekiye Hanım da vardı. Yorgi ve eşi, suçlamaları kabul etmeyerek, kendilerine bunların Çerkes Ömer Bey'in ailesince verildiğini ileri sürmüşlerdir. Adapazarılı Mustafa Efendi ise, Yorgi'nin çeteci olduğunu, Adapazarı ve köylerinde soygunlar yaptığını, ahaliye de büyük zulümlerde bulunduğunu anlattı. Bir başka şahit de, İbrahim Bey idi. O da, Yorgi ve arkadaşlarının Hacı Rasim Ağa ismindeki altmış yaşlarındaki Müslümana çok eziyet ettiklerini, sonunda da boğazladıklarını, gözleri yaşlı bir şekilde söylemiştir¹⁹².

¹ Halil Paşa, Bitmeyen Savaş, hzl. M. Taylan Sorgun, İstanbul 1972, s. 25-28.

² B.O.A. B.E.O. A.VRK. 837/89.

³ Enver Konukçu, "Ali Suad'ın Wilson'a Açık Mektubu (1919)", Uluslar arası Atatürk İkinci Sempozyumu (9-11 Eylül 1991), c.II, Ankara, 1996, ss.1262-1270.

⁴ B.O.A. DH.KMS. 52-1/32.

⁵ B.O.A. B.E.O. A.VRK. 832/60.

⁶ B.O.A. B.E.O. A.VRK. 835/57.

⁷ Enver Konukçu, "Adapazarı Kaymakamı Tahir (1919-1920)", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, c. XIII, sayı: 38 (Temmuz 1997), ss. 521-538.

⁸ Hamdi Namık Gör'ün hayatı ve çalışmaları hakkında bkz. Hatice Kalyoncu, I. Dönem TBMM. İzmit Milletvekili Hamdi Namık (Gör) Bey (1920-1923), Sakarya Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2003.

⁹ Gazetenin 6 Haziran 1340 tarih ve 108 sayılı nüshası, tarafımıza, merhum Savcı Sadık Erdem'in kızı Tomris Hanım tarafından hediye edilmiştir.

¹⁰ B.O.A. DH.KMS. 53-3/63.

¹¹ B.O.A. DH.İ.UM., 50/37.

- ¹² B.O.A. DH.EUM.ECB., 30/2.
- ¹³ B.O.A., DH.EUM.AYŞ., 7/66.
- ¹⁴ B.O.A., DH.KMS., 51-2/28.
- ¹⁵ B.O.A., DH.I.UM., 20-8/2-92.
- ¹⁶ Atı, 3 Teşrin-i sani 1335/ 3 Kasım 1919.
- ¹⁷ B.O.A., DH.ŞFR., 97/231.
- ¹⁸ İleri, 11 Kanun-ı evvel 1335/ 11 Aralık 1919.
- ¹⁹ Yunus Nadi Abaloğlu, Kurtuluş Savaşı Anıları, İstanbul 1978, s.212.
- ²⁰ B.O.A., DH.ŞFR., 103/169.
- ²¹ B.O.A., DH.KMS., 50-2/1.
- ²² B.O.A., DH.KMS., 50-2/1.
- ²³ Dahiliye Nezaretine, Geyve'ye geri dönen 15-20 hane Ermeniyeye iyi muamele edilmediğine dair haberler ulaştırılmıştı (B.O.A., DH.ŞFR., 94/158).
- ²⁴ B.O.A., DH.ŞFR., 108/46.
- ²⁵ B.O.A., DH.ŞFR., 97/244.
- ²⁶ B.O.A., DH.ŞFR., 98/318.
- ²⁷ İbrahim Ethem Atnur, "Rum ve Ermenilerin İzmit ve Adapazarı Bölgesinden Tehciri ve Yeniden İskanları", I. Sakarya ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu (22-23 Haziran 1998), Adapazarı, 1999, s.129.
- ²⁸ Anadolu üzerinde Yunan amaçları ile ilgili olarak bkz. Ahmet Özgiray, "Yunan Amaçları ve İtilaf Devletleri ile Birlikte Türkiye Üzerine Çevirdikleri Entrikalar (1914-1919)", Atatürk Yolu, yıl: 2, sayı: 4 (Kasım 1989), ss. 549-561.
- ²⁹ B.O.A. B.E.O. A.VRK. 831/69.
- ³⁰ B.O.A. B.E.O. A.VRK. 832/4.
- ³¹ B.O.A. B.E.O. A.VRK. 833/556.
- ³² B.O.A. B.E.O. A.VRK. 834/29.
- ³³ B.O.A. B.E.O. A.VRK. 834/3.
- ³⁴ B.O.A. B.E.O. A.VRK. 834/47.
- ³⁵ Bilâl Şimşir, İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938), Ankara 1973, s. 233-234.
- ³⁶ B.O.A. DH.I-UM. 20-1/1-62.
- ³⁷ Rahmi Apak, Garb Cebhesi Nasıl Kuruldu, İstanbul 1942, s. 130-131; İleri, 24 Mayıs 1335, s. 3; Atatürk'ün Özel Arşivinden Seçmeler, Ankara, 1981, s. 82-84; HTVD, 18 (Aralık 1956), vsk. 452; İleri, 21 Ağustos 1336, no: 934, s. 2; Sabahattin Özel, Kocaeli ve Sakarya İllerinde Millî Mücadele (1919-1922), İstanbul 1987, s. 31-34.
- ³⁸ Ali Fuad Cebesoy, Millî Mücadele Hatıraları, İstanbul, 1953, s. 376.
- ³⁹ Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, IV, Ankara, 1991, s. 117.
- ⁴⁰ İleri, 25 Kanun-ı sani 1337.
- ⁴¹ Sakarya İl Yılı, 1967, s. 117; Muzaffer Erendil, Sakarya İli, İstanbul 1982, s. 26; Hey'et-i Temsiliye Kararları, Hz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1974, s. 10; Resmî Gazete, 21 Şubat 1340, s. 11; İleri, 19 Temmuz 1335, s. 2; Derdli, 27 Eylül 1336, no: 26, s.2; Avni Öztüre, Yarımcı Tarihi, İstanbul, 1971, s. 96; Rifat Yüce, Kocaeli Tarih ve Rehberi, İzmit, 1945, s. 75; I. Birinci, Millî Mücadele İçin Kurulan Çeteler: Vatan Bizim Canımız, HTM, sayı: 10 (Kasım 1971), s. 56; Resmî Gazete, 14 Nisan 1341, s. 2; Hamdi Atamer, Kuvây-ı Milliye'ye Katılanların Listesi, BTDD I/4 (Ocak 1968), s. 6-8; Özel, Kocaeli ve Sakarya İllerinde Millî Mücadele, s. 2-15; İsmail Gerçeköz, Gökbayrak Cemalin Hatıraları, anlatan: Gökbayrak Cemal, Hakimiyet-Bursa, 3 Mart-10 Nisan 1954.
- ⁴² B.O.A. DH.ŞFR. 97/28.
- ⁴³ B.O.A. DH.ŞFR. 98/62.
- ⁴⁴ B.O.A. DH.ŞFR. 99/114.
- ⁴⁵ B.O.A. DH.KMS. 51-1/40.
- ⁴⁶ B.O.A. DH. EUM. AYŞ. 16/27.

- ⁴⁷ B.O.A. DH. ŞFR. 100/19, lef. 125.
- ⁴⁸ B.O.A. DH. ŞFR. 100/19, lef. 129.
- ⁴⁹ B.O.A. DH. ŞFR. 103/69.
- ⁵⁰ B.O.A. DH. ŞFR. 102/263.
- ⁵¹ B.O.A. DH. ŞFR. 103/154; 103/219.
- ⁵² B.O.A. DH. ŞFR. 103/157.
- ⁵³ B.O.A. DH. ŞFR. 103/218.
- ⁵⁴ B.O.A. DH. ŞFR. 104/291.
- ⁵⁵ B.O.A. DH. KMS. 55-2/58. lef.3.
- ⁵⁶ B.O.A. DH. KMS. 55-2/58. lef.2.
- ⁵⁷ B.O.A. DH. KMS. 55-2/58. lef.1.
- ⁵⁸ B.O.A. DH. KMS. 53-3/38.
- ⁵⁹ B.O.A. DH. EUM. AYŞ. 30/88.
- ⁶⁰ Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, III, s. 1115-1123. Çerkez Bekir için bkz: İleri Gazetesi, 1 Teşrin-i sani 1919, s. 6. Bu şahsın Hükümet yakınlarıyla da teması vardı. Adliye Eski Nâzırı Hoca Vasfî'nin "bende-i hası" olduğu yine aynı gazete tarafından zikrediliyor.
- ⁶¹ Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk III, s. 1123, 1125-1127.
- ⁶² B.O.A. DH.ŞFR. 106/6;106/88.
- ⁶³ Mahmut Şevket Paşa'nın katli olayında parmağı olan Kazım'ın takibatı hakkında raporlar için bkz. B.O.A. DH.KMS. 63/63.
- ⁶⁴ Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk III, s. 1126.
- ⁶⁵ Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk III, s. 1127.
- ⁶⁶ Afet İnan, Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi, Ankara, 1977, s. 64.
- ⁶⁷ O tarihte Sivas'da bulunan İbrahim Süreyya (Yığıt) Bey'in, Heyet-i Temsiliye tarafından doğrudan aday gösterildiği görülmektedir. Bu kararda "İzmit Mutasarrıf-ı Sabıkı Süreyya Bey için İzmit Heyet-i Merkeziyesi'ne ve Mutasarrıfığa ve I. Fırka Kumandanı Asım Bey'e yazılmasına" denilmektedir. Bkz. Baykal, Heyet-i Temsiliye Kararları, s. 18.
- ⁶⁸ B.O.A. DH.KMS. 51-2/8.
- ⁶⁹ Vakit Gazetesi, 9 Kânun-ı evvel 1919, s. 2; İleri, 8 Kânun-ı evvel 1919, s. 3. Bu gazetenin Kocaeli muhabiri, sancaktaki seçimler hakkında geniş ve aydınlatıcı haberleri günü gününe İstanbul okuyucusuna nakletmiştir. İzmit Muhacirin Müdürü Kılınczâde Hakkı'nın seçilmemesi ise, sürpriz olarak yorumlanmaktadır.
- ⁷⁰ Tayyib Gökbilgin, Milli Mücadele Başlarken, II, Ankara 1965, s. 334-335.
- ⁷¹ Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk III, s. 1216.
- ⁷² Meclis-i Meb'usan Zabıt Ceridesi, 6 Mart 1336 günlü oturum. Karamürsel ve Kandıra'nın telgrafları da bu oturumda okunmuştur (MMZC, D. IV, 1336, s. 257).
- ⁷³ Ayfer Özçelik, Ali Fuat Cebesoy, Ankara, 1993, s. 90-91.
- ⁷⁴ Salahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, Ankara 1978, III, s. 61.
- ⁷⁵ Yunus Nadi, Kurtuluş Savaşı Anıları, s. 222.
- ⁷⁶ Muhsin Karamanlıoğlu, Fıkra ve Geçmişten Hatıralar, Çel-Bolu (1968), s. 11; Sesimiz Gazetesi, 4 Mayıs 1970; İsmet İnönü, Hatıralar, hzl. S. Selek, Ankara, 1985, s. 186; Ulus Gazetesi, 13-14 Nisan 1968; Haluk Selvi, Büyük Millet Meclisinde Celaleddin Arif Bey, Atatürk Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1994, ss. 48-58.
- ⁷⁷ Yunus Nâdi ve Halide Edib Hanım'ın izlenimleri için bkz. Kurtuluş Savaşı Anıları, s. 198-223; Türk'ün Ateşle İmtihani, s. 81-115; Yücel Özkaya, "İstanbul'un İşgali Üzerine Aydınların İstanbul'dan Ankara'ya Kaçışı, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, V/13 (Kasım 1988), s. 127-143.
- ⁷⁸ Yunus Nadi, Kurtuluş Savaşı Anıları, s. 207-208.
- ⁷⁹ Ferudun Kandemir, İstiklâl Savaşı'nda Bozguncular ve Casuslar, İstanbul, 1964, s. 70.
- ⁸⁰ Celâl Bayar, Ben de Yazdım, İstanbul 1967, V. cild, s. 1572.
- ⁸¹ Rıza Nur, Hayat ve Hatıratım II, s. 524-531.

- ⁸² Hamdi Namık Gör, İstiklâl Mucizesi, Ankara 1956, s. 13-15.
- ⁸³ Cebesoy, Millî Mücadele Hatıraları, s. 313-319, 329, 331; Yusuf Kemal Tengirşenk, Vatan Hizmetinde, Ankara 1981, s. 13; Samet Ağaoğlu, Kuvây-ı Milliye Ruhu, İstanbul, 1973, s. 270-272.
- ⁸⁴ HTBD, sayı: 75 (Eylül 1976), Belgeler: 1616, 1617, 1617; Hakimiyet-i Milliye, 28 Nisan 1336, no: 25, s. 1.
- ⁸⁵ Salih Kılıç, "Eski Sinop Valisi Salih Kılıç'ın Hatıraları: Mareşal Fevzi Çakmak Anadolu'ya Nasıl Kaçtı?", HTM, 7, s. 23-26; Cebesoy, Millî Mücadele Hatıraları, s. 369-371; Hayrullah Gök, Mareşal Fevzi Çakmak'ın Askerî ve Siyasî Faaliyetleri (1876-1950), Ankara, 1997, s. 33-41.
- ⁸⁶ H.Namık Gör, İstiklâl Mucizesi, s.17-18.
- ⁸⁷ Mahmut Goloğlu, Üçüncü Meşrutiyet, Ankara, 1970, s. 333-334.
- ⁸⁸ Ali Fuat Cebesoy, Millî Mücadele Hatıraları, s. 338; Ayfer Özçelik, Ali Fuat Cebesoy, s. 134-135.
- ⁸⁹ M. Ünal, Kurtuluş Savaşı'nda Çerkeslerin Rolü, Ankara, 1986, s. 127-128; G. Çağlar, "XXIV. Tümen Komutanı Yrb. Mahmud Bey Olayı", TİTE Dergisi, 12 (1993), s. 355-362; İstiklâl Harbi'nde Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri, Ankara, 1989, s. 152.
- ⁹⁰ Ayfer Özçelik, Ali Fuat Cebesoy, s. 137.
- ⁹¹ Nutuk, I, s. 429; Apak, Garb Cephesi Nasıl Kuruldu, s. 114; Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, III, s. 83.
- ⁹² Apak, Garb Cephesi Nasıl Kuruldu, s. 113.
- ⁹³ Nutuk, I, s. 429.
- ⁹⁴ B.O.A. DH.EUM.AUŞ. 33/76.
- ⁹⁵ B.O.A. DH.KMS. 53-4/47.
- ⁹⁶ B.O.A. DH.KMS. 53-4/47.
- ⁹⁷ B.O.A. DH.KMS. 53-4/47, lef. 5.
- ⁹⁸ Apak, Garb Cephesi Nasıl Kuruldu, s. 113-114.
- ⁹⁹ Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, III, s. 86-87, 89.
- ¹⁰⁰ B.O.A. DH.KMS. 53-4/47, lef. 6.
- ¹⁰¹ İbrahim, eski İzmit Meclis-i İdâre üyesidir. Çüle ailesindedir.
- ¹⁰² Hamdi Ertuna, İstiklâl Harbi'nde Ayaklanmalar, Türk İstiklâl Harbi, VI, (1919-1921), Ankara, 1974, s. 92.
- ¹⁰³ Heyet-i Nâsiha'da ayrıca Bolu Milletvekilleri İlyaszâde Şükrü ve Dr. Fuad Bey ile Lâzistan (Rize) Milletvekili Osman Bey vardı. İşler yolunda gittiği takdirde, Mahmud Bey'le birlikte hareket etmeleri emredilmişti.
- ¹⁰⁴ Harp Tarihi Belgeleri Dergisi, 74 (Mart 1976), bel. No: 1579.
- ¹⁰⁵ Cebesoy, Millî Mücadele Hatıraları, s. 360. Bu hadisede ve sonrakilerde hep aynı tema İstanbul ve İngilizlerin görüşüne uygun olarak Kuvây-ı Milliye aleyhinde işlenmiştir. 10 Mayıs 1920 Bolu Mutasarrıfı Osman Nuri Bey'in buna benzer bildirisi, Harp Tarihi Arşivlerine girmiştir.
- ¹⁰⁶ Cebesoy, Millî Mücadele Hatıraları, s. 360-361.
- ¹⁰⁷ Cebesoy, Millî Mücadele Hatıraları, s. 361-362. Mahmud Bey, Şâziye Hanım'la evli olup, Feridun ve İhsan isimlerinde iki oğlu vardı. Sami Bey'in Ali Aydın ve Sami Bâli adlı oğlu olup, Şâhinde Hanım'la evliydi.
- ¹⁰⁸ Apak, Garb Cephesi Nasıl Kuruldu, s. 115. Bolu Milletvekili Nuri Bey'in yeğeni merhum Selim Aksu, Düzce Hükümet Konağı önünde merasimin yapılmasını bize anlatmıştı (E. K.).
- ¹⁰⁹ Cebesoy, Millî Mücadele Hatıraları, s. 359; Ayfer Özçelik, Ali Fuat Cebesoy, s. 139-140.
- ¹¹⁰ Harp Tarihi Belgeleri Dergisi, 74 (Mart 1976), bel. No: 1600.
- ¹¹¹ Ertuna, İstiklâl Harbi'nde Ayaklanmalar, s. 95-96.
- ¹¹² Özel, Kocaeli ve Sakarya İllerinde Millî Mücadele, s. 73-74.
- ¹¹³ Sefer E. Berzeg, Türkiye Kurtuluş Savaşı'nda Çerkes Göçmenleri, İstanbul 1990, II, s. 27-28.
- ¹¹⁴ Ertuna, İstiklâl Harbi'nde Ayaklanmalar, s. 96.
- ¹¹⁵ Ayfer Özçelik, Ali Fuat Cebesoy, s. 142.

- ¹¹⁵ Ayfer Özçelik, Ali Fuat Cebesoy, s. 142.
- ¹¹⁶ Çerkez Edhem'in Hatıraları, İstanbul, 1962, s. 34-35.
- ¹¹⁷ İkdam, 29 Nisan 1336.
- ¹¹⁸ B.O.A. DH.İ-UM. 19-14/1-4.
- ¹¹⁹ İleri, 9 Mayıs 1336, no: 834, s. 2.
- ¹²⁰ Ertuna, İstiklâl Harbi'nde Ayaklanmalar, s. 119-123.
- ¹²¹ İleri, 21 Mayıs 1336, s. 2.
- ¹²² Anzavur için bkz. Zühtü Güven, Anzavur İsyanı, Ankara, 1965; Uluğ İğdemir, Biga Ayaklanması ve Anzavur Olayları, Günlük Anılar, Ankara, 1973.
- ¹²³ Harp Tarihi Arşivi, no: 1/4282; Ertuna, İstiklâl Harbi'nde Ayaklanmalar, s. 127-128.
- ¹²⁴ Harp Tarihi Arşivi, no: 1/4282.
- ¹²⁵ İleri, 24 Mayıs 1336, no: 849, s. 2; Ertuna, İstiklâl Harbi'nde Ayaklanmalar, s. 107.
- ¹²⁶ Ertuna, İstiklâl Harbi'nde Ayaklanmalar, s. 128.
- ¹²⁷ Binb. Hüsrev Bey, Heyet-i Nasiha başkanı olarak Bolu havalisine Mustafa Kemal Paşa tarafından yollanmıştı. Osman Bey, Şükrü Bey ve Dr. Fuad Bey de aynı kafilede bulunuyordu. Ne yazık ki Gerede yakınlarında bu yörenin ele başlarından Kör Ali'nin tuzağına düşmüşler, bir müddet tutuklu kaldıktan sonra, Düzce'ye nakledilerek, Hürriyet ve İtilâf Partisi binasında göz altında kalmışlardı. Sefer Bey'in millî kuvvetlere katılması ve Mustafa Kemal Paşa ile anlaşması, bunlarca gerçekleştirilmiştir. Bkz. Hüsrev Gerede, Bolu İsyanı (not: Hüsrev Bey'in bir dosya içindeki hatıraları, Ankara'da DTCF'ndeki Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde bulunmaktadır). Hendek'teki idamlarla birlikte tam liste için bkz. İleri, 16 Haziran 1336, no: 872, s. 2.
- ¹²⁸ Ali Fuat Cebesoy, Milli Mücadele Hatıraları, s. 402-404; Ayfer Özçelik, Ali Fuat Cebesoy, s.144-145.
- ¹²⁹ Çerkez Ethem'in Hatıraları, İstanbul, 1962, s. 40-51.
- ¹³⁰ Kazım Aras, İstiklâl Savaşı'nda Kocaeli Bölgesi'ndeki Harekât, İstanbul, 1936, s. 22-25.
- ¹³¹ B.O.A. DH.KMS. 60-2/39.
- ¹³² Cebesoy, Millî Mücadele Hatıraları, s. 403 v.d.
- ¹³³ Foreign Office, 371/5168/E 6768, Gizli İstihbarat Raporu No: 70, Tarih: 26 Mayıs 1920; Salahi Sonyel, Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri, Ankara, 1995, s. 80; Çerkez Ethem'in Hatıraları, s. 41.
- ¹³⁴ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, II, s. 145. 3/VII/1336 günlü oturum. Adapazarı isyanının bastırılması hakkında Kâzım Karabekir Paşa'nın telgrafını Haydar Bey okumuştur.
- ¹³⁵ Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhiddin Çarıklı'nın Kuvây-ı Milliye Hatıraları (1919-1920), Ankara, 1967, s. 107-109.
- ¹³⁶ Çerkez İbrahim Bey, Damad Ferid ve İngilizlerin güvendiği kimse idi. Yeni mutasarrıfı bile İzmir'de işe başlatmamıştı.
- ¹³⁷ T B M M Z C, c.II, 3 Temmuz 1336.
- ¹³⁸ Ertuna, İstiklâl Harbi'nde Ayaklanmalar, s. 113-117.
- ¹³⁹ Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün, İstanbul, 1998, s. 316.
- ¹⁴⁰ B.O.A. DH.KMS. 60-2/2.
- ¹⁴¹ B.O.A. DH.İ.UM. 20-25/14-91.
- ¹⁴² B.O.A. DH.İ.UM. 20-24/14-29.
- ¹⁴³ B.O.A. DH.İ.UM. 16-4/1-3.
- ¹⁴⁴ McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s. 357.
- ¹⁴⁵ B.O.A. DH.İ.UM. 20-9/2-12.
- ¹⁴⁶ Adnan Sofuoğlu, Kuvây-ı Milliye Döneminde Kuzey-Batı Anadolu (1919-1921), Ankara, 1994, s. 419.
- ¹⁴⁷ Derdli, 6 Eylül 1336, no: 25, s. 2; Kazım Aras, İstiklâl Savaşı'nda Kocaeli Bölgesindeki Askerî Harekât, s. 36-37; Özel, Kocaeli ve Sakarya İllerinde Millî Mücadele, s. 104.
- ¹⁴⁸ Dersaadet, 19 Eylül 1336, s. 1.
- ¹⁴⁹ İleri, 31 Teşrin-i Evvel 1336, s. 1.

- ¹⁵⁰ B.O.A. DH.KMS. 59-2/43.
- ¹⁵¹ Sofuoğlu, Kuvây-ı Milliye Döneminde Kuzey-Batı Anadolu, s. 420-425; Zeki Erdal, "Millî Mücadele Yıllarında Adapazarı'nda Müstakil Ada Hükümeti Kurulmuştu", Günaydın Gazetesi, 21 Haziran 1982; Özel, Kocaeli ve Sakarya İllerinde Millî Mücadele, s. 111-113; Sabahattin Özel, "Millî Mücadelede Adapazarı'nda Tarafsız Nizam Yönetimi", İ.Ü. A.İ.İ.T. Enst. Dergisi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, yıl:2, sayı:4 (2003), ss. 89-101.
- ¹⁵² İleri Gazetesi, 22 Kânun-ı Evvel 1336, s. 2; Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, III, s. 187-188; T. M. Göztepe, Vahideddin, İstanbul, 1969, s. 381-382 Metin Ayışığı, Mareşal Ahmet İzzet Paşa: Askerî ve Siyasî Hayatı, Ankara, 1997, s. 223-237; Yaşar Yüksel, "Bilecik Mülakatı", Uluslararası II. Atatürk Sempozyumu-1991, Ankara, 1996, I, s. 639-644.
- ¹⁵³ İleri, 22 Kânun-ı Evvel 1336, s. 2.
- ¹⁵⁴ Özel, Kocaeli ve Sakarya İllerinde Millî Mücadele, s. 119.
- ¹⁵⁵ İleri, 9 Kânun-ı Sani 1337, s. 1.
- ¹⁵⁶ İstiklâl Harbî'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri, Ankara, 1972, s. 202-203.
- ¹⁵⁷ HTVD, 54 (Aralık 1965), vsk. 1237.
- ¹⁵⁸ TBMM ZC, 1337, VIII, s. 354; İleri, 19 Kânun-ı Sani 1337, s. 1; İleri, 24 Kânun-ı Sani 1337, s. 1; İleri, 27 Kânun-ı Sani 1337, s. 1.
- ¹⁵⁹ İleri, 28 Mart 1337, no: 1137, s. 1.
- ¹⁶⁰ İleri, 28 Mart 1337, no: 1137, s. 1.
- ¹⁶¹ Konukçu, Adapazarı: Yunan İşgali – Mezalim – Kurtuluş Dosyası, s. 1-49; Özel, Kocaeli ve Sakarya İllerinde Millî Mücadele (1919-1922), s. 114-144.
- ¹⁶² B.O.A. DH.İ.UM. 20-29/14-19.
- ¹⁶³ B.O.A. DH.KMS. 60-2/16, lef. 7-9.
- ¹⁶⁴ B.O.A. DH.İ.UM. 3-1/1-67.
- ¹⁶⁵ B.O.A. DH.İ.UM. 3-1/1-82.
- ¹⁶⁶ B.O.A. DH.İ.UM. 19-17/1-85.
- ¹⁶⁷ a.g.d., lef.1-4.
- ¹⁶⁸ a.g.d., lef. 5-6.
- ¹⁶⁹ B.O.A. DH.KMS. 60-2/16.
- ¹⁷⁰ B.O.A. DH.KMS. 60-2/16, lef.3.
- ¹⁷¹ a.g.d., lef.4.
- ¹⁷² a.g.d., lef.5.
- ¹⁷³ B.O.A. DH.İ.UM. 20-28/14-85.
- ¹⁷⁴ B.O.A. DH.İ.UM. 16-4/1-32.
- ¹⁷⁵ B.O.A. DH.İ.UM. 20-30/14-43.
- ¹⁷⁶ Kâzım Özalp, Millî Mücadele, Ankara, 1971, s. 178
- ¹⁷⁷ Vahdet, 4 Temmuz 1337, no: 37, s. 1
- ¹⁷⁸ İleri, 22 Haziran 1337, s. 1-2; İleri, 27 Haziran 1337, s. 1; İleri, 29 Haziran 1337, s. 1
- ¹⁷⁹ TBMM. ZC., 1337, Ankara, 1339, s. 126.
- ¹⁸⁰ Kâmil Önalp, Türk İstiklâl Harbi: Batı Cephesi, Ankara, 1974, s. 130-141; Özel, Kocaeli ve Sakarya İllerinde Millî Mücadele, s. 144-158.
- ¹⁸¹ Anadolu'da Yunan Mezâlimi, III. Kısım, Ankara, 1338, s. 37-60; Talat Yalazan, Türkiye'de Yunan Vahşet ve Soykırımı Girişimi, Ankara, 1994, s. 110-117.
- ¹⁸² İleri, 29 Haziran 1337, s. 2; İleri, 17 Temmuz 1337, s. 1; İleri, 19 Temmuz 1337, s. 1; Rifat Yüce, Kocaeli Tarih ve Rehberi, s. 71; Berzeg, Türkiye Kurtuluş Savaşı'nda Çerkes Göçmenleri, II, s. 51.
- ¹⁸³ Enver Konukçu, "Mustafa Kemalci Mücadeleye Karşı Yunan Güdümündeki Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukûk Cemiyeti (24 Ekim 1921)", Türk – Yunan İlişkileri Sempozyumu Bildirileri, 21-22 Mayıs 1986, Erzurum, 1988, s. 81-94; Berzeg, Türkiye Kurtuluş Savaşı'nda Çerkes Göçmenleri, s. 42, 47, 68, 82; M. Ünal, Kurtuluş Savaşı'nda Çerkeslerin Rolü, Ankara, 1996, s. 241.

¹⁸⁴ Takvim-i Vekayi, 18 Teşrin-i evvel 1336, no: 3984; Takvim-i Vekayi, 25 Safer 1339, no: 4001, s. 1; Resmî Gazete, 30 Nisan 1340, s. 1; Vakıt, 1 Teşrin-i sâni 1922, no: 1755, s. 3.

¹⁸⁵ Türkoğlu, 2 Nisan 1338, no: 34, s. 1.

¹⁸⁶ Zeki Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü, IV, Ankara, 1996, s. 478-493; Sabahattin Özel, "Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın Adapazarı ve İzmit Gezisi (12-24 Haziran 1922), Türk Dünyası Araştırmaları, 54 (1988), s. 25-47; Enver Konukçu, "Reis-i Cumhur Gâzi Mustafa Kemal Atatürk'ün Bolu ve Sakarya Gezileri, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 1997, s. 306-308.

¹⁸⁷ Hakimiyet-i Milliye, Vakıt, Anadolu'da Yenigün gibi gazetelerdeki haberler için bkz. Özel, "Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın Adapazarı ve İzmit Gezisi", s. 25-47; Konukçu, "Reis-i Cumhur Gâzi Mustafa Kemal Atatürk'ün Bolu ve Sakarya Gezileri", s. 308-309.

¹⁸⁸ Özel, "Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın Adapazarı ve İzmit Gezisi", s. 26-43; Cemil Sönmez, Atatürk'ün Annesi Zübeyde Hanım, Ankara, 1997, s. 62-64, 92; Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri İzmir Yollarında – 1923, s. 50-53, Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Ankara, 1952, s. 74-75; Ahmet Emin Yalman, Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, II, İstanbul, 1970, s. 314-315.

¹⁸⁹ Vakıt, 21 Haziran 1922; Anadolu'da Yenigün, 21 Haziran 1922; Ayın Tarihi-1938, s. 31-32; Özel, "Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın Adapazarı ve İzmit Gezisi", Türk Dünyası Araştırmaları, 54 (1988), s. 41-42; Ali Özçelebi, Claude Farrère et La Turquie, Erzurum, 1979, s. 112-115.

¹⁹⁰ Bkz. Adapazarı İslâm ve Ticaret Bankası Osmanlı Anonim Şirketi, 1 Mart 1336 tarihinden 28 Şubat 1337 tarihine kadar Muamelâta Müteallik Meclis-i İdare ve Müfettiş Raporları ve Bilançoları, Adapazarı, 1338 (1922).

¹⁹¹ Vakıt, 10 Eylül 1338, s. 2.

¹⁹² Tevhid-i Efkâr, 11 Teşrin-i evvel 1338, s. 3.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
50 EAST LAKE STREET, CHICAGO, ILLINOIS 60607

1980

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
50 EAST LAKE STREET, CHICAGO, ILLINOIS 60607

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
50 EAST LAKE STREET, CHICAGO, ILLINOIS 60607

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
50 EAST LAKE STREET, CHICAGO, ILLINOIS 60607

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
50 EAST LAKE STREET, CHICAGO, ILLINOIS 60607

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
50 EAST LAKE STREET, CHICAGO, ILLINOIS 60607

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
50 EAST LAKE STREET, CHICAGO, ILLINOIS 60607

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
50 EAST LAKE STREET, CHICAGO, ILLINOIS 60607

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
50 EAST LAKE STREET, CHICAGO, ILLINOIS 60607

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
50 EAST LAKE STREET, CHICAGO, ILLINOIS 60607

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
50 EAST LAKE STREET, CHICAGO, ILLINOIS 60607

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
50 EAST LAKE STREET, CHICAGO, ILLINOIS 60607

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
50 EAST LAKE STREET, CHICAGO, ILLINOIS 60607

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
50 EAST LAKE STREET, CHICAGO, ILLINOIS 60607

V

SAKARYA YOLLARI, KARA VE DEMİRYOLU ULAŞIMI

Prof. Dr. Enver KONUKÇU

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ, FEN EDEBİYAT FAKÜLTESİ
TARİH BÖLÜMÜ ÖĞRETİM ÜYESİ

Sakarya, bulunduğu yer itibarı ile Anadolu'ya giden önemli yollar üzerinde idi. İlkçağdan günümüze kadar yol ağında her zaman İzmit gibi ulaşımında dağılım ve toplanma noktası olmuştur. Bithynler zamanındaki ulaşımında en çok kara yolu kullanılmıştır. Belki de askeri yayılış ve yeni yeni yerleşme yerlerinin ortaya çıkışı bunu hızlandırmıştır. Ortaçağ kaynaklarına da akseden kısa haberlere göre Bithynia'nın Prusa, Nikeia ve başkent olarak da Nikomedia'nın arz ettiği önem, doğuya giden yollardan, bu merkezleri ön plâna çıkarmıştır. Nikomedia'dan doğuya giden yol, Sapanca Gölü'nün güneyinden geçmekle idi. Ki bu özelliği asırlarca devam edecektir. Lateas, Demetrium'dan doğuya uzanan yolun Kieros/ Prusias pros Hypios'a, oradan da doğuya Bithynion/Claudiopolis'e şimdiki Bolu dağlarını aşarak, ulaştığı bilinmektedir. Tarihi yerleşme yerlerinden anlaşıldığına göre yol, Düzce ovasında, dağ eteklerini takip etmiştir. Nikomedia-Herakleia yolu da Prusias proa Hypios'dan ayrılmakta idi. Ormanlık, küçük engebelerle dolu araziden ilerleyerek, Kales/ Alaplı çayını geçerek, kuzeyde, Karadeniz kenarındaki Herakleia'da son bulmakta idi.

Nikomedia'dan başlayan, yukarıda sözü edilen yol Sapanca'dan sonra, Sakarya'yı geçmeyerek, güneye dönmekte ve bu defa nehir kıyısını takip ederek, uzunca bir müddet vadiden geçmekte idi. Phrygia bölgesine inen yol, yine muhtemelen Sakarya Nehri boyunca takip ediyordu. Nikomedia çıkışlı ve Karadeniz'e doğru uzanan ve Kandıra Thynia/Kefken'e uzanan bir yolun varlığı da bilinmektedir. Ancak zaman aşımı ile izleri silindiği gibi şimdiki Adapazarı ile olan ilişkisi de karanlık kalmaktadır.

Byzantion-Kavaklar-Thynia-Herakleia deniz yolu ise karayoluna göre az kullanılan hat olmaktadır. Roma dönemine doğru, Geyve-Taraklı-Nallıhan-Beypazarı-Ayaş ve Ankara yolu ise askeri amaçlarla her zaman geliş-gidişe açık tutulmuştur. Romalılar, doğudaki harpler nedeni ile taştan inşâ ettikleri yolların bakımına da itina göstermekte idiler. Bizanslılar da hemen aynı yolları kullanmışlar, ulaşımın açık tutulması için tedbirler almışlardır.

Köprüler bahsinde temas edileceği gibi VI. yüzyılda Justinianus zamanında inşâ ettirilen şimdiki Beş Köprü'nün zamanımıza kadar gelemeyen kitabesinden anlaşıldığına göre, Bithynia, Paphlagonia Galatia ve Phrygia'ya

giden yollar için yegâne geçiş noktası bu köprü olmakta idi. Bazı kaynaklarda, Bizans hükümdarının doğu seferleri için geçtiği Sakarya bölgesi ise çamurlu arazisi ile yolculara ve orduya büyük engeller ortaya çıkarmıştır. Manuel Komnenos'un Klaudiopolis Seferinde, Niketas Khoniates, ilginç sahnelere yer vermektedir.

Türklerin batıya ve Sakarya taraflarına yaklaşması ile ulaşım durma noktasına geldi. Herakleia- Nikomedia yolu da aynı durumda idi. Yolcular, bundan böyle XIV.yüzyıl başında Nikomedia'dan Herakleia'ya gidemez hale gelmişlerdir.

Buna karşılık, 1204'de, Haçlıların İstanbul'a yerleşmesi ile deniz trafiğinde, İtalyanlar, hatırı sayılır bir ferahlama ve akış sağladılar. Bundan yolcular faydalandığı gibi tüccarlar da geniş ölçüde çıkar sağlamışlardır. Venedik ve Cenova haritalarında Thynia/Daphnusia Adası, yelkenlilerin Trabzon'a veya kuzeydeki Karadeniz iskelelerine giderken-dönerken önemli uğrama noktası idi. Bazen fırtınaya tutulan yelkenlilerde kurtuluşu Thynia/Kefken Adasına, bu arada Sakarya ağzına girerek buluyorlardı. Biraz geçte olsa Clavijo'nun kayıtlarından yolun önemi ve yolculukların ne şekilde yapıldığına dair bilgi edinebilmekteyiz.

OSMANLI DÖNEMİ KARAYOLLARI

Sakarya, eskiden olduğu gibi Osmanlı döneminde de önemli yolların geçtiği arazi olmuştur. Bilindiği gibi Osmanlı Beyliği ilk defa kuzeye doğru Sakarya boylarında genişleme hareketlerini yapmıştır. Bursa'nın, İznik'in ve az sonra da Nikomedia'nın alınışından sonra, yollar tekrar canlılık kazanmıştır. Kocaeli yarımadasında da Kandıra, Kefken, Şile, Akşehir, Üskübü/Prusias pros Hypios, Mudurnu güzergahları yavaş yavaş ortaya çıkmıştır.

Bursa'nın alınması ve başkent yapılması ile Geyve-Bolu-Kastamonu ve Sinop ticari yolu önem kazandı. Bu yol Orhan Gazi zamanında ticaret ve ulaşımına açık durumda idi. Osmanlı ve Candarlı Beylikleri arasındaki dostane ilişkiler, yeni bir ticaret yolunun kazanılmasına sebep olmuştur. Bursa'dan başlayan yol, önce İznik'e uğruyordu. Gölün güneyini takip eden yol, doğrudan, Sakarya Nehri kenarındaki Mekece'ye uğruyordu. Burada en büyük sorun Sakarya Nehri'nin geçilemez oluşu idi. O yüzden kuzeydoğuya doğru nehrin kenarını takip eden yol, Akhisar/Pamukova'dan sonra, boğaza yakın yerde, geçişe imkan veren, salların da önemli ölçüde kullanıldığı yere geliyordu. Yolcuların, bu suları ve akışı bol Sakarya'yı geçtikten sonra ulaştığı yer, Geyve Kasabası idi. Daha sonra vadiye ve dağlık mıntıkaya uzanan yol, bazı uçurumları da gerisinde bırakarak Taraklı kasabasına, oradan da Göynük'e gidiyordu. Sonraki güzergah ise, Mudurnu, Bolu, Çağa, Gerede, Taraklıborlu, Kastamonu ve Sinop'tu. Bursa ve Sinop yolunun ilk çarpıcı tanıtımı İbn Battûta tarafından yapılmıştır. Osmanlıların, Ahilerin, Candaroğullarının nasıl bir uyum içinde oldukları, yolun ehemmiyeti bakımından, aynı gezgince belirtilmektedir.

Akçakoca, Konuralp, Akbaş, Abdurrahman Gazi, Süleyman Paşa, Yıldırım Bayezid zamanlarında yeni yeni şehir ve kasabaların ilhakı ile

Osmanlı yol sistemi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Orhan Gazi, Beşköprü, Sapanca, Kandıra, Geyve, Mudurnu, Konuralp/Üskübü, Karasu gibi yerlerde, buraları birbiri ile irtibatlandıran yolların gelişmesinde rol oynadı. Bazı vakıf ve köprülere ait faaliyetlerinden ulaşımda rahatlama sağladığı bilinmektedir. Mesela, Geyve-İznik arasındaki yolda büyük bir köprü inşaatı başlatılmıştı. Akyazı ve hemen berisindeki Âb-ı Sâfi'nin Türkmen yerleşmeleri ile işlerlik kazanması, yine aynı zamana rastlamaktadır. Köylerin sayısı arttıkça Sakarya bölgesinde iç ulaşım da önem kazanmıştır. Kandıra, Karasu, Ermeşe, Sapanca, Akyazı ve Düzce tarafları ile de temaslar günden güne gelişmiştir. Ama, her zamanki gibi "Ada köy" henüz doğum aşamasındadır.

Fatih Sultan Mehmed zamanında, İstanbul'un alınması, buranın geleceğin Osmanlı Devleti'nin merkezi yapılması, buradan başlayan yolların hızla önem kazanması, hep Sakarya'nın çıkarına olmuştur. İstanbul'un günden güne büyümesi, ahâlinin her türlü ihtiyaçlarının yakın çevrelerden karşılanması yoluna gidilmesi, önce Sapanca'yı, sonra Geyve ve kuzeydeki iskeleleri harekete geçirecektir. Fatih Sultan Mehmed'in Amasra Seferi için Akyazı yoluna kullanması, dikkatleri kısa zaman için de olsa bu tarafa çevirmiştir. İzmit, Sapanca (ki buralar tarihçelerde belirtilmemektedir) ve doğusundaki ordu ve karargah ilerleyişinde, Sakarya Nehri geçildikten ve Kerem Ali Dağ zincirinin kuzey yamaçları takip edildiğinde, Akyazı'ya gelinmiştir. Osmanlı kuvvetleri ve Padişah da daha önceleri Manuel Komnenos örneğinde görüldüğü gibi fiziki bakımdan çamura bulanmıştı. Bundan da yolun kuru araziden değil, çaylar, durgun sular ve bataklıklarla dolu olduğu anlaşılmaktadır.

Sakarya Bölgesi, XVI. yüzyılda da yine ikinci derecede yol ağına sahipti. Çünkü, Anadolu üzerinden yapılan doğu seferlerine bakılacak olunur ise İzmit veya Dil/Hersek kasabaları, geçişte önemli rol oynamakta, buradan güneye giden yollar ise İznik'ten geçmektedir.

İznik-Eskişehir yolu ise Mekece'ye hiç uğramadan, vâdiyi takiben Lefke/Osmaneli'ne oradan, Bilecik üzerinden Eskişehir'e ulaşmakta idi. Buna rağmen, Geyve-Bolu, Geyve-Ankara yolları da eski önemini korumakta idi.

İstanbul'un zamanla büyümesi, nüfusunun artması, tabii ki Sakarya'nın ön plana çıkmasını sağlıyordu. Zira başkent, yakacak, inşaat malzemesi, yiyecek gibi kalemleri hep Sakarya bölgesinden temin etmeye başlamıştı. Bundan başka, denizcilikte de ciddi atılımların başlatılması, kereste imâlini hızlandırdı. İzmit tersanesi ile sahildeki Karasu, Melenağzı, Sakarya ağzı, Kefken, Seyrek gibi sahillerde kereste ihtiyacı ve bunun nakli için daha elverişli yolların kullanılması gerekmiştir.

Kanûni Sultan Süleyman devrinde Sakarya, artık altın çağına girmek üzeredir. Bağdat, Erzurum, Kayseri ve Suriye yollarının artık önemli geçiş yerleri Sakarya bölgesi olacaktır. Ahâlinin Bağdat Caddesi dediği anayol da bu sıralarda, ortaya çıkacaktır.

İstanbul, Gebze, İzmit, Sapanca, Akyazı, Düzce, Bolu; İzmit, Sapanca, Geyve Boğazi, Geyve, Taraklı, Mudurnu, Bolu; Geyve, Taraklı, Göynük, Nallıhan, Beypazarı, Ayaş, Ankara yolları artık modern ihtiyaçlara cevap verecek duruma sokulmuştur. Hindistan'dan dönen Seydi Ali Reis de Ankara-İzmit yolculuğunu bu güzergahta yapmış, yolculuğunu Ayaş, Beypazarı, Göynük, Taraklı, Geyve, Sapanca yolu ile gerçekleştirmiştir.

Yolların gelişmesi, kasabaların eskisine göre daha büyümesi de imâr faaliyetlerine paralel olmuştur. Gebze'de Mustafa Paşa, İzmit'te Pertev Paşa, Sapanca'da Rüstem Paşa, Hendek'te Mustafa ve Şemsi Paşalar, Taraklı'da da Yunus Paşa hayır olmak üzere han, kervansaray, hamam, dükkanlar, aşevleri inşâ ettirdiler. Bağdad Caddesinin Bolu'ya doğru gelişmesini bu paşalara borçluyuz. Ada Köyü'nün gelişmesi de zamanla bu şekilde olabilecektir. Tavuklar Köprüsü'nü geçen ana yol bataklıklardan, akarsulardan aşarak Kargalı Han Baba yanındaki Hendek kasabasına varıyor ve buradan Düzce'ye doğru Eğri Dere Geçidini aşarak devam ediyordu. Ki bunun kalıntısı yakın zamanlara kadar göze çarpıyordu.

II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanûni Sultan Süleyman da Sakarya yollarına gereken önemi vermiştir. Bayezid, Beş Köprü gibi Sakarya üzerinde muhteşem bir köprü yaptırmıştı. Yavuz zamanında ise belirginleşen yollar, daha ziyâde askeri amaçlıdır. İstanbul- Kütahya arasındaki yol ise Sakarya'ya uğramıyor ve dolaylarından güneye iniyordu. Feridun Bey'in belirttiği yollar ve geçtiği merkezler; Üsküdar, Maltepe, Tekür Çayırı, Gekbüze, Hereke, Çınarlı Dere, Sitâre Köprüsü, Kazıklı Derbent, İznik önünde Dikili Taş, Yenişehir, Akbiyık, Zincirli Kuyu, İnönü ve Kütahya'dır.

Kanûni Sultan Süleyman zamanında Anadolu'ya giden H. Dernschwam da daha açıklamalı olarak şu güzergahı belirtmektedir. Üsküdar, Gebze, Hereke, İzmit. Yol iki araba geçecek kadar geniştir. Padişah, yani Kanûni Sultan Süleyman İran'a, Safevilerin üzerine giderken yeniden onartmış, köprüler gözden geçirilmiş, düzgün olmayan yerler yeniden taş döşenerek uygun hâle sokulmuştur. Gezgini, İzmit sonrası yolları da kısaca anlatmakta, tahta köprülerden geçildiğini, bu arada iki kemerli modern bir köprünün de bulunduğuna dikkat çekmektedir. Ancak, bazı köprüler fazla kullanıştan eskimiştir. Kemerli köprü ise Kiles çayı üzerinde idi. Kazıklı'ya kadar güvenle gidilmekte ve yolcular kendileri gibi kervansarayda konaklamaktadır. Daha sonraki durak ise İznik'tir.

Tavernier gibi Evliyâ Çelebi de Sakarya'yı kat eden yollara dair bilgi vermekte ve güzergahı şu şekilde belirtmektedir. Üsküdar, Karye-i Pendik, Kasaba-ı Gekbüze, Kal'a-ı Hereke, Kal'a-ı İzmit. Bu arada denizi-körfezi kuzey güney istikametinde aşan kısa deniz yolu ise Menzil-i Baş İskele, Menzil-i Dil ve Menzili-i Yalova'dır. Gezgine göre, İzmit, bu havalinin en büyük yerleşim yeridir. Kereste tüccarları vardır. IV. Murad Sarayı kasabaya hakimdir. Kefere ile Yahudiler de göze çarpmaktadır. Vezir Pertev Paşa'nın hayırları vardı. İskele başında 200 kereste mahzeni vardır ki bunlar Sakarya ormanından arabalarla İzmit'e taşınan kerestedir. Zaten ileride görüleceği gibi, kahveler şehrin,

kasabanın en çok ilgi gören kapalı mekanlarıdır. Tersane-i Âmire de göze çarpan yapılardandır. Tuzla ise en zaruri ihtiyaçları çevre kasabalara ulaştırmaktadır. Menzil-i Kasaba-ı Sabanca ise Sarı Rüstem Paşa'nın yapıları ile güzelleştirilmiştir. Büyükçe bir han vardır, burası belki de yörenin en büyük konaklama yeriydi. Sapanca'dan sonra yol Uzun Köprü'ye gitmektedir. Menzil-i Kasaba-ı Handak, altı saat mesafededir. Ormanlık, bataklık bir alan geçilerek, ulaşılabilmektedir. Han, hamam, pazar ve çarşı, kasabaya hareketlilik kazandırmaktadır. Evliyâ Çelebi, daha önceleri güzergahta rol oynayan Akyazı yolundan bahsetmemektedir. Bundan da anlaşıldığına göre, Bağdat Caddesi, doğruca Hendek'e ulaşmakta ve Düzce'ye doğru devam etmektedir.

Ankara-İzmit güzergahı da Seydi Ali Reis ve Evliyâ Çelebi tarafından belirtilmektedir: Ankara, Kasaba-ı Istanoz, Kasaba-ı Kadim Ayaş, Beğpazarı, Sarılar, Menzil-i Karye-i Köstebek Han, Menzil-i Nâllıhan, Türbeli/Torbalı Göynük, bu noktadan itibaren Sakarya arazisi ve yolu başlamaktadır. Kal'a-ı Taraklı'da, beş han, iki yüz dükkan, göze çarpmaktadır. Bundan sonraki Kal'a-ı Geyve, üç hanlı, kiremit örtülü büyük diğer hanları, han yanında yirmi dükkanı olan yerleşim yeridir. Buradan Geyve Boğazı'na girilmektedir. Sakarya kıyısı takip edilmektedir. Önce II. Bayezid Han Köprüsü aşılmalıydı. Üç saat gidildiğinde, nehir yanında yüksekçe bir tepede Kal'a-ı Çoban'a rastlanmaktadır. Boğazdan çıkıldıktan sonra, bazı küçük akarsular geçilerek, Sapanca'ya varılmaktadır. IV. Murad'ın sefer dönüşü, İzmit'e giderken geçtiği yerler de aynı merkezlerden geçmektedir.

Duraklama ve gerileme devrinde yolların emniyeti azaldı. Bu defa soyguncular, yol kesiciler türedi. Devlet, bu konuda epey hassastı ve ulaşan şikayetleri hemen karşılıyordu. III. Ahmed zamanında 1722 ve 1723'te arka arkaya Hendek-Düzce arasında yol kesme ve yağmalar meydana geldi. Erzincan'dan İstanbul'a giden kervanlar Eğri Dere mevkiinde vuruldu. İki soft kervanı idi. Erzincan'dan geliyordu. Eşkiya baskını oldu. On beş kişilik eşkiya, bazı Ermenileri öldürdü. Kurtulanlar Hendek ve Düzce'ye sığındılar ve başarılarına gelenleri anlattılar. 30 Mayıs 1723'te ikinci bir gümüş kervanı vuruldu. Yirmi beş eşkiya kervanın önünü Eğri Dere'de kesti. Tüfenk atarak bazılarını yaraladılar. İki kişi de hayatını kaybetti. Her iki olay, hemen saraya duyurulmuştur.

Yolların eşkiyadan başka diğer düşmanı, yağmur, seller, köprülerin yıkılması, kar yağması, ile bazı süreler kapalı kalması idi. Buna rağmen Bolu-Hendek-Sapanca-İzmit yolu açık tutulmaya çalışılmıştır. Yolların tahribinde en büyük rol de arabacılarıdır. Bunlar, keresteyi Bolu, Akyazı, Âb-ı Sâfi ve Sapanca'dan İzmit iskelesine taşıyorlardı. Ağır olan yükler nedeniyle sağlam bir zemini olmayan yolu daha da kötüleştiriyordu. Eşkiyalık hareketlerinin artması üzerine yolda bazı değişiklikler, kendiliğinden ortaya çıkmıştır. İstanbul'dan İzmit Körfezi ile getirilen mallar, yine arabalarla Sapanca üzerinden Sakarya kasabalarına aktarılıyordu. Ayrıca, deniz yolu da mühim rol oynamaya başlamıştır. Kandıra'da Seyrek, Kerpe'de Kefken, Karasu'da deniz köy veya Sakarya ağzına taşınan mallar, buradan yine arabalarla Sakarya merkezlerine aktarılıyordu.

Âyânlar yönetiminde de yollarda güvenlik tesis edilemedi. Adapazarı

Âyânı Kara Osman'ın sıkı tedbirlerine rağmen, diğer âyânların döküntüleri, mutad olduğu gibi Eğri Dere'de yol kesmeye devam ettiler. Bu hadiseler de Adapazarı, Düzce Bazar, Üskübü ve Akçaşehir ayanlarını devlet ile karşı karşıya getirmiştir. Yazılan cevapnâmelerde Eğri Dere'nin Adapazarı dahilinde olduğu söylenmiş, istenmeyen olayların başkalarınınca gerçekleştirilmiş olduğu yazılmıştır.

XIX. yüzyılın sonlarında ise karayolları yine önem kazanmaya başladı. Anadolu'ya gidenler, yine devlet tarafından korunmakta olan yollardan geçmişlerdir.

1851'de, Nevşehirli Mahfî isimli halk ozanı İstanbul'dan Anadolu'ya giderken geçtiği yerleri sazı ile şöyle anlatmaktadır.

Kiras Köprüsünden geçtik beriye
İzmit gelir diye bakmak geriye
Dedim, arkadaşlar sür ileriye
Sapanca'da tebdil ettik hayvanı
İzmit ovasın yolu biterek
Zabın hayvan çamurlara çökerek
Ormanı kurtardık bakıp çıkararak
Sapanca'da yedik beleş elmayı
Sapanca Bel'i ni güç ile geçtik
Çardaklı Bekçi'de bir kahve içtik
Hamd olsun Sakarya Köprüsü'nü geçtik
Şenlik köy etmişler ıssız sahrayı
Geyve'den karıştı bize bir pusar
Kara Boğaz çetin, hayvanlar susar
Çardaklı Bekçi'de rüzgar eser
Belde belde taksim eder kimyayı
Taraklı Bel'in yüksek zemini
Kalmamıştır bu insanın emini
Şimşir kaşık diye adar yemini
Kaba kaşıklara vermişler cilâyı

XIX. yüzyılın ikinci yarısında da İstanbul-Bağdat yolu işlek durumdadır. Ulaklar, posta tatarları, yolcular, kervancılar, bazen sefere davet edilen redifler bu yolların canlılığını devam ettirdiler. Devlet bazen masrafları dengelemek için yollar üzerinde düzenlemelere gitmiştir. Kayseri ve Bağdat kolu postalarının ayrılış yerleri Sapanca kasabası idi. Menziller veya menzilhâneler masrafları da zaman zaman kısıldı. Bazıları merkezlerde birleştirildi. Mudurnu'da bir posta

müdürünün oturması sağlandı. Bilecik'te de tüccar ve poliçeci devlet adına hasılatı topladı. Ancak, paranın veya kıymetli eşyanın naklinde yine eşkıya kendisini belli etmeye başladı. Bunlara resmî belgelerde "posta haydutları" denilmiştir.

Mudurnu Suyu sık sık seller meydana getirmekte, bu arada Dinsiz Su da ovayı adeta bataklığa çevirmekte idi. Bu nedenle trafik durma noktasına geliyordu. Devlet, Sabanca-Geyve yoluna daha çok itibar göstermeye başladı. Her iki merkez arasındaki dört saatlik merhale kaldırılmaya döşendi. Fakat, bu defa da Sakarya mecrasından çıkarak bu yolu kapattı ve yolun bazı kısımlarını yıktı (1863).

Basiret Gazetesi, 1874'te, Âtik Şose/ Eski yoldan bahsetmekte, bazı sorunlara dikkati çekmektedir. Gazeteye göre, İzmit-Sapanca-Adapazarı yolu eski yol üzerindedir. Ancak, zaman aşımı ile bozulmaya yolculara zorluk çıkarmaya başlamıştır. Geçişleri engelleyen önemli yerler köprülerdi. Sel suları ile harap olmakta ve tamamen ortadan kalkmakta idi. Devlet, hemen tamir yoluna gitmiş, birçoğunu geçişe hazır hâle getirmişti. Posta yolu da işlerliğe kavuşmuş oldu. Ahâli hizmetlerinden ve verdiği emirlerden dolayı Padişaha minnet borcu içindedir. Kış aylarında, yük taşımalar ve özellikle kereste naklinde yine yollara büyük zarar verilmişti, İstanbul tarafından görevlendirilen Mühendis Dekend ve beraberindekiler inceleme için Sakarya taraflarına gittiler. Bozuk mahalleri ve köprüleri incelediler. Buna dair tanzim ettikleri raporu üstlerine bildirdiler. Ahâlinin de yardımcı olacağı onarım çalışmaları için hemen işe başlandı. Çadırlar kuruldu. Gerekli malzeme bu yerlere getirildi. Bahar aylarına kadar onarımın bitirilmesine gayret edildi. Belediye Başkanı (muhtemelen Adapazarı'nın) da elinden gelen yardımları yaptı. Yolun açılması ile İzmit ve İstanbul'da kereste fiyatları normale indi. Kömür sevkıyatı da hızlandırıldı ve iskeleler bu yelkenlilerle doldu, Evliyâ Çelebi'nin, 1645'lerde dile getirdiği hususlar, yolların kapanması ile fiyat artışlarına sebep olmuştu. Ama, yerinde ve zamanında müdahaleler ile kömür, kereste, odun işleri yoluna konmuştur.

Köprülerin tamirinde para ihtiyacı çoktu. Devlet yetişemediği zamanlarda Adapazarı'nın vergisinden epeyce parayı tamire tahsis etmek zorunda kalmıştır. Adapazarı Belediyesi de katkıları ile halkın beğenisini kazanmıştır.

1885'te, Sapanca'da, baş tahsildar Muharrem Efendi, ahâlinin yardımlarını alarak, 30-40.000 kuruşun bir kısmını yola ayırmıştır. Posta yolu için de ahâli dilekçe ile İdâre Meclisi'ne başvurdu. Yol dışında Sapanca içinde de dükkânların aynı sırada yan yana bulunması gerçekleştirilmiştir.

Bu arada gazetelere, yol ile ilgili olarak yansıyan haberler de şunlardır. 1882'de İzmit-Sapanca kara yolu inşaatına başlanmıştır. 20 km'lik şose tariki/ şose yolu bitirilmiştir. Otuz kadar da irili ufaklı köprü inşaatı da tamamlanmıştır. 1897'de, Sapanca yolu yapımında 20.000 ameale çalıştırılmıştır. 1891'de, Sapanca kasabasından demiryolu ile bağlantılı şosenin yapımına başlanmıştır, İstasyon-kasaba bağlantısı ile zamanında trene yetişebilmek mümkün

olabilmiştir.

Tarik Gazetesi'nin 1889 tarihli haberi de yol ile ilgilidir; Adapazarı kasaba ve kazası büyük ve ahalisi çok, ticâret yeri, aynı zamanda tarım merkezidir. Gelen-gideni bu nedenle çoktur, tarım ürünlerinin nakli ve tüccarların bunları başka yerlere götürmelerini kolaylaştırmak için yola şiddetli ihtiyaç vardır. 1888'de yeni baştan yol yapımına başlanmış 15 km uzunluğunda, iki taraf yüzleri birer buçuk ve şosesi beş metre yüksekliktedir. Yolun inşaatı ile İzmit Mutasarrıfı Sırrı Paşa uğraşmaktadır. Geçenlerde bitirilen yolun açılışı yapılmıştır. Yol, Adapazarı'ndan başlamakta, İzmit-Ankara arasındaki Sapanca'ya bağlanmıştır. Geyve ile de bağlantı temin edilmiştir. Ayrıca Bolu'dan İzmit'e nakledilen kereste için de büyük kolaylıklar sağlanmıştır. Artık bundan böyle kış aylarında özellikle kasımda yolun açık tutulması sağlanmıştır. Yetiştirilen ürünler de kolaylıkla Adapazarı'ndan İstanbul'a taşınabilecektir. Ahâli bu sebeple II. Sultan Abdülhamid'e telgraf yollamış, teşekkür etmiştir.

Yolların kenarlarında, telgraf hatları da görülmeye başlandı. Yine civar dağlardan kesilen, hazırlanan direkler, yol kenarlarında belirli aralıklarla dikildi. Haberleşmede büyük kolaylıklar sağlandı. Haziran 1889'da, Türkçe haberleşme yanında lisan-ı ecnebi / yabancı dilde de görüşmeler başlamıştır.

Kayseri, Bağdat ve Ankara Tarik-i Kebiri / Büyük Yolu diye isimlendirilen hatta sürekli nafia çalışmaları devam ettirilmiştir. Taraklı - Göynük arasındaki dağlık ve engebeli arazide geçişin temini ile daha da kolay yolculuklar başlatılmıştır. Ancak, bütün bu uğraşlara rağmen, karayolunun "şose, cadde, tarik" kısmı zamanla önemini yitirecek ve yerini demiryoluna terk edecektir.

Sakarya havalisine arka arkaya devam eden göçler, bazı sorunları da beraberinde getirdi. Ekonomik durumun bozulması, açlık sınırına gelen insanları kötü yollara sevk etti. Hırsızlıklar, ev basmalar, sürüleri toptan kaçıırarak satmalar, adamları soymalar, zenginleri para vermeye ikna için yakınlarının kaçırılmaları başlıca düzen bozucu hareketlerdi. Fakat, yol kesmeler de bunlara paralel olarak başladı ve güvenlik kuvvetlerini bir hayli uğraştırdı. I. Dünya Savaşı'nda asker kaçaklarının da çoğalması ile bir yerden bir yere gidilemez oldu. Adapazarı-Sapanca, Sapanca-Geyve, Sapanca-İzmit, Adapazarı-Hendek, Hendek-Düzce yollarında sık sık yolcu, araba kafileleri, hacıların pazardan dönenler soyulmaya başlandı. 1918'e doğru da büyük artış gösterdi.

Devleti uğraştıran yol kesme hareketlerinin büyüğü, Bağdat Kolu Postası ile Kayseri Postası'nın vurulması idi. Bunu, 1884'te Sapanca-Ankara yolu üzerindeki Göynük-Mudurnu arasındaki Köl Deresi mevkiindeki Kayseri postasının soyulması takip etmiştir. İki yük 70.000 kuruş çalındı. Tatar İbrahim Ağa başından yaralandı. Posta sürücüsü Mustafa da aynı akıbete uğradı. Bunun Düzceli, Eskişehirli, Adapazarlı haydutlarca yapıldığı anlaşıldı. Bolu Mutasarrıfı İsmail Kemal Bey hemen ilgilileri harekete geçirdi. Suçluları yakalattı ve mahkemeye sevk ettirdi.

İstanbul gazeteleri, İzmit ve Bolu soygunu olayına yakın ilgi gösterdi. Suçluların nasıl yakalandıklarını, muhakemelerini ve çeşitli cezalara

çarpıtılmalarını günlerce okuyucuya naklettiler. İsmail Cemal Bey gibi İzmit Mutasarrıfı'nın da eşkıyanın yakalanması için Adapazarı'nda bulunduğu ve takibi buradan yönlendirdiği aynı gazeteler tarafından sürekli haber olarak verilmiştir.

Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde de yollarda bazı zabıta olayları meydana gelmiştir. Jandarma, sıkı takiplerle bu gibi kesmeleri, zamanında önleyebilmiştir.

Yaylı arabalarla yapılan yolculuklar, 1923 sonrasında yerini motorlu araçlara bırakmıştır. Her gün düzenli karşılıklı postalar çalıştırılmıştır. Otobüs seferleri de Adapazarı ve komşu yerlerle gerçekleştirilmiştir. Ankara'nın başkent oluşu ile de İstanbul-Ankara karayolu üzerinde canlı bir hareketlilik gözlenmeye başlanmıştır. Anadolu'ya giden ve gelen yük taşıyıcı kamyonlar da otobüsler gibi yollarda görülmeye başlanmıştır'.

Sakarya, şimdi büyük kara yolları üzerindedir.

DEMİRYOLU

Sakarya, 1890'da yeni bir ulaşım aracı ile tanıştı. O da trendi. Birbirine paralel iki çelik raydan oluşan bir hat üzerinde çekici bir lokomotifin yardımı ile hareket eden tekerlekli taşıtlarla gerçekleştirilen kara ulaşımı türüdür, ilk olarak, İngiltere'de maden ocaklarında (1804); sağlam raylar ile de tren Avrupa'da, ABD'nde kullanılmaya başlandı. 1830'da, İngiltere'de ilk trenler işlemeye başladı. Osmanlı Devleti'nde de bu yenilik için hemen harekete geçildi. İzmit-Aydın, İzmir-Turgutlu-Alaşehir ve Haydarpaşa-İzmit, İzmit-Sapanca, Sapanca-Geyve, Geyve-Bilecik demiryollarının yapımına başlandı. Sultan II. Abdülhâmid devrinde, Adapazarlılar da trene kavuştular. Bu modern ulaşım aracı ile Adapazarı, gerçekten ekonomik bakımdan zenginleşti ve ürünlerini İstanbul piyasasında pazarlama imkânını bulabildi. Daha önceleri mallarını Akçaşehir ve Ereğli iskelelerine gönderen Bolu, şimdi Düzce üzerinden Adapazarı'na kara yolu ile bağlanarak, arabaları bundan böyle bu istikâmette gidip gelmeye başlamıştır.

Şimendifer (Che'mein de Fer), demiryolu, ray, tren, lokomotif, vagon, drezin, makasçı, makas, istasyon, gar, kondüktör, travers, lokomotif, pullman, şeftren, makinist, bilet, ambar, kömür, odun, kara tren, vapur v.s gibi yeni ulaşım terimlerini de öğretmiştir.

İlk demiryolu inşaatı Haydarpaşa-İzmit arasında gerçekleştirildi. H. Kaulla ve Berlin Deutsche-Bank mali yardımda bulundu. 24 Eylül -6 Ekim 1888'de, İzmit-Ankara bağlantısı da bitirilmiş ve ulaşım açılmıştır. Societe du Chemin de Fer Ottoman d'Anatolie'nin işletmeciliğini yaptığı tren demiryolunun İzmit-Sapanca, Sapanca-Geyve arasındaki inşaatı epey zorluklar meydana getirmişti. Sonunda, İzmit-Derbend, Derbend-Sapanca, az sonra da Sapanca-Arifiye hattı inşa edilmiştir. Arifiye, sonraki demir yolu için ayırım noktası olmuştur.

Buradan güneye, Geyve boğazına dönen demiryolu, boğaz içinde, Sakarya'nın doğu sahilini takiben güneye doğru uzatıldı. Bazı demir köprüler de inşa edildi, ki bunlar köprü alanında birer mühendislik şaheseri idi. Geyve

demiryolu, Ahmediye, Adliye, Akçay, Karaçam, Doğançay, Şerefiye'den geçirilmiş ve hizmete alınışı 28 Mayıs 1306/1890 olmuştur. II. Bayezid Köprüsü yakınında demiryolu bu defa sağ sahile geçirildi. Bunun için büyükçe bir köprü de inşa edildi. Bu, aynı alanda yapılan üçüncü büyük köprü oluyordu. Köprübaşı mevkiinde bir de istasyon kuruldu. Geyve, Adapazarı örneğindeki gibi bir ara yol ile Köprübaşı istasyonuna bağlanmıştır. Daha sonra, Akhisar ve Mekece istasyonları vücûda getirildi. Mekece de, İznik için kullanılmıştır. 28 Aralık 1890'da Osmaneli/Lefke bağlantısı da sağlandı. Böylece Sakarya arazisindeki inşaat işleri tamamlanmış oldu. İstanbul gazetelerinde inşaat ile ilgili haberlere sık sık rastlanmaktadır. Meselâ Sapanca için şunlar yazılmıştır: "Sabanca civarlarında mevcut bulunan malûmü'l- miktar traversten yalnız 19.000 adedi İzmit demiryolu mevkufuna nakil ve teslim olunmak üzere beheri sekizer kuruşa talebi üzerine takarrür eylemiş ve şehir-i hâl-i rûminin yirminci pazartesi günü karar-ı kat'iyyesi bil'icra talibine ihalesi mukarrer bulmuş olmağla bundan aşağı nakil ve teslimiye diğer talebi olduğu hâlde yevm-i mezkûrda Haydarpaşa Demiryolu İdâresi'ne müracaat eylemeleri".

1891 yılına ait bir haberde de Tarik Gazetesi'nde şunlar okunmaktadır: "Nafî'a Nazır-ı Âlisi Raif Paşa, Anadolu'da Şimendifer Yolunun küşadı için Bilecik'e giderken, Sapanca ve Geyve'de konaklamış, incelemeler yapmıştır".

Demiryolu inşaatında bazı problemler çıktığından ahâlinin şikâyetleri de gündeme gelmiştir. Bu da şosenin belirli kesimlerde zarara uğraması, geliş-gidişi engellemesi idi. Bu konuyla ilgili olarak Sabah Gazetesi'nde yer alan haber de şöyle idi: "Ankara Demiryolu'nun Sabanca Gölü üzerinde icra edildiği ameliyat-ı tûrabiyesinde evvelce yapılmış olan şoseyi dahi hat dahilinde bırakmış olduğu hâlde hesabü'l-mukavele mezkur şosenin aynını inşa etmek lazım gelir iken bunu yapmadığı cihetle civar kurra(köyler) ahâlisinin bu yüzden pek büyük zahmet çekmekte oldukları beyanı ile merciin celb-i nazarı dikkati lüzumunu mahallinden yazılmaktadır".

Bu arada, Mizan ve Servet'te, Adapazarı demiryolu hakkında iki haber göze çarpmaktadır: "Anadolu Büyük Demiryolu güzergâhının İzmit başlangıç noktası olmak üzere inşaatına epey vakittir başlanılmıştı. Bu defa Adapazarı'na kadar olan kısmı, Hazret-i Padişah II. Abdülhâmid tarafından emredilmiş ve tamamlanmak üzereydi. Bunun resmi açılışı I Haziran 1890 Pazartesi günü yapılmıştır. Tören, gayet mükemmel bir surette gerçekleştirilmiştir. Nafî'a Nâzırı Paşa Raif Paşa Hazretleri ile beraber iki yüze yakın davetli kumpanya tarafından ağırlanmıştır. Bu toplantıda herkes hâzır bulunmuş ve Padişah Hazretleri için de "Padişahım Çok Yaşa!" demişlerdir.

Servet Gazetesi'nde de arka arkaya iki haber ile bazı müjdeler verilmiştir: "İzmit'ten Adapazarı'na kadar uzatılan kol hattının bugün yapılacağı cihetle, dünden beri şimendifer istasyonu bayraklar ile donanmış hâlde idi. Düzenleme ve süslemeler olağan üstü güzeldi. İstasyonda çok kalabalık vardı. Hereke vapuru ile bazı elçiler ve ileri gelenler istibotlarla geldiler. Lokomotif ve vagonlar donanmış olduğu hâlde davetliler de hâzır buldukları için saat yarımında Haydarpaşa'dan trenle hareket edilmiştir".

Servet Gazetesi, Adapazarı demiryolu ve istasyonun açılışına baş haber olarak yer vermiştir. Bunun için kapsamlı bir karşılama töreni yapılacağı da haber verilmiştir. Ama kısa zaman önce de demiryolunun devir teslim işlemlerinin yapılacağı haber verilmekte "İzmit-Adapazarı demiryolu inşâatı için düzeltilmesi bittiğinden, açılmasına nezâret için Devlet Demiryolları Müdürü Hayri Bey başkanlığındaki Teknik Hey'et, bu yolu kabul için yakında Adapazarı'na gideceği haber alınmıştır. Bu yol 2 Haziran 1890'da açılacaktır" denilmektedir.

Bilindiği gibi Adapazarı-Sapanca bağlantısı Arifiye istasyonu aracılığı ile yapılmıştı. Bunun için bazı girişimciler, Sapanca-Arifiye-Adapazarı arasında tramvay işletmek arzusunda idiler. Bu nedenle Hacı Bayar başvuruda bulundu. Nafı'a Nezâreti de bunu kabul etmiş ve incelenmesi için Şuray-ı Devlet'e yollamıştır .

Adapazarı demiryolu ve istasyonun açılış törenleri pek parlak oldu. Hemen hemen bütün devlet ileri gelenleri, davetliler ve ahâli bu muhteşem günü bir arada yaşadılar. Servet Gazetesi'nin bu güne dair izlenimleri şöyledir:

"Resm-i Küşad 2 Haziran 1890 pazartesi günü yapılmıştır.

"Şöyle ki: Açılıştaki hazır bulunmak üzere davet olunanlar, dün sabah (Galata) Köprü'den saat 11.20'de hareket eden İdâre-i Mahsusa'nın Hereke isimli vapuruna bindiler. Saat 12'de Haydarpaşa İskelesine ulaştılar. İstasyon baştan başa Osmanlı bayrakları ile süslü idi. Karaya ayak basıldığında Hâmidiye Marşı çalındı. Bir bölük jandarma selâm resminde bulundu. Davetliler sonra beklemekte olan özel trene geçtiler ve ayrılmış yerlerini aldılar, şirket adına karşılamayı Bay Kolmann yapmıştır. İstasyon iğne atılsa düşmeyecek kadar kalabalıktı. Bu güzel anı fotoğrafçılar hemen değerlendirdiler. Katar saat yarımında (12.30) hareket etti. Bu esnada, lokomotif istim verdi. Böylece Kartal İstasyonuna varıldı. Burada da kalabalık davetlileri karşıladı. Kaymakam Rasih Efendi ve Belediye Heyeti, hoş geldiniz dileklerinde bulundu. Jandarma merasim bölüğü de hemen silah atarak bunu kutladı. Daha sonra Pendik'e hareket edildi. Buraya varılınca misafirlere kuşluk yemeği verildi. Yemek sonrası tekrar vagonlardaki yerlerini aldılar. Sevinç gösterileri içinde misafirler uğurlandı. Saat üç otuzda tren İzmit istasyonuna vardı. İstasyon da baştan başa süslenmişti. Mutasarrıf Sırrı Paşa, Komutan Sadeddin Paşa, subaylar jandarma askerleri, ahâli tarafından karşılama yapıldı. Burada on beş dakika beklenildi. Mutasarrıf, komutan ve Demiryolları Müdürü Hayri Bey de aynı trendeki yerlerini aldılar. Böylece Sapanca'ya hareket edildi. Saat dört buçukta istasyona girildi. Askeri bir karşılama icra edildi. Ahâli de bu karşılamada içten duygularla hazırды. Her yer Osmanlı bayrakları ile donatılmıştı. Sonra Sapanca'dan ayrıldılar. Bir zafer takı altından geçtiler. Sapanca Gölü kıyısınca, muhteşem manzara ile kuzey yöneldiler. Artık önlerinde Adapazarı vardı. Adapazarı demiryolu boyu, istasyonu da hınca hınç dolu idi. Heyecan son noktasına ulaşmıştı. Misafirler tarafından açılış yapılacak istasyon ve yol incelendi. Beş buçuk dolaylarında açılış merasimi yapıldı. Tören alanında önce İzmit Müftüsü Rıza Efendinin gayet dokunaklı duası herkesi duygulandırdı. Hazır bulunanlar Pâdişâh II. Abdülhâmid için üç defa "Padişahım Çok Yaşa" diye bağırıldılar. Yedi kurban

hemen günün anlamına uygun olarak kesildi. Eti fıkaraya hemen taksim edildi. Na-fi'a Nazırı, hükümet adına şimendiferin makasını kendi eli ile idare etti. Treni yoluna soktu. Herkes bu mutlu gün için yine hep birlikte "Padişahım Çok Yaşa" diye bağırıldılar. Bu sesler Adapazarı semalarında yankılandı".

Törene katılanlar ise şunlardı; Nafi'a ve Ticâret Nazırı Raif Paşa, Müzehâne-i Hümayun Müdürü Ethempaşazâde Hamdi Efendi, Orman ve Maadin Müdür-i Umûmisi Bedros Efendi, Rûsumat Emanet-i Celilesi Müsteşarı Bertram Efendi, Düyûn-ı Umûmiye Müdürü Selim Melheme Efendi, Teftiş-i Askeriye Komisyonu Başkanlığı üyesi Necib Paşa, Erkân-ı Harbiye İkinci Başkanı Von der Goltz Paşa, Bâb-ı Âli Hukuk Müşaviri Keser Efendi, Nafia Nezâreti Müsteşarı Horen Efendi, Demiryolları İdaresi Müdürü Hayri Efendi, İzmit Mutasarrıfı Selim Sırrı Paşa, İzmit Redif Komutanı Sadeddin Paşa, Cemiyet-i Rûsûmiye üyesi Genel Müfettiş ve Müsteşar Yardımcısı Akif Bey, Padişahın Yaveri Alb. Arif Efendi, Anadolu Şimendiferi İnşaat Komiseri Kurmay Yarbay Raif Efendi, İkinci Komiser Binbaşı Hube, Rûsumat Emaneti Müsteşarı Yardımcısı Ali Rıza Efendi, Osmanlı Bankası Müdürü La Povand, Rumeli Demiryolları Direktörü Gorolis Holas, Cre'di-Lyonne Direktörü Limovan, Anadolu Demiryolları İmtiyazı Sahibi ve Kumpanya Temsilcisi Bay Siemens, Kambiyo (Bankanın) üyesi Berker, Düyûn-i Umûmiye idare Meclisi Başkanı Bay Kayyer, Müdür Yardımcısı Bay Noble, Ajans de Constantinopel ve Kolonia Gazetesi Muhabiri Grosser, İstanbul ve Avrupa Gazeteleri temsilcileri gibi daha bir çok misafirdi.

Misafirler tekrar Adapazarlıların coşkun uğurlaması ile Sapanca Gölü kenarına hareket ettiler. İstasyon civarında büyük çadır hazırlanmıştı. Buradakilere yemek ikram edildi. Yemekte çerez, et suyu, mayonezli levrek, etli börek, kuzu kızartması, salata, pilâv, pasta ve yemiş konulmuştu.

Daha sonra Nafi'a Nazırı Raif Efendi şu konuşmayı yapmıştır:

"Efendiler...

Padişahımız Hazretlerinin gelişmeyi destekleyen tavrı ile Üsküdar'dan Bağdat'a kadar inşâ olunacak demiryolunun birinci kısmı demek olan Haydarpaşa'dan Ankara'ya kadar olan yolun birinci kısmının resmi açılışı yapılmıştır. Bu büyük bir nimettir. Ne kadar teşekkür etsem azdır. Padişahımızın bir lütfudur. Pek az zaman içinde iyi sonuçlar alacağız. Bunun gibi demiryolu yapımları devam edecektir. Anadolu'yu baştan başa açacağız. Bunun için yakın ilgili raporlar bize gelecek ve biz de Padişahımıza takdim edeceğiz. Bundan dolayı, ben de, Padişah nezdinde, kumpanyanın uzatma işinin Bağdat'a kadar devam ettirileceğine kalben inanmaktayım. Ben, Padişahımızın bunun gibi desteklerinin devam edeceğine inanmaktayım. O yüzden, Padişahımıza her zaman duacıyım."

Arifiye bağlantılı Adapazarı Demiryolu 1890 yazından itibaren trenlerin geliş gidişine belli bir tarife ile başlamıştır. Ahâli böylece, çok zorluk arz eden karayolu yolculuğunu artık kenara itmiştir. Tabii en çok zarar görenler, İzmit'e taşımacılık yapan arabacılar, yaylıcılar ve faytoncular olmuştur. Bununla birlikte

Sapanca Arifiye bağlantılı Adapazarı araba yolculukları da sona ermiş görünmektedir.

Çağın sonunda Adapazarı modern taşımacılığı II. Abdülhâmid'in sayesinde yakalamıştır. İzmit ve İstanbul ile olan nakliyat da trenler sayesinde epeyce kolaylaşmıştır. Eskiden bataklık bir alan olan gar binası önü şimdi daha da güzelleştirilmiş, Avrupa kasabalarına ait görünüş kazandırılmış ve yeni yeni binalar da bu kısımda yükselmeye başlamıştır. Karasu, Düzce, Bolu ve Kandıra'nın bazı tüccarları da aynı yolu kullanmış ve piyasada İstanbul-Avrupa mallarının ucuzladığı görülmüştür.

Devletin daha çok Anadolu tarafındaki demiryollarına önem vermesi, Kuzeydoğu Anadolu'nun kendi hâline bıraktığı anlamına geliyordu. Mehmed Reşad zamanında, Zonguldak ve Ereğli kömürlerinin Rus tehlikesi nedeni ile karadan nakli gündeme geldiğinde, ilk mesele demiryolu olmuştur. Bunun için bazı atılımcılar, Adapazarı Düzce-Ereğli bağlantılı demiryolu inşaatını gündeme getirdiler. Hatta bunun Bolu-Kastamonu-Samsun, Bolu-Ankara kollarının yapılması da öngörülmüştür. Ancak, mali imkânsızlıklar, aleyhte seyir takip eden savaş nedeni ile uygulaması yapılamamıştır. Cumhuriyette yurdu çelik ağlarla örme atılımlarının dalgaları yine eski rüyayı gündeme getirmiştir. Başkent Ankara'nın Kilimli, Zonguldak ve Ereğli'ye bağlanması, karayollarının gelişme göstermesi, daha hızlı olduğu için Adapazarı-Düzce-Bolu-Gerede yolunun tercih edilmesi, demiryolu projesini epeyce geriye bırakacaktır. 1940'da, İnönü Cumhurbaşliğı sırasında, demiryolu yine kamuoyunun ilgi alanı olmuştu. Bunun için alan etütleri bile başlatılmıştı. Devletin resmi organında şu haber veriliyordu: "Arifiye-Adapazarı hattının bir noktasından başlamak ve Hendek-Düzce-Bolu-Gerede'den geçmek ve İsmet Paşa İstasyonunda nihayet bulmak üzere yapılacak etüd işi kapalı zarf usûlü ile eksiltmeye konulmuştur".

1950 sonrası, Demokrat Parti Hükümeti, İstanbul-İzmit-Bolu Ankara karayolunu iyice geliştirdi. Sapanca'da yolculara hâlâ büyük zorluklar çıkaran eski yol bu defa Sapanca gölünün kuzeyine Eşme-Beş Köprü tarafına alındı. Bazı kaymalar da önlenerek, trafiğe açıldı. E-5 yolunun yerini şimdilerde daha büyük bir proje almıştır. Sakarya'dan geçen geliş-gidişli geniş yol trafiğı epeyce rahatlatmıştır. Buna paralel olarak demiryolunda ise tersine gerileme görülmüştür. Bir zamanlar lüks ve zarûri olan Adapazarı-Sapanca-İzmit ve İstanbul tren yolcuğı şimdilerde hiç de revaç görmemektedir. Zaman kaybını önlemek gayesini güdenler, çok kısa zamanda karayolu ile İstanbul'a ulaşabilmektedirler. 1890 sonrasında demiryolu karayolunu mağlup etmişti. XXI. yüzyıl başında ise karayolu eski hakimiyetini sağlam bir şekilde elde etmiştir².

DENİZ YOLU

Sakarya'nın kuzeyinde Karadeniz bulunmaktadır. Eskiden Pontos Euxinos, Pontus Euxinus, Bahr-ı Siyah diye bilinmekte olup kolonizasyon devrinde yabancıların sık sık yelken açtıkları, ticari imkânlarından faydalandıkları su yoludur.

Anadolu sahilindeki başlıca merkezleri İstanbul, Ereğli, Amasra, İnebolu, Sinop, Samsun, Giresun, Ordu ve Trabzon idi.

Sakarya'nın Karadeniz'deki sahil arazisi Kefken'den başlamakta, Sakarya Ağızı, Karasu, Kocaali ve Melen Ağızı'na kadar devam etmekte idi. Doğudaki tabii sınırı Melen Çayı'dır.

Evliya Çelebi ve bazı resmi belgelerden İstanbul-Sakarya Ağızı-Ereğli arasındaki başlıca merkezler şunlardı: Fener, İskele-i Riva, İskele-i Harmankaya, İskele-i Karakiraz, İskele-i Esfera, İskele-i Şile, İskele-i Kabakoz, İskele-i Bozgonca, İskele-i Ağva, İskele-i Sadırlı, İskele-i İsterik, İskele-i Sarısu, İskele-i Kefken, İskele-i Kerpe, İskele-i Vize, İskele-i Denizköyü, İskele-i Sakarya (Ağızı), İskele-i Kamuşağızı, İskele-i Karasu, İskele-i Melen, İskele-i Akçaşehir, İskele-i Alaplı, İskele-i Ereğli nâm-ı diğer Bender-i Ereğli³.

Sakarya arazisine karşılık olan iskeleler ise Kefken'in doğusundan başlamaktadır. Denizköyü, kumsalda kurulu yerleşim yeri idi. XIX. yüzyıl sonlarına kadar kullanılmıştır. Daha sonraları köy iç kısma taşınmış ve iskele eski konumunu kaybetmeye başlamıştır. Karasu'ya varmadan, Sakarya Nehri'nin geniş deltası ve ağızı göze çarpmaktadır. Burası aynı zamanda Sakarya Boğazı diye de bilinmekte idi. Anadolu'nun kuzeyindeki üç önemli deltadan baştakini temsil etmektedir. Burası bir bakıma kumullar dünyasıdır. Evler kumulların üzerindedir. Mısır tarlalarının toprağı kumdur. Hayvanlar kumda dolaşır. Yollar da kum üzerinden geçmektedir⁴.

Sakarya Ağızı aynı zamanda fırtınaya yakalanan yolcu ve yelkenlilerin, sonra buharlı gemilerin yegâne sığınma yeri idi. Balıkçılık ile meşgul olanlar, takalarını buraya çekerler, gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra Karadeniz'e açılırlardı.

Kış ve bahar aylarında suyu çok olduğunda, ulaşımda da kullanılmaktadır. Su yolundan direk ve kereste taşınması eskilere dayanmaktadır. Limbo denilen altları düz motorlar son zamanlarda kullanılmıştır. Bunların Adapazarı'na kadar gittikleri söylenmektedir⁵.

İstanbul için gerekli ağaç malzemenin de diğer iskeleler gibi Sakarya ağzından da gönderildiği biliniyor. Ayrıca, devletin ihtiyacı çerçevesinde Kefken, Seyrek, Kerpe, Karasu, Melen Ağızı, Akçaşehir ve Alaplı gibi Sakarya ağzında da küçük çapta tersane vardı. Burada iç kısımlardan taşınan kereste ile yelkenli, gemi, taka, kayık inşâ edildiğine dair arşiv kayıtları mevcuttur. XVI. yüzyıldan sonra bunlara ait kayıtlar çoğalmıştır. Bazı örnekler şöyledir: "Sakarya suyu üzerinde bina olunmak emr olunan hassa gemilerinin..", "Sakarya suyunda bina ettirdiğin hassa kadırgalarının binası üzerine cem olunan..", "Bundan akdem sana hük-m-i hümâyunum gönderülüb, sancağın yayalarının ikinci nevbetlisi Sakarya Suyu üzerinde bina olunan hassa kadırgalar hizmetine tâyin olmuşlar idi"⁶.

Sakarya Ağızı'ndan sonraki kumsal doğrudan İncili'ye uzanmaktadır. Eski adı İncirli olan bu yer halkın söyleyişinde "r" harfinin düşmesi ile İncili olmuştur. Yakınında Kara Göl bulunmakta idi. Zamanla İncili adı terk ile gölden

dolayı Karasu adı ortaya çıkmıştır. Denizden birkaç km güneydedir. Sakarya ağzı ile Melen ağzı arasındadır. Kuyumcu ve Kocaali doğusundadır. Onlar da Karasu gibi içte kalmıştır. Yayla Mahallesi ile Aşağı Mahalle denize daha yakındır. Karasu'nun Karadeniz kıyısına Yalı veya İncirli Yalısı da denilmektedir. Göl ve su birikintileri nedeni ile sivrisinekler çoğalmış ve insanlara o zamanlar sıkıntı vermiş, sıtma da yayılmıştı. Geçtiğimiz yüzyıl içinde ahâli beş km doğuya gitmiş, yeni Karasu'yu orada kurmuştur. Resmi belgelerde geçen Nefs-i Karasu, yeni kısım'dır. Karasu, zamanla büyüdü. Fakat, ulaşımda deniz yolunu pek tercih etmedi⁷.

Sakarya ağzı gibi önemli bir sığınak da Melen ağzıdır. Sakarya ile Düzce (eskiden Bolu) ilinin doğu sınırını teşkil etmektedir. Bolu'nun kuzeyindeki dağlardan kaynağını alan Melen, Efteni Gölüne kadar Küçük Melen diye isimlendirilmiştir. Gölden çıktıktan sonra kuzeye yönelir, Kocaali ile Karaburun arasında denize dökülür. Şimdi Düzce'de kalan Melen Köyü, Sakarya gibi ulaşım imkânlarına sahipti. İç kısımlardan taşınan kereste, buradan İstanbul'a gönderilmekte idi. Ayrıca, gemi yapımı için basit tezgâhları da vardı.

Osmanlıların ilk zamanlarında Sakarya Ağzı, Karasu, Koca Ali ve Melen Ağzı'nda Yörükler göze çarpıyordu. Bundan başka, Mudurnu ve Göynük Akyazı Dağlarında oturan Türkmenler/Yörükler, sürülerini Karasu ve civarında kışlatmakta idiler. Birinci Dünya Savaşı sırasında, Doğu Karadeniz ve Gürcistan'dan göç edenler de Abaza, Gürcü ve Lâz adları ile buralarda yerleşmişlerdir. Balıkçılık onların eseridir⁸.

Sahillerde göze çarpan batıklar, küçük tonajlı gemilere aittir. Bunlar, Karadeniz Ereğlisi'nden kömür yükleyerek, İstanbul'a taşımakta idiler. Rus donanmasına ait gemilerden açılan ateş sonunda batmışlar ve sürüklenerek, kıyıları vurmuşlardır. Bazıları da şiddetli Karadeniz fırtınalarına dayanamayarak batmıştır. Bu nedenle Kefken veya ağızlara sığınamayan gemiler sık sık bu kazalara uğramışlardır.

SAKARYA KÖPRÜLERİ

Giriş

İnsanoğlu, tarihin bilinen zamanlarından itibaren köprü yapımını benimsemiştir. Akarsuların üzerinde kurulan köprüler askeri ve ticari nedenlerle, epeyce para sarfı ile meydana getirilmiştir. Yazılı belgelerde kantara, cistr, pul, bridge, pont, sırat köprü karşılığı kelimelerdir. Drina Köprüsü edebiyatçıların simgesi haline gelmiştir. Adapazarlı Faik Baysal da "Drina'da Son Gün"ü yazmıştır. Yakınlardaki en meşhur köprü de İustinianus'un inşâ ettirdiği ve VI.yüzyılda hizmete sokulan Pontogephyra/Beş Köprü'dür. Sakarya Nehri ve ona bağlı kollarda kurulu köprüler de çoktur. Çatal Köprü, Tavuklar Köprüsü, Uzun Köprü, Budaklar, Trabzonlar gibi örnekler verilebilir. Geyve, Taraklı, Osmaneli, Mekece, Akhisar gibi yerlerde de tarihi seyir içinde birçok köprü'nün varlığını bilmekteyiz. Akhisar'daki Ak Köprü adını taşıyordu, ilgili kaza yakınında Göksu Irmağı üzerindedir. Burası ana yol çizgisinde, gelen dönen yolculara kolaylık sağlayan, bir ara harabe hâle düşmüş yapı idi. Mâli imkânsızlıklar sebebi

ile Kara Hasan ve Yusuf Efendiler, köprüyü onaramayacaklarını bildirmişlerdi. Karaca Hacı bin Mehmed isimli kimseler avarızdan mu'af olmak şartı ile onarım ve gözetimini üzerlerine almıştır. Göksu Köprüsü'nden başka iki köprü de arşiv kayıtlarına geçmiştir. Bunlar Kaki ve Ziyaret Suyu köprüleridir. Akhisar Kazası arazisi içinde olup, Sakarya Suyu üzerinde idi. Onarımları için Mehmed, Şah Veli, Mustafa, Seydi Ali ve Memi görevli idiler. Sultan Selim Han'ın beratı bunlara verilmişti. Son olarak Hacı Hüseyin köprüden sorumlu görünmektedir. Yine Akhisar Kazasında, Gök Dağ yakınında Dere Yolda Ziyaret Suyu çayı üzerinde aynı adı taşıyan köprü bulunmaktadır.

Hüdavendigâr Livası Tapu Tahrir Defterinde, bu köprü hakkında şu kayda rastlanmaktadır: "Tarik-i amm ve memerr-i nâs olub, köprü lâzım ve lâbûd olub, hâliya karye-i Hüseyin'den Hacı Ali ve karye-i Sovıcak (Soğucak)dan Ali Fakih, avarızdan mu'af olmak şartı ile tamirine ve termimine iltizam ettiler"⁹.

Adı geçen mevki, Akhisar'ın kuzey-batısındadır.

SAKARYA SUYU KÖPRÜSÜ

Osmanlı Beylik döneminin ilk köprü örneklerinden biri de Sakarya Suyu Köprüsü'dür. Orhan Gazi tarafından, İznikmid fethinden önce onartılmıştır. Bu köprü'nün Bizanslılardan kalmış olduğu anlaşılmaktadır. Şimdiki Alifuatpaşa Köprüsüne yakın yerde ve Sakarya üzerinde bulunuyordu. Müneccimbaşı'nın bu köprü hakkında verdiği bilgi şöyledir: "Sonra İznikmid'e yöneldi. Sakarya Nehri'ni Sakarya Köprüsü'nden geçip, köprü'nün tamir edilmesini emretti. Köprü'nün başına da bir köy kurdurup, köy halkını köprü'nün korunması karşılığında her türlü mükellifiyetten mu'af tuttu".

Sakarya kenarında kurulan köy arşiv kayıtlarında Köprübaşı diye geçmektedir. Buradaki Hıristiyanlar, Orhan Vakfiyesine ait Tepecik denilen yerden gelmişlerdir. Barkan-Meriçli'nin tespitine göre, Köprübaşı köyü, zımmî idi. Sakarya Köprüsü maslahatı için sürgün gelmişlerdir. Akhisar ve Geyve'de yerleri vardı. Geyve'ye bağlı yerler, Sakarya Suyu Köprüsü onarımları için Kurd Alanı Köyü, Eğrice, Ahur gibi köyler vakıf olarak tahsis edilmişti.

Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterinde, "Vakf-ı Köpri an Ab-ı Sakarya" başlığı altında, Büyük ve Küçük Çökre ve Mide Köyleri vakıf yerleri altında gösterilmektedir. Küçük Çökreliler Sakarya Köprüsü'nün korunmasına memur edilmişlerdi. Bu nedenle avarızdan mu'af tılar. Padişah hükmü ellerinde mevcuttu. Orhan Gazi adına Süleyman Paşa, köprü için gerekli tedbirleri almıştı. Zira İznikmid'in ilk valisi idi ve verdiği emirler çerçevesinde köprü gelen ve geçene açık tutulmuştu. Büyük Çökre (Şükre) Köyü de bu köprüye tahsis edilmişti. Ahi Sadık tasarrufunda idi. Şimdi ise Sadık oğullarından Musa oğlu İbrahim bu görevi üstlenmişti. Ellerinde Nişân-ı hümâyun vardı. Bu belgedeki ilgi çeken husus da, "Süleyman Paşa'nın Köprüsü" diye zikredilmesidir. Köprü, Sakarya taşkınları sonunda tamamen yıkıldı. Büyük Çökre geliri ise bir sipahiye verildi. Bu köprü gibi hizmete gerekli yapıya ihtiyaç vardı. O yüzden yeni ve taştan inşaat gerekti.

Böylece, şimdiki Alifuadpaşa Köprüsü hakkında ilk bilgilere

ulaşılabilir. Hüdavendigâr Livası'nda, Çökre-i Kebir başlığı altında "Sonra, merhum Sultan Bayezid Han aleyhi'r-rahme-t-i ve'l-gufran ve'r-rıdvan BİR TAŞ KÖPRÜ BİNA ETTİKDE, Çökre-i Kebir ahâlisi mücerred avarızdan mu'af ve müsellemlerle köprüye hizmetkârlar olup, köy ürünleri Süleyman Paşa'nın İznik'de olan medresesinin evkafına katıldı, 11 Safer 967/12.11.1559" kaydı göze çarpmaktadır. Böylece, Orhan devrinde tamir edilen köprü artık ömrünü tamamlamış olmaktadır.

Çökre Köyü gibi Mide Köyü de Süleyman Paşa Köprüsüne vakfedilmişti. Ahi Hamza'nın elinde bulunuyordu. Şimdi oğulları Turhan ve Mehemedi ile İskender tasarrufunda idi. Mide, Yılanda, Geyve sınırları içinde kalan Kurd Alanı Köyleri eski taputahrir defterinde Sakarya Köprüsü tamiri için mu'af idiler. Bu köylülerin elinde avarızdan hariç tutulduklarına dair nişan-ı şerif ve mukarrernâmeler vardı¹⁰.

Sakarya Suyu Köprüsü hakkında İbn Battuta ve Hoca Sadeddin'deki bazı bilgiler ilgi çekicidir. İbn Battuta¹¹, daha önceleri yâni köprü inşâ edilmeden önce, nehrin sallar ile geçildiğini yazmakta, bu arada başına gelen bir olayı da şu şekilde anlatmaktadır: "Mekece'den ayrılınca, ata binmiş bir Türk kadını ile beraberinde yürüyen hizmetlilerinin Yenice'ye doğru gitmekte olduğunu görerek onları izlemeye başladık. Derken, hırçın bir akarsuyun kenarına ulaştık. Bu suyun adı Sakarya'dır, Allah korusun, görünüşü s a k a r'ı cehennemi andırmakta idi. Kadın ırmağı geçmeye kalkıştı. İrmağın ortasına vardığında, bindiği hayvanın ayağı sürçmekle, ikisi de az kalsın boğuluyorlardı. Hayvan, can korkusu ile kadını sırtından attı. Hizmetliler, onu kurtarmaya çalışırlarken sular her ikisini de aldı, götürdü. Su kenarındakiler de, onları kurtarmak için, hemen daldılar. Yüze yüze sahile çıkardılar. Kadın bu suretle kurtarılmış ise de hizmetlileri ölmüştü. Allah, günahlarını affetsin. Orada bulunanlar bize nehri geçmekte kullanılan salın bir parça daha aşağıda olduğunu haber verdiler. Biz de oraya gittik. Sal denilen şey, halatlarla birbirine bağlı dört kalastan ibarettir. Üzerine hayvanların semerleri ile taşınacak eşya da konmaktadır. Hayvanlar ise salın yedeğinde yüzdürülerek karşı kıyıya geçirildiler. Salı karşı kıyıdaki salcılar çekmeye başlarlar ve böylece öteki yakaya yanaştırılır. Biz de ona binerek, Sakarya'yı geçtik. Geyve'de geceyi geçirdik".

Bu köprünün inşası ile artık bu tür tehlikeler de giderilmiştir. Orhan Gazi zamanında Sakarya Suyu Köprüsü yine aşılamaz hâle gelmişti. Hoca Sadeddin bu nedenle şunları kaydeder: "Orhan, İzmit üzerine doğruldu. Sakarya Köprüsü çökmüş ve onarıma muhtaç olduğundan, burada bir süre bekledi. Yüz evden fazla bir obayı köprü çevresine yerleştirerek, köprünün bakımı ve korunması için onları her türlü vergiden muaf kıldı. Güçlü ordusu ile Orhan köprüyü geçtiği sırada, Abdurrahman Gâzi'yi, daha önce Samandıra tekfûrunun fidesi bahanesi ile, savaş yerlerini görmüş ve tanımış olduğundan, orduya rehber ve öncü tayin etmiştir"¹².

Sakarya Suyu Köprüsü, tamirinden sonra, yine bahar ve kış aylarında karların erimesi ile su baskınlarına uğradı. XVI. yüzyılda, II. Bayezid, Sakarya'da geçişleri kolaylaştırmak için büyük bir köprü inşasını emretti. Yeni köprü, aşağıda

işaret edileceği gibi eskisinin yüz elli metre kuzeyindedir. Asırlardan beri Sakarya'nın süreli taşkınlarına karşı koyabilmiştir. Kalıntıları, ağaçlar arasında kaldığından pek göze çarpmamaktadır.

GEYVE KÖPRÜSÜ

Sakarya Nehri üzerinde, günümüze kadar değişik şekli ile gelen köprü, II. Bayezid tarafından inşa ettirilmiş ve bundan dolayı Bayezid Köprüsü olarak adlandırılmıştır. Köprü kitabesinde Arapça "Kantara" denilmektedir. Sultan veya Padişahlar büyük para harcanması sebebi ile bina ettirdikleri köprülere genelde kendi isimlerini vermemektedirler. Bu eski Türk ve İslâm geleneğinden kaynaklanmaktadır, Bozoklu Osman Şâkir de kitabedeki gibi köprü için "Kantara-ı Bâlâ / Yüce Köprü" demektedir.

Hüdâvendegar Livası Tahrir Defterinde, köprü için "Vakf-ı köprican Ab-ı Sakarya / Sakarya Nehrinde Köprü Vakfı" kaydı vardır. Fransız Elçilik hey'etinden Bay d'Aramon, "Kemer Köprü"den bahsetmektedir. XVI.-XVIII. yüzyıl kayıtlarında ise "Sakarya Köprüsü" şekli göze çarpmaktadır. Edouard Charton, Kemer Köprü, Le Compte de A. de Mouatier : Kemer Köprü, J.A.Dauzats: Köprü, F.Burnaby: Taş Köprü, S.G.H, Benjamin: Geyve Köprüsü'nden bahsetmektedirler. Günümüzde de, Bayezid Köprüsü, Sakarya Köprüsü, Sakarya Suyu Köprüsü, Köprübaşı, İstasyon şimdi de Ali Puatpaşa Köprüsü denilmektedir. Sanat Tarihçileri ise, meselâ C. Çulpan "Sultan Bayezid-i Veli Köprüsü", son olarak da Prof. Dr. S. Eyice "Bayezid II. Köprüsü" ismini vermektedirler. Ahâli ise sadece "Köprü" veya "İstasyon" diye söylemekte aynı şekli devam ettirmektedir¹³.

Orhan Gazi'den itibaren, bir çok bey, sultan ve padişah Osmanlı ülkesini köprülerle süslemişlerdir. Nilüfer Hatun'un Bursa'daki köprüsü ilk örneklerdendir. Alifuatpaşa Köprüsü'nü ise II. Bayezid (1481-1512) yaptırmıştır. 1448 yılında Dimetoka'da dünyaya gelmiştir. Sekizinci Osmanlı yöneticisidir. II. Murad'ın torunu Fatih Sultan Mehmed'in oğludur. Annesi Gülbahar Hatun'dur. Yedi yaşında iken Amasya Sancak Beyliği'ne gönderildi. Tokat meselesi sonrasında, Otlukbeli Meydan Savaşı'nda babası ile bulundu. Fatih Sultan Mehmed'in 3 Mayıs 1481'de, Gebze yakınlarında ölümü üzerine, Sultan Cem'i saf dışı bırakarak, Osmanlı tahtına oturdu. Hayatı mücâdele içinde geçmiştir. 24 Haziran 1512'de tahttan çekildi. Çorlu yakınında Abalar köyünde, 21 Mayıs 1512'de öldü. Tahta, oğlu Yavuz Sultan Selim geçti. Cenazesi İstanbul'a getirildi. Kendi adı ile anılan Bayezid Meydanı'ndaki cami yanında, türbesinde toprağa verilmiştir. II. Bayezid-i veli, ortadan uzun boylu, yağız çehreli, ela gözlü, geniş göğüslü, yumuşak bir tabiata sahipti. Büyük devlet adamı, asker, siyasetçi ve veli idi. Güzel sanatlara ve mimariye önem verdi. İstanbul, Amasya, Edirne, Osmancık, Saruhan (Manisa) ve Geyve'de bir çok hayır kuruluşları meydana getirdi. Edirne'de Tunca, Osmancık'ta Kızılırmak ve Geyve'de Sakarya üzerinde birer köprü yaptırmıştır¹⁴.

Sakarya, İstanbul'u Türklüğe kazandıran Fatih'in oğlu Bayezid Han'ın bu hayır yapısı ile boyunduruk altına alınmıştır. Bağdat'tan, Tebriz'den,

Erzurum'dan, Şam'dan, Kastamonu'dan, Bolu'dan ve Ankara'dan gelip seçenler bu köprüyü dua ile yad etmişlerdir. Köprü kitabesi Osmanlı kültür hayatının bir örneğini sergilemektedir. Yazıtın arka tarafında ikinci bir levha bulunmaktadır. Kare biçiminde olup, bunun içine bir madalyon hâlinde yazı sanatı bakımından çok değerli bir istif işlenmiştir. Çok güzel şekilde bir merkezden açılan bu yazı:

"Şifâü'l-kulûb likaû'l-mahbub" olarak okunmaktadır.

Madalyonun altında ise mimar ve kalfa (?) isimleri verilmektedir.

1495/1496 yılında, Geyve'de, Köprübaşı Köyü yakınlarında tarihi köprüyü inşa eden mimarlar veya ustalar :

" 'Amal al-fakir Abdullah

Mi'mar Murad ibn Abdullah" dır.

Fatih Sultan Mehmed ve II. Bayezid devri ustalarından olduğu anlaşılan Abdullah ve Murad ibn Abdullah, tarihe kendi sanatlarını ortaya koyan bir köprüyü hediye etmişlerdir. Hayatları ve eserleri hakkında bilgiler şu anda çok azdır.

Bu ustalar, inşaat için gerekli taş malzemeyi, rivayet edildiğine göre dört km uzaklıktaki Akkaya Köyü civarından temin etmişlerdi. Zira, Alifuatpaşa Köprüsü'ndeki taş benzerleri Akkaya Köyü ocaklarında mevcuttur¹⁵.

Köprü Kitabesi Metni;

Kala'lilah 'azza va 'ala va' l-bakiyatu' s-salihatu hayrun 'ında Rabbika savaban ve hayrun' amalan va kala 'n-Nabiyyu 'alayhi 's-salat la tuhsa va la tuhatu man bana kantara li-vachi

'llahi yassara 'llahu lahu 'l-cavaza 'ala 's-Sirati va lamma kanat ad-dunya kantarata 'l-uhra fa 'l-ahra an yunzara ilayha bi-'ayni 'l-i'tibar va tu'mala flha sadakatun cariyatun

li-'l-favzi ila ni' ami dari 'l-karar va 'l-hamdu li-llahi 'ala ma vaffaka 'l-vakfi s-samiy as-Sultaniy al-a 'zamiy al-a 'lami al-a 'daliy 'amira 'l-mu'minin sayyida 'l-guzati va'l-mucahidin

Kahramana 'l-ma'i va 't-tin Sultana 'l-barrayn ve hakana 'l-bahrayn al-mu' ayyad min 'indi 'llahi 'l-Mannan Abu 'n-nasr Sultan Bayazid Han sabbat Allahu akdamahu 'ala 's-Sirati'l- 'adli

va 'l-ihsan ma yumakkinu 'l-baka'a fi 'alami 'l-imkan bi-idasi hazihi 'l-kantarati 'l-kaviyati 'd-da'aim al-matinati 'l-kava'im ka'annahu va maccarratu 's-sama'i 's-sava fi gayati 'l-itkan va 'l-istiva

allahumma kama vaffaktahu li-vaz'i hazihi 's-Sirati 'l-macruri 'ala ma'i 's-Sakar yassir lahu 'l-ubura 'ala 's-Sirati 'l-mamdudi 'ala nari 's-sakar va 'l-hamdu li-llah 'ala 't-tavfik

lakad buniya fi ihda va tis 'ami'a (H.901)/1495.

Kitabenin Türkçe'si ise şöyledir:

Aziz ve yüce Allah, âyet-i kerimesinde (18.inci Kehf sûresi, 48. âyet): "Yapılan salih işler bakidir ve bunlar Rabbin taâlâsı indinde ecir ve sevap itibariyle daha hayırlıdır" buyurdu. Peygamber de -hadsiz hesapsız salât onun üzerine olsun- hadîs-i şerifinde: "Kim Allah rızası için bir köprü yaparsa, Allah ona Sirat'dan geçmeği kolaylaştırır" buyurmuştur.

Dünya, ahiret köprüsüdür. Cennet nimetlerine erişmek için ona ibret gözü ile bakmak ve orada sürüp giden sadakalar bırakmak en uygun bir harekettir.

Yücelik, Sultanlık, büyüklük, bilgi, adalet, mü'minlerin emirliği, gazi ve mücahidlerin efendiliği, deniz ve karaların kahramanlığı, berreyn Sultanlığı, bahreyn hâkanlığı, Ebunnasr (gibi büyük sıfatları haiz) Sultan Bayazid Hân'a, sağlam ve değerli sütunları ve metin yapısı ile, sanki gökteki (Saman yoluna) eşit bu pek güzel köprüyü yapmağı nasip ettiği için Allah'a hamdolsun Allah onun ayaklarını adalet ve ihsan yolunda sabit kılsun ve namını bu dünyada yerleştirsün (ebedileştirsün).

Yâ Rabb. Sakarya nehri üzerine çekilen bu köprünün kurulmasında ona başarılar ihsan ettiğin gibi, cehennem ateşi üzerine uzatılmış olan "Sirat köprüsü"nden geçişi de ona kolaylaştır. Ve 'l-hamdü li-llahi ala 't-tevfik.

Bu köprü dokuz yüz bir yılında bina edildi.

Kabartma olarak işlenmiş, örgülü çift yazı ve yuvarlak bir süs motifi hâlindeki yazı

Mermer levha'daki yazı:

şifa'a'l-kulub- Lakaa'l- mahbub

Levha'nın sağ alt köşesindeki yazı:

'Amal al-fakir- Abdullah

Levha'nın sol alt köşesindeki yazı:

Mi'mar Murad ibn Abdullah¹⁶

Köprü'de, Belediye'nin 1963'te koydurduğu mermer levhada;

"Bu Köprü tarihte devir açan Fatih'in oğlu II. Beyazıt tarafından H. 901/ M. 1495 yılında yaptırılmıştır. Belediye-1963"¹⁷, ibaresi kayıtlıdır.

Süleyman Paşa'nın onarttığı köprüden Orhan Gazi, Yıldırım Bayezid, Şehzade Süleyman, Çelebi Mehmed geçtiler. Bayezid ise şimdiki köprüyü inşa ettirdi. Bolu ve Dil-İznik yolunun işlerlik kazanması sebebi ile Alifuatpaşa Köprüsü eskisi gibi pek kullanılmadı. Büyük Türk denizcisi Seydi Ali Reis, Hindistan-İran dönüşü ve İstanbul dönüşü 1553'te, köprüden geçti.

XVI. yüzyılın büyük bilginlerinden ve tarihçilerinden Hoca Sa'deddin Efendi de Tâcü't-Tevârih'inde köprüye dair, çağına ait bilgiler vermekte "H.728/ 1327-1328 yılında Sultan Orhan İznit üzerine doğruldu. Sakarya Köprüsü

çökmüş ve tamire muhtaç olduğundan, burada bir süre bekledi. Yüz evden fazla bir obayı köprü çevresine yerleştirerek, bakımı ve korunması karşılığı her türlü vergiden onları beri kıldı. Güçlü ordusu ile genç padişah köprüyü geçti.” “Sakarya Irmağı üzerinde Geyve yakınlarında bir büyük köprü de yaptırmıştı. Bu köprü, kervanların geçişi için sanki Sırat-ı Müstakim olmuş ve bu geçit vermeyen ırmak üstünde sağlam bir yapı olarak yükselmişti. Her yükselen kemeri sanki dağ gösterişinde bir gemi idi ki demirini yerin ortasına salmış, öyle güçlü ve dayanıklı bir yapı olmuştu. Hele kemerinin birine bağlandıkları ve geçişleri dünyayı dolanan gün görmüşlerin aklını başından alıp onları hayrette bırakıyordu. Şiir: Köprü kemerleri ırmak üstüne bağlanmış da/ Kıvrılmış zülfe benziyor dilber yanağında”, “Bayezid’in yaptırdığı üç büyük köprü için harcanan para nice kantar tutar. Bunların kemerleri gök kuşağı gibi olup, yer yüzünde benzerleri az görünür. Biri Anadolu kasabalarından Osmancık hizasında Kızılırmak adlı su üzerinde atılmıştır. Ötekisi ise Sakarya Irmağı üzerinde, Geyve bucağında kurulmuştur. Her ikisi de İran’dan ve Arap diyarından gelen tüccarların yolları üzerinde olup, eşlerini saymak olası değildir. Üçüncüsüne gelince, bu da Aydın İli’nde yaptırılmıştır”.

1560’da İran Şahı Tahmasb’ın Kanuni Sultan Süleyman’a gönderdiği elçi Ali Ağa kafilesi de Bolu, Mudurnu, Göynük, Taraklı. Geyve yolunu takip etmiş ve Sakarya Nehri’ni Bayezid Köprüsü ve kervansarayından geçmişti.

Osmanlıların büyük sultanı IV. Murad da, 1635’te Geyve’yi şereflendirmiş ve bu sırada köprüden geçmişti. Revân Seferi rûznâmesinde şunlar kaydedilmektedir: “Geyve menziline gecedek erteye dek yağmur yağub, bir mertebe balçık olmuştur ki, tabir olunamaz. Bu menzilde ziyâdesi ile hayvanat yolda kalmıştır. Bu menzilin nısfı Bayırbaşı’dır ki yokuştur. Nısfı iniştir. Ulu dağlar, beller ve kayalar ve hendeklerdir. Akla gelmez ve iki dağ arasında bir dere vardır. Saadet ile Padişah: (IV.Murad) Bayırbaşında sâlat-ı subh u saadeti ile eda idüb, bir mikdar eğlenüb, canib-i erbaasında olan çamlı dağları ve belleri ve sarp yerleri seyr-ü temaşa ederlerdi. Ve bu menzilde Nehr-i Sakarya üzerinde, Sultan Bayezid-i Veli’nin cisr-i âzimi vardır. Cisr ile Nehr-i Sakarya kurbünde otağ kurulmuştur”.

Sultan Murad, yine yağmur altında 11 Recep 1045/21. 12. 1635’te buradan ayrılmış, ertesi gün Sapanca’ya ulaşabilmiştir.

IV. Murad devri Geyve ve köprü için pek de iyi sayılamazdı. Mevsim nedeni ile Sakarya bir kere dağa taşmış, Geyve kasabasını tamamı ile basmış ve çamur deryasını buraya yığmış, köprüyü de ada durumuna sokmuştu. O yüzden, Geyveliler, kasabayı terk ettiler ve yüksek yerlere Saraçlı taraflarına sığınmışlardı.

Evliya Çelebi de bu köprüden geçti ve o da bu sel baskınına dair bilgi vermiştir.

II. Mahmud devrinde, İran-Türkiye ilişkilerinin geliştiği bir sırada İran’a özel bir elçilik hey’eti gönderildi. Elçi Yasincizâde Seyyid Abdullah Efendi, beraberinde ise Bozoklu Osman Şakir Efendi vardı. 19 Ekim 1810’da

İstanbul'dan hareket etmiş, İzmit ve Sapanca üzerinden Geyve Boğazı'nda seyahat ederek, köprüye ulaşılmıştır. II. Bayezid'e bu hayırlı eseri dolayısıyla duada bulunuldu. Bozoklu Osman Şakir Efendi takiben köprü için şunlara yazmaktadır: "Emma zi sūd ol kahtere-i bālânın ve ol ma'bere-i müstesnanın bir kemeri münhedim ve bir gürü münadım olmuş olmağın bir ehl-i hayr ol kemeri tâ'mir ve ebnâ-i sebili selâmet ile ol ma'bereden tâ'sir eylese nice ecr-i azîme nail ve inde'l-Lah mertebe-i bâlâya vasıl olacağından şübhe olmadığından başka ol cîsr-i metin sırat olub ol ehl-i hayrın mahall-i hevinâk-i düzahdan güzer ve behîşt-i berîn içre cemâl-i bâ-kemâl-i Hüdâya nazar edeceğinde dahi şekk yoktur. Lâkin şübhe-i acîbe ve reybe-i garibe bundadır ki Şeyhü'l-İslâm-i veliyyü'l-nî'me ve'l-in'âm olanlar Bayezid-i Velî evkafından fazla nâmıyla senede nice yüz kise akçe eki ederler amma hayrat ve evkafının tâ'mir ve tecdidi nezâretinde bilmem ne şekl ederler". Batılı elçi ve gezginler de günümüze kadar bu köprüden geçmişlerdir. Kanuni Sultan Süleyman'ın Anadolu'da bulunması sebebi ile Fransız elçilik heyeti ile Sapanca sonrası Geyve'ye giderken Bay d'Aramon, köprüden geçmiştir. Gezi notları Jean Chesneau tarafından tutulmuştur. D'Aramon, güzel bir taş köprü olarak nitelendirmekte Fatih Sultan Mehmed'in oğlu Bayezid tarafından inşâ ettirildiğine dikkati çekmektedir. Bu köprü aynı zamanda Bithynia ile Galatla'yı birbirine bağlamaktadır. Guyeme imlâsı ile yazılan belde ise şimdiki Geyve'dir.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda ise Celâli hareketleri nedeni ile köprü kontrolden çıkmış ve dolayısıyla köylere ait vakıflar da azalmıştır.

V. Fontanier, 1821'de, Gueve (Geyve)'den geçti. Fransız hükümetinin emri ile doğuya gezi yapan Fontanier, Olympe/Uludağ sıradağlarının devamı olan yöredeki akarsuyun Sakarya/Sangariua olduğunu yazmaktadır. O, Sakarya Nehri'nin güzel taş köprüden geçmiş ve kitabesinden de bahsetmiştir.

Charles Texier, Küçük Asya'sında Sakarya Nehri, Bithynia ve Geyve'den bahsetmektedir. Köprü hakkındaki bilgisi kısadır. Sultan Bayezid yaptırmıştır ve altı gözlü kemerlerden ibarettir.

XIX. yüzyılın ilk yarısında M.B. Poujoulat, "Küçük Asya'ya Gezi" eserinde, sekiz saat yol aldıktan sonra Geivra'ya varmıştı. Sangare/Sakarya'yı köprüden aşmıştır. Bununla birlikte dağlar ve ormanlar kendisini büyümüşür. İzmit'ten Geyve'ye kadar her yer, yemyeşil ve ağaçlarla kaplıydı.

J.E. Dazats, 1858'de köprüden geçti. Boğazda ilk dikkatini çeken halkın Çoban Kalesi olarak nitelendirdiği hisar olmuştur. "Çoban Kalesi'nden sonra daha eski ve bir kısmı yıkılmış bir köprünün üstünden Sakarya'yı aştık. Nehrin öbür yakasında kayalıklar ve ormanlık yöreye karşılık, hanımeli ağaçları, kokulu bitkiler ve bodur ağaçlar araziye kaplamış durumdadır. Tarlalar, ziraat yapan bayanlarla dolu idi. Yolda bazılarını tesadüf ettim. Dağın vahşi ıssızlığı yerini az sonra evlere terk etti. Geyve artık çok yakınımızda idi" izlenimleri de J.E.Dazats'a aittir.

S.G.N. Benjamin, Türkler ve Yunanlılar'ın yazarıdır. Amerikalıdır. 1867'den az önce Geyve yöresinde gezisini sürdürmüştür. Sakarya üzerindeki

taş köprü ona göre Geiveh Köprüsü adını taşımaktadır. Hadrian'ın gözdesi Antinous ile ilişkilendirmesi görüşü ise hatalıdır. Zira Antinous, Bithynium (Bolu)'ludur. Sakarya kıyısında takip edilen posta yolu köprüden geçmekte ve Geyve'ye ulaşmakta idi. Köprü'nün bir ucu dağın içine doğru sokulmaktadır. Yazar daha sonra Kurdbelen (Koord Beleng) köyüne gitmiş ve köyü ziyaret etmiştir.

Fransız Kontu A. de Moustier, 1862 öncesinde Geyve yöresinde idi. "Öğleye doğru köprüye ulaştık. Köprü, Osmanlı devrinin güzel eserlerinden biridir. Adı Kemer köprüdür. Avrupayı Niğbolu'da yenen I.Sultan Bayezid tarafından yaptırılmıştır. XIV. yüzyıl sonlarında yaptırılan köprü eşit büyüklükte olmayan on beş kemerden oluşmaktadır. Kısmen harap olmuştur. XIX. yüzyıl Türkiyesi, Orta Çağ Türkiyesi'nde yapılan bu eseri nedense onarmaktan uzaktır" diye yazmaktadır. Hemen fark edileceği gibi kendisine verilen bilgileri hatalı değerlendirmiştir. Yıldırım Bayezid ile II. Bayezid karıştırılmıştır.

Osmanlı- Rus Savaşı öncesi 1876'da Anadolu'yu gezen Yüzbaşı Frederich Burnaby, at sırtında gezmiştir. Boğaz ve Geyve yolculuğunu şu şekilde anlatmaktadır: "Ankara'ya giden çay yüklü bir katır kervanına rastladık. Yol çok dardı. İki atın yanyana geçmesi için bile yeterince yer yoktur. Başını bayır yanına çeviren bir katır bütün yolu tıkamış olmaktadır. Ama, zaptiyenin şaklattığı kırbaç aklını başına getirdi. Bir kaç metre gerileyince ayağı kaydı ve yükü ile birlikte aşağı yuvarlandı. Hayvanın sahibi küfürü bastı. Arkasından gelen öbür katırcılar ise arkadaşlarının sıkıntısından sevinmiş gibi idiler. Yol giderek daha da düzleşmeye başladı. Deve kervanlarına rastlamaya başladık. Hayvanlar, burunlarına geçirilmiş bir halkaya bağlı yular ile güdülüyorlardı. Kaba kıllarla kaplı güzel hayvanlardı. Kıllarının yılın belli zamanlarında kırıldığını, sonradan da çadır ve halı dokunmada kullanıldığını bana anlattılar. Her kervanın önünde eşek, arkasındaki kocaman develerden biraz daha hızlı idi. Sakarya'nın sol kıyısı boyunca yolumuza devam ettik. Yaklaşık 60 metre genişliğinde ve dik kıyıları olan Sakarya akmakta idi. Çok geçmeden yarı yarıya harap bir taş köprüden geçerek, nehri aştık. Köprünün orta bölümü çöküp gitmiş.Yıkık durumda. Oluşan boşluk toprakla örtülü kalaslarla kapatılmıştı. Bir süre sonra tarlalar ve bağlar, dut ağaçları ile geniş düzlüğe ulaştık. O geceyi Geyve'de geçirdik".

Türkiye'de Alman ekolünün önde gelen subaylarından olan Colmar von der Goltz da, bu köprüden bahsetmektedir. III. Selim zamanında bir onarım gördüğünü yazmaktadır. Ayrıca, İzmit-Adapazarı ve Geyve demiryolunun açılışında da bulunmuş ve Adapazarı törenine katılmıştır¹⁸.

Alifuat Paşa Köprüsü, sanat tarihçilerinin sürekli ilgi alanı içinde olmuştur. Şu ana kadar C. Çulpan, Gülgün Tunç ve Semavi Eyice çalışmalarında ana hatları ile köprüyü bilim âlemine tanıtmışlardır.

Cevdet Çulpan, "Geyve Sultan Bayezid Veli Köprüsü'nde" Sakarya Nehri vadisinde, hâlen Adapazarı-Bilecik asfalt şosesinin de yanından geçtiği Ali Fuat Paşa İstasyonu yakınındadır. İstanbul Amasya ve devamı Geyve-

Taraklı-Göynük-Bolu-Gerede, Tosya-Osmancık Kelkit vadisi olarak Anadolu kuzeyinden doğuya uzanan tarihi menzil yolunun baş tarafında önemli bir geçit noktasıdır. Sultan Bayezid'in bu Geyve ve Osmancık köprüleri, batıdan doğuya ve doğudan batıya harekette birbirlerini tamamlar durumdadır. Türk İstiklâl Savaşı'nda Geyve Cephesi, ünlü komutanlarımızdan Orgeneral Ali Fuat Cebesoy'un komutasına bağlı bulunmakta idi. Onun değerli hatırasına saygı olarak Geyve'nin demiryolu istasyonuna Ali Fuat Paşa adı verilmiştir. Ali Fuat Paşa'nın cenazesi 12 Ocak 1968 cuma günü Geyve'ye nakledilmiş ve Ali Fuat Paşa İstasyonu civarında, Sakarya Köprüsü başındaki cami haziresine defnolunmuştur. Bu suretle Sultan Bayezid Veli'nin değerli köprüsü yanında Milli Mücadele kahramanlarından birinin aziz hatırası da yer almış bulunmaktadır. Köprü'nün 150 metre kadar kuzeyinde, Sakarya Nehri içinde Justinianos devri eski köprünün, 1966 yılında yerinde gördüğüm bir kaç parça kalıntıları ise ekte gösterilmiştir. Resmin arka plânında Sultan Bayezid Köprüsü ayrıca seçilmektedir. Köprü kitabesini 1966 yılında yerinde inceledim. Menba tarafındaki mihraplı bir tarih köşkü içinde, mermer üzerinde kabartma olarak işlenmiş ve devrinin motifleri ile çerçevelenmiş bulunan yedi satırlık kitabe metni vardır. Bu metin sayın Orgeneral Turgut Sunalp'ın lütfettikleri kitabe resmi ve Arapça öğretmeni Mehmed Tanci'nin yardımı ile çözülmüştür.

Gülgün Tunç da, Alifuat Paşa Köprüsü'nü, Taş Köprülerimiz isimli eserinde bahis konusu etmiştir. O'na göre köprünün uzunluğu 196 metre 50 santimetredir. Genişliği ise 5.50 m'dir. Göz adedi on dört olup sadece beşi altında Sakarya Nehri akmaktadır.

Prof. Dr. Semavi Eyice ise köprüye dair son bilimsel değerlendirmeyi yapmıştır. DİA'da yayınlanan makalesinde bu hususta şunları yazmaktadır;

"Sakarya Irmağı üzerinden Geyve-Göynük menzil yolunun geçişini sağlayan köprü, yedi satırlık Arapça inşa kitabesine göre Sultan II. Bayezid tarafından 901'de (1495-96) yaptırılmıştır. Kitabe köşkünün arkasında bulunan mermere işlenmiş rozet biçiminde ikinci bir kitabenin altında ise 'Amelü'l-fakir Abdul-lah' ibaresi ve Mimar Murâd ibn Abdul-lah ismi okunmaktadır. Bu imzalardan Geyve Köprüsü'nün Mimar Abdullah oğlu Murad tarafından tasarlandığı ve inşaatın da Abdullah adlı usta tarafından gerçekleştirildiği tahmin edilmektedir. Sultan II. Bayezid devrinde (1481-1521) yaşamış ve Mimar Hayreddin'in babası olan Murad isimli bir mimarın mevcudiyeti bilinmektedir. Ancak büyük zelzeleden sonra Galata surlarının tamirini yapan bu Murad ile köprünün mimarının aynı şahıs olup olmadığı hususunda kesin bir şey söylenemez".

Ahmed Refik, *Sahâifü'l-ahbar*'dan naklen, Orhan Gazi'nin Sakarya üzerindeki bir köprüyü tamir ettirerek civarında kurdurduğu Köprübaşı köyü halkını bu yapının bakımı ile görevlendirmiş olduğunu yazmıştır. Böylece bu önemli yol üzerindeki Bizans'ı (belki de Roma) çağından kalmış eski bir köprünün Osmanlı Beyliği'nin ilk yıllarında yeniden kullanılabilir hale getirildiği anlaşılmaktadır. II. Bayezid iki yüzyıl sonra bu hayratını eski köprünün 150 m. kadar güneyinde temelden itibaren yeni olarak inşa ettirmiştir. Eski köprünün

kalıntıları bugün görülebilmektedir. Cevdet Çulpan'ın tespitlerine göre Sultan Beyazıt Köprüsü'nün tamiri için Kanunî Sultan Süleyman devrinde İzmit kadısına ferman çıkarılmıştır. Evliya Çelebi Geyve kasabasından devrinde bahsederken Sultan IV. Murad zamanında (1623-1640) Sakarya'nın bir taşkınında kasabanın tahrip olduğunu bildirir. Aynı taşkınında köprünün de zarar görmüş olması muhtemeldir. Sultan II. Mahmud tarafından 1810'da İran'a elçi olarak gönderilen Yâsincizâde Abdülvehhâb Efendi'nin kâtibi Bozoklu Osman Şâkir, kaleme aldığı ve minyatürlerle süslediği sefaretnâmede köprünün o sıralarda bir kemerinin yıkılmış olduğunu bildirerek bir hayır sahibinin tamir ettirmesi dileğinde bulunur. Bu vesile ile de Sultan Bayezid evkafından gelir fazlası olarak faydalanan bazı kişilerin böyle bir hayır eserini tamirde ihmallerinden acı bir dille şikayet eder. Çulpan, E. Charton'un 1864'te yayımlanan seyahatnamesinden köprünün iki kemerinin yıkık olduğunu, ancak bu eksik kısmın ahşap olarak tamamlandığını nakleder. C. Von der Goltz'un köprüye Sultan Selim'in adını vermesi ve evvelce yerinde Bayezid'in yapısı daha eski bir köprü olduğu yolundaki görüşünü doğru bir bilgi olarak kabul etmek mümkün değildir. Sultan II. Abdülhamid devrinde 1890 yılında köprünün tamiri kararlaştırılmış ve eksik kısmının eski şekline göre kagir olarak tamamlanması için Nâfia Nezareti'nce keşfi yapılmışsa da bu proje gerçekleşmeden kalmıştır. İstiklal Harbi'nde Ali Fuat (Cebesoy) tarafından düşmana karşı az bir kuvvetle savunulmuştur. Beyazıt Köprüsü 1949'da tamir edilmekle beraber yıkık kısımlar ihya olunmamış, sadece burada ki ahşap yama demirden daha sağlam olarak yapılmıştır.

Beyazıt Köprüsü'nün uzunluğu Gülgün Tuç'un yazdığına göre 196.50 m., genişliği ise 5.50 metredir. Aslında büyükleri sivri kemerli olup on beş gözlüdür. Çulpan ve Yüksel, göz adedini on dört olarak verirler. Bu gözlerden sadece beş tanesinin altından su geçmektedir. Geri kalan on göz kuruda olup yalnız taşkınlarda vazife görür. Köprü, beyaz renkte kesme taşlardan temiz bir işçilikle yapılmıştır. Menba tarafında ayaklarda üçgen biçiminde mahmuzlar (sel yaranlar) vardı. Tabliyesinin iki yanında taştan yontulmuş korkuluklar bulunmaktadır.

Köprünün bir mermer levhaya işlenmiş yedi satırlık Arapça kitabesi, çıkıntı halindeki bir kitabe köşkünün mihrap biçimindeki bir nişin üstünde bulunur. Mermer levhanın etrafı kabartma motiflerle süslenmiş bir çerçeve halindedir. Arka tarafta olan ikinci kitabe ise kare biçiminde olup bunun içine bir madalyon halinde hat sanatı bakımından çok değerli bir istif işlenmiştir. Çok zarif bir biçimde bir merkezden açılan bu yazı 'şifâü'l-kulûb likâü'l-mahbûb' olarak okunmuştur. Madalyonun altında ise mimar ve kalfanın (?) adlarını veren ibareler yer almaktadır¹⁹.

KÖPRÜ ONARIMLARI

Alifuatpaşa Köprüsü, XV. yüzyıl sonlarında yapılmasına rağmen sık sık sel baskınları ile yıprandı. Onarımı için vakıf da tahsis edilmiştir. Ancak, zamanında inşaatına girilememesi, köprücülerin bazı ihmalleri ile eski özelliğini kaybetti. Kanuni Sultan Süleyman devrinde muhtemelen Sakarya'nın taşması ile zarara uğradı. Başbakanlık Arşivi, Ali Emirî Tasnifi, Kanuni Devri, no:525'teki

belge, "Merhum Sultan Bayezid Köprüsünün Tamiri"ne ait olup, o zamanki İznikmid kadısına yazılmıştır. IV. Sultan Murad devrinde, Geyve tarihinin bilinen en büyük su baskınına uğradı ve akıntının fazlalaşması sebebi ile köprü zarar gördü. II. Mahmud devrinde de köprü onarım görmediği için bazı kısımları ulaşıma kapalı idi. Kemer altları toprakla dolmuş, bazı kemerler yıkılmış, en kötüsü de köprü vakıfları eskisi gibi gelir getiremez olmuştu. Edouard Charton ise Sakarya bölgesini içine alan bir deprem ile de Köprü'nün çatladığı, iki kemerin de yıkıldığına dikkati çekmektedir. Hemen, onarım işine girilmiş ise de basit bir tarzda ele alındığına dikkati çekmektedir.

Sabah Gazetesi'nin 14 Ocak 1307, no: 871 nüshasına göre Geyve Köprüsü Tamiri başlığı altında şu yazı gözlenmektedir:

"Cennetmekân Sultan Bayezid Han Hazretlerinin 900 tarihinde Geyve'de, Sakarya Nehri üzerinde bir tarz-ı dilnişin ve metinde inşâ ittirüb enfes âsâr-ı Osmaniyeden ma'dud bulunan kârgir köprü'nün bundan bir asır evvel münhedim olan ve mürur ubûrun teslîli maksadı ile evvelce ahşab olarak tamiren inşa edilen orta gözünün saye-i umrânvaye-i cenab-ı Pâdişâhî'de şekl-i kadî-mî üzere gelecek ilkbaharda inşasına ibtidar edilmesi Nafi'a Nezâret-i aliyesince taht-ı karara alındığı ve inşâat-ı vaki'anın bi'l-keşf 1000-1500 lira ile vücûda geleceğinin anlaşıldığı müstahberat-ı mahsusamızdandır".

II. Abdülhamid devrinde, demiryolu ve istasyonun yapılması ile köprü'nün eski değeri azaldı. Buna rağmen kara yolundan gidip gelenlerin, Geyve'ye bu istasyondan ulaşımı sağlayanların en çok kullandığı ve vazgeçilmez köprü özelliğini devam ettirmiştir. Millî Mücâdale'de köprü yine önem kazandı. Geyve Boğazı savunmasının güney ucunu teşkil etti. Lefke / Osmaneli, Mekece, Akhisar, Geyve ve Boğazı Köprüleri tren ulaşımını engellemek için sık sık havaya uçurulmuş, halkın deymi ile atılmıştır. 1925 yılında, TBMM'nin oturumundan öğrenildiğine göre, atılan köprüye dair "Amasra Üss-i Bahri Kumandanı olan Celâl, Geyve Köprüsü'nün ayaklarını yapmıştır" denilmektedir.

TBMM'deki bir konuşmada, köprü için "Geyve köprüsünün inşası emrinde fevkalâde fedakârlık ve hüsn-i hizmeti görülen İzmit Bahriye Komutanı Firkateyn Kaptanı Süleymaniyeli Celâl İbrahim Beydir"²⁰.

Justinianus/Beş Köprü

Sakarya'nın ortaçağdan zamanımıza kalan büyük taş köprülerden biri Justinianus (527-565) tarafından inşa ettirildiği için bu isimle tarih kaynaklarına geçmiştir. Bunu bölgeden geçen bütün gezginler de aynı şekilde bahsetmekte, yazmaktadır. Pontogephyra ve Pentagephyra isimleri ile Osmanlı fetihlerine kadar anılmış, XIV. yüzyıl ilk çeyreğindeki yörenin fethi ile Beş Köprü diye anılmaya başlanmıştır. Aşıkpaşazâde ile Neşri, bu nedenle "Ve Akça Koca dahi Ayan Gölü'nün suyu aktığı Beş Köprü'de, bir boğazcık var idi. Anda turaklanub.." demektedir. Beş Köprü-Çark Suyu/Melas Çayı ve Sapanca Gölü gibi şu anda da birlikteliği devam eden duruma temas edilmiştir²¹.

Beş Köprü'den ilk devir Osmanlı tarihçileri gibi bu gruba giren Hâdidî

de bahsetmektedir. Onun dörtlüğünde bahsedilenler de ilgi çekicidir ve diğerlerini hatırlatmaktadır²²:

Ayan Gölü'nde, Koca İli duşında
Göl ayağında, Beş Köprü Başında,
O berkoz (Burgaz olmalı) kim dahi vardır nişanı
Makam idindi Akça Koca anı

Ayan Gölü, şimdiki Sapanca Gölü'ne karşılıktır. İzmit Sancağı yakınındadır. Bu gölün ayak kısmında Beş Köprü denilen geçit vardı. Yazarın kendi zamanında bile kalıntısı bulunan kale/hisar ayakta idi. Konur Alp ile birlikte Akova'ya çıkan Akça Koca, Orhan Gazi devri Alplerindedir. O, gelecekteki Kocaeli fetihleri için Beş Köprü'deki hisarda oturmuştur.

Beş Köprü, gezgin ve araştırmacıların yakın alâkasını çekmiştir. Köprü ve Sakarya hakkında çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir ve bu gün de devam etmektedir. 1984'te, Bithynia'da araştırmalarda bulunan Sencer Şahin, günümüze kadar gelen meseleleri de inceleyen bir yazı kaleme almış, bu yazısında şunları kaydetmiştir:

"1984 yılı yaz aylarına Köln Üniversitesinden Dr. Johannes Nolleve; İstanbul Arkeoloji Müzesinden Mustafa Hamdi Sayar ile birlikte antik Trakya, Bitinya, Pamfilya ve Likya bölgelerinde sürdürdüğümüz epigrafik ve tarihi coğrafya araştırmalarının ağırlık noktasını yine yazılı buluntular oluşturmakla birlikte, buradaki bildiri niteliğindeki konuşmamı, Adapazarı civarındaki anıtsal bir antik köprü üzerinde yoğunlaştırmak istiyorum. Çünkü, bugün 'Beş Köprü' adıyla tanınan bu dev yapı, yalnız mimari açıdan eşine az rastlanır bir örnek olması nedeniyle değil, aynı zamanda çevre tarihi coğrafyasında yarattığı sorunlu durum dolayısıyla da üzerinde önemle durulmaya değer inancındayım".

Adapazarı'nın güneybatı bitişiğinde, E.5 karayolunun 2 km. kadar kuzeyindeki "Beş Köprü" mevkiinde, bugünkü Çarksuyu'nun bir kolu üzerinde, 340 m'yi aşan uzunluğu, 9 m'lik genişliği ve bu günkü gömük durumuyla 8 m'ye ulaşan yüksekliği ve 13 adet kemeriyile görkemli bir anıtsal karakter taşıyan bu taş köprü, tarihi kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre, Justinianus (İ. S. 527 - 560) tarafından yaptırılmış olmalıdır.

Saray tarihçisi Prokopius, Justinianus'un, o zamana kadar köprüsüzlük yüzünden aşılması imkânsız Sakarya Irmağı üzerinde bu civarda ilk kez büyük bir köprü yaptırma işine giriştiğini övgü dolu sözlerle anlatmaktadır. Prokopius bunları yazarken, köprü henüz inşa halinde olmalıydı.

Prokopius'un bu yazdıkları ve XIII. yüzyıl Bizans tarihçisi Pachymereis'in Çarksuyu üstündeki köprüyü kastederek Sakarya'nın sık sık yatak değiştirdiği ve bu yüzden köprü'nün altından şimdi Melas'ın (Çarksuyu) aktığını bildirmesi, modern araştırmacıları, bu köprü'nün, Justinianus'un yaptırdığı Sakarya köprüsüyle aynı olduğu görüşünde istisnasız birleştirmiştir.

Gerçekten de, adı geçen köprü'nün, bugün altından akmakta olan ve

Sapanca Gölü'nün fazla suyunu boşaltan, Çarksuyu gibi cılız bir dere için yapılmadığı ortadadır. Gerek geniş vadi tabanı, gerekse köprü'nün olağanüstü büyüklüğü, bunun büyük bir akarsu için düşünüldüğüne işaret etmektedir. Ne var ki, çevrenin tek büyük akarsuyu Sakarya, bugün köprü'nün 4 km, kadar doğusunda akmaktadır ve akış yönü de güneyden kuzeye doğrudur. Oysa Beş Köprü mevkiindeki bu dev köprü, özelliği bakımından kuzeyden güneye akan büyük bir su için yapılmış gözükmektedir. Çünkü, dalgakıran işlevi gören köprü mahmuzlarından sivri olanlar kuzeye, yuvarlak olanlar ise güneye bakmaktadır. Ayrıca, köprü'nün batı yakasında 2. ile 3. kemer arasına rastlayan köprü ayağının güney yüzüne örülmüş, ileriye doğru 6 m'lik mahmuz biçimli çıkıntı yapan, girdap önlemeye yarayan ve suyun yatağında kalmasını sağlayan bugünkü taban seviyesi göz önünde tutulduğunda 2 m. yükseklikte bir set bulunmaktadır. Bu da akıntının zamanında kuzeyden güneye olduğunu göstermektedir.

Hal böyle iken, modern literatürde, köprüyü, Sakarya üzerinde bulunması gereken Justinianus köprüsüyle aynı görme gayreti içinde, iki türlü görüş savunula gelmiştir. Bir kısım araştırmacı, Justinianus'un, Sakarya Irmağı'nın bu bölgede sık sık taşkınlık yapması nedeniyle yatağını değiştirmek isteyerek, ilkin bugünkü Adapazarı çevresinde büyük bir kavis çizdirip, ırmağı kuzeyden güneye yöneltmek ve söz konusu köprü'nün altından geçildikten sonra Sapanca Gölü'ne, oradan da bir kanalla İzmit Körfezi'ne akıtmak istediğini benimserken, diğer bir kısım araştırmacı böyle bir durumun çevrenin coğrafi özellikleriyle bağdaşmayacağı düşüncesinden hareketle ve fakat köprü'nün en çarpıcı mimari karakterini kâh görmezlikten gelerek, kâh bunu modern teknik anlayışıyla izaha çalışarak, Sakarya Irmağı'nın yatağının köprü'nün güneydoğusunda değiştirdiğini ve ırmağın kendi doğal yönünde Çarksuyu vadisine sevk edilerek, bu köprü altından geçirildikten sonra kuzeye akıtıldığını benimsemişlerdir. Bu ikincilere göre, Sakarya sonradan, Pachymeres'in naklettiği gibi, yön değiştirerek yine eski, yani bugünkü yatağına dönmüştür.

İlk görüş çevrenin coğrafi yapısı, ikinci görüş ise köprü'nün belirgin mimari özelliği bakımından tutarsız kalmaktadır. İlk görüş, yani Sakarya'nın Sapanca üzerinden İzmit Körfezi'ne akıtılmak istendiği yolundaki sav, ayrıca şu bakımdan da pek kuşkulu kalmaktadır. Böyle bir durumda, gerek Sapanca göl çanağı, gerekse İzmit Körfezi'nin sığ doğu ucu ırmakla gelen enkaz yığıntılarıyla kısa sürede dolma tehlikesiyle karşılaşacağından, Justinianus'un bu tür bir projeyi uygulamaya koymuş olması pek olası değildir.

Bu durumda, köprü'nün yapılış amacını kendi mimari özelliklerine veya coğrafi konumuna uygun biçimde yeniden yorumlamak gerekmektedir.

Köprü mimarisinde göze çarpan -yukarıda sözünü ettiğimiz- teknik özellikler, aslında Justinianus'un amacını da ifşa eder niteliktedir. Şöyle ki: Bu imparatorun amacı görünüşe göre ve Prokopius'un bildirdiklerinin tersine, yalnız Sakarya'nın azgın sularını bu yörede dizginlemek ve bir ya da birkaç köprüyle aşılır duruma sokmak olmayıp, aynı zamanda, kuzeyde Karadeniz'e, güneyde ülke içlerine kadar açılan, gemi seferlerine elverişli bir su yolu şebekesini de gerçekleştirmektir. İzmit Körfezi-Sapanca Gölü ve Sakarya Irmağı üzerinden

gerçekleşebilecek böyle bir proje Roma Bizans ve Osmanlı devirlerinde birçok kereler ele alınmış olmakla beraber, bu hususta ilk kararlı adımı, görünüşe göre, Justinianus atmıştır. Bu tür bir su yolu şebekesinin gerçekleştirilmesi kuşkusuz İzmit körfeziyle Sapanca Gölü'nün bir kanalla birleştirilmesiyle mümkündür. Yukarıda sözünü ettiğimiz köprünün bilmeceli durumu da gerçekte bu noktada düşünülmektedir.

Sapanca Gölü'nün körfezden uzaklığı 12 km. olup, denizden yüksekliği 31 m'dir. Bu kadar kısa mesafede 31 m'lik bir yüksekliği gemi ulaşımına elverişli bir şekilde deniz seviyesine indirmek için iki çözüm şekli düşünülebilir. Bunlardan birincisi; göl ile körfezi kapaklı bentlerden oluşacak bir kanalla birbirine bağlanmak. Bu usul, çok sayıda kapaklı bent yapımını gerektireceğinden hem pahalı hem de zahmetli bir işti. İkinci çözüm şekli ise; göldeki su seviyesini asgariye düşürerek, gölden körfeze doğru az akıntılı bir kanal tabanı oluşturmak, böylece gemilerin rahat, çabuk ve ucuz işleyebileceği bir su yolu sağlamaktı.

Justinianus'un amacı gerçekte bir kanal yapımı idiye, bu ikinci yolu tercih etmiş olmalıdır. Çünkü, ortalama derinliği orta kısımlarda 50 m'yi aşan Sapanca Gölü'nde böyle bir seviye düşürülmesi, göl suyunun boşalması gibi bir tehlike yaratmayacağından bu tür bir projenin uygulamaya konmuş olması mümkün gözükmektedir. Bu gerçekleştirildiği zaman ortaya çıkacak sorun, seviyesi düşürülen göl düzeyi ile, bunun hemen 4 km. kadar doğusunda akan Sakarya Irmağı arasında meydana gelecek büyük seviye farkından doğmakta, yani gölü en kısa yoldan Sakarya'ya bir kanalla bağlamak olanaksızlaşmaktadır. Bu durumda gölü Çarksuyu vadisinden Aşağı Sakarya'ya bağlamak tek çıkar yol, hatta en rahat su yolu olarak gözükmektedir.

Çarksuyu'nun Sakarya'ya birleştiği noktanın deniz seviyesinden bugünkü yüksekliği 14-15 m. civarındadır. 1400 yıl önce bunun daha da fazla olabileceği göz önünde tutulduğunda bu noktanın, su seviyesi düşürülmüş Sapanca Gölü'nden biraz daha yüksek bir konuma sahip olması gerekir. Sakarya'nın kabarık olduğu mevsimlerde bu yükseklik farkı kuşkusuz daha da artacaktı. Bir başka deyimle, Çarksuyu vadisinin güneyden kuzeye olan doğal eğimi ki bu binde 2 gibi çok az bir eğimdir bu durumda yapay olarak tersine çevrilebilecek, yani Aşağı Sakarya'nın bir bölüm suyu bu yoldan Sapanca'ya aktarılabilir. Kuzeyden güneye sağlanacak bu tür bir yapay eğim için Çarksuyu vadisinin tabanını bugünkü Beş Köprü civarında oldukça derine indirmek gerekecekti. Bu hususta da kesin rakam vermek mümkün olmamakla birlikte, köprü ayaklarının heybetli iriliği ve kalın bir dolgu tabakasına gömük olmaları böyle bir olasılığı doğrular niteliktedir.

Bütün bunlar insan eli ve o devrin teknik bilgisiyle gerçekleştirilebilecek hususlar olup, Beş Köprü mevkiindeki antik köprünün de ancak böyle bir sistem içinde kendi mimari özelliği ve tarihi coğrafyasıyla uyum sağlayabileceğini sanmaktayız.

Öte yandan, 1984 yılı yaz aylarında Çarksuyu vadisinin kuzey güzergâhında ve doğu kıyısında saptadığımız iki adet Bizans kalesi de bu su

kanalı sistemiyle ilişki içinde olmalıdır. Bataklıklarla çevrili ve antik yerleşme izni olmayan bu bölgede bu tür savunma ve gözetleme tesislerinin varlığını başka şekilde açıklamak mümkün gözükmemektedir.

Sonuç olarak; Beş Köprü mevkiindeki antik köprü Sakarya üzerinde değil, Aşağı Sakarya ile Sapanca Gölünü Çarksuyu vadisi üzerinden birbirine bağlayacak büyük bir su kanalı üzerinde kurulmuş olsa gerekti. Bu kanalda Sapanca Gölü'nün İzmit Körfezine bağlanmasından doğacak seviye farkı dolayısıyla kuzey güney yönünde ve Sakarya Irmağı'ndaki su seviyesine göre hızı ve yüksekliği değişecek zorunlu bir akımı mevcut olacaktır. Köprü'nün sivri mahmuzlarının kuzeye bakması ve 3. batı yakası kemerinin güney yüzüne örülmüş bir yatak settinin bulunması da esasen bu tür bir akıntıya işaret etmektedir.

Doğudan ve güneyden gelen iki ana karayolunun birleştiği bir kavşak noktasında da bulunması gereken köprü'nün olağanüstü bir stratejik öneme sahip olduğu ortadadır. Doğu yakasında köprüyle çağdaş bazı ek binaların varlığı, bu büyük tesisin aynı zamanda bir liman ve deniz yoluyla kuzeyden gelecek kara yoluyla doğudan gelecek yolcular için bir gümrük kapısı olarak da düşünüldüğüne işaret etmektedir. XIII. yüzyılda köprü'nün Bizans tarihçisi Pachymeres tarafından "Pontogephyra" "Deniz" ya da "Liman Köprüsü" diye tamamlanması ise, tesisin bu en eski kuruluş amacından kaynaklanmış olabilir. Buna karşılık aynı köprü'nün daha IX. ve XII. yüzyıl yazarları tarafından "Pentagephyra" (Beş Köprü) diye tanımlanması, bu civardaki bir köprüler grubundan esinlenerek verilmiş bir ad olsa gerektir. Gerçekten de, Adapazarı'nın güneyinde uzanan ovanın düz ve yumuşak zemini üzerinde sık sık taşan ve yatak değiştiren Sakarya'yı bu yörede emniyetle aşmak için ikiden fazla köprü yapımı o devirde şart idi, Çarksuyu'nun diğer kolu üzerinde tek kemerden oluşan ikinci bir taş köprü bulunmaktadır. Yapı tekniği bakımından "Beş Köprü" köprüsünü çok andırmaktadır. Ayrıca Sakarya üzerinde hala kalıntısı bulunan ve «Eski Köprü» diye bilinen bir antik taş köprü daha vardır. Bu üç köprü büyük bir olasılıkla, yaklaşık 5 km'lik bir yol güzergahına dizilmiş, tamamı 5 adet köprüden oluşan bir köprüler sisteminin birer bölümüdürler.

Her ne kadar "Pentagephyra" ve "Pontogephyra" sözcükleri sanki biri diğerinden bozularak ortaya çıkmış gibi görünüyorsa da, Beş Köprü mevkiindeki büyük köprü'nün yukarıda anlatılan özellikleri bakımından, her iki tanımlama da kendi tarzında doğru olabilir. "Pontogephyra" (Liman Köprüsü) tanımlaması tesisin işlevini daha kuruluşu sırasında yitirmiş olması nedeniyle, unutulmuş, ancak literatüre geçmiş bir terim olarak gözükmektedir. Buna karşılık "Pentagephyra" (Beş Köprü) tanımlamasını, Türkçe'ye olduğu gibi, yani anlam aktarma yoluyla "Beş Köprü" diye geçmiş olması nedeniyle, halk tarafından sürekli kullanılmış ve çevre topografisinde gerçek bir durumdan esinlenerek verilmiş bir ad olarak kabul etmek gerekmektedir.

Yukarıda özetlediğimiz savın doğru olup olmadığını Çarksuyu köprüsünün yine bizzat kendisi ortaya koyacaktır. Çünkü, köprü gerçekten de böyle bir su kanalı üzerine yapılmışsa, Çarksuyu'nun Sakarya'ya karıştığı nokta

ile köprü arasındaki seviye farkını, Sapanca Gölünde düşürülmüş su seviyesiyle denge oluşturacak şekilde ortadan kaldırmak gerekecekti. Bu ise vadi tabanının köprü civarında bugünkü seviyesinden çok daha derinlere indirilmiş olduğu ve köprü ayaklarının da bu nispette yüksek inşa edildiği anlamına gelecektir. Bu bakımdan, köprü ayaklarında yapılacak bir mil temizleme çalışması yalnız bu gerçeği ortaya çıkarmakla kalmayacak, aynı zamanda kendi tarzında ünük bir eser olan bu tarihi köprünün devlet bakımı ve kontrolüne alınmasını da sağlayacaktır.

Şunu da burada bir sonuç olarak belirtmek gerekir ki, çeşitli zamanlarda çeşitli hükümdarlar tarafından ele alınan bu cesaretli proje hiçbir zaman gerçekleştirilememiştir. Bir tek Justinianus bu işe gerçekten başlamış görünmektedir²³.

Beş Köprü'nün ilk ziyaretçileri Fransız X.H.de Hell ve arkadaşı ressam J.Laurens'dir. Köprünün gravürlerini yapmıştır. Charles Texier'de Beş Köprü'ye, Adapazarı Ayanı zamanında gelmiştir. O da planını ve bazı detaylarını çizmiştir. Köprü için yazdıkları şöyledir.²⁴

"İmparator Jüstinyen, ülkesinin bir başından öbür ucuna ulaşımı kolaylaştırmak için aldığı tedbirler içinde, özellikle büyük yolların yapımını ve mevcutların tamirini düşündü. Bunların en önemlisi İzmit'ten başlayarak Frigya ve Kapadokya'yı dolaşıp Suriye sınırında sona erendi. Büyük Sapanca gölünden az bir mesafede Sakarya nehriyle kesilmişti. Bugün var olan güzel köprüyü, imparator bunun üzerine yaptırdı. Bu köprüye hiç şüphesiz 553 yılında İmparatorun İranlılarla antlaşma yapmasından sonra başlanmıştır. Procope *Des Aedifices* (Binalar Kitabı)'ı yazdığı sırada, bu köprü daha bitmemişti. Tarihçi kitabında şöyle diyor: 'Akışı çok hızlı, derinliği çok fazla, genişliği ancak Atlas Okyanusuyla karşılaştırılan bu Sakarya nehri, köprüden hiç etkilenmemiştir'".

Sakarya köprüsünden Beş Köprü adı verilen yerleşim yerine gitmek için gölün kenarı izlenir; fakat biraz sonra dik tepeler, ta suya kadar geldiklerinden, bir saatten çok süre gölün içinde ve hatta bir kum tabakasında yürümek zorunluluğu vardır. Bazı yerlerde su, atların kolanına kadar gelir. Bu tepeler, *demir hidrat* içeren kırmızımsı kumla *kuvars* karışımı taşlardan oluşur. Gölün suları sürekli tepelerin dibini yiyerek düşürmek suretiyle kıyıları yaklaşık düşey olarak yontmuştur. Bununla beraber ara sıra rastlanan ufak vadiler, yemyeşil renkli, soluk kumlarla güzel bir tezat oluştururlar.

Bundan sonra gölün kenarından ayrılarak içeriye doğru bataklığa; fakat ekili toprağa girilir ve hemen bir saat sonra Sapanca gölünden çıkan "Kilis Suyu" adında küçük ırmağa gelinir. Bu su, Romalılardan kalma tek kemerli bir köprünün altından geçerek güneye döner. Buradan az bir mesafede, kırmızı tebeşirden bir tepeyi aşınca, köprüye gelinir. Nâdir güzelliği ile bu köprü, çağdaşların bütün övgülerine layık muhteşem bir eserdir".

Ermeni din adamı P. Minas Bijişkyan, Beş Köprü ve bununla ilgili Namerd Köprüsü hikâyesine yer vermektedir²⁵. 1838'de Bithynia ve Paphlagonia'ya araştırma gezisi tertipleyen W. F. Ainsworth de, yedi kemerli,

1087 ayak uzunluğundaki, eski Sakarya yatağı üzerindeki köprüyü ziyaret etti. Yanındaki Bay Russel de köprünün plânlarını çizmiştir. Bu arada aynı kafiyeledeki Bay Rasam da Köprü-Sakarya-Derviş hikâyesini yazmış ve Ainsworth'e vermiştir²⁶. W. von Diest, C. von Goltz, Naumann gibi gezginler de Beş Köprü'yü batıya tanıtanlar arasındadır.

Köprü, şu hâlde, turistlerin ilgisini çekecek durumdadır. Zaman zaman yeniden yapılanması ilgili Bakanlıkça yerine getirilmektedir. Bir zamanlar önünde, çevresinde hiç bir yapı yoktu. Fakat, şehirleşme bu köprüyü adeta yutmak üzeredir.

Beş Köprü, zaman içindeki ömrünü devam ettirmektedir. Melas veya Çark Suyu da artık özelliğini kaybetmek üzeredir. Belki de yakın gelecekte o da kaybolacaktır.

Beş Köprü'nün bugün kitabesi yoktur. Fakat, inşâ edildikten sonra köprüye konmuş olan epigram Bizans imparatoru VII. Konstantinos Porphyrogennetos (913-959) P e r i Thematon isimli eserinde metin olarak yer almıştır. Agathias'ın epigramını kullanmış olmalıdır.

Epigram, ilk zamanlarda mezar taşlarının üzerine yazılan ya da özel-genel yaşayış ile ilgili bir olayı anmak için yazılmış, ölçülü, kısa şiirdir. Kaynaklardan anlaşıldığına göre böyle bir epigramı 582 yılında ölen Agathias tarafından kaleme alınmıştır. O, yüze yakın epigramı Grek Antolojisinde toplamıştır. I. Iustinianus'un 565'te ölmesi üzerine, kendi döneminin tarihini yazmaya başlamıştır. Tamamlayamadığı beş kitaplık eser, 552-558 dönemine ait tarihi içine almaktadır. VII. Konstantinos Porphyrogennetos'daki metin Charles Texier tarafından gezi notlarının XII. bölümündeki Sangarius Üzerindeki Iustinianus Köprüsü kısmında, Fransızca olarak verilmiştir²⁷. Metni:

"Toi aussi, comme l'orgueilleuse Hesperie,
les peuples Me'dique et tout les Hordes
barbares, Sangarius, dont le cours impe'
-tueux est rompu par ces voûtes, tu coules
maintenant esolave d'un travail souverain,
jadis rebelle aux navirea, jadis indompte,
maintenant tu gis sous leş entraves d'une
pierre inflexible."

Dilimize aktarılmış şekli şudur;

"Mağrur Heperidlerden ve Med kavimlerinden ve bütün barbar sürülerinden sonra bu güne kadar ancak kudretli kıvrımları ile kendi akışını köstekleyip, Ey Sangarios hükümdar eli ile sen de köle edildin. Çünkü, önceleri gemilere yol vermeyen, yenilmez olan sen, bugün taştan çözülmeyecek bağlarla kelepçelenmiş, yatıyorsun".

Bizanslıların meşhur tarihçisi Procopius da, "Yapılar" kitabında,

köprünün Justinianus zamanında inşâ edilmeğe başlandığını yazmakta, takiben şunları belirtmektedir: "Akışı çok hızlı, derinliği bir girdap, kendisi ancak okyanusa ölçek olan bu Sakarya Nehri, köprüden hiç etkilenmemiştir. Bunları geçmeye cüreti olanlar birçok gemiyi birbirine bağlayarak, üzerinden yürürlerdi. Fakat, bu hareket tehlikesiz değildi. Zira, Sakarya Nehri, akışı ile ipleri kopararak, tekneleri dağıtır ve insanları boğardı, imparator Justinianus, buraya bir köprü inşâ ettirmeğe başladı. İşe o kadar sıkı sarıldı ki, az bir zamanda tamamlanacağına artık herkes inanmaktadır".

Procopius Yapılar/ De Aedificiis'i henüz bitirmediği bir zamanda, köprünün inşâatı hızla ilerliyordu.

Köprü, VI. yüzyılın Bizans mimarisinin en güzel örneği olarak tarihteki yerini almıştır. Kitabede ve açıklamalarda vurgulandığı gibi, artık Sakarya, akışının sertliği ile taş yapıya hiç bir zarar veremeyecekti. İnsanlar, Konstantinopolis'den, Nikomedia'dan Bithynia'ya, Galatia'ya rahatlıkla gidip-gelebileceklerdi.

Kitabede, Justinianus, büyük bir imparator olarak vurgulanmaktadır, İran'da Medlere (doğrusu Sasanilere) ve İspanya'da Vizigotlara karşı büyük zaferler kazanmıştı. Barbarlar da onun büyüklüğü ve kudreti karşısında diz çökmüştü. Gerçekten de devrin kaynaklarında Justinianus "Caesar Plavius Iustunianus, Alamannicus, Gothicua, Francicus, Germanicus, Anticus, Alanicus, Vandalicus, Africanus" unvanları ile belirtilmektedir. Böylece, Barbar Sürülerinin milliyetleri de açıklığa kavuşmuş olmaktadır²⁸.

DİĞER SAKARYA KÖPRÜLERİ

Ortaçağdan günümüze kadar köprüler yapıları itibari ile taş, ağaç ve betonarme olmak üzere üç kısımda göze çarpmaktadır. İzmit'ten doğuya Bolu'ya ve Ankara'ya uzanan yolda bu köprüleri sık sık görmekteyiz.

Talât Tarkan'ın da işaret ettiği gibi Roma veya Bizans dönemine ait bir köprü daha vardır. Sapanca-Regio Tarsia'yı birleştiren köprü, Sakarya üzerindedir. Kara Abdiler Köyü yakınındaki yapının şimdi sadece temelleri görülmektedir. R.Leonhard da Adapazarı ovasındaki gezisi sırasında bu temelleri görmüş ve harabe oluşuna dikkati çekmiştir. Aynı yeri T.Tarkan ile bir kere daha inceleyen Hâmid İnandık, bu konuda "Sakarya üzerinde, şimdi temelleri görülen bir eski Roma Köprüsü kalıntısı var. Nikomedia/İzmit'ten gelip, Sakarya'yı geçerek kuzey-doğuya giden yol buradan geçmiş olabilir" demektedir. Köprü'nün Regio Tarsia veya modern ismi ile Tersiyeye, yani başındaki yükselti Hire/Hira Tepesine yakın geçmesi muhtemel olan hat üzerinde göze çarpması H. İnandık'ı desteklemektedir. Kaldı ki, Von Diest ve Von Der Goltz da aynı düşüncededir ve onlar çevrede Roma/Bizans taş kaldırımın izlerinin olduğunu söylerler. Ayrıca, Boğazın girişindeki Adliye Kalesi de köprünün kollanmasında rol oynamış olabilir²⁹.

Osmanlıların ilk zamanlarında Geyve Boğazı ve dışındaki kaleler ağına paralel olarak, köprülerin de fazla olduğu göze çarpmaktadır. Özellikle vakıf kayıtlarından bu köprülere ait ilk bilgiler elde edilebilmektedir. Ki giriş kısmında

bunlardan bahsedilmiştir. Bursa-İznik-Mekece-Akhisar-Geyve-Taraklı-Göynük-Mudurnu ve Bolu-Ankara'ya giden yolun önem kazanması ile köprülerin de her zaman geliş-gidişe açık tutulmasını gerektirmiştir.

Akhisar, Sakarya'nın kuzeyinde, aynı isimdeki ovanın dağ eteğine doğru yayılan kasabadır. Paşalar Kalesi, muhtemelen kasabanın korunmasında rol oynamıştır. Bu tarihi kenti Sakarya'nın her iki tarafına bağlayan Kâki, Ziyâret Suyu ve Göksu Köprüleri vardı. Kâki Köprüsü'nün sürekli tamiri ile görevlendirilmiş kişiler vardı. Mehmed, Şâh Veli, Mustafa, Seydî Ali ve Memi'dir. Sultan I. Selim zamanında kendilerine verilmiş B e r a t 'ı vardı. Kadının da girişimi ile köprü tamiri ile Hacı Hüseyin görevli kılınmıştır. Ziyaret Suyu Köprüsü, Gök Dağ yakınında, Ziyaret Suyu üzerinde idi. Ana yol üzerinde olduğu için her zaman bakımı gerekiyordu. Şu anda, Hüseyin Köyü'nden Hacı Ali ve Soğucak Köyü'nden Ali Fakih, avarızdan muaf olmak şartı ile tamiri ile görevlendirilmiştir. Göksu Köprüsü'nün diğer adı Ak Köprü idi. Ana yol üzerinde idi. Vakıfı olmayıp, ahâli tarafından bakımı yapılıyordu. Zamanla harabe hâle düştü. Karaca Hacı b. Mehmed, avarız vermemek şartı ile bu köprüden sorumlu tutulmuştur³⁰.

Bağdat Caddesinin Kanuni Sultan Süleyman zamanında açılmasında, Adapazarı ovasında bazı güçlüklerle karşılaşılıyordu. O da, İzmit-Sapanca, Sapanca-Ada Köy, Ada Köy-Akyazı, Akyazı-Hendek, Ada-Hendek, Hendek-Akyazı-Düzce Bazar yollarının sürekli akarsular tarafından batak, çökek, çamur hâle sokulması idi. Bu yüzden ulaşımda sık aralıklarla köprü yapılması gerekmişti. XVI. yüzyıldan sonra tarih kaynaklarına geçen en önemli Köprü Uzun Köprü'dür. Son zamanlarda Tavuklar Köprüsü diye tanınmıştır. Ulu yol/ Bağdat Caddesi üzerinde idi. J.B.Tavernier, Evliya Çelebi, R. Pococke gibi gezginler "ağaçtan inşâ edilmiş" Uzun Köprü'den geçmişlerdi. Sapanca-Tersiya arasında olup, Ada Köyüne uğramayan, Hendek istikametine giden yol üzerinde idi.³¹

Evliya Çelebi, "bu mahalde bir çamurlu batak orman içre bir haşeb (kereste) den cisr(köprü)-i tâvili vardır. Ki Arab ü Acemde meşhur batak-ı azimdir" diye Uzun Köprü'den bahsetmektedir. Onun anlattığına göre ağaçtan yapılmış köprü bataklık arazidedir. "Cisr-i Tâvil" yani Uzun Köprü'dür. Çok yoğun bataklık üzerindedir. Bir başka yerde de "Sakarya'nın ağaç köprüsünden, tahta köprüsünden geçtik diyerek Uzun Köprü'yü anlatmak istemektedir. J.B.Tavernier de Hendek Yolu üzerindeki bu köprüden geçmiştir. O da "Sakarya üzerinden bir ağaç köprü ile geçilir" diyerek, Evliya Çelebiyi doğrulamaktadır.

1740'da Adapazarı'ndan geçen R.Pococke da, "Sakarya Nehrini ağaçtan yapılmış, büyükçe bir köprüden" yâni Uzun Köprü'den, Tavuklar yanından geçmiştir. Topkapı Sarayındaki bir belgeye göre de bu köprü'nün sürekli açık tutulması için IV.Mehmed'in Akhisar ve Geyve Kadılarına hükmü vardır³².

"Vezir-i Azam Köprülü Mehmed Paşa'nın Sakarya'da üzün Köprü Vakfı olan Despina/Despine ve Eğri Çay Köylerine, Arapoğlu Hacı İbrahim'in men'i

hakkındaki" hükümden, buraların Uzun Köprü'ye vakfedildiği anlaşılmaktadır. 1661 tarihini taşımaktadır. Aynı köprüden 1830'da iki Amerikalı, Eli Smith ve H. G. O Dwight geçmiştir. "Herkesin geçtiği ağaçtan yapılmış köprüden geçtik. Çevresi tamamı ile bataklık araziden meydana gelmektedir. Bütün bu araziden doğruya doğru yol aldık ve Hendek'e vardık"³³.

Adapazarı'nın büyümesi ve XIX. yüzyılda kasaba hüviyetine bürünmesi, ayrıca 1890'da ara demiryolu ile Sapanca'ya bağlanması üzerine yol ve köprüler daha da önem kazandı. Bunda Bolu, Düzce ve Hendek'in ticari ve ulaşım rolleri de önem arz etmektedir. Bu yüzden devlet, Adapazarı-Hendek-Düzce yoluna önem verdi. Ancak, kaldırım veya sonraları şose tabir edilen yol bataklık araziden geçirildi. Sakarya, Çatal Köprü, Mudurnu ve Dinsiz suları üzerinde yeni köprülere gerek duyuldu.

Adapazarı'na en yakın köprü, Trabzonlar veya Güneşler yakınındaki köprüdür. Adapazarı'nın kuzey-doğusundadır. Güneşler, Trabzonlar, Rüstemler ve Çökekler'e yakındır. Akıntının az olduğu bu yerin seçilmesi oldukça uygundu.

Yolun gittikçe önem kazanması, Cumhuriyet hükümetlerini yeni ve kalıcı bir inşaat için zorlamıştır. Nihayet betonarme sistemi ile büyük bir köprü 1937'de hizmete açılmıştır³⁴.

Açılış töreni için şunlar kaydedilmektedir: "4 Temmuz 1937: Adapazarı'nda, Sakarya üzerinde kurulan 90 metre uzunluğunda betonarme köprü'nün inşâsına gösterdikleri çalışmadan dolayı Vali B. Hamid Oskay, Nafia Müdürü İsmail Devletkuşu'na, Nafia Vekili Ali Çetinkaya tarafından teşekkür edilmiş ve birer takdirname gönderilmiştir. Sakarya Köprüsü'nün açılma töreni münasebeti ile geçenlerde Adapazarı'na gelen Nafia Vekili Ali Çetinkaya, Adapazarı'na kadar olan tren hattının Düzce yolu ile Ankara'ya uzatılacağı ve bu yeni yolun İstanbul-Ankara Yolu'nu 100 km kısaltacağını söylemişler ve Haydarpaşa ile Adapazarı arasındaki yolun çift hat olarak yapılacağını ilâve etmişlerdir". Yine aynı yere göre, Sakarya Köprüsü'nün bitirilişi 31 Mayıs 1937 olarak vurgulanmıştır. Uzun yıllar ulaşımda büyük bir yükü kaldıran köprü, yeni yolların açılması nedeni ile eski özelliğini kaybetmiştir. Ama, Atatürk Devri Köprü Mimarisinin bir örneği olarak da tarihteki yerini almıştır. Sakarya Köprüsü, bundan başka halkın deyimi ile de Trabzonlar veya Güneşler Köprüsü ismini de taşımıştır.

Sakarya Köprüsü'nün Çökeklerden sonraki devamı Budaklardır. Burası ile Yağbasan arasında diğer önemli geçiş noktası Çatal Köprü'dür. 1920 öncesinde geliş-gidişe açıktı. Adapazarı hadisesi nedeni ile asiler tarafından tahrip edilmiş veya atılmıştır. Buradaki dereler ve değirmen sularının çokluğu Çatal Köprüyü her zaman önemli kılmıştır. Bir kanal ile Sakarya'ya akıtılması ile yolda ferahlama meydana getirilmiştir.

Dinsiz Suyu, Akyazı'dan ovaya akmakta ve Mudurnu Suyu gibi bataklık oluşturmakta idi. Fundalık alanda kaybolmaktadır. Üzerinde ahşap bir köprü vardı. Haritalara Dinsiz Suyu Köprüsü olarak geçmiştir. Sarıboğaz'da Yörük Tepesinin güneyindedir. Sakarya Nehri batısından kuzey istikametinde akışını

sürdürmektedir.

¹ Feridun Bey, Münşe'atü's-Selâtin, I, s. 398; Hans Demacımam , İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü, çvr: Yaşar Önen, Ankara 1987 s. 210-215; Evliya Çelebi, Seyahatname, hzl: Z.Kurçun-S.A.Kahraman-Y.Dağlı, İstanbul 1999, s. 88-90, 246; H.Aykut, IV.Murad'ın Revan Seferi Menzilinâmesi..., Tarih Dergisi , sayı:34 (1933-1984), s. 202-203; H.Aydın, Bolu Eşkiyalarna Dair, Çele-Bolu, sayı:20, (Aralık 1964), s. 33-34; Burhan Pişkin, Nevşehir Folkloru, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Bitirme Tezi, Erzurum 1970, s.148-149; Tercüman-i Ahvâl, no: 373 , I Rebiülevvel 1280, s.2; Basiret, 5-6 Mart 1374, s.2; Servet-i Fünun-İlavé Kısmı, no:344 , 23 Eylül 1313, s. 44; Târik, no:599 , 24 Teşrin-i Sâni 1885, s.2-3; Tercüman-ı Hakikat, no: 1667, 26 Kanun-ı Evvel 1883, s. L; Sabah, no: 956, 23 Ramazan 1309, s. 2; Tarık, no: 1912, 22 Temmuz 1889, s.3; Y. Halaçoğlu, Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme: Menziller, Ankara 2002, s. 54, 71, 147; Ceride-i Mehakim-i Adliye, sene: 1305, s. 5780; Tarık, no: 213, 15 Teşrin-i evvel 1300, s. 3.

² Vital Cuinet, La Turquie d'Asie – Paris 1894 Ulaşım Bölümü; H. İnandık, Adapazarı Bölgesinin İktisadi Coğrafyası, Coğrafi Araştırmalar II (1958) s. 56-58; Tâlât, Osman İli Tarihi, İstanbul 1926, s. 18; Basiret Gazetesi, no: 2135 18 Haziran 1293, s.4; Tarık Gazetesi, no: 2565, 19 Mayıs 1891, s.1; Sabah Gazetesi, no:770, 5 Teşrin-i evvel 1307, s. 2; Hakuyükü'1-Vekâyi, no: 328 27 Temmuz 1871, s.1; Mizan no: 149, 5 Haziran 1890, 3.5-6; Servet no: 645, 2 Haziran 1890, s. 2; Servet no: 640, 27 Mayıs 1890, s. 2; Servet, no: 586, 14 Mart 1890, s. 2; Servet , 22 Mayıs 1306, a. L; T. C Resmî Gazete, no: 4415, 24 Kanûn-ı Sani 1940, s. 13198.

³ Y.Halaçoğlu, Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme: Menziller, Ankara 2002, s. 147.

⁴ H.İnandık, Sakarya Deltası, İÜ. Coğrafya Enstitüsü Dergisi no: 13 (1963), s. 84.

⁵ H.İnandık, Adapazarı Bölgesinin İktisadi Coğrafyası, İÜ.CED sayı: 21 (1958), s. 81, 82.

⁶ 6 Numaralı Mühimme Defteri, Ankara 1995, s. 64, 343.

⁷ S. Kazmaz, Millî Mücadele'de İpsiz Recep ve Rizeli Gönüllüler, Ankara 1996, s. 127-128 V.Cuinet de aynı bilgileri nakletmektedir.

⁸ Y. Dönmez, Karasu Batısında Bir Yörük Yerleşmesi, İÜ.CED, no: 14 (1964), s. 181-189.

⁹ Ö. L. Barkan- E. Meriçli, Hüdâvendigâr Livâsı : Tahrir Defteri Ankara 1988 s. 449.

¹⁰ Ö. L. Barkan-E. Meriçli, Hüdâvendigâr Livâsı Tahrir Defteri, Ankara 1988, s. 488-490; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, Câmî üd-Düvel, hzl: A. Ağırakça, İstanbul 1995, s. 91.

¹¹ İbn Battoutah, Voyage d'Ibn Battoutah, nşr-çvr: C. Defremery B. R. Sanguinetti, Paris 1949 II, s. 327.

¹² Hoca Saadettin, Tacü't-Tevârih, hzl: İ. Parmaksızoğlu, Ankara 1992 I, s. 60.

¹³ Cevdet Çulpan, Türk Taş Köprüleri, s. 116-119; S. Eyice , Beyazid II Köprüsü, Diyanet İslâm Ansiklopedisi VI, s. 49-50; Gülgün Tunç, Taş Köprülerimiz, Ankara 1978, s. 83-85.

¹⁴ Ş. Turan, Bayezid II. DIA V, s. 234-238.

¹⁵ C. Çulpan, Türk Taş Köprüleri, Ankara 1975 s. 118.

¹⁶ C.Çulpan, Türk Taş Köprüleri, s. 117; E. Dönmez, Geyve 11. Bayezid Köprüsü'nün Kanûni Dönemi Kitabesi (1. Sakarya ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu -1998, Adapazarı 1998 s. 215- 216.

¹⁷ Cumhuriyetin 50. Yılında Sakarya: 1973 İli Yılığ, İstanbul 1973 s.21.

¹⁸ Hoca Sa'deddin, Tacü't-Tevârih, hzl. İ. Parmaksızoğlu, Ankara 1992 , s.60, 90, 109; Ş. Turan, 1560 Tarihinde Anadolu'da Yiyecek Maddeleri Fiyatlarını Gösteren Bir İran Elçilik Masraf Defteri, AÜ-DTCFD XX11/ 3-4 (1964), s. 294; A.S. Ünver, IV. Sultan Murad'ın Revan Seferi Kronolojisi: Şevval 1044(1635)-Receb 1045 (1635), Belleten , XVI (Ocak 1952), a. 575-576; S.R. Unat , Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri, Ankara 1968, s. 209; D'Aramon, Le Voyage de Monsieur d'Aramon, hzl: J. Chesneau, Paris 1887 s. 61-62; V. Pontanier, Voyages en Orient..., Paris 1829, a. 317; M.B.Poujoulat, Voyage dans L'Asie Mineure.Paris 1840 s. 259; J.E.Dauzats, 1858'de Anadolu'nun Bir Köşesi,çvr: R.E.Koçu. İstanbul (basım yeri ?) s. 9 S.G.N. Benjamin, The Turk and the Greek, N.York 1867 s. 110; Yzb. P.Burnaby, Küçük Asya Seyahatnamesi, çvr. M.Gaspiralı. İst 1998 s. 46-47; C.von der Golt, Anatolische Ausfluge, Berlin 1896 s. 111

¹⁹ Cevdet Çulpan, Türk Taş Köprüleri, s. 116-119; Gülgün Tunç, Taş Köprülerimiz, Ankara 1978, s. 83-85; Prof. Dr. Semavi Eyice, Beyazid II Köprüsü, DIA , VI, s. 49-50.

²⁰ C. Çulpan, Türk Taş Köprüleri, s. 118.

²¹ Aşıkpaşazâde,Tevârih-i Âl-i Osman, Atsız neşri, s. 109; Solakzâde, Tarih, s. 14; Neşri, Kitâb-ı Cihânnümâ, hzl: F.R. Unat-M. A. Köymen, Ankara 1987, I, s. 126-127.

- ²² Hâdidî, *Tevârih-i Al-i Osman (1299-1523)*, hzl: N.Öztürk,İstan-bul 199, s. 55.
- ²³ Sencer Şahin, *Adapazarı/Beşköprü Mevkiindeki Antik Köprü ve Çevre tarihi Coğrafyasında Yarattığı Sorunlu Durum*, VII. Kazı Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu, Ankara 1986, s.172-178
- ²⁴ Charles Texier, *Asie Mineure*, Paris 1862 s.88
- ²⁵ P.M.Bijişkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası*, çvr: H. D.Andreasyan, İstanbul 1969, s. 20
- ²⁶ W. F. Ainsworth, *Notes on a Journal from Constantinople by Heraklea to Angora in Autumn 1838*, *The Journal of the Royal Geographical Society* , IX (1839), s. 219.
- ²⁷ Charles Texier, *Asie Mineure*, Paris 1862, s. 88; H. Hasköylü, *Adapazarı'nda Jusüinianus (Sangarios) Köprüsü; Beş Köprü*, İÜ.EF.Sanat Tarihi Bölümü YLT İstanbul 1967, s. 9.
- ²⁸ A.A.Vasiliev, *Bizans imparatorluğu Tarihi*, çvr: A.M.Mansel, Ankara 1943, s. 226; Procopius, *Des Edifices de Juatinien*, çvr: Cousin, Paris 1685, s. 320-321; H.Hasköylü, a.g.e, s. 7.
- ²⁹ Hamit İnandık, *Adapazarı Bölgesinin İktisadi Coğrafyası*, İÜ-CED, sayı:21 (1958), s. 79.
- ³⁰ Ö.L.Barkan-E.Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defteri*, Ankara 1988, s. 499.
- ³¹ Evliyâ Çelebi, *Seyâhatnâme*, hzl: Z.Kurşun-A.Kahraman-Y.Dağlı, İstanbul 1999, s. 90; R.Pococke, a.g. e, s. 95.
- ³² Topkapı Sarayı Müzesi Osmanlı Saray Arşivi Kataloğu, hzl: Ü. Altındağ , Ankara 1988, s. 135.
- ³³ E.Smith-H.G.O. Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, London 1834, s. 26-27.
- ³⁴ *Aydın Tarihi*, Mayıs 1937.

EKLER

Resim 1. Rüstem Paşa Câmii / Sapanca

Resim 2 Sapanca İstasyonu

Resim 3. Ali Fuad Paşa / Geyve İstasyonu

Resim 4. Akhisar / Pamukova İstasyonu

Resim 5. Mekece İstasyonu

Resim 6. Kervan ve Demiryolu

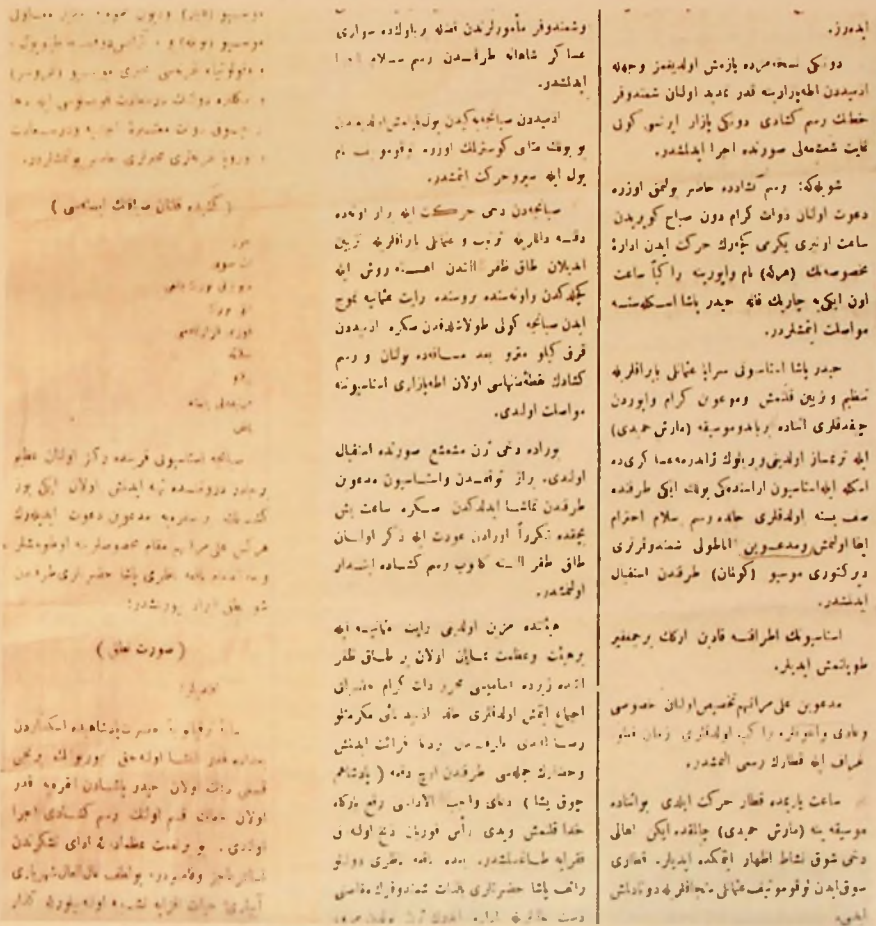

Harita 2. Geyve – Taraklı Yolu

Resim 8. Servet Gazetesi / Adapazarı Demiryolu Açılış Töreni Haberi

(Haziran 1890)

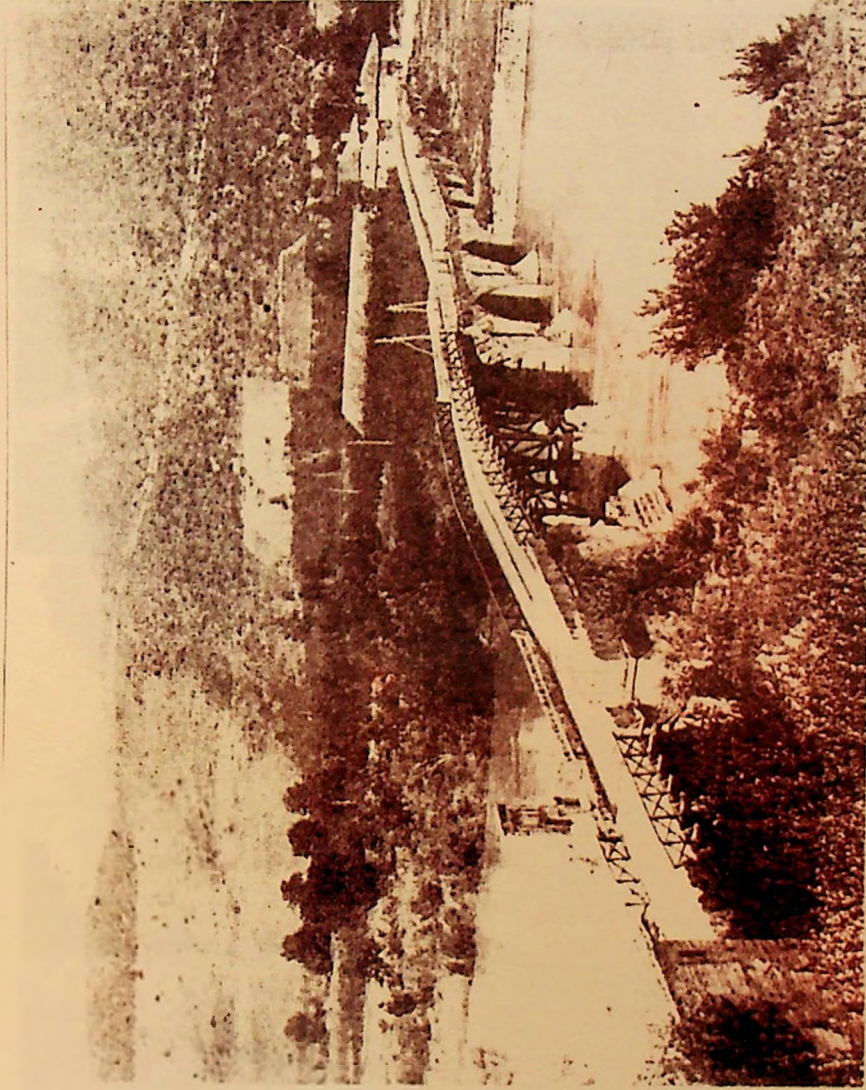
Resim 9. Servet Gazetesi / Adapazarı Demiryolu Açılış Töreni Haberi (Haziran 1890)

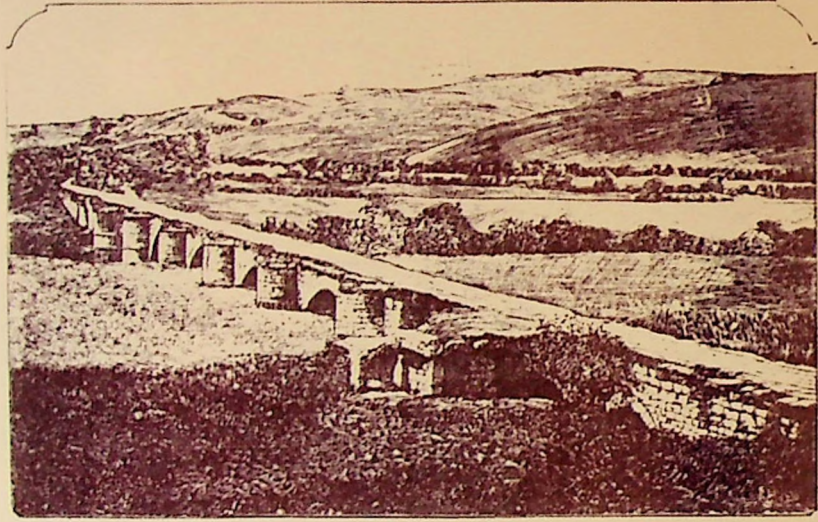
Resim 11. Köprü ve Ali Fuat Paşa

Resim 12. Köprü Kitabesi

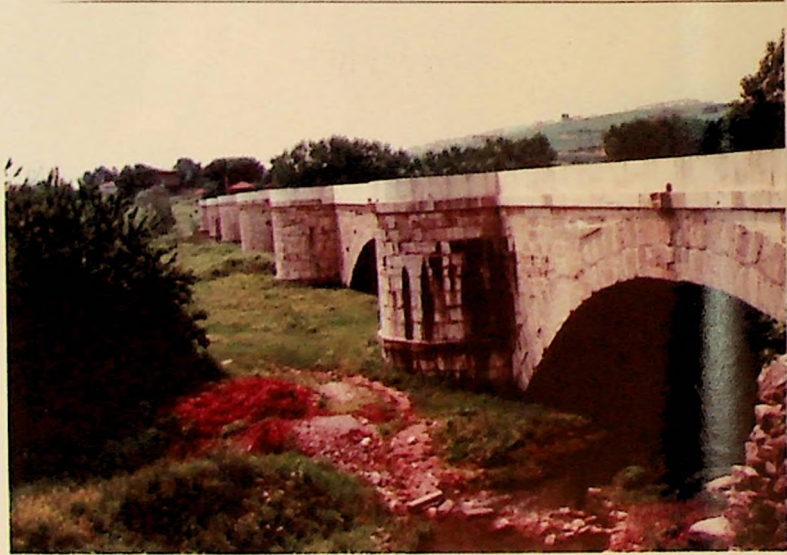

Resim 13. XIX. Yüzyılda Köprü

سقاریا کوبریسی

Resim 14. Servet-i Fünun'da Beşköprü

Resim 15. Beşköprü (E. Konukçu - 2000)

Resim 16. Beşköprü (E. Konukçu - 2000)

VI SAKARYA'YA TÜRK GÖÇLERİ

Doç. Dr. Nedim İPEK
ON DOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ, FEN EDEBİYAT FAKÜLTESİ
TARİH BÖLÜMÜ ÖĞRETİM ÜYESİ

I- Göç, Türk Göçleri ve Sebepleri

Göç kişilerin yerleşmek amacıyla bir iskân ünitesinden diğerine giderek meydana getirdikleri yer değiştirme hareketidir. Bu hareket *iç* ve *dış* göç olmak üzere ikiye ayrılır. İç göç, bir devletin sınırları dahilinde gerçekleştirilen göçlerdir. Dış göç ise, ülke sınırlarını her iki yönde aşarak meydana gelen nüfus hareketleridir. Bu tür göçler iki farklı terimle karşılanır: Bir ülkeden başka bir ülkeye yönelik göç hareketine, nüfus kaybına uğrayan devlet açısından *dış* göç, göçmenin yerleştiği ülke açısından *iç* göç denir.

Göç hareketini, katılanların sayısını dikkate alarak *münferit göçler* veya *kitle göçleri* diye bir tasnife tâbi tutmak mümkündür. Birkaç kişilik küçük grupların farklı sebeplere istinaden yaptıkları göçlere *münferit göç* denir. Savaş, ihtilâl, isyan ve tabii afetleri müteakiben kişilerin kitleler halinde yer değiştirmesine ise *kitle göçü* adı verilir.

Göçe karar verenin kimliğini göz önünde tutarak yeni bir tasnif yapmak da mümkündür. Eğer kişi veya grup, herhangi bir kişi ve kurumun zorlaması olmaksızın kendi rızasıyla daha iyi yaşam koşullarına kavuşmak amacıyla göç etmeye karar vermişse, meydana gelen bu göçlere *serbest göçler*; kişinin meskûn olduğu bölgede yaşayabilmesi için gerekli asgarî şartların ortadan kalkması halinde yapılan göçlere *mecburi göçler* denir.

Göç hareketini gerçekleştiren kişiye genel olarak göçmen denir. Bununla birlikte göçmenler, göç sebeplerine göre farklı terimlerle tanımlanır. Nitekim, göçmen kelimesi Türk göç tarihinin kaynaklarında *muhacir*, *mülteci*, *üsera-yı muhacirîn*, *ev göçü*, *harikzede* ve *istilâzede* gibi terimlerle karşılanmıştır.

Kişiler, beslenme, can ve mal emniyetini sağlama, barınma, nesebini arttırma ve kültürel varlığını koruma gibi temel ihtiyaçlarını karşıladığı coğrafya ve mekânda yaşamını sürdürür. Bu unsurlardan birini veya bir kaçını temin edememesi halinde bulunduğu mekânı terk ederek daha iyi koşullarda yaşamını sürdüreceğini umduğu yere göç eder.

Anadolu'ya yönelik dıştan içe göçün temel sebebini Batılıların Osmanlı'ya karşı izledikleri *Şark siyasetinde* aramak gerekir. Batının asıl

hedefi Avrupa ve Anadolu'da Türklere hayat hakkı tanımamak, onları en azından yaşadıkları yerlerden koparıp atmaktır. Türkiye'ye yönelik göç hareketleri bu gibi devletlerin istilâ emellerinden doğan savaşlarla başladı. 1683'den sonra Türk ordusunun çekildiği sahada yaşayan Türklere ocaklarını ve yurtlarını terk etmek zorunda kaldı. Oysa diğer devletlerin orduları geri çekilirken, ahalisi meskûn oldukları yerlerde kalmış, göç etmeye ihtiyaç duymamıştı.

XVIII-XX. yüzyıllar arası Anadolu'ya gelen Türklerin büyük bir çoğunluğu Kırım ve Balkan göçmenidir. Nüfusunun tamamı Müslümanlardan oluşan sahalardan doğrudan işgal edilirken, Türk nüfus oranı %50 veya altında bulunan yerlerde millî devletlerin inşası plânlandı. Bu nedenle, Kırım ve Kafkaslar Rus işgaline maruz kalırken, Balkanlar'da millî devletler kuruldu. Gerek Rusya, gerekse yeni idareler, yukarıda açıklanan sebepler ve kurulan devlet teşkilâtlarının millî devlet olarak ayakta kalabilmesi için etnik ve kültürel açıdan nüfus çoğunluğuna sahip olmaları gerektiğine inanıyorlardı. Bunu sağlamak için de Türkler göç etmeye zorlanacaklardır. Göçürme politikasında başarıya ulaşmak için Türk toplumuna karşı nüfusun diğer unsuru silâhlendirilmekteydi. Bu şekilde tamamen savunmasız hale getirilen grubun elindeki taşınır taşınmaz mallar gasp ve yağma edilmekte, kendilerine manevi ve ağır vergiler koymak suretiyle ekonomik baskı yapılmaktaydı. Bu ortamda, can ve mal güvenliği kalmayan Türk toplumu çareyi göç etmekte bulacaktır.

Millî devletler liberal veya tarihî milliyetçilik esasına dayalı olarak kurulurlar. Millî devletler içinde buldukları ortama ve şartlara göre farklı tarzlarda oluşurlar. Birincisi: Burjuva sınıfının ticareti geliştirme ve idarede söz sahibi olma isteği sonucu kurulan devletlerdir. Batı Avrupa devletleri genelde bu tarzda ortaya çıktı. İkincisi: Türkiye veya Cezayir örneğinde olduğu gibi emperyalist devletlere karşı kurtuluş mücadelesi veren milletlerin kurduğu devletlerdir. Üçüncü grubu ise emperyalist devletlerin çıkarları doğrultusunda şekillenen ve kurulan millî devletler oluşturur. XIX. yüzyılda kurulan Balkan devletleri üçüncü gruba girer.

Emperyalist devletler tarafından çıkarları doğrultusunda kurulan sözde millî devletlerde devlete adını veren toplumun her zaman çoğunlukta olduğu görülmez. Bazen farklı etnik unsurları içinde barındıran coğrafyada nüfusun yarısı kadar olan, hatta azınlıkta bulunan toplumun hakimiyetine dayalı sözde millî devletler kurulabilmektedir. Bulgaristan Emeti bu devletlerden birisidir. Bu şekilde millî bir devlet kurdurulan bir toplum hakimiyeti kaybetmemek için ilk fırsatta çoğunluğu ele geçirmeyi arzu eder ve bu tarzda politikalar geliştirir.

XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Türk hakimiyetinden çıkan topraklarda mukim Müslümanlar Tuna nehrinin güneyine iltica ettiler. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı öncesi Kazan, Güney-Volga, Kuzey Kafkasya ve Don havalesinde yaşayan Türk toplulukları, diğer Müslüman unsurlarla birlikte geniş bir tehçire tabi tutuldular. Kırım, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı hakimiyetinden çıktı ve 1783'de Rusya'nın işgaline maruz kaldı. Rusya'nın izlediği siyaset neticesinde Kırım Türkleri, Osmanlı Devleti'ne iltica ettiler. XIX. yüzyılın başına kadar bu bölgeden gelen göçmen sayısının üç yüz

ile beş yüz bin arasında değiştiği tahmin edilmektedir¹. Türklerin boşalttığı yerler Rus, Alman, Bulgar ve sair Hıristiyan kolonyal topluluklar tarafından dolduruldu. Söz konusu nüfus hareketleri neticesinde Türklerin genel nüfustaki oranı %35'e indi. Kırım'daki Slav nüfusu ise 1926'da %42'ye ulaştı².

Balkan topluluklarının Osmanlı'ya karşı isyanları ve 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nı müteakip işgal edilen sahalarda meskûn Müslüman ahali kitleler halinde İstanbul'a iltica etmek zorunda kaldı. Türk göç tarihinin en önemli halkalarından birini ise Doksanüç muhacereti oluşturur. 1877-1878 Savaşı ile Bulgaristan Devleti fiilen oluşturulmaya başlandı. Karşılaşılan en önemli engel sahanın etnik yapısıydı. Zira, Bulgar nüfus azınlıktaydı³. O halde, kısa zamanda gerçekleştirilmesi gereken şey bu coğrafyada yaşayan Bulgar olmayan nüfusu yok etmek suretiyle Bulgarları çoğunluk hale getirmektir. Hedefe ulaşmak için Türk nüfusu *yok etme* metodu tercih edildi. Bu siyaset, daha savaşın başında uygulamaya kondu. Türk halkına karşı Bulgarlar silâhlandırıldı. Bulgar, Rus ve Kozaklar müşterek bir kitle imha harekâtı başlattılar. Rumeli'de 500.000 kişi katledildi, katliamdan kurtulanlar ocağını ve yurdunu terk ederek göç etmek zorunda kaldılar⁴.

Doksan üç Harbi sonrası Osmanlı Devleti'ne sözde bağlı Bulgaristan Emareti kuruldu. Berlin Antlaşması ile azınlık olarak tanımlanan Türklere, Bulgar anayasası ile siyasî ve medenî haklar tanındı. Savaş esnasında gerçekleştirilen katliam ve göçlere rağmen yeni idarenin hakimiyeti altında büyük bir Türk nüfusu bulunmaktaydı. Bu nüfusu yok etmek için dünya kamu oyuna rağmen açıktan kitle imha siyasetini sürdüremeyen Bulgaristan, Türkleri anayasa ile tanınan siyasî haklardan mahrum bırakmak, Müslüman topluma ait dinî ve vakıf eserlerini tahrip etmek, Türklerden daha fazla vergi tahsil etmek gibi baskı ve şiddet metodunu kullanmaya başladı. Ancak, şiddet kişiyi geçici olarak sindirebilmekteydi. Şiddete maruz kalan kişi veya toplum millî özelliklerini telkin veya irsiyet yoluyla gelecek kuşaklara intikal ettirdiklerinden bu yolla kalıcı bir çözüme ulaşmak mümkün gözükmez. Tarihî tecrübe asimilasyon politikasının da kısa zamanda istenen sonucu vermediğini gösterir. Hele farklı bir dine mensup olan büyük bir kitleyi kısa bir zaman dilimi içinde özümsemek mümkün değildir. Zira, bir ülkenin etnik ve nüfus yapısı tarihin coğrafya üzerindeki tesirinin bir sonucudur. Bu gerçeği bilen Bulgar idaresi söz konusu baskı ve şiddet metoduyla henüz Bulgaristan'da bulunan Türk toplumunu Anadolu'ya göçürmek suretiyle yok etmeyi plânladı. Bu siyasette de günümüze kadar oldukça başarılı olduğu anlaşılmaktadır. Netice itibarıyla 1877-1911 tarihleri arasında yaklaşık 1.300.000 kişi Balkanlar'dan henüz Türk hakimiyetinde bulunan topraklara göçmek zorunda kaldı.

Balkan Savaşı'nda yaklaşık olarak 200.000 Müslüman öldürüldü⁵. Savaş ve sonrasında Osmanlı hakimiyetinden çıkan yerlerdeki Türklerin hemen tamamı göç etti. 1908-1918 tarihleri arasında gelen göçmenlerin sayısı resmî istatistiklere nazaran 450.000 kişidir⁶. Diğer bölgelerden gelenleri de hesaba katarsak göç edenlerin miktarı bir milyonu bulur⁷. Söz konusu göçmenlerden ne kadarının Bulgaristan'dan ayrıldığını net bir şekilde ifade etmek mümkün

değildir. Bununla birlikte, Waltschoff'e göre, söz konusu göçler neticesinde 1912 sonrasında Bulgaristan'da 500.000 Türk kalmıştı⁸. Bunların bir kısmı da Türk sınırına firar ederek iltica talebinde bulunuyordu⁹. 1923-1949 arası Bulgaristan'dan göç edenlerin sayısı 220.000'i aştı¹⁰.

Bulgar nüfusunun artış oranı Türk nüfusa göre azdır¹¹. Türk nüfusu, artış hızının fazla olması sonucu 1950'lerde 1.170.000'e çıktı. Bulgar idaresini korkutan husus Türklerin ülke nüfusu içerisindeki payının %10 limitini aşmasıydı. Bu çerçevede Bulgaristan'da Türk topluluğunun nüfus artış hızı, hakim unsur Slavları gelecekte çoğunluğu yitirme kuşkusuna düşürdü. Bir diğer endişe kaynağı ise böyle bir nüfus yapısına rağmen Türkiye ile sınırdaş olmasından kaynaklanır. Zira, sosyolojik araştırmalar, bir ülkede yaşayan farklı bir grubun soydaşlarının sınır devletin kurucusu ve hakim unsuru olmasını potansiyel bir tehlike olarak görürler. Hatta, azınlığın soydaşının devleti kendisinden daha güçlü ise, bu kuşku onu tesirli tedbirler almaya dahi meylettirebilir. Bu düşüncelerden hareketle Bulgar makamları Türk toplumunun böyle bir harekete geçip geçmeyeceğini araştırmaksızın insan haklarına aykırı bazı uygulamalarda bulundu. Bunun amacı ise fazlalaşan Türk nüfusu göçürmekti. Neticede 1950-1951'de 156.000 Türk Türkiye'ye göçürüldü¹². 1923-1960 yılları arasında Bulgaristan'dan 374.478 göçmen geldi¹³. Şubat 1953'de Türk-Bulgar sınırı yeniden açıldıktan sonra Bulgaristan artık Türk göçüne izin vermedi. Bu tarihten sonra Türkiye ile Bulgaristan arasında imza edilen *Yakın Akriba Göçü* anlaşmasına (1968) kadar Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç olmadı. Bu anlaşma gereğince Bulgaristan'dan on yıl içinde yaklaşık 130.000 göçmen geldi¹⁴. Netice itibarıyla 1923-1989 yılları arasında yaklaşık 660.000 Türk Bulgaristan'dan Türkiye'ye iltica etmek zorunda kaldı. Bulgaristan'ın göçürme politikası neticesinde Türk nüfusunun payı 1887'de %19.2, 1892'de %17.2, 1900'de % 14.4, 1934'de % 10.2, 1965'de %9.1'e indi¹⁵. 1992 Bulgar istatistiklerine göre ülke dahilinde Türklerin genel nüfus içindeki payı %12.7'dir¹⁶. Bulgaristan'ın nüfusu gerek dışa göç, gerekse doğum oranlarının düşük olması sebebiyle hızla azalmaktadır. Örneğin, 1985'de 8.849.000 olan nüfus doğum oranlarının düşük olması ve 1989'da Bulgaristan Türklerinin kitlesel boyutta Türkiye'ye göçürülmeleri sebebiyle 1995'de 8.384.700'e kadar geriledi¹⁷.

Netice itibarıyla, Bulgaristan farklı etnik unsurların yan yana yaşadığı bir coğrafyada kuruldu. Bulgaristan'ın kurucuları ve idarecilerinin hedefi Bulgar nüfusu çoğunluk hale getirmektir. Bulgaristan bu hedefe iki yol ile ulaşmaya çalıştı. Birinci yol: Bulgaristan'daki Türkleri yok etmek ve dışarıdaki Bulgarları ülke dahiline çekmektir. Bu hedefe ulaşmak için savaş dönemlerinde Türk nüfus katledilirken barış döneminde göçürme metodu uygulandı. Bu uygulamalar sonucu Türk nüfusunun genel nüfus içerisindeki payı % 10'ların altına çekilebildi. Ancak, Türk nüfus artış hızı yüksek olduğu için tamamen yok edilemedi.

Yunanlıların hedefi, çok milletli yapıya sahip olan topraklar üzerinde tek millete dayanan bir devlet kurmaktır. Bu fikir Yunanlıların hamisi olan devletler tarafından da kabul edilince, Türklere göç yolları gözükte. Kuruluş sonrası

Megali İdea'nın ilk hedefi Teselya, Epir, Makedonya, Trakya ve Ege Denizi'ndeki adaları Yunanistan'a dahil etmek, ikinci aşamada dünyadaki bütün Helenlerin bağımsız yapılması ve birleştirilmesiydi. Dışarıdaki Helen nüfusu Yunanistan'a göçürmek söz konusu dahi edilemezdi. Yunanistan'ın önünde, Megali İdea'yı ve enosisi gerçekleştirmek için iki seçenek vardı: Birincisi katliam ve soykırım metodu, ikincisi ise göç idi. Mora isyanı esnasında isyan sahasındaki Türkler katliama maruz kalır hayatını kurtarabilenler ise kurtuluşu göç etmekte bulurlar. Bu uygulamalar sonucu Yunanistan, kuruluş aşamasında nüfus açısından mütecanis bir yapıya kavuştu. Nüfusun bu yapısı sınır değişikliklerinde bozuluyordu. Dolâısıyla, Yunanistan her defasında aynı metoda baş vurdu. Netice itibarıyla, Yunanistan'ın kontrolüne geçen sahada Osmanlı hakimiyeti döneminde yaklaşık 900.000 Türk yaşamaktaydı. Bunun yarısı 1923 öncesi ülkeyi terk ederek Anadolu'ya göç etti. Mübadele antlaşması çerçevesinde ise 400.000 ile 500.000 civarında Müslüman Türk göç etti¹⁸. 1934-1980 arası Yunanistan'dan 43.788 kişinin Türkiye'ye iltica ettiği tahmin edilmektedir¹⁹.

Benzer siyasî politikaları Sırbistan'da da tespit etmek mümkündür. Kırsal alanda yaşayan Müslümanlar daha, XVIII. yüzyılın başından itibaren genel bir güvensizlik psikolojisi içerisinde kalelere çekildiler. 1830 fermanı ile Müslümanlara Sırbistan'da kalma veya bir yıl içerisinde terk etme imkânı tanındı. Bu fermanı duyan Belgrat'taki Müslümanlar panik içerisinde mallarını yok pahasına Sırlara satarak göç yollarına düştüler. Kalanlar katliama veya din değiştirmeye maruz kaldı. Sırp Prenslığı, tüm imkânlarını kullanarak Türkleri bölgeden kaçırma politikasını etkin biçimde uyguladı. 1862'de Kanlıca Milletlerarası Konferansı'nda sivil Müslüman ahalinin Sırbistan'ı terk etmesi kararlaştırıldı. Birkaç yıl içerisinde yaklaşık 8.000 Türk göç etti. Geride 5.000'e yakın Müslüman kaldı. Bu sayı Doksanüç Savaşı'nı müteakip sınırların büyümesi ile 10.000'e çıktı. Balkan Savaşları sonucu Yenipazar Sancağı, Kosova ve Makedonya'nın batı bölümünün Sırbistan'a dahil edilmesiyle Müslüman nüfus 500.000'i aştı²⁰.

1 Aralık 1918'de Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı kuruldu. Müslüman göçü 1918 sonrasında oldukça yavaşladı. İkinci Dünya Savaşı sonrası Yugoslavya idaresinin yüz dekardan büyük emläke sahip olanların topraklarına el koyması, ticaretin tahdit edilerek esnafın malının müsadere edilmesi, işçilere ideolojik ayırım yapılması, Türklerin yüksek oranda vergiye tabi tutulması, Türk gelenek-görenek ve inançlarına saygı duyulmaması, Türklerin Slavlarla evlenmeye veya Sırp köylerine iskâna mecbur edilmesi gibi uygulamalar nüfus hareketini yeniden hızlandırdı ve 1950-1958 yılları arasında 104.372 göçmen geldi²¹. Netice itibarıyla, 1923-1960 yılları arasında Yugoslavya'dan 269.101 kişi göç etti²².

Türkler, Romanya'nın Dobruca bölgesinde yoğunlaşmış durumdaydılar. Doksanüç Harbi'nde 90.000 Türk, Dobruca'dan Türkiye'ye göç etmişti. Göçler, savaş sonrası münferit bir tarzda devam etti. 1878-1912 tarihleri arası Müslümanların Hıristiyan idaresinden rahatsız olması, yeni toprak mülkiyeti rejimi, 1883 tarihli mecburî askerlik kanunu, Türklerin kamu hizmetine

alınmaması, 1899 kıtlığı, Rumen iskânı ve Türklerin siyasî haklardan mahrum kalışları gibi sebeplerden dolayı göçler münferit bir tarzda devam etti. Göç, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı esnasında yine kitlesel bir boyut kazandı. Cumhuriyet döneminde de göçler devam etti. Bu dönemde Türkiye Romanya'dan Türk göçünü teşvik edici bir politika izledi. Eylül 1936 tarihinde Türkiye ile Romanya arasında Dobruca'daki Türk ahalinin göçünü tanzim eden bir antlaşma imza edildi. Bu antlaşmanın neticesinde 1935-1939 tarihleri arasında yekûn 64.570 kişi göç etti²³. 1923-1960 arasında Romanya'dan iskânlı ve serbest olmak üzere 121.351 Türk göçtü²⁴.

Birinci Dünya Savaşı esnasında Rus istilâsına maruz kalan Erzurum, Gümüşhane, Trabzon, Van ve Bitlis vilâyetlerinde Ermeni çeteleri bir milyonu aşkın Müslüman'ı katletti. Bu katliamdan kurtulabilen Türkler ırz ve can güvenliğini temin maksadıyla henüz işgal edilmemiş yerlere iltica ettiler. Resmî makamlar söz konusu göçmenleri Şark mültecisi terimi ile tanımladı. Bunların yaraları henüz sarılamadan Türk toplumu yeni bir mülteci meselesiyle tanışacaktır. Bu sefer, Yunan işgal kuvvetlerinin Batı Anadolu ve Doğu Trakya'da Rumlar lehine bir nüfus ihtilâlini gerçekleştirebilmek amacıyla Türk nüfûsa reva gördükleri soykırım hareketinden kurtulmak isteyen Türk halkı can havliyle İç Anadolu'ya iltica edecektir.

Maria Todorova'nın dikkat çektiği üzere Batı Avrupa XII. yüzyıldan beri genel bir homojenleştirme siyaseti takip etti. Bu çerçevede İngiltere'den Yahudiler, İspanya yarımadasından Yahudi ve Müslümanlar sınır dışı edilirken, Fransa ve Almanya'da gerçekleştirilen din savaşları sayesinde ve güçlü hanedan devletlerinin etkisiyle gelecekteki ulus devletlerin temeli atıldı. Batı Avrupa XX. yüzyıla kadar etnik ve dinî homojenlik ve disiplinli bir toplum ortaya çıkardı. Ulus devlet ve demokrasi anlayışlarını ve uygulamalarını bu değerler kütesi üzerine oturtular. XIX. yüzyılda Balkanlar'da da aynı politikalar uygulamaya kondu. Neticede, ortaya çıkan dramatik nüfus hareketlerine rağmen Balkan ülkelerinden hiçbiri Avrupalı ulus devletin arzulan etnik ve dinî homojenliğine ulaşamadı²⁵.

Türk basını Balkan devletlerinin nüfus politikasının farkına varınca Türk kamu oyunu uyarma ihtiyacı duyar. Örneğin: *Deliorman Gazetesi* "Türkler hicret etmiyor, ettiriliyorlar" ifadesiyle bu politikaya dikkat çekmektedir. Bunun üzerine Bulgaristan'daki Türk basını göçü önlemeye yönelik yayınlar yapmaya başlar. Bu çerçevede Sofya'da yayınlanan *Rehber Gazetesi* "mal ve yurt kolay ele geçmez. Ecdattan kalan sevgili yurdumuzun kıymetini biliniz. Bunlar elden çıktıktan sonra tekrar ele geçmez. Son pişmanlık fayda etmez"²⁶ gibi ifadelerle Bulgaristan'daki Türk toplumunu ocaklarını terk etmemeleri konusunda uyarıyordu. Keza, Filibe'de yayınlanan *Balkan Gazetesi* "... Bizim için selâmet yolu Türkiye'ye göç etmek değil, bilakis hicret fikrini yüreklerimizden çıkarmak, ... dinimizi, milliyetimizi, mazimizi muhafaza etmektir."²⁷ ifadeleriyle Türk toplumunda oluşan göç fikrini yok etmeyi hedef alır. Yine aynı gazetenin sütunlarında yer alan Edirne Alay Müftüsü Fahreddin imzalı "*Bulgaristan Müslümanlarına Nasihat*" başlıklı yazıda şu ifadeler yer verilir: "*Müslümanların*

yerini yurdunu yok pahasına satıp göç etmesi muvafık değildir. Bizim misafir kabul edecek maddiyatımız yok... Türk göçmenlerinin ocaklarına dönmelerinin insanlık hakları olduğunu Bulgar Hükümeti der-hatır etmiyor. Zira, Bulgaristan'da Müslüman nüfusun artması işlerine gelmiyor. Bu ortamda Bulgaristan Müslümanları maârifin terakkisine ve partizanlık felâketine düşmeyerek 600.000 reyî bir nokta-i ittihadâ toplayarak hukuklarını muhafazaya çalışmalıdır. Hayırlı nasihat budur."²⁸ Aynı gazetede "Bulgaristan Müslümanlarına" başlığıyla yayınlanan bir diğer yazıda da "Ben Kırım muhaciriyim. Dedem 30 sene önce göç etti. Ancak, muhacirlerin çoğu yollarda kırılmış, kalanlar da sefalet ve sıkıntı içindeler. Göç yıkımdır..."²⁹ ifadeleriyle göçün toplumlara getirdiği sıkıntı ve zararlar gösterilmek istenir.

Balkan devletlerinin söz konusu politikasına karşılık, II. Abdülhamid Türk sınırları dışında kalan Balkan topraklarında meskun Türk ve Müslüman nüfusu Osmanlı devletinin emniyet unsuru olarak telâkki etti. Bu nedenle Balkan devletlerinden Anadolu'ya yönelik kitle göçlerine izin verilmedi. Bununla birlikte, bu toplulukların buldukları yerlerde can güvenliği sağlanamayınca *hilâfetin gereği* olarak münferit göçe izin vermek zorunda kaldı. Cumhuriyet döneminde iskân dairesine millî hudutlar ve Türk vatandaşlığı haricinde kalan Türklerin Anadolu'ya getirilip yerleştirilmesini kolaylaştırması yönünde talimat verildiği anlaşılmaktadır. Zira, bu uygulama hem söz konusu nüfusun ve hem de Türkiye'nin menfaatine bulunur. Bu çerçevede kendi isteğiyle gelen kişiler istedikleri yer ve bölgede yerleşmek imkânına kavuşurken, Türk hükümetinin yardımını talep edenler ise kendilerine gösterilen yerlerde yerleşeceklerdi³⁰. Cumhuriyetin ilk yıllarında ise sınırdaş ülkelerdeki Türklerin Anadolu'ya göçüne ilk etapta izin verilmedi. Ancak, ilerleyen yıllarda Türk makamları Türkiye'nin güçlü olduğu, en az 500.000 kişilik bir kitleyi barındırabilecekleri iddiasıyla kitlesel boyutta göçen Türkleri kabul ettiler³¹.

II- Sakarya'ya Yönelik Göçler

Sakarya'ya yönelik nüfus hareketleri incelendiğinde, temelde dıştan içe göç ve iç göç olgusuyla karşılaşılır. Şüphesiz, bu göç hareketlerini birbirinden farklılaştıran unsurlar mekân ve sebeplerdir. İç göçler daha ziyade ekonomik olarak hayat standartlarını yükseltmek amacıyla ferdî veya gruplar hâlinde gerçekleştirilir. Dış göç veya içe göç ise yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı üzere kişinin meskûn olduğu bölgede yaşayabilmesi için gerekli asgarî şartların ortadan kalkması halinde gruplar veya kitleler hâlinde gerçekleşir.

A- Kırım ve Kafkas Göçmenleri

1783-1922 yılları arasında göç eden Kırım Türklerinin sayısı tahminen 1.800.000'dir. Bunun bir kısmı Adapazarı gibi küçük yerleşim birimlerine yerleştirildi³². Kafkas grupları içerisinde Karaçay Türkleri de Anadolu'ya göç eder. Resmî belgelerde Kafkas göçmenleri genellikle Kafkas veya Çerkes adıyla anılır. Bu nedenle, Kafkasya üzerinden gelen Türk göçmen sayısını net tespit etmek imkânı yoktur³³. Bununla beraber, Kafkaslar üzerinden gelen Türk göçmenleri ile ilgili arşiv vesikalarına tesadüf edilebilmektedir. Örneğin, 1917'de

12 hanede 38 nüfus Ardahanlı mülteci Batum üzerinden İstanbul'a gelmişti. Söz konusu mülteciler 1922'de Adapazarı'na geçtiler. Artvin'in Türk sınırlarına dahil olması ile bunların kendi istekleri doğrultusunda memleketlerine iadeleri kararlaştırıldı³⁴.

B- Doksanüç ve Balkan Savaşı Göçmenleri

Söz konusu göçmenler ilk etapta geçici iskân bölgelerinde barındırıldılar. Geçici yerleşim bölgeleri ise İstanbul'un yanı sıra Anadolu'da iskân merkezi olan vilâyet merkezleridir. Neticede, kısa bir süre içerisinde İstanbul'da yoğun bir göçmen trafiği ortaya çıktı. Bu ise şehrin sağlık ve asayişini tehdit eder hale getirdi. Bunun üzerine göçmenlerin süratle Anadolu'ya sevk edilmesi kararlaştırıldı. Sevkıyata en yakın idarî birimden başlanılmaktaydı. Neticede, İstanbul'a yakın olması dolâısıyla İzmit kısa bir süre içerisinde göçmenlerle doldu. Örneğin, 1883'de İstanbul'da Humbarahane'de mevcut göçmenlerin Bâb-ı Ali'ye karşı asayiş bozucu uygunsuz hareketlerde bulunacakları anlaşılınca çeşitli tedbirler alındı. Söz konusu göçmenlerden bir kısmı deniz yolu vasıtasıyla İzmit'e sevk edildi³⁵. Öte yandan, kitlesel göçün ardı alındıktan sonra Adapazarı'na göçmen sevkî münferiden Balkan muharebelerine kadar devam edecektir. Örneğin, Temmuz 1894'de bir hanede yedi nüfus Köstenceli göçmen ve 1898'de sekiz hanede 53 Rumeli göçmeni Ankara treniyle iskân edilmek üzere Adapazarı ve Eskişehir'e sevk edildi³⁶.

7 Ağustos 1909 tarihli tezkireden anlaşıldığı kadarıyla göçmenlerin Rumeli'de yerleştirilmesinin kararlaştırılması ve yerleşime elverişli arazinin az olması gibi gerekçelerden dolayı bölge göçmen iskânına kapandı. Temmuz 1909'a kadar Düzce ve Adapazarı taraflarına birçok göçmen yerleştirildiğinden iskâna elverişli arazi kalmamıştı. Bununla birlikte, akrabasının bulunduğu yerleşmelerde iskân edilmek isteyen göçmenlerin bölgeye gönderilmesine devam edilmekteydi³⁷.

Balkan Savaşları sonrası da Adapazarı'na göçmen sevkî devam etti. İzmit ve Adapazarı'nda sevk ve iskân işini hususî memur ve komisyonlar yürüttü. Ayrıca, gönderildikleri vilâyetlerin iklimine ve havasına uyum sağlayamayan göçmenlerden bir kısmı İzmit ve çevresinde iskân edildi.

C- Muhacirîn-i Üsera

Birinci Dünya Savaşı esnasında Almanlara esir düşen Rus ordusuna mensup Türk askerleri de mevcuttu. Osmanlı Devleti, müttefikleri ile yaptığı anlaşma çerçevesinde Alman ve Avusturya'nın elindeki Müslüman Türk esirleri Türkiye'ye nakletmeye başladı. Gelecek olanlardan zanaatkârların güvenlik gerekçesiyle ikâmet sahaları değiştirilen gayr-i müslimlerin oluşturduğu iktisadî boşluğu doldurmak gayesiyle ihtiyaç nispetinde beldelere dağıtılacaktı. Kendilerine terk edilmiş emvalden dükkân, alet ve sanayi edevatı ile kredi verilecekti. Öte yandan, bunların göçmenler arasında bulunan dul kadın ve kimsesiz kızlarla izdivaçları teşvik edilecekti. Toplu iskân güçlüğüne sebebiyet verdiği için bunlar müteferrik olarak iskân edilip yerleştirilecekti. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu şekilde 755 kişi Osmanlı tabiiyetine girmiştir.

Bunlardan 99 kişi Adapazarı kasabasında, 63 kişi ise Firuzlu, Arslanbey, Tamlık, Söğütlü Sagir ve Cedit köyleri ile Sapanca nahiyesi sınırları dahilinde iskân edildi³⁸.

1948-1951 yılları arasında Unra- Unesco'nun gayretleriyle Avrupa üsera kamplarından bin kadar Türk mülteci getirildi. Bunlardan 24 aile (45 kişi) Sakarya dahiline sevk edildi. Hepsi de münevver aydın olduklarından şehirde yerleştirildi³⁹.

D- Şark Mültecileri

Rusların Birinci Dünya Savaşı esnasında, işgal ettiği Trabzon, Erzurum ve Van vilâyetlerinde takip ettikleri politikaların bir neticesi olmak üzere Türk ahali batıya doğru çekilmeye başladı. Osmanlı vesikalarında bunlara Şark mültecileri adı verilmektedir. Şark mültecilerinin bir kısmı deniz yoluyla Sinop ve Bolu üzerinden güneye inmişlerdi. Geri çevrilmeleri halinde daha fazla sıkıntı çekecekleri düşünülüğünden Bolu gibi buldukları yerlerde geçici olarak iskânı zorunlu olarak tasvip edildi. Ancak, buralarda da bir sıkıntı başlayınca Bolu mülteci trafiğine kapandı. Öte yandan, Şark mültecilerinin batıya geçmesini önlemek için tedbirler alındı. Buna rağmen, 58 Trabzonlu mülteci İzmit Mutasarrıflığı dahilinde yerleştirildi. 1920'de İzmit'teki mülteci sayısı 2.728 kadardı⁴⁰.

Yunan kuvvetleri 27 Mart 1921'de Adapazarı'nı işgal etti. Yunan işgali karşısında Adapazarı halkı şehri terk ederek Hendek- Düzce istikâmetine doğru göç etti⁴¹. Gidecek bir yeri bulunmayan kimsesiz kadın ve çocuklar İran Konsolosluğuna sığındı. İşgal kuvvetleri, Adapazarı'nın çevresinde bulunan bazı köyleri yaktı ve halka baskı ve zulümde bulundu⁴². Türk kuvvetleri 21 Haziran 1921'de Adapazarı'nı ele geçirdi⁴³. Şehri yakarak geri çekilen Yunan kuvvetleri beraberlerine aldıkları Türkleri Adalara ve Tekirdağ'a gönderdiler. Söz konusu göçmenler, Hilâl-i Ahmer'in teşebbüsü sonucu Gül Cemal vapuruyla geri getirildiler. Bunlar pek sefil ve perişan bir haldeydi⁴⁴.

E- Mübadele ve Sonrası Gelen Göçmenler

Türk-Yunan Mübadele Sözleşmesi çerçevesinde göçmenlerin yerleştirileceği alanlar on bölgeye ayrıldı: Adapazarı, 7. alan olan İzmit, Bolu, Bilecik, Eskişehir ve Kütahya grubu içine giriyordu⁴⁵. Adapazarı'nda yerleştirilecek göçmenler ilk etapta İstanbul ve İzmit limanına sevk edildiler. Lankaza, Karçova, Selânik, Dodanyan ve Kozana mübadillerinden 16.942 kişi Selânik limanından İzmit limanına Bandırma, Ankara, Kartal, Salih, Sürat, Antalya, Sakarya ve Arşipologos isimli vapurlarla taşındı⁴⁶. Arşiv vesikalarından anlaşıldığı kadarıyla mübadeleye tabi köylerin ahali imkânlar ölçüsünde topluca sevk ediliyorlardı⁴⁷.

İzmit 7. iskân mıntıkasının limanı konumundadır. Limana gelen göçmenler sağlık taramasından geçirilir, hasta olanlar hastanelere, yakınları tecridhaneye sevk edilirlerdi. Gelen göçmenler genellikle zayıf ve sefil bir durumda olduklarından hastalıklara karşı dirençsizdiler. Bu da göçmenlerin çabucak hasta olmalarına ve çocukların ise *yeşil ishale* yakalanmalarına

sebebiyet veriyordu⁴⁸.

7. iskân dağıtım merkezine gelen mübadillerden hali vakti yerinde olanlar kendi imkânları ile otelleri mekân tutarken, fakir olanları imkânlar ölçüsünde tanzim edilen misafirhanelere yerleştirildiler. Talimatname gereği üç gün iskân merkezinde tutulan göçmenler, daha sonra sürekli olarak yerleştirileceği şehir, kasaba veya köylere sevk ediliyorlardı⁴⁹. Mübadilleri yerleştirme faaliyetlerinin devam ettiği dönemlerde Türk hükümeti başka bölgelerden gelen göçmenleri ilkesel olarak kabul etmiyordu. Bununla birlikte bir şekilde Anadolu'ya gelenlerin iskân yardımı almamak şartıyla elverişli yerlerde yerleşmelerine izin vermekteydi. Bu şekilde Adapazarı'nda yerleşen göçmenler mevcuttur⁵⁰.

Toprağının verimli olması ve iş bulma imkânlarına sahip bulunması dolayısıyla mübadele sonrasında da Adapazarı büyük bir göçmen akınına uğrar. 1950'ye kadar Romanya ve Bulgaristan gibi Balkan ülkelerinden kopup gelen göçmenlerin bir kısmı Adapazarı dahilinde yerleştirildiği anlaşılmaktadır⁵¹. 1951-1952 tarihleri arasında gelen Bulgaristan göçmenlerinden 600 ailenin Kocaeli bölgesine yerleştirilmesi plânlandı. Bunların yerleşimi henüz gerçekleşmeden, memleketin diğer yerlerine gönderilen lâkin buraları beğenmeyen 600 aile yerleşmek üzere vilâyet dahiline geldi. Söz konusu göçmenlerin büyük bir kısmı Adapazarı'na gönderildi⁵².

Tito rejimi ile bağdaşmayıp Yugoslavya'dan Türkiye'ye serbest göçmen sıfatıyla akın eden göçmen ailelerinden bir kısmı da Sakarya dahilinde yerleştirildi⁵³. Bunların sayısını tespit edemedik. Ancak, sözel kaynaklardan elde edilen bilgilere göre, Manastır'ın Kınalı köyünde meskun 600 hanelik Türk kitlesi 1959 yılına kadar Türkiye'ye göçtü ve büyük bir kısmı Sakarya vilâyeti dahilinde yerleştirildi⁵⁴. Başka illere gönderilen mülteci ve göçmenlerden bir kısmı da zamanla iskân yerlerini terk ederek Sakarya'ya kontenjan dışı yerleştirildiler.

F- İç Göç

Meskûn olduğu bölgede geçimini sağlayamayan kişiler, aile bireyleri ile veya yalnız başına başka bir bölgeye göç edebilmekteydi. Özellikle, iç kargaşanın olduğu, devletin nüfus ve iskân politikalarının değiştiği veya vergi imtiyazlarının kaldırıldığı dönemlerde sınır boylarında ikâmet eden halkın başka diyarlara göç ettikleri bilinmektedir.

Trabzon vilâyeti dahilinden her sene birçok kişi aileleri ile birlikte yerleşmek amacıyla Adapazarı ve Düzce'ye giriş yapıyordu. İzinsiz gelen bu gibi aileler orman sahasına veya mücavir alanına yerleşmekteydiler. Bu şekilde bölgeye gelen Doğu Karadenizlilerin miktarı daha 1909'da 15.000'i bulmuştu. Bu ise ormanların tahribatını gündeme getirmekteydi. Nezaretin kesin tebliğine rağmen, Trabzon vilâyeti göçü önlemeye gayret etmemekte, gelenlerin îadeleri bazı zorlukları ve ekstra harcamaları gündeme getirmekteydi⁵⁵. Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne çekilen 3 Ağustos 1909 tarihli tezkirede Adapazarı kazası dahilindeki ormanlarda bulunan Ordu ve

Trabzonluların cami, mektep ve kulübe gibi binaları inşa ettikten sonra tahliyesinin hayli zorlaşacağı, bu nedenle söz konusu kişilerin yerleşmeye çalıştıkları ormanlık sahadan bir an evvel çıkarılarak iskâna elverişli bir bölgeye nakledilmesi istenmekteydi⁵⁶.

Bâb-ı Âli söz konusu sorunu çözümlmek için iki tedbire baş vurdu. Birinci tedbir, serhat ahalisinin öteye beriye dağılması sınır güvenliği açısından sakıncalı bulunduğundan Trabzon ve havalisi ahalisinin göç etmesinin önlenmesine çalışılacaktı. İkinci tedbir olarak, Trabzon'dan Adapazarı'na gelenlerden ev ve yer tedarik ederek yerleşenler buldukları yerlerde bırakılırken henüz söz konusu ihtiyaçlarını karşılayamamış olanlar memleketlerine iade edileceklerdi. Ancak, iadelerin bir takım harcamaların yanı sıra zorluk ve şikâyetlere sebebiyet vermemesi, istenmeyen bir olayın ortaya çıkmasına engel olmak için İzmit ve Bolu mutasarrıflıkları ile işbirliği yapılması, Trabzonluların kadim yurtlarına iade edilmesi ve orman dahilinde hiç kimsenin yerleşmesine izin verilmemesi istenir⁵⁷.

III- Sakarya'ya Sevk Edilen Göçmen Sayısı

Sakarya vilâyeti dahiline gönderilen göçmenlerin kesin sayısını tespit etmek çok güç bir meseledir. Zira, Osmanlı istatistikleri vilâyet veya sancak bazında tertip edilmiştir. Ayrıca, göçmen sevk yerleri yine idarî birim bazında belgelere kaydedilmiştir. Doksanüç Savaşı sonrasında İstanbul dışından Anadolu'ya giriş yapan göçmenlerden dokuz bini aşkın kişi İstanbul'a uğramaksızın İzmit sancağına giriş yaptı⁵⁸. İstanbul'dan bölgeye sevk edilen göçmenlerle ilgili istatistiki bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte, 1897 yılına kadar İzmit sancağı dahilinde 46.463 göçmenin yerleştirildiğine dair arşiv kayıtları mevcuttur⁵⁹. 1890'lı yıllarda Adapazarı, Kandıra ve Geyve'de 330 konar göçer ve 12.171 Rumelili göçmen vardı⁶⁰. Balkan Savaşı'nda bin haneyi mütecevaz göçmen Adapazarı'na sevk edildi ve ekseriyetle kasaba ve kısmen de köylerde yerleştirildi. Birinci Dünya Savaşı'nda ise 116 üsera-yı muhacirîn Adapazarı ve çevresine iskân edildi.

Dahiliye vekilinin meclise sunduğu bilgiye göre Aralık 1924 yılına kadar İzmit'e sevk edilen mübadil sayısı 26.578 idi⁶¹. 1923-1960 yılları arasında Kocaeli vilâyetine 39.118 göçmen yerleştirildi. Şüphesiz bunun ne kadarının Sakarya vilâyeti dahilinde yerleştirildikleri bilinmemektedir. 1954-1960 arası Sakarya vilâyetine 1.638'i çiftçi ve 1.700'ü zanaatkâr olmak üzere toplam 3.338 göçmen sevk edildi⁶². 1956-1966 arasında muhtelif memleketlerden serbest göçmen vizesiyle 3.034 ailede 11.720 nüfus Türk vatandaşı olarak tescil edildi⁶³.

Arşiv kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla, Adapazarı dahilinde bulunan göçmenlerden bazıları yetkililere haber vermeksizin bir yerleşim biriminden bir diğerine firaren gidebilmekteydi. Bu gibi emrivakiler kabul edilmeyerek göçmenlerin önceki iskân yerine döndürülmesi yoluna gidilir⁶⁴. Bazı göçmen aileleri ise resmî makamların bilgisi dahilinde başka vilâyetlere sevk edildiler. Örneğin, Adapazarı'ndaki Metroviçe kasabası ahalisinden dört kişilik bir aile Kırşehir'e sevk edildi⁶⁵. Öte yandan, yurdun çeşitli köylerine yerleştirilen

göçmenlerden bir kısmı iklimine uyum sağlayamama iddiasıyla tebdil-i mekân talebinde bulunabilmişlerdi. Bunlar iskân hakkından feragat etmek şartıyla tescil işlemlerini Adapazarı'nda gerçekleştirdiler⁶⁶.

IV- Göçmenlerin Üretici Konuma Dönüştürülmesi

Göçmen ilk etapta işsizdir ve sadece tüketicidir. Bu nedenle, kamuya maliyeti bir hayli yüksektir. Kamu sadece bu açıdan bile göçmenleri bir an önce yerleştirmek ve üretici konuma dönüştürmek zorunda hisseder kendisini. Göçmenlerin kısa sürede üretici konuma dönüştürülebilmesi için her şeyden önce özelliklerine uygun yerlere yerleştirilmesi, yani doğru ve isabetli bir iskân politikası izlenmesi gerekir. Göçmenlerin bir an önce yerleşip üretici bir toplum hâline gelmesi için plânlı ve programlı çalışılması gerekiyordu. Bunun için de hususi bir teşkilâta ihtiyaç vardır. Osmanlı'da Tanzimat dönemine kadar göçmen işleri ile meşgul olan özel bir kurum yoktu. Tanzimat döneminde yoğun bir göçmen akınıyla karşılaşılınca geçici komisyonlar vasıtasıyla soruna çözüm aranmaya çalışıldı. 1916'da merkez ve taşra birimlerinden oluşan Aşair ve Muhacirîn Müdüriyet-i Umumiyesi ismiyle Dahiliye Nezareti'ne bağlı olmak üzere bir genel müdürlük ihdas edildi. Genel Müdürlük Millî Mücadele döneminde Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti'ne bağlandı. Kasım 1923 tarihinde Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'ne dönüştürüldü. Ancak, 1924'de tekrar genel müdürlük hâlinde yapılandırıldı. Söz konusu kuruluşların taşrada ve bu arada İzmit'te temsilcileri veya şubeleri mevcuttu⁶⁷. Göçmen teşkilâtının belirlediği esaslar doğrultusunda İzmit'e gönderilen göçmenlerin yerleştirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Türk bürokratları teorik olarak hali vakti yerinde olanlarla esnaf ve zanaatkarları şehirlere, çiftçileri ise köylere yerleştirmeyi benimsemişti. İskân faaliyetinin hedefi göçmeni en kısa zamanda üretici konumuna getirerek kendi ayakları üstünde durmasını sağlamaktı. Bunun için de köyde yerleşenlere konut, işletme binası ve tarımsal arazi verilmesi esastı. Şehirdekilere konutun yanı sıra işletme ve donatım kredileri verilebilmekteydi.

Türkiye'de, muhtaç afetzede veya göçmenlere toplum her zaman yardım elini uzatmıştır. Yardım şekli genelde hususi komisyonlara verilen aynî ve maddî yardımlardan oluşmaktaydı. Az da olsa özel piyesler ve konserler tertip edilerek hasılâtı yardıma muhtaç olan topluluklara dağıtılmaktaydı. Yardıma muhtaç olanlar fazla olduğunda uluslar arası yardım kampanyaları da tertip edilmekteydi. Özellikle Müslüman dünyasından yardım beklenmekteydi. Mübadele işine hazineden yeterince tahsisat ayrılamayınca, hükümet yerli halkın yardımına müracaat etti. Taşrada mahallî yardım komisyonları kuruldu. Mübadele ve İmar Vekâleti'nin Hilâl-i Ahmer Cemiyeti ile yaptığı 6 Mart 1924 tarihli itilâfnameye göre, ülke çapında toplanan bağışlar göçmenlerin ihtiyaçlarına sarf edilecek, açık hazineden karşılanacaktı⁶⁸.

A- İaşe Yardımı

Yerleşim bölgelerinde göçmenlerin yiyecek ve iskân masrafları yerli ahali tarafından karşılanıyordu. Halkın yardım elini uzatamadığı fakir

göçmenlere ise ilk hasadı elde edinceye kadar bir buçuk, iki yıl süreyle muhtar ve ihtiyar meclisleri vasıtasıyla hazineden tayinat verilmekteydi. Örneğin, 1880 yılında Şehremaneti, İzmit'e 5.000 kile zahire göndermekle vazifelendirildi⁶⁹. Yukarıdaki karara rağmen ilk hasadı alan göçmenlere de zaruret halinde yardım edildi⁷⁰.

Balkan Savaşı'nın oluşturduğu karışıklık ortamında göçmenler iâşe edilmeye çalışıldı. Ama düzen sağlandıktan sonra devlet ilgili komisyon vasıtasıyla, sadece ihtiyaç sahiplerinin iâşesini temin etmeyi sürdürdü⁷¹. Yardıma muhtaç şark mültecileri de imkânlar ölçüsünde iâşe edilmeye çalışıldı. Bununla birlikte iâşelerinde düzensizlikler de yok değildi. Örneğin, Karasu'da bulunan 500 kadar Sürmene, Of ve Hopalı mülteci adına Muhacir Komisyonu'na verilen istidada (23 Nisan 1918) Adapazarı, Ereğli, Düzce ve sair mahallerdeki şark mültecilerinin iâşeleri temin edilirken kendilerinin bundan mahrum kaldıklarını ifade ile bu durumdan şikâyetçiydiler⁷².

Mübadillerin Türkiye'ye gelişlerinden geçimlerini temin edecek güce ulaşınca kadar iâşe edilmeleri çözülmesi gereken en önemli sorundu. Genelde, yardıma muhtaç göçmenler ilk ürünü elde edinceye kadar devlet tarafından iâşe ediliyordu⁷³.

Göçmenlerin, ulaşım⁷⁴, iskân ve iâşe masraflarının yanı sıra cenaze masrafları da mahallî idareler ve hazine tarafından karşılandı. Ancak, vesikalardan anlaşıldığı kadar tahsisat yetersizliğinden göçmenlere yevmiyeleri düzenli ve sürekli olarak verilemiyordu. Bu gibi sıkıntıları ortadan kaldırmak ve göçmenlerin iskân masraflarını karşılamak amacıyla bazen iâne tertibi ve resmî kurumların bütçelerinden belirli bir meblâğın göçmen idaresine aktarılması yoluna gidilebiliyordu⁷⁵.

B- Arazi Tahsisi

İzmit sancağında, göçmenleri yerleştirmek, dağıtılacak arazinin sınırlarını belirlemek ve tapu işlemlerini yapmak üzere özel memurlar görevlendirildi. Göçmenlere toprağın verimlilik durumuna göre, 70 ile 130 dönüm arasında değişen büyüklükte arazinin verilmesi ilke olarak belirlenmişti.

Balkan Savaşı'na kadar gelen göçmenleri yerleştirmek için sürekli arazi üretilmesi gerekliydi. Bu nedenle, mîriye ait boş araziler, vakıf toprakları, atıl durumdaki askerî bölgeler, meralar, mîri çiftlik arazileri ve korular göçmenlere tahsis edildi. Bu şekilde göçmenlerin ihtiyaçları karşılanamayınca tarıma ve iskâna elverişli olmayan yerler yerleşime açılmaya başlandı⁷⁶. Ayrıca, Rusya'ya göç eden tebaanın terk ettiği toprakların da göçmenlere dağıtılması yoluna gidildi⁷⁷. Yukarıdaki nitelikleri taşıyan sahaların bir kısmının mütegalibenin elinde olması iskân faaliyetlerini aksatıyordu. Bu gibi yerleri tasarrufunda bulundurmak isteyen mütegalibe yerli ahaliyi göçmenlerin üzerine saldırmakta ve iskân bölgelerindeki huzur ve asayişin bozulmasına sebep olabilmekteydi⁷⁸.

Adapazarı bölgesinde göçmen yerleşiminde faydalanılan bir diğer kaynak bataklık sahalardır. Taban suyunun yer yüzüne yakın oluşu ve yağışların bol olması bölgede geniş bataklık sahaların oluşmasına zemin hazırlamıştır⁷⁹.

Adapazarı civarında Gökçeviran mevkiinde mevcut bataklığın ıslâh edilmesi neticesinde göl ile civarında yerleşime ve tarıma elverişli takriben 15.000 dönüm büyüklüğünde bir arazi ortaya çıktı. Bunun 4.620 dönümü göçmenler tarafından işgal edilip kullanılmaya başlandı. Söz konusu arazi yerli ahali ile göçmenler arasında münazaalı bir konuma düştü⁸⁰. Sorunun aşılması amacıyla göçmenlerin zilyedi dışındaki arazinin satılması kararlaştırıldı⁸¹.

Balkan Savaşı'na kadar gelen göçmenlere imkânlar ölçüsünde arazi ve ev yeri verilmekteydi. Savaş sonrası, göçmen sayısının artması üzerine göçmenlere araziden başka bir şey verilmemesi kararlaştırıldı. Çiftlik sahibi göçmenlerden Anadolu'da yerleşmek isteyenlere ise mîrî araziden uygun taksitlerle münasip miktarda arazi satılabilecekti⁸².

30 Ocak 1914 tarihli bir karara göre, mülkiyeti devlete ait atıl ve boş arazilerin aşiret ve göçmen iskânına ayrılması kararlaştırıldı. Bu karara göre, her haneye, nüfusu dikkate alınarak 50 ile 100 dönüm büyüklüğünde hububat arazisi veya 100 ile 250 ağaçlık zeytinlik veya en fazla 10 dönüm büyüklüğünde dutluk ve bağ veya 5 ile 25 dönüm arasında değişen büyüklükte sebze bahçesi verilecekti⁸³.

Arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla Balkan göçmenlerinden bir kısmı da Rum ve Ermenilerin terk ettiği topraklara yerleştirildi. Birinci Dünya Savaşı'nı müteakip mülk sahiplerinin geri dönmesi ve terk ettikleri malları sahiplenmeleri üzerine bu gibi göçmenler başka bir yerleşmeye göçmek zorunda kaldılar. Adapazarı'na bu şekilde gelenler kendiliklerinden metruk emlâke yerleşebilmişlerdi. İskân bürokratlarının bu gibilerden yardıma muhtaç olanlara Rum emlâki mübadillere tahsisli olduğundan Ermeni metrukâtından arazi ve konut vermeye çalıştı⁸⁴. Şark mültecileri ormanlık ve dağlık yerlerde yerleştiler. Bunlar daha ziyade tütün, ayçiçeği ve mısır gibi sınaî nebatat veya orman ürünleri ile meşgul olmaktadır⁸⁵.

Mübadillere arazinin verim durumu, şehir, iskele ve istasyona olan uzaklığı dikkate alınarak çeşitli büyüklükte arazi dağıtılması kararlaştırıldı⁸⁶. Adî iskân işlemine tâbi her aileye sosyal konumları, nüfusu ve işlerine göre bir ev ile vasatî 70 dönüm hububat arazisi veya 10 dönüm tütün tarlası yahut 8 dönüm bağ veya 120 zeytin ağacı yahut bir dükkân verilecekti. Muhtaç göçmenlere adî iskân nispetinde verilmiş olan arazinin ücretsiz temlik yoluna gidildi. Bu gibi işlemler tapu harcından muaf tutuldu⁸⁷. İstihkaklı mübadil ise Yunanistan'da terk ettiği mala karşılık belgelemesi halinde metruk emvalden mal almaktaydı⁸⁸.

Mübadilleri, mübadele sahasından Balkan Savaşı ve sonrasında gelenler ve mübadele sözleşmesini müteakip getirilenler şeklinde ikiye ayırabiliriz. Baş-vekâlete verilen dilekçelerden anlaşıldığı kadarıyla birinci gruptakilere birer dönüm, ikinci gruptakilere ise talimat gereği seyyanen dörder dönüm arazi dağıtıldı. Birinci gruba dahil olup Adapazarı'nda meskûn bulunan yaklaşık 300 hanelik (bin kişi) bir göçmen topluluğu bu uygulamaya karşı çıkarak en azından içlerinden yardıma muhtaç olanlara Adapazarı dahilindeki mevcut çiftliklerden arazi verilmesini talep ettiler⁸⁹.

Mayıs 1924 tarihinde Sarışaban göçmenlerinden bir kısmı hem Adapazarı'nda ikâmet etmek ve hem de çevre köylerden arazi temin etmek ister. Oysa, ilgili talimata göre bu talebi karşılamak imkânsızdı. Bu gibileri işgal ettikleri meskenlerden çıkarmak için kuvvet kullanmak gerekecektir. Bu nedenle tahliye işine geçici olarak başlanmadı. 7. Mıntıka Müdüriyeti ilk etapta bunları yerleştirmeye elverişli köy ve mesken tespit etmeyi plânladı. Esasen mıntıka dahilinde harap olmamış mahal ve yangına maruz kalmamış köy bulunmamaktaydı. Bu nedenle, bunları bir iki köye yerleştirmek mümkün gözükmez. Ayrıca, söz konusu itaatsız köylü göçmenler bir yerde toplu olarak yerleştirmek yerine beşer onar hanelik gruplar halinde köylere dağıtılmak istenir⁹⁰.

Adapazarı'nın Serdivan köyünde 15.000 dönüm metruk arazi mevcuttu. Bunun 12.000 dönümünün gösterilecek plân ve şartlar dahilinde Drama'nın mübadeleye tabi Rahovika köyü ahalisine tahsis olunmuştu. Vilâyet, arta kalan metruk arazinin Adapazarı'ndaki mübadillere verilmesini talep etti. Vekâlet, söz konusu göçmenlerden iskân hakkına sahip olanlarına geçici olarak verilmesini uygun gördü. Ancak, iki grup arasında herhangi bir anlaşmazlığın ortaya çıkmasına imkân vermemek için verilecek arazinin sınırlarının tespit edilmesi gerekiyordu. Bunun için de belirli bir zamana ihtiyaç duyuldu. Vilâyet, bir taraftan gerekli işlemleri başlatırken, diğer taraftan bekleyecek durumda olmayan kasabadaki göçmenleri Firuzlu, Damlık ve Eşme köylerinde yerleştirmeyi plânladı⁹¹.

Kocaeli vilâyeti, vesikalardan anlaşıldığı kadarıyla 1927 yılında iskân işlemlerine kapatıldı. Bu nedenle, söz konusu tarihten itibaren mübadeleye tabi olmayanlardan metruk taşınmaz malların iskân emrine terkine izin verilmedi⁹².

C- Konut Sorunu

Bütün mal varlıklarını yok pahasına satarak veya karşılıksız terk ederek Anadolu'ya sığınan göçmenlerin konut sorununun en kısa sürede çözülmesi gerekiyordu. Osmanlı Devleti göçmenlere ücretsiz arsa temin ettiği gibi iki üç odalı meskenlerin inşa edilmesi yükümlülüğünü mahalli idarelere ve köylülere verdi. Konutların maliyet fiyatını düşürmek için göçmen, yerli ahali ve devlet işbirliği yaparken inşaatta kullanılan kerestelerden herhangi bir ücret ve vergi alınmıyordu. Bu tedbirler neticesinde üretilen konut, sorunu çözümlenmekte yetersiz kalırsa, devlet maliyeti 250 kuruşu geçmemek üzere yeni konutlar inşa etme yükümlülüğünü üzerine almaktaydı. Bu husus toplu iskâna elverişli arazi bulunduğu müddetçe uygulandı⁹³.

Göçmen köyleri tanzim edilirken köyün ortasında cami, mektep ve köy meydanı için arsa tahsis edilmekteydi. Bu alanın çevresindeki arazi mesken, harman, samanlık ve mandıra yapılabilecek büyüklükte parsellenip göçmenlere tevzi edilmekteydi. Ayrıca, köyün kurulduğu yerin çevresinden göçmenlere tarla, mera ve baltalık tahsis edilmekteydi. 1897 yılında inşa edilecek meskenlerin düzenli, hatta hayvan barındırmaya da elverişli olabilmesi ve teşkil edilecek

köylerin plânlarının yapılması için gerekli resim ve plânların tanzim yetkisi Muhacirîn Komisyonu'na verildi⁹⁴. Öte yandan, yerli ahalinin terk ettiği evlere de göçmen yerleştirilmesi hükme bağlandı. Balkan Savaşı'nı müteakip gelen göçmenlerin sığındığı evler kendilerine tahsis edilen arazi üzerine ya kendileri tarafından veya yerli ahalinin yardımlarıyla yapılmaktaydı. Bunun yanı sıra inşaat malzemeleri genellikle devlet tarafından karşılanmaktaydı⁹⁵.

Gayr-i müslim ailelerin terk ettiği evler her göçmen ailesinin nüfusuna göre dağıtılacaktı. Ancak, Adapazarı kasabasında oldukça fazla miktarda göçmenin bulunması hasebiyle her aileye bir hane tahsisine imkân bulunamadı. Şehirde ve bilhassa köylerde iskâna elverişli meskenlere iki aile birlikte yerleştirilebildi⁹⁶. Müşterek iskânda aileler arasında baba ile oğul, iki kardeş, ya da kayınvalide ile damat gibi yakınlık derecesi olmasına dikkat edildi. Örneğin, Mehmet Efendi mahallesindeki bir meskene 1924 senesinde gelen Vodine mübadillerinden iki hanede dokuz nüfus yerleştirilmişti. Bu göçmenlere tahsis edilen bina küçük bir bahçe içinde iki katlı idi. Üst katta bir balkon, bir sofa ve üç oda mevcuttu. Alt katta ise bir oda, bir yemek salonu ve bir de mutfak vardı. Her iki katta da tuvalet vardı. Ayrıca bahçede çamaşırhane bulunmaktaydı. Bu binaya yerleştirilen göçmen aileleri arasında akrabalık vardı. Aralarında "kaçar-göçerlik" yoktu⁹⁷. Teorik olarak aralarında akrabalık bulunmayan ailelerin bir meskende iskân edilmesi söz konusu değildi. Şikâyet dilekçelerindeki ifadelerle bakılırsa, zaman zaman bu kurala riayet edilmediği anlaşılmaktadır. Bu şekilde yerleştirilen aile reislerinden bir kısmı Başvekâlete çektikleri telgraf ile durumdan rahatsız olduklarını ifade ile iskân memurunu şikâyet edebilmişlerdi⁹⁸. 70 yaşında olan bir mübadil beş aydır yerleştirilmediğinden şikâyetle iskân birimlerinin üzerlerine düşeni yerine getirmediğini ifade eder. Öte yandan, aynı mübadile göre metruk meskenlerin bir kısmına bazı şahıslar kanunsuz ve haksız yerleşmiştir⁹⁹. Yukarıda bahsettiğimiz dilekçe sahiplerinin şikâyet konularında haklı olup olmadığını bilemiyoruz. Bilinen mesken sorunu ve ihtiyacının hat safhada oluşu ve göçmenlerin bu sorunu bir an önce çözümleyebilmek için her yola baş vurmasıydı.

Sorunun aşılması için baş vurulan çözüm yollarından birisi de arsa tahsisiydi. Zanaatkârlara imkânlar ölçüsünde dükkan tahsis edilmekteydi. Yalnız mesleğini icra ile geçimini temin edemeyeceği anlaşılanlara, çiftçilere verilenin yarısı kadar bir arazi verilirdi. Bekârlar bu tip yardımlardan faydalanamıyorlardı. Yetimlere ise hem arazi hem de emlak verilirdi.

Balkan Savaşı göçmenlerinden bin haneyi aşkın kişi Adapazarı'na sevk edilmişti. Bunlar, ekseriyetle kasabada tutulurken, kısmen de köylere dağıtılmıştı. Söz konusu göçmenler resmî makamlara sundukları dilekçede ifade ettikleri üzere Cumhuriyet dönemine kadar kesin iskân işlemi görmemişler ve geçici olarak Rum ve Ermenilerin terk ettiği meskenlere kira karşılığı yerleştirildiler. Adapazarı'nda evvelce Ermenilere ait takriben 1.200 ve Rumlara ait 500 hane varken bunlara usulü dairesinde bakım yapılmaması sonucu bir kısmı tahrip edilmiş ve mühim bir kısmı da muhtelif sebepler ile satılarak yıkılmıştı. Neticede 385 Rum ve 768 Ermeni hanesi kalmıştı. Bunlardan 282'si

yerli memur veya zabıt tarafından işgal edilmişti. 644'inde ise 932 göçmen ailesi bulunuyordu. Netice itibarıyla 296 aile açıktaydı.

Göçmenlerden birikmiş iki senelik kira borçlarını ödemeleri talep olundu. Halbuki söz konusu göçmenler bunu ödeyecek bir durumda değillerdi. Çoğunluğu dul kadın, yetim çocuk veya günlük ekmek ihtiyacını temin etmekten aciz amele takımı oluştuyordu. Söz konusu göçmenler hükümetten aşağıdaki taleplerde bulundular:

1- Adapazarı'nda mühim bir mesken buhranı mevcuttur. Göçmenlerin ekonomik durumları iyi değildir. Bu nedenle, emlak mübadelesi başlayınca kadar Adapazarı'ndaki göçmenlerden oturdukları haneler için geçici bir süre kira talep edilmesin.

2-Balkan Harbi'nde gelen göçmenlere mevcut meskenler ve bir miktar arazi aylık taksitler halinde temlik edilsin. Adapazarı havalisindeki zanaatkâr göçmenlere alet, edevat ve sermaye tedariki zımında sıhhiye ve muavenet-i ictimaiye tertibinden tahsisat ayrılsın.

3-Makedonya'dan gelecek göçmenlerin Adapazarı'na iskânına mevcut meskenler müsait olmadığından bu hususun dikkate alınması, metruk emval hakkında bir karar alınmadığı takdirde gün geçtikçe binaların harap olup yıkılacağı ve kış nihayetinde metruk emvalin kalmayacağı aşikârdı. Bu nedenle kış aylarında göçmenlerden kira talep edilmesin, vermeyenler sokağa atılmasın ve mesken buhranı dolayısıyla sefil bir duruma düşmesin¹⁰⁰.

Söz konusu dilekçe üzerine iskân vekâleti metruk emvale geçici olarak yerleştirilmiş olan göçmenlerin mübadeleye tabi mahaller ahalisinden oldukları takdirde emsalleri hakkında tatbik olunacak muameleden bunların da istifade edeceklerini, Ermenilere ait olan metruk emval Maliye Vekâleti'nin tasarrufunda bulunduğundan bu kabil emvalin kendilerine temlikî imkânı bulunmadığını ve göçmenlere tasarruf hakkı verilmesi için ilgili kanunun çıkmasının beklendiği cevabını verdi¹⁰¹.

Mübadele sözleşmesi kapsamı dışında kalan metruk meskenler mülteci, harikzede ve gayr-i mübadillere tahsis edilmekteydi. Mübadiller ise Rumlar tarafından terk edilen meskenlere yerleştirileceklerdi. Köylerde kendilerine mesken verilemeyenlere arsa tahsis edildi. Fakir göçmenler için ise *iktisadîhane* adı verilen meskenler devlet tarafından ihale usûlüyle yaptırıldı. İzmit vilâyeti dahilinde 630 iktisadîhanenin yaptırılması plânlandı¹⁰². Plân doğrultusunda iktisadîhanelerin inşaatına başlanılmak üzere mahallerine icap eden iş başı ve ustalar sevk edildi. Meskenler *çifthane* veya *tekhane* sisteminde inşa edilecekti¹⁰³. 1924-1933 arası Kocaeli vilâyetinde iskân edilenlere 1.688 ev, 295 dükkan, 27 arsa, 111.218 dönüm tarla verildi¹⁰⁴. Ülke genelinde harikzedegandan bir çoğu resmî makamlara haber vermeksizin metruk hanelere yerleşebilmekteydi. Bu ise bazı karışıklık ve anlaşmazlıklara sebebiyet vermekteydi. Örneğin, İstiklâl madalyası sahibi emekli bir asker Adapazarı'nda metruk bir haneye 1926 yılından önce yerleşmişti. Kendi ifadesine göre, daha

sonra söz konusu mesken elinden alındı. Neticede söz konusu gazinin metruk emvalde yerleştirilmesi kararlaştırıldı¹⁰⁵.

D- Aynî ve Nakdî Kredi Desteği

Çiftçi göçmenlerin üretici hale gelebilmeleri için sadece toprak dağıtımı yeterli değildi. Ziraî araç, gereç ve sermaye açısından da desteklenmesi gerekiyordu. Aslında, barış dönemlerinde gelen göçmenlerin taşınabilir mallarını beraberlerinde getirme hakları vardı. Ancak, bu hükmün pratiği imkânsızdı. Zira, ilgili devletler soydaşı göçmenlere dağıtmak amacıyla Türklerin ziraî araç ve gerecine el koyuyordu¹⁰⁶. Dolâısıyla göçmenlerin aşağıda maddeler halinde belirtildiği şekilde donatım kredisi ile desteklenmesi gerekiyordu:

- 1- Çiftçilere irat hayvanı, ziraî araç gereç, tohum, gübre ve ziraî ilâçlar veya kredi vermek.
- 2- İki yılı geçmemek şartıyla, hastalık ve sair sebeplerden dolâyi geçimini temin edemeyecek durumda olanlara karşılıksız iskân yardımı yapmak.

İskân sahasına yerleştirilen çiftçi göçmenlerden yardıma muhtaç olanlara çift araç gereci temin edinceye kadar ortakçılık ve amelelik yaptırılacak veya hali vakti yerinde olan yerli ahali tarafından ihtiyaçları temin edilecekti. Öte yandan, bir defaya mahsus olmak üzere tarlaları sürdürülecek ve beş kişi bir hane itibarıyla iki haneye bir çift öküz ve beş kile tohumluk zahire verilecekti. Arazi ve mesken tedarik edilerek yerleştirilen göçmenleri en kısa zamanda üretici hale getirebilmek için ziraî kredi temin edilmesine de çalışıldı. Hoca, imam ve sanat erbabı olan göçmenler ise mesleklerini icra etmek üzere şehir ve kasabalara yerleştirildiler. Bunlara 150'şer kuruş kredi verildi. Ayrıca, servet sahibi olanlardan isteyenler şehir ve kasabalarda mekân tutabileceklerdi¹⁰⁷.

Doksanüç Harbi'ni müteakip gelen çiftçi göçmen ailelerin her birine toplam değeri bin kuruşu geçmemek şartıyla, bir çift öküz, saban ve araba verilmesi hükme bağlanmıştı. Ayrıca, bölgenin en ziyade rayiç ve müstamel olan mahsulünden beher kilesi 20 kıyye itibarıyla ailenin nüfusuna göre beş kileden on kileye kadar tohumluk verilecekti. Diğer taraftan yerli ahali tohumların ekilmesine yardımcı olacaktı. Köy ihtiyar heyetleri yerli ahaliye ait çift hayvanı, edevati ve arabalarını ödünç olarak almak suretiyle göçmen ailelerin tarlalarını sürüp ekmelerini temin edeceklerdi¹⁰⁸.

Balkan Savaşı göçmenlerine de tohumluk, çift hayvanı ve tarım araç gereçleri bakımından yardım edildi¹⁰⁷. Göçmenlerle ilgili nizamnamenin 26. maddesine göre, komisyonlarca yerleştirilecek olan ailelerin reislerine bir mesken, tohumluk zahire ve yeni tarzda ziraî alet, iki büyük baş çift hayvanı uzun vadeli taksitlerle ödemek şartıyla zimmet edilecekti. Bazen göçmenlere Yunanistan'a göç eden Rumlardan satın alınan hayvanlar da dağıtıldı.

Devlet, yardıma muhtaç mübadil hanelerine aynî olarak arazisinin büyüklüğüne göre tohumluk için 75, hayvan için 100 ve ziraî aletler için 50

liraya kadar kredi verecekti. Mübadiller, kullandıkları kredi miktarını beş yıl içinde on taksitte geri ödeyeceklerdi. Mübadillere dağıtılan tohumluk iki kaynaktan sağlandı. Birincisi, Rumların Türkiye'de terk ettikleri ve hükümet emrine alınan tarım ürünleriydi. İkinci kaynak, yerli ahalden satın alınarak şehir ve kasabalardaki ambarlarda depo edilen ürünlerdi. Göçmenlere dağıtılacak olan tohumluk arpa ve buğday pazarlık suretiyle satın alınmaktaydı. İhtiyacı olan mübadillere manda ve öküz gibi çift hayvanları verildi. Bunun için ilgili tahsisattan mahallî idarelere para gönderilmekteydi. Yardıma muhtaç olanlara bir defaya mahsus olmak üzere tohumluk ve çift hayvanının yanı sıra balta, kazma ve pulluk gibi araç gereç de verildi¹¹⁰.

Hali vakti yerinde olanlar ile zanaatkârlar kasaba dahiline yerleştirildiler. Zanaatkârların mesleklerini icra edebilmesi için kendilerine bir taraftan dükkan tahsis edilirken diğer taraftan imkânlar ölçüsünde kredi verilmesi yoluna gidildi. Ancak, bizzat zanaatlarını icra etmeyenlere dükkan tahsis edilmemekteydi. Örneğin, 1927 yılında belediyede mühendis olarak istihdam edilen Kâzım Efendi, kendisine tahsis edilen dükkanı bir başka kişiye kiralayınca, dükkana el konuldu¹¹¹. Şehirde yerleşenlerin bir kısmının kamu kuruluşlarında istihdam edildiği anlaşılmaktadır. Örneğin: Adapazarı Muhacir Mehmet Efendi mahallesinde iskân edilen bir göçmen, adî iskân hakkından vazgeçmesi ve kendisine verilen emlâki iade etmesi koşulu ile İstanbul'da bir memuriyette istihdam edilme talebi kabul edildi¹¹². İzmit civarına iskân edilen göçmenler çevredeki ormanları tahrip edince, Meclis-i Vükelâ, 1913'de Rumeli'den göç eden orman memurlarının İzmit'e tayinini kararlaştırdı¹¹³. Göçmenlerin bir kısmı da doğrama atölyesi, kereste ticareti ve küçük arabalarla ticarî taşımacılık gibi ekonomik faaliyetlerle geçimlerini temin ederler¹¹⁴. Bazıları da kasabaya yerleşerek kahvecilik gibi mesleklerini icra etmeye çalıştılar. Örneğin, Adapazarı Subaşı mahallesinde mukim Selânikli bir mübadile ailesinin geçimini sağlaması amacıyla mahallî yetkililer bir dükkân verdi. Ancak, iskân idaresi bu işlemi, kahve, otel ve fabrika gibi gelir getirici emlâkin tefviz hakkını haiz göçmenlere ait olduğu, adi iskân statüsündeki göçmenlere verilmesinin mümkün olmadığı görüşü ile iptal etti¹¹⁵. Bazı göçmenler de araba fabrikası gibi yerlerde istihdam edildi¹¹⁶.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, iskân edilmek üzere Adapazarı'na gönderilen göçmen kabilelerinden bir kısmı, bu bölgede mesken ve işe sorununu çözümlenemeyince dağılmış ve bunlar serbest olarak seyahatlerine devam etmişlerdir. Bunlardan bir kısmı İzmir'e giderek *yangın yerlerinde* yerleşmişlerdir. Ancak, ilerleyen günlerde işlerinin olmaması, buldukları yerde asayiş ihlâl ettikleri gerekçesiyle ilk iskân yerleri olan İstanbul ve Adapazarı'na gönderilmeleri yoluna gidildi¹¹⁷.

E- Göçmenlere Tanınan Muafiyetler

Osmanlı sınırları dahilinde yerleştirilen göçmenlere geçimlerini temin edinceye ve maddî açıdan kuvvet kazanıncaya kadar vergi ve kur'a muafiyeti tanındı. 1877'ye kadar hicret edenler temettü vergisinden on, aşardan üç ve askerlikten yirmi beş yıl muaf tutuldular. 1864 yılından itibaren göçmen sayısının

hızla artması üzerine söz konusu masraflar karşılanamaz oldu. Bunun üzerine önceki yönetmelik iptal edilerek *muhacirîne muâvenet* namı ile vali, mutasarrıf ve kaymakamlara yeni bir talimatname gönderildi. Bu talimatın altıncı maddesine göre, iskân tarihinden itibaren üç sene geçen göçmenlerin ürünlerinden aşar alınarak yeni gelen ve henüz mahsul alamayan göçmenlerin ekmek ve tohum ihtiyacının karşılanması yoluna gidilecekti. Doksanüç Savaşı esnasında zorunlu olarak göç edenler yol inşa vergisi, temettuât vergisi, ağnam resmi, aşar ve toprak kirası gibi vergilerden muaf tutuldular. Yine savaş esnasında çift çubuğunu ve her şeyini terk edip göçe mecbur olanlar askerlik hizmetinden on yıl süreyle muaf tutuldular. Savaş sonrası göç edenler, harp ateşi içinde iken gelenlere mukayese olmamakla beraber, göçmenlerin zarara uğramaları tabii bulunduğu nazaran kendilerine yardım etmek gerekiyordu. Bu nedenle, henüz durumunu düzeltmemiş olan ve 1886 tarihinden itibaren gelecek olanlara iki sene vergi muafiyeti ve savaş sonrası göç edenlere altı sene kura muafiyeti tanındı¹¹⁸.

Göçmenlere yapılan yardımlar, devlete büyük külfetler yükliyordu. Devlet, bu gibi külfetlerden kurtulmak için 1894 yılından sonra Anadolu'ya göç etmek isteyenlerden kendilerine gösterilecek araziye itiraz etmeksizin yerleşeceklerine, yol masrafı, tayinât, iskân sonrası çift hayvanı, tohumluk, mesken inşası talep etmeyeceklerini ve tekâlif-i emiriyyeyi kabul edeceklerini taahhüt eden senet almaya başladılar¹¹⁹.

Balkan Savaşı göçmenlerine de vergide iki yıl askerlikte altı yıl muafiyet tanındı¹²⁰. Balkan Savaşı göçmenleri öşür, ağnam, arazi ve tarik bedellerinden beş yıl muaf tutuldu. Ayrıca, resmî işlemlerde tahsil edilen damga resmi ve harç gibi vergilerden de muaf tutuldular¹²¹.

Mübadiller, iskân tarihlerinden itibaren iki yıl süre ile her türlü vergiden, hukuk işlemlerinden alınmakta olan rüsumdan ve belediye rüsumlarından muaf tutuldu¹²². Akarât 1924-1928, meskenler ise 1924-1933 tarihleri arasında emlak ve müsakkafat vergisinden muaf tutuldu¹²³.

F- Sağlık Sorunu

Savaş esnasında ve savaşın hemen ardında meydana gelen nüfus hareketleri resmî makamlar tarafından kontrol altında tutulamadığı için hastalıklı olanların büyük şehirlere girmesi veya şehirde temizlik kurallarına riayet edilmemesinden dolayı salgın hastalıklar ortaya çıkıyordu. Söz konusu hastalıklar göçmenlerin büyük şehirlerden taşraya sevk edilmesi ile Anadolu'ya yayılma riskini¹²⁴ de beraberinde getirdi. Öte yandan, zorunlu ihtiyaç maddelerinin karşılanamaması göçmenleri hastalığa karşı dirençsiz bırakıyordu. Bu ortamda salgın hastalıklar göçmenler arasında kolayca yayılma imkânı buluyordu. Nitekim, tespit edebildiğimiz kadarıyla, Adapazarı'nda meskûn göçmenler arasında salgın vakaları görülmesi üzerine bölgeye doktor ve ilâç gönderildi. (1878-1879)¹²⁵.

Millî Mücadele döneminde Adapazarı, İzmit, Geyve ve havalisinde asker ve göçmenlerin sağlık hizmetlerini Hilâl-i Ahmer'in Sekizinci İmdat-ı Sıhhiye

Heyeti idaresindeki hastane ve dispanserler yürüttü¹²⁶.

Antlaşmalar çerçevesinde yapılan göçler kontrol altında tutulduğundan, salgın hastalıklar mübadiller arasında önceki dönemlerdeki kadar etkili olmadı. Örneğin, Yunanistan'dan Türkiye'ye gelen göçmenler sıkı bir sağlık taramasından geçiyor ve aşılanıyorlardı. Bununla birlikte, Türkiye'ye gelen mübadiller arasında bazı bulaşıcı hastalık vakalarına rastlanıyordu. Hasta mübadiller şehirlerdeki mevcut hastanelerde veya sadece göçmenlere hizmet veren dispanserlerde tedavi altına alınıyorlardı.

V- Göçün Etkileri

A- Nüfus

Adapazarı Ovası'nda Osmanlı öncesi bir yerleşme yok gibidir. Geyve, Akyazı, Hendek, Sapanca ve Adapazarı 1313-1324 yılları arasında Osmanlı hakimiyetine girdi¹²⁷. Bölgedeki en eski köyler, dirlik sahiplerinin uhdelerine verilmiş küçük yerleşme birimleriydi. XVI. yüzyıl sonlarına doğru sayıları 125 kadar olan bu köylerden birisi de Ada köyüdür. Adaköy, konumu itibarıyla, çevre köylerin pazarı olmuştur. Bölge, Kanuni döneminde Selim ile Bayezid arasında çıkan taht kavgalarından etkilenirken, suhtelerin soygun ve baskınlarından zarar gördü¹²⁸. Muhtemelen bu olayların da etkisiyle XIX. yüzyıla kadar bölgede büyük yerleşme merkezleri oluşmadı¹²⁹. XVII. yüzyıl başlarında bütün bu köyler tamamıyla Türklere meskundü. Sadece birkaç köyde Egin kazasından henüz gelip yerleşmiş olan az miktarda Ermeni mevcuttu¹³⁰. Daha sonra bölgeye gelen Ermeni ve Rumlar ya mevcut köylere yerleştiler veya yeni köyler kurdular¹³¹.

Sakarya vilâyetinin dahilindeki nüfusun gelişimini idarî teşkilâtın sık değişmesi sebebiyle net olarak tespit etme imkânı söz konusu değildir. Bununla birlikte, Adapazarı, Geyve, Hendek ve Akyazı'nın 1831'deki toplam nüfusu: 21.240 Müslim, 12.374 reaya olmak üzere toplam 33.614 kadardır¹³². 1877-1914 arası iskân faaliyetleri ve Arifiye-Adapazarı demiryolu hattının işletmeye alınması (1899) sonucu bölgenin nüfusu normal sürecin üzerinde arttı. İzmit bölgesi bu tarihler arasında nüfus yoğunluğu en çok artan bir bölgedir¹³³. 1928'de bölgenin toplam nüfusu 138.852'ye yükseldi¹³⁴. 1927-1950 arasındaki süreçte Adapazarı, Karasu ve Akyazı'nın nüfusu % 100 oranında arttı. 1950'de Bulgaristan'dan gelen göçmenlerin çoğunluğu Adapazarı'nda iskân edilince şehir nüfusu önemli ölçüde büyüdü¹³⁵. 1955 sayımı sonuçlarına göre, Adapazarı, Geyve, Akyazı, Hendek ve Karasu'nun toplam nüfusu 298.488'e ulaştı¹³⁶. Sakarya vilâyetinin nüfusu 1960 sayımına göre 361.992'ye yükseldi¹³⁷.

B- İdarî

Nüfus artışı, bir bölgenin idaresini, asayişini ve halka götürülen hizmetleri zorlaştırır. Tespit edilebildiği kadarıyla Ada köyü ismine en erken 1563'de tesadüf edilir. Adapazarı 1742'den itibaren nahiye merkezidir¹³⁸. Nüfus artışı neticesi Adapazarı 1852'de Kocaeli sancağına bağlı bir kaza merkezi oldu. Doksanüç göçmenleri geldikleri yerlere göre ayrı ayrı iskân edilerek müstakil mahalle ve köyler oluşturdular. 1892 verilerine göre, Adapazarı kazası

Merkez, Sapanca, Akyazı ve Hendek nahiyeleri ile 205 köyden, Geyve kazası ise 108 köyden müteşekkildi¹³⁹. 1899 *Devlet Salnamesi*'ne göre Adapazarı ve Geyve'nin köy sayısı 375 idi. İzmit'in İngilizler tarafından işgal edilmesi sonucu Geyve, Adapazarı, Kandıra ve İznik kazaları mercisiz kalınca, doğan idarî boşluğu doldurmak için Geyve'nin sancak merkezi yapılması teklif edildi¹⁴⁰. Aslında, Adapazarı, TBMM seçimleri dolayısıyla daha önceden sancak merkezi olarak kabul edilebilmişti. Hamdi Namık Bey'in önergesinden¹⁴¹ sonra esasen daha önceden sancak merkezi olarak kabul edilen Adapazarı'nın idarî düzenlemesi de buna uygun hale getirildi ve mutasarrıf burada görev yapmaya başladı. Bu durum mutasarrıflığın Geyve'ye nakledilmesine kadar sürdü¹⁴².

1928 verilerine göre Adapazarı kazası Akyazı, Söğütlü, Sapanca ve Karasu nahiyelerinden oluşmaktaydı¹⁴³. Nüfus artışı idarî ve inzibatî bir takım güçlüklerle sebebiyet verdi. Söz konusu zorlukları aşmak ve halkın resmî işlerini kolaylaştırmak amacıyla 1930'da yeni nahiye teşkilâtları oluşturuldu¹⁴⁴. Söz konusu idarî birimlerle sorunun çözümlenememesi ve ileriki yıllarda vilâyetin nüfusu daha hızlı bir şekilde artınca Adapazarı 1954'de Sakarya ismiyle oluşturulan vilâyetin merkezi haline getirildi. Aynı yıl Geyve Sakarya'ya dahil oldu¹⁴⁵. Netice itibarıyla, göçmen iskânı bölgedeki nüfus artışını hızlandırdı. Bu durum idarî ve asayiş açısından zorlukları gündeme getirdi. Çözüm olarak Adapazarı önce kaza daha sonra da vilâyet merkezi hâline getirildi.

C- Etkileşim

Yerli ahali göçmen ilişkisini arşiv vesikalarına istinaden ortaya koymak mümkün gözükmemektedir. Zira, resmî makamlar, merkeze bildirecek boyutta bir hadise olduğu takdirde konuyu rapor etmekteydiler. Adapazarı ve havalisinde göçmen kadınları kaçırmak¹⁴⁶, göçmenleri dolandırmak¹⁴⁷, yerlilere ait mal ve hayvanları gasp etmek veya göçmenlerin ormanları tahrip etmesi gibi bazı adlî vakaların kayıtlarına arşivlerde tesadüf edilmektedir. Bu konuya ışık tutabilmek açısından mahkeme kayıtlarının incelenmesi gerekmektedir. Ama şunu söyleyebiliriz: Göçmenler, iskân işi aksayınca veya zarurî ihtiyaçları karşılanmayınca, asayiş bozucu davranışlara tevessül edebiliyorlardı. Bununla birlikte, Doksanüç Savaşı sonrası Hıristiyan ahali temsilcileri, Adapazarı'nda meskûn Kafkas göçmenlerinin kazanın asayişini bozdukları iddiasıyla İngiliz Elçisi Layard'a müracaat ettiler¹⁴⁸. Keza, Rum Patrikliği 1880 yılında Adapazarı dahilindeki Kafkas göçmenlerinin davranışlarından şikâyetçi oldu¹⁴⁹. Bu şikâyetler ne kadar haklıdır bilinmez. Ancak, Rumeli göçmenlerinden herhangi bir şikâyet dahi söz konusu değildir.

Temel kültürel farklılıkların olmaması yerli ahali ile göçmenlerin belirli bir süre içerisinde kaynaşmalarına imkân tanıyacaktı. Nitekim, Orhan Türkoğan, Adapazarı ve havalisinde yaptığı sosyolojik araştırmalarda yerli ahali ile göçmenlerin evlenme yolu ile zamanla kaynaştıklarını tespit etmektedir¹⁵⁰. Öyle ki, yeni bir göçmen dalgası gelip yerleşince eskileri yeni gelenlere göçmen demeye başlamaktaydı. Bununla birlikte, yerliler ile göçmen kitlesi arasında ortaya çıkan rekabet duygusu, şehrin yeri ve iktisadî imkânları bölgede sanayileşme hareketine yol açmakta gecikmedi¹⁵¹. Mimarî kültürde

farklılıkları görebilmek mümkündür. Yerli ve Kafkas ev tipi yanında Rumeli göçmenlerinin bölgeye getirmiş oldukları birbirinden farklı birkaç ev tipi de vardır. Göçmen evleri, muhaceretin doğurduğu muhtelif etkiler altında ne yerli evlere benzemekte ve ne de bırakılmış olan evleri tamamıyla temsil edebilmekteydi.

Bölgeye yerleştirilen Türk göçmenlerinin şüphesiz Millî Mücadele'ye katkıları oldu. Örneğin: Akmeşe-Kandıra hattında ilk Kuva-yı Milliye hareketlerinden birisini Kızılcaali divanında Rumeli Türklerinden Muallim Alişan başlatmıştı¹⁵². Yine göçmenlerden Salihbeyzade Ömer Bey'in, Geyve Boğazı ve İzmit civarındaki muharebelerde ve Adapazarı'nda Anzavur kuvvetlerine karşı çarpışmalarda büyük fedakârlıklarda bulunmuş bir şahsiyet olduğu sabık Garp Cephesi Kumandanı ve Ankara Mebusu Ali Fuat ve İstanbul Mebusu ve Havalisi Kumandanı Ahmet Şükrü imzalı referans mektuplarından anlaşılmaktadır¹⁵³.

İskân faaliyetleri neticesinde, göçmenlerden yakın akraba olanlar bazen farklı bölgelere sevk ve iskân edilebiliyorlardı. Oysa, kişiler, psikolojik ve sosyolojik gerekçelerden dolâyı, belki de daha kolay dayanışma içinde olabilecekleri düşüncesiyle aynı yerde yerleşmeyi tercih etmekteydiler. Bu gibi kişilerden henüz üretici konuma geçmemiş olanların yerleşim birimlerini değiştirme istekleri, iskân yardımı talebinde bulunmamak ve geçimini kendisi temin etmek şartıyla kabul ediliyordu¹⁵⁴. Ancak, üretici duruma gelmiş olanların veya adi iskân hakkından feragat etmekle beraber tefviz hakkı bulunanların bu gibi istekleri, Adapazarı'nda tefviz edilecek arazi kalmadığı gerekçesiyle vekâletçe uygun görülmemekteydi¹⁵⁵.

Adapazarı'nda yerleşmiş olan göçmenlerden bir kısmının aile bireyleri veya yakın akrabaları ise göç etmeyerek ocaklarında kalmışlardı. Zamanla, bu gibi göçmenler memleketlerinde kalmış olan aile efradını yanlarına almak istiyorlardı. Bu gibi istekler, göç yasağı olan bölge¹⁵⁶ ahalisi olmaması ve herhangi bir yardım talebinde bulunmayacağını taahhüt eden senet vermeleri hâlinde kabul edilmekteydi¹⁵⁷. Bu şekilde Türkiye'ye giriş yapan göçmenler sınırdaki sevk memuru tarafından akrabalarının bulunmadığı bir yerleşim birimine sevk edilebilmekteydi. Netice itibarıyla, akrabaların bir araya toplanması işi zaman zaman bu gibi aksaklıklardan dolayı uzamaktaydı¹⁵⁸.

Netice itibarıyla, Adapazarı ve havalisi özellikle XIX. yüzyılda göçmen iskânına sahne oldu. Göçmen iskânı bölgenin nüfusunun hızlı bir şekilde artmasını gündeme getirdi. Nüfus artışı ise bölgedeki idarî yapılanmada değişikliklere sebebiyet verdi. Adapazarı ilk önce kaza daha sonra ise vilâyet merkezi oldu. Öte yandan, göçmen iskânı bölgenin nüfus yapısını etkiledi. Bölgeye yerleştirilenler arasında önemli kültürel farkların olmaması yerli ahali göçmen kaynaşmasının kısa sürede gerçekleşmesine sebebiyet verdi. Ortaya çıkan nüfus bölgenin demografik, tarım, sanayi ve kültürel açıdan gelişmesini sağladı.

- ¹ Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçü (1877-1896)*, Ankara 1994, s. 2.
- ² Nadir Devlet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Ek cilt, İstanbul 1993, s. 262.
- ³ İpek, *Rumeli'den...*, s. 13.
- ⁴ İpek, *Rumeli'den...*, s. 40- 41.
- ⁵ Tefrik Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Millî Mücadele*, I, Ankara 1987, 92- 93.
- ⁶ *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi*, III/II, Ankara 1991, s. 215.
- ⁷ Bilal N. Şimşir, "Bulgaristan Türkleri ve Göç Sorunu", *Bulgaristan'da Türk Varlığı*, Ankara 1987, s. 53.
- ⁸ Alexandre Toumarkine, *Les Migrations des Population Musulmanes Balkaniques en Anatolie (1876- 1913)*, İstanbul 1995, s. 33, 35.
- ⁹ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Nr. 272.0.0.12, 51.112.4: Kırklareli Vilâyetinden Dahiliye Vekâletine Tezkire (15 Kanun-ı evvel 1926).
- ¹⁰ Cevat Geray, *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskânı*, Ankara 1962, Tablo 2; Şimşir, s. 56-57.
- ¹¹ Devlet, s. 461.
- ¹² Devlet, s. 459.
- ¹³ Geray, s. 11.
- ¹⁴ Şimşir, s. 65.
- ¹⁵ Nazif Kuyucuklu, "Bulgaristan", *TDVİA*, VI, İstanbul 1992, s. 392.
- ¹⁶ Ömer Turan, "Balkan Türkleri'nin Dinî Meseleleri" *Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı II*, Ankara 1997, s. 1745.
- ¹⁷ Turan, s. 1745.
- ¹⁸ Nedim İpek, *Mücadele ve Samsun*, Ankara 2000, s. 11-21.
- ¹⁹ H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makus Talihi Göç*, İstanbul 2001, s. 309.
- ²⁰ Aleksandre Popovic, *Balkanlarda İslâm*, Türkçesi Komisyon, İstanbul 1995, s. 190-191, 215.
- ²¹ Ağanoğlu, s. 321, 325.
- ²² Geray, s.11.
- ²³ Müstecip Ülküsal, *Dobruca ve Türkler*, Ankara 1987, s. 195-199; Popovic, s. 124-126, 138.
- ²⁴ Geray, s. 11.
- ²⁵ Maria Todorova, *Balkanlar'ı Tahayyül Etmek*, Çev. Dilek Şendil, İstanbul 2003, s. 349.
- ²⁶ Şimşir, s. 55.
- ²⁷ Edhem Ruhî, "Bulgaristan İslâmın İstikbali", *Balkan*, 25 Mayıs 1325, Nr. 759.
- ²⁸ *Balkan*, 4 Teşrin-i sani 1325, Nr. 896.
- ²⁹ *Balkan*, 18 Şubat 1323, Nr. 984.
- ³⁰ *TBMMZC*, III/III, 269.
- ³¹ Şimşir, s. 65- 66.
- ³² Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara 1991, s. 44.
- ³³ Bice, s. 122.
- ³⁴ *BCA*, Nr. 272. 0.0.11, 16.65.11: İzmit Sıhhiye Müdüriyetine Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti Tezkiresi. (20 Haziran 1339).
- ³⁵ Nedim İpek, "Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877-1900)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6, Samsun 1991, s. 114-115.
- ³⁶ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, Y.PRK. ZB, Nr. 13/49; 22/32: Zaptiye Nezareti Tezkireleri (4 Temmuz 1310, 17 Şubat 1314).
- ³⁷ *BOA, DH.MUİ*, Nr. 50-1/31: Dahiliye Nezaretine Bolu Mutasarrıflığından Tel (13 Temmuz 1325).
- ³⁸ Nedim İpek, Rus Ordusundaki Türk Askerlerinin Osmanlı Tâbiyyetine Geçmesi (1911-1917), *Tarih ve Toplum*, Sayı 145, (Ocak 1996), s. 17-18.

- ³⁹ Mehmet Eröz, Seyfi Alpan, *Adapazarı Tarihçesi ve Sakarya Coğrafyası*, Adapazarı 1968, s.23.
- ⁴⁰ Nedim İpek, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Cereyan eden Göçler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12/1, Samsun 1999, s. 172.
- ⁴¹ Rifat Yüce, *Kocaeli Tarih ve Rehberi*, İzmit 1945, s. 86.
- ⁴² Sabahattin Özel, *Kocaeli ve Sakarya İllerinde Millî Mücadele (1919-1922)*, İstanbul 1987, s. 125, 158-161;
- ⁴³ Talia Balcıoğlu, *Adapazarı Tarihi ve Coğrafyası*, İstanbul 1952, s. 5-6.
- ⁴⁴ *İstikbal*, Nr. 376, 15 Ağustos 1337.
- ⁴⁵ İpek, *Mübadele*, s. 43.
- ⁴⁶ Mehmet Çanlı, "Yunanistan'daki Türklerin Anadolu'ya Nakledilmesi", *Tarih ve Toplum*, Sayı. 130, (Ekim 1994), s. 52-53.
- ⁴⁷ Örneğin, 22 Nisan 1924'de Bandırma vapuruyla sevk edilen Drama'nın Mamadlı ve Kavacıklı köyleri ahalisinden 18 nüfus gelmiştir. *BCA*, Nr. 272.0.0, 76.30.21.
- ⁴⁸ *BCA*, Nr. 272.0.0.79, 72.2.20: Kocaeli vilâyetinden vekâlete Arz Tezkiresi 18 Mart 1340.
- ⁴⁹ İpek, *Mübadele*, s. 55.
- ⁵⁰ *BCA*, Nr. 272.0.0.12, 42.54.26: Adapazarı'nın Garipler mahallesinde mukim mültecilerin tescilleri hakkında 2 Teşrin-i evvel 1340 tarihli tezkire; *BCA*, Nr. 272. 0.0.12, 42. 55. 14.
- ⁵¹ *BCA*, Nr. 272.0.0.12, 52.117.20: Kocaeli Vilâyetinden Dahiliye Vekâletine Tezkire (13 Şubat 1927).
- ⁵² Burhan Arpad, *Adadan Sakaryaya*, 1953, s. 25, 42.
- ⁵³ Eröz, Alpan, s. 23.
- ⁵⁴ Kınalı Türkleri, Konya'dan Balkanlar'a gönderilen Türklerin torunları olup, Sırp hakimiyeti döneminde benliklerini korumuşlar, kültürel varlıklarını kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalınca göç kararı almışlardır. Kınalılar Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği'nin web sayfasındaki bilgiye göre, günümüzde Sakarya vilâyeti dahilinde Kınalı asıllı 18.000 kişi mevcuttur. Bkz. www.kinalilar.8m.com.
- ⁵⁵ 1908'de firaren Düzce'ye giderken Bolu'da tevkif edilen 58 nüfusun memlekelerine kadar iadeleri için 5.000 kuruş gerektiği ilgililere ifade edilmişti. 1909'da gelenlerle birkaç sene evvel gelip de henüz yerleşmeyen 15-20 kadar hane halkının bu kere Bolu Dağı civarında yerleşmek istedikleri anlaşılınca toplatılarak geldikleri mahalle iadelerine teşebbüs olunmuş ise de başarılı olunamadı. *BOA, DH.MUİ*, Nr. 50-1/31: Dahiliye Nezaretine Tel (13 Temmuz 1325) Bolu Mutasarrıflığından Tezkire.
- ⁵⁶ *BOA, DH. MUİ*. Nr. 50-1/31.
- ⁵⁷ *BOA, DH. MUİ*, Nr. 50-1 / 31: Trabzon Vilâyetine Dahiliye Nezaretinden (30 Temmuz 1325), Umumi Tebligat (30 Temmuz 1325).
- ⁵⁸ İpek, *Rumeli'den...* s. 174.
- ⁵⁹ İpek, "Balkanlar, Girit, ve Kafkaslar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler ve Göçmen İskan Birimlerinin Kuruluşu (1879-1912)", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 1, Isparta 1995, s. 220; Süleyman Erkan, *Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu Göçleri (1878-1908)*, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 1993, s. 93.
- ⁶⁰ İpek, *Rumeli'den ...* s. 200-201.
- ⁶¹ İpek, *Mübadele*, s. 70.
- ⁶² Geray, Ek tablo. 6.
- ⁶³ Eröz, Alpan, s. 48.
- ⁶⁴ *BCA*, Nr. 272.0.0.12, 48.92.6: 4 Mart 1926 tarihli tezkire.
- ⁶⁵ *BCA*, Nr. 272.0.0.11, 45.75.21: Dahiliye Vekâletine Kırşehir Vilâyetinden Arz Tezkiresi (19 Temmuz 1341).
- ⁶⁶ *BCA*, Nr. 272.0.0.12, 55.141.8: Kocaeli Vilâyetinden Dahiliye Vekâletine Arz Tezkiresi (24 Teşrin-i sani 1927).
- ⁶⁷ İzmit sancağı (Kocaeli vilâyeti) göçmen teşkilâtı ile ilgili elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla İzmit'e 1877'de muhacir iskân memuru sıfatıyla 3.000 kuruş maaş karşılığı Girit mutasarrıflarından Sabih Bey ve 1884-1885 tarihinde ise İstanbul, Edirne ve İzmit iskân memurluğuna 24.000 kuruş maaş ve 25.000 kuruş harcırahla Ali Bey getirildi. Nedim İpek, *Rumeli'den...*s. 169, 171.

- ⁶⁸ İpek, *Mübadele*, s. 60.
- ⁶⁹ İpek, *Rumeli'den...*, s. 200.
- ⁷⁰ Nedim İpek, "Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877-1900)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6, Samsun 1991, s. 119-122.
- ⁷¹ Ağanoğlu, s. 198.
- ⁷² *BCA*, Nr. 272. 0. 0. 74, 66. 25. 14.
- ⁷³ İpek, *Mübadele*, s. 57.
- ⁷⁴ Demiryolu idaresince göçmenlerden yedi yaşına kadar olan çocuklar ücretsiz, yedi yaşından büyükler ise tenzillâtlı olarak taşınmaktaydılar. *BCA*, Nr. 272. 0.0.11, 16. 65. 11: İzmit Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Müdüriyetinden Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâletine Tezkire.
- ⁷⁵ İpek, "Kafkaslar'dan...", s. 120.
- ⁷⁶ İpek, s. 304- 307; İpek, *Rumeli'den...* s. 215.
- ⁷⁷ İpek, , Kafkaslar'dan..., s. 122.
- ⁷⁸ İpek, Kafkaslar'dan..., s. 122.
- ⁷⁹ Balcıoğlu, s. 5-6.
- ⁸⁰ *BOA*, *MV*. Nr. 103/17: Meclis-i Vükela Kararı (17 Teşrin-i evvel 1317); Ömer Lütfi Barkan, 1951'de gelen göçmenlerin yerleştirilmesi için Adapazarı'nın batısında bulunan Gökçe Ören göl sahasının kurutularak iskâna açılmasını teklif eder. Ona göre, bu faaliyet gerçekleştirildiği takdirde son derece verimli bir arazi elde edilebilecekti. Ömer Lütfi Barkan, "Türkiyede Muhacir İskânı İşleri ve Bir İç Kolonizasyon Plânına Olan İhtiyaç", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, X/1-4, İstanbul 1951, s. 14.
- ⁸¹ *BOA*, *YA-Res*. Nr. 110/14: Meclis-i Mahsus Mazbatası (3 Şaban 1317); *BOA*, *YA-Res*. Nr. 104/41; *BOA*, *YA-Res*, Nr. 108/87.
- ⁸² Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Ankara 1994, s. 121-122.
- ⁸³ Ağanoğlu, s. 195.
- ⁸⁴ *BCA*, Nr. 272. 0. 0. 12, 42. 54. 20: 7. Mıntıka Müdüriyetinden Vekâlete Tezkire (14 Eylül 1340); Vekâletten Yedinci Mıntıka Müdüriyetine Tezkire (4 Ağustos 1340); *BCA*, Nr.272. 0.0.12, 45. 75. 30: Kocaeli Vilâyeti'nden Vekâlete Arz Tezkiresi (30 Temmuz 1341).
- ⁸⁵ Eröz, Alpan, s. 22.
- ⁸⁶ İpek, *Mübadele*, s. 106.
- ⁸⁷ İpek, *Mübadele*, s. 133.
- ⁸⁸ İpek, *Mübadele*, s. 134-135.
- ⁸⁹ *BCA*, Nr. 272.0.0.12, 44.65.28: Üç yüz muhacir ailesi namına verilen dilekçe (18 Kanun-ı sani 1341).
- ⁹⁰ *BCA*, Nr. 272.0.0.12, 41.48.31: 7. Mıntıka Müdür Vekilinden Mübadele Vekâleti'ne Arz Tezkiresi (15.5.1340).
- ⁹¹ *BCA*, Nr. 272. 0. 0. 12, 41. 46. 13: Kocaeli Vilâyetinden Mübadele Vekâletine Arz Tezkiresi (15.3.1340); Mübadele Vekâletinden Kocaeli Vilâyeti'ne Tezkire (22.3.1340).
- ⁹² *BCA*, Nr. 272. 0. 0. 12, 56.143. 33: Maliye Vekâletinden Dahiliye Vekâletine Tezkire (15 Kanun-ı evvel 1927.).
- ⁹³ İpek, *Rumeli'den...*, s. 216-217.
- ⁹⁴ İpek, *Balkanlar...*, s. 207-210.
- ⁹⁵ Halaçoğlu, s. 124.
- ⁹⁶ *BCA*, Nr. 272.0.0.12, 46.83.34: Adapazarı Kaymakamlığının Tezkiresi (21 Teşrin-i sani 1341).
- ⁹⁷ *BCA*, Nr. 272.0.0.12, 46. 83. 34: Rum Mehmet Efendi Mahallesi Muhtarını imzalı İlmühaber (14 Teşrin-i sani 1341).
- ⁹⁸ *BCA*, Nr. 272.0.0.12, 46.83.34: Adapazarı Kaymakamının Tezkiresi (21 Teşrin-i Sani 1341).
- ⁹⁹ *BCA*, Nr. 272.0.0.12, 44.67.12: Dahiliye Vekâleti'ne İstida (1924).
- ¹⁰⁰ *BCA*, Nr. 272.0.0.11, 16.67.21: Muhacirin Cemiyeti Adapazarı Şubesi'nden Ankara'da Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti'ne İstida (1 Eylül 1339).
- ¹⁰¹ *BCA*, Nr. 272. 0.0.11, 16, 67.21: İzmit Mutasarrıflığına Tezkire (20 Teşrin-i evvel 1339).

- ¹⁰² İpek, *Mübadele*, s. 104.
- ¹⁰³ BCA, Nr. 272.0.0.11, 21.107.21.
- ¹⁰⁴ Geray, Tablo. 5.
- ¹⁰⁵ BCA, Nr. 272.0.0.12, 63.188.3: Haziran-Temmuz 1927 tarihli tezkireler.
- ¹⁰⁶ İpek, *Mübadele*, s. 129.
- ¹⁰⁷ İpek, "Kafkaslar'daki Nüfus Hareketleri", *Türkiyat Mecmuası*, XX, İstanbul 1997, s. 305.
- ¹⁰⁸ İpek, *Rumeli'den ...* s. 219.
- ¹⁰⁹ Halaçoğlu, s. 123.
- ¹¹⁰ İpek, *Mübadele*, s. 130-131.
- ¹¹¹ BCA, Nr. 272.0.0.12, 56.143.1: Dahiliye Vekâleti'nden Kocaeli Vilâyeti'ne Tezkire (26 Nisan 1927).
- ¹¹² BCA, Nr. 272.0.0.11, 19.96.24: İzmit Yedinci İskân ve İmar Mıntıkası Müdüriyetine Tezkire (1924).
- ¹¹³ Ağanoğlu, s. 234.
- ¹¹⁴ "Sakarya", *Yurt Ansiklopedisi*, X, İstanbul 1983, s. 6457- 6458.
- ¹¹⁵ BCA, Nr. 272.0.0.12, 54.130.22: Kocaeli Vilâyeti'nden Dahiliye Vekâleti'ne Arz Tezkiresi (16 Şubat 1927).
- ¹¹⁶ BCA, Nr. 272.0.0.12, 51.112.4.
- ¹¹⁷ BCA, Nr. 272.0.0.12, 63.190.1: Kütahya'dan Dahiliye Vekâleti'ne Tezkire.
- ¹¹⁸ İpek, *Rumeli'den ...*, s.220-223; Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler, s. 123-124; Kafkaslar'da Nüfus Hareketleri, s. 305.
- ¹¹⁹ İpek, Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler, s. 124.
- ¹²⁰ Halaçoğlu, s. 125.
- ¹²¹ Halaçoğlu, s. 125.
- ¹²² İpek, *Mübadele*, s. 133.
- ¹²³ İpek, *Mübadele*, s. 134- 135.
- ¹²⁴ Ağanoğlu, s. 251.
- ¹²⁵ İpek, *Rumeli'den...* s. 224.
- ¹²⁶ *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Ankara Heyet-i Murahhasası Türkiye Büyük Millet Meclisinin Teşkilinden Sakarya Zaferine Kadar İcraat Raporu (23 Nisan 1336-23 Eylül 1337)*, İstanbul 1338, s. 93.
- ¹²⁷ Hamit İnandık, "Adapazarı Ovası ve Çevresinde Nüfus ve Yerleşme", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1956, s. 66-67.
- ¹²⁸ "Sakarya", *Yurt Ansiklopedisi*, c. X, s. 6452, 6456.
- ¹²⁹ İnandık, s. 66- 67.
- ¹³⁰ Karasu'nun batısında Denizköy ile Poyrazlı, Recepter, Karamezinler, Camitepe, Tazıoğlu, Körükler, Başoğlu ve Karaboğaz divanları Yörüklerin meskûn oldukları yerlerdir. Söz konusu Yörüklerin toprağa bağlanmaları ve maruz kaldıkları kültür değişimleri için bkz. Yusuf Dönmez, "Karasu Batısında Bir Yörük Yerleşmesi", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, VII/ 14, İstanbul 1964, s. 130.
- ¹³¹ İnandık, s. 70-72.
- ¹³² Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1997, s. 202.
- ¹³³ Gülfettin Çelik, "Osmanlı Türkiye'sine XIX. Yüzyıl Sonlarında Yapılan Göçlerin Sosyo-Ekonomik Bakımdan Tahlihi", *Tarih Boyunca Balkanlar'dan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri 29-31 Mayıs 1995 Bildiriler*, İstanbul 1996, s. 126.
- ¹³⁴ *Büyük Ticaret Salnamesi 1928*, s. 8.
- ¹³⁵ "Sakarya", *Yurt Ansiklopedisi*, c. X, s. 6499.
- ¹³⁶ Osman Yalçın, *Adapazarı*, İstanbul 1958, s. 19-20.
- ¹³⁷ Eröz, Alpan, s. 13.
- ¹³⁸ Balcıoğlu, s. 5-6.

¹³⁹ *Salname-i Umumî 1311*, s. 866.

¹⁴⁰ *TBMMZC*, c. I, s. 79.

¹⁴¹ "Sakarya", *Yurt Ansiklopedisi*, c. IX, s. 6460.

¹⁴² Sabahattin Özel, *Kocaeli ve Sakarya İllerinde Millî Mücadele (1919-1922)*, İstanbul 1987, s.9.

¹⁴³ *Büyük Ticaret Salnamesi 1928*, s. 8.

¹⁴⁴ Kocaeli vilâyetinin idarî ve inzibatî zorluklarını aşmak ve halkın resmî işlerini kolaylaştırmak amacıyla İhsaniye, Hendek kazası dahilinde Karadere ve Adapazarı kazası dahilinde Taşağıl ve Kazımpaşa, Kayalar, Karapürçek, Hendek kazası dahilinde Karadere, Açmabaşı ve Geyve kazası dahilinde Doğançay ve Karamürsel kazası dahilinde Yayladere köyleri merkez olmak üzere birer nahiyeye teşkil edilmiştir. *BCA*, Nr. 030.11.1.0, 57.23.6: Kararname (19 Ağustos 1930); *BCA*, Nr. 30.11.1.0, 54.10.11: Kararname (15 Nisan 1930); *BCA*, Nr. 030.11.1.0, 57.23.6: Kararname (19 Ağustos 1930).

¹⁴⁵ "Sakarya", *Yurt Ansiklopedisi*, c. IX, s. 6464.

¹⁴⁶ İpek, *Rumeli'den ...* s. 232.

¹⁴⁷ Ağanoğlu, s. 238.

¹⁴⁸ İpek, *Rumeli'den...* s. 200.

¹⁴⁹ İpek, *Rumeli'den...* s. 232.

¹⁵⁰ Orhan Türkdoğan, *Etnik Sosyoloji*, İstanbul 1997, s. 470-471. Göçmenlerin yerlilerle evlendiklerini münferit de olsa arşiv vesikalarından tespit etmek mümkündür. (Bkz. *BCA*, Nr. 272.0.0.12, 56.146.9: Kocaeli Vilâyetinden Dahiliye Vekâletine 5 Teşrin-i sani 1927 tarihli tezkire. Ancak, evlenme çağındaki göçmenlerin oran olarak ne kadarının yerlilerle evlendiğini tespit etme imkânı yoktur.

¹⁵¹ Oğuz Arı, C. O. Tütengil, "Adapazarı'na Göç ve Çalışma Hayatına İntibak Araştırması", *Sosyoloji Konferansları 1966- 1967 Yedinci Kitaptan Ayrı Baskı*, s. 105.

¹⁵² Özel, s. 131.

¹⁵³ *BCA*, Nr. 272. 0.0.12, 43.61.33: 20 Temmuz 1338 tarihli Referans Mektupları.

¹⁵⁴ *BCA*, Nr. 272.0.0.12, 41.48.12: İnebolu İmar ve İskân Heyeti Riyasetinden Vekâlete Arz Tezkirei (13 Nisan 1340); *BCA*, Nr. 272.0.0.12, 46.79.19: Dahiliye Vekâleti Tezkiresi (11.10.1341).

¹⁵⁵ *BCA*, Nr. 272.0.0.12, 45.72.10: İskân Müdüriyetinden Samsun Vilâyetine Tezkire (6.5. 1341).; *BCA*, Nr. 272.0.0. 12,44.67.14: Dahiliye Vekâletinden Samsun Vilâyetine Tezkire (Mart 1341).

¹⁵⁶ Türkiye, sınırdaş olduğu bölgeden Türk göçünü kabul etmemiştir. Bu nedenle, bu gibi yerlerden yapılan göç talepleri reddediliyordu. Örneğin, 28 Ekim 1925 tarihinde Adapazarı Osmanlı Bankası muhasebecisinin akrabalarını Adapazarı'na getirme talebi Garbî Trakya'daki Müslümanların göç etmesi yasak olduğundan kabul edilmedi. Bkz. *BCA*, Nr. 272.0.0.14, 77.39.16: Hariciye Vekâletinden Dahiliye Vekâletine Tezkire.

¹⁵⁷ *BCA*, Nr. 272.0.0.12, 44.69.24: Hariciye Vekâletine Tezkire (Nisan 1341).

¹⁵⁸ *BCA*, Nr. 272.0.0.12, 50.106.2: Dahiliye Vekâletine Verilen istida (22 Teşrin-i sani 1926).

VII SAKARYA NEHRİ'NDE ULAŞIM İÇİN VAPUR

Prof. Dr. Enver KONUKÇU

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ, FEN EDEBİYAT FAKÜLTESİ
TARİH BÖLÜMÜ ÖĞRETİM ÜYESİ

Adapazarı il olduktan sonra yanı başından akan ve asırlarca birlikte iyi ve kötü günleri paylaştığı nehrin, Sakarya'nın adını almıştır. Sakarya, kuzey-batı Anadolu'nun ve Doğu Marmara'nın en büyük akarsuyudur. Çiftelere 3 km kadar güney-batıda, geniş bir havuz halinde, yaklaşık 870 m. yükseklikteki arazide doğar. Burası Sakarya Nehri'nin başıdır. Emir Dağı ile Türkmen Dağı'ndan kollarını alır. Başlıca tabii kolu Porsuk'tur. Sündiken'de vadi meydana getirmektedir. Kuzeye doğru yönelerek, Geyve Boğazına girer. Önce Akhisar/Pamukova düzlüğünü aşar. Sakarya arazisinde dahil olduğu asıl merkez Mekece'dir. Geniş bir düzlükten akışına devam eder. Bu bölge yörenin en verimli topraklarına sahiptir. Göynük Suyu, Karasu ve Gök(çe) su kolunu alır. Geyve sonrası, Köprübaşı/Alifuat Paşa köprüsünü geçer. Dar bir vadi içinde kuzeye doğru, sık ormanlık ve yeşillikler içinde akar. Balaban ve Geyve Boğazı'nı aşarak Adliye'de Adapazarı Ovasına veya eski adı ile Akova'ya girer. Adapazarı yakınından, doğusundan geçer. Kuzeyde Söğütlü ve Ferizli sonrası Karasu arazisine girer. Karasu'nun batısında, İhsaniye-Yeni Mahallede Karadeniz'e dökülür. Sakarya Nehri, tabii bu arada kuzeydeki akışında bir çok kol alır. Ağaç Denizi'nin içinde kaybolmuş Nehir intibasını yaratır. Sangaris, Sangarios, Sagarius, Sagiarius gibi isimleri taşımıştır. Başlangıç noktasındaki köy Sangia imiş? Ki burası da Sivrihisar'da, Pessinus harabelerine çok yakındır. Sakarya ismi ise Türk dönemine aittir.¹ Sakarın ne anlama geldiğini İbn Battuta, XIV. yy başlarında, buradaki bir olay dolayısıyla ifade eder. Adapazarlılar ve yöre ahalisi ise Sakar kısa ismini zikrederler. Milas'da Sakarya, İran'da Makü yakınlarında Sangar/Sakar (ng:k olduğu için) isimlerine rastlanmaktadır. Sangarius/Sakarya adının ilk defa Strabon'da zikredildiği görülmektedir. Ona göre, Sakarya, Kadıköy ve Karadeniz Ereğlisi arasındaki Psillis, Kalpas, Melen gibi Karadeniz'e dökülen büyük bir nehirdir. Ayrıca şunları nakletmektedir: "Sangarios'un kaynakları Pessinus'dan 150 stadia kadar uzaklıkta olan sangia Köyü dolaylarındadır. Nehrin büyük bir kısmı Phrygia epiktetos'da ve ayrıca Bithynia'nın bir kısmında akar... Şimdi, elverişli olan nehir, denize döküldüğü yerde, Bithynia'nın sınırını oluşturur. Bu kıyının ötesinde Thynia bulunur. Herakleia (Karadeniz Ereğlisi), Sangarios'dan 500 stadia uzaklıktadır.² Bithynia'ya ait çalışmaları ile tanınan Charles Texier, XIX.yy ilk yarısında, Sakarya için şunları nakletmektedir:³

"Büyük Frigya platolarının bütün sularını yatağına toplayan Sangarius,

yani bugünkü adıyla Sakarya büyük nehri, Küçük Asya'nın şimdiye kadar bizce en az tanınmış olan sularındandır. Bu nehrin kolları havzasındaki şehirler bilinmiyor ve asıl nehrin başlıca üç koldan oluştuğu da düşünüleliyordu. Eski coğrafyacılar, bu esasları susarak geçmiş ve yenilerden kıskanç bir gezgin, Sakarya'yı boylu boyluna yürürken, bunun ancak bir kolu üzerinde gittiğine şüphe etmemişti. Küçük Asya'nın bu kısmının coğrafyası, büsbütün karanlıktı. Danville, bu nehri bir göle ya da Ankara (Angora) nehrine akıtır; Rennel Pessinus (Pessinunte) şehrini nehrin kaynaklarının yakınındaki büyük vadiye koyacağı yerde karşılığı olan kuzey tarafa götürürdü. Albay Leake, eski mesafe çizelgelerinden yanlışlığı düşerek Pessinus (Pessinunte)'u Sakarya'nın kuzey kıyısına, Beypazarı civarlarına ve Gordiyon (Gordium)'a Galatya platolarının alt tarafına koyuyordu. Ben 1834 yılı Temmuz ayında, bu suyu Sakarya olarak ilk defa tam olarak belirlediğim sırada, coğrafya bilgisi şu anlattığım derecedeydi. Bu inceleme sonucunda Pessinus (Pessinunte) şehrinin yeri keşfedildi ve bir çok eski yazarın, bu ana kadar anlaşılmamış kalan kayıtlarının açıklaması kolaylaştı. Kısacası Frigya'nın haritasını, yeni esaslar üzerine çizmek mümkündür. İlim adamlarından Carl Ritter, bu konuda daha büyük özenle çalışmıştır.

Şehrin güney kolunu, güneyden kuzeye atladıktan tam iki gün sonra, yerlilerin yine Sakarya adını verdikleri büyük bir ırmağın kenarında bulunmak, bence şaşılacak bir şey oldu. Fakat bu zamandan beri çok sayıda gezgin, memleketin ilginç ve istisna oluşumuna aydınlatan bu nehrin yatağını, bütün ayrıntılarıyla belirlemişlerdir".

Sakarya'nın çıktığı yeri, Strabon oldukça doğru bir tarzda (s.313) belirliyor: "Karadeniz Ereğlisi (Heraclee) ile Kadıköy (Chalcedoine) arasında birkaç ırmak vardır. Psillis, Calpas ve Sakarya, bunların içindedir. Bunlardan Sakarya ırmağı, kaynağı Pessinunte şehrinde yüz elli stade (yirmi yedi kilometre yetmiş metre) mesafede Sangia adındaki bir kasabadan alır. Frigya'yı, Epictete'in büyük bir kısmını ve Bitinya'nın bir bölümünü dolaşarak, kaynağı Frigya Hellespontique'de Modra'da bulunan İnegöl deresi (Gallus) kolunu aldığı yer de İzmit'ten uzaklığı üç yüz stade (elli beş kilometre elli metre) ye iner. Gemi işleyecek hale gelen Sakarya nehri, önünde Kefken (Thynia) adası bulunan noktada denize dökülürken Bitinya'nın sınırını oluşturur." Bir çok kere Sakarya'dan söz etmiş olan Pline, bu nehrin çok sayıda kollardan oluştuğunu hiç söylemiyor. Bundan anlaşıldığına göre, eskiler Sakarya'nın Sangia kasabasındaki tek bir kaynağından başkasını tanımıyorlardı. Diğer suların adlarından söz etmemişlerdir. Yeniler ise, aksine Sakarya adını ancak nehrin yukarı kısmına vermişlerdir. Yeriler de Sakarya adını veriyorlarsa da asıl Sakarya suyu olan güney kolunu, hemen hemen ihmal etmiş oluyorlar. Coğrafyacıların bütün hatası, hep bu noktadan kaynaklanmıştır. Sakarya nehri, eski zamanlarda da farklı isimler taşımıştır, Yunanlılar Sagaris ya da Sangaris adını verirlerdi. Hesychius, buna Sagarius adını verir. Coğrafyacıardan Plutarque, bu suya başlangıçta Xerabate adı verildiğini, çünkü yaz mevsiminin pek sıcak zamanlarında kurduğunu söyler ve buna şu hikayeyi de ekler:

"Myndon'un oğlu Sagaris, Kibele'nin sırlarını çoğunlukla alaya alarak bu tanrıçanın papazlarına aşağılayıcı gözlerle bakardı. Bunun intikamını almak için, tanrıçanın gazabından etkilenerek kendini Xerabate nehrine atmış ve bundan sonra nehir, bu Sagaris adını almıştır." Bu hikayeden ise, kaynağının bulunduğu Sangia kasabasına bağlı olarak Sakarya adının verildiği hakkında Strabon'un delilini kabul etmek daha uygun olur.

Tite- Live, Sakarya nehrini, yeri bugün tarafımızdan bilinmeyen Adoreus dağından çıkarır. Bundan amacı, ihtimal ki Sakarya'nın başlıca iki kolunu ayıran dağlardan çıkan ikinci derecedeki kollardır.

Sangia kasabasının yerini kanıtlı bir şekilde belirleyebilmek için, bunu Karahisar ovasına giden dağlık yere tahmini olarak koyarız. Bu dağlık, iki denizin sularını ayırır. Şuhut (Synnada) mermer ocaklarını terk ederek Bayat ve Hüsrev Paşa Hanı yakınındaki Doğanlı yönünde kuzeye doğru gidip Sivri Hisar'ın yirmi sekiz kilometre güneyinde, Çandır adındaki köyden akışına devam etmektedir". Sakarya Nehri'nin Sapanca Gölü ile birleştirilmesi zaman zaman düşünülmüş ise de gerçekleştirilememiştir. Bunun gibi Sapanca'nın da İzmit Körfezine akıtılması sürekli devlet adamlarını meşgul etmiştir. Bir başka kısımda konuya temas edilecektir.

Sakarya Nehri'nden ulaşım alanında faydalanılması da II. Abdülhamit zamanında gündeme getirilmiştir. Daha çok kereste ve odun, kömür, sonraları yiyecek nakli için uygun olup olmadığı araştırılmıştır. Sakarya-Izmit yollarının kapanması nedeni ile İstanbul'da kereste, tahta, odun, kömür ve yiyecek fiyatlarında epeyce artışlar olmakta idi. O yüzden, sürekli bir ulaşımaya gerek duyulmuştur. Bu arada, Sakarya Nehri kıyılarındakiler, "limbo" adı verilen altı düz kayıklarla, yelkenlilerle Sakarya Ağızı'na kadar gidip-geliyor, ulaşım ve nakliyatı yapabiliyorlardı. İstanbul'daki yayın organlarına bu konuda bazı haberler göze çarpmaktadır. " Sakarya Vadisinin şimdiki felaket durumundan kurtararak, ovasını Nil Yatağı gibi verimli hale getirmek için Nafia Nezareti tarafından bölgeye gönderilen Hey'et-i Fenniye (Teknik Araştırmacılar) çalışmalarına dair görüşler bu sayfaya alınmıştır. Heyet, vadinin keşfini ve haritasını yapmaktadır. Yakın zamanda çalışmalar sona erecektir". Bu haberin fotoğrafları da verilmiştir. Bu nedenle Karargahları, çalışmaları, harita çıkarınların meydana getirdiği toplulukla ilgilidir. Ayrıca, dergi, Sakarya Nehrinin haritasını da vermekte, Sakarya ana kolunun geçtiği yerler okuyucuya tanıtılmaktadır. Sakarya Nehri, Nil Nehri gibi sık sık taşmakta idi. Bu sebeple Mekece-Adapazarı-Karadeniz arasındaki saha adeta büyükçe göl halini almakta idi. Özellikle Adapazarı ovası sel suları ile iç deniz görünümünde idi. Mudurnu ve Dinsiz Suyu'nda katılması ile her yer sularla kaplanıyordu. Köyler ve civarları uzun zaman sel sularının altında kalmaktaydı. Sakarya, güneyde Akhisar ve Geyve taraflarında da etrafına yayılıyordu. Sürekli yağmurlar, kar sularının erimesi, haziran ayı sonlarında mevsim sağanak yağmurları nedeni ile Geyve içlerine kadar suların girdiği görülmüştür. IV. Murad zamanında Sakarya bir kere daha mecrasından çıkmış ve Geyve'yi de etkisi altına almıştı. Buradaki kalın çamur tabakası uzun zaman kaldırılamamıştı. 1874, 1888, 1892, 1909

sellerine ait İstanbul gazeteleri şu haberleri nakletmektedirler:⁴

"Basiret-Izmit Sancağı dahilinde Adapazarı Kaymakamlığında vaki Sakarya Nehri bugünlerde şiddetlice coşkunuğu ciheti ile civarında bulunan Taşlık Köyü'ndeki tarlalarda epeyce zarar vermiştir. 6 Nisan Cumartesi günü adı geçen nehrin üzerindeki Beylik Köprü'den, hayvan tüccarlarından Ali Efendi'nin koyunları geçerken, adı geçen köprü yıkılmış ve 550 kadar hayvanı kaybolmuştur. Çoğunun boğulduğu anlaşılmıştır."

"Mizan-Adapazarı kazasını geçenlerde Sakarya Nehri basmış olup, her ne kadar gerekli önlemler alınmış ise de suların çokluğundan dolayı bazı mahalleler, iki- üç arşun su altında kalmıştır."

"Sabah-Adapazarı'ndan alınan bilgilere göre burada mevcut binalardan 1500 hane Sakarya Nehri'nin taşması ile sular altında kalmıştır. Doğu tarafındaki tarlaları, bahçeleri, hep su basmıştır. Suyun yüksekliği 3-4 metreye ulaşmıştır. Sakarya Nehri üzerindeki iki ağaçtan köprü de yıkılmıştır. Köylüler Adapazarı tarafına geçmemektedirler. Adapazarı çarşısında ve pazar yerinde hiç kimse görünmemektedir.... Sular evlere doğru yaklaştıkça, eşyalar daha yükseklere çıkarılmaktadır. Ekmek yapımı için kullanılan Hamur Tekneleri sandal vazifesi görmektedir. Elinde sandal bulunanlar ise Sakarya ve taşkını geçebilmek için 25 mecdiye karşılığında para istemektedirler."

"Servet-i Fünun: Sakarya Nehri'nin ara sıra taşarak büyük kayıplar verdiği bilinmektedir. Suların çekilmesi ile de büyük bataklıklar oluşmaktadır. Bu bataklıklar sivrilere ürettiği yerlerdir. O yüzden Adapazarı'nda sıtma yaygınlaşmaktadır. Bunun önlenmesinin tek çaresi, bataklıkların kurutulmasıdır. Buna dair Ziyapaşazade Fatih Efendi'nin bir atılımı olmuştur. O, Sakarya Nehrinin dizgin altına alınması için teklifte bulunmuş, dilekçesini ilgililere vermiştir. Kanallar açılacak, sular buralardan akıtılacak, kurtarılan arazide bilimsel usullerle tarım yapılacak, ürün alınabilecektir. Böylece, fakirlikle boğuşan Adapazarı, yetiştirdiği ürünler ile refaha kavuşabilecektir.

Sakarya Nehrinde, ulaşım için de bazı teklifler Nafia Nezaretine yapılmıştı. Sakarya Nehrinde vapur yani istimli (buharlı) gemi çalıştırılması bir çok defa gündeme getirilmiştir. Ancak, bunun için verilen raporlar devletçe uygun ve yeterli görülmemiştir. Sonunda 28 Eylül 1871'de, Osmanlı vatandaşı Dimitraki Aleksiyadis, böyle bir imtiyazı alabilmiştir. "Nehr-i Sakarya'da Vapur işletmek, yolcu taşımak için Tebaa-ı saltanat-ı Seniyye'den Dimitraki Aleksiyadis'e ihsan buyurulmuş olan imtiyaz şeraitine ait sözleşme" yürürlüğe sokuldu. Bunun on altı maddesinin uygulanması hemen istenmiştir. Maddelerin metni şöyledir:

"Nehr-i Sakarya'da Vapur İşletmek İçin Teba-i Saltanat-ı Seniyye'den Dimitraki Aleksiyadi'ye İhsan buyurulmuş olan İmtiyaz Şeraitini Mübeyyin Mukavelenamedir.

Birinci Madde

Saltanat-ı seniyye mumaileyh Dimitraki Aleksiyadi ma'rifetiyle teşkil olunacak kumpanyaya, Kocaili sancağında kain Sakarya nehrinde vapur

işletmek imtiyazını i'ta ve ihsan buyurmuş olmağla imtiyaz-ı mezkurun müddeti bu hususa dair şeref-südur buyurulacak ferman-ı ali tarihinden itibaren otuz sene olacaktır.

İkinci Madde

Nehr-i mezkura munsabb olan enhar-ı sairede dahi vapur işletmeğe muma ileyhın hak ve selahiyeti bulunacaktır. Fakat işleteceği vapurun amed ü şüdüne muzırr olmayan filika ve sal gibi şeylerin işlemesine mümanaat edemeyecektir.

Üçüncü Madde

Mumaileyh Aleksiyadi işbu imtiyazı bir vakitte ve bir vecihle ahire fūruht ve kasr-i yed edemeyip, kendisince şerik-peyda ile bile saltanat-ı seniyye her vakitte kendisini veyahud veresesini sahib-i imtiyaz tanıyıp aheri tanımayacaktır ve nehr-i mezkurda işleyecek vapurların idaresi her halde nizamata ve kavaniin-i haliye ve müstakile saltanat-ı seniyye tahtında olarak bir vakitte ve bir sebeple ecnebi himayesi altına giremeyecek ve böyle bir iddia vuku'unda imtiyaz keen lem yekun hükmüne girecektir ve nehr-i mezkurda işleyecek vapurlar, devlet-i aliiye sancağıyla geşt ü gūzar eyleyecektir.

Dördüncü Madde

Nehr-i mezkurun tathiri için imtiyaz ferman-ı alisi tarihinden itibaren üç sene mühlet i'ta buyrulup, müddet-i mezkurda inkıza-pezir olup da nehrin tathiri hususu, rehın hüsn-i hitam olmaz veyahud vapur işletilmeye başlanmaz ise, mumaileyhin hukuk-ı imtiyaziyesinden sakıt olarak asla tazminat talep ve iddiasına hak ve selahiyeti olamayacaktır.

Beşinci Madde

Nehr-i mezkurun tarafeyninden onikişer saat mesafe dahilinde kaza ve kasabata yapılacak kanal ve yolların imtiyazı hususunda kumpanyanın, sairlerine rüchaniyeti olacaktır ve nehr-i mezkurun munsabbında dok ve havuz inşası için kumpanyaya müsaade buyurulacak ve bu babda dahi kumpanya diğerlerine her-müreccahtır.

Altıncı Madde

Bu vapurların suret-i idame ve cereyanına dair nizamata-ı esasiyeyi, layiha olarak mumaileyh Aleksiyadi evvelce devlet-i aliiyenin mevkii-i kabulüne arz ve takdim edecektir. Taraf-ı saltanat-ı seniyyeden kabul tasdik buyurulduğu halde işbu mukavelenamenin icra-yı mükemmelesinden ma'dud olacaktır.

Yedinci Madde

Nehr-i mezkurun münasib mevkilerinde lüzumu olan iskele ve kömür mağazası ve sair ebniye-i mukteziyeyi inşa etmeye mumaileyh me'zun olup, işbu iskele ve ebniye arazi-i haliye-i miriye üzerine inşa olunur ise, o arazi taraf-ı saltanat-ı seniyyeden meccanen mumaileyhe irae olunacak ve ashabi uhdesinde bulunan yerlerden ise mumaileyh tarafından istihbar veyahud memleketçe münasib görülecek semen ile iştır olunacaktır. Müddet-i imtiyaziye

hitamında, mezkur iskele ve ebniye arazi-i miriye üzerinde ise meccanen taraf-ı saltanat-ı seniyyeye terk ve teslim kılınacaktır.

Sekizinci Madde

Nehr-i mezkurda vapur işletilmeye mübaşeret olduğu tarihten itibaren beş sene sonra mürur ettikten sonra ya'ni altıncı sene ibtidasından bed' ile ba'del-harc ve'l-masarif hasil olan temettu'atın yüzde onu saltanat-ı seniyyeye ita olunacak ve mumaileyh Aleksiyadi mezkur vapurlar ile kendi ticareti için nakl ettiği eşyanın nevli dahi tarife mucibince hesab olunarak, varidata idhal kılınacaktır. Binaenaleyh her sene kendisiyle bi'l-müzakere ta'yin olunacak usulde muhasebe-i lazimesi ber vech-i sıhhat bi'r-ruye canib-i devlet-i aliyyeye aid olan hisse mumaileyh tarafından hazine-i celileye ita ve teslim olunacaktır.

Dokuzuncu Madde

Mumaileyh tarafından seyr-i sefaine kabil olacak mertebe nehr-i mezkur tathir olunacağı cihetle, üzerinde bulunan köprülerle nehr-i mezkura munsabb olan sair çaylar köprülerinin metanet ve rasanetlerine asla halel gelmemesi hususuna dikkat olunacaktır. Bu tathir münasebetiyle bir gûna mazarrat vukua gelir ise, mumaileyh kendi masrafiyla ta'minine mecbur bulunacaktır. İktiza eden keşif defteri evvelce bi't-takdim taraf-ı eşref-i saltanat-ı seniyyeden kabul ve tasdik buyurulduktan sonra seyr-i sefaine mani olan köprüleri mumaileyh terfi edebilecektir ve nehir üzerinde vapurların seyrine mani olabilecek bend ve saire bulunduğu ve bunlar zaten hükümetin ruhsatıyla yapılmamış olduğu halde, mumaileyh Aleksiyadi canib-i hükümete müracaatla o makule şeyleri def'ü ref'ettirebilecektir. Ancak o makule sed ve saire zaten hükümetin ruhsatıyla inşa olunmuş ise, o halde değer bahaları ashabına te'diye olunarak ref' ve lağv olunacaktır.

Onuncu Madde

Mezkur vapurlar işlemeğe başlamazdan evvel ücret-i nakliye ve yolcu nevlerinin ta'rif-i umumiyesi layiha suretinde yapılp, canib-i devlet-i aliyyeye arz olunacak ve taraf-ı saltanat-ı seniyyeden tasdik olunduktan sonra hükmü mer'i olacaktır ve her halde ta'yin olunacak ücret el-halet-ü hazihi berren nakl olunan eşyadan alınmakta olan ücretten dun bulunacaktır.

Onbirinci Madde

İşbu vapurlar vasıtasıyla asakir-i şahane ve mühimmat-ı harbiye ve eşya-yı askeriye nakl kıldığı vakit, nisf-i nevl ve ücret ile nakl etmeyi mumaileyh taahhüd eder.

Onikinci Madde

İşbu vapurlara, mürur tezkeresi olmayan yolcu ve gümrük tezkeresi bulunmayan emti'ayı kabul etmemeyi mumaileyh taahhüd eder.

Onüçüncü Madde

İşbu vapurların seyr ve hareketine mani olacak surette muhdes olarak

değirmen ve saire inşasına canib-i devlet-i aliyyeden hiç kimseye ruhsat gösterilmeyecektir.

Ondördüncü Madde

Nehr-i mezkurun tarafeyninden beş saat mesafe dahilinde bulunacak kömür ma'denlerinin ve maadin-i sairenin işlenmesi hususunda, mumaileyhin bu babda zuhur edebilecek diğer taleblere rüchaniyeti olacak ve devlet-i aliyyenin maadin hakkında ittihaz buyurmuş ve buyuracağı kaffe-i nizamata tabi' bulunacaktır.

Onbeşinci Madde

Mumaileyh Aleksiyadi'nin balada bast ü beyan olunan şeraite muhalif hal ve hareketi vuku bulur ve lede'l-ihtar ikmal-i levazım-i şeraite ibtidar etmez ise, bu imtiyaz mülga add olunacaktır.

İşbu mukavelename iki nüsha olarak tanzim ve ticaret nezaret-i celilesiyle merkur tarafından temhir ve imza olunarak, bir nüshası divan-ı hümayun kaleminde hıfz ve diğer nüshası imtiyaz ferman-ı alisiyle mumaileyhe ita kılınmıştır.

3 Zilkade 75

Dimitraki Aleksiyadi Nazır-ı Umur-ı Ticaret Devlet-i Aliyye

Sakarya Nehri'nde Vapur İşletilmesi İmtiyazına Dair Mukavelenamedir.

Birinci Madde: Taraf-ı saltanat-ı seniyyeden Sakarya Nehri'nde ve buna munsabb olan nehirlerde vapur ile yolcu eşya nakl etmek ve çekmek üzere teba-i devlet-i aliyyeden Mösyö Aleksiyadis'in vekili bulunduğu kumpanyaya işbu şartname tarihinden itibaren kırk sene müddetle imtiyaz verilmiştir.

İkinci Madde: Sahib-i imtiyaz nehr-i mezkurda işleteceği vapurların mürur ve üburunu teshil ve nehrin seyr-i sefaine kabiliyetini muhafaza ve temin için nehrin derun ve etrafında lazım gelen imalat-ı hafriye ve tahkimiyeyi derhal icra ettirmeye mezundur.

Nehrin taranması köprülerin metanet ve resanetlerini ihlal etmeyecek surette icra olunacak ve bu tathirden naşi umumun mürur ve ubur edeceği tariklerde bulunan atik geçitler kullanılmayacak bir hale getirilir ise, sahib-i imtiyaz bu makule mahallere tombazlar vaz'ına mecbur olacak ve bunlarla gidip-geleceklerden bir ücret-i makule alınacak ise de, ta'rifesi evvel-emirde saltanat-ı seniyyeye arz ve takdim edilecek ve tasdik buyurulduğu halde hükmü mer'i olacaktır ve bu misillü geçit başlarına kayık ve tombaz koyarak, ticaret etmek isteyenlere dahi sahib-i imtiyaz mümanaat edemeyecektir ve canib-i devletten kabul buyurulacak haritalara tevfiikan gerek nehrin boğazında ve gerek boğaza yakın bir mahalde seyr-i sefain ihtiyacı için bir havuz veyahud küçük bir liman inşa etmeye mezundur. Kumpanyanın, vapurların seyir ve hareketlerine hail olabilecek köprüleri terfi' etmeye selahiyeti olacak ve bu selahiyetini ol-babda takdim edeceği keşif defteri, canib-i devletten kabul ve tasvib

buyurulduktan sonra istimal edebilecektir.

Üçüncü Madde: Sahib-i imtiyaz, taraf-ı devletten evvelce ruhsat-ı mahsusla istihsal etmedikçe, bir bend ve suyun üzerinde durur hiçbir sed inşa edemeyecektir.

Ve bu kabileden bir güne inşaata lüzum gördüğü takdirde, istida'i ruhsat ile inşaat-ı mebhusenin esbab-ı mu'cibesinin mübeyyin bir kıt'a raport takdim edecek ve bu raporta inşaat-ı mezburenin seyr-i sefain ile zira' ve eshab-ı hirmenin menafiline suver-i tevfikini müş'ir bir layiha dahi rabt eyleyecektir.

Sefinelerin mürur ve uburu için hasbe'l-lüzum bir eski seddi hedm edip, o seddin hedmi dahi bir değirmenin veyahut bir fabrikanın harabetini mucib olur ise, kumpanya eshab-ı emlakla tazminat vermeye mecbur olacak ve bu babda eshab-ı emlak ile uyuşulmadığı halde verilecek tazminat miktarı menafi-i umumiye hakkında müesses olan emlak, nizamname-i hümayun ahkâmına tevfikân ta'yin kılınacaktır.

Saltanat-ı seniyye dahi nehr-i mezkur üzerinde haiz olduğu imtiyaz ahkâmının icraatınca sahib-i imtiyaza muzırr olabilecek surette muhaddis olarak hiçbir inşasına müsaade etmemekliği taahhüd eder.

Dördüncü Madde: Sahib-i imtiyaz gemilerin tevakkuf eyledikleri mahallerde şiddet lüzumu olacak iskele ve muvakkıf ve mağaza ve destgahları inşa eylemeğe mezundur.

Bunlara iktiza edecek arazi, efrad-ı ahali malı olduğu halde, sahib-i imtiyaz tarafından ba-terazi iştır olunacak ve arazi-i haliye-i miriyeden olduğu ve inşaatın harita ve layihası kabul buyurulduğu takdirde taraf-ı devletten meccanen sahib-i imtiyaza iare kılınıp, müddet-i imtiyaziye inkızasında üzerlerine sahib-i imtiyaz tarafından inşam olunan ebniye ile beraber yine devletin malı olacaktır.

Gerek nehirlerin tesviyesi ve gerek bu madde ile üçüncü maddede muharrer imalat-ı kunua icrası için muktezi olan arazi fiyatınca sahipleriyle uyuşulmadığı halde kumpanya tarafından mevzu-ı bahs olan imalatın umum hakkında menafii tasdik olunduktan sonra emlak nizamnamesi ahkâmına tevfikân sahib-i imtiyaz tarafından bahaları tediye olunarak iştır edilecektir.

Beşinci Madde: Sahib-i imtiyaz müddet-i imtiyaz müddet-i imtiyaziyesi zarfında kendi gemileriyle nakl ve imar eylediği yolculardan ve emtia ve eşyadan ve her türlü denklenden rüsum-ı müruriye ve ücret-i nakliye ve emanetçi ücreti ve anbar kirası ahz ve tahsiline mezun olacak ve bunların nihayet miktarını saltanat-ı seniyyenin nazar-ı tasvibi alisine arz ve takdim ve asker-i şahane ve mühimmat ve eşya-yı harbiyeden nısf-ı ücret ahz edeceği gibi, posta idaresi tarafından dermiyan olunacak şeraite istihsal etmedikçe çanta ve akçe ve mektub nakl ve imrar edemeyecektir.

Altıncı Madde: Sahib-i imtiyaz ittihaz edeceği ücret-ı nakliye tarifemelerini sefinelere talik ve iskele olan mahaller ve nehrin geçtiği kazalar meclislerine ita edecektir.

Tarifesi ekalli bir mah evvel sefineler üzerine ta'lik olundukça ve meclis-i mezkureye resmen haber verilmedikçe ücurat tezyid olunamayacaktır.

Yedinci Madde: Sahib-i imtiyaz sefinelerinin vakt-i seyr ve hareketlerini mübeyyin her sene canib-i devlete bir kıt'a cedvel takdim edecek ve bu cedvel bir defa karargir olduğu gibi, altıncı maddede muharrer olan tarifenameler gibi neşr ve ilan olunacaktır.

Sefineler cedvel-i resmide muayyen olan vakitten evvel hareket edemeyecek ve sahib-i imtiyaz bir güne sebab-i mücbir olmadığı halde bir malı evvel meclis-i idareye ihbar-ı keyfiyet etmedikçe sefinelerin hareketini bir haftadan ziyade tehir eyleyemeyecektir.

Fakat saltanat-ı seniyye intifa-ı umum için elzem olan intizam-ı halin temini zımnında sefinelerin tehir-i hareketi maddesinde şimdiki halde kumpanyanın mezun olduğu bir hafta müddeti bi't-tedric taklil edebilir.

Sekizinci Madde: Sahib-i imtiyaz sefinelerini daima hüsn-i halde bulunduracak ve makineler nizamname-i mahsusunda muayyen bi'l-cümle emniyet aletlerini haiz olacaktır.

Dokuzuncu Madde: Sahib-i imtiyaz sefinelerin seyr-ü hareket ve sair muamelatına ve nehrin umur-ı inzibatiyesine dair her nev nizamat-ı mahsusasını devletin nazar-ı kabul ve tasvibine arz ve takdim edecek ve seyr-i sefain hakkında mevcut bulunan ve ileride tanzim kılınacak olan kavanin ve nizamat-ı seniyye ahkamına taayyün eyleyecektir. Şurası dahi mukarrerdir ki, sahib-i imtiyaz, ahval-i istisnaiye-i atiyeden maada işleteceği vapurların amed-ü şudine muhtırası olmayan yelkenli gemi ve sal ve filika gibi şeylerin işlemesine mümanaat edemeyecektir. Ancak kumpanya vapurlar ile filika ve salları nehirde bila-muhtıra seyrü sefer edebilmeleri için bunların kaptan ve kılavuzları beyinde meriyyülicra olmak üzere bazı şerait ta'yinini istizan edebilecek ve salları vapurlar ile birlikte bulunmaları ihlal-i emniyeti mucib olup ve bu dahi biri kumpanya canibinde ve kusur-ı canib-i devletten tayin kılınacak zevattan mürekkeb olmak üzere teşkil olunacak komisyonun tahkikatıyla ta'yin eder ise, bunların men ve seyr-i hareketleri zımnında bir nizamname tanzimiyle saltanat-ı seniyyenin nazar-ı kabul ve tasvibine arz ve takdim edebilecektir.

Onuncu Madde: Sahib-i imtiyaz işbu mukavelename tarihinden itibaren imtiyazın üçüncü senesi Sakarya Nehrinin denizden Balaban'a kadar olan mahallerine yolcu ve eşya nakl ve imrar edilmek üzere evkat-ı muayyenede yani muntazam surette vapur işletmeğe başladığını hükümete ihtar ile nasb olunacak komisyon tarafından tasdik olunmadıkça, bitmiş nazarıyla bakılmayacak ve kıt'aat-ı mezkurenin herhangi birine olur ise olsun, tayin olunan müddetlerde vapur işletmezse, sair kıt'alarına dahi şamil olmak üzere imtiyazı kamilen sakıt olacaktır ve nehr-i mezkurun ve buna munsabb ulan enhar-ı sairenin işbu mukavelename tarihinden itibaren yedi sene zarfında ta'yin olunan mahallerinden nerelerine kadar suret-i muntazamada vapur işletebilmiş bulunur ise, yalnız oraları taht-ı imtiyazında bulunacaktır.

Vapurlar suret-i muntazama işlemeği başladıktan sonra ticaretçe lüzum

ve ihtiyaç bulunduğu halde vapurların yedinci madde mucibince ilan olunan amed-ü şüdü yekdiğerini müteakiben üç defadan ziyade tatil olunur ve bu tatil üç aydan ziyade devam eyler ise, kumpanyanın imtiyazı sakıt olacaktır.

Onbirinci Madde: Sahib-i imtiyazın müddet-i imtiyaziyenin ilk yedinci senesi zarfında nehrin suret-i muntazamada vapurlar ile icra-yı nakliyat eylediği kıt'alarının tarafeyninde ve otuz kilometre mesafe dahilinde şose ve kanal yapmasının bir kumpanyaya ihalesini hükümet-i seniyye arzu eylediği halde, bu imalatı şerait-i mütesaviye ile deruhte etmeye sahib-i imtiyazın hakkı olacak ve fakat zikr olunan mesafe dahilinde keşf edeceği ma'denleri istida'a eylediği halde maadin nizamnamesine tevfikan deruhte edebilecektir.

Onikinci Madde: Sahib-i imtiyaz teşebbüsatında menfaatine ve ziyade müsaid gördüğü tedabir-i maliyeyi ittihazda muhtar olacaktır. Ancak teşkilini tasmin eylediği şirket veyahut anonim kumpanyasının nizamat-ı dahiliyesi layihasını kavanin ve nizamat-ı devlete muvafık olmak üzere işbu mukavelename tarihinden itibaren on ay müddet zarfında taraf-ı devlete takdim etmeğe mecbur olacak ve layiha-i merkumenin takdimi tarihinden birbuçuk maha kadar kabul ve adem-i kabulü kendisine bildirilecektir.

Ve nizamat-ı mezkure canib-i devletten kabul ve tasvib buyrulmadıkça beyne'n-nas tedavül etmek ve teati olunmak üzere hiçbir hisse senedi neşr edemeyecektir.

Ve bu hisse senedat tedavüle çıkarılmazdan la-ekall üç ay evvel keyfiyet Dersaadet ve İzmir'de ve Sakarya nehri sevahilinde bulunan kazaların sancak başlarında ilan edilecektir.

Onüçüncü Madde: Kumpanyanın ikemetgah-ı resmi Dersaadet olacak ve heyet-i mecmuası kavanin ve nizamat-ı seniyyeye tabi bulunacaktır.

Kumpanyanın sefineleri Devlet-i Aliyye sancağıyla geştü gūzar edecek ve her vapurun taifeleri teb'a-i Devlet-i Aliyye'den olması meşruttur. Fakat kaptan ile makinistin ecnebi olması caiz olabilecek ve kumpanya idare memurlarının intihab ve ta'yininde muhtar kalacaktır.

Ondördüncü Madde: Sahib-i imtiyaz işbu mukavelenamede münderic şeraiti müddet-i muayyene zarfında ifa eylemediği halde, hukuk-ı imtiyaziyesinden mahrum olacak ve bu halde nehirde ve arazi-i miriye üzerinde ve sahib-i imtiyazın imtiyazı tahtına girmiş bulunan nehir kıt'alarında icra olunan imalat ve inşaatın kaffesi meccanen devlete intikal edecek ve bu babda sahib-i imtiyazın bir güne tazminat iddiasına hak ve selahiyeti olamayacaktır.

Onbeşinci Madde: Sahib-i imtiyaz veyahut kumpanya ile efrad-ı ahali beyninde imtiyazdan münbais olarak vuku bulacak kafe-i dava aid olduğu muhkem devlette ve işbu mukavelenamenin tevil ve tefsir-i ahkamından dolayı hükümet-i seniyye ile sahib-i imtiyaz veyahut kumpanya beyninde vukubulacak ihtilafat mahalli meclis-i idaresinde ve indel-istinal şura-yı devlette rüyet ve hüküm olunacaktır.

Onaltıncı Madde: Sakarya nehrinde vapur işletmek üzere Mösyö

Aleksiyadis'in fi 7 Zilkade sene 1285 tarihiyle haiz olduğu imtiyazname mumaileyhin bu babda olan kaffe-i hukukiyle beraber işbu mukavelename tarihinden itibaren keenlemyekun hükmüne girmiştir.

İşbu mukavelename şura-yı devlette bi'l-etraf mütalaa ve tedkik olunarak taraf-ı eşrefi hazret-i padişahiye dahi arz ile lede'l-istizan ber-minval-i muharrer icrası hususuna irade-i seniyye-i hazret-i hilafetpenahi müteallik olarak tahrir ve nafia nezareti ve kumpanya canibinden imza ve temhir olunarak, bir nüshası divan-ı hümayun kaleminde hıfz ettirilmiş ve diğer nüshası dahi kumpanya canibine ita kılınmıştır. Tahriren fil-yevm es-salisü aşr min-şehr-i recebül'l-ferd seb' ve semanine ve mieteyn ve elf.

28 September 1871

(İmza) Dimitri Aleksiyedis

fi 13 Recep sene 1288

fi 28 Eylül sene 1871

Nafia Nezaret-i Celilesi'ne

Devletlü Efendim Hazretleri

Sakarya nehrinde vapur işletmek üzere mukaddem nail-i imtiyaz olan ve teb'a-i devlet-i aliyyeden bulunan Dimitraki Aleksiyadis ile teati olunan mukavelename-i atiki, tadilen nezaret-i celilerinden kaleme alınmış, şura-yı devlette tedkik olunduktan sonra bi'l-istizan müteallik buyurulan irade-i seniyye mucibince li-ecli't-teati makam-ı nezaret-i celilerine irsal kılınan mukavelenamede icra-yı devletçe müşkil ve muzırr bazı şerait tasavvur olunmasından naşi olababda mülahazat-ı mahsusayı mübeyyin varaka ile evrak-ı saire-i müteferria Babıali'ye iade ve irsal olunmasıyla şura-yı devlete lede'l-havale olababda cereyan eden müzakeratı ve ta'dili tasavvur olunan fıkraların ibarat-ı asliyesi ile ta'dilen tanzim edilen ibarelerin tasrih ve yekdiğeriyle muvazene ve temyizi ile beraber her fıkra hakkında olan karar ve izahatı havi tanzim ve ita olunan müzekkirenin sureti leffen taraf-ı valalarına irsal kılındı. Mütaalasından müsteban olacağı vechile bu makule mukavelatta tarafeynin intizam-ı rey ve muvafakati labüd olmak lazım geleceği gibi, mukavelename-i aslinin ahkam-ı münderecesinde devletçe mazarrat ve müşkilatı müstelzim olacak bir madde görülemediği cihetle esas hükm ve mukaveleyi tağyir ve tebdile mahal ve hacet olmamasına ve tavzih-i ibare için ba'zı tashihata lüzum olacak olsa dahi mukavelenameyi tebdil teklifine değmeyeceğine ve mumaileyh Aleksiyadis ise ahkam-ı mukarrerinin bir harfinin bile tağyirine kumpanyanın razı olmadığını sureti kat'iyede beyan eylemesiyle karar-ı sabıkı ta'dile lüzum görülememesine binaen mezkur mukavelename aslinin icra-yı teatisini ve olababda mukaddema tasdir ettirilip, nezaret-i celilelerinden iade kılınan ferman-ı alinin yine irsaliyle mumaileyh Aleksiyadis'e itası hususunun savb-ı valalarına havalesi tensib olunmuş ve mezkur ferman-ı ali ile iki kıt'a mukavelename-i asli taraf-ı devletlerine gönderilmiş olmağla icabının icrasına himmet buyurulması siyakında tezkire-i senaveri terkimine ibtidar kılındı efendim.

fi 4 Recep sene 288 ve

fi 7 Eylül sene 87

Maruz-ı Çaker-i Keminelidir ki,

Mantuk-ı emr ü ferman-ı meali beyan-ı cenâb-ı sadaretpenâhileri müdrike peray bendeganem oldu. Mezkur ferman-ı ali ile mukavelename-i asliler dahi evrak-ı saire ile leffen bil-vürud sahib-i imtiyaz-ı mumaileyh celb ile zikir olunan mukavelenameler tarafeynden temhir ve imza olunarak bir nüshası ferman-ı ali-i mezkur ile beraber mumaileyhe ita ve nüsha-i diğeri ale'l- usul divan-ı hümayun kaleminde hıfz buyurulmak üzere leffen takdim ve isra kılınmış ve bunda olan kırmızı mühür, işin esna-yı muamelatında bozulup kırıldığı cihetle yeniden temhiri lazım gelmiş olmağla olbabda emr-ü ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir.

fi 6 Şa'ban sene 288 ve

fi 9 Teşrin-i evvel sene 287

Ancak şirket bu maddeleri yerine getirememiştir. O sene yine Sakarya taşkınları olmuş ve uzun zaman arazide çalışılmamıştır.⁵

Basiret'den öğrenildiğine göre, " İzmit havalisinde Sakarya Nehri'ni su ulaşımına uygun duruma getirmeye söz veren şirkete hükümetçe ve Padişah'ca ferman-ı ali verilmişti."⁶

Bir müddet sonra, demiryolu politikasının gelişmesi ile Adapazarı'ndaki su yolu ulaşımı projesi rafa kaldırılmıştır. Ticari mallar ve ulaşım bundan böyle demir yolu ile karşılanabilecekti. Ayrıca, Cumhuriyet döneminde kara yollarının da modernleştirilmesi üzerine su ulaşımı politikası iyice unutulmuştur. Ancak, Gökçe Ören, Söğütü ve Adapazarı Ovalarındaki bataklıkların kurutulması ise devam ettirilmiştir. Mudurnu ve Dinsiz Sularının sık sık göl ve bataklıklar haline getirdiği alanlar ıslah edilmiş ve buralar kurtarılmıştır. Tabii bu arada mevcut çevre şartları da aleyhde değişmiştir. Yaban kuşlarının ve bataklık hayvanlarının önemli ölçüde azaldığı da gözlenmiştir.

Demiryollarının ve karayollarının ihtiyaca cevap veremediği anlar da artık görülmektedir. Bu yükü hafifletmek için bazı çalışmalar da yapılmıştır. Prof. Dr. Necati Ağırlioğlu ve Prof. Dr. İsmail Çallı'nın başkanlıklarını yaptığı çalışmalar da bu konuda yeni bir şeylerin olabileceğini göstermektedir⁷.

¹ B. Darkot, Sakarya, İslam Ansiklopedisi., X, s. 91-94

² Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, çevr. A. Pekman, İstanbul 1993, s. 14-15

³ Charles Texier, Küçük Asya II, s. 279-280

⁴ Basiret no: 1214, 8 Rebiülevvel 1291, s. 2; Mizan, no:88, 14 Mart 1888, s. 5; Sabah no: 923, 19 Şaban 1309, s. 2; Sevet-i Fünun- İlave Kısmı no: 958 29 Ramazan 1327, s. 5.

⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi-DVN MKL (BED, Sadaret Evrakı, Divân-ı Hümayun Kalemi)

⁶ Basiret, 20 Kânun-ı Sâni 1890, s. 3.

⁷ Aşağı Sakarya Nehri Ulaşım Projesi Fizibilite Çalışması, Sakarya 1998.

VIII

SAKARYA MEŞHURLARI ÜZERİNE BİR DENEME -OSMANLI DÖNEMİ-

Prof. Dr. Atilla ÇETİN

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ, FEN EDEBİYAT FAKÜLTESİ
TARİH BÖLÜMÜ ÖĞRETİM ÜYESİ

Bir bölgenin meşhur insanlarını araştırmanın bazı zorlukları mevcuttur. Birincisi, kaynak bulma sıkıntısıdır. Yerel kaynaklar ve bilgiler yeterince korunmadığından bazı güçlerle araştırmacıyı bekler. İkincisi, en önemli aileler bile atalarının belge ve evraklarına sahip çıkmadıklarından maalesef aile büyükleri hakkında yeterli bilgileri öğrenmek güçleşir. Üçüncüsü, yerel basın koleksiyonları yeterince korunmamış ise, bu durum da sıkıntılar yaratır. O zaman İstanbul, Ankara gibi büyük illerdeki arşiv, kütüphane kaynaklarına ulaşmak, taramak, bulmak endişesi, hüznü ve yorgunluğu araştırmacıyı sarsar. Biyografi araştırmaları da gerçekten çok zahmet ve emek isteyen bir iştir. En önemlisi de uzun zaman faktörüdür. Kısa bir zaman diliminde başka, eğitim ve öğretim faaliyetleri içinde ve taşranın imkanları içinde, ilk araştırmadan ancak, bulunabilenler ile iktifa edileceği açıktır. Bunun güzel bir örneği, İzmirli değerli bilim adamımız, Edebiyat alanında Prof. Dr. Ö. *Faruk Huyugüzel*'in *İzmir Fikir ve Sanat Adamları (1850-1950)*, Ankara 2000, Kültür Bakanlığı yayını adlı muhteşem eserinde görüyoruz. Huyugüzel bu eserini ortaya çıkarabilmek için, tam 25 yıl- dile kolay- araştırmalar yapmıştır. Eser, 25 yılın ürünüdür. Demek ki, bir biyografiler kitabı yazmak güç bir iştir, çok emek ve göz nuru ister. Ancak sonuç da doğal olarak mükemmel olur. Değerli araştırmacı dostum Tirebolulu *Ayhan Yüksel*'in yeni çıkan, *Sicilli Ahvâl Defterlerine Göre Osmanlı Döneminde Tirebolulu Memurlar* İstanbul 2004 Kitabevi adlı eseri bu bakımdan model alınacak önemli ve örnek bir araştırmadır.

"*Sakarya Meşhurları*" konusu da yorucu ve uzun bir yoldur. Ancak birilerinin de başlaması gereklidir. Bazı araştırmalarda daha çok yakın döneme ait bilgilere rastlıyoruz. Ancak, 17., 18., ve 19. yüzyıllarda meşhur Sakaryalılar kimlerdi? Paşalar, beyler, vezirler, ağalar yok muydu? Bunları bulmak zamana muhtaçtır. Osmanlı arşiv kaynaklarının titizce taranması lâzımdır. Yerel basında bulamadığımız bilgiler, 19. ve 20. yüzyıl Osmanlı basınında muhtemelen yazılmıştır. Tabii bir ekip bu işi çok daha kolay başarabilir. Ben imkanları, şartları, zaman faktörünü, kaynaklara ulaşma zorluklarını vb. bilmeme rağmen, bu tür bir araştırmaya ilk adımı atmaya denedim. Belki genç araştırmacı arkadaşlarıma bir ışık tutmaya çalıştım. "*Sakarya Meşhurları Üzerine Bir Deneme*" adlı bir araştırmamız zaman içinde genişleyerek, dileriz ki, birkaç ciltlik mükemmel ve herkesin başvuracağı bir kalıcı eser haline gelsin. Bunu henüz bir başlangıç

olarak algılıyorum. Temel kaynaklarımız, arşiv, basın ve aileler elinde kalmış belgeler, resimler vb. malzeme olacaktır.

SEYYİD HÜSEYİN PAŞA, Mirmiran (ö. 1800)

Adapazarlıdır. Babasının adı Mustafa olup, mühründe "Seyyid Hüseyin bin Mustafa" yazılıydı. Babası Adapazarı'nda ileri gelen ve derebeyi ailelerindendi. 1786 yılında Adapazarı ve civarında vuku bulan şekavet olaylarına ağabeyisi Mehmet Bey (Paşa) ile karıştı. Haklarında emir çıkarıldı. Kimileri idam edildiler. Hüseyin ve Mehmet Beyler Genceli, Ağaçlı, Akâbâd (Akçaova), Taşköprü kazalarına uğrayıp, Dil iskelesinden geçerek, Karamürsel ve Yalova kazalarına varıp izlerini kaybettirdiler (1786). Bir süre sonra affa uğradı. İzmit'te Tahta Serdarı olarak atandı ve kendisini gösterdi. 5 Şevval 1207/ 16 Mayıs 1793'te mirmiranlıkla Kocaeli sancağı mutasarrıflığına tayin edildi. Sonraki yıllarda ibka olundu. Maaşını İzmit'te bulunan "Virankos maa Çiftlik Mukaatası"ndan aldı. Bölgedeki eşkiyalık hareketleriyle uğraştı. Rumeli'deki eşkiyaların takibi ile görevlendirildi. Varna, Hacıoğlu pazarı taraflarına gönderildi. Kocaeli'de Hacı Ahmet'in katilleri, İznik civarında Köle Mehmet isimle eşkiyayı yakaladı İnegöllü Numan Bey'in oğlu Ömer'i yakaladı ve afvetti. 1799'da Rumeli'de dağlı eşkiyası olaylarına karşı koymak için Rumeli'ye tekrar gönderildi. Eşkiyalarla işbirliği yaptığı suçlamasından dolayı töhmetle idama mahkum edildi (Mayıs 1800). Mallarına devlet tarafından el konuldu. Yaptığı harcamalarla ilgili defterleri kontrol edildi. Adapazarı'nda sarayı, çiftliği vardı. Tüfenkçibaşısı Söğütlü köyünden Köse oğlu Mehmet sonra Adapazarı Ayânı Kara Osman Ağa'nın hizmetine girdi. Yeğeni Ethem Bey 1816'da bir ara Ayân tayin edilmek istedi. Bir İmamın Günlüğünde katil tarihi 28 Z 1214 / 23 04 1800 olarak gösterilmektedir. Kara Osman Ağa ile aralarında bir adâvet mevcuttu¹.

SEYYİD MEHMET PAŞA

Adapazarlıdır. Babasının adı Mustafa'dır. Babası Adapazarı ileri gelen ve derebeyi ailelerindedir. 1786 yılında Adapazarı ve civarında meydana gelen şekavet olaylarına, Saka oğlu Yusuf, kardeşi Hüseyin Bey (Paşa) ve başkaları ile katıldı. Sergerde-i eşkiya olarak haklarında emir çıkarıldı. Etraflarındaki kimi kişiler öldürüldü. Kocaeli Mutasarrıfı Süleyman Paşa ve Viranşehir Voyvodası Çalık-zâde İbrahim Ağa Adapazarı'na gelerek eşkiya hareketini bastırdılar. Mehmet Bey ve kardeşi Hüseyin Bey, Genceli, Ağaçlı, Akâbâd (Akçaova), Taşköprü kazalarına varıp izlerini kaybettirdiler (1786), bir süre gizlendiler. Sonra affa uğradı ve kendisini gösterdi. Mirmiranlık tevcih olundu. Aksaray Sancağı Mutasarrıfı oldu (1214 L 3 / 1217 Ca 5 / 28 02 1800- 03 09 1802). Edhem Bey adlı bir oğlu bilinmektedir².

KARA OSMAN AĞA (Adapazarlı), Ünlü Ayân (?-1816)

Belgelerde "Adalı", "Adapazarlı" olarak anılır. Askerlik mesleğinde yetişti. Yeniçeri ordusunda büyük kumandanlardan Zağarcıbaşılığa kadar yükseldi. Padişah ve Osmanlı devlet ricali tarafından tanınan bir kimseydi. Şimdilik bilmediğimiz nedenlerle 1800'lü yılların başında askerlik görevinden uzaklaştırılarak, memleketi Adapazarı'na gönderildi. Adapazarı'nda çiftlik çubuk

sahibiydi. İki erkek kardeşi ve bir yeğeni de aynı işlerle uğraşıyorlardı. Etrafına bazı kimseler toplayarak bir güç gösterisinde bulundu. Tekrar sesini duyurdu. 1803-1816 yılları arasında bazı serkeş hareketleri görüldü. Birkaç Kocaeli sancağı mutasarrıfını uğraştırdı. Zaman içinde zengin ve varlıklı bir kişi oldu. Kocaeli Mutasarrıfları Abdurrahman, Kasım, Nurullah Paşalar onun şekavet olaylarıyla uğraştılar. 1812'den sonra nispeten duruldu. Adapazarı Ayânı seçildi. Bazı olumlu ve hayırlı işler yaptı. 1814 yılında kendi adına önemli bir vakıf kurarak, Adapazarı içinde bir camii, medrese ve mektep yaptırdı. Bu vakfın ilerlemesi ve yaşaması için dükkanlar, araziler, değirmen, boyahaneler vb. vakf etti. En önemli yardımcısı olan Söğütlü köyünden Köse oğlu Mehmet adlı adamıydı. Etrafında silahlı avaneleri 200-300 kişiyi buluyordu. Adapazarı'nda hükmü geçerli olup, Kadıyı bile yerliden kendisi atamıştı. Bazı uygunsuz hareketleri devletçe hoş karşılanmadığından hakkında birkaç kez ferman-ı kaza (idam fermanı) çıkarıldı ise de, bazı tavassut edenlerin himmetiyle birkaç kez de afvedildi. Sıkıştığı zaman, Söğütlü civarında Sinanoğlu Dağı'na kaçar ve o dağdaki yatakları sayesinde uzun zaman saklanabilirdi. Ortalık yatışınca tekrar ovaya Ada'ya inerdi. Gayr-i müslim Rumlar, Ermeniler ve Museviler ile iyi bir diyalogu ve ticari işbirliği vardı. Bir keresinde Kocaeli Sancağı Mutasarrıfı Adapazarı'nda iken 17 gün bir reaya evinde saklanmış ve sonra kaçmıştı. Kimse onu şikayet edemedi. Belgelerin diline göre, kurnaz, zeki, fettan, kuşkulu, gayet dikkatli ve titiz bir insandı.

Kocaeli bölgesinin en ünlü Ayânı olması ve çok önemli bir vakıf kurması ile tarihe geçmiştir. Söylenildiğine göre ailesinden gelenler "Karaosmanlar" olarak varlığını Sakarya'da sürdürmüştür³.

KISSAHAN ELHAC MUSLİHİDDİN

Şeyh Muslihiddin, Fâtih'in (1451-1481) kıssahanı (kıssa, hikâye, öykü okuyan) olup, II. Bayezit döneminde Kandıra, Şeyhler (Kaynarca), Taşköprü taraflarında geniş bir vakıf kurmuştu. 1486 tarihli kısa ve 915/1515 tarihli ilaveli, geniş altı metre boyunda Arapça vakfiyesi düzenlenmiştir. Soyundan gelenler yüzyıllarca bu vakfın tevliyetini yürütmüşlerdir. Sadrazamlığa bağlı olarak yürütülen Şeyh Muslihiddin Vakfı'nın Kandıra'da camisi, tekkesi, mektebi ve köprüsü, Şeyhler (Kaynarca, Hocaköy), Taşköprü taraflarında geniş arazide köyler, çiftlikler, mezraa, değirmen, dükkan gelirleri ve toprağın işlenmesi sonucu elde edilen icarlar, aidatlar ile vakıf yürütülüyordu. Kaynarca ilçesi Büyük Kaynarca köyünde Şeyh Muslihiddin Camisi günümüzde mevcuttur. Vakıf bu camii için zengin bir kütüphane de kurmuştu. Vakıf gelirleri ile bu hayır kurumları ve diğer hayratı ile KISSAHAN Şeyh Muslihiddin'in vakfı hiç aksamadan 20. yüzyıla kadar yöre insanlarına güzel hizmetler vermiştir. Büyük Kaynarca Köyü Camii ve bu vakıf hakkında Emine Tülay Sülüngür bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır.

Vakıf ve vakfın işleyişi ile ilgili bazı belgelere Osmanlı Arşivi'nde rastlanmaktadır. 1770 yılında ölen Mustafa Ağa evlâd-ı ekber olarak vakfı yönetiyordu. Mustafa Ağa'nın sekiz çocuğu vardı. 1784'te büyük oğlu Mehmet vakfın yedd-i vâhid olarak yönetimini üstlendi⁴.

ŞEYH İZZEDDİN İSMAL, (Hendek Şeyhler Köyü)

Hendek Şeyhler Köyünün kurucusu olarak bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında, Orhan Gazi'nin bir kumandanı çıktığı bir seferde Şeyh İzzeddin İsmail ile tanışır. Şeyh'in ilmi, irfanı, konukseverliği ve Osmanlı'ya duyduğu saygı ve bağlılık komutanı çok mutlu eder. Sefer dönüşünde Orhan Gazi'ye Şeyh İzzeddin hakkında bilgiler verir, gördüklerini, birlikte yaşadıklarını anlatır. Şeyhin varlığından ve kişiliğinden haberdar olan Orhan Gazi (Bir rivayete göre Orhan Gazi Şeyh İzzeddin ile tanışmıştır) Şeyhe miladi 1301 tarihi bir berat vererek meskun bulunduğu yerleri ve civarını vakıf olarak bağışlar. Orhan Beyden sonra gelen bütün Osmanlı padişahlarının da Şeyh İzzeddin İsmail ve evlatlarına ilgisi ve teveccühü devam eder. Vakıf ile ilgili berat ve fermanlar titizlikle yüzyıllarca saklanmış ve günümüze kadar bazıları ulaşmıştır. Ancak h. 700 / 1301 tarihli Çalçad'ı vakf eylediğini bildiren berat maalesef kayıptır. Bu belgelerden yararlanarak bir lise öğretmeni Şeyh İzzeddin İsmail üzerine bir kitap yazmıştır. Halen köy muhtarlığının elinde belli bir miktar (34 adet) eski vesikalar bulunmaktadır. Her padişah cülüsünde değişen beratlar, fermanlar, şikâyet arzları vb. gibi. Belgelerde Kocaeli Sancağı Akyazı kazasına tâbi Çalıcı Divanında vâki Şeyhler karyesi ve mezarası olarak geçmektedir. Her yıl Ağustos ayının ilk Pazar günü köy halkı Şeyh İzzeddin anısına kuruluş ve anma günü kutlamaları yapar⁵.

HENDEKLİ MUSTAFA AĞA

Ser Turnayî, Kocaeli bölgesinde Tahta Serdarı olarak çalıştı. Bölgeyi tanıyan bir kişi idi. 1800'de Şeyhler Kazası Ayânı Hacı Mustafa Bey'e karşı hazırlanan kuvvete katıldı. Asker kökenlidir⁶.

DEVEOĞLU MUSTAFA

Adapazarı'nda halk için yararlı hizmetlerde bulunan, hayır sahibi bir kişidir. Adapazarı'nda doğup büyüdüğü sanılan bu zat, 1734'te Kilis Suyu (Çark Suyu) üzerinde bir su dolabı ve terazisi yaptırdığı rivayet olunmaktadır. Adapazarı'nın su ihtiyacını modern anlamda çözmeye ilk çalışanlardandır. Zengin bir kişiydi.

Bu çark büyük çaplı bir bostan dolabı olarak çalışmakta ve suları bir su terazisine boşaltmaktaydı. Çark'tan ilk su Orta Camii çeşmelerine verilmişti. Bu çark'ın 1890'larda çekilmiş fotoğraflarına Yıldız Fotoğraf albümleri arasında rastlanmaktadır. Deveoğlu Mustafa'nın yaptırdığı buna benzer olmalı. II. Dünya Savaşı'na kadar Adapazarlılar bu günkü Çark Mesiresi yanındaki tesislerden sağlanan suyu içerlerdi. Çark Mesiresi halkın bir eğlence ve dinlenme mahalli idi⁷.

GUBÂRİ-ZÂDELER

Adapazarı eski bir ailedir. Adapazarı'nda iki sosyal tesis yaptılar. Bir Tozlu Camii Eski Gubari-zâde Camii 1253/1837 yılında Hatip-zâde El-Hâc Ahmet Efendi tarafından yaptırılmış, Bağdadî ve minaresi eski bir camii imiş. Bu caminin avlusunda Adapazarlılara ait en eski tarihli mezar taşları varmış.

Bu camii 1943 depreminde yıkıldığından yerine 1954'te bugünkü modern caminin yapılmasına başlanmış ve eser 1965 yılında bitirilmiştir⁹.

GÜVAHL- Mehmet Süreyya, şair (?- 1526-27 sonrası)

Sakarya Geyve doğumlu. Yaşamıyla ilgili kesin bilgiler yoktur. Sipahi olduğu ve Yavuz Sultan Selim'in ordusu ile Çaldıran seferine çıktığı bilinmektedir. Daha sonra Geyve'ye yerleşmiş ve orada ölmüştür. Ölümü Kanuni zamanına rastlar. Pendnâme adlı yapıtı dil ve folklor açısından zengindir. Atasözlerine şiir uyarlamasıyla tanınmıştır. Eserleri: Pendnâme, Gurbetnâme, İbretnâme'dir⁹.

EDİP PAŞA (1858-1914)

Eski adı Şeyhler olan şimdiki Kaynarca kazasının ileri gelen (vücûhundandır) "Müderriş-zâde" ailesindendir. Ataları Şeyhler kazasında toprak sahibi ve sözü geçen varlıklı insanlardı. Savaşlara asker ile katılırlardı. El-Hac Ali bey 1787-92 Osmanlı-Rus Savaşına 300 asker ile katılmıştı. Edip Paşa müderriş-zâde Rıza beyin oğlu Rifat beyin yedi çocuğundan birisidir. Diğer kardeşleri: Ziya bey, Felâ hanım, Muhlise hanım, (Muhittin paşa eşi), Faika hanım, Raife hanım ve Münir bey'dir. Kaynarca'daki aile mezarlığında aileden bazı müderrişlerin mezar taşlarına rastlanmaktadır. Edip Paşa'nın mezar taşı kitabesinde doğum ve ölüm tarihi yazılıdır. Aile rivayetlerine göre, Şeyhler'den Sapanca'ya kadar geniş bir arazi Osmanlı Padişahı tarafından Edip Paşa, ailesine bağışlanmıştı. Ailenin Osmanlı Sarayı ile iyi ilişkileri vardı. Edip Paşa Şeyhler kazasında doğdu ve klasik Osmanlı eğitimi aldı. Ailesinin Adapazarı, Kandıra, Sapanca ile ilişkileri vardı. Edip Paşa'nın hangi tarihte ve kaç yaşında paşa unvanını aldığını şimdilik bilmiyoruz. Edip Paşa ve kardeşleri Ziya Bey ile en küçük kardeşi Münir Bey'in Kaynarca'da yan yana konakları vardı. Edip Paşa'nın İstanbul Aksaray'da ayrıca bir konağı olup, kışın İstanbul'da, yazın Şeyhler'de zamanını geçirmiştir. Paşa unvanının Sultan II. Abdülhamit döneminde verildiği anlaşılmaktadır. Bir görev sonucu mu veya bir şeref unvanı olarak mı verildiğini şimdilik kesin olarak bilmiyoruz. Arşiv kaynakları bunu aydınlatabilir. Edip Paşa, İstanbul'da üst düzey bir ailenin yaşamı ile taşra ileri gelen bir ailenin hayat tarzını ailesinde uyum içinde birleştirmiştir. Piyanoyu taşradaki konağına taşımış, çocuklarını iyi eğitmiştir. İstanbul'un giyim kuşam tarzını, modernliğini Şeyhler'e taşımıştır. Kendisinin ve aile fertlerinin fotoğrafları bulunmaktadır. Modern, açık fikirli ve aydın bir kişiliği olduğu anlaşılıyor. Edip Paşa 1914 yılında vefat etmiş ve Şeyhler de aile mezarlığına gömülmüştür. Osmanlıca mezar taşı kitabesi olmayıp, Latin harfleri ile tekrar yazılmıştır. Paşa'nın ölümünden sonra emlakını tek oğlu Ruhi Bey idare etmiş. Ruhi Bey de altı ay Şeyhler'de altı ay İstanbul'da yaşamış. Yunanlılar 1921 yılında Şeyler'i işgal ettikleri zaman, müderriş-zâdelerden kimse orada değilmiş. Yunan işgalinden sonra aile Kaynarca'ya dönmüş. Yunanlılar çekilirken bir çok evle birlikte, Edip Paşa, Ziya Bey ve Münir Bey'inde konaklarını yakmışlar. Edip Paşa'nın konağındaki eşyalarla birlikte ailesinin tarihi için çok önemli belgeler, fotoğraflar ve özellikle müderriş-zâde ailesinin deri üzerine yazılı aile şeceresi (soy kütüğü) de yanmış. Şeyler kazası halkı sadece Münir Bey'in konağını tamamen yanmaktan kurtarabilmiş. Münir Bey konağını tamir ettirmiş ve

önceden üç katlı olan konak, yangından sonra ancak iki katlı olarak kullanıma devam etmiş. Edip Paşa ve Ziya Bey'in üçer katlı konakları tamamen yanmış. Üç konağın inşasını Ermeni ustalar yapmış, sıcak suyla ısıtma sistemi de kurmuşlar. Şeyhler yaşlılarının sözlü rivayetleri böyle imiş. Edip Paşa'nın kızlarından Zaide, Muazzez ve Muammer hanımlar çok güzel piyano çalarlarmış. Edip Paşa her akşam üstü kızlarının sıra ile piyano çalmalarını ister ve huşu içinde onların çaldıklarını dinlermiş.

Edip Paşa, dört hanımla evlenmiş ve biri erkek sekizi kız dokuz çocuğu olmuştur. İlk eşi Kandıralı Eda hanım, ikinci eşi Halide hanım (Abaza güzeli), üçüncü eşi Ayşe hanım (Girit Türklerinden), dördüncü eşi Leyla hanım (Bahriyeli Tahir Paşa'nın kızı). Çocukları; Eda Hanım'dan: Fevziye Hanım, Ruhi Bey, Şevket Hanım, Halide Hanım'dan: tek kızı Macide Hanım, Ayşe Hanımdan: Saffet Hanım, Edibe Hanım, Leyla Hanım'dan: Saide Hanım, Muazzez Hanım ve Muammer Hanım. Aile bireyleri Cumhuriyet döneminde (Saner) soyadını aldılar.

Edip Paşa'nın çocukları iyi ailelerle evlilik yapmışlar, vatan ve millete hayırlı evlatlar yetiştirmişlerdir. Mühendis, akademisyen, asker, sanatkar, bürokrat, ticaret erbabı, önemli şahsiyetler Edip Paşa ailesinin namını yüceltmişlerdir. Asker Süreyya Bey, soprano Selma Berk, Hüseyin Müeyyet Saner, Fethi Aşkın (Gümrük ve Tekel Bakanı), Burhanettin Göksel (Korgeneral), Prof. Dr. Adnan Göksel, Necip Torumtay (Genelkurmay Başkanı), Eser Kumru Akın (ODTÜ'de öğretim üyesi), Suzan Renda, Çetin Saner (Korgeneral), Semih Saner, Sadi Saner, Burhanettin Göksel (Korgeneral).

Edip Paşa'nın torun ve torun çocuklarından ABD'de, Avusturalya'da, İsrail'de (görev gereği), Türkiye'de olanlar ise, Kandıra, Adapazarı, İzmit, İstanbul, Ankara ve Amasya'da yaşamaktadırlar¹⁰.

NAZİF EFENDİ (Akhisar-ı Geyveli)

Süleymaniye dersiâmlarından kibâr-ı müderrisinden ve Huzur Dersleri matahablarından Akhisar-ı Geyve (şimdi Pamukova) lı el-Hac Hâfız İsmail Hakkı Efendi'nin oğludur. 1279/1863 yılında Akhisar-ı Geyve'de doğdu. Üsküdar'da Ayazma ilk mektebinde tahsile başladı. Bir yıl sonra Fıstıklı mektebine nakl edildi. Burada Kur'ân-ı Kerim hıfz eyledikten sonra, kıraat ilmine başladı, babasından sarf ve nahv okumaya başladı. 1296/1879'da rüştiyeyi bitirdi. Üsküdar Selimiye Camii birinci imamı ve Fıstıklı Mektebi merkez muallimi el-Hac Hafız Hüseyin Sabri Efendi'den seb'a, aşere ve takriben Şevval 1299/ Eylül 1882 icazet aldı. Bundan sonra hafız yetiştirmeye başladı. Aşereden 21, vücûh ve takriben 6 öğrenciyeye icazet verdi. Evkaf Müfettişi Ebu Kemal es-Seyyid Mehmet Atif bin es-Seyyid Abdurrahman Bey'den ders görerek on beş sene devamla 1311/1893 dini ve Arabî ilimlerden icazet aldı.

Rebiülevvel 1324/Mayıs 1905'te rûûs sınavına girerek, Şevval 1327/ Ekim-Kasım 1909'da Beyazıt Camiinde derse çıktı. Eylül 1317/ Aralık 1901'de Üsküdar İdâdisi Dinî ve Ahlakî İlimler Muavinliğine tayin olundu. Bu öğretmenliği Ağustos 1325'e kadar sürdü. Eylül 1317 / Aralık 1917'de Süleymaniye

Medresesi Usûl-i Fıkıh müderrisliğine, Kânun-ı sâni 1334/ Ocak 1918'de İbtidâ-i Hariç Medresesi Kur'ân-ı Kerim Müderrisliğine ve Kanun-ı evvel 1335/ Aralık 1919'da Üsküdar Medresesi İhazî İhtiyat Sınıfı Müdürlüğüne tayin edildi. Teşrin-i sâni 1337/ Aralık 1921'de Medâris Müfettiş Muavini atandı.

Safer 1331/ ocak 1913'te uhdesine İbtidâ-i Hariç İstanbul Müderrisliği tevcih olundu. Ramazan 1324/1906'da üçüncü rütbeden Mecidi Nişanı ihсан olundu.

Ağustos 1338/ Ağustos 1922'de yaş haddinden emekliye sevk olundu. Dersiâm maaşı ile geçimini teminle uğraştığı sırada 30 Ocak 1932'de vefat etti. Üsküdarlı Hafız Ahmet Nazif Efendi diye halk arasında şöhret bulmuştu. (Dosya:3625)¹¹.

MUSTAFA TEVFKİ EFENDİ (Adapazarlı)

Fatih Camii dersiâmlarından Adalı Hoca diye şöhret bulan Adapazarı müftüsü Mehmet Hilmi Efendi'nin oğludur. 1260/1844 yılında Adapazarı'nda doğdu. İlk okuldan sonra, babasından sarf ve nahv okumaya başladı. Hüdavendigâr Camii dersiâmlarından Berkofçalı Abdurrahim ve Şevket Efendilerden Molla Camii'nin Kâfiye üzerine olan Şerh-i Vafiye'sini, Ders Vekili Ahmet Asım Efendi'den Tasavvurat tedris etti. Usul'den Mecamii Beşiktaş nâibi Manisalı Hüseyin Hilmi, hadis ilminden Şifa-i Şerif ve fıkıh ilminden Kudurî ve Dürrü'l-muhtar'ı sudûr-ı izâmdan Şerif, Farsça'yı Şehzade Camii dersiâmlarından Gümülcineli el-Hac Hasan Hilmi Efendilerden talim ve ikmal ederek 1300/1883 tarihinde icâzet aldı.

Ağustos 1278'de on dokuz yaşında iken, Mahfel-i Şer'iyât kitabesine maaşsız giderek. Mayıs 1280/ Ağustos 1864'de Beytül-mal Kassamlığı ikinci katipliğine tayin olundu. Recep 1283/Kasım 1866'da uhdesine İbtidâ-i Hariç Edirne müderrisliği tevcih olundu.

Mart 1285/ Mayıs 1869'da Meşihat-i ulyâ Mektubî Muavin-i sânililiğine tayin olundu. Mayıs 1286'da birinci muavin atandı. Receb 1287/ Ekim 1870'de ilmi rütbesi İbtidâi Altmışlı ve Şaban 1289/ Ekim 1872'de Musıla-i Süleymaniye'ye terfi etti. Haziran 1289/ Eylül 1873'de Adana mevleviyeti ihсан olundu. Hicri 1292/ 1875'te Bilâd-ı mahreçten İzmir payesi tevcih edildi ve dördüncü rütbeden Mecidi nişanı ihсан buyuruldu. Zilhicce 1312/ 1896'da Meşihat Makamı Mektupçusu tayin edildi. Zilkade 1315/ Mayıs 1898'de ikinci rütbeden Osmanlı nişanı ihсан edildi. Şevval 1318/Şubat 1901 Anadolu kazaskerliği yüce payesi tevcih olundu. Eylül 1325/1909'da yaş haddinden Meşihat Mektupçuluğundan emekliye sevk edildi. (Sicil Defteri, 1, s.311)¹².

OSMAN LÜTFÜ EFENDİ (Sapanca)

Sertoğlu Hüseyin Ağa'nın oğludur. 1300/1884'te Sapanca nahiyesinin Hamidiye Köyünde doğdu. İlk ve orta tahsilini bitirip Sapanca Hamidiye Medresesi'ne girdi. On sene tahsilden sonra, müderris Emin Sıtkı Efendi'den icâzet aldı.

1323/1905'te Sapanca Şöhretiye ilk mektebinde muallimliğe tayin edildi.

1323-26/1905-8 arasında İzmit'e bağlı Ahmediye köyü muallimliğinde bulundu. Nisan 1326'da Karamürsel'de Sarıkumluk mahallesi Mektebi Muallim-i evvelliğine tayin edildi. Şubat 1326/1911'de Elbasan sancağı Takrirli Emlak niyabetine tayin olundu (Dosya:350)¹³.

MUSTAFA SEYFİ EFENDİ (Hendekli)

1296/1878 yılı Batum göçmenlerinden Çulhacıoğlu Hacı Ferhat Efendi'nin oğludur. 1300/1884'de Hendek nahiyesinde doğdu. İlk tahsilinden sonra, İstanbul'a gelip, 1314/1898'de Fatih Merkez Rüştiyesi ibtidâi kısmı üçüncü sınıfına kaydolup, şehadetnâme aldıktan sonra, üç yıl rüştiyede tahsil görüp, 1318/1900'de pekiyi derece ile diploma aldı. Üç yıl kadar Fatih Camiinde Atif Efendi'den Arapça okudu. 1321/1903'de Dârü'l-muallimîn'in rüştiye kısmına girdi. 1324-25 ders yılında mezun oldu. Dârü'l-muallimîn'e devam ederken Fatih Camiinde Kırkkiliseli Atif Efendi'nin derslerine devam etmiş ve 1330/1911-12'de icâzet aldı. 1326/1910'da sınavla Medresetü'l Kuzât'a girdi ve 1330/1914'te şehadetnâme aldı. Kur'ânı Kerim'i ilk tahsilinde hıfz etmiştir.

Temmuz 1325/1909'da Toptaşı Askeri Rüştiyesi Kur'ân-ı Kerim ve Farsça muallimliğine tayin olundu. Bir ay sonra Ağustos 1325'te Soğukçeşme Askeri Rüştiyesi'ne nakledildi. Aynı dersleri okutacaktı. Şubat 1325/1910'da Fatih Askeri Rüştiyesi Kur'ân-ı Kerim ve Farsça muallimliğine tayin edildi ve Eylül 1330'a kadar bu hizmette kaldı.

Teşrin-i sâni 1330/1914-15'de Selimiye kazası kadısı oldu. Haziran 1331'de Elmalı kazası kadılığına nakledildi. Mart 1332'de de Beyşehir kazası kadısı oldu.

Şevval 1334/Ağustos 1916'da uhdesine ibtidâi Hariç Bursa müderrisliği tevcih olundu. Hakkında vâki şikayet üzerine Kanun-ı evvel 1233/ 1917'de Beyşehir kazası kadılığından azl edildi.

Mayıs 1334/1918 tarihlerinde Fatih'te Kırmastı mahallesi 17 numaralı evde oturuyordu.

16 Haziran 1336/1920 tarihinde asılarak idam edildi (Dosya: 1087)¹⁴.

MUSTAFA NURİ EFENDİ (Adapazarlı)

Şeyh Hacı Mehmet Efendi'nin oğlu olup, 1258/1842 tarihinde Adapazarı'nda doğdu. Adapazarı'nda Kur'an-ı Kerim hıfz etti. Kıraat ilminde vücûh aşere talim etti. 1277/1860-61 yılında İstanbul'da Atik İbrahim Paşa Medresesi'nde ikametle, Süleymaniye Camiinde ders okumaya başladı. Sarf, nahiv, mantık, kelâm, hikmet, usûl, fıkıh, ferâiz tahsil ederek icâzet aldı. "Ayete'l-kürsî" üzerine bir tefsir yazdıysa da resmi ruhsat alıp neşr etmedi.

Otuz yaşında iken, 1288/1871-72'de Adapazarı Müftüsü olup, Şaban 1295/Temmuz 1878'de müftülükten ayrıldı. Niyabet mesleğine girip Receb 1296 /Haziran 1879'da Bolvadin, Zilhicce 1298/ Eylül 1883'te Bahr-i Sefid vilayetine bağlı Molva kazası nâibi, Receb 1302/ Nisan 1885'te Urla, Muharrem 1306/ Ekim 1888'de Bandırma ve Zilhicce 1308/ Temmuz 1891'de tekrar Yafa nâibi tayin edildi.

Rebiülahır 1294/ Nisan 1877'de İbtidâ-i Haric Bursa Müderrisliğine nail oldu. Rebiülevvel 1301/Aralık 1883'te İbtidâi Dahil'e terfi ve Şevval 1304/Haziran 1887'de İzmir Pâye-i Mücerredine nâil olmuştu. 18 rebiülahır 1313/7.10.1895'te vefat etmiştir. (Dosya: 3761)¹⁵.

MUSTAFA FEHMİ EFENDİ

Kafkasya'lı rençber Mehmet Ağa'nın oğludur. 1296/1839'da Akyazı'da doğdu. İlk bilgilerini Akyazı'da ve bazı dini ilimleri Mısır'da okuduktan sonra, İstanbul'a gelerek Fatih dersiâmlarından Şehri Ahmet Râmi Efendi'den okuyup Zilkade 1322/Ocak 1905'te icâzet aldı. Ders Vekaletinde ehliyetini ispatla Rebiülevvel 1324/Nisan 1906'da Fatih Camiinde derse çıktı.

Dârü'l-Hılâfeti'l-Âliyye İbtidâi Dahil Medresesi birinci sınıf ikinci şube Fıkıh Dersi Müderrisliğine Nisan 1338/1922 tarihinde tayin olundu. (Sicil Defter, 7, s.117)¹⁶.

MEHMET NURİ EFENDİ (Taraklılı)

Arapzâde Hacı İbrahim Efendi'nin oğludur. 1259/1843'te Taraklı kazasında doğdu. İstanbul'da Atık Ali Paşa medresesinde okudu. 1283-1304/1866-67 yılları arasında Taraklı Tahrirat Kâtipliği, Geyve Kazası Rûsûmât Müdürlüğü, Rodos, Sakız ver Menteşe müstantıklığı gibi görevlerde bulundu. Sonra Meriç, Köyceğiz, Florina, Daday, Göynük, Kandıra ve Mudurnu kazaları niyâbetlerinde görev yaptı. Nisan 1326/1910'da emekli oldu. (Dosya:2552)¹⁷.

İBRAHİM HAKKI EFENDİ (Geyveli)

İmamoğlu Hüseyin Efendi'nin oğlu olup, 1262/185-46 senesinde Geyve kazası Akhisar nahiyesi Yukarı Gökgüz köyünde doğdu. On iki yaşında iken İstanbul'a geldi. Fatih'te Tetinme-i Hâmise medresesine girdi. Ağabeyleri Fatih Camii birinci imamı Hâfız Muhammed ve Mehmet Ağa Camii imamı Hafız Halil Efendi'nin yanlarında ikamet ederek, tahsiline devam etti. Rumeli payesine hâiz ve Ders Vekili olan Gümölcineli Ahmet Asım Efendi'nin derslerine devam etti. Bu hocasında bazı nedenlerle ayrıldı ise de, sonradan tekrar önünde diz çökerek derslerine devam ile 1308/1890-91'de icâzet aldı. Daha önce de 1288/1871-72'de Aşere ve hattan icâzet almıştı.

1308/1897-98'de uhdesine İbtidai Haric İstanbul Müderrisliği tevcih ve 1321/1903-4'te Harekt-i haric rütbesi verildi.

Dersiamlığı devam ederken, liyakati göz önüne alınarak 24 Nisan 1335/1919 tarihinde Tedkik-i Mesâhif ve Müellifât-ı Şer'iyye Meclisi (Mushafları Tetkik ve Şer'î Telifler) Meclisi üyeliğine tayin edildi. Her iki görevi sürdürürken 10 Haziran 1337/10.06.1921 tarihinde vefat etti. Fatih'te Mirmirân Hasan Paşa (Eski Ali Paşa) mahallesinde oturuyordu. (Dosya: 3487)¹⁸.

İBRAHİM FAHREDDİN EFENDİ

Sâbık Galata kadılarından ve Süleymaniye dersiâmlarından Mustafa Asım Efendi'nin oğlu olup, 1287/1870-71 yılında Geyve kazası Akhisar nahiyesi Çardak köyünde doğdu.

İstanbul'a gelerek Şehzade Rüşdiyesi'nde bir süre okuyup, Bayezit dersiâmlarından Rizeli Ahmet Rif'at Efendi'den Arapça ve dini ilimleri tahsil ederek, 1315/1897-98 tarihinde icâzet aldı. Mekteb-i Nüvvâb'tan da Cemaziyelahir 1316'da dördüncü sınıf tezkeresi aldı.

Teşrinisâni 1316'da / 12 1900-1 1901 Geyve kazası niyâbetine tayin edildi. İki yıl görev yaparak, 1318'de müddetini doldurarak ayrıldı. Haziran 1319'dan Haziran 1321'e kadar Pravişte, Nisan 1322'den Mart 1324'e kadar Ege Adalarından Molva, Şubat 1326'ya kadar ise Selanik'te Doyran nâibliğinde bulundu. Teşrin-i sâni 1326/12. 1913 ikinci kez Geyve niyâbetine tayin edildi. Nisan 1330'a kadar Geyve kadılığı yaptı. Nisan 1330'da Karamürsel kadılığına atandı ve Mayıs 1331'de tekrar Geyve kadısı oldu. 9 Receb 1324/ 29.08.1906'da uhdesine İbtidai Altmışlı derecesi tevcih olundu. (Sicil Defteri, 4, s. 117/1, dosya: 559)¹⁹.

İBRAHİM ENVER EFENDİ (Geyveli)

Kara Veliöğlü lakabı ile anılan Ömer Efendi'nin oğludur. 1271/1854-55 yılında Geyve kazası Hırka köyünde doğdu.

1281/1864 tarihinde hıfza başladı ve üç sene sonra hâfız oldu. 1284/ 1867/68'de Geyve medresesine girdi. Altı yıl sürekli ders gördü. 1291/1874'te İstanbul'a gelerek Süleymaniye Tıp Medresesinde ikamette, Sivaslı Ömer Efendi'den dersler gördü. 1305/1887-88'de icâzet (diploma) aldı. Bir yıl sonra rûûs sınavına girerek dersiâmlık unvanına hak etti ve 1309/1891-92'de 38 yaşında iken Süleymaniye Camiinde dersiâmlığa başladı. Nisan 1321'de ders halkasında bulunan on bir öğrenciye icâzet verdi. 3 Rebiülahir 1317/ 11.07.1899'da İbtidai Hariç İstanbul Müderrisliği ilmi pâyesi uhdesine tevcih buyurulmuştur.

Süleymaniye dersiâmlarından iken 26 Kânun-ı sâni 1337/ 26.01. 1921 tarihinde vefat etti. (Dosya: 3490)²⁰.

MEHMET EFENDİ, (Geyveli)

Hacı Mehmet Efendi 1268/1851 yılında Geyve'de doğdu. Tahsilini tamamladıktan, gerekli sınavlardan geçtikten sonra, 1312/1896 yılında müftülüğe başladı. Teşrin-i evvel 1317/1901'de İşkodra'da bulunan Şiyak kazası nâibliğine tayin olundu. Bu kazada kadılığa devam ederken 14 Mart 1321/ 1905 tarihinde vefat etti. (Dosya:1833)²¹.

ALİ RIZA EFENDİ (Geyveli)

Kapıcı-zâde Mehmet Ağa'nın oğludur. Zilhicce 1283 / 1876'da Geyve kazasının Dere köyünde doğmuştur.

1318/1900'de İstanbul'da Kirazlı Mescid Medresesi'nde sınav olarak Müderris olmuş, Geyve kazasına bağlı Akkaya köyünde babasını inşa ettirdiği medreseye tayin olundu. Sonra Teşrin-i evvel 1328/1910-11'de merkez kazaya bağlı İbrahim Paşa Medresesine müderris olarak atandı. (Dosya:2975)²².

ALİ FAİK EFENDİ (Geyveli)

Süleyman Ağa'nın oğludur. 1307/1889-90 yılına tesadüf eden malî 1306 yılında Geyve'de doğdu. Geyve kasabasında Mekteb-i ibtidâiye ve rüşdiyeyi okudu. Çeşitli bilimler öğrendi. 29 Eylül 1321'de diploma aldıktan sonra, Adapazarı'nda Karaosman Medresesine girdi. Arapça ilimler tahsil etti. Türkçe okur yazardı. Adapazarı Şer'iyye Mahkemesinde açık bulunan kâtiplik için sınava girdi. Ehliyetini ispat ederek 1 Mayıs 1328/28 Cemaziyelevvel 1330 senesinde bu işe başladı, 12 Mayıs'ta görevi tasdik edildi. (c.4, s. 104)²³.

SAPANCALI H. HÜSEYİN

19. yüzyılın ikinci ve 20. yüzyılın ilk yarısında yaşadı. Yaşamı hakkında fazla bir bilgi şimdilik bilinmemektedir. Dönemine göre belli bir eğitim ve öğretim gördükten sonra, öğretmenlik mesleğinden seçtiği anlaşılıyor 1338 r. /1341H/ 1922 yılında karaman İdadisi Riyaziye Muallimi iken Karaman Ahval-i İctimaiyye ve Coğrafiye ve Tarihiyyesi adı ile bir eser telif etmiştir. Eser Dr. Fethi Ferit Uğur adlı zat vasıtasıyla günümüze intikal etmiş olup, Doç.Dr. İbrahim Güler tarafından yeni yazıya çevrilerek TTK tarafından bir cilt olarak basılmıştır. Yazar amacını "Vatan-ı muazzamın bir cüz'ü olan Karaman hakkında imkanlar doğrultusunda doğru malumat vermek olduğunu" eserin başlangıcında vurgulamaktadır. Karaman'ın tarihi coğrafyası sosyal hayatı eserleri, ziraat, ticaret, sanayi hayatı binaları, dili okulları vb. hakkında 20. yüzyıl'ın başlangıcındaki durumu hakkında bilgiler vermektedir. Müellifi kendisini yetiştirmek için Alman ve Fransız yazarlarının eserlerini çevirilerini okuduğu anlaşılıyor²⁴.

¹ BOA, *HAT*, nr. 1699,1446,3299,2900,13394,108813,12349,13394, *Cevdet Dahiliye*, 114475,3554, 6982, 6951, 11475; *MD*, nr. 119, s. 370, h. 1141, nr. 204, s.93, h. 324, nr. 201, s. 46, h. 127, nr. 204, s. 60, h. 208, nr. 209, s.390, h. 1310; A. Çetin, "Adapazarlı iki kardeş paşalar: Seyyid Mehmet Paşa, Seyyid Hüseyin Paşa", *Sakarya Ekonomî*, 23 (Temmuz-Ağustos 2002), s. 47-48, a. Mfl., "1786 yılında Adapazarı Olayları", *aynı dergi*, 25 (Kasım- Aralık 2002), s. 43-45. Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmam'ın Günlüğü*, İstanbul 2001 s. 197. ; A. Çetin, "Adapazarlı Seyyid Hüseyin Paşa'nın Sarayı", *Sakarya Yerel Kültür Dergisi*, nr. 2 (2004),s.

² BOA, *HAT*, nr. 3554 *HAT*, 24907, *Tahvil*, nr. 53, s. 63; *MD*, nr. 184, s. 6, h. 16, s. 5, h. 14, s. 19, h.48, s. 43, h. 104; A. Çetin, "Adapazarlı iki kardeş paşalar: Seyyid MehmetPaşa- Seyyid Hüseyin Paşa", *Sakarya Ekonomî*, 23 (Temmuz- Ağustos 2002), s.47-48, a. mfl., "1786 yılında Adapazarı olayları", *aynı dergi*, 25 (Kasım-Aralık 2002), s. 43-45.

³ BOA, *HAT*, nr. 31171, 2978, 24910, 11807, 11813, 11900, 11964, 11963, 11858, 11778, 33409, 5160 vb., *D.BŞM.MHF* nr. 13254,13257; A. Çetin, "Sıradışı bir yerel yönetici: Adapazarı Ayâni Kara Osman Ağa", *Kocaeli Tarihinde Sayfalar*, İzmit 2000, s. 128-138; a. mfl., "Adapazarı Ayâni Kara Osman Ağa", *Toplumsal Tarih*, 82 (Ekim 2000), s.45-49.

⁴BOA, *EV.VKF.*, 19/12 915 Vakfiye-i Hacı Kısahân der Kandıra (Arapça), *Cevdet- Evkaf*, nr. 19735, Emine Tülay Süllüngür, *Kaynarca Şeyh Muslihiddin Camisi ve Haziresi*, Yüksek Lisans Tezi, M.S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000 İstanbul, A. Çetin, "Kandıra'da Kısahân Elhac Muslihiddin Vakfı", *Çağdaş Kandıra*, 6 (Haziran 2002).

⁵ Şeyhler Köyü Muhtarlığında mevcut belgeler; Murat Cebecioğlu, *Şeyh İzzettin İsmail Vakfı Belgeleri (Hendek, Akyazı ve Adapazarı Tarihi Hakkında Bazı Notlar)* Adapazarı 1986, Basılmamış kitap; Adem Arı, "İşte Tapumuz", *Sakarya Yerel Kültür Dergisi*, nr. 1 (Kış 2003), s. 17.

⁶ BOA, *HAT*, nr. 11792, *MD*, nr.222, s.249, h. 997.

- ¹ Muzaffer Erendi, *Tarihte ve Günümüzde Sakarya*, İstanbul 1992, s. 54.
- ² Muzaffer Erendi, *Tarihte ve Günümüzde Sakarya*, İstanbul 1992, s. 54.
- ³ *Viki Ansiklopedisi*, 1982-83, IX, s. 6529, *Sakarya Saitleri*, Haz. Fehri Tunca, Adapazarı Ekim 2002, s. 19 ve Adapazarı Büyükşehir Yayın.
- ⁴ Edip Paşa'nın tek oğlu Rıfî Bey'in torunu Seyin *Ruhî Saferi*'nin altıncı sözlü aile rivayetleri ve diğerleri vardır. İktisadî ve Keşan'da Edip Paşa ailesinin mezarı taşları kitabında; A. Çeltik, "Seyhin (Keşan'da) Kızımda, 500 askerle gendarması", *SAKARYA EKONOMİ*, 26 (Ocak-Şubat 2003), s. 44-45. Keşan'da Keşan'da vasiyetinden dolayı sözlü rivayetleri; A. Çeltik, "Keşan'da Edip Paşa (1868-1944)", *SAKARYA EKONOMİ*, 50 Eylül-Ekim 2003, ss. 47-48.
- ⁵ Saûk Albayrak, *Sarı Döğüş Osmanlı Uzmanı*, IV, ss. 149-150.
- ⁶ Saûk Albayrak, *ag. ev.*, IV, ss. 155-156.
- ⁷ Saûk Albayrak, *ag. ev.*, IV, ss. 176.
- ⁸ Saûk Albayrak, *ag. ev.*, IV, ss. 123.
- ⁹ Saûk Albayrak, *ag. ev.*, IV, ss. 162.
- ¹⁰ Saûk Albayrak, *ag. ev.*, IV, ss. 63.
- ¹¹ Saûk Albayrak, *ag. ev.*, III, ss. 273.
- ¹² Saûk Albayrak, *ag. ev.*, II, ss. 204-205.
- ¹³ Saûk Albayrak, *ag. ev.*, II, ss. 19-200.
- ¹⁴ Saûk Albayrak, *ag. ev.*, II, ss. 186.
- ¹⁵ Saûk Albayrak, *ag. ev.*, II, ss. 244.
- ¹⁶ Saûk Albayrak, *ag. ev.*, I, ss. 353.
- ¹⁷ Saûk Albayrak, *ag. ev.*, II, ss. 311-312 İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı yayını.
- ¹⁸ Sapanca'nın H. Hüseyin, *Karaman Ahval-i İcümâiyye Coğrafiyye ve Tarihiyye*, Birinci Kitap, yayıncıyan: Dr. İbrahim Güler, Ankara 1993, TTK yayını.

IX

BİZANS VE OSMANLI DÖNEMİ'NDE SAKARYA BÖLGESİ'Nİ ETKİLEYEN DEPREMLER

Dr. Ümit EKİN

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ BÖLÜMÜ

Jedobilik bir olay olan deprem, yer kabuğu içinde birikmiş enerjinin ani olursak boşaltması şeklinde tanımlanabilir. Oluş biçimlerine göre depremler tektonik, volkanik ve çöküntü diye adlandırılır. Anadolu'da meydana gelen depremlerin büyük çoğunluğu, levhaların hareketi sonucunda meydana gelen tektonik depremler grubuna girer.

Deprem, Kuzey Anadolu Fayı üzerinde bulunan Sakarya bölgesini sık sık ziyaret eden sevilmeyen bir konuk gibidir. Tarih boyunca bu bölge pek çok depreme maruz kalmıştır. Bölgenin merkezini oluşturan Adapazarı kentinin tarihi¹ çok eskilere gitmediğinden bu çalışmada özellikle XIX. yüzyıl ve sonrasında yüzyıldan meydana gelen depremler üzerinde durulacaktır. Bununla birlikte, en azından Sakarya havzasını ve civarını etkileyen depremlerden bahsetmekte yarar bulunmaktadır.

Bir Alman bilim adamının hesaplamalarına göre, İstanbul kenti M.Ö. 500 ile M.S. 1890 yılları arasında 548 deprem geçirmiştir. Bunların önemli bir bölümü Doğu Roma (Bizans) döneminde meydana gelmiştir. Depreme maruz kalan kimi insanların, başlarına gelen felaketi çeşitli yönleriyle kendilerinden sonraki kuşaklara aktarmaları normal karşılanmalıdır. Özellikle Bizans kronikleri, depremlere ilişkin düzenli bilgi vermektedir. Bazen depremin neden olduğu hasarları veya felaketzedelerin sayısını nakletmekle birlikte çoğu zaman felaketin yeri ve tarihi ile yetinirler². Eldeki verilerden belirlenebildiği kadarıyla İstanbul ve dolayısıyla çevresini zarara uğratan depremler, M. S. IV. yüzyıldan Osmanlı İmparatorluğu'nun sonlarına kadar şu şekilde sıralanabilir:

A. BİZANS DÖNEMİ

1. 24 Ağustos 358 Depremi: İstanbul ve civarını etkileyen en büyük depremlerdendir. Özellikle İzmit şehrinde büyük hasara yol açan bu deprem sırasında tsunami de meydana gelmiştir. İzmit (Nicomedia) Piskoposu evinin enkazı altında kalarak ölmüş, şehir âdeta yok olmuştur³.

2. 20 Mayıs 526 Depremi: Antakya merkezli depremden İstanbul da etkilenmiştir. İstanbul dışında Marmara Denizi'nin doğu ve güney sahilleri ile İzmit ve İzmit şehirlerinde de büyük tahribat meydana gelmiştir⁴. Depremin büyüklüğü Richter Ölçeği'ne göre 7.0 olarak tahmin edilmektedir⁵.

3. 15 Ağustos 554 Depremi⁶: İstanbul'u sarsan bu deprem sırasında Ayasofya hasar görmüş, surlara yakın mahallelerde çok sayıda insan ölmüştür. İmparatorluğun bir çok yerinde hissedilen deprem İzmit'in de önemli bir bölümünü yıkmıştır⁷.

4. 26 Ekim 740 Depremi⁸: Öğle saatlerinde gerçekleşen deprem, İstanbul'da büyük tahribata yol açmış, Trakya'daki şehir ve kaleler yıkılmıştır. Ancak esas hasar Bithynya'da meydana gelmiştir. İzmit ve Karamürsel neredeyse tamamen yıkılmış, İznik ise tek bir kilise haricinde yok olmuştur⁹.

5. 26 Ekim 989 Depremi: Bu depremden sadece başkent İstanbul değil Trakya, İzmit ve Pelopones de etkilenmişti. Deprem o kadar şiddetliydi ki İtalya'da bile hissedilmişti¹⁰.

6. 1 Haziran-17 Temmuz 1296 Depremleri: Tarihçi Pakhymeres'in de tanıklık ettiği depremlerin ilki gece meydana gelmiştir. Artçı sarsıntılarla geçen yaklaşık 1,5 aydan sonra 17 Temmuz'da şiddetli bir deprem daha gerçekleşmiştir. Bu sonucunda Anadolu'da 64 kale ve pek çok kent yıkılmış, Sakarya nehrinin batısındaki bölgeler ve özellikle Kırkağaç-Bergama doğrultusundaki yerleşim yerleri tahrip olmuştur¹¹.

7. 25 Mayıs 1419 Depremi¹²: İstanbul ve çevresinde etkili olan deprem tsunamiye neden olmuş, İzmit körfezi ve doğusunda yıkım meydana gelmiştir¹³.

B. OSMANLI DÖNEMİ

1. 10 Eylül 1509 Depremi¹⁴: Osmanlı tarihçilerinin Kıyamet-i Suğra (Küçük Kıyamet) olarak adlandırdıkları bu deprem, belki de Doğu Akdeniz'de son beş yüzyıl içinde meydana gelen en büyük depremdir¹⁵. O tarihlerde nüfusu 160.000 civarında olan İstanbul'da 4-5 bin kişi öldü, pek çok anıtsal yapı yıkıldı veya hasara uğradı¹⁶. Depremın Marmara bölgesinde etkilerinin büyük olduğu görülmektedir. Kısa bir süre sonra yapılan onarımlardan anlaşıldığına göre Bursa ve İznik'te önemli hasarlar meydana gelmiş, Bolu'da ise surlar ve kuleler yıkılmıştır¹⁷. İznikmit (İzmit)'te de Süleyman Paşa Medresesi başta olmak üzere 5 cami, 300'e yakın ev yıkılmış, 45 gün boyunca aralıklarla devam eden deprem sırasında şehri çevreleyen surların deniz kıyısındaki bölümleri de çökmüştür. İzmit körfezindeki Tuzla, Eskihisar, Hereke Kaleleri kullanılamaz hale gelmiş, Gebze'deki camilerin kubbeleri çökmüş, şehrin alt mahalleleri ile tersane, dalgaların altında kalmıştır¹⁸.

2. 24 Mayıs 1719 Depremi: İstanbul ve çevresinin yaşadığı şiddetli depremlerden biridir. En çok etkilenen yerler İzmit ve civarıdır. İzmit'in 4/5'i yıkılmış, 4.000'den fazla insan ölmüştür¹⁹. İzmit Mahkeme Binası ve İzmit Gümrükhanesi yıkılmış, gümrükçü de denize uçmuştur. Düzce'de ise bir çok kişi ölmüş, Karamürsel ve Kazıklı²⁰ harap olmuş, Yalova'nın da yarısı yıkılmıştır. Karamürsel Naibi de yıkılan mahkeme binasının altında kalarak can vermiştir²¹.

3. 22 Mayıs 1766 Depremi: İzmit'ten Tekirdağ'a kadar geniş bir coğrafyayı etkileyen deprem esnasında tsunami oluşmuş, başkent İstanbul'da bir çok cami ve bina mahvolmuştur. Yaklaşık 2,5 ay sonra 5 Ağustos 1766'da,

ilkiyle hemen hemen aynı büyüklükte olduğu anlaşılan bir deprem daha vuku bulmuştur. Her iki deprem de Marmara Denizi'nin doğusunu vurmuş, İzmit körfezi yakınlarındaki çok sayıda köy ve kasaba harap olmuş, Karamürsel'deki mahkeme binası ile önemli yapılar yıkılmış, Dil Köyü (Hersek)'nde bulunan Hersekzâde Ahmet Paşa Camii ve imareti çökmüştür²². Ayrıca, İzmit sahilindeki bütün binalar yıkılmış, Mehmet Bey Camii (Fevziye Camii)'nin kubbesi çökmüş ama minaresine bir şey olmamıştır. Bir çok kişi enkaz altında kalarak hayatını kaybetmiş, deprem aralıklarıyla iki aydan fazla sürdüğü için halk çadırlarda barınmak zorunda kalmıştır. Bunun yanı sıra tersane ve rıhtımlar tahrip olmuştur. Nitekim 1833-1834 yıllarında bölgeden geçen Charles Texier, İzmit Tersanesi'nin atıl bir halde bulunduğunu görmüştü²³.

4. 19 Nisan 1878 Depremi: Bu deprem hakkında kaynaklarda çok fazla bilgi bulunmamaktadır²⁴. Sadece batılı gözlemcilerin raporlarından bazı bilgiler edinilmektedir. 28 Temmuz 1878'de gönderilen bir mektupta, Peder Bay Hitchcock ve Bayan Persons isimli iki misyoner, İzmit ve Geyve bölgesinde buldukları sırada şiddetli bir deprem yaşadıklarını bildirmektedirler: "... Deprem 19 Nisan gecesi saat 9'da meydana geldi. O kadar güçlüydü ki Bayan Persons'ın bardağındaki süt döküldü. Labonya'da (?) üç ev yıkıldı; içlerinden birinde bir anne üç çocuğuyla birlikte can verdi. Bir başkasında da 7 hayvan telef oldu. Sapanca Gölü'nün karşısındaki İçme'de 18 kişi öldü, 40 ev tahrip oldu. Adapazarı ve İzmit'te binalar büyük hasar gördü..."²⁵. Verdiği hasardan da anlaşılacağı üzere bu deprem, şiddeti düşük lokal bir deprem olmalıdır.

5. 10 Temmuz 1894 Depremi: Bu deprem daha yakın bir tarihte gerçekleşmiş olduğundan tarihi konusunda herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır. Depremden hemen sonra Atina Rasathanesi Müdürü D. Eginitis İstanbul'a çağrılarak araştırma yapması istenmiştir. O da 25 Temmuz'da başkente gelerek 25 Ağustos'a kadar Rasathane-i Şahane Müdürü Coumbary (Kumbarı Efendi) ve yardımcısı Emile Locaine'yle birlikte çalışmalarını sürdürmüştür. II. Abdülhamit'in emriyle kendilerine tahsis edilen bir vapurla depremden zarar gören yerlerin tamamını ziyaret ederek bilimsel incelemeler yapmak suretiyle bir rapor hazırlamıştır²⁶. Eginitis tarafından hazırlanan raporda, bahsedilen deprem hakkında şu bilgilere yer verilmektedir:

"Deprem, 10 Temmuz 1894 Salı günü 12.24'te üç şiddetli sarsıntı ile başlamış ve meydana gelen tahribatın tümüne bu sarsıntılar yol açmıştır. Birinci hareket 4-5 saniye sürmüştür, etkisi çok az olmuştur. Hemen ardından gelen ikinci hareket 8-9 saniye sürerek çok büyük tahribat yapmıştır. Üçüncü hareket de ikincinin peşi sıra başlamış, 5 saniye sürmüştür ve bir önceki kadar tahripkâr olmamıştır. Toplam 17-18 saniye kadar devam eden her üç sarsıntının da merkezleri çok az bir sapma ile kuzeydoğu ve güneybatı yönündedir.

Mahallinde yapılan incelemeler ve valiliklerden gelen telgraflara dayanarak depremin farklı yerlerdeki devam ve şiddetine ilişkin bir sonuca varılmış ve izoseistleri saptanabilmiştir. Buna göre depremin etkili olduğu alan beş bölgeye ayrılabilir: Birinci Bölge, depremin merkezini oluşturmakta ve en çok hasar gören yerleri kapsamaktadır. Bu bölgedeki sağlam binalar dahi

yıkılmıştır. Merkez bölge bir elips şeklinde tanımlanabilir. Bunun büyük eksenini Çatalca'dan Adapazarı'na kadar ve İzmit körfezi boyunca 175 km. uzunluğunda devam eder. Küçük eksenini İzmit yakınında bulunan Katırlı (Esenköy) ve Maltepe köyleri arasındaki araziye içine almakta ve 39 km. uzunluğundadır. İkinci bölgede yalnız iyi inşa edilmemiş bazı binalar yıkılmakla birlikte, binaların çoğunda meydana gelen hasar hafif çatlaklar şeklindedir. Bu bölge Çorlu Rodosto (Tekirdağ), Mudanya, Akhisar, Üsküdar, Ortaköy ve Terkos'taki izoseist ile sınırlı olup büyük eksenini 248 km., küçük eksenini 74 km. uzunluğundadır. Üçüncü Bölgede deprem şiddetli bir şekilde hissedilmişse de bazı eşyaları ancak yerinden oynatmış veya yere düşürmüş, binalara zarar vermemiştir. Bu da elips şeklinde olup, büyük eksenini 354 km., küçük eksenini 175 km.'dir. Bandırma ve Bilecik yakınlarındaki Karaköy'den geçen izoseist ile sınırlanmıştır. Dördüncü Bölge, Yanya, Bükreş, Girit, Yunanistan ve Anadolu'nun büyük kısmını içine almaktadır. Buralarda deprem hafif şekilde hissedilmiştir. Beşinci Bölge çok geniştir ve Avrupa, Asya ve Afrika'nın bir kısmını kapsamaktadır. Bahsedilen bölgelerde deprem sismometrik ve magnetik aletlerle hissedilebilmiştir.

Depremi hemen öncesinde ve sonrasında bazı garip olaylara tesadüf olunmuştur. Hayvanların tuhaf davranışlarının yanı sıra Ambarlı'da depremden sonra yarım saat kadar çeşme suları kesilmiş, Katırlı'da kaynak sularının miktarı artmış, episantr içindeki sahil boyunca deniz suyu çalkalanmış, kimi yerlerde denizin 50 km. kadar çekilip geri döndüğü görülmüştür. Yeniköy'de depremden yarım saat evvel denize giren iki kadın suyun ılık olduğunu hissetmişlerdir.²⁷ Ayrıca depremden hemen sonra Yalova'daki kaplıcaların suyu kesilmiş ancak 18 saat sonra tekrar akmaya başlamıştır²⁸.

Depremden telgraf hatları da zarar gördüğü için diğer yerleşim birimlerinden haber alınamamış, dolayısıyla depremin yalnızca İstanbul'da olduğu zannedilmişti. Ancak ertesi günden itibaren kısmen de haberleşme sağlanınca Adapazarı'ndan Edirne'ye kadar bir çok yerde hasar meydana geldiği ortaya çıkmıştı²⁹.

İstanbul, Adalar, İzmit ve Adapazarı başta olmak üzere bir çok kent ve yerleşim yerini vuran depremin yarattığı tahribat hakkında bazı bilgilere ulaşmak mümkündür. Örneğin, İstanbul'da çok sayıda işyeri, çarşı, cami, mescit, resmi bina, tesis ve ev yıkılmıştır. Depremde ölenlerle ilgili daha sonra açıklanan resmi rakam 161'dir³⁰. Ancak gerçek sayı bunun üzerinde olmalıdır. Nitekim sadece İstanbul ve ilçelerinde 474 kişi ölmüş, 482 kişi de yaralanmıştır³¹.

Depremi ertesi gün İzmit kumandanlığından çekilen telgrafta, şehirde ve civar yerleşim yerlerinde meydana gelen hasar hakkında bilgi verilmektedir. Buna göre, bir gün önce gerçekleşen deprem sırasında can kaybı olmamış ancak Fevziye Camii ve minaresinin şerefesinden yukarısı yıkılmış, Adapazarı'nda bulunan Orhan Camii'nin minaresi devrilmiş, askerlere tahsis edilen binaların duvarları ile redif depolarının duvarlarında çatlaklar oluşmuştur. Adapazarı'nda bir çok bina münhezim olmuş ve çok sayıda can kaybı meydana gelmiştir. Ancak sayıları henüz tam olarak bilinmemektedir. Burada da redif deposunun duvarları yıkıldığından içindeki silah ve malzemenin başka yerlere

taşınması sağlanmıştır. Sapanca'da ise süvari mülâzımı Ahmet Efendi deprem esnasında kendini pencereden atarak ayağını kırmıştır. Başka yerlerde de vukuat olmakla birlikte şimdilik açıklayıcı bir bilgi edinilememiştir. Bunun yanı sıra depremden etkilenen yerlerin, belediye mimarları tarafından acilen incelenmesi ve yapılması gerekenlerin bildirilmesi istenmiştir³².

Depremin Adapazarı'nda yaptığı tahribat, o sıralarda şehirde bulunan Dybowski tarafından oldukça ayrıntılı bir şekilde ortaya konulmuştur:

"İstanbul'da yayımlanan gazeteler 1894 Temmuzunda meydana gelen ve Adapazarı'nda gözlemleyebildiğim Anadolu'daki son depremlerin neden olduğu hasarın ve üzerinde önemle durulması gereken olayların önemini azaltmayı amaçlayan küçük bir sansüre uğradı.

Tümüyle yıkılan 130 evin ve 23 ölünün bulunduğu bildirildi. Daha doğru rakamlar: yaklaşık 236 ev. M. Carnot'nun katledilişi aynı amaçla ani bir ölüm şeklinde duyuruldu. O halde yok olmak, 600 evin oturulamaz duruma gelmesi, 60 ölü ve çok sayıda yaralının olmaması hiç de şaşırtıcı değil. Kurbanlar, daha çok evde bulunanlar ve çocuklardır, çöken ev sayısına oranla sayıları da azdır. Yer sarsıntısının olduğu saatte, 12.10'da kadınlar tarlalarındaydılar. Erkeklerle gelince: onlar sadece camiye gitmenin, bir dükkanın önünde çömelmenin ya da sigara içme, arkadaşlarıyla kahve içmenin dışında hiç terk etmedikleri kahvehane önündeki sedirlerde otururlar. Bu nedenle depremin meydana geldiği anda kaçabildiler.

Felaketin kendisi ve Adapazarı'ndaki ev sayısı hakkında çok şey bilinmemesi şaşırtıcı değil. 4.000 ev ve 25.000 kişinin olduğu söyleniyor. Yaşını sorduğunuz adamın size verdiği cevap: "25 ila 40 arasında"dır. Müslümanlar için yılların hiçbir önemi yoktur.

Herhalde her beş binadan birinin kullanılmayacak durumda olması ve depremden zarar görmeyen bir tek evin bile bulunmaması, sarsıntının şiddetini belirler.

Evler genellikle, her biri diğerine çivilerle tutturulmuş kirişleri görülen ahşap kafeslerden yapılmış dağ evleridir. Bu kirişlerin aralıkları, örülmüş latalarla süslüdür. Bu da büyük-geniş bir sepeti andırır. Bu latalar kerpiçle kaplanmış değilse, toprak ve samanla örtülmüştür. İçeride hep kerpiç vardır ve her zaman arpa veya buğday taneleri çok olduğu için düşey bir çayırılık havasını verir. Bu da çok şaşırtıcı, çünkü ilk kez karşılaşılan bir durum. Bir süre sonra kerpiç kurur, küçülür, otlar solar ve duvar ortaya çıkar. Bu evlerin temeli yoktur. Yontulmamış birkaç taşın üzerine oturtulmuş kirişler üstünde kurulmuş evlerdir. Dolayısıyla kirişlerin arasından aralıklar ve yer görünür. Bu yüzden şiddetli yağmurlarda zemin katın su altında kalması sık sık karşılaşılan bir olaydır. Dam, yarı silindirik, çok ağır ve az pişmiş tuğlalardan yapılmıştır. Kullanılan ağaçlar, hava değişikliklerinde çürür. Ve zamanla yürüdüğünüzde gıcırdamayan ev yok gibidir. Bu evler bütün olarak içler acısıdır: Tam anlamıyla viran evler; civarındaki evlere oranla kullanım alanı biraz fazlaysa –her şeye karşın- bu evlere "Konak (Saray)" adı verilir.

Doğuyu sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun güneşli yöreleriyle ve güzel mevsimiyle tanıyan herkes Doğu'ya bayılıyor. Ama Küçük Asya'da, özellikle Adapazarı'nda oturanlar, yazın 36-38 derecede boğulurlar. Yaklaşık beş ay süren ve hava sıcaklığının 24 saatte +12 dereceden -8 dereceye aniden fırladığı kışın da ısınamazlar. 1894'te Ocak ayının başında yağan kar, Mart ayı sonuna kadar yerde kaldı ve zaman zaman 0.60 metreye ulaştı.

Kentin genel görünümü hazin; topraklı, kışın çamurlu, yazın tozcludur. Yolları yoktur. Kışın evler bataklıklarla çevrilidir. Sıcak mevsimlerde, bu durgun sular ateşli hastalıklara neden olabiliyor. Nem oranı korkunç ve güneşin doğuşundan biraz sonra, yazın ortasında sık sık kalın bir sis tabakasını görmek de mümkündür.

Adapazarı, kuş uçuşu, Karadeniz'den yaklaşık 40 kilometre ötededir. Yani iki denizin arasında, bunun sonucunda da yer sarsıntısına maruzdur.

376 yılından beri İstanbul ve çevresi, sonucu itibarıyla korkunç olan, 14 kez sarsıntıya uğramıştır. 1 Kasım 1893'te Adapazarı'nda hafif-kararsız bir sarsıntı hissedildi. Burada oturanların söylediklerine göre, yaklaşık on yıl önce bir yer sarsıntısı burayı enkaz haline getirmiş ve çok sayıda kurban vermiş. Ama geçen 10 Temmuz'daki kadar şiddetli değilmiş.

Buradaki sarsıntılar doğudan batıya (D-B) doğru yayılıyordu. Bunu raflardaki veya duvara asılı objelerin düşüş yönüne göre saptadık. En az 80 saniye sürdü. Gittikçe şiddetlendi ve hemen hemen birdenbire durdu. Biraz daha iyi inşa edilmiş evimize öylesine sallanıyordu ki, merdiven trabzanından duvara doğru fırlatıldık. Sığınağa gitmek için avluyu ve bahçeyi geçerken güçlükle ayakta durabiliştik. Tıpkı fırtınaya yakalanmış bir geminin güvertesindeki yolcular gibiydik. 0.40 ve 1 metre çapındaki ağaçların gövdeleri sağdan sola 0.50 metreden fazla sallanıp duruyordu. İnsanlarımız, düşmemek için yine de bu ağaçlara tutunuyor ya da tufanın bitmesini beklerken elele tutuşuyorlardı. Hayvanlar korku içindeydiler, köpekler uluyorlardı. Sakarya nehrinin suları 3 metre yükseklikte atlıyordu ve tarlaları istila etmişti.

Akşam saat dörde doğru yeni bir sarsıntı hissedildi. Biz, şehir dışında Çark Suyu'nun derivasyon kanalının kazıldığı yerdeydik. İki metre derinlikteki bir hendekte bulunan mühendis Gregorowich sarsıntıyı benden önce hissetti, ki ben o anda hendeğin kıyısındaydım. Hafif olmasına karşın bu ikinci sarsıntı, önceden hasar görmüş bir kaç evin yıkılmasına ve iki kişinin ölümüne neden oldu.

Bu sismik hareketler, uzun süre devam etti. Fakat o kadar hafifti ki, herkes birbirine baş dönmesinin olup olmadığını sorar olmuştu. Ama bütün bunlar oldukça gerçek ve peşpeşeydi.

Halkın çoğunluğu meydanlarda, bahçelerde hasır üzerinde konaklıyordu. Daha sağlıklıydı ama o kadar da acıklı bir durumdu.

Ülkenin arz ettiği tüm bu dezavantajlara karşın, Avrupa şirketlerine hatta küçük girişimcilere şunu öneriyorum: Ziraî ve endüstriyel projelerinizden

vazgeçmeyiniz. Toprak gerçekten şaşırtıcı bir verimlilikte: nemli iklim, bitki örtüsü için son derece uygun. Buranın yerlileri ve göçmenleri –Türkler, Ermeniler, Boşnaklar, Bulgarlar, Çerkesler, Tatarlar v.b.- ilkel denecek bir biçimde ekim yapıyorlar. Tarla yeri açabilmek için yangın çıkarıyor veya ormandaki ağaçları kesiyorlar. Ülkelerinde kurallarına göre tarım yapan Avrupalı çiftçilerin özenebilecekleri ürünü elde ediyorlar."³³.

Depremde yaralanan ya da ölenlerin aileleri ile evleri yıkılanlar için bir yardım kampanyası başlatılmış, ilk bağış da Sultan II. Abdülhamit tarafından yapılmıştır. Gerek yurtiçinden gerekse yurtdışından toplanan 5.460.000 kuruşun ihtiyaç sahiplerine dağıtılması amacıyla İstanbul Şehremaneti bünyesinde ve padişahın fahri başkanlığında İâne-i Müsâbîn Komisyon-ı Âli'si kurulmuştur³⁴.

6. 9 Ağustos 1912 Şarköy-Mürefte Depremi: Gece saat 3.30'da meydana gelen depremin büyüklüğü Richter Ölçeği'ne göre 7.3 olarak varsayılmaktadır. Bir çok yerde hissedilmiş olmasına rağmen esas tahribatı Gelibolu, Şarköy ve Mürefte'de yapmıştır³⁵. Bununla beraber, Marmara Denizi'nin doğusundaki İzmit'te ve çevresindeki kazalarda da etkili olmuştur. Depremden bir gün sonra İzmit Mutasarrıfı durumu Dahiliye Nezareti'ne şöyle bildirmişti:

"Şehr-i hâlin 27. Cum'a gecesı vasatı saat 3,5 raddelerinde İzmit, Adapazarı ve Karamürsel kazalarında şiddetli bir hareket-i arz vuku'uyla yarım dakikadan ziyâde imtidâd etmiş ve lehü'l-hamd bir kaza ve hasar vuku' bulmamış olduğu ve Bağçecik nahiye merkezinde son zamanlarda hafif sûrette tezelzülât-ı arzıyye tevâlî bulunduğu arz olunur..."³⁶.

Buraya kadar anlatılanlardan da anlaşılacağı üzere, özellikle Osmanlı döneminde meydana gelen depremlerle ilgili mevcut kaynakların yeterince açıklayıcı bilgiler içerdiği söylenemez. Çoğunlukla tahribat hakkında "çok sayıda ev veya dükkan yıkıldı, bir çok can kaybı oldu" şeklinde müphem ifadeler kullanılmaktadır. Osmanlı arşiv belgeleri ancak cami, medrese gibi anıtsal ya da fonksiyonel yapıların tamiri gerektiğinde devreye girmekte ve depremin yarattığı etki ve zarar konusunda oldukça cimri davranmaktadır. Bu nedenle tarihsel depremlere ilişkin en küçük bilgi kırıntılarının bile, bilhassa batılı seyyah ve misyonerlerin raporları gibi başka kaynaklarla karşılaştırılması suretiyle analitik bir değerlendirilmesinin yapılması gerekmektedir.

¹ Adapazarı tarihi hakkında yapılan pek çok araştırmada, şehrin halen bulunduğu noktanın, Bizans Dönemi'nden kalma Beş Köprü ile Sakarya Nehri üzerindeki Tavuklar Köprüsü arasındaki düzlük alanda kurulduğu görülmektedir. Oysa, Adapazarı'nın bugün kurulu olduğu alan, XVI. yüzyıldan XVII. yüzyılın başlarına kadar orman ve bataklıklardan meydana gelen ve şehir yerleşimine elverişli olmayan bir yerdi. Kaynaklarda, bölgede pazar kurulmasından ötürü "Ada Pazarı" ismiyle anılan bir kazaya tesadüf olunmakta ise de bu kazanın merkezi halihazırdaki Adapazarı'nın bulunduğu yer değil, Çaybaşı Köyü'dür. XVIII. yüzyılda Ada Kazası'nın bir nahiye olarak Sapanca Kazası'na bağlanmış olması ihtimali gözden uzak tutulmamalıdır. Aynı yüzyılda bölgede çiftliklerin kurulması ve/veya gelişmesine paralel olarak Adapazarı'nın şimdiki yerleşim yerinde bir Pazar kurulmuş ve böylece kent merkezinin temelleri atılmaya başlamış olmalıdır. Ancak asıl gelişim XIX. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir. Bu dönemde Adapazarı, güneyde Akyazı ve Geyve'den kuzeyde Karasu'ya kadar uzanan bölgedeki kaza ve nahiye merkezlerinden oluşan bir iskân sahasını yönetebilecek en uygun kaza ünitesi olarak ortaya çıkmıştır. Çok sayıda Balkan ve Kafkas göçmenlerinin bu havaliye yerleştirilmesi ve şehrin yakınlarından geçen bir tren yolu hattının oluşturulması Adapazarı'nın kesin olarak bir kent haline gelmesindeki en önemli olgular olarak kabul edilmelidir. Adapazarı şehrinin tarihi gelişim seyri hakkında bkz:

T. Balçioğlu, *Adapazarı Tarihi ve Coğrafyası*, İstanbul 1952; Mehmet Eröz - Seyfi Alpan, *Adapazarı Tarihi ve Sakarya Coğrafyası*, İstanbul 1968; F. Yavuz Ulugün, "Osmanlı ve Ulusal Kurtuluş Döneminde Kocaeli", *Kocaeli Tarihi*, (Yayımlayanlar: F. Yavuz Ulugün, Hakan Atmaca, Süngü Demirtaş, Ahmet Özer), Kocaeli 2002, ss. 6-83; H. İnandık, "Adapazarı Ovası ve Çevresinde Nüfus ve Yerleşme", *İ. Ü. Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, C. IV/7, ss. 67 - 91; A. Güneş, "Ağaçdenizinde Bir Kaza ve İki Köy: Ada, Koyluca - ı Kebir ve Sagır", *İ. Sakarya ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu* (Editörler: Mehmet Alparğu-Enis Şahin), Adapazarı 1999, s. 67 vd.

² Frank Verclleyen, "Bizans Döneminde İstanbul'da Depremler: Halk Üzerinde Etki", (Çev). Fedâ Şamil Arık, *AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XIX, Sayı: 30, Ankara 1998, ss. 299-300.

³ Işın Demirkent, "Bizans Kaynaklarına Göre IV. - XI. Yüzyıllarda İstanbul ve Çevresinde Depremler", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri, 22-23 Mayıs 2000, Bildiriler*, İstanbul 2001, ss. 51-52.

⁴ Demirkent, a.g.m., s. 57.

⁵ Depremin gücü ya da boyutu şiddet ve büyüklük (magnitüd) olmak üzere iki yolla ölçülmektedir. Şiddet, depremin insanlar, yapılar ve doğa üzerinde ne kadar zarar verdiğini saptayan bir ölçüdür. Bir deprem meydana geldiğinde bunun herhangi bir noktadaki şiddetini belirlemek için o bölgede oluşan etkiler gözlenir. Büyüklük ise depremle ortaya çıkan enerjinin ölçülmesidir. Enerjinin doğrudan doğruya ölçülmesi mümkün olmadığından Amerikalı bilim adamı Prof. Richter tarafından 1935 yılında geliştirilen bir yöntemle depremlerin aletsel ölçüsü olan büyüklük tanımlanabilmiştir. Halk arasında aynı şeylermiş gibi görünse de şiddet ve büyüklük terimlerinin karıştırılmaması gerekir. Bu makalede, depremlerin Richter Ölçeği'ne göre belirtilen büyüklükleri tamamen tahmine dayanmaktadır. Bu konuda bkz: Şule Öngel, "Deprem Nedir?", *İsfalt Yol Kültürü Deprem Özel Sayısı*, Sayı: 6/7, İstanbul 2000, ss. 315-316; İbrahim Sönmez, "Deprem Sözlüğü", *İsfalt Yol Kültürü Deprem Özel Sayısı*, Sayı: 6/7, ss. 326-327.

⁶ Depremin tarihinin 16 Ağustos 553 olduğu da iddia edilmektedir: BOA YEE 91/19'dan naklen: Orhan Sakin, *Tarihsel Kaynaklarıyla İstanbul Depremleri*, Kitabevi, İstanbul 2002, s. 23.

⁷ Demirkent, a.g.m., s. 58.

⁸ Ernest Manburî, depremin tarihinin 732 yılı olduğuna işaret etmektedir; *İstanbul Rehber-i Seyyahin*, İstanbul 1925, s. 557'den nakleden: Orhan Sakin, a.g.e., s. 24.

⁹ Demirkent, a.g.m., ss. 62-63.

¹⁰ Demirkent, a.g.m., s. 64.

¹¹ Esin Ozansoy, "Bizans Kaynaklarına Göre 1200-1453 İstanbul Depremleri", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri, 22-23 Mayıs 2000, Bildiriler*, ss. 8-10.

¹² Bazı araştırmacılar bu depremin 15 Mart 1419'da vukubulduğunu belirtmektedirler; N. N. Ambraseys-C. F. Finkel, "Long-Term Seismicity of the Marmara Sea Region", *Terra Nova*, 3 (1991), s. 537.

¹³ Ozansoy, a.g.m., ss. 18-19.

¹⁴ Bu depremi konu edinen kaynaklar, tarih konusunda birbirlerinden ayrılmaktadırlar. Edirneli Rühî ve Âli, depremin tarihinin H. 25 Rebiülâhîr 915/M. 11-12 Ağustos 1509 olduğuna işaret ederken, Anonim Tevârih-i Âli-i Osman H. 6 Cemaziyelevvel 915/M. 21-22 Ağustos 1509 günü olduğunu iddia etmektedir. Depremin tarihi hakkındaki tartışma için bkz: Orhan Sakin, a.g.e., s. 42. Ancak Kemalpaşazâde'nin ifade ettiği tarih ile İstanbul'da bulunan Venedikli Nicolo Zustignan'ın bildirdiği tarih paralellik arz etmektedir. Buna göre deprem, 10 Eylül gecesinde 4. saatinde vukubulmuştur; N. N. Ambraseys-C. F. Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas-A Historical Review 1500-1800*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 37.

¹⁵ Merkez üssü Adalar yakınında olan bu deprem için yapılan mikro sismik gözlemler, yüzey dalgalarından hesaplanan büyüklüğünün Richter Ölçeği'ne göre 7.4'ten daha büyük olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü ve İstanbul Teknik Üniversitesi'nin resmi kayıtlarında, merkez üssünün Gebze yakınında ve şiddetinin 7.0 olduğu ifade edilmektedir; Levent Elpen, "İstanbul Yıkılırken Güneş Doğuyordu...", *İsfalt Yol Kültürü, Deprem Özel Sayısı*, Sayı: 6/7, s. 209.

¹⁶ N. N. Ambraseys-C. F. Finkel, a.g.e., s. 38.

¹⁷ R. M. Meriç, "Bayezit Camii Mimarı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırma Dergisi*, II, ss. 35-37.

¹⁸ Avni Öztüre, *Nicomedia Bölgesindeki Yeni Bulgularla İzmit Tarihi*, İstanbul 1981, ss. 98-99.

¹⁹ Orhan Sakin, bu rakamı Nusretname'ye dayanarak vermektedir: a.g.e., s. 50; Avni Öztüre ise herhangi bir kaynak göstermesizin 1.000 kadar ölümden bahsetmektedir: a.g.e., s. 108.

²⁰ Karamürsel'in 15 km. doğusunda bulunan bir yerleşim yeridir.

²¹ Sakin, a.g.e., ss. 50-51.

²² Erhan Afyoncu-Zekai Mete, "1766 İstanbul Depremi ve Toplum Yaşantısına Tesirleri", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri, 22-23 Mayıs 2000, Bildiriler*, s. 87.

²³ Öztüre, a.g.e., ss. 108-109. Kaynak belirtmeden bu bilgileri veren Öztüre'nin 1509 veya 1719 depremleri ile bu depremi karıştırmış olabileceği, bu nedenle ihtiyatla kullanılması gerektiği üzerinde durulmaktadır. Bkz: Sakin, a.g.e., s. 53, dipnot: 104.

²⁴ Mehmet Genç ve Mehmet Mazak tarafından yayımlanan İstanbul ve çevresini etkileyen depremler listesinde 1878 yılında meydana gelen üç tane depreme işaret edilmektedir. Bu depremlerden ilki Mart 1878'de, ikincisi 10 Mayıs 1878'de, üçüncüsü de 16 Mayıs'ta gerçekleşmiştir. Depremlerin şiddeti Richter Ölçeği'ne göre büyüklüğü sırasıyla 5.0, 8.0 ve 5.0'dır; Mehmet Genç-Mehmet Mazak (Hazırlayanlar), *İstanbul Depremleri, Fotoğraf ve Belgelerle 1894 Depremi*, İgdaş Kültürel Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul 2001, s. 65.

²⁵ Kostantia Kiskıra, "Missionary Herald'dan 19. Yüzyıl Anadolu'sundaki Depremler", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, Editör: Elizabeth Zachariadou, (Çev). Gül Çağalı Güven-Saadet Özlürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001, ss. 141-142.

²⁶ Osman Köker, "İstanbul, Adapazarı, İzmit, Yalova, 10 Temmuz 1894, Sansüre Uğramış Bir Deprem", *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı: 69, Eylül 1999, s. 4.

²⁷ D. Eginitis (Atina Rasathanesi Direktörü), "Rapport Sur Le Tremblement De Terre De Constantinople", 3/15 Aout 1894, Çev: Bogos Efendi, 21 Ağustos 1310; Raporun çevirisi için bkz: Feriha Öztin, *10 Temmuz 1894 İstanbul Depremi Raporu*, T.C. Bayındırlık ve İskan Bakanlığı Afet İşleri Genel Müdürlüğü Deprem Araştırma Dairesi, Ankara Ekim 1994, ss. 32-38; Bu rapor, bir çok araştırmada tekrar tekrar yayımlanmıştır. Örneğin Feriha Öztin'in incelemesindeki bazı okuma yanlışlarının düzeltilerek yeniden yayımlandığı bir çalışma için bkz: Hamiyet Sezer, "1894 İstanbul Depremi Hakkında Bir Rapor Üzerine İnceleme", *AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XVIII, Sayı: 29, Ankara 1997, ss. 169-197.

²⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı, Askerî Maruzat (Kısaltma: BOA Y. PRK. ASK.), Dosya No: 99, Gömlek Sıra No: 18.

²⁹ İstanbul dışından gelen haberlerin yayımlandığı gazete yazılarından bazıları şunlardır: "Evvelki Günkü Zelzele-i Müdhişe", *Saadet*, Sayı: 3020 (12 Temmuz 1894); "Hareket-i Arziyye ve Netâyici", *Saadet*, Sayı: 3021 (13 Temmuz 1894); "Hareket-i Arziyye ve Netâyici", *Saadet*, Sayı: 3022 (14 Temmuz 1894).

³⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz: Orhan Sakin, a.g.e., ss. 58-65.

³¹ Öztin, a.g.e., s. 20, Tablo: 2.

³² Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Tasnifi, Mütenevvia Evrak (Kısaltma: BOA Y. MTV.), 99/52, H. 7 Muharrem 1312/M. 11 Temmuz 1894.

³³ X. Dybowski, "Trebement De Terre De Turquie Observe A Adabazar", *La Nature*, p. 289-291; Makalenin çevirisi için bkz: Öztin, a.g.e., ss. 30-31.

³⁴ Yapılan yardımların ayrıntılı listesi için bkz: Mehmet Genç-Mehmet Mazak, a.g.e., s. 110 vd.

³⁵ Recep Karacakaya, "Şarköy-Mürefte Depremi (1912)", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri, 22-23 Mayıs 2000, Bildiriler*, ss. 203-218.

³⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Mütenevvia Evrak (Kısaltma: BOA DH. MTV.), 16-2/41, lef: 27.

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

